ANALECTA SACRA TARRACONENSIA

ANALECTA SACRA TARRACONENSIA

REVISTA DE CIÈNCIES HISTORICOECLESIÀSTIQUES

PUBLICADA PER
BALMESIANA (BIBLIOTECA BALMES)

ADMINISTRACIÓ

EDITORIAL BALMES

Duran i Bas, 9 - 08002 BARCELONA

ANALECTA SACRA TARRACONENSIA

REVISTA DE CIÈNCIES
HISTORICOECLESIÀSTIQUES

VOLUM 87
2014

BALMESIANA (BIBLIOTECA BALMES)
Duran i Bas, 9 - 08002 BARCELONA
2014

L'edició d'aquest volum ha estat
possible gràcies a l'ajut de
la Diputació de Tarragona

Diputació Tarragona

Impressió: Palahí, Arts Gràfiques
Canonge Dorca, 1 - 17005 Girona

Dipòsit legal: B. 18.288-1958

UNA «TABULA» DE L'OFICI MONÀSTIC DE CLUNY (Barcelona, Arx. Cap., Miscel·lània 23/1ª)

MIQUEL S. GROS I PUJOL

L'abadia de Sant Pere de Cluny, a la Borgonya meridional, fundada per Guillem, duc d'Aquitània, l'any 909, no solament fou capdavantera en la reforma del monacat occidental, que uns 150 anys després portarà a la reforma de l'Església, anomenada gregoriana, sinó també en la creació d'una xarxa d'abadies i priorats, depenents directament o indirectament de la casa mare, formant una mena de congregació monàstica, en la qual, més tard s'inspiraran els monestirs cistercencs i algunes comunitats canonicals, com per exemple la de Sant Ruf d'Avinyó, a la Provença.[1]

La dependència de les filials envers la gran abadia de Cluny comportà també l'acceptació dels seus costums monàstics i litúrgics i dels llibres que s'hi feien servir. Si eren cases fundades per la mateixa

1. Sobre l'abadia de Cluny, vegeu L. H. COTTINEAU. *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieureus*, vol. 1. Macon, 1939, col. 816, i P. COUSIN. *Précis d'histoire monastique*. S/1, 1956, p. 255-283. Sobre l'ordre cistercenc, vegeu COUSIN. *Précis d'histoire...*, p. 255-283, i sobre Sant Ruf d'Avinyó, vegeu U. VONES-LIEBENSTEIN. *Saint-Ruf und Spanien.*Turnhout, 1996. Bibliotheca Victoriana 6, i Y. VEYRENCHE. "Une abbaye chef d'ordre face à deux cités: Les chanoines réguliers de Saint-Ruf à Avignun et Valence", dins *Moines et religieux dans la Ville (XIIe-XVe siècle),* Cahiers de Fanjeaux 44. Toulouse, 2009, p. 79-106.

abadia, calia que aquesta els lliurés còpia dels seus llibres litúrgics. En canvi, quan es tractava d'abadies i priorats preexistents, amb els seus propis llibres litúrgics, aquests difícilment podien canviar-los en poc temps, principalment perquè era una empresa econòmicament costosa. Per això, segons sembla, s'optà per oferir-los una guia de com calia organitzar l'ofici diví, perquè els cantors poguessin adaptar els llibres que tenien a mà fins que la situació econòmica permetés fer-ne escriure de nous, més o menys normalitzats d'acord amb els costums litúrgics de la gran abadia borgonyona. Cluny no arribà, però, a tenir uns llibres litúrgics models per a totes les seves abadies i priorats, com més tard faran els cistercencs[2] i els dominics.[3] Això explica les diferències que de vegades s'observen en els manuscrits litúrgics cluniacencs.

Sortosament, a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, s'ha conservat un quadern d'una d'aquestes guies o directoris. El publiquem en aquest estudi, i com que la seva lletra és de l'últim quart del segle X, segurament és el primer testimoni conservat, encara que parcialment, de l'antifonari i responsorial cluniacenc.

Descripció del manuscrit

És un quadern de 8 folis, en pergamí, disposats així: ><><|><><. Els folis fan 18,5 x 12,5 cm. El pergamí és força ben elaborat, i es troba en bastant mal estat de conservació en la part superior esquerra dels folis per culpa de la humitat. El ratllat és fet sobre la cara del pèl. Conserva el puntejat en els marges previ al ratllat, detall que permet deduir que encara té els marges primitius. No té cap mena de reclam ni numeració en el marge inferior del foli 8^{v}, que és l'últim del quadern.

La seva lletra és la minúscula carolina del final del segle X, de dimensions molt reduïdes, que només fa 0,1 cm. d'alçada. És distribuïda en dues columnes de 24 línies que ocupen 12 x 8 cm. La tinta és de color marró fosc, tirant a negre. Les rúbriques són de color

2. Es conserva el llibre model de tots els llibres litúrgics cistercencs. És el manuscrit Dijon, Bib. Mun., ms. 114.

3. El model dels llibres litúrgics dominicans es conserva al convent de Santa Sabina, a Roma, on té la sigla XIV L 1. Ha estat editat per L. E. Boyle, P. M. GY. *Aux origines de la liturgie dominicaine: Le manuscrit Santa Sabina XIV L 1.* París, 2004.

vermell ataronjat. Les caplletres són d'aquest mateix color i es troben emplenades de color groc, verd, força alterat, i morat. La primera antífona de cada ofici és escrita en lletres majúscules resseguides amb franges de color groc, i de color vermell força esclarissat. La lletra *a* de vegades és escrita com una alfa grega, i el signe del *–orum* del final dels mots també serveix, de vegades, per a abreujar les terminacions *–us* i *–um*.[4] La notació neumàtica que porta en algunes de les seves peces és la francesa primitiva, sense línies, ni claus ni guió final.

Globalment es pot dir que la lletra i la notació del quadern són obra d'un escriptor coneixedor del seu ofici que aconseguí fer un manuscrit funcional, però, alhora de categoria i amb un cert luxe.

Han parlat d'aquest quadern Higini Anglès, Alexandre Olivar i Joaquim Garrigosa. Anglès el considera del segle XI i d'escriptura francesa. És l'únic que ha donat reproducció fotogràfica d'un foli.[5] Olivar segueix l'opinió d'Anglès,[6] mentre Garrigosa el descriu amb molt detall, el data del segle X, i certifica que la seva notació és la francesa sense ratlles.[7]

Pel seu contingut, que va de la festa de la Candelera (2-II) fins al Divendres Sant, es pot deduir que el volum només contenia, al màxim, quatre o cinc quaderns iguals al conservat. Tenia, doncs, segurament, només uns 30/40 folis.

Datació i escriptori

La lletra és certament la minúscula carolina del final del segle X. Però tenint present que la xarxa de les abadies depenents de Cluny assolí el seu primer més gran desplegament en temps de l'abat Maiol

4. La seva lletra té certa semblança amb la del document n. 50, de l'any 985, dels *Monumenta paleographica medii aevi. Les plus anciens documents originaux de l'abbaye de Cluny*, vol. 2, Turnhout, 2000. En el document, però, tot i procedir de l'arxiu de Cluny, no hi consta on fou escrit.

5. H. Anglès. *La música a Catalunya fins al segle XIII*. Barcelona, 1935, p. 167, n. 44, fig. 45.

6. A. Olivar. "Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII". *II Congrés litúrgic de Montserrat, III: Secció d'Història*. Montserrat, 1967, p. 33, n. 66.

7. J. Garrigosa. *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII*. Lleida, 2003, p. 56, n. [3].

(948-994), el qual arribà a aplegar uns 37 monestirs, sembla lògic col·locar el quadern en l'últim quart de l'esmentat segle. És en temps d'aquest abat que es redactà el primer costumari conegut de l'abadia,[8] i que es construí la seva primera gran església romànica (Cluny II), edificada en els anys 959-985.[9] El nostre volum formaria part, doncs, d'un extens programa d'organització de la litúrgia cluniacenca i hauria servit per a unificar, en la mesura del possible, l'ofici diví de les abadies i priorats depenents de la casa mare.

És molt més difícil de determinar on fou escrit el volum per manca d'estudis sobre els escriptoris de les abadies i priorats cluniacencs en l'últim quart de l'esmentat segle X. El model certament ha de venir de la casa mare, monestir on segurament fou creat, però la còpia objecte d'aquesta edició pot venir d'alguna de les abadies que en depenien. La seva notació musical francesa primitiva fa pensar més aviat en algun monestir cluniacenc de la meitat nord de l'actual França, sense, de moment, poder precisar més. L'única cosa certa és que no fou pas escrit a l'abadia de Sant Pere de Camprodon, al Ripollès, lliurada junt amb els monestirs de Sant Pau de Fenollet i d'Arles del Tec, al Rosselló i al Vallespir, respectivament, al monestir cluniacenc de Sant Pere de Moissac, l'any 1078, pel comte Bernat II de Besalú.[10] Tampoc fou escrit als priorats de Sant Pere de Casserres, a Osona, unit directament a Cluny, vers l'any 1079, pels vescomtes d'Osona,[11] ni dels priorats de Sant Ponç de Corbera, al Baix Llobregat, creat vers l'any 1070 i subjectat a Casserres l'any 1196,[12] i de Sant Pere de Clarà, al Maresme, lliurat a Cluny l'any 1080,[13] ambdós depenents de Casserres. La seva lletra i notació musical ho mostren clarament.

Tampoc nosabem res de com de Sant Pere de Cluny o d'alguna de les seves abadies passà a la Catedral de Barcelona. És més lògic imaginar que podria procedir d'un dels dos esmentats priorats, que

8. Ha estat publicat per K. Hallinger. *Consuetudines Cluniacensium Antiquiores cum redactionibus derivatis*. Corpus Consuetudinum Monasticarum VII, pars altera. Siegburg, 1983.

9. Cousin. *Précis d'histoire...*, p. 241.

10. *Camprodon, Sant Pere. Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, vol. 1. Barcelona, 1998, p. 402.

11. *Casserres, Sant Pere. Diccionari d'història...*, p. 470.

12. *Corbera, Sant Ponç. Diccionari d'història...*, p. 627. Des de la seva fundació, vers l'any 1070, havia estat subjectat al priorat de Truyetho, prop de Tours.

13. *Clarà, Sant Pere. Diccionari d'història...*, p. 536.

acabaren depenent directament del bisbat de Barcelona, que no de Sant Pere de Camprodon que sempre pertanyé al bisbat de Girona. Si procedís de Casserres, segurament hauria acabat passant al fons del Col·legi dels Jesuïtes de Betlem de Barcelona, al qual foren lliurades les rendes del monestir l'any 1572.[14]

Comentari

És evident que els inicis de les antífones i dels responsoris del nostre fragment, i en l'ordre en què són col·locats, pertanyen a la tradició litúrgica del monestir de Sant Pere de Cluny. Això es constata quan se'ls compara amb els inicis de l'Antifonari de Saint-Maur-les-Fossés, París, BnF, lat. 12584 (ASMaur) publicat per Hesbert.[15] El manuscrit és de vers l'any 1100, i com testifica el seu editor és el testimoni més antic que s'ha conservat de la tradició monàstica cluniacenca. El monestir de Saint-Maur, situat uns 11 km. al sud-est de París, fou lliurat a Cluny l'any 988.[16] És, doncs, una de les primeres cases monàstiques que en van dependre.

Alhora comparem el quadern amb les poques referències sobre les antífones i responsoris esmentats en la primera versió de les «Consuetudines in monasterio» de Cluny (CCA), datades pel seu editor, Hallinger, al final del segle x, és a dir, als mateixos anys del nostre manuscrit.[17] Cal, però, tenir en compte que el redactor d'aquest text, en parlar de l'ofici diví, normalment només esmenta les capítoles, els responsoris breus que les segueix, els himnes, les antífones «In Evang.», i les oracions conclusives de l'ofici. La primera de les antífones «Super psalmos» i les «Ad cantica» són molt més rares. Com que de les antífones i responsoris de l'ofici diví en parla molt poc, cal suposar que aquests textos ja eren prou fixats en els antifonaris de la casa que els cantors de Cluny tenien a mà per no haver de citar-les novament.

14. Vegeu nota 11.

15. R. J. Hesbert. *Corpus Antiphonalium Officii, II: Manuscripti "Cursus Monastici"*. Roma, 1965.

16. Cottineau. *Répertoire*..., vol. 2, col. 2800.

17. Vegeu nota 8.

El títol

És molt possible que el manuscrit no portés cap títol, però, com que ens manca el primer quadern del volum i sembla que no s'ha conservat cap altre exemplar complert del seu text, tampoc podem certificar-ho amb seguretat. El títol que li hem posat de «Tabula» en el sentit de llista d'inicis de peces de cant de l'ofici diví col·locades en l'ordre en què han de ser interpretades, és un dels molts sentits que té aquest mot. Huglo[18] i Palazzo[19] també l'utilitzen en parlar de les llistes d'antífones que es troben en altres llibres litúrgics medievals. Els mots «monasterii cluniacensis» no es refereixen pas necessàriament al mateix monestir de Sant Pere de Cluny, perquè el manuscrit pot haver estat escrit en alguna de les seves nombroses filials. Sí, però, que en l'essencial, directa o indirectament, el seu contingut ve de la gran abadia borgonyona.

Festa de la Candelera (2-II), n. 1-31

La part conservada d'aquesta festa comença amb les quatre últimes antífones del primer nocturn, seguides de tots els altres textos corresponents a aquest ofici. Té els mateixos textos i en el mateix ordre que l'antifonari del ASMaur 48 a-b. L'últim responsori del tercer nocturn –n. 23– porta al final la PROSULA. «Inviolata permansis<ti>», canviada en l'ASMaur 48b per la PROSULA. «Inviolata integra et casta» (RH 9093). En les laudes l'única diferència que hi ha és que la «Tabula», entre les dues antífones «In Evang.» de l'ASMaur 48c afegeix un tercer text, n. 30, que ja havia servit d'antífona «Ad cant.» n. 19. Les CCA 38 només esmenten aquesta mateixa antífona, sense indicar clarament on cal dir-la.

Santa Àgata (5-II), n. 32-65

Els texots de la «Tabula» i de l'ASMaur 49 a-b concorden totalment fins l'antífona «Ad cant.» inclosa. En els responsoris

18. M. Huglo. *Les livres de chant liturgique.* Typologie des sources du Moyen Âge occidental 52. Tournhout, 1888, p. 117.

19. E. Palazzo. *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au xiiie siècle.* París, 1993, p. 153.

d'aquest tercer nocturn hi ha diferències perquè dels quatre responsoris només dos són comuns, n. 56 i 58. Ambdós tornen a concordar en les cinc antífones de les laudes i en les dues antífones «In Evang.» Les CCA 41 desconeixen aquesta celebració. En el seu lloc tenen la commemoració de la Conversió de Sant Pau (25-I), desconeguda de la «Tabula» i de l'ASMaur.

Sant Benet (21-III), n. 65-110

L'ASMaur 50^{e}a-b, abans de la festa de sant Benet, té l'ofici de la Càtedra de Sant Pere, desconegut de la «Tabula». Les CCA 60 tenen aquesta celebració abans del cinquè diumenge de Quaresma, i alhora desconeixen la festa de sant Benet en aquesta diada i en la del seu Trasllat (11-VII).

L'ofici de la festa de sant Benet, en la «Tabula» i en l'ASMaur 50^{5}a-c pràcticament concorden en tot, tret que la «Tabula», en el segon nocturn, per error, té els salms de la segona i de la tercera antífona canviats, n. 79-80, i que al final dels quatre responsoris del tercer nocturn, mentre que la «Tabula» afegeix quatre altres responsoris, n. 93-96, l'ASMaur 50^{5b} només n'afegeix un. Entre els responsoris de la «Tabula» hi ha la peça n. 96, que té el text íntegre amb la seva notació musical. Les antífones de les laudes són les mateixes, i en la secció de les antífones «In Evang.», mentre la «Tabula» n. 102-110, té 9 peces, l'ASMaur 50^{5}b-c només en té dues, la primera i l'última de la llista de la «Tabula».

L'Anunciació (25-III), n. 111-147

Les antífones «In Evang.» de les primeres vespres en la «Tabula» n. 111 i en l'ASMaur 51ª són diferents. En canvi, l'invitatori és el mateix. En la resta ens trobem amb dos oficis totalment distints, encara que utilitzant de vegades les peces del mateix repertori marià. Per exemple dels dotze responsoris dels tres nocturns només tenen en comú tres peces, n. 119, 120 i 122 de la «Tabula». Cal pensar, doncs, que és un ofici introduït posteriorment en la «Tabula» i en l'ASMaur, que no figurava en el model dels dos antifonaris. De fet, l'ofici no es troba en les CCA.

Diumenge de Septuagèssima, n. 148-196

La tradició litúrgica cluniacenca ha conservat en aquest diumenge l'ofici del comiat de l'Al·leluia. Els textos de la «Tabula» i de l'ASMaur 52a-c pràcticament són els mateixos, amb molt poques variants. Comencen amb l'antífona «In Evang.» per les primeres vespres, n. 148. Segueix l'invitatori, que en la «Tabula» és doble. Els nocturns només tenen una antífona, seguida del verset i dels quatre responsoris. La «Tabula», però, després de l'últim responsori del tercer nocturn, amb el títol d'«Item responsoria», hi afegeix 12 peces més, nn. 168-179, que manquen en l'ASMaur. Les antífones de les laudes són les mateixes en els dos documents. L'última, en la «Tabula», n. 184, té el text íntegre i amb una rúbrica que mana que els versets han de ser cantats tal com es troben explicitats en el text de l'antífona. Els dos manuscrits tenen la mateixa antífona «In Evang.» i 11 peces més per a ser emprades en les laudes i les vespres de les fèries de la setmana, que en l'ASMaur 53 són 12 peces, perquè entre les antífones n. 188-189 de la «Tabula» hi afegeix el text «Ite et vos in vineam».

Les CCA 43-47, en aquest diumenge només esmenten l'antífona «In Evang.» n. 148, l'antífona «Super psalmos» n. 151, la primera antífona de les laudes n. 180, i la cinquena antífona d'aquesta hora canònica, n. 184, amb la nota «per hunumquemquem versum repetendo Alleluia», que explicita la rúbrica anteriorment esmentada de com ha de ser cantada aquesta antífona. Al final també cita l'antífona n. 185 d'aquestes laudes. Tot això corrobora que els tres testimonis –la «Tabula», l'ASMaur i les CCA– pertanyen a una mateixa tradició litúrgica, que és la pròpia de l'abadia de Cluny

Diumenge de Sexagèsima, n. 197-226

L'ofici d'aquest diumenge comença en els dos testimonis que comparem amb el mateix invitatori, n. 197 de la «Tabula» i ASMaur 54a. Els dos primers nocturns no porten cap antífona i tenen els mateixos responsoris i en el mateix ordre. L'antífona «Ad cant.» n. 206 també és la mateixa, així com els sis responsoris que segueixen, n. 207-211, i les 10 antífones «In Evang.» següents, n. 217-226. Les CCA no porten textos per a aquest diumenge.

Diumenge de Quinquagèsima, n. 227-257

La «Tabula» i l'ASMaur 56a-c també tenen els mateixos textos per a celebrar l'ofici d'aquest diumenge, amb la peculiaritat que tots dos, entre els responsoris n. 232-233 del segon nocturn, porten la rúbrica «Responsoria de Abraham». L'antífona «Ad cant.» n. 236, és la mateixa, així com els 6 responsoris que segueixen, n. 237-242. Igualment tots dos tenen les mateixes antífones de les laudes i les 10 antífones «In Evang.» n. 248-257 següents. Les CCA no tenen textos per a aquest diumenge.

Dimecres de Cendra, n. 258-262

La «Tabula» i l'ASMaur 57a-b només tenen 5 antífones, les mateixes i en el mateix ordre, per a l'ofici d'aquesta diada de la imposició de la cendra. Són antífones «In Evang.». Les CCA 49 només esmenten l'antífona «In Evang.» n. 258. La resta tracta de l'esmentat ritu de benedicció i imposició de la cendra.

Fèries quinta, sexta i dissabte següents, n. 263-272

La «Tabula» té 3 antífones «In Evang.» per a la fèria quinta i el dissabte, i 4 per a la fèria sexta. L'ASMaur 57b-c només té les dues primeres antífones de les fèries quinta i sexta, i en el dissabte les dues antífones últimes de la «Tabula», n. 271-272. Les CCA no tenen textos per a aquestes fèries.

Primera setmana de Quaresma, n. 273-319

La «Tabula» conté els textos de l'ofici diví del diumenge i de les fèries segona, tercera, quarta, sexta i del dissabte. Li manquen, doncs, textos per a la fèria quinta, sense que aquesta mancança hagi estat esmenada posteriorment. En l'ofici nocturn, la «Tabula» i l'ASMaur 58a-b presenten els mateixos textos, amb la peculiaritat de tenir 5 responsoris en el tercer nocturn. Les antífones de les laudes també són les mateixes, així com les 10 antífones «In Evang.»

La principal diferència de les antífones «In Evang.» d'aquesta setmana és, com ja hem dit, que el copista de la «Tabula» oblidà de copiar-hi les peces de la fèria quinta, mentre ASMaur 59a-c només té 2 antífones en totes les fèries i 5 en el dissabte, la «Tabula», en les fèries tercera i quarta afegeix un altre text, n. 305 i 310, i en la sexta 2, n. 312-313. El dissabte tots dos testimonis tenen 5 antífones, que són les mateixes i en igual ordre.

Les CCA 51-52 només esmenten l'antífona «In Evang.» de les primeres vespres, «Tu autem cum oraveris», que manca en la «Tabula» i en l'ASMaur 58, i la de les laudes que és la mateixa dels dos anteriors testimonis. En les fèries d'aquesta setmana les CCA 52 citen la mateixa antífona «In Evang.» de la fèria segona que hi ha a la «Tabula», n. 303, i a l'ASMaur 59a.

Les CCA 55-60, després de la fèria quarta d'aquesta setmana de Quaresma, expliquen com cal celebrar les festivitats dels sants que cauen en aquest temps litúrgic, i en concret de la de la Càtedra de Sant Pere. La «Tabula», però, no parla de cap celebració del santoral en aquest temps litúrgic, mentre que l'ASMaur 50^3a-b té la celebració de la Càtedra en el santoral, abans d'iniciar el temps de Quaresma. Com que la seva celebració és col·locada entre la festa de santa Àgata (5-II) i la de sant Benet (21-III), deu tractar-se de la Càtedra d'Antioquia, celebrada el dia 22 de febrer. Les CCA, després ja passen a parlar del diumenge de Passió, cinquè de Quaresma.

Segona setmana de Quaresma, n. 320-361

L'invitatori i els textos dels responsoris dels dos primers nocturns són els mateixos i també es troben en el mateix ordre, amb l'única excepció que l'ASMaur 60a afegeix una peça que manca en la «Tabula». És el responsori «Oravit Iacob». L'antífona «Ad cant.» també és la mateixa, així com els quatre responsoris del tercer nocturn, les 5 antífones de les laudes i les 6 antífones «In Evang.»

En les fèries segona, tercera i quarta, la «Tabula» i l'ASMaur 61a-b tenen les mateixes antífones «In Evang.», mentre que en la fèria quinta són diferents, i les de la «Tabula» n. 352-353, són les mateixes antífones que en l'Antifonari de Sant Llop del Benevent 61b, manuscrit Benevent, Arx. Cap, ms. V/21, del final del segle XII.[20] En la fèria sisena ambdós

20. Vegeu nota 15.

testimonis coincideixen en les dues mateixes antífones que tenen, mentre que en el dissabte la «Tabula» n. 359-361, afegeix tres altres antífones, que potser només són dues si es considera l'antífona n. 360 com una repetició no esmenada de l'antífona anterior.

Tercera setmana de Quaresma, n. 362-413

En aquest diumenge, novament, els textos de la «Tabula» concorden amb els de l'ASMaur 62b, amb l'única excepció que en el tercer nocturn té un responsori de més col·locat entre els n. 374-375 de la «Tabula». Les antífones de les laudes són les mateixes. En la llista de les antífones «In Evang.», en canvi, la «Tabula» té la primera peça, n. 382, amb l'inici diferent de l'ASMaur 62c.

En les fèries segona, tercera i quarta, els textos dels dos testimonis són idèntics, amb la diferència que la «Tabula» afegeix al final de cada fèria altres textos. Són les peces n. 390, 393-394 i 397-398, respectivament. En la fèria quinta, en canvi, hi trobem algunes diferències. Tots dos manuscrits presenten quatre peces, de les quals només és comuna la primera, n. 399. En la fèria sexta les diferències encara són més grans, perquè mentre la «Tabula» té 8 peces, l'ASMaur 63b només en té 2, les quals, però, també figuren en l'esmentada «Tabula». En el dissabte, tots dos tenen només 3 peces, la segona diferent, perquè la de la «Tabula» n. 412 és un afegitó quelcom posterior fet sobre el text, primitiu ara il·legible.

Quarta setmana de Quaresma, n. 414-463

Com els altres diumenges de Quaresma, aquest té el mateix invitatori i els mateixos responsoris dels dos primers nocturns. La «Tabula» n. 423, però, afegeix un altre responsori al final del segon nocturn. L'antífona «Ad cant.» També és la mateixa, seguida dels mateixos responsoris, en la «Tabula» n. 428, dividits per la rúbrica «De Iosue», que manca en l'ASMaur 64b, però que en canvi es troba en l'Antifonari de Hartker, manuscrit St.-Gallen, Stiftsbibliothek, ms. 391, de vers l'any 1000.[21] L'ASMaur 64b, al final, afegeix un

21. Vegeu nota 15.

responsori desconegut de la «Tabula». Les antífones de les laudes són les mateixes; en canvi, en les antífones «In Evang.» hi ha variants. La «Tabula» en té 7, i l'ASMaur 64b-c només en té 6, de les quals són comunes únicament 5 peces. Dues de les pròpies de la «Tabula», n. 435 i 441, són afegitons una mica posteriors.

Durant la setmana, els textos de les fèries segona i tercera són els mateixos; en la fèria quarta la «Tabula» n. 451-452 afegeix dues peces que manquen en l'ASMaur 65b, i les de la fèria quinta són totalment diferents, amb la peculiaritat que la «Tabula» en presenta tres i l'ASMaur només en té dos. Els de la fèria sexta i del dissabte tornen a ser les mateixes, i la «Tabula» n. 460 i 462 afegeix, respectivament, 2 peces que manquen en l'esmentat ASMaur.

Cinquena setmana de Quaresma, n. 464-510

Els textos propis dels nocturns d'aquest diumenge tornen a ser els mateixos en la «Tabula» i en l'ASMaur 66a-d, amb l'única diferència que l'ASMaur 66b afegeix en el tercer nocturn, entre els textos de la «Tabula» n. 474-475, el responsori «In te iactatus». Les antífones de les laudes són les mateixes, com també els de les antífones «In Evang.», amb l'única variant que la «Tabula» n. 488 i 490, repeteix l'antífona «Tulerunt lapides», segons sembla amb notació neumàtica un xic diferent. Entre setmana, les fèries pràcticament tenen els mateixos textos, amb l'única diferència que la «Tabula» acostuma a tenir-ne més. Les CCA 61-62 esmenten la primera antífona de les laudes que és la mateixa de la «Tabula» n. 479, i l'antífona «In Evang.» n. 487 de l'esmentada «Tabula».

Diumenge de Rams, n. 511-540

Com els altres diumenges de Quaresma, en aquest, els textos són els mateixos en la «Tabula» i en l'ASMaur 68a-d. L'única variant que s'hi observa és que, en el segon nocturn, els responsoris de la «Tabula» n. 518-519, en l'ASMaur 68b es troben en ordre invertit. Les antífones de les laudes i les «In Evang.» també són les mateixes, amb l'única variant que en l'ASMaur 68d, les dues ultimes de la «Tabula» n. 539-540 van precedides de la rúbrica «Ad vesperas». Les CCA 62, en les

primeres vespres d'aquest diumenge, només esmenta l'antífona «In Evang.» «Pater iuste mundus» que manca en la «Tabula» i en l'ASMaur. La resta es refereix a la benedicció i a la processó dels rams.

Fèries segona, tercera i quarta de la Setmana Santa, n. 541-573

Aquestes tres fèries són considerades de més importància que totes les fèries anteriors, i per això compten amb antífones pròpies en les laudes, que són les mateixes en la «Tabula» i en l'ASMaur 69a-71b. Les úniques diferències es troben en les sèries d'antífones «In Evang.». En la fèria segona, la «Tabula» i l'ASMaur 69a-b tenen les 5 mateixes antífones, però, després la «Tabula» n'hi afegeix una, n. 551, diferent de la que afegeix l'ASMaur. En la fèria tercera, la «Tabula» n. 562 afegeix aquesta peça a la llista de l'ASMaur 70a-b, i en la fèria quarta és aquest antifonari qui afegeix la peça n. 562 que la «Tabula» té en la fèria anterior, sense, però, indicar l'inici de cap antífona.

Dijous Sant, n. 574-609

L'ofici nocturn comença, d'acord amb el costum romà, directament amb la primera antífona del primer nocturn, sense l'invitatori. Tot l'ofici és el romà, amb tres nocturns de tres antífones i tres responsoris. Els seus textos són els mateixos en la «Tabula» i en l'ASMaur 72a-e. L'ofici, a més, té textos propis per a les segones vespres, comuns als dos testimonis. Les CCA 69-86 només esmenten la primera antífona del primer nocturn, «Tabula» n. 574, l'antífona «In Evang.» de les laudes, «Tabula» n. 598, i la primera antífona de les vespres, «Tabula» n. 603.

Divendres Sant, n. 610-628

Com el dia anterior, aquesta diada segueix l'ordre de l'ofici romà, també amb tres nocturns de tres antífones i tres responsoris, sense invitatori, i amb la diferència, però, que el tercer nocturn presenta quatre responsoris en lloc de tres. És amb aquest quart responsori que

acaba la part conservada de la «Tabula». Les CCA 87 recorden que l'ofici nocturn ha estat fet «iuxta ritum Romanae aecclesiae sicut in die Cenae Domini», sense, però, esmentar cap de les seves antífones i responsoris.

* * *

La comparació que fins aquí hem fet dels inicis de les antífones i dels responsoris de la «Tabula» amb els inicis de l'Antifonari de Saint-Maur-les-Fossés (ASMaur), i les poques referències que es troben en les «Consuetudines Cluniacensium Antiquiores» (CCA), mostra clarament que els tres testimonis pertanyen a una mateixa tradició litúrgica, que és la de Cluny.

Entre els tres documents hi ha, però, algunes divergències, les més importants de les quals són que les CCA 62, en les primeres vespres del Diumenge de Rams té com antífona «In Evang.» el text «Pater iuste mundus» (CAO 4234)[22] que manca en la «Tabula» i en l'ASMaur 68a. És cert que tots dos textos no tenen cap peça especial per a aquestes primeres vespres, però com que l'esmentada antífona no figura en la llista de les antífones «In Evang.» del dissabte anterior, tractant-se d'una peça litúrgica força significativa en els oficis de Setmana Santa, fixats des de molt antic, cal admetre que, en principi, som davant dues tradicions en els antifonaris de Cluny: la testimoniada per les CCA, que seria la del mateix monestir de Sant Pere, i la de les seves filials, a la qual pertanyen la «Tabula» i l'ASMaur.

Aquests dos últims també presenten algunes variants de certa importància, sobretot en la festa de l'Anunciació (25-III), perquè tenen dos oficis diferents, encara que formats amb les mateixes peces de tipus marià. Són els oficia «Tabula», n. 11-147 i ASMaur 51a-c. Com que les CCA no tenen aquest ofici, cal admetre que l'arquetipus de la «Tabula» i de l'ASMaur, ja no el tenia i cada un omplí el buit independentment. Han de procedir, doncs, de dos monestirs cluniacencs diferents. Coneixem d'on ve l'ASMaur, però queda en l'incògnit d'on prové la «Tabula».

22. Segons l'edició de Hesbert, aquesta antífona també era utilitzada en aquestes primeres vespres en l'Antifonari de Hartker i en el de Reichenauer, tots dos pertanyents a la tradició dels antifonaris monàstics alemanys. Cf. HESBERT, *Corpus Antiphonalium*..., vol. 2, col. 68a.

Un altre detall que els separa és el fet de tenir diferents antífones «In Evang.», en la fèria cinquena de la segona i de la quarta setmana de Quaresma, «Tabula» n, 352 i 455, i ASMaur 61b i 63b, respectivament. Això també mostra que pertanyen a dur tradicions litúrgiques cluniacenques paral·leles. És difícil d'admetre que l'arquetipus comú no portés cap antífona «In Evang.» en les dues fèries. Cal admetre, doncs, que un d'ells, o potser tots dos, per raons que desconeixem, les canviaren. Els afegitons del segle XI que la «Tabula» presenta en diferents oficis són força interessants perquè mostren que no quedà inalterable i que també hagué d'adaptar-se.

La importància de la «Tabula», malgrat no ser íntegra, rau en el fet que ens permet constatar alhora una gran unitat, ensems amb petites divergències, que presenten els antifonaris cluniacencs. També és molt important perquè ens permet conèixer una de les tradicions de l'ofici propi de Cluny, com era ja en l'últim quart del segle X, en temps del gran abat Maiol, i com l'abadia va difondre la seva litúrgia en els nombrosos monestirs que en depenien.

Normes d'edició

Hem procurat, en la transcripció del text del quadern, ser el màxim de fidels a l'original, conservant sempre la seva ortografia. Els mots que hi hem afegit per a fer-lo més entenedor van entre els signes < >. Els mots i textos afegits posteriorment són posats entre els signes |¯ ¯|, i els clàudators [ ] serveixen per a indicar les llacunes del manuscrit, mentre que els signes { } indiquen tot el que cal suprimir-hi. Les antífones i responsoris que porten notació musical queden indicats amb un asterisc col·locat després del número marginal que els hem assignat.

Les sigles emprades són aquestes:

«Ad cant.»	«Ad cantica». Antífona del tercer nocturn de l'ofici monàstic.
ASMaur	París, BnF, ms. 12584. Utilitzem l'edició dels seus textos publicada al CAO II, i indiquem el número que porten al marge.
CAO	J. R. HESBERT. *Corpus Antiphonalium Officii.* Roma, 1963 i s.

CCA	K. HALLINGER. *Consuetudines Cluniacensium Antiquiores cum redactionibus derivatis.* Siegburg, 1983-1984. Corpus Consuetudinum Monasticarum VII.
«In Evang,»	«Antifona in Evangelium». Antífona que acompanya el cant del «Benedictus» a les laudes, i el del «Magnificat» a les vespres.
CorTro	E. ODELMAN. *Corpus Troporum VI: Prosules de la messe, 2, Les prosules limousines de Wolfenbüttel.* Stockholm, 1986.
RH	U. CHEVALIER. *Repertorium hymnologicum.* Lovaina, 1892-1904.
«Tabula»	Barcelona, Arx. Cap., ms. Miscel·lania 23/1ª.

TABULA ANTIFONARII CLUNIACENSIS MONASTERII[23]
....
IN PURIFICATIONE SANCTAE MARIAE
....
IN I NOCTURNO
....] /f. 1/

1 A. Hec est que nescivit. PS. Domini est terra. (CAO 3001, Ps 23)
2 A. Spetiosa facta. PS. Eructa<vit>. (CAO 4988, Ps 44)
3 A. Dignare me lauda<re>. PS. Deus noster. (CAO 2217, Ps 45)
4 A. In prole mater in par<tu>. PS. Magnus. (CAO 3274, Ps 47)
5* RS. Adorna thalamum. VR. Induere vestimen<tum>. VR. Accipiens Si<meon>. (CAO 6051)
6 RS. Senex puerum por<tabat>. VR. Accipiens. (CAO 7634)
7 RS. Responsum accepe<rat>. VR. Lumen ad re<velationem>. (CAO 7537)
8 RS. Simeon iustus. VR. Responsum. (CAO 7666)

<IN II NOCTURNO>

9 Tolle puerum et ma<trem>. PS. Benedixis<ti>. (CAO 5156, Ps 84)
10 A. Sicut letantium. PS. Fundamen<ta>. (CAO 4936, Ps 86)
11 A. Nunc dimitis domine. PS. Cantate. (CAO 3975, Ps 95)
12 A. Lumen ad revelati<onem>. PS. Dominus reg<navit>. (CAO 3645, Ps 96)
13 A. Post partum virgo. PS. Cantate. (CAO 4332, Ps 97)
14 A. Gaude Maria vir<go>. PS. Dominus reg<navit>. (CAO 2924, Ps 98)
15 RS. Suscipiens Ihesum in. VR. Cum inducerent. (CAO 7745)
16 RS. Obtulerunt pro eo domino. VR. Postquam im<pleti>. (CAO 7307)
17 RS. Postquam impleti. VR. Et ut darent. (CAO 7406)
18 RS. Cum inducerent puerum Ihesum. VR. Accipiens Simeon. (CAO 6367)

AD CANTICA

19 A. Homo erat in Iherusalem cui. (CAO 3127)
20* RS. Beata es Maria. VR. Ave Maria. (CAO 6163)
21 RS. Videte miraculum matris. VR. Virgo concepit et virgo pepe<rit>. (CAO 7869)

23. Sobre aquest títol vegeu la introducció.

22 RS. Hodie Maria virgo. VR. Cum inducerent. (CAO 6852)

23 RS. Gaude Maria. VR. Gabrihelem. (CAO 6759)

<PROSULA>*. Inviolata permansis<ti>. (CorTro VI/51, p.50?)

IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS

24* Simeon iustus. (CAO 4951)

25 A. Responsum. (CAO 4639)

26 A. Accipiens Sime<on>. (CAO 1233)

27 A. Revertere. (CAO 4647)

28 A. Obtulerunt pro eo domino. (CAO 4104)

IN EVANGELIO ANTIFONAS

29* Senex puerum. (CAO 4864)

30* A. Homo erat in Hierusalem. (CAO 3127)

31 A. Hodie beata virgo. (CAO 3089)

DE SANCTA AGAT|¯H¯|A ANTIFONA

32* Agatha letissime. (CAO 1306)

AD INVITATORIUM ANTIFONA

33 Regem virgi<num>. PS. Veni<te>. (CAO 1151, Ps 94)

<IN I NOCTURNO>

34 A. Ingenua sum et ex<pectabilis>. PS. Beatus vir. (CAO 3333, Ps 1)

35 A. Et si ingenua es. PS. Quare. (CAO 2723, Ps 2)

36 A. Ancilla Christi sum. PS. Cum invo<carem>. (CAO 1393, Ps 4)

37 A. Summa ingenuitas. PS. Verba. (CAO 5053, Ps 5)

38* A. Agatha sancta dixit. PS. Domine dominus. (CAO 1308, Ps 8)

39 A. Si ignem adhibeas. PS. In domine. (CAO 4897, Ps 10)

40* RS. Dum ingrederetur. VR. Ego habeo mamillas in<tegras>. (CAO 6546)

41 RS. Vidisti domine et expec<tasti>. VR. Propter verita<tem>. (CAO 7883)

42 RS. Veni sponsa Christi. VR. Veni electa. (CAO 7828) /f. 1v/

43 RS. Quis es tu qui venisti ad me. VR. Nam et ego apostolus eius. (CAO 7499)

<IN II NOCTURNO>

44 A. Nisi diligenter perfe<ceris>. PS. Domine quis. (CAO 3881, Ps 14)

45 A. Vidisti domine agonem. PS. Eructa<vit>. (CAO 5412, Ps 44)

46 A. Propter fidem castita<tis>. PS. Magnus. (CAO 4396, Ps 47)

47 A. Agatha letissime. PS. Benedixis<ti>. (CAO 1306, Ps 84)

48 A. Agatha ingressa. PS. Fundamen<ta>. (CAO 1305bis, Ps 86)

49 A. Mens mea solida<ta>. PS. Cantate. (CAO 3744, Ps 95)

50 RS. Ipse me coronavit. VR. Vidisti domine ago<nem>. (CAO 6990)

51 RS. Spetie tua et pul<chritudine>. VR. Diffusa. (CAO 7680)
52 RS. Agatha letissime et glori<anter>. VR. Nobilissimis orta natali<bus>. (CAO 6061)
53 RS. Ego autem adiuvata <a> domino. VR. Gratias tibi ago domine Ihesu Christe. (CAO 6625)
AD CANTICA
54 A. Mentem sanctam spon<taneum>. (CAO 3746)
55 RS. Dilexisti iustiti<am>. VR. Propter ve<ritatem>. (CAO 6450)
56* RS. Gaudeamus omnes in domino. VR. Inmaculatus dominus inma<culata>. (CAO 6760)
57 RS. Propter veritatem. VR. Audi filia. (CAO 7441)
58 RS. Beata Agatha ingressa. VR. Agatha ingressa carcerem. (CAO 6160)
IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS
59* Quis es tu qui venisti. (CAO 4547)
60* A. Medicinam carnalem. (CAO 3733)
61 A. Gratias tibi ago domine quia. (CAO 2975)
62 A. Benedico te. (CAO 1702)
63 A. Qui me dignatus. (CAO 4480)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
64 Paganorum mul<titudo>. (CAO 4208)
65 A. Stans beata Agatha in me<dio>. (CAO 5016)

DE SANCTO BENEDICTO ANTIFONA
66* Exultet omnium. (CAO 2819)
<AD INVITATORIUM>
67 A. Confessorum regem. (CAO 1056)
<IN I NOCTURNO>
68 A. Fuit vir vite. PS. Beatus vir. (CAO 2906, Ps 1)
69 A. Ab ipso pueritie. PS. Quare. (CAO 1204, Ps 2)
70 A. Dum in hac terra. PS. Cu invo<carem>. (CAO 2457, Ps 4)
71 A. Liberiori genere. PS. Verba. (CAO 3626, Ps 5)
72 A. Relicta domo. PS. Domine dominus. (CAO 4605, Ps 8)
73 A. Recessit igitur. PS. In domino. (CAO 4574, Ps 10)
74 RS. Fuit vir vite. VR. Recessit. (CAO 6751)
75 RS. Sanctus Benedictus. VR. Divina nam<que>. (CAO 7609)
76 RS. Inito consilio. VR. Intellexit. (CAO 6968)
77 RS. Domine non aspicias. VR. Et regredien<te>. (CAO 6502)
<IN II NOCTURNO>
78 A. Hic itaque cum iam. PS. Domine quis. (CAO 3063, Ps 14)
79 A. Compassus nutri<cis>. PS. Domini est terra. (CAO 1859, Ps 23)

80 A. Expetitus a fratri<bus>. PS. Domine in vir<tute>. (CAO 2798, Ps 20)
81 A. Cumque sibi cons<picerent>. PS. Exaudi. (CAO 2073, Ps 54?, 63?)
82 A. Inito consilio ve<nenum>. PS. Te decet. (CAO 3347, Ps 64)
83 A. Tunc ad locum di<lecte>. PS. Bonum est. (CAO 5237, Ps 91) / f. 2/
84 RS. Cumque sanctus Benedic<tus>. VR. Qui tante. (CAO 6382)
85 RS. In tempestae noc<tis>. VR. Videnti. (CAO 6974)
86 RS. Pater sanctus dum inten<tam>. VR. Factumque est. (CAO 7364)
87 RS. Sanctissime confes<sor>. VR. Devote. (CAO 7598)
AD CANTICA
88 A. Sanctimonialis autem. (CAO 4749)
89 RS. Eodem vero anno. VR. Presentibus. (CAO 6659)
90 RS. Sexto namque die portari se. VR. Cumque per singulos dies. (CAO 4676)
91 RS. Erat vultu placido canis. VR. Viri autem domini Benedictus. (CAO 6665)
92 RS. Via recta. VR. Quibus ipse. (CAO 7849)
93 RS. Pretiosus confessor. VR. Igitur viri obitum sicut presen<tes>. (CAO 7430)
94 RS. Dum beatus vir oraculo. VR. In illo loco quidam dei. (CAO 6534)
95 RS. O beati viri Benedicti. VR. Cui vivere. (CAO 7255)
96* RS. Pater insignis confessor Benedicte, meritisque clare cum Christo regnans, preces nostras in aula regis aeterni subleva et protege utrumque ordinem cuius egregius extitisti pastor in orbe. VR. Incessanter pro nobis supplica deum ut feliciter mereamur perfrui gloria paradisi, et pro<tege>. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. <P.> Et pro<tege...>. (CAO 7361)
IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS
97 Beatus vir Bene<dictus>. (CAO 1673)
98 A. Erat vir. (CAO 2662)
99 A. Gloriosus confe<ssor>. (CAO 2965)
100 A. Puer quidam. (CAO 4413)
101 A. Vir domini Benedic<tus>. (CAO 5435)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
102 Pater sanctus dum. (CAO 4244)
103 A. Tantam gratiam. (CAO 5105)
104 A. Qui dum heremum pete<ret>. (CAO 4467)
105 A. Cumque in specu posito. (CAO 2062)
106 A. Orabat sanctus Benedictus. (CAO 4173)

107 A. Sanctissime confessor. (CAO 4752)
108 A. Confessor domini Benedic<tus>. (CAO 1868)
109 A. Oramus te beatissime. (CAO 4175)
110 A. Hodie sanctus Benedictus. (CAO 3115)

DE INCARNATIONE DOMINI ANTIFONA
111 Spiritus Sanctus. (CAO 5006) /f. 2^{v}/
AD INVITATORIUM
112 A. Ave Maria gratia. (CAO 1042)
<IN I NOCTURNO>
113 A. Missus est Gabrihel. PS. Domine dominus. (CAO 3793, Ps 8)
114 A. Ave Maria gratia. PS. Caeli en<arrant>. (CAO 1539, Ps 18)
115 A. Benedicta tu. PS. Domini est ter<ra>. (CAO 1709, Ps 23)
116 A. Quomodo fiet is<tud>. PS. Eructa<vit>. (CAO 4564, Ps 44)
117 A. Prophetae predicave<runt>. PS. Deus noster. (CAO 4392, Ps 45)
118 A. Ecce in nubibus. PS. Magnus. (CAO 2516, Ps 47)
119 RS. Missus est Gabri<hel>. VR. Dabit ei dominus. (CAO 7170)
120 RS. Ave Maria. VR. Quomodo. (CAO 6157)
121 RS. Radix Iesse. VR. Ecce virgo. (CAO 7508)
122 RS. Suscipe verbum. VR. Paries. (CAO 7744)
<IN II NOCTURNO>
123 A. Ne timeas Maria. PS. Benedix<isti>. (CAO 3863, Ps 84)
124 A. Dabit ei dominus. PS. Fundamen<ta>. (CAO 2092, Ps 86)
125 A. Ecce ancilla domini. PS. Canta<te>. (CAO 2491, Ps 95)
126* A. Beata es Maria que. PS. Dominus reg<navit>. (CAO 1565, Ps 96)
127 A. Ecce virgo concipi<et>. PS. Canta<te>. (CAO 2557, Ps 97)
128 A. Angelus domini nunti<avit>. PS. Dominus reg<navit>. (CAO 1414, Ps 98)
129* RS. Ecce virgo cocipi<et>. VR. Super so<lium>. (CAO 6620)
130 RS. Descendet dominus. VR. Et adora<bunt>. (CAO 6408)
131 RS. Ecce radix Iesse. VR. Dabit ei. (CAO 6606)
132 RS. Virgo Israel rever<tere>. VR. In caritate. (CAO 7903)
AD CANTICA
133 A. De celo veniet. (CAO 2104)
134* RS. Intuemini quantus. VR. Precursor. (CAO 6983)
135 RS. Emitte agnum. VR. Ostende nobis. (CAO 6656)
136 RS. Videbunt gentes. VR. Et eris coro<na>. (CAO 7854)
137 RS. Nascetur nobis. VR. Multiplica<bitur>. (CAO 7195)
IN MATUTINIS LAUDIBUS
138 A. Beatam me dicent omnes. (CAO 1574)

139 A. Antequam convenirent. (CAO 1440)
140 A. Sicut mirra. (CAO 4942)
141 A. Post partum. (CAO 4332)
142 A. Gaude Maria. (CAO 2924)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
143 Super solium Da<vid>. (CAO 5064)
144 Egredietur virga. (CAO 2613)
145 <A.> Post par<tum>. (CAO 4332)
146 A. Gaude Maria. (CAO 2924)
147 A. O virgo virgi<num>. (CAO 4091)

IN LXX
148* <A.> Alleluia, mane apud. (CAO 1346)
AD INVITATORIUM
149* <A.> Alleluia, alleluia, alle<luia>. (CAO 1023)
150* A. Alleluia, alleluia. <PS.> Veni<te>. (CAO 1327, Ps 94)
<IN I NOCTURNO>
151* A. Alleluia. Ego sum pastor. (CAO 2596-2598?)
152* <VR.> {A.} Alleluia, alle<luia>.
153* RS. Alleluia, dum presens est. VR. In amicitia illius delec<tacio>. (CAO 6071)
154* RS. Multiplicentur. VR. Sola namque te<nes>. (CAO 7188)
155* RS. Alleluia, revertere. VR. Angelus domini bonus. (CAO 6078)
156 RS. Alleluia, audivimus. VR. Surge do<mine>. (CAO 6069)
<IN II NOCTURNO>
157* A. Dulce lignum. (CAO 2432)
158 VR. Alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 1328) /f. 3/
159* RS. Alleluia, sola tenes prin<cipatum>. VR. Angelus domini bonus. (CAO 6079)
160* RS. In toto corde. VR. Vide humi<litatem>. (CAO 6943)
161* RS. Angelus domini bonus. VR. Sola namque tenes princi<patum>. (CAO 6091)
162* RS. Alleluia, nomen bonum. VR. Quam dulcia. (CAO 6076)
AD CANTICA
163* A. In domino lauda<bitur>, alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 3227)
164* RS. Deduc nos in semi<ta>. VR. Averte ocu<los>. (CAO 6405)
165* RS. Alleluia, delectacio bo<na>. VR. Speciosa facta es et sua<vis>. (CAO 6070)
166* RS. Alleluia, iudica iuditium. VR. Vide humilitatem. (CAO 6074)
167 *RS. Alleluia, mane apud nos. VR. Angelus domini bonus. (CAO 6075)
ITEM RESPONSORIA
168 Dum presens est. (CAO 6071)

169 RS. Viderunt te aque. (CAO 7867)
170 RS. In toto corde. (CAO 6943)
171 RS. Alleluia, audivimus. (CAO 6099)
172 RS. Narrabo no<men>. (CAO 7194)
173 RS. In aecclesiis. (CAO 6901)
174 RS. Alleluia, delectatio. (CAO 6070)
175 RS. Deduc me in. (CAO 6403)
176 RS. Alleluia, iudica iudi<cium>. (CAO 6074)
177 RS. Himnum canta<te>. (CAO 6872)
178 RS. Deus canticum no<vum>. (CAO 6419)
179 RS. Alleluia, nomen bonum. (CAO 6074)

IN MATUTINIS LAUDIBUS <ANTIFONAS>

180* Quem vidistis, alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 1334-1338?)
181* A. Puer Ihesus, alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 1330-1331?)
182* A. Omnes sicientes, alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 1330, 1333-1334)
183* A. Benedicat terra domino. (CAO 1692)
184* A. Alleluia. PS. Laudate dominum de caelis, laudate eum in excelsis, alleluia. VR. Laudate eum omnes angeli eius, laudate eum omnes virtutes eius, alleluia, alleluia. VR. Laudate eum sol et luna, laudate eum omnes stelle et lumen, alleluia, alleluia, alleluia. (CAO 1326, Ps 148)

Ad hanc formam reliqui versus canantur.

IN EVANGELIO ANTIFONA

185* Alleluia, sola tenes. (CAO 1353)

PER EBDOMADAM <ANTIFONAS>

186* Simile est regnum caelorum. (CAO 4955)
187* A. Conventione autem facta. (CAO 1915)
188* A. Quid hic statis tota die. (CAO 4523)
189* A. Dixit paterfamilias. (CAO 2305)
190* A. Voca operarios et red<de>. (CAO 5484)
191* A. Hi novissimi una hora. (CAO 3040)
192* A. Dixit autem paterfamili<as>. (CAO 2281) /f. 3^{v}/
193 A. Tolle quod tuum est. (CAO 5157)
194 A. Non licet mihi facere. (CAO 3921)
195 A. Sic erunt novissimi. (CAO 4921)
196 A. Erunt primi novissimi. (CAO 2677)

IN LX

AD INVITATORIUM

197 A. Preoccupemus fatiem. PS. Venite. (CAO 1115, Ps 94)

<IN I NOCTURNO>
198* RS. In principio fecit deus. VR. Formavit igitur dominus. (CAO 6928)
199* RS. In principio deus creavit caelum. VR. Igitur perfecti sunt caeli. (CAO 6925)
200 RS. Formavit igitur dominus hominem. VR. In principio creavit deus. (CAO 6739)
201* RS. Plantaverat autem dominus. VR. Prantaverat autem dominus deus lignum. (CAO 7388)
<IN II NOCTURNO>
202 RS. Tulit ergo dominus hominem. VR. Plantaverat autem dominus deus para<disum>. (CAO 7798)
203 RS. Dixit dominus deus: Non est bonum. VR. Ade vero non invenieba<tur>. (CAO 6473)
204 RS. Inmisit dominus soporem in Adam. VR. Cumque obdormi<set>. VR. Hoc nunc os. (CAO 6883)
205 RS. Dixit dominus ad Adam: De ligno. VR. Precepitque ei dominus dicens. (CAO 6470)
AD CANTICA
206 A. Semen cecidit in terram. (CAO 4860)
207 RS. Dum deambularet dominus. VR. Vocem tuam domine audi<vi>. (CAO 6537)
208 RS. In sudore vultus tui. VR. Pro eo quod obedisti voci. (CAO 6937)
209 RS. Ecce Adam quasi unus. VR. Cherubim et flammeum. (CAO 6571)
210 RS. Ubi est Abel frater tuus dixit. VR. Maledictus eris tu super terram. (CAO 7804)
211 RS. Igitur perfecti sunt caeli. VR. Vidensque deus cuncta que fe<cerit>. (CAO 6879)
IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS
212* Miserere mei deus et a de<licto>. (CAO 3774)
213 A. Confitebor tibi domine. (CAO 1876)
214 A. Deus deus meus ad te de luce. (CAO 2170)
215 A. Benedictus es in firmamento. (CAO 1729)
216 A. Laudate dominum de caelis. (CAO 3585)
IN EVANGELIO <ANTIFONAS>
217 Cum turba plurima. (CAO 2040)
218* A. Semen cecidit. (CAO 4859-4861)
219 A. Ihesus hec dicens. (CAO 3490)
220 A. Si vere fratres. (CAO 4915)
221 A. Si culmen veri. (CAO 4882)
222 A. Vobis datum est nosse mis<terium>. (CAO 5483)

223 A. Semen est verbum dei. (CAO 4862)
224 A. Semen cecidit in terram. (CAO 4859-4861)
225 A. Qui verbum dei retinent. (CAO 4503)
226 A. Quod autem cecidit in terram. (CAO 4557)

IN L
AD INVITATORIUM /f. 4/
227 A. Quoniam deus magnus dominus. (CAO 1123)
<IN I NOCTURNO RESPONSORIA DE NOE>
228* Quadraginta dies. VR. In articulo diei. VR. Noe vero et filii eius. (CAO 7457)
229 RS. Dixit dominus ad Noe. VR. Fac tibi. (CAO 6472)
230 RS. Ponam archum. VR. Cumque obduxe<ro>. (CAO 7391)
231 RS. Per memetipsum. VR. Ponam archum. (CAO 7375)
<IN II NOCTURNO>
232 RS. Aedificavit Noe. VR. Ecce ego statuam. (CAO 6055)
RESPONSORIA DE ABRA|¯H¯|AM
233* RS. Locutus es dominus ad Abraam dicens. VR. Benedicens benedicam. (CAO 7097)
234 RS. Dum staret Abraam ad ili<cem>. VR. Dixitque dominus ad Abraam. (CAO 7097)
235 RS. Temptavit deus Abraam. VR. Vocatus quoque. (CAO 7762)
AD CANTICA
236 A. Transeunte domino clamabat. (CAO 5172)
237 RS. Angelus domini vo<cavit>. VR. Cumque exten<disset>. (CAO 6098)
238 RS. Vocavit angelus. VR. Et benedic<entur>. (CAO 7911)
239 RS. Deus domini mei Abraam dirige viam. VR. Domine deus domini mei Abraam. (CAO 6420)
240 RS. Veni hodie ad fon<tem>. VR. Igitur puel<la>. (CAO 7827)
241 RS. Cecus sedebat. VR. Et qui prehibant. (CAO 6260)
242 RS. Domine puer meus is<cet>. VR. Domine non sum dig<nus>. (CAO 6506)
IN MATUTINIS LAUDIBUS
243 A. Secundum multitudinem. (CAO 4846)
244 A. Deus meus es tu et confitebor. (CAO 2175)
245 A. Ad te de luce vi<gilo>. (CAO 1253)
246 A. Hymnum dicite. (CAO 3154)
247 A. Omnes angeli eius. (CAO 4116)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
248* Ecce ascendimus. (CAO 2494)

249 A. Tradetur enim gentibus. (CAO 5165)
250* A. Ecce ascendimus. (CAO 2494)
251 A. Iter faciente. (CAO 3463)
252 A. Caecus sedebat. (CAO 1752)
253 A. Et qui preibant. (CAO 2716)
254 A. Caecus magis ac magis. (CAO 1751)
255 A. Miserere mei fili David. (CAO 3776)
256 A. Stans autem Ihesus. (CAO 5015)
257 A. Omnis plebs ut vidit. (CAO 4149)

FERIA IIII ANTIFONAS
258 Cum ieiunatis. (CAO 2014)
259 <A.> Thesaurizate vobis. (CAO 5142)
260 A. Ubi est thesaurus tuus. (CAO 5260)
261 A. Convertimini ad me. (CAO 1923)
262 A. Quis scit si convertatur. (CAO 4550)

FERIA V ANTIFONAS
263 Me etenim de die. (CAO 3723)
264 A. Quare ieiunavimus. (CAO 4448)
265 A. Frange esurienti. (CAO 2894)

FERIA VI ANTIFONAS
266 Cum videris nudum. (CAO 2046)
267 A. Tunc invocabis. (CAO 5243)
268 A. Orate pro perse<quentibus>. (CAO 4184)
269 A. Estote ergo vos perfecti. (CAO 2683)

SABBATO ANTIFONAS
270 Convertimini ad dominum. (CAO 1922) /f. 4^{v}/
271 A. Cum facis helemosinam. (CAO 2005)
272 A. Tu autem cum oraveris. (CAO 5193)

DOMINICA IN XL
AD INVITATORIUM
273 A. Non sit vobis vanum. PS. Ve<nite>. (CAO 1110, Ps 94)
<IN I NOCTURNO RESPONSORIA>
274 Ecce nunc tempus. VR. In omnibus exhibeamus. (CAO 6600)
275 RS. Paradisi portas. VR. Ecce nunc tempus. (CAO 7347)
276 RS. Emendemus in meli<us>. VR. Peccavimus. (CAO 6653)
277 RS. In ieiunio et fletu. VR. Inter vestibu<lum>. (CAO 6910)

<IN II NOCTURNO>

278 RS. In omnibus exhibe<amus>. VR. Ecce nunc tem<pus>. (CAO 6920)

279 RS. Abscondite helemosinam. VR. Honora dominum de tua. (CAO 6012)

280 RS. Scindite corda. VR. Revertimi<ni>. (CAO 7626)

281 RS. Tribularer si n<escirem>. VR. Et Petrum la<crimantem>. (CAO 7778)

AD CANTICA

282 A. Non in solo pane. (CAO 3919-3920)

283 RS. Angelis suis man<davit>. VR. Super aspidem. (CAO 6087)

284 RS. Frange esurienti. VR. Cum videris. (CAO 6743)

285 RS. Derelinquat impi<us>. VR. Non vult dominus mortem. (CAO 6406)

286 RS. Pater peccavi in cae<lum>. VR. Quando mercennarii. (CAO 7362)

287 RS. Ductus est Ihesus. VR. Et cum ieiunas<set>. (CAO 6529)

IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS

288 Cor mundum. (CAO 1928)

289 A. O domine salvum me. (CAO 4024)

290 A. Sic benedicam. (CAO 4919)

291 A. In spiritu humilita<tis>. (CAO 3288)

292 A. Laudate deum caeli caelorum. (CAO 3584)

IN EVANGELIO <ANTIFONAS>

293* Ductus est Ihesus in. (CAO 2431)

294 A. Ihesus autem cum ieiunas<set>. (CAO 3485)

295* A. Non in solo pa<ne>. (CAO 3919-3920)

296 A. Tunc assumpsit. (CAO 5239)

297 A. Vade sathana. (CAO 5303)

298 A. Dominum deum tuum. (CAO 2397)

299 A. Reliquid eum temp<tator>. (CAO 4609)

300 A. Ecce nunc tempus accep<tabile>. (CAO 2532)

301 A. Per arma iusticiae. (CAO 4261)

302 A. Commendemus nos<metipsos>. (CAO 1857)

FERIA II

303 A. Venite benedicti Patris. (CAO 5350)

304 A. Quod uni ex minimis. (CAO 4560)

FERIA III

305 A. Derelinquat impius.

306 A. Domus me domus. (CAO 2428)
307 A. Intravit Ihesus in templum. (CAO 3385)

FERIA IIII
308 A. Generatio haec prava. (CAO 2935)
309 A. Sicut fuit Ionas in ventre. (CAO 4934)
310 A. Si quis fecerit volunta<tem>. (CAO 4908)

FERIA VI
311 A. Angelus domini descende<bat>. (CAO 1412)
312 A. Domine non habeo hominem. (CAO 2362)
313 A. Vade iam et noli pecca<re>. (CAO 5301)
314 A. Qui me sanum fecit. (CAO 4483)

SABBATO
315 A. Assumpsit Ihesus discipulos. (CAO 1501)
316 A. Domine bonum est nos hic. (CAO 2327) /f. 5/
317 A. Descendentibus illis de monte. (CAO 2154)
318 A. Visionem quam vidistis. (CAO 5465)
319 A. Nemini dixeritis. (CAO 3869)

DOMINICA II <IN XL>
<AD INVITATORIUM>
320 A. In manu tua. PS. Veni<te>. (CAO 1083)
<IN PRIMO NOCTURNO>
321 RS. Tolle arma tua fa<retram>. VR. Cumque venatu aliquid. (CAO 7767)
322 RS. Surge pater comede. VR. Manus quidem. (CAO 7730)
323 RS. Ecce odor filii mei. VR. Qui male<dixerit>. (CAO 6601)
324 RS. Det tibi deus de ro<re>. VR. Et incurventur. (CAO 6415)
<IN II NOCTURNO>
325 RS. Quis igitur ille est. VR. Dominum tuum. (CAO 7500)
326 RS. Dum exiret Iacob. VR. Vere dominus est. (CAO 6540)
327 RS. Si dominus deus meus. VR. Surgens mane. (CAO 7650)
328 RS. Erit mihi dominus in deum et lapis. VR. Si dominus deus meus fuerit. (CAO 6668)
329 RS. Dixit angelus ad Iacob: Dimit<te>. VR. Cumque mature. (CAO 6465)
AD CANTICA
330 A. O mulier magna est. (CAO 4046)

331 RS. Dum iret Iacob de Bersabee. VR. Aedificavit ibi Iacob ex. (CAO 6547)
332 RS. Vidi dominum facie. VR. Et dixit: Nequa<quam>. (CAO 7874)
333 RS. Apparuit deus Iacob et dixit. VR. Apparuit iterum deus Iacob. (CAO 6114)
334 RS. Minor sum cunctis mise<rationibus>. VR. Domine qui dixisti mihi. VR. Deus in cuius. (CAO 7156)

IN MATUTINIS LAUDIBUS

335 A. Domine labia mea. (CAO 2355)
336 A. Dextera domini. (CAO 2185)
337 A. Factus es adiutor. (CAO 2846)
338 A. Trium puerorum. (CAO 5191)
339 A. Statuit ea. (CAO 5020)

IN EVANGELIO ANTIFONAS

340* Egressus Ihesus secessit. (CAO 2620)
341 A. Clamabat autem mulier. (CAO 1816)
342 A. Missus sum ad oves que pe<rierant>. (CAO 3795)
343 A. Domine dimitte. (CAO 2342)
344 A. Vade mulier. (CAO 5302)
345 A. Dixit dominus mulieri cananee. (CAO 2287)

FERIA II

346 A. Ego principium. (CAO 2582)
347 A. Qui me misit. (CAO 4482)

FERIA III

348 A. Unus est enim magister. (CAO 5278)
349 A. Omnes autem vos fratres estis. (CAO 4121)

FERIA IIII

350* A. Ecce ascendimus Iherosoli<mam>. (CAO 2494)
351 A. Sedere autem mecum. (CAO 4857)

FERIA V

352 A. Pater Abreham miserere. (CAO 4231)
353 A. Rogo te pater. (CAO 4666)

FERIA VI

354* A. Malos male perdet. (CAO 3686-3687)
355 {A. Malos male perdet.} (CAO 3686-3687)
356 A. Querentes eum tenere. (CAO 4428)

SABBATO
357 A. Vadam ad patrem meum. (CAO 5299)
358 A. Dixit autem pater ad servos. (CAO 2280)
359 A. Fili tu semper mecum. (CAO 2874)
360 A. Fili tu semper mecum fuisti. (CAO 2875)
361 A. Oportet te fili. (CAO 4165) /f. 5^{v}/

DOMINICA III <IN XL>
AD INVITATORIUM
362 A. Populus domini et oves pas<cue>. PS. Ve<nite>. (CAO 1113, Ps 94)
<IN I NOCTURNO RESPONSORIA>
363 Videntes Ioseph. VR. Cumque vidissent Ioseph. (CAO 7863)
364 RS. Dixit Iudas fratribus. VR. Quid enim prodest. VR. Cumque abis<set>. (CAO 6477)
365 RS. Extrahentes Ioseph de. VR. At illi intincta tunica. (CAO 6707)
366 RS. Videns Iacob vestimenta. VR. Vide si tunica filii tui. (CAO 7858)
<IN II NOCTURNO>
367 RS. Ioseph dum intraret in ter<ram>. VR. Divertit ab honeribus. (CAO 7037)
368 RS. Memento mei dum bene. VR. Tres enim adhuc dies sunt. (CAO 7144)
369 RS. Tollite hinc vobiscum mune<ra>. VR. Tollite de fructibus terrae. (CAO 7769)
370 RS. Iste est frater vester minimus. VR. Atollens autem Ioseph ocu<los>. (CAO 6999)
AD CANTICA
371* A. Si in digito dei. (CAO 4898)
372 RS. Dixit Ruben fratribus. VR. Merito hec pati|¯m¯|or quia. (CAO 6479)
373 RS. Merito hec patimur. VR. Dixit Ruben fratribus. (CAO 7146)
374 RS. Dixit Ioseph undecim. VR. Biennium est enim. (CAO 6476)
375 RS. Salus nostra in manu. VR. Venerunt quoque aegiptii<s>. (CAO 7559)
376 RS. Nunciaverunt Iacob. VR. Cumque audisset Iacob. (CAO 7251)
IN MATUTINIS LAUDIBUS
377 A. Fac benigne in bona. (CAO 2829)
378 A. Dominus mihi adiutor est. (CAO 2417)
379 A. Deus misereatur. (CAO 2177)
380* A. Vim virtutis. (CAO 5424)

381 A. Sol et luna laudate. (CAO 4977)

IN EVANGELIO ANTIFONAS

382 Et cum eiecisset. (CAO 2695)

383 A. Si in digito dei. (CAO 4898)

384 A. Dum fortia armatus. (CAO 2456)

385 A. Qui non colligit me<cum>. (CAO 4486)

386 A. Cum inmundus spiritus (CAO 2009)

387 A. Extollens quedam mulier. (CAO 2827)

FERIA II

388 A. Amen dico vobis quia nemo. (CAO 1380)

389 A. Ihesus autem transiens. (CAO 3486)

390 A. Date helemosinam.

FERIA III

391* <A.> Si duo ex vobis consenserint. (CAO 4882)

392 A. Ubi duo vel tres congre<gati>. (CAO 5258)

393 A. Domine quoties peccabit in. (CAO 2386)

394 A. Non dico tibi usque septem.

FERIA IIII

395 A. Audite et intelligite. (CAO 1522)

396 A. Non lotis manibus. (CAO 3922) /f. 6/

397 |¯A. Vivo ego dicit dominus. ¯|(CAO 5481)[24]

398 A. Omnes qui habebant infir<mos>. (CAO 4129)

FERIA V

399 A. Operamini non cibum. (CAO 4161)

400 A. Cum sol autem occidis<set>. (CAO 2034)

401 A. Exhibant autem demonia. (CAO 2786)

402 |¯A. Dicebat Ihesus iudeis: Ego sum panis. ¯|[25]

FERIA VI

403 A. Veri adoratores. (CAO 5367)

404 |¯A. Qui autem biberit ex aqua¯|. (CAO 1469)[26]

405 A. Aqua quam ego dedero. (CAO 1469)

406 A. Dixit Samaritana. (CAO 2309)

407 A. Mulier venient dies. (CAO 3825)

24. Text afegit a mitjan segle XI.

25. Afegitó de mitjan segle XI.

26. Text afegit a mitjan segle XI.

408 A. Spiritus est deus et eos qui ado<rant>.
409 A. Domine ut video propheta. (CAO 2394)
410 A. Meus cibus est ut faci<am>. (CAO 3752)

SABBATO
411 A. Inclinavit se Ihesus. (CAO 3320)
412 A. |¯Erigens se Ihesus. ¯|[27]
413 A. Nemo te condempnavit. (CAO 3873)

DOMINICA IIII <IN XL>
AD INVITATORIUM
414 A. Hodie si vocem domini. (CAO 1085)
<IN I NOCTURNO>
415* RS. Locutus est dominus. VR. Clamor filiorum. VR. Videns vidi afflict<ionem>. (CAO 7098)
416 RS. Stetit Moises coram. VR. Dominus deus hebreorum. (CAO 7708)
417 RS. Cantemus domino. VR. Dominus quasi. (CAO 6270)
418 RS. In mari via. VR. Inluxerunt. (CAO 6911)
<IN II NOCTURNO>
419 RS. Ecce mitto angelum. VR. Israhel. (CAO 6598)
420 RS. Qui persequebantur. VR. Ad montem quoque Synai. VR. Exclamaverunt filii Israhel. (CAO 7481)
421 RS. Moyses famulus domini. VR. Ascendens Moyses in. (CAO 7183)
422 RS. Splendida facta est. VR. Cumque descenderet Moy<ses>. (CAO 7695)
423 RS. Descendit Moy<ses> de monte.
AD CANTICA
424 A. Saciavit dominus. (CAO 4818)
425 RS. Adtendite populi meus. VR. Aperiam in parvulis. (CAO 6138)
426 RS. Audi Israhel. VR. Observa. (CAO 6143)
427 RS. Vos qui transituri estis. VR. Cumque intraveritis. (CAO 7916)
<RESPONSORIA> DE IOSUE
428 RS. Sicut fui cum Moyse. VR. Quoniam tecum est dominus deus. (CAO 7659)
429 RS. Popule meus quid feci aut. VR. Adduxi vos per desertum. VR. Non sunt adtrita. (CAO 7393)

27. Afegitó de mitjan segle XI, escrit sobre el text anterior, ara il·legible.

430 RS. Adduxi vos per deser<tum>. VR. Popule meus quid feci. (CAO 6030)
IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS
431 Tunc acceptabis sacri<fitium>. (CAO 5236) /f. 6^{v}/
432 A. Bonum est sperare in domino. (CAO 1745)
433 A. Benedicat nos deus deus. (CAO 1690)
434 A. Potens es domine. (CAO 4347)
435 A. Reges terrae. (CAO 4593)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
436* Cum sublevasset. (CAO 2036)
437 <A.> Abiit Ihesus trans mare Galilee. (CAO 1208)
438 A. Accepit ergo Ihesus pa<nes>. (CAO 1217)
439 ⌈A. Propheta magnus. ⌉ (CAO 4391)[28]
440 A. Cum vidissent turbe signum. (CAO 2049)
441 ⌈A. Saciavit dominus. ⌉[29]
442 A. De quinque panibus. (CAO 2117)

FERIA II
443 A. Auferte ista hinc dicit dominus. (CAO 1530)
444 A. Solvite templum hoc. (CAO 4982)

FERIA III
445 A. Mea doctrina non est mea. (CAO 3726)
446 A. Quid me queritis interfi<cere>. (CAO 4525)
447 A. Unum opus feci. (CAO 5275)
448 A. Et me scitis. (CAO 2710)
449 A. Nemo in eum misit. (CAO 3871)

FERIA IIII
450 A. Rabbi quis peccavit hic. (CAO 4571)
451 A. Quamdiu in mundo. (CAO 4438)
452 A. Ille homo qui dicitur Ihesus. (CAO 3171)
453 A. Dixi vobis iam et audistis. (CAO 2266)
454 A. A seculo non est auditum. (CAO 1194)

FERIA V
455 A. Non potest filius a se facere. (CAO 3930)
456 A. Pater quemquam non iudicat.
457 A. Qui verbum meum audit. (CAO 4504)

28. Text afegit a la segona meitat del segle XI.
29. Afegitó de mitjan segle XI.

FERIA VI

458 <A.> Lazarus amicus noster. (CAO 3603)

459 A. Domine si hic fuisses Lazarus. (CAO 2383)

460 |¯A. Ad monumentum Lazari. ¯| (CAO 1248)[30]

SABBATO

461 <A.> Ego sum lux mundi. (CAO 2592)

462 <A.> Qui sequitur me non ambulat. (CAO 4496)

463 A. Ego sum qui testimonium. (CAO 2600)

DOMINICA V

AD INVITATORIUM

464* A. Quadraginta annis. (CAO 1121)

<IN I NOCTURNO>

465 RS. Isti sunt dies quos. VR. Locutus est dominus ad Moy<sen>. (CAO 7013)

466 RS. Multiplicati sunt. VR. Ne quando. (CAO 7187)

467 RS. Usquequo exalta<bitur>. VR. Qui tribul<ant>. (CAO 7811)

468 RS. Adiutor et susceptor meus. VR. Iniquos hodie abui. (CAO 6036)

<IN II NOCTURNO>

469 RS. Deus meus es tu. VR. Tu autem domine ne elon<gaveris>. (CAO 6428)

470 RS. Ne perdas cum impiis. VR. Eripe me domine ab. (CAO 7207)

471 RS. Deus meus eripe me de manu. {RS.} <VR>. Deus meus ne elongeris a me. (CAO 6427)

472 RS. Tota die contristatus in<grediebar>. VR. Et qui inquirebant. (CAO 7771)

AD CANTICA

473 *A. Ego gloriam meam. (CAO 2575)

474 RS. In proximo est. VR. Salva me. (CAO 6931)

475 RS. Vide quia tribulor velociter. VR. Libera me ab his qui oder<unt>. (CAO 7851)

476 RS. Pacifice loquebantur. VR. Ego autem dum mihi molesti. (CAO 7346)

477 RS. Doceam iniquos. VR. Domine labia. (CAO 6480)

478 RS. Qui custodiebant ani<mam>. VR. Omnes inimici mei. (CAO 7475) /f. 7/

IN MATUTINIS LAUDIBUS

479* <A.> Vide domine afflicti<onem>. (CAO 5378)

30. Text afegit a mitjan segle XI.

480 A. In tribulatione. (CAO 3297)
481 A. Iudicasti domine. (CAO 3518)
482 A. Popule meus quid. (CAO 4312)
483 A. Numquid red<ditur>. (CAO 3972)
IN EVANGELIO
484 A. Ego demonium non. (CAO 2570)
485* A. Ego gloriam. (CAO 2575)
486 A. Quinquaginta. (CAO 4541)
487 A. Abraham pater. (CAO 1210)
488* A. Tulerunt lapides. (CAO 5234)
489 A. Anime impiorum. (CAO 1419)
490* A. Tulerunt lapides. (CAO 5233-5234)
491 A. Libera me domine. (CAO 3617)
492 A. Vulpes fove<as>. (CAO 5512)
493 A. Sicut exaltatus est. (CAO 4932)

FERIA II
494 A. In die magno festivitatis. (CAO 3221)
495 A. Si quis sitit. (CAO 4913)
496 A. Si mihi non creditis. (CAO 4902)
497 A. Tempus meum nondum ad<venit>. (CAO 5131)

FERIA III
498 A. Vos ascendite ad diem festum. (CAO 5492)
499 A. Quidam autem iudei dicebant. (CAO 4534)

FERIA IIII
500 A. Oves mee vocem meam. (CAO 4203)
501 A. Multa bona opera opera<tus>. (CAO 3827)
502 A. Circumdantes iudei. (CAO 1810)

FERIA V
503 A. Magister dicit: Tempus. (CAO 3657)
504 A. Desiderio desideravi hoc. (CAO 2161)
505 A. Rogavi Patrem meum. (CAO 4662ter)

FERIA VI
506 A. Appropinquabat autem dies festus. (CAO 1465)
507 A. Principes sacerdotum. (CAO 4380)

SABBATO
508 A. Nemo tollit a me animam. (CAO 3874)

509 A. Pater venit hora.
510 A. Clarifica me pater. (CAO 1826)

<DOMINICA IN RAMIS PALMARUM>
AD INVITATORIUM
511 A. Ipsi vero non cogno<verunt>. PS. Veni<te>. (CAO 1092, Ps 94)
<IN I NOCTURNO>
512 RS. In die qua invocavi. VR. Audisti oprobria eorum domine. VR. In die tribulationis. (CAO 6899)
513 RS. Fratres mei elongaverunt a me. VR. Deleriquerunt me proximi. (CAO 6747)
514 RS. Adtende domine ad me et audi. VR. Recordare quod steterim. (CAO 6137)
515 RS. Conclusit vias meas. VR. Factus sum in derisum. (CAO 6306)
<IN II NOCTURNO>
516 RS. Salvum me fac deus quoniam in<traverunt>. VR. Intende anime mee. (CAO 7566)
517 RS. Noli esse mihi domine alienus. VR. Confundatur omnes inimici. (CAO 7219)
518 RS. Ingrediente domino. VR. Cum audissent. (CAO 6335)
519 RS. Contumelias. VR. Omnes inimici. (CAO 6335)
AD CANTICA
520 A. Osanna filio David. (CAO 3141)
521 RS. Ne avertas faciem tuam. VR. Intende anime mee. (CAO 7203)
522 RS. Oprobium factus sum inimi<cis>. VR. Insurrexerunt in me. (CAO 7325)
523 RS. Sinagoga populorum cir<cumdederunt>. /f. 7^{v}/ VR. Iudica me domine secundum iustici<am>. (CAO 7747)
524 RS. Insurrexerunt in me viri. VR. Effunderunt furorem suum. VR. Et dederunt in esca mea. (CAO 6973)
525 RS. Dominus mecum est tamquam. VR. Tu autem domine Sabaoth qui. (CAO 6521)
526 RS. Dixerunt impii apud se. VR. Tamquam nugaces aesti<mati>. (CAO 6464)
527 RS. Viri impii dixerunt. VR. Haec cogitaverunt et er<raverunt>. (CAO 7905)
528 RS. Deus Israhel propter te susti<nui>. VR. Inproperia inproperantium. (CAO 6425)
IN MATUTINIS LAUDIBUS ANTIFONAS
529 Dominus deus auxiliator. (CAO 2405)
530 A. Circumdantes circumde<derunt>. (CAO 1809)
531 A. Iudica causam meam de<fende>. (CAO 3515)

532 A. Cum angelis. (CAO 1974)
533 A. Confundantur qui me per<sequuntur>. (CAO 1884)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
534* Turba multa. (CAO 5256)
535 A. Pueri hebreorum tollentes. (CAO 4415)
536 A. Pueri hebreorum vestimenta. (CAO 4416)
537 A. Quid molesti estis. (CAO 4527)
538 A. Mittens haec mulier in cor<pus>. (CAO 3799)
539 A. Occurrunt turbe cum flo<ribus>. (CAO 4107)
540 A. Ceperunt omnes turbae. (CAO 1840)

FERIA II <IN MATUTINIS LAUDIBUS>
541* A. Faciem meam non av<erti>. (CAO 2833)
542 A. Framea suscitare adver<sus>. (CAO 2893)
543 A. Appenderunt mercedem. (CAO 1463)
544 A. Inundaverunt aquae. (CAO 3394)
545 A. Labia insurgenti<um>. (CAO 3556)
IN EVANGELIO ANTIFONAS
546* Non haberes in me potesta<tem>. (CAO 3916)
547 A. Recordare mei domine et tue<re>. (CAO 4577)
548 A. Tibi revelavi. (CAO 5149)
549 A. Invocabo nomen. (CAO 3398)
550 A. Quia ego tecum sum. (CAO 4507)
551 A. Scriptum est enim percutiam. (CAO 4835)

FERIA III <IN MATUTINIS LAUDIBUS>
552* A. Vide domine et considera. (CAO 5379)
553 A. Discerne causam meam. (CAO 2252)
554 A. Dum tribularer clama<vi>. (CAO 2474)
555 A. Domine vim pacior. (CAO 2395)
556 A. Dixerunt impii: Oprima<mus>. (CAO 2263)
IN EVANGELIO
557* A. Simon dormis non po<tuisti>. (CAO 4959)
558 A. Potestatem habeo ponen<di>. (CAO 4349)
559 A. Nunc clarificatus est Fili<us>. (CAO 3974)
560 A. Non sis mihi tu formidi<nis>. (CAO 3933)
561 A. Positis autem genibus. (CAO 4318)
562 A. Concilium fecerunt inimici. (CAO 1894)
563 A. Cotidie apud vos eram. (CAO 4570)

FERIA IIII <IN MATUTINIS LAUDIBUS>
564* A. Libera me domine et pone. (CAO 3617) /f. 8/

565 A. Contumelias et t<er>ro<res>. (CAO 1913)
566 A. Ipsi vero in vanum quesie<runt>. (CAO 3408)
567 A. Omnes inimici mei audierunt. (CAO 4126)
568 A. Alliga domine in vinculis. (CAO 1355)
IN EVANGELIO
569 A. Ancilla dixit Petro. (CAO 1394)
570 A. Ait Pilatus: Munde. (CAO 1318)
571 A. Cum accepiscet acetum. (CAO 1970)
572 A. Petrus autem sequebatur. (CAO 4285)
573 A. Tanto tempore vobiscum eram. (CAO 5111)

FERIA V <IN CENA DOMINI>
<IN I NOCTURNO>
574* A. Zelus domus tue. PS. Salvum me fac. (CAO 5516, Ps 68)
575 A. Avertantur retrorsum. PS. Deus in adiutorium. (CAO 1547, Ps 69)
576 A. Deus meus eripe me de ma<nu>. PS. In te domine speravi. (CAO 2174, Ps 70)
577* RS. In monte Oliveti. VR. Verumtamen non sicut. (CAO 6916)
578 RS. Tristis est anima mea. VR. Vigilate et orate dicit. (CAO 7780)
579 {<RS.> Eram quasi agnus inno<cens.>} (CAO 6660)[31]
580 RS. Ecce vidimus eum. VR. Vere languores nostros. (CAO 6618)
<IN II NOCTURNO>
581 A. Liberavit dominus pauperem. PS. Deus iuditium. (CAO 3624, Ps 71)
582 A. Cogitaverunt impii et locu<ti>. RS. Quam bonus. (CAO 1844, Ps 72)
583 A. Exsurge domine et iudica. PS. Ut quid deus. (CAO 2823, Ps 73)
584 RS. Unus ex vobis tradet. VR. Qui intingit mecum manum. (CAO 7809)
585 RS. Una hora non potuistis. VR. Quid dormitis. VR. Dormite iam. (CAO 7807)
586 RS. Eram quasi agnus inno<cens>. VR. Omnes inimici mei adver<sus>. VR. Audivi contumelias. (CAO 6660)
<IN III NOCTURNO>
587 A. Dixi iniquis. PS. Confitebimus. (CAO 2265, Ps 74)
588 A. Terra tremuit. PS. Notus in. (CAO 5139, Ps 75)
589 A. In die tribulacionis. PS. Voce mea. (CAO 3223, Ps 76)

31. Text anul·lat amb una ratlla.

590 RS. Seniores populi consili<um>. VR. Collegerunt pontifices. (CAO 7636)
591 RS. O Iuda qui dereliqui<sti>. VR. Corpore tantum cum cen<antibus>. (CAO 7272)
592 RS. Revelabunt caeli iniqui<tatem>. VR. In diem perditionis ser<vabitur>. (CAO 7543)

IN MATUTINIS LAUDIBUS

593 A. Iustificeris domine. PS. Misere<re>. (CAO 3537, Ps 50) /f. 8^{v}/
594 A. Dominus tamquam ovis. PS. Domine refug<ium>. (CAO 2422)
595 A. Contritum est cor meum. PS. Deus deus meus. (CAO 1912, Ps 62)
596 A. Exhortatus. PS. Cantemus. (CAO 2784, Ex 15)
597 A. Oblatus est quia ipse. PS. Laudate. (CAO 4097, Ps 146)

IN EVANGELIO <ANTIFONAS>

598 Traditor autem. (CAO 5169)
599 A. Accepto pane. (CAO 1219)
600 A. Si male locu<tus>. (CAO 4900)
601 A. Ante diem festum.
602 A. Replevit. (CAO 4615)

AD VESPERAS

603 A. Calicem salutaris. PS. Credidi. (CAO 1754, Ps 115)
604 A. Cum his qui hoderunt. PS. Ad dominum. (CAO 2008, Ps. 119)
605 A. Ab hominibus ini<quis>. PS. Eripe me. (CAO 1199, Ps 139)
606 A. Custodi me a laqueo. PS. Domine clama<vi>. (CAO 2082, Ps 140)
607 A. Considerabam. PS. Voce mea. (CAO 1891, Ps 141)
608 A. De manu filiorum. <PS.> Benedictus. (CAO 2111, Ps 142)

IN EVANGELIO ANTIFONA

609 Cenantibus autem. (CAO 1781)

IN PARASCEVEN

<IN I NOCTURNO>

610 A. Adstiterunt reges. PS. Quare fr<emuerunt>. (CAO 1506, Ps 2)
611 A. Diviserunt sibi. PS. Deus deus meus. (CAO 2260, Ps 21)
612 A. Insurrexerunt in me. PS. Dominus inlumi<natio>. (CAO 3358, Ps 26)
613 RS. Omnes amici mei derelinque<runt>. VR. Et dederunt in aescam. (CAO 7313)
614 RS. Velum templi scissum. VR. Amen dico tibi hodie me<cum>. VR. Ait latro ad latronem. (CAO 7821)

615 RS. Vineam meam. VR. Ego quidem. (CAO 7887)

<IN II NOCTURNO>

616 A. Vim faciebant. PS. Domine ne in fu<rore>. (CAO 5423, Ps 37)

617 A. Confundantur et revereantur. PS. Expectans. (CAO 1883, Ps 39)

618 A. Alieni insurrexerunt. PS. Deus in no<mine>. (CAO 1321, Ps 58)

619 RS. Tamquam ad latronem. VR. Cumque iniecissent manus. VR. Filius quidem hominis vadit. (CAO 7748)

620 RS. Tenebre facte sunt. VR. Cum ergo accepisset. (CAO 7760)

621 RS. Barabas latro dimititur. VR. Verax datur fallaci<bus>. (CAO 6159)

<IN III NOCTURNO>

622 <A.> {RS.} Ab insurgentibus in me. PS. Eripe me de inimicis. (CAO 1201, Ps 58)

623 A. Longe fecisti. PS. Domine deus sa<lutis>. (CAO 3632, Ps 87)

624 A. Captabant in animam. PS. Deus ultionum. (CAO 1767, Ps 93)

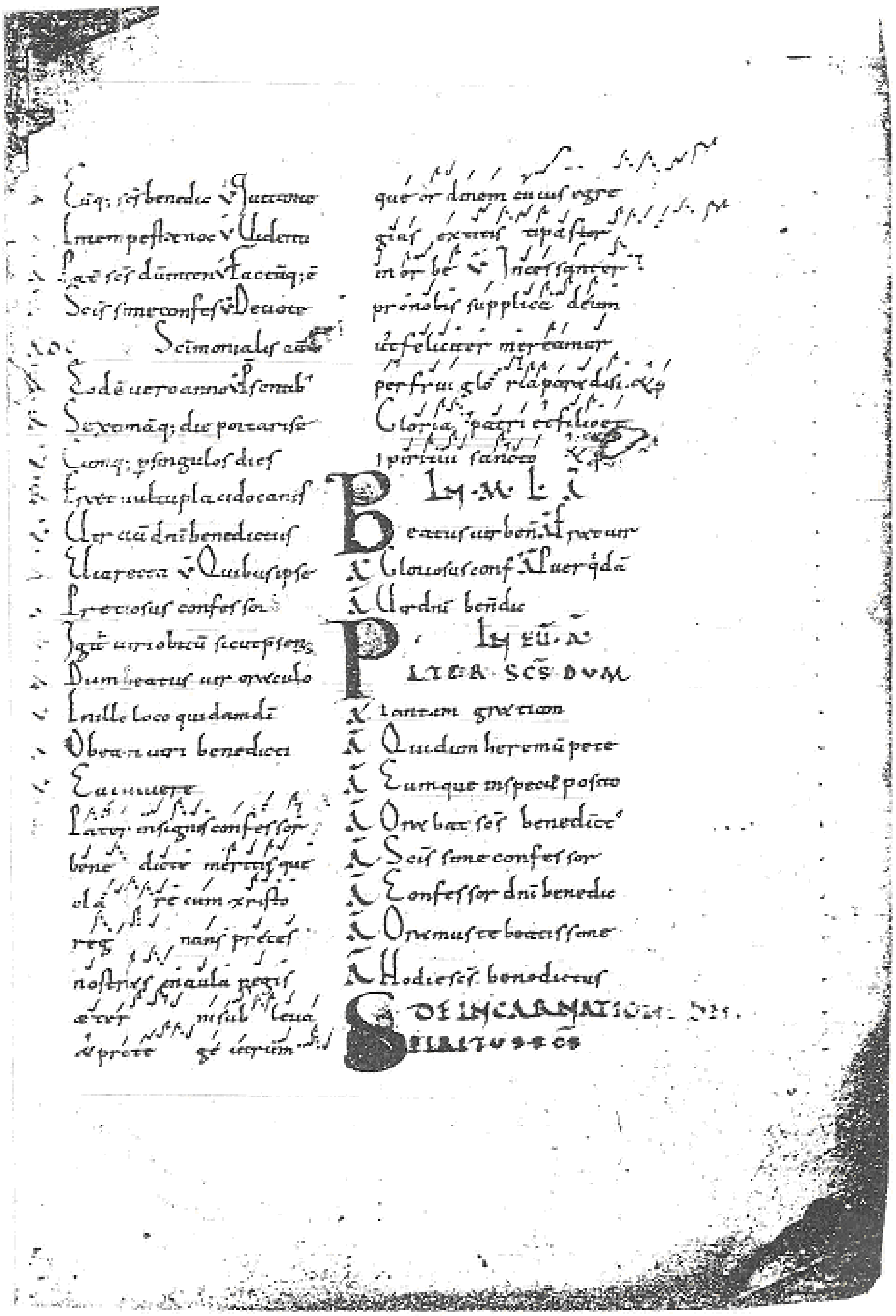
625 RS. Tradiderunt me in manus im<piorum>. VR. Adstiterunt reges. (CAO 7773)

626 RS. Ihesum tradidit impius. VR. Et ingressus est Petrus. VR. Adduxerunt autem Ihesum. (CAO 7035)

627 RS. Animam meam dilec<tam>. VR. Omnes inimicis mei. (CAO 6101)

628 RS. Caligaverunt oculi mei [a fletu meo... (CAO 6261)

....

Barcelona, Arx. Cap., Miscel·lània 23/1ª, foli 2

SUPLEMENT DEL «DIPLOMATARI I ESCRITS LITERARIS DE L'ABAT I BISBE OLIBA» D'EDUARD JUNYENT

RAMON ORDEIG I MATA

L'any 1946, amb motiu del novè centenari de la mort de l'abat i bisbe Oliba, Eduard Junyent i Subirà (Vic, 1901-1978) ultimà un *Cartulari d'Oliba, comte, abat i bisbe*, segons el títol que llavors donà a aquesta obra, amb la qual obtingué el 1948 el Premi Abat Oliba convocat per l'Institut d'Estudis Catalans.

Les vicissituds que hagué de superar l'obra fins a la seva publicació a Barcelona el 1992, per part de l'esmentat institut, sota el títol de *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (el citaré, des d'ara, amb el títol abreujat de *Diplomatari d'Oliba* o, en les notes i en les cites entre parèntesis, *Dipl.*), així com les revisions a què fou sotmesa per part de diverses persones, es troben explicades pel principal i darrer curador, Anscari M. Mundó, en la introducció del volum.

La fenomenal dispersió de la documentació olibana ofereix l'oportunitat d'anar detectant encara documents referents al personatge que no havien estat integrats en el *Diplomatari d'Oliba*, la majoria dels quals inèdits o editats recentment. En el present article es recullen 28 documents referents a Oliba –sense comptar els 72 regestos de l'apèndix–, alguns conservats en els seus pergamins originals, altres en còpies, en regests o simples notícies, que completen la gran obra d'Eduard Junyent, de la qual no pretén ser altra cosa que un simple suplement, provisional i revisable, per a la utilitat dels estudiosos.

En l'apartat I es presenten les principals dades sobre la procedència dels documents d'aquest suplement. En l'apartat II se n'examina el contingut. En l'apartat III es publiquen o, en alguns casos, s'extracten els nous documents olibans coneguts d'ençà de 1992. I en l'apartat IV es completa l'inventari de Junyent sobre les donacions al monestir de Ripoll en temps d'Oliba i s'hi afegeix un inventari similar sobre els documents del monestir de Cuixà durant l'abadiat d'Oliba.

I. LA PROCEDÈNCIA DELS DOCUMENTS

L'original més antic dels documents recollits en aquest suplement és el decret d'excomunió del bisbe Sal·la d'Urgell, de l'any 991, conservat amb el número 135 entre els pergamins de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, en el qual la comtessa Ermengarda i els seus fills són exclosos de la censura episcopal (doc. 1). Es tracta d'un document editat ja per Étienne Baluze el 1677 en la seva obra titulada *Capitularia regum Francorum*,[1] a continuació de l'«statutus» del mateix bisbe sobre el mateix afer, integrat en el *Diplomatari d'Oliba*, del qual es conserva també l'original en l'arxiu urgellenc amb el número 136.[2]

Més important per al diplomatari olibà és el pergamí original de l'any 996 localitzat en l'Archivo Histórico Provincial de Saragossa, entre la documentació de la Casa Ducal de Híjar (Fondo Joch), per Paul Freedman, el qual en publicà el text, el facsímil i l'estudi corresponent el 2003 (doc. 2). Aquest autor creu que el pergamí «va ser posat entre els documents de Joch per error en algun moment d'un passat relativament recent» i que «no hi ha notes arxivístiques o d'altre tipus al revers del pergamí que indiquin la seva anterior classificació».[3] No obstant això, al dors del pergamí, entre altres notes arxivístiques,

1. Les dades completes de les obres citades en aquesta introducció es poden consultar en la llista de la bibliografia citada abreujadament que es troba disposada en l'encapçalament de l'apartat III.

2. En el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 14, p. 19, hi ha la indicació que l'original d'aquest document de l'Arxiu Capitular d'Urgell era el 1992 o abans, quan es redactà la informació, «actualment introbable».

3. Cf. FREEDMAN, «Un document del comte Oliba» (2003), p. 27.

s'hi llegeix clarament «Portella», en un tipus de lletra que pot datar-se del segle XVIII, de manera que cal concloure que prové del monestir de Sant Pere de la Portella.[4]

En un pergamí original de l'any 1007 (doc. 9) que procedeix del monestir de Sant Martí del Canigó i que es guarda actualment en l'Arxiu dels Pirineus Orientals, a Perpinyà, es troba una referència a un alou del comte Oliba. Es tracta d'un document que ja havia publicat Julià-Bernat Alart el 1880.

Recentment, Jesús Alturo ha identificat a la Biblioteca de Catalunya el pergamí original de l'acta del judici celebrat al monestir de Sant Benet de Bages el 14 de juny de 1025, amb assistència del bisbe Oliba, i n'ha publicat el text, el facsímil i l'estudi el 2012 (doc. 16). El document només era conegut fins ara per un llarg regest contingut en un registre de l'esmentat monestir conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, editat per Junyent (*Dipl.*, doc. 83).

Altres pergamins originals són els de la Mensa Episcopal de Vic, donats per perduts en el *Diplomatari d'Oliba*, atesa la crema que sofriren el 1936, però que han pogut recuperar-se i restaurar-se en els darrers anys, bé que gairebé tots ells presenten severes mutilacions. Dos d'aquests pergamins són del temps de l'episcopat d'Oliba, concretament de l'any 1033 (docs. 19 i 20), coneguts fins a la publicació recent del *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)* per la notícia del registre de pergamins de la Mensa i per la còpia parcial del ms. 729 de la Biblioteca de Catalunya, respectivament, que Junyent inclogué en el seu diplomatari olibà. Dos pergamins més són posteriors a la mort d'Oliba, dels anys 1064 (doc. 26) i 1078 (doc. 28), però contenen sengles esments del bisbe difunt. Un altre pergamí original referent a Oliba, bé que també pòstum, de l'any 1060 (doc. 25), forma part de les sèries de l'Arxiu Capitular vigatà.

L'Arxiu Diocesà de Girona conserva el pergamí original del testament d'Eribau, bisbe d'Urgell i ardiaca de Girona, datat el 1040, el qual hi disposà el llegat que comentaré més endavant a favor del bisbe Oliba (doc. 22). L'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell té una còpia d'aquest testament, la continguda en el volum primer del seu

4. Sobre aquest monestir i la seva documentació, vegeu BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, 2009. No s'hi fa referència al document del 996, però s'hi edita de nou la donació del comte Oliba al monestir datada el 15 de juliol de 997 i publicada per Junyent (*Dipl.*, doc. 21).

cartulari, l'anomenat *Dotaliorum Ecclesie Urgellensis liber primus*, del segle XIII.

Entre les còpies administratives en què trobem nova documentació olibana, cal citar les altres còpies del segle XIII de l'esmentat cartulari de la catedral de la Seu d'Urgell, publicades per Cebrià Baraut els anys 1980 i 1982, d'un document de l'any 997, de molt interès per al diplomatari olibà (doc. 3), i d'un altre del 1025 (doc. 17). Del mateix segle és la còpia d'un document de l'any 1019 conservada en el cartulari episcopal de Girona, l'anomenat *Cartoral de Carlemany*, publicat per Josep Maria Marquès el 1993 (doc. 15).

En el *Llibre de Privilegis del Priorat* de Santa Maria de Besalú, obra del segle XV, conservat en el Col·legi d'Advocats de Barcelona i publicat per Josep Maria Pons i Guri el 2002, hi ha còpies de documents olibans dels anys 999 i 1003 (docs. 4 i 8).

És del segle XVII una simple notícia, continguda en el Registre de la Pabordia de Palau del monestir de Ripoll, conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic i prou usat per Junyent en el *Diplomatari d'Oliba*, d'un document de l'any 1076, ara perdut, en què s'esmenta l'abat Oliba (doc. 27).

Joan Santamaria, en les seves *Memòries de la Portella*, publicades el 1935, donà notícia del nomenament de l'abat Dalmau el 1031 fet pel senyor de la Portella, amb consell d'Oliba (doc. 18), treta d'una crònica del monestir de Sant Pere de la Portella del segle XVII.

Són de les acaballes del segle XVIII tres breus notícies de documents dels anys 1000 i 1002 (docs. 5, 6 i 7), actualment perduts, inèdites fins ara, que es troben en els papers de Joaquín Traggia que es conserven a la Real Academia de la Historia, a Madrid, de la qual fou antiquari i bibliotecari.[5] Traggia obtingué les notícies del volum 14 dels *Instrumenta varia* del pare Jaume Caresmar, ara perdut, que pogué consultar durant el recorregut que efectuà per terres catalanes els anys 1788 i 1789.

Per últim, són de principis del XIX diverses còpies i notícies degudes a les mans del monjo montserratí Benet Ribas i del monjo ripollès Roc d'Olzinelles. Són del pare Ribas les còpies de dos

5. Sobre la persona i l'obra de Traggia, podeu consultar ARIJA NAVARRO, M. A., *La Ilustración aragonesa: Joaquín Traggia (1748-1802)*, Saragossa, 1987. Per a una breu informació sobre la seva col·lecció manuscrita, vegeu ALBEROLA, M. V., *Guía de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1995, p. 109-110.

pergamins originals de l'arxiu del monestir de Ripoll, l'un de l'any 1017 i l'altre de l'entorn d'aquest mateix any (docs. 10 i 11), conservades avui a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, a Barcelona, entre els manuscrits del numismàtic Josep Salat, i publicades per Miquel S. Gros el 2001. Pel que fa a les notícies d'Olzinelles, tretes també de pergamins de l'arxiu ripollès i conservades dins els lligalls 1005 i 2059 de l'Arxiu Episcopal de Vic, resulten ser inèdites fins ara quatre d'elles (docs. 13, 21, 23 i 24) i molt més completa que la publicada el 1992 una altra (doc. 12).

II. EL CONTINGUT DELS DOCUMENTS

Examinem, a continuació, el contingut dels documents aplegats en aquest suplement tot ressaltant algunes de les novetats que aporten al *Diplomatari d'Oliba* i a la biografia del personatge en les seves tres facetes de comte, d'abat i de bisbe.

DOCUMENTS REFERENTS A OLIBA COMTE

El decret d'excomunió i d'interdicte del bisbe Sal·la d'Urgell, de l'any 991 (doc. 1), editat diverses vegades des del segle XVII, completa la informació proporcionada per l'estatut –l'expressió «huic statuto nostro» la dóna el bisbe en la seva subscripció– que el mateix prelat adreçà, en forma epistolar, a tots els bisbes sobre aquest afer (cf. *Dipl.*, doc. 14). Així, hi esmenta la conformitat del bisbe Vives de Barcelona, a més de la del bisbe Eimeric de Pallars, que ja apareix subscrivint l'estatut. Tots tres prelats, en la darrera clàusula del decret, promulguen conjuntament l'excomunió. No hi surt esmentada, en canvi, la conformitat dels altres bisbes veïns. Cal tenir en compte, però, que el bisbe Frujà de Vic morí assassinat el 18 d'agost del mateix any 991, segons que sembla, com a resultat final del cisma que l'enfrontà amb el bisbe intrús Guadall.[6] Pel que fa al bisbat d'Elna, és probable que l'abat i bisbe Hildesind morís també aquest any, després del 18 de febrer, sense que el seu successor, Berenguer de Cerdanya, germà

6. Cf. ORDEIG, R., *Els orígens històrics de Vic (segles VIII-X)*, Vic, 1981, p. 108.

d'Oliba, no aparegui documentat fins al 10 de febrer de 993.[7] La comtessa Ermengarda, els seus fills i les seves filles foren exclosos de l'anatema, com diu Junyent, «per esguard de llur alta posició». Cal recordar que el comte Oliba Cabreta també havia estat exclòs de l'excomunió decretada pel bisbe Sunyer d'Elna entre els anys 971 i 977.[8]

La descoberta de l'escriptura original, en molt bon estat de conservació, de la venda feta per Oliba, comte, el 2 de novembre de 996 (doc. 2), és important perquè abans de la troballa de P. Freedman només disposàvem, pel que fa a la documentació de l'època comtal d'Oliba, de l'escriptura original, en força mal estat, del 2 de gener de 995, guardada a l'Arxiu Capitular de Solsona, procedent del monestir de Serrateix (*Dipl.*, doc. 17). En aquesta escriptura Oliba, que apareix actuant encara junt amb la seva mare, firma «Oliba gratia comes +», amb descuit del mot «Dei». En l'original de Saragossa, en canvi, la seva firma autògrafa apareix escrita no sols amb correcció sinó també amb una lletra elegant: «Oliba gratia Dei comes +». En ambdues firmes Oliba usa ja el signe de la creu dins un cercle que mantindrà tota la seva vida. En el pergamí saragossà hi ha també la firma del seu germà Guifré, «+ Wifredus gratia Dei comes», però no és autògrafa, sinó de la mà de l'escrivà, un levita anomenat Salomó. Aquest escrivà s'ha d'identificar probablement amb el futur sacerdot i jutge Salomó, conegut bibliòfil, tan vinculat al monestir de Ripoll durant els anys que Oliba en fou l'abat.[9]

L'acta del judici presidit per Oliba, comte, el 30 de novembre («II kalendas decembris») de l'any 997 (doc. 3), closa pel mateix levita Salomó, de la qual s'ha conservat còpia en el cartulari urgel·lità perquè es tracta d'una reclamació del bisbe Sal·la de la Seu d'Urgell, és l'única acta judicial sencera d'Oliba que ens ha pervingut. Junyent recollí la notícia d'un judici presidit per Oliba el 6 de desembre («8 idus decembris») del mateix any 997 (*Dipl.*, doc. 22) en un lloc anomenat «Turre» –no pas «Tane», com es transcriví erròniament–, situat a la vall de Ripoll. És el mateix lloc en què situa el judici l'acta sencera

7. Cf. Ponsich, P., *Catalunya carolíngia*, Barcelona, 2006, vol. VI, docs. 601, 605 i 611.

8. Cf. *Ibidem*, doc. 504.

9. Sobre aquest personatge, vegeu Gros, M. S., «La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó», *Revista Catalana de Teologia*, vol. XXVI (2001), p. 51-70. Estudi publicat abans de la descoberta del pergamí de Saragossa.

del 30 de novembre, en la qual es llegeix que els testimonis juraren sobre l'altar de l'església de Sant Quintí, situada en el comtat d'Osona, a la vall de Ripoll, en el lloc anomenat «ipsa Turre». L'església de Sant Quintí és la que hi ha, actualment en ruïnes, prop de Vilardanó, al costat de la riera de Sant Quintí, al sud de Ripoll. Si Oliba presidí dos judicis en el mateix lloc en un interval de set dies, podem deduir que sojornà aquells dies en l'esmentada torre, precedent segurament del castell de Sant Quintí.[10] Costa més de deduir el motiu que tingué Oliba per a presidir aquests judicis dins el comtat d'Osona, el titular del qual era el comte Ramon Borrell. Tant més que l'afer tractat en un dels judicis –el de l'altre no el sabem– afectava l'església de Sant Jaume de Frontanyà, situada en el comtat de Berga, i els bisbes de la Seu d'Urgell. Sembla, però, que l'esmentada torre, amb l'església de Sant Quintí, era propietat dels comtes de Cerdanya-Besalú, com ho eren altres alous de la vall de Ripoll, al bell mig de la qual hi havia l'abadia que estava sota el seu patronatge i que era propietària d'una altra bona part dels alous.[11]

La relació d'Oliba amb el seu germà Bernat, comte de Besalú, i amb la seva actuació es veu refrendada per l'existència de la seva firma en el document del 28 de març de 999 (doc. 4), pel qual el comte Bernat concedí al monestir de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú diferents alous, masos i esglésies ubicats en el seu comtat, a la Garrotxa. La concessió fou feta el mateix dia que el comte Bernat ratificà, per mitjà d'un document més extens, tant les seves donacions com les altres possessions del mateix monestir, tal com havien estat confirmades pel papa Gregori V amb la butlla obtinguda l'abril de 998.[12] Oliba, potser com a comte associat al seu germà i pel fet de

10. Segons Tomàs Raguer, el mas Castellot era anomenat en els vells documents Castell de Sant Quintí i la capella de Sant Quintí era molt antiga (cf. Raguer, T., «Les cases de pagès de la Parròquia de Ripoll, IV», *Scriptorium*, any III, núm. XXXIII-1925, p. 3-4).

11. La torre («ipsa turre») que hi havia a la vall de Ripoll, ja esmentada l'any 899 (cf. Ordeig, R., *Catalunya carolíngia*, Barcelona, 1999, vol. IV, doc. 43, p. 98-99), potser tingué una continuïtat en «ipsa torre de Riopullo cum sua castellania» esmentada a les acaballes del segle XI com a propietat del comte Bernat II de Besalú (cf. Miquel, F., *Liber feudorum maior*, Barcelona, 1947, vol. II, p. 15).

12. L'altre document comtal del 28 de març de 999 fou inclòs en el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 23 i ha estat publicat darrerament per Sobrequés, *Catalunya carolíngia*, 2003, vol. V, doc. 613, i en aquesta mateixa obra, doc. 604, es troba el text de la butlla de Gregori V.

tenir alguns drets sobre els alous i les esglésies donats pel seu germà, ratificà els dos documents, l'un i l'altre closos pel cèlebre jutge i prevere Ervigi Marc.[13] Del document publicat aquí, inèdit fins al 2002, només ens n'han arribat còpies, però la firma «Oliba gratia Dei comes» devia acabar també amb el seu signe característic, no reproduït pels copistes.

Les notícies sobre les vendes efectuades per Oliba, comte, els anys 1000 i 1002 (docs. 5, 6 i 7), totes tres a un comprador anomenat Guifré, són massa breus per a poder-ne extreure gaire informació. En les dues del 31 de gener de 1002 actuà d'escrivà un prevere anomenat Ramon i signà com a testimoni el vescomte Bardina, que ho era del comtat de Berga,[14] perquè els alous venuts, el de les Artigues i el de la Vila, es trobaven en aquest comtat. Tant l'escrivà com el vescomte es troben també en l'acta de donació feta per Oliba a favor del monestir de Sant Pere de Frontanyà o de la Portella el 15 de juliol de 997 (*Dipl.*, doc. 21),[15] en el moment de la fundació d'aquest cenobi. El comprador dels anys 1000 i 1002, Guifré, s'ha d'identificar amb el conegut senyor del castell de Frontanyà o de la Portella d'aquest nom, fill de Doda, fundadors ambdós del monestir junt amb Oliba.[16] Es pot identificar amb seguretat perquè anys més tard mare i fill lliuraren al cenobi l'alou de les Artigues, ubicat en el bosc de Grevolet, «quem comparavimus de Oliba comite» (*Dipl.*, doc. 36).[17]

L'any 1003 Oliba, en la distribució de béns que efectuà amb motiu de la seva professió monàstica, afavorí la canònica de Sant Genís de Besalú i al seu capellà o abat Adalbert amb la donació de la casa dominical que tenia a la vil·la del Batet, prop de Ripoll (doc. 8).

13. Sobre aquest personatge, podeu consultar Font i Rius, J. M., *L'escola jurídica de Barcelona*, dins *Liber Iudicum popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*, Textos Jurídics Catalans 23, Barcelona, 2003, p. 67-100.

14. El vescomte Bardina és documentat entre els anys 1000 i 1018 (cf. Junyent, E., *El comtat de Berga en els segles x i xi*, Berga, 1973, p. 16).

15. Junyent adverteix que «el text ha estat retocat i interpolat en data antiga, bé que pot reflectir l'acta original de la donació feta pel comte Oliba».

16. Bolòs, *Diplomatari de Sant Pere de la Portella*, 2009, p. 13-16.

17. Hi ha un altre document que confirma també la identificació del comprador Guifré amb el senyor o veguer de la Portella. Es tracta del document datat el 26 de gener de 1006, però clarament «retocat» segons expressió de Junyent (cf. *Diplomatari d'Oliba*, p. 29). En ell Doda i el seu fill Guifré declaren que l'alou que lliuren al cenobi de la Portella, situat en el terme de la Quar, en les Artigues de Grevolet i altres llocs, «nobis advenit de comparacione sive de donitum de Olibane comite».

En un document del 3 de maig de 1007 (doc. 9), publicat per Alart el 1880, s'esmenta un alou «de Olibane comite» situat al Vallespir, al costat de l'alou de Salaó i de Llupià que la comtessa Ermengarda donà al monestir de Sant Martí del Canigó. En el títol amb què encapçalà el document, Alart suposà que la comtessa Ermengarda era l'«épouse d'Oliba», és a dir, la vídua del comte Oliba Cabreta. Ara sabem, però, que la comtessa Ermengarda, mare d'Oliba, havia mort a les acaballes de l'any 995.[18] La comtessa Ermengarda del 1007 s'ha d'identificar amb l'esposa de Guislabert I, comte d'Empúries-Rosselló. Sorprèn que quatre anys després de l'ingrés d'Oliba a Ripoll se'l continués anomenant comte, perquè ja no es tractava, com en el cas de la Portella, d'esmentar un fet de l'època en què era comte, sinó d'atribuir-li la propietat d'un alou l'any 1007. Una propietat que devia haver tingut fins al 1003 i que des de llavors devia ser del monestir ripollès.

Documents referents a Oliba abat

El 20 de febrer de 1017 el sacerdot i jutge Salomó donava al monestir de Ripoll uns alous que tenia en els comtats d'Osona i de Berga per herència, per compra i per donació del comte Oliba (doc. 10). La identificació d'aquest comte amb el que llavors ja era abat, i no pas amb el seu pare, ens la dóna un altre document que, si bé no porta clàusula de datació, s'ha de datar vers el mateix dia de febrer de 1017, perquè l'atorgant, el mateix Salomó, féu oblació al monestir de Ripoll del seu fill Ermengol amb el dot corresponent, el qual consistí en un bon lot de llibres i amb els alous «quos abbas Oliba, dum aduc esset comes, michi dedit» (doc. 11). La personalitat de Salomó i la identitat dels llibres donats per ell al monestir ripollès han estat estudiats per Miquel S. Gros dins l'article, ja citat, en què ha editat per primer cop ambdós documents.

Són del 6 i 7 de maig del mateix any 1017 dues permutes fetes per l'abat Oliba en els llocs d'Age i de Palau, a la Cerdanya, de les quals tenim notícia només pels regestos que en féu Roc d'Olzinelles (docs.

18. Els dies 1 i 2 de gener de 996 els seus marmessors executaven les seves darreres voluntats (cf. Sobrequés, *Catalunya carolíngia*, 2003, vol. V, núm. 568, i Feliu; Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal*, 1999, núm. 17, p. 289-290).

12 i 13). La permuta del 6 de maig ja era coneguda, però el regest publicat aquí conté més informació que el publicat per Junyent, de manera que podem saber que els permutadors foren uns esposos anomenats Francemir i Guinedella. Per la permuta del 7 de maig, inèdita fins ara, sabem que els esposos Sunifred i Alba cediren a l'abat Oliba cinc peces de terra en el terme de Palau, en l'alou d'Age.

Les relacions de l'abat Oliba amb el monestir de la Portella són prou conegudes i, com hem vist, Junyent en fa referència en el *Diplomatari d'Oliba*.[19] No hi recull, però, la notícia inclosa en una crònica de l'esmentat monestir, publicada per Santamaria el 1935, segons la qual Guifré, senyor de la Portella, escollí Dalmau per abat del cenobi l'any 1031 després d'haver demanat consell a l'abat i bisbe Oliba (doc. 18).

En tres dels documents posteriors a la defunció d'Oliba que publiquem aquí es troben dades sobre alguns aspectes de la seva actuació abacial. Així, tenim notícia del nomenament del monjo Pau, prou conegut per altres documents,[20] com a sagristà del monestir de Ripoll fet per l'abat Oliba l'any 1044 (doc. 23). La sentència pronunciada l'any 1051 pel vescomte Guillem Adalbert de Tatzó a favor del monestir de Ripoll, al qual li foren restituïts uns predis situats en el comtat de Rosselló, ens informa que aquests predis ja havien estat reclamats pels abats Oliba i Pere, successivament (doc. 24). I una execució testamentària de l'any 1076, duta a terme pels marmessors de Folc Guisad de Lluçà, que eren la seva muller Maiasèn, el seu fill Guillem Folc i un tal Guilabert Sal·la, els quals feren donació al monestir de Ripoll d'uns masos i d'uns molins, ens fa saber que Oliba, com a abat de Ripoll, havia infeudat a l'esmentat Folc Guisad de Lluçà, fill d'Oda, uns molins que el monestir tenia en el riu Ter, dins el terme parroquial de Sant Quirze de Besora (doc. 27).[21]

En el complement de l'inventari dels documents del monestir de Ripoll que s'inclou en l'apèndix A del present article, format per 14 regests, hi ha donacions i vendes dels anys de l'abadiat d'Oliba, sense que hi sigui esmentat expressament. Tampoc se l'esmenta en els 58

19. Vegeu, a més dels documents esmentats, *Dipl.*, doc. 53, p. 78.

20. Vegeu especialment *Dipl.*, text 14, p. 414-415.

21. No s'ha de confondre Folc Guisad de Lluçà amb el seu nebot Folc Sunifred de Lluçà, monjo de Ripoll. Sobre els senyors de Lluçà, vegeu Pladevall, A., *El monestir de Santa Maria de Lluçà*, Barcelona, 1969, p. 23-26.

documents del monestir de Cuixà recollits en l'inventari de l'apèndix B. No obstant això, contribueixen a fer conèixer més bé l'activitat dels dos monestirs en el temps que compartiren el govern de l'abat Oliba, així com la identitat d'alguns dels monjos que formaven part d'una o altra de les comunitats monàstiques i d'alguns laics que s'hi relacionaren.

Documents referents a Oliba bisbe

Segons Olzinelles, l'abat Oliba ja es titulava bisbe electe el 18 de desembre de 1017 (doc. 14), dos mesos abans de la mort del seu antecessor, el bisbe Borrell de Vic, que morí a Girona el 24 de febrer de 1018, segons l'estudi de Mundó publicat el 1969.[22] La data de la mort del bisbe Borrell i l'estudi de Mundó són esmentats en el *Diplomatari d'Oliba* dins el comentari del document del 26 de gener de 1018 (*Dipl*., doc. 53), en què també s'esmenta Oliba com a bisbe electe. En el comentari s'afirma que Oliba «degué ésser elegit entre el 9 de setembre i el 18 de desembre de 1017», sense incloure una explicació d'ambdues dates i remetent només a l'estudi de Mundó. El 9 de setembre correspon a l'endemà de la mort del comte Ramon Borrell, el traspàs del qual, segons la hipòtesi de Mundó, hauria ocorregut el 8 de setembre de 1017. El 18 de desembre és la data del document ripollès regestat per Olzinelles i citat per Mundó com a formant part del diplomatari olibà així: «Junyent, *Diplomatari*, doc. 46 bis provisori». En el diplomatari definitiu, però, no hi figura.

El document de restauració i dotació de la canònica de la catedral de Girona, datada el 20 de novembre de 1019, fou publicat per Baluze el 1688, però en l'edició ometé la subscripció del bisbe Oliba, el qual, bé que no consta entre els assistents a l'acte, estampà posteriorment la seva firma en el pergamí (doc. 15). L'omissió de Baluze fou el motiu, probablement, que la subscripció tampoc fos recollida en el *Diplomatari d'Oliba*, malgrat que Villanueva la recuperà en la nova edició que féu del document i deixà constància del descuit de Baluze.[23]

22. Mundó, A. M., «La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic Borrell i Oliba», *Estudis d'Història Medieval* (Barcelona), vol. I (1969), p. 3-15. Article reproduït dins Mundó, A. M., *Obres completes*, vol. I, Barcelona, 1998, p. 333-345.

23. Villanueva, *Viage*, 1850, vol. 12, p. 317, nota (a): «Deest in *Marc. Hisp*».

L'any 1025 sant Ermengol, junt amb dos testimonis més, feia públic el testament de la seva mare, Guisla de Lluçà, vescomtessa de Conflent, la qual havia disposat, entre els seus llegats, que es donés una egua al bisbe de Vic, és a dir, al bisbe Oliba (doc. 17).[24] El document, inclòs en el cartulari de la Seu d'Urgell, no fou editat fins al 1981 per Baraut, cosa que explica que la simple notícia del llegat testamentari esmentat no fos recollida per Junyent.

El bisbe Oliba fou marmessor del levita Guillem de Mediona, canonge de la seu vigatana, mort en combat contra els sarraïns a començ del mes de setembre de 1033, segons que es féu constar en publicar-se el seu testament el 16 de setembre i el 5 d'octubre del mateix any (docs. 19 i 20). Els dos pergamins originals, mutilats per l'incendi de l'Arxiu Episcopal de Vic de 1936, han estat restaurats i llurs textos han estat editats dins el *Diplomatari de la catedral de Vic*, de manera que ara es poden substituir la notícia i l'edició parcial, respectivament, referides a l'any 1034 i aparegudes en el *Diplomatari d'Oliba*, on els originals es donaren per perduts.

En el testament d'un levita anomenat Gerbert, de l'any 1036, conservat fins al 1835 al monestir de Ripoll, constava que havia elegit marmessors el bisbe Oliba i el seu nebot Guifré, bisbe de Carcassona (doc. 21). I en el testament d'Eribau de Cardona, bisbe d'Urgell, datat el 22 d'octubre de 1040 i guardat en el seu pergamí original a l'Arxiu Diocesà de Girona, consta que llegà al bisbe Oliba l'anell «qui fuit Arnaldi Mironis» (doc. 22), dada comentada per Junyent en el *Diplomatari d'Oliba* per constar també en l'acta de publicació del testament episcopal, datada l'1 de maig de 1041 (*Dipl.*, doc. 145). L'anell «qui fuit Arnaldi Mironis» havia anat a parar, no sabem en quin moment, a mans del bisbe Eribau i ara, en testar, el llegava al bisbe Oliba. Junyent suposà que el primer propietari de l'anell havia estat Arnau Mir de Tost, marmessor del bisbe Eribau. Els vincles amicals d'Arnau Mir i de la seva muller Arsenda amb Oliba són prou coneguts, de manera que la suposició de Junyent sembla la més lògica. En tot cas, però, els mots «qui fuit» s'han d'interpretar en referència a la primera propietat de l'anell i no pas a la defunció del

24. Sobre la família de sant Ermengol, vegeu ara Bertran i Roigé, P., «Ermengol d'Urgell (1010-1035): l'obra d'un bisbe del segle xi», dins *Sant Ermengol, bisbe d'Urgell (1010-1035. Història, art, culte i devocions*, la Seu d'Urgell, 2010, p. 11-93.

seu primer propietari, Arnau Mir, atès que aquest senyor de Tost no morí fins al 1071.[25] És possible que Arnau Mir de Tost hagués pogut regalar l'anell al bisbe Eribau amb motiu de la seva ordenació episcopal l'any 1036.[26]

En documents pòstums trobem també algunes notícies referents a l'activitat episcopal d'Oliba. En la venda feta l'any 1060 per Guillem Argemir, canonge vigatà, de la casa que tenia prop del cementiri i del cloquer de la catedral de Vic, féu constar que la tenia «per vocem beneficii domni Olive episcopi» (doc. 25). L'any 1064 el bisbe Guillem de Balsareny, nebot i successor d'Oliba, confirmà al sagristà i jutge Guillem la possessió d'un alou en el terme del castell de Montbui, la compra del qual l'havia feta amb llicència de «domnus Oliva, episcopus antecessor meus, cui sit requies» (doc. 26).

Un text que s'ha excloure

En l'apartat dedicat als textos i notícies referents a Oliba, Junyent i Mundó hi inclogueren una «Lletra de Joan de Fleury (?) al monjo Arnau», datada «c. [circa] 1023» (*Dipl.*, text II-2, p. 388-389). La lletra comença així: «Tocius philosophie nitore decorato domno A., egregio philosopho». La inclogueren, com deixaren aclarit en el comentari de la lletra, perquè Rudolf Beer havia identificat la inicial A del text amb la d'Arnau, escolàstic de Ripoll i, segons ell, probablement el secretari d'Oliba.[27]

La lletra en qüestió és copiada al final d'un quadern que fou del conegut monjo Joan de Fleury, abat que havia estat del monestir de Santa Cecília de Montserrat.[28] Es tracta del quadern que actualment és inclòs en el ms. lat. 2858 de la Bibliothèque nationale de France, procedent del monestir de Fleury. La lletra hi és copiada just després

25, Sobre Arnau Mir de Tost, vegeu Sanahuja, P., «Arnau Mir de Tost, caudillo de la reconquista en tierras de Lérida», *Ilerda*, núm. I-IV (1943-1945).

26, Sobre el bisbe Eribau, vegeu Baraut, C. i altres, «Episcopologi de l'Església d'Urgell, segles vi-xxi», *Urgellia*, vol. XIV (1998-2001), p. 7-136, especialment, p. 41-42.

27, Beer, R., *Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, 1910, p. 59, nota 1.

28, Sobre Joan de Fleury, vegeu Bautier, R.-H.; Labory, G., *André de Fleury. Vie de Gauzlin, abbé de Fleury*, París, 1969, p. 169-171.

de la còpia del breu mortuori de l'abat Abbó, mort assassinat el 13 de novembre de 1004.[29]

Aquesta darrera dada ens dóna la pista correcta per endevinar que l'egregi filòsof a qui anava adreçada la lletra no era altre que l'abat Abbó de Fleury, autor de nombroses obres filosòfiques.[30]

III. ELS DOCUMENTS

En tractar-se d'un suplement del *Diplomatari d'Oliba*, la presentació dels documents publicats a continuació és feta a imitació de la que es troba en l'obra de referència. Això no obstant, aquí s'afegeix l'any de l'edició al darrere del títol abreujat de les obres citades. D'altra banda, s'indiquen amb un asterisc les fonts que serveixen per a l'establiment del text i es fa servir el mateix signe al darrere de les firmes que són autògrafes. S'usen els signes ⌈ ⌉ per incloure les lletres escrites entre línies dels pergamins originals.

La bibliografia citada abreujadament és la següent:

ALART, J.-B., *Cartulaire roussillonnais*, Perpinyà, 1880.

ALTURO, J., «L'acta original del judici celebrat al monestir de Sant Benet de Bages el 14 de juny de 1025 amb assistència del bisbe Oliba recuperada», *Ausa*, vol. XXV/170 (2012), p. 839-845.

BALUZE, E., *Capitularia regum Francorum*, II, París, 1677; Venècia, 1773.

–*Appendix*, dins MARCA, P. DE, *Marca hispanica*, París, 1688.

BARAUT, C., «Els documents, dels anys (...), de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, III (1980), p. 7-166 (Anys 981-1010); IV (1981), p. 7-186 (Anys 1010-1035); V (1982), p. 7-158 (Anys 1036-1050).

BOLÒS, J., *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, 2009.

CARRERAS CANDI, F., *Argentona històrica*, Barcelona, 1891.

29, La darrera edició del breu mortuori d'Abbó és la de DUFOUR, J., *Recueil des rouleaux des morts (VIIIe siècle-vers 1536)*, vol. I, París, 2005, núm. 64, p. 80-82.

30. Sobre Abbó de Fleury, es poden consultar els recents estudis publicats per RICHÉ, P., *Abbon de Fleury, un moine savant et combatif (vers 950-1004)*, Turnhout, 2004, i per DUFOUR, A.; LABORY, G. (coord.), *Abbon, un abbé de l'an mil*, Brepols, 2008, amb tota la bibliografia sobre el personatge que hi citen.

DEVIC, C.; VAISSÈTTE, J., *Histoire générale de Languedoc*, Tolosa de Llenguadoc, 1872-1904.

FELIU, G.; SALRACH, J. M. (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, 1999.

FREEDMAN, P., «Un document del comte Oliba abans de la seva entrada en religió», *Ausa*, vol. XXI-151 (2003), p. 23-28.

–«A Charter of Oliba from before His Entry into Religious Life», dins *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*, ed. R. F. Berkhofer III, A. Cooper, A. J. Kosto, Aldershot (UK), 2005, p. 121-127.

GROS, M. S., «La biblioteca particular del sacerdot i jutge Salomó», *Revista Catalana de Teologia*, vol. XXVI-1 (2001), p. 51-70.

MARQUÈS, J. M., *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, 1993.

MERINO, A., *España Sagrada*, vol. 43, Madrid, 1819.

ORDEIG, R., *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, Vic, 2000-2010.

PONS GURI, J. M.; PALOU, H., *Un cartoral de la Canònica agustiniana de Santa Maria del castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, 2002.

RIUS, J., *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, Barcelona, 1945-1947.

SANTAMARIA, J., *Memòries del monestir de Sant Pere de la Portella i de tot el seu abadiat i baronia*, Solsona, 1935.

SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M., *Catalunya carolíngia*, vol. V: *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, 2003.

VILLANUEVA, J., *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid-València, 1803-1852.

1

Sal·la, bisbe [d'Urgell], en virtut de la seva potestat episcopal i amb el consens dels bisbes Vives de Barcelona i Eimeric [de Roda de Ribagorça], excomunica totes les esglésies dels comtats de Cerdanya i de Berga i les sotmet a interdicte fins que no li siguin restituïdes. Els tres bisbes excomuniquen també tots els homes, tant clergues com laics, que raptaren les parròquies d'ambdós comtats i en robaren els censos, però exclouen de l'excomunió la comtessa Ermengarda i els seus fills, mal aconsellats pels homes esmentats. Romandran excomunicats fins que no acudin amb una digna satisfacció i esmena al davant de l'altar de Santa Maria de la seu episcopal i del bisbe Sal·la.

[991, vers 22 de febrer]

A* –Original: La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular, perg. núm. 135. Al dors: «Excomunicacio qua fecit episcopus Salla in comitatu Cerritanie» (s. XIII).

a –BALUZE, *Capitularia*, vol. II, 1677, cols. 677-678; 2ª ed. 1773, cols. 467-470, *ex* A.

b – VILLANUEVA, *Viage*, 1821, vol. 10, ap. XXII, p. 278-280, *ex* A.

c –BARAUT, «Els documents», III (1980), ap. 224, *ex* A.

Ortodoxorum katholicorum patrum divinitusque inspiratorum kanonum promulgavit auctoritas per universas provincias per ingruentibus ecclesiasticis fluctuacionibus, ut nullus episcopus, sacerdos aut aliquis fidelis ordo ecclesiasticus se presumat vindictam exercere in armis carnalibus nisi tantum in oratione et virtute Spiritus Sancti et kanonica damnatione feriatur. Quod autem sedes episcoporum et tronus speculationum et potestatem iudicandi et solvendi atque ligandi a Domino est illis datam atque concessam, sicut ipse Salvator in evangelio ait: «Quodcumque ligaveritis super terram, erunt ligata et in celo; et quodcumque solveritis super terram, erunt soluta et in celo».[1] Et alibi: «Accipite Spiritum Sanctum: quorum remiseritis peccata, remittuntur eis; et quorum retinueritis, retenta sunt».[2]

Ideo ista percolimus, karissimi, ut intellegatis potestatem episcoporum vestrorum in eisque Deum veneremini et eos, ut animas vestras diligatis, et quibus illi non comunicant non comunicetis et quos eiecerint non recipiatis. Multum enim timenda est sentencia episcoporum quia a Domino conlata est illis potestas ligandi atque solvendi.

Ob hoc igitur ego Salla, indignus non meis meritis sed nutu Dei episcopus, tanta audita sanctorum patrum kanonum instituta, cum consensu et adiutorio domni Vivani, Barchinonensis episcopi, seu etiam domni

Aimerici episcopi, cum kanonicorum et sacerdotum nostrorum necnon et abbatibus vel monacorum suffragia accensi flamma Spiritus Sancti excomunicamus atque alligamus omnem episcopatum Cerdaniensis vel Berchitanensis ad Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et omnes ecclesias qui in predictos comitatos sunt, tam precipuas quam suffraganeas qui infra ⌈eius⌉ ipsos terminos vel in eius termines sunt, ut non habeat ibidem nullum ministerium sacerdotalem factum, nisi per nostra absolutione aut per nostra propia v oluntate, de feria III post dominica I de XL^ma^ inantea usquequo predictus episcopatus redditus sit ad[3] Sancta Maria et in nostra sit potestate cum ipsas parrochias quod nobis abstulerunt vel rapuerunt et cum ipsos oblatos qui exinde exierunt.

Verumtamen sciatis quia ipsa comitissa, domna Ermengards, cum filios et filias suas, nec excomunicamus nec nullius vinculo kanonice damnationis contra eos facimus, sed tantum omnes homines, tam clericos quam laicos, qui hanc nequiciam tractaverunt adversus sancta Dei Ecclesia et consilium dederunt ad ipsa comitissa et filios suos de hanc maximum peccatum et vastatores fuerunt atque raptores et fraudatores vel sacrilegi et fures, sicut Iuda proditor.

Hos tales presumptores et ecclesiis Sancte Marie raptores vel suarum facultatum alienatores, exceptus ipsa comitissa cum filios suos, nos supradicti Salla presul et Vivas gratia Dei episcopus et Aimericus episcopus, cum kanonicorum et sacerdotum nostrorum sive cum abbatibus vel suffragia monachorum, excomunicamus eos ad Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et per omnes ordines angelorum et arcangelorum et omnes virtutes celorum sive per omnes patriarchas et prophetas et per omnes apostolos et martires vel confessores et per omnes sanctos Dei sic eos excomunicamus et anatematizamus atque abominamus et alienamus eos atque abiecimus a liminibus sancte Dei ecclesie et segregamus eos a corpus et sanguine Domini nostri Ihesu Christi et a consorcio christianorum fidelium usque ad dignam satisfactionem et emendationem veniant ante altare Sancte Marie sedis Vico et coram Salla episcopo. Ita permaneant excomunicati et abhominati, sicut iam supradictum est, in secula seculorum, amen.

(Monograma) Salla.

1. Mt. 18, 18. – 2. Ioan. 20, 22-23. – 3. ad *repetit en el canvi de ratlla*.

En aquest decret no hi ha clàusula de datació. Això no obstant, podem datar-lo del 991 gràcies a un document atorgat sens dubte al mateix temps que el present i publicat en el Diplomatari d'Oliba*, doc. 14. D'altra banda, com que en el text d'aquest es parla que el culte en les esglésies cerdanes i berguedanes haurà de cessar des del tercer dia després del primer diumenge de Quaresma i aquest diumenge de l'any 991 s'escaigué el 22 de febrer, cal deduir que aquest decret devia promulgar-se poc abans o a l'entorn d'aquest dia.*

2

Oliba, comte, ven al prevere Sigfrid i al seu germà Langobard l'alou que té per compra feta a l'esmentat prevere en el comtat de Berga, al castell de l'Areny, per l'equivalent de cent vint sous. El comte Guifré [germà d'Oliba] subscriu l'escriptura.

996, 2 de novembre.

A*–Original: Saragossa, Archivo Histórico Provincial, Casa Ducal de Híjar, V-12-1 (Fondo Joch).
a –Freedman, «Un document del comte Oliba», 2003, amb facsímil, p. 23-28.
b –Freedman, «A Charter of Oliba», 2005, p. 121-127.

In nomine Domini. Ego Oliba, gratia Dei comes, vinditor sum tibi Segfredo presbitero et fratri tuo Langobardo. Per hanc scripturam vinditionis mee vindo vobis alodem meum proprium, id est casas, casalibus, curtis, palomariis, ortis, ortalibus, areis, terris, vineis, arboribus pomiferis necnon et inpomiferis, eremis cultis atque incultis, silvis, pratis, pascuis, molendinis, molendariis, aquis, aquarum ductibus et reductibus, necnon et garricis, qui mihi advenit per comparacionem de te Segfredo.

Et est omnia hec in comitatu Bergitano, in castro Adalasindo, et habet afrontationes: de I parte in locum que vocant ad ipsa Lobera, et de alia in terminio de villa Rodgarios, et de III in villa Rosedo, et de IIII in Castellaraco. Quantum infra istas afrontationes tu mihi vendidisti, ita et ego vindo vobis suprascripta omnia, sicut in ipsa scriptura resonat quod tu mihi fecisti, ab integrum, cum exiis et regressiis earum, pro precio solidos CXX in rem valentem, et est manifestum.

Et qui ista karta inquietare voluerit, non hoc valeat vindicare, sed conponat hec omnia in duplo cum omni sua inmelioratione. Et inantea ista karta firma permaneat omnique tempore.

Facta karta vinditione IIII nonas novembri, anno I quod Radbertus rex regnandi cepit exordium.

Oliba, gratia Dei comes +*, qui hanc karta feci et testibus firmare rogavi. Sig+num Raimundus. Sig+num Bonifilius. Sig+num Seniofredus. Sig+num Teudericus. Sig+num Radulfus. Sig+num Arnaldus. Sig+num Iozfredus. Wifredus SSS.* SSS. Wimara iudice SSS.* + Wifredus, gratia Dei comes.[1]

Salomon levita, qui hanc karta vinditionis scripsit et sub SSS. die et anno quo supra.

1. Aquesta subscripció és de la mà de l'escrivà, no pas del comte Guifré, el qual es limità a inscriure quatre grossos punts entorn de la creu.

3

En judici presidit pel comte Oliba i pels jutges Guillem, Guifré i Guimerà, en presència de clergues i laics, l'esmentat jutge Guifré, com a mandatari del bisbe Sal·la d'Urgell, reclama per a l'església de Sant Jaume de Frontanyà els delmes de «Lempedas», retinguts per Segari. Aquest respon que la seva esposa els heretà del seu pare, el difunt Ennegó, anomenat Falcuç. El jutge Guifré aporta el testimoni de tres personatges, els quals, després de jurar damunt l'altar de l'església de Sant Quintí [prop de Vilardanó], situada en el comtat d'Osona, en la vall de Ripoll, declaren que els delmes havien pertangut durant més de trenta anys a la seu urgel·litana i als bisbes Guisad i Sal·la.

997, 30 de novembre.

[A] – Original perdut.
B* –Còpia del s. XIII: La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular, «Liber dotaliorum», I, f. 173v-174, doc. 520.
a –BARAUT, «Els documents», III (1980), ap. 252, *ex* B.

Condiciones sacramentorum ad quarum presentia residebat Oliba, gratia Dei comes, et iudices Wilelmus et Wifredus et Wimara vel in presentia Odgotrii levite et Barone et Olibane, sacerdotes, et laicorum nobilium, id est Eldemarus, Bardina et Raimundus et Bernardus et Arnaldus et Miro et Oliba et Dachobertus, et aliorum bonorum hominum qui ibidem aderant. In eorum presentia testificant testes prolati quas profert predictus Wifredus, iudex, qui est assertor vel mandatarius de Sallane, sedis Sancte Marie Urgillitensis presule, ad comprobandas ipsas decimas de Lempedas que pertinent ad domum Sancti Iacobi de Fronteniano, que subdita est sedis Sancte Marie suprascripte, unde Segarius per vocem uxoris sue intencionem habebat cum supradicto presule.

Et dixit in suis responsis quia hereditare eas debebat uxor eius per vocem de genitore suo, condam Ennegone, cui aliud fuit vocabulum Falcucione. Et nos, suprascripti iudices, interrogavimus eum si possit probare eas per testes aut per aliquod inditium[1] veritatis ad proprium sue uxoris et dedimus ei ex hoc placitos legitimos[2], sed ipse in ipsum placitum non ostendere nobis nec aliquos testes nec ullum indicium[3] veritatis per quod legitime eas possit deffendere ad proprium sue uxoris.

Interrogavimus ergo et Wifredum iudicem, adsertorem de supra inserto episcopo, si posset hoc probare aut per testes aut per scripturas quod ipse decime debuissent esse de Sancta Maria aut non. Et proferuit se predictus Wifredus, iudex, cum suis testibus legitimis ante nos in ipso placito. Et nos, supradicti iudices, altercavimus de hoc inter nos et

invenimus in libro II sententiam continentem hec: «Si vero ordinante iudice una pars testes adduxerit et dum oportuerit eorum testimonium debere recipi, pars altera de iuditio se absque iudicis consultum subtraxerit, liceat iudici prolatos testes accipere, et quod ipsi testimonio suo firmaverint ille qui eos protulit sua instantia consignare».[4]

Hec autem sunt nomina testium qui hoc testificant sicuti et iurant, id est Agila et Adovarius sacerdotes et Chintila laicus. Iurati autem dicimus in primis per Deum, patrem omnipotentem, et per Iesum Christum, filium eius, Sanctumque Spiritum, qui est in trinitate unus et verus Deus, et per hunc locum veneracionis Sancti Quintini, martiris, cuius baselica sita est in comitatu Ausona, in valle Riopullo, in locum que vocant ipsa Turre, supra cuius sacrosancto altario has condiciones manibus nostris contingimus vel iurando contangimus quia nos, suprascripti testes, scimus et bene in veritate cognoscimus et oculis nostris vidimus predictas decimas tenentes vel possidentes ad predictam sedem Sancte Marie per XXX[a] annos seu et amplius necnon et ad episcopos regentes eam, id est ad condam Wisadum episcopum et ad Sallanum episcopum, et ad Pontium archilevitam cuius ex potestate evasit eas Segarius. Et hoc quod dicimus recte et veraciter testificamus atque iuramus super hancnixum iuramentum in Domino.

Late condicione II kalendas decembris, anno II quod obiit Ugo rex.

Agilus presbiter SSS, Adoverus presbiter SSS, Sig+num Chintila, nos testes sumus qui hunc iuramentum iuramus. Sig+num Radulfus. Sig+num Wisando. Sig+num Barone. Sig+num Frugellus. Sig+num Oliba. Sig+num Wisadus. Bera presbiter SSS. SSS Wimara iudice, qui hunc sacramentum recepi (*Crismó*). SSS Wifredus iudex SSS. Oliba, gratia Dei comes, +. Ego Wilelmus, iudex, huius edictionis tactu necessitate oculorum signoque impressionis corroboro +.

Salomon levita, qui hanc condicionem scripsit et sub SSS die et anno quod supra.

1. iuditium A. – 2. letigitimos A. – 3. *Corregeix* inddicium A. – 4. Cf. *Liber Iudicum Popularis*, II. 1. 25.

4

El comte Bernat concedeix al monestir de Sant Genís i Sant Miquel de Besalú la vil·la dels Balbs amb la seva església, les esglésies de Sant Corneli i de Sant Quintí [a la Vall d'en Bas], uns masos a Tortellà i a la Carrera [a la Vall de Bianya] i un alou a Prujà [terme de Montagut], tot ubicat en el comtat de Besalú. Oliba, comte, subscriu el document.

999, 28 de març.

[A]– Original perdut.
B*–Còpia del s. XV: Barcelona, Arxiu del Col·legi d'Advocats, «Llibre de Privilegis», f. 9v-10, *ex* A.
C – Còpia del s. XVIII: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Arxiu, caixa 1, núms. 9112-9113, f. 1-1v.
a –PONS GURI, *Un cartoral de Besalú*, 2002, doc. 11, p. 40-41, *ex* B.
b – SOBREQUÉS, *Catalunya carolíngia*, 2003, vol. V, doc. 614, p. 521-522, *ex* B.

In nomine Domini. Ego Bernardus, gratia Dei comes nutu ac voluntate eterni iudicis, pro remedio anime mee et parentum meorum, dono, dimitto ac concedo Domino Deo et Sancto Genesio et Sancto Michaeli archangelo, quorum altaria fundata esse patentur infra muros castri Bisulduni, scilicet villam quam dicunt Balbos cum ipsa ecclesia, cum decimis et primiciis et pertinentibus, cum fines et terminos et omnes illius adiacencias, cultum vel heremum, et boschos ad predicta villa pertinentes, pratis et pascuis similiter ei pertinentibus.

Iterum concedo ad prelibatos sanctos ecclesiam Sancti Cornelii que est sita in monte Gurni cum alias ecclesias que ibidem sunt, cum omnem alodem quem ubique habent et cum omnes boscos eis pertinentibus.

Iterum concedo ecclesiam Sancti Quintini cum ipso alode quem habet, id est, casas et curtes, terras et vineas et boschos, pratis et pascuis in ibidem loco vel ubique ei pertinentibus, que est sita in Basso et in ipso boscho de Pugo Pardinas.

Et iterum concedo Domino Deo et supradictis sanctis mansum meum quem habeo in comitatu Bisulduni, infra terminos de villa que dicunt Tortiliano, qui michi advenit per donitum Wamdalgaudi archilevita et est alodium meum cum hominibus et feminabus que ibi sunt vel futuri sunt, cum casis, casalis, curtis, curtalibus, ortis, terris ac vineis, tam cultum quam incultum, omnia et in omnibus ad ipsum mansum pertinentibus, et est mansus supradictus in parochia Sancte Marie de Tortiliano.

Item dono et concedo Domino Deo et prelibatis sanctis mansum

meum de Carreria, qui est alodium meum similiter cum hominibus et feminabus que ibi sunt vel futuri sunt cum domibus et edificiis, terris et vineis, olivariis, viridigariis, boscho, cultum vel incultum, molendina cum illorum caput aquium vel decursium, omnia et in omnibus ad ipsum mansum pertinentibus, qui mansus supradictus est in parochia Sancti Petri de Monte Acuto, in comitatu Bisulduni.

Et iterum dono et concedo alterum alodem meum quod est infra terminos de parochia Sancti Petri de Monte Acuto, quem dicunt Pruiano, qui affrontat: de parte orientis in rivulo quem dicunt Lidercha et de parte meridie terminat in torrente que dicunt Valle Minore et de occiduo in alode Sancta Maria cenobia Riupollo et de parte circii terminat in torrente de valle Canaria.

Quantum infra predictas affrontationes includit quantum nos ibi habemus et meremur habere in terris et vineis, cultis et hermis et silvis et in ceteris edificiis, hec omnia sicut superius resonant cedo et trado in iamdicto loco in dilatione et potestate de predictos sanctos Dei et eius altarios propter honorem Dei et remedium anime mee et parentum meorum et ut me liberet ab adversitatibus cunctis et sic permaneant in supradicto iure mancipati, ut nulla persona clericalis seu laycalis nichil exinde usurpare vel auferre presumat nec ullum servicium ullo homini mortali persolvant nec faciant ipsi clerici qui ibidem Deo militanti nec illorum successores nec homines eorum clerici sive laici quos a me vel a predecessoribus meis habuerunt. Quod si ego donator aut ullus homo vel femina hanc donationem largitionis temerare conaverit aut invaserit, omnipotens Deus unacum sanctis suis ei resistet Datan et Abiron sibi iudicium sentiat et ad instar eorum in infernum vivus descendat et insuper sacrilega ultione feriatur.

Facta hec donatio Vº kalendas aprilis, anno III Roberto rege regnante.

S+num Bernardus, Dei gratia comes. Sig+num Congasio. S+num Miro. Oliba, gratia Dei comes.

S+ Ervigius presbiter, cognomento Marcho, qui et iudex, qui hec scripsi cum literis rasis et SSS. die et anno quo supra.

5

Oliba, comte, ven a Guifré [senyor de la Portella] una terra.

1000, 11 d'octubre.

[A] – Original perdut.
[B] –Còpia del s. XVIII, feta per Caresmar, *Instrumenta varia*, vol. 14, f. 376, perduda.
C*– Notícia de 1788-1789: Madrid, Real Academia de la Historia, Colección Traggia, 2 (B-136), f. 102v, núm. 120, *ex* B.

«D. Oliba conde vende a Wifredo una tierra.
Facta carta V idus octobris, anno V regnante Raudeberto rege».

6

Oliba, comte, ven a Guifré [senyor de la Portella] un alou anomenat les Artigues. Subscriuen el document, a més d'Oliba, el vescomte Bardina i altres.

1002, 31 de gener.

[A] – Original perdut.
[B] –Còpia del s. XVIII, feta per Caresmar, *Instrumenta varia*, vol. 14, f. 372, perduda.
C* –Notícia de 1788-1789: Madrid, Real Academia de la Historia, Colección Traggia, 2 (B-136), f. 101, núm. 116, *ex* B.

«Oliba conde vende a Wifredo un alodio, *id sunt ipsas Artigas*.
Facta carta venditionis 2º kalendas Febroarii, anno VI regnante Raudeberto rege.
Firma el conde y Bardina vizconde y otros.
Reimundo presbítero notario».

7

Oliba, comte, ven a Guifré [senyor de la Portella] un altre alou en el comtat de Berga, en el terme del castell de Frontanyà, en el lloc anomenat la Vila, per cent sous.

1002, 31 de gener.

[A] – Original perdut.
[B] –Còpia del s. XVIII, feta per Caresmar, *Instrumenta varia*, vol. 14, f. 373, perduda.
C* –Notícia de 1788-1789: Madrid, Real Academia de la Historia, Colección Traggia, 2 (B-136), f. 101, núm. 117, *ex* B.

«El mismo Oliba vende a Wifredo otro alodio *in comitatu Bergitano, in appendicio de castro Fronteniano, in locum quem dicunt ipsa Villa*, por cien *(signe)*.
Facta carta etc. 2º kalendas Febroarii, anno 6 regnante Raudeberto rege.
Firman los mismos y el mismo notario».

8

Oliba, comte, dóna a l'església de Sant Genís del castell de Besalú i al seu capellà Adalbert la casa dominical que té a Ripoll, a la vil·la Batet. Fa la donació per a la salvació de la seva ànima i de les ànimes dels seus pares i germans.

1003, 27 de juliol.

[A] –Original perdut.
B* –Còpia del segle XV: Barcelona, Arxiu del Col·legi d'Advocats, «Llibre de Privilegis», f. 15, *ex* A.
a –PONS GURI, *Un cartoral de Besalú*, 2002, doc. 16, p. 49-50, *ex* B.

Humana fragilitas monendi metu sollicite debet considerare et semper terminum vite sue suspectum habere, ut de contemplatione illius huius seculi blanditia restringat. Scriptum est enim: «In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in eternum non peccabis. Venturi exitus ignorancia incerta est. Et dum mori quisque non existimat tollitur unde unusquisque festinet ne in iniquitatibus rapiatur simula finiatur vita cum culpa».

Propterea ego Oliba, comes, qui ultimum die timeo et beatissimi Genesii suffragiam poscho, ut me in die extremo velocius in auxilium occurrat. Et ob hanc amorem dono ei domum meam dominicam quam habeo in Riopullo, in villa Betedo, quem Adalbertus, qui est capellanus de ipsam domum Sancti Genesii de castrum Bisulduno, tenet ipsam domum domenicam cum terminibus et affrontationibus suis et quantum ad eam iuste attinet ab integrum dono et iugiter permansura sine ullius contradictione concedo.

Propterea dico dominicam, quia usque huc censum de ipsam domum procedentem per meum dominicum tenui, sed de hunc inantea diem vocem quam ibi habeo vel habere debeo Sancti Genesii, propter animam meam et genitoris genitricisque mee et I carissimis fratribus meis perpetualiter trado, ut quicquid agere vel facere voluerit in Dei nomine liberam potestatem habeat.

Quod si ego donator aut alicuius hominis viventis contra hanc donationem ad irrumpendum venisse temptaverit, quod iniuste cogitaverit impleri nutu Dei prohibeat, et per hanc presumptionem supradicta omnia, sicut sancti patres sanxerunt, a Sancti Genesii in quadruplum componat. Et si hoc despexerit, iram Dei omnipotentis incurrat et repentinam mortem accipiat, et cum Iuda apostata contubernium eternaliter habeat. Et inantea ista donatio per tempora omnimoda suam firmitatem in omnibus obtineat.

Facta ista scriptura donationis VI kalendas augusti, anno VIII quo Rogbertus rex exordium regnandi sumpsit in Francia.

Oliba, gratia Dei comes +, qui ista scriptura donationis fieri iussi, et testes firmare rogavi. Salomon sacer. [...][1]

Durandus presbiter, qui ista scriptura donatione scripsit et sub die et anno quod supra.

1. *Espai en blanc. En l'original devia haver-hi les mateixes subscripcions que en l'escriptura de donació a Serrateix, data el mateix dia (cf. Diplomatari d'Oliba, doc. 32).*

9

Ermengarda, comtessa [de Rosselló], dóna a Sant Martí del Canigó, a l'abat Esclua i als monjos, l'alou que té en el comtat de Rosselló, al Vallespir, en el suburbi d'Elna, dins els confins de Salaó i de Llupià. Afronta amb un alou del comte Oliba.

1007, 3 de maig.

A –Original: Perpinyà, Arxiu departamental dels Pirineus Orientals, pergs. del monestir del Canigó.
B – Còpia del s. XII: Perpinyà, Arxiu departamental dels Pirineus Orientals, pergs. del monestir del Canigó.
a* –ALART, *Cartulaire roussillonnais*, 1880, doc. XXIII, p. 39-40.

In nomine Domini. Ego Ermengardis, gratia Dei comitissa, donatrix sum Domino Deo et ad Sancto Martino monti Kanigonis sito et tibi Scluano abate et monachis ibidem manentibus. Dono atque concedo alodem meum proprium, qui michi advenit per parentorum meorum vel per comparacione sive per qualicumque voce. Est autem iste alaudus in comitatu Rossilionense sive in Valle Asperi, in suburbio Helenensi, infra fines et terminos de Salaoni sive Lupiani, in locum quem voccant Kasals Borrals sive Garriga de Bosra. Est autem prefatus alodus modiades quinque de garriga. Et afrontat: de parte orientis in ipsa via monneresca de Pudols et vadid ad Soler, et de meridie in alaude de Segoino vel de suos heredes, et de occidente in Sancti Petri, et de parte [a]quilonis in alaude de Olibane comite, in ipsa strada Conflentana que pergit ad Estanner vel ubique. Quantum infra istas quatuor afrontaciones includunt sic dono Domino Deo et Sancto Martino et tibi, Scluano abate, et monachis ibi manentibus, quantum habeo vel abere debeo, totum ab integrum, cum exiis vel regressiis suis sine ullo engan propter remedium anime mee vel parentorum meorum et ut possimus consequi Domini misericordiam atque evadere penas inferni. Si quis contra istam kartam donacionis vel concessionis a me editam venerit ad inrumpendum, non hoc valeat quod requirit sed componat in duplo. Et hec karta firma et stabilis permaneat et non sit disrupta.

Facta karta donacionis vel largicionis quinto nonas maias, anno XIº regnante Rumberte rege.

Sig+num Ermengardis, gratia Dei comitissa, qui hanc kartam scribere feci et testes firmare rogavi. Sig+num Balderico. Sig+num Languardus. Sig+ Segoinus. Elpericus presbiter +. Adiutor presbiter +. Guistrimirus levita +.

Adulfus presbiter, qui hoc rogatus scripsit vel sub scripsit sub die et anno + quo supra.

10

Salomó, sacerdot i jutge, dóna al monestir de Santa Maria [de Ripoll] els alous que té per herència i per compra feta al comte Oliba en el comtat d'Osona, a la vall de Ripoll, a la vil·la Batet, i en el comtat de Berga, en el lloc anomenat Casserres. Fa la donació amb el pacte que els tinguin els hereus del seu germà Esteve mentre visquin a canvi de lliurar anualment dues lliures de cera al monestir.

1017, 20 de febrer.

[A]–Ripoll, Arxiu Monàstic, pergamí autògraf, segons el monjo B. Ribas (cf. B).

B* – Còpia del s. XIX *in*., feta per B. Ribas: Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, vol. 3-III-8, J. SALAT, *Tomo tercero de las Monedas*, quadern vuitè, f. 4*v*, *ex* A.

a –GROS, «La biblioteca», 2001, núm. 1, p. 69, *ex* B.

In nomine Domini. Ego Salamon, sacer et iudex. Magnum mihi et satis licitum esse videtur domum Dei edificare et de meis rebus honorare voluntarie et spontanee. Igitur ego, iamdictus Salamon, dono domui Sancte Marie alodem meum proprium, id est casas, casalibus, ortis, ortalibus, terris, vineis, garricis, pratis, pascuis, arboribus, vieitibus et reductibus, cultum vel eremum, qui michi advenit per parentorum vel per comparationem Olive comitis vel per qualicumque vocem. Et est in comitatu Ausona, in valle Riopullo, in villa Beted. Et affrontat: de una parte in Luto Nigro, et de II in Fonte Cuperta, de III in flumine Tezer, et de IIII in rivo Arcsamala. Et in alio loco, in comitatu Bergitano, in loco quem vocant Castrum Serras, ad ipsas Planas, dono ei similiter meum alodem quod Oliva michi dedit. Qui affrontat: de I parte in strada, et de II in cabo rego, et de III in serra, et de IIII in strada que pergit ad ipsa serra. Quantum istas affrontationes includunt sic dono predicta omnia domui Sancte Marie ab integrum, cum exiis et regresiis earum, in tali tenore ut mea posteritas teneat et possideat vel cui ego eum devitabero predictos alodes, et donent Sancte Marie per singulos annos libras II cere dum ipsi advixerint; similiter posteritas illorum vel si legitimos filios habuerit. Quisquis legitimus heres remanserit aut ex fratre meo Stephano aut ex his cui debitatus est predictus ubique alodes cum predicto tenore teneat eum et possideat. Quod si ex toto legitimi heredes defecerint, sit dominicus Sancte Marie propter remedium anime domini mei Olive vel mee. Quod si ego donator aut ullus homo hanc cartam inquietare voluerit, non hoc valeat vindicare sed componat domui Sancte Marie in duplo. Et inantea ista carta donationis suam habeat firmitatem.

Facta carta donationis X kalendas marci, anno XXI regnante Rauberto.

Salomon[1] sacer et iudex SSS, qui ista donati[on]em[2] feci et testibus firmare rogavi. Suniarius presbiter SSS. Wadamirus clericus SSS. Sig+num Suniarius laicus.

Fruia sacer, qui hanc donationem scripsi et SSS sub die et anno quo supra.

1. *Monograma*. – 2. *Manquen les lletres* on.

11

Salomó [sacerdot i jutge] fa oblació al monestir de Santa Maria de Ripoll, en presència de l'abat Oliba, del seu fill Ermengol, anomenat Everard. A més, fa donació de tots els seus llibres i dels alous que havia rebut de l'abat Oliba quan aquest era comte.

[Vers 1017 febrer 20. – Ripoll]

[A] – Ripoll, Arxiu Monàstic, pergamí autògraf, segons B. Ribas (cf. B).

B* –Còpia del s. XIX *in*., feta per B. Ribas: Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, vol. 3-III-8, J. SALAT, *Tomo tercero de las Monedas*, quadern vuitè, f. 4, *ex* A.

a –GROS, «La biblioteca», 2001, núm. 2, p. 69-70, *ex* B.

Cum legaliter sanccitum antiquitus teneatur et cautum cum oblationibus domino parentes suos tradere filios in templo domino fideliter servituros, proculdubio hoc de meis filiis faciendum nobis salubriter prebetur exemplum. Idcirco ego Salamon hunc filium meum nomine Ermengaudum, vocatum Everardo, cum oblatione in manu atque petitione altaris palla omnia involuta ad nomen sanctorum quorum reliquie hic continentur, et domini Olive abbatis presentis trado cum testibus regulariter permansurum, ita ut ab hac die non liceat illi[1] collum de sub iugo excutere regule, sed magis eiusdem regule fideliter se cognoscat instituta servare et Domino cum ceteris gratanti animo militare.

Idcirco ego, predictus Salamon, dono domui Sancte Marie Rivipullentis omnes meos libros: I Vitam sancti Gregorii, Prosper, duas Canones, Sententiarum Isidorii cum eius Cronica, Donatum I cum Serviolo et Priscianulo minore ac Renagio vel comentam maiorum partium sive medio titulo. Item alio Priscianulo cum declinationibus eiusdem in duodecim Virgilli versibus, et maiorem Priscianum cum constructionibus et centimentitum, ac Virgilium, sive Iuvenalem, et Boetium de Consolatione, sive de Trinitate, Porfirium et Augustinum. Duo Comenta

Porfiri. Commentum Boetii super Agustinum vel Aristotelem. Bedam cum Sichomachia sive Quintio ac Catone. Centonem in Evangelio, et Sedulium ac Aratorem et Iudicum.

Insuper dono ei omnes meos alaudes quos abbas Oliba, dum aduc esset comes, michi dedit pro iustamodum conventi inscripta eidem Sancte Marie a me facta subnixi. Et ut hec mea traditio inconvulsa permaneat promitto cum iureiurando coram Deo et angelis eius quod numquam per me, numquam per sufectam personam nec quolibet modo per rerum mearum facultates aliquando egrediendi ei de monasterio tribuam occasionem.

Et ut hec petitio firma permaneat manu mea eam firmavi et testibus tradidi roborandam SSS. Salamon.[2] Suniarius presbiter SSS. Wadamirus [clericus SSS].[3]

Sig+num Stephani, qui hanc petitionem [scripsi et][4] SSS.

1. *Segueixen les lletres* de sub iugo excu, *suprimides*. – 2. *Monograma. Dibuixat al capdavall*. – 3. *Omet* B. – 4. *Omet* B, *que transcriu aquesta firma de l'escrivà abans que les firmes dels testimonis*.

A manca de clàusula de datació, cal datar el document present vers una data molt propera, si no la mateixa, de la consignada en el document anterior, en el qual s'indiquen quins eren els alous rebuts del comte Oliba, ara abat, que no vénen detallats aquí.

12

Francemir i la seva muller Guinedella fan una permuta amb Oliba, abat, per la qual li donen una peça de terra que tenen en el terme de Palau, prop de l'alou d'Age, a canvi d'una altra peça de terra a Palau.

1017, 6 de maig.

[A] –Original perdut.

[B] –Còpia del s. XIV, perduda el 1835: Ripoll, Arxiu Monàstic, Cartulari Verd, f. 85.

C – Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2057, *ex* B.

D*– Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 1005, plec III, *ex* B.

a –Notícia publicada en el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 51, p. 75-76, *ex* C.

«Cart. Verde fol. 85. Francemir y su muger Winedelde permutan tierras con el Abad Oliba, dando a este en apendiente de Palau, cerca el mismo alodio de Agen, 1 pieza de tierra af[ronta] de tres partes con tie-

rras de Sinfrer y de la 4ª con tierra de Sta. María, y recibiendo de dicho Abad 1 pieza de tierra en Palau.

2 nonas Mayo, 21 Roberto».

13

Sunifred i la seva muller Alba fan una permuta amb l'abat Oliba, per la qual li cedeixen cinc peces de terra en el terme de Palau, en l'alou d'Age.

1017, 7 de maig.

[A] –Original perdut, potser el pergamí de Ripoll, Arxiu Monàstic, fons d'Age.

B* – Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 1005, plec III.

«Sinfred y su muger Alba permutan con el Abad Oliba y el Monasterio algunos alodios; y dicho Sinfred y su muger ceden 5 piezas de tierra en el pendiente de Palau, en el mismo alodio de Aja; af[ronta] la primera con el torrente que viene de Linars, 2 con tierra de Colter, 3 con tierra de Condemar, 4 con tierra de Sta. María; la 2ª de tres partes con alodio de Sta. María y de la 4 con tierra de Odemir; la 3ª de cuatro partes con el alodio de Sta. María; la 4ª con tierra de Colter, de la 2ª con el agua Araconcio in ipsa plantada, de la 3ª con tierra de Sta. María, y de 4 con la misma [....]; y la 5ª pieza, que es a la misma sierra, de 3 partes con tierra de Sta. María, y de la 4 con tierra de Condemar.

Nonas Mayo, 21 del reino de Roberto».

14

Oliba, abat [del monestir de Santa Maria de Ripoll], s'intitula també bisbe.

1017, 18 de desembre.

[A]– Ripoll, Arxiu Monàstic, «Dispensaría Maior», segons Olzinelles (cf. C). Probablement original.

B* – Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2060, plec 17, p. 2.

C* – Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2061, plec I, bifoli solt, «Abatologio», *ex* A.

Notícia B:

«Oliva. (...) Se encuentra también una memoria del mismo en que titula ya obispo del día 15 de las calendas de enero del año 22 de Roberto (1017)».

Notícia C:

«*Idem* [Oliva] obispo y abad. 15 calendas enero, 22 Roberto = 18 diciembre 1017. Disp[a] maior».

15

Reunits en l'església de Santa Maria de Girona els bisbes Pere de Girona, Ermengol d'Urgell, Deusdedit de Barcelona, Berenguer d'Elna, Adalbert de Carcassona i Ató de Coserans, junt amb diversos abats i molts sacerdots, estatueixen la casa de la canònica, la qual és dotada per l'esmentat bisbe Pere, la comtessa Ermessenda, el comte Berenguer i altres personatges. Oliba, bisbe d'Osona, ho confirma i subscriu l'escriptura de dotació.

1019, 20 de novembre.

[A] – Original perdut.
B – Còpia del s. XII: Girona, Arxiu Capitular, pergs. Roura, núm. 36.
C –Còpia del s. XIII: Girona, Arxiu Diocesà, «Cartoral de Carlemany», p. 32b-36a.
D – Còpia del s. XVII: París, Bibliothèque nationale de France, Collection Baluze, vol. 116, f. 149-151, *ex* C.
a – BALUZE, *Appendix*, 1688, núm. CLXXXII, cols. 1016-1019, «ex archivo Ecclesiae Gerundensis».
b – MERINO, *España Sagrada*, 1819, vol. 43, ap. XXVIII, p. 425-430, *ex* a.
c – VILLANUEVA, *Viage*, 1850, vol. 12, ap. XXX, p. 312-317, «ex autogr. in arch. Eccl. Gerunden.» (probablement *ex* B).
d – MARQUÈS, *Cartoral, dit de Carlemany*, 1993, doc. 79, p. 178-183, *ex* C.

Cum in nomine sanctae et individuae Trinitatis (...)
Oliba, sancte Ausonensis ecclesie episcopus licet indignus, quod iustum est confirmo SSS.[1]
(...)

1. *Omet tota la subscripció d'Oliba l'edició* a, *cosa que fa notar l'edició* c.

16

El bisbe Oliba assisteix a un judici celebrat al monestir de Sant Benet de Bages sobre la possessió d'un alou situat al comtat d'Osona o Manresa, dins el terme parroquial de Sant Andreu de Castellnou de Bages, i reclamat per Onofre, Guilabert i Arnau, fills del difunt Frujà, per haver-lo comprat als esposos Miró i Oruça. Examinats els documents i els testimonis, els jutges Vives, Bonfill Marc i Guitard dicten sentència favorable al monestir. Oliba, bisbe, la confirma i subscriu l'escriptura.

1025, 14 de juny.

A* – Original: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Arxiu, R. 9137, perg. 99. Mutilat en els marges superior, esquerre i inferior per l'acció d'un foc poc posterior a l'escriptura (cf. b).

B – Llarg regest del segle XVIII: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals Universitat, llig. 75, Registre de documents del calaix 18 de l'Arxiu de Sant Benet de Bages, doc. 112, sense data, p. 109-112.

a –Llarg regest publicat en el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 83, p. 132-133, *ex* B.

b –ALTURO, «L'acta original», 2012, amb facsímil (p. 841), *ex* A.

[Notum sit tam presentibus quam futuris quod anno regni Roberti regis] XXVIIII, acta est audientia in claustra Beati [Benedicti, assistentibus idoneis viris atque bonis homi]nibus Guilelmo levita et Bernardo et Raimundo et Haianrico, fratribus, et Compagno [Siguino, Mirone Ridagellensi aliisque idoneis] viris Gilaberto Eldemaro, Sindaredo Adalberto et Fruiano et Maiolo et Bonofilio et Seniofredo [levita et Ermen]gaudo levita et Atanulfo et Raimundo Ennego et Darneto Berengarioque Guadamiro et Bonofilio de Ventaliolo aliisque [tam la]ycis quam religiosis et maxima vulgi multitudine. Residentibus quoque iudicibus Vivano presbitero et Bonofilio Marco et Guitardo [...] Ramio abbate presidente cenobio prenotato. Adfuerunt petitores Honifredus et Guilabertus et Arnallus, fratres, filii qui fuerunt Fruiani, [qui] ⌈petierunt apud⌉ predictum abbatem iniuste retinere illorum maximam possessionem alodii quod Miro, filius qui fuit Igilani, unacum uxore sua Aurucia, ven⌈didit eis⌉ per scripturam venditionis et est in comitato Ausona sive Minorisa, in appenditione de ipso Bugo, infra terminos parrochiae Sancti Andraee.

Abbas vero predictus in suis responsis dixit: «Hec autem omnia que mihi requiritis Guifredus et uxor sua Guisulo, parentes Aurucie, quam vestram auctricem esse proclamatis, [per] scripturam donationis quam videtis dederunt meo monasterio ad proprium sicut in ipsa perlegi potest.

Et postmodum Miro, vester auctor, cum prefata Aurucia, ⌈[uxore su] a dedit ad⌉ proprium Sancti Benedicti omnia que mihi requiritis et ego postquam per consignationem quam in mea manu et potestate fecerunt cum corda schille ⌈pendentis⌉ ante altare Sancti Benedicti recepi in meo iure omnia prefata et per consignationem alteram quam mihi exinde fecerunt cum clavibus domorum alodii prenotati ⌈fui cum Mirone⌉ ad ipsum alodem et demonstravit eum Miro prefatus mihi, expuli eos cum illorum familia a prefato alode et per vocem Sancti Benedicti misi eos in prefa ⌈tum alaudem⌉ [ut] per vocem Sancti Benedicti incoluissent prefatum alode et tenuissent et censum mihi persolvissent ad opus Sancti Benedicti quod inter illos et me convenit. ⌈Omnes⌉ namque voces quas requiritis et scripture quas ostenditis posteriores omnibus meis vocibus et scripturis sunt».

Cumque has petitiones et responsiones et scripturas ab utrisque partibus vise atque perlecte fuissent, interrogatis ut leges edocent et requisitis primum testibus, pleniter recog ⌈noverunt⌉[res] hec iuris debere esse archisteri Sancti Benedicti predicti, iudicaverunt ut Ramio abbas prenotatus per idoneos testes comprobasset hoc quod ⌈per compositio⌉ nem vocis petentium obiciebat et sic demum in iure prefate aeclesiae omnia prenotata confirmanda essent. Auctoritate iudiciaria ⌈[.....]⌉ allati sunt idonei testes Gondemarus et Igila, levite, et Helias presbiter et Miro atque Adroarius et Eldemarus, laici, a parte vocis Sancti Benedicti. ⌈Idoneis testi⌉ bus testificati sunt hoc quod suprascriptum est ad annichilationem vocis petentium, sicut inspici potest in eisdem conditionibus.

⌈Testimonio⌉ autem dato a testibus per ordinem legum, iudices supranotati, omnibus vocibus et scripturis extinctis a parte petentium, excepto si infra hos sex [...] non potuerint removeri testes predicti a testimonio, consignaverunt omnia suprascripta in iure sancte Dei Aeclesie Sanctique Benedicti quoniam hec omnia votive et potentialiter ibi collata sunt. Cetera autem que postmodum exhinde facta sunt, vacua et exhinanita penitus reputanda sunt, si tamen testes ⌈predicti⌉ digniter manserint in eorum testimonio. Dicit enim lex que continetur libro gotico V, titulo I, capitulo I, ita: «Si famulorum meritis iuste ⌈compellimur⌉ debite compensare lucra mercedis, quanto iam copiosius pro remediis animarum divinis cultibus et terrena debemus impendere⌈et⌉impensa legum soliditate servare. Quapropter quecumque res sanctis Dei basilicis aut per principum aut per quorumlibet fidelium donationes collate⌉ repperiuntur⌉ votive ac potentialiter pro certo censemus ut in earum iure inrevocabili modo legum aeternitate firmetur». Et altera lex que⌈gotico li⌉bro continetur dicit: «Res donate si in presenti tradite sunt, nullo modo repetantur a donatore». Et inter alia dicit: «Certe si quisquis ⌉aliquam⌉ rem donatam sive per tradictionem condite scripture sive per consignationem vel per traditionem

rerum in iure suo perceperit et complacuerit ei ut donator per voluntatem eius qui eam donatam percepit possideat. Iam si in postmodum fortasse contigerit ut ipse qui rem donatam perceperat moriens ab hac vita discedat, quicquid de re sibi donata iudicare elegerit licentiam habeat».

Veruntamen hanc vocem quam abbas predictus concessit Mirono et uxori ⌈eius⌉ prefatis rebus, idcircho a potestate Mironis abstulerunt et in potestate predicti monasterii firmaverunt quoniam malo ordine a iure hoc postmodum eius Miro [t]raxit et iniusto ordine vendidit et pro hac satisfactione vox eius extingui debui[t].

Et ut hec scriptio roborem perpetuum obtineret sub excomunicationis vinculo ab episcopis hoc innodatum est, ut si quod absit aliquis homo aut femina hec que suprascripta sunt a iure predicte ecclesie Sancti Benedicti iniuste abstulerit ⌈in⌉ quoquam hoc iniuste violare temptaverit, iram Dei incurrat et a liminibus sancte Dei Aecclesie extraneus permaneat quousque pro hoc satisfaciat.

⌈Actum⌉ est hoc XVIII kalendarum iulii, anno regni regis supradicto.

S+ Unifredi. S+ Gilaberti. S+ Arnalli. Nos qui hic pro solidis vocibus nostris, sicut supra dicit, nomina nostra firmavimus. Oliba episcopus, quod iustum est, confirmo +.* Wadaldus archilevita SSS.* Wilielmus levita +.* S+ Mironis, qui hic omnes suas voces firmavit. S+ Raimundus, S+ Haianricus, S+ Bernardus, fratres. S+ Enguilbergie. Nos omnes hic voces nostras firmavimus. S+ Compagni Siguini. [S+] Gilaberti Eldemari. S+ Sindaredi Aialberti.

[S+ Poncio] cogn[nomento] Bonifilii, clerici et iudicis, qui haec scripsit et edidit et SSS.

S+ Vivas sacer et iudex.* S+ Vivas sacer.* Durandus levita SSS.* Bernardus sacer SSS.* [Ermengaud]us chomes SSS.* [Ermessindis comitissa SSS. Sancia comitissa SSS.]

[...] die et anno quo supra SSS.

Restitueixo els mots col·locats entre claudàtors d'acord amb l'antic regest d'aquesta acta (cf. a) i amb els textos de les actes d'altres judicis escrits pel mateix Ponç Bonfill els anys 1025-1030 (cf. Rius, *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, docs. 497 i 512). Les lletres col·locades entre els signes ⌈ ⌉ corresponen a les que es troben interlineades al cantó esquerre del pergamí per una mà coetània per tal de refer el text afectat pel foc.

17

El bisbe Ermengol [d'Urgell] i altres dos testimonis fan públic, dins l'església de Sant Esteve d'Estoer, el testament de la vescomtessa Guisla [de Conflent], la qual llegà a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà l'alou que tenia a les vil·les Marians, Jújols i «Turba». Llegà, a més, al bisbe de Vic [Oliba] una egua.

1025, 9 de setembre.

[A]– Original perdut.
B – Còpia del s. XIII: La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular, «Liber dotaliarum», I, f. 228v, doc. 763.
a –BARAUT, «Els documents», 1981, doc. 401, p. 107-109, *ex* B.

Condiciones sacramentorum (...) ad episcopi de Vico similiter [equa I] (...)
Latet condiciones V idus setembris, anno XXX regnante Radberto rege.
Gischafredus levita (...) scribsit (...)

18

Guifré, senyor de la Portella, amb consell d'Oliba, bisbe de Vic i abat de Ripoll, nomena Dalmau abat del cenobi de Sant Pere de la Portella.

1031

[A] –Original perdut.
[B] –Regest dins una crònica del monestir de la Portella, escrita el segle XVII per l'abat Pere Sanxo i el carmelita fra Melcior Soler d'Armendariz.
a –Regest: SANTAMARIA, *Memòries de Sant Pere de la Portella*, 1935, p. 47, *ex* B.
b* – Regest: BOLÒS, *Diplomatari de Sant Pere de la Portella*, 2009, p. 32, *ex* a.

«Havent sapigut Wifred, el fundador, que en cert lloc havia un abat de vida molt exemplar, que es deia Dalmaci, hi envià a pregar-lo que volgués venir a ésser abat d'aquest monestir, i coneixent Dalmaci lo sant intent d'aquest noble senyor, vingué, i Wifred, ab consell del bisbe de

Vich i abat de Ripoll, Oliba, ab son fill y germans lo convingueren abat de la Portella, en lo any de nostre Senyor 1031».

19

En presència del sacerdot Gausfred, del jutge Geribert i de molts bons homes, els nou almoiners del difunt levita Guillem, entre ells el bisbe Oliba, i quatre testimonis juren amb les mans esteses damunt l'altar de la basílica de Sant Vicenç del castell de Mediona que veieren i oïren com l'esmentat Guillem dictà, en marxar cap a Espanya, el seu testament. Ara fan públic el seu contingut i declaren que el testador morí a mans dels ismaelites aquest mateix mes de setembre.

1033, 16 de setembre.

A* – Original: Vic, Arxiu Episcopal, pergs., vol. XIII, núm. 52. Mutilat i reduït pel foc.

B –Notícia anterior a 1936: Vic, Arxiu Episcopal, Registre de pergamins de la Mensa Episcopal, vol. 3, f. 230v, *ex* A.

a – Notícia publicada en *Diplomatari d'Oliba*, doc. 113, *ex* B.

b – Ordeig, *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, 2000-2010, doc. 914, p. 237-239, *ex* A.

C[ondicio]ne sacramentorum a quarum presencia residebat Iaucefredus sacer et iudice Geribertus et in presencia Guitardus Richulfi et Guadallus

Durando et Berengario Bonefilio et Guitardus Guilmundo et Deusdet et Ermengaudus Guifret et Isovardus Guadalli et aliorum bonorum [homi]num qui ibidem aderant, testificant testes prolati quas proferunt, id est domno Olibane, gratia Dei episcopus, et Wifredus iudice et Remundus Cixelane et Bonefilius de Sallente et Arsendis femina et Arnallus Guitardi et Archimballo et Isarnus Igelane et Ermemirus de Agilar in faciem de supradicto sacerdote et iudice ad comprovandam causa elemosinaria de condam Wilielmus levita, defuncti. Et hec sunt nomina testium qui hoc testificant sicuti et iurant, id est Bernardus Eizo et Esclua et Iohan Bels et Arnallus Ichila, iuratores autem iurandi dicimus in primis per Deum, Patrem omnipotentem, et per Ihesum Christum, Filium eius, Sanctumque Spiritum, qui est in trinitate unus et verus Deus, et per hunc locum veneracionis Sancti Vincencii, martiris Christi, cuius baselica sita est in comitatum Barchinonense, in kastro Midione, supra cuius sacrosancto altario has condiciones manibus nostris continuimus vel iurando contangimus, quia nos suprascripti testes scimus et bene

veritate sapemus et de presente eramus et oculis nostris vidimus et aures nostras audivimus ad ea ora quando pergebat domno Wilielmus levita in Spaniarum partibus et iussit scribere suum testamentum de rebus atque facultatibus suis. Et precepit et dixit ut si in ipso itinere aut in alii qualicumque loco mors illi advenisset, sicut et fecit, plenam potestatem abuisset istis supradictis elemosinariis omnem suam elemosinam aprehendere et distribuere propter Deum et remedium anime sue, sicut illi eis iniuncxit per suum testamentum.

In primis concessit ad Sancti Petri sedis Vico et ad ipsa kannonica ipsum kastrum que dicunt Agilar cum ipsos alaudes que ille abebat infra parrochia Sancte Andree vel infra parrochia Sancti Fructuosi, in tale captione ut teneat unum ex filiis suis clerici, qualem Deus eligere voluerit in suo ordine, simul cum ipso kastro Montebui cum suos termines, in servicio Sancti Petri et suo episcopo, sicut resonat in cartula que illi fecit domno Olibane episcopo cum congregatione Sancti Petri; et si de ille obierit, similiter teneat Guilielmus, nepotu suo, prolis Ermengaudi; et post suum dicessum, ipsum kastrum Agilar cum suos termines remaneat a kannonica Sancti Petri.

Et ipsum kastrum de Touus cum suos termines concessit a Remundo, filium Bernardi cum suo patre. Et ipsum kastrum de Chalaph cum suos termines, quod ille traxit de eremo, unde ille abet cartula quod ad ille fecit Borrellus e0piscopus, concessit a Remundo aut ad Ermengaudo, unum ex filiis suis que fuerit clericus, ut teneat in servicio Sancti Petri; et post suum discessum remaneat a Wilielmus clericus, nepotus suus, proli Ermengaudi, in servicio Sancti Petri; et post illorum dicessu remaneat solidum a Sancti Petri.

Et ipsum suum alaude quod abebat in Baias, iuxta Sancti Fructuosi, concessit a Sancti Benedicti cenobii, in tale captione ut teneat Arsendis femina in vita sua cum filiis suis et donet censum a Sancti Benedicti XII libras cere per omnibus annis; et post illorum dicessu remaneat a Sancti Benedicti. Et ipsas suas terras et vineas et masos quod abebat infra termine de castro Olone, ubi dicunt Sala vetere, simul cum ipsos alaudes que fuerunt de Wilielmus, avunculus suus, et cum alio alaude quod abebat in Gavarresa, quod ille emivit de Donnucio, concessit a filia sua Ermessindis. Et ipsum suum alaude de Subiradels, simul cum ipso alaude de Mannanos, concessit a filio suo clerico Sancti Petri, in tale captione ut teneat in vita sua in servicio Sancti Petri; et post suum dicessum remaneat a kannonica Sancti Petri. Et ipsum kastrum de Cleriana cum ipsos alaudes sive cum ipsos alaudes de Vila Nova et cum alios de ipsa Serra concessit a filio suo clerico. Et ipsum suum alaude quod abebat in Vallense, in plano de Cogomes, concessit a Sancta Eulalia de Barchinona, ad ipsa kannonica. Et ipsum suum alaude de ipsa quadra de Penitense concessit a Sancti Cucuphati cenobii, [in] tale conventum ut teneat Arsendis cum filia sua

Chixilo in vita illorum et donent censum XII libras cere; et post illorum discessum remaneat a Sancti Cucuphati.

Et ipsum kastrum de Midiona cum suos termines concessit a filio suo laico et abeat mater sua cum illo, in tale captione ut illa non liceat vindere nec donare nec comut[are] a nullum hominem nec ad nullam feminam; et si illa obiit, remaneat ad ipsum filium; et si illum filium obierit, abeant aliis filiis nostris vel filias in servicio Domini nostri Iesu Christi et Sancti Petri sedis Vico et Sancta Eulalia Barchinone et Sancta Cruce, ut non liceat vindere ad alios, nisi inter illos germanos, et istum kastrum fiat [in bai]ulia Domini nostri Iesu Christi et de suis sanctis et de ipsos ?piscopos de Sancti Petri et de Sancta Eulalia. Et ille Wilielmus levita pro hoc mandavi scribere in suum testamentum ut bene custodissent et bene defendant ipsi episcopi et cunctisque kannonicis ipsa baiulia et ipsa honore et faciant beneficium ad infantes suos et [ad ill]orum mater, et abeant de illis servicium et fidelitate; et si ipsi episcopi hoc non faciunt licenciam abeant [suos in]fantes et mater illorum alium senioraticum facere.

Et ipso kastro de Corbera cum suos termines, ubi ille abebat duas partes per alaude, concessit a filia sua Chixilo. Et totos iamdictos alaudes quod ille concessit ad infantes suos, [teneat] mater illorum cum illos omnibus diebus vite sue, ut illa bene illos nutriat et custodiat, et si bene te[nuerit suam viduitatem vel suam castitatem. Et ipsum kastrum de Compedra quod abebat in Ors]al cum ipsos alaudes concessit a filio suo clerico.

Et de ipso pane et vino, tam de vetere quam de novo, in omnibus locis ubi invenire potue[rint, et de suos] boves vel de suas equas et de suos porcis, concessit ipsa tercia parte pro anima sua, et alia tercia [parte pro suos debitos, et alia tercia parte concessit ad Arsendis cum filiis suis. Et ipso mulo suo quod abebat Bonefilio de Sallente concessit a Be]rnardi de Touus. Et ipsa sua mula quod abe[bat ipso Bernardo, quod ille emivit de Rem]undo [Cixela, concessit a] iamdicto Bonefilio. Et alia mula ferranna concessit [a domno Olibano episcopo. Et alia sua mula que fuit de Wilielmus Onofret, cum ipso mulo que abebat Wilielmus] Onofret, concessit per suos debitos. Et ipso muleto baieto cum ipso pullino, que [est in Agilaro, concessit ad Arsendis cum filio suo Remundo. Et ipso muleto de] Agilar concessit ad Ermemirus ministralo. Et alio pullino balzano quod] abebat in Orsal concessit ad Isarno [Gischafret.] Et ipso kavallo qui fuit de Arnallo Guitardo concessit ad ipso Arnallo. Et ipso suo kavallo balzano concessit a Berengario Guadamir.

Et de ipso [suo auro quod] abet Arsendis concessit mancusos centum per missas. Et alio auro quod illa abet et quod ad illum [debeba]nt suos ministrales, requirant isti sui elemosinarii suprascripti et de ipso auro concessit[1] uncia I a convivio et a channonica Sancti Petri; et concessit alia uncia a Sancta Maria Riopullo; et qua[ttuor] mancusos a kannonica

de Sancta Maria Gerunda; et alios quattuor a kannonica Sancti Feli[cis,] et istos per convivio; et alios quattuor a kannonica Sancta Cruce et Sancta Eulalia; et alios quattuor ad Sancti Cucuphati cenobii; et uncia I a Sancti Benedicti cenobii; et quattuor mancusos a Iaucefredus sacer [vel sc]riba. Et concessit a Sancti Andree de Torellone et a Sancta Margarita et a Sancti Petri et a Sancti Iohannis singulas uncias pro dedicaciones. Et alium quod remanet concessit totum ab integrum per missas.

Et de omnia vaschula sua, maiore vel minore sive de argento, concessit ipsa medietate pro anima sua et alia medieta[te] ad Arsendis cum infantes illorum. Et ipso muleto nigro qui fuit de Ramio abba concessit a Sancti Benedicti. Et concessit a filio suo laicho ipsum kastrum de Mazana cum suis terminis, qui est in guadio, et fiat redemutum de ipso auro suprascripto que abet Arsendis.

Et cum hec omnia ordinavit, postea sic fuit interfectus in [ma]nus hismahelitarum in isto mense setembris. Et nos qui sumus elemosinarii sic iuramus in omnia et in omnibus quia quantum isti testes hic testificaverunt in istum iudicium verum est et nulla fraus nec malo ingenio hic inpressa non est, set secundum voluntatem ipsi conditori est factus vel heditus. Et ea que scimus r[ec]te et veraciter testificamus atque iuramus per super hancnixum iuramentum in Domino.

Late condicionis XVI kalendas octobris, anno III regnante Aianricus rege.

S+ Olibane, gratia Dei episcopus. S+ Wifredus iudice. S+ Remundus Cixelane. S+ Bonefilius de Sallente. S+ Arsendis femina. S+ Arnallus Guitardi. S+ Archimballo. S+ Isarnus Igelane. S+ Ermemirus de Agilar. Nos qui sumus elemosinarii hunc iuramentum iuramus. S+ Bernardus Eizo. S+ Esclua.[2] S+ Iohan Bels. S+ Arnallus Ichila. Nos auditores sumus et hunc iuramentum iuramus. Reimundus levita SSS.* Archibalo levita.* Bonefilio +.* SSS. Geribertus iudice.*

+ Gaucefredus sacer, qui has condicione scripsi et SSS. die et anno quod supra.

1. *Repeteix* concessit. — 2. *Repeteix* S+ Esclua.

20

Bonfill de Sallent i Arsenda, dos dels nou almoiners de Guillem, possessor del castell de Mediona i canonge de Sant Pere de la seu de Vic, fan públic el seu testament i, junt amb tres testimonis, el juren damunt l'altar de Sant Vicenç, situat al costat de Santa Maria del castell de Mediona. Ho fan, per ordre dels jutges Guifré i Geribert, en presència dels sacerdots Miró i Gausfred. Després de dictar el seu testament, Guillem visqué encara dos anys, fins que el passat mes de setembre, mentre es trobava reunit amb Bernat Sendred i altres amics seus davant el castell de Queralt, els sarraïns iniciaren una escomesa pels confins d'Argençola i, en acudir a perseguir-los, li pararen una trampa i el decapitaren. Fan constar que tenia el castell de Montbui per concessió del bisbe Oliba.

1033, 5 d' octubre.

A* –Original: Vic, Arxiu Episcopal, pergs., vol. VIII, núm. 108. Mutilat.
B – Còpia parcial del s. XVIII: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 729, vol. III, f. 53-54, *ex* A.
a – Edició parcial en el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 115, p. 193-194, *ex* B.
b – ORDEIG, *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, 2000-2007, doc. 915, p. 239-242, *ex* A.

[Hec est sacramentalis conditio ultime voluntatis domni Wilielme, Medionensi kastro possessor et kanonicus Beati Petri sedis Vico Ausonensisque ecclesie, quem ille ordinavit per testamentum quod ille manu propria cum testibus subscribendo firmavit constituitque ibi suos karissimos amicos distributores vel ordinatores supra omni facultate sue, id est domnum Olivanum pontificem,] seniori suo, [atque Gauzfredum iudicem et Remundo Xixelane et Bonifilio de Salent et Arsendis femina et Arnaldus Guitardus et Archimbaldo et Isarnus Igelane, quosdam ex his presentes et quosdam ab]sentes. Nos vero presenciales Bonefilius et Arsendis cum testibus quos protulimus, [id est] Bernardus Ezio et Esclua et [Arnaldus, publicando iuramus] super altare Sancti [Vincencii iuxta Sancta Maria in kastrum Midione, quia nobis presentibus ordinavit atque] firmavit prephatus condam Wilielmus suum testamentum cum testibus iamdictis quod hic ad testificandum nobiscum proferimus et consti[tuit ib]i iamdictos [suos amicos] elemosinarios [vel] distributores rerum suarum et hoc fecit in sua sanitate atque loquela et memoria plena. [Et nos hoc testimoni]um facimus ordinante iudices Guifredus et Geribertus in presencia sacerdotum Mirone et Gocefredo, in quorum presencia

legaliter testificamus quia iniunxit atque precepit iamdictus auctor Wilielmus prefatis suis amicis per suum testamentum omnia sua distribuere tali [modo vel ordine.]

In primis concessit ad Sancti Petri sedis Vico et ad ipsa kanonica ipsum kastrum que dicunt Agilar cum ipsos alaudes que ille abebat infra parrochia Sancte Andree vel infra parrochia Sancti Fructuosi, in tale captione ut teneat unum ex filiis suis clerici, qualem Deus eligere [voluerit in suo o]rdine, simul cum ipso kastro Montebui cum suos termines, in servicio Sancti Petri et suo episcopo, sicut resonat in cartula que illi fecit domno Olibano episcopo cum congregacione Sancti Petri; et si clericus ille obierit, similiter teneat Wilielmus, neputo suo, prolis Ermengaudi; [et post suum disces]sum, ipsum kastrum Agilar cum suos termines remaneat a kanonica Sancti Petri.

Et ipsum kastrum de Touus cum suos termines concessit a Reimundo, filium Bernardi cum suo patre. Et ipsum kastrum de Calapho cum suos termines, quod ille traxit de eremo, unde ille abet cartula quod ad ille fecit [Borrellus episcopus, conc]essit a Remundo aut Ermengaudo, unum ex fillis suis que fuerit clericus, ut teneat in servicio Sancti Petri; et post suum discessum remaneat a Wilielmus clericus, nepotus suus, proli Ermengaudi, in servicio Sancti Petri; et post illorum discessu remaneat solidum a Sancti Petri.

Et ipsum alaude quod abebat in [Baias, iuxta Sancti] Fructuosi, concessit a Sancti Benedicti cenobii, in tale captione ut teneat Arsendis femina in vita sua cum filiis suis et donet censum ad Sancti Benedicti XII libras cere per omnibus annis; et post illorum dicessu remaneat ad Sancti Benedicti. Et ipsas suas terras et vineas et masos quod abebat infra termine [de castro Olone, u]bi dicunt Sala vetere, simul cum ipsos alaudes que fuerunt de Guilielmus, avunculus suus, et cum alio alaude quod abebat in Gavaresa, quod ille emivit de Donnucio, concessit a filia sua Ermesindis. Et ipsum suum alaude de Subiradels, simul cum ipso alaude de Mananos, concessit a filio suo clerico [Sancti Petri, in tale c]aptione ut teneat in vita sua in servicio Sancti Petri; et post suum discessu remaneat a kannonica Sancti Petri. Et ipsum kastrum de Cleriana cum ipsos alaudes, simul cum ipsos alaudes de Vila Nova et cum alios de ipsa Serra, concessit a filio suo clerico. Et ipsum suum alaude quod abebat in [Vallense, in plano] de Cogomes, concessit a Sancta Eulalia de Barchinona, ad ipsa canonica. Et ipsum suum alaude de ipsa quadra de Penitense concessit ad Sancti Cucufati cenobii, in tale conventum ut teneat Arsendis cum filia sua Chixilo in vita illorum et donent censum XII libras cere; et post [illorum discessum] remaneat a Sancti Cucuphati.

Et ipsum kastrum de Midiona cum suos termines concessit a filio suo laico et abeat mater sua cum illo, in tali captione ut illa non liceat vindere nec donare nec chomutare a nullum hominem nec ad nullam

feminam; et si illa obiit, remaneat ad [ipsum filium; et si] illum filium obierit, abeant aliis filiis nostris vel filias in servicio Domini nostri Iesu Christi et Sancti Petri sedis Vico et Sancta Eulalia Barchinone et Sancta Cruce, ut non liceat vindere ad alios, nisi inter illos germanos, et ipsum kastrum fiat in baiulia Domini nostri Iesu Christi et de suis sanctis et de ipsos episcopos de Sancti [Petri et de Sancta E]ulalia. Et ille Guilielmus levita pro hoc mandavi scribere in suum testamentum ut bene custodissent et bene defendant ipsi episcopi et cunctisque kanonicis ipsa baiulia et ipsa honore et faciant beneficium ad infantes suos et ad illorum mater, et abeant de illis servicium et fidelitate; [et si ipsi episcopi] hoc non faciunt licentiam habeant suos in]fantes et mater illorum alium senioraticum facere.

Et ipsum kastrum de Corbera cum suos termines, ubi ille abebat duas partes per alaude, concessit a filia sua Chixol. Et totos iamdictos alaudes quod ille concessit ad infantes suos, teneat mater illorum cum illis [omnibus diebus] vite sue, ut illa bene nutriat illos et custodiat, et si bene tenuerit suam viduitatem vel suam castitatem. Et ipsum kastrum de Compedra quod abebat in Orsali cum ipsos alaudes concessit a filio suo clerico.

Et de ipso pane et vino, tam de vetere quam de novo, in omnibus locis ubi invenire potuerint, [et de suos] boves vel de suas equas et de suos porcis, concessit ipsa tercia parte pro anima sua, et alia tercia parte per suos debitos, et alia tercia parte concessit ad Arsendis cum filiis suis. Et ipso suo mulo quod abebat Bonefilio de Salente concessit a Bernardi de Touos. Et ipsa sua mula quod abebat ipso Ber[nardo,] quod ille emivit de Remundo Xixelane, concessit a iamdicto Bonefilio. Et alia mula fer⌈ra⌉nna concessit a domno Olibano episcopo. Et alia sua mula que fuit de Guilielmus Onofred, cum ipso mulo que abebat Guilielmus Onofret, concessit per suos debitos. Et ipso muleto baieto cum ipso pulino, que sunt [in Agil]ar, concessit ad Arsendis cum filio suo Remundo. Et ipso muleto de Agilar iussit ad Ermumir ministralo. Et alio pulino balzano quod abebat in Orsal concessit ad Isarn Vischafre. Et ipso caval qui fuit de Arnaldo Guitard concessit ad ipso Arnaldo. Et ipso kaval balzano concessit [a Beren]gario Guadamir.

Et de ipso auro quod abet Arsendis concessit mancosos C per missas. Et de alio auro quod illa abet et quod ad illum debebant suos ministrales, requirant isti sui elemosinarii suprascripti et de ipso auro concessit uncia I ad convivio et ad kanonica Sancti Petri; et concessit alia uncia [a Sancta] Maria Riopullo; et quatuor mancosos a kanonica de Sancta Maria Ierunda; et alios IIII^{or} a kanonica Sancti Felicis, et istos per convivio; et alios IIII^{or} a kanonica Sancta Cruce et Sancta Eulalia; et alios IIII^{or} ad Sancti Cucufati cenobii; et uncia I a Sancti Benedicti cenobii; et IIII^{or} mancosos a Iocefredus sacer vel scriba. [Et conc]essit ad Sancti Andree de Torrelone et a Sancta Margarita et a Sancti Petri et a Sancti Ioannis singulas uncias

pro dedicatione. Et alium quod[1] remanet concessit totum ab integrum per missas.

Et de omnia vascula sua, maiore vel minore sive de argento, concessit ipsa medietate pro anima sua et alia medietate ad [Arsen]dis cum infantes illorum. Et ipso muleto nigro qui fuit de Ramio abba concessit a Sancti Benedicti. Et concessit a filio suo laico ipsum kastrum de Mazana cum suis terminis, quod est in guadio, et fiat redemutum de ipso auro suprascripto quod habet Arsendis.

Hec autem omnia ordinata atque iniuncta a prefato[2] conditore, [ord]inata a iamdictis amicis suis, postea vixit plusquam biennium, et celebrante eo placito cum domno Bernardo Sendredo et aliis plurimis amicis suis in cacumine montis ante kastrum Cheralt supervenerunt sarraceni in confinio Argenzola, devastantes et captivantes cristianos, et ille cum ceteris perse[cutus] est eos audacter cum iamdictis amicis usque quo pervenerunt in insidiis barbaricis, ubi graviter vulneratus atque capite truncatus pro divini amore tali morte peremptus migravit ab oc seculo antequam de hac re permutasset voluntatem in mense isto preterito setembrio.

Et has condiciones edite sunt sequenti mense octobrio, die tercio [nona]s eiusdem, anno III regis Anricii.

S+ Bonefilio de kastro Salent. S+ Arsendis. S+ Bernard Escio. S+ [Esc]lua. S+ Arnaldus. Nos simul as condiciones vel predicta ordinacione fideliter atque legaliter secundum voluntatem prefatum conditorem [perfeci]mus et iurando testificando perseveravimus per hadnixum iuramentum in Domino.

S+ Wilielmus sacer, qui as condicione scripsi et SSS. die et anno quod supra.

1. *En el doc. 11, però en aquest és abreujat* qdrd. — 2. prefata, *per error*.

Aquest document difereix del document del 16 de setembre anterior (doc. 11) només en el primer i el darrer paràgrafs, així com en la clàusula de datació i en les subscripcions. El text de l'esmentat document i la còpia parcial del document present feta el segle XVIII ens serveixen per a la restitució, entre claudàtors, dels passatges que han desaparegut del pergamí original a causa de la seva mutilació.

21

El levita Gerbert dicta testament i nomena marmessors els bisbes Oliba [de Vic] i Guifré [de Carcassona, nebot d'Oliba]. Llega al monestir de Ripoll un alou situat a Cervià [Torelló].

1036, 21 juliol.

[A] – Ripoll, Arxiu Monàstic, plec de documents de Santa Cecília de Voltregà, etc.
B* – Regest d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2059, plec IX, p. 161, *ex* A.

«Testamento de Girberto levita, nombra albaceas entre otro a D^{n} Oliba obispo y a D^{n} Guifredo obispo. Da al monasterio un alodio en Cerviá etc^{a}.
12 calendas agosto (parece) año 6 de Enrique.
Sta. Cecilia Voltregá [etc^{a}]».

22

El bisbe Eribau [d'Urgell] dicta testament i designa els almoiners que hauran de distribuir els seus béns, tal com estableix. Entre els molts llegats que disposa, deixa l'anell que fou d'Arnau Mir [de Tost] a Oliba, bisbe de la seu d'Osona, a més dels béns que llega al monestir de Ripoll i a la canònica de Vic.

1040, 22 d'octubre.

A – Original: Girona, Arxiu Diocesà, Fornells, perg. núm. 40.
B –Còpia del s. XIII: La Seu d'Urgell, Arxiu Capitular, «Liber dotaliorum», I, f. 20-20v, doc. XXVII.
[C]–Trasllat del 10 de març de 1515, perdut.
D – Còpia del s. XVIII: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, pergs. Ramon Berenguer I, núm. 46, *ex* C.
a – Carreras Candi, *Argentona històrica*, 1891, p. 41, *ex* D.
b – Baraut, «Els documents», V (1982), ap. 527, *ex* A i B.
c*– Feliu, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal*, 1999, doc. 286, p. 640-643, *ex* A.

In Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti, nomine. Ego Heribaldus, gratia Dei episcopus licet indignus, timens ne mortis mihi contingat eventus, ordino de meis rebus. Idcirco precor amicos meos

suscriptos ut, si mors mihi contigerit antequam aliud faciam testamentum, sint mei advocati elemosinarii. In comitatibus Gerundae, Ausonae, Minorisae, seu Cardonae atque Urgelli, necnon Barchinonae: Ermessindis comitissa et Raimundus, archidiaconus Gerundensis, et Guilelmus, abbas Sancti Vincentii Cardonensis, et Adalbertus Seniulfi et Bonifilius de Falchs. Et de comitatu Urgellensi: domnus Arnaldus Mironis et Erimannus Mironis et Senfredus sacrista et Aureolus clericus. Isti supradicti sint elemosinarii atque distributores facultatum ac rerum mearum, sicut ordino et eis per istud testamentum iniungo.

In primis dimitto (...). Cenobio etiam Sanctae Mariae Rivipollentis vineas quas Bremundus, frater meus, reliquit ei per suum testamentum. (...) Et de blato quod habeo in castro Rupeti, modios V canonicae Sancti Petri sedis Vici. (...) Anulum autem qui fuit Arnaldi Mironis detur Olivae, episcopo sedis Ausonensis. (...)

Actum est autem huius testamenti scriptum XIº kalendas novembris, anno Xº regnante Henrico rege.

Sig+num Arnaldi Mironis. Sig+num Senfredi de Cardona. Sig+num Onofredi Dachonis. Sig+num Bonifilii de Falcs. Willielmus, aba Sancti Vincencii.* Eriballus episcopus +.*

Borrellus scolasticus hoc testamentum scripsit die et anno quod supra SSS.

Qui hec viderunt fuerunt: Arnal Mir, Onofre Dac, Bonfil de Falcs, Guilelm abbas, Borrellus Guiberti.

No ha de sorprendre que una de les escriptures originals del testament del bisbe Eribau, l'única original conservada, es trobi a l'Arxiu Diocesà de Girona, perquè, en la seva qualitat d'ardiaca de la seu gironina, llegà als preveres d'aquesta seu i a la seva canònica els béns mobles que tenia a Girona i a Fornells. En aquest testament exceptua l'ardiaconat de la seu de Girona («excepto archidiaconatu sedis Gerundae») de l'heretat llegada al seu nebot Ramon Folc.

23

Memòria dels predis adquirits pel monjo Pau [del monestir de Ripoll], nomenat «sacriscrinius» pel bisbe i abat Oliba l'any 1044.

1044.

[A] – Original perdut.
[B] – Còpia a Ripoll, Arxiu Monàstic, perduda el 1835.
C* –Notícia d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2059, plec VIII, f. 6, *ex* «Copias» (B).

«Memoria de los predios que adquirió el monge Pablo, nombrado sacriscrinio por el Obispo y abad Oliba año 1044. = ... El Conde Ramon y su muger Almodis un manso en Camarasa etc. 2 calendas Octubre, 20 de Enrique».

La data que consta al capdavall de la notícia d'Olzinelles, corresponent al 30 de setembre de 1050, podria ser la de la memòria, però no pas la de la donació dels comtes perquè Almodis fou esposa del comte Ramon Berenguer I des del 1052 fins al 1071. La notícia d'aquesta donació comtal, feta entre ambdues dates, s'hauria afegit a la memòria de 1050.

Però és més possible que aquesta memòria fos escrita l'any 1066 amb motiu de la defunció del monjo Pau, en què també es redactà un inventari del tresor del culte del monestir (cf. *Diplomatari d'Oliba*, text 14, p. 414-415).

24

El vescomte Guillem Adalbert [de Rosselló o de Tatzó] dicta sentència, en presència del bisbe Berenguer [d'Elna] i altres magnats, per la qual restitueix al monestir de Ripoll diversos predis situats en el comtat de Rosselló, que alguns tenien usurpats i que ja havien reclamat el bisbe Oliba i, després, l'abat Pere. La sentència fou dictada el diumenge 14 d'abril.

1051, 1 maig.

[A] –Ripoll, Arxiu Monàstic, plec de documents de Santa Cecília de Voltregà, etc.
B* –Regest d'Olzinelles: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2059, plec IX, p. 161, *ex* A.

«Sentencia del vizconde *Guillelmo Adalberti* conforme que en presencia del obispo Berengario y otros adjudica al monasterio varios predios en el condado de Rosellón que algunos tenían usurpados y había ya reclamado el obispo Oliba y después el abad Pedro etc[a].

18 calendas mayo, día de domingo, y la escritura del día de las calendas de mayo, 20 Enrique.

Sta. Cecilia Voltregá etc[a]».

25

Guillem Argemir, clergue i canonge de Sant Pere [de Vic], ven a Eribau, també clergue i canonge de la mateixa catedral, una casa que té a la vila de Vic, prop del cementiri i del cloquer, per benefici del bisbe Oliba i per donació de la comtessa Ermessenda i del bisbe Guillem. Les hi ven per quatre mancusos d'or de Barcelona i tres sous de diners en moneda grossa de Vic.

1060, 19 de maig.

A* –Original: Vic, Arxiu Capitular, cal. 6, núm. 1617.
a – ORDEIG, *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, 2000-2010, doc. 1200, p. 508, *ex* A.

In nomine Domini. Ego Guilelmus Argemiri, clericus et canonicus Sancti Petri, venditor sum tibi Heribaldo, similiter clerico et Sancti Petri canonico, emptore. Per hanc scripturam venditionis mee vendo tibi ipsas domo et curte ⌈que sunt in villa Vici⌉, simul cum ipsa pariete qui terminatur ad curtem Petri Suniarii clerici et canonici et ad portam domus mee, que sunt intra meam curtem ex omnibus partibus, et advenerunt mihi per vocem beneficii domni Olive episcopi et per donationem comitisse Ermesindis et domni Guilelmi pontificis vel per omnes voces. Et affrontant ipse domus simul cum curte: de parte circii in domum et curtem de me venditore [1], et a parte orientis similiter, de meridie vero a cardine domus mee per directam lineam in cimiterio Sancti Petri et sic pervenit usque ad eiusdem clocarium, de occidente in ipsam curtem et parietem predicti Petri Suniarii. Quantum iste quatuor affrontationes includunt sic vendo tibi ipsam domum vel domos cum curte, totum ab integrum, cum solos et suprapositis, cum suis exiis et regressiis et pertinentiis et utilitatibus, et in circuitu predictarum domorum palmis quinque obtimis per girum et legitimis intra meam curtem ex omni parte pro precio IIII^{or} numos aureorum et Barchinone et trium solidorum denariorum monete grossioris Vici, et est manifestum. Et sic de meo iure pro predicto precio quod accepi a te propriis manibus in tuum trado dominium et libenter evacuo ex omnibus vocibus meis quas ibi abeo vel ulterius non repetam nec ullus pro me in tuam potestatem. Quod si ego venditor aut ullus homo qui venerit hoc ad inrumpendum, non hoc valeat vendicare set in triplo predicta omnia cogatur exsolvere sicque in postmodum hec scriptura firma et stabilis permaneat.

Actum est hoc XIIII kalendas iunii, anno XXVIIII regis Henrici.

Guilielmus Argemiri, qui ista subscriptione feci et venditione et firmavi omnino et testibus firmare rogavi SSS.* Oliba ypodiaconus SSS.* Arnallus

levita SSS.* Bernardus caput scolarum SSS.* S+num Berengarii Amalrici. S+num Sendredi Fruge.

Berengarius paraphonista hic adsunt sua scripta SSS. cum litteris suprapositis die et anno quo supra.

1. *Escrit damunt del mot* donatore.

26

Guillem, bisbe d'Osona, confirma a Guillem, sagristà i jutge, atès que tant el bisbe Oliba com ell mateix li havien donat llicència per comprar un alou al terme del castell de Sant Pere de Montbui, la possessió de l'esmentat alou al servei de Sant Pere [de Vic].

1064, 17 de març.

A* – Original: Vic, Arxiu Episcopal, pergs., vol. XIV, núm. 12. Mutilat.

B – Notícia anterior a 1936: Vic, Arxiu Episcopal, Registre dels pergamins de la Mensa Episcopal, vol. 3, f. 242, *ex* A.

a –Notícia publicada en el *Diplomatari d'Oliba*, doc. 164, p. 278, *ex* B.

b – Ordeig, *Diplomatari de la catedral de Vic (segle xi)*, 2000-2010, doc. 1257, p. 562-563, *ex* A.

In nomine Domini. Ego Guilielmus, Ausonensis episcopus, tibi Guilielmo, sacristano et iudice. Ver[um] est [cunc]tis quia domnus Oliva, episcopus antecessor meus, cui sit requies, nimis voluit et bono animo licenciam tibi dedit emendi alodium in castello Sancti Petri de Monte Boio et [in]tra terminos eius. Et ego post eius obitum cum assensu nostrorum cannonic[orum li]cenciam tibi dedi et quod actenus ibi emisti cum meo assensu fe[ci]sti secundo [.....] ibi habes et per alodium retines confirmo tibi et posteritati tu? [............] aeternaliter ad habendum et ad quod volueritis faciendum in servicio [Sancti Petri].

[Wili]elmus, gratia Dei episcopus Ausonensis ecclesie, +.* [........]gis SSS.* Ermemirus sacer SSS.*

[Quod est actum] XVI kalendas aprilis et in quarto anno Philippi regis.

Guilielmi Argemiri SSS.* [.....]seta SSS.* Fulchone +.* Amatus levita SSS.* Ermengaudus SSS.* Petrus Bernardi SSS.*

Oliba sacerdos, qui hoc scripsit et sub SSS. die et anno quo supra.

27

Maiasèn, el seu fill Guillem Folc i Guilabert Sal·la, marmessors del difunt Folc [de Lluçà], donen al monestir de Ripoll uns masos que tenia en el comtat d'Osona, en les parròquies de Santa Maria d'Alpens i Sant Climent [de la Riba]. Alhora tornen al monestir els molins que li havia lliurat la mare de Folc, anomenada Oda, i que aquest tenia en feu per concessió de l'abat Oliba.

1076, 20 març.

[A] – Original perdut.
B* –Regest del s. XVII: Vic, Arxiu Episcopal, Registre de la Pabordia de Palau, f. 52, núm. Q 25.
C – Regest d'Olzinelles, més breu: Vic, Arxiu Episcopal, llig. 2059, plec IX, p. 155.

«Donatió que fan Maiassindis y son fill Guillem de Fulco y Guilabert Sanlanes, marmessors de un Fulcho *quondam*, qui los manà que donassen al monastir de Ripoll lo següent. *Primo* un alou seu en lo comptat de Osona, en los lloch que assenyalaran: *Primo* lo mas que tenia en la parròquia de Santa Maria dels Pens, en lo lloch nomenat Terrades, ab tots sos drets y pertinentias. *Item* en la parròquia de Sant Clement, en lo lloch nomenat Nogerola, dos masos y mitg ab tots sos drets y pertinentias. *Item* manà a dits marmessors que tornian al dit monastir de Ripoll los molins que la mare de dit Fulco, nomenada Odda, avia dexat a dit monastir, los quals dit Fulco ja tenia en feu per concessió del senyor Oliva, abat de dit monastir de Ripoll, ab los mateixos masos que són *in Bevino et in Macanea*, ab totes ses pertinentias, y terras y vinyas que són prop la ribera del riu *Tedarii*, ahont són ja edificats los dits molins, en lo lloch nomenat Balaguer, dins la parròquia de Sant Quirse de Besora, dins los termes del castell de Besora, tot lo qual és alou y directa senyoria de dit monastir.
Feta a 20 de mars, lo any 16 del rey Feliph.
Testificat per Esteva subdiaca.»

28

Ramon Folc, vescomte [d'Osona-Cardona], i la seva muller Ermessenda, vescomtessa, estableixen una convinença amb Berenguer, bisbe d'Osona, per la qual se li encomanen i reben d'ell la terra, les esglésies i els feus que el pare, l'oncle i l'avi de dit vescomte tingueren per Sant Pere de Vic. Així, reben el castell de Calaf, tal com el tingueren el vescomte Folc i el seu germà Eribau per mà del bisbe Oliba, a més de les esglésies de Savassona i Tavèrnoles, a canvi de la promesa de fidelitat i d'ajut en les hosts, les cavalcades, els seguiments i els plets.

1078, 18 de novembre.

A* – Original: Vic, Arxiu Episcopal, pergs., vol. XIII, núm. 67-1. Mutilat.

B* –Còpia de 1333, autoritzada per Bernat de Lerç, notari episcopal de Vic: Vic, Arxiu Episcopal, pergs., vol. XIII, núm. 54. Mutilada.

a –Ordeig, *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*, 2000-2010, doc. 1406, p. 699-700, *ex* A i B.

[Haec] est convenie[ncia quam faciunt Raymundus Fulcho vicecomes et Ermessindis vice]comitissa, coniux eius, [<cum> Berengario, Ausonensi episcopo. In primis predicti vicecomes et viceco]mitissa comendaverunt se iamdicto episcopo manibus propriis [et acceperunt per manum iamdicti episcopi ipsam terram] et ecclesias et fevos quos pater et avunculus et avus iamdicti [vicecomitis tenuerunt de iure Sancti Petri] Vicensis per decessores iamdicti episcopi, et nominatim prescripti [vicecomes et vicecomitissa aprehen]derunt ipsum castrum de Calaph per manum vel donum iamdicti episcopi [sicuti Fulcho vicecomes et Heribal]lus, frater eius, habuerunt illud per manum domni Olive episcopi, et [conveniunt eidem episcopo ut potestatem] donent ei de ipso castro de Calaph sine engan. Item predictus episcopus donat per fevum [iamdictis viceco]miti et vicecomitisse ipsam ecclesiam de Savassona et ipsam ecclesiam de Taber[nulis, excepto] censu et ebdomadis sedis Sancti Petri. Propterea iamdicti vicecomes et et vice[comitissa con]veniunt iamdicto episcopo Berengario, seniori illorum, ut ab hac hora et [deinceps sint ita] sui sicuti homines debent esse de suo bono seniore. Et conveniunt ad eum ut faciant [ei] hostes et cavalcatas et seguios et placitos et ut ospitetur predictus vicecomes et sui homines qui ibi fuerint cum eo in hostem cum predicto episcopo et apellet et recognoscat se ad signam Sancti Petri et ut sit ei adiutor ad tenere et habere et defendere et guerregare ipsum episcopatum Sancti Petri et alium suum omnem honorem contra cunctos homines vel feminas qui vel que tulerint ei predicta omnia aut aliquid de predictis

omnibus, exceptis comitibus[1] Barchinonensibus. Et ipsum adiutorium faciant predicti vicecomes et vicecomitissa iamdicto episcopo sine engan et episcopus predictus habeat ipsam receptionem quam habet[2] Oliva in Ca[laf]. Et predictus episcopus dicit in suo dicto plevido prescriptis vicecomiti et vicecomitisse quod similiter sit eis adiutor de omni illorum honore que hodie habent et inantea adquisituri sunt per consilium iamdicti episcopi contra cunctos homines vel feminas qui vel que tulerint eis predictum honorem illorum aut aliquid de predicto honore, exceptis Barchinonensibus comitibus.[3]

Actum est hoc XIIII kalendas decembris, anno XVIIII regni Philippi regis.

Berengarius, gratia Dei Ausonensis episcopus, +.* Reimundus vicecomes +.* Sig+ Ermessindis vicecomitisse. Sig+num Borrelli Bonifilii. Sig+ Mironis Guilelmi. Sig+ Raimundi Amati.

Guilelmus diaconus, qui hoc sc[ripsit] et sub SSS. in prefato die vel anno.

1. excepto comite Barchinonensi, *corregit*. – 2. habuit A. – 3. excepto Barchinonensi comite, *corregit*.

IV. APÈNDIX

En el *Diplomatari d'Oliba*, p. 279-298, hi ha un apèndix titulat «Donacions de béns fetes al monestir de Ripoll durant l'abadiat d'Oliba», consistent en un inventari dreçat gràcies al Registre de la Pabordia de Palau conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic. De fet, malgrat el títol, s'hi troba també una altra mena de documents, com ara vendes i permutes. En l'apèndix present, s'hi afegeixen alguns documents més del monestir de Ripoll (A) i, alhora, es presenta un inventari semblant referent al monestir de Cuixà (B).

A

MÉS DONACIONS I VENDES DEL MONESTIR DE RIPOLL DELS ANYS DE L'ABADIAT D'OLIBA

Només s'inclouen regests de documents existents fins al 1835 en algun dels arxius del monestir de Ripoll. Se n'exclouen, en canvi, llegats testamentaris a favor del monestir que apareixen en documentació d'altres arxius. Tots els regests es troben a l'Arxiu Episcopal de Vic (= AEV).

1

[1006],[31] 25 octubre.

«Donatió que fa *Wadamiro* sacerdot al monastir de Santa Maria de Ripoll de un alou propri ab sas cases, horts, vinyas, terras y demés pertinèntias, situat en lo comptat de Osona, en lo pendent del castell de Orsal, ab sas affrontations. Feta a 25 de octubre, lo any 40 *(sic)* del rey Robert, que és lo any 1030. Testificat per *Durando* sacerdot».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 68, núm. A 6.

31. Com que el rei Robert només governà 35 anys, cal deduir que el regestador del segle XVIII confongué la xifra *XI* (1006) o *XV* (1010) de l'any del regnat per *XL*. La donació del sacerdot Guadamir ja es féu constar en la butlla de l'any 1011 (*Dipl.*, doc. 44) i fou confirmada el 1022 (*Dipl.*, doc. 70). De fet, és probable que s'hagi d'identificar amb el monjo Guadamir que firmà l'acta d'elecció de l'abat Oliba el 1008 (doc. 40).

2

1009, 3 febrer.

«Donació que fa Oliba sacerdot al monastir de Santa Maria de Ripoll de un alou seu propri, ço és, casas, casals, orts, terras y vinyas, situat en lo comtat de Osona, en lo terme del castell de Ursalo, en lo lloch nomenat Pratgerard. Feta a 3 de febrer, lo any 13 del rey Robert, que és lo any 1003. Testificada per Isarno clergue».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 70.

3

1012, 31 gener.

«Venda que fan *Godmar* y *Madersinda* y *Ridulo* y *Bonadomna* y *Guinedelde* al monastir de Santa Maria de Ripoll de una terra situada en lo comtat de Osona, en lo pendent del castell de Orsal, en *Panicollos*. Feta a 31 de janer, lo any 16 del rey Robert, que és lo any 1006. Testificada per Seniofredo sacerdot».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 70, núm. A 51.

4

1013, 27 abril.

«Venda feta [per] *Rerico* y sa muller *Mager* al monastir de Santa Maria de Ripoll de una pessa de terra situada en lo comtat de Osona, en la vila de Granollers, prop la casa de Sant Esteva. Feta a 27 de abril, lo any 17 del rey Robert, que és lo any 1007. Testificada per *Seniofredo* sacerdot».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 3, núm. G 49.

5

1014, 4 gener.

«Recosindo y su muger Dadille dieron al monasterio [de Ripoll] el alodio que tenían en *villa Lobint, a parte una in apendizio de Palaz, et de alia in ipsa Lacuna, et de tercia in ipsa Perera, et de quarta in ipso alaude de Agen:* 2 *nonas ianuarii, anno XVIII regnante Rodberto rege*».

AEV, llig. 1005/6, p. 5.

6

1016, 13 juliol.

«*Gudril* y su hijo Ermemiro, presbítero, y otros venden al monasterio [de Ripoll] una pieza de tierra en *villa Lobent* por 20 sueldos, de una parte con el camino, de otra con tierra de Santa María, de la 3ª con el rio *Ambolato*, y de la 4ª en tierra de *Dolchid*: 3 idus julio, 21 Roberto».

AEV, llig. 1005/6, p. 5-6.

7

1018, 14 desembre.

«Vives dió al monasterio [de Ripoll] un alodio *in villa Lubint; de una parte in Laguna, et de secunda in Perera, et de tercia in rio Embolato, et de IIII in rio Aragoncio:* 19 *calendas ianuarii, anno XXIII regnante Rodberto rege*».

AEV, llig. 1005/6, p. 5.

8

1019, 6 abril.

«Venda de una pessa de terra vinya en la parròquia de Sant Andreu de Oristà, en lo lloch dit *Basil, ad ipsos Cholels*, la qual diu que és en alou de Santa Maria [de Ripoll] y és de pertinèntias del mas de *Condemina*. Feta a 6 de abril, lo any 23 del rey Robert, que és lo any 1013. Testificada per *Ermemiro* [sacerdot]».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 57v, núm. Oo 19.

9

1021, 28 abril.

«Donació feta al monastir [de Ripoll] per Blancassa de un alou a Callegas. Porta las afrontacions. Feta 4 *kalendas maii, anno* 25 *regnante rege Rauberti*. És al llibre de las donacions qu[e] és al armari de la Almoyna fol. 16».

AEV, llig. 1002, f. 145.

10

1022, 24 abril.

«Los albaceas de *Leugovardo* hacen donación al monasterio [de Ripoll] de los alodios que éste tenía en vila Lobent, en donde dicen Trasserra: de una parte en el rio *Aragoncio*, de otra con la *Perera*, de la 3ª en el rio *Embolati*, y de la 4ª con la Laguna. 8 calendas mayo, 26 de Roberto».

AEV, llig. 1005/6, p. 6.

11

1022, 29 novembre.

«*Oda* y sus hijos *Seniofredo, Folco* y *Remundo* hacen donación al monasterio [de Ripoll] de una hacienda sita en Oló etcª por el alma de *Engoncia*: 3 calendas diciembre, 27 Roberto».

AEV, Jaume Ripoll, 17, núm. 15, f. 42.

12

1040, 13 agost.

«Venda que fa *Chixol femina* a Guadamir de unas terras, vinyas, situadas en lo comptat de Osona, en lo pendent de Roda o en la parròquia de Sant Esteva de Granollers, o en las adiacèncias de aquella. Y ditas terras diu són del monastir de Santa Maria de Ripoll. Feta a 13 de agost, lo any 10 del rey Enrrich, que és lo any 1040. Testificada per *Iosefredo* subdiaca».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 2v, G 47.

13

1041, 6 abril.

«Venda que fan *Seniofredo* y *Ermegot* a Bernat, son germà, de unes casas, horts, terras, vinyas, etc., situades en lo comtat de Osona, en la *parochia* de Sant Andreu de Oristà, en lo lloch dit a la Riera. Y diu que lo dit alou és tascal de Santa Maria. Feta a 8 dels idus de abril, lo any 10 del rey Enrrich. Escrita per *Olibano* sacerdot».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 58, Oo 30.

14

1043, 6 maig.

«Donació que fan *Galindo, Centurio, Gaucefredus* y *Pontia femina* al monastir de Santa Maria de Ripoll de un alou situat en lo comptat de Osona, en lo pendent de Roda ciutat, en la parròquia de Sant Esteva de Granollers, en Tresserra, ço és lo mas de Tresserra ab totes sas pertinènsias, acceptat lo camp de *Leopardo*, ab prestació de tasca al dit monastir. Feta a 6 de maig, lo any 12 del rey Enrrich, que és lo any 1042. Testificada per *Guifredo* sacerdot. Y trasladada per Pere sacerdot a 12 de mars 1232».

AEV, Registre de la Pabordia de Palau, f. 3, G 51.

B

INVENTARI DE DOCUMENTS DEL MONESTIR DE CUIXÀ
DELS ANYS DE L'ABADIAT D'OLIBA

S'exclouen d'aquest inventari tres documents del monestir de Sant Martí del Canigó, datats els anys 1023, 1042 i 1043, en els quals s'esmenta Sant Miquel –de Cuixà– com a propietari d'unes vinyes i d'una terra ubicades a Porcinyans, Taurinyà i Saorla, respectivament, i que afronten amb la possessió adquirida en els llocs esmentats pel cenobi canigonenc o per un particular (cf. ALART, *Cartulaire*, 1880, docs. XXVII, XXXVI, XXXVIII).

En citar les còpies existents en les col·leccions Baluze, Doat i Moreau, de la Bibliothèque nationale de France (= BnF), només s'indica el nom de la col·lecció. La immensa majoria d'aquestes còpies provenen del Cartoral Major (= *ex* CM) de Cuixà.

1

1008, 22 agost.

Arnau i Marc, monjos de Sant Miquel [de Cuixà], es presenten davant el tribunal del comte Guifré [de Cerdanya] en la vil·la Llo, i presenten querella contra Armand, germà del comte Borrell de Pallars, per un alou que aquest comte llegà al cenobi de Cuixà, al qual però el seu fill Guillem no l'havia lliurat. Interrogat pel jutge Sendred, Armand al·lega haver comprat l'alou al seu germà per mitjà d'una escriptura que ha perdut, sense poder aportar altres proves dels seus drets sobre l'alou, per la qual

cosa s'absenta del judici.

Facta noticia XI kalendas septembris, anno XIII rengante Raudeberto rege. – Durandus presbiter scripsit...

BnF, Baluze, 107, f. 367v, *ex* original de Cuixà.

2

1008, 18 desembre.

Àlvar, prevere, fa una redempció [de béns].

Facta scriptura redemptionis XV kalendas ianuarii, anno XIII regnante Roberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 169, *ex* CM, f. 120.

3

1009, 29 desembre.

Fredolina dóna [al monestir de Cuixà] uns béns a Finestret.

Facta carta donationis IIII kalendas ianuarii, anno XIIII° *regnante Rodberto rege*.

BnF, Baluze, 117, f. 167, *ex* CM, f. 116.

4

1010, 6 març.

Guitard, veguer de la vil·la Fullà, acut davant el tribunal del comte Guifré [de Cerdanya] i presenta demanda contra Bernat, mandatari d'Arnau, monjo i prepòsit de Sant Miquel [de Cuixà], per raó del cens que li reclama per un alou que el monestir té en dita vil·la. Interrogat pel jutge Sendred, Guitard no pot provar els seus drets i, per tant, fa evacuació del camp objecte del litigi.

Facta ista scriptura pridie nonas marci, anno XIIII regnante Rodberto rege. – Albarus presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 18, f. 126, *ex* CM, f. 123. – Ed. DEVIC, *Histoire de Languedoc*, 1875, vol. V.

5

1010, 17 juny.

Bernat dicta testament i n'elegeix almoiners Pere, el seu germà Esteve, la seva muller Ermetruit i altres persones. Llega a l'església de Sant Miquel de Cuixà el cap de rec de Vilanova.

Facto isto testamento XV kalendas iulii, anno XIIII regnante Radeberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 135, *ex* CM, f. 39.

6

1012, 15 febrer.

Els esposos Miró i Guinedella fan una venda.

Facta carta vinditionis XV kalendas marcii, anno XVI regnante Rodoberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 157, *ex* CM, f. 95.

7

1012, 27 febrer.

Els esposos Duran i Guinedella fan una donació a l'església de Sant Miquel de Cuixà.

Facta ista karta donationis III k. marcii, anno XVI regnante Rodeberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 138, *ex* CM, f. 43.

8

1012, 24 juny.

Riquella i el seu fill Oliba donen [al monestir de Cuixà] una casa que tenen en el suburbi d'Elna, a la vall del Conflent, dins els confins de la vil·la Fullà, en el lloc anomenat «Bruza».

*Facta carta donatione VIII kalendas iulii, anno XVII*º *regnante Rodberto rege*.

BnF, Baluze, 117, f. 168, *ex* CM, f. 118.

9

1012, 24 novembre.

Bernat fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta carta donationis VIII kalendas decembris, anno XVII regnante Rotberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 158v, *ex* CM, f. 101.

10

1017, 19 juliol.

Oliba permuta uns béns.

Facta ista carta comutationis XIIII kalendas augusti, anno XXII regnante Rodberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 150v, *ex* CM, f. 68.

11

1018, 10 octubre.

Todemir, prevere, fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donationis VI idus octobris, anno XXIII regnante Rotberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 157v, *ex* CM, f. 96.

12

1018, 2 desembre.

Delà, Ramon Oliba i Goltred, monjos de Sant Miquel [de Cuixà], acuden al tribunal constituït davant l'església de Santa Maria de Tramesaigües i reclamen a Umbert l'alou de «Taxonarias», en el pagus de Tolosa, que la difunta Eliarda i el seu fill Joan vengueren a Llop, primicer de Sant Esteve [de Tolosa], el qual el donà a Santa Maria [de Tramesaigües] i al cenobi de Sant Miquel de Cuixà. Umbert l'evacua a canvi d'un cavall i altres béns mobles valorats en 50 sous.

...die martis, quarto nonas decembris, anno dominicae Incarnationis millesimo decimo octavo, indictione prima, ... Que facta est anno praefixo regnante rege Rotberto, anno nonagesimo secundo.

BnF, Doat, 82, f. 335-336v, *ex* còpia en pergamí de Bolbona.

13

1020, 13 juliol.

Miró, germà i almoiner del difunt Bernat, junt amb Trugarda, Amalric, Otger i Sunifred, també almoiners seus, donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà l'alou que tenia en el comtat de Rosselló, en el suburbi d'Elna, al Vallespir, dins els confins de la vil·la Corbera.

Facta donatione ista III idus iulii, anno XX° IIII quod Rodbertus rex cepit regnare in Francia. – Sendefredus presbiter scripsit...

BnF, Moreau, 19, f. 172-173, *ex* CM, f. 100.

14

1021, 16 octubre.

Tructer i la seva muller Egirada [donen al monestir de Cuixà] uns béns a Saorra.

Facta ista scriptura XVII kalendas novembris, anno XXVI regnante rege Rodberto.

BnF, Baluze, 117, f. 172, *ex* CM, f. 124.

15

1022, 11 març.

Seguer, Ramon sacerdot, Sunifred i Duran, almoiners del difunt Seguí, donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà, els alous que tenia en el comtat de Rosselló, dins els confins de Vilanova de Roter [Vilanova de la Ribera], en la vil·la Palmes [terme de Campossí] i en el lloc de «Sacchera», amb la condició que els tindran Seguer, germà del difunt, i la muller d'aquest, Adalès, mentre visquin, tot pagant al monestir un sester de pa i vi.

Facta carta donatione V^{o} idus marci, anno XX° VI° Radoberto rege. – Raymundus presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 20, f. 45-46, *ex* CM, f. 55v-56.

16

1022, 12 novembre.

Els esposos Requesens i Ermetruit donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà una vinya que tenen en el suburbi d'Elna, en el terme de la vil·la Fullà, en el lloc anomenat la Garriga.

Facta carta donationis IIe idus novembris, anno XXVII regnante Rotberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 169v, *ex* CM, f. 120.

17

1023, 13 juliol.

Amaltruda, Bernat, Oliba, Guillem Guerau, Oliba de Forques, Gausbert de Sant Feliu i Sunifred Loduí, almoiners del difunt vescomte Guillem [de Rosselló?], donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà els camps que havia comprat a Toderic i als homes de Tuïr en el comtat de Rosselló, al Vallespir, dins els confins del castell de Cameles o de Vallicrosa, en el lloc anomenat «Fonte Centura».

Facta scriptura donatione ista III idus iulii, anno XXVIII regnante Rodberto rege in Francia.

BnF, Baluze, 117, f. 158, *ex* CM, f. 98.

18

1024, 24 març.

Berenguer fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donationis VIIII kalendas aprilis, anno XXVIII regnante rege Rotberto.

BnF, Baluze, 117, f. 168v, *ex* CM, f. 119.

19

1024, 4 juny.

Sunifred, Guilmon i Osenda, marmessors del difunt Ató, donen a l'església de Sant Miquel de Cuixà un mas que afronta amb una terra de Sant Hilari, amb «ipsa Holesel» i amb les vies que van a Bula [Bulaternera] i a Llotes. Li donen amb la convinença que el tindran la seva muller Osenda i [llur fill] Jobert mentre visquin.

Facta carta elemosinaria II nonis iunii, anno XXVIII regnante Radeberto rege. – Suniefredus presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 20, f. 89, *ex* CM, f. 94v.

20

1024, 1 agost.

Miró prevere, Sunifred jutge, Guadall, Francó, Arnau i Martí, marmessors del difunt Guillem, fan una donació al cenobi de Sant Miquel de Cuixà.

Facta hec scriptura donationis kalendas augusti, anno XXVIIII regnante Rodberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 134v, *ex* CM, f. 37.

21

1024, 16 agost.

Garsèn fa una donació [al monestir de Cuixà] de béns que té a Finestret.

Facta karta donationis XVII kalendas septembris, anno XXVIIII regnante rege Radberto.

BnF, Baluze, 117, f. 166v, *ex* CM, f. 115.

22

1024, 1 desembre.

Ava i els seus fills Guillem i Bernat donen a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà dos masos alodials que tenen en el comtat de Pallars, en el lloc anomenat Cassovall [Ribera de Montardit, terme de Sort].

Facta karta donationis kalendas decembris, anno XXVIIII regnante Rotberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 163v, *ex* CM, f. 109.

23

1025, 27 maig.

Adalbert, Fredelona i Odó, almoiners del difunt Guadall, donen a l'església de Sant Miquel de Cuixà un mas que fou de Duran i és situat a Vallventosa.

Facta carta donationis... VI kalendas iunii, anno XXVIIII regnante Roddoberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 157v, *ex* CM, f. 97.

24

1026, 9 gener.

Guadall, Guifré i Ingilbert, almoiners del difunt Sunifred, donen a l'església de Sant Miquel del cenobi [de Cuixà] una terra que tenia en el comtat de Rosselló, dins els confins de la vil·la Corbera, en el lloc anomenat «Longania».

Facta carta donationis... V idus ianuarii, anno XXX regnante Roddebertus rex.

BnF, Baluze, 117, f. 157v, *ex* CM, f. 97.

25

1026, 5 desembre.

Oruça fa una donació a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà.

Facta karta donatione nonis december, anno XXXI regnantem quod cepit regnare Radbertus rex in Francia.

BnF, Baluze, 117, f. 138, *ex* CM, f. 45.

26

1027, 29 setembre.

Ermengol, bisbe d'Urgell, i el seu cunyat Renard, marit de Gerberga, germana del bisbe, congregats a Cuixà amb motiu de la festa de sant Miquel, sotmeten al jutge Guifré la causa promoguda per Renard sobre el delme d'Aiguatèbia. Consta en la sentència d'aquesta causa, closa a Ripoll el 18 de novembre següent.

Acta sunt hec exemplaria seu securitatis atque defensionis legalis scriptura XIIII kalendas december, anno XXXII regni regi Rotberti. – Ermemirus levita... scripsit...

Ed. Baraut, *Els documents*, doc. 416.

27

1028, 24 juliol.

Arnau fa una permuta [amb l'abat i els monjos de Cuixà].

Facta ista carta comutationis VIIII kalendas augusti, anno XXXIII regnante Rodberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 151, *ex* CM, f. 69.

28

1028, 11 desembre.

Sunifred prevere i Oliba, almoiners del difunt Ramon, donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà un mas que havia heretat en el comtat de Rosselló, en el terme de Vallespir, dins els confins de Vallventosa, en la vil·la, amb la convinença que el tindran el prevere Baldric i el seu germà mentre visquin a canvi de lliurar anualment un sester de vi al monestir.

Facta ista scriptura donatione III idus decembris, anno XXXIII regnante Rotberto rege. – Francho presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 20, f. 252, *ex* CM, f. 101.

29

1029, 22 febrer.

Duran dóna a la seva filla Maria la meitat de l'alou que té en el comtat de Vallespir, a Vallventosa, amb la condició que la tingui mentre visqui i que després de la seva mort passi a Sant Miquel de Cuixà.

Facta ista carta donationis VIII kalendas marcii, anno XXXIII regnante Roddeberto rege. – Salomon presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 21, f. 36, *ex* CM, f. 101v.

30

1029, 20 juny.

El comte Guillem [de Pallars], la seva muller Estefania i llurs fills Bernat, Sunyer i Ramon donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà l'alou que tenen en el comtat de Pallars, en la vil·la anomenada «Anaves», entre el riu Noguera, la serra de Mollet, el mont Siarb i Arcalís [terme de Soriguera].

Facta carta donationis seu elemosinaria XII kalendas iulii, anno XXXIII regnante Rodberto rege. – Radulfus presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 21, f. 43-44, *ex* CM, f. 105v-106.

31

1030, 20 gener.

Ponç, ardiaca [de la Seu d'Urgell], dicta testament i llega al cenobi de Sant Miquel de Cuixà el mas de Borrell i el mas de Sunifred Juli, prevere, situats en la vil·la Enveig (*Eveio*), amb els respectius horts. Si

els seus fills morissin sense prole, els alous del Conflent s'han de repartir entre el cenobi de Sant Miquel [de Cuixà] i el de Sant Martí del Canigó.

Factum hunc testamentum X^{o} III° kalendas februarii, anno XXX° [IV°] regnante Rotberto rege. – Seniofredus levita... scribsit...

Ed. BARAUT, *Els documents*, doc. 405.

32

1030, 3 maig.

Vidal fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista scriptura donationis V nonas madi, anno XXXIIII regnante rege Radberto.

BnF, Baluze, 117, f. 166, *ex* CM, f. 114.

33

1030, 25 juny.

Els testimonis del testament de Ponç, ardiaca [de la Seu d'Urgell], el fan públic dins l'església de Sant Jaume de Rigolisa [terme de Puigcerdà], en presència d'Arduí, fill del comte Guifré [de Cerdanya]. Declaren que llegà a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà els masos que foren de Borrell i de Sunifred Juli, prevere, [en la vil·la Enveig]. Si els seus fills morissin sense prole, els alous del Conflent s'han de repartir entre el cenobi de Sant Miquel [de Cuixà] i el de Sant Martí del Canigó.

Late condicionis die VII kalendas iulii, anno XXXV regnante Raudeberto rege. – Oliba levita... scripsit...

Ed. BARAUT, *Els documents*, doc. 434.

34

1030, 25 juny.

Gogibert i la seva muller Amirada donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà l'alou que tenen al Conflent, a la vil·la Finestret, a canvi del «cellarium» que té Sant Miquel [de Cuixà] en dita vil·la, pel qual li lliuraran la tasca.

Facta ista carta donationis VII kalendas iulii, anno XXXV regnante rege Radberto. – Guiscafredus presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 21, f. 141-142, *ex* CM, f. 116v.

35

1031, 4 març.

Isarn fa una donació al cenobi de Sant Miquel [de Cuixà].

Facta carta donationis IIII nonas marci, anno XXXV regnante Radeberto rege.

BnF, Baluze, 117, f. 138v, *ex* CM, f. 46.

36

[996-1031], 6 agost.

Esteve fa una permuta.

Facta ista scriptura comutationis VIII idus augusti, regnante Rodberto rege, filio Ugoni regi.

BnF, Baluze, 117, f. 150v, *ex* CM, f. 68.

37

1031, 25 agost.

Gosbert fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donatione VIII kalendas septembri, anno I regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 158v, *ex* CM, f. 99.

38

1032, 4 setembre.

Guerau i la seva muller Ava donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà la meitat de l'alou que tenen en el comtat de Rosselló, dins els confins de les vil·les Tàpia i Hortolanes, amb la convinença que la tindran mentre visquin tot lliurant anualment un sester de gra i un altre de vi al monestir. Fan la donació per llur fill Oriol.

Facta ista scriptura donatione II nonas septembris, anno II regnante Aianricho rege. – Arnallus presbiter... scripsi...

BnF, Moreau, 21, f. 204-205, *ex* CM, f. 41.

39

1033, 17 abril.

Berel·la fa testament i llega a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà una vinya a Comabona, una terra al Pla de Sant Martí [terme de Sant Feliu d'Avall, al Rosselló] i dues mansions en el castell «Adisclis».

Factum istum testamentum XV kalendas madii, anno II regnante Aianrico rege, filio Rodberto.

BnF, Baluze, 117, f. 165, *ex* CM, f. 113.

40

1033, 18 abril.

Oliba sacerdot dicta testament.

Facto isto testamento XIIII° kalendas mai, anno II regnante Aianricho rege.

BnF, Baluze, 117, f. 143v, *ex* CM, f. 59.

41

1033, 20 juny.

Udalguer i altres marmessors fan una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista scriptura donationis XII kalendas iulii, anno II regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 166v, *ex* CM, f. 115.

42

1034, 4 setembre.

El comte Ermengol [d'Urgell] i la seva muller Constança, junt amb Arnau Mir [de Tost] i la seva muller Arsenda, donen a Sant Miquel del cenobi de Cuixà i als seus monjos dos horts en el castell d'Àger i concedeixen llicència als homes de l'esmentat castell per donar terres i vinyes al monestir. A més, estableixen que el comte, el castlà i els cavallers que surtin de l'esmentat castell contra els pagans donin al monestir la desena part de tot el que arrepleguin.

Facta ista carta donationis II nonis septembris, anno IIII regni Henricho rege.

BnF, Moreau, 22, f. 82, *ex* CM, f. 111v.

43

1036, 19 desembre.

Bernat Guillem, comte i marquès [de Pallars], i la seva mare, la comtessa Estefania, venen a Miró Bardina la vil·la Burgo [terme de la Guingueta d'Àneu], amb la parròquia i el feu, per l'equivalent de cent sous, sota determinats pactes. L'esmentada vil·la és en el comtat de Pallars, a la vall d'Àneu.

Facta ista pacta vel placita aut carta vinditionis in mense decembrio, XIIII kalendas ianuarii, anno VI Aianrico rege regnante. – Radulfus iudex fuit rogatus ad ista pacta vel placita scribere et ille rogavit scribere a Galaonso presbitero.

BnF, Moreau, 22, f. 146-147, *ex* CM, f. 112. – Ed. DEVIC, *Histoire de Languedoc*, 1875, vol. V.

44

1037, 19 maig.

Guillem Bernat i els altres marmessors del difunt Bernat Ponç donen a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà l'alou que tenia en el suburbi d'Elna, a la vall del Conflent, en la vil·la Finestret.

Facta ista charta largitionis vel elemosinaria XIII kalendas iunii, anno VI regnante Eianrico rege. – Durandus presbiter... scripsi...

BnF, Moreau, 22, f. 136, *ex* CM, f. 115v.

45

1037, 25 juliol.

Pere Guadall i altres fan una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donatione VIII kalendas augusti, anno VII regnante Aianricho rege.

BnF, Baluze, 117, f. 143v, *ex* CM, f. 59.

46

1037, 22 agost.

El comte Ramon [de Pallars], la seva muller Ermessenda, comtessa, junt amb el fill Ramon i les filles, donen a l'església de Sant Miquel de Cuixà una coromina, una vinya i un mas que tenen al costat de la Noguera [Pallaresa] i dels molins del vescomte Ató.

Facta ista carta donationis in mense augusto, XI kalendas septembris, anno VII regnante Aianricho rege. – Guifred presbiter... scripsit...

BnF, Moreau, 22, f. 142, *ex* CM, f. 111v-112.

47

1037, 7 novembre.

El comte Guifré [de Cerdanya] dóna a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà, pel deute que té, en el comtat de Conflent, l'alou de «Guarato» i, a més, el feu de Bolquera.

Acta ista karta donationis VII idus novembris, anno VII regnante Hienrico rege. – Bonifilius sacer... scripsit...

BnF, Baluze, 107, f. 368-368v, *ex* pergamí de Cuixà.

48

1039, 19 febrer.

Miró Bardina d'Escalarre [terme de la Guingueta d'Àneu], junt amb els seus fills Isarn i Armand, donen al cenobi de Sant Miquel de Cuixà la vil·la Burgo, amb la seva parròquia de Sant Joan, situada en el comtat de Pallars, a la vall d'Àneu. La tindran els esmentats fills seus, mentre visquin, tot lliurant al monestir anualment dos «aureos».

Actum est hoc XI kalendas marcii, anno VIII regnante Aianrico rege. – Petrus monachus scripsit...

BnF, Moreau, 22, f. 201-202, *ex* CM, f. 109 i 110v.

49

1041, 1 gener.

Sunifred i la seva germana Guidenella fan una donació al cenobi de Sant Miquel [de Cuixà].

Facta karta donatione ista kalendas ianuari, anno X regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 138v, *ex* CM, f. 47.

50

1041, 6 agost.

Adalès, jeient malalta, fa testament. Mana donar a l'església de Sant Miquel del cenobi de Cuixà els alous que té a Vilanova, «Albarios», Mossellons, Alenyà, Cotlliure i Campossí.

Facto isto testamento VIII idus augusti, anno XI regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 143, *ex* CM, f. 57.

51

1043, 14 març.

Bernat Sunyer fa una donació a l'església de Sant Miquel de Cuixà.

Facta ista karta donatione atque elemosinaria II idus marcii, anno XII regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 138v, *ex* CM, f. 47.

52

1043, 17 maig.

Guillem diaca i Ermenric, testimonis del testament del difunt Bernat Garsies, el fan públic dins l'església de Sant Julià de Vallventosa. Declaren que llegà a l'església de Sant Miquel de Cuixà l'heretat que tenia a Clerà i unes vinyes a Montoriol.

Late conditiones XVI kalendas iunii, anno XII regnante Einricho rege. – Ermengaudus sacerdos... scripsit...

BnF, Moreau, 23, f. 143-144, *ex* CM, f. 100v-101.

53

1043, 20 juliol.

Guifré fa una donació al cenobi de Sant Miquel de Cuixà.

Facta ista carta donatione XIII kalendas augusti, anno XIII regnante Eianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 159, *ex* CM, f. 104.

54

1044, 22 gener.

Brau prevere fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donatione XI kalendas februarii, anno XIII regnante Aianrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 158, *ex* CM, f. 99.

55

1045, 26 agost.

Sunyer, Guadall i Sunyer Duran fan una donació [al monestir de Cuixà].

Facta ista carta donatio VII° kalendas septembris, anno XV regnante Aianricho rege.

BnF, Baluze, 117, f. 143v, *ex* CM, f. 60.

56

1046, 11 març.

Guillem fa una donació [al monestir de Cuixà].

Facta carta donationis V^{o} idus marci, anno XV regis Henrici.

BnF, Baluze, 117, f. 172, *ex* CM, f. 124.

57

1046, 6 abril.

Isarn i Armand, marmessors del seu pare Miró, difunt, donen a Sant Miquel de Cuixà l'alou que havia adquirit del comte Bernat [II de Pallars] i de la mare d'aquest, Estefania, en el comtat de Pallars, a la vall d'Àneu, en la vil·la Burgo, amb l'església de Sant Joan.

Facta karta helemosinaria VIII idus aprilis, anno XV regnante Henrico rege.

BnF, Baluze, 117, f. 164, *ex* CM, f. 110. – Ed. BALUZE, *Appendix*, 1688, núm. 229.

58

1046, 3 setembre.

Pere Longobard dicta testament.

Factum testamentum III nonas septembris, anno XVI quod Enricho rege regnat.

BnF, Baluze, 117, f. 135, *ex* CM, f. 38.

V. ADDENDA

En l'article de J. Alturo, «L'acta original», 2012, l'autor informa que F. Rodríguez Bernal, en un estudi titulat «La justícia en la frontera: el procés de Calaf (998-1038)», donarà a conèixer «una sentència del 13 d'octubre de 1033 desfavorable als interessos del bisbe de Vic en una disputa que l'enfrontà amb el vescomte Folc d'Osona a propòsit del castell de Calaf».

GUIA DE L'ARXIU DE LA BASÍLICA DELS SANTS JUST I PASTOR. NOTES HISTÒRIQUES

JOSEP TORNÉ CUBELLS

Sant Paulí de Nola[1] i la seva esposa hispana, Teràsia, apareixen vinculats a Complutum (l'actual Alcalà de Henares) on enterraren el seu únic fill nadó, Cels, i també vinculats a Barcelona, on sojornaren tres anys i on Paulí va ser ordenat de prevere. ¿Foren ells que vers els anys 390-393 portaren a la nostra ciutat el culte dels sants màrtirs Just i Pastor, els quals van donar el suprem testimoni a Complutum?[2] Certament poden ser d'aquella època algunes restes arqueològiques

1. *Nos modo in Barcinonensi civitate consistimus. Post illas litteras quibus rescripsisti, die Domini, quo nasci carne dignatus est, repentina, ut ipse testis est, vimultitudinis, sed credo ipsius ordinatione, correptus, et presbyteratu initiatus sum, fateor, invitus, non fastidio loci [...] nam ea conditione in Barcinonensi Ecclesia consecrari adductus sum, ut ipsi Ecclesiae non alligarer, in sacerdotium tantum Domini, non etiam in locum Ecclesiae dedicatus. [...] Nam ego, etsi a Delphino Burdegalae baptizatus, a Lampio apud Barcilonem in Hispania per vim inflammatae súbito plebis sacratus sim; tamen Ambrosii semper et dilectione ad fidem innutritus sum, et nunc in sacerdotii ordine confoveor.* (*Epistulæ* 1, 2; 2, 2; 3, 4 = Patrologia Latina 61, 158.159.163).

2. *Credimus aeternis illum tibi, Celse, virectis / lætitiæ et vitæ ludere participem, / quem Complutensi mandavimus urbe, propinquis / conjunctum tumuli fœdere martyribus; / ut de vicino sanctorum sanguine ducat, / quo nostras illo spargat in igne animas* (*Carmina* 31, vv 605-610 = PL 61, 689; Corpus Scriptorum Eclesiasticorum Latinorum 30, 328-329).

trobades a finals del segle passat entorn de l'església barcelonina dedicada als Sants Xiquets. A més en les recents excavacions dels anys 2011-2013,[3] s'ha pogut constatar l'existència de construccions dels segles I-VI: els fonaments de la capçalera d'una basílica i també els vestigis d'una piscina baptismal (la segona en la ciutat) que confirmen les tradicions orals sobre l'antiguitat i importància del temple, tenaçment defensades pels feligresos.[4] Ara bé, encara que aquesta església amb la seva comunitat durant l'antiguitat tardana i l'època carolíngia havia de generar alguna documentació, res no n'ha arribat fins avui; potser es devia perdre durant el domini sarraí o principalment l'any 985, quan la ciutat va ser saquejada i incendiada per les forces d'Al Mansur en la seva tercera asseifa contra Catalunya.

El primer testimoni escrit on consta l'església dels Sants Just i Pastor no es conserva al nostre arxiu. Es tracta de l'execució d'una clàusula del testament del difunt comte Miró, el 21 de desembre de l'any 965: els seus marmessors, el seu germà el comte Borrell II, el bisbe Pere de Barcelona, l'abat Landeric de Sant Cugat del Vallès, i Vitart lliuren el temple a la Seu de Barcelona amb la seva parròquia, pertinences, predis i usos.[5] A l'actual arxiu parroquial el document més antic és un pergamí del fons Duran de l'any 1173, pel qual Pere Guillem i la seva esposa Maiassèn donen a Ramon de Camp els seus drets sobre una vinya a la parròquia de Caldes de Montbui. D'altra banda el primer dels llibres parroquials és un registre d'òbits de l'any 1388 portat per la comunitat de preveres.

3. Memòries de les excavacions en la sagristia i en la nau de la Basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor dirigides per Josefa HUERTAS ARROYO (2011-2012) i Júlia BELTRAN DE HEREDIA (2013) del Servei d'Arqueologia (Institut de Cultura) de l'Ajuntament de Barcelona.

4. Cf. *Informatio recepta in curia vicariatus domini Episcopi. 1578 = Probas de la antiguitat de la Iglesia de S. Just y S. Pastor de la ciutat de Barcelona* (Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor 7/3 ms 139); Pablo VALLS y BONET, *Apuntes históricos sobre la Antigüedad y prerrogativas de la Iglesia antes catedral y hoy parroquial de los Santos Justo y Pastor de Barcelona,* Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona, 1860; José O. MESTRES, *Memoria en la que se combaten las suposiciones consignadas en el folleto escrito por el Dr. D. Pablo Valls y Bonet* (Memorias XII), Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, 1892.

5. *Liber IV Antiquitatum* de la Seu de Barcelona, f. 18, doc. 56, publicat per Joseph MAS I DOMÈNECH, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, volum IX, *Rúbrica dels Libri Antiquitatum,* Barcelona: Establiment tipogràfic de la Renaixença, 1914, Primera part. p. 19-20.

Fins a les revolucions liberals, el degà o ardiaca major de la catedral era el titular de la parròquia i en delegava la cura de l'ofici pastoral a un rector o vicari perpetu (1609), que havia de vetllar pels llibres parroquials. Alhora entorn d'una vintena de beneficiats assumien les obligacions (i exercien els drets) de les nombroses causes pies fundades pels fidels, i formaven una comunitat, que sempre s'ocupà de la gestió d'un arxiu propi. Ara bé, no tota la documentació la generaven i guardaven els clergues; de fet eren laics la major part dels membres de la Junta d'Obra i també dels germans de les Confraries. Així, doncs, si l'arxiu parroquial va iniciar acuradament les sèries sagramentals seguint les disposicions de la reforma tridentina, la Comunitat de Preveres gairebé dos segles abans dels decrets conciliars havia anat formant el seu fons documental i igualment l'anaven aplegant la Junta d'Obra[6] i les associacions parroquials laicals. S'entén, doncs, que la documentació ara reunida en un únic arxiu abans de l'any 1936 i de 1954 es trobava esparsa per diversos llocs de l'església segons l'entitat que n'era responsable.

Sobre l'antiga ubicació dels fons, una visita pastoral de l'any 1687 deia del de la comunitat: *Lo dit arxiu consisteix en un sol aposento situat a un costat del cor a la mà dreta, sobre la capella de S. Pacià a la part de tramuntana, en lo qual hi ha una petita porta ab son pany i dues claus de les quals ne té una quiscun dels arxivers. Els arxivers són: Dr. Alemany anomenat a 21 de novembre de 1683 i Rd. Josep Pagès anomenat a 21 de novembre de 1684. Els càrrecs són bienals.*[7] També tenim notícia[8] que l'any 1775, trobant-se dispersos una gran part dels llibres i documents de la Junta d'Obra, i molts d'ells en poder dels senyors que amb anterioritat havien estat obrers, es va procurar reunir-los en l'antic arxiu que tenia l'Obra al temple, en la recambra que hi havia damunt de la capella de sant Policarp, avui capella de sant Pacià, des d'on va ser traslladat a la part frontal de l'església, sobre el fons documental de la Reverenda Comunitat, en un cos de l'edifici que sobresortia i que hagué de ser enderrocat durant

6. Els obrers van fer el fogatjament parroquial de 1390 per controlar les almoines per a la construcció del temple actual o també van confegir un excel·lent *speculum* de títols fonamentant les rendes (Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor, 2/4 322 i 4/2 893).

7. *Arxiu Diocesà de Barcelona, Visites Pastorals*, llibre 69, f. 92. En l'arxiu actual de la Basílica dels Sants Màrtirs, als llibres de *Resolucions* de la Reverenda Comunitat hi consten amb regularitat les eleccions d'arxivers.

les reformes dels anys vuitanta del segle XIX. Per això l'any 1884 es van inaugurar una sala de reunions i un espai per a custodiar l'arxiu de la Comunitat i el de la Parròquia en el petit edifici situat a l'esquerra del pòrtic principal, al qual s'accedeix per l'escala del campanar inacabat. Però a principis del segle XX, a instàncies del vicari mossèn Josep Ribas, l'arxiu tornà a canviar d'ubicació passant a la planta baixa de l'edifici adossat a la part posterior del temple. La Guerra Civil, sobretot pels seus crims a la reraguarda, va reduir a dos els membres de la Comunitat de Preveres amb benefici a Sant Just[9] i la seva documentació, que estava instal·lat en dues habitacions vora la capella de la Mare de Déu de la Mercè a l'esquerra de l'entrada posterior per l'absis, va ser custodiada pels beneficiats arxivers fins al 1954, quan l'extinció de la comunitat la deixà a cura de rectors i vicaris.

Pel que fa al fons pròpiament parroquial, segons la crònica feta per Miquel A. Codina i Farré,[10] quan l'any 1916 el prevere Josep Ribas

8. *Llibre de notas per la Obra* núm. 28, f. 131 r (Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor, secció Obra, núm. 889).

9. Els arxivers antics van treballar majoritàriament en l'anonimat (impressiona el competent beneficiat setcentista, que va descriure tan bé tots els pergamins del fons Gualbes en un magnífic volum, i ni hi va posar el seu nom); amb tot és ben possible formar un elenc seguit d'arxivers de la Comunitat per als segles XIX-XX: 1832 Jacint Guiu; 1834 Cristòfor Marià; 1835 Josep Servià; 1840 Jaume Tenas; 1841 Antoni Rodó; 1849 Jaume Tenas; 1855 Bonaventura Custó; 1855 Jaume Tenas; 1856 Ramon Casassas; 1857; Esteve Riera; 1857 Ramon Casassas; 1858 Esteve Riera; 1860 Ramon Casassas; 1861 Bonaventura Custó; 1864 Josep Gamell; 1867 Esteve Riera; 1875 Teodor de Torres; 1876 Frederic Febrer; 1885 Ramon Buldú; 1886 Frederic Febrer; 1890 Gabriel Torras; 1892 Teodor de Torres; 1892 Josep Loreto Pujadas; 1894 Ramon Colomines; 1894 Emili Campmajó; 1894 Ramon Colomines; 1898 Melcior Pou; 1900 Eduard Sunyer; 1900 Daniel Forcadell; 1902 Ramon Colomines; 1906 Josep Pedragosa; 1908 Melcior Pou; 1910 Eduard Sunyer; 1912 Daniel Forcadell; 1917 Joan Boada; 1921 Emili Campmajó; 1931 Celestí Sala; després de la Guerra Civil encara l'any 1952 figurava com a arxiver de la Comunitat mossèn Josep Pedragosa, que n'era alhora el darrer beneficiat president. Quant a l'arxiu parroquial, l'any 1916 el vicari Josep Ribas i Ribot el va dignificar i descriure amb l'ajut del seu amic Miquel A. Codina Farré, periodista; els anys 1936-1938 Agustí Duran i Sampere va salvar tota la documentació de Sant Just durant la Guerra Civil; des del 1939 l'arxiu no comptava amb més responsable que el rector o el vicari de torn, fins que a partir de l'any 1956 se n'ocupà Lluís Cabo Delclòs; l'any 1991 Ma. Lluisa Bachs Benítez; i l'any 1997 Josep Capdevila Soldevila.

10. Cf. Bibliografia. Es tracta d'un manuscrit conservat en dues còpies, a l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona i a l'Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor. Miquel A. Codina i Farré era periodista i es va fer càrrec de l'arxiu parroquial, no pas

i Ribot[11] va prendre possessió del càrrec de vicari, l'arxiu de la parròquia dels Sants Just i Pastor estava en un estat de deplorable abandonament. Mossèn Ribas, home culte i preocupat per la conservació del patrimoni documental, ben aviat es va adonar de la importància del custodiat al temple i de la necessitat de la seva organització. Ajudat pel seu amic, l'esmentat senyor Codina i Farré, i amb la col·laboració de l'arxiver de la catedral Mn. Josep Mas i Domènech, va iniciar el treball d'ordenar i classificar les diverses sèries de llibres sagramentals. El mateix Mn. Ribas i Ribot va comprovar que era ineludible la confecció d'uns bons índexs i de relligar els volums de les malmeses sèries i va obtenir que la Junta d'Obra (Milà, Moragas, Adroer) es fes càrrec de l'elevat cost del treball d'enquadernació; va resultar-ne una bona feina realitzada pel reconegut taller d'Eugeni Subirana.

A l'inici de la Guerra Civil de 1936-1939 no van poder salvar la vida gran part dels sacerdots al servei de l'església, però en canvi van ser retirats a temps de Sant Just els objectes de culte i la totalitat dels documents per a assegurar-ne la conservació. El Sr. Agustí Duran i Sanpere, director de l'Arxiu Històric de la Ciutat i cap dels Serveis d'Arxius de la Generalitat, va fer traslladar l'Arxiu de la Catedral i altres arxius parroquials, entre ells el de Sant Just i Sant Pastor, a un dipòsit general, que s'ubicà en uns locals habilitats a la casa de Nostra Senyora de l'Esperança, del carrer de la Palma de Sant Just, on la documentació, que en molts casos arribava en força mal estat, era netejada i ordenada. A mesura que s'intensificaren els bombardeigs sobre la ciutat, a principis d'octubre de 1938, es resolgué traslladar els arxius al monestir de Pedralbes, que era una zona molt menys castigada pels atacs de l'aviació. Mentre s'estava fent aquesta operació salvadora del fons documental, en un dels nombrosos atacs sobre la ciutat, una bomba va caure de ple a la Casa de Nostra Senyora de

---

del de la comunitat, durant uns anys, a partir de 1919. Va publicar el llibre *Origen de la Virgen de Montserrat: Patrona de Cataluña y del Somatén español. Estudio analítico,* Barcelona: Políglota, 1924. També va ser fundador i director del setmanari *Curiositats de Catalunya,* que es va publicar del gener de 1936 fins a l'octubre de 1937.

11. Francesc Baldelló, *Mossèn Josep Ribas Ribot. Biografia*, Sant Feliu de Codines 1959 [mecanoscrit de 8 f. amb còpia a l' Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor].

l'Esperança. Els efectes de l'explosió foren espectaculars, però no catastròfics, perquè ja s'havia pogut treure la major part de la documentació i la que hi quedava, gràcies a les precaucions que s'havien pres, no va quedar gaire afectada. Acabada la Guerra Civil l'arxiu tornà a Sant Just, a la planta baixa de la rectoria.[12]

Des de l'any 1956 fins al 1991 va treballar al servei de l'arxiu parroquial el Sr. Lluís Cabo i Delclòs, que no tan sols va rescatar els fons de la incúria de la postguerra, recuperant-ne en especial els pergamins greument malmesos per una fuita d'aigües, sinó que va realitzar una meritòria tasca de recopilació, descripció i buidatge de documents. Va formar un útil fitxer amb informació històrica de la parròquia i va escriure una cinquantena de treballs monogràfics, tot i que només va arribar a publicar un treball sobre els *Artistes i artesans que, en el transcurs dels segles, han intervingut al temple parroquial de Sant Just i Sant Pastor de Barcelona*.[13] Defugint la humitat, l'any 1965 va aconseguir culminar el trasllat de l'arxiu des de la planta baixa de la rectoria fins al lloc on es troba en l'actualitat, al segon pis. Gran afeccionat a la fotografia, va anar realitzant (1959-1965) un valuós reportatge fotogràfic dels altars amb les seves imatges i de l'edifici de l'església, els interiors i els exteriors. Després del senyor Cabo, autèntic refundador de l'arxiu, va tenir-ne cura la senyoreta Maria Lluïsa Bachs (1991-1997), la qual amb la seva amabilitat i professionalitat va atendre durant uns anys els investigadors, que habitualment el freqüenten. Des del 1997 l'arxiver és Josep Capdevila i Soldevila.

LES SECCIONS DE L'ARXIU

La classificació de la documentació conservada, un cop separats els llibres manuscrits i els documents en pergamí dels registres i documents escrits en paper, s'ha d'organitzar segons les diverses institucions relacionades amb el temple i que tenien capacitat i

12. Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història, l'art i la cultura.* Barcelona: Curial, 1975, V. 3, p. 623-626.

13. Cf. Bibliografia i instruments de descripció del mateix arxiu. Naturalment d'alguns dels seus treballs inèdits n'hi ha còpia a l' Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor, on poden ser consultats.

autonomia per a generar documentació pròpia. De tal manera que les set seccions de l'Arxiu actual amb les seves sèries, com ja s'ha dit, s'han constituït perquè les funcions parroquials imposaven la formació d'uns registres sagramentals controlats pel rector o vicari perpetu com a totes les parròquies, mentre que alhora la comunitat de clergues beneficiats tenia interessos particulars i comeses cultuals més enllà del mer servei pastoral i, d'altra banda, alguns feligresos laics, constituïts en Junta d'Obra, s'ocupaven de l'edifici, del seu manteniment i del sosteniment material del culte amb potestats avui inaudites; i encara més tant les confraries i associacions entorn l'església dels Sants Just i Pastor, com les famílies que li llegaren els seus arxius, havien generat documents pel seu compte.

Manuscrits

Els llibres manuscrits conservats més notables són els llibres de cor. Es tracta d'uns grans cantorals de cant pla (segles XVI-XVIII), que eren utilitzats en el culte de l'església per la comunitat de preveres beneficiats; n'hi ha en pergamí i en paper. Pel seu contingut són manuscrits litúrgics, per una part es troben antifonaris i psalteris per a l'ofici diví o litúrgia de les hores, i per una altra kyrials i graduals per a la celebració solemne de la missa. A més, dos arxivadors guarden partitures manuscrites de música sacra (segles XVII-XX), n'hi ha de mestres anònims i de J. Balius, F. Balius, Bosch, Buscarons, Sunyer, Nogués, Llunell, Alsina, Pujol, Claperols), que són només una petita part de les composicions musicals que embellien el culte diví.

A l'arxiu es conserven també alguns manuscrits relacionats amb la història de l'església barcelonina dels Sants Just i Pastor; són d'èpoques (segles XVI-XX) i de valor desiguals, però constitueixen un impagable subsidi per a conèixer millor determinats aspectes del passat i reflecteixen la consciència que la parròquia tenia de la seva singular identitat.

Pergamins

Una gran calaixera metàl·lica conserva més d'un miler de pergamins ordenats cronològicament des del més antic, procedent

del fons donat pels feligresos Duran, barons de Ribelles, fins al més recent, un elegant breu del papa Pius IX. S'hi poden trobar compres i vendes, àpoques, establiments emfitèutics, sentències arbitrals, autèntiques de relíquies, etc., però sobretot testaments i clàusules testamentàries instituint i dotant aniversaris i causes pies en l'església. A la mateixa calaixera es conserven, formant sèrie a part, els pergamins dels Gualbes, ciutadans honrats de Barcelona, feligresos i propietaris de la històrica finca de Bellesguard, els quals després de la derrota de 1714 van llegar a la parròquia el domini i tota la seva ben organitzada documentació familiar. Va seguir-se'n un llarg plet sobre l'herència, que tingué el bon efecte arxivístic de suscitar una òptima catalogació dels pergamins del fons (cf. Fons Adventicis).

Parròquia

L'antiga església dels Sants Just i Pastor apareix des de ben aviat exercint les funcions parroquials i per tant l'arxiu conserva les sèries que reflecteixen aquest exercici. S'hi troben els *quinque libri* sagramentals prescrits a partir del Concili Tridentí[14] (baptismes, confirmacions, matrimonis, defuncions i *de statu animarum* o comunions pasquals, amb bons índexs elaborats per Mn. Josep Ribas i Ribot), però també molts altres testimonis de la vida parroquial com ara les Visites Pastorals, els testaments i els capítols matrimonials, les activitats i les celebracions, la Vicaria Perpètua,[15]... La conservació d'un registre de Testaments Sagramentals recorda el privilegi reial *Recognoverunt proceres* (1284) que reconeixia, en favor dels ciutadans de Barcelona morts sense haver atorgat

14. Concili de Trento [1563], sessió XXIV, *De reformatione,* can. 1-2; *Rituale Romanum* [Pau V 1614], tit. X, cap. 2, núm 7, que enumera els *quinque libri*: baptismes, confirmacions, matrimonis, difunts i *de statu animarum* (cf. Giorgio Franco, *Libri parrocchiali,* dins *Enciclopedia Cattolica*, vol. VII, Città del Vaticano 1951, cols. 1312-1313; *Codex Iuris Canonici* 1913 c. 470; *Codex Iuris Canonici* 1983 cc. 877, 895, 1121ss, 1182).

15. Barcelona, Biblioteca Universitària, manuscrit núm. 851: Francisco Glòria y Bosch, presbítero, *Preheminencia, jurisdicción y superioridad del Vicario Perpétuo de la parroquial iglesia de San Justo y Pastor de esta ciudad de Barcelona. Canónica, histórica demostración*, 1736, 79 f.

testament, que si havien expressat les seves últimes voluntats davant de dos testimonis i aquests ho juraven sobre l'altar de Sant Feliu de l'església dels Sants Just i Pastor, un notari podia aixecar-ne acta donant-ne fe pública.[16]

Obra

Des de l'inici de la construcció de l'actual temple a mitjan segle XIV actuava amb àmplia autonomia la Junta d'Obra, formada per feligresos laics (ciutadans de la mà major, mitjana i menuda), que la constituïen. Eren elegits per un any i s'encarregaven de la gestió de la construcció, embelliment i conservació de l'edifici (allò que s'anomenava antany la fàbrica). Aquesta institució parroquial, amb considerable poder econòmic i força autonomia en l'exercici de les seves competències fins podia pledejar contra el rector o la comunitat de preveres, i ha generat una rica documentació que es conserva relligada en els llibres d'obra o en papers solts. No cal dir que ha esdevingut font predilecta per als historiadors de l'art.

Comunitat de preveres

Els beneficiats adscrits al culte de l'església, no necessàriament a la cura pastoral, formaven la comunitat de preveres o de beneficiats des del pontificat de Francesc Climent Sapera a principis del segle XV; cadascun estava obligat als deures particulars que li imposava el benefici obtingut i tots solien rebre retribució per la seva participació en l'ofici coral i per la celebració d'un considerable embalum d'aniversaris dels difunts, càrrega onerosa de sufragis oferts puntualment i escrupolosament. Així, doncs, la regulació i l'organització del culte i la gestió de la seva dotació econòmica

16. *Constitucions de Catalunya*, vol 2, tit. *Consuetuds de Barcelona,* cap. 48, Testament sagramental. Va ser derogat l'any 1992: Diari Oficial Generalitat de Catalunya (DOGC) núm. 1544 de 21.01.92, p. 341, Departament de Presidència, Llei 40/1991, de 30 de desembre, del Codi de successions per causa de mort en el dret civil de Catalunya. La llei vigent diu: *S'ha suprimit el testament sacramental, perquè, tot i que se'n reconeix la llarguíssima tradició a Catalunya, d'arrel altomedieval, s'ha considerat obsolet.*

generaren molts llibres i documents[17] canònics, patrimonials i comptables, així com de testimonis escrits dels plets, que no deixaven

17. Fins al 1936 aquesta documentació va ser la més acuradament custodiada pel seu interès econòmic. Seguint l'impuls de la reforma tridentina, l'any 1617 el bisbe Lluís Sans en el decret d'una visita pastoral promulgà una assenyada ordinació per a la Comunitat de Preveres: *De l'Arxiver y ajudant de aquell.* Les seves disposicions, plenes de realisme i bon sentit, van regir l'arxiu fins a l'extinció de la Comunitat: *Ytem de la mateixa manera avem trobat en nostra visita que de dos en dos anys, per lo dia de S. Mattheu en consell general, acostuman los preveres de la comunitat de la present Iglésia anomenar un prevere beneficiat, dels qui resideixen contínuament, en arxiver, y aquest acostuma de tenir las claus de l'arxiu a ont estan recondidas las scripturas, com són actes de censals y censos, capbreus, testaments y llibres de funeràrias, pagaments y comptes dels procuradors, y altres pape[r]s y escripturas tocants a la comunitat. Y vehent que és molt necessària la diligència y solicitud en guardar molt bé y tenir en custòdia las scripturas de la comunitat per a la conservació de las rendas drets y actions de la comunitat ab las sobreditas autoritats, lloam, aprovam, ratificam y confirmam la dita bona y lloable consuetut, manant als preveres de la dita comunitat que continue la dita nominació de Arxiver en dita jornada, encarregant y las consiències onerant, que procuren (tots soborns postposats) anomenar aquell un prevere benemèrit, intel·ligent y diligent, que sia destre en llegir lletras escritas de mà, tinga bona mà de escriurer, sàpie lo art de comptar y tinga pràtica en la art de Notari, y sàpie los negocis de la comunitat; y quant en dita communitat no·s troben preveres ab totes estes qualitats per Arxiuer, tinga al manco la major part o totas las que pugua. Ytem statuim, prouehim, ordenam i al dit Archiver anomenat manam, que procur y tinga gran cuidado y vigilància en fer complir son offici no descuidant-se de las claus del dit Arxiu, ni menos de las escripturas recondidas en aquell, y tinga de tenir un libre de memòrias per a sempre que convindrà traurer qualsevol paper o escriptura de l'Arxiu ne reste memòria escrita en dit llibre, que narre quina escriptura és, a ont s·és aportada, qui la ha aportada y per quin negoci, y en poder de quin notari està presa, y deprés quan tornarà en lo Arxiu se fassa també senyal en dit llibre. Y així mateix, manam que procur en altre llibre escriurer les determinacions dels consells de las cossas de importància que convé restar en memòria, tinga de tenir en la sagrestia o en altra part un quadern borrador per a que escriga aquellas de prompte antes que se li olviden, y no tinga de baixar lo llibre major de las determinacions de l'Arxiu. Així mateix també manam que procur en assentar en lo llibre de la taula y del banc y de la caixa, las entradas y eixidas de qualsevol pecúnias de la comunitat sots pena de deu sous per cada vegada que serà negligent en qualsevol de las sobreditas cosas, aplicadoras al procurador fiscal de Monsenyor Reverendíssim. Ytem per quant conué molt que en la comunitat y aya alguns preveres que tingan pràctica en las cosas de l'Arxiu, que en cas lo Arxiuer falte no tingan per concellar los negocis que poden de cada dia offerir. Per ço ab las sobreditas autoritats statuim, provehim, ordenam y als preveres de la comunitat manam, que així mateix en cada bienni anomenen un altre prevere en ajudant de Arxiuer, de las mateixas qualitats o de la major part de aquellas, lo qual manam*

de plantejar-se. També hi ha testimoni escrit de la dimensió assistencial (almoines, dotacions...), que formava part de les responsabilitats dels clergues beneficiats de l'església. El primmirat control que es duia dels òbits fa que comptem en l'arxiu comunitari amb la sèrie dels difunts des de molt abans dels decrets tridentins, des de l'any 1388.

Confraries i associacions

A partir de l'Edat Mitjana la pietat i l'acció social dels laics van fer sorgir aquestes associacions autònomes de fidels, que eren expressió genuïna de la religiositat popular i, més enllà del pla merament devocional, moltes vegades suposaven certs recursos de solidaritat i d'ajuda mútua. Així per exemple els daguers, amb carrer propi dins del terme parroquial, gestionaven alhora el gremi i la confraria, la qual formaven corporativament. Les més antigues confraries de sants[18] van veure, amb l'auge de la pietat mariana, com s'hi afegien les de diverses advocacions de la Mare de Déu i de Jesucrist. Més endavant genera documents l'Acció Catòlica impulsada per la jerarquia i una obra assistencial com la de la Visitació. Cal notar que la integritat i qualitat d'allò que s'ha salvat de cada fons és molt desigual.

---

procur en fer bé y degudament son offici, en tots los càrrechs y obligacions que té lo dit Arxiuer, sempre y quant dit Arxiuer estarà impedit, y convindrà per algun negoci o negocis de la comunitat sots les mateixas penas per la negligèntia de l'arxiuer imposadas. Ytem provehim, ordenam y als dits arxiuer y ajudant manam, que no pugan ni·ls sia lícit y permès en manera alguna ocultar ni traurer de l'Arxiu ab frau y ànimo danyat estes escripturas, notas y memòrias, ni pape[r]s alguns faents de la comunitat tant per los càrrechs de los beneficis com dels demés y de altras qualsevol cosas. Ans bé aquellas tinga de traurer, publicar y amonestar sempre que convindrà o li seran demanadas sots pena de Excomunió major latae sententie, la absolutió de la qual hara per les hores reservam a Monsenyor Reverendíssim y a sos successors. (Arxiu de la Basílica dels Sants Just i Pastor, *Visites Pastorals,* llibre 1, f. 73v-75v i llibre 2, f. 25r-26v*).*

18. Des de l'any 1611 es conserva la documentació dels Daguers i des de 1632 la de la Confraria de Sant Pacià.

Fons adventicis

Avatars diversos i imprevistos han fet que l'arxiu guardi fons documentals que d'entrada tenen poc a veure amb l'activitat d'una església. A la molt rica documentació de tres potents famílies barcelonines (Gualbes, Duran i Planas-Crehuet) i a uns pocs registres notarials del poble de Sant Feliu de Codines, s'hi ha afegit recentment (2012) l'arxiu de la petita capella de Sant Cristòfor del Regomir, encara existent en l'antiga porta decumana del mar, a l'entrada del nucli que és el recinte romà de la Ciutat. També hi ha alguns vestigis escrits de la Biblioteca, l'Escola o Acadèmia i un centre d'acolliment de menors, la "Casa de família" del beneficiat Mn. Pedragosa[19], fundats al redós de Sant Just al començament del segle XX.

TITULARITAT, INSTAL·LACIONS, SERVEIS I ESTAT DE CONSERVACIÓ

L'Arxiu de la Basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor és de titularitat eclesiàstica i té com a últim responsable de la seva custòdia i de la consulta el rector de la basílica parroquial; naturalment està també sota la cura i supervisió del director de l'Arxiu Diocesà i es regeix sobretot per les normes canòniques. Es troba instal·lat al pis principal de l'edifici parroquial contigu a l'absis del temple, la porta d'accés al qual des de l'escala és metàl·lica per a la defensa contra els incendis, i són també metàl·lics tant els nou armaris de la documentació

19. Cf. Francesc Baldelló, prevere, *Mosén Pedragosa, beneficiado de nuestra parroquia*: Parroquia [de los SS Justo y Pastor] 8-9 (1957) 3-8. Mn. Josep Pedragosa (1872-1954) ingressà a la Comunitat l'any 1906, però pels volts de 1904 ja havia entrat de capellà a la presó Model de Barcelona i ben aviat es va interessar per la reeducació de joves delinqüents, així que Santiago Rusiñol l'anomenava l'*amic dels pobres*. Va ser designat comissari de beneficència de l'Ajuntament de Barcelona i director de la Secció Tercera de la Junta Provincial de Protecció a la Infància Abandonada, i va ser fundador i director del Patronat de Lliberts i de la Infància Abandonada. Des del seu càrrec va crear la Granja Agrícola de Plegamans, de caràcter corrector i educador de joves delinqüents. També va fundar la Casa de Família prop de Sant Just amb la mateixa finalitat. Joan Josep Piquer i Jover, *Josep Pedragosa i Monclús*, veu de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 11, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1978, p. 396.

en paper com la calaixera per als pergamins.[20] La sala de consulta té una sola gran taula capaç per a vuit lectors. Es disposa d'un inventari general informàtic, però hi ha a l'abast altres nombrosos instruments de descripció més antics (índexs de noms, fitxers, *specula*, etc.). Les normes de seguretat són les recomanades per l'Associació Espanyola d'Arxivers Eclesiàstics. L'estat de conservació de la documentació és acceptable, tot i que amb alguns problemes bastant comuns, com ara la composició de la tinta del segle XVI que corrou el paper, i altres problemes propis, sobretot les destruccions de la humitat i dels fongs, que afecten més d'un terç dels pergamins.

20. Els set armaris metàl·lics van ser costejats pel benemèrit arxiver Lluís Cabo i Delclòs l'any 1969. La calaixera dels pergamins ha estat adquirida gràcies a una subvenció de la Fundació Ma. Francisca de Roviralta en l'any 2013.

BIBLIOGRAFIA

Joan AINAUD , Josep GUDIOL Frederic Pau VERRIÉ, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona. Texto,* Madrid: CSIC, 1947, p. 153-160.

Lluís CABO i DELCLÒS, *Artistes i artesans que en el transcurs dels segles han intervingut al Temple Parroquial de Sant Just i Sant Pastor de Barcelona*, Barcelona: Arxiu Diocesà i Biblioteca Pública Episcopal, 1979.

Josep CAPDEVILA I SOLDEVILA, *La Capella de Sant Cristòfor i el barri del Regomir de Barcelona*. Barcelona: Capella de Sant Cristòfor, 2007.

Miguel A. CODINA y FERRÉ, *Reseña histórica de la Iglesia parroquial de San Justo y San Pastor de Barcelona*, 1920 (manuscrit a l'Arxiu de la Basílica i a l'Arxiu Històric de la Ciutat).

Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història, l'art i la cultura.* Barcelona: Curial, 1975, cap. V/3, p. 623-626.

Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo. 1550-1640,* Madrid: Alianza Editorial, 1998; *La ciutat del Born*, Barcelona: Ajuntament, 2009.

Albert GARCIA ESPUCHE, Manuel GUÀRDIA BASSOLS, *Espai i societat de la Barcelona preindustrial*, Barcelona: la Magrana, 1986.

Teresa GARCIA PANADÈS, *Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)*: «Acta historica et archæologica mediævalia» 4 (1983) p. 150-204.

Josep M. MARTÍ, Leandre NIQUI, Fèlix MIQUEL, *Arxius parroquials de Barcelona*, Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 1979.

Josep M. MARTÍ i BONET, Anna RICH i ABAD, *Sants Just i Pastor de Barcelona* dins *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, vol. I, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Editorial Claret, 1998, p. 222-223.

Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Los Archivos de Barcelona*, Madrid: Dirección de Archivos y Bibliotecas. Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación Nacional 1952, p. 191-196.

Joseph MAS, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, vol XIII. *Antigüetat d'algunes esglésies del Bisbat de Barcelona*. Primera part. Barcelona: Establiment tipogràfic de la Renaixença, 1921 [p. 119-120: *Capella beneficial de Sant Celoni*; p. 147-152: *Església parroquial de Sant Just i Sant Pastor*].

Núria TÉLLEZ RODERO, *Els fons documentals de la parròquia de Santa Maria del Pi i els estudis sobre el segle XIX*, «Quaderns d'Història» [Barcelona] 10 (2004) p. 263-274 (*Annex. Quadre de classificació de l'Arxiu de Santa Maria del Pi*, p. 271-274).

Frederic Pau VERRIÉ, *La iglesia de los Santos Justo y Pastor* (Barcelona histórica y monumental, s. n.) Barcelona: Ediciones Aymà, 1944.

Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, tom XVIII. Viaje a Barcelona, Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1851. (Sant Just p. 157-161.).

BASÍLICA DELS SANTS MÀRTIRS JUST I PASTOR (BARCELONA)
TAULA GENERAL DE L'ARXIU

1. Manuscrits	XVI-XVIII	20 cantorals de cor
	XVI-XIX	6 llibres
		+ 2 arxivadors
2. Pergamins		
Parròquia*	1173-1650	745 pergamins
Gualbes*	1283-1753	425 pergamins
3. Parròquia		
Baptismes*	1539-1940	37 llibres
Confirmacions	1621-1927	5 llibres
Desposoris*	1566-1926	23 llibres
Defuncions* [cf. Òbits (5)]	1704-1934	12 llibres
Comunió Pasqual	1613-1863	16 llibres
Llicències Matrimonials	1657-1932	35 arxivadors
Consentiments matrimonials	1603-1628	
	1748-1815	4 arxivadors
Visites Pastorals	1617-	4 llibres
Vicaria perpètua	1600-1790	4 llibres
Docs. sagraments,		
activitats i celebracions	XVIII-XX	5 llibres
		+ 19 arxivadors
4. Obra		
Junta d'Obra	XIV-XX6	1 llibres
		+ 27 arxivadors
Fogatjament parroquial	1390	1 llibre
5. Comunitat de preveres		
Règim intern	1519-19273	1 llibres
		+ 15 arxivadors
Culte diví	1588-1909	6 llibres
		+ 9 arxivadors
Música	XVII-XIX	1 llibre
		+ 2 arxivadors
Òbits*	1388-1957	150 llibres
Patrimoni*	1516-1867	23 llibres
		+ 20 arxivadors

* L'asterisc indica que hi ha instruments que descriuen totalment o parcialment la sèrie documental.

Capbreus	1544-1788	16 llibres
Fundacions, causes pies i aniversaris*	1394-1960	45 llibres + 30 arxivadors
Llevadors de censos i rendes	XIV-XIX	290 llibres + 24 arxivadors
Pagaments a la Comunitat	1571-1660	47 llibres + 4 arxivadors
Comptes	1566-1869	185 llibres + 31 arxivadors
Infermeria	1580-1888	9 llibres
Beneficència	1692-1912	8 arxivadors
Plets i impresos jurídics	XVI-XIX	1 llibre + 12 arxivadors

6. Confraries i associacions

Sant Pacià	1632-1909	12 llibres + 1 carpeta
Sant Llorenç	1708-1934	6 llibres + 1 carpeta
La Minerva (Ssm. Sagrament)	1816-1861	2 llibres + 1 carpeta
Sagrat Cor, Nom de Jesús, Santa Faç	XIX	2 arxivadors
MdD de Montserrat	1786-1940	6 llibres + 1 carpeta
MdD Carme, Esperança, Queralt, les Neus, el Roser, la Gleva, Cor de Mª, Filles de Mª	XVIII-XX	3 arxivadors
Gremi dels Daguers	1611-1836	1 llibre + 2 arxivadors
Acció Catòlica	XX	1 arxivadors
Obra de la Visitació	XX	1 arxivadors

7. Fons adventicis

Família Gualbes*	XIII-XVIII	8 llibres + 6 arxivadors
Família Duran*	XVI-XX	3 llibres + 54 arxivadors
Família Planas-Crehuet*	1680-1855	8 arxivadors
Sant Feliu de Codines	XVI-XVII	2 arxivadors
Capella de Sant Cristòfol	1611-19691	5 llibres + 6 carpetes
Casa de Família de Mn. Pedragosa	1912-1954	1 llibre + 1 arxivador
Acadèmia i Biblioteca SSJP	1908-1978	7 arxivadors

«LO PUS FRANCH REY» PERE EL CATÒLIC I LA QÜESTIÓ DE L'HERETGIA A CATALUNYA (1196-1213)

Sergi Grau Torras

Introducció[1]

Durant el regnat de Pere el Catòlic (Pere I de Barcelona i II d'Aragó), rei d'Aragó i comte de Barcelona (i també de Girona, Osona, Besalú, Cerdanya, Pallars Jussà, Ribagorça i senyor de Montpeller a partir de 1204), s'hi van produir esdeveniments transcendentals per a

1. El meu agraïment per la lectura prèvia de l'article a Jaume Mensa i Martín Alvira. Abreviatures: *La Chanson de la Croisade albigeoise*. Adaptation de Henri Gougaud, Paris, 1989 (*Cansó*); M. Alvira, *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213). Documentos, testimonios y memoria histórica*, Zaragoza, Instituto Fernando el Católico, 2010, 6 vol. (*Documentos de Pedro*); Charles du Plessis d'Argentre, *Collectio judiciorum de novis erroribus qui ab initio duodecimi seculi post Incarnationem verbi usque ad annum 1713*, Paris, 1728, vol. 1 (*Collectio Judiciorum*); *Enchiridion Fontium Valdensium*, ed. G. Gonnet, vol. 1, Torino, 1958, (EFV); *Petri Vallium Sarnaii Monachi Hystoria Albigensis*. Publié par Pascal Guebin et Ernest Lyon, (Société de l'Histoire de France.) 3 vol. Paris, 1926-1939, (*Hystoria Albigensis*); C. Devic i D. J. Vaissète, *Histoire Générale du Languedoc*, (reed. A. Molinier), 16 vol., Toulouse, Privat, 1872-1915 (HGL); J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio* (1692-1769), 53 vol., (Mansi); D. Mansilla, *La documentación pontificia hasta Innocencio III (965-1216),* Instituto Español de Historia Eclesiástica, Roma, 1955 (Mansilla); *Patrologiae Latinae*, 271 vol., ed. J. P. Migne, París, 1844-1855 (PL).

la història europea del segle XIII.[2] El rei Pere ha passat a la història amb el sobrenom del «Catòlic», símbol garant de la seva defensa a l'Església catòlica. El seu interès per la institució eclesiàstica fou constant al llarg del seu regnat, tal i com ho mostra el gran nombre de documents i constitucions que va emetre per protegir els béns de l'Església i les seves persones, així com donacions, privilegis, permisos i confirmacions. Aquesta devoció va conviure amb la nova política contra l'heretgia impulsada pel papa Innocenci III (1198-1216), que va tenir repercussió en les primeres mesures contra l'heretgia a la Corona d'Aragó. Pere el Catòlic va condemnar l'heretgia en més d'una ocasió i va legislar per fer-hi front, però a pesar d'aquesta realitat, la seva implicació en la lluita contra l'heretgia va estar condicionada per la presència de l'heretgia als territoris dels seus vassalls occitans i del nord de Catalunya. Amb la croada contra els Albigesos (1209-1229), el rei Pere va intervenir al conflicte per defensar els seus interessos a la regió occitana contra els croats i l'Església. El rei Pere, dit el Catòlic, va morir a Muret un dijous 12 de setembre de 1213, en una batalla que lliurava en defensa dels seus vassalls excomunicats i

2. Sobre Pere el Catòlic vegeu: J. MIRET I SANS, «Itinerario del rey Pedro I de Cataluña, II en Aragón (1196-1213)», dins: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. III (1905-1906) i IV (1907-1908); F. SOLDEVILA, «La figura de Pere el Catòlic en les cròniques catalanes», dins: *Revista de Catalunya,* 23, 1926, p. 495-506; J. VENTURA, *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, 1960; E. BAGUÉ, «Pere el Catòlic», dins: P. E. SCHRAMM, J. F. CABESTANY, E. BAGUÉ, *Els primers Comtes-Reis. Ramon Berenguer IV, Alfons el Cast, Pere el Catòlic*, Barcelona, 1985, p. 105-152; L. GONZÁLEZ ANTÓN, «La consolidación de la Corona de Aragón. I. De Alfonso II a Jaime I», dins: L. GONZÁLEZ ANTÓN, R. FERRER, P. CATUERA, *La consolidación de la Corona de Aragón*, IV, Barcelona-Zaragoza, 1988, p. 12-99; J. F. UTRILLA UTRILLA, «Pedro II», G. FATÁS (dir.), dins: *Los reyes de Aragón,* Saragossa, 1993, p. 73-80; E. SARASA, «La Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XIII. Feudalización, institucionalización y proyección mediterránea», dins: *Fernando III y su época. Actas de las IV Jornadas Nacionales de Historia Militar*, Sevilla, 1995, p. 379-398; J. Á. SESMA MUÑOZ, «El reinado de Pedro II (1196-1213)», dins: *Historia de España Ramón Menéndez Pidal*, vol. 9: «La reconquista y el proceso de diferenciación política (1035-1217)», Madrid, 1998, p. 722-752; M. ALVIRA, *El Jueves de Muret. 12 de Septiembre de 1213*, Barcelona, 2002; D. J. SMITH, *Innocent III and the Crown of Aragon: the limits of papal authority,* Aldershot, 2004; D. J. SMITH, «Aragon, Catalogne et papauté pendant la croisade Albigeoise», dins: *La Croisade Albigeoise. Actes du Colloque du Centre d'E´tudes Cathares, sous la présidence de Michel Roquebert.* Carcassonne, 4-6 octobre 2002, Carcassona, 2004, p. 157-70; M. ALVIRA, *op. cit.,* 2010.

acusats de defensar l'heretgia. Com es pot justificar, doncs, el suport del rei als heretges? Aquest article analitza l'aparició de l'heretgia a la corona d'Aragó durant el regnat de Pere el Catòlic i la relació del rei amb el desenvolupament de les primeres mesures per a fer front a la dissidència cristiana.

Primeres mesures contra l'heretgia a la Corona d'Aragó

El 20 d'abril de 1194 es signava a Tordehumos, Valladolid, el tractat de pau que porta el mateix nom de la ciutat. Amb aquest tractat, el cardenal i legat pontifici del papa Celestí III, Gregori de Sant'Angelo, establia les condicions que havien de regir la pau entre els monarques Alfons IX de Lleó i Alfons VIII de Castella, que tenia l'objectiu de posar fi a les guerres que hi havia entre ambdós regnes i buscar una aliança comuna contra els musulmans.[3] El mateix prelat va impulsar un concili, celebrat a Lleida, del qual va sortir una important constitució que Alfons el Trobador, rei d'Aragó, comte de Barcelona i marquès de Provença, va emetre aquell octubre de 1194 contra els heretges:

> «Quapropter precedentium patrum nostrorum imitatores et sancte romane ecclesie canonibus obtemperantes, qui hereticos a conspectu Dei et catholicorum omnium abiectos ubique damnandos ac persequendos censerant, valdenses videlicet sive sabatatos, qui et alio nomine se vocant pauperes de Lugduno, et omnes alios hereticos, quorum non est numeros, a sancta ecclesia anathematizatos, ab omni Regno nostro et potestativo».[4]

3. J. González, *Alfonso IX*, Madrid, 1944-45, vol 2, p. 116-117.

4. Arxiu Episcopal de Girona, pergamí original, armari III del claustre, Llibre Verd, f. 213; edició del document a *EFV*, p. 91-93; J. Marqués, «Alfonso el Casto y la seo de Gerona», dins: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón,* II, Barcelona, 1962, doc. 5, p. 218-219; C. Baraut, «Els inicis de la inquisició a Catalunya...», 1996-1997, doc. 1, p. 419-420; A. I. Sánchez Casabón, *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196),* Zaragoza, IFC, doc. 621, p. 797-798; Signa el document de 1194 Gregorius Sancti Angeli; aquest legat va venir en dues ocasions a la Corona d'Aragó, entre 1192-4 i 1196-7. Vegeu al respecte J. Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España: Viage a Lérida y Barcelona*, vol. 17, Madrid, 1851, p. 205; D. Smith, *Innocent III...* p. 12; sobre la

El decret era un edicte d'expulsió dels valdesos i de totes les altres heretgies de les terres de la Corona d'Aragó que havien estat anatematitzats en els concilis anteriors. El decret prohibia a tots els vassalls del rei ajudar, amagar o encobrir heretges, i preveia l'expropiació dels béns als culpables.[5] També manava que els bisbes i els governants donessin a conèixer el decret públicament els diumenges a totes les esglésies i, aquells qui no ho fessin, podrien sofrir les mateixes penes. L'edicte emès l'octubre, deixava temps fins a l'1 de novembre perquè els heretges sortissin lliurement del territori, el dia de Tots els Sants. En el cas que no ho fessin, declarava que qualsevol persona podria inflingir el càstig als heretges, ja fos mutilació o la mort, ans al contrari, rebrien la seva gràcia.[6]

Al setembre de 1196, Pere prenia possessió del regne d'Aragó després de la mort del seu pare, Alfons el Trobador. Un any i mig després, el febrer de 1198, el rei Pere ratificava el decret d'Alfons amb un redactat més extens i amb diverses especificacions més.[7] El

influència d'aquest legat en l'elaboració del decret vegeu, J. A. Llorente, *Historia crítica de la inquisición en España*, Hiperion, 1981, vol 1, p. 51 (original de 1870); C. Thouzellier, *Catharisme et valdéisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, Laffitte Reprints, Marsella, 1982, p. 134; M. Alvira i D. J. Smith, «Politica antiherética en la Corona de Aragon: Una carta inédita de Inocencio III a la reina Sancha (1203)», dins: *Acta historica et Archeologica Medievalia* 27-28, 2006-2007, p. 78-79.

5. «Appellationis remedio confiscandis, se tamquam reum criminis lese majestatis puniendum».

6. «Notandum etiam quod si qua persona, nobilis aut ignobilis, aliquos supradictorumnefendorum alicubi regionum nostrarum invenerit, non prorsus aut cito inde exeuntes, sed potius contumasciter commorantes, omne malum, dedecus et gravamen, quod eis, preter solummodo lesionem mortis et membrorum detruncationem, intulerit, gratum et acceptum erit in ecclesiis nostris et nullam inde penam pertimescat quoquo modo incurrere, sed magis ac magis gratiam nostram se noverit promereri».

7. Original perdut; còpia del segle xiii-xiv a l'Arxiu Capitular de Girona, Cartulari de «Rúbriques Vermelles» del bisbe de Girona, n. 64, f. 89v-90v (decret amb data de 1197); Ed. a Pierre de la Marca, *Marca Hispanica sive Limes hispanicvs,* París, 1688, doc. 487, col. 1384-1385 (també amb data de 1197); Mansi, 22, 673-676; E. Flórez, *España sagrada. Theatro geográfico histórico de la Iglesia de España*, vol. 43, Madrid, 1819, doc. 52, p. 488-490, «ex archivo ecclesie Gerundensis» (sense data, el decret es contextualitza el 1192, any en què Alfons va emetre unes constitucions de Pau i Treva); J. Tejada, *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia*

rei Pere ordenava a tots els arquebisbes, bisbes i la resta d'eclesiàstics, prelats de Déu, rectors, comtes, vescomtes, veguers, magistrats, batlles, homes d'armes, burgesos, i a tots els habitants del regne[8] que observessin la religió cristiana que, fidel a l'exemple dels seus avantpassats i obeint els cànons de l'Església que separen l'heretge del gremi de l'Església i del consorci dels fidels, obliga a sortir del seu regne tots els valdesos, vulgarment anomenats ensabatats i Pobres de Lió, i tots els altres heretges de qualsevol secta o nom, catalogats com a enemics de la creu de Crist, violadors de la fe catòlica i enemics públics del rei i del regne.[9]

El diumenge de Passió era el termini establert perquè els senyors expulsessin els heretges de les seves terres. Si després d'aquesta data en fos trobat cap, se'ls aplicaria la mateixa pena que s'explicitava en el decret anterior i els seus béns serien expropiats.[10] De les propietats, se'n farien tres parts: una es lliuraria al denunciant i les altres dues quedarien per a la corona.[11] El rei es reservava el dret d'aplicar als

de España, vol. 3, 1861, p. 301-307; M. Menéndez Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, B.A.C., Madrid, 2006, vol 1, p. 453-455 (original de 1880-1882); *EFV*, I, 93-94; C. Baraut, «Els inicis de la inquisició a Catalunya i les seves actuacions al bisbat d'Urgell (segles xiii-xv)», dins: *Urgellia*, 13 (1996-1997), doc. 2, p. 420-422; *Documentos de Pedro*, vol 1, doc 128, p. 265-268; J. M. Marquès, *El Cartoral de Rúbriques Vermelles de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324),* edició a cura de J. de Puig Oliver i A. Serrat i Torrent, Col·lecció Diplomataris, 46, Barcelona, 2009, doc. 13 (64), p. 143-147.

8. «Petrus, Dei gratia rex Aragonum et comes Barchinone, universis archiepiscopis, episcopis et ceteris ecclesiarum Dei prelatis atque rectoribus, comitibus, vicecomitibus, vicariis, merinis, baiulis, militibus, burgensibus omnibusque populis in regno et potestate nostra constitutis, salutem et integram christiane religionis observanciam».

9. «Quapropter precedencium patrum nostrorum in fide imitatores et sacrosancte Romane Ecclesie canonibus obtemperantes qui hereticos a consorcio Dei et sancte Ecclesie et catholicorum omnium exclusos ubique dampnandos ac persequendos censuerunt valdenses, videlicet qui vulgariter dictintur çabatati qui et alio nomine se vocant pauperes de Lugduno, et omnes alios hereticos, quorum non est numerus nec nomina sunt nota, a Sancta Ecclesia anathematizatos, ab omni regno et potestate nostra tamquam inimicos crucis Christi christianeque fidei violatores, et nostros etiam regni nostri publicos hostes exire ac fugere districte et irremediabiliter precipimus».

10. «Corpora eorum ignibus crementur».

11. «Et sub eadem districtione vicariis, vegueres, bayles, merinos de todas sus tierras intervengan, duabus partibus rerum suarum confiscatis, tertia sit inventoris».

culpables la pena de mort per mitjà del foc.[12] Els qui amagaven, rebien o afavorien l'heretgia serien castigats també amb les mateixes penes. Per dur-ho a terme, els governadors i jutges havien de jurar davant els bisbes en el terme de vuit dies per acomplir la seva missió, i en cas de no fer-ho, també ells serien castigats i sofririen les mateixes penes que els heretges.

El rei també ordenava que els castlans i senyors havien de fer fora de la mateixa manera els heretges que estiguessin a les seves terres, als quals se'ls concedia tres dies per sortir sense subsidi. Si no obeïen, els homes de les viles i esglésies, dirigits pels veguers, batlles i magistrats, podien perseguir el reu en les terres dels senyors, sense obligació de pagar els danys que fessin al castlà o als altres fautors dels heretges. Els que amb el termini de vuit dies de la publicació de l'edicte no jurés sobre els Evangelis complir fidelment aquesta ordre, pagaria una multa de 200 monedes d'or, mentre que la persona que es negués a perseguir-los incorreria en la indignació del rei i pagaria vint monedes d'or.[13] A partir de la publicació de l'edicte, tothom qui rebés a casa seva heretges o escoltés les seves funestes predicacions, els acollís, alimentés o els defensés, el rei faria que sobre ells caigués la ira de Déu omnipotent i la seva sense apel·lació, serien condemnats com a reus de «lesa majestat» i confiscats els seus béns.[14]

Els dos decrets tenen molt en comú. Ambdós comencen amb la mateixa fórmula i determinen els mateixos punts en relació a l'heretgia, amb l'excepció d'algunes petites modificacions en la versió del rei

12. «Si quis igitur ab hac die et deinceps predictos valdenses seu çabatatos aliosve hereticos cuiuscumque secte in domibus suis recipere vel eorum funestam predicationem alicui audire aut eis cibum aut aliquod alium beneficium largiri vel eis credere, eosve defendere aut in aliquo assensum prebere presumpserit, indignacionem omnipotentis Dei et nostram se noverit incursurum, bonisque suis absque appellacionis remedio confiscandis se tamquam reum criminis lese maiestatis puniendum».

13. «Quod si monitis eorum adquiescere noluerint, omnes homines villarum seu ecclesiarum vel aliorum locorum religiosorum in diocesi illius episcopi constituti in cuius territorio idem castlanus aut dominus castri vel ville fuerit ex mandato et auctoritate nostra regia sequantur vicarios, baiulos et merinos nostros illius episcopatus super castra et villas eorum et super loca ubi inventi fuerint, et de dampno quod castlanus sue dominus castri vel villarum aut recepcionibus dictorum nefandorum dederint, nullatenus teneantur, sed si sequi eos noluerint, ex quo eis denunciatum fuerit, ultra iram et indignacionem nostram quam se noverint incursuros, viginti aureos pro pena singulari eorum, nisi iuste et legitime se excusare potuerint, nobis prestabunt».

14. «Tamquam reum criminis lese maiestatis puniendun».

Pere. En aquesta darrera queden ampliades les responsabilitat dels ciutadans en l'expulsió i persecució dels heretges. Una de les particularitats dels decrets és l'associació de l'heretgia amb el crim de lesa majestat, «*criminis lesa majestatis puniendum*». Això mostra un canvi en la concepció de l'heretge, que passarà a ser no només un problema religiós, sinó també polític.[15] El 1194, l'heretgia es convertí a la Corona d'Aragó en un atemptat contra el rei i la corona, una acció que justificava la pena de mort. Aquesta legislació es potencià amb la butlla *Vergentis in senium* d'Innocenci III, del 25 de març de 1199, que va significar un pas més, i molt important, en la catalogació de l'heretge al codi legislatiu en incloure el crim de «lesa majestat» en el dret públic.[16] Tot i la severitat dels decrets, no ens han pervingut sentències que ens permetin conèixer-ne l'aplicació i l'abast. Tampoc tenim constància que s'haguessin produït expropiacions de béns per aquesta raó durant els anys posteriors a l'emissió del decret. Això ha fet que alguns autors afirmessin que, a la pràctica, els decrets no foren aplicats, tot i que hem de tenir present que aquest és un període en el qual ni la Inquisició ni el procés inquisitorial encara no estaven constituïts. [17]

Els dos decrets mencionen dos tipus d'heretgies: els valdesos, i «*omnes alios hereticos*», totes les altres heretgies, un concepte que remetia al catarisme.[18] El terme càtar, d'origen catòlic, no fou emprat

15. J. Chiffoleau, «Sur le crime de lèse majesté médiéval», dins: *Genèse de l'ètat moderne en méditerranée. Approches historique et anthropologique des pratiques et des representations,* École Française de Rome, 1993, p. 183- 213

16. E. Friedberg, *Corpus Iuris Canonici,* Leipzig, 2 vols., 1879-1881, vol. 2, p. 782-3; sobre la butlla *Vergenti*s vegeu O. Hageneder, «La decretale Vergentis (X. V, 7, 10): Un contributo sulla legislazione antiereticale di Innocenzo III», dins: *Il Sole e la Luna: Papato, impero e regni nella teoria e nella prassi dei secoli xii e xiii,* Milà 2000, p. 131-163 (article original en alemany de 1963); W. Ullman, «The Significance of Innocenci III's Decretal Vergentis», dins: *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras,* París, 1965, p. 729-741; O. Hageneder, «Der Häresiebegriff bei den juristen des 12. und 13. jahrhunderts», dins: W. Lourdaux, D. Verhelst (eds.), *The concept of heresy in the middle ages (11th-13th C.),* 1976 p. 88-96; M. Meschini, «L'evoluzione della normativa antiereticale di Innocenzo III dalla Vergentis in senium (1199) al IV concilio lateranense (1215)», dins: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo,* 106/2, 2004, p. 207-231; M. Alvira, D. J. Smith, *art. cit.,* 2006-2007.

17. J. Ventura, «El catarismo... », p. 79; J. Ventura, *Pere el Catòlic*... p. 50-51.

18. Sobre la diversitat de noms que van rebre els càtars vegeu C. Thouzellier, *Catharisme et valdéisme en Languedoc a la fin du XII et au début du XIII siècle,*

a l'època a excepció d'algun tractat de producció catòlica i alguns concilis. Als textos jurídics de l'època, tampoc no s'hi feia servir aquest nom, sinó que els sospitosos eren acusats d'heretgia, coneguda com «*herètica pravitat*». Les comunitats que s'inclouen sota el nom de càtares van ser anomenades de diferents maneres en funció de la regió on apareixien. Eren els *patarins* a Itàlia, *pifles* a Flandes, *bugres* a Borgonya i la Champagne, *càtars* (i les seves derivacions) a Alemanya i *albigesos* al sud de França. Aquests eren alguns dels noms que a mitjan segle XIII esmentava l'inquisidor Etienne de Bourbon al seu *Tractatus de diversis materiis predicabilibus*.[19] A pesar de la diversitat de noms, en termes generals aquest moviment fou assimilat al maniqueisme i al mateix concepte d'heretgia que acabarà per definir aquesta dissidència.[20] Per aquesta raó, molts tractats teològics que combaten el catarisme ho fan sota el nom d'heretgia. Tal és l'exemple del teòleg Alan de Lille, que va escriure al voltant del 1200 el tractat *De Fide Catholica contra hereticos* on distingia quatre grups amb els quals mantenia controvèrsies; els jueus, els pagans,

avant propos p. I-IV; *ibidem*, ««patarins» et «albigenses»», *Héresie et hérétiques*, Roma, 1969, p. 204-262; J. DUVERNOY, «Une controverse su l'origene du mot Cathares: 'Cathares' ou Ketter»?», dins: *Annales du Midi*, 87, núm. 123, 1975, p. 341-345; J. DUVERNOY, «L'acception 'hereticus' (iretge) = 'parfait cathare' en Languedoc au XIIIème siècle», dins: W. LOURDAUX, D. VERHELST (eds.), *The concept of heresy...* p. 198-210; J.-L. BIGET, ««Les Albigeois»: remarques sur une dénomination», dins : M. ZERNER (dir.), *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition,* Niça, 1998, p. 219-256; J. THÉRY, «L'hérésie des bons hommes. Comment nommer la dissidence religieuse non vaudoise ni béguine en Languedoc? (XIIe-début du XIV siècle)», dins: *Heresis,* 36-37, 2002, p. 75-117; M. ALVIRA, «On the Term *Albigensians* in 13th Century Hispanic Sources», dins : *Imago Temporis. Medium Aevum*, 3, 2009, p. 123-137.

19. La part del tractat d'Etienne de Bourbon que fa referència als noms està reproduït a *Collectio Judiciorum,* vol. 1, p. 90: «vocaverunt Manichearum, & se ab eo Manichaeos, cum potius vocandi essent Maniaci. Diversis mode appellati sunt. Dicti sunt Albigenses, propter hoc, quia illam partem Provinciae urbem, circa fluvium Albam, primo in Provincia infecerunt. Dicuntur etiam a Lombardis, Gazari vel Pathari, a Theutonicis, Kathari vel Kataristate; dicuntur etiam Burgari, quia latibulum eorum speciale est Burgarias, Gallice etiam dicuntur ab aliquibus Popelicant». Vegeu també J. BERLIOZ, ««Les erreurs de cette doctrine pervertie...». Les croyances des cathares selon le dominicain et inquisiteur Etienne de Bourbon (mort v. 1261)», dins: *Heresis,* 2000, 32, p. 53-67.

20. Vegeu al respecte J. DUVERNOY, *art. cit.*

els valdesos i els heretges que ell mateix assimilava al catarisme.[21] Pocs anys abans, el *Liber Antiheresis,* atribuït al teòleg Duran d'Osca, era un tractat escrit per a debatre doctrinalment sobre el catarisme a la regió occitana que sense mencionar el seu nom designava aquest moviment com a heretgia.[22] L'aparició dels decrets a finals del segle XII i la nomenclatura emprada ens indiquen que l'heretgia –valdesa i càtara– era present al territori de la corona d'Aragó, o si més no, es percebia com una amenaça per part de la jerarquia eclesiàstica conseqüència de la seva presència a la regió occitana, sobretot a Narbona i Provença.

Quins van ser els precedents d'aquests decrets i la raó de la seva promulgació? A partir de la segona meitat del segle XII van aparèixer a Europa les primeres mesures contra l'heretgia. L'any 1148, es va celebrar a Reims un concili que va incloure les primeres disposicions contra l'heretgia amb el cànon 17: «*Ut ordinationes ab hereticis et schismaticos*»,[23] i el cànon 18: «*Ne quis heresiarchas et sequaces*».[24] Uns anys després, el 1167, es celebrava a França el concili de Tours amb noves disposicions per a fer front als heretges albigesos i a les seves ordenacions.[25] Les primeres mesures contra l'heretgia a la Corona d'Aragó van aparèixer a Lleida; després de la conquesta de la ciutat el 1149, es podria haver realitzat un concili provincial l'any 1155.[26] Tot i la incertesa en la celebració del concili, els cànons que han perurat indiquen una condemna de l'heretgia molt similar a com es va establir en el concili de Lleida de 1173, presidit per Jacint de Bobone, acompanyat per l'arquebisbe Guillem i altres bisbes de la província eclesiàstica de Tarragona. Aquest concili establia en el cànon 18: «*Heresiarchas et ab eis ordinatos apostolica autoritate*

21. Alanus De Insulis, *De Fide Catholica Contra Haereticos*, PL 210, 305-430.

22. Edició del tractat a K-V. Selge, *Die ersten Waldenser II: Der Liber Antiheresis des Durandus von Osca*, Berlín, Walter de Gruyter, 1967.

23. Mansi, 21, 717-718.

24. Mansi, 21, 718.

25. Mansi 21, 1167-1187; Cànon 4 «Albigensium haereticorum» (1177-1178) i cànon 9 «haereticorum ordinationes» (1179).

26. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII),* estudi introductori i edició a cura de Gener Gonzalvo i Bou, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1994, p. 58 § 20; Sobre la problemàtica del concili vegeu F. Sabaté, *Història de Lleida*, Lleida, Pagès editors, vol. 3, 2003 p. 242.

deponimus».[27] Eren les primeres disposicions contra l'autoritat dels heresiarques i tots aquells que fossin ordenats per ells que s'establien a Lleida (potser ja al 1155), amb uns cànons molt similars als que s'havien promulgat a Reims i a Tours pocs anys abans. Al mateix concili de Tours de 1167, s'hi establia que els heretges s'estenien des de Tolosa i les províncies veïnes com un càncer (*cancri*) cap a Gascunya i les altres províncies.[28] El concili assenyalava la regió de Tolosa com a centre de l'heretgia. Per altres fonts podem saber que aquestes «altres províncies» que estipulen les actes de Tours probablement feien referència al cismàtics d'Alemanya i els heretges d'Aragó.[29]

El següent pas amb grans conseqüències en la lluita contra l'heretgia fou en el III concili del Laterà convocat el 1179 pel papa Alexandre III.[30] El concili reprenia les mesures iniciades a Tours i dedicava el cànon 27 a l'heretgia, denunciant la presència dels denominats «càtars, patarins o publicans» a Gascunya, Albi, i a la regió de Tolosa.[31] El concili no condemnava els valdesos, tot i que feia anys que Pere Valdès i la seva comunitat predicava a la ciutat de Lió.[32] El concili estipulava que els defensors i protectors dels heretges

27. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya*, p. 66 § 18; el mateix cardenal era present com a legat pontifici a la península el 1155 i va poder impulsar el concili d'aquest any, tot iels problemes que planteja la seva celebració.

28. Mansi 21, 1177-1178.

29. *Chronicon Angliae Petriburgense*, ed. J. Giles, Publications of the Caxton Society, vol. 2, London, 1845, pág. 98; Vegeu M. Alvira, D. J. Smith, «Política antiherética...» pág. 80; C. Gascón, «La carta de Niquinta y la 'ecclesia aranensis': una reflexión sobre los orígenes del catarismo en Cataluña», dins: *Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia medieval*, 21, 2008 , p. 147.

30. Mansi 22, 209-468.

31. Mansi, 22, 231-233: Cánon 27 «De hereticis».

32. Sobre els valdesos vegeu A. Dondaine, «Aux origines du valdéisme: Une profession de foi de Valdès», dins: *Archivum Fratrum Praedicatorum* 16, 1946, p. 191-235; G. Gonnet, *Enchiridion Fontium Valdensium, 1179-1532*, 2 vols., Librería Claudiana, Torre Fellice, 1958 - Torí, 1998; AAVV, «Vaudois languedociens et pauvres catholiques», dins: *Cahiers de Fanjeaux* 2, Tolosa, 1967; J. Gonnet, A. Molnar, *Les vaudois au moyen age*, Torí, 1974; K.-V. Selge, «La figura e l'opera di Valdez», dins: *Bollettino della Società di studi valdesi*, 136, 1974, p. 3-25; G. Gonnet, «Pierre Valdo ou Vaudès de Lyon?», dins: *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français* 126, 1980, p. 247-250; G. Merlo, *Valdesi e valdismi medievali I: Itinerari e proposte di ricerca*, Torí, 1984; S. del Cura Elena, «La potestad de consagrar la eucaristia en el proceso evolutivo de los valdenses medievales», dins: *Burgense.*

fossin castigats mitjançant un anatema, prohibia rebre'ls a les cases i tenir-hi tractes comercials. A continuació feia una crida a tots els fidels perquè s'oposessin als heretges i que, per a la remissió dels seus pecats, s'aixequessin en armes contra ells, i com a contrapartida l'Església concedia indulgències.[33] Aquesta crida a les armes començava a preparar el terreny per instaurar la institució de la Croada en territori cristià.[34] L'any següent, l'arquebisbe de Narbona promulgava una sentència contra els heretges de la seva diòcesi.[35]

Poc després, el papa Luci III va promulgar la decretal *Ad Abolendam diversarum haeresium pravitatem* el 4 de novembre de 1184 al Concili de Verona amb la participació de l'emperador Frederic Barbarroja.[36] Aquesta decretal imposava un anatema contra quatre tipus d'heretgies, totes elles existents a la regió occitana i Itàlia. Eren

---

Collectanea Scientifica, Burgos, 24, 1983, p. 95-191; S. del Cura Elena, «Fuentes para el estudio de los valdenses medievales», dins: *Compostellanum*, 29/1-2, 1984, p. 97-123; G. Merlo, *Valdesi e valdismi medievali II: Identità valdesi nella storia e nella storiografia, studi e discussioni*, Torí, 1991; J. Duvernoy, *Cathares, Vaudois et Béguins, dissidents du pays d'Oc*, Tolosa de Llenguadoc, 1994; R. Manselli, «Il valdismo originario», dins: *Il secolo XII: Religione popolare ed eresia*, Roma, 1995, p. 119-133; G. Gonnet, «Una 'vexata quaestio': il nome 'valdese'», dins: *Bollettino della Società di studi valdesi* 178, 1996, p. 88-92; G. Audisio, *Les Vaudois. Naissance, vie et mort d'une dissidence (XIIe-XVIe siècles),* Torí, 1989; P. Biller, *The waldenses 1170 -1530: between a religious order and a church,* Ashgate, Aldershot, 2001; C. Papini, *Valdo di Lione e i «poveri nello spirito»,* Torí, 2001; E. Cameron, *Waldenses: Rejections of Holy Church in Medieval Europe*, 2001; M. Rubellin, «Au temps où valdès n'était pas hérétique: hypothèses sur le rôle de valdès à Lyon (1170-1183)», dins: M. Zerner (dir.), *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition,* Niça, Centre d'Études Médiévales, 1998, p. 193-218; P. Biller, «Goodbye to Waldensianism?», dins: *Past and Present* 192/1, 2006, p. 3-33.

33. Mansi 22, 231-233.

34. R. Foreville, «Inocent III et la Croisade Albigeoise», dins: *Cahiers de Fanjeaux,* 4 «Paix de Dieu et guerre Sainte en Languedoc», Tolosa de Llenguadoc, 1969, p. 188; vegeu al respecte M. Roquebert, *L'Épopée Cathare*, vol I: «La Croisade Albigeois», París, Perrin, 2001, p. 200 i seg.

35. HGL 8, 341-344.

36. Mansi 22, 487-493; EFV, 50-53. Sobre la decretal vegeu P. Diehl, «Ad abolendam (X 5.7.9.) and Imperial Legislation Against Heresy», dins: *Bulletin of Medieval Canon Law*, 19, 1989, p. 1-11. P. Diehl minimitza el paper de l'emperador en l'elaboració de la decretal. Altres autors com Henry Maisonneuve en destaquen la importància a H. Maisonneuve, *Études sur les origines de l'Inquisition. L'église et l'état au Moyen Age,* París, 1960, p. 151.

els càtars o patarins, els Pobres de Lió, els josefins i els arnaldistes.[37] Era la primera vegada que els Pobres de Lió o valdesos, expulsats de Lió el 1181, rebien un anatema. Al mateix temps, la decretal comportava dos passos importants en la lluita contra l'heretgia. En primer lloc obligava els religiosos a inspeccionar la zona infectada o sospitosa d'heretgia i, en segon lloc, feia una crida al braç secular a participar en la seva persecució com una obligació del cristià, d'acord amb la línia iniciada al III Concili del Laterà.[38] També era la primera vegada que es promulgava una llei contra els protectors dels heretges a qui se'ls podia aplicar com a càstig la mateixa pena d'expropiació dels béns.

A Narbona, la primera condemna explícita dels valdesos es produí al voltant de 1190. Bernat de Fontcaude va escriure un tractat doctrinal contra els valdesos, *Adversus Waldensium sectam* entre 1190 i 1192, en el qual menciona la disputa que va tenir lloc a la mateixa ciutat entre l'arquebisbe i valdesos.[39] Tot i que el tractat està dirigit contra els valdesos, l'autor també dedica una part del text a refutar les «*alias haereses*» que remeten als errors professats pel catarisme.[40] La denúncia de Bernat coincidia amb l'aparició del decret d'Alfons de 1194 i és probable que la presència d'aquesta heretgia valdesa a Narbona hagués alertat del perill a Catalunya. Les relacions entre ambdues regions eren importants a l'època tal i com ho evidencia la proximitat geogràfica i les relacions comercials entre els dos territoris.[41] L'Església catalana va dependre de l'arquebisbat de Narbona fins a mitjan segle XII, en què es va iniciar un procés

37. Mansi 22, 492-493: «Catharos et patarinos, qui se Humiliatos vel Pauperes de Lugduno».

38. H. MAISONNEUVE, *Études sur les origines de l'Inquisition*... p. 151-156; H. G. WALTHER, «Häresie und päpstliche politik», dins: W. LOURDAUX, D. VERHELST (eds.), *The concept of heresy*... p. 124-126.

39. PL 204, 793-1084; EFV, 64-90.

40. PL 204, 793.

41. A. ABULAFIA, «Narbonne, the lands of the crown of Aragon, and the Levant trade 1187-1400», dins: *XIIè Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpelleer, 1985, vol. 1, p. 189-207; C. BATLLE, «Relaciones de Barcelona con Occitania en el siglo XIII», dins: *XIIe Congrès de la Couronne d'Aragon*, Montpeller, 1985, vol 2, p. 9-23; J. CAILLE, «Urban expansion in the région of Languedoc from the eleventh to the fourteenth century: the examples of Narbonne and Montpellier», dins: J. CAILLE, *Medieval Narbonne: a city at the heart of the troubadour world*, Ashgate, 2005, 2ª part, p. 51-72.

d'autonomia amb la restauració de la seu de Tarragona.[42] Tot i això, els vincles entre ambdues esglésies foren molt patents. El mateix Guillem Berenguer, fill il·legítim de Ramon Berenguer IV i parent del rei Pere el Catòlic, fou arquebisbe de Narbona des de 1191 fins a 1212, any en què fou deposat.[43]

Si a Narbona la presència de l'heretgia valdesa es remuntava de manera clara a la darrera dècada del segle XII, podem constatar la presència de l'heretgia dualista càtara en aquest mateix espai geogràfic a través de l'aparició de diversos tractats teològics que combaten al catarisme. Aquest conjunt de tractats provenen d'una mateixa regió geogràfica i va tenir com a centre les escoles jurídiques i teològiques de Montpeller, una senyoria que quedà sota domini de la corona d'Aragó a partir de 1204. A partir de 1160, a Montpeller i ciutats veïnes s'hi van desenvolupar escoles de dret canònic formades per mestres que havien estudiat a Bolonya, com per exemple Placentí, les summes del qual podrien haver inspirat la base del decret.[44] El concili celebrat el 1195 a Montpeller va incloure les disposicions del III concili del Laterà, i una condemna a «*omnes haereticos*» perseguits per l'Església.[45] Va ser al voltant d'aquestes escoles teològiques que, al final del segle XII i principi del XIII, van aparèixer un seguit de tractats doctrinals que combatien la dissidència càtara per convertir l'heretgia,

42. Sobre el procés de restauració de la seu de Tarragona i l'ordenació de les esglésies catalanes vegeu J. M. FONT RIUS, «Entorn de la restauració cristiana de Tarragona. Esquema de la seva ordenació jurídica inicial», dins: *Boletín arqueológico,* Tarragona, LXVI, 1966, p. 83-105; L.-J. Mc. CRANK, «La Restauración eclesiástica y reconquista en la Catalunya del siglo XI: Ramon Berenguer I y la sede de Tarragona», dins: *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1976-1977, vol. 49-50, p. 5-39; J. FIGUERAS, *La restauració de la Seu de Tarragona*, Arquebisbat de Tarragona, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.

43. E. GRAHAM-LEIGH, «Hirelings and Shepherds: Archbishop Berenguer of Narbonne (1191-1211) and the Ideal Bishop», dins: *English Historical Review*, 116, 2001, p. 1083-1102.

44. H. MAISONNEUVE, *Études sur les origines de l'Inquisition...* p. 139-141. Sobre les escoles de Montpeller vegeu els treballs de André Gouron, A. GOURON, «Les juristes de l'école de Montpellier», dins: A. GOURON, *Études sur la diffusion des doctrines juridiques medievales*, Londres, 1987, p. 3-35; P. TISSET, «Placentin et son enseignement à Montpellier. Droit romain et coutume dans l'ancien pays de Septimanie», dins: *Recueil de mémoires et travaux,* publiée par la Société d'histoire du droit et des institutions des anciens pays de droit écrit, fasc. 2, 1951, p. 67-94.

45. Mansi 22, 667-672.

tal i com ha destacat Annie Cazenave, en un problema de llenguatge.[46] Era una resposta als comentaris i les analogies que els doctors càtars establien a través de les Sagrades Escriptures per formular una nova doctrina. Per als teòlegs catòlics, això era una transgressió del missatge evangèlic i per aquesta raó iniciaren un combat dialèctic fonamentat en la lògica, la retòrica i la gramàtica.[47] Era una «perversió de l'escriptura».[48]

Un dels tractats més importants fou el *De Fide Catholica* d'Alan de Lille, dedicat a Guilhem de Montpeller, que refutava les tesis dels qui afirmaven la dualitat de principis.[49] Un altre llibre contextualitzat en aquesta regió del sud de França i nord de Catalunya, era el *Liber Antiheresis,* un manuscrit del final del segle XII atribuït a Duran d'Osca.[50] La versió més antiga d'aquest tractat, conservat a Madrid, fusiona en un mateix volum un primer llibre realitzat per un teòleg valdès que presenta el model d'eclesiologia valdesa alternada amb la disputa contra l'heretgia i, un segon llibre elaborat per un teòleg catòlic que concentra en cinc capítols els punts principals del debat contra l'heretgia càtara. Aquesta segona part és un dels primers textos escrits per un teòleg catòlic –tal i com ho demostra el coneixement teològic de l'autor i l'ús que fa de les autoritats–, entre 1185 i 1190.[51] Aquests llibre està dividit en cinc capítols que integren, tal i com ha destacat Pilar Jiménez, un gran nombre de les citacions bíbliques i patrístiques

46. A. CAZENAVE, «Langage catholique et discours cathare: Les écoles de Montpellier», dins: *L'art des confins: Mélanges offerts à M. de Gandillac,* París, 1985, p. 137-152.

47. A. CAZENAVE, «Langage catholique et discours cathare... p. 146-147; P. JIMENEZ, «Le 'traité cathare anonyme': un recueil d'autorités à l'usage des prédicateurs cathares?», dins: *Heresis* 31, 1999, p. 95.

48. *Liber Antiheresis,* (ed. K.-V. SELGE), p. 116.

49. PL, 210, 308: «Quibus auctoritatibus muniti haeretici, dicunt esse duo rerum principia».

50. Pel que fa a la versió de Madrid, Biblioteca Nacional (Madrid), ms. 1114; La versió de París fusiona els dos llibres de Madrid en un de sol, Bibliothéque Nationale de France, ms. 13446.

51. A. DONDAINE, «Durand de Huesca et la polémique anti-cathare», dins: *Archivum Fratrum Praedicatorum,* 29, 1959, p. 228-277; C. THOUZELLIER, «Controverses Vaudois-Cathares a la fin du XIIe siècle (d'après le livre II du "Liber Antiheresis", ms. Madrid 1114 et les sections correspondantes du ms. BN lat. 13446», dins: *Archives d'Histoire Doctrinal et Littéraire du Moyen Age*, T. XXVII, 1960 (1961), p.137-227.

que també són presents al tractat anònim càtar que reprodueix el *Liber Contra Manicheos,* un llibre escrit al voltant de 1224 per refutar l'heretgia càtara i atribuït també a Duran d'Osca.[52] Per tant, és probable que ambdós llibres, l'*Antiheresis* i el *Contra Manicheos*, escrits amb trenta anys de diferència, combatissin teològicament una mateixa base del tractat càtar. Aquesta compilació d'autoritats que es troba en els dos tractats està realitzada de manera més ordenada i sistemàtica a l'*Antiheresis* (final del segle XII) que al mateix tractat càtar (reproduït al *Contra Manicheos* al voltant de 1224). Això és degut al fet que aquest tractat càtar era una argumentació defensiva escrita amb la intenció de mostrar la veracitat de la seva fe per fer front als atacs dels teòlegs i aquesta metodolgia pot suggerir que ambdós tractats teològics devien ser escrits per autors diferents.[53] Aquest segon llibre, fonamentat en l'ortodòxia catòlica i l'ús del llenguatge podria procedir, com apunta Annie Cazenave, de les escoles de Montpeller.[54]

El fet cert és que la influència d'aquest segon llibre es va fer notar en altres tractats que aparegueren en la mateixa regió geogràfica (potser a Elna) per combatre la dissidència càtara al nord de Catalunya i al sud de França. Un d'aquests tractats és l'*Opusculum contra haereticos,* anònim conservat a Madrid.[55] Amb el mateix títol es conserva un altre tractat, el *Contra hereticos* d'Ermengaud,[56] atribuït a

52. P. JIMENEZ, «Le traité cathare...p. 78 i 84; edició del tractat a C. THOUZELLIER (ed.), *Une somme anti-cathare: Le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca*, Louvain: Spicilegium sacrum Lovaniense 1964.

53. P. JIMENEZ, «Le traité cathare...p. 94-95. Aquesta voluntat es posa de manifest al pròleg del mateix tractat «de compilatione Manicheorum», *Liber contra Manicheos*, (ed. de C. THOUZELLIER), p. 87-88: «Quoniam nonnulli de divinis operibus atque creaturis nobis male improperant, idcirco ea que inde sentimus, verbis et corde pariter confitemur, ut qui ob hanc causam nos ignoranter impugnant, lucidius rei veritatem cognoscentes percipiant».

54. A. CAZENAVE, «Langage catholique et discours cathare...., p. 137-152.

55. *Opusculum contra hereticos et eorum errores*, ff. 62-128, inclòs dins ms. 6911 *Expositio super Cantica Canticorum*, Biblioteca Nacional (Madrid).

56. *Contra haereticos* d'Ermengaudus, ed. PL 204, col. 1235-1272; Vegeu al respecte ZERNER, «Au temps de l'appel aux armes contre les hérétiques: Du 'Contra Henricum' du moine Guillaume aux 'Contra hereticos'», dins: M. ZERNER (ed.), *Inventer l'hérésie?...* p. 119-156; R. MANSELLI, «Ermenegaudo, il 'Contra Waldenses' ed il nuovo capitolo sui valdesi», dins: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano,* 67, 1955, p. 253-264; C. THOUZELLIER, «Le 'Liber antiheresis' de Durand de Huesca et le 'Contra hereticos' d'Ermengaud de Béziers», dins: *Revue d'histoire ecclésiastique* 55, 1960, p. 130-141.

Ermangaud de Beziers, antic heresiarca i company de Duran d'Osca,[57] tot i que probablement fos del teòleg catòlic Ermengaud abat de Saint-Gilles de Nimes (1179-1195) i protector d'Alan de Lille.[58] L'organització del contingut i la pràctica litúrgica del *Contra hereticos,* mostren una versió primerenca d'un tractat elaborat per un catòlic que utilitza només el Nou Testament per a la refutació de l'heretgia dualista.[59] Malgrat les similituds amb els tractats anteriors, també hi ha diversos aspectes que els situen en períodes diferents; per exemple la descripció del ritual càtar conegut com *consolamentum*, molt més descriptiu en el *Contra hereticos* que l'*Antiheresis*.[60] El tractat d'Ermengaud combatia doctrinalment l'existència de dos déus sense principi i creadors de dues realitats,[61] com ho feia l'autor de l'*Antiheresis*[62] i, per tant, el tractat càtar anònim del segle XIII.[63] Aquesta mateixa estela combativa de l'*Antiheresis* també és present en la *Manifestatio haeresis albigensum et lugdunensum* atribuïda al mateix Ermengaud.[64] Els mateixos errors presentats a la *Manifestatio* són els que segueix l'autor del llibre segon de l'A*ntiheresis.*

Aquesta producció de tractats que inclou diferents versions de cada un d'ells (dues versions de l'*Antiheresis*, tres de l'*Opusculum*

57. Ermengaut de Besiers fou un valdès i company de Duran d'Osca en el viatge a Roma de 1208 per a la fundació dels Pobres Catòlics. A. DONDAINE, «Durand de Huesca et la polémique anti-cathare..., p. 250-251; C. THOUZELLIER, *Catharisme et valdeisme…* p. 272-284.

58. A. CAZENAVE, «Langage catholique et discours cathare... p. 143.

59. P. JIMÉNEZ, *Les catharismes. modèles dissidents du christianisme médiéval (XIIe-XIIIE siècles),* Presses universitaires de Rennes, 2008. p. 288.

60. Sobre aquest ritual Ermengaut ofereix una extensa descripció i en canvi Duran menciona la imposició de mans i la recepció de l'Esperit Sant d'una forma molt més reduïda; vegeu PL 204, 1262 i *Liber Antiheresis* (Ed. de K.-V. SELGE), p. 56-57 (de manuum impositione).

61. *Contra haereticos* d'Ermengaudus, cap. 2 «non esse duos deos», PL 204, 1237.

62. *Liber Antiheresis* (Ed. de K.-V. SELGE), p. 236: «duos esse deos sine inicio, unum bonum et alterum malum».

63. *Liber contra Manicheos* (Ed. de C. THOUZELLIER), p. 98-99, cap. II: «Sed quoniam sunt plures qui deo reliquo seculo et de aliis creaturis minime current, preter hec que videntur in hoc seculo nequam, vana et corruptibilia et prorsus, sicut de nichilo veniunt, in nichilum reversura, nos vere dicimus quod aliud seculum est, et alie creature incorruptibiles et eternere, in quibus fides atque spes nostra consistit».

64. Reims, Bibliothèque Municipale, Ms. 495 ff. 135r-137v; Ed. A. DONDAINE, «Durand de Huesca et la polémique anti-cathare»... p. 268-271.

d'Ermengaud, dos del *contra Manicheos,* el més tardà i elaborat pel prior dels Pobres Catòlics, un de l'*Opusculum* conservat a Madrid, la *Manifestatio*, etc.) ha portat a afirmar la existència d'una veritable oficina de textos a càrrec de Duran d'Osca (a qui se li han atribuït gran part d'aquests tractats, sobretot la base de la polèmica) i la comunitat de la qual era prior, els Pobres Catòlics, que van tenir des de 1212 un dels seus centres a la diòcesi d'Elna, territori de la Corona d'Aragó.[65] En aquest sentit, el llibre segon del *Liber Antiheresis,* que mostra una versió primerenca d'aquesta polèmica, tingué una important aportació a la base de l'elaboració dels altres tractats.[66]

Tota aquesta gran ofensiva contra l'heretgia contextualitzada al final del segle XII i principi del XIII que es produeix a la regió de Narbona, Montpeller, Nimes, Pàmies, etc., contra els valdesos i els càtars va repercutir en l'aparició de les primeres mesures contra l'heretgia a la Corona d'Aragó i l'elaboració dels decrets. És probable que en l'aparició també influís l'assimilació que els concilis feien del terme «aragonenses», un concepte que indicava el lloc d'origen dels soldats, amb els «roters» i altres categories de mercenaris que acompanyaven els exèrcits i que foren condemnats reiteradament per la seva hostilitat. El III concili del Laterà condemnava les categories de «Brabantionibus et Aragonensibus, Navariis, Bascolis» i altres grups de mercenaris acusats de no respectar ni les esglésies ni els monestirs, que no distingien l'edat ni el sexe i sense pietat ho destruïen tot com els pagans.[67] Era una condemna dels «*roters*», grups de mercenaris que acompanyaven els exèrcits dels que la violència i el pillatge era comú per allà on passaven. Tots ells foren condemnats en el concili en el mateix cànon que l'heretgia. Un any abans del concili, el novembre de 1178, l'arquebisbe de Narbona realitzava una condemna dels heretges i «aragonenses» de la regió i instava els clergues a perseguir-los.[68] Amb el temps, aquestes categories quedaren associades amb els principals comtes del sud de França com Ramon de Tolosa, Ramon de Tarassona, Roger de Besiers o Bernat Ató de

65. C. Thouzellier, *Catharisme et Valdeisme...* p. 269-274.

66. K.-V. Selge, «L'apport du Liber Antiheresis de Durand», dins: *Cahiers de Fanjeaux* 2: «Vaudois languedociens et Pauvres Catholiques», Tolosa, Privat 1967, p. 228-231.

67. Mansi 22, 232C.

68. HGL 8, 341-344.

Nimes i els seus exèrcits, que defensaven l'heretgia en les seves terres. Això va portar la reiterada condemna d'aquestes categories. Era una acusació que buscava excomunicar els protectors i defensors de l'heretgia. El 1181, Etienne de Tournai escrivia a Raymond de Sainte-Geneviere a París per explicar-li el seu pelegrinatge i el perill que hi havia de trobar-se amb els «basculos» i els «aragonenses» quan es passava per aquest territori.[69] Un any després, el 1182, eren denunciats els «Basculi», «Brabansons», «catalans» i «aragonesos» entre d'altres, per referir-se a les tropes de soldats que atacaven Aquitània.[70] Al concili de Montpeller de 1195, també hi foren condemnats els «aragonenses»,[71] i poc després, quan el bisbe d'Urgell, Bernat de Castelló, renunciava al bisbat perquè no es podia fer càrrec dels problemes de la diòcesi, el papa Innocenci recalcava que s'havia d'actuar amb mà ferma contra els «aragones» i «brabancones» d'Urgell que assetjaven la regió en les guerres feudals.[72] Era la mateixa recomanació que feia el cronista Pierre Vaux de Cernay per les actuacions realitzades pel comte de Foix contra l'Església d'Urgell, el qual acompanyat de «roters», coneguts com «brabanzons» o «aragonesos», eren els causants dels mals de l'Església.[73] Els «roters» de la província de Narbona també foren condemnats el 1209, en el concili d'Avinyó,[74] i el 1215 en el IV concili del Laterà.[75]

En el cas de la Corona d'Aragó, és probable que la reiteració de la denúncia dels «aragonenses» i l'assimilació d'aquestes categories en els concilis amb els heretges comportés la necessitat, pels volts de 1194, de promulgar un decret contra l'heretgia, tal i com s'estava fent en altres regions. Abans de l'elaboració del decret, el 1192, el rei Alfons va establir unes constitucions de Pau i Treva en una assemblea

69. PL 211, 371-2.

70. *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, eds. L. Delisle, M. Bouquet, M. M. J. Brial y P. C. F. Daunoundaudet, 25 vols., París, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1737-1904, vol. 12, cap. 73, p. 450C.

71. Mansi 667-672.

72. PL, 214, 428. Sobre el període de Bernat de Castelló (1195-1198) vegeu D. J. Smith, «The resignations of bishop Bernat of Castelló (1195-8) and the problems of La Seu d'Urgell», dins: F. Andrews, C. Egger y C. M. Rosseau (eds.), *Pope, church, and city: essays in honour of Brenda M. Bolton*, Brill, 2004, p. 115-128.

73. *Hystoria Albigensis,* §126-132.

74. Mansi, 789.

75. Mansi, 1069.

realitzada a Barcelona sota la pressió de la noblesa, i de la qual, l'observació de la pau es fonamentava en els Usatges.[76] Aquí no hi sortia encara el problema de l'heretgia. Seran les constitucions del segle XIII les que integraran aquest problema; les constitucions de Pau i Treva que es van realitzar a Lleida a partir de 1214 condemnaven l'heretgia juntament amb els lladres i delinqüents i, aquests, quedaven exempts de la protecció que el rei atorgava als seus súbdits.[77] El decret d'Alfons de 1194 era, per tant, la primera vegada que es legislava tan severament al territori.

El decret d'Alfons fou reproduït posteriorment en diverses ocasions. El jesuïta i primer editor de les obres del bisbe Lucas de Tuy, Juan de Mariana, el va reproduir íntegrament en la introducció a les obres del bisbe de Tuy. El teòleg francès Margarine de la Bigne a la seva colossal *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum*, publicada per primera vegada a París el 1575 en nou volums, va reproduir totalment el decret d'Alfons.[78] El també francès i teòleg del segle XVIII, Charles du Plessis d'Argentre, que va fer una compilació de les heretgies coneguda amb el nom de *Collectio judiciorum de novis erroribus*[79] el 1728, també reprodueix el decret al primer volum a l'apartat de l'heretgia valdesa.[80] El teòleg dominic Francisco Peña va afegir-lo a l'apèndix de l'edició del *Directorium Inquisitorvm* de Nicolau Eimeric.[81] I el també dominic, acadèmic de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona i prior del convent de Santa Caterina, Josep Mercader, també el menciona a la seva *Dissertación sobre la herejía de los enzapatados* de 1764.[82] Tots ells, relacionen el decret amb

76. T. BISSON, *The Medieval Crown of Aragon: A Short History*, Oxford University Press, 1986, p. 52-57.

77. En aquest sentit, a les constitucions dels anys 1214 a Lleida, 1217 al Rosselló, 1218 a Villafranca del Penedés, 1225 a Tortosa o 1228 a Barcelona, els heretges hi apareixen juntament amb els lladres i queden exclosos de la Pau i Treva. Vegeu al respecte *Les constitucions de pau i treva de Catalunya, op. cit.*

78. El decret fou reproduït en les successives reedicions de l'obra a partir del segle XVII; M. de la BIGNE, *Magna Bibliotheca Veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, 1618-1622, Colònia, vol. 13, p. 230; M. de la BIGNE, *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum*, Lugdvni (Lió), 1677, vol. 25, p. 190.

79. *Collectio judiciorum*, 81-110.

80. *Collectio Judiciorum*, 83.

81. N. EIMERIC, *Directorium Inquisitorvm*, Roma, 1578, p. 64-65 del Llibre II.

82. J. MERCADER, *Disertación primera del error o herejía de los enzapatados* dins de les *Disertaciones historico-eclesiasticas*, fols 21r-26v., del ms. 837 de la

l'aparició de la valdesia i no del catarisme. En canvi, aquestes col·leccions no integren la ratificació del decret que va fer el rei Pere, que va reproduir Pierre de la Marca a la seva *Marca Hispanica* de 1668 amb data del 1197, d'on el va extreure el teòleg italià Giovanni Domenico Mansi reproduït en la seva obra com un concili,[83] igual com ho va fer també Sáenz de Aguirre.[84] El decret d'Alfons també el mencionava Devic i Vaissète a la seva compilació històrica del Llenguadoc.[85] La còpia que reprodueix Pierre de la Marca porta la data de promulgació a Girona l'any 1197 i sense res més. Joaquim Miret i Sans va destacar sobre això que, amb gran probabilitat, el document devia ser emès el febrer de 1198.[86] Aquest canvi de data correspon al sistema de datació de l'època, el qual, basat en el còmput d'anys de l'Encarnació, iniciava l'any el 25 de març. En aquest cas, els documents realitzats entre gener i març de 1197 remeten en el còmput modern als mateixos mesos, però de l'any següent, és a dir, 1198. El decret no inclou el mes en el qual fou promulgat, però Pierre de la Marca el publica acompanyant el decret amb un altre document, amb data de febrer de 1197 a Girona. Aquest document és una acta de protecció reial i confirmació dels privilegis per al monestir de Banyoles, que inclou gran part dels signataris del document anterior. Pel sistema de datació i per aquesta similitud dels signants, Joaquim Miret i Sans va suggerir que el decret fou elaborat durant aquesta estada del rei a Girona, el febrer de 1998, i no el 1197, quan el rei es trobava a Perpinyà.

Quan el rei signava el decret hi havia present l'arquebisbe de Tarragona, Ramon.[87] El decret no menciona el cognom o el lloc

---

Biblioteca del Fons de Reserva de la Universitat de Barcelona; sobre aquest tractat vegeu S. Grau, «Una breve disertación sobre los valdenses de Josep Mercader (1764)», dins: *Hispania Sacra* 129, 2012, p. 279-307.

83. Mansi 22, 673: «Decretum ipsum ex archivo ecclesie Gerundensis ab illustris Petro de Marca».

84. Joseph Saenz Aguirre, *Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae et Novi Orbis*, vol. 5, Roma, 1755, p. 102-3; Sáenz Aguirre també es fonamenta amb Pierre de la Marca.

85. HGL 6, 221.

86. Vegeu al respecte J. Miret i Sans, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, Vol. 3, n. 17-18, Barcelona, 1906, p. 85-6. Aquest còmput es realitzava des de 1180 a Catalunya.

87. «In presencia Raimundi Terrachonensis archiepiscopi, Gaufredi Gerundensis episcopi, Raimundi, Barchinonensis episcopi et Guillelmi Ausonensis episcopi et

d'origen, però amb gran probabilitat era Ramon de Castellterçol, que va morir al novembre de 1198, i fou substituït pel també Ramon de Rocabertí el mateix 1198.[88] Segons afirmava el canonge barceloní Josep Blanc el 1739, aquest Ramon de Castellterçol era el mateix arquebisbe que havia participat en el decret d'Alfons, tot i que al document original no aparegui el seu nom.[89] En la signatura del decret del rei Pere també hi era present el bisbe de Girona Gaufred de Medinyà (1196-1198), el bisbe de Barcelona Ramon de Castellvell (1189-1199), Guillem de Tavertet (1195 -1233), bisbe de Vic i Guillem de Ceret (1187-1198), bisbe d'Elna, acompanyats per nobles Ponç Hug, comte d'Empúries (el seu fill fou excomunicat pel Papa perquè defensava l'heretgia), Guillem, vescomte de Cardona (que lluità contra els croats al costat de Pere el Catòlic), Gaufred de Rocabertí, Ramon Galceran, Bernard de Portella, Guillem de Cervera, Pere de Torroella i Arnau de Salis, entre d'altres.[90] En canvi, no hi era present l'arquebisbe de Narbona i parent del rei Pere, Guillem Berenguer, tot i que signava aquell febrer de 1198 l'acta de protecció reial i confirmació dels privilegis del monestir de Banyoles a Girona.

Després que el rei Pere promulgués el decret al 1198, constatem

---

Guilielmi Helenensis episcopi, per manum Johannis Beraxensis domini regis notarii et mandato eius scripta». A l'edició de la Fundació Noguera, no hi apareix el bisbe de Vic.

88. A vegades aquesta duplicitat del nom ha generat confusió entre els dos arquebisbes anomenats Ramon. L'arquebisbe de Tarragona del decret és més probablement Ramon de Castellterçol, encara actiu a principis de 1198; sobre aquest arquebisbe vegeu també J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol 19, Madrid, 1803, p. 171-176.

89. Joseph BLANC, *Arxiepiscopologi de la santa iglésia metropolitana de Tarragona*, 1739, fols. 63v-65r ms. 312 de la Biblioteca de Catalunya; aquest arquebisbe era el que, segons el mateix canonge Joseph Blanc, el 1194 «procura amb lo rey D. Alfonso, de qui era molt estimat, la extirpació y desterro dels heretges valdenses, dits per altres noms Pauperes de Lugduno que tenien contaminada molta part de les diócesis d'Urgell i Lleida», fol 64r. Tot i això al document de 1194 no hi ha signatura de l'arquebisbe Ramon, any en què accedí al pontificat.

90. «Poncius Hugo, comes Empurianensis, Guillelmus de Cardona, Gaufridus de Rochabertino, Raimundus de Villamulorum, Raimundus Gaucerandi, Bernardus de Portella, Guillelmus de Granata, Petrus Latronis, Eximinus de Lusia, Michel de Lusia, Guillelmus de Cervaria, Petrus de Torreçella, Arnaldus de Salis, Petrus, Ausonensis sacrista, Berengarius de Palaciolo, Barchinonensis sacrista, et Guillelmus Durfortis».

un augment important en les mesures contra l'heretgia, i no és casualitat. El gener de 1198, accedia al pontificat Lotari Conti de Segni, conegut amb el nom d'Innocenci III, una peça fonamental en el desenvolupament de les mesures contra l'heretgia a Europa.[91] El rei Pere va ratificar el decret justament un mes després que el Papa Innocenci accedís al pontificat. Aquell mateix febrer que s'emetia el decret, es realitzava també una conferència a Perpinyà en la qual participava el rei Pere juntament amb Ramon VI de Tolosa i el comte Bernat IV de Comenge, organitzada a petició de Guillem Berenguer, arquebisbe de Narbona i oncle del rei Pere, per a consolidar la reconciliació entre el casal d'Aragó i el de Tolosa que, durant la segona meitat del segle XII, havien estat en pugna per l'hegemonia a la regió occitana. Amb aquest tractat es consolidava l'hegemonia de la Corona d'Aragó, procés que continuava amb el matrimoni del rei Pere i Maria de Montpeller amb la cessió al rei de la senyoria de Montpeller com a dot.[92]

Innocenci III i el primer impuls en la lluita contra l'heretgia a Catalunya

El febrer de 1198, des de Perpinyà i amb el bisbe d'Elna present, el rei confirmava les terres i fortaleses als senyors de la vila de Torrelles, al comtat de Foix, Ponç de Vernet i Ramon de Castell Rosselló, entre d'altres, a través d'un pagament.[93] Ambdós senyors van ser considerats posteriorment defensors del catarisme i, en el cas

91. Sobre Innocenci III i l'heretgia vegeu: D. Mansilla, «Inocencio III y los reinos hispánicos», dins: *Anthologica Annua*, 2, 1954, p. 9-49; A. Oliver, *Táctica de propaganda y motivos literarios en las cartas antiheréticas de Innocencio III,* Roma, 1957; O. Capitani, «Legislazione antiereticale e strumento di costruzione politica nelle decisioni normative di Innocenzo III», dins: *Bollettino della Società di studi valdesi* 140, 1976, p. 31-53; B. Bolton, *Innocent III: studies on papal authority and pastoral care,* Aldershot, Variorum, 1995; J. C. Moore (ed.), *Pope Innocent III and his World*, Aldershot, 1999; D. J. Smith, *Innocent III and the Crown of Aragon: the limits of papal authority,* Aldershot, 2004; M. Meschini, *Innocenzo III e il Negotium pacis et fidei in Linguadoca tra il 1198 e il 1215*, Roma, Bardi 2007.

92. *Documentos de Pedro*, vol. 1, doc. 121, p. 259; vegeu al respecte M. Aurell, *Les noces del comte*, 1998, p. 405-442.

93. *Documentos de Pedro*, vol. 1, doc. 118, p. 255-7.

de Ramon Castell Rosselló, va utilitzar el seu castell per protegir els heretges i enfrontar-se al bisbe d'Elna uns anys més tard.[94] El mateix mes de febrer, el rei Pere atorgava una sentència d'absolució a favor de Ramon de Sant Llorenç i Guillem de Sant Hipòlit.[95] Tot i que el document no especifiqui que l'absolució sigui pel crim d'heretgia, el mateix mes el monarca catalanoaragonès havia promulgat el decret contra l'heretgia. El mes següent, el rei Pere donava i concedia les «*salves fidelitates*» dels castells que Arnau de Castellbò tenia del rei, tal i com s'havia realitzat anteriorment.[96] Era al vescomtat de Castellbò on el catarisme trobaria uns anys després un dels espais de difusió més importants del Principat, tot i que es probable que ja hi fos present a través del comtat de Foix. Aquell mateix any de 1198 es reprenien de les guerres entre el comte d'Urgell i el comte de Foix, acompanyat d'Arnau de Castellbò, aquests dos últims units contra l'Església d'Urgell. El «*Memorial de danys donats per lo comte de Foyx i bescomte de Castellbò a la iglesia de Urgell*» és un document que forma part d'un conjunt de cinc escrits relacionats tots ells amb els conflictes entre l'Església i el comte de Foix acompanyat del vescomte de Castellbò, produïts entre el 1195 i 1239.[97] Entre ells, es troba el saqueig de l'església de la Seu i de la mateixa ciutat, realitzats pocs anys abans que es reprenguessin les guerres. El cronista Pierre Vaux de Cernay també relata els successos en la seva *Hystoria Albigensis* per deixar constància de les actuacions del comte de Foix contra l'Església.[98]

Aquest anticlericalisme present al territori ja des del final del segle

94. *Les Registres de Grégoire IX (1227-41),* ed. Auvray, Paris, 1890-1955, vol 2, doc 3481 p. 549; doc 3482, p. 550; doc 3584 p. 608 i doc 3589 p. 612.

95. *Documentos de Pedro*, vol. 1, doc. 120, p. 259-60.

96. T. Bisson, «Feudalisme català al segle XII», dins: *L´impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225),* Vic, Eumo, 1997, p. 71, [art. orig. «Feudalism in twelfth-century Catalonia», Structures Féodales et Féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (xe-xiie siècles). Bilan et Perspectives de Recherches, Roma, École Française de Rome, CNRS, 1980, p. 173-192]; *Documentos de Pedro*, vol 1, doc. 134, p. 273-4.

97. C. Baraut, *La senyoria d'Andorra*, doc. 1, p. 290-298. Sobre aquests episodis vegeu C. Gascón, «Els anys més convulsos de la Seu d'Urgell: el comte de Foix, el vescomte de Castellbò i els càtars», dins: *La Princesa sàvia. Les pintures de santa Caterina de la Seu d'Urgell,* Museu Nacional d'Art de Catalunya - Museu Episcopal de Vic (Barcelona - Vic), 2009, p. 39-48.

98. *Hystoria Albigensis,* §126-132.

XII, podria haver facilitat la penetració del catarisme en aquesta regió. Per altra banda, el desembre de 1198, el rei atorgava a Guilhem de Lordat el castell de Laguàrdia amb totes les seves pertinences.[99] En el document, on també apareix Arnau de Castellbò, es fa referència a Lordat, una zona càtara. Poc després, el 1202, era el mateix vescomte de Castellbò qui comprometia la seva filla Ermessenda amb el fill del comte de Foix i futur hereu, Roger Bernat II. Era un acord fet a Tarascó en el qual ambdós implicats instituïen els respectius béns als seus fills per unir el vescomtat de Castellbò amb el comtat de Foix, un territori a través del qual el catarisme tingué llibertat per a expandir-se.[100] Un any després, el 26 de febrer de 1203, el rei Pere havia d'intervenir a petició de Ramon Roger, comte de Foix com a àrbitre, al ser aquest capturat juntament amb Arnau de Castellbò pel comte Ermengol VIII d'Urgell.[101]

El 1198 també van aparèixer les primeres mesures del papa Innocenci centrades en el territori de la Corona d'Aragó.[102] El Papa insistia a l'arquebisbe de Tarragona i les diòcesis que li eren sufragànies perquè prestessin ajuda als legats pontificis Rainieri i Guidone, en una carta extensa, que servia per a preparar el terreny als seus legats pontificis en la lluita contra l'heretgia, una vegada establert el decret. El Papa començava la carta insistint en la deploració i el gran dolor que sentia per aquells que pretenien construir diverses esglésies –o més aviat «sinagogues de Satanàs»–, que alterava la doctrina evangèlica, apostòlica i profètica amb l'objectiu de defensar el seu error. [103] El Papa es referia a aquells que refusaven el magisteri de l'Església de Roma i seduïen els crèduls i poc instruïts per contaminar de manera astuta molta gent «amb el virus de la seva iniquitat».[104]

Aquests són els heretges anomenats «valdesos, càtars i patarins», que «es mouen per la vostra província de tal manera que ja han infectat,

99. *Documentos de Pedro*, vol. 1, doc. 186, p. 325.

100. HGL 6, 198. Sobre el catarisme al comtat de Foix vegeu Cl. PAILHÈS, «Le groupe aristocratique en comté de Foix, XIe-XIIIe siècles», dins: *Les voies de l'hérésie: le groupe aristocratique en Languedoc (XIe-XIIIe siècles),* Carcassona, 2001 (Heresis, 8), vol. 2, p. 121-177.

101. C. BAUDON DE MONY, *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle,* París, 1896, vol. 2, p. 27

102. PL 214, 81-3; Mansilla, p. 172-4, doc 141.

103. PL 214, 81C.

104. PL 214, 81D.

amb les trampes i el ferment del seu error innombrables pobles».[105] Per aquesta raó, el Papa enviava a la província eclesiàstica de Tarragona el seu fill predilecte, el germà Ranieri, acompanyat del germà Guidone, amb «lliure poder perquè per sentència d'excomunió i interdicte expulsés els heretges de la seva terra sense cap tipus d'apel·lació».[106] Innocenci descriu aquests heretges com a guineus que corrompien la «vinya del Senyor»,[107] un recurs emprat per sant Bernat de Claravall al *Sermó dels Càntics* com a metàfora del perill que representava l'heretgia.[108] El mateix recurs literari era utilitzat per l'autor del llibre segon de l'*Antiheresis*.[109]

El legat Rainieri tenia la potestat per a pronunciar sentència d'excomunicació contra els heretges i tothom que els donés refugi, hi negociessin, participessin en alguna reunió o els ajudessin en la seva «perversitat».[110] Amb aquestes facultats, el legat Rainieri procedia contra els heretges, fautors i defensors. En aquesta carta, el Papa ordenava a l'arquebisbe de Tarragona que en la mesura de les seves possibilitats els donés suport i els ajudés en la seva tasca perquè els heretges s'apartessin del mal camí i tornessin al Senyor. Si algun dels «ministres de Satanàs» no pogués ser convertit, el Papa ordenava que fos expulsat de la terra, i per la sentència d'excomunicació que els seus béns fossin confiscats. [111] El Papa feia extensible aquesta petició

105. PL 214, 82B.

106. PL 214, 82C.

107. PL 214, 82B.

108. «Capite nobis vulpes parvulas, quae demoliuntur vineas», *Sermones In Cantica Canticorum,* PL 183, 1084 (Sermo 64); Vegeu al respecte J. Leclercq, «L'hérésie d'après les écrits de San Bernard de Clairvaux», dins: W. Lourdaux, D. Verhelst (ed.), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.). Proceedings of the international conference*, *Louvain may 13-16*, 1973, p. 12-26; O. Legendre, «L'hérésie vue de Clairvaux: Témoignage inédit d'un recueil cistercien d'exempla sur les mouvements hérétiques de la fin du XIIe siècle», dins: *Heresis,* 2000, 33, p. 69-78; D. Iogna-Prat, *Ordonner et exclure: Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'islam, 1000-1150,* Flammarion, 2004, p. 131-2; B. M., Kienzle, *Cistercians, Heresy and Crusade in Occitania, 1145-1229: Preaching in the Lord's Vineyard,* York Medieval Press 2001, pp 25-55; M. Scopello, «Le renard symbole de l'hérésie dans les polémiques patristiques contre les gnostiques», dins: *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 1991, vol. 71, 1, p. 73-88.

109. *Liber Antiheresis,* (ed. K.-V. Selge) p. 110: «vulpecule, que demoliuntur vineas».

110. PL 214, 83C.

111. PL 214, 82C-83A.

als prínceps, nobles, comtes i tots els barons i magnats establerts a la seva diòcesi i exhortava que per la remissió dels seus pecats ajudessin l'arquebisbe en aquesta tasca.[112]

La carta d'Innocenci és una mostra del llenguatge característic que van utiitzar els legats cistercencs i la jerarquia eclesiàstica a l'hora de referir-se a l'heretgia.[113] Era una propaganda caracterizada per un llenguatge comú a l'època per tractar l'heretgia com una malaltia que contaminava la regió a través de conceptes com pesta, plaga, infecció, càncer, etc.[114]

Aquesta mateixa carta, el Papa la va estendre a altres bisbes com l'arquebisbe de Narbona, per advertir-lo de la penetració del «virus de l'heretgia» en la seva regió.[115] Les facultats de Rainieri havien augmentat considerablement amb concessions per part d'Innocenci; el legat pontifici era l'encarregat aquell mateix any d'anul·lar el matrimoni concertat entre el rei Alfons IX de Lleó i Berenguera, promoure la pau entre els regnes hispànics i la ruptura d'aliances contra els musulmans,[116] i tenia, fins i tot, la potestat d'absoldre el rei de Lleó.[117] Aquest legat, acompanyat de Guidone, era el que a partir de 1198 va començar a actuar contra l'heretgia a la Corona d'Aragó. Poc després, el juliol de 1201, Innocenci exhortava Guillem VIII, senyor de Montpeller, a assistir amb tots els esforços possibles Giovanni de Santa Prisca, legat apostòlic de Provença, que tenia la missió de lluitar contra l'heretgia,[118] i poc després el Papa eximia d'excomunió el mateix Guillem per la seva tasca en aquest assumpte.[119]

112. PL 214, 82D.

113. Sobre el Cister i la propaganda vegeu: B. M., Kienzle, *Cistercians, Heresy and Crusade in Occitania, 1145-1229: Preaching in the Lord's Vineyard,* York Medieval Press 2001; A. Brenon, «Les cisterciens contre l'hérésie, xiie-xiiie siècles. Des vignes domestiques aux vignes du Seigneur: Des croisés dans l'âme», A. Brenon, *Les archipels cathares*, Castelnaud la Chapelle, L'Hydre, 2003, p. 231-263

114. R. I. Moore, «Heresy as Disease», dins: W. Lourdaux, D. Verhelst (ed.), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.). Proceedings of the international conference*, *Louvain may 13-16*, 1973, p. 1-11.

115. PL 214, 457-458: «Episcopi Carcassonensis resginationen approbat (in diocesi virus praevaricationis haereticos penetravit... ac praefatos haereticos de Narbonen».

116. PL 214, 79-81; Mansilla, doc. 138, p. 168-170.

117. Mansilla, doc 140 p. 171-172.

118. *Documentos de Pedro*, vol 1, doc. 281, pag. 416.

119. PL 217, 90; *Documentos de Pedro*, vol 1, doc. 282, p. 416.

L'1 d'abril de 1198, el rei Pere establia unes constitucions de Pau i Treva sota jurament aplicades a tot el territori del Principat de Catalunya, que seguia el model dels seus antecessors, mitjançant les quals protegia l'Església, les persones eclesiàstiques i els seus béns. Al mateix temps establia l'excomunió per a aquells qui violessin la Pau i Treva, com també els seus còmplices.[120] Un any abans, el rei havia fet el jurament de fidelitat i protecció a l'Església d'Elna,[121] regió que tot i dependre eclesiàsticament de Narbona, formava part del territori de la Corona d'Aragó. La diòcesi d'Elna incloïa els territoris del Rosselló, el Conflent i el Vallespir, i el seu bisbe va estar implicat en afers del territori del Principat, com a la signatura del decret de 1198. [122]

El 23 de desembre d'aquell mateix any, des del Laterà, el Papa escrivia a l'arquebisbe de Narbona, Berenguer, i al legat Rainieri en relació a la dimissió del bisbe Ot de Carcassona per raó de «*in diocesi virus praevaricationis haereticos penetravit*».[123] L'any següent, el Papa encarregava al cardenal i legat apostòlic de la província de Narbona que investigués l'arquebisbe Berenguer de Narbona, com a responsable de l'expansió de l'heretgia i del mal a la seva província eclesiàstica.[124] Era l'inici d'un llarg procés contra l'arquebisbe per raó d'heretgia.

El juliol de 1200 va aparèixer un testimoni d'heretgia a la diòcesi d'Urgell. Un capellà, A. de Puigvert, va jurar fidelitat al bisbe Bernat d'Urgell i al seu testimoni, prometia no ajudar ni de paraula ni d'obra els heretges ni els inçabatats.[125] Aquest testimoni ens remet a l'heretgia valdesa de forma explícita.[126] Com ha destacat Pilar Jiménez, en aquest

120. G. Gonzalvo i Bou, *Les Constitucions de Pau i Treva a Catalunya (segles xi-xiii)*, Barcelona, 1994, n.o 19, p. 108-113; *Documentos de Pedro*, vol 1, doc. 136 p. 275-280. «[cànon VIII] Prohibemus eciam ne aliquis in tota terra nostra incendium mittat, vel ignem subponat, constituentes eciam quod raptores, fures, manifestos, latrones, nemo deffendat aut manuteneat, nec recipiat manifeste sive in oculto».

121. *Documentos de Pedro*, vol 1, doc. 77, p. 219

122. Sobre la formació del bisbat d'Elna vegeu P. Vidal, *Elne historique et archéologique*, 1887, p. 26-61.

123 .PL 214, 457-458.

124. PL 265, 401.

125. C. Baraut, «Els documents dels anys 1191-1200, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», dins: *Urgellia*, 11, 1992-1993, doc. 1904, p. 69.

126. M. Alvira, D. Smith, «Política antiherética»... p. 82.

cas, la valdesia podia servir a determinats clergues com a crítica de diferents aspectes de l'Església.[127] El testimoni de Puigvert ens indica que, dins l'Església, la por de les represàlies i el càstig per raó d'heretgia es podia percebre de forma diferent de com ho podien fer els que participaven en les lluites feudals del territori, i llur suport a postures dissidents era un símbol que els unia per fer front a l'Església. Per altra banda hem de tenir present que en les fonts catalanes de l'època, la valdesia tenia més preponderància a l'hora d'anomenar l'heretgia, tal i com passà en altres fonts posteriors tot i conèixer per altres referències que el catarisme tenia més pes. En el cas del testimoni de Puigvert era un període en el qual el catarisme començava a ser present a determinats indrets d'Urgell.

Tres anys després del testimoni d'Urgell, el 1203, el papa Innocenci enviava una carta a la reina d'Aragó i mare de Pere, Sança, com a resposta a la consulta que la reina li havia fet sobre el tractament que calia imposar als heretges. Com han mostrat Martín Alvira i Damian J. Smith, en aquesta carta hi són molt presents els trets de la butlla *Vergentis*.[128] El Papa responia la consulta de la reina a través de les disposicions vigents contra l'heretgia i remarcava la prohibició de defensar o ajudar heretges sota pena d'excomunió. La presencia dels trets característics de la butlla *Vergentis* fomentava l'exclusió social de l'heretge sota el crim de lesa majestat. Aquesta característica ja era present en els decrets dels monarques Alfons i Pere, però aquesta vegada integrats en l'àmbit jurídic, quelcom que Innocenci potencià en el transcurs dels anys. El fet que la reina Sança consulti el Papa sobre el tractament que calia imposar als heretges es significatiu de la seva presència en regions de la corona durant aquests anys, en el qual apareixia un testimoni al nord del territori.

1204 i la reafirmació de l'ortodòxia del rei Pere

En el transcurs de l'any 1204 es van produir diversos esdeveniments que van ratificar la posició ortodoxa del rei Pere davant l'heretgia. Aquell any, el catarisme celebrava el concili càtar a

127. P. Jiménez, *Les catharismes. Modèles dissidents du christianisme médiéval (xiie-xiiie siècles)*, Rennes, 2008, p. 318.

128. M. Alvira i D. J. Smith, «Política antiherética...», vegeu apèndix documental.

Mirepoix, i a Carcassona es feia un col·loqui, una disputa pública, entre catòlics i heretges, en la qual el rei Pere fou present.

Les actes del col·loqui no ens han pervingut, com la majoria de les altres disputes hagudes a la regió aquells anys, però en coneixem l'existència gràcies a referències com la que Jean Benoist va incloure a la seva *Historie des Albigeois et des Vaudois* de 1691.[129] El document és una carta del rei d'Aragó que l'autor va trobar a l'Arxiu de Carcassona, l'original de la qual no s'ha conservat, on el rei donava el testimoni del col·loqui. Aquesta disputa va enfrontar heretges, principalment valdesos, però també càtars, amb el bisbe de Carcassona, i Arnau Amalric, Pere de Castellnau i Radolf de Fontfreda, els tres legats papals del Cister que estaven al cap de la propaganda contra l'heretgia.[130] El rei va escoltar com tretze catòlics s'enfrontaven a tretze heretges. Entre aquests darrers hi havia Bernat de Cimorra, «*hereticorum episcopus»*, un bisbe càtar. A la disputa, s'hi van debatre aspectes doctrinals, alguns d'ells més pròxims a l'heretgia càtara.[131]

129. J. Benoist, *Histoire Des Albigeois et des Vaudois ou Barbets* V:1, 1691, reed. Kessinger Publishing, 2009, p. 269-70; HGL 6, p. 231; EFV, 125-126; *Documentos de Pedro*, vol 2, doc. 438, p. 557-558. «Noverit universitas vestra quod me in Carcassone civitate constituto, anno Dominice incarnationis MCCIIII mense februario, cum fere totam in heresi lapsam viderem, convocans una die Valdenses hereticos ex una parte et Carcassonensem episcopum et fratrem Radulfum et fratrem Petrum de Castronovo domini Pape nuntios ex altera, ad cognoscendum de heresi Valdensium, partibus audientiam dedi».

130. Sobre la importància d'aquests legats en la predicació de la croada vegeu: M. H. Vicaire, «Les clercs de la croisade», dins: *Cahiers de Fanjeaux*, 4, 1969, p. 266- 267. R. Foreville, «Arnaud Amalric, archevêque de Narbonne (1196-1225)», *45e Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*, 1972 (Narbonne, archéologie et histoire), 1973, p. 129-146; M. Alvira, «El venerable Arnaldo Amalarico (h. 1196-1225): Idea y realidad de un cisterciense entre dos Cruzadas», dins: *Hispania Sacra*, 48, 1996, p. 569-591; B. M. Kienzle, «Innocenci III's papacy and the crusade years, 1198-1229: Arnaud Amaury, Gui of Vaux-de-Cernay, Foulque of Toulouse», dins: *Heresis,* 29, 1999, p. 49-81.

131. «Si unum solum Deum omnipotentem sine initio et fine, omium visibilium et invisibilium creatorem, et tam legis Moysaice quam Novi Testamenti datorem, crederent. Post multam fugam et multas verborum ambages, ore sacrilego publice confessi sunt tres et plures deos esse, asserentes omnia visibilia a Deo maligno creata esse, adjicientes ad cumulum blasphemie et damnationis sue legis Moysaice datorem Deum malignum esse. Confessi sunt etiam, quod auditu horribile est, Jesum Christum ita hominem patrem habere sicuti et feminam matrem. Sacramentum quoque baptismatis et altaris et generalem corporum resurrectionem penitus negavere. Manifeste etiam protestati sunt beatam Virginem Mariam de parentibus carnalibus

Tot i que el text mencioni només els valdesos, totes dues heretgies hi eren presents tal i com ho demostren els temes debatuts. De fet, l'afirmació del text de «plures deos esse, asserentes omnia visibilia a Deo maligno creata esse» ens remet a una doble creació del món, la doctrina que combatien Duran i Ermengaud, molt propera d'aquesta regió, en la qual no apareixien els principis que els imputava el teòleg Alan de Lille. El col·loqui de Carcassona va acabar amb una condemna de l'heretgia per part dels presents i recolzada pel rei; era una defensa pública de l'ortodòxia de Roma contra l'heretgia, la segona vegada que explícitament la condemnava en pocs anys.[132]

Des de 1204, el papa Innocenci intensificà la crida a la croada demanant la col·laboració de Felip August, rei de França, que en aquells temps estava absorbit pel conflicte que mantenia contra Anglaterra. 1204 també era l'any en el qual s'intensificaven les aliances entre la casa de Barcelona i Tolosa a través de l'acord matrimonial entre Leonor, germana del rei d'Aragó, i el comte Ramon VI de Tolosa.[133] Tot i les acusacions que el comte de Tolosa rebia per part de l'Església i el Cister de defensar l'heretgia, aquesta decisió responia a la construcció d'un teixit dinàstic que estava per sobre de qualsevol acusació d'heretgia, i d'aquesta manera, Leonor va viure a la cort on el catarisme era present. L'abril del mateix any s'establia el tractat de Milhau mitjançant el qual, el rei Pere, Ramon de Tolosa i Alfons II de Provença, el germà del rei Pere que havia heretat el territori de Provença, firmaven un tractat d'ajuda mútua en cas de guerra.[134]

El 1204, també hi havia problemes amb l'ortodòxia de l'arquebisbe de Narbona, Guillem Berenguer, parent del rei Pere. El 1200, el Papa havia encarregat al legat Arnau Amalric que

genitam non fuisse. Super omnibus autem capitulis per dictos domini Pape, autoritatibus Novi Testamenti, sufficienter heretici sunt probati».

132. «In qua prolatis divine legis testimoniis et sacro sancte romane Ecclesie decretis, sufficienter de heresi sunt convicti. Verum auditis utriusque partis rationibus et allegationibus eos hereticos cognovi et judicavi… Verum et sequenti die in presentia episcopi dicte civitatis et aliorum quamplurimum eos hereticos judicavi».

133. HGL, 7, 28 y 104-105.

134. HGL 8, 518-522; *Documentos de Pedro*, vol. 2, doc. 448, p. 565-566 Ver al respecto M.-B. Bruguiere, «Un mythe historique: «l'impérialisme capétien» dans le Midi au xiie et xiiie siècles», dins: *Annales du Midi*, 97, 1985, p. 245-267.

investigués l'arquebisbe Berenguer, acusat de no esforçar-se prou en la lluita contra l'heretgia. Aquest assumpte es sumava a altres acusacions que propiciaren que les tensions entre l'arquebisbe i el Papa augmentessin amb els anys. El 30 de maig de 1203, Innocenci censurava l'arquebisbe i l'obligava a escollir entre l'arquebisbat de Narbona o l'abadia de Montearagón, a Osca, dos càrrecs incompatibles per a una mateixa persona.[135] El Papa acusava Berenguer d'abandonar la seu narbonesa i deixar de banda les seves obligacions per atendre assumptes d'Osca. Per aquesta raó, l'any següent, el Papa atorgava la facultat als canonges de l'abadia de Montearagón perquè procedissin a una nova elecció i al mateix temps privava Berenguer d'aquesta abadia i el deixava únicament com a arquebisbe de Narbona.[136] La relació entre l'arquebisbe i el Papa va arribar a un moment de gran tensió quan Innocenci va ordenar als legats Arnau Amalric, Peire de Castèlnau i Radolf de Fontfreda, que s'informessin sobre l'arquebisbe Berenguer, acusat de diversos crims.[137] Dos anys després, l'arquebisbe que sofria les pressions dels legats es va queixar al Papa de la situació. Això va propiciar que el 9 de maig de 1206, Innocenci ordenés als tres legats pontificis que deixessin tranquil l'arquebisbe i li donessin temps perquè pogués esmenar la seva conducta.[138] Un dels problemes era la presència de l'heretgia a la regió. Tot i que Berenguer havia abjurat de l'heretgia, estava acusat, des de feia temps, de negligència a expel·lir-la de la seva diòcesi. Les relacions entre tots dos no van millorar amb el temps, i menys encara la visió que el Papa tenia d'ell, encara que en realitat l'arquebisbe mai va deixar de treballar per la seva diòcesi.[139] El 29 de maig de 1207, des de Sant Pere de Roma, Innocenci escrivia a Arnau Amalric per demanar-li que tornés a informar-se sobre Berenguer.[140] Era un

135. PL 215, 83-84; Mansilla (1955), doc. 273, p. 302-304.

136. PL 215, 360-361; Mansilla (1955), doc 301 p. 333-4.

137. PL 215, 355-357; Mansilla (1955), p. 333, doc. 300. En 1204 era un punt àlgid en les relacions entre el Papa i Berenguer, que augmentà encara el 1206. Els legats van sentir la temptació de censurar Berenguer i apartar-lo del bisbat. Vegeu al respecte E. GRAHAM-LEIGH, «Hirelings and Shepherds: Archbishop Berenguer of Narbonne (1191-1211)... 2001, p. 1086-1087.

138. PL, 215, 883-885.

139. E. GRAHAM-LEIGH, «Hirelings and Shepherds: Archbishop Berenguer of Narbonne (1191-1211)... 2001, p. 1094-1095.

140. PL, 215, 1164-1165.

procés inquisitorial que incriminava l'arquebisbe per la seva conducta i negligència. La situació havia arribat al punt que el juny de 1210 el Papa escrivia a Arnau Amalric i Hugh Ramon, bisbe de Riez, perquè deposessin l'arquebisbe, si calia.[141] Finalment, Berenguer fou cessat entre 1211 i 1212, i reemplaçat pel mateix Arnau Amalric en l'arquebisbat de Narbona. El cas de Berenguer fou comú a l'època. Molts bisbes de l'Església occitana foren censurats pels legats pontificis durant aquest període i substituïts al cap de l'Església per bisbes fidels i seguidors de l'ortodòxia de Roma.[142] Tal i com ha destacat Elaine Graham-Leigh, l'arquebisbe Berenguer va representar els interessos de la Corona d'Aragó a la regió enmig de la croada Albigesa i això va provocar una situació de tensió; l'arquebisbe, parent del rei Pere, havia de mitjançar en la regió entre els interessos dels croats i Roma i els interessos del rei Pere i de la corona d'Aragó, sobretot aquells que repercutien al bisbat de Carcassona, que va quedar des de 1209 en mans dels croats.[143] No fou fins al 1211 que el rei Pere va aprovar la situació en una etapa que coincideix amb els anys més convulsos de l'arquebisbe.

Si el 1204 les relacions entre l'arquebisbe Berenguer i el Papa arribaven a un punt àlgid, el 15 de juny de 1204 es casaven el rei Pere i Maria de Montpeller.[144] Amb aquest matrimoni, el rei lliurava el Rosselló i rebia en dot la senyoria de Montpeller amb totes les seves terres i drets després que Guillem IX hagués abdicat. Montpeller era, tal i com hem vist, una zona activa en la lluita contra la dissidència i un centre comercial de primer ordre que reforçava la presència del rei a la regió i li permetia extreure nous recursos econòmics, no sense

141. PL 216, 283-284; No s'ha conservat la carta amb la deposició de Berenguer, però tradicionalment es creu que aquest fet s'esdevingué després d'aquesta carta. Vegeu al respecte HGL 6, 379.

142. Sobre la renovació de l'Església occitana vegeu; K. Pennington, *Pope and bishops: The papal monarchy in the twelfth and thirteenth centuries*, Philadelphia, 1984, p. 75-114; J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216): to root up and to plant*, Brill, 2003, p. 169-202; B. M. Kienzle, *Cistercians, Heresy and Crusade in Occitania...* p. 135-173; M. Meschini, *Innocenzo III...* 2007, p. 512-515.

143. E. Graham-Leigh, «Hirelings and Shepherds: Archbishop Berenguer of Narbonne (1191-1211)... 2001, p. 1097 i seg. Vegeu també E. Graham-Leigh, *The Southern French Nobility and the Albigensian Crusade*. Woodbridge: The Boydell Press, 2005, p. 113-129.

144. A. Teulet, *Layettes du trésor de Chartes*, Paris, 1863, vol. 1, p. 252-253.

resistències per part del sector tradicional, el qual s'aixecà en revoltes en més d'una ocasió.[145]

Al final de 1204 es va produir un esdeveniment de gran importància que va apropar encara més la monarquia catalanoaragonesa i el papat. Fou la coronació del rei a Roma l'11 de novembre de 1204; l'*Ordo Coronationis Petri Regis Aragonum.*[146] El 9 de novembre de 1204, el rei Pere va arribar a través del riu Tíber a Roma amb cinc galeres acompanyat d'un gran nombre de religiosos i nobles. L'acte es va realitzar l'11 de novembre i fou seguit d'un eloqüent ritual que descriu el document que s'inicià al monestir de Sant Pancraci, al costat de la basílica de Sant Pere, lloc on el rei fou ungit pel Papa. El pontífex li donà el mantell, la cota, l'orbe, la corona i la mitra i, a continuació, Pere va jurar sobre els Evangelis l'obediència a la fe catòlica i al Papa, vicari de Crist. Posteriorment, es dirigiren a la basílica de Sant Pere i, sobre l'altar, el Papa col·locà el ceptre i la corona a Pere. El rei va rebre l'espasa de cavaller de la mà d'Innocenci. Després, el rei i els seus acompanyants partiren amb la benedicció del Papa.

Aquest esdeveniment no deixava de ser insòlit a l'època, car els reis no solien coronar-se a Roma. Poc després, el 16 de juny de 1205, des de Sant Pere de Roma, el Papa concedia al rei Pere que els seus successors fossin coronats a Saragossa per l'arquebisbe de Tarragona[147] i, un any després, el 17 de juny de 1206 des de Ferentini, el Papa ratificava la seva concessió.[148] La coronació a Roma comportava beneficis al rei Pere, però també contrapartides. La coronació era la reafirmació de la seva ortodòxia amb un jurament de fidelitat a l'Església i la condemna i persecució de l'heretgia. Aquesta qüestió apareixia mencionada com l'«*hereticam pravitatem*», i el jurament implicava al mateix temps que Pere custodiés la llibertat i immunitat de l'Església, servint la justícia i la pau, i defensant les lleis a tota la

145. Vegeu al respecte H. VIDAL, «L'Aragon et la revolution Montpellieraine de 1204», dins: *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de langue d'oc...* 1988, vol. 1, p. 43-60

146. PL 215, 550; Mansilla, doc. 307, p. 339-341; J. VINCKE, *Documenta selecta mutuas civitatis Arago-Cathalaunicae et ecclesiae relationes illustrantia,* 1936, doc 4, p. 3-4; *Documentos de Pedro*, vol. 2, doc 485, p. 603-606.

147 .PL 215, 665; Mansilla, doc. 314 p. 346-7

148. PL 215, 915; Mansilla, doc. 346 p. 369.

seva terra.[149] Era una bona gestió per a demostrar la seva ortodòxia. El rei també s'assegurava que no fos excomunicat, com alguns dels seus vassalls acusats de defensar als heretges. Poc abans que Pere morís a Muret el 1213, el papa Innocenci atorgava el privilegi del 4 de juliol de 1213 en el qual confirmava la prohibició als bisbes, arquebisbes, o legats papals d'excomunicar el rei.[150] Amb la coronació del rei Pere a Roma, el papa Innocenci també en sortia beneficiat, ja que s'assegurava la posició de Pere al capdavant de l'ortodòxia pensant, molt probablement, en la seva figura com a garant de l'ortodòxia a la regió occitana. Aquesta acció no deixava d'amagar la idea d'una teocràcia on el poder temporal quedava subjecte al poder espiritual.

Però al marge dels beneficis espirituals que podien motivar el fet i l'increment de l'honor reial, hi havia un gran nombre de causes en el context de 1204 que van fer d'aquest esdeveniment un acte també de caire polític.[151] El viatge a Roma era precedit del matrimoni del rei amb Maria de Montpeller, i servia per a garantir el vistiplau i consolidar la seva presència a Montpeller que, fins al 1207, no es produí.[152] Amb la coronació, el rei aconseguia el suport papal als seus projectes, com la conquesta de Mallorca i les illes Balears, envaïdes pels almohades l'any abans. També fou fonamental la qüestió de Sicília. Per al Papa era important que la dona de Frederic de Sicília fos de la casa reial aragonesa, la germana del rei Pere, quelcom en què insistirà en el transcurs dels anys.[153] L'agost de 1204, el Papa escrivia al rei

149. «Ego Petrus rex Aragonum, profiteor et polliceor quod semper ero fidelis et obediens domno meo pape Innocencio eiusque catholicis successoribus et Ecclesie Romane, regnumque meum in ipsius obedientia fideliter conservabo, defendens fidei catholicam et persequens hereticam pravitatem; libertatem te immunitatem ecclesium custodiam et earum iura defendam; in omni terra mee potestati subiecta iustitiam et pacem servare studebo, sic me Deus adjuvet et hec sancta Evangelia».

150. PL 216, 888.

151. Sobre la coronació vegeu B. Palacios, *La Coronación de los Reyes de Aragón 1204-1410*, València, 1975; una anàlisi del context en què es produí la coronació del rei Pere es trova a D. Smith, «Motivo y significado de la coronación de Pedro II de Aragón», dins: *Hispania,* LX/1, 204, 2000, p. 163-179; D. Smith, *Innocenci III...* p. 43-78.

152. PL 215, 1338; Mansilla, doc. 362, p. 384; *Documentos de Pedro*, vol. 2, doc. 679, p. 771.

153. El febrer de 1208 encara insistia en aquesta qüestió, PL 215, 1342; Mansilla, doc 382 p. 398-400.

Pere per demanar-li que es desplacés a Roma per a negociar amb els enviats directament amb Frederic.[154] Com ha destacat Damian Smith, una dona lleial a la Santa Seu li conferia ajuda militar i financera per als seus projectes.[155] N'hi havia d'altres, de qüestions, però aquesta era una manera d'organitzar un front comú.

Pocs mesos després de la coronació de Roma, el juny de 1205, Innocenci seguia la seva política d'aproximar-se el monarca catalanoaragonès a través de la concessió al rei Pere de la potestat de posseir les terres arravatades als heretges.[156] Al mateix any, el Papa ordenava als bisbes, arquebisbes, abats i altres rectors d'esglésies de les terres del rei d'Aragó que donessin la seva ajuda al rei en la lluita contra l'heretgia[157] i, un any després, el Papa concedia al rei la conservació dels béns arravatats als heretges. Era una estratègia del Papa per a apropar el rei als seus interessos contra l'heretgia a través de l'expropiació de terres.[158] Però d'aquestes gestions tan sols coneixem una possible zona que estava en relació amb l'heretgia. El 9 de juny, des de Ferentini, el Papa ordenava als legats pontificis Pèire de Castelnòu i Radulf de Fontfreda que permetessin al rei Pere ocupar el castell de Lascuarre (castrum Scure), si la lluita contra l'heretgia ho permetia.[159] El 16 de juny, des de Sant Pere, Innocenci concedia al rei el feu de l'esmentat castell, arravatat ja en aquelles dates als heretges.[160] L'historiador Carles Gascón ha identificat aquest castell amb el de la localitat de Lascuarre, al comtat de Ribagorça,[161] tot i que també pot referir-se a l'Escura albigès. En el cas de referir-se al comtat de Ribagorça, podria indicar la presència d'un nucli herètic, molt probablement càtar per la seva vinculació al castell, que podria esdevenir una via de pas entre el nord de Catalunya i la part més

154. Mansilla, doc. 306, p. 339.

155. D. Smith, *Innocent III...* p. 67-70.

156. PL, 215, 666; Mansilla, doc. 319, p. 349-350: «Concedit et facultatem possidendi licite quidquid de terra Haereticorum poterit acquirere».

157. PL 215, 666; Mansilla doc. 320 p. 350: «ad expellendam de finibus suis hereticam pravitatem».

158. PL 215, 915; Mansilla, doc. 343 p. 367-368: «ut universa hereticorum sibique faventium bona mobilia».

159. PL 215, 916; Mansilla, doc 344 p. 368-9.

160. PL 215, 667; Mansilla, doc. 322 p. 351-352: «ab haereticis recuperatum per eudem regem, cum annuo censu ad eorum libitum».

161. C. Gascón, «La carta de Niquinta...» p. 152.

meridional del territori en direcció Lleida, on la presencia de l'heretgia fou constant a mitjan segle XIII.

Aquesta concessió, més que ser el resultat de la persecució de l'heretgia per part de la monarquia, va ser motivada, molt probablement, pels conflictes entre el rei i l'Església d'Elna que van precedir aquesta decisió del Papa. El 12 de març de 1205, Innoncenci invitava el rei d'Aragó a deixar de molestar l'Església d'Elna i a tornar-li tot el que li havia pres.[162] Al mateix dia, el Papa escrivia als legats pontificis Arnau Amalric, Pèire de Castèlnau i Radolf de Fontfreda, perquè fessin de mediadors i àrbitres en aquest conflicte entre l'Església d'Elna i el rei Pere, del qual conflicte sortí beneficiada l'Església.[163] Si al març hi va haver aquest litigi amb l'Església d'Elna, al juny el Papa ordenava als mateixos legats que permetessin al rei ocupar el castell de Lascuarre.

El Pobres Catòlics a la Corona d'Aragó i la qüestió de l'heretgia

El 17 de novembre de 1206 el Papa escrivia al legat pontifici, Radolf de Fontfreda, per demanar-li que instruís predicadors tal i com ho feien Diego de Osma i Domingo de Guzmán a la província de Narbona.[164] Els dos predicadors havien arribat a la regió i havien impulsat debats públics seguint el mateix model de predicació i pobresa evangèlica que els heretges. Era una estratègia que seguia la via diplomàtica i que en pocs anys s'esgotaria per a deixar pas a les armes i la intolerància religiosa. Els legats estaven duent a terme a Narbona una important tasca de predicació. En aquest context, a l'abril de 1207, Pere el Catòlic podria haver jurat la Pau que els mateixos legats li presentaren en representació de la noblesa provençal, una Pau que excloïa l'heretgia i que servia, entre altres coses, per a fer un front comú contra la dissidència.[165]

Poc després, el desembre de 1208, Duran d'Osca i un grup de companys van presentar davant del Papa una professió de fe que

162. PL 215, 568-569; Mansilla, doc. 311, p. 342-344; *Documentos de Pedro*, vol. 2, doc. 510, p. 623.

163. PL 215, 569.

164 PL 215, 1024-1025.

165. *Documentos de Pedro,* vol. 2, doc. 682, p. 772.

comportava la conversió d'aquests valdesos al catolicisme a través d'una naixent comunitat que es fonamentava en la pobresa evangèlica.[166] Els ideals d'aquesta nova comunitat els coneixem per la carta de desembre de 1208 que el Papa envia a l'arquebisbe de Tarragona i a les seves diòcesis sufragànies per ordenar-los que es reconciliessin amb la nova comunitat, coneguda com els Pobres Catòlics, de la qual Duran era el prior.[167] Innocenci començava la defensa i l'impuls d'una nova comunitat religiosa, apostòlica, que viuria en la pobresa absoluta, constituiria hospitals d'acollida, cases d'estudis i es dedicaria a la predicació contra l'heretgia a través d'un model molt similar al que utilitzaven els heretges. El cronista Guilhem de Puylaurens destaca que Duran va ser el prior dels Pobres Catòlics i que aquest grup va viure uns quants anys a Catalunya i va produir escrits contra l'heretgia.[168] D'aquesta comunitat que s'instal·là en diferents regions de la Corona d'Aragó com Barcelona, Osca o Elna[169], aquest últim emplaçament va constituir-se en un centre amb una important producció escrita contra l'heretgia dualista.

Era el desembre de 1208 quan Duran amb alguns dels seus companys –Joan de Narbona, Ermengaud de Besiers i Bernard de Besiers– van traslladar-se a Roma per visitar el papa Innocenci i presentar la seva reconciliació de fe amb l'Església, després d'haver assistit, l'estiu d'aquell any, al col·loqui de Pàmies. El resultat de la visita foren les cartes que el Papa va escriure el 18 de desembre de

166. Sobre Duran d'Osca vegeu A. Dondaine, «Aux origines du valdéisme: Une profession de foi de Valdès», dins: *Archivum Fratrum Praedicatorum,* 16, 1946, p. 191-235; A. Dondaine, «Durand de Huesca et la polémique anti-cathare», dins: *Archivum Fratrum Praedicatorum,* 29, 1959, p. 228-277; C. Thouzellier, *Catharisme et valdéisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, Laffitte Reprints, Marsella, 1982; C. Papini, *Valdo di Lione...* p. 204-221 i 252-259; E. Sarasa, «Duran de Huesca, un heterodoxo aragonés en la edad media», dins: *Miscelania de Estudios en Honor de D. Antonio Durán Gudiol*, Sabiñánigo, 1981, p. 225-238. D. J. Smith, *Innocent III...* p. 231-260; S. Grau, «Durand de Huesca y la lucha contra el catarismo», dins: *Anuario de Estudios Medievales*, 39, 1, 2009, p. 3-25; D. J. Smith, *Crusade, Heresy and Inquisition*, Leiden, 2010, p. 137-170.

167. PL 215, 1510-1513; *Collectio judiciorum,* p. 100; Mansilla, doc. 394, p. 410-414, EFV, 129-136.

168. Guillaume de Puylaurens, *Chronique 1145-1275*, (ed. i trad. de Jean Duvernoy), Pérégrinateur Editeur, Tolosa , 1996, p. 55; *Collectio judiciorum,* p. 99.

169. Mansilla, doc. 474, p. 504-6.

1208 a l'arquebisbe de Tarragona, Ramon Rocabertí, i als bisbes de les seves diòcesis sufragànies, ordenant que reconeguessin i es reconciliessin amb l'Església de Duran i els seus companys. El Papa també feia menció de la *reconciliati ecclesiastice unitati,* la reconciliació de Duran amb l'Església, i també incloïa el seu *prepositium conversationis*, això és la seva professió de fe, una professió molt semblant a la que Pere Valdés va realitzar a Lió el 1180 que Duran ja havia inclòs com a preàmbul al *Liber Antiheresis* en el qual destinava la primera part a descriure la seva eclesiologia valdesa.[170]

Els Pobres Catòlics van sortir de Roma amb l'aprovació papal el desembre de 1208 i amb l'exempció de tota obligació militar de lluitar en la guerra que des de l'estiu s'estava preparant a la regió.[171] El juliol de 1209 estaven instal·lats al nord de Catalunya i a l'Aude. Aquell mateix any, començaren els problemes per als Pobres Catòlics. Denunciats per l'arquebisbe de Narbona juntament amb el de Besiers, Usés, Nimes i Carcassona, se'ls acusava d'eludir les disciplines canòniques, denunciaven que estaven corromputs pels seus vincles amb els valdesos i que protegien els religiosos que fugien dels monestirs. Eren unes acusacions que titllaven la comunitat d'heretge per les seves vinculacions amb els valdesos. Aquestes acusacions van ser trameses al Papa a través de dos legats cistercencs, i van motivar la carta del pontífex del 5 de juliol de 1209 dirigida a l'arquebisbe Berenguer de Narbona i a les seves diòcesis sufragànies per tal que procedissin amb la màxima cautela en la reconciliació de Duran, per les seves complicitats amb l'heretgia.[172] Al mateix temps el Papa enviava una carta a l'arquebisbe de Tarragona i a les seves diòcesis sufragànies, on insistia també en la màxima cautela en la reconciliació d'aquest grup.[173] Al mateix dia, el Papa escrivia a Duran i als seus companys –una carta que també va fer arribar a l'arquebisbe de Tarragona– en la qual ordenava al grup que evités el tracte amb els

170. Sobre l'eclesiologia de l'autor plantejada al primer llibre de l'*Antiheresis* vegeu S. del Cura Elena, «La potestad de consagrar la eucaristia en el proceso evolutivo de los valdenses medievales», dins: *Burgense. Collectanea Scientifica Burgos*, 24, 1983, p. 109-150.

171. Mansilla, doc. 396, p. 415.

172 .PL 216, 73-74; *Collectio judiciorum,* p. 100-101.

173. PL 216, 74; Mansilla, doc. 404, p. 420-421.

heretges albigesos i recalcava la seva reconciliació amb l'Església.[174] L'avís de cautela en la reconciliació era reiterat per a l'arquebisbe de Tarragona,[175] fet que confirma que els Pobres Catòlics estaven instal·lats no només a la regió de Narbona, sinó també a ciutats i viles de la corona d'Aragó on l'arquebisbe tenia potestat, tot i que fins poc després no sabem quina era. A mitjan 1209, la recent fundada comunitat es trobava amb problemes a causa de a les seves vinculacions amb l'heretgia, concretament els valdesos. Els bisbes i arquebisbes veien amb recel la seva instauració al territori i van denunciar en més d'una ocasió al Papa el seu incompliment dels preceptes religiosos. D'altra banda, el 1209, els Pobres Catòlics ja s'havien instal·lat també a Milà, regió on van tenir un gran impacte amb la conversió de més d'un centenar de valdesos al catolicisme.[176]

El 1210, les queixes es van fer més freqüents. El 9 de maig, el Papa tornava a escriure a Duran d'Osca i al seu company, Guillem de San Antoni on ratificava la seva reconciliació i insistia en la seva permanència en la unitat de l'Església; era el *negotio Duran de Osca et sociorum.*[177] Tres dies després, el 12 de maig, el Papa ordenava a l'arquebisbe de Tarragona i les seves diòcesis sufragànies que declaressin com a catòlics Duran d'Osca i els seus companys Guillem de Sant Antoni, Joan de Narbona, Ermengaut, Bernat de Besiers, Ramon de Sant Pau i tots els seus socis. De la mateixa manera escrivia a l'arquebisbe de Narbona i a les seves diòcesis sufragànies i els convidava a ser condescendents amb tots aquells dissidents que, seguint l'exemple de Duran, volien tornar a l'Església catòlica, però encara no ho havien fet a causa de la duresa de la jerarquia eclesiàstica.[178] Del mateix dia, una segona carta servia per a assegurar-se que Duran d'Osca i Guillem de Sant Antoni, que ja havien abjurat dels seus errors, no fossin molestats en la seva tasca.[179] Dos dies després, el Papa donava un pas més en permetre que Duran d'Osca, el seu company Guillem de Sant Antoni i els seus germans poguessin

174. PL 216, 75-7; Mansilla, doc. 405, p. 421-424; *Collectio judiciorum,* p. 101-102.

175. PL 216, 73; Mansilla, doc. 406, p. 425.

176. PL 216, 29-30.

177. PL 216, 274.

178. PL 216, 274-5; Mansilla, doc. 432 p. 460-462; EFV, 135-136.

179. PL 216, 256; Mansilla, doc. 434, p. 462-463.

escollir prior amb el consentiment del bisbe de la diòcesi corresponent.[180]

El 1212, la comunitat s'instal·lava definitivament a Elna. El 27 de maig, el Papa ordenava a Ramon, bisbe d'Elna, al comtat del Rosselló, que concedís el permís a Duran d'Osca, Duran de Najac, Guillem de Sant Antoni i altres *Pauperes Catholici,* que es proposaven emprendre un gènere de vida religiosa i predicar a la seva diòcesi, tot i que ho fes amb la deguda prudència i cautela, sempre sota observació a causa dels seus contactes amb l'heretgia valdesa.[181] D'aquesta comunitat, en formaven part el mateix Duran d'Osca i Ermangaud de Besiers, entre d'altres.

El 20 de maig de 1212 el Papa ordenava a Arnau Amalric, en aquell moment arquebisbe de Narbona i Ramon, bisbe d'Uzés, que Duran d'Osca, Duran de Najac, Guillem de Sant Antoni i els altres companys seus que havien estat reconciliats amb l'Església, que fossin tractats benignament.[182] Uns dies més tard, el Papa ordenava a Duran d'Osca i a Duran de Najac que denunciessin els excessos d'alguns reconciliats amb l'Església que formaven part de la seva comunitat al bisbe diocesà del Rosselló perquè els corregís.[183] Era la comunitat d'Elna que ja es feia notar en les conversions, no sempre prou disciplinàries, que es tornava a repetir. El 1209, dos religiosos cistercencs s'havien queixat al Papa de la incorporació d'heretges no reconciliats a Narbona. Tres anys després la queixa era al Rosselló.

El 28 de maig de 1212, el Papa demanava al *illustri regi Aragonensi* Pere que no permetés que els Pobres Catòlics, que havien abjurat dels seus errors, fossin molestats, perquè havien estat corregits.[184] Aquesta carta ens indica que el rei Pere tenia constància del seu treball, tot i que no sabem si els facilità cap tipus de suport. Un dia després, el Papa establia que els Pobres Catòlics quedaven

180. PL 77, 274.
181. PL 216, 601; Mansilla, doc. 474, p. 504-506.
182. PL 216, 608; Mansilla, doc. 478, p. 507-508.
183. PL 216, 607-608; Mansilla, doc 477, p. 507.
184. PL 216, 608; Mansilla, doc. 475, p. 506-507: «Ut illi complaceas, in cuius miseracione regni gubernacula suscepisti, te convenit confovere humiles et devotos et excessus corrigere delinquentium; inde est quod serenitatem tuam rogamus atque monemus quatinus pauperes catholicos et hospites eorundem in orthodoxa fide ac pia operatione manentes non permittas a quoquam temere opprimi vel a iusticiariis tuis iniuste gravari».

sota protecció de la Santa Seu, tant pel que fa a les persones com als béns.[185] El mateix 30 de maig, des del Laterà, el Papa ordenava a Berenguer, bisbe de Barcelona, i al bisbe d'Osca que admetessin al si de l'Església Duran d'Osca i els seus companys, els quals havien estat reconciliats de la secta valdesa. També els ordenava que els tractessin benignament i que no permetés que fossin molestats. Aquest document anava dirigit a Rainer, bisbe de Marsella, tot i que el Papa especifica que va escriure la mateixa carta als bisbes de Barcelona i Osca.[186] Aquesta referència indica la presència de comunitats dels Pobres Catòlics tant a Marsella, Barcelona i Osca, en un moment en què estaven plenament assentats a Elna.

Després de 1212, Duran i la seva comunitat desapareixen de la correspondència pontifícia. Encara hi tingueren presència uns quants anys gràcies al suport que els havia donat Innocenci. Els papes següents no van tenir tanta condescendència amb aquesta comunitat, tot i que els Pobres Catòlics van perdurar fins a mitjan segle XIII per a acabar desapareixent i fusionant-se amb els agustins.[187] L'herència de Duran i l'escola d'Elna és molt important per a l'estudi de les heretgies i la formació d'aquestes primeres comunitats apostòliques que no sempre van estar vistes de bon ull per la jerarquia eclesiàstica. El 1210 arribava a Roma Francesc d'Assís, i el 1215 Domingo de Guzmán, tots dos plenament integrats dins l'ortodòxia religiosa.

Al voltant de la comunitat de Duran es produïren un gran nombre de tractats contra l'heretgia càtar. Podem focalitzar llur centre al nord de Catalunya, tot i que els Pobres Catòlics tenien comunitats establertes a diferents regions, com per exemple a la diòcesi de Barcelona.[188] Aquesta comunitat fou potenciada per Innocenci, insistint davant l'arquebisbe de Tarragona perquè facilités el seu establiment i, una vegada fet, el Papa demanava l'ajuda al rei Pere, ja el maig de 1212, perquè els protegís i no permetés que fossin molestats en aquest projecte. Però el maig del 1212, el rei Pere estava camí a Toledo per

185 .PL 216, 609; Mansilla, doc. 479, p. 508.

186 .PL 216, 607; Mansilla, doc. 480, p. 508-509.

187. *Les Registres d'Innocent IV,* ed. Elie BERGER, 4 vol., París, 1884–1921, vol. 1, doc. 2752, p. 410; A. QUINTANA, *La documentación pontificia de Inocencio IV (1243-1254),* 2 vols., Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica, 1987, vol. 1, doc. 397, p. 396-397.

188. Mansilla, doc. 480, p. 508-9.

preparar la batalla contra els almohades. No fou fins després de la victòria de Las Navas de Tolosa que el rei va decidir intervenir en el problema occità. Amb aquesta decisió, el rei desplaçava definitivament el problema de l'heretgia a un segon pla. Per sobre hi havia els llaços de vassallatge i la seva hegemonia a la regió occitana. Darrere d'aquesta decisió no hi havia judici sobre els acusats. El punt culminant d'aquest enfrontament diplomàtic entre el rei i l'Església fou el concili de Lavaur, el gener de 1213. La negativa dels prelats a les demandes del rei el van portar a la batalla de Muret a defensar als seus vassalls excomunicats.

La intercessió del rei Pere en la Croada Albigesa

«Lo reis Peir' d'Aragon s'en vait am sa mainea
E a tota sa gent de sa terra mandea,
Si que n'a gran companha e bela ajustea.
A totz a la paraula diita e devizea
Qu'el vol ir a Tolosa contrastar la crozea
Que gastan e destruzo tota la encontrea»[189]

Al 1208 Innocenci va fer la crida definitiva a la croada. El desencadenant fou l'assassinat, el 14 de gener, del legat pontifici Peire de Castelnau a mans d'un escuder de la cort del comte de Tolosa.[190] Tot i que Ramon va negar la seva participació, la culpabilització a ulls de l'Església requeia sobre ell. Paral·lelament a la guerra, començava un llarg procés contra el comte de Tolosa per determinar la seva responsabilitat en l'assassinat i, acusat de defensor de l'heretgia en les seves terres, va acabar essent excomunicat. Com a conseqüència, el 10 de març Innocenci anunciava a tots els nobles, comtes, barons i ciutadans la proclamació de la croada contra els heretges de la Provença en territori cristià.[191] Durant la Croada Albigesa (1209-1229),

189. *Cançó*, «laisse» 131.

190. J. Paul, «Le meurtre de Pierre de Castelnau», dins: *Cahiers de Fanjeaux: L'anticléricalisme en France méridionale (milieu XIIe-début XIVe siècle),* 38, 2003, p. 257-288.

191. PL 215, 1354-1358; HGL 6, 262-265; *Documentos de Pedro*, vol. 2, doc. 758, p. 838.

el rei Pere va intercedir en el conflicte en reiterades ocasions a favor del comte de Tolosa i del comte de Foix, tot i que no va implicar-se directament en el conflicte fins a finals de 1212.

Una vegada començada la Croada, l'11 de novembre de 1209 el Papa exhortava Simó de Montfort a lluitar contra l'heretgia albigesa,[192] i li comunicava que havia enviat les mateixes cartes de recomanació a l'Emperador i als reis d'Aragó i Castella perquè l'ajudessin en la seva tasca.[193] Tot i la posició del rei Pere, Innocenci va mantenir la seva crida al rei fins al mateix 1213.[194]

El juny de 1209 era el moment en què Ramon feia penitència a l'Església de Tolosa davant els legats per reconciliar-se amb l'Església, i dirigir l'objectiu de la Croada cap a les terres del vescomte de Carcassona.[195] La primera campanya militar va finalitzar amb la conquesta de Carcassona i Besiers, i la instauració de Simó de Montfort com a nou senyor d'aquests territoris. El novembre de 1209, a la regió de Montpellier el rei Pere el Catòlic es trobava amb Simó de Montfort i, segons Pierre Vaux de Cernay, el rei va refusar rebre l'homenatge del nou comte.[196] Tot i que els croats havien conquerit aquesta regió, encara era una part molt petita del territori i, a més s'enfrontaven amb l'hostilitat d'altres senyors de la zona. Per aquesta raó, aquesta

192. PL 216, 152; Mansilla, doc 410, p. 429-430.

193. PL 216, 154; Mansilla, doc. 411, p. 430-431.

194 Mansilla, doc. 505, p. 546-550.

195. PL 216, 89-98; *Hystoria Albigensis,* § 77-80. Sobre els Trencavell vegeu el treball de E. GRAHAM-LEIGH, *The Southern French Nobility and the Albigensian Crusade*, Woodbridge, The Boydell Press, 2005; H. DÉBAX «Le serrement des mains. Éléments pour une analyse du rituel des serments féodaux en Languedoc et en Provence (XIe-XIIe siècles)», dins: *Le Moyen Age*, 2007/1, p. 9-23: *Ibidem, La féodalité languedocienne. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel (XIe-XIIe siècles),* Tolosa de Llenguadoc, 2003; C. DUHAMEL-AMADO, «L'entourage des Trencavel au XIIe siècle», dins: «Les voies de l'hérésie. Le groupe aristocratique en Languedoc (XIIe-XIIIe sie'cles), colloque de Couiza *1995*», dins, Heresis, 8, Carcassona, 2001, p. 34-35; L. MACÉ, *Les comtes de Toulouse et leur entourage, XII-XIIIE siècles. Rivaliteés, alliances et jeux de pouvoir*, Tolosa de Llenguadoc, 2000; M. ROQUEBERT, *L'Épopée Cathare...* p. 319-329; E. GRAHAM-LEIGH, «Morts suspectes et justice papale. Innocent III, les Trencavel et la réputation de l'Église», dins: *La Croisade Albigeoise...* p. 219- 233; R. NELLI, «Le vicomte de Béziers (1185-1209) vu par les troubadours», dins: *Cahiers de Fanjeaux*, 4 «Paix de Dieu et guerre sainte en Languedoc au XIIIe siècle», 1969, p. 303-314.

196. *Hystoria Albigensis,* § 121; HGL, 6, 314; *Documentos de Pedro*, vol. 3 doc. 979 p. 1038.

adquisició es percep com una usurpació dels territoris a un vassall del rei d'Aragó, i el rei Pere, en aquest context, no l'admet.

L'any següent, el maig de 1210, la guerra continuava, i el rei Pere es reunia a Pàmies amb Ramon VI de Tolosa i Ramon Roger de Foix i, per l'altra banda, amb Simó de Montfort per tal de tractar de la pau i la fi de les hostilitats. En aquesta ocasió no es va arribar a cap acord.[197] El mateix Vaux de Cernay destaca la mala voluntat del rei en defensar els assetjats, en una causa que per a l'Església estava més que justificada. Per altra banda, nombrosos cavallers occitans i del nord de Catalunya defensors del catarisme i acusats per l'Església buscaven la participació de Pere en el conflicte. És la visió del segon autor anònim, que va continuar la *Cançó de la Croada* iniciada pel clergue navarrès Guillem de Tudela, mitjançant la qual, els croats es veuen com a estrangers que vénen a conquerir el territori, i la figura del monarca rep un tractament especial, de suport al seu projecte. Per contra, Guillem de Puylaurens, i principalment Pierre des Vaux de Cernay, no ho aproven.

Molts d'aquests nobles que buscaven el suport del rei van lluitar al seu costat a Muret. En aquesta ocasió, el 1210, Pere Roger, senyor de Cabaret, Ramon de Termes i altres cavallers es van reunir a Montreal i van aconseguir la intercessió del rei.[198] Sense participar directament en el conflicte, el rei d'Aragó anava consolidant la seva influència a la zona davant les conquestes de Simó de Montfort. La falta d'un front comú que aplegués els senyors de la regió i les contradiccions del mateix comte de Tolosa, foren una de les causes principals del resultat de la guerra.[199]

Després de Pàmies, el rei enviava un missatge al legat Arnau Amalric i a Simó de Montfort per tractar d'establir una treva amb el comte de Foix, treva que finalment tampoc no es va produir.[200] El comte de Foix tingué un paper actiu en la defensa i expansió del

197. *Hystoria Albigensis,* § 146 .

198. *Hystoria Albigensis,* § 148 .

199. Vegeu sobre aquest episodi M. LAMBERT, «Catharism and the Occitan Nobility: the Lordships of Cabaret, Minerve, and Termes», dins: C. HARPER-BILL, R. HARVEY, (eds.), *The Ideals and Practice of Knighthood*, vol 3, 1988, Woodbridge, 1990, pp 1-19; M. ROQUEBERT, *L'Épopée Cathare*... p. 349-360. M. ALVIRA, *El Jueves de Muret*... p. 109-114; G. LANGLOIS, *Olivier de Termes. Le cathare et le croisé (vers 1200-1274),* Tolosa de Llenguadoc, Privat, 2001, p. 34 i seg.

200. *Hystoria Albigensis,* §150.

catarisme a les seves terres, i era plenament hostil als croats i l'Església, quelcom que el monjo Vaux de Cernay no li va perdonar. El 9 de gener de 1209, a Tarragona, Pere el Catòlic feia la donació al comte Ramon Roger de Foix dels feus de les viles d'Évol, Estavar i els castells de Querigut i So. El rei Pere donava al comte de Foix les terres i drets que Bernat d'Alió tenia a la Cerdanya, Conflent, Donezan i Capcir, expropiades per Pere a Bernat d'Alió II, de la família dels Niort i senyors del País de Saut. La confiscació era conseqüència de la negativa a acceptar la política reial de pacificació enmig de les guerres feudals del territori.[201] Com a contrapartida, el comte es declarava vassall del rei.[202] Un temps després, el 27 de juny de 1209, a Cotlliure, el comte de Foix era present, juntament amb el vescomte Ramon Roger Trencavel, amb el rei Pere, quan Rodrigo Pérez es féu vassall seu. [203] Tot just feia cinc dies que s'havia produït el Saqueig de Beziers (22 juliol de 1209). El 1210, el rei Pere emetia a Lleida una nova constitució de Pau i Treva en la qual participaren nobles i eclesiàstics i on no apareixien referències sobre els heretges, però sí en canvi la defensa del drets de l'Església.[204]

El gener de 1211, el rei Pere participava en la conferència organitzada per Arnau Amalric a Narbona, acompanyat de més bisbes i prelats juntament amb Simó de Montfort per tractar de nou la reconciliació entre l'Església i els comtes de Foix i Tolosa.[205] La situació havia canviat en aquests dos anys de guerra. Les tropes de Simó de Montfort havien guanyat força territori i es dirigien cap a Tolosa. Al mateix temps, es produí l'esclat simultani de la guerra contra els almohades i, davant la impossibilitat d'atendre els dos conflictes, s'organitzaren a Narbona i Montpeller conferències per a intentar contenir la situació. El rei Pere donaria prioritat al conflicte amb els almohades, però abans el rei havia de contenir els croats que amenaçaven els comtats de Tolosa, Foix i Comenge, si no s'aturava la croada.

201. Sobre la família Alió vegeu J.-Cl. Soulassol, «La famille de Son d'Alion du milieu du XIIe siècle au début du XIVe siècle», dins: *Heresis*, 46-47, 2007, p. 15-66. El seu fill, també Bernat d'Alió III, senyor de So va morir a la foguera acusat d'heretgia el 1258 amb el rei Jaume present.

202. *Documentos de Pedro*, vol 2, doc. 851, p. 924-927.

203. *Documentos de Pedro*, vol 2, doc. 911, p. 990-992.

204. *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y principado de Cataluña. Publicadas por la Real Academia de la Historia*, 1896, p.89

205. *Hystoria Albigensis,* § 195 i seg.

A Narbona es va produir un acord, mitjançant el qual el comte de Tolosa no combatria els croats, sinó que les tropes del rei prendrien possessió del castell de Foix per entregar-lo a Simó de Montfort, si el primer incomplia el pacte. Fou en aquest escenari quan Simó de Montfort, comte de Leicester i amb el títol de vescomte de Besiers i de Carcassona, va retre homenatge al rei Pere a la ciutat de Carcassona.[206] El rei Pere es comprometia a l'Església de Sant Nazari de Masol el 27 de gener amb Simó de Montfort, a casar el seu fill primogènit, l'infant Jaume, amb Amiçie, filla del líder croat. L'infant Jaume i el seu lloc de residència, la senyoria de Montpeller, quedaven sota custòdia de Simó.[207] Així ho recordava el rei Jaume a través del que li havien explicat els consellers:

> «E, passat lo temps del nostre naximent, En Simon de Montfort, qui tenia la terra de Carcassès e de Badarrès, e en Tolçà ço que y havia goaynat lo rey de França, volch haver amor ab nostre pare, e demanà-li que·ns lliuràs a ell, car ell nos nodriria».[208]

Amb aquest pacte, per una banda el rei garantia la seguretat del comte de Foix a l'espera del desenllaç de la guerra a la península contra els almohades que s'havia iniciat poc abans. Per l'altra, amb aquest pacte, el rei assegurava el reconeixement de Simó dels territoris catalanoaragonesos de la regió a través del compromís matrimonial amb els seus fills i també amb el favor del Papa. El reconeixement del Simó com a vassall era un intent per a frenar la croada. D'altra banda, la instauració de Simó de Montfort como a futur comte de Tolosa era una realitat factible per al rei, i ho demostrava amb aquest pacte.[209] Però

206. *Hystoria Albigensis,* § 210.

207. *Hystoria Albigensis,* § 211; G. Puylaurens, *Chronica...* p. 73-75.

208. *Llibre dels fet del rei Jaume*, vol. 2, Barcino, 1995, p. 12.

209. J. Oberste, «La fin d'un coupable. Raymond VI, comte de Toulouse, aux mains de l'Église au temps de la croisade albigeoise», dins: *La culpabilité. Actes des XXe Journées d'Histoire du Droit,* Llimotges, 2001, p. 455-480; H. Débax, «Stratégies matrimoniales des comtes de Toulouse (850-1270)», dins: *Annales du Midi*, 100, 1988, p. 131-151; M. Alvira, *El Jueves de Muret...* p. 112; M. Roquebert, *L'Épopée Cathare…* p. 369 i seg. Sobre el comte de Tolosa vegeu també Ch. Delpoux, *Les Comtes de Toulouse et le catharisme*, Narbona, 1980; A. Loeb, «Les relations entre les troubadours et les comtes de Toulouse (1112-1229)», dins: *Annales du Midi*, 95, 1983, p. 225-259; L. Macé, «Amour et fidélité : le comte de Toulouse et ses hommes

paral·lelament al compromís del rei Pere amb Simó, entre març i abril de 1211 es concretà també el matrimoni de la infanta Sansa d'Aragó, germana del rei Pere, i Ramon el Jove, fill del comte Ramon de Tolosa, un lligam que implicava l'adquisició de Tolosa per part del rei d'Aragó.[210] Era una altra aposta de Pere per a construir un teixit dinàstic, aquesta vegada amb el comte de Tolosa. Guillem de Puylaurens veia en aquesta acció un pla del comte per a protegir Tolosa.[211]

El febrer, els legats i prelats reunits al concili de Montpeller tornaven a excomunicar el comte de Tolosa per incompliment de pactes i protegir els heretges a les seves terres.[212] Eren unes condicions molt dures les que els legats imposaven al comte; en demanaven l'abdicació, que prengués mesures contra l'heretgia i que es sotmetés al rei de França, entre altres coses. El comte s'hi va negar, i l'estiu de 1211 començava el primer assetjament de Tolosa. En aquest context, l'estiu de 1211 els cònsols de Tolosa van exposar a Pere la situació de la guerra, on denunciaven els abusos, atacs i injustícies dels croats contra la ciutat de Tolosa i els seus habitants, i demanaven la seva intercessió en el conflicte. Buscaven la participació activa del rei Pere en la defensa de la ciutat.[213]

Les relacions del rei amb els nobles de la regió inculpats per heretgia fou una realitat. El 23 de febrer de 1212, el rei Pere concedia al seu cosí Nuno Sanç els comtats del Rosselló, la Cerdanya i el Conflent, territoris que tingueren en el futur una presència important d'heretgia càtara.[214] Aquestes concessions evidencien el tracte en

---

(XIIe-XIIIe siècles)», dins: H. Débax (ed.), *Les sociétés méridionales è l'age féodal (Espagne, Italie et sud de la France, Xe-XIIIe s.). Hommage à Pierre Bonnassie*, Tolosa de Llenguadoc, 1999, p. 299-304; L. Macé, *Les comtes de Toulouse et leur entourage XIIe-XIIIe siècles. Rivalités, alliances et jeux de pouvoir,* Tolosa, 2000.

210. *Cançó,* «laisse» 130.

211. G. Puylaurens, *Chronique*... pp 79.

212. HGL 6, 345-346.

213. HGL 8, 612-619; *Documentos de Pedro,* vol 3, doc. 1187, p. 1249-1253. Hi apareix la menció: «Illi vero, quos credentes hereticorum nominaverunt, a nobis inquisiti se non esse hereticos vel credentis hereticorum constanter responderunt, & sese stare juri incontinenti judicio Ecclesiae promiserunt. Nos vero illos hereticos vel credentes hereticorum esse ignoravimus».

214. *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1247 p. 1316-1318; a la constitució que Nuno Sanç va emetre el 1217, hi era present el problema de l'heretgia. Vegeu al

regions amb presència d'heretgia, i senyors que li donaven suport, tal com passà amb el vescomte Arnau de Castellbò, i de forma més intensa durant el regnat del rei Jaume amb l'expansió del catarisme durant la segona meitat del segle XIII al territori català.[215] D'altra banda, el març de 1212, el rei Pere donava al monestir cistercenc de Fontfreda la vila d'Escaró amb tots els seus drets, vassalls i termes.[216] Tot i la seva defensa dels vassalls, el rei Pere mai va deixar de servir l'Església.

Durant aquell mes es produïa també l'elecció d'Arnau Amalric, abat de Cîteaux i legat apostòlic de Provença, com a nou arquebisbe de Narbona en substitució de Berenguer, oncle del rei Pere. Arnau Amalric representava una línia més intransigent i militant, pròpia del Cister, per fer front a l'heretgia. També continuava el procés contra el comte Ramon de Tolosa iniciat pels legats apostòlics de Provença per a demostrar la seva culpabilitat com a protector de l'heretgia i de l'assassinat del legat Pèire de Castèlnau.[217]

En aquest context, entre 1211 i 1212, fou escrit a Roda de Isàbena, a la part d'Osca, el *Cronicon Rotense*, una crònica en la qual apareix una breu menció de la croada que aporta una informació molt precisa dels esdeveniments que s'havien produït en la croada fins al moment en què fou escrita.[218] Com ha destacat Martín Alvira, l'autor de la crònica fa una interpretació de la croada que era la que molt probablement es podia tenir a la Cort catalanoaragonesa.[219] La crònica

---

respecte G. GONZALVO «La Pau i Treva del Rosselló de l'any 1217», dins: *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* 15, 2004, p. 67-73.

215. Sobre les implicacions de la noblesa i l'heretgia durant la primera mitat del segle XII vegeu els treballs de J. VENTURA, «El catarismo en Cataluña», dins: *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, 28, 1959-1960, p. 75-168; AAVV, *Les voies de l'hérésie: le groupe aristocratique en Languedoc (XIe-XIIIe siècles)*, Carcassona, 2001, Heresis, 8; Vegeu al respecte el recent i interessant treball de D. J. SMITH, *Crusade, Heresy* ... p. 73-136.

216. *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1250 bis, p. 1320.

217. PL 216, 614.

218. Arxiu Capitular de Lleida, Fons de Roda, Còdex n. 11, f. 202v-203v; Transcripció del document a *España Sagrada*.... vol. 46, 1836, doc. 39, p. 345; J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. 15, doc. 60, p. 331; M. ALVIRA, «La Couronne d'Aragon, entre hérétiques et croisés. La Croisade Albigeoise (1209-1211) selon le *Chronicon Rotense*», dins: *Heresis,* 38, 2003, p. 71-87 (ed. p. 76).

219. M. ALVIRA, «La Couronne d'Aragon, ...p. 71-75.

critica els excessos de la croada, apunta la presumpta mort de cent mil persones, fet que mostra, a pesar de la imprecisió que pugui tenir la xifra, la magnitud de la tragèdia occitana, i destaca la violència en excés contra indefensos, nens i dones.

El 16 de juliol de 1212 es produí la victòria dels exèrcits cristians en la batalla campal de Las Navas de Tolosa, on el rei Pere i les tropes catalanoaragoneses van tenir un gran protagonisme. Després de la victòria, el victoriós rei Pere, defensor del catolicisme i partícip d'una croada contra els almohades, va decidir defensar els seus drets al sud de França. Al final de 1212, Ramon VI de Tolosa es va reunir amb Pere el Catòlic en terres aragoneses per a demanar la seva intervenció i recuperar les terres, que es reduïen a Tolosa i Montalban. [220] Va ser poc després, el gener de 1213, quan el rei Pere es va dirigir a Tolosa amb una gran part de la seva cort i cavallers i va sol·licitar una entrevista amb el legat Arnau Amalric i Simó de Montfort per a tractar la definitiva reconciliació dels comtes de Tolosa, de Foix, de Comenge i del vescomte del Bearn, tots ells acusats i assetjats per l'exèrcit croat. L'objectiu era restituir les terres dels seus vassalls i frenar les conquestes de Simó de Montfort.

El 14 de gener de 1213, el rei Pere convocava un concili a Tolosa per reunir-se amb els legats pontificis i Simó de Montfort. La ciutat escollida fou Lavaur, molt propera a Tolosa.[221] El concili de Lavaur de gener fou un intent del rei per intercedir en el conflicte en defensa dels comtes de Tolosa, de Comenge, de Foix i del vescomte de Bearn davant els bisbes de la regió, presidits per Arnau Amalric i Simó de Montfort.[222] Tres dies després del concili, a petició del legat, el rei posava per escrit les seves demandes per tal que els representants que havien presidit el concili les transmetessin al papa Innocenci.[223]

El rei defensava Ramon de Tolosa i va expressar el desig que el comte tenia de tornar a la unitat de l'Església. Assetjat en plena croada, el rei demanà la restitució de les seves terres i possessions i, per pagar les seves faltes, proposava que el comte sortís a la frontera a lluitar

220. *Hystoria Albigensis,* § 359.

221. *Hystoria Albigensis,* § 370-376; J. TEJADA, *Colección...* p. 314-15; HGL, 6, 402 i seg.

222. PL 216, 839-842 ; Mansilla, doc 492, p. 523-524.

223. *Hystoria Albigensis,* § 377-384.

contra els sarraïns en defensa del cristianisme. El rei afirmava que el comte mai havia estat heretge. Al mateix concili, el rei Pere va sortir també en defensa del comte de Comenge, del qual deia que tampoc havia estat heretge ni defensor de l'heretgia, fins al punt que l'havia combatut a les seves terres. La mateixa defensa la va realitzar pel comte de Foix i el vescomte del Bearn. Per a tots ells, el rei demanava el cessament de les hostilitats, que es restituïssin les terres dels seus vassalls, injustament expropiades, i amb una satisfacció que farien a l'Església.

Un dia després, els prelats emetien la resposta.[224] La resposta del concili a les peticions del rei era una demanda que estava per sobre d'ells. Els prelats transmetrien la seva petició al Papa, però respecte als seus vassalls, i concretament als comtes de Tolosa i de Foix, tenien una llarga llista d'enfrontaments amb l'Església, fet que complicava la negociació. La imatge d'ambdós comtes que transmet el cronista Pierre des Vaux Cernay, que assistia al concili de Lavaur, és la culpabilització per l'expansió de l'heretgia i de tots els mals que sofria l'Església, i servia com a justificació d'una guerra considerada santa i justa a ulls de l'Església.

Paral·lelament, al principi de 1213, Innocenci també va fer un gir en la seva política i va obrir una via diplomàtica per a aturar el conflicte. Un seguit de cartes mostren la voluntat del pontífex d'arribar a un acord; era la primera vegada que censurava l'activitat dels croats. El 15 de gener, el Papa ordenava a Simó de Montfort que prestés vassallatge al rei Pere d'Aragó[225], i el mateix dia, ordenava al legat apostòlic Arnau, arquebisbe de Narbona des de feia poc, que aturés la croada contra els heretges de Provença i d'acord amb el rei d'Aragó busqués la Pau i concertés treves per dirigir els esforços en la guerra contra els sarraïns.[226] Dos dies més tard, el Papa ordenava a Simó de Montfort restituir les terres ocupades injustificadament dels vassalls del rei Pere d'Aragó, els comtes de Foix, Comenge i vescomte del Bearn,[227], i li recordava la

224. PL 216, 840; Mansilla, doc. 495, p. 528-531.

225. PL 216, 743-744; Mansilla, doc 490, p. 522.

226. PL 216, 744-745; Mansilla, doc. 491, p. 522-523 i doc 515, p. 555.

227. PL 216, 741-743; Mansilla, doc. 493, p. 524-525; *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1435 p. 1460-1461: «Ut restituat ablata vassallis regis Aragonum... licet in eis nec haeretici aliqui habitarent».

seva condició de vassall del rei d'Aragó pel que li ordenava acatar els seus dictàmens.[228] Després del concili, el 18 de gener de 1213 el Papa ordenava als seus legats de Provença que acceptessin les propostes del rei d'Aragó en relació a la reconciliació dels esmentats comtes i demanava que s'aturessin les operacions militars i que organitzessin un concili per a resoldre definitivament aquesta qüestió.[229] En aquest punt, era patent la voluntat d'aturar la croada d'Innocenci. Com a conseqüència, el 21 de gener de 1213 els arquebisbes, bisbes i abats que s'havien reunit al concili de Lavaur informaven el Papa de les intencions de recolzament del rei Pere al comte de Tolosa i de l'avanç del mal de l'heretgia a la regió, recolzada i sostinguda pel mateix comte i demanaven al Papa que no aturés la croada.[230]

Davant la negativa dels prelats a les peticions del rei, aquest es dirigí directament a Arnau Amalric i l'informà que es disposava a prendre sota la seva protecció les terres envaïdes o amenaçades pels croats. El rei es proposava defensar la ciutat de Tolosa. Aquesta decisió fou un dels punts culminants de la confrontació entre el rei i els prelats. El rei Pere, coronat a Roma nou anys abans, es disposava a prendre les armes contra un exèrcit liderat i recolzat pel papat per tal de defensar unes terres acusades d'heretgia.

En resposta a la decisió del rei, Arnau Amalric li escrivia poc després una carta per demanar-li que no prestés la seva ajuda a la ciutat de Tolosa ni a les terres veïnes infectades d'heretgia.[231] Era una carta amb un to amenaçador; el legat advertia del perill que podria incórrer el monarca per aquest acte i li exigia una satisfacció a l'Església. Sense deixar de sorprendre's de l'actitud del rei per la defensa d'unes terres «abandonades a Satanàs» a causa del crim d'heretgia, el legat justificava la guerra argüint que aquestes terres havien estat lliurades als croats per autoritat de Déu. Segons expli-

228. PL, 216, 743-744; Mansilla, doc 490, p. 522; *Documentos de Pedro*, vol. 3, doc. 1433 p. 1457-1458.

229. PL 216, 739; Mansilla, doc. 496, p. 531-533.

230. PL 216, 837-838; Mansilla, doc. 494, p. 525-528. Datada del 17, però la lògica dels esdeveniments permet suposar que és posterior a la petició d'Innocenci del 18; *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1442 p. 1474-6

231. PL 216, 842-3; Mansilla, doc. 513, p. 553-554; J. Tejada, .*Colección...* p. 318; *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1447, p. 1481.

ca el monjo Vaux de Cernay, davant d'aquesta veritat, Arnau no entenia com el rei estava disposat a mediar en el conflicte per defensar els heretges.[232] Aquesta actitud va provocar l'acusació de complicitat del rei amb l'heretgia; el mateix Vaux de Cernay l'acusa en aquest punt d'arribar a la regió aliat amb els heretges –enemics de la fe– amb la voluntat d'expulsar-ne els soldats de Crist.[233] La posició dels cronistes hispànics al respecte va tenir en comú la defensa de l'ortodòxia del rei a través de l'ocultació del problema càtar i la justificació dels llaços feudals que va tenir com a resultat una memòria dinàstica que exaltava les virtuts cavalleresques del rei.[234]Aquesta posició ha caracteritzat la historiografia tradicional del monarca, que ha allunyat el fantasma de l'heretgia de la seva figura. Finalment, Arnau Amalric exhorta el rei que s'abstingui de fer-ho i l'amenaça amb mesures espirituals si defensa o protegeix aquelles terres. Al mateix temps, el bisbe de Besiers, Bertran, escriu i suplica a Innocenci perquè intercedeixi per fer que el rei d'Aragó no afavoreixi els albigesos.[235]

Al final de gener, els senyors de la regió van retre homenatge al rei, perquè aquesta defensa fos legítima. El 27 de gener, Ramon VI, comte de Tolosa, i el seu fill Ramon el Jove, prestaven jurament de fidelitat al rei Pere el Catòlic, rei d'Aragó i comte de Barcelona, mitjançant el qual, la ciutat de Tolosa, les seves terres, els seus homes i drets quedaven sota autoritat del rei d'Aragó.[236] El mateix dia, els cònsols de la ciutat de Tolosa prestaven jurament de fidelitat al rei.[237] Eren els juraments de Tolosa. De la mateixa manera també ho feia el comte Ramon Roger, comte de Foix, i el seu fill Roger Bernat i posaven sota autoritat i poder del rei els castells i les terres de Foix, i tots els

232. *Hystoria Albigensis,* § 387 i 388.

233. *Hystoria Albigensis,* § 389.

234. M. Alvira, «La Cruzada Albigense y la intervención de la Corona de Aragón en Occitania. El recuerdo de las crónicas hispánicas del siglo xiii», dins: *Hispania. Revista española de historia,* vol. 60, 2000, p. 947-975.

235 .PL 216, 843; Mansilla, doc. 514, p. 554-555.

236. PL 216, 845-846; Mansilla doc. 462, p. 491-493. Aquesta carta, com també les que segueixen a continuación, que transmeten l'acte d'homenatge dels senyors de la regió al rei Pere el Catòlic, són datades del 5 i 12 de gener de 1212; *Documentos de Pedro,* doc. 1448 p. 1482-3.

237. PL 216, 846-847; Mansilla, doc. 463, p. 493-494; *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1449, p. 1484-5

seus dominis.[238] De la mateixa manera ho van fer Bernat IV, comte de Comenge, el seu fill,[239] i Gastó VI, vescomte del Bearn i comte de Bigorra.[240]

En aquest esdeveniment hi ha present el ritual de vassallatge per tal de legitimar la participació del rei Pere al conflicte en defensa dels seus vassalls. Són els llaços de vassallatge els que configuren les aliances contra els enemics externs, i en aquest cas, l'homenatge al rei Pere d'aquests senyors acusats d'afavorir l'heretgia en les seves terres, implicava la definitiva consolidació de la presència de la Corona d'Aragó en terres occitanes. És el moment que Martín Alvira ha denominat la «Gran Corona d'Aragó», en el qual per primer cop, el rei d'Aragó estenia els seus dominis a un gran espai occità, on es trobava el comtat de Tolosa i el de Foix.[241] D'altra banda, és a través d'aquest esdeveniment que constatem com per al rei Pere, l'heretgia no era una qüestió prioritària i sí, en canvi, la defensa de la terra i dels seus interessos a la regió. L'heretgia ja feia temps que havia passat a un segon pla en les prioritats del rei.

Al final de maig es produí la ruptura definitiva entre el Papa i el rei. Innocenci havia deixat de banda la via diplomàtica i la voluntat d'arribar a una pacificació per insistir novament en la croada. La decisió estava presa; només quedava el camí cap a l'enfrontament. En aquest context, el primer de juny el Papa exhortava el rei Pere perquè no prestés ajuda de cap manera a l'heretgia albigesa, sinó que, ben al contrari s'esforcés per a castigar els heretges. De la mateixa manera escrivia a Simó de Montfort i Arnau Amalric i, de nou, legitimava la croada.[242] Veient l'inevitable camí cap a la batalla, el

238. PL, 216, 847-848; Mansilla, doc. 465, p. 494-495; *Documentos de Pedro,* vol 3, doc. 1450, p. 1485-1486.

239. PL 216, 848; Mansilla, doc. 466, p. 495-496; *Documentos de Pedro*, doc. 1451 p. 1486-7.

240. PL 216, 848, 849; Mansilla, doc. 467, p. 496-497; *Documentos de Pedro*, vol 3, doc. 1452, p. 1487.

241. M. Alvira, *El jueves de Muret*, p. 164-170; M. Alvira, L. Macé, D. J. Smith, «La Grande Couronne d'Aragon du roi Pierre II (1213): une évidence documentaire», dins: *Annales du Midi*, 121-265 (Janvier-Mars 2009), p. 1-22. Sobre les implicacions de la corona a la regió occitana durant aquest període vegeu M. Aurell, «Autour d'un débat historiographique: L'expansion catalane dans les pays de langue d'Oc au Moyen Age», dins: *XIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpeller, 1985, vol 1, p. 10-41.

242. PL 216, 849 ; Mansilla, doc. 505, p. 546-550.

papa Innocenci donava el privilegi del 4 de juliol de 1213 en el qual confirmava la prohibició als bisbes, arquebisbes i legats papals d'excomunicar el rei.[243] Era una manera de protegir el rei que havia d'haver liderat les files del croats.

El camí cap a la guerra era, doncs, inevitable. Aquest vassallatge era fràgil. Simó de Montfort no havia renunciat a lluitar per Tolosa en una guerra santa i a pesar de l'homenatge, el seu objectiu, juntament amb els dels legats, era desposseir el comte de Tolosa. Per part del rei també hi era patent la voluntat d'enfrontament. Després de l'imminent repte, el rei convidava Simó de Montfort a reunir-se amb ell en una conferència. Tot i que Simó va acceptar d'anar-hi, al final no s'hi va presentar en témer una possible trampa.[244] El rei s'havia desplaçat a la regió acompanyat de les tropes catalanoaragoneses, preparades per a entrar en combat.

Finalment, les tropes del rei Pere es van enfrontar en batalla campal a Muret contra els croats liderats per Simó de Montfort. El dijous 12 de setembre de 1213, el rei hi moria acompanyat dels seus cavallers, gran part dels comandaments excomunicats i perseguits acusats de defensar unes terres que eren el «niu de l'heretgia». El rei Pere havia arribat de Las Navas de Tolosa a la regió occitana per defensar el comte Ramon VI de Tolosa, el principal enemic de l'Església. A Lavaur, el rei va dir que el seus vassalls no havien estat heretges, i el monarca s'alçava per a defensar i restituir les terres injustament expropiades recolzat en la legitimitat del dret feudal. Finalment, la decisió de defensar els seus vassalls occitans que li havien retut homenatge a Lavaur s'integrava dins la lògica de les relacions de vassallatge i no de la confessió religiosa.

Conclusions

El regnat de Pere el Catòlic és el període en el qual el catarisme i la valdesia comencen a estendre's a Catalunya. Des del concili de Sant Fèlix de Caraman el 1165, el catarisme podia haver-se expandit cap a Catalunya durant la segona meitat del segle XII, a través de Bernat

243. PL 216, 888.
244. *Hystoria Albigensis,* § 412.

Català, bisbe de la diòcesi càtara de Carcassona, els límits de la qual s'estenien en direcció Lleida i potser fins hi tot podrien arribar fins a Tortosa.[245] També la controvertida diòcesi càtara d'Aran implicava la presència del catarisme a la regió d'Aran a través de la qual es podria haver estès cap a la part meridional del territori, direcció Lleida. Els concilis provincials d'aquesta ciutat així ho suggereixen, seguint les disposicions vigents en matèria d'heretgia que s'havien acordat en altres concilis, originades per un important flux migratori d'occitans que s'instal·laren en el territori de la Corona d'Aragó i en les terres conquerides.[246] Pero tot i això, no fou fins al final del segle XII que es constata que les heretgies, càtara i valdesa, comencen a ser un problema per al regne a causa de la seva presència a la regió occitana.

Aquesta realitat es va produir durant el regnat del rei Pere I de Barcelona i II d'Aragó. El rei Pere, dit el Catòlic, fou un devot. Durant el seu regnat es van produir importants actuacions contra l'heretgia, algunes inspirades pel mateix rei i d'altres pel papat. El rei Pere va emetre el 1198 un decret per a perseguir i expulsar l'heretgia del seu territori, un decret de gran importància i severitat que coincidia en el temps –tot just un mes després– amb l'accés al papat d'Innocenci III, el Papa que va promulgar la croada contra les heretges càtars. Va ser amb el pontificat d'Innocenci quan la lluita contra l'heretgia va passar a ser una prioritat en la política eclesiàstica i, d'ençà de llavors, constatem un increment de les mesures per fer-hi front, molt condicionades per la presència de l'heretgia a la regió occitana.

Les relacions del rei amb l'Església foren importants durant el seu regnat, però tot i la seva confessió catòlica, la seva posició vers l'heretgia sempre va estar supeditada a la realitat política del regne, i això va fer que no en fos una prioritat, pel fet que gran part dels seus vassalls l'havien defensat. El rei va promoure el 1211 el matrimoni

245. B. HAMILTON, «The Cathar Council of Saint-Félix Reconsidered», dins: *Archivum Fratrum Praedicatorum* 48, 1978, p. 23-53.

246. Sobre la penetració del catarisme a Catalunya vegeu J. VENTURA, *art. cit*.; J. VENTURA, «La valdesía de Cataluña», dins: *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, XXIX, 1961-1962, p. 275-317; C. GASCÓN, «La carta de Niquinta y la 'ecclesia aranensis': una reflexión sobre los orígenes del catarismo en Cataluña», dins: *Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia medieval*, 21, 2008 , p. 139-158; D. SMITH, *op. cit*.; S. GRAU, «Historiografía del catarismo en Cataluña. Estudios y documentos (siglo XIII)», dins: *Acta Historica et Archeologica Medievalia*, 30, 2009-2010, p. 375-408.

de la seva germana, la infanta Sansa d'Aragó, amb Ramon el Jove, fill del comte Ramon de Tolosa, el principal enemic de l'Església, excomunicat i acusat de defensar l'heretgia a les seves terres. El pacte s'establia en plena croada albigesa. Aquest compromís venia precedit per l'acord de 1205 entre el rei Pere i el comte de Tolosa per a establir en el futur el matrimoni de la nouvinguda Sança, filla de Maria i del rei, amb Ramon el Jove. El rei va establir com a dot la senyoria de Montpeller, Aumelas i els voltants, en contra de la voluntat de Maria, reina d'Aragó, comtessa de Barcelona i senyora de Montpeller.[247] La mort al cap de poc temps de la filla va impedir la realització del matrimoni.

L'heretgia no fou per al rei Pere un problema, tot i que, promogut per la política papal, va condemnar-la en més d'una ocasió. En canvi, per Innocenci, l'heretgia sí que era una prioritat i el Papa va fer de la lluita contra l'heretgia l'eix vertebrador de la seva política. En aquest projecte polític, el rei Pere es convertia en el monarca que representava –o podia fer-ho en el futur– l'ortodòxia de Roma al sud de França i eradicar el problema de l'heretgia. Els esdeveniments van mostrar que la realitat era una altra, i que l'heretgia no fou un problema per al rei Pere, i menys encara al final del seu regnat, quan tota aquesta qüestió havia quedat supeditada a la política del regne. El mateix rei que fou coronat a Roma el 1204 i l'heroi de Las Navas de Tolosa el 1212 va morir al capdavant d'un exèrcit excomunicat. D'aquí va sorgir la seva complicitat amb l'heretgia i això va condicionar la posició dels cronistes hispànics sobre la seva mort que va tenir en comú la defensa de l'ortodòxia del rei a través de l'ocultació del problema càtar.[248] La seva estratègia matrimonial, els seus llaços de vassallatge i els seus projectes polítics mostrarien que estaven per sobre de qualsevol problema relacionat amb l'heretgia.

247. Vegeu C. Amado, «Guillaume VIII de Montpellier, Marie et Pierre d'Aragon», dins: *Majorque, Languedoc et Roussillon de l'Antiquité à nos jours. LIIIe congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*, Montpelleer, 1982, p. 35-45; M. Aurell, «Marie de Montpellier (vers 1180-1213) ou la détérioration de la condition féminine», dins: *Isabelle d'Angoulême, comtesse-reine et son temps (1186-1246): actes du colloque tenu à Lusignan du 8 au 10 novembre 1996*, Poitiers (1999) p. 81-95.

248. M. Alvira, «La Cruzada Albigense y la intervención de la Corona de Aragón en Occitania. El recuerdo de las crónicas hispánicas del siglo XIII», dins: *Hispania. Revista española de historia,* vol. 60, 2000, p. 947-975.

TRES CARMELITES DESCALÇOS DURANT LA PESTA DE BELLPUIG: DECLARACIONS JURADES

JOAN MAHIQUES CLIMENT

LA PESTA DE BELLPUIG A L'ANY 1599[1]

Entre les efemèrides de la història de de Bellpuig, caldria destacar la pesta esdevinguda al juny de 1599. Tenim constància que el dia 9 d'aquell mes i any el rector de Tàrrega escrigué una nota que donava constància de l'epidèmia i d'una mortaldat que sobrepassava les 300 persones, de tal manera que –diu– «restí sol per administrar los sagraments». Poc després, en una carta al duc de Cardona datada del

1. Aquest article aprofita part dels materials que l'autor ha aplegat durant la seva estada postdoctoral a l'Institut National d'Histoire de l'Art, amb el finançament del programa Beatriu de Pinós (BP-DGR 2009) en la seva modalitat A. Aquesta estada ha anat dirigida a la consecució d'un projecte integrat en el GAHOM (Groupe d'Anthropologie Historique de l'Occident Médiéval) i tutelat per la Dra. Marie Anne Polo de Beaulieu. Pel que fa a la recerca documental relativa als carmelites i a la seva relació amb la pesta de Bellpuig, som clarament deutors de la tasca realitzada per Gabriel Beltrán Larroya, no només a través dels estudis publicats per aquest erudit, sinó també a través de les seves notes inèdites i les seves reproduccions de documents, que hem consultat a l'Arxiu dels Carmelites Descalços de Catalunya i Balears. No hauríem conegut la riquesa d'aquests fons sense l'assessorament de Mercè Gras Casanovas. Utilitzarem les sigles BNE i BUB per referir-nos respectivament a la Biblioteca Nacional de España i a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

8 de febrer de l'any següent, els paers de Bellpuig feien constar que hi havia hagut 216 morts en dos mesos, tot queixant-se que Jaume Alòs Colom, procurador del duc de Sessa, no els havia ajudat davant de la Reial Audiència perquè els habitants de Bellpuig poguessin sortir-ne i comerciar en altres indrets no afectats de pestilència.[2]

En casos com aquest, arreu de Catalunya i més enllà d'aquests límits geogràfics, era una tasca habitual controlar les entrades de gent originària de les zones empestades. Les notícies i rumors sobre totes aquestes persones posades en quarantena es difonien amb gran rapidesa. Sense anar més lluny, les noves de la pesta de Bellpuig ja es coneixien el dia 1 de juny a Cervera, el dia 2 a Barcelona, el dia 4 a Lleida i el dia 7 a Osca.[3] El cas de Bellpuig se sabé també ràpidament

2. Les fonts documentals d'aquestes dues referències són el *Llibre de desposoris* de l'Arxiu Parroquial de Tàrrega i el fons de correspondència antiga de l'Arxiu Parroquial de Bellpuig, segons indica A. Bach i Riu: *Bellpuig d'Urgell i la seva antiga baronia al Pla d'Urgell*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1972, p. 124; Íd.: *Bellpuig. Història de la vila de Bellpuig*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs / Ajuntament de Bellpuig, 1998, p. 20. La pesta de Bellpuig també és al·ludida per J. Torres i Gros: *Història de Bellpuig dins el Principat de Catalunya*, Bellpuig, Saladrigues, 1980, p. 70-71. Podria ser una errata la xifra d'una frase referida al rector de Tàrrega, que «afirmava que hi moriren més de 30 persones» (M. Camps Clemente / M. Camps Surroca: «Les pestes del segle xvi a les terres de Lleida», *Miscel·lània. «De les Terres de Lleida al segle xvi», Homenatge a Antonio Hernández Palmés*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 117-172: 154). En tot cas, les p. 152-155 i 171 d'aquest darrer estudi ens ofereixen el panorama més detallat, complet i ampli sobre la pesta de 1599 a les terres catalanes de ponent.

3. Vegeu M. Camps Clemente / M. Camps Surroca, *op. cit.*, 1995, p. 152; F. Schwartz y Luna / F. Carreras y Candi: *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní. Volúm seté, que comprén lo volúm original XXII, anys 1597-1602*, Barcelona, Henrich y Companyía, 1898, p. 212-216; J. Lladonosa i Pujol: *Història de Lleida. Volum II*, Tàrrega, F. Camps Calmet, 1974, p. 328; M. Camps Clemente / M. Camps Suroca / C. Aler Ibarz: «La peste de 1599 en Loporzano (Huesca)», dins *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina. II: La ciencia y la técnica en la historia de Aragón. Introducción a la medicina en Zaragoza entre 1870 y 1970*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza / Ayuntamiento de Zaragoza, 1991, p. 459-473: 459-460. A banda de les restriccions i controls municipals i de la Reial Audiència, també s'efectuaren els pertinents controls mèdics: «Otro aspecto destacable de las medidas adoptadas para evitar las epidemias fue la vigilancia territorial realizada por profesionales sanitarios para evitar que la peste pudiera ser importada desde zonas infectadas. El envío de comisiones médicas a los lugares donde se sospechaba que había arraigado la enfermedad comenzó a institucionalizarse en las últimas décadas del siglo xvi. Varios catedráticos de medi-

a Vic i Girona, on es van pendre les mesures pertinents.[4] Per altra banda, el dia 6 es va barrar l'entrada a Ulldemolins d'un veí que havia arribat de Linyola, també en epidèmia, fins que no s'hagués canviat la roba.[5] I gràcies a una miscel·lània jurídica en part manuscrita i en part impresa, conservada a la Bibliothèque Nationale de France (ms. Espagnol 60, f. 297-298ᵛ), sabem que els dies 11 i 12 de juny es promulgaren a València dues crides que prescrivien les mesures que calia prendre per salvaguardar els ciutadans davant del perill de la pesta no només a Bellpuig i als seus voltants sinó també a Santa Coloma de Queralt i Ciutadilla i a diverses localitats de Castella com Getafe, Vallecas, Alcalá de Henares i Valladolid.[6] Veiem, doncs, com les alarmes de pesta reforçaven la vigilància i dificultaven la lliure circulació de persones i mercaderies. La gran multitud de morts que podien suposar aquestes epidèmies sovint condemnava les zones afectades no només a la davallada demogràfica, sinó també a la recessió econòmica, però la pesta també va significar un entrebanc

---

cina y cirugía formaron parte de estas bien remuneradas comisiones. Gaspar Massaguer investigó los contagios de la Vall d'Aran en 1586, de Igualada, Cervera, Tárrega, Batea y Gandesa en abril de 1599, de Bellpuig en junio del mismo año, y de Martorell y Piera en 1606» (A. Fernández Luzón: *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2005, p. 269). Sobre aquestes comissions, sobre la prevenció de la pesta i sobre els contagis o avisos que arribaren a Barcelona, vegeu J. L. Betrán: *La peste en la Barcelona de los Austrias. Prólogo de Ricardo García Cárcel*, Lleida, Milenio, 1996, p. 258-283.

4. Vegeu M. Camps Clemente / M. Camps Surroca, *op. cit.*, 1995, p. 153; R. Alberch i Fugueras / N. Castells i Calzada: *La població de Girona (segles XIV-XX). Pròleg de Jordi Nadal i Oller*, Girona, Servei d'Arxius (Generalitat de Catalunya) / Patronat Francesc Eiximenis, 1985, p. 75. Que la notícia de la pesta de Bellpuig arribà a Girona també ho demostra el *Repertori per alfabètic del secretariat del molt il·lustre captítol de la iglésia catedral de Girona fins al març de* 1736, recopilat i copiat pel canonge Sulpici Pontich, obra conservada als ms. 102-104 de l'Arxiu Capitular de Girona (cf. B. Julià: «La pesta, els hospitals i els metges en un manuscrit gironí del segle XVIII», *Revista de Girona*, 1996, 175, p. 34-41 [150-157]: 38 [154]).

5. Vegeu J. Lladonosa: «Montsant i els ermitans», *Analecta Montserratensia*, 1962, 9, p. 325-385: 372.

6. Nosaltres mateixos hem descrit aquest manuscrit a E. Duran dir. / M. Toldrà coord.: *MCEM (Base de dades de Manuscrits Catalans de l'Edat Moderna)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, núm. 1267 (<http://mcem.iec.cat/>, data de consulta: 05/04/2012). La part de les dues crides relativa a la pesta de Bellpuig ha estat editada per F. Crosas: «Ressò a València dels efectes que tingué la pesta de 1599 a l'Urgell», dins *Quaderns de El Pregoner d'Urgell*, 2001, 14, p. 3-7.

per al desenvolupament normal de la vida religiosa i l'administració dels sagraments.[7]

ELS TRES CARMELITES DESCALÇOS

Aquesta situació d'extrema urgència no només en el pla temporal, sinó també espiritual, degué impulsar el convent de Sant Josep de Lleida a enviar tres carmelites per assistir els malalts i moribunds de Bellpuig, on acabaren morint: fra Pere de Jesús, el 20 de juny de 1599; fra Eliseu de sant Pere, el 28 del mateix mes; i fra Joan de la Creu, el 6 de juliol. Les poques fonts que es refereixen a fra Pere de Jesús ens diuen que era germà llec, cirurgià o barber, natural de Ciudad Rodrigo. Fra Eliseu de Sant Pere, anomenat en aquest segle Pedro Martínez i nascut a Avilés, ingressà al convent de Mataró el dia 16 de novembre de 1591. Finalment, fra Joan de la Creu resulta ser un personatge de difícil identificació, donada l'existència de diversos homònims que podrien arribar a confondre's. Unes fonts el fan natural de Lorca; i altres, de Granada.[8] Sigui com sigui, el 26 de març de 1599 la

7. Una de les víctimes mortes a Bellpuig podria ser el capellà de la vila, Joan Font. Aquesta possibilitat és apuntada com una mera hipòtesi en constatar un buit de documentació relativa a aquest prevere a partir de l'any 1596. Vegeu J. M. PLANES I CLOSA: «Joan Font, prevere bellpugenc del segle XVI», dins *Quaderns de El Pregoner d'Urgell*, 2001, 14, p. 29-56: 50. Però només les fonts tardanes es refereixen explícitament a la mort dels eclesiàstics que hi havia a Bellpuig: «El espantoso azote de la peste hacia terribles estragos, en las comarcas de Lérida, á principios de 1599. Una de las poblaciones más castigadas fué la de Bellpuig, cabeza de la Baronía del Duque de Sessa. Murieron allí los eclesiásticos que habia, murieron los médicos» (J. R[ecoder]. A[nnexy]: *Glorias Teresianas de Cataluña publicadas con motivo del tercer centenario de la fundacion del convento de Carmelitas Descalzas de Barcelona*, Barcelona, La Hormiga de Oro, 1888, p. 37-38; citat per C. BARRAQUER Y ROVIRALTA, *Las casas de religiosos de Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX. Tomo II*, Barcelona, Francisco J. Altés y Alabart, 1909, p. 493).

8. Hem extret les dades biogràfiques d'aquests tres carmelites a partir de G. BELTRÁN LARROYA: *Fuentes históricas de la provincia O. C. D. de San José (Cataluña y Baleares). Edición preparada por Gabriel Beltrán Larroya*. Roma, Teresianum, 1986, p. 44-45, 629, 792, 809 i 824. En relació amb la identificació dels tres carmelites i del seu origen, caldria corregir algunes errades. En lloc de tres carmelites, només se'n fa esment de dos (Joan de la Creu, fra Eliseu de Sant Pere de Jesús, el segon dels quals és fruit d'una confusió) a l'obra de J. TORRES I GROS, *Història de Bellpuig dins el Principat de Catalunya*, Bellpuig, Saladrigues, 1980, p. 70. Per altra banda, caldria

comunitat de Mataró li havia donat poders civils com a vicerrector de Lleida. A través de la declaració jurada per fra Joan de l'Encarnació el 14 de juliol de 1603, sabem que no només es dedicà a assistir els moribunds de Bellpuig, sinó que també va ser infermer de fra Domènec de Jesús Maria, ben probablement al convent de sant Josep de Barcelona:[9]

> Ítem, dice del padre fray Joan de la Cruz que murió en Velpuche en la peste, castellano nuebo que, siendo súbdito del padre fray Baptista en Barcelona y estando en aquel mismo tiempo en el mismo convento el padre fray Domingo de Jesus María enfermo, hiço el dicho padre prior al dicho padre fray Joan enfermero suio. Y él comenzó a deçir que el padre fray Domingo era un hipócrita, y el dicho padre fray Domingo le encomendó a Dios.

si més no matisar l'afirmació segons la qual els tres carmelites són considerats com a «bellpugencs», segons l'opinió d' A. Bach i Riu, *op. cit.*, 1998, p. 176. Eliseu de Sant Pere és al·ludit amb el nom erroni d'Eliseu del Sagrament en un testimoni que citarem més endavant, conservat al ms. 3537 de la BNE, editat per G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 626-630, núm. 140. Entre els textos que editem al final d'aquest article, el núm. 2 també confon el nom de dos dels carmelites, tot i que una mà no gaire posterior corregeix aquestes errades.

9. Fra Domènec de Jesús Maria podria ser l'il·lustre carmelita de Calataiud conegut en aquest segle com a Domingo Ruzola López (1559-1630), al qual es refereixen G. Domín: *Elogio del venerable P. F. Domingo de Iesus Maria y Ruzola: General que fue de los Carmelitas Descalzos en la Congregacion de Italia*, 1630, Génova: Giuseppe Pauoni; i B. S. Castellanos de Losada dir.: *Biografía eclesiástica completa. Vidas de los personajes del Antiguo y Nuevo Testamento; de todos los santos que venera la Iglesia, papas y eclesiásticos célebres por sus virtudes y talentos, en órden alfabético. Tomo XXIV*, Madrid, Alejandro Gomez Fuentenebro, 1865, p. 526-537. Hi ha una *Summa de algunas cosas maravillosas que Dios ha obrado por el padre Domingo de Jesús María*, del pare Antonio de la Cruz, conservada al ms. 3163 de la BNE (*Inventario..., op. cit.,* 1953-2001, X, p. 32). Per raons cronològiques, el personatge que busquem difícilment podria identificar-se amb un altre Domènec de Jesús Maria, natural d'Ansó, que fou prior a Tamarit i que morí el 22 de juliol de 1676 al desert del Cardó, segons expliquen els *Annales de los carmelitas descalços de la provincia de San Josef en el principado de Cathaluña* de fra Joan de Sant Josep (BUB, ms. 991, p. 254b, § 826). Per altra banda, el portuguès fra Baptista de la Trinitat (1547-1627), que ja havia estat prior a Lisboa, fou rector del convent de Sant Josep de Barcelona, tal com indiquen M. J. Arnall Juan: «Aportación de los carmelitas descalzos a la cultura catalana», dins *El Carmelo teresiano en Cataluña. 1586-1986*, Burgos, Monte Carmelo, 1986, p. 55-108: 62; G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 432 i 783.

> Y luego sintió el padre fray Joan una grande mudança en su coraçón, y començó a haçer una muy áspera penitençia, poniéndose muchos silicios y cadenas, tanto que le hacían mucho daño a la salud. Y andaba después muy fervoroso y abrasado de amor de Dios con tanta fuerça que pareçe que se finaba. Y de allí adelante fue un religioso muy estradordinario en sanctidad y vino a morir en la peste que se á dicho ofreciéndose él mismo para ir a ella. (BNE, ms. 2711, f. 75^{r})[10]

La presència dels tres carmelites, sobretot de fra Joan de la Creu, també queda constatada a través del volum de testaments de l'Arxiu Parroquial de Bellpuig corresponents als anys 1501-1599. A l'anvers i el revers del f. 584 del mateix volum, hi ha el testament d'Andreu Porta, datat del 18 de juny de 1599. Una de les seves clàusules comença de la manera següent: «Ítem, quiero que se les de a los padres descalços bente libras» (f. 584^{r}). Podem suposar que aquesta referència als pares descalços en realitat es refereix als tres carmelites que assistiren els empestats. Per altra banda, al f. 577^{v} de l'esmentat volum hi ha una nota signada per fra Joan de la Creu, relativa al testament de Jeroni Fàbregues de Bellpuig, del mateix any:[11]

10. Aquestes declaracions formen part d'un recull de documentació d'una comissió formalment encomanada el 4 de febrer de 1603 pel general de l'orde, fra Francisco de la Madre de Dios, «al padre fray Miguel de la Virgen, vicario provincial de las casas de nuestra religión fundadas en el reyno de Portugal: que en la primera visita haga informaçión plenaria de todos los conventos de su provincia, así de frailes como de monjas, de las dichas vidas y loables costumbres y virtudes de nuestros religiosos y religiosas de su districto que ya murieron en el Señor, poniendo los preceptos y reçiviendo los juramentos neçessarios para que la tal informaçión sea auténtica y de suficiente fee» (BNE, ms. 2711, f. 66r). Sobre els criteris de transcripció d'aquest fragment i dels altres que citarem a partir de les seves fonts primàries, remetem al darrer apartat d'aquest article. Els materials aplegats per fra Miguel de la Virgen ocupen els f. 66r-90v del ms. 2711, i la darrera declaració jurada, presa a fra Gonzalo de San Alberto, data del 20 de desembre de 1603. Aquest manuscrit ha estat descrit a l'*Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1953-2001, 15 vol.: VIII, p. 268-273; i Matías del Niño Jesús: «Índice de manuscritos carmelitanos de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Ephemerides Carmeliticæ*, 1957, 8, p. 187-255: 235-236, núm. 440. Es tracta d'un volum factici i miscel·lani que aplega escrits dels segles xvi-xvii, al qual se li ha atorgat el títol de *Documentos concernientes a los Carmelitas Descalzos*.

11. No hem consultat personalment aquest volum de l'Arxiu Parroquial de

> Yo, fray Juan de la Cruz, carmelita descalzo, sustituído [?] por el señor F. Borràs, capellán mayor dela villa de Vellpuche, doy fe de que aqueste testamento es la última voluntad de Gerónimo Fábregas, zapatero, vecino de la villa de Velpuche, escrito de propia mano. El qual pidió se cerrase y sellase y no fuese abierto hasta sabida su muerte. Fueron testigos Pedro Gasol, Joan Escolà, Pedro Cabañas y Joseph Giner, vezinos d'esta dicha villa. Y por la verdad lo firmé de mi nombre. Fray Juan de la Cruz.

Tot seguit analitzarem les declaracions de diversos carmelites descalços o d'altres testimonis bellpugencs. De fet, ja hem vist com un informador es refereix a un episodi de la biografia de fra Joan de la Creu anterior al de la pesta de Bellpuig. Ben altrament, els casos que centraran la nostra atenció a partir d'ara es refereixen amb un cert detall als fets esdevinguts a la vila de Bellpuig, i alguns d'ells constitueixen la base documental de versions historiogràfiques posteriors.[12]

Declaracions jurades als manuscrits de la BNE

Totes les declaracions relatives a la vida i mort dels tres carmelites a Bellpuig ens han arribat a través de miscel·lànies documentals redactades per professos del mateix orde. Una bona part d'aquestes formen part actualment dels fons de la BNE, com hem pogut comprovar en el ja citat ms. 2711.[13] Si passem al ms. 3537 de la mateixa

Bellpuig, sinó una fotocòpia dels fragments en qüestió que va pertànyer a Gabriel Beltrán Larroya i que ara forma part de l'Arxiu de Carmelites Descalços de Catalunya i Balears.

12. Sobre els annals de fra Joan de Sant Josep i fra Francisco de Santa María, i llur relació amb altres fonts documentals, vegeu J. Mahiques Climent, «Tres carmelites descalços durant la pesta de Bellpuig: reescriptures d'un passatge historiogràfic», en premsa; Íd.: «Fray Pedro de Jesús en el Purgatorio: reescrituras de un pasaje historiográfico», en premsa.

13. Tot seguit ens centrarem en diversos textos aplegats als ms. 3537 i 5631 de la BNE, que són descrits a *Inventario..., op. cit.,* 1953-2001, X, p. 116 i 430; i Matías del Niño Jesús, *op. cit.*, 1957, p. 235 i 232, núm. 435 i 418. El ms. 3537 és de l'inici del segle xvii i se li ha donat el títol d'*Informaciones hechas en los conventos de los Carmelitas Descalzos sobre las virtudes de los religiosos y religiosas de los principios de la Reforma*.

biblioteca, trobarem un testimoni que el seu editor considera autògraf: es tracta d'unes declaracions jurades els dies 1 de desembre de 1603 i 11 d'abril de 1604, a la localitat de Bolarque (a la província de Guadalajara), pel pare Bernat de Jesús Maria (1559-1637), natural de Barcelona, conegut en aquest segle com a Bernat Vilana.[14] Entre els diversos esdeveniments dignes de memòria, el deposant no oblida el cas dels tres carmelites morts a Bellpuig, encara que atribueix a fra Eliseu de Sant Pere un nom lleugerament diferent, això és fra Eliseu del Sacrament:

> Mas después de haver dicho, se me acordó de un hecho de grande edificación y exemplo que hisieron tres religiosos nuestros, que son el Pe. F. Juan de la Cruz, vicerector de nuestro collegio de la ciudad de Lérida en Catalunña, el Pe. F. Eliseo del Sacramento; el her^{o}. F. Pedro de Jhs., lego. Los quales se ofrescieron y pidieron a su perlado muy encarescidamente les dexase yr a un lugar a quatro leguas de la ciudad llamado Bellpuig, adonde morían muchos de pestilencia. Y los tres murieron en el dicho lugar dentro de breves días, hasiendo santa y caritativamente aquello por lo qual fueron imvitados. Y el pueblo los tiene

14. Vegeu-ne l'edició de J. BELTRÁN LARROYA, *op. cit.*, 1986, p. 626-630, núm. 140. En aquestes declaracions, fra Bernat de Jesús Maria refereix un fet prodigiós esdevingut a Tortosa, on ell és documentat entre els anys 1597-1600. Entre els nombrosos càrrecs que exercí, hem de destacar que fou rector a Lleida entre els anys 1600-1604, període en què es produeixen les declaracions jurades de Bolarque. Segons explica el cinquè volum de la *Reforma de los descalzos,* a les vigílies del seu casament, mentre jugava a les canyes amb uns companys, Bernat Vilana fugí arravatadament i s'encaminà a cavall cap a Castella, on demanà l'hàbit al convent de Pastrana, des d'on va escriure a la seva família per explicar el seu canvi de vida. Vegeu MANUEL DE SAN GERÓNIMO: *Reforma de los descalzos de Nuestra Señora del Carmen de la primitiva observancia, hecha por santa Teresa de Jesus, en la antiquissima religion fundada por el gran profeta Elias. Tomo quinto*, Madrid, Geronimo de Estrada, 1706, p. 556-557; G. BELTRÁN LARROYA, *op. cit.*, 1986, p. 626-627 i 783; R. CORTS I BLAY / J. GALTÉS I PUJOL / A. MANENT I SEGIMON dirs.: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya. Volum I: A-C*, Barcelona, Generalitat de Catalunya / Editorial Claret, 1998, p. 288; J. R[ecoder] A[nnexy], *op. cit.*, 1888, p. 264-269; F. TORRES AMAT: *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, J. Verdaguer, 1836, p. 106-107; i MARTIALEM A S. JOANNE BAPTISTA: *Bibliotheca scriptorum utriusque congregationis et sexus carmelitarum excalceatorum*, Burdigalae, Typographiâ Petri Sejourne, 1730, p. 49, núm. XVII. Hem d'agrair l'ajut de Mercè Gras Casanovas, al qual ens ha facilitat totes aquestes dades biogràfiques.

> por santos. Y por ser assí verdad, lo firmé, oy a 24 de febrero (!) de 1604. F. berd^{o}. de Jhs M^{a}.[15]

Una altra declaració copiada al mateix manuscrit torna a referir-se a la pesta de Bellpuig i a l'assistència dels tres carmelites descalços. En aquest cas, fra Diego de Jesús fou l'encarregat de prendre juraments a diferents carmelites dels convents de Pastrana i Alcalá de Henares, i recollir i revisar tota la informació derivada.[16] Entre els carmelites que declararen el dia 18 d'agost de 1603, fra Esteve de la Presentació, aleshores «diácono professo de nuestra sagrada religión y colegial de nuestro col·legio de Sant Ziril·lo de Alcalá» (BNE, ms. 3537, f. 37^{v}), refereix els fets de Bellpuig en una de les seves clàusules:[17]

> Iten, que, aviendo peste en la villa de Velpuche, se ofreçieron con gran çelo de las almas dos padres saçerdotes y un hermano

15. G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 629-630. Hem transcrit fidelment el text d'aquesta edició, mantenint dígrafs, abreviatures, majúscules, minúscules i signes de puntuació i d'admiració.

16. Aquest document ocupa els f. 29r-47v del ms. 3537 de la BNE, i comença així: «En doze días del mes de agosto de mil y seyscientos y tres años, el padre fray Diego de Jesús, lector de theología del col·legio de sant Ziril·lo de carmelitas descalços de Alcalá de Henares, por virtud de la comissión que de nuestro padre general y provinçial d'esta provincia del Spíritu Santo tiene para hacer informaçión de las virtudes y loables costumbres de los religiossos de nuestra sagrada religión que ya murieron en el Señor y de los singulares fabores y maravillas que su Magestad ha obrado en ellas, procediendo a la execución de la dicha comissión en este convento de sant Pablo de Pastrana, eligió y señaló por secretario de ella, para la información que el dicho convento hiciere, al padre fray Juan de la Madre de Dios» (BNE, ms. 3537, f. 29r).

17. Fra Esteve de la Presentació podria identificar-se amb un profés natural de Palamós, conegut en aquest segle com a Antoni Esteve, que visqué entre els anys 1579-1650. Fou mestre de novicis, prior a Calataiud, a Girona, a Perpinyà i dues vegades a Mataró. Vegeu G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 78, 84, 533 i 792; i els *Annales* de fra Joan de Sant Josep (BUB, ms. 991, p. 435a-436b, § 1348-1351). Malauradament, no hem trobat cap prova documental que certifiqui la vinculació de fra Esteve de la Presentació amb el col·legi d'Alcalá de Henares. Hem consultat una monografia que sí que documenta fra Diego de Jesús, i aporta diferents dades estadístiques sobre els col·legials durant els anys 1570, 1608-1609 i altres dates posteriors, però no hem trobat informació referent a l'any de la declaració jurada per fra Esteve, que ocupa els f. 37v-38v del ms. 3537 (cf. M. Casado Arboniés / F. J. Casado Arboniés: *Historia y proyección en la Nueva España de una institución educativa. El Colegio-Convento de Carmelitas Descalzos de la Universidad de Alcalá de Henares (1570-1835)*, Alcalá de Henares, Fundación Colegio del Rey, 2002, p. 217).

> lego a hir a curar los enfermos con peligro tan notable de su vida. El padre prior de aquella casa, fray Eutropio del Carmelo, sabiendo que en aquel lugar abía esta nezesidad, después de haber juntado a capítulo a los religiosos de su convento de Lérida y dá[n]doles qüenta de la sobredicha nezesidad (que en aquel lugar era mucho mayor por haverle desamparado muchos saçerdotes de los que allí les podían administrar los sacramentos), todos los religiosos de rodillas le pidieron los enviase a esta obra tan del serviçio de Dios, de manera que el perlado, perplexo de no poder con los deseos d'ellos (pues |38v no avían de hir sino dos o tres d'ellos), se salió del convento y dende allá envió a dezir que fuesen sino los dicho tres religiosos, los quales yban con gran ánimo y ferbor a el dicho ministerio. Y al fin todos tres dieron en él sus vidas con grande exemplo y fama que an dejado de sanctidad. Y el hermano lego, viendo que enterraban a los seglares juntos en un oyo, pareciéndole ser más christiandad, los desenterró y enterró cada uno de por sí por sus proprias manos. (BNE, ms. 3537, f. 38r-v)

Ens referirem tot seguit a diversos documents que editarem al final d'aquest article. Al ms. 5631 de la BNE, ocupant l'anvers i el revers del f. 207, hi trobem unes declaracions que foren preses al col·legi de Sant Elies de Salamanca: per manament del provincial fra Alonso de los Ángeles, de la província de Sant Elies, fra Jorge de la Madre de Dios va fer declarar fra Joan de Sant Rafel (1574-1658). Conegut en aquest segle com a Joan Examar, nasqué a Figueres i morí a Barcelona. Havia ingressat a Perpinyà. Va arribar a ser vicari a Reus, rector a Lleida i prior a Tortosa, Barcelona i Perpinyà.[18] El seu relat sobre els tres carmelites morts a Bellpuig confirma els orígens andalús per a fra Joan de la Creu i asturià per a fra Eliseu de Sant Pere. Gràcies a aquest testimoni coneixem la notícia que les autoritats de Bellpuig oferiren grans salaris per mirar d'atreure gent que assistís els empestats, però ningú s'atrevia a anar-hi, fins que al final acudiren els tres frares des de Lleida. Una altra divergència notable en relació amb les altres fonts es refereix a l'administració dels sagraments, car, segons indica fra Joan de Sant

18. Hem extret tota aquesta informació a partir de M. J. Arnall Juan, *op. cit.*, 1986, p. 64-65; i G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 84, 86, 509-510, 567 i 812.

Rafel, quan ja havien mort dos dels carmelites, fou un clergue qui els administrà al darrer dels tres. En canvi, la relació de Josep Janer transcrita en el ms. 992 de la BUB refereix que fra Joan de la Creu, en faltar qui li administrés els sagraments perquè era ell l'únic que ho feia aleshores, ell mateix es va combregar i es va donar l'extrema unció.[19] Fra Joan de Sant Rafel sí que coincideix amb altres testimonis en considerar que, després de l'òbit de fra Joan de la Creu, no va morir ningú més de pesta, i que els tres carmelites eren considerats pel poble com a sants.[20]

El mateix ms. 5631 copia una rere l'altra les declaracions de fra Antoni de Sant Bartomeu i de fra Miquel de Jesús. Mentre que les del primer han romàs inèdites fins a avui, les del segon han estat editades per Beltrán Larroya, que les atribueix a un carmelita descalç conegut en aquest segle amb el nom de Miquel Pou (1578-1658).[21] Al llarg de la seva vida de profés va arribar a ser dues vegades definidor general i tres vegades provincial de la província de Sant Josep, i també exercí els càrrecs de vicerector de Lleida i prior de Barcelona, Mataró, Gràcia, Tortosa i el desert de Cardó.[22] En la seva relació dels esdeveniments, fra Miquel de Jesús es reconeix ell mateix com un testimoni dels actes públics que se celebraren a la vila de Bellpuig un any després de la mort dels tres carmelites descalços, i pel mes de maig. Si aquests actes són els mateixos que esmenten altres fonts que esdevingueren

19. Vegeu l'edició del text núm. 3 d'aquest article. Els annals de Francisco de Santa María i de fra Joan de Sant Josep reiteren la versió donada per mossèn Josep Janer, tal com indica J. Mahiques, «Tres carmelites...», *op. cit.*, en premsa.

20. Tot i concordar amb altres testimonis (com els textos núm. 2 i 3 d'aquest article) en què fra Joan de la Creu fou el darrer empestat en morir, omet en aquest aspecte el missatge profètic que sí que trobem en algunes cròniques carmelitanes, on el mateix moribund, en els darrers moments de la seva vida, «les aseguró de su parte la sanidad i que él sería el último que del contagio muriesse, como sucedió» (Francisco de Santa María: *Reforma de los descalzos de Nvestra Señora del Carmen de la primitiva observancia, hecha Por santa Teresa de Iesvs en la antiquissima Religion fundada por el gran Profeta Elias. Tomo Segvndo*, Madrid, Diego Diaz de la Carrera, 1655, p. 519b). Concorden amb la versió de Francisco de Santa María les dues versions escrites per fra Joan de Sant Josep, estudiades i editades per J. Mahiques, «Tres carmelites...», *op. cit.*, en premsa.

21. Vegeu G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 631.

22. Hem extret aquestes referències biogràfiques a partir de M. J. Arnall Juan, *op. cit.*, 1986, p. 64-65; G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 103, 583, 746, 748 i 819; i els *Annales* de fra Joan de Sant Josep (BUB, ms. 991, p. 60b, 355a, 384b, 451a-453b, § 209, 1135, 1221 i 1404-1411).

cinc anys després de la mort dels tres carmelites (com les declaracions del ms. 992 de la BUB), aleshores ens trobaríem davant d'un cas de divergència cronològica evident.[23]

Molt més circumstanciat que l'informe de fra Miquel de Jesús és el de fra Antoni de Sant Bartomeu, anomenat en aquest segle Fernando de Caldera. D'origen portuguès, professà a Madrid el 27 d'agost de 1589. En l'any 1595 formava part de la comunitat de Tàrrega, i en l'any 1600 fou elegit rector del convent de Tarragona, càrrec que encara exercia en l'any 1604. També consta com a rector del col·legi de Lleida a l'acta del setè capítol provincial, celebrat a Tortosa en l'any 1606.[24] Fra Antoni de Sant Bartomeu dóna alguns detalls que no trobem en altres testimonis. La seva relació intenta justificar per què els franciscans de Bellpuig no acudiren per assistir els empestats de la mateixa manera que ho farien després els tres carmelites. També refereix, per exemple, que un clergue d'una localitat veïna a la de Bellpuig, sentint llàstima dels empestats, prengué la iniciativa d'escriure i trametre una carta al prior del convent de Sant Josep de Lleida, el qual la llegí a la resta de la comunitat. Sense reparar en la gravetat del lloc, car es trobaven davant del Santíssim Sagrament, tota la comunitat en grup amb llàgrimes als ulls es prostrà davant del seu prelat. El mateix clergue que escrigué la carta acompanyà els tres elegits durant el seu viatge de Lleida a Bellpuig. Aquests detalls, i altres que no hem comentat, atorguen un interès particular a la relació de fra Antoni de Sant Bertomeu, que amb tota justícia hem de considerar un dels documents més rellevants sobre la presència dels tres carmelites a Bellpuig. De tota manera, la principal font sobre aquest tema, i també la més extensa i la més influent, és la *Información jurídica*, copiada al ms. 992 de la BUB, de la qual parlarem tot seguit.

23. Cf. FRANCISCO DE SANTA MARÍA, *op. cit.*, 1655, p. 519b. El qual situa aquesta mateixa celebració un any després de la mort dels tres carmelites. En canvi, els annals de fra Joan de Sant Josep concorden amb la versió copiada als ms. 992 de la BUB, la qual postposa aquests fets fins a cinc anys després de la pesta de Bellpuig. Remetem als comentaris de J. MAHIQUES, «Tres carmelites...», *op. cit.*, en premsa.

24. Hem extret aquestes dades a partir de G. BELTRÁN LARROYA, *op. cit.*, 1986, p. 41, 49, 55, 58, 585 i 779.

DECLARACIONS JURADES A BELLPUIG EL 1626, COPIADES AL MS. 992 DE LA BUB

Fou encomanada a fra Antoni de Sant Josep per una comissió per recollir dades sobre l'estada i la mort dels tres carmelites a Bellpuig.[25] El dia 21 de desembre de 1626 arribà a aquesta població, acompanyat d'un altre carmelita que feia la funció de secretari, fra Dídac de la Verge.[26] Obtingué una carta de mossèn Francesc Ferrer, degà de l'església de Tàrrega, que anava dirigida al capellà major de Bellpuig, el reverend Antoni Borràs, perquè aquest pogués prendre declaracions al reverend mossèn Josep Janer. Hi foren presents com a testimonis d'aquest procés el notari Francesc Janer, el mercader Bernat Coma i el fuster Jaume Oró, juntament amb el secretari fra Dídac de la Verge. Les declaracions de mossèn Janer foren signades pel deposant a 23 de desembre, dia en què també testificaren Joan Granyó i Pere Tarroja. Finalment, el dia 24 declarà el cirurgià Baltasar Vendrell.

Coneixem aquests documents gràcies a una transcripció de fra Segimon de l'Esperit Sant, que els incorporà als seus *Monumentos acerca de los sucesos pertenecientes a la provincia de los Carmelitas Descalzos de Cataluña, titulada de San Joseph* (BUB, ms. 992, p. 197-[200] = f. 235^{r}-236^{v}).[27] En aquest testimoniatge manuscrit, les

25. Fra Antoni de Sant Josep podria identificar-se amb dos homònims. Per una banda, el carmelita conegut en aquest segle com a Antoni Martí Isern nasqué a Torroella de Montgrí en l'any 1601 i professà a Barcelona el 1620. Arribà a ser prior a Girona i a Reus i, essent definidor, renuncià a aquest càrrec al capítol provincial de Mataró de 1643 (cf. G. BELTRÁN LARROYA, *op. cit.*, 1986, p. 84-86, 96-102, 106, 747 i 780). Per altra banda, Antonio Cabrarizo Cortés professà a Saragossa el 1611 i, d'acord amb el que indiquen diversos capítols provincials, fou prior a Tamarit el 1636, a València el 1639 i a Osca el 1650 (cf. G. BELTRÁN LARROYA, *op. cit.*, 1986, p. 77, 78, 109 i 779-780).

26. En relació a aquest nom, no hem trobat cap notícia biogràfica ni als *Annales* de fra Joan de Sant Josep (BUB, ms. 991) ni tampoc al recull documental de G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986.

27. Com és ben sabut, aquesta compilació de fra Segimon de l'Esperit Sant va més enllà del mer debat historiogràfic, perquè en bona part inclou documents originals, transcripcions íntegres i regestos de documents que no ens han arribat a través d'altres fonts. Se centren en la història del convent i col·legi de Lleida les p. 183-209 i 213-[214] (= f. [208-239] i 241r-v) d'aquest manuscrit, que fins ara ha estat objecte de diverses descripcions, com la de F. MIQUEL ROSELL, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, Madrid, Direcciones Generales de Enseñanza Universitaria y de Archivos y Bibliotecas, 1958, vol. II, p. 565-568; i E. DURAN dir. / M. TOLDRÀ coord., *op. cit.*, 2012, núm. 1187.

declaracions són encapçalades del següent títol: *Información jurídica de los religiosos descalços de Nuestra Señora del Carmen que murieron en la peste de Belpuche*. Aquestes declaracions, que ja foren editades en l'any 1820 i que de nou transcriurem al final d'aquest article, són també la font principal de la crònica de fra Joan de Sant Josep (1642-1718) en les seves dues versions autògrafes conservades als ms. 990 i 991 de la BUB.[28] Per una banda, la *Historia de la provincia de san Joseph de los carmelitas descalços en el Principado de Cathaluña (Tomo primero)*, copiada al ms. 990, presenta els esdeveniments d'una manera més circumstanciada i extensa. Per l'altra, el ms. 991, conegut amb el títol d'*Annales de los carmelitas descalços de la provincia de san Josef en el Principado de Cathaluña*, constitueix una versió dels fets més sintètica, però és més extensa pel que fa al nombre de llibres, capítols i temes tractats. Tot i que aquestes dues redaccions reconeixen explícitament la seva dependència en relació a la *Información jurídica*, la versió del ms. 990, més extensa, és la que aporta més detalls al respecte:

> Y este fue su sacrificio que hizieron a Dios hasta dar la vida por el próximo, como veremos en el capítulo siguiente, advirtiendo por remate d'este que no se ha dicho todo lo que hizieron porque ni se sabe ni se ha escrito. La razón la dio un venerable sacerdote que depuso con juramento en la información, con estas palabras: «*Fueron tantos los trabajos que padecieron en sus ministerios por razón de averlo tomado ellos tan a pechos, viendo que los demás lo dexavan por salvar sus vidas, que hasta que lleguemos al día del juizio, quando se sabrá y declarará todo, ni se puede dezir ni devidamente encareçer*». Y haze también al caso que, aún de lo que se pudiera dezir, estarían ya olvidadas muchas cosas quando se hizo la *Información* de que se ha sacado todo lo dicho y lo que se dirá en el siguiente capítulo, porque avían passado ya muchos años, porque esta *Información* (para que de todo conste) la hizo el año 1626 el padre fray Antonio de san Josef (conventual de Lérida) con el padre fray Diego de la Virgen

28. Vegeu J. R[ipoll] V[illamajó]: *Compendio de la vida y virtudes del ven. P. Fr. Juan de la Virgen, carmelita descalzo natural de la villa de Bellpuig, y de otros tres carmelitas descalzos que dieron sus vidas asistiendo a los apestados de la misma Villa*, Vic, Ignacio Valls, 1820, p. 43-58.

> (secretario por comissión de nuestro padre fray Luis de san Josef, provincial d'esta provincia, siendo general de la orden nuestro muy reverendo padre fray Juan del Espíritu Santo, retor de Lérida el padre fray Juan de san Rafael, y capellán mayor de Bellpuig Antonio Borràs). En la qual *Información* dixeron debaxo de juramento quatro testigos que se hallaron presentes a dicha peste, cuyos nombres son el licenciado Josef Janer (presbítero), Juan Grañó, |[641b] Pedro Tarroja y Balthazar Vendrell (cirujano). (BUB, ms. 990, p. 641[a-b])[29]

Després d'aquesta sintètica anàlisi de diferents declaracions relatives als tres carmelites morts a Bellpuig, passarem a l'edició dels casos més significatius. De moment, podem comprovar que el relat de la vida i la mort d'aquests tres professos suscità un viu interès entre els altres membres de l'orde. Les declaracions jurades sovint anaven encaminades a examinar els miracles, els esdeveniments extraordinaris o les virtuts heroiques d'alguns companys del Carmel. D'acord amb aquestes directrius, els fets de Bellpuig no només s'havien de rescatar de l'oblit, sinó que també calia autentificar-los a través de la recollida d'alguns testimonis. A través dels annals de fra Joan de Sant Josep, també hem pogut comprovar que aquestes fonts documentals són a la base d'algunes relacions historiogràfiques posteriors.

Edició de textos

De totes les declaracions que hem citat, editarem només aquelles que es refeixen extensament als fets esdevinguts durant la pesta de Bellpuig, que són tres documents: per una banda, dues declaracions copiades al ms. 5631 de la BNE; per l'altra, la *Información jurídica* copiada al ms. 992 de la BUB. Editem aquests textos, i també altres que hem citat al llarg d'aquest article, intentant mantenir al màxim les solucions gràfiques de les fonts originals, però seguim l'ortografia castellana actual en l'accentuació, en la puntuació i en l'ús de majúscules i minúscules. Advertim que hem transcrit en majúscula els següents mots o locucions de caràcter religiós: «Madre de Dios»,

29. J. Mahiques, «Tres carmelites...», *op. cit.*, en premsa.

«Trinidad», «Spíritu Santo», «Hijo» referit a Jesucrist, «Magestad» i «Criador» referits a Déu, i «Sacramento» referit a l'Eucaristia. També transcrivim en majúscula «Cielo» referit al Paradís celestial, i «Principado de Cataluña». Resolem amalgames i separem les paraules d'acord amb l'ortografia actual. Només hem regularitzat les grafies a les alternances *u/v*, *i/j*, *y/j*, *ca/ça*, i *n/ñ*. L'establiment d'aquests criteris, i també la distinció entre *ll/l·l*, responen a la necessitat bàsica d'evitar greus confusions en la correspondència entre grafies i fonemes: amb aquesta finalitat hem transcrit, per exemple, «alboroço», «Grañó» y «col·legio» en lloc de les lliçons de l'original «alboroco», «Grano» / «Graño» i «collegio». En canvi, no hem regularitzat les alternances *i/y*, *b/v*, *m/n*, *s/z*, c/ç/*s/z* + *e/i/y*, ni altres solucions al marge de l'ortografia actual com pot ser l'ús o desús d'algunes consonants geminades, alguns fenòmens vocàlics de contacte o canvi de timbre, alguns cultismes gràfics i alguns casos de composició lèxica. D'acord amb aquests criteris, hem transcrit els mots següents: «oýdo», «tienpo», «inbiaba», «deziembre», «Luiz», «marqués de Posza» (= marqués de Sosa), «offreçían», «honrrassen», «anssias», «informándosse», «cirurjano», «veynteytres», etc. Hem utilitzat també l'apòstrof per separar algunes contraccions: «d'ellos», «d'este», etc. Hem desenvolupat abreviatures i inicials, per exemple «nuestro muy reverendo padre fray», «nuestro padre fray», «vuestra merced», «excelentísimo señor don» i «mosén» (en lloc de «N. M. R. P. Fr.», «N. P. F.», «V. M.», «Exmo. sr. D.» i «Mn.»). Malgrat que resolem «F.» i «Fr.» com a «fray», no regularitzem «frai», de manera que a la nostra edició es pot trobar l'alternança gràfica «fray» / «frai». Hem marcat en cursiva i entre cometes tant les cites com les intervencions d'alguns personatges. Hem indicat amb una barra els salts de pàgina o de foli, tot assenyalant en superíndex la numeració manuscrita que prenem com a referència. Els fragments manuscrits indegudament repetits o espuris els hem marcat entre < >, mentre que afegim entre [ ] el text que no figura a les fonts originals. Al text núm. 2, marquem amb el signe [...] l'existència d'una part del document que no transcrivim perquè no es refereix al tema que estem estudiant. Com que en alguns textos hi ha nombrosos incisos, aleshores hem utilitzat els parèntesis per evitar un ús excessiu de comes. Un cop enllestida l'exposició dels criteris d'edició, passarem als textos.

APÈNDIX DOCUMENTAL

[1]
[DECLARACIONS DE FRA JOAN DE SANT RAFAEL]

|207r DE LOS QUE MURIERON EN LA PESTE DE BELPUCH

Jhesús María

DEL FERVOR Y CHARIDAD PARA CON LOS PRÓXIMOS DE TRES RELIGIOSOS

Estando en el col·legio de sant Joseph de la ciudad de Lérida en Cataluña tres religiosos cuios nombres eran el padre fray Juan de la Cruz (viçerector del dicho col·legio, andaluz) y el padre fray Elisio de sant Pedro (de las Asturias) y el hermano fray Pedro de Jesús (hermano lego), enbió Dios una grande peste en una villa llamada Belpuche,[30] quatro leugas de la dicha ciudad, donde murieron muchos (y hartos d'ellos sin reçibir los sacramentos, por no aver quien se los administrase ni atreverse naide a ir, por muy grandes salarios que los de la villa offreçían). Por lo qual, de lástima de que muriesen tantos sin sacramentos, los padres del col·legio se ofreçieron a ir sin interese alguno ni aver para ello obligación por ningún título más que el de la charidad. Y así, de los muchos que lo deseavan, enbió el padre rector (que entonçes era el padre fray Eutropio del Carmelo) a estos tres religiosos, los quales acudieron a su ministerio con grande charidad y fervor; tanto, que se diçe d'ellos que se ivan por el monte en medio de grandes calores buscando los heridos, y los traían de muy lexos a cuestas al castillo (que era la casa diputada para curarlos), a los quales aiudavan también a curar. Y no solo hacían esto con los vivos sino tanbién con los muertos que hallavan por aquel monte y por otras partes. Con estas santas obras y otras muchas de edificación, dieron sus almas a Dios, reçibiendo todos los sacramentos (que los unos a los otros se dieron, excepto al último, a quien se los dio un clérigo). Dízese que después de la muerte d'este, que fue el padre viçerector, no murió ninguna persona más de peste, lo qual se tubo por cosa milagrosa. Todo esto y otras muchas cosas de edificaçión (que, por no acordarme bien, no las pongo) supe por los religiosos que entonçes estavan en Lérida y por los seglares de la dicha villa, a los quales he hablado muchas vezes acerca d'estos padres,

30. Belpuche] Belpuche del ~~conde de Benavente~~

los quales son tenidos así en aquel lugar como en toda aquella tierra por santos. Y así, por tenerlo por çierto, lo digo por cumplir |207v con el preçepto que el padre George de la Madre de Dios puso en este col·legio de nuestro padre sant Elías de Salamanca, por orden que tenía de nuestro padre fray Alonso de los Ángeles, provinçial d'esta provinçia de nuestro padre sant Elías, etc.

Fray Juan de sant Raphael

Retificolo el padre fray Juan de sant Raphael en lo dicho y lo firmó delante de mi, y firmó *ut supra*.

[BNE, ms. 5631, f. 207r-v]

[2]

[Declaracions de fra Antoni de sant Bartomeu i de fra Miquel de Jesús] [31]

|219r Esto escrivió el padre Antonio de san Bartolomé, rector de Tarragona
De Cataluña
Cosas notables de religiosos descalços de nuestra provincia del Carmen de la provincia de Catalunia |

[...] |221r

¿Pero quién contará lo que suçedió a tres religiosos frayles nuestros de aquella casa, mártires de la charidad (que así los llama a otros semejantes el martirologio romano, conpañeros diáconos del mes de febrero, y se ofreçieron como estos nuestros a morir en una peste que allí se refiere, a que me remito)? Lo que suçedió en este caso brebemente es lo que se sigue. |221v

Ay junto a la çiudad de Lérida –quatro leguas grandes de allí– una il·lustre y insigne villa llamada Velpuche, cabeza de la varonía del duque de Sesa y Soma, en la qual el año de 1599 ubo una gravísima peste, permitiéndolo Dios para castigo de nuestros pecados. Duró mucho tienpo.

31. Les declaracions de fra Antoni de Sant Bertomeu i de fra Miquel de Jesús han estat escrites cada una de les dues per mans diferents. Tal com ja hem indicat, la relació de fra Miquel de Jesús fou publicada per G. Beltrán Larroya, *op. cit.*, 1986, p. 631.

Era tanta la mortandad que ya no abía quien sirbiese a la villa, y menos quien les administrase los sacramentos, por lo qual murieron muchos sin confesión. Porque, aunque ay en ella un insigne monasterio de frayles franciscanos fundado por los il·lustrísimos duques antepasados, no pudieron socorrer a la dicha villa, porque el padre guardián estaba enfermo (y tienen por ley los tales de no salir de su convento sino morir en él en tales casos, como castellanos en su omenaje), y los padres subditos devían de estar ocupados en otras cosas de mucha inportançia, y los que quedaron dentro hacían lo que podían con aquellos que les iban a pedir fabor. Quedó tan sola la triste villa de anparo y consuelo que un rector de otra villa comarcana, teniéndole lástima, escrivió una carta al padre retor de nuestro convento y otra a la ciudad, dándoles qüenta del estado miserable de la dicha villa, moviéndoles a conpasión así con los muchos muertos como con la falta de consuelo y administraçión de sacramentos. Fueron tales sus razones que al padre rector movieron a leérselas a todos los padres en un capítulo, proponiéndoles la extrema neçesidad en que aquellos nuestros hermanos estaban y el sumo serviçio de Dios que sería ayudarlos y socorrerlos, en que se debía mostrar el valor de los frayles descalços y su charidad, poniendo en |[222r] <en> execuçión los santos deseos de martirio que en otras ocasiones abían tenido. Oýdo por los religiosos lo propuesto por su santo prelado, sin reparar en la gravedad del lugar donde estaban (que era en el choro delante del santíssimo Sacramento), como si todos fueran uno que se mandaran por un coraçón y hablaran por una boca, todos juntos de tropel y a una se postraron delante de su prelado y, de rodillas, con lágrimas en los ojos, pedía cada qual ser elegido y nonbrado para tan alta enpresa. Y era tanto lo que porfiaban entre sí que, no pudiendo determinarse, se salió fuera de casa diçiendo que lo encomendasen a Dios, que aquellos que él enbiase nonbrados serían los dichosos. Esperaba cada uno d'ellos con grande alboroço el nonbramiento, y enbió a deçir que se preparasen tres para sacrificarlos en gloria y honrra de la santíssima Trinidad: el uno de los quales se llamaba fray Juan de la Cruz (superior de aquel convento, muy buen estudiante y predicador natural de Granada, de diez a onçe años de ábito), y el otro se llamaba el padre fray Eliseo de san Joseph[32] (confesor de aquel convento, de 8 años de ábito, religioso muy exemplar natural de Castilla la Vieja, no sé de qué lugar); el otro era un hermano lego que abía sido en el siglo muy buen barbero, llamado fray Pedro de la Madre de Dios,[33] para que

32. Una mà posterior ha ratllat aquest mot i hi ha afegit una correcció: «~~Joseph~~ Pedro».

33. Una mà posterior ha ratllat aquest mot i hi ha afegit una correcció: «~~de la Madre de Dios~~ de Jesús». Al marge, hi afegeix: «Temo que los sobrenombres de los dos últimos se hierran».

este les sirbiese y curase en sus enfermedades. Fue tanta la alegría de los tres en ver que abían de ser ellos el sacrifficio y holocausto agradable a Dios que pareçía no cabían en toda la casa de contento y regocijo. No viendo la hora de poner las manos |[222v] en la masa, pusiéronse en camino a pie como verdaderos descalços, despidiéndose primero de todos los padres con mucha ternura, como gente que no esperaban más volber a verlos sino es en el Cielo. Acompañábalos aquel clérigo que dixe que escribió la carta. Y él proprio me dijo que «*yban con tanto ferbor que no podía detenerlos a tomar regalo ninguno, mas antes, en una casa que comieron, me dijo el dueño d'ella que estaban escapuliçando el tienpo y en aquello gastaban porque decían que por ventura en llegar más presto estaba la salbaçión de alguna alma*». Y así dándose priesa, llegaron a vista de la villa y, como era lugar en que ellos abían de exercitar ministerios tan altos y mereçer tanto como si vieran el çielo abierto, se hincaron de rodillas para dar graçias a Dios con muchas lágrimas de devoçión, porque les abía puesto en ocasión tan principal de la salbaçión de sus almas y de otras muchas. Animábanse unos a otros; y así, llegando a la villa, sabido por los de dentro el socorro que Dios les inbiaba, saliéronles a reçibir con una solemne proçesión, tocando canpanas. Y ellos, como otros niños metidos en el horno de Vabilonia, iban cantando el *Te Deum laudamus* hasta la iglesia y era año de jubileo, por lo qual quisieron se confesasen y comulgasen todos, haçiendo sus procesiones y ganándola con mucha devoçión. Y después de todo esto, como prudentes varones, aviendo acudido a las almas, quisieron acudir al orden de los cuerpos. Y así, por su consejo, en la casa del duque se pusieron camas y se hiço un hospital general para que pobres y ricos fuesen llebados allí, que muchos d'ellos estaban por aquel monte;[34] y más por falta de recado que |[233r] <que> por la misma peste se perdían. Con tener tan gran trabajo cuydando de almas y de cuerpos, echos todos enfermeros y confesores de los tocados de peste, no tomaban recado ninguno para sus cuerpos, antes me diçen no se pudo acabar con ellos comiesen carne. Y si a caso por tener ellos cama faltaba a alguno de los enfermos, se la daban luego, aunque fuese a costa de dormir en el suelo. Y siendo tan grande el trabajo, que apenas pudieran soportarlo muchos más que fueron, añadían a eso sus penitencias hordinarias, tanto que el padre fray Heliseo de san Joseph resaba como antes solía de una cadena (que yo vi y tube en mis manos) de eslabones tan gruesos que pesaba catorçe libras. Usábala él porque era penitente verdadero: todos le conoçíamos por muy ferboroso y desengañado.

Las cosas particulares que en este tienpo les suçedieron solo Dios y

34. El mateix copista esmena el text: «aquel~~los desiertos~~ monte».

ellos las podían contar, mas alguna que me dijeron los que estubieron presentes diré yo aquí brebemente. Del hermano fray Pedro de la Madre de Dios, que fue el primero que murió, me contaron tantas estrañezas que, a no entender yo las haçía gobernado por el Spíritu Santo, muchas d'ellas tubiera por desatinos, mas son desatinos santos. Porque él, demás de ser enfermero general de todos los vibos sirviéndoles con mucha charidad y consolándolos en sus trabajos, quando alguno se moría, yba a enterrarle como otro Tobías. Y si los sepultureros señalados por la villa no se atrebían a entrar a tomar el cuerpo (o si entraban, le sacaban indeçentemente arrastrando), él se abraçava con él y le echaba en el hombro hasta llebarle a la sepultura y enterrarle en sagrado. Y tenía tanto zelo |[233r] de que a los difunctos se les diese religiosa sepultura que trató con el bayle del lugar de que se sacasen de un silo muchos cuerpos muertos que allí estaban enterrados y se volbiesen a enterrar mejor en eclesiástica sepultura. Y poniéndole delante las dificultades que en esto abía, pedía licencia para haçerlo él. Y abriendo el silo, probó dos vezes a entrar, mas era tan grande el hedor que salía, que le haçía volber atrás, hasta que el mismo bayle, conpadescido de su vida, le quitó de allí por fuerça, diçiendo que se mataba sin neçesidad. Al fin, con su consejo se estorbó un grande daño que benía a la villa del aire corrompido que entraba por ella, pasando por las sepulturas del çementerio, por estar los cuerpos de los defunctos muy someros y mal enterrados, que apenas tenían dos palmos de tierra sobre sí. No querían los sepultureros volberlos a enterrar a causa de su gran peligro, aunque vían claramente el daño notable que se seguía a la villa. Y él, movido de charidad, enpleaba los días en curar los vibos y las noches en enterrar y desenterrar los difuntos, pasando en esto más de lo que se puede imaginar y pensar. Y me diçen que él solo desenterró y enterró más de 60 cuerpos, con lo qual remedió el daño y vino a quedar tocado de peste; de la qual, después de aver reçibido los sacramentos, despedihose de sus hermanos y, encomendando a Dios la villa y su alma a un Christo que tenía<n> en las manos, murió en paz con mucho contento. Los otros dos murieron también allí. Y con la muerte del último se acavó la peste, porque no murió después ninguno del pueblo.

Fray Antonio de san Bartolomé |[224r]

El año siguiente, al principio de mayo, don Luis Sans (obispo de Solsona, en cuyo obispado cae la dicha villa de Velpuche), con acuerdo de toda la villa, juntó grande número de curas y clérigos de su obispado. Y asistiendo el dicho obispo, se hizieron unas honrras muy solemnes a los dichos tres religiosos, aviendo llamado para esto a los religiosos carmelitas descalços del col·legio de Lérida, de donde avían salido para ir a aquella santa obra. Y acudieron doze d'ellos (y entre otros, el padre rector y el

padre vicerrector, y este predicó en dichas honrras, estando puesto un túmulo con muchas luzes y con el hábito de la religión). Gastó en esta ocasión la dicha villa mucho, porque dio de comer y hospedaje a todos los clérigos y a los religiosos. Y a estos los traxo y bolvió a su casa a su costa. Acudió a las dichas honrras todo el lugar y muchas personas de los lugares comarcanos. Y todos mostravan tan grande affecto y devoción con los religiosos, que excede a toda ponderación. Yo me hallé presente a este acto, que cierto fue de mucha edificación.

Fray Miguel de Jesús

[BNE, ms. 5631, f. 219^{r}-224^{r}]

[3]

[Informació de l'any 1626, amb declaracions de mossèn Josep Janer, i de Joan Granyó, Pere Tarroja i Baltasar Vendrell]

|[197] Información jurídica de los religiosos descalços de Nuestra Señora del Carmen que murieron en la peste de Belpuche

En el nombre de Dios sea y de su benditíssima madre María y del glorioso patriarcha san Joseph, esposo d'ella. Yo, el padre fray Antonio de san Josef, religioso descalzo de nuestra Señora del Carmen, conventual de nuestro col·legio de san Joseph de Lérida, doy fe y testimonio con la presente escritura <que>, aviéndome nombrado el padre fray Eliseo de Santiago (presidente del dicho col·legio, el qual tenía autoridad y commissión para esto de nuestro padre fray Luiz de san Joseph, provincial de la corona de Aragón) para hazer las infraescritas diligencias y averiguar la venida, exercicios, vida y muerte que hizieron en la villa de Belpuche de Anglesola, del obispado de Solsona, en este Principado de Cataluña, los padres fray Juan de la Cruz, fray Eliseo de san Pedro (sacerdotes) y fray Pedro de Jesús (lego conventual del dicho col·legio de Lérida) en el año de mil y quinientos noventa y nueve al tiempo que nuestro Señor permitió que huviesse peste en dicha villa y lugares comarcanos. Para lo qual, llegado en dicha villa lunes día de santo Thomás apóstol a los 21 del mes de deziembre de 1626, poniendo en execución dicha mi comissión, lo primero, obtuve una carta del reverendo capellán de la villa de Tárraga (de cuyo decanato y distrito es la de Belpuche) para el reverendo capellán mayor y cura de dicha villa de Belpuche; la qual carta, en suma,

traducida en lengua castellana, es del tenor siguiente. En el sobre escrito: «Al muy reverendo señor Antonio Borràs, capellán mayor de Belpuche, que guarde nuestro Señor, en Belpuche». Y dentro decía:

> Unos padres descalços me han pedido que, para sus intentos, tienen necessidad que el reverendo mocén Joseph Janer testifique en dicho negocio y, como sea necessario tomalle juramento en virtud d'esta, doy facultad a vuestra merced que se lo pueda tomar y hazer relación d'ello, enseñándole esta al dicho Janer. Y guarde nuestro Señor la muy reverenda persona de vuestra merced, como puede. En Tárraga a los 21 de deziembre de 1626.
>
> El deán de Tárraga, miser Francisco Ferrer, presbítero

La qual carta, aviéndola presentado a dicho Antonio Borràs (capellán mayor), se ofreció hazer todo lo contenido en ella y, poniendo en execución mi comissión con el susodicho capellán mayor y el dicho reverendo Joseph Janer (presbítero) y los honrrados Francisco Janer (notario), Bernardino Coma (negociante) y Jayme Oró (carpintero de la dicha villa de Belpuche) y también con el padre fray Diego de la Virgen (mi compañero y secretario para esto por mí nombrado iusso escrito), me conferí en la parroquial iglesia de san Nicolás obispo, de la villa de Belpuche, donde en el suelo y pavimento de la mitad de la dicha iglesia hallamos una losa grande que, según los susodichos me hizieron relación, cubría un sepulcro o arca de piedra donde están enterrados y trasladados los huessos de los venerables cuerpos de los susodichos religiosos Eliseo, Juan y Pedro, en la qual losa estaba gravado y esculpido con letras grandes el epitaphio siguiente: (está en nuestra Corónica, tomo 2, folio 519 y está en esse lugar fielmente trasladado o copiado d'esta jurídica información). Y debajo del letrero, en la misma losa, en medio está un escudo de la orden de Nuestra Señora del Carmen de Descalços, y, a los lados de aquel, otros dos escudos pequeños de las armas de la dicha villa de Belpuche, que son tres montesillos y el del medio mayor que los otros, con una cruz encima de aquel. El qual epitafio dijeron todos los susodichos que hizo y compuso el señor Pedro Auxiés March, cavallero, señor de los lugares de Moncortés y Clariana, governador que era entonces de dicha villa de Belpuche y sus baronías por el excelentísimo señor don Antonio Folch de Cardona, Córdova, Anglesola, duque de César, Soma y Vena, conde de Cabra, Palemós y Olibito y señor de las dichas señorías de Belpuche, Linosa y Calonge.[35] Y hechas estas diligencias, el dicho

35. Sota la denominació de «César», «Vena» y «Linosa» s'han d'entrendre els topònims de Sessa, Baena i Linyola.

señor capellán mayor tomó el juramento al dicho reverendo Joseph Janer, presbítero de la dicha villa de Belpuche, de edad de 50 años; el qual, *in verbo sacerdotis* y de mandamiento del dicho señor deán de Tárraga, dixo y hizo la deposición siguiente.

Estando mosén Janer (presbítero) en servicio de Francisco Girart (de la dicha villa de Belpuche) en un lugarcito despoblado llamado Ui[x]afava, aviendo llegado a su noticia la peste que avía en la sobredicha villa de Belpuche, se determinó de ir a servir a los enfermos. Llegando allá, se presentó delante de los jurados que entonces eran, uno de los quales se llamava Gerónimo Añigo (apothicario), el otro Joseph Bellet (sapatero) y el otro Jayme Connesa (negociante). Y, aviéndoles dicho su intento, se lo agradecieron y él lo puso en execución. Y en esta sazón, faltando quien administrasse los sacramentos y llegando esto a noticia de los Padres Carmelitas Descalços del Collegio de san Joseph de Lérida, vinieron los tres religiosos sobredichos para el dicho ministerio a 12 de junio del año 1599. Y la primera acción que hizieron fue presentarse delante de los dichos jurados diziendo cómo venían a servirles y consolarles en aquella sazón. Y hecho esto, se fueron a una capilla llamada del glorioso san Roque, adonde dixeron una salve a honrra y gloria de la Virgen, pidiéndole fuera intercessora a su bendito Hijo les diera fuerças y salud para serville en aquel |[198] ministerio a que venían. Y aviéndose quedado el padre fray Eliseo fuera de la villa para consolar y confessar a las personas que estaban esparçidas por los campos circumvezinos por temor de la peste, los otros dos, frai Juan y fray Pedro, dieron buelta por la villa, informándosse de los enfermos y de sus necessidades, para d'esta suerte podellos acudir. Y aunque todos indiferentemente ayudavan en lo que podían pero determinadamente, se avían dividido los ministerios d'esta suerte: el padre fray Juan de la Cruz administrava los sacramentos y ayudava a bien morir; el hermano fray Pedro de Jesús tenía cuidado de quienes morían y los llevava a enterrar y les dava sepultura; el padre fray Eliseo de san Pedro dava de comer a los enfermos, amassava y cernía y hazía todo lo demás que pertenecía a la provisión de los enfermos. Finalmente, lo que toca a su vida mientras vivieron, fueron tantos los trabajos que padecieron en sus ministerios por razón de averlo ellos tomado tan a pechos, viendo que los demás lo dejavan procurando salvar sus vidas, que hasta que lleguemos hasta a aquel último día en que se sabrá y declarará todo, ni se puede dezir ni cómodamente encarecer.

Quanto a lo que toca a sus muertes, llegando al primero que murió, que fue el hermano fray Pedro el lego (que, como más cerca que

los demás tocava los enfermos y después de muertos se los cargava a cuestas y los llevava a la sepultura, le acometió más presto la muerte), dize el sobredicho mosén Josep Janer (presbítero) que, estando enfermo y ya con las agonías y anssias últimas de la muerte, le halló derramando muchas lágrimas y, preguntándole por qué llorava, díxole que entonces no era tiempo de llorar, sino de animarse conciderando que se allegava el tiempo de la corona merecida por los trabajos passados. Respondió que no llorava por perder la vida, sino que por perderla quedava sin otra para poderla emplear en servir a los enfermos por amor de Dios en lugar de la que perdía; que no solo essa, sino otras diez que tuviera las empleara de muy buena gana en semejante ministerio; que esto era lo que le dava pena, y ver también quán desamparados y huérfanos quedavan los enfermos. Y en esto, dio el alma a Dios a 20 de junio del año 1599; y le enterraron el mesmo día los otros dos religiosos que quedaban en el común cimenterio a donde entierran los de más, de donde fue transladado al lugar donde están agora, que es el que arriba está dicho.

Ítem, dize el mismo mosén Janer: aquel mesmo día, después de aver enterrado al hermano fray Pedro, fue herido del mal de peste el padre fray Eliseo y, estando con el mismo deseo que el passado de tener muchas vidas para emplearlas en servicio de su Magestad en aquel ministerio, dio el alma a su Criador a 28 del mes de junio de 1599, padeciendo en aquellos ocho días tan vehementes dolores como es conciderable en semejante mal, con no menos paciencia y gusto que aquella con que avía servido a los enfermos.

Ítem, más: del que [que]dava, que era el padre fray Juan de la Cruz, dice el sobredicho mosén Joseph Janer que, después de aver señalado los lugares donde avían de enterrarle a él y al padre fray Eliseo, encargando mucho que no les enterrasen a todos juntos porque le parecía algo de indecencia, fue herido últimamente del mal que los demás. Y dos días antes que le tomasse la muerte, faltando quien le diesse los sacramentos por ser él solo el que entonces los administrava, él por sí mismo se comulgó y se ungió con el sacramento de la extrema unción y, d'esta manera, con el mismo fervor y propósito que los demás, encomendó su espíritu al Señor. Y después de muerto, le enterraron en el mismo lugar que él señaló, el mismo día que murió a 6 de julio del sobredicho año.

Y dize más: que después de muerto, yendo a verle, le halló ceñido a su cuerpo una cadena de hierro con puntas con que, aún estando enfermo y no contento con la enfermedad que padecía, se mortificava con la asperesa y pesadumbre de la cadena. Y lo mismo dice que halló (esto es un cilicio) al padre fray Eliseo cuando murió.

Ítem, dize el mismo mosén Joseph Janer (presbítero) que desde aquel día que murió el último d'estos religiosos, que es el padre fray Juan de la Cruz, sessó la peste en la sobredicha villa de Belpuche, de suerte que de allí adelante ningún otro fue herido d'ella.

Ítem, más añade el sobredicho mosén Janer (presbítero): que, passados cinco años después del entierro d'estos dichos religiosos (esto es el año de mil seiscientos y quatro), por tiempo de la Quaresma, fueron de parecer los señores jurados de la dicha villa de Belpuche (Berenguer Vilamayor, Joseph Bellet y Francisco Ciurana, que entonces eran) que, atento que los dichos religiosos lo avían hecho tam bien en beneficiarles y servirles en tiempo de la peste y tan especialmente avían tomado a su cargo el bien de la sobredicha villa, era muy conforme a razón que después de muertos honrrassen sus cuerpos, ya que en vida no lo avían podido hazer. Y assí determinaron que se desenterrassen sus cuerpos del común cementerio en que estavan y los trasladassen al lugar en que agora están. Hecha esta determinación, señalaron día en el qual, con gran solemnidad y fiesta solemnisada con música y sermón, con toda la clerecía y solemnidad possible, los trasladaron a la iglesia principal de la villa, a donde, en medio d'ella, pusieron una arca de piedra muy bien labrada en que con grande veneración pusieron sus huessos. Y la cubrieron con una losa en que está escrito el sobredicho epitaphio para eterna memoria de tan señalado beneficio y de tan especiales bienechores y honrra de la religión de los descalços de Nuestra Señora del Carmen, a quien se debe el haverlos enbiado a socorrelles en aquella ocasión en que tanta necesidad tenían.

Yo, Joseph Janer, presbítero susodicho, otorgo todo lo arriba contenido y digo ser assí verdad en virtud de juramento que tengo dado. Y lo firmo de mi nombre en la sobredicha villa de Belpuche, a 23 de deziembre, año de 1626.

Joseph Janer, presbítero |[199]

Fray Diego de la Virgen (religioso descalço de nuestra Señora del Carmen, señalado por secretario por el padre fray Antonio de san Joseph, religioso de la misma orden, para este negocio), doy fe cómo, aviéndole buelto a leer todo lo sobredicho al sobredicho mosén Joseph Janer (presbítero), se ratificó y perseveró en ello y vi como se firmó de su nombre en la sobredicha villa de Belpuche a 23 de deziembre de 1626.

Fray Diego de la Virgen, secretario

Y yo, el sobredicho fray Antonio de san Joseph, después de todo esto prosiguiendo con mi officio, llegué a 23 de deziembre del sobredicho año de 1626 a Rafel Calvís (bayle de la sobredicha villa de Belpuche, señalado por el excelentísimo señor don Luiz Folch de Cardona, duque de Sesa, marqués de Posza, etc.) y le supliqué a instancia mía tomasse de juramento a Juan Grañó y Pedro Terroja (naturales y vezinos de la dicha villa de Belpuche) para que dijesen y testificassen lo que saben acerca de la dicha información. Los quales dos, en virtud del juramento que se les tomó, dixeron que conocían y que trabajaron en aquella sazón todo quanto les fue possible, de que queda la villa muy agradecida. Y en fe de ser esto assí verdad lo firmaron de su nombre.

> Yo, Juan Grañó otorgo lo último susodicho y, en virtud del juramento prestado, digo ser assí verdad, a veynte y tres de deziembre de 1626.
>
> Juan Grañó

> Yo, Pere Terroja, otorgo lo últimamente susodicho y, en virtud del juramento dado, digo ser assí verdad, a 23 de deziembre de 1626.
>
> Pere Tarroja

> El mismo día, mes y año immediatamente susodichos, se les leyó lo immediatamente dicho a los dichos Juan Grañó y Pedro Tarroja, los quales se ratificaron y perseveraron en ello. Y en fe de ser esto así verdad, lo firmo el mesmo día, mes y año.
>
> Fray Diego de la Virgen, secretario

El mismo día, mes y año yo, fray Antonio de san Joseph susodicho, prosiguiendo con mi commissión supliqué al señor Raphel Calvís (bayle de la sobredicha villa de Belpuche) tomasse juramento a Balthasar Vendrell (cirujano de la dicha villa) para que dixesse lo que en este negocio sabía. Y, aviéndole tomado el juramento, dixo lo siguiente:

> Que conoció los tres religiosos sobredicho[s] y que trató muchas vezes con ellos, y vio que se exercitavan en los sobredichos ministerios con notable affecto y fervor. Y estando él herido de peste y suplicando al padre fray Eliseo le oyesse de confessión pareciéndole que se moriría como los demás, le decía el padre fray Eliseo que no le diesse pena, que aún no estava en esso. Y assí fue, supuesto que agora testifica.
>
> Ítem, más: vio que el hermano fray Pedro se exercitava especialmente en acudir a los enfermos con regalos, según la necessidad de

cada uno. Y demás d'esto, tenía gran cuidado en confessarles y comulgarles, ayudando en esto al padre fray Juan de la Cruz, que determinadamente estava determinado para esse ministerio.

Ítem, más: que el hermano fray Pedro, demás del ministerio que tenía especialmente señalado de enterrar los muertos, les ayudava a morir con gran fervor, con un Christo de azófar. Y demás d'esto, se cargava de tablas, banquillos y lo demás necessario para camas en que acomodava lo mejor que podía a los enfermos. Y lo que en esto padecía no fácilmente se puede decir por la multitud de enfermos que caýan juntos.

Ítem, más: que el padre fray Juan de la Cruz, a quien especialmente competía dar los sacramentos, andava continuamente con un Christo en la mano animando a los enfermos y ayudándoles a bien morir.

Ítem, más: que todos los tres sobredichos religiosos determinaron, según la prudencia que regula a la honestidad, que no convenía que hombres y mugeres estuviessen juntos. Y assí determinaron que, aunque hombres y mugeres estuviessen en el castillo de la dicha villa, pero que las mugeres estuviessen arriba en una grande sala que hay, y los hombres en los quartos de abajo.

Ítem, que no solamente acudían a lo necessario, sino también a lo que convenía *ad melius esse*. Y assí hazían traher differentes regalos para los enfermos, de los lugares de afuera, como era de Lérida (aunque era esto con notable trabajo, por razón de que temían la peste), de la qual ivan dando a este una pera, a esta dos, según veýan convenía para su alivio. Y dize el mesmo deponente que a él en especial le acudieron muchas veces, porque hubo especial ocasión por aver sido herido, aunque una sola vez, pero con cinco vertolas y un carbunclo.

Ítem, más: que todos tres murieron y fueron enterrados en el común cimenterio y después fueron de allí transladados a la iglesia parroquial de la villa, según que arriba está dicho. Y en fe de ser esto assí verdad, lo firmó de su nombre del modo siguiente.

Yo, Baltezar Vendrell susodicho, otorgo todo lo de arriba contenido y en virtud del juramento que tengo dado, digo ser assí verdad y de mi nombre lo firmo en la sobredicha villa de Belpuche, a los 23 de deziembre de 1626.

Yo, Baltezar Vendrell, cirurjano |[200]

El mismo día, mes y año, yo, frai Diego de la Virgen (secretario), doy fee que, aviéndosele leýdo lo immediatamente sobredicho

al dicho Baltezar Vendrell (cirurjano), se ratificó y perseveró en ello.
Y en fe d'esto lo firmo de mi nombre.

Fray Diego de la Virgen, secretario

Yo, el dicho fray Antonio de san Joseph, doy fe y testimonio de todo lo sobredicho, y de cómo acabé mi commición acerca del negocio que se ha tratado. Y en fe de ser esto assí verdad, lo firmo de mi nombre en la sobredicha villa de Belpuche, a 24 de deziembre de 1626.

Fray Antonio de san Joseph
Fray Diego de la Virgen, secretario

[BUB, ms. 992, p. 197-[200] = f. 235^{r}-236^{v}]

L'APORTACIÓ DELS FRARES CAPUTXINS A LA TRADICIÓ GASTRONÒMICA, AGRÀRIA I MÈDICA DE CATALUNYA

Fra VALENTÍ SERRA DE MANRESA, OFMCap.

1. MOTS INTRODUCTORIS

Una de les principals línies d'investigació en la historiografia actual és l'anomenada *història de l'alimentació*, la qual, més enllà de tractar d'aspectes anecdòtics o curiosos, aquesta nova línia de recerca ens explica moltes coses de la vida quotidiana dels convents i monestirs en èpoques pretèrites, algunes de les quals encara tenen ressò o pervivència en els nostres dies.

El nodriment, o alimentació, és un element força expressiu de la *forma vitæ* (és a dir, el tarannà o estil de vida propi de cadascuna de les comunitats o monestirs), ja que aquest nodriment afecta la totalitat de l'experiència de la vida religiosa car incideix en allò més estrictament material (que va des del conreu de les hortalisses a les hortes conventuals, a la preparació i guisat a la cuina, fins al moment de ser ingerit en els àpats quotidians) i, alhora, aquest fet del nodriment o alimentació afecta, també, a la dimensió espiritual a través del conjunt de pràctiques de l'abstinència i del dejuni; uns aspectes penitencials propis de la vida ascètica de les comunitats religioses que, durant segles, han ritmat la vida conventual.[1]

1. Les sigles més emprades en les notes corresponen a l'Arxiu Provincial dels

La vida religiosa institucional –àdhuc la franciscana– ha legislat al llarg de la seva història a propòsit de l'alimentació. Són, aquestes, unes disposicions legislatives que, força sovint, han configurat algunes de les diferències internes i, alhora, han articulat les tradicions pròpies en els diversos ordes i congregacions originant un tipus de cuina que fos escaient al carisma de cada institució –segons llur *forma vitæ* o tarannà monacal o conventual propis– i alhora que la cuina conventual fos també adequada a les exigències d'austeritat.

Un coneixement precís de la tipologia dels productes alimentaris que s'havien d'ingerir durant els àpats conventuals i, sobretot, la manera de preparar-los o de guisar-los, fa que avui es pugui precisar la forma més correcta de denominar-los. Per exemple, *ensiam* (o enciam), més que no pas una lletuga vol dir –i així ho entenien i ho distingien els caputxins i caputxines d'abans de la restauració–[2] aquell conjunt de bocins de verdura o d'hortalissa que eren amanits amb oli, sal i vinagre (en castellà: *ensalada*), per tal de ser menjats immediatament abans dels plats principals o, també, a voltes, durant els àpats. És, doncs, en aquest sentit que el *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll ens parla de «l'ensiam de caputxins o de totes herbes» que preparaven els antics frares barrejant herbes tendres, i que era molt exquisit, remineralitzant i refrescant. A aquestes *herbetes* que formaven part de les amanides refrescants dels frares, s'hi referí el baró de Maldà en el seu cèlebre *Calaix de Sastre*.[3] En els nostres dies, el terme *enciam* s'empra, però, per a denominar qualsevol de les diferents espècies de la *lactuga* (lletuga), oblidant que *amanir* volia dir disposar una cosa de manera apta o convenient per a l'ús que se n'ha de fer (en castellà: *preparar* o *aderezar*). Recordem que, fins no fa gaires anys, es deia a pagès: «amaneix-te la roba per a demà, que és diumenge», i també: «amaneix les tovalles, que començarem a parar taula», per això, el baró de Maldà en les seves descripcions sobre la

Caputxins de Catalunya (: APCC); Arxiu de la Corona d'Aragó (: ACA); Biblioteca Apostòlica Vaticana (: BAVat); Biblioteca del Castell de Peralada (: BCPer); Biblioteca Hispano-Caputxina (: BHC); Biblioteca Provincial dels Caputxins (: BPCSar); Biblioteca Universitària de Barcelona (: BUB).

2. Vegeu a la BUB, Ms. 1938, *Avisos e i[n]struccions per a un cuiner principiant,* f. 6: «Algo de llatugas de enciam».

3. Cf. R. Amat i de Cortada (: Baró de Maldà), *Calaix de Sastre*, Barcelona 2003, vol. X (anys 1813-1814) p. 99.

vida quotidiana parla, explícitament, de la «llatuga de ensiam».[4] Seguidament oferim algunes notícies històriques sobre l'alimentació dels caputxins, sobre el conreu de la terra i també a propòsit de l'interès per les herbes remeieres i per la medicina popular.

2. Vida conventual i gastronomia caputxina

En alguns dels treballs de recerca històrica que hem anat publicant en aquests darrers anys,[5] en descriure la vida quotidiana dels caputxins d'abans de l'exclaustració hem volgut posar en relleu que els àpats conventuals realitzats en les diverses fraternitats caputxines establertes al Principat de Catalunya eren, habitualment, molt senzills i de gran austeritat[6] (a excepció de les menges efectuades en ocasió de les grans solemnitats). Aquests àpats es feien al refectori (o refetor); un espai conventual molt auster, però acollidor i entranyable, agombolat «amb unes parets confortables com una llesca de pa torrat fregada d'all», per dir-ho amb uns mots de l'escriptor Josep Maria de Sagarra.[7]

Els àpats fraterns tenien lloc en clima de silenci en el refectori mentre s'escoltava una lectura escaient de la Sagrada Escriptura, o bé d'algun tema hagiogràfic sobre la vida dels sants més eminents de l'orde franciscà, o àdhuc llegint fragments seleccionats de les cròniques sobre la vida dels primers caputxins. Les taules del refetor es disposaven, o paraven, totalment despullades de tovalles, només amb atuells i plats de terrissa i amb coberts de fusta. Tanmateix, els coberts (especialment la forquilla) no es van començar d'utilitzar fins l'any 1764, per disposició del ministre general de l'orde, ja que fins llavors els frares caputxins de Catalunya empraven només un

4. Cf. Baró de Maldà, *Miscel·lània de viatges i festes majors,* Barcelona 1994, p. 27 i p. 243-273 on descriví una visita al «poble de Albons en lo Ampurdà, comensat lo dia 16 de maig de l'any 1780».

5. Cf. J. Ferrer Costa i N. Ferret Canale, *Bibliografia de fra Valentí Serra de Manresa, OFMCap. (anys 1982-2007)*, Barcelona 2007, p. 53-107.

6. Sobre la dieta i els principals plats cuinats pels frares caputxins en llur vida quotidiana, vegeu V. Serra de Manresa, *Cuina caputxina. Les pitances dels frares.* Barcelona, Ed. Mediterrània, 2010.

7. Cf. J. M. de Sagarra, *L'aperitiu,* vol. II, Barcelona 1937 (4 octubre 1934): «El Pare Miquel [...] veia el convent dels caputxins [de Sarrià] amb unes parets confortables com una llesca de pa torrat fregada d'all. Aquesta cosa rústica i rural és una característica de l'ordre caputxina».

ganivet, menjant habitualment amb les mans acompanyats de trossos de pa, tal com consta en textos antics que ens han arribat:

> «És cosa molt indecent fer muralla de llescas de pa a la escudella, y basta fer una cullera del pa y ab ella anar menjant la escudella. Si la escudella se fa molt clara, o fos caldo que no se pot prendre ab la cullera de pa, sinó que se ha de beurer, [h]an de guardar de xuclar ab ruido, que és cosa indecent en acte de comunitat».[8]

En els àpats, a més d'aigua, en el refetor també se solia beure vi que, en les festes, era *vi felló*, és a dir, un vi fort, perquè, segons un vell adagi català, «el peix, arròs i meló, volen el vi felló», és a dir, demanen un vi una mica més fort. Fins a la segona meitat del segle XVIII consta en la documentació que els frares caputxins eren força matussers a l'hora dels àpats. En efecte, ja durant els primers decennis de la vida caputxina a Catalunya es donaren als religiosos un seguit d'instruccions força detallades d'urbanitat, com ara l'obligació de rentar-se les mans abans dels àpats i haver de menjar a poc a poc[9] o, també, un conjunt d'indicacions sobre la manera correcta i uniforme de captenir-se a taula, tal com es llegeix en alguns dels apunts dels mestres de novicis que exerciren en el convent-noviciat de Santa Eulàlia de Sarrià:

> «Antes de entrar en matèria del Refetor, aont és lloch de menjar (actió comuna ab las bèstias) és menester estar molt advertits de no obrar com ellas, ço és moguts del sol apetit natural [...] Procuren de mastegar bé y no estar abocats sobre la taula. Lo menjar se ha de posar ab la mà dreta a la boca, y miren de que no se ensúcien lo hàbit, que és cosa de minyons.»[10]

8. BUB, Ms. 47, *Escala mística que guia a la perfecció*, f. 394. En estudiar la forma de vida dels caputxins catalans durant el segle XVIII, ja vam indicar que l'ús de cullera i forquilla no s'introduí fins l'any 1764, ran d'una visita del ministre general; vegeu V. SERRA DE MANRESA, *Els caputxins de Catalunya de l'adveniment borbònic a l'ocupació napoleònica,* Barcelona 1996, p. 127.

9. BUB, Ms. 47, *Escala Mística que guia a la perfecció*, f. 388-393: «Antes de entrar a refitori se [h]an de rentar las mans [...] A son temps comensaran a menjar ab molt sosiego, mansament y no ab fúria y pressas com aquells que los ha de faltar».

10. BUB, Ms. 1117, *Disciplina o ensenyansa regular dels caputxins*, f. 55-56: «De com se han de haver menjant»; BUB, Ms. 47, *Escala mística que guia a la*

Quan els religiosos eren a taula se'ls demanava que, en menjar la carn si la volien aprofitar al màxim quan «en los ossos hi ha moll, no se'n ha de treurer picant sobre la taula, ni rompent-los ab lo ganivet [...] de més mortificació és deixar estar lo moll [...] lo [h]an de treurer xuclant mansament y que no se advertesca».[11] Als germans que tenien encomanada la tasca de cuinar per als frares se'ls exigia de realitzar de manera màximament pulcra i acurada aquest servei comunitari. Per exemple, era considerat una falta contra l'austeritat i pobresa (i, conseqüentment era matèria de confessió!) l'haver gastat «mucha leña y carbón sin necesidad, quando puede bastar menos. En dexar corromper y perder la carne y pescado por descuydo».[12] Semblantment, els canovers o refitolers faltaven contra la pobresa, i havien d'acusar-se'n al confessor, si «por inadvertencia culpable dexan enmohecer el pan, y por su descuydo, pudrir la fruta, si alguna vez la hay guardada para los Religiosos; en dexar desbravar el vino, ó desvaporarse y hacerse vinagre».[13]

La cuina dels caputxins, tot i la seva austeritat, tenia una tradició i fesomia pròpia que s'anà configurant al llarg dels anys. D'aquella austeríssima dieta dels fundadors de la Província fins als plats extraordinaris i *pitances dobles* –o *pitotes*– ingerides pels frares en els anys previs a l'exclaustració del segle XIX hi ha un llarg recorregut; amb tot, a la taula dels caputxins sempre es mantingué el to d'austeritat que marcaren els fundadors de la Província catalana. Aquesta austeritat en les menges conventuals fou minuciosament descrita pel primer cronista dels caputxins de Catalunya, P. Miquel de Valladolid (†1619). Aquest religiós explicà que:

> «[El fundador, P. Arcángel de Alarcón era] austerísimo, y en las cosas pertenecientes a la refección ordinaria de la comida fue tan riguroso que no quería que de ninguna suerte se admitiese provisión alguna aunque fuesen de cosas inevitablemente nece-

perfecció, f. 394: «És cosa molt indecent fer muralla de llescas de pa a la escudella, y basta fer una cullera del pa y ab ella anar menjant la escudella. Si la escudella se fa molt clara, o fos caldo que no se pot pendre ab la cullera de pa, sinó que se ha de beurer, [h]an de guardar de xuclar ab ruido, que és cosa indecent en acte de comunitat».

11. BUB, Ms. 47, *Escala Mística que guia a la perfecció*, f. 393.

12. APCC, *Ordenaciones Generales*, núm. 41: «De la pobreza».

13. APCC, *Ibíd.,* núms. 41-42.

> sarias sino para poquísimo tiempo, y si enviaban a los Religiosos alguna ave o cosa para comer que fuese preciosa, no quería que se reciviesse [...] Yo vi el día de Ntro. P. San Francisco comer la comunidad en Santa Eulalia pan cocido con óleo por no tener carne ni otra cosa mejor [...] Al comenzar los ayunos de la quaresma vi cenar a la comunidad de Monte Calvario de Barcelona no otra cosa sino obra de media docena de [h]ojas de vorrajas [sic] fritas con un poco de [h]arina y media cebolla [...] Puedo dar testimonio de que en el convento de Bañolas se comieron en dos años que estuve allí muy pocas pitanzas de carne ni pescado, y que los días de Carnestollendas no se comió otra cosa sino un poco de pasta de [h]arina de trigo cocida, y que la comida ordinaria fuesse siempre una sola escudilla de legumbres o de yervas cosidas y una lechuga cruda con vinagre sin otro principio ni postre.»[14]

En efecte, les menges de la primera generació de framenors caputxins eren extremadament pobres i austeres, amb una gran preferència per les verdures i llegums com ara les cols, bledes, armolls, espinacs, pèsols, cigrons i faves. Tanmateix, tot i la senzillesa d'aquestes verdures i llegums, els frares les sabien guisar bé per al gust *de la bucòlica*[15] –o art de la cuina–, tal com escriví l'any 1756 el caputxí Jacint de Sarrià († 1778) qui, a propòsit dels espinacs, manifestà que «los Espinachs són també emulients, casi de la mateixa qualitat de las Bledas, però no serveix al ús de la medicina; solament serveix per lo gust de la bucòlica».[16] A més, els frares caputxins solien acompanyar algunes amanides amb olives salades i tàperes, tot i que, a propòsit de les tàperes, afirmaven que aquestes «perturban lo ventrell y són dañosas y donan set; però si se menjan cuitas són bonas per lo

14. Cf. MIQUEL DE VALLADOLID, *Libro I de la Fundación,* manuscrit editat a cura del caputxí AMBRÒS DE SALDES, «Crónica inédita de los Frailes Menores Capuchinos de la Provincia de la Madre de Dios de Cataluña», *Estudios Franciscanos* VI (1911) p. 185-186.

15. Aquest terme fou també emprat pel BARÓ DE MALDÀ, *Miscel·lània de viatges i festes majors, vol.* I (Festa Major a Esplugues de Llobregat, any 1770) p. 79: «ab altres dos de l'art de la bucòlica, o digam de la cuyna, mestres consumats de ella».

16. BHC, Ms. 7-5-40, *Tractat o llibre en que se contenen diferentes coses que pertañen a la Medicina, Cirurgia y Chímica [...] de nou recupilat per Fr. Jacinto de Sarrià, Religiós Caputxí e infermer del Convent de Vilanova de Cubellas. Any 1756,* f. 139-140.

ventrell,»[17] mentre que les faves «reynflan y engendran ventositats, y són difultosas de digerir y donan somnis terribles»,[18] i que «los ciurons fan bon ventrell.»[19] Els frares caputxins es mostraren experts coneixedors de les principals propietats de les verdures i herbes remeieres[20] –com veurem nés avall– les quals sabien emprar de manera escaient en llurs arts culinàries i també com a contraverins,[21] especialment l'all, el julivert i el tomàquet.

Es pot afirmar que els frares caputxins dejunaven més de la meitat dels dies de l'any. En primer lloc practicaven la quaresma que anava de la festa de Tots Sants al temps de Nadal (és a dir, durant l'Advent), que era obligada per a tots els frares i, és clar, dejunaven sobretot durant la Quaresma pròpiament dita (tal com ho feien tots els fidels); a més eren també diades de dejuni tots els dimecres i divendres de l'any. Per devoció, els framenors dejunaven la quaresma anomenada *beneïda* (no obligada per la Regla, però recomanada per sant Francesc d'Assís i observada, tradicionalment, en la reforma caputxina), perquè aquesta quaresma *beneïda* era un temps penitencial que es vivia en honor de la quaresma que practicava cada any sant Francesc durant quaranta dies seguits després de l'Epifania (i arribava, pràcticament, fins als dies de carnestoltes), tot imitant l'experiència penitencial que Crist realitzà al desert després del baptisme del Jordà. A més, l'orde caputxí també dejunava els dissabtes per devoció a la Mare de Déu, i ho feia vuit dies abans de la Pentecosta, tot i que aquestes jornades de dejuni en temps de Pasqua eren només aconsellades, però no obligades. En canvi sí que estava prescrit i establert el dejuni a les vigílies de les

17. BHC, *Tractat o Llibre...* f. 140-150.
18. BHC, *Ibíd.*, f. 194.
19. BHC, *Ibíd.*, f. 195.
20. Sobre aquesta temàtica, vegeu V. Serra de Manresa, *Els caputxins i les herbes remeieres*. Barcelona, Ed. Mediterrània, 2011; *Pócimas de capuhino. Hierbas y recetas conventuales.* Barcelona, Ed. Mediterrània, 2013.
21. Prioritàriament l'all i també el julivert. Vegeu a l'APCC, *Terapèutica Antiga,* Receptari: «All (*Allium sativum*), una sopa bullida ab un parell de grans facilita la digestió y saneja el cos. A l'exterior l'all és antisèptic [y] cura les llagues de les cames. L'all és un contraverí dels rovellons verinosos. Un gra d'all cru pres en dejú durant una temporada fa baixar la pressió arterial»; BHC, *De algunas [h]erbas, y sas virtuts medicinals y temperaments d'ellas*, f. 159: «Julivert (*Petroselinum hortense*), provoca la orina. És contra las ventositats del ventrell y los dolors del ventre. Begut és contra lo dolor del costat y dels riñons y de la bufeta, y se mescla ab las medicinas contra veneno».

principals solemnitats com ara l'Assumpció, Immaculada, i diada de sant Francesc.

En les solemnitats i festes més destacades, a taula hi solien haver els extraordinaris i les pitances dobles. Després dels àpats es prenia xocolata i cafè[22] i es menjava la gustosa crema dels caputxins, la dolçor de la qual era afinada amb «cañella bona sens picar, y un granet de sal»,[23] tal com se'ns descriu en el text manuscrits dels *Avisos e i[n]struccions* adreçats als aprenents de coc. En aquests *avisos* propis de la cuina *a la caputxina* també s'indica que per tal d'afinar la pilota servida al refetor en els dies de festa (quan es menjava la carn d'olla) calia afegir a la massa de la carn picada «alguna gota de llimona y un pols petit de sucre per donar-li finô[r], y no gust de sucre».[24]

Tant els convents de caputxins, com també en el de les monges caputxines, tenien al costat del refetor un espai anomenat *Cànova*,[25] on es guardaven, o netejaven, alguns dels atuells i plates emprades habitualment en el refetor.[26] Cada frare o monja guardava els seus coberts i l'escudella de beure dins d'un calaix del refectori, juntament amb el tovalló.[27] Durant els àpats, com s'ha dit més amunt, eren efectuats en silenci i es llegia sempre.[28] Tant els frares caputxins com les monges, eren convocats al refetor amb un toc de teula metàl·lica que feia la funció de campana.[29] En ocasió d'algunes solemnitats les

22. ACA, *Monacals-Hisenda*, vol. 4763, *Llibre de entradas y eixidas de casa lo senyor Miquel Ventats, Síndich dels PP. Caputxins de Barcelona* (octubre de 1830): «[Per] Sucre, canyella, caffè, anís y altres espècias per la festa del Patriarca [Sant Francesc], val tot junt 4 L[liures]».

23. BUB, Ms. 1938, *Avisos e istruccions...* f. 87.

24. BUB, *Ibíd.,* f. 15: «Pilota de la olla».

25. Aquest espai conventual (en italià *caneva*, ha perviscut entre els caputxins fins avui. Originàriament, i en època baix medieval, ja es referia a una mena de celler-rebost. Segons l'argot dels caputxins volia dir el «lloc ahont se fa lo xocolate»; vegeu V. SERRA DE MANRESA, «Argot dels caputxins de Sant Madrona», dins *Estudios Franciscanos* 89 (1988) p. 669.

26. BHC, *Manual Seráfico de las Monjas Capuchinas,* Saragossa 1909, núm. 233: «La cánova exige aún mayor cuidado para que siempre se mantenga limpia, aseada é higiénica. En cuanto sea posible, haya un buen depósito de agua, para que pueda la refitolera lavar las cosas con mucha frecuencia y facilidad».

27. BHC, *Declaración de las ceremonias,* Madrid 1730, p. 127: «Pondrán sus servilletas cogidas en el cajoncillo, junto con el cuchillo, y la escudilla de beber».

28. BHC, *Ibíd.,* p. 118: «Se leerán las Corónicas [sic, Crónicas!] de N.P. San Francisco [...] Cada semana se leerá la Regla, Constituciones y estas Declaraciones.»

29. BHC, *Ibíd.,* p. 119: «A la puerta del Refectorio [h]avrá una texa colgada con

taules del refetor (sempre sense tovalles) s'adornaven amb flors i herbes oloroses, seguint una vella tradició franciscana de gran arrelament i encara vigent entre els caputxins i caputxines.[30]

Un dels aspectes més polèmics de la vida quotidiana dels caputxins de la Catalunya setcentista i vuitcentista, i que més afectà la relaxació de la tradicional austeresa dels frares, fou la introducció del tabac en pols –el *rapè*– i, sobretot, el prendre xocolata en alguns àpats. Aquestes innovacions foren esguardades per alguns frares com a un greu atemptat a l'observança tradicional i, a més, foren unes innovacions qualificades de molt mundanes i pròpies d'una vida asseglarada. Aquestes innovacions suscitaren algunes normes per tal de moderar l'ús i l'abús d'aquestes noves incorporacions en l'austera dieta pròpia dels frares caputxins. Per exemple, s'escriví que:

> «Considerando que el uso del xocolate [sic] se va introduciendo en nuestra provincia [de capuchinos de Cataluña] de pocos años a esta parte, y tomando más cuerpo cada día, y ser este abuso evidentemente contra la abstinencia religiosa que profesamos y no de personas pobres, se prohibe el que lo tome algún religioso sin licencia del superior.»[31]

Cal assenyalar que entre les famílies benestants d'Europa, ja des del segle dissetè, la xocolata havia adquirit una gran popularitat. Els

---

un macito, para tocar a la Comunidad y a Capítulo. A la hora de comer tocará la Refitolera diez y ocho o veinte golpes, los primeros despacio, y los últimos un poco apriessa. A salir de comer tocará cinco o seis golpes».

30. BHC, *Manual Seráfico de las Monjas*... núm. 554: «Se adornan las mesas esparciendo sobre ellas algunas flores y hojas de olor en todas las solemnidades de primera clase que sean de precepto, y en todas aquellas que en el Convento son celebradas como si fueran de precepto».

31. APCC, *Manual de Despachos, vol.* II, «Resoluciones Especiales» núm. 9. Pocs anys abans de l'exclaustració, la xocolata era tan habitual i estimada entre els caputxins catalans, que de la xocolatera en deien eufemísticament *Lo Breviari* i, àdhuc, *La Bíblia Sacra*! A propòsit d'aquest llenguatge dels caputxins, usat *ad intra* dels convents, vegeu A. MADUELL, «Argot dels caputxins a principis del s. XIX», dins *Miscel·lània d'homenatge a Miquel Coll i Alentorn en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona 1984, p. 345-349; V. SERRA DE MANRESA, «Argot dels caputxins de Santa Madrona», dins *Estudios Franciscanos* 89 (1988) p. 665-674. Segons el baró de Maldà també se'n deia *La xaculatòria* (: jaculatòria!); vegeu BARÓ DE MALDÀ, *Miscel lània de viatges i festes majors*, vol. I (Passeig a Vilafranca del Penedès, any 1771) p. 129.

frares caputxins es mostraren bons coneixedors de les propietats del tabac de la quina, del cafè, del te i del cacau,[32] així com també d'altres productes i espècies procedents de l'Orient.[33] Els caputxins eren tan afeccionats al tabac que en la província caputxina de Catalunya s'havia prohibit vendre o regalar tabac als seglars, puix que era un producte colonial estancat.

A propòsit de la xocolata, en el capítol provincial dels caputxins de Catalunya celebrat al convent de Mataró el juny de 1716, una volta acabada la Guerra de Successió, el P. Miquel-Àngel de Ragusa, ministre general, promulgà unes ordinacions a través de les quals mirà de regular i moderar la ingestió de xocolata desfeta entre els frares:

> «Prohibimos, así mismo, con pena de disciplina, que ninguno [de los Religiosos de esta Provincia de Cataluña] se atreva á dar chocolate en nuestros conventos á seculares (sino que ellos la traxeren); como y también prohibimos, que ninguno de los Religiosos se atreva á tomarle sin expressa Licencia del P. Guardián; y los que hizieren lo contrario, sean castigados *toties quoties* con pena de disciplina, y la misma pena se impone á los que tomaren dicho chocolate los días de ayuno en presencia de los seculares, y prohibimos con precepto de Santa Obediencia, que ninguno recurra a pecunia para chocolate.»[34]

S'ha de posar en relleu que durant l'exclaustració molts frares seguiren mantenint a la taula de la llar familiar l'austeritat i les observances pròpies de la vida caputxina, com fou el cas del P. Joan Francesc Guitart de Manresa qui, segons la testimoniança aportada per un nebot seu:

32. Vegeu a la BPCSar, *Tractatus novi de Potu Caphe, de Chinensium The et de Chocolata*. Parisiis, apud Petrum Muget, 1685. Sobre les propietats de la quina, vegeu J. Alsinet de Cortada, *Nuevas utilidades de la Quina, demostradas, confirmadas y añadidas. Se manifiesta el modo como cada uno en su casa podrá quitar el amargor a la Quina, sin perjuicio de su virtud febrífuga*. Madrid, Imp. Antonio Muñoz del Valle, 1774.

33. Cf. J. Fragoso, *Discursos de las cosas aromáticas, árboles y frutales y de otras muchas medicinas simples que se traen de la India Oriental, y sirven al uso de medicina.* Madrid, En casa de Francisco Sánchez, 1572.

34. APCC, *Capítols Provincials* (Mataró, 19 juny 1716) f. 1 i ss: «Ordenaciones hechas por Ntro. Rmo. P. General Miguel-Ángel de Ragusa».

«La seva alimentació era senzilla y lleugera; al esmorzar, xocolate[35] o cafè. Sopa, bullit, un entrant y una fruyta eren son dinar; y'l sopar consistia en sopa y un trocèt de pa torrat sucat ab oli. Durant éixos ápats no bevia més que una copa de ayga y vi. Per solèmne que fos una festa, jamay repetia cap plat ni n'afegia tampòc cap a lo ordinari. Fòra d'hòra may menjava rès ni bevia. Sòls en lo fort de l'istiu, quan se trobava a les propietats amb la família berenant en alguna fònt, cedia alguna vegada a les súpliques que li fèyen, y's permetia l'estraordinari de menjar un bocí de pa mullat en l'ayga de la fònt.»[36]

Pel que fa als aliments més habituals dels antics frares caputxins de Catalunya, hem pogut espigolar algunes notícies de gran detallisme en els llibres de comptabilitat anomenats del *Síndic* (o d'*Entrades i Eixides*),[37] que ens informen molt bé a propòsit de les menges que els frares ingerien –a excepció de les fruites i verdures produïdes a les hortes conventuals, i que habitualment no s'havien de comprar i que no trobem registrades en el llibre del síndic–, ja que les despeses efectuades pel síndic del convent eren escrupulosament anotades dia a dia. Aquesta documentació de caràcter administratiu, o econòmic, avui ens aporta un seguit de notícies molt precises a propòsit del règim alimentari dels caputxins de la Catalunya setcentista i vuitcentista; règim, o dieta, que consistia en el consum sovintejat de productes com ara: el vi, el pa d'ordi o de sègol (i a voltes de farina de blat); peix fresc (sardina, pagell, congre, tonyina) i salat (bacallà, arengades, tonyina i congre sec); menuts i freixures (sobretot peus i tripa, i també, *la perdiu* dels animals escorxats). Els frares, esporàdicament, menjaven

35. Essent encara estudiant corista, va rebre d'un besoncle seu (que li ho deixà en testament) l'almoina de mitja cuita de xocolata al llarg de la vida; APCC, *Exclaustració-Restauració*, Llig. B-4-5, «Clàusula del Testament del Dr. D. Francisco Vila (Barcelona, febrer de 1835): *Item*, deixo y llego a mos dos renebots Religiosos, lo un franciscano y lo altre caputxí, mitja cuyta de xocolate a cada un tots los anys durant la seua vida natural.»

36. J. Guitart, *Lo Senyor Oncle. Biografia del Rnt. P. Fra Joan-Francès[c] Guitart y Riera, Pvre. Caputxí esclaustrat*, Manresa 1911, p. 113-116.

37. Cf. V. Serra de Manresa, «La vida quotidiana de les institucions conventuals i monàstiques, a través dels Llibres de comptabilitat (segles xvi i xvii)», dins *Pedralbes* 13-II (1993) p. 181-184; Id., «Les *denominacions d'origen* de Catalunya i d'Europa en els llibres de comptabilitat de les institucions conventuals i monàstiques del Principat, segles xvi-xix», dins *Pedralbes* l8-I (1998) p. 287-292.

carn de bou i de moltó (i en les grans solemnitats, anyell o vedella). Habitualment solien menjar cansalada; arròs i llegums (faves, pèsols, cigrons, fesols o mongetes); pasta eixuta (fideus i macarrons); sèmoles; fruita verda (taronges, pomes, prunes i cireres) i fruita seca (ametlles, avellanes, nous, castanyes); ous (car fins el període de la restauració de la vida caputxina no hi solia haver galliners en els convents de caputxins i els ous havien d'acaptar o comprar al mercat), i xerigot (avui en diríem «llet desnatada», que s'adquiria molt ocasionalment i només per als religiosos delicats de salut). Era encara molt més excepcional l'adquisició de llet de somera amb destinació als malalts a qui s'havia de donar una alimentació especial.[38]

Durant l'ocupació napoleònica de Catalunya s'introduïren les trumfes o patates en la dieta dels caputxins. Els frares les començaren a cuinar l'any 1812 en el convent de caputxins de Martorell, coincidint amb la crisi de subsistències produïda durant la guerra contra els francesos,[39] com veurem més avall. El consum habitual de peix salat suscità algunes cançons de caire festiu que eren cantades en els moments de festes i recreacions com, per exemple, els *Goigs del gloriós Sant Patantum,* on en una de les estrofes es cantava: «De la sardina salada / no'n podem sentir parlar, / ni tampoch de las anxovas/ ni las trumfas / ni menos del bacallà»,[40] car els frares d'abans de l'exclaustració eren molt amics de les pitances extraordinàries que, en llenguatge d'argot en deien «dia de capirot i borla».[41]

En els àpats extraordinaris dels dies de festa, especialment a partir de la segona meitat del segle XVIII, se solien guisar algunes menges de més categoria gastronòmica, les despeses de les quals trobem

38. En el Capítol Provincial celebrat l'any 1721 al convent de Tarragona es determinà que: «los pobres religiosos enfermos tengan la asistencia debida, y se les haga puchero a parte»; APCC, *Decisiones de los Capítulos* (Tarragona 1721), f. 74 v.

39. APCC, *Llibre d'Entrades y Eixides de Martorell* (abril de 1812): «per una saca de patates; per oli; per sal; per arengades, taronjas i bacallà; per arròs, farina i sal». A la segona meitat del segle XIX es potencià a casa nostra el conreu de la patata, especialment a la Catalunya Central; vegeu M. CATLLÀ, *La patata en Manresa. Memòria que sobre el seu cultiu presenta el Gremi d'Agricultors d'aquesta ciutat a la exposició monogràfica de Barcelona.* Manresa: Imp. Roca 1901.

40. BCBorja, text escrit a la guarda del Ms. 152, *Philosophia Reverendi Patris Francisci a Villalpando* (Cervera, anys 1793-1794).

41. El baró de Maldà del trinxat –i també de la salsa anomenada *almadroc*– en deia *capirotada*; vegeu *Miscel·lània de viatges i festes majors*, vol. I (Passeig a Vilafranca del Penedès, any 1771) p. 121.

registrades, detalladament, a les pàgines dels ja esmentats llibres d'*Entrades i Eixides*. Per exemple, en ocasió de les grans festes els caputxins catalans adquirien: torrons, xocolata, bescuits, galls d'indi, botifarres, llebres i conills, junt amb les espècies i condiments per guisar-los com ara safrà, pebre, sal, matafaluga, pinyons, mel i sucre.[42] D'aquests àpats festius i llepolies el baró de Maldà en deia *gaudeamus*, àpats conventuals on els religiosos hi anaven a *graduar-se*,[43] és a dir, a satisfer-se, tot donant *gust a la bucòlica*, per dir-ho amb mots de fra Jacint de Sarrià.

Semblantment, la documentació ha registrat també alguns dels aspectes dels àpats extraordinaris en la vida fraterna dels frares i monges de la família franciscana, principalment en les pàgines de textos culinaris d'època on trobem aplegades les principals receptes per a poder reeixir en l'elaboració dels plats de les festes, tal com s'exposa en el ja esmentat *Llibre de l'art de cuinar o guisar*.[44] Curiosament, en aquest *art de cuinar* de fra Sever hom hi troba inserits, àdhuc, plats quotidians propis d'altres ordes mendicants de casa nostra, com ara dels *josepets* (carmelitans descalços) i dels mínims de sant Francesc de Paula, plats que també foren incorporats a la dieta conventual caputxina (especialment les diverses maneres de preparar el bacallà complementàries a algunes pròpies dels frares caputxins, especialment en els convents de la Catalunya rural com Tremp i Solsona),[45] junt amb minucioses descripcions de la manera d'elaborar

42. APCC, *Llibre per notar las limosnas que han entrat y eixit, de Missas, Sermons y demés per lo Convent de PP. Caputxins d'Arenys:* «Per torrons fins; per un capó; per un parell de gallinas y un gall; xocolata de la malló; per mitja carga de vi blanch; per un barraló de vi»; APCC, *Llibre de Entradas y Eixidas de PP. Caputxins [de Figueres]:* «Per dos picotins de castañas, per bolets; per ametllas; anís y cireras per la festa de St. Fèlix [de Cantalici]; tres parells de pullastres per la festa de St. Domingo; [per] conills; [per] llebres».

43. Cf. Baró de Maldà, *Miscel·lània de viatges i festes majors, vol.* I (Viatge a Tarragona, any 1782) p. 339.

44. BCPer, Ms. Reg. 25729, *Llibre compost per aprendre de dos <h>arts, és a saber, del <h>art de [h]ortolà y l'altre de aprendre de qyunar [: cuinar!] o g[u]isar...* Aquest manuscrit fou editat a cura de Xavier Domingo i Jaume Barrachina; vegeu Fra Sever d'Olot, *Llibre de l'art de quynar. Primera edició d'un manuscrit gironí de l'any 1787*. Edicions de la Biblioteca del Palau de Peralada, 1982.

45. Cf. Sever d'Olot, *Llibre de l'art de cuinar...* p. 61: «Més plats de bacallà. Aquest plat lo faràs d'esta manera: perbullit o ben rentat lo bacallà ab aygua calenta, [h]y posaràs sal, oly, julibert y alls trinxats y un poch de such y lo posaràs al foch y

les menges més habituals ingerides pels frares caputxins, com ara aquell deliciós entrant, servit en algunes festes com a pitança, elaborat a base de naps:

> «*Pitança de naps a la caputxina*. Aquest plat lo faràs d'esta manera. Los naps qu[an] sian ben nets, los partiràs ab quatre o sinch trossos; se han de perbullir y, mentre se perbullen, hi has de posar sal. Quan seran a prop de cuits, los posaràs ab una post o gibrell foradat, y quan seran prou escorreguts, los posaràs a la cassola [llavors] hi posaràs un pols de pebra y oli. Juntament faràs una sufregida de ceba y, quan la ceba será sufregida, la trauràs del foch [y] trauràs la ceba de la paella y la guardaràs per qualsevol cosa y, ab lo oli que ha quedat a la paella de sufregir la ceba, hi posaràs, quan bullirà, farina y quan serà rossa, ho tiraràs tot plegat sobre els naps, y los faràs sufregir cosa de mitg hora, y los trauràs a taula, que és entrant propi de pares caputxins perquè ompla aviat».[46]

Semblaria que *pitança,* etimològicament, ve de pietat o pietança (: plat de caritat); és a dir, l'alimentació suplementària que es donava a taula. Aquest origen etimològic lliga, d'alguna manera, amb la definició que hi donà l'any 1611 Sebastián de Covarrubias en el *Tesoro de la lengua castellana*: «Llaman pitança la limosna que se da al sacerdote que dice la misa». D'altra banda Julio Casares, l'any 1948, en el *Diccionario ideológico de la lengua española,* a pitança hi donà un sentit molt més aproximat a l'aplicat pels frares i monges d'època moderna i contemporània: «Alimento cotidiano. Ración o comida que se distribuye a los pobres» [: *pietança*]. El diccionari de la Reial Acadèmia perfilà encara molt més la definició: «Ración de comida que se distribuye a los que viven en comunidad»; mentre que el reverend Pere Labèrnia,

---

faràs una picada de pa sech o altre cosa y, a la picada, [h]y posaràs un poch de seba, safrà, pebre y, tot ben picat y dexatat, ho tiraràs sobre el bacallà, y un brot de sejolida o alfabre[ga]; y ho faràs bollir ben arrebatat un quart y ho tastaràs si està bé de sal y ja lo pots traure a taula, que és pitansa cotediana dels pobres frares caputxins de Tremp y Solsona».

46. Aquesta popular recepta de fra Server d'Olot fou editada per J. Barrachina dins del *Llibre de l'art de cuinar,* Barcelona 1982, p. 52-53 i, també, per V. SERRA DE MANRESA, *Els caputxins de Catalunya, de l'adveniment borbònic a l'ocupació napoleònica,* Barcelona 1996, p. 117.

per la seva banda, en el *Diccionari de la llengua catalana* indicà que, pitança, és: «Tota vianda que no és pa ni vi [...] La posada de carn, cansalada, ciurons o mongetas y verdura. Olla», i recull, també, l'expressió «*Pitansa doble*: lo estraordinari que se sól donar en algunas comunitats en dias clàssichs» [: alimentació suplementària de pietança, o plat de caritat], com ara el primer plat, o entrant, servit als convents caputxins en algunes festes com a pitança que, en alguns casos, era elaborat, com s'ha dit més amunt, a base de naps.

S'ha d'esmentar que en els convents de caputxins d'arreu d'Europa es preparava, cada dia, la popular «olla dels caputxins»[47] o, també, «sopa dels pobres»[48] que, a més del refetor, es repartia també a la porteria a benefici dels necessitats de les poblacions i dels pidolaires que s'hi trobaven de pas. Aquesta sopa menjada en els convents, i oferta també quotidianament als necessitats, era força ben condimentada i semblant a la que es menjava en les cases pairals del nostre país:

> «Posa la olla al foch ab lo caldo, y quan bulli tira-hi algun nap, algun ull de col blanch y de tota [mena de] verdura, y tot capulat. [A més, hi tires] castanyas, cascabellitos, prunas, un puny de mongetas y altre de ciurons; y això primer [quan] sia perbullit, posa-hi també bossins de codonys y cabeças de alls senceras, espècias, y safrà al últim. Y en havent bullit tot assò un quart [d'hora], tira-hi lo arròs y adverteix que, cada lliura de arròs té de correspondrer una maitadella y mitja de caldo, y quan hage que lo arròs bulli, tira-hi els fideus; a no ser que fossen dels més grossos, que en est cas tira'ls-hi ab lo arròs junt, que los [fideus] fins [només] ab un bull ja són cuits, y per assó no aprofitan posats ab verdura. Després, al cap de un quart que lo arròs bullirà, treu la olla del foch, y posa-hi lo safrà, y fes que la olla reposi un quart llarch; al cap d'un quart vaja a taula, y mira primer si està entremig de clara y espessa; si és massa espessa tira-hi del caldo que te ha quedat, si és massa clara escorra algo de caldo».[49]

47. Segons la testimoniança aportada pel Baró de Maldà, *Miscel·lània de viatges i festes majors, vol.* I, Barcelona 1994, p. 401: «Olla dels capuchins».

48. ACA, *Monacals-Universitat*, Llig. 111, *Tractat de cuina del Hermano Anton Codina*, f. 1: «De com se compon la olla y la escudella y avisos necessaris».

49. BUB, Ms 1938, *Avisos e istruccions*... f. 5-6. Una recepta força semblant es troba a l'ACA, *Monacals-Universitat*, Llig. 111, *Tractat de cuina*.. núm. 1: «Com se compon la olla y la escudella».

La cuina caputxina es mantingué tothora molt arrelada a la vida quotidiana i fou expressió de la identitat caputxina i catalana, és a dir, esdevingué un factor de resistència cultural. Per exemple, alguns plats cuinats pels caputxins reflecteixen, a més del pairalisme, la forta incidència de les memòries litúrgiques en la vida de les comunitats caputxines com, per exemple, la cèlebre *escudella dels quaranta màrtirs*[50] anomenada així per referir-se a la sopa fresca (tal com es recull en l'argot dels caputxins), i àdhuc el nom d'alguns plats reflecteix el ressò dels grans esdeveniments de la vida social –com eren els estralls i les guerres– que donaren nom propi a algunes de les menges dels caputxins com ara el suculent *platillo de la batalla d'Almansa*.[51] El baró de Maldà conegué aquest llenguatge «d'estar per casa» dels caputxins, ja que parla de «tocar la teula»[52] per referir-se a la puntualitat en l'hora del dinar (segons el costum propi dels convents de caputxins i caputxines), o bé parla de *grapis-terris*, per referir-se a l'aviram, tal «com diuen los caputxins».[53] En efecte, a l'estudi de la llengua catalana els caputxins catalans hi tenen una peculiar aportació, car es conserven alguns vocabularis d'ús intern fet de paraules d'argot amb doble significació, especialment les referides als àpats i aspectes culinaris com ara *semini ejus* per indicar l'arròs de carn trinxada; *escudella dels quaranta màrtirs,* suara esmentada per a referir-se a l'escudella fresca o del dia;[54] *ungüentum apostolorum* per indicar l'allioli; l'*octavari del saltim baquis* per a referir-se a «menjar vuit dies de pollastres y gallinas».[55]

Els frares caputxins se solien nodrir amb plats que omplissin ben aviat, com ara el cèlebre «arròs *a la caputxina*», molt pastós, que descriví el baró de Maldà: «Se'ns dugué a taula, al mig d'ésta posaren

50. Referència als Quaranta màrtirs de Sebaste, occits en temps de l'emperador Licini (*c.a.* 320), amb commemoració litúrgica el dia 10 de març.

51. ACA, *Monacals-Universitat*, Llig. 111, *Tractat de cuina...* núm. 26: «Platillo de la batalla de Almansa». La batalla d'Almansa tingué loc l'any 1707.

52. Cf. Baró de Maldà, *Miscel·lània de viatges i festes majors, vol.* I (Passeig a Vilafranca del Penedès, any 1771) p. 132: «En la hora de tocar-se la teula tinguérem de combidats al senyor rector».

53. Vegeu la dada aportada pel Baró de Maldà, *Calaix de Sastre*, vol. X (anys 1813-1814) p. 94. Els frares de les gallines també en deien *Piquis terris*; vegeu també V. Serra de Manresa, *Argot dels caputxins...* p. 669.

54. Id., *Argot dels caputxins...* p. 670.

55. Id., *Argot dels caputxins...* p. 673.

una gran cassola de terra plena d'arròs groc i espès, *a la caputxina*. I fou tan bo aquell arròs que se n'ompliren alguns bé lo plat i lo pap».[56]

En un volum específic, al presentar una selecció de receptes de cuina caputxina ja vam assenyalar que les principals característiques de les pitances conventuals que, per als dies de festa i que, a semblança de la cuina pairal de casa nostra, podien ser descrites amb aquestes expressives paraules de l'escriptor Josep Pla: «quins estofats de bou i de llebre [...] i quins filets, quines suculentes carn d'olla! [...] Els peus de porc tenien una cosa angèlica. L'oca amb naps ha estat, per al meu gust, un dels plats majors del país».[57] En el volum titulat *Cuina caputxina*, hi vam editar, mantenint en la transcripció el català arcaic, les principals receptes de la cuina caputxina; per exemple com guisar els peus de porc en temps de carnestoltes; el secret per a preparar el trinxat de llebre; la manera de cuinar una la carn d'olla; com guisar una bona pitança de naps;[58] naps que, segons el ja esmentat Josep Pla, els produïts a la Cerdanya, «petits i negrosos, són riquíssims» tan saborosos, que per a descriure-ho –afirmà– no tinc comparacions eficients»...

Amb aquest primer apartat hem volgut il·luminar aspectes poc coneguts dels costums alimentaris en la vida quotidiana dels frares caputxins en el marc de la Catalunya setcentista i vuitcentista. S'ha d'assenyalar, però que, de manera excepcional, sobretot en ocasió de les grans festes, els frares també se serviren també de la metodologia i de les receptes aportades pel famós *Arte de cocina*,[59] i del *Nuevo arte de cocina*[60] que formaren part de bona part de les biblioteques de les cases de religiosos hispanes; uns llibres que, d'altra banda, oferien indicacions pràctiques i molt precises per tal d'aprofitar al màxim els productes destinats a ser guisats en les cuines conventuals; un aspecte molt valorat pels ordes mendicants, ja que els frares maldaven per

56. Cf. Baró de Maldà, *Calaix de Sastre* (8 d'octubre 1806): «arròs a la caputxina».

57. Vegeu Josep Pla, *Un senyor de Barcelona*, 1951.

58. Cf. V. Serra de Manresa, *Cuina caputxina*... p. 43-84.

59. De les diverses edicions d'aquest clàssic de la gastronomia hispana, publicat per primera vegada l'any 1611, esmentem, tan sols, una de les més divulgades, la segona; vegeu F. Martínez Motiño, *Arte de cozina, pastelería y confitería.* Madrid, Juan de la Cuesta, 1617.

60. *Cf. J. Altimiras, Nuevo arte de cocina, sacado de la experiencia económica.* Barcelona, Imp. de Don Juan de Bezáres, 1748.

viure austerament i aprofitar al màxim allò acaptat i també allò produït en les hortes conventuals, de les quals tractarem més específicament en l'apartat que segueix.

3. L'HORTICULTURA I JARDINERIA DELS CAPUTXINS

El pare Basili de Rubí († 1986), quan estudià el primer segle de vida caputxina a Catalunya al llarg dels segles XVI i XVII, ja volgué posar en relleu que els frares conreaven «les seves hortes, que encerclaven de flors i plantes remeieres. Amaven la botànica i prengué celebritat, a Barcelona, el jardí anomenat de Jericó del convent de Montcalvari. Amb les flors embellien els altars i amb les plantes remeieres tenien tota classe de formularis i receptes per a guarir qualsevol malaltia»[61] En efecte, el caputxí Salvador de Barcelona († 1773), que excel·lí en els estudis de botànica i herboristeria[62] fou esmentat per Josep Quer en el pròleg de la seva famosa monografia titulada *Flora Española*[63] ja que el P. Salvador de Barcelona sojornà llargament al convent barceloní de Santa Madrona, situat al final de la Rambla, on els caputxins hi conrearen un hort, força extens, que el P. Basili de Rubí el descriví així:

> «L'horta dels frares caputxins de la Rambla mereix una menció especial, més que per la seva importància productiva, per l'afecció i la singular admiració que hi tingué la ciutat. Era un espai verd, un oasi en una ciutat asfixiada per tres cinturons de muralles, carrers estrets i atapeïment d'edificis [...] Francesc Curet, a les seves *Visions barcelonines*, en fa, de l'horta, una adequada descripció: *El convent de Santa Madrona tenia l'encís del seu gran hort ben regat, en el qual es conreaven amb abundor tota mena de verdures i arbres fruiters, i el jardí, amb amples caminals vorejats de xiprers i tarongers on la paciència i l'enginy dels*

61. BASILI DE RUBÍ, *Un segle de vida caputxina a Catalunya,* Barcelona 1978, p. 364.

62. Cf. M. DE LETE [: ANDREU DE PALMA DE MALLORCA], *Escriptors de la Província caputxina de la Mare de Déu de Montserrat [de Catalunya]*, dins *Franciscalia* (1928) p. 219, núm. 100.

63. Cf. J. QUER, *Flora española, o Historia de las plantas que se crían en España*, Madrid 1762, vol. I, introd., f. 1 i ss.

frares feien créixer les més belles i rares plantes i flors simètricament distribuïdes en quadros i parterres de dibuix variat. Plaïa als barcelonins treure el nas per aquesta horta i fer-hi una passejada. El baró de Maldà, que fruïa visitant aquesta horta, dirà dels dos compartiments que hi havia del jardí a la sortida del refectori: *Ben socorregut és aquest [hort] d'aigua i verdura, a solcs, que fa molt goig a la vista, tenint també separat d'est gran hort, lo més reduït, de las flors; i altre, separat, botànic o de plantes medicinals*. L'horta pròpiament dita, des de la muralla fins al carrer del Vidre, i des del tros de jardí fins als Escudellers, era pràcticament quadrada, com diu el baró de Maldà, estava dividida en quatre grans fraccions separades per grans avingudes, amples per passar-hi folgadament un carro i envoltades d'arbres fruiters»[64]

S'ha d'assenyalar que la més significativa aportació dels framenors caputxins a la divulgació de llurs coneixements i experiència sobre l'horticultura i la floricultura[65] la trobem exposada en les pàgines del llibret titulat *Lo jardiner hortolá y florista*, escrit «segons la pràctica i costums dels pares caputxins», tal com s'indica en el subtítol. Aquest tractat d'horticultura *a la caputxina* fou estampat l'any 1852 a Barcelon[66] durant l'exclaustració de la vida religiosa i fou reeditat[67] novament l'any 1881, pensem que per iniciativa de l'exclaustrat caputxí Tomàs Sala d'Arenys de Mar. En el text de *Lo jardiner hortolá* els frares divulgaren l'art que ensenya el

64. Basili de Rubí, *Els caputxins a la Barcelona del segle* xviii, Barcelona 1984, p. 328-329. Les mides d'aquest hort les assenyalà el canonge Barraquer; cf. C. Barraquer, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo xix*, vol. II, Barcelona 1906, p. 346: «La huerta de E. a O. medía en su parte media 390 palmos (75,8 metros) y de N. a S., también en su parte media, 404 (78,52 metros), dándole así de tenida unos 157.560 palmos cuadrados (5951 metros cuadrados). Pasando como pasaba la calle del Vidrio en línea casi recta desde el cacho de ella que queda junto a la de Escudillers, resulta que la huerta del convento [de Santa Madrona] nunca comprendió la galería oriental de la plaza Real».

65. A propòsit d'aquesta temàtica, vegeu V. Serra de Manresa, *Flors i hortalisses remeieres. Les herbes santes dels caputxins.* Barcelona, Ed. Mediterrània, 2014.

66. BHC, *Lo jardiner hortolá y florista, ó modo ordenat de cultivar la terra segons ús y pràctica de bon pagès [...] segons la práctica y costum dels PP. Caputxins de Catalunya*, Barcelona 1852, p. 7-198.

67. BHC, *Lo jardiner hortolá y florista [...] segons la práctica y costums dels P. Caputxins de Catalunya*, Barcelona 1881, p. 7-192.

cultiu de la terra[68] Aquest llibret d'agricultura caputxina (força influït pel famós *Llibre del Prior)*[69] és una obra força significativa que ens descriu, de manera molt minuciosa i entenedora, la peculiar l'aportació dels hortolans caputxins a propòsit del «temps y modo de sembrar y plantar», tot explicant-nos la manera de salvar les sements massa velles i com s'han de regar els planters per tal d'assegurar la naixença d'un major nombre de plantes: «Si las llavors són vellas, se posan antes en remull: las vuidas [: buides] van sobre la aigua. Los planters que comensan a néixer millor se regan ab cantimplora»[70] A més, en aquest llibret també hi ha exposada la manera de conservar, a les envistes dels àpats del temps d'hivern, les verdures produïdes en les hortes dels caputxins com ara les carxofes, espàrrecs, coliflor, pèsols i tirabecs (que en l'argot dels caputxins en deien «Catxáxos»[71] i, també, el «modo de conservar las monjetas verdas durant l'hivern»[72] la manera de confitar «préssegs verts confitats[73] i com guardar els melons[74] tot en funció de la vida d'austeritat i pobresa i, també, per assolir un màxim aprofitament de les verdures produïdes en les hortes conventuals, tal

68. Cf. P. LABÈRNIA, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona 1864, p. 50: «Agricultura».

69. Vegeu el *Llibre dels secrets de agricultura rústica y pastorial [...] per Fra Miquel Agustí, Prior del Temple*, Barcelona 1617, p. 20-85. Hi ha una edició facsímil de l'any 1988.

70. BHC, *Lo jardiner hortolá y florista,* Barcelona 1852, p. 9. Vegeu, també, M. AGUSTÍ, *Llibre dels secrets de agricultura,* Barcelona 1617, p. 15: «Modo com se té de fer la cantimplora per a regar los horts».

71. Cf. V. SERRA DE MANRESA, «Argot dels caputxins de Santa Madrona», dins *Estudios Franciscanos* 89 (1988) p. 671.

72. BHC, *Lo jardiner hortolá...* p. 190-191. Vegeu, també, R. DEL CASTILLO, *Recopilación de secretos y procedimientos sumamente provechosos a la agricultura e industria pecuaria,* Madrid 1855, p. 132-133: «Modo de conservar las judías».

73. BHC, *Lo Jardiner hortolá...* p. 198.

74. BHC, *Lo jardiner hortolá...* p. 193-194: «Modo de conservar los melons durant lo hivern. Esculliràs los melons de la millor qualitat més tardans, y que tínguian una perfecta madurés[a]: los aixugaràs llaugerament ab un drap, y los posaràs en paratge sech per espay d'un mes. Fet això, passaràs per un garbell una porció de cendra, a fi de quitar-li tot lo que tínguia de carbó y terregada: enseguida la tiraràs dins una bota ben seca y aixuta, y allí aniràs enterrant los melons en esta cendra, de modo que estigan ben cuberts, y no's toquin lo un ab lo altre. Deuràs cuidar que la bota no quedi en paratge ahont puga tocar lo fret y los glassos; com també que los melons no sian massa madurs, perque com la cendra los maduraria encara més, en lloch de conservar-se se perderian».

com feien també els pagesos dels estaments pobres en previsió del temps hivernal.[75]

La preparació dels confitats té un lloc força destacat en la tradició culinària dels caputxins[76] tal com es pot comprovar en el text d'un tractat divuitesc que escriví fra Sever d'Olot († 1802) on, expressament, ajuntà l'art de cuinar amb l'horticultura[77] A més, fra Sever explicà també la manera d'empeltar i d'identificar les sements, oferint alhora diverses tècniques contra les plagues d'insectes que solien afectar els conreus de les hortes[78] Pel que fa als paràsits dels estables i corrals, els frares solien fer fumigacions amb poliol o poniol (dita també herba de sant Ponç[79] i, pel que fa a les arnes de

75. Cf. SEVER D'OLOT, *Llibre compost per aprendre de dos <h>arts...* f. 72: «Altre secret per conserbar [les] tomates. Las conserbaràs molt tem[p]s collin[t]-las un poc verdalosas, antes de tocar-las lo sol y has d'anar ab cuidado que no las copegis gens, que no sian macadas y, d'esta manera, las posaràs dins de la gerra o bé la olla a poch a poch y, quant las [h]y tindràs, [h]y posaràs lo oly fins que las còbria; y, al cap de tem[p]s, si notabas que's perdessen, gasta-las luego, o bé treu-las del oly fins una gota y aixís tindràs tomates tot lo [h]ybern»; BHC, *Lo jardiner hortolá...* p. 189-198: «Modo de conservar las monjetas verdas durant l'[h]ivern; modo de conservar los pèsols; modo de conservar las coliflors y espàrrachs; modo de conservar los melons durant l'[h]ivern; taronjas confitadas a trossos; llimonas verdas confitadas; préssegs enters confitats en almíbar; préssegs verds confiats.»

76. Aquesta tradició conventual l'hem estudiada més extensament; vegeu V. SERRA DE MANRESA, *Cuina caputxina*, Barcelona 2010, p. 21-38.

77. BCPer, *Llibre compost per aprendre de dos <h>arts; és a saber, del <h>art de [h]ortolà y l'altre de aprendrer de quynar o g[u]isar [...] en lo mes de fabré del any 1787 per mans pròpias de Fr. Sever de Olot, religiós caputxí, sent cercador en Girona*, f. 1 i ss.

78. Cf. SEVER D'OLOT, *Llibre compost per aprendre de dos <h>arts...* f. 1 i ss: «I. En quins mesos y llunas se sembran las llabors; II. Per conèixer las llabors y de quantas menas n'hi ha; III. De barios secrets per matar las qucas dels horts»; IV. De barios secrets per sembrar, plantar y empaltar abres de tota mena y lley». Vegeu també a la BPCS, Ms. 18, *Traducció del tractat de Flors del sacerdot P. Ignasi Arena da Piazza,* f. 6 r: «Las llavors [...] per lo efecte de fer granar millor las llavors, perquè ellas súrtian més orgullosas y plenas de fullas»; Ibíd., f. 15 v: «Del cullir y conservar las llavors, y de la terra per sembrar-las». A propòsit de la conservació de les sements, vegeu B. ARAGÓ, *Tratado de jardinería y floricultura,* Madrid 1877, p. 148-149: «Conservación de las semillas».

79. Sant Ponç (o sant Poní) és l'advocat invocat pel poble català en contra les puces i xinxes i, sobretot, és el patró d'herbolaris i apicultors. La seva festa litúrgica s'escau el el dia 11 de maig, fira de la mel i de les herbes remeieres. Del poniol o poliol negre, se'n diu popularment: «herba de sant Ponç», vegeu. V. SERRA DE MANRESA, *Els caputxins i les herbes remeieres*, Barcelona 2011, p. 47: «Poliol o herba de Sant

les abelles,[80] els frares apicultors les desinfectaven amb fum de marduix o moraduix. Per a combatre les puces, a més de les fumigacions amb poniol, els frares també solien fer el foc en els espuçadors amb sarments o, àdhuc seguien encara el costum medieval de cremar malrubí (: *in marrubio ardente*)[81] i d'aspergir després les cendres de malrubí per tal d'eliminar les puces dels espais conventuals. Els hortolans caputxins maldaven impedir la presència de les rates en les hortes tot plantant algnes fileres èvols (segons una tradició conventual que venia d'època medieval[82] entorn de les hortes. Per a evitar la ploriferació d'erugues en els conreus, els frares plantaven rengleres de cànem en llurs jardins i hortes conventuals[83] i també feien fugir els llimacs sembrant rengs de cigrons a l'hort.[84]

Amb les herbes més flairoses els caputxins preparaven bàlsams i perfums, com ara l'aigua dita «de la reina d'Hongria[85] i també aigua de colònia[86] sobretot perfumaven «l'oli de sant Seraphí», que es posava al pit dels malalts afectats per algun refredat fort o cadarn, tot ungint el pit del malalt amb el senyal de la creu, ja que sant Serafí d'Àscoli

---

Ponç, *Mentha pulegium* [...] és calent y sech, y mata las pussas fent fum de dita planta».

80. A propòsit de la cura de les arnes, vegeu M. Georges de Layens i M. Gastón Bonnier, *Curso completo de apicultura*, Barcelona 1912, p. 174-183: «Manejo de una colmena». A les pàgines 90-96 hi trobem, també, una excel·lent descripció de les principals plantes mel·líferes. Vegeu, també, *Lexicon Capuccinum,* col. 99 y col. 895-896; Julien de Mamers, *La méthode féedérative et la ruche « La capucine d'Anjou »,* Angers 1896.

81. BAVat, Barb. Lat. 52, *Medicamenta contra muscas, pulices, cinices*, f. 24 r.

82. BAVat., Barb Lat. 52, Ibíd., f. 24 v.: «Mures locum fugiunt citum [odori] ebolo fumigatum».

83. APCC, *Terapèutica Antiga*, s. f: «Si se siembra cáñamo se alejan las orugas de los jardines».

84. BUB, Ms. 1809, *Thesor de secrets*, f. 106: «si sembras siurons en el [h]ort lliurarás las hortalissas de llimachs».

85. Vegeu, l'Abbé Rousseau (: Enric de Montbazon), *Secrets et remèdes éprouvez,* Paris 1708, cap. III, p. 100-104: «Maniere de feire la véritable Eau de la Reine d'Hongrie», confeccionada amb vi de romaní fermentat, ruda, imperatòria, lavanda, hisop i absenta. D'aquesta aigua per a les úlceres cangrenades, ja en parla una obra per a *quintaessenciar,* atribuïda a Ramon Llull.

86. BUB, Ms. 1152, *Tratados devotos*, f. 260: «Recepta per fer una bona cassola de olors»; ibíd., Ms. 1809, *Thesor de secrets*, f. 18: «Mesura de flors y herbas per destil·lar».

o de Montegranaro († 1604): «als malalts tots els guaria, en senyar la Santa Creu», tal com s'esmenta en una de les estrofes dels goigs del sant que es cantaven al convent de caputxins de Sarrià.

L'espai de l'hort del convent de Santa Madrona –pioner dels horts urbans de Barcelona– s'adiu, perfectament, amb la definició que elaborà el reverend Pere Labèrnia: «tros de terra en que's plantan verduras, llegums y arbres fruyters»[87] Com hem dit, més amunt, durant l'ocupació napoleònica de Catalunya, els frares caputxins iniciaren el conreu de les trumfes, o patates, que per mor de la crisi de subsistències a partir de l'any 1812 van haver d'introduir en els àpats conventuals[88] Ho feren, de manera pionera, en el convent de caputxins de Martorell (tal com ja ho vam exposar l'any 1995 en la tesi de doctorat[89] i que vam reblar quan vam tractar directament sobre les pitances dels frares)[90] Els infermers caputxins se solien servir de les patates per fer cataplasmes per tal d'atemperar les picades d'insectes i les inflamacions als peus.[91]

Els exclaustrats caputxins tingueren l'encert de posar per escrit les principals tradicions que havien donat identitat i fesomia a llur *forma vitæ*, especialment aquelles que estaven més lligades a la vida pairal catalana del segle XVIII[92] essent particularment destacable l'aportació dels frares al conreu de les hortes i jardins: «esta obra és dimanada de un ex-Religiós Caputxí [: exclaustrat!], fanàtic (així pot

87. Cf. P. Labèrnia, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona 1864, p. 849.

88. APCC, *Llibre d'Entrades y Eixides de Martorell* (abril de 1812): «per una saca de patates; per oli; per sal; per arengades, taronges i bacallà; per arròs, farina i sal».

89. Cf. V. Serra de Manresa, *Els caputxins de Catalunya, de l'adveniment borbònic a la invasió napoleònica*, Barcelona 1996, p. 283: «Al llibre on s'anotaven les despeses de la comunitat dels caputxins de Martorell, el mes d'abril de 1812 registra, per primera vegada, la despesa per l'adquisició d'una saca de patates del Cardó».

90. Cf. V. Serra de Manresa, *Cuina caputxina...* p. 34.

91. En el receptari aplegat pel P. Hilari d'Arenys, hi llegim que: «La patata és útil para rebajar las inflamaciones producidas por abcesos, forúnculos, diviesos, panadizos, picaduras de insectos. La fécula de patata és muy útil para curar las inflamaciones de los pies»; (T.A., *Solanum tuberosum,* s.f.). Vegeu, també, M. Catllà,*La patata en Manresa. Memòria que sobre el seu cultiu presenta el gremi d'agricultors d'aquesta ciutat a la exposició monogràfica de Barcelona,* Manresa 1901, p. 41-42: «Usos terapèutics o medicinals».

92. De la pagesia catalana del segle XVIII, en parlà J. Camps i Arboix, *Història de l'agricultura catalana*, Barcelona 1969, p. 103-126.

dir-se) en lo particular, que se dedicà casi exclusivament en lo cultiu de la terra, en matèria de flors singularment»[93]

En la tradició dels horts urbans, femar la terra convenientment, i preparar-la per al conreu de flors i hortalisses, era una tasca de conreu imprescindible per a poder garantir una bona floració i collita de verdures i llegums. El P. Ignasi Arena de Piazza, en un text manuscrit de l'any 1800 conservat pels caputxins de Sarrià, recomana, àdhuc, de garbellar bé la terra destinada als horts i als jardins, tot extirpant les arrels de l'agram, per tal de reeixir afinar-la al màxim i purificar-la de les herbes més nocives a l'horticultura:

> «Si se ha de preparar per primera vegada un terreno nou y selvátich, serà molt bo fer-ho en los mesos de abril o maig, cavant-lo profundament, netejant-lo al mateix temps de las pedras, de totas las arrels y hervas, y en particular del agram que les més petites arrels tornen a criar. Lo començar a treballar la terra inculta en aquell temps, a exemple dels camps que se volen sembrar lo any següent, és molt útil per antigua práctica y experiència per las rahons que en avant se donaran. Se treballará [per] segona vegada la terra después de las primeras plujas, quan ja seran nadas las hervas dolentas, y a las horas se [h]aurá de afemar lo terreno, esbarriant per sobre los fems ben digerits, y después tornant-lo a cavar, se procurará de mesclar-los bé ab la terra; después per última vegada se tornará a cavar alguns dias antes de donar principi a la plantada, però ab molta major diligència que las altres vegadas, netejant-la de totas las pedretas y de tot altre cos estrany; però per qualsevol intent será molt millor garvellar-la com fan los més práctichs jardiners. Si lo terreno no és nou, y ha estat en ús, tant per la [h]ortalissa com per flors, bastará cavar-lo dos vegadas, afemant-lo bé, y ab esto un y altre terreno será ben preparat [...] No bastará merament cavar la terra si és dissipada será menester per tenir plantas vigorosas, moltas y grans flors, [caldrá] donar cada any, o de dos a dos anys, nova terra a las plantas, o bé afemar-la y preparar-la, que del contrari no tindran las flors com desitjan.»[94]

93. BHC, *Lo jardiner hortolá...* (1852) f. IV.

94. BPCS, *Traducció del tractat de flors del sac[erdot] P. Ignasi Arena da Piazza*, f. 33-34: «Del cavar, afemar y preparar la terra per nova plantació». La versió al català fou realitzada l'any 1800 pel reverend Josep Fons.

A propòsit de l'adob i de la qualitat òptima dels fems (que calia emprar amb mesura)[95] el reverend Ignasi Arena de Piazza, dins del mateix tractat que l'any 1800 traduí al català mossèn Josep Fons, i que com hem dit fou usat pels frares caputxins de Sarrià, ja posà en relleu algunes de les preferències dels pagesos i jardiners en aquest punt:

> «Alguns prefereixen una espècie de fems a una altre; uns alaban ab particularitat los fems de excrements de vacas per ser replens de sals volátils. Los pagesos y floristas estiman molt los de colom, y també los de estable, los de corral de ovellas o cabras, així com la terra treta de dits corrals [anomenada xerri][96] Se'n han provat uns de molt bons, fets de fullas y [h]erbas de qualsevol espècie mescladas ab terra.»[97]

A guisa de complement volem afegir també que, en un arxiu privat vam localitzar unes regles generals d'agricultura i floricultura, segurament redactades l'any 1745 per Llorenç Forcada, escrites en els plecs finals d'un volum manuscrit on hi ha un comentari escolàstic als llibres de física d' Aristòtil.[98] En aquestes regles hi llegim com el pagès s'ha de fixar, de manera molt atenta, en les fases de la lluna a l'hora de plantar i d'esporgar:

95. Cf. L'Abat VALLEMONT, *Curiosidades de la naturaleza, y del arte sobre la vegetación, o la agricultura y jardinería en su perfección*, Pamplona 1735, p. 144-145: «Un jardinero debe conocer el temple de la tierra que quiere abonar, para dar la substancia proporcionada a la necessidad de los que se quiee sembrar [...] La cantidad de fiemo no ha de ser grande, ni pequeña. Es peligroso el excesso [...] Han de tener cuydado de no poner el fiemo muy adentro de la tierra, porque las humedades que disuelven las sales las llevan consigo muy abajo, y a partes donde no penetran las raízes. Entonces es absolutamente inútil el fiemo».

96. Xerri, és la femta de les cabres i ovelles reduïda a pols pel trepig del bestiar. El xerri és molt apreciat per adobar les hortes i jardins; etimològicament és un mot que ve de l'antic basc parlat a la Catalunya pre-romana: *zirri* o *txirri*.

97. BPCS, *Traducció del tractat de flors...* f. 35-36: «La preferència que tenen uns fems a altres».

98. Cf. L. FORCADA, *Quaestiones supra octo libros Phisicorum Aristotelis, iuxta mentem Angelici Doctoris Thomæ Aquinatis,* s.l., any 1745. Els vuit darrers folis (quatre dels quals són escrits), contenen el breu manuscrit titulat *Notícias per saber cultivar un jardí de flors*, escrit segurament també l'any 1745 per la mà de Llorenç Forcada.

> «Que totas las plantas y axí mateix los arbres que en tot lo any no perden la fulla, com són los clavells de pom, clavellinas y altres semblants, se han de sembrar, plantar y esporgar en lluna nova, y las que perdan la fulla en lluna vella [...] Per los que no saben de llegir, per a conèixer [si] la lluna és vella o nova, és necessari mirar a dita lluna, y si té las puntas a orient denota que és nova, y si las puntas [són] al contrari denota que és vella. Atendrer bé est vers que diu: *lluna creixent puntas a orient, lluna minvant puntas avant*.»[99]

Els frares caputxins i les monges caputxines solien embellir l'espai interior de llurs austeríssimes esglésies conventuals amb testos de plantes i amb flors, que, en ocasió de les grans festes litúrgiques col·locaven damunt dels altars i, també, en els graons del presbiteri. Aquest costum és seguit, encara, per les caputxines de Girona. En el text manuscrit que seguidament transcrivim, hi trobem descrits els avantatges que oferia el conreu de les flors i plantes dins de testos, especialment les alfàbregues, emprades, tradicionalment, per la festa de la Mare de Déu dels Àngels, dita també de la Porciúncula, el dia 2 d'agost:

> «*Las avantatges de las plantas dels testos*. No té altre avantatge la planta dels testos que el de poder-la re[s]guardar de las incomodidats del temps per ser éstos [testos] transportables o movibles. En temps de frets excessius, [en] especial de glassadas fortas, de plujas o neus contínuas és molt del cas retirar-los en puesto cómodo, [y] que sian guardats de totas estas inclemències del temps, perq[ue] del contrari patirian molt las plantas que, o se pudririan, o moririan [...] *Reglas particulars de las Alfábregas*. Antes de sembrar-se se han de posar en remull ab vinagre flach, y aparellat lo test ab fems molt podrits y prims, que se'n falte dos o tres dits que no sia ple [lo test]. Después sembrar-hi la llavor, y posar-[h]i un dit de fems sobre, y si pot ser de bestiar de mulat, y sechs naix millor. Después se deu posar lo test al sol cubrint-lo

99. Cf. L. Forcada, *Notícias per a saber cultivar...* núm. 2 i núm. 9. La lluna vella es correspon al quart minvant, i la lluna nova al noviluni, quan la lluna resta invisible des de la terra. Les quatre fases lunars són: lluna nova, lluna creixent, lluna plena i lluna minvant (o lluna vella); vegeu J. Cortés i P. Enguera, *El non plus ultra del Lunario y pronóstico perpetuo.* Barcelona, Imp. de Tomás Piferrer, s.d., p. 124-125.

> ab un drap, [y] si no fa demasiada frescor la descobriran en comensar a náixer, y faran que la terra estiga sempre humida. Y se faran en lo mars per Sta. Àgatha [5 de febrer!] o en lluna vella, [as]só és al últim. Y si naix massa espessa se ha de aclarir que diste un través de dit una planta de la altre, y se transplantará en lluna vella de maig, y en ser lluna vella de juny, de tant en tant, se escapsaran de modo que se crien redonas. Y molt sovint ab un bastó mourer la terra per <de>sobre, perqué posen las raels fondas. Quan<t> las [alfábregas] dels testos són grossas, si plou, las posaran sota cubert, perqué lo pes de la aigua las escampa y perd.»[100]

Els hortolans caputxins[101] abans de sembrar algunes de les llavors o sements, les solien posar en remull per tal d'accelerar la seva germinació, i les regaven amb fems de corral estovats amb aigua (preferentment de pluja, que es creia més rica en nitrats)[102] tot aplicant alguns dels seus *secrets* d'horticultura, com ara plantar els naps ben lluny de les cols, escampar cendra de faveres després de sembrar les sements de les hortalisses, i aconseguir les mates de julivert ben

100. Transcrit de la *Traducció del tractat de flors*... f. 40 v. i dels apunts titulats *Notícias per saber cultivar [un] Jardí de flors* (*c.a*, 1745), f. 1 v. Aquestes mateixes indicacions les trobem també en el manuscrit conservat a la BJPast, *Art de cultivar los Jardins*, f. 2 v: «Reglas particulars de las Alfábregas». A les prestatgeries de les biblioteques dels convents de caputxins i caputxines de la primera etapa de la restauració, hi solia haver l'obra, de característiques força semblants als apunts de jardineria suara esmentats, titulada *Lo jardiner hortolá y florista.* Aquest fou, com hem dit més amunt, un tractat emprat força sovintment pels religiosos a les envistes d'assolir un conreu eficaç de les hortes i jardins conventuals.

101. Sobre la manera de sembrar els hortolans caputxins, vegeu a la BUB, Ms. 1152, *Tratados devotos*, f. 216-218: «Per saber lo [h]ortolá quan<t> ha sembrar».

102. Cf. L'Abat Vallemont, *Curiosidades de la naturaleza, y del arte sobre la vegetación, o la agricultura y jarninería en su perfección,* Pamplona 1735, p. 31: «Si fuera posible tener y conservar agua de lluvia para llenar las redomas, sería más seguro el sucesso, porque el agua llovediza está llena del nitro del ayre. Ésta es una agua pura y fecunda que las plantas beben de buena gana». Vegeu, també R. del Castillo, *Recopilación de secretos y procedimientos sumamente provechosos a la agricultura e industria pecuaria,* Madrid 1855, p. 9-10: «La fecundidad que esta agua dá a las plantas y semillas, consiste en las sales que contiene, las cuales atraen poderosamente la humedad de la atmósfera».

103. Cf. V. Serra de Manresa, *Els caputxins i les herbes remeieres*, Barcelona 2011, p. 45: «Julivert, *Petroselinum hortense,* se mescla ab las medicinas contra veneno»; vegeu, també, a la BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 23.

ufanoses. El julivert en la tradició remeiera dels frares era emprat com a contraverí[103] i, segons el P. Ignasi Arena da Piazza, abans de sembrar-lo, recomanava de posar les sements del julivert dins de vinagre i cobrir la terra amb cendra de faveres:

> «Per certas plantas que se tenen en respecte, se poden usar cuidados majors [...] Hi ha [alguns] que posan en infusió las llavors ab aygua y un poch de nitre, y ab semblant aygua regan las plantas y prenen un notable increment per provar que las sals són lo principi de la feconditat [...] Altres redueixen a pols los fems de ovella y los desfan ab aygua, de qual o ab ella regan las plantas, y n'han surtit de bastant poderosas [...] Per adelantar la florida se podran posar en obra ab las nostra plantas de flors certs secrets de Agricultura [...] Se posa en infusió ab aiguardent llavô[r] de enciam, de escarola, de brócoli, y se mescla ab la terra cals fosa y morta, reduhida en pols ab un poch de colomassa. en quaranta vuit horas se tindrá enciam, escarola, brócoli. Voleu promptament julivert? poseu la llavô[r] en infusió ab vinagre, després de haver-la sembrada ab terra bona, tirar-hi sobre molta sendra de faveras, luego regar la terra ab esperit de vi y cobrir-la ab roba de lli, [y] en pocas horas naixerá lo julivert de la terra.»[104]

Els frares en posar per escrit llurs tradicions agràries volgueren explicar la manera escaient de plantar o sembrar les llavors de les hortalisses, llegums[105] flors[106] i plantes remeieres[107] en llurs hortes

104. BPCS, *Traducció del tractat de flors...* f. 36 «Certas plantas que necessitan cuidados majors», i f. 56: «Per adelantar la florida. Secrets de Agricultor».

105. Principalment de faves, pèsols, fesols i cigrons. Els antics caputxins afirmaven que «los cigrons, menjats ab vinagre, maten los cuchs»; (T. A., *Cicer arietinum,* s.f.), i que les faves «reynflan y engendran ventositats y són dificultosas de digerir y donen somnis terribles, però mitigan la tos», (BHC, Ms. 7-5-40, f. 194).

106. Sobre la manera de sembrar les flors en les hortes dels caputxins, vegeu a la BUB, Ms. 1152, *Tratados devotos*, f. 219-220: *Tractat breu que, ab facilitat, trobará en qué temps de l'any se han de sembrar las llavors de las flors més ordinárias, que se acostuman en esta Província [de framenors caputxins] de Catalunya.*

107. Sobre les propietats terapèutiques de les plantes, els religiosos caputxins d'abans de l'exclaustració conegueren les obres de S. Soliva, *Observaciones de las eficaces virtudes nuevamente descubiertas o comprobadas en varias plantas*, Madrid 1787-1790 (3 volums); i J. Quer, *Flora española, o Historia de las plantas que se crían en España*, Madrid 1762-1764 (4 volums). Els frares solien plantar plantes oloroses en totes les èpoques de l'any; vegeu a la BHC, *Lo jardiner hortolà y*

conventuals. Segons la versió catalana del tractat d'horticultura i jardineria dels frares italians que l'any 1800 traduí, com ja hem dit, el reverend Josep Fons, s'aconsella d'esperar les pluges primerenques:

> «Per plantar se acostuma [a] esperar las primeras plujas per apaciguar lo foch que ha pres la terra del sol del estiu, qual ab la aigua pot excitar alguna fermentació per la que algunas llavors de las millors plantas ne pateixen, encara que ab altres de major resistència las pot molt ajudar y apresurar a náixer. Se procurará per plantar que la terra no sia massa aixuta, però que estiga en la mediania, perqué si és seca después regant-la fermenta y se infla, y sinó té per escampar-se, especialment si és en testos, se restreny en si mateixa y se fa dura a tal grau que quasi se afogan las plantas y las tendres arrels no la poden penetrar y per lo mateix no poden profundisar-se. [Y] si és molt molla no podrá ben manejar-se, perqué se empasta y se fa dura com lo guix.»[108]

A més, els religiosos caputxins, amb una visió que avui en diríem *ecològica,* procuraven aprofitar l'aigua de la pluja maldant per retenir-la en unes rases anomenades *mulladura* que, a poc a poc, anaven filtrant en les hortes conventuals les aigües pluvials.[109] Els frares caputxins foren també experts en la recerca d'aigües subterrànies.[110]

---

florista, Barcelona 1881, p. 10-11: «Las herbas de olor se plantan en tot temps, prenent algun brot vell y retorsent-lo, en lo que se posa dins de la terra, o trecant lo cap per lo mitg, posant algun gra de ordi en lo trencat».

108. BPCS, *Traducció del tractat de flors...* f. 38-39: «Lo que se acostuma fer per plantar».

109. Sobre la humectació dels camps i les hortes a través de la mulladura, vegeu J. Torrent Boschdemont, *Llissóns d'agricultura moderna*, Figueres 1909, p. 31: «La *mulladura* (humectació) que se verifica construhint diferentes rases, unes horitzontals a les altres y la solera de les quals sia horitzontal també, al objecte de retenir l'aigua de les plujes, la qual en lloch d'escórrers cap a n'els rius, se filtra a través de la terra donant vida a les plantes».

110. Vegeu a la monografia de l'Abat Paramelle, *Arte de descubrir los manantiales,* Madrid 1863, p. 378-391: «Métodos antiguos y modernos para descubrir los manantiales»; V. Serra de Manresa, *Aportació dels framenors caputxins a la cultura catalana,* Barcelona 2009, p. 409-411: «La tasca dels saurins, cercadors d'aigües subterrànies». A propòsit de la qualitat i mesura de les aigües en la tradició conventual medieval, vegeu a la BAVat., Barb. Lat. 303, *Liber de significationis aquarum et ventorum et tempestatum et serenitatum:* «De aquarum mensuram·, f. 75-83.

Després de l'ocupació napoleònica, en els anys previs a l'exclaustració, moltes comunitats religioses de Catalunya, a més del tradicional *Llibre del Prior*[111] se serviren d'altres tractats d'agricultura, especialment d'obres útils per al conreu adient dels arbres fruiters[112] plantats en llurs hortes conventuals (atzerolers, magraners, nesprers, presseguers, guinders, ginjolers, tarongers i les pruneres i les pomeres, prioritàriament). Els frares caputxins[113] tingueren un tarannà o estil propi a l'hora de conrear en llurs hortes urbanes: els raves[114] les xirivies[115] els naps[116] els espàrrecs[117] les cols[118] els espinacs[119] les

111. BPCS, *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo y pastoril. Traducido de la lengua catalana al castellano por Fray Miguel Agustín, Prior del Temple*. Barcelona: Imp. J. Piferrer 1722; (l'edició original en llengua catalana és de l'any 1617).

112. Per exemple, el de J. B. Galobardas, *Compendio sobre el modo de sembrar, criar y cortar toda especie de árboles.* Barcelona, Imp. Brusi 1817.

113. Cf. V. Serra de Manresa, *Hortalisses i flors remeieres. Les herbes santes dels caputxins.* Barcelona, Ed. Mediterrània, 2014.

114. Els raves eren emprats pels frares com a remei contra l'escorbut i com a contraverí: «Lo such del rave és molt recomanat contra la tisi, [y] és bo pels ronyons y estómach bullint-los ab mel, [y] el decuit cura lo escorbut [...] L'escorsa de l'arrel provoca el vòmit y socorre als qui els bolets han fet mal»; (T.A., *Raphanus sativus*, s.f.). L'any 1756 fra Jacint de Sarrià escriví que «L'escorsa de l'arrel [de rave] menjada ab ocsimel provova a vòmit, y socorra a los que los bolets han fet mal»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts,* f. 137).

115. Fra Jacint de Sarrià († 1778) posà en relleu les propietats terapèutiques de les xirivies: «són diorèticas y provocativas de orina, y espurgan las sábulas y arenas dels roñons»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 1: *Pastinaca sativa*).

116. Els naps eren molt apreciats en la cuina conventual que, una volta cuinats, eren qualificats «d'entrant propi de pares caputxins perquè ompla aviat»; vegeu V. Serra de Manresa, *Cuina caputxina...* p. 68: «Pitança de naps a la caputxina». L'any 1756 fra Jacint de Sarrià ja escriví que «los naps reynflan molt»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 1 v).

117. Segons els antics caputxins, un decuit de culivarda o espàrrecs, amb vi o vinagre, «mitiga lo dolor dels membres dislocats [...] y los brots remullats ab vi blanch cura[n] de[l] dolor de riñons»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 3 v).

118. Les fulles de col eren emprades pels frares com a antídot de les picades d'escurçó: «Las fullas de la planta grossa [de col], begut ab vi, és contra las mossegadas de víboras»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 3).

119. Fra Jacint de Sarrià no trobà cap ús terapèutic en els espinacs, sinó solament els considerà aptes per a ser menjats al refetor «per lo gust de la bucòlica», tot i que tradicionalment se'n solia fer brou per als asmàtics; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 4: *Spinacea oleracea*).

lletugues[120] els melons[121] el julivert[122] l'alfàbrega[123] i, sobretot, les flors[124] com ara les tulipes, els nards, els lliris, les clavellines, les hortènsies, les francesilles, els rosers i les violes.[125] Pel que fa al conreu de les herbes aromàtiques i remeieres, al servei de l'apotecaria i infermeria conventuals, ho tractarem tot seguit en un apartat específic.

4. Herbes remeieres i vida caputxina

Fou durant els anys de la represa de la vida religiosa[126] que alguns dels frares que més destacaren en el moviment restaurador maldaren per tal de revitalitzar i divulgar les antigues tradicions terapèutiques, pròpies dels caputxins.[127] Aquesta revitalització fou possible gràcies a l'edició de receptaris com, per exemple, aquell que al llarg dels

120. Els antics infermers caputxins empraven, com a narcòtic, «lo decocto de fullas de ansiam»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts,*, f. 14: *Lactuca sativa*).

121. Segons els frares, els melons «corrompen ab facilitat el ventrell»; (BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 9: *Cucumis melo*).

122. Vegeu a la BHC, *De algunas [h]erbas y sas virtuts*, f. 23: *Petroselinum sativum.*

123. Els frares empraven la fulla d'alfàbrega per a netejar del nas de larves de mosca: «Les flors y fulles d'aufàbrega són antiespasmòdiques estimulats, [y] entren en la composició del aigua vulnerària roja. La flaire té la propietat d'expulsar els cuchs del nas posats per les mosques ceballoneres»; (T.A., *Ocimum basilucum*, s.f.). Les alfàbregues eren també conreades, amb especial cura, per les monges caputxines; cf. Valentí Serra de Manresa, *Les clarisses-caputxines a Catalunya i Mallorca*, Barcelona 2002, p. 383, núm. 18: «Reglas particulars de las Alfábregas». Sobre l'aplicació de l'alfàbrega en la gastronomia, vegeu N. Duran i M. Roig, *Les plantes aromàtiques*, Valls 2012, p. 35 i p. 133.

124. Sobre la manera de conrear les flors *a la caputxina*, vegeu a la BUB, Ms. 1152, *Tratados devotos*, f. 219 i ss., *Tractat breu que ab facilitat trobará en qué temps de l'any se han de sembrar las llavors de las flors més ordinárias que se acostuman en ésta Província [de framenors caputxins] de Cathalunya*, amb especial esment al conreu dels clavells, alfàbrega, trinitària o pensaments, etc.

125. Els antics frares caputxins empraven la flor de les violes per atemperar les inflamacions: «La decocció [de violes] és molt bona pels servicials, és bona per qualsevol inflamació i, també, per qualsevol indisposició del pit»; (T. A., *Viola odorata*, s.f.).

126. Cf. V. Serra de Manresa, *Els framenors caputxins a la Catalunya del segle xix. Represa conventual, exclaustracions i restauració*, Barcelona 1998, p. 185-477.

127. Cf. V. Serra de Manresa, *Aportació dels framenors caputxins a la cultura catalana*, Barcelona 2009, p. 423-434.

anys 1883 i 1884 havia preparat per a la seva estampació l'exclaustrat caputxí Tomàs Sala[128] o bé aquell altre que Hilari d'Arenys de Mar començà a editar l'any 1950 a Barcelona.[129] El P. Hilari deixà un recull de nombroses receptes que havia previst de publicar alfabèticament en diversos volums. D'aquestes receptes inèdites, ja en vam publicar algunes[130] atès l'interès que avui presenten per a l'estudi de les tradicions mèdiques dels caputxins[131] i que vam completar amb d'altres que vam localitzar en manuscrits inèdits conservats a la Biblioteca Universitària de Barcelona, a la Biblioteca Hispano-Caputxina, i a l'Arxiu Provincial dels Caputxins, tot prestant una especial atenció a les herbes remeieres més usades en la praxi quotidiana dels antics infermers caputxins.[132]

A través dels textos manuscrits que s'han conservat fins els nostres dies, sortosament, podem conèixer actualment l'abast i el grau de coneixement que, en els segles antics, els frares caputxins tingueren de la terapèutica i la ciència mèdica. Del bell antuvi cal assenyalar que, tot i les severes prohibicions canòniques[133] que impedien als frares

128. BHC, Ms 7-5-40, *Tractat o llibre en que se contenen diferentes coses que pertañen a la Medecina, Cirurgia y Chímica compost per autors perits y doctes de la facultat medicinal, y ara de nou recupilat per Fr. Jacinto de Sarrià Religiós Caputxí e Infermer del Convent de Vilanova de Cubellas. Any 1756 [...] Dit Religiós Fr. Jacinto morí en olor de santedat en lo Convent de Mataró lo dia 7 de Maig de 1778. Copiat y ordenat per lo P. Fr. Tomàs de Areñs de Mar, Caputxí esclaustrat en lo any 1883-1884*.

129. Vegeu J. Puig i Bosch [: Hilari d'Arenys de Mar], *Terapéutica antigua. Propiedades de las plantas y de algunos elementos. Conocimientos útiles*. Barcelona, Imp. Pulcra, 1950. Aquest és el primer (i únic volum, corresponent a la lletra A) d'una «obra de recopilación de usos y costumbres», una «farmacopoea rural y primtiva», que ha restat inèdita. En aquest article editem, a tall de mostra, algunes de les receptes aplegades pel pare Hilari amb aquesta indicació: APCC, *Terapèutica Antiga* (: T. A.).

130. Sobre aquesta temàtica vegeu V. Serra de Manresa, *Els caputxins i les herbes remeieres*. Barcelona, Ed. Mediterrània, 2011; Id., *Pócimas de capuchino. Hierbas y recetas conventuales*. Barcelona, Ed. Mediterrània, 2013.

131. Sobre aquesta tradició medicocaputxina, vegeu l'obra coordinada per C. Cargnoni, *I frati cappuccini. Documenti e testimonianze del primo secolo, vol.* IV, Perugia 1992, p. 1651-1673: «Farmacisti, cerusici, dentisti».

132. Vegeu a la BHC, *Tractat o Llibre en que se contenen diferentes coses que pertañen a la Medecina, Cirurgia y Chímica [...] recupilat per Fr. Jacinto de Sarriá, Religiós Caputxí e Infermer de Convent de Vilanova de Cubelles*, any 1756.

133. BHC, *Le Prime Costituzioni dei Frati Minori Cappuccini*, Roma 1913,

d'exercir la medicina i la cirurgia, els caputxins foren molt sol·licitats pels seglars com metges i apotecaris, tal com consta en la documentació conservada: «contristat lo pare, acudí al infermer del convent de Vich, noticiós de la práctica y acert que tenia aquest en la curació de tals mals»[134] llegim en una carta cursada l'any 1773. Hi hagueren religiosos caputxins experts en la preparació de remeis com ara Gabriel de Vulpellac († 1788), que era farmacèutic, i sobretot Tomàs de Sant Miquel ses Perxes, autèntic professional, que l'any 1765 causà la indignació dels apotecaris de Sant Celoni els quals escriviren una carta de protesta al ministre provincial tot demanant que prohibís la distribució (venda?) de medecines en el convent de Sant Celoni car els perjudicava econòmicament, alhora que mantenien la disponibilitat en oferir medicaments gratuïts als frares sempre que fos necessari:

> «Sabran V[ostres] R[everèncie]s com se troba en lo Convent de dita Vila [de Sant Celoni] lo P. Thomàs de St. Miquel, Infermer ô Apotecari, qual no sols usa de sa facultat despatxant de tota manera ab recepta y sens recepta usan[t] de s'authoritat [...] experimentam un grave perjudici en nostras Botigas [...] No dexarem nosaltres de assistir a dit convent en medicinas y perso-

---

p. 62: «Si prohibisce a tutti i Frati, che non archidischino fuor dell'Ordine esercitare atto alcuno di medicina, ne come Medici di ordinar siroppi et medicine, cavar sangue, ó far simili atti medicinali». Els els capítols generals insistiren en aquesta prohibició: «nullus frater medicinas det secularibus»; BHC, Ms. 5-6-32, *Collectio Decisionum et Ordinationum*, f. 124. Alguns caputxins com Emeric de Wesel, però, havien exercit la medicina. Aquest frare entre el 1679 i el 1690, any en què morí, fou metge a la cort del Palatinat. Els missioners, que força sovint es trobaven amb necessitats urgents, havien de fer de metges i d'infermers, per la qual cosa gaudien de facultats especials; vegeu a la *Historia Generalis OFMCap.*, pars II, vol. II, p. 290. L'any 1735 es permeté als missioners caputxins de Síria i Turquia l'exercici de la medicina i el papa Benet XIV ho féu extensiu a tots els missioners capacitats, amb la condició, però, de fer-ho gratuïtament, segons el breu pontifici *Exponi nobis* (21 de juliol de 1751) dins, *Bullarium OFMCap.*, vol. VII, Roma 1752, p. 185.

134. Vegeu la carta del rector de Tavertet al provincial dels caputxins (14 juny 1773); APCC, *Civils*, correspondència, doc. 50. Una visió general sobre els frares caputxins i l'exercici de la medicina l'oferí Terenzio da Cento, «I francescani e la medicina», dins *L'Italia Francescana* 10 (1935) p. 153-165. A guisa de complement vegeu el treball titulat «De Minoribus Capuccinis medicis et pharmacopaeis», dins *Analecta OFMCap.* 40 (1924) p. 275-279.

> nas sempre y quant convinga, pues no necessita lo dit convent de la facultat de Apotecari per alimentar-se, y que jamay se ha usat y ha viscut (gràcias a Déu).»[135]

Un dels infermers caputxins que gaudí de més popularitat en la Catalunya del Barroc fou fra Jacint de Sarrià († 1778), qui posà per escrit tota la seva experiència i coneixements mèdics[136] en les pàgines d'un interessantíssim manuscrit miscel·lani de medicina popular. A voltes, però, els escrits de fra Jacint ratllen la superstició, mentre que altres vegades ens aporta remeis força ben elaborats com una curiosa recepta per fer «píndolas per mal de cap».[137] Semblantment, el manuscrit titulat *De algunes [h]erbes y sas virtuts medicinals y temperaments de ellas,* redactat l'any 1751, fou usat (i segurament també escrit) pel mateix fra Jacint de Sarrià. Aquest text de fra Jacint gaudeix d'una especial utilitat terapèutica i, per aquest motiu, posteriorment, va ser emprat també per altres infermers caputxins. Aquest manuscrit mèdic fou salvat pels religiosos exclaustrats i durant la represa de la vida religiosa que el dipositaren a l'arxiu del convent d'Arenys de Mar a través de l'exclaustrat caputxí Tomàs Sala. Al llarg del text, fra Jacint de Sarrià oferí receptes de notable eficàcia, mentre que d'altres, en canvi, tenen un caràcter força

135. APCC, *Convents*, Llig. II-A-23, carta dels apotecaris de la Vila de Sant Celoni al ministre provincial i definidors caputxins (Sant Celoni, 6 de gener de 1765) f. 2. En el verso del document hi ha un regest de l'arxiver provincial que diu: «1765. Carta de los boticarios de S. Celonio que se quexan del Boticario de ntro. convento y se ofrecen a dar medicinas».

136. BHC, *Tractat o llibre en què se contenen diferents coses que pertañen a la Medecina, Cirurgia y Chímica [...] de nou recupilat per fr. Jacinto de Sarrià*, Vilanova de Cubelles 1756. Entre els anys 1883-1884, el P. Tomàs Sala d'Arenys de Mar transcriví aquest manuscrit segurament amb la finalitat d'editar-lo, tal com havia fet amb la recopilació de sermons que editá en els volums titulats *Flora Oratoria Seráfica*. Aquesta transcripció de Tomàs d'Arenys, junt amb el text de Jacint de Sarrià, es conserva a la BHC, Ms. 7-5-40, *Tractat o llibre [...] recupilat per Fr. Jacinto de Sarrià [...] Copiat y ordenat per lo P.Fr. Tomás de Areñs de Mar, Caputxí esclaustrat en lo any 1883 y 1884*.

137. Vegeu la recepta aportada per Jacint de Sarrià, *Tractat o Llibre...* f. 10-11: «Pren asíbar rentat, segons lo que pesa un ral de plata; rael de carbassa silvestre; de safrà un escrúpol; de mirra mitg escrúpol, mòlt amb subtil trituració, y mesclat molt bé, fes-ne píndolas ab such de cols, las que en castellà se diuen versas, y ne donaràs, tres o quatre, segons lo subjecte, a la nit quan se'n va a dormir, advertint que han de haver sopat a lo menos tres horas antes, y las donaràs de tres en tres nits, una vegada».

supersticiós i màgic[138] com aquella recepta aconsellada pels frares per reeixir aturar la incontinència urinària: «per a qui se pixa al llit: [prendràs] cervell de llebra, lo faràs secar â la sombra o al forn, y ne faràs polvos subtils, y li'n donaràs ab la vianda o caldo una cullerada. Cosa certa y probada»[139] o el vomitori d'enorme eficàcia per mor dels ingredients que contenia: «Pren estièrcol de ratas polverisat, y donat ab un poch de vi blanch és vomitori. Aprovat, però molt sucio».[140]

En aquest manuscrit de fra Jacint de Sarrià hi ha col·leccionades diverses receptes per alleujar els mals que més solien afectar els religiosos en llur vida conventual, per exemple hom hi troba la manera de mitigar «lo dolor de còlich y arenas», i un bon «remey per romprer las pedras dels roñons y traurer las arenas», així com mètodes diversos per a guarir les febrades i algunes fórmules per a obtenir bons ungüents, com aquell cèlebre i eficaç ungüent anomenat de «Sant Joan de Déu per a suporar humors rebeldes».[141]

Els frares caputxins, especialment al llarg dels segles XVIII i XIX, foren considerats uns excel·lents coneixedors i conreadors de les plantes exòtiques (especialment el tabac[142] i sobretot de les herbes remeieres[143] ja que els caputxins les plantaven en les seves hortes i

138. En els receptaris conventuals d'abans de l'exclaustració, hom hi troba receptes de caràcter supersticiós i màgic, com ara aquesta que recopilà el P. Hilari d'Arenys de Mar per als afectats de tisi. Vegeu a l'APCC, *Terapèutica Antiga*, «Per guarir la tisis: Fes prendre al malalt durant nou dies un caragol viu».

139. BHC, Ms. 7-5-39, *De algunas herbas...* f. 41.

140. BHC, Ibíd., f. 31.

141. BUB, Ms. 1119, *Libreta de algunas recetas*, recopilació efectuada pels caputxins catalans d'abans de l'exclaustració.

142. L'empraven per a fer rapè i àdhuc alguns medicaments; cf. V. SERRA DE MANRESA, *Els caputxins i les herbes remeieres*, Barcelona 2011, p. 48: «Tabac, *Nicotiana tabacum*. Les fulles bullides y posades sobre el ventre fan l'efecte d'una purga y maten los cuchs [...] Per curar el poagra se recomana el tractament als primers vuit dies de cada mes; y es prendrà un bany de peus ab aigua on s'hagi barrejat una unça de tabac trinxat y després es posarà a la part dolorida sobre un braser durant deu minuts per rebre fums de tabac». Els caputxins catalans també coneixien les propietats de la quina, del cafè, del te i del cacau; vegeu a la BPCSar, *Tractatus novi de Potu Caphe, de Chinensium The et de Chocolata*. Parisiis, apud Petrum Muget, 1685; J. ALSINET DE CORTADA, *Nuevas utilidades de la Quina, demostradas, confirmadas y añadidas. Se manifiesta el modo como cada uno en su casa podrá quitar el amargor a la Quina, sin perjuicio de su virtud febrífuga*. Madrid, Imp. Antonio Muñoz del Valle, 1774.

143. Sobre les propietats de les herbes remeieres fou força emprada, fins a

sabien aplicar adientment les propietats terapèutiques d'aquestes, servint-se de llibres de botànica apropiats.[144]

Els religiosos que tenien cura de les infermeries conventuals per alleujar les febrades dels religiosos malalts, solien usar herbes oloroses i boles seques de ginebró per a ser emprades en les fumigacions higièniques que es realitzaven dins els convents, especialment durant les epidèmies de pesta: «lo dit ginebre és molt bo per a purificá[r] los aires, y també en temps de pesta los perfums són molt bons; y las fullas y lo fruit és molt bo per a resoldre las ventositats del ventrell y és moltíssim medicinal».[145]

En alguns monestirs italians de monges clarisses i de caputxines (i fins també de frares caputxins)[146] a més de l'ofici d'infermera, hi havia també un càrrec conventual específic al servei de les malaltes de la comunitat que era distint del d'infermera i que la documentació anomena *Spezziala*. Aquesta religiosa estava destinada «alla cura della *Spezzieria*» del monestir, i venia a ser com una mena d'apotecària

---

l'exclaustració l'obra de *Pedanio Dioscórides Anazarbeo, acerca de la materia medicinal [...] con las figuras de numerosas plantas exquisitas y raras por el Doctor Andrés Laguna*. Anvers, En casa de de Juan Latio, 1555. En els anys de la represa i restauració de la vida caputxina foren molt emprades obres de caràcter divulgatiu com la de T. Aranzadi, *Atlas de plantas medicinales*. Barcelona, Ed. Estudio, 1914.

144. Vegeu a la BPCSar, *Theophrasti Eresii historia plantarum libri decem [...] illustravit Ioannes Bodaeus*. Amstelodami, Apud Henricum Laurentium, 1644. Sobre els fons bibliogràfics de les antigues biblioteques dels caputxins, vegeu V. Serra de Manresa, «Aproximació als continguts bibliogràfics de les antigues biblioteques dels caputxins de Catalunya i Mallorca», dins *Analecta Sacra Tarraconensia* 81 (2008) 81-167.

145. BHC, *De algunas herbas*... f. 99 on parla, expressament, de les fumigacions en temps de pesta. Sobre aquesta mateixa qüestió vegeu també Maurici de Toló, *Preservatifs et remèdes contre la peste, ou Le Capucin Charitable, enseignant la méthode pour rémedier aux grandes misères que la peste â coûtume de causer parmi les peuples*. Paris, Chez la Vve. de Denis Thierry, 1668. Sobre la utilitat d'aquestes plantes, vegeu també els tres volums de Salvador Soliva, *Observaciones de las eficaces virtudes nuevamente descubiertas ó comprobadas en varias plantas*. Madrid, Imp. Real, 1787-1790.

146. Se'n parla dins l'obra que coordinà C. Cargnoni, *I frati cappuccini. Documenti e testimonianze del primo secolo*, vol. IV, Perugia 1992, p. 1652: «Distillare erbe e fare decotti fu l'avvio all'impianto di una *spezzieria* conventuale che, dall'inizio del sec. XVII, andò progressivamente costituendosi nel convento della SS. Concezione, cui era annessa a l'infermeria provinciale dei frati».

amb l'ofici de preparar les herbes medicinals, per tal de macerar-les al seu temps i d'enllestir, també, les infusions, xarops i ungüents a ús de les malaltes de la comunitat.[147] Entre els caputxins i les caputxines de Catalunya aquest ofici d'apotecari conventual (a Itàlia: *spezziale* i *spezziala)* era, però, exercit pel mateix infermer o infermera que, moltes vegades, solia fer també les sagnies a les monges, i així evitar que el cirurgià entrés dins la clausura, puix que, a semblança dels frares i monjos, les religioses caputxines, de tant en tant, també es feien sagnies amb les típiques sangoneres o sangonelles (de les quals tractarem una mica més avall), tal com ho explicà Sor Serafina Orri, caputxina de la comunitat de Girona a un germà seu: «Me só[c] un poch acomodada ab las sangrias que lo dia vint y vuyt del passat mes me vaig sangrar dels peus».[148]

Els principals manuscrits de matèria mèdica caputxina actualment es conserven a la Biblioteca Universitària de Barcelona[149] i procedeixen de la incautació efectuada en ocasió de l'exclaustració i desamortització produïda a partir del juliol de 1835. En aquests reculls mèdics, hi trobem anotats remeis per a malalties que eren força habituals o quotidianes en la vida conventual com: les cremades,[150] el mal d'orella, hemorroides (o morenes), febres,

147. Cf. *Costituzioni per le Monache di S. Urbano di Roma*, Roma 1857, p. 46-48: «*Della Spezziala*. Nel tempo di fare li succhi, ed olii saranno sollecite di farsi portare a tempo debito tutte le cose necessarie, come erbe e fiori. L'istesso faranno dell'infusioni, le quali devono essere in tanta quantità, che almeno due volte l'anno si possano mutare li sciroppi. Nel tempo di stillare l'erbe, e fiori saranno diligenti per farne provvisione necessaria al Monastero».

148. APCC, *Caputxines*, Llig. B-5-26, carta de Sor Serafina Orri a Pere M. Orri (Girona, 15 juliol 1721), s.f.

149. A guisa d'exemple, vegeu a la BUB, Ms. 1119, *Libreta de algunas recetas* «ad usum Francisci Pàmies», de Manresa, amb procedència atribuïda als caputxins de Sarrià; cf. F. MIQUEL ROSELL, *Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, vol. III, Madrid 1961, p. 171: «Al parecer, del convento de Santa Eulalia, O.M.C. de Barcelona». També, en aquest mateix sentit, vegeu BASILI DE RUBÍ, «Manuscrits caputxins a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona», dins *Estudios Franciscanos* 72 (1971) p. 106: «Llibreta d'algunes receptes, s. XVIII, del convent de Santa Eulàlia». En el f. 91 hi ha, tanmateix, aquesta anotació: «Tarifa de los salarios que corresponden a los cirujanos por sus trabajos y operaciones según tasa del Honorable Colegio de la Ciudad de Manresa, y ésta es según estilo del Real Colegio de Barcelona».

150. APCC, *Terapèutica Antiga*, «Per la cremadura: cendra del foc i oli fes-ne un engüent [: ungüent!] i unta la part cremada».

còlics nefrítics[151] etc. Amb el pas dels anys alguns d'aquests receptaris foren intercanviats i completats gràcies a les notícies aportades a través de la itinerança dels frares almoiners, principalment els intercanvis efectuats amb els infermers d'altres comunitats religioses de Catalunya (especialment els cartoixans d'Scala Dei[152] els carmelites d'Olot[153] i els framenors de Montblanc).[154] Aquests receptaris també eren completats amb alguns remeis dictats als almoiners, essent particularment significatius els reculls de la tradició pairal que prepararen fra Miquel de Tarragona[155] fra Domènec de la Pera[156] i fra Simó de Valls, els quals foren elaborats amb receptes aplegades en ocasió del sojorn a les cases pairals de Catalunya de la zona de Berga,

151. BUB, Ms. 1119, *Libreta de algunas recetas*, f. 3: «Remey per romprer las pedras dels roñons y traurer las arenas: Prengan los grans de las nespras. Fassen-ne polvos subtilíssims [...] y mesclant-los ab bon vi blanch y donent-lo al malalt que dintre de dos horas li farà orinar la pedra entera o rompuda com arenas»; *Ibíd.*, f. 6: «Fluxo hemorrohidal. Untar las almorranas que se desangran mucho con miel y pulverizar por encima con polvos subtilíssimos de cáscaras de huevos»; *Ibíd.*, f. 13: «Dolor de oídos. Los ojos del beleño verdes, maxacados y hervido levemente con leche, y puestos sobre el oído, quita quasi de repente el dolor»; *Ibíd.*, f. 73: «Remedios para tercianas y quartanas. Ayguardent y quatre diners de mel, un poch de cagaferro pulverisat, y altres tres polsadas de sutge».

152. APCC, *Terapèutica Antiga*, «Remei per a la irritació dels budells: «Fes bollir un poc de llinosa i quan l'aigua és gomosa treu-ho del foc i disol aleshores una onsa (: unça!) de mannà. Se'n pren [de] fred una copeta cada mitja hora»; (remei copiat a la cartoixa d'Scala Dei).

153. APCC, *Terapèutica Antiga*, «Engüent d'Olot o dels frares del Carme: Pren tres xicres de vi, tres xicres d'oli comú (les xicres han d'ésser de presa de xocolata), mitja lliura de sabó de llosa, tres onses de cera nova, mitja candela de seu, un dracma de pela de canya que es podrà rascar bé ab un vidre (o bé raspant una canya vella) y una presa de xocolata. Tot junt es posa a una olla y es fa bullir al foc. [Es] remenarà sempre per espai d'una hora, y tret del foc ves-ho remenant fins que sigui fred ab una espàtula de canya vella».

154. APCC, *Terapèutica Antiga*, «Engüent dels frares de Sant Francesch de Montblanch: S'hi posa sis onses [de] trementina, sis de resina, sis de pega grega, una y mitja de cera nova. Es posa a fondre en un tupí nou, y es posa al foch cosa de mitja hora escassa. Després es tira a un gibrell d'aigua fresca y es pasta. És bo per a tumors, dolors y ferides».

155. Cf. J. Papell i J. Escoda, «El llibre de la farmacopea del frare caputxí fra Miquel de Tarragona», dins *Historia et Documenta* 5 (Arxiu Comarcal de Valls 1999), p. 89-147.

156. APCC, *Fons personals* (Hilari d'Arenys de Mar), *Terapèutica Antiga*: *Notas de Fr. Domingo de la Pera*, s.d; *Receptari dels caputxins d'Arenys*, s.d; *Receptari dels caputxins de Barcelona,* s.d.

Manlleu, Centelles, Viladrau, Riudarenes, Santa Coloma de Farners i Tremp, essent destacable el popular *Emplastre montanyès o catòlic,* la recepta del qual oferim seguidament:

> «*Emplastre montanyès*, (o *emplastre catòlich*): prendràs greix de moltó, tres onsas; pega grega, una lliura; trementina de avet, una onsa; resina de pi, sis onsas; cera groga, dos onsas. Tot junt se mesclarà y [se] posarà en un parol, se farà fondrer y després se colarà. Quan serà un poch fret, s'hi posaran los polvos de la resina de pi y se anirà remenant fins que sia tot ben unit, y se'n faran magdaleons, y per fer-los se mullaran las mans ab aygua freda.»[157]

Altres receptes i remeis de guisa popular i pairalística, que tenen unes característiques força semblants a les receptes dels caputxins, també foren editades i divulgades pels llibreters de l'època amb destinació als estaments populars. Esmentem, per exemple, el cèlebre llibretó titulat *Lo remediador*, que conté receptes del veí de la Pera[158] o també el *Nuevo Tesoro de Medicina* que redactà fra Gil de Villalón, caputxí de la província de Castella, publicat l'any 1731 on es recull la llarga i fecunda experiència de fra Gil com infermer conventual.[159] També, a França, l'Abbé Rousseau (el caputxí Enric de Montbazou), semblantment, posà per escrit la seva experiència mèdica a través de l'obra *Secrets et remèdes éprouvez*, on explica de manera força detallada la manera de preparar les plantes vulneràries i les aromàtiques.[160]

157. BHC, *Tractat o llibre...* f. 34. Magdaleó (o magdalió), és una mena de pasta medicinal d'emplastre presentada en petites porcions en forma de cilindre.

158. Cf. Genover de Vilanant, *Còpia de alguns remeys que usaba lo célebre Sr. Vehí de la Pera, que la facilità al Sr. Genover de Vilanant, la cual se doná á llum en lo present any.* Manresa, Imp. Roca, 1878; *Lo Remediador, ó sia còpia de alguns remeys que usaba lo célebre senyor vehí de la Péra, que faclità al Sr. Genover de Vilanant*. Barcelona, «La Azuzena», 1898.

159. BHC, *Nuevo Tesoro de Medicina sacado de los aforismos de la caridad, según la práctica de muchos Enfermeros Capuchinos, así Españoles, como Italianos. Por Fr. Gil de Villalón, Religioso Capuchino y Enfermero, que ha sido en el Real Convento del Santíssimo Christo de la Paciencia, y al presente en el de S. Antonio de Capuchinos del Prado de esta Corte.* Madrid, Oficina de Fermín Estrada, 1731.

160. Cf. Abbé Rousseau, *Secrets et remèdes éprouvez.* Paris, Chez Claude Joubert, 1708. Vegeu especialment el Cap. XII, p. 166-172: «Préparation des Plantes vulnéraries: le grande Consoude, la Brunelle, la Pervenche, la Sanicle, la Pulmonaire et autres de cette nature»; Cap. VII, p. 117-119: «Préparation des bois aromátiques: Canelle, Melisse, Saffran, Mirre et Aloés».

S'ha d'assenyalar que bona part d'aquests remeis casolans i pairalístics foren divulgats arreu de Catalunya pels religiosos mendicants a través de la itinerança i, avui, hom pot trobar-los exposats en tractats d'època on es conjuga l'experiència mèdica tradicional[161] i amb la de caràcter popular.[162]

En la Província caputxina de Catalunya fra Roc de Barcelona (†Arenys de Mar, 1819) escriví un tractat sobre les febres que, malaguanyadament romangué inèdit i es va perdre durant la revolta i guerra civil de 1936-1939, titulat *Causas, senyals y tractament de las malaltias*[163] Sí que ha arribat, però, fins als nostres dies un manuscrit de cirurgia[164] atribuït també a fra Roc de Barcelona[165] que procedia de

161. Per exemple les obres atribuïdes al cèlebre Arnau de Vilanova, especialment el *Libro de Medicina llamado Tesoro de Pobres. Con un regimiento de sanidad. A[h]ora nuevamente corregido y enmendado por Arnaldo de Villanova.* Çaragoça [Zaragoza], por Diego Dormer, 1643.

162. Cf. P. JULIANO, *Libro de Medicina llamado Thesoro de los pobres.* Burgos, [Por] Felipe de Junta, 1564; A. BANDINELLI, *Libro de medicina llamado Tesoro de Pobres [...] Por el Maestro Juliano, médico del Papa Juan XIII, con un régimen de sanidad por Arnaldo de Villanueva, y experiencias de remedios de pobres por Antonio Bandineli.* Gracia, Imp. de Cayetano Campins, 1869; F. V. RASPAIL, *Manual de Salud, o medicina y farmacia domésticas [...] con un pequeño diccionario para los catalanes*. Barcelona, Lib. Mayol, 1877; M. ROMEU I GUIMERÀ, *Remeis casolans, tots a base d'herbes.* Barcelona, Imp. Pereda, 1935.

163. Aquest tractat, salvat durant l'exclaustració, consta en el catàleg-registre de la biblioteca dels caputxins d'Arenys que confeccionà el P. Enric de Tolosa; APCC, *Catálogo general de la Biblioteca*, Arenys de Mar 1903, f. 34: «Roch de Barcelona, *Instrucció práctica sobre las causas de las febres*»; Ibíd., f. 53. Cf. *Escriptors de la Província caputxina...* dins *Franciscalia* (1928) p. 219, núm. 98: *Instrucció verídica, especulativa y práctica en que se enseñan las causas de las febras y enfermetats y singulars curacions ab altras cosas molt curiosas recopiladas de varios autors*, interessant text manuscrit redactat l'any 1773.

164. Els caputxins només podien fer de cirurgians en situacions excepcionals; vegeu a la BHC, Ms. 5-6-22, *La Regla de los Frayles Menores expuesta prácticamente*, f. 253: «Chirurgia [...] pro sola caritate exercere non posunt», segons disposcions del capítol general de l'any 1651. Els frares caputxins també tenien prohibit donar medicaments als seglars; *Ibíd.*, Ms. 7-6-6, *Libro misceláneo que comprehende no todas las decisiones de los Capítulos y Definiciones Generales de la Orden de Menores Capuchinos*, f. 66: «Nullus frater medicinas det sæcularibus; et fratribus nihil detur inconsulto medico», segons les disposicions acordades durant el Capítol General de l'any 1557.

165. A més, el P. Andreu de Palma li atribuí àdhuc la compil·lació endegada l'any 1773 presentada amb el títol d'*Instrucción verídica, especulativa y práctica*

la biblioteca de la infermeria del convent de Santa Madrona i que es conserva a la secció de manuscrits de la Biblioteca Universitària de Barcelona.[166] De fra Roc de Barcelona, procedent de l'antiga biblioteca dels caputxins d'Arenys de Mar, el Dr. Quintana i Riera posseïa el volum manuscrit titulat *Manual de Cirurgia*, tractat que havia començat a escriure fra Antoni de Guissona († Mataró, 1769) i que fou completat pel més amunt esmentat fra Roc de Barcelona, que àdhuc hi afegí algunes receptes per a fer supositoris.[167] En connexió amb aquesta tradició mèdica dels caputxins, en els primers anys de la restauració de la província caputxina de Catalunya, el P. Fèlix M. de Barcelona († 1917) preparà un herbari, sobretot dedicat a les plantes remeieres dels paratges del voltant del cèlebre santuari de Núria i també de les situades a la zona d'Olot, i que després prosseguí el P. Hilari d'Arenys de Mar a partir del l'any 1950 amb la publicació del primer volum de la *Terapéutica Antigua;* una obra que segueix amb el model fixat per la tradició dels herbaris conventuals i monàstics d'època medieval.[168]

Tot i la dispersió de llibres[169] i arxius com a conseqüència de les

que se enseñan las causas de febras, enfermetats y singulars curacions ab altres cosas molt curiosas recopiladas de varios autors; cf. *Franciscalia* (1928) p. 219: «Fra Roc de Barcelona, llec aficionat a la Medicina, potser encarregat de la infermeria del convent de Santa Madrona, a Barcelona».

166. BUB, Ms. 33, *Chirurgia*, f. 22 i ss: «En nom de la Smma. Trinitat y de la Verge Maria y de Tots los Sants, comença lo tractat de Flobotomia». A la guarda hi ha estampat un segell que diu «Enfermería de Sta. Madrona» i una anotació de l'any 1724 que diu: «A ús de Fr. Joan Bta. de Tortosa, any 1724. Era de Fr. Pacià de Moyà».

167. Vegeu el volum manuscrit *Manual de cirurgia práctica. Prontuari complet acomodat ab la més eficás curació racional [...] ab inserció de Instruccions medicinals segons lo sistema de fermentasió. Conté [...] un tractat de feridas y úlseras, degistius vàrios, servisials y supusitoris. Per fr. Antoni de Guissona [y Fr. Roch de Barcelona], Religiós caputxí. Lo dedica al Milagrós St. Antoni de Pàdua,* s.d.

168. Per exemple, al fons Barberini de la Biblioteca Apostòlica del Vaticà, hi ha un herbari medieval –un bellíssim còdex amb magnífiques il·lustracions–, que conté referències a les principals herbes remeieres de la tradició mediterrània: ruda, fonoll, absenta, alfàbrega, centaura, orenga, saüc, èvol i d'algunes hortalisses remeieres com ara el julivert i l'àpit; BAVat, Barb. Lat. 160, *Herbarium et medicinæ tractatus varii,* f. 38 i ss. «Tabula libri de [h]erbis».

169. Procedents de les antigues biblioteques conventuals en els fons antics de les principals biblioteques municipals i universitàries hi ha obres mèdiques de gran

exclaustracions i revoltes, sorprenentment s'han conservat alguns fulls sense relligar procedents d'antics receptaris (que havien emprat els infermers caputxins), amb notes i fórmules de remeis d'inspiració popular com aquell remei que aconsella servir-se del fel d'un escurçó[170] per tal de dissoldre les cataractes... En efecte, en les pàgines d'aquests receptaris caputxins d'abans de l'exclaustració hom hi troba un seguit de receptes de caràcter magicosupersticiós, essent una de les més significatives aquella curiosa recepta per a guarir l'epilèpsia (popularment anomenada *mal de sant Pau*) i que s'havia de preparar amb la sang d'un gos perdiguer nou nat![171] D'altra banda, els antics predicadors caputxins denunciaven aquesta mena de pràctiques terapèutiques de caràcter superstició[172] que encara pervivien en la Catalunya del Barroc, especialment a la ruralia:

> «Usar de algunas herbas que tenen virtut per a curar algun mal, no sols és lícit sinó obligació [d'usar-les]; però si los remeis o medis són supersticiosos, ni'ls debem ni podem usar en bona consciència. És, pues, superstició, y per conseqüent pecat mortal, aquell remei dels tres nusos de sarment per curar la fístola, en lo qual molts tenen tanta fe que, posant la mà sota de un banc lo que pateix de fístola, y tallant algun altre los tres nusos junts sobre de ell dihuen, entre tant, *fístola y tol mal, veste'n sinó avall*,

---

interès. A guisa d'exemple, esmentem textos tan apreciats com ara la *Concordia Pharmacopolarum Barcinonensium [...] Consulibus Collegii Pharmacopolarum Bernardo Domenech et Ioanne Benedicto Pau.* Barcinone, Typis Huberti Gotard, 1587 i l'obra de Pedani Dioscòrides, *De medicinali materia libri quinque.* Compluti [Alcalà d'Henares], In officina Arnaldi Guillelmi, 1518.

170. BHC, Ms. 7-5-37, *Receptes*: «La Hyel de Vívoras se aplica en los ojos para las Cataratas, pues disuelve los humores crassos».

171. BHC, *Receptes*, f. 19: «*Remey per mal de St. Pau*. Se ha de tenir cuydado quan <h>ísquian los cadells de una gossa perdiguera prendre'ls luego antes que la mare los llèpia; se'ls lleva lo cap, y la sanch que trahuen se fregeix ab oli en una paella, y en haver lo pacient haver tingut lo mal, se menjarà la sanch fregida de dits cadells y curarà»; Ibíd, *Tractat o llibre...* f. 116.

172. BHC, *Méthodo per rebrer los Sants Sagraments de la Confes[s]ió y Comunió. Y modo práctich de resar lo Rosari, que ensenyan los PP. Caputxins en las Missions de Catalunya*. Manresa, Per Martí Trullàs, s.d., p. 12: «Si has cregut en somnis, o en las rallas de las mans. Si has consultat adevinos, curanderos, gitanos per saber las cosas perdudas o per curar de algun mal, o per tenir fills o per altres fins. Si has practicat remeis vans y supersticiosos».

> ja se tenen per curats. També és superstició prendrer per curar de llomadura dos canyetas, y posant-las sobre del que està llomat, ab certas paraulas que no las entench, se venen a encrehuar.[173]

Els estaments populars, però, es delien tanmateix per les pregàries comminatòries pronunciades pels caputxins en contra les plagues d'animals[174] i, sobretot, apreciaven moltíssim els ungüents balsàmics que solien preparar els frares amb l'advocació protectora del nom dels sants, com el *bàlsam de sant Francesc* i el de *Sant Diego [d'Alcalà]*, i, principalment, l' ungüent *de la Divina Pastora*, així com també aquella mena de pomada que els religiosos elaboraven amb les fulles macerades de la planta del tabac.[175] Pel que fa al rapè (el famós tabac en pols dels caputxins), els religiosos l'adobaven amb mel i murtra[176] i era guardat curosament en llocs recòndits dels espais conventuals com si fos un veritable tresor[177] car era quelcom molt

173. BHC, *Explicació clara y copiosa de la Doctrina Christiana*, f. 14-16.

174. Consta que els caputxins en la Catalunya del Barroc practicaren i divulgaven algunes oracions, a tall de malediccions, per tal d'atenuar les plagues als conreus de Catalunya. A guisa d'exemple, vegeu a la BUB, Ms. 1151, *Formulariæ deprecatoriæ*, f. 1: «Maledictio contra horugos».

175. BHC, *Receptes*, Ms. 2-4-28, f. 1 v: «Ungüent de tabaco. Pren una lliura de fullas de tabaco tendre, se picará en un morter y se posa lo such en un plat y s'[h]i tiran 3 onsas d'oli comú i tot junt se fa bullir, y quant lo oli se haurà sumit lo such del tabaco, s'[h]i tiraran 3 onsas de cera nova [y] 3 onsas de resina de pi, y en ser la cera fosa s'[h]i tiraran 3 onsas de tremantina de avet, y en ser fos se treu del foch, y de cola ab un drap de cànem fi. Lo tabaco ha de ser de rebrot, que no sia massa abansat, sols las fullas sian com la mà. És per tota llaga y tinya».

176. En una col·lecció de receptes conservada pels caputxins exclaustrats, i que amb la restauració s'incorporà a l'arxiu provincial, hi hem trobat la manera com els frares adobaven el tabac en pols: «*Per fer tabaco de Rapè*. Per cada lliura de tabaco 2 unsas de càsia, un cuar[t] de lliri de Florència, 3 xicras de aygua clara, mitja unsa de mel, tres o cuatra brots de murtra; lo que es posa en una olla reposan[t] en infusió per espai de 6 o 7 horas; després se li farà arrancar lo bull y després [sens aygua] [ai]xugarà lo tabaco, y és probat»; BHC, Ms 7-5-37.

177. Vegeu C. BARRAQUER, *Las casas de los Religiosos en Cataluña, durante el primer tercio del siglo XIX*, vol. II, Barcelona 1906, p. 367: «El capuchino no fumaba, pero estimaba el tabaco de polvo como un tesoro [...] En la huída de 1835 en varios conventos lo escondió en jarritas bajo tierra cual si fuera onzas de oro. Los codiciosos que después, en busca de tesoros, hurgaron por todos los lados de los conventos, se llevaron con eso buenos chascos»; Id., *Los religiosos en Cataluña durante la primer mitad del siglo XIX*, vol. IV, Barcelona 1917, p. 245: «Este polvo [rapé] constituye el tesoro de la semipuerilidad de los frailes, especialmente de los capuchinos de entonces».

cobejat pels seglars. Era molt apreciada la ratafia conventual[178] així com també eren molt estimats els licors balsàmics dels caputxins i la manera de confitar les verdures. Aquesta tècnica dels confitats *a la caputxina* fou assimilada, molt profitosament, pels estaments populars de Catalunya tal com ja vam assenyalar-ho en el nostre estudi sobre la *Cuina caputxina*[179] Algunes de les plantes remeieres procedents d'Amèrica, especialment el tomàquet, assoliren ben aviat ús culinari: «Tomaquera (*Solanum lycopersicum*), lo fruit és bo pels catarros gàstrichs y és bo a l'estiu el pa ab tomatèch y oli, sabrosíssim, y si s'hi posa un retallet de pernil molt millor».[180]

Abans de l'exclaustració dels religiosos la documentació registra que havia estat una pràctica força comuna, en la vida quotidiana de les diverses comunitats, la pràctica de les sagnies als malalts; sagnies que solien practicar els cirurgians i també alguns religiosos experts, com els ja esmentats Gil de Vilallón, Antoni de Guissona, Roc de Barcelona i Jacint de Sarrià. Aquests frares sagnaven els malalts amb l'ajut de ventoses i amb les llancetes (una mena de bisturí que en castellà en deien *lancetas*)[181] o àdhuc amb sangonelles[182] tal com ho

178. APCC, *Terapèutica Antiga*, «Recepta per fer ratasia: S'ha de compondre entre Sant Joan y Sant Pere. Pren trenta nous collides en aquest temps, trenta clavells d'espècies, un quart de canyella d'Holanda, dues nous moscades, vuit porrons d'aiguardent, sis lliures de sucre. Es trinxen y aixafen les nous y els ingredients en un morter y es tiren dintre una ampolla ab l'aiguardent y es tapa ben tapat y es posa al sol y serena per un mes just. Ho remenaràs cada dos o tres dies; A propòsit de la noguera, Joan Baptista Galobardes l'any 1817 oferí la recepta tradicional de com fer la ratafia; vegeu J. B. Galobardes, *Compendio sobre el modo de sembrar, plantar, criar y cortar toda especie de árboles*, Barcelona 1817, p. 129: «El aguardiente o *ratafía* de nueces se emplea en las aldeas como remedio estomacal. Se hace del modo siguiente: tómanse doce nueces verdes con sus cáscaras, héchese en medio azumbre de aguardiente bueno, después de haberles quebrado un poco, y guardadas tres semanas se le pone un poco de azúcar y se filtra el licor».

179. Cf. V. Serra de Manresa, *Cuina caputxina. Les pitances dels frares,* Barcelona 2010, p. 79-84. Dins d'aquesta mateixa tradició, vegeu també l'obra pòstuma del caputxí sard E. Pisano, *Santità tra i fornelli. 1000 ricette per la cucina*, Cagliari 2011, p. 26-333.

180. APCC, *Terapèutica Antiga*, Receptari, s.f. Segons el Dr. Romeu el tomàquet també s'empra «a l'exterior com a maduratiu dels grans i també per estobar les durícies dels peus i ulls de poll»; vegeu M. Romeu i Guimerà, *Remeis casolans,* Barcelona 1935, p. 103.

181. Cf. Francisco de la Cruz, *Compendio de los tratados de flobotomía* [sic],

exposen en els respectius tractats que escriviren.[183] Aquesta pràctica mèdica[184] tan habitual en l'Europa dels segles XVIII i XIX (àdhuc en els monestirs de monges caputxines)[185] fou una teràpia comuna que descriví acuradament fra Roc de Barcelona: «*Flobotomia*. Diffinició. Sagnia és incisió de vena artificialment feta per a avacuà la sanch y demés humors feta per convenient fi».[186]

Pel que fa a les cures d'aigües, entre els frares no es generalitzà la pràctica de la hidroteràpia fins l'època de la restauració de la vida caputxina a Catalunya, quan els infermers conventuals assajaren algunes de les noves teràpies naturals que havien penetrat a Catalunya en els primers decennis del segle dinovè[187] a través dels escrits del Dr. Kneipp[188] tot i que a Itàlia, especialment el caputxí Bernat M.

Malinas 1674, f. 5-7: «Quántas diferencias hay de puntas de lancetas, y para qué venas conviene más cada una».

182. Cf. J. A. FORS CORNET, *Prontuario Médico,* Barcelona 1823, p. 81-82: «De las sanguijuelas».

183. BUB, Ms. 33, *Comensa lo tractat de Flobotomia*, f. 27: «De las ventosas»; f. 28: «De las sangoneras. Las sangoneras o *sanguine sucans* per ser bonas [h]an de tenir lo color de fetge, chicas redonas, lo cap chic, ab algun vermelló en lo ventre; en la esquena [h]an de tenir líneas de color de or, y que tingan sa [h]abitació en aigua clara».

184. FRANCISCO DE LA CRUZ, *Compendio de los tratados de flobotomía [sic]*, Malinas 1674, p. 5-7: «Qué es Flobotomía [: flebotomía] Es palabra Griega, que quiere decir lo mismo que Sangría [...] ¿Quántas diferencias [h]ay de puntas de lancetas, y para que venas conviene más cada una?» Els diccionaris actuals segueixen presentant la flebotomia com un sinònim de les sagnies, i la defineixen com «el arte de sangrar a un enfermo», és a dir, procedir a l'obertura d'una vena per tal de practicar una sagnia per a efectes curatius; vegeu P. LABÈRNIA, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona 1864, p. 759.

185. V. SERRA DE MANRESA, *Les clarisses-caputxines a Catalunya i a Mallorca: de la fundació a la guerra civil (1599-1939)*, Barcelona 2002, p. 184: «les caputxines, de tant en tant, també es feien les sagnies amb les típiques sangoneres o sangonelles», en castellà *sanguijuela* [: *Hirudo medicinalis*] que, segons Covarrubias, el terme procedia de l'italià *sanguisuga* «porque chupa la sangre, y no suelta hasta que llena el pellejo y revienta»; vegeu Sebastián de COVARRUVIAS, *Tesoro de la lengua castellana*, Madrid 1611, p. 882.

186. BUB, Ms. 33, *Tractat de Flobotomia*, f. 22.

187. A guisa d'exemple vegeu la monografia titulada: *La hidropatía, ó sea tratamiento de las enfermedades por medio del agua fría*. Barcelona, Imp. Torras, 1868.

188. Cf. S. KNEIPP, *Método de hidroterapia, o mi cura de agua*. Barcelona, Imp. J. Gili, 1916. A la biblioteca dels caputxins d'Arenys hi havia una edició d'aquest tractat estampada l'any 1894 i, una versió francesa; APCC, *Catálogo general de la Biblioteca*, Arenys de Mar 1903, f. 151 i f. 20: «Kneipp, *Ma cure d'eau*, Strasbourg 1892».

Cannura de Castrogiovanni († 1730), ja havia excel·lit i fou pioner en les cures d'aigua.

Hem esmentat que l'exercici de la medicina a benefici dels seglars estava rigorosament prohibit als eclesiàstics; aquests només podien exercitar-la amb els frares malalts de llurs comunitats. Tanmateix, se solia concedir permís per exercir la medicina a alguns dels religiosos que eren destinats en territoris missionals, com fou el cas de fra Pere de Premià († 1864) que féu de metge a Mesopotàmia[189] a l'actual Iraq. Consta documentalment que fra Gaietà d'Oleseta († 1881), des de la seva condició d'infermer, practicà la medicina a benefici dels ferits durant la revolta reialista dita dels *agraviats* o *malcontents*; i per mor d'aquest exercici a favor dels revoltats, ran de la pacificació, fra Gaietà fou condemnat a servir els malalts ingressats a l'hospital militar de Ceuta.[190]

L'Església volia evitar que existís una confusió entre terapèutica mèdica i guarició *miraclera*. Justament la documentació registra alguns casos on, precisament, es produeix aquesta confusió. Es diu del P. Llorenç d'Osca († 1591), un religiós que ajudà molt significativament a la vertebració de la Província caputxina de Catalunya des de la seva condició de mestre de novicis, curava les nafres només amb el senyal de la creu i amb la recitació d'avemaries i amb una estampa de la Mare de Déu. L'escriptor català Pere Serra i Postius en recollí aquest fet:

> «Tuvo un novicio que tenía una llaga muy asquerosa y que le dava mucha pena [...] al tiempo que la limpiava le hizo dezir el Ave María y fue tal la curación que aquella vez le curó y jamás tuvo llaga [...] A más de los milagros que obrava con la Imagen de la Virgen que consigo llevava, como ya referimos, los hazía también con la señal de la Santa Cruz y con dar la bendición. Y no sólo tenía el don de hazer milagros, sino también el de profecía.»[191]

189. AGRoma, H.72 *Mesopotamia*, Sect. II, carta de Nicolau de Barcelona a Fabià d'Escandiano (Mardin, 7 juny 1864): «Fr. Pietro da Premià, alunno de la mia Provincia [...] aggiungeva una vastíssima perizia nell'arte sanitaria».

190. Cf. V. Serra de Manresa, *Els framenors caputxins a la Catalunya del segle xix. Represa conventual, exclaustracions i restauració (1814-1900),* Barcelona 1998, p. 172.

191. BUB, Ms. 190, *Historia Eclesiástica de Principado de Cataluña*, vol. 5, f. 238 v.

Els reculls d'oracions miracleres[192] que circulaven per Catalunya, junt amb els remeis guaridors que preparaven i divulgaven els religiosos caputxins, gaudiren, uns i altres, d'una gran acceptació popular. Qui sap, si per aquest motiu al llarg del segle XVIII, foren tan sovintejades les tensions dels frares amb els apotecaris, principalment a la ciutat de Barcelona ja que, amb tanta afecció de la població als remeis preparats pels frares, els metges i apotecaris veien minvar llur negoci... Per això, no hauria de causar massa estranyesa que l'any 1770 el bisbe de Barcelona, Josep Climent, ordenés el trasllat de les farmàcies conventuals a l'interior dels edificis per tal d'evitar el comerç amb els medicaments, i que les apotecaries restessin a ús intern de les comunitats religioses:

> «Mandamos que vistas y recibidas estas nuestras letras, sin dilación ni excusa alguna [...] de remover y sacar las Boticas de los lugares públicos, y las coloqueis en los más secretos de los respective referidos e insinuados conventos, para quitar toda ocasión de venta y evitar la fácil entrada a los compradores [...]. De modo alguno vendais, permutais o deis remedios o medicamentos compuestos o preparados; ni sin composición ni preparación; ni tampoco Triaca, Mitridato, Jacinto, Bálsamo, Quina, Riubárbaro, ni otra Chymica de qualquier género y especie, ni bajo el pretexto de amistad o familiaridad [...] bajo pena de incurrir *ipso facto* irremisiblemente en la suspensión *a Divinis*.[193]

192. Vegeu, principalment, el devocionari titulat: *Tesoro de milagros y oraciones de la SS. Cruz de Caravaca, de gran virtud y eficacia para curar toda clase de dolencias, así del cuerpo como del alma, como también un sinnúmero de prácticas para librarse de hechizos y encantamientos, con bendiciones y exorcismos*. Roma, Imp. S. Salvatore de Horte, s.d; *Breve compendio de misteriosas oraciones de gran virtud contra toda clase de males [...] contra brujerías, encantos y venenos. Hecho en Roma.* Reimpreso en Barcelona, Imp. Miró, 1888.

193. ACA, *Monacals-Hisenda*, Llig. 494, s.f: circular del bisbe Josep Climent als superiors de les cases religioses (Barcelona, 27 de juny de 1770). Durant els segles XVIII i XIX la triaca era emprada com a antídot per a les picades verinoses. Generalment era fet a base d'opi. El mitridat era també un antídot o contraverí; el bàlsam s'usava com a medicament extern, i es preparava amb substàncies aromàtiques fetes amb reïnes d'arbres medicinals; la quina s'usava com antisèptica i, sobretot, febrífuga; el riubàrber o ruibarbre, de fulles laxants i arrel aperitiva, s'usava en dosis petites com a tònic amarg i per a reduir les fermentacions estomacals i, en dosis més grans, com a purgant; el jacint tenia diverses aplicacions i sobretot solia usar-se com

La popularitat dels frares caputxins d'abans de l'exclaustració era tan forta que aquestes disposicions episcopals no foren observades i els frares seguiren oferint als estaments senzills herbes remeieres per tal d'ajudar-los en llurs necessitats. Els antics caputxins de Catalunya, enmig de les austereses d'una vida de pregària i penitència, força vegades, durant el temps d'esplai comunitari anomenat *recreació,* els frares executaven cants i representacions festives en les quals ironitzaven aspectes de la vida quotidiana, àdhuc sobre els remeis que s'aplicaven als malalts, com aquella jocosa *Recepta per curar de tots mals, y preservativa de totas enfermetats, y método per viurer alegre, y allargar la vida fins à la mort*[194] inspirada en l'*Elixir per allargar la vida y per diferents mals*[195] que també preparaven els frares caputxins en llurs apotecaries.[196]

---

a purgant, a semblança del riubàrber; vegeu S. Soliva, *Observaciones de las eficaces virtudes nuevamente descubiertas ó comprobadas en varias plantas*, Madrid 1787-1790 (3 volums); A. Novellas Roig, *La Triaca de Andrómaco,* Barcelona 1944, p. 7-59.

194. Algunes d'aquestes receptes foren estampades en forma de *Goigs*, principalment a l'estamperia de Joan Jolis, situada al carrer dels Cotoners de Barcelona. A guisa d'exemple, en la *Recepta per curar tots [els] mals* hi llegim: «Prendrás un gros manat de arrels de *Alegria*; dos lliuras de *Poch se me'n dóna*; dos dotzenes de fullas de *Bé-li-vaga* [...] onze escrúpols de *Tarragona manxan*; catorze dragmas de *Si tens pa sech fes-te sopas.* Tot això ho esclafaràs rient, y ho posaràs en una olla à bullir sota lo capsal del llit». Sembla que aquesta forma jocosa d'imitar l'estil de les receptes dels apotecaris començà a Itàlia; cf. les *Regole infallibili per conservarsi sani e vivere lugamente*, text popular d'àmplia difusió.

195. Cf. *Còpia de alguns remeys que usa ba lo célebre Sr. Vehí de la Pera que la facilità al Sr. Genover de Villanant*, Manresa 1878, p. 20-21, núm. 84: «Elixir per allargar la vida y per diferents mals».

196. BUB, *Liber Diagnosticarum*, f. 492: «Per notícia de l'apreciable composició de l'*Elixir salutis* [...] [Prendràs] fullas de Senet, quatre onças; de palo santo, dues onças; de pansas trets los grans, vuit onças; de regalèsia, un onça; de llavor de coriandre, dues onças; de llavor de cumí, dues onças; de Riubárbaro, dues onças; de cremonis Tartari, una onça i mitja [...] Lo modo de fer-se és matxecar o esclafar lo palo santo y demés arrels y llavors y Riubárbaro, posant-ho tot junt dins d'una ampolla o vas de vidre y posar-ho ab infusió ab sinch meitadelles de aiguardent refinada una vegada, y deixar-ho ab cendra calenta per espay de set dies, y després colar-ho ab una muñeca ben colat. Després se pren una meitadella de aigua de font y una lliura de sucre blanch, y se fa aixarop ab poch punt; se cola y després de colat se mescla y se guarda ben tapat per lo ús ab ampolletas de vidre, y se manté molts anys».

5. A tall de conclusió

Amb aquest article hem volgut oferir als estudiosos de la història franciscana algunes notícies de caràcter inèdit sobre l'aportació dels framenors caputxins de Catalunya a la gastronomia catalana i a la medicina popular i, sobretot, al desenvolupament de l'horticultura i jardineria de casa nostra, tot servint-nos de dades que hem extret de manuscrits inèdits i de fonts impreses d'època molt poc explorades.

LOS GRADOS EN ARTES Y FILOSOFÍA EN LA UNIVERSIDAD LULIANA Y LITERARIA DE MALLORCA*

ALBERT CASSANYES ROIG
RAFAEL RAMIS BARCELÓ

La Universidad Luliana y Literaria de Mallorca ha sido estudiada de forma desigual. Mientras que las Facultades de Medicina, Leyes y Cánones han recibido un tratamiento más amplio,[1] las Facultades de Artes y Filosofía y, sobre todo, la de Teología han sido las más desatendidas. En este artículo se ofrecen noticias sobre los graduados en Artes y Filosofía de la Universidad (1692-1831), un hecho que equivale prácticamente a la identificación de todos los gradua-

* Las abreviaturas que utilizaremos son las siguientes: ARM (Archivo del Reino de Mallorca), AHUIB (Archivo Histórico de la Universidad de las Islas Baleares) y BPM (Biblioteca Pública de Mallorca).

1. La obra clásica es J. LLADÓ FERRAGUT, *Historia del Estudio General Luliano y de la Real Universidad Literaria de Mallorca*, Palma, Ed. Cort, 1973. Para la Facultad de Medicina, véase B. BESTARD NADAL, *La Facultad de Medicina de la Real y Pontifica Universidad Literaria del Reino de Mallorca. Primer análisis crítico-histórico*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1992, y A. CASSANYES ROIG, «Les disputes en el Col·legi de Medicina de la Universitat Literària de Mallorca (1696-1699)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 67 (2011), p. 193-204. Para Leyes y Cánones, A. PLANAS ROSSELLÓ y R. RAMIS BARCELÓ, *La Facultad de leyes y cánones de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, Carlos III, 2011.

dos en la Universidad, pues para acceder a los grados mayores era imprescindible la posesión del grado de bachiller en Artes.[2]

En las páginas siguientes se explican los antecedentes de la Facultad, su estructura de la colación de grados y se esboza una breve caracterización de los graduados. Este trabajo resulta una contribución sustancial a la historia de las Universidades y permite conocer mejor la formación universitaria de notables eclesiásticos, juristas y médicos mallorquines (desde el obispo Bernat Nadal hasta fray Junípero Serra, pasando por Antonio R. Pasqual y otras tantas celebridades).

1. Los antecedentes[3]

Pese a haber obtenido los privilegios reales en 1483, el Estudio General Luliano no pudo conferir los grados hasta 1692, cuando el Obispo de Mallorca, Pedro de Alagón, ejecutó un breve pontificio de 1675 en el que se confería plena potestad para colacionar grados de bachiller, licenciado y doctor en todas las Facultades existentes a la sazón. Hasta el momento, el Estudio General de Mallorca no había gozado de un pleno reconocimiento y los estudiantes de la isla se habían desplazado a otras universidades para obtener los grados.[4]

En 1483, Fernando el Católico concedió un Privilegio para fundar un Estudio General, con las mismas prerrogativas que tenía la Univer-

2. *Constituciones, Estatutos y Privilegios de la Universidad Luliana del Reino de Mallorca,* Palma, Imprenta Guasp, 1698. La excepción, como se verá, la constituían los estudiantes de Leyes y Cánones, que solamente tenían que demostrar haber estudiado dos años de Artes y Filosofía.

3. En este epígrafe se reproduce una síntesis de diferentes trabajos anteriores dedicados al tema. Véase esencialmente R. Ramis Barceló, «Sobre la denominación histórica de la Universidad de Mallorca: cuestiones institucionales e ideológicas en torno al lulismo» en *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad*, 13/2 (2010), p. 237-263, y R. Ramis Barceló, «Un esbozo cartográfico del lulismo universitario y escolar en los Reinos Hispánicos», *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad*, 15/1 (2012), pp. 61-103.

4. La síntesis más reciente sobre la historia del Estudio General y de la Universidad en su contexto sociocultural es la de M. Barceló Crespí y R. Urgell Hernández, «La Universitat de Mallorca: origen i evolució fins al segle xviii» en J. J. Busqueta y J. Pemán, *Les Universitats de la Corona d'Aragó, ahir i avui. Estudis històrics*, Universitat de Lleida, Pòrtic, 2002, p. 157-192.

sidad de Lleida.[5] En ningún momento se especificaba el carácter luliano del Estudio, si bien tácitamente quedaba clara su finalidad, tanto en las Peticiones de los Jurados de la Ciudad y Reino de Mallorca desde los años ochenta hasta en las sucesivas confirmaciones de los Privilegios que dieron tanto Fernando II como su nieto Carlos I.

Al principio, el monarca contaba con las dos cátedras lulianas instituidas por dos ricas damas catalanas, Beatriu de Pinós y Agnès de Pacs-Quint, que debían ser el eje principal del nuevo Estudio General. Hubo problemas legales e ideológicos que impidieron un funcionamiento efectivo de las mismas: por una parte, la revocación de la donación Pinós impidió dotar una cátedra y, en la otra el Maestro Daguí fue acusado de heterodoxia por los dominicos, dos años después del provechoso inicio de las lecciones.[6]

La situación tardó en estabilizarse, pero a mediados del siglo XVI la coyuntura pareció calmarse. Se garantizó la sucesión de los diversos catedráticos, que iban aportando cursos renovadores de lulismo, los cuales tenían fama en los otros lugares de la Corona de Aragón y en la de Castilla.[7] Coincidió esta época con la expansión de los estudios lulianos en Alcalá, gracias a la protección del cardenal Cisneros.

En Mallorca, sin embargo, no había acabado el proceso de erección del Estudio General. Existían estudiantes de lulismo en toda la isla, pero no se habían organizado estudios de Leyes o Medicina. Durante el siglo XVI las únicas cátedras organizadas eran las de lulismo: a las dos ya creadas en el XV se añadieron dos más de Teología, pro-

5. A. SANTAMARÍA, *La promoción universitaria en Mallorca*, Palma, Annals, 1983, p. 85 y ss.

6. L. PÉREZ MARTÍNEZ, «El maestro Daguí y el lulismo mallorquín de fines del siglo XV, *Estudios Lulianos*, 4 (1960), p. 291 y ss. Véase también A. SANTAMARÍA, «Quinto centenario del privilegio facultativo del Estudio General de Mallorca (1483-1983). Contexto histórico del privilegio facultativo del Estudio General de Mallorca» en *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 40 (1984), p. 200. Los Jurados de la Ciudad y Reino de Mallorca notificaban con optimismo en 1482 a Fernando el Católico que «muchos jóvenes y personas mayores de la ciudad y no pocos jóvenes hijos de prohombres de las villas foráneas sacan tanto provecho de los cursos que se dan en la Escuela Luliana que, según esperamos, pronto habrá en el reino de Mallorca tantos hombres de ciencia como pueda haberlos en el reino más culto y adelantado del mundo».

7. J. y T. CARRERAS ARTAU, *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, II Madrid, Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, 1943, pp. 250 y ss.

movidas por la ciudad, sin remuneración alguna, y en 1534 Antoni Serra dotó una cátedra de Filosofía luliana.[8] Se organizaron asimismo las clases de Gramática en el Estudio General y, con ello, se completó un ciclo completo de estudios lulianos. Después del estudio de la gramática, se procedería al estudio de la filosofía luliana y posteriormente al de la teología. Ése era, en el fondo, el ideal de los maestros lulianos que habían enseñado en Mallorca desde, como mínimo, una centuria antes.

Sin embargo, tal proyecto universitario estaba inconcluso: se necesitaba el privilegio pontificio para conceder los grados de bachiller, licenciado y doctor. Los estudiantes debían marcharse a otras universidades para obtenerlos. Encontramos fundamentalmente estudiantes mallorquines de Medicina, Leyes y Cánones en Universidades de la Corona de Aragón, y también en la península italiana.[9] Las órdenes religiosas tenían sus propias escuelas conventuales para la enseñanza de la filosofía y de la teología siguiendo los criterios de su opinión.

En el siglo XVI empiezan a vislumbrarse con cierta claridad dos proyectos distintos en la promoción universitaria mallorquina. Por una parte, la de los maestros lulistas, que concebían el Estudio General como la escuela de lulismo, heredera de una tradición secular que entroncaba con las iniciativas del Beato Ramon Llull. Por otra parte, la de los Jurados que, conscientes de la necesidad de juristas, canonistas, médicos y teólogos, querían implantar los cursos completos de las cuatro facultades, en las que se pudieran colacionar todos los grados.

La tradición luliana de los grandes maestros mallorquines del XVI, como Joan Cabaspre, Antoni Serra y Antoni Bellver, concebía la enseñanza del Arte como una actividad. Las órdenes religiosas, al contrario, tenían ya a la sazón un método exegético común en toda la Cristiandad. La actividad de los catedráticos lulianos era relativamente aislada, pero contaba con el beneplácito de los monarcas hispanos, y en particular de Felipe II, un devotísimo luliano.[10]

8. J. LLADÓ FERRAGUT, *Historia del Estudio General Luliano…*, *cit*., p. 69.

9. Véase, por ejemplo, A. PLANAS ROSSELLÓ, «Los estudiantes mallorquines en Italia y el humanismo jurídico» en M. BARCELÓ (coord.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista. XVIII Jornades d'Estudis històrics locals*, Palma, Institut d' Estudis Baleàrics, p. 469-482.

10. L. PÉREZ MARTÍNEZ, «Lulismo e Inquisición a principios del siglo XVII» en J. A. Escudero (ed.), *Perfiles jurídicos de la Inquisición española*, Madrid, Universidad Complutense, 1989, p. 727 y ss.

La Inquisición en general y los dominicos en particular anduvieron con cuidado con el lulismo, tan protegido por Cisneros, por los Reyes Católicos y por los monarcas de la casa de Austria del XVI. Desde Eimeric la sospecha de herejía se veía mitigada gracias a la labor divulgativa de los humanistas españoles, que difundieron el lulismo en los reinos hispánicos y estuvieron en contacto con los humanistas europeos. En los reinos hispánicos, el lulismo ?al igual que ya había sucedido en Europa? se retiró de las Universidades hacia los grupúsculos humanistas y científicos.[11]

La raíz mística y la combinatoria del lulismo dieron lugar, entre muchas otras consecuencias, a planteamientos pseudoalquímicos, que despertaron ciertas sospechas. Precisamente, a partir de entonces el lulismo fue una de las corrientes de moda en los círculos intelectuales europeos. Tanto reformistas como contrareformistas se interesaron por Llull y su obra circuló profusamente. Pocos son los grandes escritores de la época que no se interesaron por los escritos del Doctor Iluminado.

Los catedráticos mallorquines, como Gregori Genovard, estaban en contacto con las cátedras de lulismo existentes en Valencia y en Alcalá, que en buena parte seguían las directrices del lulismo mallorquín. No en vano, Nicolau de Pacs, catedrático en Mallorca, se había trasladado a Alcalá a petición del Cardenal Cisneros, para hacerse cargo de la cátedra luliana en aquella Universidad. Su influencia se dejó sentir en las Universidades de Castilla y en particular en el ambiente ideológico de Salamanca.[12]

Los maestros mallorquines, con todo, continuaron con su visión sintética y, por encargo de Felipe II, se dedicaron también a la recopilación de las obras lulianas para iniciar un proceso formal de canonización. Algunos tratados de los profesores del Estudio General empezaron a tener una vocación apologética, dedicada a refutar los errores de Eimeric.[13] Los Jurados de Mallorca, aún compartiendo indudablemente la defensa del lulismo, se hacían eco de la necesidad de unos estudios universitarios completos. El Rey y el Papa no eran muy

11. R. RAMIS BARCELÓ, «Un esbozo cartográfico del lulismo…», *cit.*, p. 82 y ss.
12. S. TRIAS MERCANT, *Història del pensament a Mallorca*, I, Palma, Cort, 1985, p. 140-144.
13. S. TRIAS MERCANT, *Diccionari d'escriptors lul·listes*, Barcelona-Palma, UIB-UB, 2009, p. 61.

sensibles a esas necesidades del Reino de Mallorca y su único interés parecía concentrarse en las obras de Llull y en los problemas ideológicos que podían conllevar.

En 1597, Felipe II accedió, al fin, a la petición de los Jurados de reforzar los estudios de Artes y a la creación de cátedras de Medicina, Leyes y Cánones en Mallorca.[14] Sin embargo, el proyecto no prosperó porque los dominicos habían obstaculizado en Roma la erección universitaria por parte del Papa. A partir de ese momento quedó claro que los maestros de la Universidad tenían que hacer frente a los dominicos, cada vez más animosos contra las doctrinas de Llull.

El lulismo dejó de ser una doctrina protegida a la muerte de Felipe II. En Barcelona dejó de explicarse y progresivamente en Valencia y Alcalá se abandonaron las escuelas lulianas.[15] En Mallorca, pese a no poderse colacionar los grados, se mantenía un nutrido grupo de lulistas que profesaban en el Estudio General, y que empezaba a generar una obra importante tanto en las labores de edición como de sistematización del corpus luliano.[16]

En el siglo XVII, los dominicos cabildearon en contra de Llull tanto en la Corte como en la Santa Sede y los Jurados entendieron que su animadversión al lulismo era lo que retrasaba *sine die* la concesión pontificia. En 1626, un mercader llamado Gabriel Riera intentó paliar esta situación al dotar tres cátedras anexas de tomismo para los dominicos, a cambio de que éstos se mostrasen favorables a la creación de la Universidad.[17] Ciertamente, la intervención del mercader Riera fue muy beneficiosa para desencallar una situación que comprometía a los Jurados, a los profesores lulianos y a los dominicos.[18] Los peor parados fueron los catedráticos de lulismo, que vieron cómo los Predicadores conseguían que su estudio se incorporase oficialmente a la Universidad.[19]

14. A. SANTAMARÍA, *La promoción universitaria en Mallorca*, *cit.* p. 142 y ss.

15. A. FERNÁNDEZ LUZÓN, *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 2005, p. 232.

16. S. TRIAS MERCANT, *Diccionari d'escriptors lul·listes*, *cit.* p. 313.

17. A. SANTAMARÍA, *La promoción universitaria en Mallorca*, *cit.* p. 145-146.

18. R. RAMIS BARCELÓ, «La enseñanza en el convento de Santo Domingo de Palma de Mallorca durante el siglo XVII», en R. M. ALABRÚS IGLESIAS (ed.), *La vida cotidiana de los dominicos en la España moderna. Entre el convento y las misiones,* Sant Cugat, Arpegio, 2013 (en prensa).

19. J. PALAO GIL, «Relaciones de los jesuitas y las Universidades de la Corona de

El proyecto de los Jurados tenía, a mediados de siglo, vía libre para concluirse: se respetaba la Doctrina de Ramon Llull, se garantizaba el respaldo de los dominicos y se empezaban a dictar cursos de Leyes, Cánones y Medicina. Los profesores de lulismo no debieron estar muy satisfechos con las cátedras anexas de tomismo, si bien no se quejaron explícitamente, porque albergaban la idea de que así los dominicos no se opondrían al culto luliano. Desde el siglo XVII se empezó a desarrollar en Mallorca un lulismo más aperturista. Frente al lulismo conservador y exegético que se había explicado durante muchos años en las cátedras mallorquinas, empezaron a emerger maestros que tomaron a Llull como divisa para pensar los problemas filosóficos y teológicos.

La grandeza del lulismo universitario mallorquín fue también una limitación. Los profesores no tenían ningún patrón doctrinal al que ajustarse, de manera que la interpretación de la obra de Llull era bastante libre; sin embargo, como no había una «escuela», tampoco existía una *opinión* estandarizada que pudiera exportarse a otras Universidades. De hecho, en el XVII el lulismo empezaba a ser una doctrina que sólo se estudiaba universitariamente en Mallorca.

Para promover el lulismo, el canónigo Bartolomé Llull erigió en 1633 el Colegio de la Sapiencia, en la que se becaban a unos doce jóvenes para que fueran instruidos en el pensamiento luliano.[20] Estos colegiales, por lo general, estudiaban lulismo en el Estudio General y muchos de ellos, mediado el tiempo, devendrían importantes profesores.[21]

En 1567, se había fundado, por vía testamentaria, una cátedra de filosofía luliana que debía proveer la Cofradía de San Pedro y San Bernardo.[22] Al parecer, dicha cátedra tuvo una continuidad algo errática por falta de maestros y de alumnos preparados. Se ha podido observar que, desde que se instituyó el Colegio de la Sapiencia, el lulismo

---

Aragón en la Edad Moderna» en E. González González y L. Pérez Puente (coords.), *Permanencia y cambio. Universidades hispánicas, 1551-2001*, México, Centro de Estudios sobre la Universidad/Facultad de Derecho, Universidad Nacional Autónoma de México, 2005-2006, p. 476-481.

20. S. Trias Mercant, *Història del pensament a Mallorca*, I, *cit.* p. 169-172.

21. S. Trias Mercant, *Filosofía y sociedad. (Hacia una ecología del lulismo de la Ilustración)*, Palma, Instituto de Estudios Baleáricos, 1973, p. 59-70.

22. BPM, Ms. 24, f. 164.

escolar tuvo continuidad y se formaron numerosas generaciones en filosofía luliana.[23]

En efecto, dicha cátedra fue ocupada casi siempre, y de modo sucesivo, por colegiales residentes en la Sapiencia que estudiaban Teología, o por antiguos alumnos que ya habían acabado su formación. Algunos de ellos fueron relevantes expositores del sistema luliano y, mediante sus lecturas, adaptaron el lulismo a la enseñanza académica. Pueden destacarse, entre otros, Josep Gili o Joan Escanellas, pero dicha cátedra fue regentada en algunos pocos casos por otros maestros pertenecientes al clero regular, como los carmelitas Ramon Anglada o Diego Moncayo de Vergara.[24]

Los prolulianos creyeron, ingenuamente, que los dominicos, si se les permitía establecer las cátedras en la Universidad, removerían los obstáculos doctrinales derivados de las opiniones de Eimeric para la canonización de Llull, al tiempo que respetarían sus doctrinas. De esa forma, los Jurados encomendaron paralelamente a los promotores de la Causa Pía Luliana las gestiones para conseguir los privilegios reales para la creación de la Universidad.[25]

Sin embargo, si los dominicos cedieron en lo tocante a la Universidad, en lo que tocaba al culto se mostraron inflexibles. Los problemas, con todo, no acabaron aquí. Los franciscanos y los jesuitas, que tenían sus escuelas en Palma, quisieron formar parte también de la Universidad. Ambos se habían mostrado partidarios de la canonización de Llull y respetuosos con su Arte, pero habían condicionado su apoyo a cambio de que la Universidad reconociera oficialmente las cátedras escotistas y suaristas que había en los respectivos conventos.[26] La situación de los jesuitas era particularmente delicada, porque Felipe IV les había concedido un privilegio para poder colacionar grados de Artes y Teología. Al final, después de muchas presiones y de graves conflictos, los jesuitas renunciaron a la facultad de conceder grados a cambio de que se integrasen en la Universidad.[27]

23. BPM, Ms. 24, f. 162-163.

24. R. Ramis Barceló, «Un esbozo cartográfico del lulismo universitario…», *cit.*, p. 91.

25. S. Trias Mercant, *Història del pensament a Mallorca*, I, *cit.* p. 146.

26. J. Lladó Ferragut, *Historia del Estudio General Luliano…*, *cit.* p. 51 y ss.

27. Sigue haciendo falta un estudio que explique con detalle la evolución de la plantilla universitaria desde la Fundación Gabriel Riera hasta la erección definitiva de la Universidad. La multilateralidad de las negociaciones y los diferentes ámbitos

El Papa aprobó en 1673 la creación de una Universidad mediante un breve pontificio en el que facultaba al obispo de Mallorca la realización material de la misma. Ante él concurrieron los jesuitas y los franciscanos, dispuestos a apoyar en la Corte la erección de la Universidad, si se creaban cátedras suaristas y escotistas, de modo que pudiesen formar a sus religiosos y colacionar grados universitarios.[28] Al final, el obispo consiguió un acuerdo, que respetó la primacía del lulismo, considerando que las cátedras de escotistas, suaristas y tomistas serían anexas a la Universidad. Era una solución jurídicamente imaginativa, que mostraba cómo en Filosofía y en Teología la doctrina de la Universidad sería el lulismo, si bien existirían algunas cátedras anexas, que se leerían generalmente en los conventos, en las que se podrían promover los grados.

Los jurados enviaron el 6 de mayo de 1693 un memorial al Rey Carlos II en el que exponían tanto los argumentos clásicos de los lulistas, como la reiterada necesidad de establecer una Universidad para evitar que los mallorquines tuviesen que salir de la Isla para obtener los grados. Se puede leer:

> «Que haviendo començado el dicho estudio general en el año 1483 para que en el se leyesen todas las artes y facultades, pero con la especialidad la doctrina del Illuminado Dr. y Màrtir Raymundo Lulio natural de esta Ciudad y Reyno, á cuya protección ha estado siempre el dicho estudio general, y por consiguiente los Jurados y síndicos clavarios se han provehido de Ministros, oficiales y catedraticos para la regencia de sus catedras [...]
>
> Pero como le faltaba la autoridad apostolica, eran muy raros los que se graduaron en el, y recurrian casi todos a las Universidades vesinas exponiendose á los peligros del mar y otros incombenientes de venir algunos graduados por ciertas Universidades que no deverían».[29]

(fundamentalmente Palma, Madrid y Roma) y la dispersión de las fuentes han impedido hasta el momento conocer detalladamente las tensiones entre el proyecto de los Jurados, el de los lulistas, los intereses de las órdenes religiosas, los del Rey y los del Papa.

28. A. Santamaría, *La promoción universitaria en Mallorca*, *cit.* p. 153.

29. ARM, Fons Lul·lisme, 42. «Representación o exposición de los Jurados del Reino, acerca del estado de su doctrina» (1693).

Pere Joan Dezcallar, canonista y defensor del lulismo fue a la Corte para obtener los privilegios reales.[30] Los dominicos intentaron que la Universidad no se apelase luliana, mas el tesón de este profesor mallorquín consiguió, al final, que se denominase de esta manera, siguiendo con los ideales fundacionales.[31]

En el año 1698 se dictaron las *Constituciones, Estatutos y Privilegios de la Universidad Luliana del Reino de Mallorca*, impresas en las prensas universitarias de Melchor Guasp. En ellas se recogen las normas directrices de la Universidad, cuyos rasgos generales se comentarán. Ésta es la única fuente de legislación universitaria, que estuvo en frecuente conflicto con las Reales Ordenanzas de los monarcas del XVIII, en particular con las disposiciones referentes a los planes de estudios.

2. La Facultad de Artes y Filosofía

Por el privilegio real y pontificio, la Universidad mallorquina estaba dispuesta a imagen de la de Lleida.[32] De esta forma, se tuvieron que aprobar unas Constituciones que revistieran un carácter bastante similar a las de la Universidad catalana. A tal efecto, se mandaba, en el *Título I* que:

> «para su gobierno y conservacion se formen quatro claustros, o quatro Collegios uno de cada Facultad, los quales se compondran de los Cathedraticos, y de cierto numero de Graduados incorporados á esta Universidad».[33]

El colegio o claustro de la Facultad de Artes y Filosofía lo componían doce miembros: los cuatro catedráticos de Artes (lulista, escotista, suarista y tomista) y ocho colegiados que debían ser doctores en dicha especialidad. Las cuatro cátedras de Artes anteriores tenían asimismo el apoyo de dos catedráticos más, de positiva y de moral,

30. J. Lladó Ferragut. *Historia del Estudio General Luliano…, cit.* p. 57 y ss.
31. ARM, Fons Lul·lisme, 42, *cit.* «En la exposición puede leerse que «la Lulliana es la primera de que toma el nombre la Universidad».
32. A. Santamaría, *La promoción universitaria en Mallorca, cit.* p. 85 y ss.
33. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 1, p. 44.

que eran comunes a todos los cursos. La estructura del claustro era deudora de los acuerdos a los que se había llegado con las órdenes religiosas para el reparto del poder. Como en 1692 no había suficientes graduados para componer el colegio, se ordenó que los catedráticos de Artes y Filosofía se agregasen transitoriamente al Colegio de Teología.[34]

En realidad, las cuatro *opiniones* no tenían una importancia excesiva para la formación de los estudiantes de filosofía, puesto que todos ellos estaban obligados a realizar un plan de estudios similar. No existía, por lo tanto, cursos de filosofía «tomista», «escotista» o «suarista», en un sentido estricto, sino cursos de filosofía aristotélica, leídos *iuxta mentem* de Santo Tomás, Escoto o Suárez. La única singularidad, tal y como se ha subrayado en el apartado anterior, es la presencia de estudios lulianos, que no estudiaban la obra del Estagirita, sino la del Doctor Iluminado. La cátedra tomista era anexa al Convento de Santo Domingo, la escotista era anexa al de San Francisco y la suarista lo era al Colegio de Montesión, de la Compañía de Jesús. La cátedra luliana era propiamente la del Estudio General, regentada por clérigos regulares y seculares, la mayoría de los cuales procedía del Colegio de la Sapiencia.

Antes de ingresar al estudio de Artes, los escolares debían estudiar gramática y retórica.[35] Podían hacerlo en conventos, en diversos centros de la isla concertados con la Universidad, o en la sede de ésta. En la Universidad había tres profesores: uno de gramática de menores, otro de gramática de medios y finalmente el profesor de retórica. El 7 de mayo de 1692 se nombró catedrático de hebreo a Fr. Josep Agramunt, un dominico valenciano.[36] El 17 de mayo de 1697, pidió dejar la cátedra y trasladarse a Xàtiva para impartir allí un curso de artes,[37] de modo que la propedéutica lingüística se centró exclusivamente en el latín.

Los estudios de Artes y Filosofía, al igual que en buena parte de las Universidades europeas, tenían una duración de tres años.[38] Este hecho generó problemas con los dominicos cuando empezaron las

34. AHUIB, *Extraordinari de 1691*, f. 134.
35. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 12, p. 91.
36. BPM, Ms. 24, f. 170.
37. BPM, Ms. 24, f. 172.
38. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 13, p. 102.

clases en la Universidad, puesto que en ella el ciclo filosófico era trienal y la Universidad obligó a los dominicos a adaptar su plan de estudios bienal. Los dominicos no aceptaron la duración trienal y alegaron frente a la Real Audiencia que su curso tomista era bienal. La Real Audiencia falló a favor de los dominicos, pero la Universidad recurrió ante el Monarca, quien revocó la sentencia y ordenó que el curso bienal se adaptase a la duración trienal prescrita en la Universidad.[39]

Los profesores adquirían la cátedra para un trienio, en el que tenían que explicar, el primer año las súmulas de Pedro Hispano y la lógica del Estagirita, el segundo, la física aristotélica y el tercer año la psicología, la metafísica y la cosmología de Aristóteles.[40] Por su parte, los estudiantes de Artes y Filosofía según la opinión luliana debían cursar la *Lògica Nova* del Beato que, por su carácter ontológico, resultaba una buena base para la explicación de los fundamentos de la filosofía luliana.

El número de cátedras, al parecer, fue variable, aunque la estructura básica eran las cuatro cátedras de cada opinión. Al principio se añadían a estas cátedras otras de filosofía positiva y moral, regentadas frecuentemente por los dominicos.[41] Se fundaron dos cátedras más de filosofía luliana para dar consistencia a esta opinión. La primera de ellas tenía carácter trienal, y su primer regente fue Antonio Riera, presbítero.[42] La segunda también era trienal, aunque sus titulares, al parecer, podían revalidar los trienios libremente. El primer regente que conocemos es el Fr. Juan Rosselló, de la Orden de la Merced, que tomó posesión de ella el 22 de diciembre de 1705.[43] Ambas cátedras se proveían por la ciudad y no tenían remuneración.

A raíz de la expulsión de los jesuitas en 1767, quedó suspendida la opinión suarista y la configuración de las cátedras de Artes y Filosofía, en un informe de 1772, era a la sazón de cinco: tres lulistas (la de la Cofradía de San Pedro y San Bernardo y las dos de la ciudad), la tomista y la escotista.[44] En la encuesta universitaria de 1789, repro-

39. AHUIB, *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 120v.
40. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 23, p. 153.
41. BPM, Ms. 24, f. 22.
42. BPM, Ms. 24, f. 167.
43. BPM, Ms. 24, f. 169.
44. BPM, Ms. 24, f. 198.

ducida por Aguilar Piñal, sólo se señalan tres cátedras (lulista, escotista y tomista), lo que nos hace pensar que las otras cátedras lulistas eran anexas a la principal.[45]

Los dominicos fueron privados de sus cátedras en 1750 después de unos sonados incidentes antilulianos,[46] aunque la Real Audiencia de Castilla mandó devolvérselas en 1761. El antilulismo de los dominicos se había manifestado ya en 1699,[47] pero repuntó con ardor en la segunda mitad del XVIII y se consolidó con el pontificado de Juan Díaz de la Guerra, feroz detractor del Beato. La represión antiluliana, unida a la decadencia generalizada de los estudios escolásticos, coadyuvó a que la Facultad de Artes y Filosofía sufriese un daño ya irreversible. Los últimos treinta años de vida universitaria fueron los de la supervivencia de una institución lastrada económicamente y que no podía ni quería adaptarse a las reformas.

Puede observarse que la estructura de la Facultad de Artes y Filosofía era distinta a la de la mayoría de las universidades hispanas del momento. Las otras no mantenían la idea de la pluralidad de opiniones, sino que ofrecían una estructura marcadamente aristotélico-tomista. Las cátedras lulianas representaban una curiosa particularidad. En cambio, en cuanto al contenido de las mismas, pese a las opiniones, se correspondía con el del resto de las universidades hispanas del momento que, en su mayoría tenían tres cursos de filosofía: uno de lógica, otro de física y otro de metafísica. La ética se explicaba en un momento u otro. Así sucedía en Almagro, Ávila, Baeza, Osuna, Oviedo… y en la mayoría de las demás Universidades menores.[48]

En la Universidad Luliana, el programa era particularmente con-

45. F. AGUILAR PIÑAL, «La encuesta universitaria de 1789», *Hispania*, XXXII, 120 (1972), p. 198.

46. Los antecedentes pueden verse en L. PÉREZ MARTÍNEZ, «Un capítulo sobre el lulismo mallorquín: El Te Deum de 1750», Palma, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: revista d'estudis històrics,* 41 (1989), p. 333-341 y R. RAMIS BARCELÓ, «Pasquines de lulistas y antilulistas en 1750: (Biblioteca Pública de Palma, ms. 1146)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: revista d'estudis històrics*, 65 (2009), p. 285-300.

47. Véase A. CASSANYES ROIG y R. RAMIS BARCELÓ, «El atentado antiluliano de 1699 en el marco ideológico de la Universidad de Mallorca», *Memòries de la Reial Academia mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 22 (2012), p. 141-165.

48. F. AGUILAR PIÑAL, «La encuesta universitaria de 1789», *cit.*, p. 197 y ss.

servador y mantuvo las directrices de las Universidades de los Austrias[49] hasta prácticamente el XIX. En vez de las matemáticas, álgebra y música, que se estudiaban en Salamanca, o el ambicioso programa de Valencia o Valladolid, en Mallorca se seguía con las súmulas de Pedro Hispano, sólo en consonancia con las universidades menos innovadoras.[50] Se hizo muy poco caso a las directrices reformadoras del XVIII, sobre todo de Carlos III. Los planes de estudio variaron muy poco.[51] Sin embargo, el lulismo y la variedad de opiniones hicieron que la comprensión de la filosofía no fuese tan conservadora como el programa parecía determinar.

3. La colación de los grados

A partir del primer día de junio, el Rector, los catedráticos de Prima de Artes y Filosofía y el secretario se reunían en la capilla de la Universidad para celebrar las pruebas, e iban llamando uno a uno los diferentes estudiantes convocados.[52] El estudiante debía presentar sus cuadernos manuscritos y las cédulas de frecuentación de las clases firmadas por los catedráticos con quienes hubiera estudiado. Era necesaria asimismo la presencia de dos testigos que certificaran la asistencia a los cursos. El Rector, los catedráticos y el secretario debían reconocer los cuadernos, basándose en su grosor, y certificar tanto la frecuentación del estudiante como su buen comportamiento.[53]

Hay que notar que había una serie de personas que quedaban excluidas de la obtención de grados. Concretamente, no se permitía la

49. R. Ramis Barceló, «La política universitaria de los Austrias en la Península Ibérica» en A. Mattone (ed.), *Le origini dello Studio Generale sassarese nel mondo universitario europeo dell'eta moderna*, Bolonia, CLUEB, (en prensa).

50. Véase el clarificador trabajo de J. M. Izquierdo Arroyo, «Lógica clásica postsumulista (1550-1950)» *Boletín Millares Carlo*, 6 (1982), p. 337-458, esencialmente p. 345-347.

51. Compárese con M. y J. L. Peset, *El reformismo de Carlos III y la Universidad de Salamanca. Plan General de Estudios dirigido a la Universidad de Salamanca por el Real y Supremo Consejo de Castilla en 1771*, Univ. de Salamanca, 1969, p. 17-18.

52. Según J. Lladó Ferragut, *Historia del Estudio General Luliano…, cit.* p. 137, se procedía de esta manera para evitar tumultos y aglomeraciones.

53. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 13, p. 97.

graduación de personas que no tuviesen «sangre limpia», principalmente los *xuetes*, ni tampoco de la gente de malas costumbres. Correspondía al Rector determinar si existía alguna causa de exclusión, pidiendo al colegio si conocía algún motivo para no graduarlo.

Los aspirantes al grado de bachiller debían demostrar su matriculación y aprobación de todos los cursos de la Facultad.[54] El bachillerato en Artes y Filosofía, como se ha dicho ya, era obligatorio para los aspirantes al grado de bachillerato en Medicina o en Teología, mientras los aspirantes al grado de bachiller en Cánones o Leyes sólo tenían que demostrar haber cursado estudios de Artes y Filosofía durante un mínimo de dos años.

El ejercicio para la obtención del grado de bachiller tenía dos partes. La primera consistía en la defensa de unas conclusiones, que, al ser impresas, no podrían ser más extensas que una hoja de papel sin ningún tipo de decoración. Estas conclusiones debían ser defendidas durante dos horas en una ceremonia presidida por un catedrático padrino,[55] a elección del estudiante, y con cuatro colegiatos que debían interrogar y tentar al candidato.[56] De los cuatro colegiatos, dos de ellos debían ser catedráticos y dos no. Estos cuatro colegiatos eran los encargados de argüir sobre las conclusiones presentadas por el aspirante. Dicha discusión se celebraba el mediodía.

Una vez defendidas las conclusiones, el aspirante debía ser examinado por dos colegiatos, uno catedrático y el otro que no lo fuera. Este examen se celebraba ante el canciller o el protocanciller, según a quien correspondiese conferir el grado. Los examinadores formulaban dos preguntas sobre las materias que el aspirante había cursado durante sus estudios y argüir sobre las respuestas dadas.

Una vez superadas las dos partes del examen, y después de la profesión de fe, se procedía a la concesión del grado de bachiller. La ceremonia de concesión del grado se celebraba en horas no lectivas, para permitir la asistencia de los distintos catedráticos. De hecho, el Rector debía procurar que la colación del grado de bachiller se celebrase en días feriados. Después de todo este proceso, el nuevo bachi-

54. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 14, pp. 104-105.

55. Según J. Lladó Ferragut, *Historia del Estudio General Luliano…, cit.* p. 138, el padrino solía ser el catedrático que había preparado al candidato mediante lecciones de repaso.

56. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 14, p. 105.

ller en Artes y Filosofía pagaba 45 reales de plata, que se repartían entre el canciller (5 reales), el rector (5 reales), el clavario (2 reales), el padrino (5 reales), los examinadores (6 reales), el secretario (6 reales), el bedel (3 reales), los cuatro interrogadores (8 reales) y el arca (5 reales).[57]

Los grados de Licenciado y Doctor, como ocurría en la mayoría de Universidades hispanas, iban muy ligados, porque la licenciatura era un simple trámite antes de acceder al grado de doctor. Los aspirantes a los grados de licenciado y doctor debían ser, en cualquier caso, bachilleres en la facultad por la cual aspiraban a ser graduados. Además, debían haber cursado sus estudios en su totalidad. El ejercicio para la obtención del grado presentaba también varias partes.

En primer lugar, los aspirantes debían ser examinados por cuatro colegiatos, dos catedráticos y dos que no lo fueran. Estos examinadores eran elegidos según turno, para asegurar el buen funcionamiento del sistema: el secretario debía anotar los turnos correspondientes en un libro dispuesto a tal efecto. Los cuatro colegiatos examinaban y tentaban al aspirante a doctor por separado y en privado, y todos ellos valoraban su validez para recibir el grado. La valoración debía ser presentada ante el Rector, escribiendo en una cédula las letras A (aprobado) o R (reprobado). En caso de empate, el rector elegiría un quinto examinador. Si el aspirante era reprobado, correspondía al Rector informarle del resultado de la prueba y animarle a volver a intentarlo en un futuro. En caso de que el aspirante superara esta primera prueba, se le otorgaría un padrino, un colegiato elegido normalmente por el aspirante (siempre y cuando le pagara la propina correspondiente) o, en su defecto, designado por turno.

El día siguiente, el Rector establecía la fecha para el sorteo de los puntos que el aspirante al grado de doctor debería leer el día del examen, extrayendo de dichos puntos una serie de conclusiones que debería defender. Además, convocaba todos los colegiatos de Artes y Filosofía al sorteo de puntos, mediante cédulas entregadas por bedel en un plazo máximo de tres días antes de la celebración del acto. Por otra parte, el colegio designaba, normalmente por turno, a dos colegiatos que se encargarían de la elección de los puntos.

La ceremonia de sorteo de puntos requería el *quorum* establecido en las Constituciones, de tal modo que, si no se llegaba al número

57. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 30, p. 180.

mínimo de colegiatos, se procedía a designar los doctores agregados al colegio colegiados de forma extraordinaria hasta completar el número exigible. Entonces, se procedía al sorteo de los puntos. El procedimiento era similar al de la elección de puntos para las oposiciones: un niño menor de siete años marcaba tres puntos pinchando con un alfiler tres veces en los libros de lógica y filosofía natural de Aristóteles,[58] salvo para los que aspiraban al grado según la opinión luliana, que eran examinados sobre la *Lògica Nova* del Beato Ramon Llull, siguiendo el mismo procedimiento.[59]

De entre estos tres puntos, el colegiato más antiguo elegía el primer tema de lectura del aspirante. Seguidamente, el otro colegiato elegía el segundo tema.

Una vez establecidos los dos puntos de lectura, se daba una copia de los puntos a los dos colegiatos encargados de la elección y a dos colegiatos que tenían que interrogar al aspirante. Estos últimos juraban no comunicar sus preguntas al aspirante. El examen, que consistía en una lectura de los puntos y en las consecuentes preguntas de los interrogadores, se fijaba en un plazo no superior a las veinticuatro horas posteriores a la celebración del sorteo de los puntos. El aspirante trabajaba los puntos indicados, buscando extraer, como mínimo, dos conclusiones de cada punto en un plazo máximo de tres horas desde la asignación de los mismos. Estas conclusiones debían ser enviadas a los interrogadores por medio del bedel, con el objetivo de que éstos pudieran definir mejor sus preguntas.[60]

El día siguiente, se celebraba la lectura y defensa de conclusiones en una ceremonia a puerta cerrada. El colegio correspondiente se reunía, en presencia del canciller o del protocanciller, en la capilla de la Universidad. Los aspirantes al Doctorado de las Facultades mayores debían leer durante una hora sobre los dos puntos indicados el día anterior, a razón de tres cuartos para el primer punto, y un cuarto de hora para el segundo punto. Sin embargo, los aspirantes al grado en Artes y Filosofía, podían leer sólo media hora sobre los dos puntos si así se decidía. Tras la lectura del primer punto, el colegiato encargado de la elección del tema y los interrogadores procedían a realizar sus preguntas al aspirante. Seguidamente, cualquier colegiato presente

58. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 15, p. 115.
59. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 15, p. 116.
60. Ibid.

en la ceremonia podía interrogar al aspirante sobre el tema leído. Al finalizar esta primera tanda de preguntas, el aspirante procedía a la lectura del segundo tema, durante un cuarto de hora, y seguía una segunda tanda, con el mismo procedimiento que la primera.

Al finalizar la defensa de las conclusiones, el aspirante al grado y su padrino abandonaban la capilla de la Universidad. A continuación, los diferentes colegiatos juraban ante el canciller o protocanciller que serían justos y no concederían su voto por amistad o soborno. El canciller o protocanciller proponía un veredicto, y los colegiados votaban sobre la aptitud del aspirante mediante habas blancas o negras. En el caso de que hubiese mayoría a favor de aprobar al graduado, se procedía a votar sobre la calidad del grado, que podía ser *tanquam benemeritum, valde condignum, multi valde condignum de toto rigore iustitiæ, y nemine discrepante.*[61] Cada calidad era votada, por este orden, y no se votaba una calidad superior si no se aprobaba por mayoría de votos la calidad inmediatamente inferior.

Una vez finalizadas las votaciones, el aspirante al grado era informado del resultado de las mismas, y el nuevo licenciado hacía la profesión de fe.

En el caso de los doctores en Artes y Filosofía, el grado era conferido inmediatamente[62] mientras que, en los demás casos, se confería el grado de licenciado en la facultad correspondiente, pero no se confería el grado de doctor hasta que no se hubieran defendido unas conclusiones generales, en el plazo máximo de dos meses desde la concesión del grado de licenciado.

Finalmente, el nuevo doctor realizaba la profesión de fe y juraba defender el misterio de la Inmaculada Concepción. Entonces, el canciller publicaba el grado, y el padrino le conferiría el doctorado, entregándole el bonete.[63] El presidente de la ceremonia, normalmente el canciller o el protocanceller, le imponía la borla de doctor con la fórmula general para todas las universidades «*Ego aucthoritate Apostolica et Regia quæ fungor, confero tibi gradum Doctoris in nomine Patri et Filio et Spiritu Sancti*», y, seguidamente, el doctor recibía el resto de insignias doctorales (guantes, espuelas y daga).

Inicialmente, el acto se llevaba a cabo en la capilla de la Univer-

61. *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, tít. 14, p. 113.
62. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 15, p. 116.
63. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 14, p. 113.

sidad Literaria, pero, debido a su reducido tamaño, se propuso que la concesión del grado se celebrara en la iglesia del convento de San Francisco, usando la sacristía como estancia de votación.[64] La capilla de la Universidad Literaria, por su parte, se reservaría para la colación de los grados menores (esencialmente, el grado de bachiller) y para colacionar los grados mayores de aquellas personas que lo solicitaran explícitamente.

Al finalizar el acto, los colegiados acompañaban al canciller y al rector a sus casas y, seguidamente, al nuevo doctor a la suya. Después de todo el procedimiento, el estudiante debería abonar el pago de 190 reales, que se repartían entre el canciller (10 reales), el rector (10 reales), el prefecto de estudios (3 reales), el padrino (10 reales), el síndico (3 reales), los cuatro tentadores (24 reales), los cuatro interrogadores y encargados de los puntos (32 reales), siete colegiatos (28 reales), el clavario (4 reales), el secretario (15 reales), los cuatro interrogadores de las conclusiones (20 reales) , el bedel (4 reales), el arca (20 reales), el donativo al Beato Ramon Llull (5 reales) y la sacristía (2 reales).[65]

4. Práctica de la colación y sociología de los graduados

Los estudiantes que recibieron los grados de bachiller y doctor en Artes y Filosofía. En general, cabe destacar que muchos recibieron en bachillerato como paso previo obligado para alcanzar el bachillerato en Medicina o en Teología, pero otros lo hicieron como forma de consolidación de unos estudios básicos. La proporción de doctores en Artes y Filosofía era muy baja en relación con los bachilleres. Eso se explica porque el doctorado en Artes y Filosofía no tenía ninguna «salida profesional», pues los doctores en Teología, Leyes y Cánones o Medicina podían ejercer su oficio o bien opositar a alguna plaza civil o eclesiástica en la que se requiriese el grado. Así sucedía en la mayoría de las Universidades de esa época.[66]

El doctorado en Artes y Filosofía era, en general, una forma de

64. Véase, por ejemplo, AHUIB, *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 97v.

65. *Constituciones, Estatutos y Privilegios…,* tít. 30, p. 180.

66. Véase por ejemplo, A. Felipó et alt., «Grados concedidos por la Universidad de Valencia durante la primera mitad del siglo xvii (1612-1649)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 65 (1992), p. 251.

recompensar a los graduados que habían ganado una cátedra de filosofía, o habían sido designados en su convento para hacerlo. Así pues, las personas que habían recibido el grado de bachiller en Artes y Filosofía podían presentarse a las cátedras de filosofía. Antes de empezar sus lecciones o, a lo sumo, seis meses después de haber empezado a dictarlas, recibían la borla. El segundo tipo de doctorandos en Artes y Filosofía eran aquellas personas que querían el grado para presentarse a alguna oposición eclesiástica menor: curato, beneficio, capellanía… en la que no se exigiese el grado de Doctor en Teología.

Existían, por último, aquellos estudiantes que deseaban recibir todas o casi todas las borlas universitarias (generalmente, Artes y Filosofía, ambos Derechos y Teología). En la Universidad Luliana, sobre todo durante la segunda mitad del XVIII, se dieron varios casos. Entre ellos cabe citar los de Agustín Antich de Llorach[67] y de Antonio Nicolás Lobo,[68] ambos clérigos y, con el tiempo, Rectores de la Universidad. Hay que consignar que éste, pese a la supuesta grandeza, era un rasgo muy propio de las Universidades menores y decadentes, satirizadas a menudo.

Al empezar a colacionar grados, la Facultad de Artes y Filosofía estaba ya en la última década de los Austrias, con un panorama universitario esclerotizado y poco prometedor. Sólo la escolástica luliana parecía ser un revulsivo en un marco acartonado y decadente. Por su estructura, la Facultad de Artes y Filosofía de la Universidad Luliana parecía situarse en un lugar intermedio entre las universidades de las grandes ciudades de la Corona de Aragón (Lleida, Barcelona, Valencia…) y las Universidades de dimensiones menores, que seguían el modelo de convento-universidad (Solsona, Tarragona, Tortosa, Oriola…) La Facultad de Artes y Filosofía de la Universidad Luliana, en el momento de su fundación, mantuvo importantes similitudes con las de Girona, Huesca y Gandia.[69]

Los sucesos posteriores favorecieron notablemente la singularidad de la Universidad Luliana. En un primer momento, después de la

67. Una semblanza puede verse en A. PLANAS ROSSELLÓ y R. RAMIS BARCELÓ, *La Facultad de Leyes y Cánones…, cit.,* pp. 150-151.

68. Véase J. LLADÓ FERRAGUT, *Historia del Estudio General Luliano…, cit.* p. 78.

69. Véase S. MARQUÉS, «L'Estudi General de Girona» en J. J. BUSQUETA y J. PEMÁN, *Les universitats de la Corona d'Aragó, ahir i avui. Estudis històrics*, *cit.*, p. 73-115.

Guerra de Sucesión, todas las Universidades del Principado de Cataluña quedaron clausuradas y la Universidad de Cervera fue la única con facultad de otorgar los grados. Si las Universidades de Solsona y de Gandia eran dos de las más socorridas de la Corona de Aragón durante el siglo XVII, pues en ella los grados eran fáciles y baratos, las circunstancias desfavorables en Cataluña favorecieron el asentamiento definitivo de la Universidad de Gandía como institución fraudulenta y poco rigurosa.

Los grados en Artes y Filosofía en la Universidad Luliana fueron en general abundantes, aunque la situación empezó a desbordarse en la segunda mitad del XVIII. Mientras la Universidad de Gandía pudo absorber la demanda de buena parte de los estudiantes catalanes y valencianos, la colación de los grados en Artes y Filosofía de la Universidad mallorquina se mantuvo en un ritmo constante.[70] Hubo varias quejas por parte de las autoridades académicas cervarienses, protestando por la laxitud en la colación de los grados.[71]

Después de la clausura de la Universidad de Gandía, muchos estudiantes catalanes huyeron de Cervera y se embarcaron hacia Mallorca para obtener los grados que querían. La nómina de los apellidos en las décadas de 1770 y 1780, principalmente, muestran la presencia de estudiantes catalanes. A partir de la década de 1770, los grados universitarios se dispensaron en Mallorca con una mayor ligereza de la ya acostumbrada, un hecho que coadyuvó a la mala fama de la Universidad Luliana.

Por lo demás, casi todos los graduados eran mallorquines, salvo los menorquines y los ibicencos, que solían empezar los estudios en su isla de origen y que, al llegar a Mallorca, exhibían una certificatoria que les permitía cursar sólo el último o los últimos cursos en sede

70. P. García Trobat, «Los grados de la Universitat de Gandía (1630-1772)», en AAVV, *Universidades españolas y americanas*, Valencia, CSIC, 1987, p. 175-87, muestra la evolución de los graduados: la época desde 1675 a 1720 tuvo entre doscientos y trescientos graduados, mientras que desde 1720 el número aumentó considerablemente. En el quinquenio 1765-1769 hubo un total de 792 graduados. Cuando fue expulsada la Compañía de Jesús y se clausuró la Universidad de Gandía, buena parte de los estudiantes buscaron otros destinos. Uno de los principales, sobre todo para los catalanes, fue la Universidad de Mallorca.

71. J. Amengual i Batle, «La preilustración en los medios eclesiásticos de Mallorca (s. XVII-XVIII)», *Hispania*, 212 (2002), p. 917, reproduce la queja de las autoridades cervarienses que elevaban su queja porque algunos estudiantes de esa universidad consiguieron el grado en Palma estando solamente una semana en la isla.

universitaria. Al tratarse de una sociedad pequeña, la endogamia era un rasgo frecuente, puesto que sólo las familias bien posicionadas podían costear los estudios universitarios de sus hijos y, si el lector se detiene a observar los apellidos, puede observar que se repiten con gran asiduidad. Las matrículas confirman asimismo los lazos familiares.

Cabe destacar que la edad de los alumnos matriculados en el primer curso de Artes y Filosofía se situaba, por lo general, entre los dieciséis y los dieciocho años, aunque hay casos de extraordinaria precocidad (normalmente los hijos de universitarios) que ingresaban a los trece o a los catorce. Todos ellos, como se ha dicho, tenían que haber aprobado previamente los cursos de gramática y retórica.

En cuanto a la extracción social y profesión de los estudiantes, cabe decir que puede dividirse en dos grandes grupos, al igual que ocurría en la gran mayoría de las universidades: por una parte los estudiantes que querían el grado de bachiller en Artes para pasar a las Facultades mayores y los que sólo querían el grado en Artes y Filosofía. Otra clasificación puede hacerse atendiendo a cuestiones sociales: los estudiantes de Teología eran prácticamente todos clérigos, mientras que médicos y legistas eran laicos. Los canonistas podían pertenecer a una u otra condición. Lo cierto es que si se suman los estudiantes que buscaban el grado solamente para pasar a las Facultades mayores, el resultado representa la gran mayoría de los estudiantes de Artes y Filosofía.

Cabe destacar que la gran mayoría de los estudiantes de Leyes y Cánones preferían acabar los estudios de Artes y Filosofía, pese a que no era preceptivo hacerlo, sino que bastaba con tener dos cursos aprobados. En la relación de graduados que se presenta en las páginas siguientes se encuentran casi todos los juristas del XVIII.[72]

La mayoría de los doctores en Artes y Filosofía eran clérigos que provenían de los conventos de la Ciudad de Mallorca o de las dos instituciones que, a la sazón eran consideradas el equivalente de un «Colegio Mayor»[73] para los eclesiásticos. Por una parte, el Seminario Conciliar de San Pedro, erigido en 1700, en el que vivían unos cuarenta estudiantes seminaristas que luego engrosaban las filas del cle-

72. A. Planas Rosselló, «Los juristas mallorquines del siglo XVIII», *Memòries de la Reial Acadèmia mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 12 (2002), p. 37-97.

73. F. Aguilar Piñal, «La encuesta universitaria de 1789», *cit.*, p. 204.

ro secular. Por otra parte, el ya citado Pontificio Colegio de la Sapiencia, donde vivían unos diez o doce becarios, que cultivaban en su mayoría la filosofía luliana.

Cabe destacar que con esta relación de grados se puede documentar la inmensa mayoría del alumnado de la Universidad Luliana. Es cierto que se escapan de la relación algunos graduados en Leyes y Cánones y algunos otros que, por diferentes circunstancias, tuvieron una colación irregular. Por desgracia, los libros de grados de la Universidad no están completos y algunos cursos, sobre todo de los últimos años, con la universidad colapsada a causa de las impurificaciones de los absolutistas, no reflejan la totalidad de los graduados. La Universidad no se cerró definitivamente, pues fue convertida en un Seminario Conciliar, dependiente del de Cervera, en el que siguieron estudiando algunos eclesiásticos.[74] Los intentos posteriores para reinstaurar la Universidad no tuvieron éxito.[75]

Hay que concluir destacando que la documentación que se presenta seguidamente, pese a ser fragmentaria a trechos, es completamente inédita y representa un paso destacado para la historiografía de la Universidad de Mallorca, así como resulta un rico caudal de datos para conocer mejor la historia religiosa, social y cultural de Mallorca durante el siglo XVIII y el primer tercio del XIX.

DOCUMENTACIÓN CONSULTADA

Libro 2. *Actes del studi Genaral. Scriba Joan Servera nottari*. Lomo: *Extraordinari de 1691*.

Libro 28. *Actes de Graus de la Universitat litterària, y Estudi General lulliano. Desde lo any 1693 en 1696*. Lomo: *Graus desde 1693 ad 1696*.

Libro 29. *Actes de Graus de la Universitat litterària, y Estudi General lulliano. Desde lo any 1696 en 1703*. Lomo: *Graus desde 1696 al 1703*.

Libro 30. *Actes de Graus de la Universitat litterària, y Estudi General lulliano. Desde 1703 en 1712*. Lomo: *Actes 1703 ad 1712*.

74. Véase P. Fullana Puigserver, «La Reial i Pontifícia Universitat Literària de Mallorca. Entorn del fet de la supressió (1829-1835)», en *Afers*, 20 (1995), p. 117-128.

75. A. Planas Rosselló, «La Universidad Literaria Balear (1840-1842): un intento fallido de restauración de los estudios universitarios en Mallorca», *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad*, 14/2 (2011), p. 295-316.

Libro 43. *Actes de Bachillés y Graus de Filosophia Theologia, y Medicina de la Universidad Litterària y Estudi General Lulliano desde 1712 fins en 1716*. Lomo: *Philosophia, Theologia y Medicina 1712 ad 1716*.

Libro 44. *Actes de Graus manors y Meyors de la Universidad Litterària y Estudi General Lulliano desde 1717 fins en 1721*. Lomo: *Philosofia Medicina y Lleys 1717 ad 1721*.

Libro 45. *Actes de Bachiller, y Graus de Philosofia de la Universidad Litterària, y Estudi General Lulliano desde 1725 fins en 1738*. Lomo: *Philosophia 1725 ad 1738*.

Libro 46. *Actes de Bachiller, y Graus de Philosophia, de la Universidad Litterària y Estudi General Lulliano desde 1739 fins en 1751*. Lomo: *Philosophia 1739 ad 1751*.

Libro 47. *Actes de Bachiller y Graus de Philosofia de la Universidad Litterària y Estudi General Lulliano desde 1751 fins en 1762*. Lomo: *Philosophia 1751 ad 1762*.

Libro 49. *Actes de Bachiller, y Graus de Philosophia de la Universidad Litterària y Estudi General Lulliano desde 1762 ad 1765*. Lomo: *Philosofia 1762 ad 1765*.

Libro 50. Lomo: *Philosofia 1765 ad 1771*.

Libro 51. Lomo: *Philosofia 1772 ad 1779*.

Libro 52. Lomo: *Philosofia de 1779 ad 1787*.

Libro 53. Lomo: *Filosofía de 1787 ad 1792*.

Libro 54. Lomo: *Grados de Philosofía de 1792 ad 1798*.

Libro 61. Lomo: *Diferents autes de Grados de Bachiller y Doctor de todas Facultades, sus Exercicios y agregaciones de los años de 1716 ad 1755*.

Legajo 1. *Papeles referentes al funcionamiento interno de la Universidad*.

Legajo 6. *Años 1726-1827*.

Legajo 41. *Actas del Colegio de Filosofía para la obtención de grados*.

Legajo 47. *1726-1830. Varios*.

Legajo 51: *1768-1842. Legajo de impresos*.

LLUITES ANTILUL·LISTES A LA MALLORCA DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII

Rosa Planas

Introducció

Ramon Llull no era conscient dels terratrèmols que havia de causar després de mort i pensà sovint que havia fracassat, però la influència del seu pensament s'ha mantingut activa al llarg dels segles i de maneres diferents. Podem dir que ha estat un dels pensadors que ha despertat més creativitat i regeneració en la cultura occidental. Però tot i així, no li ha mancat també amb la incomprensió d'un sector important de les jerarquies eclesiàstica i acadèmica, fent que fos desplaçat de la nòmina dels sants i mantingut en perpètua quarantena.

Llull va ser sincer en els seus textos, precisament per això el seu pensament no sempre va ser ben entès, cosa que, juntament amb factors que no tenien res a veure amb ell, l'allunyaren dels altars. Es confessà pecador, feble i apassionat, però sempre i en tot moment es declarà apassionadament catòlic.

Després de la seva mort, els seus seguidors incondicionals, identificats amb el franciscanisme, que també professà la dinastia reial mallorquina, lluitaren amb tenacitat per servar la seva memòria i la seva doctrina. De Mallorca, que va ser el seu bressol i també l'origen del seu pensament, sorgiren alguns dels més durs i tenaços perseguidors, identificats des d'un primer moment amb les tesis de

l'inquisidor gironí Nicolau Eimeric, defensades durant segles i fins a extrems impensables pels seus germans d'orde, els dominics.

La història que tractarem exposa un episodi que sacsejà fins al darrer racó de les institucions mallorquines, i que sortí dels límits de la mateixa illa, tot i que els dominics perderen la batalla, s'iniciava el camí cap a l'amputació lul·liana, fet que s'havia de materialitzar durant el mandat del bisbe il·lustrat Juan Díaz de la Guerra (doc. 1772-1777).

Presentem l'opuscle titulat *La verdad sin rebozo, manifiesto en el que se declaran los motivos que han tenido los religiosos dominicos del real convento de Palma Reyno de Mallorca para no asistir a un Te Deum, dirigido al Venerable Raymundo Lulio dia 24 de enero de 1750.*[1]

L'escrit, del qual es conserven diverses còpies manuscrites, va ser la resposta escrita a la gran confrontació viscuda entre els dominics i la resta d'ordes religiosos i institucions de la Ciutat per causa d'un *Te Deum* en acció de gràcies celebrat el 24 de gener de 1750, a l'església de Sant Francesc, i dedicat a la Immaculada Concepció i a Ramon Llull. Els dominics es negaren a retre culte públic a Llull i per aquest motiu varen ser acusats de deslleialtat a la Ciutat i d'enemics dels sants.

En defensa de les posicions ideològiques i també dels privilegis que perillaven a causa de la seva actitud, es va escriure aquest opuscle en un intent d'exposar els punts de desacord en tot el que es referia al culte a Ramon Llull.

En defensa de la veritat cal dir que el lul·lisme sempre va tenir dues vessants: l'una culta i l'altra popular. En canvi, l'antilul·lisme sempre tingué l'origen en els cercles més cultes i entre els eclesiàstics. En el segle XVIII, s'hi ajuntaren a més dels motius ja tradicionals, d'altres d'ideològics, influïts pels valors de la Il·lustració, tendència centralitzadora que negava l'esperit medieval i també les nacionalitats i els pensadors que els representaven. Aquesta actitud de rebuig va tenir un dels seus més insignes representants en el cistercenc Benito

1. Fra Sebastià Rubí: *La Verdad sin rebozo, manifiesto en que se declaran los motivos que han tenido los religiosos dominicos del real convento de Palma Reyno de Mallorca para no asistir a un Te Deum, dirigido al Venerable Raymundo Lulio dia 24 de enero de 1750*. BA, ZE4-11/377, Biblioteca Lluís Alemany (Consell de Mallorca) Palma.

Jerónimo Feijóo (1676-1764), qui comptava amb el suport dels ambients cortesans de l'època, que ja presagiaven un incipient anticlericalisme que havia d'esclatar de manera violenta en les guerres del segle XIX i amb la injusta i brutal Desamortització.

AUTORS I RÈPLIQUES

El manuscrit va aparèixer de manera anònima, però l'autor sembla haver estat Sebastià Rubí, religiós del convent de Sant Domingo, on rebé l'hàbit l'any 1734. Exercí de qualificador del Sant Ofici, lector de Filosofia i Teologia i catedràtic de Prima a la Universitat Literària. Va dur a estampa la *Breve y humilde insinuación de los motivos que asisten al Real Convento de Santo Domingo para mantenerse en una pura y negativa suspensión respecto de los actos de público, religioso culto que suelen tributarse al V. Raymundo Lulio*, publicada sense lloc ni data, però que Rogent i Duran van situar el mateix any de 1750.

Conta Terrassa en les seves cròniques, que l'any 1762 la Universitat s'oposà que li fos concedida a Rubí la borla de doctor a causa de la seva actitud i els seus escrits contra Llull. El document original de *La Verdad* es conservava a la biblioteca del convent de Sant Domingo. Rubí va morir a Palma el 13 d'octubre de 1762.[2]

L'impacte que provocà l'escrit, el qual circulà manuscrit i tingué una gran difusió, va fer sorgir un allau d'opuscles en defensa de Llull. En el text, el Beat era titllat de tot menys de sant, i s'hi atacaven també els lul·listes i les institucions de la Ciutat.

Entre les rèpliques conegudes, hi ha la del pare Mariano Bordoy, carmelita, que va intervenir amb la *Respuesta al manuscrito anónimo intitulado: La verdad sin rebozo, manifiesto en que se declaran los motivos que han tenido los religiosos dominicos de Palma, para no asistir a un Tedeum dirigido al V. Raimundo Lulio en 24 enero de 1750*. Manuscrit que es custodiava a la biblioteca de Montision, i considerat per Bover com la millor refutació de *La Verdad*, amb més de 739 planes.

No fou aquest, però, l'únic escrit. Una de les respostes vingué del

2. J. M. BOVER, *Biblioteca de escritores baleares*, t. 2, Palma, 1868, p.328.

pare Bartomeu Rubí, franciscà, que va escriure *Las cinco piedras de David, contra el Goliat arrogante o «La verdad sin rebozo» en defensa del culto y doctrina del B. Raimundo Lulio»*. Aquest franciscà havia estat company de Bartomeu Forners en una estada a Magúncia, on assistiren a les lliçons d'Ivo Salzinger, autor de la famosa edició maguntina de les obres de Llull.

Bartomeu Forners,[3] també franciscà, intervingué en la polèmica amb el *Libro de oro en que se dan armas defensivas para todo cuanto se objete al culto inmemorial, doctrina y martirio del illuminado Dr. y mártir el B. Raymundo Lulio, en ocasión de haber salido en 1761 un libelo infamatorio contra el Santo*. Manuscrit de 826 planes, l'original del qual es conservava a la biblioteca del comte d'Aiamans.

Aquest escrit no va ser l'únic que es redactà en ocasió de la polèmica, ja que fou seguit per la *Respuesta al libelo infamatorio de la Santidad, martirio, doctrina y culto del inclito mártir de Cristo y Dr. iluminado el B. Raymundo Lulio, después de ser venerado por tal en toda Mallorca y en otros Reynos por más de cuatro siglos*. I finalment per un *Epítome de la fama y virtud del B. Raymundo Lulio*, obra que, segons Bover, es conservava a la biblioteca del convent de Sant Francesc, i que Forners va escriure l'any 1773 amb intenció de dur-la a impremta, cosa que fou impedida per la intervenció del llavors bisbe Díaz de la Guerra.

Forners va pronunciar un *Sermón del iluminado doctor y mártir de Jesucristo el B. Raymundo Lulio, predicado el día 25 de enero de 1774 en la iglesia del Real convento de S. Francisco de Asis de esta ciudad*, que va provocar el seu desterrament al convent de Petra, per ordre del bisbe De la Guerra, amb la suspensió de les llicències per a confessar i predicar. En una relació feta per un dominicà contemporani, es diu que el pare Forners «predicó cincuenta minutos... contra Eymerich y aun contra el Rey, por haber privado recoger limosnas por la Causa Pía y quitado a la Universidad el título de luliana; que no temía morir por su Raymundo; que dijo cuanto le vino al labio, como un loco o temerario, de modo que mudó la cátedra del Espiritu Santo en tribunal del Diablo.»[4] Mentre es dirigia a Petra, la nit del 25

3. Per a consultar dades sobre els lul·listes i les seves obres, vegeu: *Base dades UB: orbita.bib.ub.es/llull/*

4. Joan Santanach i Suñol: «La Magúncia de Salzinger i altres records lul·lians de fra Bartomeu Forners», SL, 47 (2007), 141-174.

de gener, va caure malalt i s'hostatjà al convent de Llucmajor. Només pogué tornar a la ciutat després de tres mesos, però sense poder instal·lar-se al convent de Sant Francesc, sinó que va haver de romandre al de Jesús extramurs, on va morir al cap de poc temps. La defensa que féu Forners de Llull quan ja era d'edat avançada i amb salut precària, el va convertir en un dels màrtirs de la causa lul·liana durant el segle XVIII.

Les obres

La nostra guia conductora seran els dos opuscles citats: *La Verdad* i *el David*, on mirarem de descobrir en què es basaven les acusacions dels dominics i les diferents posicions que mantenien contra els franciscans. L'actitud de Rubí contra Llull i els lul·listes ve condimentada amb un exercici d'erudició, amb inacabables citacions de totes les disposicions emeses per les autoritats eclesiàstiques romanes. Es tracta d'un clar intent de negar qualsevol validesa al culte concedit a Ramon Llull. Però no s'acontenta amb això, ja que també hi ha un intent de desacreditar la persona i l'obra de Llull, i tots els seus seguidors. Pels excessos verbals i la seva intenció final, l'obra es va guanyar l'antipatia i l'animadversió de tots els qui defensaven la causa lul·liana i la dignitat del poble de Mallorca, que l'havia erigit en representant. La prepotència dels dominics queda reflectida en aquest document, on també es manifesta el menyspreu pels valors nacionals mallorquins, dels quals es burla posant en judici la capacitat del poble i de les institucions de Mallorca per a distingir entre la superstició i la vertadera santedat.

En definitiva, es tracta d'una síntesi de tot allò que durant segles havia emmagatzemat l'odi dominic contra la figura de Llull, a qui sempre van tenir com un opositor intel·lectual de sant Tomàs d'Aquino, i com un enemic dels dominics i de la seva tradició predicadora (recordem l'escena de la *Vida coetània*, on enmig d'una profunda crisi Llull es debat entre acceptar l'hàbit dominic o el franciscà i s'inclina finalment per l'orde de sant Francesc).

La Verdad

Comença amb una declaració de principis, informant que s'actua en defensa de l'honor i la fama dels dominics, que han estat insultats i ofesos. Les acusacions han estat formulades pels lul·listes i es concentren en tres punts:

Han estat tractats d'heretges
De contraris als sants
D'obstinats en una mala voluntat.

El motiu desencadenant, la sequera de 1749, i la novena que la Ciutat havia encarregat al convent de Sant Francesc per tal d'obtenir la intercessió de la Immaculada Concepció i del Venerable (aquest és el títol que es mantindrà durant tot el manifest per a referir-se a Llull). L'actitud dels dominics davant d'aquest fet consumat va ser contrarestar-lo amb una altra novena dedicada a sant Vicenç Ferrer i amb el rés nocturn del rosari (totes dues devocions típicament dominiques).

La sequera va ser llarga i també s'hi sumaren episodis de pestilència, fets que agreujaren la situació social de Mallorca. El gener de 1750, la comunitat de la parròquia de Santa Creu exposà la figura de Crist crucificat a la veneració pública i els Pares Trinitaris organitzaren una processó amb la imatge de la Verge dels Dolors. En aquesta ocasió, els precs foren escoltats i va ploure. L'Ajuntament, però, atribuí el miracle a Ramon Llull, i es va organitzar una acció de gràcies a l'església de Sant Francesc, amb un *Te Deum*, on quedaven convidats el Capítol de la Catedral i totes les comunitats de regulars.

En rebre la invitació, els dominics es negaren a acudir-hi sota el pretext d'un precepte dels seus generals que els impedia de retre culte als qui no havien estat canonitzats. Davant la negativa, se'ls va fer saber que la funció es duria a terme amb l'antífona i l'oració pròpies dirigides al Beat. A més, se'ls informava que el culte havia estat aprovat pel papa Urbà VIII.[5] El prior del convent es presentà a l'Ajuntament per a donar de pròpia veu la resposta, i, sempre segons el document, els regidors l'amenaçaren de promoure un aldarull contra el convent, si no assistien al *Te Deum*.

5. Es referien a la butlla *Coelestis Hierusalem* sobre cultes locals (1634).

Per a castigar la intransigència dominica, la ciutat va resoldre, a través del magistrat i després d'una votació, privar-los de totes les càtedres i fer-los tancar les aules menors. També se'ls informava que cap institució assistiria més al seu convent per cap motiu, i que tampoc acudirien allà on sabessin que predicava un dominic. També se'ls amenaçà d'informar del greuge al General dels Predicadors.

Les amenaces es concretaren en:
a. Privació de les càtedres
b. Tancament de les aules menors
c. Aïllament social

Els dominics reberen per escrit de part del seu General l'aprovació de la seva conducta. Contrariat, l'Ajuntament va escriure llavors al mateix General sol·licitant una explicació, i poc després reberen la mateixa resposta negativa: «no tenía arbitrio de dar a sus súbditos el permiso antes de la aprobación de la Silla Apostólica».

Els mesos de febrer, març i abril la situació va quedar paralitzada. Però el 30 d'abril la Ciutat es decidí a posar en pràctica les resolucions contra els dominics aprovades el dia 26 de gener. S'informava també a tots els estaments ciutadans d'aquesta decisió: cavallers, gremis i comunitats religioses. Els dominics, en veure's assetjats, decidiren d'acudir a la Reial Audiència, la qual hi intervingué amenaçant amb una multa de 900 lliures a qualsevol que s'atrevís a posar en pràctica les resolucions adoptades.

El Capítol substituí el canonge Vicari General seu vacant, Nicolau de Salas, per un canonge antidominic i lul·lià, Joan Ferrer, acusat pels dominics de posar en contra del seu convent l'opinió pública: «Baste decir que se miraba como contrario del V. Lulio el que no hablaba mal y perseguía los dominicos».

A l'escrit, s'hi detallen alguns dels insults i consignes que varen córrer per la ciutat. El crit de «Viva Raymundo» era considerat declaració de guerra pels dominics, els quals només amb aquesta frase ja se sentien insultats. Però la cosa anà més lluny, ja que la gent hi va afegir: «Viva Raymundo, y quien no lo dirá la nariz le caerá. Viva Raymundo y *fuera Roma*». Aquesta darrera proclama fregava el cisma, però alliberava les tensions acumulades contra l'ambigüitat de Roma.

Les coses arribaren tan lluny que els dominics no se sentien segurs

ni a l'interior del convent, la gent els insultava des del carrer i, quan sortien en processó, els escridassaven. Fins i tot arribaren a estirar-los de l'hàbit, anomenant-los: *Eymericos condenados*... Fet que demostra que la memòria pública no havia oblidat la furiosa campanya de l'inquisidor Nicolau Eimeric (1320-1399) contra Llull i els seus seguidors.

L'autor de *La Verdad* té l'objectiu de demostrar que els culpables d'aquestes accions anaven més enllà del que en el document s'anomena el «populacho» i assenyala la resta de clergues regulars i seglars, els quals acusa de ser el vertaders incitadors, ja sigui des de la trona o en conversacions privades, perquè mouen el poble en contra dels dominics dient que estan obstinats en una mala voluntat, i que són contraris als sants i pertorbadors de la pau pública.

També té interès a destacar la impertorbable conducta dels Pares Predicadors, que es mantingueren ferms en la seva posició, atrinxerats en la fermesa de no deixar-se arrossegar ni per les pressions populars ni per les polítiques. Fent gala del nom de dominicans, «cans del Senyor», l'Autor afirma ser conscient que «ha de ser el blanco de las iras de los muchachos y ladrones el perro que guarda con fidelidad la casa de su Señor».

En un atac directe contra els franciscans, afirma que els Pares Observants actuen donant veu als agitadors en les seves processons, que van flanquejades per una trentena de joves que criden «Viva Raymundo». Es refereix concretament a una processó que, des de la catedral es dirigí a l'església del convent de Sant Francesc, cantant la Corona de la Verge Maria. Una vegada arribats a l'interior del temple, els assistents llançaren a l'aire els barrets i la cridòria de *Viva Raymundo* es va propagar. En sortir de nou a l'exterior, l'exaltació pujà de to, ja que la gent no parava de cridar: «Viva Raymundo y muera Santo Tomás», expressant d'aquesta manera les tendències populars que rebutjaven l'intel·lectual més important dels dominics. La contraposició Ramon Llull–Tomàs d'Aquino es manifestava tot sovint en l'ambient de les aules, i d'allà es degué propagar entre la gent del poble.

De les paraules i els crits es passà als escrits, molts d'els quals anònims,[6] que haurien de divulgar-se durant tot el segle XVIII. No tots

6. Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ: «Inquisición, pasquines, lulistas y antilulistas (1750)», *Homenatge a Álvaro Santamaría. II* , «Mayurqa» 22 (1989), p. 873-884.

eren de la mateixa qualitat ni ambició. Anaven des dels fulls solts escrits en ocasions puntuals, fins als més doctrinals. Del primer tipus tenim l'exemple dels que es llançaren en una processó del Corpus, quan passava la imatge del Doctor Angèlic. Els pamflets deien: *Viva Raymundo y muera Santo Tomás*. Alguns estudiants en lliuraren un exemplar al lector Sebastià Tomàs Rubí (l'autor de *La Verdad*), qui es va escandalitzar.

Els dominics tenien per costum sortir al carrer amb una de les seves màximes devocions: el rés del rosari. Anaven acompanyats de músics i, durant aquesta època desfavorable, la gent els cridava la consigna de *Viva Raymundo*, sense deixar-los resar ni caminar amb llibertat.

No sabem si l'autor exagera quan diu que la comunitat dominica es va veure amenaçada fins al «último exterminio», fent referència als rumors que van córrer sobre la possibilitat que el convent fos incendiat, destrucció que malauradament s'havia de produir 87 anys més tard. Recordem que el convent i l'església de Sant Domingo, joia única del gòtic mallorquí, foren bàrbarament enrunats el 23 de gener de 1837, o si tot va ser una excusa per a demanar ajuda de l'exterior davant la situació complicada en què es trobaven a Mallorca. La qüestió és que decidiren dirigir-se al Consejo de Castilla, el qual aviat adreçà la resposta al Regent ordenant que els fossin retornades les càtedres als dominics i esborrades totes les resolucions contràries que s'havien dictat.

Tranquil·litzats amb aquesta decisió, els Pares Predicadors pensaren que s'havien resolt els seus problemes, però els ordes religiosos continuaren fent-los el buit. A les 40 hores de Sant Tomàs, festa de màxima solemnitat, solament hi acudiren els Mercedaris, els Jesuïtes, els Gaietans, els Antonians, els de Sant Felip Neri i els de la Missió, i tots els altres se n'abstingueren. Però el punt àlgid el va marcar el mateix dia de Sant Tomàs quan, a excepció dels Mercedaris i dels Missionistes, ningú va anar a fer missa a l'església dels dominics com era la tradició. Els dominics continuaven, tot i les ordres del Consejo de Castilla, apartats del culte i de la vida pública de la ciutat.

En una de les moltes queixes que expressa *La Verdad*, l'autor exposa que no tots els mallorquins són partidaris del Beat, que hi ha famílies, de les més il·lustres del país, que estan de part seva, tot recordant que el temple dels Predicadors era el preferit de la noblesa, o almenys d'una part de la vella noblesa mallorquina.

L'autor dirigeix les crítiques contra «un Padre (tal vegada Bartomeu Forners) cuyo nombre se calla por atención a su Instituto» que ha fet d'agitador contra els dominics, acudint amb falsos informes a totes les instàncies polítiques i religioses.

Aquest «Padre» sembla que aconseguí part dels seus objectius, ja que informa l'autor que el dia 19 d'agost de 1752, per ordre del rei (Carles III), els dominics varen ser privats de les càtedres per no haver retut culte a Llull, advertint-los que si no mudaven de parer, serien desterrats de l'Illa. La resposta davant l'actitud reial fou la mateixa: mantenir-se en l'obediència dels seus superiors, cosa que equivalia a no canviar de parer.

Fins a tres decrets reials, el darrer de 7 de març de 1755, varen ser contraris als dominics. Aquest darrer hi afegia la prohibició d'ensenyar Gramàtica i Retòrica, i la separació de la Universitat. Davant la persecució, els dominics es mantingueren obedients als seus Generals, sense retre culte al beat mentre no es pronunciés la Santa Seu.

Exposats aquests fets, l'autor declara que tot seguit exposarà els motius per no retre culte a Ramon Llull.

La resposta franciscana

En resposta a aquest opuscle foren molts els escrits que intentaren contrarestar les acusacions i atenuar el mal provocat.

Una de les rèpliques més directes és el també anònim:

El David balear contra el gigante de la Verdad sin rebozo[7]

Segons Bover, el manuscrit original es conservava al convent de Sant Francesc de Palma amb el títol complet de *Las cinco piedras de David contra el Goliat arrogante o La verdad sin rebozo, en defensa del culto y doctrina del b. Raymundo Lulio*. El símil bíblic compara la prepotència dels dominics, convertida ja en tòpic, amb el Goliat que espantava els israelites, mentre que la humilitat franciscana, també

7. Bartomeu Rubí: *Las cinco piedras de David contra el Goliat arrogante o La verdad sin rebozo, en defensa del culto y doctrina del b. Raymundo Lulio*. BA, ZE4-11/378, Biblioteca Lluís Alemany (Consell de Mallorca) Palma.

tòpica, és representada pel jove David amb una fona balear disparant pedres contra el gegant estranger.

L'obra restà inacabada, i es conserva en alguns manuscrits, que demostren que va ser copiada més d'una vegada i per mans distintes. Afirma Llorenç Pérez que va ser continuada devers 1775 per fra Lluís Vives. El presumpte autor, Bartomeu Rubí (1705-1774) va romandre en l'anonimat.

El manifest presenta un Llull «característico emblema de la nación balear» identificant-lo com a arquetip de la nació i per tant amb la mateixa càrrega simbòlica d'un sant Jordi o d'un sant Jaume. L'escrit es presenta com una «defensa de la antiluliana calumnia», que es revolta contra *La Verdad sin rebozo* afirmant que tracta «al Beato Lulio como a un vil, y despreciable estropajo, juntamente con el Reyno todo», punt en què fa convergir la identitat nacional amb la figura de Llull, en identificar tot atac contra el Beat com un atac a l'honor mallorquí.

El David, defensa i lloa les virtuts de l'orde franciscà

El tema de la Immaculada Concepció és punt d'atenció de les devocions franciscanes i l'autor acusa els dominics d'haver-la negada històricament (Tomàs d'Aquino s'hi havia declarat en contra en la seva *Summa*), i dirigeix l'atac contra Nicolau Eimeric, que es va fer ressò d'aquesta opinió: «la Inmaculada Concepción llamaban a boca llena aún los de juicio, herejes a los defensores [...] no por los rincones precisamente, si también en los púlpitos, como lo hacía el P. Nicolás Eymerico». La Immaculada Concepció no fou acceptada com a dogma fins al 8 de desembre de 1854. Llull i els franciscans s'hi havien expressat a favor alçant-se contra la misogínia d'un sector del catolicisme.

Com no podia ser d'altra manera, *El David* reflexiona sobre les acusacions que presenta *La Verdad* i descriu amb més detall com es desenvolupà la novena a la Immaculada Concepció i al Vble. R. Llull de l'any 1750: «Consistía dicha novena en mandar celebrar en el altar mencionado (la capella on es venerava el sepulcre de Llull) todos los 9 días una misa, la cual oída se rezaba 9 veces el padrenuestro, la avemaría y el *gloria patri*. Cantaba luego la comunidad la antífona que empieza: Raymundus con los... *In Conceptione tua Virgo* etc. *Ora*

pro nobis B. Raymunde etc. Riga montes etc. Con las oraciones correspondientes: *Deus qui per Immaculatam, etc*. Y como por este mismo tiempo corrían en Mallorca y principalmente en Palma unas agudísimas calenturas mesentéricas, catarrales y pútridas, que quitaban a muchos en pocos días la vida, se añadió también ... la colecta *pro infirmis*.» És a dir, les oracions anaven dirigides tant a la Immaculada com al Beat, i a més de demanar la pluja tan necessària, també es pregava per la salut dels malalts de l'epidèmia.

Continua la descripció amb la processó que es va fer tot seguit on, segons l'autor, assistí tot el poble i els religiosos franciscans «con muchísima razón por ser ambas devociones tan propias, tan características y tan innatas a la mayor nobleza y al humilde sayal de S. Francisco.» Tot reconeixent com a advocacions franciscanes tant la de la Immaculada com la de Llull.

La pluja que es produí seguidament és declarada miraculosa, ja que va resoldre el problema de la sequera i amarà els camps i les terres de Mallorca. L'autor s'emociona quan afirma que «dixeron algunos que había llovido más por bajo la tierra que por encima, lo cierto es que el pueblo todo tuvo la lluvia por milagrosa».

Acabada la introducció sobre el miracle, passa al contenciós dels dominics amb la Ciutat, i esmenta l'acusació que l'Antilul·lista (així anomena sempre l'anònim autor de *La Verdad*) ha fet contra la ciutat en tractar-la d'ignorant, supersticiosa i poc fiable. La seva rèplica vol refutar aquestes opinions i prendre partit a favor de les institucions que han estat atacades: «Sr. Antilulista V.M. ha reparado, que no se halla en el Mogol, o Philipinas, sino en Mallorca, y que habla de unos hechos que no sucedieron el primer día de la creación del mundo, sino que sucedieron al otro día, qual es en el presente caso el año 1750 [...]».

Quant al crit de «Viva Raymundo», interpretat pels dos autors com una consigna, *El David* s'esforça per treure-li radicalitat tot afirmant que «eran algunos jóvenes, que ninguno habían rayado en el bozo» els qui cridaven. Sobretot s'indigna a causa de la proclama de «Viva Raymundo y fuera Roma», perquè era clar el seu caràcter reivindicatiu i el perill cismàtic que representava. *El David* usa també de la retòrica per contradir aquesta greu acusació: «Sr. Antilulista por las entrañas de Jesucristo le ruego que no diga ni escriba sino la Verdad. Lo que yo, y otros mil más, hemos varias veces oído es: Viva Raymundo y fuera Broma, pero no fuera Roma.

Roma queremos como a buenos católicos, aunque V.M. no lo quiera...» Es fa difícil de creure que els dominics haguessin confós *Roma* amb *Broma*, però adonant-se del perill, el defensor de Llull i dels lul·listes, s'apressava a treure ferro i a introduir un canvi subtil en el lèxic i en la interpretació.

Entomant la persecució contra els dominics que presentava *La Verdad*, *El David* es demana si no eren ells els qui provocaven totes aquestes reaccions: «Dice que no veían religioso alguno que no le insultasen, no dice pero el cómo se portaban los dominicos ni si a ello provocaron muchas veces...» Tot seguit, posa en dubte les afirmacions de l'Antilul·lista quan es refereix al caràcter organitzat de la campanya, la qual implicava el Capítol de la Seu, l'Ajuntament i els altres ordes religiosos, encapçalats pels franciscans.

Defensa dels càrrecs d'incitar a l'animadversió contra els dominics als religiosos de les comunitats mallorquines, i girant els arguments afirma que és l'antilul·lista autor de *La Verdad* i no els altres, el qui situa els dominics en contra de la veritat i l'ortodòxia: «Yo creeré... que el decir que el Beato Ramon es hereje, es declararse contrario a las doctrinas de los santos y entre éstas a la de Santo Tomàs... pero no puedo pensar que en estas ocurrencias se hayan nombrado los P. Dominicos, ni a nadie lo he oído referir, y sólo lo he visto en su papel sin rebosso».

Burlant-se de la vocació de vigilants de la doctrina catòlica de la qual presumien els dominics, identificats com a Cans del Senyor, *El David* afirma que «cuando el perro se descompone contra alguno de la casa, es menester que el palo le haga entrar en sesso...» justificant d'aquesta manera les prohibicions que patien a causa de la seva obstinació.

Cal destacar un fragment que demostra la divisió de la societat mallorquina arran de la guerra de Successió. La dinastia borbònica s'havia implantat com a conseqüència de la victòria de Felip d'Anjou, però Mallorca i també els dominics s'havien mantingut fins al darrer moment a favor de la causa dels Àustria. L'autor d'*El David* recrimina aquesta adhesió, cercant despertar l'antipatia del nou govern envers l'orde de sant Domingo:

> «Sr. Antilulista no se acuerda V.M. del tiempo del intenso gobierno del Archiduque de Austria, conocido con el nombre de Carlos III. Pues yo le diré: salía el Smo. Rosario por las calles de

> Palma, y propuesto el Misterio... cantaba un chico, que era músico, llamado Julian Ginard... la siguiente letra: «es la rama, a la rama, a la ramilla; Viva Carlos tercero Rey de Castilla, rey de Castilla» V. M. puede pensar, a esse envido, que cantaba aquel chico, como respondería la turba no sólo por las calles... y haga después la diferencia palpable que se halla entre un Viva Carlos tercero, que era rey intruso en España, y un Viva Raymundo, que es un mártir que goza culto público, o Viva la Concepción Purísima de María».

Els dominics havien defensat la causa austriacista en la guerra contra Felip V, i Mallorca havia estat la darrera plaça a rendir-se l'any 1715.

L'autor es nega a admetre el crit de «muera santo Tomás», atribuint-lo a una mala interpretació dels dominics. Contradiu la versió de *La Verdad* tot afirmant que en realitat els exaltats cridaven «viva Raymundo y no muera santo Tomás». Davant la inversemblança d'aquesta teoria, unes línies més endavant *El David* admet que el crit podria haver sorgit d'algun sector minoritari: «unos individuos de los más rudos del pueblo», fent veure que es tractava de gent sense cultura. Fet que immediatament contrasta amb l'actitud de certs dominics que, segons l'autor, insultaren una imatge de la Immaculada Concepció: «uno de los suyos de sagrado carácter, al pasar la imagen de la Concepción Purísima por delante su casa, desde una ventana hizo cuernos con la mano a la referida imagen... y tal vez esso provocó aquellos para aquel desatino».

El manuscrit s'interromp aquí. De les còpies conservades, totes resten inacabades. No podem afirmar si es va continuar ni si, de ferse, va ser la mateixa mà l'encarregada de posar-hi punt i final. Segons Llorenç Pérez, el manuscrit va ser continuat devers 1775 per una altra mà anònima, rere la qual s'amagava fra Lluís Vives OFM, postulador del tercer procés de beatificació (1751).

Una vegada presentada la visió de conjunt d'aquests dos interessants documents, entrarem en l'anàlisi dels arguments que al·legaven els dominics per oposar-se a retre culte a Ramon Llull.

Causes que al·legaren els dominics en contra del culte

L'escassa fiabilitat del martiri

L'autor de *La Verdad* tot i admetent que de segles enrere a Mallorca es tributava culte al Venerable Llull amb l'aprovació dels bisbes, confirma el desacord secular dels dominics envers aquesta pràctica. Comença citant l'atemptat de l'any 1699 contra una imatge de Llull que es trobava a la Universitat Literària,[8] on es va escriure en els murs el famós *Inter haereticus locum*, acció que va ser atribuïda als dominics.

La tradició dominicana contrària al culte de Llull existia a Mallorca, però també fora de l'illa. Els arguments en què es fonamentava es basaven segons l'autor en tres punts:

1. La incertesa del martiri.
2. El caràcter no immemorial del culte, si s'atenien a les regles de la llei canònica.
3. Els dubtes no esvaïts sobre l'ortodòxia de la doctrina lul·liana.

Davant d'aquests arguments, l'autor promet que «Se dirá la verdad sin rebozo...»

Per a la qüestió del martiri, fa ús de l'autoritat del pare Jaume Custurer, jesuïta, autor de: *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lulio, Dr. Iluminado y mártir, y de la inmunidad de censuras que goza su doctrina* (1700), el qual atribuïa l'origen de la llegenda martirial a Charles Bouvelles (en el document citat com a Carlos Bovillo), autor de la primera biografia de Llull, impresa l'any 1511: *Epistola in vitam Remundi Lullii eremitæ*. D'ençà de la mort de Llull fins a la data d'aquesta primera font, havien passat 196 anys, temps considerat excessiu per l'autor per a donar credibilitat a la versió que s'hi reflecteix.

Citant Salzinger, concretament el tom primer de l'edició maguntina i, acudint un altre cop al testimoni del pare Custurer, informa que es va prendre nota del dia i l'any que Llull embarcà cap a Bugia, també dels noms dels qui l'acompanyaven, exposant que

8. Lorenzo Pérez Martínez, «Un nuevo texto acerca de un atentado contra el culto de Ramon Llull (1699)». *BSAL* 41 (1985), 333-359.

es conservava record en un document conservat a l'Arxiu del Reial Patrimoni. També parla d'una carta que va escriure Llull un mes després d'arribar a Bugia. L'existència d'aquests documents fan pensar a l'autor que, si s'hagués produït el martiri, s'hauria conservat memòria dels fets, ja que per motius menys importants se'n feien còpies. Parla d'altres notícies referides a Llull del segle XIV, on tampoc consta cap menció del martiri: les dues butlles del papa Gregori XI (1372, 1374), i la carta del rei Pere IV, datada el 7 de gener de 1377, interessant-se per Llull i queixant-se de la violenta campanya de l'inquisidor Nicolau Eimeric.

Més endavant, al·lega alguns testimonis dels consanguinis de Llull, tot citant el pare Bartomeu Fornés (*Liber apologeticus artis magnæ b. Raymundi Lulli*, c. 1743). En aquesta obra, Fornés hi afirma que els seguidors i familiars de Llull demanaren de l'inquisidor fra Bernat Ermengandi que declarés falsa la butlla de Gregori XI que condemnava les obres de Llull, tot argumentant que l'inquisidor Eimeric l'havia obtinguda a través d' intrigues. L'any 1419, sembla que amb una petició semblant, els familiars s'adreçaren a l'inquisidor cardenal Alamano, notícia que també cita la carta XXVI de Feijóo.

La tradició de Mallorca

La tradició afirma que l'any 1315 Llull va ser apedregat i cobert de pedres a Bugia, però que la nit següent l'aparició miraculosa d'una piràmide de llum manifestà el lloc on estava enterrat a uns mercaders genovesos. Un cop desenterrat el cos encara viu, s'embarcaren en direcció a Gènova. Sobtadament, el vent i el mal temps els obligà a dirigir-se a Mallorca. Quan la nau es trobava prop de Cabrera el dia 29 de juny, morí Ramon Llull (recordem que una de les seves festes se celebrava el dia 30 de juny). Entraren en el port de Palma esperant la millora del temps i quan volien partir cap a Gènova emportant-se el cadàver, el vent els ho impedí, tot i que les condicions climàtiques eren bones per a la navegació. Adonant-se del caràcter sobrenatural del fenomen avisaren les autoritats de Mallorca i els lliuraren el cos. El poble, assabentat de la notícia, acudí en massa a rebre el cos de Llull en una processó solemne. Mentrestant, se succeïren alguns prodigis: els malalts situats a las portes de les cases quedaven miraculosament sans. L'autor informa que fins aquí ha seguit

Custurer, però que no existeix cap document que doni fe d'aquests esdeveniments.

De tot això dedueix que aquesta tradició no és ferma ni digna de consideració.

Més endavant, l'autor palesa el desacord existent en les circumstàncies del martiri: uns diuen que morí apedregat a Tunísia. Nicolau de Pacs afirma que passà a Bugia; Nicolás Causino (1583-1651), jesuïta, autor de *La corte santa,* el qual és citat més endavant pel curiós paral·lelisme que fa entre Ramon Llull i Ignacio de Loyola, afirma que el Beat fou assassinat en país de sarraïns sense especificar ni com ni quan.

No obstant això, la tradició més comuna afirma que Llull morí l'any 1315 als 80 anys, cosa que contradiu Salzinger, el qual afirmava que tant la data de la mort com l'edat en què es produí eren incertes.

Per a provocar més confusió, l'autor mescla la tradició amb les notícies que apareixen en els llibres alquímics, citant el del marquès de Saint Aubin: *Traité de l'Opinion* (1735), on s'afirmava que Llull féu ús de l'or potable allargant d'aquesta manera la seva vida fins als 145 anys!

Sense massa ordre cronològic ni crític, l'autor arriba allà on vol i conclou que l'any 1506 la tradició del martiri ja s'havia corromput. La seva mala intenció el du a comparar Llull amb Priscil·lià, bisbe del segle IV, a qui anomena «El herege Petiliano», i que havia estat considerat màrtir també per tradició. En realitat, Priscil·lià fou executat juntament amb sis seguidors, després d'haver estat declarat heretge. L'autor presenta altres exemples de tradicions rebutjades per l'Església amb la intenció de desacreditar el culte basat en la tradició martirial de Llull, mentre afirma: «¿cómo podían los dominicos con total quietud de sus conciencias dar culto al Venerable Lulio por su martirio tan incierto según reglas de la buena crítica?».

El pas següent és atacar, tot mesclant tradició amb superstició, les creences populars. N'esmenta algunes com la que afirmava que en una cova de Valldemossa, on hom pensava que havia viscut Llull, no gosaven entrar els animals. El pare Custurer visità amb alguns religiosos la cova per aclarir la veritat del fet, però la trobaren, segons versió de l'autor, plena d'excrements de porc: «de cerdudos y otros sensitivos», i la varen fer netejar perquè «los apasionados a Lulio deseando fomentar el engaño...» tenien cura de falsejar proves en benefici de la causa de beatificació.

Tot seguit passa de l'origen de la tradició a la tradició del culte, tot afirmant que els defensors de Llull diuen que se li ha fet missa i resat per concessió del papa Lleó X (1475-1521), el qual el va beatificar. Per a desautoritzar aquesta creença, l'autor remet als testimonis del Procés format a Mallorca l'any 1612, on intervingueren fra Andreu Ballester, i fra Alexos Cortado, franciscans. El primer afirmà haver tingut en el seu poder el Breu Apostòlic autèntic pel qual el Papa concedia al Regne de Mallorca la facultat de fer oració i ofici en honor de Ramon Llull.

L'autor desmenteix aquest testimoni al·legant que Lleó X no va poder concedir mai aquest Breu, ja que no accedí al Papat fins a l'any 1513 i l'ofici ja era imprès l'any 1506, segons afirma el mateix Custurer. De tota manera, el decret de Lleó X era inconsultable perquè, com tants d'altres documents relatius a Llull, s'havia extraviat, cosa que provoca el sarcasme de l'autor.

Amb la intenció de burlar-se dels miracles obtinguts a través de les relíquies de Llull, tan alabades pel pare Antoni Raimon Pasqual, l'autor narra un esdeveniment que succeí l'any 1507, quan va predicar a Algaida el canonge Gregori Genovart (el mateix que sufragà l'edició del *Blanquerna* l'any 1521 i que fou rector de l'Estudi General Lul·lià entre 1495 i 1533). Sembla que secretament se'n va dur les mandíbules («quijadas») de Llull, perquè les adoressin i obtinguessin benefici alguns malalts, cosa que l'autor anomena «veneraciones de poca monta».

També ataca la tradició que fa de Llull un terciari franciscà**.** Per a això, se serveix de l'opinió autoritzada de Salzinger, qui també ho havia desmentit.

La qüestió dels miracles

Els dominics es defensen afirmant que són fidels al manament de l'Església que desautoritza el culte d'aquells que només són aclamats pel poble «a quien debemos presumir engañado con milagros fingidos»

El fingiment de miracles és dels punts que retreu l'autor, tot al·ludint a un cas ocorregut l'any 1750, quan es va divulgar la notícia de la curació d'un coix «un coxo» [sic] per intercessió del Venerable Llull. Obtinguda la curació, es varen penjar les crosses a manera

d'exvot a la capella del sepulcre de Ramon, però com que la curació va ser transitòria, l'home es va haver de procurar unes noves crosses per a poder caminar.

Un altre cas, de l'any 1751, esdevingué quan un infant de 4 anys va caure d'una paret de més de 42 pams sense patir cap mal. El pare, però, a pregunta d'un «amante de la verdad» va respondre que en el moment de produir-se la caiguda, una dona cridà invocant la Verge del Roser, o la Puríssima Concepció, i en darrer terme el Beat Ramon, amb la qual cosa el miracle podia ser atribuït a qualsevol d'aquestes advocacions. D'altra banda, l'infant va ser objecte d'algunes cures preventives per si el miracle no es produïa: «le habían envuelto en una piel de carnero, y habían mandado darle dos sangrías». Tot i que sobrevisqué a aquestes cures, l'autor afirma que no es podia tenir per miracle.

La personalitat de Llull

Per a desacreditar el culte no basta a l'autor atacar les tradicions i llegendes populars, sinó que barrejant-ho tot en un mateix cistell, sap que també li cal dirigir les crítiques contra el personatge mateix, usant de manera tendenciosa el testimoni que presenta en l'autobiogràfica *Vida Coetània*.

El punt més feble és la coneguda crisi de Gènova (1292), episodi estudiat pel metge Joan Ignasi Valentí,[9] que l'anomena *la gran depressió de Gènova*. En un paràgraf de la *Vita*, Llull absolutament abatut, dubta entre l'orde franciscà i el dominic, afirmant que si es fa franciscà salvarà l'Art i si es fa dominic salvarà l'ànima. L'elecció es decanta per salvar l'Art (la missió) que passa per endavant dels seus propis interessos. Amb aquesta decisió s'havia de guanyar l'animadversió eterna dels dominics, que mai no l'entendrien. L'autor, fent-se ressò d'aquesta incomprensió, afirma: «Eligió condenarse eternamente para que no se perdiera su Arte [...] y a este enorme delito añadió los sacrilegios de confesar y comulgar superficialmente...». Ja que, en sortir de l'estat mòrbid pel qual havia travessat, Llull reprèn la seva activitat i també les pràctiques religioses.

9. Joan I. Valentí: «Dues crisis en la vida de Ramon Llull». A: *La Nostra Terra*, Ciutat de Mallorca, 1934.

En el retrat que presenta l'autor, Llull passa de ser un home que dubta a ser un sacríleg, i d'aquí, només hi ha un pas per convertir-lo en col·laborador del diable, cosa en la qual es converteix en el raonament de *La Verdad*. Sotmeses a l'anàlisi implacable del dominic, les aparicions que Llull atribuí a Jesucrist crucificat, es transformen en aparicions infernals: «La primera aparición... escribiendo unos versos lascivos a cierta señora que torpemente amaba...» La sinceritat amb què Llull explica tot el procés de la seva conversió, ajuden el detractor a condemnar-lo. Conclou així que les aparicions són d'origen diabòlic i que no poden ser considerades com a proves de santedat.

Fins i tot les virtuts personals de Llull, com la humilitat que li atribuïa el pare Custurer, són fingides o de naturalesa equivocada, i ajuden a explicar el rebuig a l'orde dominic: «... que aun creyendo ser la voluntad divina que se hiciese dominico y que de ello dependía su salvación eterna, no quiso tomar este santo hábito, sólo porque los dominicos hacían poco aprecio de su Arte, prueba cierta de su alma vacía de los dones del Espíritu Santo...»

En un anacronisme indiscutible, i que demostra la mala fe que guiava la mà de l'autor, es compara un home del segle XII com Ramon Llull, amb una figura del XVI, santa Teresa de Jesús, personalitats impossibles de comparar ateses les diferents coordenades personals, socials i culturals.

La ciència infusa. El caràcter revelat de la il·luminació

Per a l'autor, Llull era un ignorant i per això sembla impossible que de sobte es transformés en il·lustrat i escrivís llibres. Segons aquest raonament, la paradoxa admetia dues probabilitats: 1) que es tractés d'inspiració del cel, 2) que fos obra del dimoni. L'autor no dubta a declarar-se partidari de la darrera opció i Llull passa a ser un «sujeto iluso y engañado del demonio, y que sirve de ministro a Satanás por escribir libros y publicar errores...» Si aquest era el fet, com se'ls podia demanar als dominics que li retessin culte?

A poc a poc, l'autor va descobrint la seva tàctica: desacreditar Llull i els seus seguidors. Advertim que el text deriva cap a una fòbia irracional, que palesa la seva intenció: esgrimir uns arguments racionals per donar pas a unes «invencions» que mai tingueren lloc en la vida de Llull.

L'*Art*

Una vegada assolit l'objectiu de desacreditar la persona, l'autor intenta desacreditar el caràcter revelat de l'*Art*. Primerament, en nega l'origen diví. Llull és presentat com un ignorant presumptuós, d'inclinacions lascives: «Y el Venerable Lulio siendo un ignorante, y muy entregado al vicio de la torpeza [*fuerte conjetura para creer diabólicas sus apariciones*...]» També considera una presumpció el seu intent de convertir els infidels, i cita unes paraules de sant Vicent Ferrer, en què fa fills de la supèrbia els desitjos de visions i aparicions. El valor de l'*Art* és jutjat pels resultats, ja que «poco o ningún fruto ha dado a la Iglesia esta doctrina». D'això es dedueix que tot plegat és «engaño del demonio». També incideix en el fet que no consta en la història cap conversió obtinguda gràcies a aquest mètode. Referint-se als quatre concilis que se succeïren després de la seva invenció –Viena del Delfinat (1311), Florència (1439), Laterà V (1512) i Trento (1545)–, afirma que l'*Art* no fou utilitzada en cap cas per a deliberar ni tampoc per a tractar-hi les qüestions teològiques.

L'*Art* solament s'estudia a Mallorca, afirma l'autor, però són molt pocs els religiosos que ho fan. Informa que l'any 1748 els Pares Mínims de Mallorca deixaren la doctrina tomista, «la doctrina del Ángel de las Escuelas», i la canviaren per la lul·liana, cosa que deurien haver fet per poder obtenir càtedres a la universitat. L'any 1752, l'abandonaren i tornaren a la disciplina tomista «a seguir otra vez las hermosas luces del sol de Aquino». L'atac a l'*Art* es fonamenta en el fet que no hi ha universitats que la segueixin, que tan sols la universitat de París la va tenir durant un temps, però que Gerson posà fi a aquests estudis. L'autor obvia que, amb posterioritat a Gerson († 1429), Bernat Lavinheta, autor de l'*Explanatio compendiosaque applicatio artis Raymundi Lulli* (1523) ensenyà a la universitat parisenca l'*Art* lul·liana.

Per a desprestigiar els estudis que es fan a Mallorca, l'autor afirma: «es tan corto y pequeño el concurso de los estudiantes que las frecuentan, que los maestros muchas veces no pueden enseñar, por no tener a quien».

L'autor intenta desvalorar l'*Art*. Exposa una llista de tretze valoracions de fetes pel mateix Llull: 1) universal; 2) certa i infal·lible; 3) subtilíssima, 4) altíssima i profundíssima; 5) la més perfecta; 6) la més ben ordenada; 7) la més fàcil; 8) la més delectable; 9) la més

necessària; 10) la més útil; 11) la més artificiosa, i en aquest punt, l'autor es demana: «es necesaria la Crysopeya (=Alquímia) para defender la fe católica?» i dónant en aquest punt la raó a Robert Belarmino (1542-1621),[10] el qual va fer un informe desfavorable sobre l'obra lul·liana. Tot seguit cita el fragment d'una obra alquímica, atribuint-la a Llull; 12) naturalíssima; 13) divina, pel seu origen infós.

Continua l'autor demostrant la futilesa de l'*Art* i el seu escàs valor, sobretot si és comparada amb el sistema de Tomàs d'Aquino, la valoració del qual «lo aseguran los oráculos de la Iglesia y aún el mismo Cristo le aprobó sus escritos».

L'autor s'entossudeix a acusar Llull de superb, vanitós, obsedit i enganyat pel dimoni, fins i tot li arriba a dir idiota: «era un idiota, domicilio del diablo por su vida licenciosa, y repentinamente apareció docto, publicando de sí mismo las grandezas», servint-se per a això de l'autoritat del teòleg jesuïta Martín del Río (1551-1608), el qual afirmava que el Diable se servia d'homes orats fent-los passar per entesos i doctes.

La llegenda pseudolul·liana

Crida l'atenció que l'autor que es mostra tan crític en altres aspectes de la vida i la tradició de Llull, no expressi cap reserva a l'hora d'acceptar l'atribució de les obres alquímiques. Aquesta posició contradiu la capacitat analítica exhibida en qüestionar els informes sobre miracles i curacions atribuïdes al Beat. L'autor es recolza en les paraules del pare Mariana (1536-1624), jesuïta, el qual afirmava que les proposicions de l'*Art*: «más parecen deslumbramientos y trampantojos con que la vista se engaña... doctrina... oscura y desaliñada...» en cap cas revelada, sinó més aviat diabòlica. Per carregar més sobre aquest punt, l'autor fa ús de la tradició pseudolul·liana, que li convé en tant que va contra Llull. Cita la llegenda de Llull deixeble d'Arnau de Vilanova, i fa saber que les obres d'aquest autor varen ser incloses a l'Índex després de Trento. Concedeix fiabilitat a l'especulació alquímica tot afirmant que Llull se sent atret per les ciències «curiosas», sobretot la «sciencia de la transmutación de los

10. Autor d'uns informes desfavorables a l'obra de Llull presentats davant del papa Pau V en una reunió de la Congregació del Sant Ofici (1619-1620).

metales y de las piedras preciosas, y de curar a cualquier hombre de todas las enfermedades» obtenint per a aquesta qüestió el recolzament que li oferia l'*Apologia*[11] de Bartomeu Fornés, que igual que el seu mestre Salzinger, havia admès com a autèntica la tradició pseudolul·liana.

Les obres de Llull

Alguns fragments de *La Verdad* es refereixen a les obres, que són tractades de manera despectiva. A tall de mostra, n'oferim alguns exemples:

Sobre el *Desconhort*: «Y en fin se conocerá claramente el espíritu que residía en el corazón de Lulio, atendiéndose a lo que dice de sí mismo en su Desconsuelo...» El caràcter autobiogràfic d'aquesta obra serveix a l'autor per a carregar una vegada més contra la personalitat apassionada i sovint en crisi del Beat.

Del *Liber de Deo majore et de Deo minore*, n'afirma: «un autor que admite un Dios menor que otro, es fácil creer que niegue la coeternidad del Divino Verbo». En aquesta obra, l'autor hi veu indici d'heretgia en no interpretar correctament les intencions de Llull. Més endavant, utilitzant el mateix llibre, acusarà Llull de politeisme.

En referir-se al *Llibre de Filosofia d'Amor*, al·ludeix a la condemna d'aquesta obra per part dels teòlegs, referint-se, sense citar-lo, a Eimeric.

Del *Fèlix*, li'n mereix rebuig especial el fragment dedicat a la Trinitat.

En el *De Fine*, l'autor hi detecta l'error insolent d'acusar l'Església de la quantitat de cismàtics que hi ha en el món, fent referència al fragment en què Llull es demana si l'Església treballa prou per a la conversió dels infidels i dels heretges. Aquest atac a l'Església, o si més no a determinats estaments eclesiàstics, són freqüents en les obres lul·lianes, cosa que als ulls dels predicadors podia semblar una crítica al seu propi ministeri. Si més no, aquest liberalisme laic i de signe reformista que detectem en el pensament lul·lià, es convertí en un dels obstacles per a la seva beatificació.

11. *Liber apologeticus Artis Magnae B. Raymundi Lulli Doctoris Illuminati et Martyris* (Salamanca, Nicolás José Villagordo, 1746).

Del *Liber de Benedicta tu in mulieribus* (obra apòcrifa considerada autèntica durant molt de temps), n'afirma que es tracta d'una doctrina nova i peregrina «a comuni sensu ecclª aliena» i plena d'errors teològics. Més endavant tornarà a citar aquesta obra per acusar Llull de dir que la Verge li havia revelat que els tres Reis d'Orient havien estat tres perquè el món s'adonés que en Crist hi havia tres naturaleses.

Del *Libro de Oraciones y Arte de Amar a Dios* (pensem que fa referència al *Llibre de oracions y de contemplacions de l'enteniment en Déu*, contingut en el *Blaquerna*) troba recusable l'oració següent: Santa, alta i humil Trinitat... tot acusant el bisbe de Mallorca, Llorenç Despuig, d'haver concedit 40 dies d'indulgència als qui llegissin aquest llibret.

La missió

La Verdad també manifesta la intenció de destruir el valor de la missió a la qual Llull havia dedicat els seus esforços humans i intel·lectuals. En primer terme, nega que un seglar com Llull sigui autoritzat per a anar a predicar la doctrina catòlica. De fet, era totalment prohibit als seglars de fer-ho. Afirma amb rotunditat que Llull no tenia llicència, ni autorització Papal, ni del bisbe, però no esmenta el permís del rei Jaume II de Mallorca (1243-1311),[12] que implicava l'autorització eclesiàstica. Per refermar aquests arguments, l'autor es remet al decret papal de Luci III, de l'any 1185, que negava als seglars l'exercici pastoral.

Tot seguit es refereix a la «misión interior y divina» negant-li tota credibilitat.

Una vegada assentat aquest punt, l'autor passa a considerar el mètode utilitzat per Llull, tot afirmant que a la seva arribada a Tunis, va convocar els savis musulmans per escoltar la llei de Mahoma, i es mostra convençut que, si l'haguessin satisfet amb raons, s'hauria convertit a la fe musulmana. El nou mètode de diàleg interreligiós proposat per Llull és invalidat pel dominic, que no li atorga cap credibilitat i l'interpreta com a perillós en tant que s'oposava als mètodes que els predicadors havien practicat des dels orígens.

12. L'octubre de 1299, Llull obtingué de Jaume II permís per a predicar a les sinagogues.

El tema de la Trinitat

La manera com Llull havia encarat el misteri de la Trinitat resulta sospitosa a l'autor, el qual desconfia de les raons necessàries. L'autor es demana quins són els autors que han intentat fer una cosa així, i afirma que: «Los SS. PP [Els sants Pares]… no presumieron establecer los Artículos de Nuestra Santa Fe con demostraciones, sino atraer a los infieles manifestando con razones meramente persuasivas no ser imposible lo que la fe nos propone… Y Lulio presumiendo haber adelantado más que los SS. PP. promete demostrar el Misterio de la Trinidad, y destruir con razones naturales todos los errores». Indubtablement, el tema de les «raons necessàries» gravita en aquest fragment. ¿Com gosava Llull demostrar l'indemostrable, i com gosava menystenir la fe considerant-la per sota de les demostracions? Aquesta és la supèrbia que l'autor dominic denuncia.

Davant d'aquesta gosadia, l'autor proposa quina hauria d'haver estat la manera correcta d'aproximació als musulmans. Admet alguns punts en comú entre el catolicisme i l'islamisme, com l'acord entorn del profeta Moisès. És a través d'aquesta i d'altres coincidències i no en base a raonaments «razones y discursos de su capricho», que Llull hauria d'haver fet l'intent. D'altra banda, també l'acusa de contravenir precisament aquells punts en què musulmans i cristians estaven d'acord, i critica la forma en què expressa la Trinitat tot dient «… y si por *tivum*, *bile et are in Divinis* entendía Lulio las tres personas divinas… predicaba sin duda un error en la fe; porque lo es llamar actos que proceden de los atributos a las tres personas divinas» exposant així una raó més per no considerar-lo màrtir, ja que no ho pot ser «*qui moritur ut Articulum falsum…*»

En aquest punt del discurs, l'autor ha entrat ja en qüestions doctrinals. Citant un fragment del *Fèlix* (edició de Mallorca de l'any 1750) on diu: «Que los que quieren creer la Trinidad de Dios, y no quieren entenderla por razones necesarias se aman más a sí mismos que a Dios», hi veu motiu d'escàndol,

També esmentant el *Fèlix* es refereix a la producció *ad intra in Divinis*, relativa a la Trinitat, manifestant que és errònia la forma en què Llull l'entén. Finalment, en aquest punt valora de manera negativa el concepte de les Divines Perfeccions.

La Immaculada Concepció

Aquest tema constituí un dels debats teològics entre dominics i franciscans en el transcurs dels segles, *La Verdad* el destaca al·legant algunes de les opinions que afirmaven que el pecat original era absent en la concepció de Maria, a causa de la intenció pura que tingueren els pares quan la van concebre. Aquesta idea l'autor l'havia presa del *Llibre de la Concepció Virginal* (també conegut com *Tractat de la Concepció*, i que forma part del conjunt de cinc obres apòcrifes sobre Maria atribuïdes al Beat). Llull, que era considerat «el Defensor más acérrimo de la Concepción en gracia de Nuestra Señora», és atacat a través de les opinions que es manifesten en aquesta obra apòcrifa.

D'altra banda, la devoció mariana del Beat desagradava profundament els dominics, els quals la interpretaven com un desig de situar Maria en el mateix nivell que Jesús, mostrant-se així dipositaris de la misogínia d'un sector del clergat catòlic.

El retaule de l'Ajuntament

Reprenent un altre cop el tema de la tradició, l'autor es contradiu amb el que havia afirmat abans quan reconeix que el culte és antiquíssim: «la práctica aunque antiquísima de dar culto en Mallorca al Venerable Lulio ...» Tot seguit es refereix a la pintura de l'enterrament de Llull, que encara avui es custodia a l'Ajuntament de Palma. Diu que va ser encarregada i pintada per contribuir al culte: «un retablo pintado 300 años después de la muerte de Lulio, ¿qué auténtico es para prueba de lo sucedido inmediatamente después de la muerte?» I d'aquesta manera ens informa de la data de la pintura: «el retablo del entierro pintado en el año 1628 como está notado en el Archivo del Real Convento de Predicadores de Palma no hace prueba sobre lo sucedido en el año 1315». La pintura, obra de Miquel Bestard[13] (1592-1633), havia estat encarregada per les autoritats per a contribuir a la defensa de la Causa Lul·liana. El quadre formava part d'una estratègia de la qual també en fa part l'obra de Jaume Custurer (1657-1715): *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo*

13. Anomenat *El Mallorquí*, és un dels artistes més importants de l'època. En algunes de les seves obres va retratar la vida eremítica amb gran precisió i detall.

Lulio Dr. Iluminado y mártir y de la inmunidad de censuras que goza su doctrina, con un apéndiz de su vida, publicada l'any 1700.

La sentència del bisbe Cepeda (1744-1749)

L'autor es demana de manera retòrica: «pero y la sentencia del muy Ilmo. Cepeda obispo de Mallorca publicada día 1 de octubre de 1749 a favor del culto… no bastará para quitar todo escrúpulo?» L'autoritat del bisbe hauria d'haver estat suficient per a qualsevol eclesiàstic de la diòcesi, però no ho fou en aquest cas. L'autor explica les contradiccions existents en el cas de Llull i com se li havien fet veure al bisbe Cepeda, però aquest no les volgué tenir en compte, per raons que –segons l'autor– no justificà. L'acusació contra el bisbe s'incrementa pel fet d'haver estat inquisidor i no poder al·legar ignorància en aquestes qüestions. L'autor afirma que amb la sentència publicada a favor de Llull, el bisbe contravenia directament els Decrets Apostòlics.

Aquesta anomenada *Sentència Definitiva* era una declaració formal del culte immemorial a Ramon Llull, que havia estat sol·licitada per dos frares franciscans: fra Pere Antoni Riera i fra Francesc Vic de Superna, designats per la Causa Pia Lul·liana com a postuladors de la causa del Beat. En la Sentència hom reconeixia que el culte a Ramon Llull ja tenia més de cent anys quan es publicà la butlla *Cœlestis Hierusalem* d'Urbà VIII, l'any 1634; i que per tant quedava exempt de la normativa esmentada en el document, que exigia un culte centenari per tal de no ésser suspès pel bisbe corresponent.[14]

Els testimonis antilul·lians

L'autor cerca el suport de les autoritats que, d'ençà de la mort de Llull, s'havien encarregat de desacreditar-lo. Comença amb Nicolau Eimeric (1320-1399), qui acusà Llull davant la Santa Seu i promogué la butlla de Gregori XI. La seva obra més famosa, el *Directorium* contenia, entre d'altres acusacions contra Llull, la de ser un mag i un heretge.

14. Miquel Ferrer Florez: «La convulsió de 1750 referent al culte de Ramon Llull» *SL* 43 (2003), 103-126.

Per a demostrar que a Mallorca no tothom estava d'acord amb el culte, fa referència al brot antilul·lià de l'any 1699. Conclou que aquest culte no és prohibit per la Santa Seu, però que solament és tolerat per a evitar mals majors.

En la llista de detractors, hi afegeix autors de diverses èpoques i tendències: Pedro de Rubeis, Lluc Wadding, Buenaventura Malvasia, Jaime Gualterio, i s'excusa de citar-ne més per no fer-se pesat i perquè considera que són prou coneguts.

La butlla de Gregori XI

En la intenció de desautoritzar de totes les maneres possibles els lul·listes i els seus textos, especialment els d'Antoni Raymundo Pasqual (1708-1791) fa esment de la butlla de Gregori XI, sobre la qual havia afirmat el cistercenc que havia estat falsificada per l'inquisidor Eimeric. Davant això, l'autor afirma: «Es común práctica de los lulistas tratar de ignorantes, necios o poco advertidos a los que no toman el partido de defender a su Lulio…»

L'autor defensa la innocència d'Eimeric amb arguments. Diu que la butlla va ser cercada l'any 1395, dinou anys més tard de la seva publicació, i en la impossibilitat de trobar-la els favorables a Llull afirmaren que no havia existit mai. En diferents fragments argumenta contra aquesta versió i defensa l'honradesa d'Eimeric. Cita també la intervenció del canonista Francisco Peña (c. 1540-1612) que va ser l'encarregat de revisar, reelaborar i reeditar el *Directorium*. Peña va ser requerit perquè exclogués Llull del *Directorium*. L'any 1604, la Congregació del Sant Ofici li envià un llibre d'Alfonso de Proaza (doc. 1505-1515) amb la finalitat de demostrar que la butlla era falsa, però Peña es mantingué en la seva posició i reaccionà a la contra declarant-ne l'autenticitat. D'aquesta manera, la butlla *Conservationi Puritatis* de Gregori XI quedava consolidada i el llibre de Proaza prohibit.

La condemna de Pau V

L'any 1612, la Congregació de l'Índex sol·licità els textos autèntics de Llull que foren enviats des de Mallorca en set volums gruixuts en

català, més uns altres cinc en llatí. El pare Antoni Busquets († 1615), primer postulador de la Causa Pia Lul·liana a Roma, hi adjuntà un *Memorial* per a la refutació de les cent proposicions condemnatòries d'Eimeric.

El resultat fou descoratjador: Desaprovat el *Memorial* de Busquets i censurades dues obres de Llull: *Ars brevis illuminatæ doctrinæ* i la *Probatio articulorum fidei per necessarias rationes*. La conclusió: l'any 1619, Pau V prohibí les obres de Llull.

Aquest Papa havia ordenat l'examen a una comissió formada per: Michael Neapolitanus OSB; P. Magister Lemos OP; P. Magn. Gregorius Nuñes OSA i P. Benedictus Iustinianus SI, els quals descartaren les al·legacions que havien fet els defensors de Llull, que havien defensat que els textos havien estat manipulats i que les proposicions condemnatòries eren interpolades. Una vegada examinades les obres on no existien interpolacions, els censors acordaren, de *comuni consenso*, que eren condemnables «*ut novas, improprias, periculosas, temerarias, sapientes heresim, et aliquas aperte erroneas in fide, vel etiam proprie hereticas*». Davant d'aquest dictamen desfavorable, es presentaren vint llibres més, portats expressament de Mallorca, els quals també foren examinats pels mateixos censors, més altres tres que s'hi afegiren a darrera hora: el Vicari General dels Predicadors, el pare Bonaventura Nolano, conventual; i el pare Juan Camerota, jesuïta. El dominic afirmà que en els llibres escrits en català no hi havia trobat error ni heretgia; el benedictí afirmà que en el *Llibre de Proverbis* i en el de *Filosofia d'Amor* hi havia notat dos errors i una heretgia; el pare Nuñes, agustí, examinà el *Llibre de Ànima*, hi trobà dos errors i afegí que considerava el *Desconhort* temerari i erroni «quod dicet per rationes naturales posse demonstrari Articulos Fidei».

Les censures no acabaren aquí, el pare Benedicto Justiniano, jesuïta, s'expressà negativament sobre el Llibre de *Arbore christianali* tot afirmant que «Raymundum confundere in Christo naturam Divinam cum humana» i considerava que no era adequada la seva doctrina per al «comuni catholicorum sensu». És a dir, el sentit comú dels catòlics desaconsellava l'estudi i la lectura de Llull.

Tampoc els altres membres no s'estigueren de condemnar. Nolano manifestà que els llibres eren plens d'errors; el jesuïta Camerota va ser del mateix parer sobretot en el tema de la demostració per raons naturals del misteri de la Trinitat.

Al defensor de la causa lul·liana, fra Antoni Busquets († 1615) li va ser lliurat un exemplar amb les censures i s'apressà a defensar Llull amb una exposició llarga i conclusiva, cosa que no serví de res, ja que el cardenal Belarmino (1542-1621), que s'incorporà a la discussió, afirmà que el seu escrit «non evacuat dificultates». L'opinió d'aquest savi i posterior sant, sembla que va ser decisiva en la tendència que assolí la comissió. L'autor de *La Verdad* cita textualment el vot de Belarmino: «Ego sentio 1º doctrinam Lulli faltem esse inutilem et periculosam, ut experientia docet».

Finalment, el 14 de setembre de 1612, es resolgué tal i com consta (insisteix l'autor a documentar les seves paraules) en els Registres de la Santa Congregació, que les proposicions admeses com a pròpies de Llull pel seu defensor i els vint llibres remesos des de Mallorca o Roma fossin censurats.

Amb la força d'aquesta condemna recent, l'autor justifica la primera actuació d'Eimeric.

Decrets contra Llull

La maquinària de l'autor, disposada com un aparell bèl·lic per a destruir Ramon Llull i la seva doctrina se serveix de:

1) Testimoniatges escrits d'autoritats antilul·listes.

2) Decrets de la Santa Seu.

En aquest segon bloc cita: la Sagrada Congregació de l'Índex, febrer 1583: *Decretum fuit ne esse permittenda Raymundi Lulli opera*; 3 juny 1594: *Lecto Memoriali pro Raymundu Lullo, et omnibus consideratis... decretum fuit, ut in novo Indice Lullus non reponatur* (aquesta exclusió de l'Índex l'atribueix a la influència dels reis d'Espanya, patrocinadors i defensors de la causa de Llull.

També esmenta els decrets d'Urbà VIII (papa de 1623 a 1644). A la Butlla «Cœlestis Hierusalem» es refereix als cultes locals (1634), i Benet XIV, papa entre 1740-1758, contrari a la canonització de Llull: *De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione*, 5 vol. (Pàdua: Typis Seminarii, apud Joannem Manfre, 1743).

El Doctor Arcangèlic i la Universitat de Mallorca

L'autor no s'oblida de dirigir les seves crítiques contra la Universitat de Mallorca, on Ramon Llull era anomenat «Doctor Arcangélico iluminado, inventor de nuevas Artes y Ciencias, Patrón de la Universidad de Mallorca». Evidentment, el nom de *Doctor Arcangélico* s'havia d'entravessar als qui tenien en sant Tomàs d'Aquino la seva màxima autoritat teològica, entronitzat amb el nom de *Doctor Angèlic*. El grau d'Arcangèlic significava un desafiament, que situava Llull en un graó més alt.

El fet de tenir en més consideració la doctrina lul·liana que la tomista era una ofensa difícil de digerir, i un escull seriós en la carrera cap a les càtedres. La defensa dels lul·listes al·legant que moltes de les obres herètiques atribuïdes a Llull no eren seves, i que moltes de les autèntiques havien estat manipulades o mal interpretades, és aprofitada per l'autor per a engegar una de les sentències més reveladores de la vertadera intenció que s'amaga rere *La Verdad*: «Y no causará admiración que la Provincia de los PP. Mínimos de Mallorca dexase la celestial angélica doctrina del Sol de la Teología (sant Tomàs) para abrazar y seguir una doctrina en confesión de sus profesores mismos Apócrifa, y parar de Tomistas a Anonimistas?». És el darrer recurs, que s'adreça a dubtar fins i tot de la realitat de Llull, i sobretot de la paternitat dels seus escrits.

En els següents paràgrafs, l'autor s'adreça als lul·listes demanant que enviïn els llibres per avançar la causa de la beatificació i que si no ho fan, que no culpin els dominics de no retre culte a Llull, i finalment els acusa de ser ells mateixos, amb el seu retard, els culpables de l'endarreriment de la Causa Pia: «luego o retardan voluntariamente la causa de la beatificación del Venerable Lulio o persiguen sin motivo a los dominicos».

El reconeixement del cadàver

El cadàver de Llull va ser analitzat en diverses ocasions (una l'any 1594, a petició de Felip II per avançar en el tema de la canonització; una altra, el setembre de 1748, pel mateix motiu, a la qual assistiren alguns dominics). Aquesta assistència fou utilitzada pels lul·listes per a afirmar que també els dominics havien retut culte a Llull. L'autor

ho nega, encara que de les seves paraules hom dedueix que efectivament se sumaren als altres en la veneració que en aquesta ocasió Llull va rebre: «asistieron a la procesión en que llevaron sus reliquias cantándose el himno: *Deus tuorum militum*». Sembla que a causa de la gran quantitat de gent que s'ajuntà per homenatjar el Beat, el reconeixement de les despulles es va haver d'ajornar i es va fer finalment a l'horabaixa una vegada s'havien tancat les portes del temple. Un cop a l'interior, la comitiva en processó va dur les relíquies fins a la sagristia on, en presència de tots els assistentes, es va procedir a l'examen del cos.

La presència dels dominics en alguns actes de culte. Guerra entre els ordes regulars

No obstant l'oposició dels dominics, els seus contraris afirmaven amb raó que els havien vist assistir a determinats actes de culte, si no la comunitat en ple almenys els catedràtics de la Universitat. Davant d'aquesta acusació, l'autor es defensa afirmant que si bé com a dominics no estaven autoritzats a retre culte a Llull, sí que ho podien fer com a catedràtics: «que de poder dar culto al Venerable Lulio como catedráticos, no se interfiere que se lo puedan dar como dominicos, aunque no se despojen de ser Dominicos por ser catedráticos». Era una manera de dir, que feien el que convenia en el moment necessari, cosa que entrava en contradicció amb el fet de no haver volgut assistir al *Te Deum* organitzat per la ciutat.

Per a defensar-se, l'autor afirma que els dominics no son els únics a entrar en contradicció, ja que «en Mallorca que no obstante de haber rompido las comunidades regulares la comunicación política y religiosa con la de Santo Domingo, concurren a nuestra Iglesia el día de S. Pedro Mártir, y el día de S. Pedro de Arbués todos los religiosos calificadores; y los PP. Observantes que han rompido la Hermandad tan encomendada de Ntros. SSmos. Patriarcas y no quieren predicar el día de N. P. Santo Domingo, han predicado en Nuestra Iglesia los días de S. Pedro Mártir y S. Pedro de Arbués, por ser calificadores». Es refereix als qualificadors del Sant Ofici. S. Pedro de Arbués († 1485) va ser el primer inquisidor assassinat, però curiosament encara no era sant quan el cita l'autor, sinó sols beat, perquè va ser canonitzat per Pius IX el 29 de juny de 1867. Els dominics, però, no tenien cap

escrúpol a tractar-lo de sant, mentre que a Llull li negaven fins i tot la qualificació de venerable.

El darrer supòsit: si finalment els dominics admetessin de retre culte al beat, haurien d'admetre qualsevol mena de culte?

La resposta serveix evidentment per a negar que d'acceptar el culte qualsevol forma seria vàlida, i de passada per a afirmar que tot el que s'ha afegit al culte del beat d'ençà de 1559 és il·lícit, incloent-hi naturalment el *Te Deum* de 1699.

Davant la pregunta insistent de per què no ho han d'acceptar els dominics, allà on ho han acceptat tots els altres ordes, que compten entre les seves files amb persones cultes i sàvies, la resposta manifesta una vegada més la prepotència inherent a la posició dominicana i la voluntat de ser distints dels altres. No obstant això, el testimoniatge de l'autor serveix per a demostrar com s'havia estès el culte de Llull per tota l'illa: «Es notorio que se ha extendido el culto del Venerable Lulio de una a otra iglesia, de una a otra villa, de suerte que de 20 años a esta parte casi no hay villa donde no le hayan colocado de nuevo, y esto con ciencia del Ilmo. Obispo y aprobación de las comunidades y teólogos de esta Isla». Tot i aquestes consideracions, els dominics continuen sense estar autoritzats a acceptar la norma, i per refermar-se en aquesta posició explica com l'any 1735 s'havia de concedir el Grau de Filosofia a Nicolau de Verí a l'església dels dominics, i la comunitat no va permetre que es col·loqués a l'altar l'estàtua de Llull. Aquesta actitud provocà la indignació del cistercenc pare Antoni Raymundo Pasqual, que abandonà l'acte.

L'autor dubta de l'autoritat del bisbe a l'hora de permetre l'extensió d'aquest culte. Fins i tot qüestiona la del mateix Papa: «Y si la aprobación del Sumo Pontífice no basta para que el culto inmemorial pueda extenderse de una a otra Iglesia dentro de una misma Diócesis, ¿será suficiente hacer lícita esta extensión a la aprobación del Obispo?»

Finalment, l'autor es col·loca en el supòsit d'admetre el culte, si el fet de ser admès per totes les comunitats el convertís en lícit. Encara així, els dominics no ho acceptarien, perquè acceptant-ho, desobeirien el precepte del seu General. La frase amb què conclou tots aquests raonaments ens sembla una mostra de sofisma cínic: «*lo*

que sólo es lícito probablemente, es probablemente ilícito [...] Dar culto al Venerable Lulio no es cierto que sea bueno; abstenerse de tributarle hasta que la Santa Sede lo apruebe, es evidente que no es malo».

Mallorca i les seves institucions

Per a acabar el manifest i no satisfet amb l'insult, denigració i recusació de Ramon Llull i de tots els qui havien permès i permetien el seu culte, l'autor engega la darrera càrrega de la seva oratòria contra la Ciutat i els seus representants, els quals tracta d'ignorants i supersticiosos, disposats a creure qualsevol cosa: «la ligereza de los mallorquines en dar crédito a cualquier noticia». I posa per exemple el cas del Reverend Jaume Castell, prevere beneficiat de la parròquia de Sant Nicolau de Palma. Arribaren notícies que després es confirmaren com a rumors sense fonament, que el rei de les Dues Sicílies l'havia nomenat bisbe de Monopoli. La notícia va causar una gran commoció i es va celebrar amb un *Te Deum* a la catedral. El bisbe Llorenç Despuig (1706-1764), successor del bisbe Cepeda i bisbe de Mallorca des de 1750, i que el 19 de setembre de 1761 havia decretat condemna per als qui havien propagat uns versos contra Llull, festejà amb les comunitats religioses la notícia del nomenament i organitzà una festa solemne a la parròquia de Sant Nicolau, on predicà el pare Miquel Cañellas, jesuïta. També s'organitzaren festes a Montision i el pare Joan Campos afirmà durant la predicació que el nomenament del bisbe de Monopoli s'havia produït gràcies a la intercessió del beat Ramon. Després de totes aquestes celebracions, la notícia es confirmà falsa, cosa que permeté a l'autor de *La Verdad* parlar del «phanatismo en materia de Lulio».

Aquesta peça de l'oratòria antilul·liana va ser acabada a la ciutat de Palma durant el mes d'agost de l'any 1761.

Conclusions

Llull es convertí en catalitzador de les tensions polítiques, religioses i socials del segle xviii, una època de canvis, on les tendències de la Il·lustració es concentraven en l'esclat d'un

anticlericalisme que havia de perllongar-se a començaments del segle XIX amb la supressió dels ordes religiosos i els successius decrets de desamortització dels béns eclesiàstics.

La figura de Ramon Llull esdevingué objecte de polèmiques, on es mesclaven des de les posicions més conservadores fins a les actituds més «modernes», que situaven el seu culte i la seva obra entre les supersticions que calia eradicar. La lluita pel control dels privilegis que anaven associats a les càtedres també es trobava en el rerefons de les actituds defensades per dominics i franciscans, que influïen el poble i les institucions involucrant en les seves respectives causes les faccions que s'enfrontaven.

El canvi de dinastia de la corona espanyola afegí també una nova dimensió al conflicte. Mallorca, que s'atrinxerà amb els austriacistes, reclamava el respecte per a les seves institucions, però els dominics, que en principi defensaren aquesta posició, no respectaven el culte de Ramon Llull, un dels senyals més inequívocs de la identitat mallorquina. L'episodi de 1750 va ser el preludi de l'arribada del bisbe il·lustrat Juan Díaz de la Guerra (1772-1777), que havia d'arrasar la llengua i les peculiaritats de l'illa i es convertí en l'enemic més aferrissat de Ramon Llull d'ençà dels dies de l'inquisidor Nicolau d'Eimeric.

BENEFICIS I RENDES D'ALGUNS MONESTIRS BENEDICTINS CLAUSTRALS CATALANS (1753-1778)

Ernest Zaragoza Pascual

Presentem aquí las relacions de les rendes dels beneficis regulars i seculars, vicaries perpètues, rectories i capellanies de les següents abadies benedictines catalanes de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, de Santa Maria de Gerri, Santa Maria de Serrateix, Sant Cugat del Vallès, Sant Pere de la Portella i Sant Pau del Camp, Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona i Santa Maria de Ripoll entre 1753 i 1778, segons la documentació inèdita que hem trobat a l'Archivo Histórico Nacional (Madrid), Secció de Consejos, lligall 12049.

Per aquesta documentació sabem que l'abat de Santa Maria de Gerri, el 3 d'abril de 1753,[1] envià al marquès de l'Ensenada la relació d'oficis i beneficis del seu abadiat i llurs rendes. Segons la seva relació, formaven la comunitat cinc monjos i l'abat, sis beneficiats porcionaris i tres beneficiats seculars, que tenien la cura d'ànimes a l'església sufragània de la vila. A més, el monestir tenia els priorats de Sant Pere de les Maleses i de Sant Feliu de Beranuy i dotze parròquies servides per vicaris perpetus seculars.[2]

1. Cf. Doc. núm.1.
2. Cf. Doc. núm.2.

L'abat de Serrateix envià la seva relació el 20 de juliol del mateix any.[3] Al seu monestir hi havia quatre oficis monacals: cambrer, sagristà, dispenser i cabiscol, els quals eren considerats beneficis regulars, la provisió dels quals feia la Santa Seu el vuit mesos que li pertocaven i els altres quatre mesos (març, juny, setembre i desembre) l'abat o vicari general estant l'abadiat vacant i sempre en monjos del mateix monestir o de la Congregació Claustral, els quals, a més de percebre'n les rendes, rebien també la corresponent porció de la mensa conventual. Tenia també la vicaria perpètua amb cura d'ànimes de la vila, servida per un clergue secular, igualment que la rectoria del poble d'Avià i els beneficis de Sant Benet, Sant Miquel i Sant Salvador.[4]

L'abat de Sant Pere de la Portella i Sant Pau del Camp, de Barcelona, envià la seva relació el 14 d'agost de 1753.[5] S'hi diu que al monestir de la Portella hi havia el benefici regular de cambrer i la capellania de Sant Antoni Abat, que era de patronat del duc d'Híjar i de l'abat, alternativament. I a Sant Pau hi havia el de sagristà.[6]

L'abat de Sant Cugat del Vallès envià la seva relació el 18 d'agost del mateix any.[7] Hi afirma que al seu monestir hi havia nou oficis monacals: paborde major, paborde de Palautordera, paborde del Penedès, prior i sagristà major, cambrer, obrer, infermer, dispenser major i refitoler. I els beneficis, el de Santa Maria al priorat de Santa Oliva, i els de Santa Maria, Tots Sants i Sant Antoni, a l'església del monestir, tots servits per monjos. A més tenia sis beneficis seculars i les rectories de Sant Quirze del Vallès, Castelldefels i Capellades, de provisió de l'abat, pledejava per mantenir el mateix dret en deu altres rectories del bisbat de Barcelona i una del de Vic, i pretenia tenir el dret de presentació en dues més del bisbat de Barcelona.[8]

Les relacions dels monestirs de Sant Cugat i Serrateix havien estat enviades al marquès de l'Ensenada per l'abat de Sant Cugat i president de la Congregació Claustral el 23 d'agost de 1753, juntament amb les de Banyoles, Camprodon, Breda, Roda i Besalú, mentre que les

3. Cf. Doc. núm.3.
4. Cf. Doc. núm.4.
5. Cf. Doc. núm.5.
6. Cf. Doc. núm.6.
7. Cf. Doc. núm.7.
8. Cf. Doc. núm.8.

d'Amer i Gerri les hi havien enviat directament els seus abats.[9] Faltaven les corresponents als monestirs de Ripoll i la Portella-Sant Pau, les quals ara publiquem juntament amb les de Gerri, Serrateix, Sant Cugat i Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona.[10] Les relacions d'aquest últim i del de Galligants les envià el mateix president el 27 d'octubre de 1753.[11] Per la primera, sabem que a l'església del monestir de Sant Antoni i Santa Clara hi havia fundats setze beneficis seculars, que eren de patronat de l'abadessa o de seculars, els quals estaven ocupats per preveres o clergues [12]

Aportem encara diversos documents sobre oficis i beneficis particulars, com ara la valoració de les rendes de la infermeria de Ripoll, feta pel canonge Jacint Morera a petició del comissari general de la Santa Croada, Andrés de Zerezo y Nieva entre 1762 i 1763;[13] la certificació notarial de dites rendes[14] i una carta del monjo infermer de Ripoll, Joan Tord (31-V-1763), sobre l'import de les rendes del seu ofici regular, per justificar que no estava obligat a pagar la *mitja annata*.[15] Finalment, hi afegim diversos documents relatius a la petició d'informació del valor de les rendes de la capellania de Sant Pere de Ripoll, feta per Ventura de Figueroa, governador del Consell Reial, a l'abat de Ripoll[16] i la resposta d'aquest,[17] així com la petició d'informació del valor de l'ofici de cambrer de Sant Cugat del Vallès (11-X-1777) feta al senyor Felip Bojons[18] i la resposta d'aquest,[19] enviant-li dita informació (22-VI-1778).[20]

9. Cf. Doc. núm.9. Totes aquestes relacions, fora de la de Serrateix que es publica aquí, foren editades per mi mateix: E. ZARAGOZA, «Beneficis de les abadies gironines (S. XVIII)», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLI (2000) 389-418; ID., «Beneficios de las abadías benedictinas de Montserrat y de la diócesis de Gerona», a *Analecta Sacra Tarraconense*, vol. 73 (2000) 129-160.

10. Cf. Doc. núms. 2, 4, 6, 8 i 12.

11. Doc. núm. 10.

12. Cf. Doc. núm. 11.

13. Cf. Doc. núm. 12, 15 i 16.

14. Cf. Doc. núm. 13.

15. Cf. Doc. núm. 14.

16. Cf. Doc. núm. 17.

17. Cf. Doc. núm. 18.

18. Cf. Doc. núm. 19.

19. Cf. Doc. núm. 20.

20. Cf. Doc. núm. 21.

Fins aquí les dades que ens aporta la documentació inèdita que publiquem, amb l'intent que sigui d'utilitat per als estudiosos de l'economia monàstica catalana i per a la història dels esmentats monestirs benedictins.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

Carta de l'abat de Gerri dirigida al marquès de l'Ensenada que acompanya la relació de les rendes de l'abadiat de Gerri i de les seves vicaries. Gerri, 3 d'abril de 1753

AHN, Consejos, Lligall, 12049 (autògrafa).

Exmo. Sor. Señor: E recibido con la mayor beneración el orden de Su Magestad (que Dios guarde) la que se ha dignado dirigir por carta de V. Exa. de 16 de marzo, juntamente con los dos exemplares de la conzesión que la Santa Sede a echo a favor del Patronato Universal de N. Chathólico Monarca, como tan zeloso del alivio de sus basallos y queda ya archivado en el de este Real Abadiato, por lo que umildemente le rinde mi obligación a V. Exa. muchas gracias.

Tanvién remito en este brebe resumen la relación de lo que en el estado presente consiste esta dignidad abacial del Real Patronato, y de lo que producen sus vicarías, que todas no dan más frutos que aquellos mui precisos para vivir los que las sirben y a bezes no se halla quien las quiera servir, por estar situadas en lo más áspero y solitario de estos (ya casi Pirineos). Remito juntamente a V. Exa. una copia de las vicarías de que se compone esta jurisdicción espiritual del abad, la que a gozado y goza pacíficamente, en virtud de la unión de ellas con esta matriz principal, como consta de bullas de pontífices y entre estas bullas esa que el año pasado se presentó en ese Supremo Consejo de Castilla, para la defensa de un clérigo que sacó una bulla de impetra contra lo provisto por esta dignidad, la que ganó dicho pleito, por lo que en virtud de ella podrá V. Exa. mandar darme las hórdenes que fueren de su agrado, para el uso de ella, como lo demás que fuere de su agrado y de el servicio de Su Magestad (que Dios guarde).

N. Sor. prospere a V. Exa. la vida en su maior grandeza para augmento de la Monarquía los muchos años que necesitamos. Gerri, 3 de abril 1753.

Exmo. Sor. B.L.M. de V.Exa. su más umilde siervo y capellán. D. Fr. Francisco de Miranda, Abad de Gerri.

Emo. Sor. Marqués de la Ensenada y Sor. mío.

2

Relació de les rendes de l'abadiat de Gerri i de les seves vicaries feta per l'abat de Gerri i dirigida al marquès de l'Ensenada. Gerri, 3 d'abril de 1753

AHN, Consejos, Lligall, 12049 (original autògrafa).

Relación verídica del estado en que al presente se halla el Real Monasterio de Santa María de la villa de Gerri, del Orden Claustral de N. P. San Benito, en esta Provincia Tarraconense y Cesaraugustana, que es del Real Patronato y se aze esta relación de orden de S. Magestad (que Dios guarde).

Primeramente es de saber que este Real Monasterio se compone del número preciso de sinco monges y el abad seis, y seis beneficiados porcionarios, que todos juntos forman el cabildo, que no puede aver ni menos ni más para la residencia del coro, asistencia del altar, para celebrar los divinos oficios, como caveza principal que es esta parroquia o collegiata de todo el real abadiato, y a más de esto ay tres beneficiados en la villa para administrar de noche los sacramentos, por no venir de noche a enquietar el monasterio, pues tienen en la villa una sufregania pequenya, etc.

Este referido cabildo de señores monges no tiene más renta que su porción monacal, la residencia de la yglesia y los emolumentos o adventicio de la parroquia, que todo junto no llegará a 150 libras al año a cada uno, y no ay más que un oficio, que de pocos años a esta parte dieron en sacar bulla de Roma en la vacante de los ocho meses del pontífice, que es la sachristía, y según la relación que nos a echo el señor sachristán es su balor annual en dinero 148 libras chatalanas y las obligaciones y gastos de dicha sachristía importan 108 libras 18 sueldos en cada un año, y esto se le añade la porción monacal y la residencia de la yglesia con lo que pasa con mucha decensia, pero no le sobra nada.

Las rentas de la dignidad abacial ya constan de la Real Cámara de Castilla por varias relaciones, que se an remitido de sus valores y por las penciones reales que oy está pagando el abad que es la tercera parte del todo, que son 650 libras al año, las que Su Magestad se sirvió conceder entre tres pensionistas en el año de 1735, y de lo que queda de renta, tiene el abad que pagar las porciones monacales, el subsidio, quarto y escusado, gastos de la Congregación y de ir al Concilio de Tarragona, redificar y mantener el palacio abacial, que es de Su Magestad y otros reparos de monasterio y mantener su familia.

En quanto a los beneficios de que se compone este Real Abadiato, en

todas las yglesias y parroquias que tiene en varios lugares, todos ellos tienen no más que la renta precisa para vivir y todos ellos son de genere y los patronos son laicos, pues sólo los fundaron para que se ordenaren sus hijos y parientes, y unos con la obligación de dezir en los pueblos la misas del alba, otros la misa de once, otros la misa de las ánimas, unos los presentan los justicias de las villas y lugares, otros los presentan sus padres y parientes y con la aprobación del abad les da el conferimus de ellos, teniendo la cóngrua synodal que los demás; y de residencia de coro sólo ay los seis de Gerri y quatro en la villa de Peramea.

En esta dignidad abacial entre las parroquias que tiene, todas ellas sujetas a esta dignidad abacial en lo espiritual, es muy antiguada y pasífica possesión con varias bullas pontificias, con varios lugares anexos a essas parroquias, las que se hallan situadas en los más eminentes montes y desiertos, donde casi (no) se puede abitar y se encuentra con gran dificultad quien quiera ir a serbir dichas yglesias, ni ir a administrar los sacramentos, y en estos dichos páramos ay dos llamadas prioratos ab antiquo, que el uno se llama San Pedro de las Malesas por lo áspero de su situación y el otro Bernuy, y ambos prioratos, aunque siempre estaban sujetos al abad, sacaban bulla del papa quando vacaban en sus meses, pero abiendo suplicado este real monasterio al Sor. Phelipe Segundo (que gloria aya) se interpusiese con su gran piedad para que el pontífice Urbano Octavo, que regía entonces la Yglesia, se dignase unir sus rentas y agregarlas a la mensa combentual, para que la porción del refitorio se pudiese alargar alguna cosa, por ser muy corta la asistencia con que vivían. Su Magestad (que gloria aya) lo logró de Su Santidad, como consta de la bulla, y sus rentas que entre ambos prioratos oy día no llegarán a 350 libras al año en todo, las que se reparten con las mismas porciones monacales.

Las demás parroquias asta el número de doce an estado y están servidas por vicarios perpetuos, tanto por monges como por clérigos seculares, como consta de esa bulla que remito a V. Exa., la que se presentó en el Supremo y Real Consejo de Castilla el año pasado de 1751 y en virtud de ella ganó esta dignidad un pleito contra un clérigo que había impetrado bulla en Roma para quitar una vicaría que avía vacado y se le abía dado por essa dignidad a otro.

El valor de estas doce vicarías se apuró quando Su Santidad concedió a N. Rey y Sor. Don Phelipe Quinto (que gloria gose) el ocho por ciento en las rentas eclesiásticas y hallamos por la relaciones que tomamos de sus valores un año con otro en líquido dinero, que las siete valen al año doscientas libras cada una, las tres ciento y sinquenta y las dos a ciento cada un año.

Fundaciones en este país, como es tan montuoso y miserable no ay valor ni caudales para que funden beneficios de doscientas libras anuales

y más se aplican a fundar causas pías para sus parientes que no beneficios.

Y también para que a V. Exa. le conste que en estos dos años antecedentes, de orden de Su Magestad (que Dios guarde) se le an remitido varias relaciones al Sor. Don Andrés de Simón Pontero, oidor de la Audiencia Real de Barcelona, sobre los valores del estado presente del todo de este real abadiato, cómo son beneficios, vicarías, bullas, fundaciones de los Condes de Barcelona, del Emperador Carlomagno, Carlos Calbo y otros; la consagración de esta yglesia por siete obispos y de lo mucho que por los sarrazenos y las guerras continuas de este Principado a perdido y le an usurpado en todo a esta real casa que era la mejor abadía de toda Chathaluña, etc.

Y éste es el todo de que se compone este real abadiato y la relación que verídicamente a podido sacar el abad para obedecer el orden de Su Magestad, la que en qualquier tiempo se hallará ser así verdad y por tal la firma de su propia mano, en el real monasterio de Santa María de Gerri, a los 3 del mes de abril de 1753, etc.

(Firmado:) D. Francisco de Miranda, abad de Gerri.

3

Carta de l'abat de Serrateix que acompanya la relació de beneficis i rendes del seu monestir, dirigida al marquès de l'Ensenada. Serrateix, 20 de juliol de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Exmo. Señor: En cumplimiento de lo que Su Magestad (Dios le guarde) se sirve mandarnos a los prelados de este Principado, en carta de V. Exa., passo a manos de V. Exa. la información adjunta, y si tuviesse algún deffecto en su expressión espero que V. Exa. me lo prevenga para emendarle.

Dios guarde a V. Exa. muchos años que dezeo. De este monasterio de Serrateix y julio 20 de 1753.

Exmo. Señor de V. R. Su Magestad atento y seguro servidor Q.B.L. M. Don Fr. Bautista, Abad de Serrateix.

Exmo. Sr. Marqués de l'Ensenada.

4

Relació d'oficis i beneficis del monestir de Santa Maria de Serrateix. Juliol de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Relación puntual de los oficios regulares y beneficios seculares que se hallan y dos dependientes del Real Monasterio de Santa María de Serrateix, de la Congregación Claustral Tarraconense, del Orden de San Benito, entre los límites del obispado de Solsona, con expresión legal de sus respective (sic) valores.

Primeramente en dicho Real Monasterio (cuya nominación de abad pertenece a Su Magestad, que Dios guarde, *in quocumque mense*) se hallan quatro officios monacales, que de tiempo immemorial tomaron el concepto de beneficios regulares por lo que desde entonces la silla apostólica passó a proveherlos siempre que han vacado en los ocho meses llamados pontificios, dexando al abad (y en la sede vacante al prior o vicario general del monasterio) el derecho en los quatro meses llamados del ordinario, es a saber marzo, junio, setiembre y diziembre, de presentar dichos officios vacantes en monges de este monasterio de Serrateix o bien de los de más de la Congregación Claustral, sin más confirmación superior que la conocida sufficiencia y aptitud del presentado.

Los officios que como está expressado son monacales tienen los nombres de camarero, sacristán, dispensero y capiscol, sus rentas consisten según los más fieles cómputos considerados a razón de un quinquenio cada año, y en moneda catalana: La camarería produce un año con otro según los arriendos, pagadas las obligaciones, líquida la suma de 87 libras, 11 sueldos, 3 dineros; la sacristía la suma de 10 libras, 7 sueldos, 7 dineros; la dispensa la suma de 57 libras, 12 sueldos, 8 dineros; la capiscolía la suma de 5 libras, 12 sueldos, 11 dineros.

Las dichas cantidades son las que pueden computarse quedan a favor del monge obtentor de cada officio (sin la porción monacal que se le subministra por la mensa conventual) pagadas las obligaciones y cargas que tienen y de que se omite la narrativa por no pedirse en la carta orden, pero se remitirá siempre que se le ordene al abad lo practique.

Además de los sobredichos officios monacales o bien se llamen beneficios regulares que el Rey presentará en adelante en los ocho meses en virtud del nuevo concordato con Su Santidad y en los quatro los abades o vicarios generales en sede vacante ay cierto curato secular, cuyo officio se llama vicaría perpetua del monasterio de Santa María de Serrateix, la qual en todos meses presenta el abad con aprobación del ordinario, sin

concurso y con expedición de bullas apostólicas en los ocho meses. Produce un año con otro 12 libras sin la porción monacal que se le subministra como a los demás monges.

Rectoría de Aviá, del obispado de Solsona

La rectoría de Santa María o San Martín de Aviá por título de real donación es presentador o patrón el abad de dicho monasterio en los quatro meses con concurso y con expedición de las bullas apostólicas en los ocho meses, produce un año con otro según la relación del actual rector y que ésta se hallará en la información hecha por el Illmo. de Solsona por hallarse dentro de los límites de su obispado.

Beneficio de San Benito

El beneficio baxo la invocación de San Benito, fundado en su mismo altar de la iglesia de dicho monasterio, es su presentador o patrón el abad y no se le sabe producto.

Beneficio de San Miguel

El beneficio de San Miguel, fundado en su mismo altar de la iglesia de dicho monasterio es su presentador o patrón el heredero de la casa nombrada Serra Caplacosta del término de Puigreig, obispado de Solsona, concurren las mismas circunstancias en este beneficio que en la dicha rectoría de Aviá.

Beneficio de San Salvador

El beneficio baxo la invocación de San Salvador, fundado en su mismo altar de la iglesia de dicho monasterio era de presentación de Su Santidad en los ocho meses y del ordinario en los quatro, según la relación del actual beneficiado produce un año con otro 39 libras.

5

Carta de l'abat de la Portella al marquès de l'Ensenada enviant-li la relació dels beneficis depenents de la seva abadia. La Portella, 14 d'agost de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Exmo. Señor. Señor: En cumplimiento de la orden de Su Real Magestad (que Dios guarde) que reciví por carta de V. Exa. remito la adjunta relación de beneficios dependientes de esta abadía, ofreziendo con este motivo a la obediencia de V. Exa. mi rendida y obsequiosa voluntad con la que ruego al Señor prospere a V. Exa. en su mayor grandesa los muchos y dilatados años que puede y deseo. La Portella, agosto 14 de 1753.

Exmo. Señor Be.L.M. de V.Exa. su más rendido servidor y affecto capellán, Don Fr. Olaguer, abad de San Pablo y San Pedro de la Portella.

Exmo. Señor Marqués de la Ensenada.

6

Relació dels beneficis de l'abadia de la Portella i Sant Pau del Camp. La Portella, 14 d'agost de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Relación de beneficios de la abadía de San Pedro de la Portella y San Pablo del Campo de Barcelona.

En el monasterio de San Pedro de la Portella, de la Congregación Claustral Tarraconense, ay un beneficio monacal que de tiempo immemorial tomó el concepto como los demás de la Congregación, de beneficio regular, proveyéndole la silla apostólica hasta ahora siempre que ha vacado en los ocho meses llamados pontificios, dexando al abad y en la sede vacante al prior o vicario general del monasterio el drecho (sic) de su provisión en los quatro meses nombrados ordinarios, es a saber marzo, junio, setiembre y disiembre, sin más confirmación que la conocida suficiciencia y abtitud (sic) del monge provisto por dicho abad o prior.

Este officio de San Pedro de la Portella se llama camarería, cuyos rédditos computados por el arriendo a un quinquenio hazen cada año la

suma líquida de treinta y quatro libras nueve sueldos y quatro dineros. En el mismo monasterio de San Pedro de la Portella ay una capellanía secular baxo invocación de San Antonio Abad, de la qual son patronos con alternativa el Exmo. Señor Duque de Híjar y el abad de San Pedro de la Portella. Sus rédditos no se saben por ser el obtentor ausente y baxo la jurisdicción del Illmo. Sr. Obispo de Solsona.

En el monasterio de San Pablo del Campo de Barcelona ay otro officio monacal de la misma especie y con las mismas circunstancias que la referida camarería, este se llama sacristía. Sus rédditos computados por arriendo de un quinquennio hazen cada año de líquido ciento y treinta libras moneda barcelonesa.

(Firmado:) Don Fr. Olaguer de Marlés, abad de San Pablo del Campo y San Pedro de la Portella.

7

Carta de l'abat de Sant Cugat del Vallès al marquès de l'Ensenada remetent-li la relació de beneficis del seu monestir. Barcelona, 18 d'agost de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Exmo. Sor. Señor: En conseqüencia de la real orden comunicada por V. E. con carta del 16 de marzo del corriente año, remito a V. E. la adjunta relación de las dignidades, beneficios y demás piezas curadas de mi monasterio y sus iglesias adjacentes con la mayor distinción, legalidad y cuydado que me ha sido dable, deseara fuesse a satisfacción del V. E. y a no serlo se dignará V. E. avisarme en lo que falte, que será puntualmente obedecido en crédito de mi lealtad a las órdenes reales y al agrado y obsequio de V. E., cuya vida me guarde el Señor los muchos años le suplico. Barcelona y agosto 18 de 1753.

Exmo. Sor. B.L.M. de V.E. su más rendido y atento servidor. F. Don Buenaventura de Gayolá, abad de S. Cucufat.

Exmo. Sor. Marqués de la Ensenada, etc.

8

Relació dels beneficis del monestir de Sant Cugat del Vallès. Barcelona, 18 d'agost de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

En consequencia de la real orden comunicada por el Exmo. Sor. Marqués de la Ensenada con carta de 16 de marzo del corriente año al abad del Real Monasterio de San Cugat del Vallés para que passasse a manos del dicho Exmo. Sor. Marqués distincta relación de las classes y valores de las piezas ecclesiásticas que se hallan en el monasterio de San Cugat y en las yglesias adyacentes o dependientes, con la expresión de los patronos de ellas, passa dicho abad a executarlo.

En el Real Monasterio de San Cugat del Vallés de la Congregación Claustral Benedictina Tarraconense de ningún obispado, bien que sito dentro de los límites del de Barcelona, Principado de Cataluña (cuya nominación de abad pertenece a Su Magestad, que Dios guarde, en qualquier mes) se hallan nueve officios monachales que desde tiempo immemorial tomaron el concepto de beneficios regulares, quales ha provehido la Sede Apostólica en los ocho meses pontificios, y en los quatro meses restantes del ordinario, esto es, marzo, junio, setiembre y diziembre, los ha provisto el abad de dicho monasterio y en sede vacante el vicario general, haziéndose la presentación en todos los doce meses en monjes del mismo monasterio y de otros de la misma Congregación Claustral Tarraconense, con tal que tengan la qualidad de nobles o caballeros.

Los sobredichos nueve beneffìcios monachales tienen nombres de Paborde Mayor de San Cugat, de Paborde de Palautordera, de Paborde de Panadés, de Prior y Sacristán Mayor, de Camarero, de Obrero, de Infermero, de Dispensero Mayor y de Refetorero: sus rentas según los más fieles cómputos, considerados a razón de un quinquenio, consisten en cada año moneda catalana, pagadas las obligaciones y cargos:

La Pabordía Mayor de San Cugat su valor líquido 475 libras
La Pabordía de Palautordera su valor líquido 220 libras
La Pabordía de Panadés, después de la baxa de los censos a 3 por ciento, unos años llega su valor a cumplir las cargas y obligaciones y otros años no alcanza por ser aquellas muchas y muy excessivas.
El Priorato y Sagristía Mayor su valor líquido: 125 l. 15 s. 6 d.
La Camarería su valor líquido: 251 l. 11 s.
La Obrería su valor líquido: 70 l.
La Infermería su valor líquido: 72 l.

La Dispensa Mayor su valor líquido: 130 l. 15 s.
La Refetoría su valor líquido: 10 l. 4. s. 9 d.

Las dichas cantidades son las que pueden computarse quedan a favor del monje obtentor de cada officio (sin la porción monachal que se les subministra) pagados los cargos y obligaciones que tienen annexas, de que se omite la relación por no pedirse en la carta orden, pero se remitirá siempre que se le mande al abad.

Beneficios regulares que confiere el abad y en sede vacante el vicario general en qualquier mes a monjes del mismo monasterio:

El priorato de Santa María, fundado en la iglesia de Santa Oliva, pagadas las obligaciones, su valor líquido: 250 l.

El beneficio baxo la invocación de Santa María, fundado en la iglesia del monasterio, pagadas las obligaciones, su valor líquido: 20 l.

El beneficio baxo la invocación de Todos los Santos, fundado en la iglesia del monasterio, pagados los cargos, su valor líquido: 45 l.

El beneficio baxo la invocación de San Antonio, fundado en la iglesia del monasterio, pagadas las obligaciones, su valor líquido: 14 l.

Estos beneficios, como se ha dicho, se confieren a monjes del mismo monasterio, que de otra parte tienen hasta su cóngrua sufficiente, la porción monachal, que les corresponde como a monjes del monasterio.

Beneficios seculares que confiere el abad y en sede vacante el vicario general, en todos los doze meses:

El beneficio baxo la invocación de Santa María del Bosque, vulgarmente de San Adjutorio, fundado en la iglesia del mismo nombre, pagadas las obligaciones, su valor líquido: 17 l. 4 s.

La sacristía de la iglesia parroquial de San Pedro de Octaviano, pagados los cargos, su valor líquido: 14 l. 19 s.

El beneficio baxo la invocación de San Pedro de Torrentes, fundado en el lugar de San Quirze, no se explica su valor por no saberse de cierto, porque su obtentor es súbdito del Illmo. de Barcelona, quien hará la relación.

El beneficio baxo la invocación de Santa María del Puig de la Creu es patrón el abad alternativamente con el Hospital General de Barcelona en todos los doce meses, no se explica su valor por ser su obtentor sugeto al obispo de Barcelona, quien hará la relación.

El beneficio baxo la invocación de Santa Fe, fundado en la iglesia del monasterio de San Cugat, en todos los doze meses lo presenta el paborde mayor del monasterio en monje del mismo monasterio y la collación del

abad o del vicario general en sede vacante, pagadas las obligaciones, su valor líquido: 3 l.

El beneficio baxo la invocación de Santa Cruz, fundado en la iglesia del monasterio, es patrón la casa de Vilana en todos los doze meses y la collación del abad o del vicario general en sede vacante pagadas las obligaciones, su valor líquido: 17 l.

Rectorías o piezas curadas dentro del obispado de Barcelona, que provehe el abad como a unidas y el vicario general en sede vacante, en todos los doze meses son las siguientes:

La rectoría de San Quirze y Santa Julita.
La rectoría de Santa María de Castelldefels.
La rectoría de Santa María de Capellades.

Rectorías o piezas curadas dentro el mismo obispado, de que es indubitable patrón el abad y el vicario general en sede vacante y tiene pleyto pendiente, en que las pretende proveher como a unidas son las siguientes:

La rectoría de San Salvador del Vendrell.
La rectoría de Santa María Magdalena de Bonastre.
La rectoría de San Bartolomé de Albiñana.
La rectoría de San Pedro de Masquefa.
La rectoría de San Estevan de Ripollet.
La rectoría de San Vicente de Gualba.
La rectoría de Santa María de Palautordera.
La doma mayor de San Estevan de Palautordera.
La doma menor de San Estevan de Palautordera.
La rectoría de San Cugat de Moja.

En el obispado de Vique:

La rectoría de Santa María de Igualada es patrón el abad o el vicario general en sede vacante.

Rectorías que pretende el abad ser de su patronato en el obispado de Barcelona son las dos que siguen:

La rectoría de San Pedro, antes de San Estevan de Castellet.
La rectoría de San Felio de Castellar, álias del Recó.

De todas estas rectorías o piezas curadas no se explica su valor, ya

por no saberse de positivo, ya porque los obispos respective, de cuyos son súbditos los obtentores, hazen distincta relación de sus valores y classes. En fe de lo qual y testimonio de verdad doy la presente relación firmada de mi mano y sellada con el sello de mis armas. Barcelona y agosto 18 de 1753.

(Firmado:) Fr. Don Buenaventura de Gayolá, abad de S. Cucufat.

9

Carta de l'abat de Sant Cugat i president de la Congregació Claustral al marquès de l'Ensenada enviant-li les relacions dels abats de Banyoles, Camprodon, Breda, Roda, Besalú i Serrateix. Barcelona, 25 d'agost de 1753[1]

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Exmo. Señor. Señor: Los abades de Bañolas, Camprodón, Breda, San Pedro de Roda, Besalú y Serrateix me han remitido para mayor seguridad los adjuntos pliegos con las relaciones de todas sus piezas ecclesiásticas, que passo a manos de V. E. con la de mi monasterio de San Cucufate: los abades de Amer y de Gerri lo han executado en drechura a V. E. Sólo faltan las relaciones de Ripoll, Galligans y la Portella,[2] que no ha sido dable terminarlas todavía; que finalizadas, remitiré a V. E., que seguro de lo que aprecia y se esmera nuestra Sagrada Congregación en la gustosa obediencia de los preceptos de Su Magestad, que Dios guarde, puede mandar lo que sea del real servicio y agrado de V. E., cuya persona guarde el Señor muchos años. Barcelona y agosto 25 de 1753.

Exmo. Sr. B.L.M. de V .E. su más rendido y atento servidor.

(Firmado:) F. Don Buenaventura de Gayolá, abad de S. Cugat, Presidente.

1. Totes aquestes relacions, fora de la de Serrateix que s'edita aquí, foren publicades: E. ZARAGOZA, «Beneficis de les abadies Gironines (S.XVIII)», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLI (2000) 389-418.

2. Les de Serrateix, Sant Cugat, Gerri, la Portella i Ripoll, les publiquem aquí. Vegeu núms. 2, 4, 6, 8 i 12.

10

Carta de l'abat de Sant Cugat i president de la Congregació Claustral al Marquès de l'Ensenada remetent-li les relacions de beneficis dels monestirs de Sant Pere de Galligants i de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona. Barcelona, 27 d'octubre de 1753

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Exmo. Sor. Muy Señor mío: Hállanse nuestros monasterios muy distantes unos de otros, por lo que no extrañe V. E. no se ayan remitidas juntas las relaciones de las piezas ecclesiásticas y sus valores de todos ellos; remito ahora la del monasterio de San Pedro de Galligans y del de monjas de San Antonio y Santa Clara de la presente ciudad, con cuya ocasión repito nuevamente mi obediencia a todo lo que sea del real servicio y agrado de V. E., cuya vida me guarde el Señor los muchos años suplico. Barcelona y octubre 27 de 1753.

Exmo. Sr. B.L.M. de V.E. su más rendido y atento servidor, F. Buenaventura, abad de S. Cugat, Presidente.
Dr. F. Antonio de Ravizza, secretario.

Exmo. Sor. Marqués de la Ensenada, del Consejo de Su magestad, Secretario de Estado, etc.

11

Relació dels beneficis simples del monestir de monges benedictines de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, atestada per l'abadessa del mateix monestir. Barcelona, 28 de setembre de 1753

AHN, Consejos, lligall 12049 (original i autògrafa al final).

Relación de los beneficios simples (que) se hallan fundados en la iglesia del Real Monasterio de religiosas de San Antonio y Sta. Clara del Orden de nuestro Padre San Benito, de la Congregación Benedictina Claustral Tarraconense de la ciudad de Barcelona, Principado de Cathaluña, sin tener en dicha iglesia interessencia ni servicio alguno personal.

1. El beneficio baxo la invocación de San Jayme, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Flotats, Pro. y Domero del mencionado monasterio, es de patronato de la abadessa de dicho monasterio, y según relación de su obtentor, percibe de réditos al año, en libras cathalanas 20 l. 4 s.
2. El beneficio primero baxo la invocación de San Miguel Archángel, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Flotats Pro., es del Real Patronato de Su Magestad, que Dios guarde, tiene de réditos al año en libras cathalanas 10 l. 16 s.
3. El beneficio segundo baxo la invocación de San Miguel Archángel, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy el Dr. Jacinto Jucó Pro., es de patronato de dicha abadessa y según relación de su obtentor, no percibe frutos algunos.
4. El beneficio primero baxo la invocación de Sta. Clara, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Flotats Pro., es de patronato seglar y le presenta oy el Marqués de Barbará, y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos al año en libras cathalanas 13 l. 1 s. 6 d.
5. El beneficio segundo baxo la invocación de Sta. Clara, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Domingo Marimón, clérigo, es de patronato de dicha abadessa seglar y según relación de dicho obtentor, no percibe réditos algunos.
6. El beneficio baxo la invocación de San Antonio primero nombrado, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Coachín Amorós, clérigo, es de patronato seglar, le presenta el Marqués de Castellbell, y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos al año en libras cathalanas 12 l. 14 s. 6 d.
7. El beneficio segundo baxo la invocación de San Antonio Abad, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Marimón Pro., es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos al año en libras cathalanas 18 l. 17 s.
8. La capellanía baxo la invocación de San Antonio Abad, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Flotats Pro., es de patronato seglar y le presenta oy el heredero de la casa Caramona, y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos al año en libras cathalanas 6 l. 10 s. 6 d.
9. El beneficio baxo la invocación de San Bernardo Abad, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Jayme Marimón Pro., es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos al año en libras cathalanas 11 l. 19 s.
10. El beneficio baxo la invocación de Sta. Madalena, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Mariano Senant, clérigo, es de

patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, no percibe oy de réditos algunos.

11. La capellanía baxo la invocación de de Sta. Madalena, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Miguel Estrada, clérigo, es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, no percibe réditos algunos.
12. El beneficio primero baxo la invocación de Nuestra Senyora, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Benito Puigdengolas, clérigo, es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, no percibe de réditos algunos.
13. El beneficio segundo baxo la invocación de Sta. Madalena, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Juan Francisco Basellas, clérigo, es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, no percibe oy de réditos algunos.
14. El beneficio baxo la invocación de San Antonio y Sta. Clara, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Joseph Sauler, clérigo, es de patronato de dicha abadessa y según relación de dicho obtentor, no percibe oy de réditos algunos.
15. El beneficio baxo la invocación de San Juan, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Antonio Dalmases Pro., es de patrimonio (sic) seglar y le presenta el Marqués de Castelldosrios, y según relación de dicho obtentor, no percibe oy de réditos algunos.
16. El beneficio baxo la invocación de San Honorato y Sta. Oliva, en la iglesia de dicho monasterio fundado, obtiene oy Francisco Salvat y Oliveras, clérigo, es de patronato seglar y le presenta el Conde de Haranda, y según relación de dicho obtentor, percibe de réditos annuales en libras cathalanas 4 l. 6 s.

Y para que conste en donde convenga, mandamos despachar las presentes en estas dos páginas escritas por nos visas y por este efecto celladas de nuestro cello y mano en dicho nuestro Real Monasterio de San Antonio y Sta. Clara de Barcelona, a los 28 del mes de setiembre año de la Navidad de Nuestro Señor Jesu Christo de 1753.

(Firmado:) Doña Teresa Sentmenat y de Oms, abbadessa de dicho monesterio.

12

Carta del canonge Jacint Morera al comissari general de la Santa Cruzada, Andrés de Zerezo y Nieva, sobre el valor de les rendes de l'ofici d'infermer del monestir de Ripoll. Àger, 27 de juliol de 1762

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Illmo. Señor. Señor: Para dar exacto cumplimiento al informe que V. S. I. se dignó mandarme en 2 de junio próximo passado, de los valores que en un regular quinquenio corresponden al officio de enfermero del Real Monasterio de Ripoll, que possee Don Juan de Tord, devo poner en la alta comprehensión de V. S. I., cómo según el arriendo que al presente halla echo de todos los frutos y rentas pertenecientes al dicho officio de enfermero, le corresponde por cada año 100 doblones, que hazen 560 libras catalanas, con la obligación de haver de resarcir el obtentor de dicha enfermería al arrendatario todo lo que se le quitare por razón de la casa mayor dezmera, y si por razón de ésta se toma a dicho enfermero la casa del mayor diezmo que perzibe, le quedarán unas 250 libras catalanas annualmente.

Y en quanto a la orden de V. S. I. de 17 del corriente mes de julio para que informe a V. S. I. assimismo del valor que en un quindenio regular corresponde a la comensalía fundada en esta iglesia collegial baxo la invocación de Nuestra Señora de las Flores, que obtenía Don Mateo Consol y de las cargas con que se halla gravada dicha comensalía, devo poner en la comprenhenzión de V. S. I. que a la dicha comensalía, inclusos los frutos y demás réddita ciertos e inciertos, le corresponden annualmente 170 libras 10 sueldos catalanas.

Las cargas con que se halla gravada la citada comensalía son el hazer el obtentor de ella residencia personal a todas las oras canónicas y en la missa conventual que diariamente se canta en dicha iglesia colegial. En haver de assistir a las missas cantadas y demás fundaciones fundadas y adventicias en la iglesia parroquial de San Vicente Mártir de dicha presente villa, de cuya se hallan comunitarios los comensales y beneficiados de esta colegial. En hazer de diácono en todas las missas conventuales y demás que se cantan con assistencia de diácono y subdiácono, assí en dicha iglesia parroquial como en la de dicha parroquia de San Vizente y en todas las processiones públicas hasta que entre otro comensal en la mesma iglesia colegial por tener de hazer de diácono, el último comensal y de subdiácono el último beneficado que entran en la referida iglesia colegial.

Y finalmente, en haver de celebrar a más de las missas de cartel, que son doze las que por mes le corresponden al presente, la missa en punto

de las doze todos los días de fiesta en la citada iglesia parroquial de San Vicente hasta que entre otro comensal o beneficiado, por ordinación echa entre los comensales y beneficiados, de haver de dezir dicha missa el último que entra y el penúltimo la que se dize en punto de las onze. Que es quanto puedo informar a V. S. I. y rogar a Dios guarde y dilate a V. S. I. los muchos años que me importa. Áger y julio 27 de 1762.

Illmo. Señor. B.L.M. de V.S.Illm. su más rendido servidor y capellán, Jacinto Morera, canónigo.

Illmo. Señor Don Andrés de Zerezo y Nieva, comisario general de la Santa Cruzada, etc.

13

Certificació notarial de les rendes de l'ofici regular d'Infermeria del monestir de Ripoll. Ripoll, 30 de maig de 1763

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Doy fee, yo Francisco Peraller y Viñas por las autoridades Real y del Illre. y Muy Rdo. Convento y Real Monasterio de Santa María de Ripoll, del Orden de San Benito, notario público de la villa de Ripoll, de ningún obispado, del Principado de Cataluña, y escribano de la curias ecclesiástica de dicho Real Monasterio, villa y abadiato de Ripoll abajo escrito, que en un catálogo y certificato de valor annual de las dignidades, officios de dicho Real Monasterio de Ripoll, beneficios y otros títulos ecclesiásticos en un armario de dicha curia ecclesiástica bien recondido y fielmente guardado, he hallado, visto y lehído lo siguiente, esto es: Que el officio de la infermería del mesmo Real Monasterio de Ripoll, deducidas y pagadas las cargas y obligaciones annuales de aquél, es avaluada y queda solamente líquida a favor del mismo officio y de su obtentor por cada año, ducientas quinse libras, ocho sueldos y dos dineros, moneda barcelonesa como estas y otras cosas en el dicho catálogo y certificato al qual me refiero largamente se contienen y son de ver. Y para que conste donde convenga a petición e instancia del Illre. Sr. Don Fr. Juan de Tord y Morer, monje paborde de Palacio del antedicho Real Monasterio doy la presente certificación de mi propia mano y con impressión del sello de dicha curia, en dicha villa de Ripoll, oy que contamos a los treinta días del mes de mayo del año del Nacimiento del Señor mil setecientos sesenta y tres, etc.

En testimonio de verdad. Francisco Peraller y Viñas, notario y escribano.

[Segueixen els certificats de reconeixement de firma d'aquest notari, fets en la mateixa data, pels també notaris de Ripoll, Josep Antoni Illa i Josep Such.]

14

Carta del monjo Joan Tord al comissari general de la Santa Croada sobre la mitja annata del seu ofici d'Infermeria de Ripoll. Ripoll, 31 de maig de 1763

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original autògrafa).

Illmo. Sr. Señor: Con la más debida veneración y aprecio recibo la muy favorecida de V. S. Illma. de fecha de 27 de abril, con que se sirve V. S. Illma. acordarme la obbligación del pago de la media annata por el oficio de la Enfermería de este Real Monasterio, siento que no haya aquélla llegado antes a mis manos para la más prompta satisfacción e importante justificación, a fin de ésta expongo a la alta intelligencia de V. S. Illma. cómo el dicho officio de la Enfermería, que cerca de tres años hace por gracia real obtuve, sacados en limpio sus productos, según el cómputo más fiel de las obbligaciones, que son muy crecidas, no llegava aún entonces quando no havía el atraso gravoso de la casa escusada, sino al valor de ducientas quinse libras, ocho sueldos y dos dineros, moneda barcelonesa, como es de ver en el certificado presente, que adjunto pongo en manos de V. S. Illma. No excediendo ducha Enfermería al expresado valor, estoy persuadido que no llega de mucho a la obbligación de media annata a que están sujetas las otras prebendas de réditos pingües. En atención a esta cortedad de medios fue regulada dicha Enfermería en mi presentación al pago de la messada con que cumplí, como consta en el despacho que obtuve, y por la realidad del mesmo motivo, suplico también ahora a la justificada equidad de V. S. Illma. se digne exonerarme del impensado sobrecargo de dicha media annata, lo que tendré a particular favor de su generosa piedad, solicitando freqüentes ocasiones del más debido obsequio y grato servicio de V. S. Illma. Dios guarde y prospere la persona de V. S. Illma. muchos años, como deseo. Ripol(sic) y mayo 31 de 1763.

Illmo. Sor. B.L.M. de V.S.Illma. su más obbligado y affecto servidor, Don Fr. Juan Tord y Morer.

Illmo. Sr. Don Andrés de Zerezo, comisario de la Santa Cruzada, etc.

15

Minuta de la carta del comissari general de la Santa Croada al canonge Jacint Morera perquè informi novament sobre el valor de les rendes de l'ofici d'Infermeria de Ripoll. Madrid, 28 de setembre de 1763

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

En 27 de julio del año próximo pasado, me informó V. M. que valía anualmente 69 reales de vellón el oficio de enfermero del Real Monasterio de Ripoll, a que fue presentado por Su Magestad Don Fr. Juan Tord. Y haviéndose prevenido al citado Don Juan acudiesse a la contaduría de medias annatas, eclesiásticas a tratar del pago de la que adeudó en su presentación al referido oficio, me ha expuesto lo que V. M. reconocerá por la adjunta carta y testimonio que remito (y me debolberá) para que en su virtud me informe V. M. nuevamente si asciende el valor del citado oficio a los 69 reales hecha la vaja que le haya correspondido con motivo de la admisión de la casa escusada y qualquiera otra carga con que se halle gravado con lo demás que tenga V. M. por conveniente, a la mayor justificación del efectivo valor, para que por este medio no se perjudique el derecho de S. M. ni al presentado en la exacción de la media annata, que deberá exigirse por el citado oficio.

Dios N. Señor, etc. Madrid, 28 de septiembre de 1763.

Sr. D. Jacinto Morera, Áger.

16

Carta de resposta del canonge Jacint Morera a la del comissari general de la Santa Croada, del 28 de setembre de 1763. Àger, 3 de novembre de 1763

AHN, Consejos, Lligall 12049 (original).

Illmo. Sr. Muy Sr. mío y de mi mayor veneración: Insiguiendo la orden que rezibí de V. S. I. de 28 de setiembre próximo passado para que informe a V. S. I. nuevamente del valor del oficio enfermero del Real Monasterio de Ripoll, a que fue presentado por S. M. Don Fr. Juan Tord, no me ha sido possible el practicarlo con la prompta brevedad de mi dezeo,

por hallarse dicho Real Monasterio distante tres jornadas de esta villa, y haviéndome informado con sugetos de toda confianza y peritos en los rédditos pertencientes al dicho oficio de enfermero, me han assegurado lo mismo que en 27 de julio del año próximo passado informé a V. S. I. de que los frutos y rédditos pertenecientes a dicho officio de enfermero eran de valor annual cien doblones, que hazen la suma de 560 libras cathalanas, pero que al presente por razón de la vaja con la casa escusada que le han tomado los arrendatarios de la casa mayor dezmera, y sacados los demás cargos en que dicho officio de enfermero se halla gravado, su valor efectivo únicamente es 3630 reales de vellón, que hazen la suma de 322 libras cathalanas, lo que pongo en la alta comprehensión de V. S. I., debolviendo al mismo tiempo la inclusa carta y testimonio que V. S. I. se dignó remitirme y me manda debolver, que es quanto puedo y devo informar a V. S. I., solicitando repetidos preceptos de V. S. I. para acreditar mi obediencia. Y rogando a Dios guarde y prospere a V. S. I. los muchos años que me importa. Áger y noviembre 3 de 1763.

Illmo. Señor. B.L.M. de V.S.Illma. su más rendido súbdito y capellán, Jacinto Morera, canónigo.

Illmo. Sr. Comisario General de la Santa Cruzada, etc.

17

Minuta de la carta de Ventura de Figueroa, governador del Consell Reial a l'abat de Ripoll demanant-li que l'informi del valor de la capellania de l'església de Sant Pere de Ripoll. Madrid, 13 de novembre de 1776

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Al servicio del Rey conviene me informe V. el valor anual que por el último quinquenio corresponda al beneficio llamado capellanía mayor de la yglesia de San Pedro de esa villa, inclusos los frutos ciertos e inciertos que le pertenezcan por su servicio hecha la vaja de las cargas reales con que se halle gravado. Dios, etc. Madrid, 13 de noviembre de 1776.

Sor. Abat del monasterio de Ripoll.

18

Carta de l'abat de Ripoll al senyor Ventura de Figueroa en resposta a la seva lletra del 13 de novembre de 1776. Ripoll, 9 de desembre de 1776

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Illmo. Señor. Muy Señor mío: En cumplimiento de la que recibo de V. S. I. con fecha de 13 del próximo passado mes de noviembre, en que me previene convenir al servicio del Rey informe a V. S. I. del valor anual que por el último quinquennio corresponde al beneficio llamado capellanía mayor, inclusos los fructos ciertos e inciertos que le pertenescan por su servicio, hecha la baja de las cargas reales con que se halla gravada digo: Que en fuerza de la carta orden de la Real Cámara de 12 de junio de 1769 a mi comunicada por su secretario Don Nicolás Manzano relativa a la unión, reducción y suppresión de los beneficios que no llegasen a la cóngrua synodal establecida para ascender al orden sacerdotal, passé a expedir los correspondientes edictos, mandando a los curas párrochos y obtentores de beneficios, capellanías, y demás títulos eclesiásticos perpetuos fundados en las iglesias de este territorio y abadiato, me diesen y remitiesen una relación exacta de la renta o frutos que annualmente reddituasen, sin omisión de las cargas a que se hallasen gravados dichos títulos o beneficios, y haviéndolo executado el Dr. Joseph Viñas, entonces obtentor del beneficio o capellanía fundada bajo la invocación de San Pedro, llamada capellanía mayor de la iglesia de San Pedro, la hizo expresando que los productos annuales, que por la décima y primicia de varios granos que percivía en la parroquia de Ripoll, computados por un quinquenio, importaban annualmente 26 libras, 7 sueldos, 6 dineros; y que las obligaciones y cargas reales consistían en tener que dar en el día de San Pedro Apóstol una porción de pan y vino a todos los clérigos hunque (sic) conjugados, que asistían a la fiesta, cuya porción, regulada por un quinquennio importaba annualmente 34 libras, 9 sueldos, 6 dineros y en tener que dar y satisfacer a la procurardoría general del monasterio 5 libras, 17 sueldos, 6 dineros y por el subsidio 1 libra, 3 sueldos, 4 dineros; y que pagadas todas y satisfecho el coste de la recollección de granos, quedaban líquidas por el obtentor 206 libras. Y según esta relación expuse en el decreto general de las uniones en el particular para la iglesia de San Pedro al fin del n. 1 que remití a la Real Cámara en 7 de enero de 1773, y queda en su secretaría registrada copia auténtica, que el valor líquido de los frutos de dicho beneficio, computados por un quinquennio, consistía en 206 libras; no constando la mayor dotación que

sus obtentores lucraran en la participación de todas las fundaciones y distribuciones que ganaren con su asistencia y residencia personal en dicha iglesia de San Pedro, cuya obligación se impuso a los obtentores de dicho beneficio junto con la de confesar en la misma en todos los días festivos en el relatado decreto general n. 4, respecto que no lucra de dicha participación o mayor dotación el actual obtentor Don Julián de Solanell, por no quedar purificado lo dispuesto en el mencionado decreto general.

Por muerte en mes reservado del arriba expresado Dr. Joseph Viñas, se sirvió Su Magestad, con letras expedidas en San Lorenzo a 11 de octubre de 1772, proveher dicho beneficio a favor de Don Julián de Solanell, Pbro., vezino de esta villa, y haviéndole mandado hiziese nueva relación del valor de los frutos del mismo, deducidas sus cargas, la cumplió, expresando que los frutos de dicho beneficio, computados por un quinquennio y deducidas aquellas cargas y obligaciones no contando la casa desmera a que puede estar sujeto, era de 215 libras y que sujetándolos a la casa desmera, que es muy contingente, es solamente de valor de 170 libras, moneda catalana.

Dios guarde a V.S.I. muchos años. Ripoll y desiembre 9 de 1776.

Illmo. Señor B.L.M. de V.S.I. su más attento y obsequioso capellán. Fr. Joseph, Abad de Ripoll.

Illmo. Sor. Don Ventura de Figueroa, Governador del Consejo.

19

Minuta de la carta del col·lector general de mitges annates eclesiàstiques al senyor Felip Bojons perquè l'informi sobre el valor de l'ofici de cambrer de Sant Cugat del Vallès. Madrid, 11 d'octubre de 1777

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Dirijo a V. M. el memorial adjunto de Don Fr. Josef Gregorio de Montero, camarero del Real Monasterio de San Cugat del Vallés, a fin de que en su vista me informe V. M. el valor anual que por el último quinquenio corresponda a dicho beneficio de camarero, inclusos todos los frutos que puedan pertenecerle por su servicio, hecha la vaja de las cargas reales con que se halle gravado, con todo lo demás que a V. M. se le ofrezca y parezca sobre este particular.

Dios, etc. Madrid, 11 de octubre de 1777.

Sr. D. Felipe Bojons. Gerona.

20

Carta del Sr. Felip Bojons dirigida al col·lector general de mitges annates eclesiàstiques enviant-li la relació del valor anyal de la cambreria del monestir de Sant Cugat del Vallès Girona, 22 de juny de 1778

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Illmo. Sr. : Acompaño la relación del valor anual que por el último quinquenio corresponde a la Camarería del Real Monasterio de San Cugat del Vallés, proveída en Don Fr. Joseph Gregorio Montero, con expresión de las cargas reales con que (se) halla gravada, sobre lo que nada debo añadir, sino que como sus rentas consisten en diferentes censos de dificultosa exacción, se le debe considerar un gasto bastante crecido en cada un año, ya en el pago de los que cuyden de la cobranza, que no puede hazer por sí mismo, ya también por la compulsión de los renitentes. Y en verdad el que va notado en el estado adjunto corresponde exactamente al último quinquenio.

Dios guarde a V. S. I. muchos años como deseo. Gerona y junio 22 de 1778.

Illmo. Sr. B.L.M. a V.S.I. su más atento seguro servidor y obediente capellán. Don Phelipe de Bojons.

Illmo. Sr. Colector General de medias anatas eclesiásticas.

21

Relació del valor anyal de la cambreria del monestir de Sant Cugat del Vallès, que acompanya la carta anterior del senyor Felip Bojons dirigida al col·lector general de mitges annates eclesiàstiques. Girona, 22 de juny de 1778

AHN, Consejos, Lligall 12049 (autògrafa).

Relación del valor anual que por el último quinquenio corresponde a la Camarería del Real Monasterio de San Cugat del Vallés, que obtiene Don Fr. Joseph Gregorio Montero:

Arriendo en San Cugat	4000 reales de vellón
Arriendo en Breda	400 reales de vellón

Arriendo en Villafranca	280 reales de vellón
Censos en diferentes partes	300 reales de vellón
Valor anual	4980 reales de vellón

Cargas reales con que se halla gravada la referida Camarería:

Vestuario al Sr. Abad y monges del monasterio	1200 reales de vellón
Corresponsiones a la theca común y a las administraciones del monasterio	150 reales de vellón
A la tesorería de la Congregación	110 reales de vellón
Lo expendido para cobranzas y seguimiento de pleytos en el expresado quinquenio corresponde a cada una año del mismo	750 reales de vellón
Por el subsidio	32 reales de vellón
	2242 reales de vellón

Valor anual	4980 reales de vellón
Cargas anuales	2242 reales de vellón
Valor líquido	2738 reales de vellón

EL BEAT JOSEP TOUS I SOLER I EL SEU TEMPS

ERNEST ZARAGOZA PASCUAL

Publiquem aquí la conferència del mateix títol, pronunciada al col·legi Josep Tous, de Sants, el 12 de novembre de 2011, en el Simposi de la celebració del II Centenari del Naixement del beat Josep Tous i Soler, un dels fundadors de congregacions religioses del segle XIX, dels quals a Catalunya tenim un bon ramell, una dotzena dels quals són sants i beats. Començant pels que foren estrictament contemporanis del beat Josep Tous trobem sant Antoni M. Claret (†1870), fundador dels claretians; el beat pare Francesc Palau (1811-1872), fundador de les terciàries carmelites; i sant Francesc Coll (1812-1875), fundador de les dominiques de l'Annunciata; sant Enric d'Ossó (†1896), fundador de les teresianes; sant Josep Manyanet (1833-1901), fundador dels fills de la Sagrada Família, i el beat Manuel Domingo i Sol (1836-1909), fundador dels operaris diocesans. I entre les fundadores, santa Joaquima de Vedruna (†1853), fundadora de les germanes Carmelites de la Caritat; la beata Maria Ràfols (†1854), fundadora de les Germanes de la Caritat de Santa Anna; santa Maria Rosa Moles (†1876), fundadora de les Germanes de la Consolació; santa Paula Montalt (†1889), fundadora de les Escolàpies; santa Teresa de Jesús Jornet (†1897), fundadora de les Germanetes dels Ancians Desemparats; santa Carme Sallés (†1911), fundadora de les Concepcionistes de l'Ensenyament[1] i la filla espiri-

1. E. ZARAGOZA, veus «Beats», a *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya* I, Barcelona 1998, p. 255-256; i «Sants» , a ibid. II, Barcelona, 2001, p. 398-399.

tual del pare Tous, la beata Maria Anna Mogas i Fontcuberta (1827-1886), fundadora de les Missioneres Franciscanes de la Mare del Diví Pastor.[2]

Val a dir que entre tots aquests sants i beats fundadors catalans del segle XIX hi ha un paral·lelisme evident entre el pare Tous, el pare Palau i el pare Coll, perquè tots tres foren religiosos, caputxí, carmelita descalç i dominic, respectivament. Tots tres foren expulsats dels seus convents el 1835; tots tres es van haver d'exiliar en algun moment i tots tres fundaren congregacions femenines i dedicades a l'ensenyament.

Tot això ens porta a presentar breument una mirada panoràmica a la situació sociopolítica i eclesial en què es trobava la vida religiosa a Catalunya els anys en què visqueren els tres religiosos esmentats. Primer de tot hem de dir que durant el primer terç del segle XIX, els monjos i frares van haver de patir tres exclaustracions. La primera exclaustració fou precedida del decret del 4 de desembre de 1808, el qual suprimia la tercera part dels monestirs i convents d'Espanya. Però el 18 d'agost de 1809 el rei intrús Josep I Bonaparte decretà l'exclaustració general de tots els religiosos i la confiscació de tots els seus béns i propietats, en plena Guerra del Francès, i durà els anys 1809-1813, circumstància que ells no hagueren de patir, perquè nasqueren els anys 1811 i 1812, però la vida religiosa sí que en sofrí les conseqüències, perquè els soldats francesos destruïren Montserrat, on es perdé l'arxiu, robaren quasi tots els convents, i no solament objectes litúrgics, pintures, llibres, robes, mobles i queviures, sinó que hi profanaren les tombes, etc. De manera que els monjos i frares hagueren de refer edificis i esglésies i moblar-los, recuperar o tornar a proveir biblioteques, sagristies, etc. La situació en què deixà els edificis monàstics la Guerra del Francès, respecte dels benedictins de Catalunya, mireu el que en diu l'abat president i abat de Gerri, en carta de l'11 de novembre de 1808 a l'arquebisbe titular de Laodicea, aleshores vocal i després president de la Suprema Junta Gobernativa del Reino, demanant-li que prengui la Congregació «baxo su especial protección y amparo, de la que necesita mui particularmente en esta

2. E. ZARAGOZA, «El Rvdo. P. José Tous y Soler: Actividades y espiritualidad», a *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 68 (1995) p. 208; ID., «Correspondencia epistolar entre el P. José Tous y los Venerables José Benito Serra, Antonia de Oviedo y María Ana Mogas», a Col. *Scripta et Documenta*, vol. 36, Montserrat, 1990, 100 p.

infeliz época en la que por la desgracia de estar situados muchos de sus monasterios cerca de la frontera de Francia y muy inmediato a los puestos que ocupan los malvados, han sufrido y están sufriendo aún gravísimos daños y perjuicios...» I que els monestirs de monges de Barcelona passen fam i misèria dins la ciutat. «El respetable monesterio de Sant Cugat del Vallès ha sido saqueado y robado de los mismos; los de San Pedro de Galligans y San Daniel padecieron considerables daños en el sitio y bombardeo de Gerona, el de San Pedro de Rodas, inmediato a Figueras se puede decir que está asolado y sus monges dispersos y fugitivos... El colegio y noviciado común de la misma Congregación, sito dentro de Barcelona, mucho tiempo hace que está convertido en hospital para tropas francesas, arrojados de él todos sus monges y trastornado y malbaratado su hermoso edificio, sin perdonar la iglesia, que sirve de almacén, habiéndose llevado posteriormente la plata de ella».[3]

Però els monjos i frares tornaren als seus monestirs i convents el 1813, amb el retorn del rei Ferran VII, per bé que amb menys efectius a causa de la mort de molts religiosos durant la guerra. Però encara no s'havien refet del tot, quan hagueren de patir la segona exclaustració, la del Trienni Liberal (1820-23),[4] la qual novament féu fora dels seus monestirs i convents els monjos i frares, els van prendre les rendes i les propietats rústiques i urbanes foren subhastades per Hisenda. Aquesta situació perdurà fins a la tornada de Ferran VII, qui l'abril de 1823 manà als religiosos reintegrar-se als seus monestirs i convents i el 21 de març de 1824 els donà permís per admetre novicis i ordenà que se'ls tornessin les propietats subhastades. I així novament les comunitats anaren reorganitzant-se a poc a poc, però amb menys religiosos, perquè alguns havien acceptat l'oportunitat que se'ls donava de secularitzar-se.

Després de la mort de Ferran VII, els religiosos veieren com s'aprovaven lleis que afectaven la seva vida, organització i

3. E. Zaragoza, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense y Cesaraugustana (1215-1835),* a Col. *Scripta et Documenta*, vol. 67, Montserrat, 2004, 283 p.

4. V. Cárcel Ortí, «El liberalismo en el poder (1833-1869)», a *Historia de la Iglesia en España*, V, Madrid, BAC, 1979, 133-135; A. Alcalá Galiano, *Historia de España desde los tiempos primitivos hasta la monarquía de Isabel II*, VII, Madrid, 1846; M. Revuelta González, «Los planes de reforma eclesiástica durante el trienio constitucional», a *Miscelánea Comillas*, 56-57 (1972) p. 93-123, i p. 329-349.

administració interna, a més de ser carregats amb exaccions dineràries. I així s'anà preparant l'última exclaustració general del segle XIX, la de 1835-1836. Les primeres mesures de supressió són del 26 de març de 1834 i consistiren en la supressió dels convents algun dels religiosos dels quals es passés a l'exèrcit carlista, guardessin armes o fessin reunions polítiques contra els interessos de l'Estat. Els ornaments serien repartits entre les parròquies pobres pels bisbes diocesans i els béns mobles i immobles venuts per Hisenda en subhasta pública i el seu producte dedicat a pensionar orfes i viudes i extingir el deute públic. De fet, les propietats passaren a mans dels rics i per això els rics foren més rics i els pobres foren més pobres, perquè els religiosos els cobraven uns lloguers simbòlics per les terres que conreaven i les cases que habitaven, mentre que els nou propietaris volien recuperar els diners de la compra amb rèdits, i els religiosos quedaren sense res, llevat de la minsa pensió assignada, la qual pensió, sobretot a la primeria, cobraren tard i malament.[5]

El 3 d'abril de 1834 es manà incorporar a files tots els novicis i set dies després s'ordenà que els religiosos es recollisin als convents del seu orde que havien de subsistir. El 22 del mateix mes es prohibí la recepció de novicis i s'obligà a acomiadar els que n'eren. El 17 de juliol de 1834, a Madrid assassins a sou mataren 72 religiosos amb la falsa acusació que el còlera que castigava la ciutat l'havien originat els frares, els quals havien enverinat les fonts d'aigua pública. El 1835 es repetiren els assassinats de frares i clergues a Saragossa i Múrcia, el 22 de juliol foren decapitats els franciscans i carmelites de Reus i el 25, diada de sant Jaume, desallotjats tots els convents de la ciutat de Barcelona i alguns cremats, como ho foren també els convents de caputxins de Mataró, Arenys de Mar i Sabadell. Val a dir que a Barcelona hi havia aleshores quasi 800 religiosos, dels quals una vuitantena eren caputxins.[6] El mateix dia 25, la Junta Eclesiàstica determinà su-

5. M. REVUELTA GONZÁLEZ, «Vicisitudes y colocaciones de un grupo social marginado. Los exclaustrados del siglo XIX», a *Hispania Sacra* XXXII (1980); ID., «El pago de las pensiones a los exclaustrados y a las monjas», a *Estudios Eclesiásticos*, 201 (1978), p. 46-74.

6. Per a veure el procés d'exclaustració de 1835-1836, podeu consultar M. REVUELTA GONZÁLEZ, *La exclaustración (1833-1840)*, Madrid, BAC, 1976. Per a veure els efectes d'aquestes exclaustracions dels monjos i religiosos a Catalunya podeu consultar les obres del canonge de Barcelona C. BARRAQUER Y ROVIRALTA, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX,* 2 vol., Barcelona,

primir tots els convents i monestirs que no tinguessin almenys dotze professos, dues terceres parts dels quals havien de ser clergues. De manera que d'un sol cop quedaren sumprimits 892 convents a tota Espanya. I el 26 de juliol, una llei obligava l'Estat a passar als exclaustrats una pensió de cinc rals diaris als que eren clergues i tres als llecs.[7] El 3 de setembre, es decretà la devolució dels béns de les comunitats als qui els havien comprat durant el Trienni Constitucional, de manera que les comunitats subsistents –incloses les de monges– es quedaren sense terres i per tant sense rendes, si bé els caputxins no tenien rendes, ja que vivien d'almoines. Pel que fa a les comunitats femenines, es permeté que continuessin els convents que tenien un mínim de dotze monges professes i es disposà que a cada poble només n'hi quedés un, però sense poder rebre novícies, és a dir, a extingir. L'11 d'octubre de 1835 quedaren suprimits tots els monacals, però a Catalunya ja no hi havia cap monestir habitat des del juliol anterior. I el 18 de novembre del mateix any, els religiosos quedaren privats de vestir l'hàbit i obligats a vestir sotana, però se'ls respectà la llibertat de residència. L'hora fatal, però, arribà el 8 de març de 1836 en què el ministre d'Hisenda, Juan Álvarez Mendizábal, decretà la supressió de tots els convents, excepte els dels tres col·legis de missioners dominics per a Àsia (Valladolid, Ocaña y Monteagudo) i temporalment els escolapis, hospitalaris, Filles de la Caritat i les beates dedicadas a l'ensenyament i a l'atenció dels malalts, tots però sotmesos a la jurisdicció del bisbe diocesà. Finalment, un altre decret del 29 de juliol de 1837 vingué a consolidar la supressió de la vida religiosa a tot Espanya amb l'elevació del decret a categoria de llei.

1906-1907; ID., *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, 4 vols., Barcelona, 1915-1917. Per al cas concret dels benedictins: E. ZARAGOZA, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense y Cesaraugustana (1215-1835),* a Col. *Scripta et Documenta*, vol. 67, Montserrat, 2004; ID., *Los generales de la Congregación de San Benito de Valladolid*, VI, Silos, 1987, p. 321-339; ID., «Danys ocasionats al monestir de Poblet durant el Trienni Constitucional (1820-23)», a *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 81 (2008) p. 169-183. I específicament per als caputxins: V. SERRA DE MANRESA, *Els framenors caputxins a la Catalunya del segle XIX. Represa conventual, exclaustracions i restauració, 1814-1900*, Barcelona, 1998.

7. F. RULL, *Historia de la conmoción de Barcelona en la noche del 25 al 26 de julio de 1835*, Barcelona, 1835; E. ZARAGOZA, «Documentació inèdita oficial ran de la crema de convents de Barcelona els dies 25 i 26 de juliol de 1835», a *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 80 (2007), p. 147.

Però els exclaustrats es digueren: el Govern ens pot privar de viure en comunitat, dels béns, de l'hàbit... però no pot dispensar-nos els vots solemnes de castedat, pobresa i obediència. El de castedat restava intacte, el de pobresa quedà suspens a causa de la dispersió en què vivien, però el d'obediència el continuaren practicant, reconeixent els seus superiors, a qui obeïen en les coses espirituals, mentre que en les pastorals havien d'estar a les disposicions del bisbe de la diòcesi en la qual estaven incardinats. Normalment, acudien als convents de les monges dels seus ordes, per a celebrar les festes dels seus sants fundadors i de l'orde, a l'enterrament dels seus companys i es deixaven hereus dels seus pocs béns. Les monges, però, anaren sobrevivint gràcies a les almoines i al seu treball precari de cosir i planxar, i de l'ensenyament. A més, el Govern començà a permetre l'ingrés d'alguna novícia per a fer d'organista, perquè les monges deien que si no hi havia música no podien cantar bé i la gent no acudia a les funcions litúrgiques. I amb aquesta excusa ben aviat entraren algunes per a organista primera i segona, primera i segona directora de cor, etc., fins el 1852 en què els permeteren novament de rebre novícies.

Certament, la vida conventual necessitava de reforma, però la supressió fou una mesura del tot injusta. De fet, fou duta a terme per motius ideològics, perquè els religiosos eren considerats contraris a la llibertat i a la societat, i també per motius polítics –eren quasi tots carlistes– i sobretot econòmics, per a eliminar el deute de l'Estat i tenir diners per acabar la guerra carlista. La situació interna de la vida religiosa en aquest primer terç del segle XIX no era, doncs, gens afalagadora. A part de la minva de vocacions, les guerres carlistes i les opinions polítiques havien introduït divisions i enfrontaments en les comunitats, perquè encara que en general la majoria eren monàrquiques i carlistes –com els caputxins– , entre els joves hi havia també isabelins o liberals, dividits a Catalunya amb els noms de *blancs* i *negres*, perquè els primers tenien com a patrona la Mare de Déu de la Mercè i els segons la de Montserrat. Aquestes opinions polítiques diferents enrarien l'ambient fraternal de les comunitats, en les quals els més grans es queixaven de la manca d'observança i de disciplina dels més joves i aquests de la manera despòtica de governar dels superiors –els quals volien tornar a la disciplina religiosa d'abans de les exclaustracions de 1809 i 1820–, actitud que feia odiosa i opressiva l'obediència. De fet, hi havia una forta crisi d'obediència i d'autoritat. També en les comunitats hi havia diferències i classes, com ara els

honors, exempcions i els emoluments dels preveres que havien seguit les «carreres» de professors o predicadors, perquè després d'uns anys de magisteri o de predicació gaudien de moltes dispenses de la vida comuna i del cor. També sovint, a causa de la predicació i de la recapta, els frares amb càrrecs passaven molts dies fora del convent, amb la consegüent relaxació en l'observança religiosa, tant pel que fa al rés, com a les atencions dels benefactors que els acollien, així com del menjar i beure amb què els obsequiaven. A més, tot hi que sovint sortien de dos en dos, la llibertat de què gaudien era molt gran. També, generalment, s'admetia l'ús del peculi, que consistia en petites quantitats rebudes de la família, estipendis de misses, etc., cosa que creava diferències entre els religiosos. Alguns, com els monjos observants, per a salvar la pobresa, tenien un armari ple de calaixets, tancat amb dues portes, on cadascú guardava els seus diners amb clau, però no podien accedir al calaix, si abans no manifestaven al superior la finalitat amb què els treien i si aquest no quedava convençut, no els obria la porta de l'armari per a poder accedir al seu calaixet. A més, les motivacions per a entrar a la vida religiosa no sempre eren espirituals, sinó, fins i tot en el bon sentit de la paraula, per a assegurar-se una vida passadora, les atencions mèdiques en les malalties i en la vellesa, dins un ambient religiós, estimat i generalment respectat. A més, els superiors dedicaven molts diners a fer obres ostentoses per a deixar el seu record als venidors i mentrestant feien anar molt justos els religiosos, sobretot pel que feia al menjar i el vestir, i sovint també descuidaven l'atenció dels malalts.[8]

Però ara seguim la trajectòria del beat Josep Tous, que nasqué a Igualada el 31 de març de 1811, prengué l'hàbit caputxí el 18 de febrer de 1827, i professà solemnement el 19 de febrer de 1828, quan encara els vint-i-cinc convents de caputxins repartits per tot Catalunya s'estaven recuperant dels estralls de l'exclaustració del Trienni Libe-

8. F. García Tejero, *Historia político-administrativa de Mendizábal,* Madrid, 1958. Vegeu la documentació inèdita referent als religiosos de diverses diòcesis espanyoles, publicada per E. Zaragoza: «Exclaustrados y monjas de las diócesis de León y Astorga en 1854», a *Archivos Leoneses*, núm. 87-88 (1990), p. 349-370; ID., «Los exclaustrados con cargo remunerado en Galicia, en 1854», a *Compostellanum*, vol. XLVI (2001), p. 751-764; ID., «Exclaustrados de Asturias en 1853», a *Bol. del Instituto de Estudios Asturianos*, núm. 158 (2001), p. 229-235; «Religiosos exclaustrados de la diócesis de Calahorra en 1838», a *Kalakoricós*, núm. 16 (2011), p. 185-207.

ral.[9] Els anys immediats els dedicà als estudis eclesiàstics de filosofia i de teologia als convents de Girona, Valls i Vilanova i la Geltrú en vistes a la seva ordenació sacerdotal, la qual tingué lloc el 14 de maig de 1834 a la capella del palau episcopal de Barcelona i de seguida fou destinat al convent de Santa Madrona de la Rambla. Però només per pocs mesos, perquè l'any següent, arran dels aldarulls del 25 de juliol de 1835, fou foragitat del convent amb els seus germans de comunitat i amb ells confinat al castell de Montjuïc, on el dia 6 d'agost tots reberen el passaport per a anar a residir a pobles de Catalunya o anar a l'estranger, cosa que féu amb alguns dels seus companys. Vestit de capellà, s'exilià primer a Garessio, al nord d'Itàlia, després a la localitat francesa de Chambery i, finalment, el 1837 a Tolosa de Llenguadoc, on residia un grup de caputxins catalans amb el seu provincial. I allí serví com a capellà de les benedictines del monestir de l'Adoració Perpètua, fins que tornà a Barcelona el 1843. Foren vuit anys de vida i hàbit caputxí, dedicats a la pregària, al ministeri sacerdotal i a la direcció espiritual. Aquí acabà d'estudiar teologia i obtingué el títol de predicador apostòlic el 23 de maig de 1838, amb permís per a predicar per tot Catalunya. El 1839, el seu germà fra Nicolau, també caputxí, s'ordenà prevere i va anar a viure amb ell a Tolosa, fins que el 1842 se n'anà com a missioner a Veneçuela. Aleshores Josep pensà tornar a Barcelona, com de fet ho féu el 1843, després d'inscriure's a la confraria de l'Adoració Perpètua, que ell pensava difondre a Barcelona. Però per què tornà? ¿Cridat per la família o a causa de la seva salut? Segurament perquè amb la partida del seu germà Nicolau, cinc anys menor que ell, a Veneçuela, quedà sol i alliberat de certa tutela que exercia sobre ell. Però les benedictines del monestir de Tolosa deixaren escrit a les seves cròniques que tornà a Barcelona «empès pel seu zel» sacerdotal.[10]

9. Per a veure la situació de la vida religiosa el 1835, podeu consultar M. Revuelta González, *La exclaustración (1833-1840)*, Madrid, BAC, 1976. Vegeu també les obres citades de C. Barraquer y Roviralta i molt especialment la del historiador dels caputxins de Catalunya i Balears, pare V. Serra de Manresa, *Els framenors caputxins a la Catalunya del segle XIX. Represa conventual, exclaustracions i restauració, 1814-1900*, Barcelona, 1998.

10. Vegeu la biografia del beat Tous a E. Ros Leconte, *Vida y obra del P. José Tous y Soler*, Barcelona, 1986; E. Zaragoza, *Correspondencia epistolar entre el P. José Tous y los Venerables José Benito Serra, Antonia de Oviedo y María Ana Mogas*, a Col. *Scripta et Documenta*, vol. 36, Montserrat, 1990; ID., «El Rvdo. P. José Tous

De fet, es trobà que a tot Espanya, el clergat havia estat tractat molt durament des de 1840 a l843, amb la venda dels béns dels religiosos, la persecució dels bisbes i capítols. Només setze diòcesis tenien bisbe i les altres quaranta-set restants estaven vacants. Però s'esperava que després del pronunciament de 1843 contra la Regència, que fou saludat amb goig pels eclesiàstics, la situació sociopolítica i, sobretot, l'eclesiàstica, milloraria substancialment, com així succeí. Efectivament, l'octubre de 1844 la nova administració permeté la tornada dels bisbes desterrats i els alliberà de la tutela política, restablí el tribunal de la Rota, però sense desfer la venda dels béns eclesiàstics. Les Corts votaren una nova llei de dotació del culte i clergat de 159 milions de rals i decretaren la devolució dels béns que encara no haguessin estat venuts. A més, alguns diputats demanaren diverses reparacions per a l'Església, com ho publicà el setmanari de Balmes, *El Pensamiento de la Nación*, i es van refer les relacions amb la Santa Seu, perquè el papa Gregori XVI es mostrava propici al Govern espanyol. Encara que, de fet, la major part de la vida sacerdotal del pare Tous es desenvolupà dins el pontificat de Pius IX (1846-1878). El 30 de maig de 1847, arribà a Madrid el delegat papal, el bisbe Joan Brunelli, i el mateix any es proveïren les 47 diòcesis vacants. El 1848, el delegat papal fou elevat a la categoria de Nunci. L'any 1849, les Corts donaren el vistiplau al projecte de Concordat amb la Santa Seu, que fou signat el 1851.

y Soler: «Actividades y espiritualidad», a *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 68 (1995) p. 185-234; ID., «Virtudes heroicas, vida de oración, gracias extraordinarias y fama de Santidad del P. José Tous y Soler OFMCap. Fundador de las HH.Capuchinas de la Madre del Divino Pastor», Ibid., vol. 69 (1996) p. 281-344; ID., «Aspectos biogràficos del Vble. P. José Tous y Soler OFMCap. fundador de las Hermanas Capuchinas de la Madre del Divino Pastor», ibid. (2000), p. 175-212, i a *Estudios Franciscanos,* vol. 111 (set-des.2010), p. 409-418; ID., «Josep de Igualada (Josep Tous Soler) », al *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, vol. XXVIII, col. 210-212; ID., «Veinte razones por las cuales el P. Tous merece ser propuesto como modelo de vida cristiana, sacerdotal, religiosa y apostólica», a *Venerable José Tous y Soler. Fiel a Dios y fiel a los hombres*, Boletín informativo sobre su vida y fama de santidad, núm. 44 (febrero 2009); ID., «Viviendo su sacerdocio plenamente», a Ibid. núm. 48 (febrer 2010) 1; ID., «Beatificació del P. Tous», a *Àncora*, núm. 3141 (8-IV-10) p. 11; ID., «Beatificació del P. Tous», a *Catalunya Cristiana*, núm. 1589 (04-III-2010), 4; ID., Entrevista sobre les virtuts heroiques del P. Tous, a Radio María (14-05-2010), emesa el 23 de juny de 2010 de 6 a 6,30 del matí.

El beat Josep Tous tornà a Barcelona el 1843 i primer serví, com a substitut, un benefici a l'església de Santa Maria del Mar, on havia de ser beatificat després. També fou vicari d'Esparreguera i finalment adscrit a la desapareguda parròquia de Sant Francesc de Pàola, de la ciutat de Barcelona, on conegué les tres noies exclaustrades Isabel Jubal, Marta Sunyol i Remei Palos, amb les quals fundà a Ripoll el primer col·legi de les Terciàries Caputxines de la Divina Pastora, el 27 de maig de 1850, a les quals el 13 de juny següent s'uní la beata Anna Maria Mogas.

La seva intenció era fundar un convent de religioses sota la regla de santa Clara que compaginessin la contemplació i l'ensenyament. Però s'havien de sortejar les prohibicions civils de restaurar cap orde religiós, ni fundar cap monestir ni convent, que observés cap regla antiga, ni professar vots solemnes i havien de dedicar-se a l'ensenyament o a la cura de malalts, per a demostrar que eren beneficioses per a la societat. Per això els fundadors es digueren: Com que no es pot restaurar cap orde religiós antic, fundarem congregacions o instituts de penitència o de terciàries; no es poden fundar monestirs ni convents, nosaltres fundarem cases religioses; no es pot viure sota una regla antiga, les nostres religioses es guiaran només per les constitucions; no poden fer vots solemnes, els farem simples temporals, com anota molt bé el pare Tous en les Constitucions de 1850: «estos tres votos serán solamente temporales y obligatorios mientras permanezcan unidas a esta Congregación de Penitencia»[11] i a partir de 1852 en què es donà permís per a professar als monestirs, foren simples però perpetus.

Els impediments eclesiàstics per a fundar eren també notables. Primer calia la recomanació d'eclesiàstics importants davant del bisbe de la diòcesi on s'havia de fundar. També es necessitava casa, estatuts, forma de vida i activitats, i l'aval d'algun patrocinador, perquè l'Església no es volia carregar amb obligacions que després no podria atendre, atès que no tenia, com abans, tantes propietats ni rendes. Les religioses havien de guanyar-se la vida i tenir alguna cosa, per si es posaven malaltes i per a quan envellien o morien.[12] I els bisbes els

11. E. Ros Leconte, *Vida y obra del P. José Tous y Soler*, Barcelona, 1986, p. 329-330.

12. Com passà a Maria Ripoll, natural de Vilanant (Girona), que volia fundar un convent de religioses mercedàries dedicades a l'ensenyament el 1818. La informació

donaven un director espiritual, perquè les monges no estaven instruïdes en dret canònic, que a més no es publicà fins a 1917.

El pare Tous, providencialment, va poder presentar com a aval per a la seva fundació el de la seva industriosa i coneguda família, especialment el seu germà gran, Nicolau Tous. Va elegir la diòcesi de Vic, segurament per recomanació de sant Antoni M. Claret, molt amic de la família Tous i també del bisbe Llucià Casadevall. I la localitat de Ripoll com el lloc de la primera fundació, segurament perquè era el cap de la comarca del Ripollès i no hi havia religioses de cap classe, com també perquè la família Tous hi tenia dos amics dins el consistori municipal –recordem que sense permís dels Ajuntaments no es podia fundar–, on més tard van poder comprar un terreny i fer els fonaments d'un convent propi, però que finalment no es va arribar a fer. Acabada la guerra civil, hi hagué gran bonança, sobretot de governs moderats (1844-54), tot i que a Catalunya es patí la segona guerra civil (1846-48), però el concordat de 1851 donà esperança de restauració als ordes religiosos, perquè els donà llicència per a adquirir propietats i la restitució de béns no venuts encara per Hisenda. Un *motu proprio* del Papa del 12 d'abril de 1851 ordenà que els nous ordes religiosos que s'establissin a Espanya estiguessin sota la jurisdicció dels bisbes, restablí els convents de missioners de Valladolid, Monteagudo, Ocaña i se'n establiren altres de nous a Loiola i a Montserrat,[13] a més dels convents de franciscans de l'Obra Pia de Jerusalem i les congregacions de sant Vicenç de Paül i de sant Felip Neri. Respecte a les religioses, s'establí el nombre de germanes que cada monestir dedicat a l'ensenyament o a la beneficència podia tenir. Així es fundaren al nostre país les Clarisses de la Divina Providència i d'altres.

El pare Tous i les seves religioses hagueren de patir les dificultats

eclesiàstica objecta que «no dice si es su ánimo fundar un convento de mercenarias con rigurosa clausura, ni a qué regla y constituciones se han de sujetar, ni de que fondos o con qué arbitrios ha de subsistir, ni qué autoridad le ha de gobernar... Lo que me hace dudar si éste es su único objetivo», (l'ensenyament, o més aviat assegurar-se la vida), a E. Zaragoza, «Un intento de fundación de mercedarias en Barcelona (1818-1819)», a *Estudios. Revista cuatrimestral de los mercedarios*, núm. 231 (2006), p. 127.

13. E. Zaragoza, «Documentación inédita sobre la restauración de Montserrat (1844-1876)», a *Studia Monástica* (1988), p. 339-416.

de la revolució de 1868, amb el destronament d'Isabel II, atès que es tornà a prohibir l'establiment de noves congregacions, l'admissió de novícies, anar amb hàbit pel carrer, etc. Però després tot s'assossegà amb el nou monarca Amadeu de Savoia, el 2 de febrer de 1871, seguit de la tercera guerra carlista el 1872, la qual el beat Josep Tous no patí, perquè va morir santament dient missa el 27 de febrer de 1871.[14] Deixà consolidat el seu Institut, si bé no del tot, perquè l'any següent se'n separà l'actual beata Maria Anna Mogas i fundà les Terciàries Franciscanes de la Divina Pastora.[15]

Però la vida religiosa sortí purificada de l'exclaustració, sobretot per la pobresa (hagueren de treballar per guanyar-se la vida). En els monestirs, les monges deixaren les particularitats i implantaren la vida comunitària, amb economia i govern centralitzat. Les religioses de les noves congregacions no estaven lligades per l'estabilitat i per tant gaudien de la mobilitat de residència i destinació, a més d'estar totes elles destinades, per la llei estatal, que així ho establia, però també per la necessitat i per la vocació a l'activitat apostòlica i benèfica o assistencial. Així les noves congregacions donaren oportunitat a moltes noies desitjoses de consagrar-se a Déu, noies que pel fet de no provenir de la noblesa, sinó de famílies humils i pobres, no podien ingressar en molts monestirs, perquè per a admetre-les els demanaven informació sobre la seva «limpieza de sangre» i, a més, el dot. Això ajudà molt a l'alliberament de la dona, respecte de la voluntat dels pares, els quals sovint imposaven matrimonis de conveniència. Així la vida religiosa esdevenia la sortida digna i honrosa per a tots, pares i filla, a més donar a les filles la possibilitat d'estudiar, tenir càrrecs i activitats rellevants dins la pròpia congregació, com també en el món de l'ensenyament i l'assistència social, ambdues activitats reconegudes positivament per la societat.

Mireu què escriu l'historiador espanyol Vicente de la Fuente el 1855: «Hemos visto que las persecuciones de la Iglesia de España han sido... unos medios empleados por la Providencia, a fin de purificarla y darle unidad, porque el frío y la adversidad condensan, el ca-

14. E. Zaragoza, «Aspectos biográficos del Vble. P. José Tous y Soler OFMCap», o. c., p. 199-203; ID., Ibid., p. 182-198.

15. ID., «Correspondencia epistolar entre franciscanas y capuchinas de la Madre del Divino Pastor (1871-1913)», a col. *Scripta et Documenta*, vol. 48, Montserrat, 1993, 98 p.

lor y la prosperidad dilatan, y en pos de la dilatación viene de segura la desunión... Lo que la Iglesia ha perdido malamente en intereses lo ha ganado en independencia, hoy día la prensa religiosa puede decir al Gobierno verdades que hubieran escandecido a Campomanes y a todos los fiscales del Consejo».[16]

Per això no ens hem d'espantar. Quan l'Església és perseguida, dóna el millor d'ella mateixa. Si no hi hagués hagut l'exclaustració, els religiosos haguessin romàs dins el claustre, però com dia Papini: *Els religiosos en temps de bonança, es tornen com els gats de casa endormiscats sobre la catifa a la vora del foc*, és a dir, sense fer gaire res. En ser foragitats dels seus convents i monestirs, es dispersaren per pobles i ciutats, els quals de sobte tingueren sobreabundància de clergat, que es va dedicar amb totes les seves forces a la catequesi, predicació i l'ensenyament, per a regenerar cristianament la societat, a través de la família. I això fou el brou de cultiu, d'on van sortir moltíssimes vocacions, especialment femenines, que nodriren de religioses els instituts recentment fundats i que encara feliçment perduren.

És la constant que hi ha hagut des del començament de l'Església. Si no hi hagués hagut la persecució del diaca sant Esteve a Jerusalem, els deixebles no s'haguessin escampat per Judea i Samaria i predicat l'evangeli. Si Stalin no hagués fet aquelles purgues de catòlics polonesos i alemanys enviats al Kazachstan, no hagués rebrotat allí la llavor de la fe catòlica, extingida al segle XIV. I és que tot és providencial.

Alguns eclesiàstics pessimistes actuals creuen que l'Església a Europa i al nostre país va minvant. Certament que l'Església ha disminuït en nombre d'efectius i perdut molta part del poder i de la influència social que tenia anys enrere, però ha guanyat en credibilitat. I a més, objectivament parlant estem en una de les millors èpoques de l'Església, a pesar dels greus pecats com la pederàstia i d'altres, que han existit sempre, perquè els últims papes tots són canonitzables i no hi ha al món cap autoritat religiosa ni civil que tingui tant de poder de convocatòria com el Papa, ni cap partit polític ni tots junts reuneixen tanta gent i fins i tot gent jove com l'Església reuneix els diumenges per a la celebració de l'eucaristia. La formació teològica, bíblica, moral i litúrgica del clergat no ha estat mai tan alta; les vocacions al sacerdoci

16. VICENTE DE LA FUENTE, *Historia Eclesiástica de España,* Madrid, 1855, p. 538, 539.

i a la vida religiosa, ara són empeses estrictament per motivacions espirituals, no són vocacions de boca. Molts bisbes no tenen una cort, ni viuen en un palau, sinó en residències sacerdotals i ells mateixos condueixen el seu cotxe. Dins la vida religiosa, l'obediència mai no ha estat tan corresponsable entre superiors i súbdits, la litúrgia tan entesa i participada, encara que abans fos més solemne i llarga. Els missioners són respectats per tothom. Mercès a la tecnologia mediàtica aliena o pròpia, com premsa, ràdio, televisió, internet, etc., mai com ara l'Església havia pogut arribar a tantes llars i persones, tant sanes com malaltes. L'opció pels pobres i l'acció caritativa de l'Església, com ara Caritas i Mans Unides i moltes altres, són molt apreciades i reconegudes. Han sorgit nous moviments de laics i de vida religiosa consagrada que abans no existien. El moviment ecumènic i interreligiós, abans inexistent, ara és força vigorós.

Creieu-me, no hi ha manca de sacerdots i de religiosos, sinó de fidels. Perquè, ¿d'on han de sortir les vocacions sinó entre el fidels practicants? I no és cert que hi hagi menys vocacions religioses, puix que si tots els consagrats i consagrades dels nous moviments haguessin d'entrar als instituts convencionals fundats al segle XIX, s'haurien de fundar moltes cases religioses. No es pot comparar la situació actual amb el que hem conegut d'infants, sinó d'un segle a l'altre. Perquè hi ha també cicles de vocacions, devocions, tendències teològiques, modes litúrgiques, etc. Tot torna, però no pas de la mateix manera. Les vocacions natives faltaven ja abans de 1936. El provincial caputxí i màrtir pare Frederic de Berga, diu en una carta circular poc abans de 1936, que el relleu de frares no està assegurat. Antigament, els monestirs de les capitals de província o comarca o seu de bisbat es nodrien de vocacions vingudes dels pobles. A partir dels anys 1920 s'anaren a cercar a les províncies interiors o properes a Catalunya, Castelló, Terol, Osca, etc. Per això la major parts dels màrtirs de la Guerra Civil espanyola a Barcelona són originaris d'aquestes províncies. Després de la Guerra Civil, les vocacions s'anaren a cercar més lluny a les regions espanyoles de Castella i Lleó, Saragossa, Navarra, la Rioja, Galícia i Andalusia. Avui, més enllà de la Mediterrània, a l'Àfrica, a Iberoamèrica o a l'Àsia.

I en definitiva, Déu se serveix de tot per a portar a terme el seu designi. Hem de tenir una visió sobrenatural de la marxa de l'Església, que té la promesa de Jesús: *Jo estaré amb vosaltres cada dia fins a la fi del món* i de la vida religiosa. Com digué el prior de la Gran Cartoixa,

quan li fou preguntat quina política vocacional tenien. Respongué: «*Cap. L'orde durarà el que Déu vulgui*». També el pare Ignacio de Madrid, general dels jerònims espanyols, quan després d'haver hagut de tancar dos dels quatre monestirs del seu orde per manca de vocacions, li vaig preguntar al monestir de Samos, on assistíem a una setmana monàstica: «Padre Ignacio ¿y si la orden de san Jerónimo se extinguiese?» I ell em respongué: «Si Dios ha permitido que se restaurara la orden de San Jerónimo para que nos santificáramos los poquitos que estamos, bendito sea Dios». Si, doncs, Déu, en la seva providència ha volgut que es fundés un col·legi o una congregació –val també per a qualsevol monestir, convent o institució–, perquè donés formació cristiana a un determinat nombre d'alumnes i perquè se santifiqués un determinat nombre de religioses, i ha acomplert fidelment la seva missió: Beneït sigui Déu! Desaparèixer no és un fracàs, sinó una finalitat acomplerta. Com una casa que s'ha anat construint, quan s'acaba no diem que és un fracàs, sinó una obra acabada, una fita assolida, una empresa feliçment finalitzada.

Jo dono gràcies a Déu per haver viscut tots aquests anys de canvis. He conegut la missa en llatí i d'esquena al poble i ara en llengua vernacla i de cara a l'assemblea. He vist com la vida religiosa s'ha humanitzat, com ara permetent la visita als pares malalts i l'assistència al seu enterrament, quan s'esqueia. He vist superiors tractar els súbdits sense gaire respecte, però ara són més humils. He conegut l'odiosa separació en les comunitats de dues classes de religiosos, amb hàbits i tractaments diferenciats, com ara pares i mares, i llecs i germanes, sovint com senyors i criats. Ara tothom és igual en drets i obligacions. He vist com ara s'aprecia més el fons que la forma; allò que és essencial (la caritat fraterna i el carisma) que no pas allò que és accessori (els costums); allò que és perenne (l'evangeli), que no pas allò que és l'efímer (l'hàbit), i l'obediència és més dialogada i responsable que no pas cega. Abans, la perfecció consistia a complir la regla i les constitucions, ara consisteix a viure l'Evangeli, per a la qual cosa la regla i constitucions són evidentment una bona ajuda. Ara s'anteposa la misericòrdia a la llei; la fraternitat al distanciament. La vida religiosa ja no és infantilitzada, sinó més lliure, començant per poder elegir el confessor. Abans, tot allò que no estava establert en les constitucions era pecat i prohibit. Ara es dóna més llibertat per a la iniciativa personal. Hi ha més delicadesa en la correcció fraterna, etc., i moltes altres coses positives, que no dic, perquè no acabaríem mai.

També hi ha defectes en la vida eclesial i religiosa, com no podia ser d'una altra manera, perquè tots som humans i pecadors, fràgils i limitats, però avui només m'he proposat assenyalar el que veig de positiu. Que la celebració, doncs, del II Centenari del Naixement del beat Josep Tous i Soler serveixi per a donar-ne gràcies a Déu, i per a esperonar-nos a seguir el seu exemple de vida i imitar les seves virtuts.

ELS INICIS FUNDACIONALS
DEL PARE FRANCESC PALAU I QUER
AL BISBAT DE TORTOSA

Josep Alanyà i Roig

El P. Francesc Palau i els primers projectes de vida comuna. Els beateris

El pare Francesc Palau i Quer, beatificat pel papa Joan Pau II, avui també beat, el 24 d'abril de 1988, va néixer a la vila d'Aitona (Segrià), cap de la baronia homònima, el 29 de desembre de 1811. Era el setè dels nou fills de Josep Palau i Maria Antònia Quer, un matrimoni cristià, econòmicament modest, dedicat al conreu de la terra, que sabé preservar per a la família un ambient de vida devota i l'observança de la vida sacramental, participant en els actes de culte litúrgic i devocionals de la parròquia, dedicada a Sant Antolí. Morí a Tarragona el 20 de març de 1872. A Tarragona, la capella de les Carmelites Missioneres Teresianes guarda amb culte i honor les seves despulles. A l'església d'Aitona, on fou batejat, hi té capella dedicada.

A dos quilòmetres del poble, que fou lloc de moriscos i domini dels Montcada, prop del santuari romànic de Sant Joan de Carratalà, al camí de Seròs, hi ha la cova anomenada del Pare Palau, lloc recollit de silenci, de pau i pregària, on el nostre beat buscava sovint el gaudi de la profunda experiència de Déu i meditava, tot demanant la llum

divina, sobre els plans de les seves fundacions. La cova, avui un digne lloc de culte, és inseparable d'aquell home asceta i místic, missioner, fundador, catequista, exorcista i escriptor, que, pouant en santa Teresa de Jesús i sant Joan de la Creu, buidà tot l'amor del seu cor sobre la Santa Mare Església.

El pare Palau va sentir-se cridat al sacerdoci als 18 anys, quan estudiava a Lleida, i es traslladà al seminari conciliar de Barcelona, on gràcies a l'ajut d'una beca, ajut imprescindible per a un fill de família camperola modesta, va poder continuar els estudis eclesiàstics fins que, el 1832, renunciant a l'ajut econòmic, ingressà a l'orde dels Carmelites descalços, en el convent de Sant Josep de Barcelona, a la Rambla, avui mercat de Sant Josep o de la Boqueria, fundat el 1586 pel pare Joan de Jesús Roca i actiu fins al 1835, any de l'expulsió del religiosos. El convent, quan hi entrà el pare Palau com a postulant, el 23 d'octubre de 1832, era casa provincial de l'orde amb jurisdicció sobre els convents de la Corona catalanoaragonesa. Tenia un noviciat, una biblioteca molt important, una impremta i una foneria de lletres d'impremta de les més principals en tota la Península i reconeguda internacionalment. Tot acabà amb l'exclaustració injusta i feta de males maneres de 1835, data de l'execució de la desamortització general dels monestirs i convents d'Espanya per l'anomenada llei Mendizábal. El convent de Sant Josep fou incendiat i l'orde suprimit.

Arran de l'exclaustració, una part dels arxius conventuals i la biblioteca passaren a reunir-se i centralitzar-se en un fons únic que esdevingué el nucli potent de la futura Biblioteca Universitària de Barcelona, biblioteca formada inicialment d'espolis conventuals. Una altra part de la documentació anà a parar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a la Biblioteca de Catalunya, on ara, com a la Universitat, es conserven els documents i es poden consultar.

El pare Palau, en religió Francesc de Jesús, Maria i Josep, havia professat al convent de Sant Josep el 15 de novembre de 1833, on estudiava Filosofia i Teologia. Foragitat del convent carmelità amb tots els germans de religió, buscà refugi entre els seus a Aitona, on, a la cova que duu el seu nom, es preparà intensament per a rebre l'ordenació sacerdotal a Barbastre el 2 d'abril de 1836. Home de gran activitat, va dedicar-se al ministeri pastoral a Catalunya i Aragó, fent compatible la vida activa amb períodes de vida eremítica a la cova d'Aitona. Després de la primera guerra carlina se n'anà exiliat a França (1840-1851), on pogué viure i orientar els seus seguidors –homes i

dones– segons l'estil dels deserts carmelitans de Montdesir, Livron i Cantayrac.[1]

Pel seu estil de vida, pobre i estrany, Francesc Palau fou incomprès, perseguit i difamat per les autoritats eclesiàstiques de les diòcesis on ell s'havia fet present o hi havien sorgit els primers nuclis de seguidors, anomenats beateris. Una d'aquestes diòcesis fou la de Tortosa i, en aquesta, pel que consta documentalment, la parròquia de la Fatarella, a la Terra Alta, dins l'arxiprestat de Gandesa.

A l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa s'ha conservat un petit lligall de set documents, que acabem d'identificar i catalogar –un informe, un ofici i cinc cartes– datats entre els anys 1847 i 1849. L'informe és un escrit redactat i signat el 27 de febrer de 1848 pel rector d'Ascó, mossèn Miquel Alañà, de Batea, nomenat comissari i inspector per al cas del beateri naixent de la Fatarella per l'aleshores governador eclesiàstic de la diòcesi *sede vacante* Il·lustríssim Senyor Damià Gordo Sáez, nebot del bisbe difunt Il·lustríssim Víctor Damià Sáez y Sánchez Mayor, mort a Sigüenza el 1839. L'ofici és un manuscrit del Ministerio de Gracia y Justicia, signat pel ministre Lorenzo Arrazola a la Granja de San Ildefonso el 3 d'agost de 1848.[2] De les cinc cartes, quatre van signades pel rector de la Fatarella, Manuel Bueno, dirigides al governador eclesiàstic: la primera, datada el 17 de febrer de 1847; la segona, el 13 de juliol de 1848; la tercera, el 30 de gener del mateix any; i la quarta, el 27 de juliol de 1848. La cinquena carta, del rector d'Ascó, datada el 20 de gener de 1849, va dirigida al governador eclesiàstic Gordo Sáez.[3]

Cal relacionar la presència del grup de seguidors del pare Palau a

1. Pastor Miralles, Josefa, «Palau i Quer, Francesc», a *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya* (2001), III, p. 8-9.

2. Lorenzo Arrazola García (1795-1873), polític, advocat i catedràtic d'universitat, fou ministre d'Estat, president del Consell de Ministres d'Espanya i en sis ocasions ministre de Gràcia i Justícia (1838-1840; 1847-1848; 1841-1851; 1864-1867). Fou home de confiança del general Ramón María Narváez, president del Tribunal Suprem i senador vitalici des del 1848.

3. Arxiu Històric Diocesà de Tortosa (AHDTo). Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Complementen les informacions de la documentació de l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa les que s'han conservat documentades a l'Arxiu Diocesà de Lleida, Secció Religiosos, Documentació del P. Francesc Palau i Quer, publicades per Ramiro Viola González, *Una vida d'amor a l'Església. Biografia del P. Francesc Palau i Quer* (Carmelites Missioneres, Barcelona, 2002), p.119-122.

la Fatarella amb els inicis de l'activitat de fundació, millor direm intents de vida comunitària fallits de Lleida i Aitona corresponents als anys 1847-1853, uns assaigs de vida comuna que, segons la biògrafa del nostre beat, Josefa Pastor Miralles cmt, no poden ser situats en línia directa amb la fundació,

> «*si bien la sobrevivencia de algunos miembros de aquellos fallidos intentos, como Juana Gratias y Rosa Ibars (sobrina del P. Palau), establecen* (sic) *algún lazo de comunión que sirve, a la vez, para ratificar con más fundada convicción el cambio radical introducido en la organización y dirección por el Fundador P. Palau*».[4]

En les dates en què el primer nucli de beates seguidores del pare Palau i Quer va originar-se a la Fatarella –corria l'any 1846–, feia just tres o quatre anys que s'havien conegut el pare Palau i la jove francesa Joana Gratias, aleshores de 20 anys, que havia quedat corpresa de la ferma personalitat ascètica i generosa del frare català i li havia encomanat la direcció espiritual de la seva consciència, desitjosa d'entrar en religió. En aquestes mateixes dates, Joana Gratias podia trobar-se a Lleida i Aitona, des d'on, estant el pare Palau a França, devia difondre l'esperit del beateri i buscava vocacions a la vida eremítica en l'ascesi penitencial i la mística de la contemplació.

Al darrere del beateri de la Fatarella i dels que havien sorgit a Lleida i Aitona hi havia, certament, Joana Gratias si ens deixem portar pel sentit d'una lletra que el pare Palau havia escrit, pel que sembla, aquell mateix any 1848 a la seva dirigida espiritual:

> «*Ens hem alegrat de tenir notícies seves. M'és difícil, estimada filla, de dir-li amb detall allò que ha de practicar amb motiu de la seva incursió. Faci amb llibertat allò que l'esperit de Déu li inspiri. En aquesta empresa, han de guiar-la la discreció i la prudència. Al principi no faci actes que puguin descobrir tot el pla i les seves intencions. A poc a poc, Déu li farà conèixer els seus designis i jo, ensems, els hi desenvoluparé a proporció*».

4. Pastor Miralles, Josefa, cmt, *Tras las huellas del P. Francisco Palau* (1975), p.20.

El pare Alejo de la Virgen del Carmen, traductor de l'*Epistolario del P. Francisco Palau*, atribueix aquesta carta, sense data, al 8 de juny de 1848. I tot indica que Joana Gratias hauria vingut a Espanya després del viatge del pare Palau els anys 1846-1847 fet arran dels conflictes sorgits a Notre Dame de Livron.

Els conflictes de Livron van produir-se essencialment per les mateixes causes que els sorgits a les diòcesis de Lleida i Tortosa: l'estranyesa del moviment als ulls de la jerarquia eclesiàstica; el recel i sospites que aixecaven les pràctiques de vida i pietat i el capteniment de les dones membres del grup; el recel del poder polític que, a França i Espanya, mantenia vigents prohibicions i normes restrictives sobre associacions i institucions religioses. Els recels podien concretar-se encara més en la mateixa figura del pare Palau, frare exclaustrat que havia passat a França com a capellà dels exèrcits carlins i que, marcat per la tristesa i la injustícia de l'exclaustració imposada pel govern i ministres liberals, s'havia decidit a reviure la vocació religiosa conventual, de vida retirada i solitària, ascètica i mística, a la zona meridional de França, més concretament a les rodalies de Perpinyà, Montalbà, Montdesir i Livron, llocs de la Catalunya Nord.

A Livron, vora el santuari de la Mare de Déu de l'advocació homònima, van establir-se, amb Joana Gratias, tres dones més, és a saber, Teresa Christià, Maria Boy i Virgínia Gratias, totes quatre noies joves, dirigides espirituals del pare Palau i compromeses amb ell a realitzar uns projectes de vida comunitària. Feien vida comuna en una casa que Teresa Christià havia comprat el 1846 al costat del santuari, al qual tenien intenció de servir amb l'aprovació del rector. Els veïns de la contrada les anomenaven «les soeurs de la communauté» i també, pel seu hàbit, semblant al del pare Palau, «les carmélites».

La jerarquia eclesiàstica no veia amb bons ulls aquella associació de dones i els va prohibir la residència vora el santuari i els serveis que havien ofert, per la qual cosa van escriure al papa Pius IX una lletra en defensa pròpia. Aleshores la comunitat va dividir-se. Teresa Christià i Maria Boy van romandre a Livron. Joana i Virgínia Gratias van venir a Catalunya i, d'acord amb el pare Palau, van establir-se a Lleida i Aitona a finals del 1848, quan ja feia dos anys que s'havia iniciat el beateri de la Fatarella. El Govern francès recelava d'aquesta mena de petits grups pietistes i els posava dificultats.

El Govern espanyol també en recelava i tenia prohibit el més mínim

intent d'organització de la vida religiosa conventual per la temuda reacció dels ordes religiosos després de la desamortització i exclaustració imposades pels gabinets liberals. L'actitud del Govern anava acompanyada d'una actitud similar de la jerarquia de l'Església. La presència i l'activitat religiosa dels nuclis beats a Lleida i Aitona, dins el bisbat de Lleida, i a la Fatarella, dins el de Tortosa, van despertar els recels del bisbe de Lleida, Cirilo Uriz y Labayu, i del governador eclesiàstic de Tortosa, més tard bisbe, Damià Gordo i Sáez.

Si el bisbe Uriz va entorpir i fins i tot atacar els beateris incipients de Lleida i Aitona, el governador de la diòcesi tortosina va publicar via decret unes disposicions prohibint oficialment l'existència del beateri de la Fatarella. Ho féu d'acord amb les lletres informatives del rector de la Fatarella i de l'informe redactat pel rector d'Ascó, mossèn Miquel Alañà, l'inspector comissionat per al cas. L'actitud de les dues autoritats eclesiàstiques responia al capteniment estrany i innovador d'aquelles dones membres del beateri, però també a l'acatament de les disposicions polítiques del Govern d'Isabel II i al temor d'originar enfrontaments amb ell.

És així que s'entén l'ofici del ministre de Gràcia i Justícia, Lorenzo Arrazola, al governador eclesiàstic de Tortosa, quan li diu:

> «*He dado cuenta a la Reyna (q. D. g.) de la comunicación elevada por V. S. a esta Secretaría en 20 del mes próximo pasado dando parte de que en el pueblo de Fatarella y Casa de José Ferrer existía un beaterio o comunidad religiosa con prácticas absurdas y supersticiosas, compuesta de cuatro mugeres forasteras y de la esposa y una criada del expresado Ferrer; manifestando al propio tiempo las disposiciones adoptadas por V. S. para prohibir la existencia de esta institución ilegal. S. M. ha visto con agrado la conducta que observó V. S. en el particular, y espera que continuará V. S. desplegando igual celo para evitar la creación de beaterios o comunidades sea cual fuere el pretexto. De Real Orden lo digo a V. S. para su inteligencia y efectos consiguientes. Dios guarde a V. S. muchos años. San Ildefonso 3 de Agosto de 1848. Arrazola*».[5]

5. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Ofici del ministre de Gràcia i Justicia al governador eclesiàstic. 3 agost 1848.

El governador eclesiàstic de Tortosa havia prohibit el beateri de la Fatarella l'any 1848. El bisbe de Lleida prohibirà les dues comunitats de dones de Lleida i Aitona el 1852, i alhora en denunciarà l'existència al governador civil, el qual n'ordenà la dissolució, com ho comunicà al bisbe en oficis de 3 i 15 d'abril del mateix any. Aquestes primeres experiències de vida comuna religiosa dissenyada com un projecte de vida familiar, regida per normes i orientacions sense cap imposició vinculant més enllà de la voluntat lliure de les interessades, sense haver de necessitar cap autorització civil o eclesiàstica, fracassà. S'havia obert un procés canònic, llarg i penós, que acabà amb el decret de dissolució del 22 de març de 1852, en virtut del qual les comunitats de dones havien de disgregar-se i abandonar les cases on vivien. L'execució fou feta amb la cooperació de l'autoritat civil i l'aprovació del Govern d'Espanya.

De res no valgué la protesta del pare Palau davant el bisbe de Lleida. Ell mateix era perseguit i difamat per causa del seu estil de vida, qualificat de «pobre i estrany». Només el va entendre i el va acollir, incardinant-lo a la diòcesi i avalant la seva bona labor pastoral, el bisbe de Barcelona, Josep Domènec Costa i Borràs (1805-1864), fill de Vinaròs i format al seminari conciliar de Tortosa, qui l'havia conegut i tingut per amic quan era bisbe de Lleida (1847-1849).

El fracàs no estranyarà si tenim en compte que aquests beateris eren grups autònoms de dones que havien de captenir-se com a cristianes piadoses, bones complidores dels seus deures i de les pràctiques de pietat, unides estretament amb consciència de formar una família espiritual, família domèstica, fermada pel lligam de paternitat i d'unitat que era per a totes el pare Palau. Ell els havia redactat en la solitud de la serra del Montsant, el juliol de 1851, un reglament escrit de vida evangèlica, amb el títol *Las doncellas pobres: sus reglas y constituciones*.

Les anomenades Germanes de la Creu, Donzelles de la Creu i Monges de la Creu, pel distintiu exterior que les identificava, vivien en cases autònomes establertes sota la direcció d'una responsable nomenada pel mateix pare Palau. Interessos molt diversos, alguns molt sòrdids, movien els fils dels atacs duríssims al pare Palau, a les seves dirigides, difamades de ser «mujeres públicas y bandoleras», i a la seva original forma de vida. Els atacs procedien de França, de la mateixa Teresa Christià i del prelat Jean-Marie Doney, bisbe de Montalbà; i de Barcelona, dels enemics de l'Escola de la Virtut, crea-

da per a la catequesi d'adults a la parròquia de Sant Agustí i tancada per les autoritats civils i militars. Les comunitats disperses i disgregades de les anomenades Germanes de la Creu es resistien a morir i, si bé algunes germanes tornaren a casa seva, els llaços d'unió clandestins es mantenien, especialment a Aitona. Dos anys després de la dissolució encara sobrevivien alguns grups. Finalment, no en quedà res. El 1854, el pare Palau es mostrava convençut que Déu no volia que sorgissin del seu esperit comunitats religioses i, assumint el fracàs de les primeres experiències, renuncià a qualsevol altre projecte futur de característiques semblants. La fundació dels Germans Carmelites, de les Carmelites Missioneres (1860) i de les Carmelites Missioneres Teresianes (1868) serà tota una altra cosa.

Un cop tancada l'Escola de la Virtut, Francesc Palau fou desterrat a Eivissa. El 1860, un reial decret d'Isabel II el declarà innocent i reconegué la injustícia de l'exili, que havia durat sis anys. L'agost d'aquest mateix any el pare Palau tornà a Aitona per reunir-se amb la família i alguns dels seus dirigits, entre els quals hi havia dues de les seves nebodes, Teresa Jornet Ibars i Carme Benet Palau, aleshores jovenetes, i el seu germà, Joan Palau, que trobem present a la Fatarella en alguna ocasió. Els pares havien mort durant la seva estança a Eivissa.

El beateri de la Fatarella. Membres i capteniment

La primera notícia de persones que seguien l'esperit del pare Francesc Palau a la Fatarella, aleshores un poble devot, fervorós i levític, ens la dóna el rector de la parròquia, mossèn Manuel Bueno, en una carta dirigida al canonge Damià Gordo Sáez, governador eclesiàstic del bisbat de Tortosa *sede vacante* i datada el 17 de febrer de 1847. El rector fa saber que a la seva parròquia, el novembre de 1846, s'ha format un beateri integrat per algunes dones «*conocidas con el nombre de Beatas*», imbuïdes per Joan Palau, «*o sea el R^{do}. P. Fran^{co}. Palau, Religioso Carmelita Descalzo, habitante en Lérida*». Tot i que sembla, per la manera d'expressar-se, que el rector devia confondre Joan Palau, veí de Lleida, amb el seu germà carmelita, sóc de l'opinió que no existeix una tal confusió de persones, sinó que el rector de la Fatarella entenia que Joan Palau era el representant del seu germà, resident aleshores a França, i que en el seu nom dirigia l'obra fundacional de les beates de la Creu i tenia cura del proselitisme.

El beateri de la Fatarella radicava a casa del veí de la vila Josep Ferrer, molt pròxima a l'església parroquial i a la rectoria, on s'hostatjaven dues dones que vestien

> «*traje diferente del común del país*». Hi havien arribat «*acompañadas por Miguela Cardona desde la ciudad de Lérida, como a directora que en ella es de una casa de cinco mugeres, instituida según las instrucciones o regla que les tiene prescrita el Rdo. P. F. Francisco Palau, esclaustrado y actualmente establecido en Francia, su fundador, así que de otra casa en la Villa de Aytona, su patria, con igual número de mugeres dirigidas por Mª Dolores Llorens, y una tercera en esta villa en casa de José Ferrer, en la que se hallan hoy por disposición del expresado P. Palau Antonia N., natural de Aytona, Teresa N., natural de Lérida, Teresa Olivé, de íd., soltera, y otra de las que vivieron en la misma casa en los últimos meses de 1846 vajo la inmediata dirección del hermano su director el fanático Juan Palau; a estas tres ilusas mugeres se les ha asociado Mª Teresa Pedret, soltera, natural de García y una de las primeras sequaces y fundadoras del nuevo instituto, que acaba de llegar de Francia con instrucciones de su director Palau, el que dicen les enviará en el próximo mes de Agosto un Religioso para su director, Mariana Blanch, consorte de José Ferrer, y Rosa Rius, criada, con las indicadas forasteras componen en el día esta pequeña comunidad, que se dan entre sí el nombre de hermanas, único con que supo designármelas repetidas veces la Olivé en el día 23 el pasado mes de Junio*».[6]

El poble les anomenava monges. Vivien en comunitat, però cadascuna tenia la seva pròpia cambra per dormir-hi. Tenien un oratori per a la pregària. Sortien molt poc de casa, en part per les amenaces rebudes de l'autoritat eclesiàstica. La majoria d'elles anaven amb els cabells tallats i la que feia de superiora, Maria Teresa Pedret, vestia un hàbit propi: «*viste hávito de saial semejante a el de las verdaderas religiosas, y va ceñida con correa o ceñidor de la misma tela y ordinariamente marcha descalza de pie y pierna*». Manifestava també el

6. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella al governador eclesiàstic de Tortosa. 13 juliol 1848.

rector al governador eclesiàstic, com ho havia denunciat al governador civil de la província, que:

> «*En el día 7 de este mes [julio] la referida Pedret juntamente con la Olivé se dexaron ver por el campo y caminos públicos con una grande cruz en la mano, que llevavan alternativamente a pesar de estarles proivido por la autoridad eclesiástica*».

El problema de la comunió freqüent, alerta de l'autoritat eclesiàstica

L'alerta sobre aquest nou capteniment d'algunes dones de la Fatarella va despertar-se en la ment del rector arran de la pràctica freqüent de la comunió eucarística, considerada per ell un atreviment i un abús: «... *osan a comulgar tres, quatro y hasta cinco veces en semana*». En aquell temps la jerarquia eclesiàstica, orientada per la doctrina de sant Tomàs d'Aquino, s'havia allunyat d'aquella pràctica de l'antiguitat cristiana, sobretot dels segles III i IV, ben documentada, de la comunió diària vista com una cosa normal. Sant Agustí la recomanava:

> «*Iste panis quotidianus est: accipe quotidie quod quotidie tibi prosit. Sic vive ut quotidie merearis accipere*».[7] Seguia en això la doctrina de sant Ambròs: «*Si quoties effunditur sanguis Christi in remissionem peccatorum effunditur, debeo semper accipere, qui semper pecco, debeo semper habere medicinam*».[8]

El bisbe d'Hipona respectava la llibertat de rebre el cos de Crist als fidels moralment ben disposats:

«*Que cadascú obri en això segons allò que li dicti piadosament la seva fe, puix no van altercar Zaqueu i el Centurió, el primer per rebre amb goig el Senyor a casa seva, i el segon per dir: 'No sóc digne que entreu a casa meva'. Tots dos van glorificar el Salvador, cadascun a la seva manera*».[9]

7. Sanctus Augustinus, *De verbis Domini, sermo 84*, ML, 39, 1908.
8. Sanctus Ambrosius, *De sacramentis*, l. 4, c. 6, ML 16, 464.
9. Sanctus Augustinus, *Epistola 54 Ad inquisitionem Ianuarii*, c. 3, ML, 33, 201.

Sant Tomàs recomanava la comunió diària atenent a la força salvadora del sacrament de l'Eucaristia, però tenint en compte la condició del qui vol combregar, en el qual hom requereix –diu– «*quod cum magna devotione et reverentia ad hoc sacramentum accedat*», ensenya que «si algú cada dia es troba ben preparat, és laudable que combregui cada dia». Tanmateix, com a conseqüència d'abusos i excessos coneguts i atenent a la sacralitat del misteri eucarístic, que exigia el màxim respecte, amor i adoració, el Doctor Angèlic es torna restrictiu i diu que no és útil a tothom d'accedir cada dia al sacrament eucarístic:

> «*Sed quia multoties in pluribus hominum multa impedimenta huius devotionis occurrunt, propter corporis dispositionem vel animae, non est utile omnibus hominibus quotidie ad hoc sacramentum accedere, sed quotiescumque se homo ad illud paratum invenerit*».[10]

Al llarg dels segles medievals i durant l'edat moderna, només els preveres, monjos, monges i religioses, combregaven diàriament o amb freqüència. Els laics, gairebé tothom, solien combregar una vegada a l'any, per complir amb el precepte pasqual; alguns ho feien en les festes més importants de l'any litúrgic com Nadal, la Pentecosta i Corpus; i les persones més devotes, generalment dones, combregaven una vegada al mes o a la setmana i sempre amb el permís explícit del confessor.

En la predicació i l'orientació moral dels confessors la comunió espiritual fou proposada als fidels com l'acte piadós substitutiu de l'absència o la poca freqüència de la comunió sacramental. L'abandó gairebé massiu de la comunió va produir-se, intensivament i extensa, en penetrar a la nostra diòcesi la doctrina del teòleg flamenc Cornelius Jansen, les proposicions del qual foren condemnades i prohibides per decret del Sant Ofici el 7 de desembre de 1690. Entre les proposicions hi havia aquestes dues, les quals trobem en el llibre *De la fréquent communion* d'Antoine Arnauld:

> «*Sacrilegi sunt iudicandi, qui ius ad communionem percipiendam praetendunt, antequam condignam de delictis suis*

10. Sanctus Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*, III, q. 80, a. 10, c.

> *paenitentiam egerint*». I «*Similiter arcendi sunt a sacra communione, quibus nondum inest amor Dei purissimus et omnis mixtionis expers*».[11]

Tanta arribà a ser la influència jansenista, vigent molt de temps després de la condemnació de la doctrina pel Sant Ofici, que els nostres catòlics no solament s'havien apartat de la comunió, sinó que evitaven de mirar la sagrada hòstia i el calze en el moment d'alçar Déu a la missa, en l'exposició i en la benedicció solemne amb la custòdia. La doctrina catòlica, però, va mantenir-se viva, en la doctrina de sant Francesc de Sales, qui recomana la comunió freqüent en el llibre *Introducció a la vida devota* «*per aprendre d'estimar Déu, purificar-se de les pròpies imperfeccions, alliberar-se de les misèries i consolar-se en les penalitats*».

En la història de l'espiritualitat, seguint les doctrines de Francesc de Sales, fou una fita singular el decret del papa sant Pius X, de 20 de desembre de 1905, en el qual recomanà, sota unes determinades condicions, la comunió freqüent i diària, en oposició frontal a la doctrina i a les pràctiques jansenistes, que tant de mal havien causat als catòlics dels segles XVII al XIX.

És clara la voluntat del papa:

> «*La comunió freqüent i quotidiana... està permesa a tots els fidels de Jesucrist de qualsevol orde i condició, de manera que no es pot impedir a ningú que estigui en estat de gràcia i s'apropi a la taula sagrada amb intenció recta i piadosa. (...) A la sagrada comunió ha de precedir una preparació diligent i l'ha de seguir una convenient acció de gràcies, segons les forces, la condició i els deures de cadascú. Ha de demanar-se consell al confessor. Procurin, tanmateix, els confessors de no apartar ningú de la comunió freqüent o diària, només que estigui en estat de gràcia i s'arribi a combregar amb rectitud d'intenció*».

La nova doctrina i pràctica de l'Església havien de trigar molt a arribar quan es produïen els fets del beateri de la Fatarella. En aquell moment ningú entenia, i tampoc el rector Bueno, que unes dones del

11. Denzinger-Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum, Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, 2322-2323.

poble, de capteniment estrany, gosessin rebre la comunió gairebé tots els dies de la setmana. Això estranyava al rector tant més quant que s'havia informat pels preveres beneficiats de la parròquia, els quals, per la funció penitencial que exercien, els anomena «los Sres. Confesores de éstas». Aquests li havien manifestat que, si bé algunes d'aquelles dones, tot i que en rares ocasions, s'havien confessat amb ells, ells no els havien manat ni tan sols permès aquella freqüència en la recepció de la comunió sacramental.

El rector, seguint les ordres rebudes del governador eclesiàstic, predicà sobre les disposicions morals necessàries per poder rebre la sagrada comunió i reprovà públicament l'abús d'aquelles dones i informà de l'actitud de l'autoritat eclesiàstica ordinària del bisbat sobre llur capteniment:

> «*manifesté clara y expresamente la orden terminante que de V. S. tenía para corregir tal osadía, a pesar de mis amorosas reflexiones y la orden de V. S. estas mugeres ilusas se mezclan entre los demás fieles y se presentan de este modo a recibir con la espresada frequencia la Sta. Comunión*».[12]

De res no van servir els consells ni les amenaces. En carta de 30 de gener de 1848, el rector informava el governador eclesiàstic: «*algunas continuan recibiendo con frequencia la Sagrada Eucaristía confesándose rara vez*».

El desprestigi de les profecies, preanuncis fracassats

Quan el rector de la Fatarella va menysprear les dones del beateri que s'havia creat a la parròquia i les desqualificà anomenant-les «ilusas», «orgullosas mugeres» i «sequaces del fanático Juan Palau», no li faltava raó i era el capteniment d'aquelles dones el que justificava a bastament l'opinió del rector. Si la conducta pública estranyava prou als veïns de la vila, encara els va estranyar més, fins a l'escàndol i el descrèdit, el recurs d'aquelles beates a unes suposades profecies,

12. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella, Manuel Bueno, al governador eclesiàstic de Tortosa, Dr. Damià Gordo Sáez, de 17 de febrer de 1847.

enteses com l'anticipació evident de fets esdevenidors, que s'havien de produir a la Fatarella tal i com elles ho haurien predit.

En efecte, segons la informació del rector al governador eclesiàstic en carta del 30 de gener de 1848, trobant-se en greu perill de mort una dona de la Fatarella, de nom Josepa Gironés, muller de Josep Arnau, a causa d'un part molt difícil, el 15 de juliol de 1847, una de les beates de la parròquia, Lluïsa Cugat, muller de Domingo Descàrrega, amb una altra de les dones «*sequaces e imbuidas por el fanático Juan Palau*», va dir

> «*en tono de Profecía a Mariana Rocamora que había estado en oración y que se le había revelado o inspirado que la expresada Gironés moriría, pues no era feto o niño lo que esperaba diese a luz, y sí un monstruo o carnosidad, que si tenía cabeza no tendría piernas, o vice versa: y que si le untaban el vientre con el aceite de la lámpara del oratorio de casa de José Ferrer tendría un gran alivio*».

Josepa Gironés va morir el 22 de juliol sense poder infantar i, feta la cesàrea pels facultatius, li van extreure un nen, que era ja mort des d'uns dies abans.

Igualment va esdevenir-se en el cas de Josep Cugat Tarragó, un altre veí de la vila, qui patia de paràlisi en ambdues cames. Josep Cugat havia expulsat Joan Palau de la vila. La Lluïsa Cugat proclamava que aquesta malaltia era certament un càstig de Déu per haver expulsat el germà del pare Palau. Mariana Blanch, muller de Josep Ferrer, una de les beates, la més significada de la Fatarella, perquè era a casa seva on s'havia fundat el beateri i hi havia l'oratori, on vivia Joan Palau «con sus llamadas Monjas», va convocar a casa seva Miquel Joan Cugat, germà del malalt, el portà a l'oratori i li proposà que, si Josep Cugat demanava perdó a Joan Palau del gran greuge que li havia fet en expulsar-lo de la vila, ella estava segura que Joan Palau el guariria. Josep Cugat, volent naturalment recobrar la salut, manifestà disposició a demanar perdó, tot i que al·legava que l'expulsió l'havia feta a instàncies del rector. La bona disposició del malalt no serví de res. Un mes i mig més tard de la súplica de perdó i de les garanties ofertes per la beata Mariana, Josep Cugat va morir després d'un agreujament progressiu de la malatia.

Les beates tenien un gran afany a demostrar una relació mística

amb Déu, que, mitjançant la contemplació i la pregària en el silenci de l'oratori, era també beneficiosa als veïns de la Fatarella, entre els quals vivien i molts dels quals les miraven amb recel. És així que en una altra ocasió, a les quatre de la matinada del 23 de desembre de 1847, moment en què Francesc Compte, veí de la vila, era entrat en agonia, va presentar-se a casa i a la muller del moribund, Matilde Suñé, la beata Maria Teresa Pedret, dona soltera, que era criada de Josep Ferrer. D'aquesta dona, en diu el rector que era «*una de las sequaces y fanatizadas por el Palau, y que sus compañeras suponen de extraordinaria virtud y santidad*». Va dir-li a la muller del malalt que volia veure'l i dir-li que:

> «*se perdían o condenaban muchas almas, y que ella, habiendo pasado toda la noche en oración, había tenido revelación que si el Sor. Compte mudava de vida (era sujeto de una conducta irreprensible y de una caridad estraordinaria* –diu el rector–) *y hacía lo que sus amos, de dar sus bienes a los pobres y para fundar combentos, se le concedería la Vida*».

La muller va dir-li que el seu marit, pare de quatre fills, no podria accedir a allò que li demanava i que, per l'estat agònic en què estava, no podia entrar a veure'l. La Pedret se n'anà encarregant a la muller que li ho digués ja al marit i que, després, li comuniqués a ella la resolució de l'agonitzant. Un quart més tard, aquest va morir. Conclou el rector Bueno:

> «*Estas y varias otras profecías esparcen por esta Villa las orgullosas mugeres seducidas por Juan Palau y algunas continuan recibiendo con frecuencia la Sagrada Eucaristía confesándose rara vez*».[13]

En la denúncia que el rector fa d'aquest capteniment de les beates hom veu clarament, pel llenguatge que empra, el rebuig i la condemna moral que sent i llança contra elles.

13. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella al governador eclesiàstic, de 30 de gener de 1848.

Insistència i rebel·lia a l'autoritat eclesiàstica. Acció de la justícia civil

La conducta de les beates va ser objecte de recriminació i denúncia per part del rector de la Fatarella davant la comunitat parroquial, la qual, estranyada, coneixia la presència de persones foranes –un home, Joan Palau, i vuit dones, provinents de Lleida, Aitona i Garcia– i el seu establiment a casa del veí de la vila Josep Ferrer. Aquest, amb la seva muller i dues criades, acollí la comunitat i casa seva es convertí en seu del beateri, reservant una de les sales per a oratori.

El rector presentà també denúncia davant el governador eclesiàstic de la diòcesi i al governador civil de Tortosa. Calia combatre aquell niu incipient de místiques incontrolades, que era una perllongació del beateri de Lleida fundat pel pare Francesc Palau, carmelita exclaustrat. Unes dones que, dirigides per Joan Palau, germà del frare, feien professió pública de la seva condició de beates i de penitents, vestint com a monges, amb els cabells rapats, i passejant descalces pels camins del terme una gran creu de fusta tot desafiant les prohibicions de l'autoritat eclesiàstica. El seu proselitisme constituïa una amenaça per a la comunitat parroquial i per a la vila.

Aquelles dones i el mateix Joan Palau, de qui el rector de la Fatarella deia al governador civil i a l'eclesiàstic que eren «personas que nunca han desistido de sus fatuidades desde el mes de Noviembre de 1846, que principiaron», van haver d'abstenir-se d'exterioritzar les seves pràctiques, sobretot des que la denúncia fou presentada davant l'autoritat civil i el governador eclesiàstic obrí procés contra el beateri nomenant comissionat *ad hoc* el qui aleshores era rector d'Ascó, mossèn Miquel Alañà, de Batea.

El governador eclesiàstic, Dr. Gordo Sáez, facultà mossèn Alañà «*para disuadirlas de sus falsas creencias y reducirlas a el camino de la obediencia de los Confesores, Párrocos y demás Sres. Eclesiásticos: y apartarlas de las exageraciones de los hermanos Palaus*». L'actuació del rector d'Ascó no tingué efecte, puix que el de la Fatarella escriu al governador civil que les dones

> «*vuelven de nuevo, animadas de sus instrucciones* [dels germans Palau] *a sus antiguas esterioridades, que en otro tiempo pusieron en confusión a esta Población, con desprecio de las autoridades civil y Eclesiástica. En la mañana de ayer el Sor. Cura*

Párroco de Ascó, en virtud de su comisión les ordenó a nombre de la autoridad Eclesiástica marchar inmediatamente a sus respectivas casas, a que contestó el fanático José Ferrer que no quería marchasen, ni las despediría aunque hubiese de perder todo su patrimonio; echa por ambos instancia al Sor. Alcalde de esta para que las hiziese salir de la Población, éste lo efectuó, y Ferrer con las suias despreciaron igualmente su autoridad y mandato».[14]

El recurs a l'autoritat civil va fer-se en veure que les beates burlaven l'autoritat eclesiàstica. Calia aplicar la Reial Ordre de 3 d'agost de 1848 sobre el beateri. El rector de la Fatarella havia comunicat al governador eclesiàstic per correu postal, amb data 27 de juliol de 1848, que, en compliment de l'ofici que havia rebut d'ell el 16 del mateix mes, havia lliurat a Josep Ferrer un full escrit amb la transcripció d'aquella part de l'ofici en què li era manat de desistir de les pràctiques del beateri que tenia a casa seva i de posar fi a la seva existència.

Pocs dies després, el 23, entre el 16 i el 27 del mateix mes, al matí, l'alcalde de la Fatarella, complint ordres del governador civil, va expulsar

«*Teresa Olivé, soltera, natural de la Ciudad de Lérida, y Mª Teresa Pedret, soltera, natural de Garcia, únicas dos mugeres que halló en casa de Jose Ferré, y que fueron conducidas de justicia en justicia hasta los pueblos de su naturaleza, dando pruebas, tanto el Ferré como la Pedret, de su obstinación en sus máximas, pues contra las proiviciones tan formales de hacer esterioridades, aquel amenazaba de hacer llevar cruces a diferentes personas, y la Olivé y Pedret las llevaban a su marcha, haciendo alarde esta última y llamando la atención de las gentes con ella y gritando muchas veces, «Viva Jesús».*»[15]

El rector d'Ascó, en carta de 20 de gener de 1849, feia saber al Dr. Damián Gordo Sáez, ara ja bisbe de la diòcesi, el que coneixia de les facècies de les beates de la Fatarella:

14. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella al governador civil, de 13 de juliol de 1848.

15. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella al governador eclesiàstic, de 27 de juliol de 1848.

«*Acaba de informarme sujeto de probidad haber visto y hallado en el Ermitorio de la V. de la Foncalda 5 de las Beatas reunidas, cantando sus rezos en la referida Iglesia, las que según dicen viven en despoblado en una cueva. Estas son parte de ellas, las que estaban en la Fatarella en casa de Sarapio. Lo pongo en conocimiento de V. S. Illma. para que no le sorprenda qualquiera noticia de ellas, y pueda disponer lo que su acreditado zelo y prudencia viese oportuno*».[16]

Inspecció canònica del rector d'Ascó al beateri. Advertències i correcció de conductes. Informe al Governador Eclesiàstic

El 20 de febrer de 1848, el rector d'Ascó, mossèn Miquel Alañà, va rebre un ofici del canonge Damián Gordo Sáez, aleshores governador eclesiàstic de la diòcesi. En l'ofici, datat el 16 de febrer, li encarregava de pujar a la Fatarella per fer-hi la inspecció canònica del beateri que s'hi havia establert i, havent-se entrevistat amb les beates, el rector de la parròquia i totes aquelles persones que cregués oportú i prudent de convocar-les, redactar una informació ajustada a la realitat i a dret. El rector Alañà acceptà per obediència i amb un cert disgust l'encàrrec, perquè coneixia el capteniment de les beates i s'hi havia manifestat contrari obertament. Com manifesta en l'informe, ell, preocupat en la seva consciència de pastor per la integritat espiritual de la pròpia feligresia, diu que

«*sabía de muy antes algunas y la mayoría de las cosas que me indica, tenía noticias del entusiasmo y tenacidad de algunas de aquellas almas. Era yo otro de los que más les abían desprobado sus echos; me constaba y de cierto que tales personas sabían mi modo de pensar, mi modo de obrar, contra sus prosélitos; y las precauciones abía yo tomado en mi Iglesia y ovejas para que el enemigo no nos sorprendiese, y tuviese yo el amargo pesar de verlo repetido entre los míos. Todo esto me dominaba, temía y dudaba del éxito*».

16. AHDTo, Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Lletra del rector de la Fatarella al bisbe Damián Gordo Sáez, de 20 de gener de 1849.

El 22 de febrer, al matí, el rector d'Ascó pujà a la Fatarella i s'entrevistà amb el rector Manuel Bueno i, després, amb els preveres que servien pastoralment la parròquia com a beneficiats. «*Conferenciamos en secreto de los asuntos, me indicó e informó de cuanto fue menester de personas, echos, etc. Juzgué oportuno llamar enseguida a los Rdos. Presbíteros Mn. Francisco, Mn. Gabriel y Mn. Ramón; me dijeron cuanto pudieron sobre lo que les pregunté y de lo que a mí me pareció que convenía*». Amb les declaracions dels sacerdots va formar-se una idea i va prendre la resolució de visitar la casa on era el beateri i entrevistar-se allí mateix amb les persones que hi vivien.

> «*Por la noche del mismo [día] fui a visitar las tan consabidas personas (en Casa de Pau que llaman). Pude conseguir y vencer a fuerza de raciocinio y persuasión me oyesen, y que una de ellas explicase sus cosas, supuesto que yo tenía de público mis noticias. Me dijo cuanto le pregunté, y quedamos convenidos que el día veinte y tres la oyese en confesión: y que allí me diría lo propio del lugar, su espíritu con franqueza, y me diría lo que yo preguntase: mas le dije me era preciso que tal y tal persona viniese al confesonario, y que yo las oyería a todas, y en todas horas que fuese menester, que con este ánimo venía. Las conocí, vi su espíritu, examiné lo de el P. Scaramelli, consejero en estas materias; investigué su fondo y Espíritu, etc., etc. Duró y tuve siete horas continuas de confesonario*».

El llibre del pare Scaramelli que va examinar el rector d'Ascó és el *Directorio ascético*, escrit pel jesuïta italià Giovanni Battista Scaramelli (Roma, 1687-Macerata, 1752), amb el títol complet de *Direttorio ascetico in cui s'insegna il modo di condurre l'Anime per vie ordinarie della grazia alla perfezione christiana, indirizzato ai direttori della Anime*, publicat a Nàpols l'any 1752. Fou una obra de gran èxit i difusió entre els preveres, reeditada moltes vegades. Valuosa per la seva doctrina y clarividència en temes de psicologia humana, pel mètode rigorós i l'exposició científica dels estats de la ment, dels escrúpols, dels fenòmens rars de la ment humana, l'obra del pare Scaramelli no ha estat superada fins que van sortir a la llum les recerques dels psicòlegs moderns. Va ser traduïda a l'anglès –*The Directorium Asceticum*– amb prefaci del cardenal Manning (Dublín i Londres, 1870-1871), revisada el 1879-1881; al llatí (Brixen, 1770;

Lovaina, 1848); a l'alemany (Augsburg, 1778); a l'espanyol (Madrid, 1806; Barcelona, 1866); i al francès (París, 1854). El llibre que tenia a la seva biblioteca mossèn Miquel Alañà era el que s'havia publicat en castellà a Madrid l'any 1806.

Segueix l'informe:

> «*Por la tarde del mismo todas ellas entraron en recelos de mi misión, de mis investigaciones y preguntas. Por la noche las visité y las encontré sobresaltadas, dudosas; y conocí que allí había llegado ya el espíritu engañoso a sugerirles los malos deseos de no oirme, de no escucharme y de denegarse a lo que yo les preguntase; diciéndome que si de ellas quería alguna inovación o mutación, me entendiese yo con el P. Palau y no con ellas.*»

Les beates optaren pel blindatge absolut i es refugiaven en l'autoritat i carisma del seu fundador, que aleshores era a França.

El rector d'Ascó va veure que havia arribat el moment de fer-los conèixer quina era la missió que havia de complir:

> «*Me descubrí entonces, pues ya era preciso; les hize entender mi misión, mi deseo, ánimo y fines, aunque no todos. Me dijeron me respetaban, acataban el mandato de mi vererable Prelado y que bajo este objeto y supuesto me obedecerían. Pero los fines de la conferencia fueron discordes por ambas partes: me despedí con muy pocas esperanzas, tuve una noche incómoda. Pero llegó el día veinte y cuatro, y sea que Dios les inspiró y movió sus corazones, me pasaron recado por una de ellas tuviese la bondad de ir a la casa que habitaban, que estaban todas reunidas y me deseaban hablar. Les dije que gustoso iría y les asigné hora. Principiaron otra vez los debates, las razones y argumentos: Fuertes, Fuertes: pero por fin, queriéndolo Dios así, les pude hallar en muchas cosas contrarias a lo que me decían, las convencí, las reduje y quedando acordes en los puntos y materias siguientes, dándome palabra, prometiesen y firmasen en cumplir lo que les mandé y aconsejé*».[17]

17. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Informe del rector d'Ascó, Mn. Miquel Alañà, al Governador Eclesiàstic. 27 de febrer de 1848.

El que va manar-los i aconsellar-los el rector d'Ascó fou que, atès que les beates no tenien emesos ni promesa ni vot formal ni cap compromís de viure segons una regla de vida, no ho fessin en absolut; que no anessin mai ni en cap circumstància descalces de peus i cames a l'església i que ni tan sols sortissin ja de casa en aquesta compostura; ben al contrari, els imposà l'obligació d'anar vestides decentment com a dones de la seva condició, evitant tot abillament que tingués apariència d'hàbit d'algun orde religiós; havent acceptat aquests manaments, li van prometre de ser obedients als avisos i recomanacions dels preveres de la parròquia y especialment als del seu rector i de canviar el seu capteniment privat i públic; les beates assumiren així mateix la prohibició que mossèn Alañà els imposà de portar creus pel poble i pel terme; van acceptar que les revelacions que deien haver tingut no eren visions ni revelacions, sinó imaginacions desbaratades, fruit de la ignorància i condició rudimentària de les seves ments, i vaticinis falsos, més obra del dimoni, amagat en l'aparença d'àngel, que de Déu; els va prohibir també, ara amb un especial èmfasi, de combregar sense haver-se confessat abans i els manà d'estar-se en tot moment a les ordres i consells dels seus confessors i directors de consciència; els imposà de no fer proselitisme ni admetre a casa seva cap persona que hi arribés per unir-se al grup i captenir-se com elles; els advertí del perill de seguir l'esperit de novetats, en principi inconvenient, i s'oferí personalment a rebre les seves confidències i tota mena de consultes, quan i com volguessin, imposant-los alhora secret absolut de tot el que s'havia esdevingut. Les beates van declarar-se disposades a complir les obligacions que el rector d'Ascó els havia imposat i atendre a les seves recomanacions i bons consells.

Tot semblava que acabaria bé. La intervenció del comissari eclesiàstic es demostrava eficaç. Un cop acabada l'entrevista amb les beates, mossèn Miquel Alañà es reuní amb el rector de la parròquia i els beneficiats per informar-los d'allò que les beates li havien manifestat i de les obligacions que ell els havia imposat i elles s'havien compromès a observar. Mirant el bé pastoral i de les consciències, els exhortà a captenir-s'hi amb cautela, prudència, discreció i seny i que, amb maneres suaus i amoroses, procuressin atreure-les i aconseguir d'elles més humilitat i obediència a tot allò que ells poguessin manar en el sagrament de la Penitència i fora d'ell.

Diu l'informe:

> «*Les dejé un plan que si ellos saben llevarlo a cabo, no dudo del feliz y final éxito sobre este asunto, con tal que ellos sepan portarse y no se meta otro diablo en medio. (...) Dos cosas solas son las que faltan para el total complemento, que son el disuadirlas de la ciega obediencia que han tenido en todas sus cosas con los Palaus; y la segunda el paso de la separación de dos extrañas que viven juntas en casa que llaman de Sarapio, y son las que les dan de comer y demás. Para esto se necesita pulso y tino, si se quiere conseguir con modo dulce y suave y saberlas governar; es menester tiempo y días. Que con estas circunstancias y favor de Dios y tino de los Sres. Eclesiásticos no dudo de comunicarlo con gusto a V. E., pero si no tienen ellos estas miras y prudencia, V. E. verá por parte de quién está el desarreglo*».[18]

La labor del rector d'Ascó fou exquisida i no ho fou menys la del rector de Sant Andreu de la Fatarella i dels altres eclesiàstics que hi vivien. Sense sentir-se, el beateri es va marfondre i res no en quedà d'aquell intent fundacional dels Palau, sortosament fracassat. Eren els inicis difícils.

Fi del beateri de la Fatarella. Fundacions definitives i aprovades per l'Església

Després de la data del 20 de gener de 1849 ja no tenim cap notícia documentada del beateri fundat a la Fatarella. Només sabem que, gràcies a Déu, no hi arrelà i les persones que el formaven havien abandonat el poble. L'obra apostòlica del pare Palau, que de la mà de la Providència havia d'arrelar en profunditat, havia de créixer frondosa i havia de donar fruits abundosos per a l'Església i la societat, seria tota una altra cosa que res tindria a veure amb aquells intents dels beateris inicials.

Fins i tot hauria superat la fundació de la Santa Creu de Vallcarca, a Barcelona, on havia creat un desert de penitents, que havia de donar nom a un barri extramurs de la ciutat, encara avui barri de Penitents.

18. AHDTo. Correspondència. Governador Eclesiàstic. Anys 1847-1849. Lligall Beateri de la Fatarella. Informe del rector d'Ascó, Mn. Miquel Alañà, al Governador Eclesiàstic. 27 de febrer de 1848.

El gir del pare Palau, el descobrim en una de les cartes que va fer arribar a la seva dirigida Joana Gratias pels mesos de maig-juny de 1862, on li deia:

> «*Lo que es en Barcelona, conociendo las disposiciones de los espíritus, no me atrevo a proponer Institutos de vida solitaria y contemplativa puramente, porque es trabajar sin resultado, no teniendo como no tengo órdenes especiales y Misión extraordinaria de Dios*».

El pare Palau apostà per l'atenció a les escoles, preocupat per l'educació cristiana y humana, entenent que era «*voluntad de Dios, de la Santa [Teresa de Jesús] y de los hombres que se una a la perfección de la vida contemplativa la acción de la enseñanza, dividiendo una cosa de otra y uniéndolas, según lo exijan las necesidades de la Iglesia*». (Carta del pare Palau a Joana Gratias, de 7 de juliol de 1863). Aquest mateix any, incorporà al seu pla apostòlic l'atenció i servei als malalts.

Fruit d'aquesta doble voluntat fundacional del pare Francesc Palau, van néixer les Carmelites Missioneres i les Carmelites Missioneres Teresianes, dues branques religioses femenines provinents de l'Institut de Germans i Germanes Carmelites, fundat els anys 1860-1861, considerat conjuntament Tercer Orde de Carmelites Descalços de la Congregació d'Espanya. Ambdós ordes femenins, dedicats a l'ensenyament i educació dels joves, a l'assistència als malalts i a d'altres activitats eclesials i de promoció social, són presents a la diòcesi tortosina. Les Carmelites Missioneres, a Tortosa, des de 1950, i les Carmelites Missioneres Teresianes, a Amposta, des de 1904, i a Sant Carles de la Ràpita, des de 1909.

APÈNDIX DOCUMENTAL

I

Lletra del rector de la Fatarella, Manuel Bueno, al Dr. Damián Gordo Sáez, governador eclesiàstic de la diòcesi de Tortosa, sobre la presència d'unes beates en una casa de la vila.

[Segell en sec. Inicials M. B.]

Noticioso de que algunas mugeres de esta Parroq^{a}. conocidas con el nombre de Beatas, y q^{e}. imbuidas a el parecer por Juan Palau, o sea el R^{do}. P. Fran^{co}. Palau Religioso Carmelita Descalzo, habitante en Lérida osan a comulgar, tres, quatro y hasta cinco veces en semana, me he informado de los S^{es}. Confesores de esta, preguntandoles si las tales personas bajo su direción y permiso comulgaban con aquella frequencia, a que me han contextado, q^{e}. si bien algunas y aun raras veces se han confesado con ellos, pero q^{e}. ellos no les han mandado ni permitido tal frequencia.

Hace sobre un mes q^{e}. yo cumpliendo con las ordenes de V. S. predicando sobre las devidas disposiciones p^{a}. recibir la Sagrada Com^{on}. reprobe este abuso, y manifeste clara y espresam^{te}. la orden terminante q^{e}. de V. S. tenía p^{a}. corrigir tal osadia, a pesar de mis amorosas reflexiones y la orden de V. S. estas mugeres ilusas se mezclan entre los demas fieles, y se presentan de este modo a recibir con la espresada frequencia la Sta. Comunion.

Lo q^{e}. digo a V. S. p^{a}. su conocimiento y q^{e}. a fin de evitar tamaños abusos se sirva dictarme las medidas oportunas.

Dios gu(ard)e a V. S. m^{s}. a^{s}. Fatarella y Febrero 17 de 1847.

Manuel Bueno, Rector. Rubricado.

M. I. S. D^{r}. D^{n}. Damian Gordo Saez, Governador del Obispado de Tortosa.

II

Lletra del rector de la Fatarella, Manuel Bueno, al Dr. Damián Gordo Sáez, governador eclesiàstic de la diòcesi de Tortosa, informant-lo de certes pràctiques irregulars de les beates.

[Segell en sec. Bust de rei entre branques de llorer i la inscripció «BURGOS».]

Hallándose Josefa Girones muger de Jose Arnau naturales y vecinos de esta Villa en grave peligro de morir a causa de un parto muy difícil en 15 del mes de Julio del año pp^{o} , Luisa Cugat muger de Domingo Descarrega y otra de las mugeres sequaces e imbuidas por el fanatico Juan Palau dijo en tono de Profecia a Mariana Rocamora Que habia estado en oracion, y q^{e}. se le habia rebelado o inspirado q^{e}. la expresada Girones moriria, pues no era feto o niño lo q^{e}. esperaban diese a luz, y sí un monstruo, o carnosidad, q^{e}. si tenia cabeza no tendría piernas, o vice versa: y q^{e}. si le untaban el vientre con el aceite de la lampara del Oratorio de casa de Jose Ferrer tendria un gran alivio.

Efectivam^{te}. Josefa Girones murió el dia 22 del mismo mes sin poder dar a luz, y echa por los facultativos de esta Villa la operación cesarea, le extrajeron un robusto niño, muerto ya de algunos dias.

Hallandose acometido de una paralisis en las piernas Jose Cugat y Tarrago, Luisa Cugat decia q^{e}. esta enfermedad era un castigo p^{r}. haber este espulsado de esta Poblacion a Juan Palau; y Mariana Blanch muger de Jose Ferrer, en cuia casa habitaba el Palau con sus llamadas Monjas, llamando a Miguel Juan Cugat y Tarrago hermano del dicho Jose y llevandolo a su Oratorio le ofrecio q^{e}. si este le pedia perdon a el Palau del grande agrabio q^{e}. le habia echo haciendole marchar de la Villa, ella estaba segura de q^{e}. el Juan Palau lo curaria; Jose Cugat deseoso de lograr la salud, hizo saber a la Mariana Blanch por medio de su hermano Miguel Juan q^{e}. le pedia perdon, aunque el lo habia expulsado a instancias del S^{or}. Cura Parroco; pero a pesar de la Mariana, Jose Cugat aumentando de dia en dia su enfermedad, paso a mejor vida a cosa de mes i medio despues.

En la mañana del dia 23 del pp^{o}. Mes de Diciem^{e}. a las quatro horas de ella, momento en q^{e}. el S^{or}. Fran^{co}. Compte de esta vecindad se hallaba en su ultima agonia, se pre(se)nto en su casa y a su esposa Mathilde Suñe, Maria Theresa Pedret criada de Jose Ferrer, soltera, y una de las secuaces y fanatizadas por el Palau, y q^{e}. sus compañeras suponen de estraordinaria virtud y santidad y dixo a la afligida Suñe q^{e}. ella deseaba ver a su enfermo marido p^{a}. decirle q^{e}. se perdian o condenaban muchas almas, y q^{e}. ella habiendo pasado toda la noche en oracion habia tenido rebelacion,

q^{e}. si el expresado Sor. Compte mudava de vida, (era sujeto de una conducta irreprensible, y de una caridad estraordinaria) y hacia lo q^{e}. sus amos de dar sus bienes a los pobres, y p^{a}. fundar combentos, *se le concederia la Vida*: y como la expresada S^{a}. Suñe le contextase q^{e}. su marido como a padre de quatro hijos no podria aceder a su propuesta, y q^{e}. su estado no le permitia verle, la Pedret se retiro encargandole se lo dixese, e hiciese saber su resolucion, y pasado un quarto de hora murio el S^{or}. Compte.

Estas y varias otras profecias esparcen por esta Villa las orgullosas mugeres seducidas p^{r}. Juan Palau y algunas continuan recibiendo con frequencia la Sagrada Eucaristia confesandose rara vez.

Dios gu(ard)e a V. S. m^{s}. a^{s}. Fatarella y Enero 30 de 1848.

Manuel Bueno, Rector. Rubricado.

M. I. S. Gobernador del Obispado de Tortosa.

III

Lletra del rector de la Fatarella al governador eclesiàstic del bisbat de Tortosa, en què comunica literalment l'ofici enviat al governador civil de Tortosa.

[Segell en sec. Àncora i llegenda «TOLOSA. SAN SEBASTIÁN».]

Con esta fecha digo a el S^{or}. Governador Civil de esa Ciudad lo q^{e}. copio.

Desde principios del pp^{o}. mes de Junio se dejaron ver en esta Villa y hospedadas en casa de Jose Ferrer dos mugeres con traje diferente del comun del país, q^{e}. habian sido acompañadas a esta por Miguela Cardona desde la Ciudad de Lérida, como a directora q^{e}. en ella es de una casa de cinco mugeres, instituida segun las instrucciones o regla, q^{e}. les tiene prescrita el R^{do}. P. F. Fran^{co}. Palau, esclaustrado, y actualm^{te}. establecido en Francia, su fundador, así q^{e}. de otra casa en la Villa de Aytona, su patria, con igual numero de mugeres dirigidas p^{r}. M^{a}. Dolores Llorens, y una tercera en esta Villa en casa de Jose Ferrer en la q^{e}. se hallan hoy por disposicion del expresado P. Palau Antonia N., natural de Lérida, Teresa Olivé de id. Soltera, y otra de las q^{e}. vivieron en la misma casa en los ultimos meses del año de 1846, vajo la imediata direcion del hermano su director el fanatico Juan Palau; a estas tres ilusas mugeres se les ha asociado M^{a}. Teresa Pedret soltera natural de García y una de las primeras

sequaces y fundadoras del nuevo instituto, q^{e}. acaba de llegar de Francia con instrucciones de su director Palau; el q^{e}. dicen les enviará en el proximo mes de Agosto un Religioso p^{or}. su director. Mariana Blanch consorte de Jose Ferrer, y Rosa Rius criada con las indicadas forasteras componen en el dia esta pequeña comunidad, qe. se dan entre si el nombre de hermanas, unico con qe. supo designarmelas repetidas veces la Olivé en el dia 23 del pasado mes de Junio; en la poblacion no se las conoce sino con el nombre de monjas, viven de comun, salen muy poco de casa, en la q^{e}. tienen sus celdas y oratorio p^{a}. sus rezos, la maior parte se han cortado el cabello y la llamada superiora M^{a}. Teresa Pedret viste havito de saial semejante a el de las verdaderas religiosas, y va ceñida con correa o ceñidor de la misma tela y ordinariam^{te}. marcha descalza de pie y pierna.

En el dia 7 de este mes la referida Pedret juntam^{te}. con la Olivé se dexaron ver por el campo y caminos públicos con una grande cruz en la mano, q^{e}. llevavan alternativam^{te}. a pesar de estarles proivido por la autoridad Ectca.

Estas personas qe. nunca han desistido de sus fatuidades desde el mes de Noviem^{be}. de 1846, qe. principiaron, a pesar de haberse abstenido en sus esterioridades por las repetidas amonestaciones y aun amenazas del S^{or}. D^{n}. Miguel Alañá Cura Parroco de Ascó, comisionado por el M. I. S. Governador Ectco. del Obispado, p^{a}. disuadirlas de sus falsas creencias y reducirlas a el camino de la obediencia de los Confesores, Parroco y demas S^{es}. Ectcos: y apartarlas de las exajeraciones de los hermanos Palaus, vuelven de nuevo, animadas de sus instrucciones, a sus antiguas esterioridades, q^{e}. en otro tiempo pusieron en confusion a esta Poblacion, con desprecio de las autoridades civil y Ectca.

En la mañana de ayer el S^{or}. Cura Parroco de Ascó, en virtud de su comision les ordeno a nombre de la autoridad Ectca. marchar imediatam^{te}. a sus respectivas casas, a q^{e}. contexto el fanatico Jose Ferrer q^{e}. no quería marchasen, ni las despediría aunq^{e}. hubiese de perder todo su patrimonio; echa por ambos instancia a el S^{or}. Alcalde de esta p^{a}. q^{e}. las hiziese salir de la Poblacion, este lo efectuo, y Ferrer con las suias despreciaron igualm^{te}. su autoridad y mandato.

Lo q^{e}. digo a V. S. p^{a}. su conocimiento y efectos convenientes.

Dios gue. A V. S. m^{s}. a^{s}. Fatarella y Julio 13 de 1848.

Manuel Bueno, rector. Rubricado.

M. I. S. Governador Ectco. del Obispado de Tortosa.

IV

Lletra del rector de la Fatarella al governador eclesiàstic de Tortosa en resposta a una comunicació anterior d'aquest relativa al beateri de la vila.

[Segell en sec. Àncora i llegenda «TOLOSA. SAN SEBASTIÁN».]

Al marge: C^{da}. trasladandole la R^{l}. Or^{n}. de 3 de Ag^{to}. sobre el entendido Beaterio.

En cumplimiento a la comunicacion de V. S. del 16 de los corrientes, oficié a Jose Ferrer de esta vecindad transcribiendole la parte de ella dirigida a q^{e}. pusiese en conocimiento de V. S. cuanto en ella se mandava.

En la mañana del 23 el S^{or}. Alcalde de esta Villa expulso de ella por orden del S^{or}. Governador Civil de esa Ciudad a Teresa Olivé soltera, natural de la Ciudad de Lerida, y M^{a}. Teresa Pedret soltera, natural de Garcia, unicas dos mugeres q^{e}. hallo en casa de Jose Ferre, *[sic]* y q^{e}. fueron conducidas de justicia en justicia hasta los pueblos de su naturaleza, dando pruebas tanto el Ferre, como la Pedret, de su obstinacion en sus maximas, pues contra las proiviciones tan formales de hacer esterioridades, aquel amenazaba de hacer llevar cruces a diferentes personas, y la Olivé y Pedret las llevaban a su marcha, haciendo alarde esta ultima y llamando la atencion de las gentes con ella y gritando muchas veces, viva Jesús...

Dios gue. A V. S. m^{s}. a^{s}. Fatarella 27 de Julio de 1848.

Manuel Bueno, rector. Rubricado.

M. I. S. Governador Ectco. del Obispado de Tortosa.

V

Informe del rector d'Ascó, mossèn Miquel Alañà, al Governador Eclesiàstic sobre la inspecció canònica feta al beateri dels Palau de la Fatarella.

M. I. S.

Dia veinte del q^{e}. rige recibí el oficio de V^{ca}. su fha. diez y seis del mismo, vistos sus extremos y contenidos; acepté por obediencia el cargo q^{e}. a mis debiles alcanzes confiaba. Sabía de muy antes algunas y la mayor de las cosas q^{e}. me indica, tenía noticia del entusiasmo y tenacidad de algunas de aquellas almas. Era yo otro de los que más les abían desprobado

sus echos; me constaba y de cierto que tales personas sabían mi modo de pensar, mi modo de obrar, contra sus prosélitos; y las precauciones abía yo tomado en mi Iglesia y ovejas para que el enemigo no nos sorprendiese, y tuviese yo el amargo pesar de verlo repetido entre los míos. Todo esto me dominaba, temía y dudaba del éxito. Mas animado del espíritu de Sta. Obediencia y confiándolo todo de Dios; el dia veinte y dos del mismo por la mañana, me trasladé y pasé al Pueblo de la Fatarella, como V[ca]. me prevenía; me avisté primero con el R[do]. Cura S. de Bueno; conferenciamos en secreto de los asuntos, me indicó e informó de cuanto fue menester de personas, echos, etc. Juzgué oportuno llamar enseguida a los Rdos. Presbíteros Mn. Francisco, Mn. Gabriel y Mn. Ramón; me dijeron cuanto pudieron sobre lo que les pregunté y de lo que a mí me pareció que convenía. Tomados estos echos, y reflecsionando todo: formé mi idea y resolución. Por la noche del mismo fui a visitar las tan consabidas personas (en Casa de Pau que llaman). Pude conseguir y vencer a fuerza de raciocinio y persuasión me oyesen, y q[e]. una de ellas explicase sus cosas, supuesto que yo tenía de público mis noticias. Me dijo cuanto le pregunté, y quedamos convenidos q[e]. el día veinte y tres la oyese en confesión: y q[e]. allí me diría lo propio del lugar, su espíritu con franqueza, y me diría lo q[e]. yo preguntase: mas le dije me era preciso q[e]. tal y tal persona viniese al confesionario, y q[e]. yo las oyería a todas, y en todas horas q[e]. fuese menester, q[e]. con este ánimo venía. Las conocí, vi su espíritu, examiné lo de el P. Scaramelli, consejero en estas materias; investigué su fondo y Espíritu, etc., etc. Duró y tuve siete horas continuas de confesonario. Por la tarde del mismo todas ellas entraron en recelos de mi misión, de mis investigaciones y preguntas. Por la noche las visité y las encontré sobresaltadas, dudosas; y conocí q[e]. allí había llegado ya el espíritu engañoso a sugerirles los malos deseos de no oirme, de no escucharme y de denegarse a lo q[e]. yo les preguntase; diciéndome q[e]. si de ellas quería alguna inovación o imutación, me entendiese yo con el P. Palau y no con ellas.

Me descubrí entonces, pues ya era preciso; les hize entender mi misión, mi deseo, ánimo y fines, aunq[e]. no todos. Me dijeron me respetaban, acataban el mandato de mi vererable Prelado y q[e]. bajo este objeto y supuesto me obedecerían. Pero los fines de la conferencia fueron discordes por ambas partes: me despedí con muy pocas esperanzas, tuve una noche incómoda. Pero llegó el día veinte y cuatro, y sea q[e]. Dios les inspiró y movió sus corazones, me pasaron recado por una de ellas tuviese la bondad de ir a la casa q[e]. habitaban, q[e]. estaban todas reunidas y me deseaban hablar. Les dije que gustoso iría y les asigné hora. Principiaron otra vez los debates, las razones y argumentos: Fuertes, Fuertes: pero por fin, queriéndolo Dios así, les pude hallar en muchas cosas contrarias a lo q[e]. me decían, las convencí, las reduje y quedando acordes en los puntos y mate-

rias siguientes, dándome palabra, prometiesen y firmasen en cumplir lo q^{e}. les mandé y aconsejé q^{e}. es lo siguiente.

1º... No tienen promesa, voto formal, ni regla de vida con q^{e}. se hayan obligado. Yo les mandé q^{e}. no lo hiziesen por termino alguno.

2º... Les mandé: q^{e}. en ninguna circunstancia, ni tiempo, ni funcion alguna, se presentasen descalzas de pies y piernas en la Igla. y q^{e}. no saliesen de casa de esta manera.

3º... Les obligué y me ofrecieron ir vestidas decentemente, y con el modo regular de su porte y estado. Y qe. por ningun termino se vistiesen con ropas y modo qe. tubiese vislumbre y apariencia de ninguna Religion. Solo hallé una qe. llevaba su sayo con las mangas anchas, pues revisé sus vestidos y ropas.

4º... Me prometieron ser dociles a los avisos y refleciones de todos los Ministros. Pero de un modo especial a la voz de su Pastor y Rdo. Cura: q^{e}. serian obedientes y sumisos a sus insinuaciones, a sus consejos, a sus predicaciones; y q^{e}. se portarian de un modo muy diverso de lo q^{e}. habían practicado antes, y en los tiempos pasados.

5º... Les obligué q^{e}. en jamás llevarían las cruces por parte ni lugar alguno.

6º... Las visiones o revelaciones q^{e}. habían tenido, me las manifestaron, me dijeron la materia de ellas, las personas y los fines q^{e}. tenían. No son tales, no eran verdaderas revelaciones. Fueron sí preocupaciones de imaginaciones, sencillez y vaticinios falsos. Fueron sí ciertas locuciones extraordinarias al tiempo de sus oraciones, pero con falso discernimiento de ellas, q^{e}. no pueden aprobarse. Pues yo más las tengo por palabras q^{e}. el demonio les dictó con apariencia de Ángel de luz. Pues me tengo a la autoridad de Sn. Ignacio q^{e}. enseña y dice: Que es costumbre del demonio transformado en Ángel bueno el favorecer los piadosos deseos de algunas almas; pero con intención de llevarlas después a sus perversos fines. Tales eran aquellas. Así las tengo caracterizadas. Cargué sobre esta materia la mano, les mandé con rigor nunca más hiziesen ni practicasen tales vaticinios; y menos q^{e}. los hiziesen públicos: Ni tampoco los manifestasen más q^{e}. a su confesor y a mí. Me lo ofrecieron y prometieron lo creerían. Que descansase, q^{e}. en manera alguna lo repetirían.

7º... Les mandé q^{e}. nunca, ni de manera alguna quería q^{e}. pasasen a la Sagrada mesa sin preceder antes la confesión. (Pues así les convenía). Que lo cumplirían sin reparo.

8º... Les mandé debían estar en todo obedientes a sus confesores, a sus consejos, a sus mandatos, a sus instrucciones.

9º... Que eligiesen el confesor o confesores q^{e}. más reuniese las cualidades q^{e}. asignan los Autores Moralistas y Ascéticos; encomendándoles algunos. Que no confesasen ni comulgasen más veces de las q^{e}. sus con-

fesores les mandasen y permitiesen. Y q^{e}. según la disposición de todos o todas, sería la discreción de parte de los confesores.

10... Que todas las cosas las consultasen con los confesores suyos; y en caso de alguna duda o caso grave, me lo consultasen a mí.

11... Les dejé caminos y medios para la consulta, qualquiera q^{e}. fuese la materia.

12... Mandé q^{e}. de ningún modo admitiesen en jamas persona alguna en su casa, y con los fines y modo de vida q^{e}. ellas tenían y abían practicado.

13... Les mandé q^{e}. caso q^{e}. se les presentase en algún tiempo alguna persona o sujetos con los trajes, rediculezes y disfraces q^{e}. ellas mismas han tenido y echo, procuren hacer cuantos medios fuesen a su alcance para desengañarles y disuadirles los tales atentados: y si por una casualidad se les presentase en su casa sin ellas saberlo les expelan al momento.

14... Les dije no les permitiría en modo alguno, como agenas e impropias a su estado; y q^{e}. se acordasen siempre q^{e}. el espíritu amante de novedades, de ley ordinaria no es bueno.

15... Les mandé guardar silencio y secreto en todo lo q^{e}. ha pasado, y no revelarlo por ninguna causa ni pretexto.

16... Les dije y avisé q^{e}. las visitaría siempre y cuando fuese menester al tiempo y hora q^{e}. me acomodase; q^{e}. me informaría de público y de secreto sobre los dichos y echos, porte y costumbres de todas ellas, tanto de los Sres. Eclesiásticos como de los demás.

Llamé en seguida al R^{do}. S. Cura y demás Ectcos. y todos reunidos les informé de todo lo sobre dicho; indicándoles los asuntos mas principales en donde mas debían fijar sus miras y atenciones; los exorté q^{e}. sobre todo era preciso llevarse con cautela, prudencia, discrecion y cordura; y q^{e}. con un modo suave y amoroso las procurasen atraher y conseguir de ellas mas humildad y obediencia a lo q^{e}. ellos podian mandarles en el Sacramento de la penitencia y demás. Les dejé un plan q^{e}. si ellos saben llevarlo a cabo, no dudo del feliz y final éxito sobre este asunto, con tal q^{e}. ellos sepan portarse y no se meta otro diablo en medio.

Para todo necesito pruebas prácticas, y les dije a los Sres. Ectcos. q^{e}. mirasen todas las cosas q^{e}. atendiesen a tales y tales estremos y q^{e}. de todo me avisasen para yo poder formar juicio cierto de la emienda de ellas; y sino, ponerlas otras formalidades, y avisar a V^{a}. de todo y de todos los estremos del asunto para su recta determinacion.

Dos cosas solas son las q^{e}. faltan para el total complemento, q^{e}. son el disuadirlas de la ciega obediencia q^{e}. han tenido en todas sus cosas con los Palaus; y la segunda el paso de la separación de dos estrañas q^{e}. viven juntas en casa q^{e}. llaman de Sarapio, y son las q^{e}. les dan de comer y demás. Para esto se necesita pulso y tino, si se quiere conseguir con modo

dulce y suave y saberlas governar; es menester tiempo y días. Que con estas circunstancias y favor de Dios y tino de los Sres. Ectos. no dudo de comunicarlo con gusto a V^{ca}., pero si no tienen ellos estas miras y prudencia, V^{ca}. verá por parte de quién está el desarreglo.

Dios gue. a V^{ca}. m^{s}. a^{s}. Ascó 27 de Febrero del año 1848.

Miguel Alañá Rector. Rubricado.

VI

Lletra del governador eclesiàstic de Tortosa, Damià Gordo Sáez, al rector d'Ascó, Miquel Alañà, en resposta al seu informe sobre el beateri de la Fatarella. Còpia.

Tortosa 16 Julio de 1848

S. D. Manuel Bueno. = Mi apreciable amigo y dueño, por la comunicación de V. del 13 me he enterado del estrafalario beaterío establecido en la casa del S. José Ferrer y dirigido desde Francia por el P. F. Francisco Palau. = Como no tenía la menor noticia de este Instituto he registrado los antecedentes entre ellos sus oficios de V. de 13 y 30 de Enero último, y la relación de la visita practicada por el S. Rector de Ascó de 27 de Febrero de este año. = He sabido además q^{e}. por providencia del Gefe Sup^{r}. Político, después de tomados los debidos informes fue disuelta aquella comunidad y expelido del Pueblo su Director Palau. = También me ha dicho q^{e}. las mortificaciones de q^{e}. hacen uso esas fanáticas son perjudiciales a la salud en términos q^{e}. una hija del protector Ferrer, joven y sencilla, de resultas de dormir con una piedra por cabezera se lastimó el carrillo y le sobrevino un cáncer q^{e}. fue menester arrancar, habiendo quedado desfigurada de sus resultas. = Si este hecho es cierto espero tendrá V. la bondad de avisármelo: y desde luego le autorizo a V. p^{a}. prevenirles de mi parte q^{e}. no consentiré jamás que se haga uso de tales mortificaciones, ni q^{e}. permanezcan un punto ni en esa población ni en ninguna de la Diócesis. = Proveya V. también a la superiora q^{e}. inmediatamente me comunique la regla e instrucciones q^{e}. haya recibido de su fundador: cuál es el objeto piadoso q^{e}. se propone: si ha recibido autorización del Gob^{o}. de S. M. p^{a}. establecer en alguno o algunos puntos de España su Instituto, en una palabra cuanto V. crea conveniente p^{a}. ilustrar la materia de manera q^{e}. se pueda fundar la debida resolución. Queda a la disposición de V. etc.

VII

Ofici del ministre de Gràcia i Justícia, Lorenzo Arrazola García, al governador eclesiàstic de Tortosa sobre el beateri de la Fatarella, manifestant-li l'aprovació de la reina Isabel II a l'actuació realitzada per la primera autoritat diocesana.

Segell del «Ministerio de Gracia y Justicia».

He dado cuenta a la Reyna (q. d. g.) de la comunicación elevada por V. S. a esta Secretaría en 20 del mes próximo pasado dando parte de que en el pueblo de Fatarella y Casa de José Ferrer esistía un beaterio o comunidad religiosa con prácticas absurdas y supersticiosas, compuesta de cuatro mugeres forasteras y de la esposa y una criada del espresado Ferrer; manifestando al propio tiempo las disposiciones adoptadas por V. S. para prohivir la existencia de esta institución ilegal. S. M. ha visto con agrado la conducta que observó V. S. en el particular, y espera que continuará V. S. desplegando igual celo para evitar la creación de beaterios o comunidades sea cual fuere el pretexto. De Real orden le digo a V. S. para su inteligencia y efectos consiguientes. Dios guarde a V. S. muchos años. San Ildefonso 3 de Agosto de 1848.

Firma ilegible.

Arrazola. Rubricado.

Sor. Gobernador Ecco. De Tortosa.

VIII

Lletra del rector d'Ascó, Mn. Miquel Alañá, al nou bisbe de Tortosa, Damià Gordo Sáez, en què li comunica la notícia de la presència de cinc beates, algunes d'elles del beateri de la Fatarella, al santuari de la Fontcalda, a Gandesa.

Illmo. S.

Acaba de informarme sujeto de probidad haber visto y hallado en el Ermitorio de la V. de la Foncalda 5 de las Beatas reunidas, cantando sus rezos en la referida Igla. las q^{e}. segun dicen viven en despoblado en una cueva. Estas son parte de ellas, las q^{e}. estaban en la Fatarella en casa de Sarapio.

Lo pongo en conocimiento de V. S. Illma. para qe. no le sorprenda qualquiera noticia de ellas, y pueda disponer lo q^{e}. su acreditado zelo y prudencia viese oportuno.

Dios gue. a V. S. Illma. m^{s}. a^{s}. Ascó 20 Enero de 1849.

Miguel Alañá, Rector. Rubricado.

Illmo. S. D. D. Damián Obispo de Tortosa.

ANTICLERICALISMO Y CRÍTICA SOCIAL. EL SACERDOTE ALMERIENSE HUGO MORENO LÓPEZ (*JUAN GARCÍA MORALES)* 1883-1946

Antonio César Moreno Cantano

«¿Quién podrá leerme algún día? A lo sumo, algunos pocos de esta generación de ahora. Pues a éstos, yo me creo en el deber de recordarles quién era don Juan García Morales, o el "cura García Morales", antes de incorporar al texto de mi narración mi segunda alusión a este personaje. Al hablar de don Juan a "los de mi tiempo", hubiera bastado estampar su nombre para que todo el mundo recordara a nuestro cura batallador. A la gente nueva, más o menos actual, yo tengo que decirles que don Juan fue un sacerdote que se tuvo que exiliar y que vino a dar con sus huesos en Lyon. Fue nuestra gran miseria nacional, y no un temperamento díscolo o frondero, la que había conmovido su alma generosa y lo había empujado al periodismo de combate. Su pluma no se había atacado durante la época republicana sino al tema social. Y si a veces el hombre "fulminó" con un aparente malhumor que él había pedido prestado a algún profeta del Viejo Testamento, sus artículos no perseguían, al menos en la intención de su autor, otro objetivo que el de recordar que la doctrina social de la Iglesia –concretamente la *Rerum novarum*– exigía la instauración inmediata de radicales reformas sociales en España. No es cierto que

nuestro cura fuera un demagogo, como muchos pretendieron entonces, ni mucho menos una especia de "renegado" de la Iglesia. Pero acrimonioso sí que lo fue, quiero decir que escribió jacobinamente, con exaltación. Todo era exaltación en España, todo era vivir con ahogo, con ganas irreprimibles de estallar».

Andrés María del Carpio: *La espera interminable (julio de 1940-septiembre de 1944)*, p. 77.

Punto de partida, a modo de introducción

En los últimos tiempos han proliferado los estudios centrados en la Historia de la Iglesia española durante el tiempo de la Segunda República[1] y la Guerra Civil.[2] Sin embargo, sigue existiendo una carencia bastante generalizada sobre los protagonistas religiosos de tan importante periodo, en especial sobre los sacerdotes que apoyaron al régimen republicano. Las principales aportaciones en este campo provienen de la investigadora Marisa Tezanos, que analizó la figura de personajes como Matías Usero,[3] Basilio Álvarez[4] o el deán Luis López-Dóriga;[5] o José Luis González-Gullón, que en su excelente tesis doctoral, ya publicada,[6] analizaba la vida del clero en el obispado de Madrid-Alcalá entre 1931 y 1936, poniendo sobre la palestra el nom-

1. Cueva, J. de la y Montero, F. (editores): *Laicismo y catolicismo. El conflicto político-religioso en la Segunda República*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2009, o Montero, F. (coord.): *La Acción Católica en la II República*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá de Henares, 2008.

2. En fechas recientes encontramos, Álvarez Bolado, A.: *Para ganar la guerra, para ganar la paz. Iglesia y guerra civil (1936-1939)*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 1995; Raguer, H.: *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península, 2001; Martín De Santa Olalla, P.: *De la Victoria al Concordato. Las relaciones Iglesia-Estado durante el «primer franquismo»*. Barcelona: Ediciones Laertes, 2003.

3. «Contradicción, coherencia y compromiso: Matías Usero Torrente», *Hispania Sacra*, Vol. 53, nº 107, 2001, pp. 267-282.

4. «Basilio Álvarez: "una sotana casi rebelde"», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Historia Contemporánea, 1997, pp. 151-177.

5. «Luis López-Dóriga: un deán radical-socialista en las Cortes constituyentes de la II República española», *Spagna contemporánea*, nº 17, 200, IX, pp. 41-58.

6. *El clero en la Segunda República: Madrid, 1931-1936*. Madrid: Editorial Montecarmelo, 2011.

bre de destacados sacerdotes como Leocadio Lobo.[7] Igualmente, y recientemente, la investigadora Luisa Marco Sola ha defendido en la Universidad de Zaragoza una tesis doctoral centrada en los más renombrados sacerdotes republicanos.[8] En estos trabajos, así como en algunas obras más antiguas, se menciona de pasada al cura republicano, *amigo de los obreros*, Juan García Morales, del que apenas se nos proporciona información, en especial sobre sus orígenes y primeros pasos en Madrid. La situación es diferente para el periodo republicano y de contienda bélica.

Durante la Guerra Civil española, la coalición insurgente no escatimó esfuerzos en denunciar a través de diversos medios escritos la «traición» de diferentes católicos que colaboraron decididamente con el gobierno republicano. Dentro de este epíteto sobresalieron los sacerdotes Leocadio Lobo y José Manuel Gallegos Rocafull. El «gran peligro» de ambos personajes estribaba en las misiones propagandísticas que emprendieron en el extranjero negando el sentido religioso de la *Cruzada* de Franco.[9] Por esta razón, no es de extrañar que el clero más próximo a las tesis rebeldes les «regalase» calificativos como «procuradores de ideales bastardos»,[10] «falsos creyentes, perversos patriotas y apóstatas sacerdotes»[11] o «escoria del clero español».[12]

Por todo ello, resulta más que lógico que los nombres de Lobo y Gallego Rocafull ocupen un lugar destacado en cualquier obra que analice la presencia de católicos en el *bando rojo*.[13] Lo que nos llama la atención sobremanera es que en la literatura franquista de carácter religioso así como en el reciente trabajo de Daniel Arasa no se haga la menor mención al presbítero republicano Juan García

7. «Leocadio Lobo: un sacerdote republicano (1887-1959)», *Hispania Sacra*, nº 125, 2010, pp. 267-309.

8. *El Evangelio Rojo. Sacerdotes antifranquistas durante la Guerra Civil española (1936-1939). Pensamiento, actividad propagandística y contestación a la "Cruzada"*. Universidad de Zaragoza, defensa realizada el 9 de marzo de 2012.

9. *Ibidem*, pp. 281-285.

10. Bayle, C.: *¿Qué pasa en España? A los católicos del mundo*. Salamanca: Delegación del Estado para Prensa y Propaganda, junio de 1937, pp. 6, 13, 32 y 45.

11. *La voz de la Iglesia sobre el Caso de España*. Zaragoza: Publicaciones de la Oficina Católica de Información Internacional, julio de 1937, p. 3.

12. *El mundo católico y la Carta Colectiva del episcopado español*. Burgos: Ediciones Rayfe, 1938, p. 21.

13. Arasa, D.: *Católicos del bando rojo*. Barcelona: Styria, 2009, véase índice, p. 8.

Morales,[14] máxime cuando su nombre figuró como prototipo de sacerdote republicano en la documentación del cardenal Gomá o del Cuartel General del Generalísimo.[15] Tampoco pasó desapercibido para Roma. En 1936, la Santa Sede recopiló numerosos informes sobre el «avance y estado del comunismo» en diferentes países de Europa o América Latina. El secretario de Estado Eugenio Pacelli envió a las diversas nunciaturas circulares donde les pedía recabar información sobre dicha cuestión. En España esta tarea correspondió al cardenal Tedeschini, que el 7 de abril de ese año remitió a Pacelli un largo pliego sobre la propaganda y el desarrollo del comunismo en este país. En el capítulo XIII de este escrito, titulado *Editoriales Revolucionarias*, se resaltaban las obras de Juan García Morales, calificado como «sacerdote tristemente conocido por su colaboración demoledora en los periódicos de izquierda».[16]

Llegados a este punto nos planteamos las siguientes incógnitas: ¿Por qué mereció esta atención Juan García Morales para la Santa

14. Los únicos trabajos centrados en este personaje son los de Andrés María del Carpio en 1946, que nos da un retrato amistoso y complaciente del mismo, alejado del rigor histórico, y el de José Antonio Morillas Brandy en 1995, en el que se nos ofrece un primer análisis sobre su polémica actuación e ideología durante los años de la II República a través del vaciado de diferentes diarios andaluces. Recientemente, en 1999, Alice Cimini analizó los escritos de García Morales en su tesis de licenciatura, titulada *Juan García Morales, 1885-1946*. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore. Dicha investigación fue dirigida por Alfonso Botti.

15. Véanse, *Archivo Gomá. Documentos de la Guerra Civil*, Vol. III y V, Edición de Andrés-Gallego, José y Pazos, Antón María, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005-2011, «Carta de D. Tomás Muniz, arzobispo de Santiago, en contestación a la circulación del 22 de febrero sobre un posible documento colectivo», sin fecha, pp. 544-545; «Recortes de prensa con informaciones favorables al Alzamiento en periódicos católicos europeos», 6 de junio de 1937, p. 301; y *Documentos inéditos para la historia del Generalísimo Franco*, Vol. I. Madrid: Fundación Nacional Francisco Franco, 1992, «Declaraciones de José María Gil Robles a *The Universe*. Réplica a Ossorio y Gallardo que se presenta como católico y no lo es», 22 de enero de 1937, p. 110.

16. Reproducido en Hernández Figuereido, J. R.: «Avances y estado del comunismo en vísperas de la Guerra Civil española, según los informes inéditos del Archivo Secreto Vaticano», *Analecta Sacra Tarraconensia. Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, volum 83, Barcelona, 2010, pp. 803, 805, y 868. Sobre este interesante tema véase también, Botti, A.: «Rapporto dell´aziones cattolica sul comunismo in Spagna e uso ecclesiastico del presunto complotto comunista del luglio 1936, alla luce della nuova documentazione vaticane», *Spagna Contemporanea*, nº 38, 2010, pp. 151-165.

Sede cuando ni en plena Guerra Civil las autoridades franquistas lo mencionaban en sus opúsculos y folletos más relevantes de cara al exterior? ¿Quién erraba en la importancia o no de su figura en el plano político y religioso de la España del 36? ¿Tuvo realmente algún peso real en el bando republicano? Hay que tener en cuenta que nos estamos refiriendo a un personaje que a principios del siglo XX colaboró en labores sociales y misioneras por toda Andalucía con figuras tan sobresalientes para el catolicismo de la época como el jesuita Francisco de Paula Tarín, con causa abierta de beatificación desde 1924[17] y símbolo del nacional-catolicismo en los años cuarenta. Y aún más. Pues en los numerosos artículos que el sacerdote almeriense firmó en los principales diarios republicanos apelaba y se escudaba constantemente en grandes eminencias del catolicismo social internacional y nacional, como el papa León XIII, el jesuita belga Víctor Van Tricht o el cardenal americano James Gibbons, personalidades alejadas a todas luces de cualquier polémica o sospecha de heterodoxia.

Para poder dar una respuesta acertada a este interrogante profundizaremos a lo largo de estas páginas en la vida del presbítero Hugo Moreno López, que era la verdadera identidad que se escondía tras el pseudónimo de Juan García Morales.[18] Este relato nos llevará de manera obligatoria a retroceder hasta sus orígenes en la diócesis de Almería; su traslado a Madrid durante la Restauración y su colaboración con destacadas personalidades culturales como Azorín o Ricardo León; su postura hacia la Dictadura de Primo de Rivera; su activismo a favor de las izquierdas durante el periodo republicano y durante la contienda bélica española; para llegar finalmente a su ostracismo y penalidades en tierras francesas, donde murió en 1946 en el mayor de los anonimatos.

La figura de Hugo Moreno / Juan García Morales –como analizaremos en esta investigación– es un claro ejemplo de la pluralidad de opciones y posturas que existía dentro del catolicismo español previo

17. Las referencias a esta colaboración en *Heraldo de Madrid*, «El mejor gobierno para la Iglesia. ¿Cuánto catolicismos hay en el mundo», 27 de mayo de 1932. Sobre el Padre Tarín véase, JAVIERRE, J. Mª: *El león de Cristo: biografía de Francisco Tarín*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1980.

18. Para evitar confusiones al lector, no emplearemos este nombre hasta los años de la II República, cuando desaparece totalmente de cualquier escrito la titularidad de Hugo Moreno López.

a la guerra.[19] Su estudio no puede realizarse desligando la historia religiosa de la Iglesia española de la historia política del primer tercio del siglo XX en la Península Ibérica. Como advierte el profesor Antón M. Pazos, *queda mucho por hacer para superar la historia religiosa defensiva, apologética... y al revés, para abandonar una historiografía civil anclada en el prejuicio e incapaz a veces de entender que está haciendo historia religiosa.*[20]

Completar el puzzle vital de este personaje ha sido una tarea ardua y laboriosa, y en la que –muy a nuestro pesar– aún siguen faltando algunas piezas. Las restantes han sido colocadas en el tablero mediante el acceso a abundantes fuentes hemerográficas (diarios como *Heraldo de Madrid, Luz* o *Sol*), archivísticas, bibliográficas, referidas tanto al desarrollo religioso, cultural y político de España en el periodo estudiado, es decir, desde finales del siglo XIX hasta el fin de la Segunda Guerra Mundial; y los propios escritos de nuestro protagonista.

1. La diócesis de Almería: primeros pasos de Hugo Moreno López. El despertar de la crítica social

Su nacimiento y primigenios movimientos en la diócesis de Almería se encuadran en una época especialmente convulsa en la historia de Andalucía y sobresaliente en lo referente al catolicismo social y su posterior desarrollo en España, pues en 1891 se publicará la encíclica *Rerum Novarum* del papa León XIII.[21] El movimiento obrero y la postura de la jerarquía eclesiástica española ante el mismo será un tema capital en la obra de nuestro protagonista. Por tal razón, conviene detenerse –llegados a este punto– a analizar de manera general los caracteres socioeconómicos de Almería y Andalucía en el período comprendido entre 1880 y 1917 (fecha de la llegada de Hugo

19. En esa línea destaca el trabajo de Rodríguez Lago, J. R.: *Cruzados o herejes: la religión, la Iglesia y los católicos en la Galicia de la Guerra Civil*. Pontevedra: Nigratrea, 2010.

20. Pazos, A. M. (Ed.): *Religiones y Guerra Civil española. Gran Bretaña, Francia y España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2011, p. 17.

21. Sobre la recepción de esta encíclica entre el episcopado español véase, Montero García, F.: *El primer catolicismo social y la «Rerum Novarum» en España (1889-1902)*. Madrid: CSIC, Instituto Enrique Flórez, 1983.

Moreno a Madrid) y que condicionaron de manera claro los cimientos ideológicos del presbítero biografiado. Andalucía ocupó, después de Cataluña, el segundo lugar entre las regiones españolas por número de afiliados dentro de la Asociación Internacional de Trabajadores (AIT). Esta elevada conciencia de clase, tanto rural como urbana, explica el fuerte grado de desarrollo en esta zona del anarquismo, del anarcosindicalismo y del comunismo. De esta manera, tras la constitución en 1881 de la Federación de Trabajadores de la Región Española (FTRE), Andalucía sigue estando a la cabeza en el total de afiliados, cuyo radicalismo de acción va aumentando con el paso de los años. En 1900 Almería aparece como una de las provincias más activas en las que opera la *Federación Regional Española*, una especie de «sindicalismo apolítico», fusión de anarquismo y sindicalismo.[22] Gran número de almerienses se vieron obligados en esa fecha –y en años venideros– a emigrar a Argelia y Sudamérica, ya que las minas de plomo se iban agotando y concluían importantes obras en el ferrocarril de la provincia, sobrando mano de obra, que se veía abocada a la pobreza. Cómo contaban las crónicas de la época, la ciudad de Almería se veía plagada de «ejércitos de pobres», especialmente niños, que merodeaban por las calles en busca de sustento. Por ese motivo, fue frecuente que el Ayuntamiento y la Diputación organizasen comedores públicos para los más desfavorecidos. A ello hay que sumar numerosas enfermedades por el lamentable estado del alcantarillado de la capital. Se apreciaban también importantes deficiencias estructurales: en el año 1908 aún no se disponía de Universidad, no había agua para los regadíos, los ferrocarriles eran insuficientes y perjudicaban a la industria minera… Los conflictos laborales iban en aumento desde finales del siglo XIX. A los disturbios de 1903 (con motivo de la celebración del 1 de mayo se produjo una manifestación que fue reprimida con brutalidad por la Guardia Civil, muriendo varios civiles desarmados, entre ellos algunos niños), se añadieron las huelgas de 1909, 1914 o 1917. La Iglesia almeriense participó activamente en tratar de mejorar, dentro de sus posibilidades, tan problemática realidad social y económica. A la labor del arcediano de la catedral, José María Navarro Darax, le siguió la del obispo Santos

22. Sobre estos temas véase, CALERO, A. M.: *Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936)*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1979, pp. 18, 25-26, 30, 52-53, 68-69.

Zárate (1887-1906), que creó la Caja de Ahorros y Monte de Piedad en Almería. Le sustituyó Vicente Casanova y Marzol, que fundó el Colegio de San Juan, el Servicio Doméstico, abrió un Colegio de los Hermanos de la Salle (en el que Hugo Moreno llegó a ser capellán y profesor), favoreció la obra de los Jesuitas, creó un Asilo para pobres dirigido por las Hijas de la Caridad…[23] .

Uno de los primeros problemas que se nos presenta a la hora de reconstruir los orígenes del religioso almeriense es el de establecer la fecha exacta, o más próxima, de su nacimiento. Ante la imposibilidad de revisar su expediente personal,[24] nos adentramos en primer lugar en los años señalados en los estudios de José Antonio Morillas Brandy y Andrés Mª del Carpio. El primero de ellos, sin citar en qué tipo de fuente se basa (carencia que también se aprecia en el segundo autor mencionado), contempla la fecha de 1855, añadiendo que fue profesor de Retórica y Literatura en el Seminario de Almería.[25] Por su parte, Andrés Mª del Carpio en su opúsculo sobre *Juan García Morales* indica que cuando lo conoció en Francia «rayaba» la sesentena,[26] por lo que habría nacido en 1880 aproximadamente. El reciente acceso a importantes archivos extranjeros nos ha permitido conocer con exactitud algunos datos biográficos de interés. Según esta documentación, habría nacido el 9 de abril de 1883, siendo sus padres Francisco Moreno y Pura Morales.[27] Fue bautizado en la parroquia de Santiago, en

23. Un retrato pormenorizado de la situación global de la ciudad de Almería desde finales del siglo XIX hasta la proclamación de la II República en, García Valverde, M. y Ochotorena, R.: *La Almería de Alfonso XIII (1900-1931)*. Almería: Universidad de Almería, 2003, pp. 12, 32-33, 58, 67, 70, 79, 86, 99, 118-119.

24. Esta consulta no es factible ya que, como nos comunicaron el archivero Capitular Francisco Escámez y el archivero Diocesano Victoriano Montoya, con el inicio de la Guerra Civil los milicianos saquearon y quemaron parte de los fondos del Archivo Diocesano de Almería, que estaba custodiado en la catedral de dicha ciudad. En consecuencia, todo el material anterior a 1936 se perdió por efecto de la contienda bélica, incluido el propio expediente de Hugo Moreno López.

25. Morillas Brandy, J. A.: «"Juan García Morales": un cura republicano. *Obrero de la pluma*», *Cuadernos Republicanos*, nº 23, Madrid, 1995, p. 99.

26. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales, presbítero. Algunos rasgos del hombre y de su obra*. Lyon: Imprimerie Juhan, 1946, p. 23.

27. Archives Départamentales du Rhône (Lyon), Section Moderne, 829 W 36 (en adelante, *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*), «Dossiers d´étrangers: dossier de Juan García Morales, prètre espagnol exilé a Lyon après la guerre civile». Ficha policial de Juan García Morales, 1941.

la capital almeriense.[28] Como explica en alguna de sus obras de madurez –por lo que es difícil saber hasta qué punto es realidad o ficción– su padre había muerto siendo él un niño: «Yo me había quedado huérfano de padre y mi abuelo, con dos pesetas escasas de jornal, tuvo el corazón abierto para mi madre y para mí».[29] La situación se agravó aún más para la economía familiar («proletarios humildísimos fueron mis antepasados, picapedrero mi abuelo materno, carabinero mi abuelo paterno»)[30] cuando su abuelo murió en acto de servicio a causa del disparo de un contrabandista: «Mi pobre abuela se vio en la miseria, en la más espantosa miseria. Mi madre tuvo que ponerse a servir; yo, en la edad de la niñez, tuve que soportar todos los rigores de la vida».[31]

Su entrada en el Seminario de Almería se produjo en 1894 (la edad de admisión variaba de los 7 a los 11 años), coincidiendo con el rectorado de Victoriano Rodrigo Sanz (1889-1906).[32] El funcionamiento del mismo se regía en esa época por las Constituciones del 1 de julio de 1867, aprobadas por el obispo Andrés Rosalez Muñoz. En las mismas se realizaba una decidida defensa de las ciencias positivas al afirmar «que la ciencia de la razón no es enemiga de la Religión».[33] Su formación en el Seminario, que determinaría sus primeros pasos ideológicos, se basaba en el plan de estudios de ese mismo año, que sufrió ligeras modificaciones en 1897, afectando por tanto al joven Hugo Moreno. El Plan de 1867 duraba 14 años y se dividía de la siguiente forma: cuatro de Latín y Humanidades, tres de Filosofía y siete de Teología.[34] La enseñanza de estas materias se realizó a partir de una serie de libros y manuales de refutados estudiosos eclesiásti-

28. Archivo Secreto del Vaticano (en adelante, ASV), Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 200, 10 de diciembre de 1921.

29. García Morales, J.: *Tres años de lucha (a favor de los humildes)*. Madrid: 1934, p. 18.

30. *Ibidem*, p. 5.

31. *Ibidem*, p. 19.

32. Licenciado y doctor en Teología. En 1880 era abad de la catedral de Logroño, trasladándose a Almería con posterioridad junto al obispo Santos Zárate y Martínez. En 1889 fue nombrado rector del Seminario Conciliar de San Indalecio, donde impartía además clases de Moral. López Martín, J. L.: *La Iglesia de Almería y sus obispos*, Vol. II. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, Caja Rural de Almería, 1999, p. 1056.

33. Gómez, T.: *Historia del Seminario de Almería (1610-2010)*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 2010, p. 50.

34. En 1897 esta división sufrió una pequeña modificación: cuatro cursos de

cos, entre los que destacaron *Historia de la Filosofía*, del presbítero Jaime Balmes;[35] *Tratado de Teología*, del jesuita italiano Giovanni Perrone; *Teología Moral*, de los Padres Salmaticenses (Carmelitas Descalzos); o *Hermeneútica Sacra*, de J.H. Janssens,[36] Junto a ellas sobresalió –por la influencia que en el futuro tuvo en sus escritos aparecidos en *La Voluntad* y *La Esfera*– la *Retórica para predicadores* de fray Luis de Granada. La teoría retórica de este religioso cristalizó en su *Ecclesiasticae rethoricae sive de ratione concionandi libri VI*. La importancia de esta obra es patente, si tenemos en cuenta que su autor es una de las cumbres de la literatura española del Siglo de Oro, uno de los teóricos más influyentes del siglo XVI en lo que a retórica concierne y uno de los prosistas en los que se basará el ulterior desarrollo del castellano como lengua artística.[37] El acercamiento desde temprana edad a la obra de fray Luis de Granada despertó en el sacerdote almeriense el interés por conocer la vida y teorías de otros predicadores de la Edad Moderna. De igual manera, en el diario *Heraldo de Madrid*, en el que escribirá de manera asidua desde 1931 y bajo un pseudónimo, se da la «extraña» coincidencia de que, en varias ocasiones –la premisa es que aparezca también un artículo con su firma en el mismo día- se cita a Luis de Granada para analizar la vida política del país.[38]

Su estancia en el Seminario Conciliar de San Indalecio se prolon-

---

Humanidades (se añadieron las asignaturas de Historia Sagrada, Historia de España y Poética), tres de Filosofía (se incorporaron la Lógica, la Metafísica y el Derecho Natural) y cinco de Teología (como novedades aparecían el Derecho Eclesiástico, la Teología Pastoral y la Liturgia). *Vid*., Gómez, T.: *El Seminario de Almería*, *op. cit*. p. 191.

35. La influencia e importancia de este autor se hizo palpable en uno de sus escritos posteriores, donde plasmó una cita del mismo que decía: «A más del pauperismo propiamente dicho, hay en Europa un pauperismo de señores: el primero no aflige todavía a la España como a otros países; el segundo se muestra ya con síntomas alarmantes». GARCÍA MORALES, J.: *El Cristo Rojo*. Madrid: 1935, p. 135.

36. GÓMEZ, T.: *El Seminario de Almería*, *op. cit*. pp. 185-188.

37. LÓPEZ MUÑOZ, M.: *Fray Luis de Granada y la retórica*. Almería: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería, 2000.

38. Esta circunstancia se constata en diferentes oportunidades. A modo de ejemplo. En el *Heraldo de Madrid* del 14 de mayo de 1935, se publica el artículo de Juan García Morales, «¿Ellos o nosotros? ¡España!», y en la crónica de ese mismo día sobre un acto de propaganda de Izquierda Republicana en Almansa (Albacete) se lee: «corroborando su doctrina hace varias citas de San Juan de la Cruz, Santa Teresa y

gó hasta el año 1907. Posteriormente, entre 1915 y 1917, complementó su formación con dos cursos de Derecho Canónico, que englobaban las asignaturas de Disciplina Eclesiástica General y de España, así como Nociones de Derecho Romano y español. En la mayoría de asignaturas obtuvo la más elevada calificación, *Meritissimus*. Durante su etapa como seminarista participó activamente en las veladas que se celebraron en honor de Santo Tomás, distinguiéndose en ellas «por los trabajos de gran mérito que presentó».[39]

En 1908, superada su fase de seminarista, fue nombrado capellán del convento de las Siervas de María en Almería, cargo que desempeñó hasta el 30 de septiembre de 1911. En este período, junto a sus obligaciones religiosas, fundó junto al sacerdote Anselmo Campos –secretario particular del obispo de Almería, Vicente Casanova y Marzol– *El Eco Social*. Su subtítulo, *Semanario en defensa de los intereses del pueblo*, era toda una declaración de intenciones del joven capellán Hugo Moreno. Esta publicación nació en 1909 y era administrada desde la catedral de Almería por el referido Anselmo Campos.[40] Su actividad cesó a finales de febrero de 1912, «por causas que no se pueden precisar», como resaltaba en portada el propio semanario.[41] Estaba inspirado en otras publicaciones católicas de naturaleza parecida, como la también revista almeriense *La Independencia* o la más global y difundida, *Revista Católica de Cuestiones Sociales.* Uno de los caballos de batalla de *El Eco Social*, a lo largo de

fray Luis de Granada, para deducir que la Iglesia no es mejor aferrada a los carros del Estado». Otra «sospechosa» coincidencia aparece el 25 de diciembre de 1935. Encontramos el artículo de García Morales, «La soberbia del jefe» y el resumen de un mitin de Izquierda Republicana (casualmente, otra vez, el mismo partido político) en Logroño donde se recoge: «No renunciamos por lo mismo a leer a Santa Teresa de Jesús y a Fray Luis de Granada y a Fray Luis de León porque escribieran sus coloquios con los santos y se entregaran a los arrebatos de una ardiente fe y de un misticismo que le dio a la literatura española de aquellos tiempos un carácter singular e inconfundible». A la vista de lo expuesto, incluso, no sería arriesgado concluir que su apoyo a Izquierda Republicana durante la Segunda República trascendiese la simple simpatía, para convertirse en una colaboración más estrecha –como lo demostraba los mítines en los que participó a favor de este partido- que pasase por asesorar, en materia religiosa, los discursos de esta coalición en los medios públicos.

39. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 200, 10 de diciembre de 1921.

40. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 201, 10 de diciembre de 1921.

41. *El Eco Social*, 19 de febrero de 1912.

sus escasos cuatro años de existencia, fue la denuncia del Presidente del Gobierno, Canalejas, y de su política,[42] en especial «la ley del candado» sobre la regulación de las Órdenes Religiosas:

> «Ha llegado el momento decisivo: o a la derecha o a la izquierda; con Dios o contra Dios; con el catolicismo o con el liberalismo… El ECO SOCIAL protesta contra la Real Orden del Sr. Canalejas y contra la campaña de descristianización, emprendida por los enemigos del Altar y del Trono».[43]

Aunque no hemos localizado editoriales y columnas firmadas (muchas de ellas aparecen sin autor) por Hugo Moreno, si comparamos sus escritos posteriores en *Heraldo de Madrid*, muchos de los rasgos característicos de su pluma (sencillez, lenguaje directo, denuncia de la explotación capitalista a través de situaciones concretas y cercanas…) campan por doquier en *El Eco Social*, que se mostró muy combativo con los diarios republicanos almerienses *El Popular* y *El Radical*[44] y los socialistas: «¡Que lo digan, sino, los pobres de las Cuevas del Puerto, del Quemadero! ¿Cuántos republicanos y socialistas van a visitarlos y reconocerlos en sus necesidades?».[45] Precisamente en la barriada del Quemadero, Hugo Moreno estableció en 1910 la capilla de Santo Tomás de Villanueva, en la que además de oficiar misa se celebraron misiones evangélicas,[46] en sintonía con las que realizaba el jesuita Francisco de Paula Tarín por tierras andaluzas. La colaboración con tan renombrado religioso es recogida por él mismo en el diario madrileño *Heraldo de Madrid* en mayo de 1932, donde recordaba que «el padre Tarín… estaba ya muy enfermo el pobrecito y delegó en mí, que siendo un sacerdote secular le acompañaba en sus correrías apostólicas».[47]

Estas *correrías apostólicas* no eran sino las misiones que Tarín realizó por diferentes lugares de la geografía española, con especial

42. Véase, Suárez Cortina, M.: «Anticlericalismo, religión y política durante la Restauración», en La Parra, E. y Suárez Cortina, M. (Eds.): *El anticlericalismo español contemporáneo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1998, pp. 180-184.
43. *El Eco Social*, «Nuestra protesta», 17 de junio de 1910.
44. *El Eco Social*, «Los amigos del pueblo», 2 de octubre de 1911
45. *El Eco Social*, «Realidad consoladora», 21 de agosto de 1911.
46. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 202, 10 de diciembre de 1921.
47. *Heraldo de Madrid*, «¡Fui yo! El santo comunismo», 27 de mayo de 1932.

profusión en Andalucía, con la finalidad de divulgar el evangelio entre los más desfavorecidos. A esta tarea dedicó gran parte de su vida, en especial entre 1897-1898 y 1904-1910. En la etapa intermedia, y obligado por su enfermedad crónica en una pierna, se estableció en Sevilla como Superior de la Orden de los Jesuitas. Durante el resto de años visitó en multitud de ocasiones la ciudad de Almería y los pueblos de su provincia (Adra, Dalías, Tabernas, Sorbas, Carboneras…), en concreto en marzo-abril de 1898, y posteriormente en 1905 (en enero y octubre, con motivo de la celebración de dos novenas), 1906 (enero y diciembre), 1907 (enero), 1908 (agosto) y 1909 (agosto y noviembre).[48]. Es en esta cronología donde hay que situar la participación del presbítero almeriense junto al predicador Francisco Tarín. Las misiones, que se solían celebrar a la caída de la tarde –aprovechando el fin de la jornada laboral–, tenían un objetivo bien definido: instruir a través de sermones, conferencias y jornadas de estudio del catolicismo a los sectores más díscolos o rebeldes del sur agrario andaluz, regiones pobres y atrasadas, que aunque nominalmente católicos, no eran en su mayoría ni devotos ni practicantes, donde las masa de obreros y campesinos sin tierra se iban alejando más y más de la religión católica.[49] Junto a ellos se encontraba la cara opuesta, ya que los pueblos andaluces se mostraban en su mayoría sensibles a los reclamos religiosos gracias al peso de las tradiciones y la fuerza de las emociones.[50]

Las misiones de Tarín se dividían en tres partes. La *lección moral*, después el *sermón de verdades eternas* y finalmente una *conferencia* sólo para hombres donde se trataban temas variados, de carácter apologético, históricos, sacramentales… Lo que es importante para nuestra investigación es que la lección moral, donde se hablaba sobre el respeto al nombre de Dios, el rechazo a la blasfemia; la santificación de las fiestas; la educación de los hijos; lecturas y prensa; o vida sacramental, correspondían a un «misionero ayudante»,[51] papel que –siguiendo lo expuesto en *Heraldo de Madrid*– desempe-

48. Javierre, J. Mª: *El león de Cristo…*, *op. cit*., pp. 298, 343-346.

49. Payne, S. G.: *El catolicismo español*. Barcelona: Planeta, 1984, p. 117.

50. Revuelta González, M.: *La Compañía de Jesús en la España Contemporánea.* Tomo III: *Palabras y fermentos (1868-1912)*. Universidad Pontificia de Comillas (Madrid), Sal Terrae (Santander) y Ediciones Mensajero (Bilbao), 2008, p. 176.

51. Javierre, J. Mª: *El león de Cristo…*, *op. cit*., pp. 274.

ñó en alguna ocasión Hugo Moreno.[52] Muchos de los asuntos expuestos en los sermones de Tarín, como la represión de los abusos de los ricos con respecto a los obreros o trabajadores del campo; la defensa de la *Rerum Novarum*…,[53] influirán a posteriori en su discurso e ideología, como se aprecia en las repetidas invocaciones a la obra del jesuita valenciano, al que consideraba un modelo a imitar por todo el clero:

> «el padre Tarín era un rebelde. No estaba conforme ni con esta piedad de tocador que hoy quiere aparecer como católica ni menos con que el clero… estuviera al lado de ricachones y poderosos».[54]

La figura de Tarín –como la de todos los misioneros-, sin embargo, fue atacada vehementemente en su época por parte de los sectores más liberales y anticlericales, que veían en sus *misiones pastorales* no una obra de caridad y generosidad –como se deduce del texto de Hugo Moreno y de las constantes alusiones que hará sobre él en diferentes diarios- sino una maniobra de evangelización forzosa por parte del catolicismo español de los sectores más humildes y desfavorecidos del mundo rural andaluz. Un claro expositor de esta actitud era el semanario *Las Dominicales*, órgano de la Federación Internacional de Librepensadores en España, Portugal y América. Sobre la visita del Padre Tarín al pueblo cordobés de Castro del Río, el periodista Arturo Rosales emitió el siguiente juicio:

> «no sabe cuáles son las condiciones para ser predicador, a saber: inteligencia elevada, intuición viva, mucha filosofía y, sobre todo, mucha psicología, voz fuerte, simpática y agradable y no ser… jesuita…
>
> Estos son los jesuitas de hoy, unos seductores de las almas

52. Una de las tácticas de los misioneros consistía en su habilidad para utilizar el influjo de determinadas personas, individuales o en grupo, en beneficio de la misión. Las colaboraciones más fructuosas se buscaban arriba y abajo. Sin la colaboración del párroco y de los sacerdotes la misión quedaba herida de muerte. *Vid*., Revuelta González, M.: *La Compañía de Jesús en la España Contemporánea…, op. cit*., pp. 218-219.

53. Javierre, J. Mª: *El león de Cristo*…, *op. cit*., p. 288.

54. *Heraldo de Madrid*, «¡Fui yo! El santo comunismo», 27 de mayo de 1932.

de niños ingenuos y de viejas hipócritas…».[55]

Con esta referencia *crítica* sobre Francisco de Paula Tarín queríamos poner sobre la palestra una importante cuestión. El recurso a figuras destacadas del catolicismo social por parte de Hugo Moreno en los años venideros obedecerá, en más de una ocasión, a cuestiones de afinidad personal e ideológica, pues presentará o usará a su conveniencia ideas y mensajes de los mismos (Van Tricht o León XIII) que, vistos con perspectiva, estaban alejadas de las argumentaciones que el sacerdote almeriense utilizará para arremeter contra determinado sector político o religioso de la España del primer tercio del siglo XX.

En 1911, siguiendo con su vida en Almería antes de desplazarse a Madrid, fue nombrado coadjutor de la parroquia de Santiago. Compaginó este cargo con el de profesor de Latín, de tercer y cuarto curso, en el Seminario. Un importante acontecimiento, en relación a su carrera literaria y religiosa, se dio en 1912, cuando ganó con el periódico *Bonifacio. Hombre de sentido común* el premio al «mejor semanario católico popular de España», que concedía la Juventud Católica del Ferrol[56]. El ácido dibujo de su portada y la explicación que aparecía debajo de la misma era una auténtica declaración de principios sobre sus contenidos y línea ideológica: «Los bigardos, los gandules, los canallas, gozando de lo lindo, comiendo a dos carrillos: los hombres de bien, honrados a carta cabal, sin un bocado de pan lampando de hambre».[57] Después pasaba a comparar la sencilla y humilde vida del campesino, del obrero,[58] en contraposición con el cacique, el explotador, el político:

«Enciende la sangre oír la vida que tienen estos bergantes.

55. *Las Dominicales: semanario librepensador*, «Fray Tartarin», 28 de junio de 1907, Madrid.

56. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 202, 10 de diciembre de 1921.

57. *Bonifacio. Hombre de sentido común*, 15 de noviembre de 1912.

58. «Para las cinco ya estamos en pie, a las seis trabajando, a las once el almuerzo… Almuerzas y con el bocado a la boca vuelta a trabajar hasta las cinco o las seis que se remata. Tiznado, molido y hambriento te vas respahilando a casa… Entre tantos zanguancos, los perdularios, hinchado el vientre y uno trabajando como un negro, echando el jamago por la boca, ¿es esto justo? ¿es de razón? ¿dónde está la justicia? ». *Bonifacio. Hombre de sentido común*, 15 de noviembre de 1912.

> De banquete en banquete, hasta reventarles el vino y la magra por las narices; de burdel en burdel, destrozando muebles, rompiendo a bastonazos los espejos, dando coces y cuchilladas a las rameras; al mediodía el café; por la tarde a los toros, luego al teatro; hoy una querida, mañana otra y en la Inclusa media docena de hijos por lo menos».[59]

Este tipo de análisis, lejos de escandalizar a las autoridades eclesiásticas, «mereció calurosos elogios del Eminentísimo Cardenal Aguirre y del entonces Excmo. Sr. Obispo de Jaca, don Antolín López Peláez».[60]

En 1914 dejó la parroquia de Santiago y fue nombrado capellán de los Hermanos de las Escuelas Cristianas (La Salle) de Almería, donde ejerció también como Profesor de Latín. Desde esta fecha y hasta 1917, fue igualmente Secretario de la Junta de Reparación de Templos y Edificios Eclesiásticos en la diócesis de Almería. Además, volvió a colaborar en otro diario católico almeriense, *La Independencia*. La opinión que el obispo Casanova tenía de su persona era muy positiva: «es un sacerdote de buena vida y costumbres, celoso en el cumplimiento de sus deberes ministeriales y no se halla suspenso, entredicho, ni ligado con censura alguna eclesiástica».[61] Eran otros tiempos, muy diferentes a los de la Segunda República, donde su actuación no mereció tan «elogiosos» calificativos por parte del obispado madrileño.

2. Traslado a Madrid: promoción literaria y económica

Tras esta fase de formación en su tierra natal, Hugo Moreno dirigió sus pasos a Madrid. Según el relato de Andrés María del Carpio, este viaje tuvo lugar en 1913 y gracias al mismo tuvo ocasión de conocer a renombradas figuras literarias y culturales como Valle-Inclán, Azorín o Ricardo León.[62] Posteriores pesquisas nos han llevado a matizar esta cronología y las razones de su establecimiento en la capital española, lo que no resta importancia a los datos recogidos en este

59. *Idem.*
60. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 202, 10 de diciembre de 1921.
61. *Idem*
62. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit*., p. 44.

escrito, que nos ha puesto en la pista de los trabajados realizados por el religioso andaluz en los principales diarios y revistas de la época.

Su expediente personal (referido a su etapa en Madrid y custodiado en el Archivo Diocesano de dicha ciudad) aporta trascendentales claves en la trayectoria eclesiástica de nuestro biografiado. En él se lee que se desplazó a Madrid en septiembre de 1917 para, supuestamente, atender «a la salud de su hermano».[63] El documento legal que permitía el cambio temporal o movilidad de diócesis recibía el nombre de *litterae commendatitiae et transitoriales* ("cartas comendaticias y transitoriales") y tenía que estar previamente autorizado por su respectivo obispo. El texto de las comendaticias recogía unas palabras *a quo* por las que encomendaba su sacerdote al obispo *ad quem*, y explicaba los motivos por los que se ausentaba de la diócesis y el tiempo que iba a permanecer fuera.[64] La licencia ministerial de Hugo Moreno estaba expedida por el obispo de Almería, Vicente Casanova y Marzol, y firmada en su nombre por el secretario de cámara del obispado, Juan Villar y Sanz, futuro obispo de Jaca y de Lérida. No se establecía en este primer documento un tiempo de estancia preciso. Sin embargo, el obispado de Madrid-Alcalá lo limitó, en un primer momento, a un mes, durante el cual podría celebrar misa en el Oratorio del Olivar (administrado por los dominicos) sito en la calle Cañizares (n.º 8 y 10), enfrente de la Iglesia de San Sebastián, cerca de Atocha. Estos permisos y licencias nos informan también del cargo que ostentaba Hugo Moreno en esas fechas en su diócesis. Era cura ecónomo de la parroquia de San Antonio, en la capital almeriense, a la edad de 34 años.

Otro dato de gran importancia es el relativo a la validez de esta licencia, que quedaría sin efecto «en el caso que dicho Presbítero no observe buena conducta o no use constantemente el traje talar».[65] Como tendremos ocasión de analizar posteriormente en sus escritos, la defensa de su condición de clérigo fue uno de los asuntos más controvertidos que este personaje tuvo que confrontar durante el tiempo de la II República y la Guerra Civil, cuando la propaganda franquista

63. Archivo Central de la Curia de la Archidiócesis de Madrid (en adelante, ACCAM), A m 12.1. Expediente personal de Hugo Moreno López.

64. González Gullón, J. L.: *El clero en la Segunda República, Madrid, 1931-1936*. Burgos: Editorial Monte Carmelo, 2011, p. 59.

65. ACCAM, A m 12.1. Expediente personal de Hugo Moreno López.

proclamaba continuamente la «suspensión» del mismo, con lo que se quería menoscabar y restar toda credibilidad a sus opiniones en materia política y religiosa. La opinión de Hugo Moreno sobre este espinoso asunto, de la cual recogeremos tan solo un breve adelanto, se aprecia en las siguientes líneas:

> «¿Estoy yo excomulgado?... Oficialmente no ha llegado a mí la noticia… Me habrán excomulgado las derechas, que no son la Iglesia, porque si yo como sacerdote católico hubiera tenido de mis superiores jerárquicos la menor advertencia, hubiera roto mi pluma».[66]

Una vez en Madrid se sucedieron diferentes letras transitoriales que renovaban, de año en año, su estancia. En la licencia de 1919 como argumentos que permitían su estada lejos de Almería se exponía «por razón de hallarse allí su familia y convenirle estar a su lado».[67] En 1927, no obstante, sus licencias ministeriales fueron suspendidas sin explicar las causas de tal decisión.

El paso de Almería a tierras madrileñas, aún obedeciendo a hipotéticas razones familiares (cuidado de su hermano Néstor y de su anciana madre Pura), no fue un fenómeno atípico para la época, pues el traslado de una diócesis periférica a la capital fue algo muy común. En la interesante investigación del doctor González Gullón sobre el clero en Madrid durante la II República, se exponía como principal razón para instalarse en dicha ciudad el deseo de los sacerdotes extradiocesanos por mejorar su condición social. Otros querían realizar el doctorado civil (que sólo se podía cursar en la Universidad Central) u obtener un puesto en el cabildo o en la curia diocesana. La primera causa que se esgrimía para conseguir la pretendida licencia ministerial eran los motivos de recuperación de salud.[68] Esta *música* nos es conocida, pues coincide con la causa que se indica desde la diócesis de Almería para que se admita la incorporación de Hugo Moreno al obispado de Madrid-Alcalá. En este sentido, el obispo Eijo Garay fue muy estricto a la hora de conceder licencias ministeriales para predicar o celebrar

66 García Morales, J.: *El Cristo Rojo*, *op. cit.*, 1935, pp. 61-63.

67. ACCAM, A m 12.1. Expediente personal de Hugo Moreno López.

68. González Gullón, J. L.: *El clero en la Segunda República…*, *op. cit.*, pp. 61 y 63-64.

misa diaria a los extradiocesanos sin una razón de peso verificada que justificase su vida en Madrid.[69] Sin intención de caer en afirmaciones de difícil comprobación, no resultaría sorprendente que si el sacerdote almeriense exponía de forma reiterada los problemas de salud de su hermano para renovar sus licencias, el obispado recelase a la larga de tales motivos, ya que tal malestar se prolongó, como mínimo, durante varios años (1917-1919). Si esta circunstancia no fuese real, sería lógico que de manera inmediata se le revocase el permiso de residencia en Madrid. Sea verdadera o no esta hipótesis, lo que también resulta llamativo es que su llegada a Madrid se tradujo de manera inmediata con una participación activa –en forma de artículos, reportajes o estudios- en importantes semanarios y revistas madrileños. Sin duda, un claro acto de promoción cultural y literaria.

La primera publicación de la que tenemos conocimiento fue en la revista iberoamericana *Cervantes*, de tono literario modernista y que evolucionó durante su corta vida (1916-1920) hacia las vanguardias, como el ultraísmo.[70] Su director fue el poeta almeriense Francisco Villaespesa,[71] al que seguramente conocería con anterioridad. Se trataba de un poema dedicado al cura Salvador Valera,[72] de gran popularidad en Andalucía oriental por sus sacrificios a favor de los más desfavorecidos o su pobreza extrema y, por supuesto, su solidaria actuación ante la epidemia de cólera y grandes terremotos que asolaron la comarca almeriense de Almanzora en el último tercio del siglo XIX.[73] Retomando el escrito de Andrés M.ª del Carpio, esta composición poética recibió una mención especial en unos *Juegos Florales* celebrados en La Coruña en esa época.[74] La simpatía de Hugo Moreno por esta figura fue bastante significativa. Además de varias referencias en el diario *El Heraldo de Madrid* en años venideros, donde

69. *Ibidem*, p. 61.

70. Rebollo Sánchez, F.: *Periodismo y movimientos literarios contemporáneos españoles (1900-1939)*. Madrid: Huerga y Fierro Editores, 1997, pp. 157-158.

71. En 1894, a la temprana edad de 19 años, ya dirigía en Almería el diario *La Alpujarra*. *Vid*., Tapia Garrido, J. A.: *Almería piedra a piedra*, Tomo II. Almería: Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1992, p. 359.

72. *Cervantes*, n.º 6, «Retrato del cura Valera. Cincelado por Hugo Moreno, Clérigo de Misa», marzo de 1917, pp. 65-66.

73. Sobre este personaje véase, Jiménez Navarro, A.: *El cura Varela y sus cosas*. Almería: Gráfikas Ediciones, 1985.

74. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit*., p. 45.

escribirá que «si tengo afición por ser cura, es por imitar a este sacerdote»[75] o «bendito cura rural, guión de muchedumbres, es digno de alabanza por su vida de apostolado»,[76] hay que resaltar un episodio muy llamativo durante el tiempo de la Guerra Civil centrado en el cura Varela. Según el testimonio de un vecino de Huércal-Overa, el 12 de febrero de 1938, cuando los milicianos estaban saqueando la iglesia de esta localidad y que acogía los restos del religioso Varela, fueron detenidos y reprendidos por Hugo Moreno. Vale la pena reproducir este testimonio pese a la dureza de sus palabras:

> «Este pobre desgraciado sacerdote, a los pocos días de estar refocilándose los milicianos en el desenfreno de sus bajas pasiones, pasó por éste en lujoso automóvil con buena escolta de facinerosos. Preguntó si se había profanado la tumba del cura Varela, y al contestarle que no, dijo a los milicianos *respetar esa tumba, y al que intente tocarle, le advierto que se entenderá conmigo*».[77]

El siguiente trabajo que rastreamos fue en la revista *Voluntad*, publicación que nació el 12 de octubre de 1919, como órgano artístico del conservadurismo radical, el catolicismo y el nacionalismo español. Su director fue el malagueño Ricardo León, miembro de la Real Academia Española desde 1912 y autor de libros de poesía (*Lira de Bronce* o *Alivio de caminantes*), ensayos, artículos y novelas (*Europa trágica* o *Cristo en los infiernos*). De lujoso formato y gustos clara y premeditadamente aristocratizantes, en esta revista de carácter quincenal colaboraron nombres como José Calvo Sotelo, Wenceslao Fernández Florez, Ángel Herrera Oria, Ángel Ossorio y Gallardo, Juan Vázquez de Mella…[78] y Hugo Moreno. Sus colaboraciones se centraron en la serie *Predicadores del Siglo de Oro*, donde en 1920 dirigió

75. *Heraldo de Madrid*, «El sacerdocio no es carrera», 4 de enero de 1933.

76. *Heraldo de Madrid*, «Dos sacerdocios: el cura y el médico», 23 de enero de 1934.

77. Notas mecanografiadas de D. Antonio Jiménez (Archivo familiar), reproducido en www.curavalera.org/beatificación/ (Página web visitada el 12 de enero de 2012). La cursiva es nuestra.

78. González Gómez, J.M.: *El final del Modernismo en la obra de Ricardo León*, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Ciencias de la Información, Departamento de Filología Española III, tesis doctoral inédita, bajo la dirección de la profesora M.ª José Alonso Seoane, 2002, pp. 227-228.

sus miras a fray Pedro de Valderrama, destacado agustino andaluz del siglo XVI y principios del XVII, baluarte del Humanismo tardío, que fue censurado en la Facultad de Teología de París por afirmar en un sermón de 1607 la santidad de Ignacio de Loyola, once años antes de su canonización.[79] El texto le sirve a Moreno para denunciar, utilizando las enseñanzas de Pedro de Valderrama, las riquezas y bienes temporales, «que mal usado, vienen a servir después de ratonera y cárcel perpetua» y poner el acento en las diferencias de clases: «hasta la pavorosa cuestión social, el pleito entre ricos y pobres, que trae hoy revuelto al mundo, está aquí resuelto magistralmente».[80]

El opúsculo de Del Carpio pone el énfasis en la amistad que se entabló entre Hugo Moreno y Ricardo León, llegando a afirmar que publicaron conjuntamente la obra *Antología de predicadores del siglo XVI*.[81] No hemos podido localizar este título y como nos comunicó el gran experto sobre Ricardo León, el profesor de la Universidad de Zaragoza, Juan Carlos Ara, el mismo nunca habría existido con tal título. Se trataría de la 3ª colección de la editorial Gil Blas, llamada *Biblioteca Mística y Ascética*, donde se combinaba la ortodoxia católica con la ascética y con una revalorización de la mística desde la perspectiva del modernismo conservador. El fin de esta colección era que los lectores españoles pudiesen conocer a los grandes predicadores y ascetas de la Edad Moderna para «instruir al pueblo en los más altos problemas del mundo y de las almas».[82]

Su participación en tan prestigiosa publicación, y con Ricardo León en concreto, le aportaría unos beneficios económicos y prestigio que por aquel entonces no debían sobrar al sacerdote almeriense. El transcurrir de los años, sin embargo, situaría a ambos personajes en planos ideológicos muy diferentes, como se comprueba al releer una de las más famosas obras del académico andaluz, que escribía sobre el bando republicano:

> «Esta novela… se escribió en los umbrales de aquellos infier-

79. ÁGUEDA GARCÍA-GARRIDO, M.: «Fray Pedro de Valderrama (1550-1611): un predicador andaluz leído y censurado en la Sorbona», *Erebea. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*, núm. 1, 2011, pp. 253-280.

80. *Voluntad,* «El maestro fray Pedro de Valderrama», por Hugo Moreno, 15 de marzo de 1920.

81. CARPIO, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit.*, p. 44.

82. GONZÁLEZ GÓMEZ, J.M.: *El final del Modernismo en la obra…, op. cit.,* p. 243.

> nos rojos de 1936… Me resistía a soltar la pluma, el arma del escritor, con la que yo venía combatiendo al Enemigo bajo el yugo de los bárbaros y el amor de mi bandera roja y gualda».[83]

La misma línea temática se contempló en los trabajos aparecidos en la revista ilustrada *La Esfera*. Según Andrés María del Carpio, la idea de crear este semanario ilustrado surgió de las reuniones que Hugo Moreno celebraba en su casa junto a importantes literatos como Azorín, Valle-Inclán, Alberto Insúa, Joaquín Dicenta…[84] siendo uno de sus primeros trabajos en esta nueva publicación un estudio sobre el Greco (en esta revista se localizan centenares de referencias textuales[85] así como múltiples obras de este artista). Además, ilustró muchas de sus escritos en *La Esfera* con cuadros del mismo pintor[86] o, directamente, analizó las virtudes de su pintura.[87] Hugo Moreno demostraba así, como la mayoría de escritores modernistas y de la generación del 98, su admiración y culto por el Greco.[88]

La Esfera, de corte modernista, ocupó un lugar destacado entre las publicaciones de gran formato como *La Ilustración Española y Americana*. En ella tenían cabida tanto los aspectos comunicativos como los literarios y artísticos. Su primer director fue el malagueño Francisco Verdugo Landi.[89] Casualidad o simple hecho anecdótico, los directores de las tres revistas donde se recogen los escritos de Hugo Moreno en esta época compartían con él una característica común: procedían de Andalucía. No sabemos si mantenían con anterio-

83. León, R.: *Cristo en los infiernos*. Madrid: Victoriano Suárez, 1941, p. 6.

84. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit.*, p. 44.

85. Véase, por ejemplo, el monográfico dedicado al Greco en *La Esfera*, nº 15, 11 de abril de 1914.

86. *La Esfera*, nº 810, «Predicadores de la Corte de los Felipes. El maestro fray Hortensio Félix Paravicino y Arteaga», por Hugo Moreno, 6 de diciembre de 1929, p. 20.

87. *La Esfera*, nº 734, «La luz en los cuadros del Greco», por Hugo Moreno, 28 de enero de 1928, pp. 42-43.

88. En la obra de Pío Baroja, por ejemplo, las referencias al mismo son constantes, como se puede apreciar en *Camino de perfección*, donde se realiza una detalla descripción del *Entierro del Conde de Orgaz*. Sobre la relación del modernismo con el Greco véase, Romero Samper, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa y malas pulgas», en Llera, Luis de: *Religión y literatura en el Modernismo español*. Madrid: Editorial Actas, 1994, pp. 208-209.

89. Sánchez Vigil, J.: *La documentación fotográfica en España: Revista La Esfera (1914-1920)*. Universidad Complutense de Madrid, 1995, pp. 134-155.

ridad algún tipo de contacto o no, pero no sería arriesgado aventurar que, quizás, este origen compartido le ayudase en estos primeros compases a moverse con mayor seguridad en estos medios culturales. Además, cohabitó en estas revistas con gran número de escritores de carácter noventayochistas y modernistas, algunos de ellos con rasgos propios del anticlericalismo como Azorín y su obra *La Voluntad*[90] o Joaquín Dicenta, que dirigió el semanario *Germinal*, donde colaboraron utópicos, republicanos y anticlericales independientes.[91]

Al igual que en la revista *Voluntad*, sus publicaciones en *La Esfera* giraron en torno a los predicadores y ascetas de los siglos XVI-XVIII, si bien amplió el abanico e incluyó diferentes estudios de corte artístico. La mayoría de estos encargos se distribuyeron en varias secciones fijas de la revista, como «España Pintoresca», «Arte religioso español» o «Monumentos españoles», y aparecieron de manera frecuente entre los años 1919 y 1929, siempre firmados con su verdadera identidad, sin recurrir a ningún tipo de apodo, tal y como fue corriente durante la II República. Los textos más numerosos son los dedicados a religiosos de los reinados de Felipe III y Felipe IV. La admiración por estos personajes salpica al lector constantemente: «Las obras que estos autores escribieron son las joyas más estimadas de nuestra literatura…» y se lamenta de que «fuera de unos cuantos escritores, la mayoría yacen sepultados entre el polvo y la polilla de las Bibliotecas».[92] Como atestigua la obra de Del Carpio sobre el presbítero almeriense, el *rescatar* a estas personalidades del olvido era una de sus principales metas:

> «Pocos, poquísimos tienen noticia de tantos y tantos otros predicadores y escritores místicos de aquella época fecunda, frailes de todas las órdenes, seglares de varia condición, muchas de cuyas obras no fueron ni serán jamás impresas. Y, sin embargo –al decir del cura, y muestras al canto–, no poco de los manuscritos que duermen, olvidados, en los archivos merecerían ser divul-

90. Martínez Del Portal, M.: «El anticlericalismo del joven J. Martínez Ruiz», *Montearabí*, nº 32, 2001, pp. 27-57.

91. Pérez De La Dehesa, R.: *El grupo "Germinal": una clave del 98*. Madrid: Taurus, 1970, p. 89.

92. *La Esfera*, nº 564, «Tercer centenario del V. P. Luis de la Puente», por Hugo Moreno, 25 de octubre de 1924, p. 22.

> gados, para provecho de los espíritus y esparcimiento de los aficionados al buen decir».[93]

A este empeño se dedicó con profusión («trabajo largo y penoso que –según decía don Juan- le había costado la vista»)[94] desde las páginas de *La Esfera*. Retrató a fray Hortensio Félix Paravicino y Arteaga, predicador de Felipe III y representante de renombre del culteranismo;[95] al místico y creador del quietismo en el siglo XVII, Miguel de Molinos;[96] a sor Juana de la Cruz, el *fénix de América*, una de las principales representantes de la literatura novohispana del siglo XVII;[97] al jesuita Luis de la Puente, teólogo y escritor del siglo XVII, autor de varios libros de ascética;[98] al predicador de Carlos V, Fernando de Contreras;[99] y al mercedario del siglo XVI, fray Hernando de Santiago.[100]

Esta producción, de importante valor religioso y literario, fue utilizada a posteriori en las páginas del *Heraldo de Madrid* para dotar a sus artículos de una erudición y soporte moral con la que reforzar sus opiniones e ideas o, simplemente, para difundir el nombre de estos escritores. De esta manera, mostraba su admiración por el monje Pedro de Alcántara, «que no conocía a los frailes que rezaban a su lado en el coro más que por el habla, porque jamás alzó los ojos»;[101] proclamaba que «mi alma se ha nutrido, no en Marx, sino en los grandes

93. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit.*, pp. 14-15.

94. *Ibidem*, p. 44.

95. *La Esfera*, nº 810, «Predicadores de la Corte de los Felipes. El maestro fray Hortensio Félix Paravicino y Arteaga», por Hugo Moreno, 6 de diciembre de 1929, p. 20.

96. *La Esfera*, nº 367, «Heterodoxos españoles. Miguel de Molinos», por Hugo Moreno, 1921, p. 21.

97. *La Esfera*, nº 555, «Monjas poetisas. Sor Juana Inés de la Cruz», por Hugo Moreno, 23 de agosto de 1924, p. 37.

98. *La Esfera*, nº 564, «Tercer Centenario del V. P. Luis de la Puente», por Hugo Moreno, 25 de octubre de 1924, p. 22.

99. *La Esfera*, nº 379, «Fernando de Contreras», por Hugo Moreno, 1921, p. 16. En *Heraldo de Madrid* nuestro biografiado escribirá un interesante artículo donde aparecerá un diálogo inventado entre dicho predicador y el político José María Gil Robles, que le pide consejo sobre cómo actuar con referencia al clero.

100. *La Esfera*, nº 541, «Predicadores de Felipe II. "Pico de Oro"», por Hugo Moreno, 1924, p. 24.

101. *Heraldo de Madrid*, «En casa de mi hermano», 3 de junio de 1932.

ascetas… nadie como ellos han puesto de manifiesto en el libro y en el púlpito… los grandes defectos de los católicos de su tiempo»;[102] o citaba al párroco de Úbeda del siglo XVIII, Luis de la Mota Hidalgo, del que aprovechaba el relato de su vida para asemejarla con la suya con estas palabras: «No es de ahora: siempre ha habido en España sacerdotes beneméritos que se han puesto del lado del avance de las ideas y han luchado tenazmente en contra de la reacción».[103] Y utilizaba el desconocimiento general, y particular de gran parte de la Iglesia española, que existía sobre estos religiosos de la Edad de Oro para arremeter contra la falta de formación de algunos clérigos: «No se conocen; no se estudia… Los que se dedican a la predicación no han leído a Vega, ni a Valderrama… ¡Es una lástima!».[104]

En la sección «España pintoresca» describió la iglesia de las Ermitas de Córdoba, y aprovechó el contexto para hablar de dos eremitas de esta provincia, Juan de Dios de San Antonio y Antonio de Nuestra Señora de la Consolación.[105] En «Arte Religioso» analizó la escultura de Santa María Magdalena, del escultor Pedro de Mena.[106] En los últimos números de 1929 escribió sobre la Cartuja de Granada[107] y el entierro de Lope de Vega.[108]

La inmersión en los escritos de Hugo Moreno en estas revistas analizadas, en especial *La Voluntad* y *La Esfera*, ponen en evidencia sus contactos con un importante grupo de escritores modernistas que, además, en muchos casos –como Azorín en la obra *La Voluntad* o Pío Baroja en *Camino de perfección*– traspasaron la frontera literaria de dicho movimiento para participar en la faceta religiosa del mismo,[109]

102. *Heraldo de Madrid*, «¿Por qué soy yo desgraciado?», 24 de enero de 1934.

103. *Heraldo de Madrid*, «Realistas y nacionales. Curas de antaño», 10 de julio de 1934.

104. *La Esfera*, nº 541, «Predicadores de Felipe II. "Pico de Oro"», por Hugo Moreno, 1924, p. 24.

105. *La Esfera*, nº 578, «Las Ermitas de Córdoba», por Hugo Moreno, 31 de enero de 1925, p. 10.

106. *La Esfera*, nº 794, «Pedro de Mena, escultor de la vida», por Hugo Moreno, 23 de marzo de 1929, p. 19.

107. *La Esfera*, nº 817, «Monumentos españoles. Impresiones a la visita a una Cartuja», por Hugo Moreno, 31 de agosto de 1929.

108. *La Esfera*, nº 824, «El entierro de Lope de Vega. Fragmentos del dietario de "González el Estudiante"», por Hugo Moreno, diciembre de 1929.

109. Sobre este interesante tema véanse, PÉREZ LÓPEZ, M.: «Azorín y el Modernismo religioso», en SAN JOSÉ, Javier: *Praestans Labore Víctor. Homenaje al pro-*

cuyas características habían sido condenadas por el papa Pío X, en 1907, mediante la encíclica *Pascendi dominici gregis.*[110] Algunos de los temas propios del modernismo religioso se verán reflejados, de manera directa o de soslayo, en su obra, arrancando algunos de ellos durante la Restauración o manifestándose, a posteriori, en la Segunda República. La participación o, mejor dicho, la adopción de las *formas* propias este modernismo teológico en algunos de sus trabajos no lo circunscribe, pese a todo, en la nómina de clérigos claramente modernistas y anticlericales como Loissy, Tyrrell o Von Hügel… Una de las actitudes significativas del modernismo religioso fue su relación con el misticismo, visible también en la literatura. Así, por ejemplo, Azorín –que según el relato de Andrés María del Carpio acudió de manera frecuente a las tertulias que organizaba Hugo Moreno en su casa de Madrid- consultó abundantes obras de este tipo para escribir ciertos capítulos de *La Voluntad*. Igualmente, Pío Baroja recurrió en algunos de sus libros a la figura de Miguel de Molinos –tratado por igual por el sacerdote almeriense en *La Esfera*–, máximo responsable del quietismo.[111] Como hemos expuesto en páginas anteriores, su producción literaria en esta primera etapa en Madrid se centró en estudiar a renombrados predicadores, místicos y ascetas de la Edad Moderna. Uno de los principios que la encíclica *Pascendi* denunciaba del modernismo era su inmanentismo religioso. Para los modernistas, la fe se basaba en un sentimiento íntimo, en una experiencia individual, en la unión entre el hombre y Dios.[112] Como señalaba Alfonso Botti, estas referencias al Renacimiento y al Barroco, bajo la forma de destacados místicos, no eran casualidad, ya que expresaban en el plano religioso una exigencia de reforma. Este despego místico del mundo podía ser una vía para escapar de la mediación

fesor Víctor García de la Concha. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2005, pp. 237-252; Romero Samper, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa…», *op. cit*., pp. 193-282; y Martínez, J. Mª.: «Modernismo literario y modernismo religioso: encuentros y desencuentros en Rubén Darío», *Cuadernos del CILHA* (Centro Interdisciplinario de Literatura Hispanoamericana), nº 11, 2009, pp. 100-118.

110. Sobre dicha encíclica véase, Martina, G.: *La Iglesia, de Lutero a nuestros días. Época del totalitarismo*, Vol. IV. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1974, pp. 48-57.

111. Romero Samper, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa…», *op. cit*., pp. 275-276.

112. *Ibidem*, p. 239.

sacerdotal y jerárquica.[113] En nuestra opinión, las apelaciones y referencias constantes a este misticismo serán el primer reflejo –aún no público y seguramente ni experimentado- del anticlericalismo que identificará a la figura de Juan García Morales desde 1931.

En relación a este concepto, se hace presente otra *forma* del modernismo religioso en la obra de nuestro biografiado, en esta ocasión cuando firmaba con el pseudónimo de García Morales, presbítero. El modernismo no necesitaba creer en la infabilidad metafísica. Por tanto, se presentó crítico con los milagros, apariciones y reliquias. Uno de los «milagros» que levantó mayores polémicas fue el de la aldea guipuzcoana de Ezquioga, rebatido en su época por el jesuita José Antonio de Laburu y Olascoaga.[114] El sacerdote almeriense le dedicó a esta cuestión un artículo, bastante irónico, titulado «Las apariciones de Ezquioga», donde ponía en tela de juicio la falsa religiosidad de los «ricachones y aristócratas» a colación de este suceso, que le mereció la siguiente opinión: «Para mantener la fe recia y robusta que hemos heredado… los católicos de verdad no necesitamos de apariciones y milagros».[115]

Otra de las manifestaciones que toma cuerpo en los escritos de Hugo Moreno es su interés por la estética, por las sensaciones, las cuales se pueden relacionar con la fe o con la admiración que les producía los edificios religiosos del pasado, como sucedía con algunos de los personajes de las obras de los literatos modernistas, como Fernando y las iglesias toledana en *Camino de perfección*, de Pío Baroja.[116] Basta recordar los textos que escribió en *La Esfera*, en la sección «España pintoresca», para comprobar la vinculación a esta *forma* del modernismo religioso.

En estrecha conexión con las reiteradas citas al misticismo y a los predicadores del siglo de Oro, se encuentra una crítica solapada y

113. Reflexiones sobre Alfonso Botti en, Romero Samper, M.: «Modernidad, modernismo y modernismos: Iglesia y cultura en la España del fin de siglo», *Hispania Sacra*, nº 41, 1989, p. 714.

114. Romero Samper, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa…», *op. cit*., pp. 247-248.

115. *Heraldo de Madrid*, «Las apariciones de Ezquioga», 22 de octubre de 1931. Sobre este tema véase, Christian Jr., W.A.: *Las visiones de Ezquioga. La Segunda República y el reino de Cristo* Barcelona: Ariel, 1977.

116. Romero Samper, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa…», *op. cit*., p. 240.

camuflada contra la *cerrazón intelectual* de algunos eclesiásticos y de la propia Iglesia, que era considerada para el modernismo como una institución atrasada.[117] Enfocando este tema a Hugo Moreno, sus reiteradas quejas y lamentaciones por el desconocimiento que un elevado número de sacerdotes presentaban con respecto a los grandes religiosos de la época de los Austrias, se puede interpretar como un reproche hacia los mismos, convirtiéndose este olvido en una fuente constante de crítica ya durante la República.

Su faceta literaria se complementó con la participación en el diario integrista, *El Siglo Futuro*, entre los años 1918 y 1919, donde publicó –en primera plana– una colección de artículos donde su catolicismo social afloró con gran fuerza. Puede resultar extraño, a primera vista, su participación en un medio escrito totalmente adverso a los principios del modernismo religioso.[118] Por tal razón, volvemos a insistir que Hugo Moreno no se puede comparar en sentido ortodoxo (para empezar aún no se había manifestado públicamente como anticlerical) a figuras como Torrubiano, Ferrándiz o Pey Ordeix, ya que del modernismo teológico hemos reflejado únicamente coincidencias en el continente y no en el contenido, salvo algunas pequeñas excepciones ya apuntadas, y que eclosionarán años después. Igualmente, no hay contradicción insalvable entre el antiliberalismo político y, en especial, económico de esta publicación y la defensa del catolicismo social, tal y como apuntará el sacerdote Moreno desde esta privilegiada tribuna. Y a los hechos nos remitimos. A raíz de la publicación de la encíclica *Rerum Novarum*, el sector tradicionalista –encabezado por Ramón Nocedal y José Manuel Ortí y Lara– acogió con los brazos abiertos su contenido e interpeló al «Gobierno católico» a que pusiese inmediatamente en práctica las directrices de la Iglesia en materia social. Para los integristas, puntos básicos de la encíclica de León XIII, acordes con sus principios antiliberales eran –entre otros– la crítica de la concentración capitalista o el restablecimiento de los gremios, adaptados a las nuevas necesidades y situaciones. En definitiva, para los integristas

117. *Ibidem*, p. 260.

118. Sobre la incompatibilidad de ambas corrientes véase, MONTERO, F.: «El eco de la crisis modernista en el catolicismo español: las denuncias del "Modernismo Social"», en BOTTI, A. y CERRATO, R.: *Il Modernismo tra la Cristianità e Secolarizzazione. Atti del Convegno Internazionale di Urbino, 1-4 ottobre 1997*. Urbino: QuattroVenti, 2000, pp. 411-442.

la cuestión social era esencialmente una cuestión religiosa. La restauración cristiana era la condición previa para la verdadera reforma social.[119] Pese a todo lo dicho, ¿por qué colaboró con este medio escrito, tan significado políticamente, y no participó en otras publicaciones o proyectos más abiertos a la difusión de ideas católico-sociales? Es especialmente llamativo que muchos de sus artículos, que se rastrean hasta finales de 1919, se circunscriban a un período de grandes tensiones entre el *El Siglo Futuro*, dirigido por Manuel Senante, y el Grupo de la Democracia Cristiana, integrada por relevantes figuras del catolicismo social, como Arboleya, Gafo o López-Dóriga,[120] cuyos planteamientos estaban mucho más cercanos a los que Hugo Moreno defenderá, bajo el pseudónimo de *García Morales*, durante la República. De esta manera, no tendrá reparos en equiparar, en el diario *Heraldo de Madrid*, a Senante con su odiado Gil Robles: «Aquí no hay más remedio que ser de Gil Robles, como antes no había más remedio que ser de Nocedal o Senante».[121] Encontramos aquí un importante elemento de ruptura en la posterior trayectoria ideológica del religioso andaluz, que a su vez convive con una continuidad de pensamiento, como fue su desprecio al político derechista Gil Robles, también atacado por los integristas por su carácter accidentalista y posibilista hacia el régimen republicano.

Los textos de Hugo Moreno en *El Siglo Futuro* girarán en su mayoría en contra del Estado liberal y su política, en especial en el ámbito social: «La flor hermosa de la santa misericordia se secaría en el alma de prestar oídos al liberalismo… Hasta aquí nos lleva el liberalismo en su oído a la pobretería».[122] Hay un deseo de retroceder a la sociedad pre Ilustrada, a los tiempos de la España imperial: «… los hombres de antaño y hogaño; la España o, por mejor decir, la civilización antigua (precioso fruto y rica cosecha del cristianismo) y la civilización moderna, anatematizada por el Papa y maldecida por Dios en el *syllabus* de Pío IX».[123] Esta regresión histórica sería el remedio a los peligros del socialismo: «El ruido espantoso de las trompetas socialistas o sindicalistas conmueve los cimientos de esta civilización que

119. Montero García, F.: *El primer catolicismo social y la «Rerum Novarum»*…, *op. cit*., pp. 114-118.

120. Montero García, F.: *El movimiento católico en España*. Madrid: Eudema, 1993, pp. 46-52.

121. *Heraldo de Madrid*, «Las derechas españolas», 3 de noviembre de 1931.

122. *El Siglo Futuro*, «La caza de mendigos», 13 de septiembre de 1918.

123. *El Siglo Futuro*, «El Palacio y el Hotel», julio de 1919.

tiene a Cristo en los labios, pero que lo ha echado a empellones del corazón».[124] El discurso que va a divulgar, totalmente diferente en materia política pero no tan alejado del plano social y que le caracterizará tras la caída de la Monarquía, sigue una estructura muy clara y contundente. Los «males» de España tenían su origen en el liberalismo, verdadero culpable del creciente poder del socialismo y de la descristianización de la sociedad («Ese día ha llegado. Los hombres de las fábricas, de los campos y de las minas han perdido la fe. ¿Estará ya cerca el fin de la sociedad presente?»),[125] además –por supuesto- de la opresión del pueblo a manos de la burguesía. De esta manera, la legislación tendente a la separación Iglesia-Estado ha debilitado al catolicismo («La Revolución francesa siguió los mismos derroteros: comenzó privando al clero de los bienes y continuó despojando a los nobles. Socialismo, comunismo, sindicalismo, he aquí los frutos del gran latrocinio»)[126] y, consiguientemente, se ha procedido a una falta de fe en la sociedad. El capitalismo, inherente al liberalismo, había acrecentado la lucha de clases («Esta potente luz eléctrica nos muestra sus ruinas y danzando sobre ellas ejércitos de mendigos sin fe y de ricachones sin conciencia que se odian de muerte»)[127] y creado el ambiente propicio («Los padres han dejado la azada, y reunidos en corrillos, comentan el discurso del mitin o el furibundo artículo del periódico socialista. ¡Los padres han recibido los primeros fulgores de la Ilustración! Blasfeman, juegan, beben»)[128] para que el pueblo se ponga en manos de nuevas ideologías extranjeras, como el socialismo o el comunismo: «A fuer de imparciales hemos de confesar que el virus extranjero lo ha invadido todo… Hoy España, es una continuación de Francia, Inglaterra o Alemania».[129]

Tampoco faltaron en sus artículos, como ya era común, menciones a los predicadores del siglo de Oro, como el franciscano fray Diego de la Vega, al que le dedicó dos largos textos, centrados en la dedica-

124. *El Siglo Futuro*, «Las dos civilizaciones. Una visión de Donoso Cortés», 11 de septiembre de 1919.

125. *El Siglo Futuro*, «Un sermón del Padre Tarín», 11 de noviembre de 1919.

126. *El Siglo Futuro*, «Aquellos polvos…», 13 de noviembre de 1919

127. *El Siglo Futuro*, «En otro tiempo como ahora. A la luz de los vellones», 30 de diciembre de 1919.

128. *El Siglo Futuro*, «Los dos hogares», 6 de junio de 1919.

129. *El Siglo Futuro*, «El último figurín. Aires del extranjero», 14 de octubre de 1919.

ción a los pobres, y en los que de nuevo puso el énfasis en el desconocimiento que de ellos tenía la mayoría del clero.[130]

Antes de cerrar esta fase previa a la «aparición» del sacerdote Juan García Morales, debemos detenernos brevemente en un importante acontecimiento que le hubiese brindado a Hugo Moreno la oportunidad de ascender en el escalafón eclesiástico de la diócesis de Almería, lo que prueba que por esas fechas su vocación pastoral gozaba aún de gran peso. A finales de 1921, fray Bernardo Martínez Noval tomó posesión como nuevo obispo de Almería. Pocos días antes, había fallecido el sacerdote Bartolomé Carpente Rabanillo, responsable de la chantría de la catedral de Almería. Ante este vacío, diversos religiosos solicitaron al nuncio su presentación al Papa para dicha prebenda. Entre estos candidatos se encontraba el párroco de la iglesia de San Sebastián de Almería, Pío Navarro Moreno; Carmelo Gómez Jiménez, párroco de la iglesia de Santiago de Almería; José Mejías Torres, párroco de Níjar…, y Hugo Moreno López, que contaba con el total apoyo del anterior obispo, Vicente Casanova, que lo calificaba como «acto y buenísimo» para dicho cargo.[131] El puesto fue adjudicado, a principios de 1922, a Pío Navarro Moreno, al que se retrataba como «benemérito por su piedad y su santidad»,[132] y que dispuso del importante respaldo del arzobispo de Granada, los prelados de Valencia, Barbastro…[133]. Fue su último intento por regresar a Almería, su destino a partir de entonces estaría inevitablemente ligado a la capital madrileña, incluso cuando no gozase de los permisos eclesiásticos necesarios para permanecer en ella.

3. El *nacimiento* de “Juan García Morales”: la Segunda República española

A partir del año 1931 desaparece de forma abrupta de todas las revistas culturales y literarias españolas el nombre del cura Hugo

130. *El Siglo Futuro*, «De re literaria y algo más. Predicadores del siglo de Oro», 24 de agosto de 1918; y «La causa de los pobres en el siglo de Oro», 30 de septiembre de 1919.

131. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 202r, 10 de diciembre de 1921.

132. ASV, Nunciatura de Madrid, caja 868, folio 258r, 1922.

133. López Martín, J. L.: *La Iglesia de Almería y sus obispos…*, *op. cit.*, p. 1152.

Moreno López. Coincidiendo con esta ausencia surge con fuerza en el diario de izquierdas *Heraldo de Madrid* la firma de Juan García Morales, presbítero. En ninguna de las publicaciones de la época se lleva a cabo la menor identificación entre ambas personas. Incluso en la biografía de Andrés M.ª del Carpio se trata a Juan García Morales como si fuese un ente propio, sin reparar en ningún momento quién se ocultaba detrás de tal onomástica. La primera referencia bibliográfica que señala a Hugo Moreno como creador de este pseudónimo data de 1942, gracias al trabajo de recopilación de Eduardo Ponce y Florentino Zamora sobre los pseudónimos de la literatura española de la primera mitad del siglo XX.[134] El acceso a su expediente personal en el Archivo Diocesano de Madrid no deja lugar a dudas sobre el verdadero autor que se encontraba bajo la denominación de Juan García Morales. Lo curioso del caso, es que los apellidos de esta nueva identidad también se hicieron extensibles a algunos de sus familiares, en concreto su madre y su hermano: Pura García Morales y Néstor García Morales.[135]

El uso de pseudónimos por motivos religiosos, o sea, porque el autor es clérigo o pertenece a alguna orden religiosa y «pretende» ocultar su condición es una práctica común. El pseudónimo puede poseer tal fuerza –como en este caso– que borra o usurpa el verdadero nombre, como por ejemplo el del fraile mercedario Gabriel Téllez: Tirso de Molina. Lo sorprendente del uso de García Morales es que la condición de religioso no se oculta en ninguna circunstancia, simplemente se entierra la verdadera autoría. Aunque la misión del pseudónimo es ocultadora, «ha de dejar translucir, al menos, una forma de ser o pensar».[136] Algunos autores apuntan, incluso, que el *propio* Juan García Morales adquirió de manera puntual en sus artículos otro alias, el de Jerónimo Galián Navasaf,[137] con el que firmó en mar-

134. En la página 39 aparece la voz García Morales, Juan. Presbítero. Autor de obras como *¡Hipócritas, Farsantes y Fariseos!*, pseudónimo del sacerdote Hugo Moreno López. *Vid*., PONCE DE LEÓN FREYRE, E. y ZAMORA LUCAS, F.: *1500 seudónimos modernos de la literatura española (1900-1942)*. Madrid: Instituto Nacional del Libro.

135. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*, Dossiers d´étrangers: dossier de Juan García Morales, prètre espagnol exilé a Lyon après la guerre civile, «Carta del alcalde de Êcully (Lyon) al Prefecto del Rhone», 28 de septiembre de 1940.

136. SEMPERE CONGOST, J.: «El seudónimo en la literatura española», en *Estudios literarios al profesor Mariano Baquero Goyanes*. Murcia: 1974, pp. 489-493.

137. CHAMORRO MARTÍNEZ, M.: *1808-1936. Dos situaciones históricas concordantes*. Madrid: 1974, pp. 34-35.

zo de 1936, tras la euforia del triunfo del Frente Popular, una columna en la que opinaba abiertamente que «es preciso acabar con las organizaciones reaccionarias y con las oraciones antirrepublicanas de los curas navarros…» y que cuando «a los amantes de la democracia… se les acabe la paciencia… el conflicto puede ser de extraordinaria gravedad».[138]

¿Por qué adoptó Hugo Moreno un pseudónimo? ¿Por qué a partir de esta fecha? Y en relación al mismo interrogante, ¿Por qué el nombre de Juan García Morales? La respuesta es complicada. Desde 1927, sus licencias ministeriales –las cuales les permitían residir en Madrid y oficiar misa– habían sido suspendidas, cortando así su fuente natural de ingresos. Su continuación en la capital en fechas posteriores, sin permiso del obispado, debió molestar a las autoridades eclesiásticas, tanto a las madrileñas como a las de su diócesis natal. El regreso a Almería hubiese supuesto renunciar a una posición cultural y literaria destacada (recuérdese sus numerosas participaciones en revistas como *La Esfera*) dentro de los medios escritos madrileños.[139] Por tal razón, suponemos –no tenemos datos concretos que corroboren nuestra argumentación– que decidió ocultar su nombre bajo el apodo de Juan García Morales, en un momento en el que se propuso alterar su discurso ideológico y darse a conocer desde las páginas del *Heraldo de Madrid* como un sacerdote crítico con la jerarquía católica y con los partidos políticos de derecha. Probablemente, para evitar problemas a su familia más directa con las autoridades políticas y religiosas, este pseudónimo fue también arropado por su madre y hermano, que residían con él en Madrid. Desconocemos porque escogió este nombre,[140] aunque podría ser una elección azarosa, cuya única priori-

138. *Heraldo de Madrid*, «Navarra, foco de la reacción», por Jerónimo Galián Navasaf, 18 de marzo de 1936.

139. Como se expresa en algún artículo y se corrobora en la documentación francesa, el sueldo –pese a todo- que recibía por sus escritos en este diario no era suficiente para poder sobrevivir. Por ese motivo, se dedicó a dar clases de latín en su domicilio particular: «Los curas, después que la República nos deja pan pedir, hemos tenido que buscarnos la vida como Dios nos ha dado a entender. Yo me he dedicado a dar lecciones de latín. No creo que nadie tendrá que reprochármelo. Las lecciones, dicho sea de paso, en este Madrid tan católico, tan caritativo y tan bueno, se pagan muy mal». *Heraldo de Madrid*, «Lección de Latín», mayo de 1934.

140. A modo de hipótesis, podría tratarse de la combinación del nombre de dos religiosos destacados de Almería a principios del siglo XVII, periodo que él tan bien

dad sería que el nuevo alias fuese de fácil memorización y que se relacionase directamente con una postura anticlerical y antiderechista difundida por un propio miembro de la Iglesia, lo que daría más peso y morbo a sus afirmaciones. Era difícil prever en su evolución ideológica –a raíz del análisis de sus escritos en la década de los 20– un paso tan radical hacia principios de extrema izquierda –que en numerosas ocasiones desbordaban los límites de la libertad de opinión y prensa propia de cualquier democracia– como los que ahora defenderá. Había indicios que apuntaban hacia posiciones próximas al catolicismo social (por ejemplo, su evocación y colaboración con el Padre Tarín) y hacia un interés creciente por los más desfavorecidos, como se constata en su predilección por los predicadores del Siglo de Oro y sus obras en pos de los más humildes. Pero nadie podía intuir que de relatar las obras del escultor barroco Pedro de Mena pasaría a exclamar: «quiero un comunismo con Dios: pero odio de muerte a los ricos y a esas derechas, que hoy os quieren hacer comulgar con ruedas de molino».[141]

La primera actuación de renombre del *neonato* Juan García Mo-

---

conocía gracias al estudio de los predicadores de los reinados de los Austrias. Juan García, obispo de Almería entre 1587 y 1601, desempeñó su apostolado en un momento de extrema pobreza. Mantuvo, en ocasiones en contra de su voluntad, pequeños desencuentros con Felipe II y el Papa Sixto V. De esta manera, pese a que fue apremiado en tres ocasiones, no pudo satisfacer la demanda del poder real para que contribuyera con aprestos bélicos a las empresas militares en las que la Monarquía Hispánica estaba inmersa en esas fechas. Además, tampoco pudo realizar –como era su obligación tras permanecer 5 años como obispo residente- la visita *Ad Limina* a Roma, argumentado su elevada edad y los problemas consiguientes para dejar vacante la diócesis. Por su parte, Juan Morales fue nombrado por el obispo Juan García como Mayordomo del Hospital de Santa María Magdalena, destinado a la atención de los más desvalidos de la ciudad. *Vid.*, López Martín, J. L.: *La Iglesia de Almería…*, *op. cit.*, Vol. I, pp. 295-300.

141. *Heraldo de Madrid*, «¡Fui yo! El santo comunismo», 27 de mayo de 1932. Esta “identificación” entre cristianismo y comunismo –común en muchos artículos de García Morales- respondía a una tergiversada y muy personal interpretación de los versículos 44-47, capítulo II, de los Hechos de los Apóstoles, donde se recogía: «Todos los creyentes vivían unidos y lo tenían todo en común; vendían los posesiones y haciendas, y las distribuían entre todos, según la necesidad de cada uno. Todos los días acudían juntos al templo, partían el pan en las casas, comían juntos con alegría y sencillez del corazón…». *La Santa Biblia*. Madrid: Ediciones Paulinas, 1992, p. 1398.

rales fue su apoyo a la *Agrupación al Servicio de la República* (ASR). Nacida en 1931, se trataba de un movimiento político e intelectual que había de recoger la necesidad y el sentimiento de reconstrucción de España. En él se integraban personalidades como Ortega y Gasset, Gregorio Marañón o Pérez de Ayala. Su manifiesto fundacional apareció un mes después en el diario *El Sol*, y las adhesiones al mismo fueron enormes. El clero había sido excluido de participar en este manifiesto.[142] Una de las voces que protestaron abiertamente contra esta decisión fue precisamente la del religioso almeriense, que pese a esta limitación señalaba a Pérez de Ayala: «yo, sacerdote, me doy por invitado. Para mí ustedes tienen suficiente influencia y arraigo en mi ánimo» y se declaraba a favor de la República, ya que consideraba que la Monarquía no era consubstancial a España y que «hoy la última beata sabe que puede ser republicana, católica, apostólica y romana».[143]

Resulta complicado encasillar a García Morales dentro del amplio abanico de partidos que concurrieron a las elecciones constituyentes de junio de 1931. La investigadora Marisa Tezanos realiza una sugerente clasificación de los 22 sacerdotes que participaron en ellas. Distingue tres grupos ideológicos dentro del clero católico español: un sector identificado con planteamientos políticos republicanos y democráticos (como López-Dóriga o Basilio Álvarez); otro que se mantenía en la línea accidentalista y conservadora de Acción Nacional (Ramón Molina Nieto o Santiago Guallar Poza); y un tercer grupo que rechazaba el régimen y se incluían en planteamientos de carácter integrista (Ricardo Gómez Rojí y Antonio Pildaín).[144] De todas estas opciones, el sector al que le unían más vínculos sería el representado por López-Dóriga y Basilio Álvarez, ya que los tres compartían un notable compromiso social y un distanciamiento con las posi-

142. Márquez Padorno, M.: *La Agrupación al Servicio de la República. La acción de los intelectuales en la génesis de un nuevo Estado*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003, pp. 66-74.

143. Texto del *Heraldo de Madrid*, con fecha de 23 de febrero de 1931, reproducido en Márquez Padorno, M.: *La Agrupación al Servicio de la República…, op. cit.*, pp. 77-78-

144. Tezanos Gandarillas, M.: «El clero ante la República: los clérigos candidatos en las elecciones constituyentes de 1931», en Cueva, J. de la y Montero, F. (editores): *Laicismo y catolicismo. El conflicto político-religioso en la Segunda República*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2009, pp. 276-284.

ciones políticas y sociales de la Iglesia oficial. Además, estos religiosos tenían en común el abandono del traje talar en la vida social (se trataba así de romper la barrera simbólica que les apartaba del resto de la sociedad), relegando su uso a las actividades pastorales y políticas.[145] Como denunciaba el obispo de Madrid al tratar sobre García Morales: «solía vestir de paisano, pero usaba del traje talar precisamente para los mítines de escándalo político».[146] Sin embargo los dos diputados católicos –consiguieron representación en las elecciones de 1931- ofrecían una gran diferencia con nuestro biografiado: presentaban una dilatada trayectoria dentro de la política y del mundo sindical previamente a su participación en las Cortes.[147] Además, tanto López-Dóriga como Álvarez fueron suspendidos *a divinis* por la Iglesia y practicaron la transgresión reiterada, real o virtual, del celibato. Lo que queremos resaltar con esta exposición es que, pese a la popularidad que alcanzó García Morales –mediante sus artículos en un medio periodístico anticlerical–, su importancia real en el panorama político y religioso de esa época no fue tan relevante. Sus opiniones, que atraían de manera especial a las masas,[148] por lo visceral y profundo de sus embestidas a las clases más ricas y al clero, de un

145. *Ibidem*, p. 288.

146. González Gullón, J. L.: *El clero en la Segunda República…, op. cit.*, p. 230.

147. En el caso de López-Doriga, en los años 20 estaba al frente del Sindicato de Tipógrafos de Granada; fundó el Sindicato de Obreros Taquilleros y presidió la Federación de Círculos Católicos de Obreros. Por su parte, Basilio Álvarez desde temprana edad colaboró con el obispo de Orense, Carrascosa, en la defensa del sindicalismo católico; dirigió el diario *El Debate*, donde renovó el periodismo católico; y fue uno de los grandes impulsores de la Liga de Acción Gallega. Véanse, respectivamente, Morillas Brandy, J. A.: *Luis López-Dóriga, el deán republicano de Granada*. Granada: Comares, 2003; y Tezanos Gandarillas, M.: «Una sotana casi rebelde», *Espacio, Tiempo y Forma*. *Historia Contemporánea*. Madrid: UNED, 1997, pp. 151-177.

148. En diversas cartas remitidas por particulares al *Heraldo de Madrid* se elogiaba su trayectoria y opiniones con palabras como: «diariamente, con su brillante pluma, regala a la Justicia y a la Verdad sus valientes artículos, henchidos de buen sentido, inflamados por la llama ardiente del valor humano»; o «quiero, humanísimo maestro, ofrendarle la rosa encendida de mi fervorosa admiración; yo también quiero, noble y humilde discípulo de Cristo, enviarle mi más entusiasta felicitación por esos trabajos periodísticos que rezuman evangélica santidad y que son la flor de la crema por su profundísimo contenido social». *Vid*., *Heraldo de Madrid*, «Cartas abiertas a don Juan García Morales», 28 de noviembre y 4 de diciembre de 1934.

maniqueísmo muy acentuado,[149] provocaron un aluvión de quejas al obispado.[150] Este no se preocupó en exceso por su actividad. Sin embargo, trató –como escribía Mons. Eijo Garay– «atraerle al buen sendero», pero poco más. El hecho de que no fuese suspendido *a divinis* ni excomulgado son aspectos sintomáticos del interés que despertó entre la jerarquía eclesiástica madrileña. Otro cantar es el rechazo que provocó en determinados políticos, como Gil Robles, o sectores religiosos, como los jesuitas, que desde las páginas de su revista santanderina *Sal Terrae* combatieron con tesón sus proclamas: «¿no ha visto usted [Juan García Morales] cómo pinta al clero el periódico republicanísimo en que usted escribe? ¿Aún duda usted del cariño que se tiene a los curas?».[151]

Antes de entrar de lleno en este asunto y en los comentarios que provocaron en su sentir el cambio de gobierno de 1933, conocido

149. En el diálogo inventado entre dos personajes, utilizaba a Crisogono (partidario de la República) para atacar de manera encendida al poder establecido: «Las derechas no han hecho nada en beneficio del pueblo… Las clases altas y pudientes, amigas de la Monarquía, ¿han administrado Justicia»; y sobre la Iglesia extendía acusaciones como: «¿Qué le importaba al cardenal… que el obrero del campo o de las minas se muriera de hambre?» o «Estos curas y frailes de hoy, sin alma, sin corazón, sin sentimientos cristianos, van a la política, pero no a Cristo». Las derechas «representan el capital, son los grandes banqueros… son aquella raza de víboras, aquellos fariseos que llevaban la ley escrita en las orlas de sus vestidos y chupaban la sangre del pobre, comiendo y viviendo a su costa…». En contraposición, «siempre han existido izquierdas en nuestra patria, porque siempre ha habido oposición a la intransigencia, al fanatismo, a la injusticia… Las izquierdas representan al ejército de oprimidos y vejados por el capital, a la muchedumbre que durante siglos y años ha sido esclava de los poderosos y ha sufrido la tortura del martirio en el campo, en las minas, en los talleres y en la fábrica». *Vid.*, *Heraldo de Madrid*, «Charlas entre Marcelo y Crisogono», 14 de abril de 1931; *Heraldo de Madrid*, «¡Mirad, señor, cuánto va de Alfonso a Pedro!», 20 de junio de 1931; *Heraldo de Madrid*, «Católicos y católicos. Glosas a Van Tricht», 24 de noviembre de 1931; y *Heraldo de Madrid*, «Vulgarizaciones. Izquierdas y derechas», 20 de marzo de 1935.

150. En una de ellas, un católico anónimo protestaba por el «inoportuno y muy discutible artículo» que García Morales había publicado «en el diario de un Régimen, que, entre otros proyectos… tiene el de suspender las Órdenes Religiosas». En otra misiva, el presbítero Aurelio Cortés, de Sagunto, preguntaba al obispado si el escritor del *Heraldo de Madrid* era en verdad un sacerdote, ya que los feligreses de su parroquia se mostraban escandalizados por sus opiniones, que aparecían recogidas con relativa frecuencia en los diarios de su región, como por ejemplo *El Mercantil Valenciano*. ACCAM, A m 12.1. Expediente personal de Hugo Moreno López.

151. *Sal Terrae*, «La Jerarquía y las elecciones», 1934, Tomo XXIII, pp. 76-77.

como el bienio radical-cedista, daremos unas cuantas pinceladas sobre uno de los faros intelectuales que nuestro biografiado utilizó, una y otra vez, para guiar sus pasos en los temas de actualidad más candentes. Si hubo una figura que recibió mayor espacio y referencias, acogido como modelo de acción y pensamiento, fue el jesuita belga Victor Van Tricht.[152] Su vida[153] y más de 60 conferencias, que abarcaban cualquier aspecto relacionado con el mundo obrero y la sociedad cristiana fueron divulgadas en España por *El Mensajero del Corazón de Jesús* desde los primeros años del siglo XX, fueron leídas e interiorizadas al pie de la letra –como veremos a continuación– por Juan García Morales, que lo defendió a capa y espada ante cualquier leve crítica o sombra de duda que se vertiese sobre él mismo: «toda el alma del jesuita Van-Tricht está impregnada en el amor. Lo tacharon de socialista, de comunista, de anarquista. Siempre existen energúmenos dentro de nuestro campo».[154]

En una de sus textos más comprometidos con la clase trabajadora, el religioso belga describía el duro trabajo de un obrero en una fábrica, recordando de manera continua que detrás de «esos hombres ennegrecidos de carbón y por cuya piel quemada va dejando marcado un surco rojo el sudor que los corre» se encuentra un hombre, un ser con corazón cuyo motor vital es el cariño que recibe de su sufrida familia. Frente a él se encontraba el patrono, cuya riqueza «estará siempre marchada de sangre humana».[155] En la misma línea, García Morales al comparar la desigual vida entre empresarios y proletarios

152. P. Victor Van Tricht (1842-1897). Profesor de Ciencias y Matemáticas en diferentes ciudades belgas, colaboró con la *Revue des Questions scientifiques*. Fue especialmente conocido por sus conferencias religiosas y sociales dirigidas al mundo obrero, como *Deberes de los ricos en la actualidad*, *De la condición de los obreros en la sociedad cristiana*, *En la fábrica*… Se trata de uno de los grandes ideólogos europeos del catolicismo social. *Vid*., Deneef, A. *et al*. (dir): *Les jésuites belges, 1542-1992*. Bruselas: AESM Éditions, 1992, p. 359.

153. Descrita en España en una obra laudatoria y carente de datos concretos titulada *El P. Victor Van Tricht. El religioso, el escritor, el hombre de ciencia*, escrita por A. Madariaga y editada en Bilbao por la Compañía de Jesús. Se inspira, o copia en gran parte, el estudio elaborado por el historiador francés Maurice Lefebvre en 1898, con el título «Le RP. Van Tricht», y aparecido en la *Revue des Questions sciéntifiques*, pp. 67-106.

154. García Morales, J.: *El Cristo Rojo*, *op. cit*., 1935, p. 18.

155. Van Tricht, V.: *En la fábrica*. Conferencia familiar, Vol. LX. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913, pp. 8-9 y 43.

se detenía en el mismo argumento que Van Tricht, y escribía indignado que «el obrero quiere también vivir esa vida. Y para vivir tiene él sus manos, sus brazos, sus hombros, su inteligencia, su fuerza y su sangre…» E incide en que no son simples autómatas que trabajan de sol a sol, pues «el obrero también tiene corazón»[156]. Las causas que explicaban esta encendida defensa de los obreros y los pobres –tal y como hacía también el sacerdote belga– fue explicada por el presbítero almeriense, en referencia a su propia persona, de la siguiente manera:

> «La visión de aquellos hoyos del Quemadero, sepulturas abiertas en las estribaciones de la sierra; la de aquel Callejón del Hambre, donde ejércitos de mendigos y hambrientos, eran cruelmente asesinados por el chacal de la tisis; aquellos esqueletos que los viernes y los sábados salían de las tumbas, para recorrer la ciudad, buscando como perros hambrientos entre las basuras y desperdicios algún hueso que roer… Todo esto junto, levantó en mi alma de adolescente la indignación y la rebeldía…».[157]

La oposición del cardenal Segura al nuevo régimen republicano fue igualmente motivo de indignación para el columnista almeriense. Tomando de nuevo prestado el pensamiento de Van Tricht, que explicaba que cuando las leyes eran injustas podían ser derrumbadas por la determinación conjunta de los obreros; de igual manera, caería –según la lógica de García Morales- el cardenal-primado si no daba «acatamiento, sumisión y respeto» a la República, y le recomendaba seguir el ejemplo de «un cura humildísimo, pintor, músico, historiador… un alma cristiana que gritaba allá en la bruma de Flandes ante los capitalistas, ante los ricos, sin temor a nadie más que a Dios».[158] García Morales dedicó una larga alabanza al «discípulo del Dios obrero», como bautizó en alguna ocasión a Van Tricht, lamentando que su obra no hubiese tenido una mayor divulgación entre la aristocracia y la Iglesia española, los cuales deberían haber difundido sus teorías entre las juventudes obreras del país para evitar que éstas atentaran

156. *Heraldo de Madrid*, «Charlas entre Marcelo y Crisogono», 14 de abril de 1931.

157. García Morales, J.: *Tres años de lucha…*, *op. cit*., p. 6.

158. *Heraldo de Madrid*, «¡Mirad, señor, cuánto va de Alfonso a Pedro!», 20 de junio de 1931.

–como había sucedido con la quema de conventos e iglesias en Madrid en 1931– «contra el altar y el trono».[159] Apeló también a sus escritos para justificar la actuación del pueblo en los sucesos de Casas Viejas y de Asturias. Para el presbítero andaluz estos incidentes no habrían tenido lugar si las clases pudientes se hubieran preocupado por la precaria vida de los campesinos o mineros: «Vivir es no carecer de lo necesario… vivir es tener su casa propia con ciertas comodidades… Vivir es llegar a la vejez y no tener que mendigar por las calles».[160] Corroboró, además, la defensa que Van Tricht hizo de los hijos de los obreros en la conferencia *Los chicos de la calle*, aquejados por el derrumbe de dos pilares básicos: la familia y la escuela.[161] Estos conceptos se esgrimieron en el artículo «¿Se puede hablar a favor de los niños?»,[162] donde explicaba molesto que la caridad hacia los menores era partidista y ponía el ejemplo de Paquito, «al que se le han cerrado todas las puertas porque era hijo de un comunista peligroso», por tanto, alejado de la escuela y con una familia desestructurada –el padre se encontraba en la cárcel–, se veía abocado al mundo de la calle y de la delincuencia.[163]

Uno de los aspectos más llamativos donde la pluma de nuestro protagonista se dejó guiar más decididamente por la mano de Van Tricht es el referente al perdón de los delitos. Mostrando una gran equidad y comprensión –lo que se echa a faltar en muchos de sus escritos–, García Morales no dudó en pedir –como hará igualmente con los sentenciados tras la revolución de Asturias de 1934– el indul-

159. *Heraldo de Madrid*, «Glosas a Van Tricht», 24 de noviembre de 1931.

160. Palabras de Victor Van Tricht reproducidas por García Morales en *Heraldo de Madrid*, «Los sucesos de Casas Viejas», 18 de enero de 1933; y *Heraldo de Madrid*, «La catedral de Reims», 25 de octubre de 1934.

161. Van Tricht, V.: *Los chicos de la calle*. Conferencia familiar, Vol. XIX. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913, pp. 19-59.

162. *Heraldo de Madrid*, «¿Se puede hablar en favor de los niños?», 5 de noviembre de 1935.

163. Este tema fue sacado a colación a tenor de la celebración de la Asamblea de la Confederación Nacional de Maestros, a principios de noviembre de 1935, en la que en la sesión de clausura pronunció un discurso Marcelino Domingo. El ex ministro de Instrucción Pública defendió la gestión que la República había hecho en materia de educación y denunció que desde el cambio de gobierno en 1933 más de 50.000 niños se habían quedado sin escuela. *Heraldo de Madrid*, «En la sesión de clausura celebrada por la Confederación Nacional de Maestros pronuncia un importante discurso sobre enseñanza don Marcelino Domingo», 2 de noviembre de 1935.

to para el general Sanjurjo, sin importar que este militar hubiese pretendido acabar con el régimen republicano que él tanto amaba. En una de sus conferencias, Van Tricht –apelando a la más alta piedad cristiana– señalaba que «para nosotros es de fe que no hay crimen, por odioso, por vil, por irritante y perverso que sea, que no pueda aspirar al perdón y no lo obtenga de hecho por el arrepentimiento».[164] En virtud de estos mismos principios, el religioso almeriense argumentaba que «las ideas no se pueden combatir con degollinas o fusilamientos. Sería esto retroceder, pero no avanzar. Piedad, señores, piedad para el general Sanjurjo».[165]

Otras influencias o citas constantes palpables en los artículos de García Morales fueron, en primer lugar, León XIII y la *Rerum novarum*. Se apeló a dicho pontífice, «de entendimiento luminoso», para explicar que de la España católica no quedaban más que sus monumentos, ya que «desde la Restauración acá, la historia eclesiástica española es un baldón…», lo que ha tenido como consecuencia que «el pueblo no es católico, no entiende de catolicismo…».[166] Además, como reflejó Del Carpio, la admiración del sacerdote almeriense por León XIII y su más famosa encíclica fue enorme, «la encíclica… se la sabía de memoria» y en palabras del biografiado: «si los hombres de Estado católicos hubieran practicado a tiempo los remedios preconizados en la encíclica, la suerte del problema del trabajo hubiera sido benéficamente diferente».[167] Especial atención recibieron también dos eminentes personalidades del catolicismo norteamericano, el cardenal y obispo de Baltimore, James Gibbons; y John Ireland, arzobispo de St. Paul (Minnesota); enfrentados a los prelados conservadores de su país, como el arzobispo de New York, Michael A. Corrigan, opuestos a su línea liberal y transformista de la Iglesia.[168]

164. Van Tricht, V.: *Los perdones*. Conferencia familiar, Vol. XLVI. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913, p. 10

165. *Heraldo de Madrid*, «Piedad, señores, piedad», 25 de agosto de 1932. Otro artículo donde se mencionó la obligación del perdón y redención hacia los presos y criminales fue el publicado en *El Luchador: diario republicano* (Alicante), «Los presos comunes», 8 de mayo de 1936.

166. *Heraldo de Madrid*, «La decadencia de la España católica», 25 de agosto de 1931.

167. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit.*, pp. 42-43.

168. Sobre este tema véase, Fogarty, G. P.: *The Vatican and the Americanist Crisis*, Roma, 1973.

Gibbons (que fue un firme defensor de la Iglesia mexicana frente a las medidas anticlericales de Venustiano Carranza y Pancho Villa, tema silenciado en las citas de García Morales)[169] fue retratado como «una de las figuras más eminentes del catolicismo». Aprovechando el discurso dado por Mons. Ireland en su obra *La Iglesia y el siglo*,[170] cuyos párrafos más significativos fueron recogidos en *Heraldo de Madrid*, García Morales abogaba por el régimen republicano: «La Iglesia puede vivir con todas las formas de gobierno. Ratificadas por el pueblo todas son legítimas».[171] E iba más lejos, siguiendo con las tesis de dicho religioso, al escribir que «dejemos que las ideas comunistas, anarquistas o socialistas marchen por sus cauces; no pongamos diques al torrente de aguas».[172]

Finalmente, encontramos las continuas referencias a los ya mencionados religiosos españoles, Basilio Álvarez y López-Dóriga. Sus obras y actividades recibieron constantes elogios desde las páginas del *Heraldo de Madrid*. Del primero de ellos se dijo que era «tal vez el talento más portentoso de la Iglesia española en el alborear del siglo XX»;[173] se le calificó como «orientador del catolicismo»[174] y «gran maestro e insigne tribuno».[175] En el caso del deán granadino, recibió todo su apoyo por la reciente suspensión *a divinis* tras secundar la ley republicana que proclamaba la separación del Estado y la Iglesia.

169. MEYER, J.: «La Iglesia católica de los Estados Unidos frente al conflicto religioso en México, 1914-1920», en *CIDE* (Centro de Investigación y Docencias Económicas), nº 43, México, 2007, pp. 1-38. Online: http://aleph.academica.mx/jspui/handle/56789/4357 (página consultada en diciembre del 2011).

170. Su título original era *The Church and Modern Society* (1905). Uno de los temas capitales de esta obra era que la Iglesia y la democracia norteamericana eran inseparables.

171. *Heraldo de Madrid*, «¿Cuántos catolicismos hay en el Mundo?», 27 de mayo de 1932.

172. *El Progreso. Semanario Demócrata Agrario* (Villaviciosa), «Paz en la tierra a los hombres de buena voluntad», 17 de enero de 1934. Todas las crónicas publicadas por García Morales en el *Heraldo de Madrid* fueron recogidas en este diario, que se encuentra accesible para el año 1934 en, RIVERO, S. y GONZÁLEZ, E.: *Villaviciosa, 1934. Reproducción de los semanarios "Orientaciones" y "El Progreso"*. Villaviciosa: Ediciones La Oliva, 1996.

173. *Heraldo de Madrid*, «¿Por qué soy yo desgraciado?», 24 de enero de 1934.

174. *Heraldo de Madrid*, «Un grito en el desierto. Las derechas españolas», 3 de noviembre de 1931.

175. *Heraldo de Madrid*, «Dos cartas. El sacerdocio no es carrera», 4 de enero de 1933.

Como respuesta a esta medida, volcó toda su animadversión contra el vicario capitular de Granada y obispo de Tabbora, Lino Rodríguez Huesca, impulsor de tal acción,[176] y al que acusaba de «echar carne a los buitres» porque López-Dóriga no obraba tan *correctamente* como otros diputados católicos, a saber, Pildaín, Molina Nieto y Gómez Rojí.[177] Las simpatías fueron mutuas, en consecuencia, el diputado Basilio Álvarez bautizó a Juan García Morales como «santo laico» a raíz del prólogo que escribió para la obra del mismo, *¡Hipócritas!¡Farsantes!¡Fariseos! (Visión de la España derechista)*.[178] ¿Por qué le categorizó con dicho adjetivo? No se trata de una cuestión estéril, pues quizás Basilio Álvarez disponía de algún dato -que desconocemos– que pudiese corroborar las denuncias de «falso religioso» que las derechas hacían gravitar sobre el sacerdote almeriense. Esta es una cuestión que queda abierta en la presente investigación y que esperemos que pueda ser verificada o desmentida en un futuro.

La etapa más activa y prolífica de Juan García Morales durante la Segunda República coincide con el bienio radical-cedista y las medidas que del mismo se desprenderán: revisión de la Constitución del

176. *Heraldo de Madrid*, «El caso del deán de Granada. D. Luis López-Dóriga», 6 de noviembre de 1931.

177. *Heraldo de Madrid*, «Carne a los buitres. Otra vez lo del deán de Granada», 16 de diciembre de 1931.

178. García Morales, J.: *¡Hipócritas!¡Farsantes!¡Fariseos! (Visión de la España derechista)*. Madrid, 1933, p. 7. La recensión de esta obra en agosto de 1933 fue la siguiente: «Este volumen está integrado por 52 artículos publicados primitivamente en *Heraldo de Madrid*. Con variedad de asunto y entonación, la tesis que en todos ellos sustenta el autor es la misma: el apoyo que se debe prestar al pueblo en sus ansias de justicia y la independencia que debe tener la Iglesia respecto de las formas de gobierno. Exposición de casos de injusticia social que hay que remediar son los artículos que llevan por título: "La bordadora", "Ha muerto un albañil", "El Cartero", etc. El problema religioso merece gran atención al autor. Censura a las derechas, mal orientadas, y no comprende "la actitud de feroz intransigencia de los católicos para la República", ni que "se quiera hacer un arma de la religión para combatir el nuevo régimen". Y es que hoy, según el autor, se confunde el clericalismo con el catolicismo. "El clericalismo es política, dice; el catolicismo religión. Y los clericales, a la sombra del catolicismo, quieren escalar la política". El título de la obra lo es asimismo de un artículo dedicado a esos católicos que toman la religión como un medio para hacer política». *Archivos de Literatura Contemporánea. Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Históricas. Índice literario*, año II, nº 7. Madrid: agosto de 1933, pp. 199-200. http://ufdc.ufl.edu//UF00089412/00012 (University of Florida Digital Collections). Página web consultada el 7 de febrero de 2012.

31, fundamentalmente en lo que tenía de contenidos laicistas y socializantes; la supresión de la reforma agraria, o la amnistía para todos los delitos políticos.[179] No es casualidad que en estos años aparezcan tres de las obras del religioso almeriense, la señalada en el párrafo anterior además de *Tres años de lucha (a favor de los humildes)*[180] y *El Cristo rojo*, ambas de 1935, que fueron una recopilación de sus escritos más combativos contra las derechas, de defensa de los más desvalidos de la sociedad, y la expresión más palpable de su anticlericalismo. Tanto la obra *¡Hipócritas...!* como *El Cristo rojo*[181] estuvieron dedicadas a los máximos responsables de aquellos diarios que más cabida dieron a sus ideas. Nos referimos a Manuel Fontdevila,[182] director del *Heraldo de Madrid* y Vicente Fe Castell, responsable de *El Mercantil Valenciano*, que en 1936 se presentó como candidato independiente por Castellón, a petición de Izquierda Repu-

179. Callahan, W. J.: *La Iglesia católica en España*. Barcelona: Crítica, 2003, pp. 245-272.

180. «Se trata de una recopilación de artículos que previamente vieron la luz periodística en los años 1932 a 1934, inclusive. Todos ellos se refieren de un modo inmediato a las vicisitudes de la política española durante ese periodo de tiempo y a las luchas entre las distintas facciones que se disputan el Poder. El autor toma partido resueltamente a favor de la ideología y de los procedimientos izquierdistas. Con frase tomada del léxico taurino dice que escribe, "para los tendidos de sol", y justifica tal predilección por su amor al pueblo, cuyas aspiraciones reivindicatorias comparte y defiende. Todos los artículos participan de este espíritu combativo y están escritos con una prosa rápida y expresiva de fácil alcance popular». *Archivos de Literatura Contemporánea. Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Históricas. Índice literario*, año IV, nº 10. Madrid: diciembre de 1935, p. 236. http://ufdc.ufl.edu//UF00089412/00012 (University of Florida Digital Collections). Página web consultada el 7 de febrero de 2012.

181. El título de esta obra se relaciona con un incidente sucedido en el pueblo leonés de Bembibre. Tras la quema de la iglesia por los revolucionarios, estos salvaron esta escultura y le pusieron bajo la misma un cartel en el que se podía leer: «Cristo rojo: a ti no te hacemos daño porque eres de los nuestro». García Morales, J.: *El Cristo Rojo*. Madrid: Editorial Castro, 1935, pp. 19-20.

182. El famoso periodista César González-Ruano, redactor del *Heraldo de Madrid* entre 1929 y 1931, nos deja una semblanza muy interesante de este personaje: «Fontdevila era un catalán nada escritor y poco periodista, pero que tenía grandes condiciones de capataz de empresa, de capitán de barco pirata. Había reunido una Redacción inteligente [el redactor-jefe, Carlos Sampelayo; Luis de Armiñán Odriozola, futuro Gobernador Civil de Córdoba entre 1933 y 1934; o Juan González Olmedilla, poeta andaluz del grupo modernista del novecientos], audaz y hambrienta, en la que no había ni un tonto…» *Vid*., González-Ruano, C.: *Memorias: mi medio siglo se confiesa a medias*. Madrid: Renacimiento, 2004, pp. 149 y 162-164.

blicana, a favor del Frente Popular.[183] La CEDA, con sus 115 diputados –en la primera vuelta de las elecciones de noviembre de 1933– y su líder, José María Gil Robles, fueron sus principales obsesiones. Dos días antes de la celebración de la segunda ronda de las elecciones, García Morales avisaba temeroso que el país se encaminaba a la perdición si los partidos conservadores se hacían con el poder: «Todo esto ha sido un error, un error gravísimo y lamentable, que tendrán que purgar las derechas con lágrimas de sangre. La precipitación y el alocamiento nos lanzan con vértigo al abismo».[184] Y parte de la responsabilidades de esta victoria electoral, las hacía recaer directamente en las mujeres: «este edificio de la República que todos estamos levantando a costa de sudores y fatigas, ¿podrá derrumbarse por haber concedido prematuramente la Cámara el voto al sexo femenino?».[185] Con anterioridad a esta crítica de género, ya había arremetido en artículos anteriores contra las «mujeres y damas católicas de derechas», a las que consideraba punta de lanza de la CEDA para alcanzar el poder: «ellos disponen del dinero y de las damas católicas. Las mujeres, hermanas, hijas y madres de los obreros de los humildes, no tienen ni cédula personal. Ahora van a votar las *hembras*. ¿Dejaremos que la caverna nos gane la batalla?».[186] Poniendo el ejemplo de ilustres féminas de antaño, «que jamás se han mezclado en la política… católicas o no, ellas no hacen propaganda de sus ideas; no van al mitin; no hacen periódicos», se quejaba de la proyección pública y política el género femenino conservador, «¿De dónde nos ha salido esta nueva generación? ¿Dónde se ha forjado?... ¿Es este el catolicismo con que nos quieren hacer comulgar las damas católicas de nuevo cuño?».[187]

Casi una veintena de columnas giraron en torno a la persona y figura de Gil Robles, que fue considerado por la estilográfica del cura

183. Checa Godoy, A.: *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1989, pp. 134.

184. *Heraldo de Madrid*, «No es la hora de las derechas», 28 de noviembre de 1933.

185. *Heraldo de Madrid*, «Meditaciones. El mundo se perdió por una mujer», 24 de enero de 1933.

186. *Heraldo de Madrid*, «Capital y damas católicas. El bloque de las derechas», 16 de febrero de 1932. El subrayado es nuestro.

187. *Heraldo de Madrid*, «Enseñanzas. Las damas católicas de nuevo cuño», 20 de abril de 1932.

andaluz como el principal mal de la República, bayoneta de los más poderosos para destruir las políticas del anterior Gobierno: «el clero tiene puestas sus esperanzas en él. Los ricos lo banquetean de lo lindo; lo congestionan a fuerza de comilonas».[188] Y eran precisamente estos grupos los que apoyaban sus medidas: «¿Con qué valores cuenta este hombre para hacerse dueño del Poder? ¿Con millonarios, aristócratas, frailes, curas, monjas y ancianos desamparados?».[189] Frente a ellos, se posicionaba el grueso de la población, que no merecía la menor consideración por parte de Gil Robles: «Harto el pueblo de trabajar y de sufrir, se ha sentado, como Jesús en el pozo, en espera de una gota de agua para refrescar sus labios sedientos. Y todavía esas derechas de Gil Robles, que tanto alardean de caridad y de Justicia, no han tenido entrañas para darles una gota de agua».[190] Y si había alguien responsable de los actos anticlericales sucedidos durante los primeros meses del nuevo régimen político del 31 eran los partidos de derechas, llámense estos Acción Popular o CEDA, y la propia Iglesia católica: «¿Acaso en España no han sido los religiosos y los clérigos los que han educado al pueblo?... Échese la culpa de estos desastres a las derechas españolas, que no supieron educar al pueblo y siempre lo trataron a taconazos».[191] En vísperas de las nuevas elecciones que se celebrarían en febrero de 1936, el presbítero republicano se presentaba como un propagandista más a favor de la candidatura de Azaña, al que elogiaba («el discurso del insigne estadista don Manuel Azaña no tiene réplica. Nosotros somos más, somos la mayoría; somos los mejores»),[192] frente a sus oponentes, que habían sumido al país en una crisis sin fin: «la vida de la nación paralizada; el paro obrero sin resolver; los jornales, de hambre lo mismo que en los tiempos de la odiosa Monarquía…».[193] Por todo lo expuesto, es comprensible que la victoria del Frente Popular fuese recibida con especial júbilo por García Morales: «Dios nos ha oído. El triunfo ha sido nuestro. Dios nos ha oído; porque en nuestras cortas oraciones no pedíamos más que el triunfo de la causa del pue-

188. *Heraldo de Madrid*, «Los enemigos de la República. Otra vez Gil Robles en danza», 7 de octubre de 1932.

189. *Heraldo de Madrid*, «Las locuras de Gil Robles», 4 de junio de 1934.

190. *Heraldo de Madrid*, «Cuaresmales. Cuarto viernes», 29 de marzo de 1935.

191. *Heraldo de Madrid*, «Viernes Santo», 14 de abril de 1935.

192. *Heraldo de Madrid*, «España, por Azaña», 21 de octubre de 1935.

193. *Heraldo de Madrid*, «Atisbos. La vergüenza de las derechas», 8 de noviembre de 1935.

blo, la reconquista de la República del 14 de abril».[194] Las constantes acometidas contra Gil Robles, práctica común desde los sectores de izquierda así como las de los grupos de derecha contra Azaña o Largo Caballero, no quedaron en papel mojado. Solo un año después, en enero de 1937, el líder de la CEDA denunciaba a través de la prensa internacional, en este caso a través del rotativo británico *The Universe*, a Juan García Morales, al que le quitaba toda credibilidad como religioso por «estar suspenso por las autoridades eclesiásticas», por lo que su campaña de captación de católicos en el extranjero, impulsada por Ossorio y Gallardo, estaba destinada al fracaso.[195]

Aparte del análisis de sus escritos en *Heraldo de Madrid* entre 1933 y 1936, conviene detenerse en sus principales participaciones en asuntos de índole política y religiosa. Un tema que traerá consecuencias negativas –aunque el interesado ya hubiese fallecido– será su relación con el *Boletín Oficial y Revista Masónica del Supremo Consejo del Grado 33*, a raíz de la publicación en él, en septiembre de 1934, del artículo «El catolicismo español, rezagado ante el avance social», que ya había sido publicado en *Heraldo de Madrid* y recopilado en *El Cristo Rojo*. Aprovechando sendas exposiciones del cardenal Gibbons y del arzobispo Ireland, García Morales realizó un análisis sobre los diferentes caminos por los que transitaba el clero y el pueblo. Para ello, se recurría de nuevo a los grandes predicadores y ascetas del siglo XVII, que «jamás resonaron en las escuelas». Se pretendía con este recurso, denunciar el aislamiento de la Iglesia católica española y su «culpabilidad» en el creciente odio de los ciudadanos contra ella: «La quema de conventos e iglesias lo han achacado a la impiedad, a la masonería, al judaísmo; pero todavía no han confesado su propia culpa»,[196] Cuatro años después de su muerte en el exilio francés, en 1948, el Jefe de la Sección Especial de la Delegación Nacional de Servicios Documentales halló en sus archivos dicho escrito. Acto seguida dio cuenta del mismo al Presidente del Tribunal

194. *Heraldo de Madrid*, «¡Victoria! Dios nos ha oído», 18 de febrero de 1936.

195. *Documentos inéditos para la historia del Generalísimo Franco*, Vol. I. Madrid: Fundación Nacional Francisco Franco, 1992, «Declaraciones de José María Gil Robles a *The Universe*. Réplica a Ossorio y Gallardo que se presenta como católico y no lo es», 22 de enero de 1937, p. 110.

196. *Boletín Oficial y Revista Masónica del Supremo Consejo del Grado 33*, «El catolicismo español, rezagado ante el avance social», por Juan García Morales. Madrid, septiembre de 1934, pp. 4-5.

Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo, que le abrió sumario y pidió información sobre Juan García Morales –del que afirmaba no poseer ningún dato– a la Dirección General de Seguridad. Tras varios trámites judiciales y administrativos, y ante la imposibilidad de localizarle, fue declarado en rebeldía y el expediente archivado en octubre de 1955. Finalmente, su caso fue reabierto, en mayo de 1959, por si se había obtenido algún nuevo dato desde la fecha anterior sobre su domicilio y filiación.[197]

Su nivel máximo de implicación política con la Segunda República tuvo lugar en 1933, donde tuvo la ocasión única de poder cambiar el orden social que tanto rechazo le provocaba, es decir, la dicotomía entre ricos y pobres. En noviembre de ese año viajó a la provincia de Cáceres, donde por recomendación del secretario del Ministerio de Instrucción Pública, Víctor Vila, entró en contacto con Antonio de la Villa, fundador y director del diario republicano *Región*. Estos hombres, junto al ministro de Agricultura, Marcelino Domingo, querían presentar una candidatura por Cáceres a las elecciones que se iban a celebrar en el otoño de 1933. Bajo las siglas del Partido Republicano Radical Socialista Independiente (PRRSI), se presentaba una nueva coalición política dirigida a un amplio público:

> «Existen personas en esta provincia, que calladamente vienen realizando con toda independencia una labor en el más sano sentido izquierdista. Existe una falange de mujeres, fervorosas católicas que aman su religión y odian los manejos clericales. Existe un núcleo de pequeños propietarios, aparceros y arrendatarios directos de la tierra, que tienen su fe cada día más creciente en la República… La candidatura que se ofrece por el Partido Radical Socialista Independiente, pretende recoger todos estos anhelos, ya que sus componentes están bien probados en su conducta y amor por la causa de los que luchan por una fraternidad, una libertad y una igualdad, que es la única y verdadera conquista de la República».[198]

197. Centro Documental de la Memoria Histórica (en adelante, CDMH – Salamanca-), Sección Especial Masonería B, Carpeta 323, Expediente 24; y CDMH, Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo, Expediente 27.899.

198. *Región. Diario de la República*, «Momentos decisivos», 13 de noviembre de 1933.

Tras diferentes gestiones, esta candidatura estaría integrada por el referido Antonio de la Villa (en 1931 se había presentado por el Partido Radical Socialista obteniendo más de 44.000 votos),[199] Victoria Kent (ex directora de Prisiones), Alardo Prats Beltrán (redactor de *El Sol*), Aurelio Alonso (médico y presidente del Comité Provincial del PRRSI) y los sacerdotes Eloy Gallego Escribano[200] (*Padre Revilla*) y Hugo Moreno López.[201] Uno de los temas capitales de esta candidatura era impulsar la Reforma Agraria en Cáceres, cuyos desmanes y paralizaciones habían provocado crecientes tiranteces entre Manuel Azaña y Marcelino Domingo.[202] Pese a los esfuerzos, los resultados de esta candidatura fueron muy pobres, ya que solo obtuvieron 766 votos (por tanto, sin representación) frente a los 116.014 del *Frente Antimarxista* (4 escaños CEDA y 3 escaños Radicales).[203] Pese al revés electoral, constituye un paso al frente de primer orden en la trayectoria política del sacerdote García Morales, que pretendía pasar de la crítica periodística al debate en el Congreso.

Pasados los años, su relación con políticos y técnicos adscritos a Izquierda Republicana (Marcelino Domingo fue uno de los fundadores de esta coalición política), y en estrecha relación con la Reforma Agraria, siguieron muy vivos. Especialmente interesante es la correspondencia con el catalán Adolfo Vázquez Humasqué.[204] Su amistad

199. Ayala Vicente, F.: *La vida política en la Provincia de Cáceres durante la II República*. Cáceres: Institución Cultural "El Brocense", 2002, p. 84.

200. Dicho religioso se había declarado, tras un pasado vinculado al mundo militar, como republicano durante la Dictadura de Primo de Rivera. Era un sacerdote sensibilizado con los problemas sociales, especialmente en el ámbito agrario. Cuando se proclamó la Segunda República se encontraba trabajando con los campesinos de la Alta Extremadura. Aceptaba del marxismo sus principios económicos. En cuanto a la Iglesia católica –al igual que Juan García Morales- criticaba su vinculación con el poder político y su rechazo al régimen republicano. Fue fusilado por la coalición golpista en julio de 1936 cerca de Burgos. Información facilitada por la investigadora Marisa Tezanos a partir de los datos recogidos en periódicos como *Diario de Córdoba* (4 de junio de 1931), *ABC* (13 de julio de 1937, 19 de abril de 1938) o *La Croix* (8 de enero de 1937).

201. CDMH, Político-Social Madrid, Carpetas 380, 397 y 445, noviembre de 1933.

202. Ayala Vicente, F.: *La vida política en la Provincia de Cáceres…*, *op. cit.*, pp. 219-220.

203. *Ibidem*, p. 92.

204. Militante del partido de Acción Republicana de Manuel Azaña (y más tarde de Izquierda Republicana) formó parte de la Comisión Técnica Agraria encargada de

venía de antiguo, y García Morales defendió con vehemencia su figura para que fuese nombrado años atrás ministro de Agricultura, aunque sin éxito. La confianza entre ambos era tal que el sacerdote almeriense no tuvo reparos en pedirle que intercediese a favor de su sobrino, Fermín Arroyo Barcino (secretario personal, que le ayudaba a causa de sus problemas oculares), ante el teniente coronel de carabineros de Madrid:

> «Tengo en esto, queridísimo Adolfo, tanto interés como por mí mismo. Lo dejo todo en sus manos. Este muchacho es de la F.U.E [Federación Universitaria Española]; tengo en él absoluta confianza; es de lo mejor que he tratado. Desde que me quedé mal de la vista, él me ayuda a escribir las cartas y me sirve de Lazarillo. Con esto está dicho todo para recalcarle mi interés. Sabe escribir a máquina y es un chico despierto y despejado. No pido para él más que un destinito para que pueda costear sus estudios. No tiene padre».[205]

En octubre de 1934, bajo el impacto de la insurrección de Asturias, se aprobó en Cortes la ley que reintegraba la pena de muerte en España. La iniciativa fue rechazada contundentemente por las izquierdas. De inmediato, como respuesta esta medida, se creó la *Agrupación de Abogados Defensores de los encartados por los sucesos de Octubre*

---

elaborar el primer proyecto de reforma agraria durante mayo-julio de 1931. Fue nombrado gobernador civil de Jaén el 24 de septiembre de 1931. En los tres meses que estuvo al frente del Gobierno Civil se implicó activamente en la política reformista del gobierno de diversos modos, por ejemplo, instando al aseo y limpieza de los pueblos como medio de procurar trabajo a las clases obreras, ayudando a la aplicación de disposiciones sobre el laboreo forzoso y procurando con diversas aclaraciones el cumplimiento de las bases de trabajo, tanto por parte de obreros como patronos. Pocos días antes de que concluyera el año 1931, dejaba el gobierno civil de Jaén y era nombrado, en enero de 1932, Inspector General de los Servicios Social-Agrarios. El 13 de octubre de 1932, fue nombrado Director General del Instituto de Reforma Agraria (IRA). Sin embargo, apenas si estuvo cuatro meses en la dirección del IRA, hasta que fue nombrado de nuevo para ese cargo el 3 de marzo de 1936. *Vid.*, ROBLEDO, R.: «Breve semblanza de Adolfo Vázquez Humasqué», en «La cuestión agraria: de los ilustrados a la globalización», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, nº 26, 2007, pp. 116-117.

205. CDMH, Político-Social Madrid, carpeta 490. «Carta de Juan García Morales a Adolfo Vázquez Humasqué», 29 de mayo de 1936.

de 1934 (ASO), que se movilizó por todo el país contra la pena de muerte. El 5 de diciembre, ASO –bajo la presidencia honoraria de Ramón del Valle Inclán– elaboró el «Manifiesto a la opinión», que luchaba por lograr la abolición de tal ley penal. El documento –que logró más de doscientas mil firmas– contó con la adhesión de numerosas personalidades (Ramón J. Sender o José Giral), sindicatos y partidos políticos. Uno de estos firmantes fue Juan García Morales.[206] Su postura contra la pena máxima, como expusimos en páginas previas, era de total rechazo –ya fuesen los condenados de izquierda o derechas (coronel Sanjurjo)–, por lo que su apoyo a este manifiesto era algo más que lógico. Más extraña es su ausencia en el «Manifiesto contra la guerra y el fascismo» del año 1935, que cincuenta personalidades católicas –de todos los colores políticos– redactaron como respuesta al ataque italiano sobre Abisinia. Entre estos firmantes se encontraban Alfredo Mendizabal, Antonio de Luna, Pedro Sangro y Ros de Olano, Juan Zaragüeta (estos cuatro académicos habían tenido un destacado protagonismo en las *Semanas Sociales* de octubre de 1933),[207] José Mª Semprún, José Bergamín o el sacerdote Leocadio Lobo.[208]

Sin embargo, sí que participó junto a otra organización que, al igual que la anterior, también denunciaba las agresiones y violaciones de derechos en el plano internacional. Se trataba del *Comité de Amigos de Portugal*, que protestaba contra «los métodos brutales de la dictadura fascista de Salazar», y en la que –entre otros– se incluían Ramón J. Sender, Álvarez del Vayo, Antonio Machado o Dolores

206. Sobre este asunto véase, Oliver Olmo, P.: «La suerte del general Goded. Cultura punitiva y cultura de guerra en la revolución española de 1936», *Jerónimo de Zurita*, nº 84, 2009, pp. 51-52.

207. Celebradas entre el 15 y el 22 de octubre, se compusieron de 20 conferencias en las que se abordó la relación entre la Iglesia católica y la cuestión social. En referencia a los nombres citados, sus conferencias fueron: «Principios y relaciones del Servicio Social», por Pedro Sangro y Ros de Olano, académico de Ciencias Morales y Políticas, ex ministro de Trabajo; «Nacionalismo e internacionalismo en la doctrina católica», por Antonio de Luna, catedrático de Derecho Internacional de la Universidad Central; «El comunismo», por Alfredo Mendizábal, catedrático de Derecho Natural de la Universidad de Oviedo. Por su parte, Juan Zaragüeta, catedrático de la Universidad de Madrid, actuó como Vocal. *Vid.*, Benavides, D.: *El fracaso social del catolicismo español. Arboleya-Martínez, 1870-1951*. Barcelona: Editorial Nova Terra, 1973, pp. 505-508.

208. *Heraldo de Madrid*, «Contra la guerra y el fascismo», 10 de octubre de 1935.

Ibarruri.[209] Esta fue una de las pocas ocasiones en las que participó o escribió sobre temas de política exterior. Este desinterés o apatía hacia este tipo de cuestiones así como su escasa profundidad teológica –si se le compara con un Gallegos Rocafull o un Leocadio Lobo– explican que, en el tiempo de la Guerra Civil, no fuese llamado por las autoridades republicanas para captar el apoyo de los católicos europeos más indecisos o contrarios al Frente Popular. Ni su amistad con el futuro embajador en Bélgica, Ángel Ossorio y Gallardo, le sirvieron para posicionarse como propagandista católico en el extranjero al servicio de la República.

Las relaciones entre ambos personajes se remontan a 1935, a partir de la publicación de la obra *El Cristo rojo*. Años atrás, sin embargo, García Morales no había tenido el menor reparo en vilipendiar la actuación política de dicho jurista, al que acusaba, como al resto de «católicos de derechas», de soberbia.[210] La situación cambió de manera notable con el correr de los meses, sólo así se explica que el columnista del *Heraldo de Madrid* le remitiese a Ossorio y Gallardo su última obra, acompañada de una afectuosa misiva. En ella, pese a confesar que era «enormemente combativo con las derechas», mostraba su admiración hacia los escritos del político madrileño, «bebo de sus admirables artículos». Y explicaba, a continuación, que su «amor entrañable al pueblo» y su «adhesión ferviente a la Iglesia católica en cuya fe quiero vivir y morir» le habían hecho «tomar las armas», restando importancia a lo que decían las autoridades eclesiásticas, pues «tengo la conciencia tranquila».[211] La respuesta del catedrático de Derecho no se hizo esperar, y en ella contestó que comulgaba con los anhelos y doctrinas del sacerdote almeriense. Seguidamente, comentaba un reciente incidente que había protagonizado con la revista *Mundo Católico* a consecuencia del artículo «Cristo en el anfiteatro». En él se mencionaba, entre otros asuntos, al religioso Arboleya y su obra. Este escrito le fue devuelto por la dirección de la revista a causa de su «poca ortodoxia».[212] En ninguna de estas cartas,

209. *El Socialista*, «Comité de Amigos de Portugal», 6 de mayo de 1936.

210. *Heraldo de Madrid*, «Un grito en el desierto. Las derechas españolas», 3 de noviembre de 1931.

211. CDMH, Político-Social Madrid, Carpeta (C.) 735, Expediente (Exp.) 49. «Carta de Juan García Morales a Ángel Ossorio y Gallardo», agosto de 1935.

212. *Ibidem*, «Carta de Ángel Ossorio y Gallardo a Juan García Morales», 25 de septiembre de 1935.

ni en las que se mandarán en días próximos, Juan García Morales hizo la menor mención a que sus licencias ministeriales habían sido suspendidas en el pasado, lo que lleva al equívoco a Ossorio y Gallardo, que en una de ellas escribía que leía sus artículos «con el interés que me inspiran las propagandas de un sacerdote católico que no considera incompatible el ejercicio de su sagrado ministerio con la defensa de las causas de la libertad».[213] Tal y como apuntábamos con anterioridad,[214] García Morales no aceptó nunca en público y de manera oficial su prohibición de celebrar misa en Madrid desde 1927. Si ya en *El Cristo rojo* reprochaba a todos aquellos que vociferaban que había sido excomulgado o advertido por sus superiores jerárquicos, en pleno conflicto bélico no se cansará de repetir que «no soy un sacerdote apóstata, ni he colgado los hábitos»,[215] además de subrayar que era un «sacerdote de la Iglesia Católica, Apostólica, Romana, ni excomulgado ni suspenso, no he perdido la fe de mis mayores, ni he renegado de mi religión».[216] Las constantes alusiones a este tema son sintomáticas de lo importante que resultó para él. En el plano religioso, significaba que todos sus esfuerzos por mejorar el funcionamiento de la Iglesia española y acercarla al pueblo no serían valorados ni tenidos en cuenta si la crítica que realizaba era vista como la de un simple cura *marginado* por el episcopado madrileño. En el ámbito exterior –durante los años de la Guerra Civil–, asumir tal condición (tenía toda la razón en que no había sido excomulgado ni suspendido *a divinis*) supondría restar credibilidad a sus argumentos entre los católicos más reticentes al bando republicano y su política religiosa.

El contacto entre ambos personajes, el jurista y el presbítero, cristalizó en la colaboración en la obra colectiva *España Heroica*, donde compartieron firma con lo más granado del panorama político de izquierdas de la República: Indalecio Prieto, Diego Martínez Barrio, Margarita Nelken, Dolores Ibarruri, Manuel Azaña… Este hecho nos demuestra que el sacerdote almeriense gozaba de una posición privilegiada entre los jerarcas del régimen republicano, que se sirvie-

213. *Ibidem*, 20 de noviembre de 1935.

214. Véase p. 9.

215. *Texto íntegro del discurso pronunciado ante el micrófono del Ministerio de la Guerra el día 21 de agosto de 1936 por el presbítero don Juan García Morales*. Madrid: Socorro Rojo Internacional, p. 5.

216. *¡Queman, roban y asesinan… en tu nombre! Religión y Guerra*. Madrid: Socorro Rojo Internacional, junio de 1937, p. 1.

ron –o él se dejó arrastrar intencionadamente– de su condición de religioso para difundir con fuerza entre la población el discurso anticlerical. Que mejor que un propio miembro de la Iglesia católica para atacarla desde los cimientos. El breve capítulo de Juan García Morales, titulado «Los Santos Mártires de hoy», era una encendida denuncia al clero y su falta de apoyo al actual sistema político:

> «Los clérigos, que debían dar ejemplo de sumisión y respeto a los Poderes constituidos, son los primeros que se alzan, gritan y vociferan… En el momento que el sacerdote convierte la cátedra del Espíritu Santo en un tinglado de feria para despotricar en nombre de Dios contra la República y sus gobernantes, el sacerdote pierde autoridad. Ya no es el padre de almas, el ungido del señor, el predicador evangélico; *es el demonio vestido de sotana, que siembra el odio y la enemistad entre los hombres*».[217]

Argumentaciones de este tipo, aún sin ser su voluntad y deseo expreso, encendieron la ira contra la Iglesia y sirvieron de tabla de justificación a los ataques que diferentes conventos y edificios religiosos sufrieron en Madrid a lo largo de todos esos años. No descargamos ninguna responsabilidad directa contra Juan García Morales, pues las ideas deben ser libres de manifestarse y cada cual las interpreta y las asume a su manera, pero su discurso lejos de buscar la conciliación avivó aún más las llamas de la discordia entre la República y los sectores más ortodoxos del catolicismo.

4. La Guerra Civil: propagandista al servicio del bando republicano

Los meses previos a las elecciones de febrero de 1936 estuvieron plagados de mítines multitudinarios por toda España. Las fuerzas políticas en liza buscaban aumentar desesperadamente su posible número de votos. En estas campañas propagandísticas tomó un papel activo el cura Juan García Morales, que compartió tribuna y micrófono con socialistas, republicanos de izquierdas o comunistas. Las más

217. *España Heroica*. Montevideo: Biblioteca *Democracia y Libertad*, 1936, pp. 260-261. La cursiva es nuestra.

destacadas cabeceras informativas de la época nos permiten seguir sus pasos en los momentos previos al golpe de Estado del 18 de julio. Muchas de las opiniones vertidas en esta fase aparecieron recopiladas en el libro *Atisbos, hacia una España nueva: crónicas*,[218] en los que el eje central era la crítica a la CEDA y el deseo de un cambio de gobierno en España.

El 25 de enero se personó, en Calahorra, en un acto de propaganda del Frente Popular y el 30 de ese mes se ausentó, sin avisar, de otro mitin en el que debía compartir escenario en el *Teatro Olimpia* de Logroño con los ex diputados socialistas María Lejárraga (escritora y feminista), Amós Sabras (masón y desde 1933 Presidente de la Asociación de Catedráticos de Institutos Nacionales de Segunda Enseñanza) y el diputado comunista por Vizcaya, Leandro Carro.[219] Dos semanas más tarde se trasladó a Alicante, donde participó en el *Cine Moderno* en un mitin de Izquierda Republicana Femenina, en el que denunció «que las derechas tienen la culpa de la miseria reinante… y que los sacerdotes son los primeros que no practican las doctrinas de Cristo». Tras su turno, tomaron la palabra Vicente Alcalde, del Partido Comunista alicantino, y Rodolfo Llopis, pedagogo y diputado por Alicante por el partido de Azaña.[220]

En marzo, publicó en el diario *Izquierda Republicana* un amenazador y encendido artículo en el que advertía que se estaba fraguando una conspiración contra el Gobierno con el beneplácito de algunas iglesias y parroquias, que no sólo cobijaban a las derechas más extremas sino que también ocultaban sus armas:

> «No sólo hay que limpiar las covachas de enemigos del régimen, que solapadamente viven y medran a costa de la República; hay que hacer una poda en el ejército y en las instituciones armadas… Nos perdió antaño el empacho de legalidad; que no vaya a suceder ahora lo mismo… Ahí están los periódicos derechistas, católicos, apostólicos, romanos, que han propagado la calumnia, la difamación y la injuria sin que la conciencia les remordiera; periódicos derechistas, con censura eclesiástica, bendecidos por

218. García Morales, J.: *Atisbos, hacia una España nueva: crónicas*. Madrid: Editorial Castro, 1936, 189 páginas. http://jenson.stanford.edu/uhtbin/cgisirsi/?ps=jutDfB454t/GREEN/116530059/9

219. *La Vanguardia*, 31 de enero de 1936.

220. *La Vanguardia*, 11 de febrero de 1936.

> los obispos, que se han dedicado a sembrar el odio y a predicar la guerra civil… No queremos quemas de conventos ni de iglesias pero protestamos enérgicamente de que las sacristías se hayan convertido en guaridas de conspiradores».[221]

El 19 de mayo, leyó en el *Teatro del Principado* (Oviedo) una conferencia titulada «Iglesia y República». Esa misma tarde se dirigió a la localidad de Tineo, a 60 kilómetros de la capital, donde asistió a otro acto propagandístico.[222] También en mayo, tomó parte en un mitin en la Casa del Pueblo de Fuentes de Nava (Palencia), acompañado por la inspectora de enseñanza Sofía Polo.[223] En junio conferenció en Gijón en otro acto de Izquierda Republicana, junto al ex diputado Carlos Martínez. Pocos días antes del levantamiento militar, lo localizamos en la provincia de Huelva, en concreto en el pueblo de Aracena, participando nuevamente en un encuentro organizado por Izquierda Republicana, y al que también se sumaron el abogado Manuel Pérez Vélez, candidato a concejal por Huelva, y el notario Manuel Pérez Jofre, Presidente de la Junta de Reforma Agraria de Sevilla.[224] Todos estos movimientos, que abarcaron la práctica totalidad del territorio nacional, nos muestran su simpatía y cercanía a la coalición política liderada por Manuel Azaña (desde mayo Presidente de la República), Izquierda Republicana, que en materia religiosa defendía un laicismo que proponía la separación hostil de la Iglesia y el Estado y la utilización de los mecanismos del segundo para contrarrestar la influencia social de la primera, a la cual se culpaba –como hacía constantemente García Morales con sus alusiones a los predicadores del siglo XVII– del atraso social, cultural y político de España.[225]

Iniciado el conflicto bélico, el presbítero almeriense destinó todos sus esfuerzos a atacar desde la prensa y la radio a la coalición insurgente. Una de sus más famosas alocuciones tuvo lugar el 21 de

221. *Izquierda Republicana*, «Mano de hierro», 16 de marzo de 1936.

222. *La Vanguardia*, 19 de mayo de 1936.

223. Herrán Alonso, E.: *Memorias de un anciano. Mi relación con Primitiva (1930-1941)*. Online: http://jei.pangea.org/eulogio/ (Página web visitada el 10 de febrero del 2012).

224. *La Vanguardia*, 14 de julio de 1936.

225. Sobre estos temas véase, Cueva, J. de la y Montero, F. (editores): *Laicismo y catolicismo…*, *op. cit.*

agosto de 1936, a las 16:00 horas, desde los micrófonos del Ministerio de la Guerra. En esta plática lamentaba, en primer lugar, la falta de condena de la jerarquía católica española a la sublevación militar:

> «Aquí lo triste, en estos momentos angustiosos porque atraviesa la Patria, es que sea un humilde sacerdote quien se dirija a los católicos españoles, cuando hay tantos obispos, tantos pastores de Israel, que, de haber lanzado pastorales condenando la guerra fratricida y exhortando a los españoles a que respetaran los poderes legítimos constituidos, el movimiento no hubiese estallado».

Continuaba, explicando que el pueblo madrileño –en referencia a los últimos altercados en algunas iglesias de la capital– «no iba contra Dios sino contra los prelados enriquecidos a la sombra de la Monarquía y las derechas». A su vez esta actitud, era un reflejo más de un problema mucho más profundo y antiguo en el tiempo, la *guerra social* –utilizaba palabras de Van Tricht– entre ricos y pobres. Acababa su declamación denunciando «la rebelión de unos militares que han traicionado a su patria y han tomado las armas para acribillar a balazos al pueblo».[226] El éxito de este discurso fue tal que- siguiendo la crónica de la revista protestante *España Evangélica*- «cuando salía del Ministerio de la Guerra… se vio acogido en los patios y jardines por multitud de milicianos y soldados que le ovacionaban y en medio de grandes vítores le llevaron triunfalmente en hombros».[227]

En estos primeros compases de la guerra, su ámbito de actuación se ubicó, preferentemente, en Madrid. A principios de septiembre, participó en una conferencia en el cuartel del regimiento de Ferrocarriles y Zapadores de Leganés, arropado por el alcalde del pueblo, Pedro González González, y el comandante de Ingenieros, José

226. *Texto íntegro del discurso pronunciado ante el micrófono del Ministerio de la Guerra…, op. cit*. Este discurso fue distribuido en México, por el Frente Popular, bajo el título de *Reproducciones dedicadas respetuosamente a las personas amantes de la verdad*. (http://www.worldcat.org/title/reproducciones-dedicadas-respetuosamente-a-las-personas-amantes-de-la-verdad/oclc/651263333).

227. *España Evangélica. Revista Protestante*, «El discurso de un cura católico», 3 de septiembre de 1936. Agradecer al historiador Gabino Fernández Campos el acceso a esta publicación.

Fernández Lerena.[228] Al acto también asistieron el general de la División, Castellón; el inspector general de Milicias, José Cortés; Julia Sierra de Izquierda Republicana y la popular comunista madrileña Encarnación Sierra, que dijo que «García Morales era el ídolo de los partidos de izquierda».[229] Su discurso estuvo centrado en alabar la actuación de dicho regimiento el 18 de julio de 1936, para seguidamente desglosar los contenidos de *La Internacional* («¡Un cura comentando "la Internacional"!¡Qué escándalo!»), recurriendo de nuevo a la figura de un predicador del siglo de Oro –en este caso fray Diego de la Vega– para retomar sus ataques contra los ricos:

> «¿Es acaso mentira, levantamos una calumnia al decir aquí que la burguesía ha sido la que ha imperado en nuestra Patria y que los burgueses han sido dueños de vidas y haciendas?... Los burgueses, como si fueran de una naturaleza distinta a la nuestra, no se han puesto nunca en contacto con el pueblo ni han prestado oído a sus quejas y lamentaciones. Creyeron y siguen creyendo que son los privados, los favoritos de Dios, y que el pueblo, la plebe vil –como ellos dicen-, tiene que estar arrodillada a sus plantas y bailándole el agua».[230]

Una semana después, volvió a hablar desde las ondas, en esta ocasión a través de la emisora del Partido Comunista, donde apeló a muchos de sus argumentos clásicos contra el clero, al que enjuiciaba por su falta de apoyo a la República y al pueblo ante el propio Papa Pío XI:[231]

228. *El Sol*, 6 de septiembre de 1936. Sobre la actuación de dicho militar republicano, miembro de una Asociación Antifascista véase, *El 18 de julio de 1936 en Leganés (II)*, en www.ciudadanosporelcambio.com (página web visitada el 14 de marzo de 2012).

229. *Mundo Obrero*, nº 213, «El presbítero García Morales hace una inteligente glosa de "La Internacional"», 7 de septiembre de 1936.

230. *Texto íntegro de los tres discursos pronunciados ante los micrófonos del Ministerio de la Guerra, el día 21 de agosto; del Cuartel de los Regimientos de Ferrocarriles de Leganés, el día 6 de septiembre y del Partido Comunista el día 13 de septiembre de 1936, por el sacerdote don Juan García Morales*. Madrid: Socorro Rojo Internacional, 1936, sin numerar.

231. *ABC*, «El presbítero Juan García Morales en la emisora del partido comunista», 15 de septiembre de 1936.

> «El Padre Santo de Roma no sabe que el catolicismo en España ha sido una falsedad, una mentira; que curas y frailes, en vez de evangelizar al pueblo, se dedicaban a hacerle zalemas y a rascarle las orejas a los opulentos.
>
> Su Santidad no sabe que los prelados españoles no hicieron caso de las famosas encíclicas de los Papas: "Rerum Novarum" y "Quadragesimo Anno"; que los obispos estaban arrodillados a los pies del capital; que en las iglesias había un lujo exorbitante y ridículo, cuando el pueblo se moría de hambre».[232]

El texto de esta conferencia radiofónica fue recogido a posteriori en el folleto propagandístico *Catholics and the civil war in Spain*, impulsado por la Embajada republicana –fue editado por el agregado de Prensa, Antonio Ramos Oliveira– en Londres y el Partido Laborista británico.[233] El objetivo de este opúsculo, al que siguieron otros de temática parecida como *Report and findings of Committee of Enquiry into Breaches of International Law relating to Intervention in Spain*; *Why Bishops Back Franco*; *Report of a recent religious delegation to Spain, April 1937, by the Dean of Canterbury*; o *A Catholic in Republic Spain*,[234] era conseguir el apoyo de los católicos de habla inglesa. Se trataba de un glosario de escritos a favor de la República firmados por destacadas plumas como el ministro vasco, Manuel de Irujo («Basque Catholics fight for democracy»), el Lehendakari, José Antonio Aguirre; el obispo de Vitoria, Mateo Múgica; José Bergamin, director de la revista *Cruz y Raya*; Ángel Ossorio y Gallardo o el sacerdote Leocadio Lobo («Father Leocadio Lobo defends the spanish worker»).[235] La representación franquista en Londres y su Departa-

232. *Texto íntegro de los tres discursos pronunciados ante los micrófonos…, op. cit.*

233. Sobre la propaganda republicana en Gran Bretaña y la figura del socialista Antonio Ramos Oliveria véase, García Fernández, H.: *Mentiras necesarias. La batalla por la opinión británica durante la Guerra Civil*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2008, pp. 93-97. Del mismo autor y más recientemente, *The truth about Spain. Mobilizing British Public Opinion, 1936-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010.

234. García Fernández, H.: «El turismo político durante la Guerra Civil: viajeros británicos y técnicas de hospitalidad en la España republicana, 1936-1939», Accésit VII Premio de Jóvenes Investigadores, en *Ayer*, n.º 63, 2006, pp. 299-300.

235. Ramos Oliveira, A. (ed.): *Catholics and the Civil war in Spain*. London: 1936.

mento de Prensa respondió a esta índole de escritos con títulos como *The Legend of Badajoz*; *Communist Operations in Southern Spain in July and August 1936 by the Communist Forces of the Madrid Goverment*; *The March of a Nation.*[236] Se iniciaba una auténtica guerra de propagandas, tanto en el extranjero como dentro de España, en la que Juan García Morales iba a ser una ficha más de este complicado tablero.

Otro texto suyo apareció en el folleto *¡Queman, roban y asesinan… en tu nombre! Religión y Fascismo*,[237] en el que se detallaba la actuación de la República en materia religiosa en la presente guerra. Se confrontaba esta postura con el asesinato de religiosos vascos por parte del bando franquista y el bombardeo de civiles en diversas poblaciones, como Guernica:

> «La desaforada y cínica propaganda de los rebeldes ha hecho creer a muchas personas de buena fe que en la España leal los católicos eran perseguidos, cuando en realidad eran y son ellos los que perseguían y persiguen a católicos, a cristianos, a protestantes, a conservadores, a liberales, a republicanos y a marxistas y sindicalistas que no se dobleguen a la tiranía fascista».

236. Moradiellos, E.: «Una Guerra Civil de tinta: la propaganda republicana y nacionalista en Gran Bretaña durante el conflicto español», *Sistema*, n.º 164, Madrid, 2001, pp. 69-98.

237. El mismo mes en el que se publicaba este folleto, el sacerdote Constantino Bayle, con la colaboración del religioso catalán Albert Bonet –a las órdenes directas del Primado de España, cardenal Gomá- sacaba a la luz (editado por la Oficina Católica de Información Internacional) el opúsculo *¿Qué pasa en España? A los católicos del mundo*. A lo largo de sus escasas noventa páginas, se recogían en esta obra numerosos episodios de supuestos asesinatos y torturas contra religiosos, cuyo fin era «despertar» y aproximar a los católicos en el extranjero a la situación de la Iglesia española y del bando franquista. Bayle apeló a la narración de historias de extrema violencia y brutalidad como acicate en la conciencia del catolicismo internacional, en busca de su solidaridad y que compartiesen el mismo rechazo y repulsa que gran parte de la jerarquía española sentía contra el gobierno de la República. De esta manera, aparecían numerosos atentados contra la integridad física de la población civil –en muchas ocasiones más propios de una novela de terror-, como los supuestamente perpetrados en pueblos como Almendralejo, Jerez o Baena, donde eran «crucificados y quemados vivos; se les sacaba los ojos y eran acribillados; se abría el vientre a las mujeres embarazadas…». Igual suerte, o peor, siguiendo con el testimonio de Bayle, padecieron cientos de religiosos, como el canónigo de Jaén, Málaga, el obispo de Barbastro... *Vid*., Bayle, C.: *¿Qué pasa en España?..., op. cit*., pp. 44 y 57-60.

En el prólogo, el sacerdote almeriense apuntaba una de las principales finalidades de este escrito, «acabar con la mentira que es el fascismo»: «sabed, católicos de todo el mundo, que la culpa de cuanto pasa en España, la tienen exclusivamente aquellos malos católicos y no los *rojos*».[238] Estas palabras acompañaron en la misma obra a las de los sacerdotes Gallegos Rocafull («Por qué estoy al lado del pueblo») y Lobo («¡No sois más que facciosos!»). Fue el único escrito y acto público en el que los tres religiosos coincidieron. Estos dos últimos sacerdotes, sin embargo, ya habían colaborado en diferentes manifiestos a favor de la República. El primero de ellos fue «Palabras Cristianas», junto al capellán de hospital Enrique Monter. En él escribieron con total rotundidad que «la rebelión contra el gobierno legítimo es ilícita». La segunda vez que se implicaron en un mismo proyecto fue en el artículo remitido al diario inglés, *The Manchester Guardian*, publicado en España por *La Vanguardia*, en enero de 1937, en el que protestaban «contra los actos de injusticia y crueldad» que se sucedían en la guerra.[239] Además, ambos personajes viajaron al extranjero, en concreto a Bélgica y Francia, por orden del ministro de Estado, Álvarez del Vayo y sugerencia del embajador en Bruselas (ciudad donde se iba a celebrar un congreso de católicos antifascistas), Ángel Ossorio y Gallardo, para que intentasen mejorar la imagen republicana entre los católicos más desfavorables e indecisos a su causa.[240] García Morales, en cambio, se movió siempre en un plano más individual, con poco o ningún contacto con otros sacerdotes republicanos (como sus admirados Basilio Álvarez o López-Dóriga); no sabemos si por deseo propio o por indiferencia de los demás.

A finales de octubre de 1936 –con Manuel Azaña ya instalado en Barcelona y días antes del traslado del Gobierno a Valencia–, abandonó Madrid con destino a Puebla Larga[241] (en la actualidad, Pobla

238. *¡Queman, roban y asesinan…*, *op. cit*., p. 1.

239. Marco Sola, L.: «El factor cristiano. Católicos y sacerdotes antifranquistas en los medios republicanos», *El Argonauta español*, nº 7, 2010 (http://argonauta.imageson.org/document140.html). Página consultada el 10 de febrero de 2012.

240. Los detalles de los viajes de Leocadio Lobo y José Manuel Gallegos Rocafull en, González Gullón, J. L.: «Leocadio Lobo, un sacerdote...», *op. cit*., pp. 281-285.

241. Su figura, a partir de este momento, debió ser muy conocida entre los vecinos de la zona. No es de extrañar, en consecuencia, que su nombre y actividad aparezca novelada en la obra de un escritor de Benalaz, en la sierra de Enguerra, próxi-

Llarga), pueblo situado a unos cuarenta kilómetros de Valencia. De camino a esta localidad e invitado por Izquierda Republicana Femenina, visitó el Hospital de *Villa García*, donde dialogó con los heridos de guerra.[242] A partir de esta fecha abandonó su residencia en Madrid y permaneció siempre próximo a las autoridades republicanas, desplazándose únicamente por el litoral mediterráneo. Este hecho se constata más de un año y medio después de esta referencia, por el diario falangista de Soria, *Labor*, que comunicaba que «el tristemente célebre ex sacerdote García Morales se encuentra gravísimamente enfermo en su casa de Puebla Larga».[243] Sin embargo, dos meses después se encontraba recuperado, como lo atestigua el hecho de que acudiese a Barcelona junto a su hermano Néstor a saludar al Presidente de la Generalitat de Cataluña, Lluís Companys.[244]

En esta fase de la guerra, 1937-1938, sus artículos fueron menguando del panorama periodístico republicano. El alejamiento de su residencia y de sus contactos en Madrid, así como la enfermedad que padeció, debieron influir en ello. Pero, sobre todo, hay que valorar la subida al poder, en mayo de 1937, del doctor Juan Negrín, que supu-

---

mo a este pueblo. Nos referimos a la novela sobre la Guerra Civil del escritor, ya fallecido, Emilio Granero Sancho. Titulada *Barras y estrellas*, del año 1971, narraba la vida de Isabelo de Dios, héroe del pueblo por ser el primero por incorporarse al frente de Aragón. A partir de sus vivencias se realizaba un relato conciliador sobre los defectos y virtudes de los dos bandos enfrentados en la guerra. En uno de sus capítulos se mencionaba que el cura Juan García Morales había sido invitado por el maestro del pueblo de Benalaz, Severino Palés, a un mitin para concienciar al pueblo de la situación de beligerancia en que se encontraba España. El problema surgió cuando se le comunicó al sacerdote que este acto público se iba a celebrar en una iglesia destruida y saqueada previamente por los milicianos. García Morales, aduciendo problemas de afonía –como escribe Granero Sancho- se negó a realizarlo. El autor expone un interesante tema, pues aunque el mismo sea ficticio no sabemos si se inspiró en alguna anécdota real. Con esta actitud, Granero Sancho muestra al lector, que más allá del anticlericalismo del cura García Morales, se encontraba un cristiano –que despojado de toda su retórica y discurso agresivo- creyente y respetuoso con las formas sagradas, demostrando que –pese al contexto excepcional de guerra y de radicalismo en los dos frentes- había líneas que no se cruzarían. Pero repetimos, se trata de una novela. Sobre las referencias a García Morales véase, Granero Sancho, E.: *Barras y estrellas*. Valencia: Prometeo, 1971, pp. 76-79.

242. *El Luchador*, 29 de octubre de 1936.

243. *Labor*, «García Morales se halla grave», 16 de mayo de 1938.

244. *La Vanguardia*, 5 de julio de 1938.

so un cambio notable –con respecto a Largo Caballero– en lo que se refiere a la política religiosa. El nuevo Gobierno estaba convencido del perjuicio que la persecución había causado al prestigio interior y exterior de la República.[245] En esta línea de cambio se inscribe también la elección del católico vasco, Manuel de Irujo, como nuevo ministro de Justicia.[246] No queremos apuntar con todo ello que Juan García Morales estuviese en el punto de mira –ni mucho menos– del nuevo Ejecutivo, pero es significativo que su participación en folletos y opúsculos propagandísticos sobre la política religiosa de la República desapareciesen a partir del verano del 37. Su descenso –si se le puede llamar así– contrasta, por ejemplo, con el creciente protagonismo de Leocadio Lobo, que no «pagó» ningún tipo de factura por sus servicios propagandísticos durante la presidencia de Largo Caballero. De esta manera, en agosto de ese año fue nombrado Jefe de la Sección de Confesiones y Congregaciones religiosas, siendo una de sus tareas fundamentales impulsar la propaganda católica, lo que le condujo a colaborar con la Delegación de Propaganda.[247] Y pese a que Lobo fue suspendido por las autoridades eclesiásticas, presentaba una característica previa que lo diferenciaba notablemente del sacerdote almeriense y lo hacía más útil con vistas a un mejor retrato exterior e interior de la política religiosa republicana. Hasta el inicio de la Guerra Civil, no se había manifestado de manera pública con excesiva violencia –a diferencia de García Morales- contra el clero, es más, hasta mediados los años 30 fue uno de los hombres en los que se apoyó el obispado para fomentar la relación entre los sacerdotes y la cristianización de la sociedad madrileña.[248]

Pese a todo, durante la Guerra Civil escribió en *Heraldo de Madrid* una serie de artículos llamados «Cartas al frente». En una de ellas aplaudía, muy al contrario de lo que había expresado años atrás con respecto a las «damas católicas», el valor y la entrega de la mujer

245. Raguer, H.: *La espada y la cruz. La Iglesia, 1936-1939*. Barcelona: Editorial Bruguera, 1977, pp. 161-162.

246. Margenat Peralta, J. M.: «Manuel de Irujo: la política religiosa de los gobiernos de la República en la guerra civil (1936-1939)», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, 4, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1983, p. 185.

247. González Gullón, J. L.: «Leocadio Lobo, un sacerdote...», *op. cit*., pp. 290-293.

248. *Ibidem*, p. 273.

y madre del soldado republicano.[249] Otros de sus escritos aparecieron en el diario alicantino *El Día*. Uno de los más interesantes es el titulado «Por España», en el que insistía –por enésima vez, dando claras muestras de su anticlericalismo–, en la responsabilidad del clero por el rechazo que el mismo recibía del pueblo:

> «Nadie va contra la religión. Si se ha perseguido al clero regular o secular; si se han destruido algunas iglesias, ha sido porque el clero ha declarado guerra a muerte al régimen democrático y desde la casa de Dios se ha ametrallado al pueblo».[250]

La prensa franquista no olvidó el nombre del presbítero almeriense, pese al menor papel que éste desempeñó en las esferas republicanas tras abandonar Madrid. De esta manera, fue incluido entre «los resentidos y renegados» que «seguían» a Ossorio y Gallardo.[251] Bajo apelativos parecidos lo calificó el sacerdote catalán Luis Carreras, que en una de sus obras como lo definió como agitador cuyo «*ministerio* se ha desarrollado en los locutorios de las Radios comunistas y en la agitadora propaganda de la apostasía, presentándose como prototipo del respeto de los revolucionarios a los *sacerdotes* a su servicio».[252] A esta opinión debieron contribuir los discursos que publicó de manera frecuente en la revista alicantina del Partido Comunista, *Socorro Rojo*.[253] Junto a otros destacados dirigentes republicanos, como Margarita Nelken, Luis Araquistain o Ramón J. Sender, formó parte del *Comité Luis de Sirval* del Socorro Rojo Internacional,[254] que años antes, en 1935, había publicado la obra *¡Acusamos! El asesinato de Luis de Sirval*. Se trataba de un escrito de protesta por la muerte del periodista Luis Higón Rosell durante la Revolución de Asturias de octubre de 1934. En él encontramos un artículo titulado «El már-

249. Marco Sola, L.: «El factor cristiano…», *op. cit*.

250. *El Día*, «Por España», 8 de febrero de 1937.

251. *ABC* (Sevilla), «La mascarada de los fariseos en la zona roja», 10 de noviembre de 1937.

252. Carreras, L.: *Grandeza cristiana de España*. Toulouse: Les Frères Douladoure, 1938, pp. 168-169.

253. Moreno Sáez, F.: *La prensa en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Alicante: Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», p. 176.

254. Comín, E.: *Historia del Partido Comunista de España*, Vol. III. Madrid: Editora Nacional, 1967, p. 222.

tir» firmado por el sacerdote almeriense, donde arremetía contra el Gobierno por esta muerte y lo equiparaba a egregios personajes del pasado como Pedro Antonio de Alarcón.[255]

García Morales, incluso, tenía que formar parte de la Delegación Española que en junio de 1938 debía participar en el Congreso organizado en París por el Socorro Popular de Francia,[256] pero motivos de salud se lo impidieron.[257] Entre las conclusiones del mismo se reservó un pequeño apartado a la cuestión religiosa: «plenitud de derechos de la vida civil y social, libertad de conciencia y libre ejercicio de las creencias y prácticas religiosas».[258] Su vinculación con el Socorro Rojo fue tal que su rostro aparecía en los boletines de ingreso acompañado de las siguientes palabras:

> «El Socorro Rojo Internacional no es partidista, atiende a todos, ampara a todos sin pedirles su opinión política, sindical o religiosa. Esta institución tiene para mí todas las simpatías. La apoyaré mientras pueda, mientras la vida me dé alientos, porque entiendo que es una obra de justicia a la que todos los antifascistas, cristianos o ateos, debemos contribuir».[259]

El 26 de enero de 1939 cayó Barcelona. En los días siguientes las tropas franquistas fueron tomando importantes capitales catalanas. Se inició, a partir de este momento, un éxodo masivo a Francia en el que más de 200.000 personas abandonaron España.[260] Junto a Azaña y los máximos dirigentes republicanos, se unieron a esta comitiva importantes religiosos como nuestro protagonista o Joan Vilar i Costa, que había desempeñado una destacada actividad propagandística de carácter religioso en la Generalitat.[261] Se iniciaba para Juan García

255. *¡Acusamos! El asesinato de Luis de Sirval*. Valencia: Ediciones del Comité "Luis de Sirval", 1935, p. 43.

256. Meses antes, dicha organización había remitido al Gobierno de la República 773 toneladas de víveres, ropas y calzado. *La Vanguardia*, 6 de abril de 1938.

257. *Libertad*, 16 de junio de 1938.

258. CDMH, PS-Barcelona, 105817, folio 5.

259. CDMH, PS-Madrid, 1441/36. Boletín de ingreso de Dolores R. Foreo, 10 de septiembre de 1937.

260. Rafaneau-Boj, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Barcelona: Ediciones Omega, 1995, pp. 41-68.

261. Abandonó Cataluña en febrero de 1939. Tras pasar un tiempo en el campo de concentración de Vernet (Ariège) pasó a Tolosa de Languedoc, donde el cardenal

Morales, al igual que para otros miles de exiliados, la etapa más dramática de su vida, que finalizará con el olvido y la imposibilidad de regresar a su amada España.

5. El fin del camino: el exilio en Francia (1939-1946)

«Ya querrá Dios que estas horas amargas pasen».[262] Con estas pesimistas y tristes palabras escritas por Juan García Morales abría su obra el escritor Andrés María del Carpio. Palabras que confirman la dura realidad que le tocó vivir (sufrir) tras el fin de la Guerra Civil española. Sus últimos días en la Península Ibérica se sitúan a finales de 1939, en concreto en Agullana, pueblo ampurdanés situado en el nordeste de la provincia de Gerona, a cinco kilómetros de Francia. De este dato daba testimonio el líder del POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista), Julián Gorki, que tras huir de la cárcel de Barcelona, en vísperas de la llegada de las tropas franquista, se refugió en la vivienda que en esa localidad había ocupado previamente nuestro biografiado: «han encontrado una casa vacía y se han incautado de ella. La ocupó hasta ayer un cura republicano excomulgado por el Papa, García Morales».[263] No es casualidad que se instalase en este punto antes de abandonar España, ya que en Agullana se trasladaron en los últimos días de enero de ese año miembros del Gobierno catalán (Companys, Bosch i Gimpera, Antoni M. Sbert), vasco (José Antonio Aguirre, Manuel Irujo) y español (Negrín, Largo Caballero). Todos ellos, incluido García Morales, tras la célebre reunión de Agullana,[264] se di-

Saliège lo amparó. Tiempo atrás, durante la Guerra Civil, colaboró activamente con el *Comissariat de Propaganda* de la Generalitat, dirigido por Jaume Miravitlles, redactando el *Butlletí d´Informació Religiosa*. Su obra más importante fue *Montserrat. Glosas a la carta colectiva de los obispos*. Información facilitada por el historiador Hilari Raguer del borrador «Consoleu el meu poble. Joan Vilar i Costa, profeta entre els exiliats».

262. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit*. Prefacio a la obra.

263. *Vid*., http://www.fundanin.org/gorkin11.htm. Información extraída de Gorki, J.: *El proceso de Moscú en Barcelona: el sacrificio de Andrés Nin*. Barcelona: Editorial Aymá, 1974. Capítulos 19, 20 y 21.

264. Sobre este importante encuentro, previo a la salida de las autoridades republicas de España tras la caída de Barcelona, véase, Jackson, G.: *La República española y la Guerra Civil: 1931-1939*. Barcelona: Crítica, 2009, capítulo 27.

rigieron al punto fronterizo de Le Perthus,[265] municipio francés situado en el Departamento de los Pirineos Orientales[266]. No hay duda de que contó, pero solo al principio, con la inestimable ayuda de las autoridades republicanas, como lo demuestra el hecho de poseer –de manera muy inmediata- el pasaporte español, expedido en Perpiñán el 31 de enero,[267] gracias a la mediación también del cónsul francés en Valencia, Jules Joseph Paul Maurice Marcassin.[268] A partir de esa fecha, se desplazó de manera continua cerca de la periferia de París, hasta llegar en febrero de 1940 a un pequeño pueblo cerca de Lyon. A lo largo de esos meses recaló en la localidad de Noiss-le-Grand (en el norte de París, en el Departamento de Seine-et-Marne), Chelles (área suburbana oriental de París) y Bessy (población y comuna francesa, en la región de Champaña-Ardenas, Departamento de Aube). En estas poblaciones se dedicó a la enseñanza y ayuda de los hijos de los republicanos españoles obligados, como él, a buscar un nuevo futuro en tierras francesas, y que se cobijaron en las colonias infantiles. Una de éstas fue la de Dammartin sur Tigeaux.[269] Durante todos esos meses pudo maniobrar cómodamente en Francia porque disponía de un permiso de libre tránsito, que iba renovando de forma periódica cada tres o cuatro meses. A partir del 29 de febrero de 1940 se estableció, acompañado por su madre y hermano, además de sus sobrinos Dimas y Manolita Estébanez, en el pueblo de Êcully (unos cinco mil habitantes en 1940), a cinco kilómetros de Lyon, en la colonia infantil *Iberia*.[270] Este tipo de colonias se habían constituido en Francia y Bélgica desde 1937 para acoger, en una primera fase, a los niños vascos que salían de la España republicana. Eran colonias escolares con-

265. Como atestigua la Secretaría General de Policía de Lyon, García Morales llegó a este lugar el 1 de febrero de 1939, siendo su primer destino en Francia. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*, «Le Commissaire Chef de la Sureté a Monsieur Le Secretaire General Pour la Police, Lyon», 26 de marzo de 1940.

266. Sobre la entrada de los líderes republicanos en Francia, véase, Ripol, M.: *Las rutas del exilio*. Barcelona: Alhema Media, 2007.

267. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Le Commissaire Chef de la Sureté a Monsieur Le Secretaire General Pour la Police, Lyon», 26 de marzo de 1940.

268. *Arch. Ministère de l'Interieur. Fichier central de la Police Judiciaire*, 19890158/6. «Enquête auprès des préfets sur les réfugiés espagnols secourus par la Légation du Mexique», 25 de enero de 1943.

269. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Le Commissaire Chef de la Sureté a Monsieur Le Secretaire General Pour la Police, Lyon», 26 de marzo de 1940.

270. *Idem*.

cebidas como pequeñas poblaciones independientes, autosuficientes, en las que todo estaba cubierto: el alojamiento, la educación, la alimentación de los niños…Todo estaba planificado y coordinado por la dirección del centro y por el organismo de acogida que financiaba el establecimiento. Entre estas organizaciones se contaban el Gobierno vasco –Departamento de Asistencia Social–, el Gobierno de la República –Delegación Española para la Infancia Evacuada (DEIE)–, o instituciones extranjeras como el *Comité d´Accueil aux Enfants Espagnols*, el *Comité National Catholique d´Accueil aux Basques*, sin olvidar a la Cruz Roja, el Servicio de Evacuación de los Republicanos Españoles (SERE)…[271] Es presumible que en la Colonia *Iberia*, el sacerdote García Morales se dedicará a la enseñanza de los infantes españoles allí acogidos, aprovechando su experiencia como profesor de latín en Madrid durante la Segunda República. Esta colonia fue fundada en agosto de 1938, con el fin de «salvar de los bombardeos a un puñado de niños españoles, alimentarlos, vestirlos, instruirlos para al final de la guerra entregarlos sanos y salvos a sus padres». Albergaba una población continua de 50 a 60 niños. Estaba patrocinada y financiada, en un primer momento, por la *Solidarité Espagnole*. En su financiación y mantenimiento también colaboró *El Hogar Argentino pro Niño Español Refugiado en Francia*, la *American Friend´s Service Committe* (cuáqueros americanos) o Sociedades Hispanas confederadas de Nueva York. Además de volcarse con los menores, repartió comidas, ropas… a las personas evacuadas y refugiadas en Lyon, como fue el caso de nuestro biografiado.[272]

Su situación, y la del resto de exiliados españoles, se agravó preocupantemente con la derrota francesa ante el Tercer Reich en junio de 1940. A partir de esa fecha, en la Francia de la Revolución nacional y del «mariscalismo triunfante» (Pétain), el extranjero –en la mayoría de casos–, visto como sospechoso y culpable de los males del país, se encontraba en el centro del dispositivo ecológico del nuevo régimen. En un país humillado, donde el maniqueismo primario

271. Alonso Carballés, J. J.: *1937. Los niños vascos evacuados a Francia y Bélgica. Historia y memoria de un éxodo infantil, 1936-1940*. Bilbao: Asociación de Niños Evacuados el 37, 1998, pp. 175-248.

272. CDMH, Fondo García Cerdeño, carpeta 27, expediente 3. «Colonia Infantil *Iberia*. Labor realizada durante 30 meses de existencia de agosto de 1938 a enero de 1941».

(bueno/malo, aliado/enemigo…) sirve de principio renovador, la exclusión se presentaba como necesaria para la reconstrucción del tejido nacional y se convierte en uno de los ejes del *renacimiento francés*.[273] Para los refugiados políticos, en particular los «rojos» de la guerra de España, la ocupación alemana de los dos tercios del país constituyó una nueva amenaza. Por otra parte, la «zona libre» no era segura. Francia, en manos de los elementos más reaccionarios, nacionalistas y xenófobos y fervientes defensores de las relaciones privilegiadas con las autoridades del Reich, así como de la España franquista, se volvió, más que nunca, un lugar prohibido. En el mes de julio de ese año, 85.000 mil «ex prestatarios» (que debían realizar una prestación en trabajo) deben recobrar el estatuto administrativo que poseían antes de la entrada en la guerra. Solamente aquellos que justificaban medios de subsistencia suficientes, es decir, los poseedores de contratos de trabajo –una minoría–, considerados «no peligrosos para la seguridad pública», pueden quedarse fuera de los campos; los demás vuelven a ser, *de facto*, internos civiles. Y aún peor, el 27 de septiembre, una nueva ley sobre «el trabajo obligatorio de los refugiados» crea las Agrupaciones de trabajadores extranjeros. Todos los extranjeros de 18 a 55 años «que están de más en la economía francesa», tenían que ser reagrupados.[274]

Estas nuevas leyes ponían en claro peligro a Juan García Morales, que no disponía de ningún contrato de trabajo, ya que colaboraba de manera voluntaria y solidaria –a cambio de alimento y residencia– en la colonia infantil *Iberia*. Pese a todas las contrariedades, un rayo de luz se vislumbró dentro de tanta oscuridad en agosto de 1940, cuando el Gobierno mexicano acordó con las autoridades de Vichy acoger en sus fronteras a «todos» los refugiados españoles que lo deseasen. Inmediatamente, la diplomacia mexicana desplegó una intensa actividad, proporcionando la infraestructura necesaria para llevar a buen término sus compromisos. La Legación de México, encabezada por el diplomático Luis Ignacio Rodríguez Taboada, elaboró un censo de los candidatos para salir del país, distribuyó ayudas económicas, pro-

273. Laborie, P.: «Españoles e italianos en el imaginario social», en Cuesta, Josefina y Bermejo, Benito (coordinadores): *Emigración y exilio. Españoles en Francia (1936-1946)*. Madrid: Eudema, 1996, p. 125.

274. Rafaneau-Boj, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles…*, *op. cit.*, pp. 220 y 228-229.

porcionó asilo a los españoles…[275] Meses antes, en mayo de 1939, el religioso almeriense ya había escrito al Ministro de México en Francia por esas fechas, Narciso Bassols, para poder huir a la república centroamericana con toda su familia. A esta petición, se le añadía un gran favor: lograr la liberación de su sobrino, Dimas Estebanez Fernández (agente de Policía durante la Guerra Civil, de 24 años de edad), del campo de concentración de Bram (en Aude): «no quisiera dejarlo aquí desamparado de todo el mundo… Como mis ojos están medio ciegos, él es mi ayuda y mi guía».[276]

Un después, entre los días 9 y 10 de agosto, García Morales envió otras dos desesperadas peticiones de auxilio y ayuda para ser trasladado, junto a su familia –condición innegociable– al continente americano. Aparte de este tema, estas cartas traslucen un cierto desencanto hacia los dirigentes republicanos:

> «…hasta que comenzó la guerra aquí nos han sostenido los intelectuales franceses. Después hemos ido rodando por colonias españolas hasta llegar a esta comarca, en donde nos hallamos en calidad de profesores… nuestra situación es angustiosa; no tenemos un céntimo; no conocemos a nadie; no encontramos una mano que nos ayude y eso que hemos trabajado durante años por un ideal. Todo lo hemos hecho porque hemos sentido la causa… esperamos que usted no nos dejará abandonados… tal es nuestra angustia, nuestra intranquilidad y la zozobra en que vivimos que le enviamos esta carta volando; ¿será mucho pedirle que su respuesta nos la envíe volando también?...»[277]
>
> «…He sido uno de los escritores más populares de España durante el tiempo de nuestra gloriosa República… Ruego a usted de rodillas que si esto del viaje se realiza no permita que abandone a los míos… Ellos no pueden volver a España porque todo el odio africano de quienes he combatido se echaría en su contra; además, no tenemos hogar porque todo lo hemos perdido; ni fa-

275. Véase la imprescindible obra y corpus documental, *Misión de Luis I. Rodríguez en Francia. La protección de los refugiados españoles, julio a diciembre de 1940*. México: El Colegio de México, Secretaría de Relaciones Exteriores, Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, 2000.

276. Archivo de la Embajada de México en Francia (en adelante, AEMF), expediente 343-1, 23 de mayo de 1939.

277. *Ibidem*. Documento 124, 9 de agosto de 1940, p. 120.

> milia que pudiera interesarse por nosotros. Escúcheme bien; no tenemos a nadie…»[278]

Los intelectuales franceses a los que hacía mención era la *Association Internationale des Escrivains pour la defense de la culture*, que se enmarcaban dentro de aquellos movimientos intelectuales antifascistas que habían surgido en la década de los treinta para hacer frente a los recortes de libertades en Alemania e Italia.[279] Este organismo tuvo, como es lógico, un protagonismo destacado durante la contienda bélica española. Impulsó en Valencia y Madrid en 1937 una reunión a nivel internacional en la que tuvieron un papel destacado José Bergamín y Ricardo Baeza.[280]

La solicitud del sacerdote almeriense llegó, parcialmente, a buen puerto. Meses después, el 30 de enero de 1941 se acordó que él y su familia recibirían un subsidio mensual por parte del Gobierno mexicano. El problema se presentó cuando las autoridades de este país lo aceptaron como inmigrante únicamente a él, sin incluir a su anciana madre Pura (que tenía ya 82 años) y a su hermano Néstor.[281] Poco tiempo tuvo para digerir esta agridulce noticia, ya que el 28 de febrero, de forma inesperada, fue internado en el campo de Gurs, cerca del País Vasco francés. Las razones que esgrimió la Policía de Lyon fueron «supuestamente» de índole económica:

> «J´ai l´honneur de vous informer que votre fils a été interné en vertu d´instructions ministérielles concernant les ressortissants espagnols en surnombre dans notre économie nationale, *mais non pour une action ou une attitude répréhensible*».[282]

278. *Ibidem*. Documento 133, 10 de agosto de 1940, p. 122.

279. Nicole, R.: «Une cause. L´antifascisme des intellectuels dans les années trente», en *Politix*, Vol. 5, nº 17, 1992, pp. 79-85.

280. Mancebo, M.ª F.: «Tres congresos internacionales para la defensa de la cultura. La aportación cubana», en *La Literatura y la cultura del exilio republicano español de 1939: II Coloquio Internacional*, actas, edición de Roger González Martel. Cuba, 1998.

281. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Attestation du la Legation des Etats Units du Mexique en France», 30 de enero de 1941; «Autorisation d´inmigrer au Mexique», 31 de enero de 1941.

282. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Demande de libération de M. Juan García Morales», 18 de abril de 1941. La cursiva es nuestra.

Esta fue la respuesta oficial que recibió su madre, que previamente había elaborado un largo pliego de súplica para lograr la liberación de su hijo, al que presentaba como «sacerdote católico, apostólico y romano», «sin afiliación a ningún partido político en España», con una «conducta irreprochable» en los años que llevaba en Francia, «medio ciego y con muy delicada salud».[283] El propio García Morales elaboró también un extenso escrito solicitando su liberación por motivos de salud (tres veces había sido atendido en la Enfermería desde su internamiento) y por la obligación de mantener a la extensa familia que lo esperaba en Lyon: su madre, su hermano Néstor, una hermana monja y dos sobrinos.[284]

Atendiendo al comunicado de la Superioridad de Lyon, su internamiento sería un mero trámite en virtud de las necesidades económicas del país con respecto a los extranjeros, tal y como habían estipulado las leyes sobre esta cuestión de julio y septiembre de 1940. Pero esta explicación no nos convence enteramente. Siguiendo con la lógica expuesta, ¿por qué no fue arrestado también su hermano? ¿Por qué no se aplicó antes esta medida? ¿«Casualmente» justo un mes después de adquirir el pasaporte de inmigrante mexicano? Pese a que su nombre era bien conocido por la Policía de Lyon, como lo atestigua el hecho de que cada dos o tres meses le renovaban su permiso de libre circulación, a ésta le debió llamar la atención sobre exceso que el Gobierno de Cárdenas le otorgase este tipo de permiso y con tanta premura a un *simple* religioso español. Aunque la solidaridad mexicana se extendió a todas las personas, los máximos beneficiarios de la misma fueron aquellos sujetos que desempeñaron puestos de importancia durante la Segunda República Española (de un total de cien mil refugiados en Francia, solo cuatro mil consiguieron cruzar el Atlántico por mediación de dicho país). Desde enero de 1941, la policía francesa sospechaba que la legación mexicana, detrás de sus ayudas a los exiliados españoles, ocultaba una operación secreta para facilitar documentos falsos a los refugiados a los que les estaba prohibida la emigración.[285] El

283. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Carta de Madame García Morales al Prefecto du Rhone», 2 de abril de 1941.

284. Archives Départamentales du Pyrennes Atlantiques (en adelante, *Arch. dép. Pyrennes*), 72 W 112. «Carta de Juan García Morales al Director del Campo de Gurs», 19 de junio de 1941.

285. Rafaneau-Boj, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles…*, *op. cit*., p. 230.

Ministerio del Interior francés, en consecuencia, intensificó el control sobre todos los que se beneficiaban del pasaporte de emigración mexicana. No sólo ellos. Las fuerzas de ocupación alemanas recordaban a Vichy, respecto a los republicanos españoles, que parecía «preferible» no dejar salir a ninguno de ellos sin la autorización expresa del Gobierno del Reich. A estas presiones había que añadir, por supuesto, las de la propia España franquista.[286]

Por todo ello –como atestigua documentación recientemente hallada–, junto a la motivación económica, su detención obedeció a razones políticas: «31 janvier 1939. Il fuayit le Régime politique de Franco… Le 5 mars 1941. Au Camp de Gurs peur-la première feis».[287] Seguramente, por parte de la España franquista se facilitó alguna información a Vichy sobre el pasado republicano y anticlerical de García Morales, recomendando su internamiento temporal, con el fin de que supiese que, pese a la distancia, su nombre era bien conocido tras la «protección» de los Pirineos.

Su reclusión en el *campo represivo* (más adelante, en 1942, recibiría la denominación de *centro de alojamiento vigilado*) de Gurs no fue aleatoria. El 10 de octubre de 1940, una circular de Interior establecía que los españoles *que están de más en la economía nacional* y que no reivindicaban el estado de refugiado político tenían que ser conducidos a la frontera o internados en Gurs y Argèles.[288] Este campo disponía a principios de 1941 de unos cinco mil internos, número particularmente bajo ya que en pocos meses su población aumentó, oscilando entre los diez y doce mil, siendo la mayoría de ellos judíos, cuyo siguiente destino sería Auschwitz. La población del campo se dividía en tres categorías: judíos alemanes; judíos transferidos de otros campos de la zona Sur del país (campo de Milles o Saint-Cyprien) y las víctimas de los arrestos y operaciones de la policía francesa. En este grupo, en el que se insertaba García Morales, se contaban desplazados, refugiados, exiliados… Sea cual fuese el motivo, todas estas «víctimas policiales» eran arrestadas bajo la fórmula (que ya nos es conocida): *étrangers en surnombre dans l´economie française.*[289]

286. *Idem*.

287. *Arch. dép. Pyrennes*, *72 W 112*. «Carta del Director del Campo de Gurs al Inspector de Lyon, L. Damas», 18 de abril de 1941.

288. Rafaneau-Boj, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles…, op. cit*, pp. 234-235.

289. Laharie, C.: *Gurs: 1939-1945. un camps d´internement en Bearn*. Biarritz: Atlantica, 2005, pp. 41-43.

Gurs se componía de 428 barracas o casetas para los refugiados y 46 para las tropas y personal del campo. Ocupaban una extensión de 79 hectáreas. Estaban repartidas en 13 manzanas (de la A hasta la M), rodeadas cada una de ellas de alambradas. Cada barraca medía unos 24 metros de largo y 6 de ancho, con una capacidad para 60 internos. Estaban elaboradas con finas tablas de madera, que protegían poco del frío y menos de la lluvia.[290] El presbítero español fue ubicado en la manzana A, barraca 21, es decir, en el espacio que –desde 1939– estaba reservado a los ex combatientes vascos.[291] Después fue traslado al bloque C, barraca 7,[292] en el mismo sector, acompañado mayoritariamente por exiliados, que lo acogieron calurosamente: «et est trés estimé de ses compatriotas».[293] El día a día en el campo de Gurs era muy duro. Instalado sobre un terreno arcilloso, cuando llovía se transformaba en un inmerso barrizal, plagado de ratas. Estas adversas condiciones provocaron que en 1941 muriesen más de 400 personas. La mal nutrición, las enfermedades y las deficientes instalaciones fueron los principales causantes de tan alta mortalidad. Hasta finales de mayo de 1941 no se instaló personal sanitario en cada manzana, existiendo un pequeño hospital para todo el campo (muy próximo a la barraca de García Morales). Su precaria salud y su dañada visión debieron empeorar en los cuatro meses que permaneció allí. La deficiente alimentación provocaba en numerosas ocasiones avitaminosis, una de cuyas consecuencias era la inflamación del nervio óptico y la pérdida, más si cabe, progresiva de agudeza visual.[294]

Su reclusión en Gurs se prolongó hasta el 1 de julio de ese año. Su puesta en libertad se aceleró gracias a su delicada salud y por la intervención de la Legación mexicana, que recordó a la Policía de Lyon que el ciudadano español Juan García Morales poseía permiso para embarcarse a México.[295] A partir de ese momento, se percibe en

290. *Ibidem*, p. 19. Véase plano del campo en pp. 22-23.

291. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Carta de Madame García Morales al Prefecto du Rhone», 2 de abril de 1941.

292. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36,* «Certificat de Liberation», 1 de Julio de 1941.

293. *Arch. dép. Pyrennes*, *72 W 112*. «Carta del Director del Campo de Gurs al Inspector de Lyon, L. Damas», 18 de abril de 1941.

294. Rafaneau-Boj, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles…*, *op. cit*, pp. 242-261

295. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*, «Certificat de liberatión», 1 de julio de 1941.

la documentación que las autoridades francesas manejan sobre el sacerdote almeriense, una impaciencia creciente por su demora en abandonar el país, como si su presencia fuese ya un estorbo. Así, se recalcará de manera continua que ya tenía el permiso y billete necesario para realizar de manera gratuita el trayecto de Lyon a México.[296] Sin embargo, los meses pasaban y gracias al generoso subsidio que recibía de la Legación mexicana (2088 francos), su estancia en Francia se iba prolongando beneficiada, además de por esa ayuda económica, por la *carta de no trabajador* expedida por la Prefectura del Rhône, que era el salvoconducto que en teoría debía evitar que volviese a ser internado de nuevo en Gurs o en cualquier otro campo del territorio francés. Como ya planteamos, seguramente su decisión de no viajar a América obedecía a razones de índole familiar (no quería abandonar a su anciana madre y a su hermano) y de salud.

En febrero de 1943 volvió a sufrir la persecución policial, ya que fue detenido por sorpresa junto a otros exiliados: «La policía francesa ha prendido por sorpresa varias docenas de refugiados españoles y, al parecer, se los ha llevado en dirección al sur. En el grupo van Lillo, el cura [García Morales], el guardia civil, Gómez».[297] Sin embargo, poco tiempo después fue liberado: «muchos de ellos pudieron escaparse y volvieron a Lyon o se quedaron por el sur… De lo que todos estábamos ciertos es de que la iniciativa de aquella razzia no provenía de la policía francesa».[298] El motivo de tanta persecución obedecía a que su nombre se encontraba dentro de una lista de *refugiados españoles revolucionarios* que manejaba la Policía Judicial de Lyon.[299]

Su rastro se pierde para las autoridades francesas en junio de 1943, pues en el que hasta ese momento había sido su domicilio habitual, el nº 7 de la rue Bouteille, no se le localizaba. Sus cuentas, en cambio, sí que estaban bien controladas, y se indicaba que poseía la elevada suma de 20.000 francos en una cuenta, merced al subsidio que recibía de México y del apoyo económico del comerciante de Toulousse, José

296. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*, «Comunicado de le Commissaire Central, le Chef de la Surete a l´Intendant de Police» 27 de septiembre de 1941.

297. Carpio, A. Mª del: *La espera interminable (julio de 1940-septiembre de 1944)*. Madrid: Ediciones Iberoamericanas, 1964, p. 140.

298. *Idem*.

299. *Arch. Ministère de l´Interieur. Fichier central de la Police Judiciaire*, 19890158/6. «Enquête auprès des préfets sur les réfugiés espagnols secourus par la Légation du Mexique», 25 de enero de 1943.

Gaco, que le hacía llegar el dinero a través del Comité de Emigrantes sito en la rue Garibaldi de Lyon.[300] El hecho de haber acumulado tan importante cantidad de francos nos puede señalar que no tuvo que recurrir a ellos porque encontró soporte financiero desde otras esferas, como el referido comerciante u otras instituciones. Igualmente, no accediendo a este dinero era más difícil que el Estado francés –que ya había actuado sin contemplaciones contra él cuando lo internó en Gurs o cuando lo detuvo temporalmente en febrero de 1943– le pudiese seguir la pista. No tenemos la menor duda que su reclusión en dicho centro, con el consiguiente empeoramiento de su salud, marcó un punto de inflexión en su exilio en Francia. De esta manera, y como atestiguan algunos escritos, colaboró activamente –en forma de artículos periodísticos y propagandísticos– desde finales de 1942 con la *Unión Nacional Española* (UNE), de inspiración comunista, junto a nombres como Gracián Sánchez Boxa, ex redactor de *El Día Gráfico*; la diputada socialista navarra, Julia Álvarez o Julio Hernández, vocal de la FETE.[301] Lyon fue uno de los puntos más importantes de la Resistencia francesa, y en ella operaron destacadas organizaciones como *Libérer et Fédérer*, fundada por el socialista Silvio Trentin (antiguo diputado italiano) y animada por el poeta e hispanista Jean Cassou.[302] Es decir, que García Morales se encontraba en el lugar indicado para poder continuar, eso sí, muy envejecido y lejos de España, su defensa por la denostada Segunda República y su crítica al régimen franquista. Pese a la intensa búsqueda realizada, no hemos localizado ninguno de los textos que publicó en su exilio en Francia, como apuntaba Del Carpio: «Tengo ante mí vista hasta una veintena de artículos del escritor García Morales. De ellos, sólo uno proviene de España… Los otros, publicados en Francia durante el pasado año,

300. *Arch. dép. Rhône, 829 W 36*, «Commisariat Central. Bureau des Étrangers», 14 de agosto de 1943.

301. Vilanova, A.: *Los olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial*. Chihuahua (México): Instituto Chihuahiense de la Cultura, 2005, p. 272. En el diario *Reconquista de España* se explicitaba de manera clara esta colaboración: «El movimiento de U.N. de los españoles en Francia que tan brillantes páginas acaban de escribir en la epopeya de la liberación del pueblo francés figuran militares tan prestigiosos como los generales, Hernández Sarabia y Riquelme, sacerdotes como el Sr. García Morales…». *Reconquista de España*. *Órgano de la Junta Suprema de Unión Nacional*, nº 38, año IV, octubre de 1944, p. 6.

302. *Ibidem*, p. 264.

303. Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales…*, *op. cit*., p. 35.

no tienen otro valor que el de la finalidad política que los inspiró».[303] Seguramente aparecieron en el órgano de expresión de la UNE, es decir, el diario *Reconquista de España* y *Pueblo Español*.

El contacto entre ambos exiliados fue frecuente y sólido. Hasta sus últimos días García Morales acudía a dialogar con Del Carpio, cómo este dejó reflejado en sus obras sobre su estancia en Lyon. Por esas fechas, 1944, el sacerdote almeriense estaba enfrascado en la redacción de un libro que sería titulado *En busca de mi madre.*[304] También nos dejó testimonio de su precaria vida: «la muerte de su madre lo afectó mucho, está pasando hambres negras, la vista se le va yendo… Él mismo sabe que ya hasta la pluma se le cae de las manos…».[305] Nos volvemos tener noticias suyas hasta enero de 1946, cuando diferentes diarios españoles relacionados con el exilio publican su necrológica. Una de las más conmovedoras y crudas fue la de *L´Espagne Republicaine* en la que se decía:

> «La enfermedad ha podido más que su reciedumbre de acero, y ha muerto humildemente, con sencillez, con esa simplicidad de cura auténtico y evangélico que fue su norma. Un puñado de compatriotas de Libourne (Gironde) le acompañaron a su última morada. Una corona y un lazo republicano ornaban el triste cortejo. La República tiene contraída una gran deuda con su memoria, con su fidelidad llevada hasta el último instante».[306]

Fallecía uno de los promotores más populares, viscerales y polémicos de la reforma social en España desde planteamientos religiosos; defensa que le llevó a romper con la jerarquía católica y a enfrentarse enconadamente con los partidos políticos de derechas, elementos que él consideró como los principales responsables de las desigualdades sociales en el país. A diferencia de otros sacerdotes republicanos como Leocadio Lobo,[307] ni en los años más duros que

304. Carpio, A. Mª del: *La espera interminable…, op. cit.*, p. 196.

305. *Ibidem*, p. 201.

306. *L´Espagne Republicaine*, «Los que no volverán», 26 de enero de 1939. La fecha exacta de su defunción, como consta en el Ayuntamiento de Libourne fue el 12 de enero de ese mes, sin indicar las causas de su fallecimiento.

307. En 1947, el obispo Eijo Garay lo rehabilitó sacerdotalmente tras retractarse –entre otras peticiones- de sus declaraciones públicas durante la Guerra Civil. González Gullón, J. L.: «Leocadio Lobo, un sacerdote...», *op. cit.*, pp.

vivió en su exilio francés abjuró jamás de su actuación pública durante la Segunda República y la Guerra Civil, lo que pone en evidencia su compromiso con unos ideales que abrazó y mantuvo inmutables hasta el fin de sus días. Murió sólo y en el anonimato sin poder cumplir uno de sus grandes anhelos: regresar a España.[308]

Conclusiones

La vida del sacerdote Hugo Moreno, tal y como hemos analizado a lo largo de esta monografía, estuvo plagada de rupturas y continuidades ideológicas. Si en un principio se acogió a la ortodoxia católica; eso sí, identificado en especial con aquellos religiosos defensores del reformismo social, en 1931 rompió con todo su pasado y creó un nuevo ser, un personaje símbolo del nuevo contexto político y producto de sus experiencias previas, que se convertirá en un feroz anticlerical: *Juan García Morales*. Tanto en sus inicios como en sus años posteriores en Madrid combatió los excesos de la burguesía, a la que culpó de las carencias y penurias del pueblo. Adoptó para ello un lenguaje propio, basado en su período de formación, distinto al de otros destacados sacerdotes sociales como Arboleya o Gafo, donde la vida de los predicadores y ascetas del Renacimiento, así como el ejemplo de vital del Padre Tarín, del jesuita Van Tricht o el cardenal James Gibbons, le sirvieron de yunque para denunciar la falta de compromiso de las derechas españolas y de gran parte de la jerarquía católica con el nuevo sistema político republicano. Como deducirá el lector, existen grandes interrogantes aún no resueltos en este trabajo, que deberán ser contestados –en la medida de lo posible– en investigaciones posteriores. Uno de los fundamentales es conocer la actividad del sacerdote almeriense desde 1927, cuando son revocadas sus licencias ministeriales en Madrid, hasta su aparición pública como García Morales en 1931. Es necesario concretar las razones exactas, aparte de las hipótesis ya planteadas en este estudio, de tal cambio. Por esa razón, queremos repetir que esta monografía es una obra de carácter

308. En la documentación francesa podemos leer: "GARCIA a le désir de regagner l´Espagne, dès que les circonstances le permettront". *Arch. Ministère de l´Interieur. Fichier central de la Police Judiciaire*, 19890158/6. «Enquête auprès des préfets sur les réfugiés espagnols secourus par la Légation du Mexique», 25 de enero de 1943.

abierto, una primera incursión pormenorizada en la vida de tan importante y llamativo sacerdote durante el tiempo de la República, la Guerra Civil y el exilio, que necesitará de una revisión en el futuro a medida que se permita el acceso en profundidad a otras fuentes documentales eclesiásticas. Dicho esto, resumiremos las principales conclusiones a las que hemos llegado al hilo de su trayectoria personal.

Su inicial formación (en el Seminario de 1894 a 1907) vino determinada por las corrientes del reformismo social dentro del catolicismo, principalmente a raíz de la publicación de la encíclica *Rerum Novarum* de León XIII. A este importante hito, hay que sumar la influencia del medio provincial en el que inició su vocación sacerdotal. Almería era una de las regiones más atrasadas, económica y culturalmente, de Andalucía. Esta pobreza, especialmente visible en la capital, contrastaba con los lujos y excesos de una burguesía caciquil, dueñas de los medios de producción. La propia biografía de Hugo Moreno, como se refleja en algunas de sus obras y artículos, está salpicada de episodios de humildad y graves penurias económicas. En el seminario, y animado por sectores de la Iglesia almeriense comprometida con la problemática social y la desigualdad de clases, empezando por el propio obispo, Vicente Casanova, y siguiendo con otros sacerdotes como Anselmo Campos o Pío Navarro (que mantuvieron un estrecho contacto con nuestro biografiado), se afirmó con fuerza la idea de la defensa de los más desfavorecidos, del campesino sin recursos, del obrero explotado… Lecturas de estudio como *Retórica para predicadores*, de fray Luis de Granada, debieron despertar en él un exaltado interés por las obras de aquellos religiosos, ascetas, místicos y predicadores del Renacimiento y el Barroco caracterizados por su vida austera y rigurosa, entregados a la ayuda de los más necesitados. Muchas de estas figuras de la Edad Moderna se convertirán en el eje vertebrador de algunos de sus textos futuros. Entre 1907 y 1917 colaboró y fundó varios diarios católicos de temática social, claro reflejo de su compromiso personal y de la propia diócesis en esta materia.

Tras su paso por diferentes parroquias y la participación en 1910, como mínimo, en las misiones del jesuita Francisco de Paula Tarín, decidió trasladarse a Madrid con el propósito de mejorar su posición económica, promocionar su carrera literaria y cuidar a su hermano que, supuestamente, se encontraba enfermo. Este desplazamiento a la capital española en 1917 le puso en contacto con reputados literatos

modernistas, como Azorín, Valle-Inclán o Ricardo León. Gracias a su excelente pluma y contactos previos colaboró en importantes publicaciones madrileñas, como *La Voluntad* o *La Esfera*, donde profundizó en el estudio de los grandes religiosos de la Edad Moderna. En algunos de estos textos se percibirán levemente influencias y *formas* propias del modernismo religioso. Su interés por los ascetas y místicos puede estar en estrecha relación con aquella faceta del inmanentismo religioso que rechazaba la interposición de la jerarquía eclesiástica en la relación entre el creyente y Dios. La clase sacerdotal, en ocasiones, fue retratada en sus textos como inculta y poco abierta al conocimiento del cristianismo de siglos pasados. Este *contacto* con el modernismo teológico puede ser considerado, según nuestro parecer, como el origen primigenio de su futura crítica anticlerical.

Su catolicismo social, en su expresión más enérgica y visceral, cobró nuevos bríos a través de su participación en el periódico integrista *El Siglo Futuro*. Desde planos ideológicos bien diferentes, el punto de vista de Hugo Moreno y el de esta publicación confluyeron en una misma idea: el liberalismo, con su implícito desarrollo capitalista, había potenciado en España la lucha de clases, empobreciendo de manera progresiva a la casi totalidad de la sociedad; había restado poder a la Iglesia católica y, en consecuencia, la ciudadanía –desprovista de fe– se había adentrado en el abismo del socialismo, el comunismo y el anarquismo. Si bien el contacto con publicaciones de faz modernista, como *La Esfera*, potenciaron de manera indirecta formas y expresiones que podían contener concepciones anticlericales, su colaboración en *El Siglo Futuro* no hizo más que acrecentar su rechazo a la burguesía y al capitalismo. Esta vertiente literaria y periodística convivía con su faceta sacerdotal en la diócesis de Madrid, como queda constatado en las licencias ministeriales que iba renovando de año en año, aduciendo como pretexto (o realidad, aunque tenemos serias dudas) la grave enfermedad de su hermano, residente en la capital. Su actividad pastoral fue frenada por el obispado, de forma brusca, en 1927. ¿Razones? Aún no se había manifestado de manera directa en ningún medio escrito como anticlerical, por lo que esta causa puede quedar descartada. Otro cantar es el descontento que algunos de sus artículos, en especial los publicados en el referido diario integrista, pudieron provocar en importantes ámbitos de derechas de Madrid. Y, por supuesto, que su estancia en la diócesis madrileña ya no tuviese justificación y se viese obligado a retornar a Almería.

Sea como fuere, abandonar Madrid suponía renunciar a una posición de peso en las esferas literarias y periodísticas de más renombre de la época, para regresar de nuevo a una tierra llena de miserias, donde el mensaje que se iba forjando en su ser no tendría el eco ni la repercusión deseada. Por ese motivo, consideramos 1927 como el nacimiento intelectual de *Juan García Morales*, entendido el mismo como un sacerdote resentido con la jerarquía eclesiástica, sobre todo desde su experiencia madrileña; disconforme con la distribución de poder y riqueza entre la burguesía y el proletariado; que ya no veía con malos ojos el socialismo –al que podría considerar el mal menor–, harto de un régimen monárquico que no hacía más que perpetuar los defectos políticos, sociales y económicos que combatirá desde 1931 hasta el final de su vida.

La presentación pública de esta «nueva identidad» tuvo que esperar hasta la aparición de un sistema democrático y de libertades en el que sus exacerbadas opiniones y diatribas a sectores como la Iglesia y las derechas no fuesen censuradas y pudiesen propagarse por doquier con la mayor de las garantías (aunque no estuviese de más ocultar la verdadera personalidad –Hugo Moreno López- pero no la condición civil: presbítero). Ese contexto propicio se dio a partir de la proclamación de la Segunda República. De inmediato, y desde las páginas del izquierdista y anticlerical diario de la capital, el *Heraldo de Madrid*, se convirtió en azote del clero antirrepublicano y de los partidos políticos de derecha contrarios al Gobierno. El cambio de signo político en 1934, a favor de la CEDA, radicalizó aún más su discurso contra esta formación y su líder, José María Gil Robles, al que hacía culpable de todos los males de España. Su denuncia pública se convirtió en algo casi obsesivo en las columnas de Juan García Morales. Se explica, así, su profunda implicación en la campaña electoral previa a las elecciones de febrero de 1936, donde compartió tribuna de manera cotidiana con los representantes a los comicios de Izquierda Republicana, del PSOE y del Partido Comunista.

A partir de julio de 1936, participó activamente en la defensa propagandística de la España republicana frente a la rebelión militar, ya fuese desde las ondas, las tribunas, el medio escrito…mostrándose como un firme soporte del Gobierno de Azaña, personaje al que admiraba. Es difícil precisar hasta qué punto la figura de Juan García Morales fue *usada* por las autoridades republicanas para dar mayor trascendencia a su propaganda religiosa o si el sacerdote almeriense

adaptó sus escritos a los deseos de los políticos de izquierdas para escalar posiciones en el panorama cultural y periodístico madrileño. Su participación en la escena pública decayó desde octubre de 1936, momento en el que el Gobierno se trasladó a Valencia ante el inminente ataque franquista sobre Madrid; y retrocedió de manera incuestionable a partir de mayo de 1937, cuando Largo Caballero fue sustituido como Presidente por Juan Negrín. Consideramos que su controvertida figura no era la mejor carta de presentación de cara al exterior, en primer lugar, así como en el territorio nacional, seguidamente, si lo que se quería lograr a partir de esa fecha era ofrecer una imagen más edulcorada y moderada de la nueva política religiosa que impulsaba el ministro vasco Manuel Irujo. Su protagonismo en la capital lo ocupará a partir de ese instante Leocadio Lobo.

En el Levante mediterráneo (Puebla Larga, en Valencia, fue su base de operaciones), donde se instalará hasta el final de la guerra, colaborará en diarios regionales como *El Mercantil Valenciano* y *Ayuda*. Permanecerá cerca de Azaña hasta los últimos compases de la contienda bélica, coincidiendo con él en el paso fronterizo de la Agullana. Su exilio a Francia se inició en febrero de 1939, llegando tras un largo deambular de casi un año a estacionarse de manera fija en Êcully (Lyon). Allí, tras pasar todo tipo de penalidades –como se reflejó en las cartas de ayuda que mandó a la Legación mexicana en Francia-, trabajó voluntariamente en diversas colonias infantiles como profesor. Pese a conseguir un subsidio y pasaporte del Gobierno mexicano para abandonar a título individual el país (en contra de su petición original que incluía a su madre y su hermano), su situación se deterioró (ya agravada por su progresiva pérdida de visión en ambos ojos) cuando fue internado en el campo de reclusión de Gurs. Las supuestas razones oficiales de su detención fueron meramente administrativas (estaba de «más» en la economía francesa), pero detrás de las mismas se escondían también motivaciones políticas (sospechas sobre su pasado y colaboración con comunistas, provenientes tanto de Vichy como de la diplomacia franquista), como constató el director del campo de Gurs.

Tras su liberación y un tiempo de impase, avivado por tal internamiento –que no hizo más que empeorar su salud– empezó a implicarse con la Unión Nacional Española y con su órgano de expresión escrito, *Reconquista de España*. Su rastro se pierde para las autoridades francesas en 1943, y no volvemos a tener noticias suyas hasta

1944, cuando el escritor Andrés María del Carpio nos relató que Juan García Morales publicó diversos artículos de índole política de escaso interés. Su muerte, en el más completo abandono, se produjo en enero de 1946.

La presente investigación ha pretendido ofrecer un esbozo detallado –dentro de los límites de la documentación existente sobre el personaje, muy escasa y dispersada– sobre el sacerdote Hugo Moreno López / Juan García Morales, poniendo el énfasis en una cuestión trascendental. Su anticlericalismo no fue el resultado de un acto espontáneo, de una reflexión inmediata tras la proclamación de la Segunda República. Si bien a partir de ese acontecimiento se hizo público y notorio, el mismo es producto de una larga evolución ideológica, consecuencia de sus contactos con el modernismo (tanto en su vertiente literaria como religiosa) y por su muy particular visión de la problemática social desde la óptica católica, que traspasó las fronteras de los escritos de León XIII, el cardenal Gibbons, el arzobispo John Ireland o el jesuita Van Tricht. La importancia de esta personalidad, en el tiempo de la República y de la Guerra Civil, sería sobre todo política, ya que sus escritos fueron denunciados principalmente por los partidos de derecha. A nivel eclesiástico, el hecho de no ser excomulgado ni suspendido *a divinis* prueba que sus obras no debieron escandalizar sobre manera al episcopado madrileño, que lo vio como una figura marginal seguramente resentida por su imposibilidad de ejercer como religioso. Además se presentaba otro condicionante de gran importancia, ¿cómo sancionarlo eclesiásticamente sino podía oficiar misa desde 1927? Se encontraba en una especie de limbo jurídico eclesiástico, porque en Madrid no podía desempeñarse como sacerdote y tampoco regresó a la diócesis de Almería para poder proseguir con su labor pastoral, lo que demostraba por esas fechas (no en 1921 como vimos en páginas anteriores) su desinterés por volver a su tierra natal.

Nos resulta complicado encasillar al sacerdote almeriense en relación a otras destacadas figuras religiosas anticlericales de la época como Leocadio Lobo, pero si tuviéramos que aplicarle una categorización diríamos de él que fue una síntesis de humanista cristiano, modernista literato con leves tintes religiosos, anticlerical, hijo de las iniciativas y reformas sociales que el catolicismo impulsó desde la *Rerum Novarum*.

Si este trabajo contribuye a clarificar muchas de las incógnitas que rodeaban a esta interesante figura, reflejo de la heterogeneidad

de la Iglesia en España desde finales del siglo XIX hasta la primera mitad del siglo XX, habremos logrado uno de los principales objetivos que nos marcamos al iniciar a este estudio. Vayan dedicadas estas páginas a la memoria del sacerdote Hugo Moreno López.

Archivos consultados

1. Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH, Salamanca):
- Madrid y Barcelona, Sección Político-Social.
- Sección Especial Masonería B.
- Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo

2. Archives Départamentales du Rhône (Lyon), Section Moderne, 829 W 36. «Dossiers d´étrangers: dossier de Juan García Morales, prètre espagnol exilé a Lyon après la guerre civile».

3. Archives Départamentales du Pyrennes Atlantiques, 72 W 112. «Dossier individuel Juan García Morales».

4. Archives Ministère de l´Interieur. Fichier central de la Police Judiciaire, 19890158/6.

4. Archivo Central de la Curia de la Archidiócesis de Madrid, A m 12.1. Expediente personal de Hugo Moreno López.

5. Archivo Secreto del Vaticano, Nunciatura de Madrid, caja 868.

6. Archivo de la Embajada de México en Francia, expedientes 343-1 y 341-10.

Fuentes documentales publicadas

- *Archivo Gomá. Documentos de la Guerra Civil*, Vol. I-XI, Edición de ANDRÉS-GALLEGO, José y PAZOS, Antón María, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2005-2011.
- *Documentos inéditos para la historia del Generalísimo Franco*. Madrid: Fundación Nacional Francisco Franco, 1992.
- *Misión de Luis I. Rodríguez en Francia. La protección de los refugiados españoles, julio a diciembre de 1940*. México: El Colegio de México, Secretaría de Relaciones Exteriores, Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, 2000.

Publicaciones periódicas consultadas (revistas y diarios de la época)

- *ABC* (1931-1939).
- *Boletín Oficial y Revista Masónica del Supremo Consejo del Grado 33* (1934).
- *Bonifacio* (1912).
- *Cervantes* (1917).
- *El Liberal* (1936).
- *El Mercantil Valenciano* (1936-1939).
- *El Progreso*. *Semanario Demócrata Agrario* (1934).
- *El Siglo Futuro* (1918-1920).
- *El Sol* (1936-1939).
- *España Evangélica. Revista Protestante.*
- *Frente Rojo* (1936-1938).
- *Heraldo de Madrid* (1931-1936).
- *La Esfera* (1917-1930).
- *La Independencia* (1912-1917).
- *La Vanguardia* (1931-1939).
- *La Voluntad* (1917-1930).
- *Labor* (1936-1939).
- *Las Dominicales: semanario librepensador* (1907-1910).
- *Luz* (1936-1939).
- *Mundo Obrero* (1936).
- *Reconquista de España* (1942-1944).
- *Sal Terrae* (1931-1936).

Fuentes impresas: memorias y libros de la época

¡Queman, roban y asesinan… en tu nombre! Religión y Fascismo. Madrid: Socorro Rojo Internacional, junio de 1937.

Archivos de Literatura Contemporánea. Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Históricas. Índice literario. Madrid: 1931-1936. http://ufdc.ufl.edu//UF00089412/00012 (University of Florida Digital Collections).

Bayle, C.: *¿Qué pasa en España? A los católicos del mundo*. Salamanca: Delegación del Estado para Prensa y Propaganda, junio

de 1937.

Carpio, A. Mª del: *Juan García Morales, presbítero. Algunos rasgos del hombre y de su obra*. Lyon: Imprimerie Juhan, 1946.

Carpio, A. Mª del: *La espera interminable (julio de 1940-septiembre de 1944)*. Madrid: Ediciones Iberoamericanas, 1964.

El mundo católico y la Carta Colectiva del episcopado español. Burgos: Ediciones Rayfe, 1938.

El P. Victor Van Tricht. El religioso, el escritor, el hombre de ciencia, escrita por A. Madariaga y editada en Bilbao por la Compañía de Jesús.

España Heroica. Montevideo: Biblioteca *Democracia y Libertad*, 1936.

García Morales, J.: *¡Hipócritas!¡Farsantes!¡Fariseos! (Visión de la España derechista)*. Madrid, 1933.

García Morales, J.: *El Cristo Rojo*. Madrid: 1935.

García Morales, J.: *Tres años de lucha (a favor de los humildes)*. Madrid: 1934.

García Morales, J.: *Atisbos, hacia una España nueva: crónicas*. Madrid: Editorial Castro, 1936.

Herrán Alonso, E.: *Memorias de un anciano. Mi relación con Primitiva (1930-1941*). Online: http://jei.pangea.org/eulogio/

La voz de la Iglesia sobre el Caso de España. Zaragoza: Publicaciones de la Oficina Católica de Información Internacional, julio de 1937.

León, R.: *Cristo en los infiernos*. Madrid: Victoriano Suárez, 1941.

Ramos Oliveira, A. (ed.): *Catholics and the Civil war in Spain*. London: 1936.

Texto íntegro de los tres discursos pronunciados ante los micrófonos del Ministerio de la Guerra, el día 21 de agosto; del Cuartel de los Regimientos de Ferrocarriles de Leganés, el día 6 de septiembre y del Partido Comunista el día 13 de septiembre de 1936, por el sacerdote don Juan García Morales. Madrid: Socorro Rojo Internacional, 1936.

Texto íntegro del discurso pronunciado ante el micrófono del Ministerio de la Guerra el día 21 de agosto de 1936 por el presbítero don Juan García Morales. Madrid: Socorro Rojo Internacional.

Van Tricht, V.: *En la fábrica*. Conferencia familiar, Vol. LX. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913-

Van Tricht, V.: *Los chicos de la calle*. Conferencia familiar, Vol.

XIX. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913.

VAN TRICHT, V.: *Los perdones*. Conferencia familiar, Vol. XLVI. Bilbao: Imprenta del Corazón de Jesús, 1913.

BIBLIOGRAFÍA: ARTÍCULOS Y ENSAYOS

ÁGUEDA GARCÍA-GARRIDO, M.: «Fray Pedro de Valderrama (1550-1611): un predicador andaluz leído y censurado en la Sorbona», *Erebea. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*, núm. 1, 2011, pp. 253-280.

ALONSO CARBALLES, J. J.: *1937. Los niños vascos evacuados a Francia y Bélgica. Historia y memoria de un éxodo infantil, 1936-1940*. Bilbao: Asociación de Niños Evacuados el 37, 1998.

ÁLVAREZ BOLADO, A.: *Para ganar la guerra, para ganar la paz. Iglesia y guerra civil (1936-1939)*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas, 1995.

ARASA, D.: *Católicos del bando rojo*. Barcelona: Styria, 2009.

AYALA VICENTE, F.: *La vida política en la Provincia de Cáceres durante la II República*. Cáceres: Institución Cultural "El Brocense", 2002.

BENAVIDES, D.: *El fracaso social del catolicismo español. Arboleya-Martínez, 1870-1951*. Barcelona: Editorial Nova Terra, 1973.

BOTTI, A.: «Rapporto dell´aziones cattolica sul comunismo in Spagna e uso ecclesiastico del presunto complotto comunista del luglio 1936, alla luce della nuova documentazione vatican», *Spagna Contemporanea*, nº 38, 2010, pp. 151-165.

CALERO, A. M.: *Movimientos sociales en Andalucía (1820-1936)*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 1979.

CALLAHAN, W. J.: *La Iglesia católica en España*. Barcelona: Crítica, 2003.

CHAMORRO MARTÍNEZ, M.: *1808-1936. Dos situaciones históricas concordantes*. Madrid: 1974.

CHECA GODOY, A.: *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1989.

CIMINI, A.: *Juan García Morales, 1885-1946*. Milano: Università Cattolica del Sacro Cuore.

CUEVA, J. de la y MONTERO, F. (editores): *Laicismo y catolicismo. El conflicto político-religioso en la Segunda República*. Alcalá de

Henares: Universidad de Alcalá, 2009.

BENEEF, A. *et al*. (dir): *Les jésuites belges, 1542-1992*. Bruselas: AESM Éditions, 1992.

FOGARTY, G. P.: *The Vatican and the Americanist Crisi*s, Roma, 1973.

GARCÍA FERNÁNDEZ, H.: «El turismo político durante la Guerra Civil: viajeros británicos y técnicas de hospitalidad en la España republicana, 1936-1939», Accésit VII Premio de Jóvenes Investigadores, en *Ayer*, n.º 63, 2006.

GARCÍA FERNÁNDEZ, H.: *Mentiras necesarias*. *La batalla por la opinión británica durante la Guerra Civil*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2008.

GARCÍA FERNÁNDEZ, H.: *The truth about Spain. Mobilizing British Public Opinion, 1936-1939*. Brighton: Sussex Academic Press, 2010.

GARCÍA VALVERDE, M. y OCHOTORENA, R.: *La Almería de Alfonso XIII (1900-1931)*. Almería: Universidad de Almería, 2003.

GÓMEZ, T.: *Historia del Seminario de Almería (1610-2010)*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 2010.

GONZÁLEZ GÓMEZ, J.M.: *El final del Modernismo en la obra de Ricardo León*, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Ciencias de la Información, Departamento de Filología Española III, tesis doctoral inédita, bajo la dirección de la profesora M.ª José Alonso Seoane, 2002.

GONZÁLEZ GULLÓN, J. L.: «Leocadio Lobo: un sacerdote republicano (1887-1959)», *Hispania Sacra*, nº 125, 2010, pp. 267-309.

GONZÁLEZ GULLÓN, J. L.: *El clero en la Segunda República: Madrid, 1931-1936*. Madrid: Editorial Montecarmelo, 2011.

GONZÁLEZ-RUANO, C.: *Memorias: mi medio siglo se confiesa a medias*. Madrid: Renacimiento, 2004.

GORKI, J.: *El proceso de Moscú en Barcelona: el sacrificio de Andrés Nin*. Barcelona: Editorial Aymá, 1974.

GRANERO SANCHO, E.: *Barras y estrellas*. Valencia: Prometeo, 1971.

HERNÁNDEZ FIGUEREIDO, J. R.: «Avances y estado del comunismo en vísperas de la Guerra Civil española, según los informes inéditos del Archivo Secreto Vaticano», *Analecta Sacra Tarraconensia*. *Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, volum 83, Barcelona.

JACKSON, G.: *La República española y la Guerra Civil: 1931-1939*. Barcelona: Crítica, 2009.

JAVIERRE, J. Mª: *El león de Cristo: biografía de Francisco Tarín*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1980.

Laborie, P.: «Españoles e italianos en el imaginario social», en Cuesta, Josefina y Bermejo, Benito (coordinadores): *Emigración y exilio. Españoles en Francia (1936-1946)*. Madrid: Eudema, 1996.

Laharie, C.: *Gurs: 1939-1945. un camps d´internement en Bearn*. Biarritz: Atlantica, 2005.

López Martín, J. L.: *La Iglesia de Almería y sus obispos*, Vol. II. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, Caja Rural de Almería, 1999.

López Muñoz, M.: *Fray Luis de Granada y la retórica*. Almería: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería, 2000.

Marco Sola, L.: «El factor cristiano. Católicos y sacerdotes antifranquistas en los medios republicanos», *El Argonauta español*, nº 7, 2010 (http://argonauta.imageson.org/document140.html).

Marco Sola, L.: *El Evangelio Rojo*. *Sacerdotes antifranquistas durante la Guerra Civil española (1936-1939). Pensamiento, actividad propagandística y contestación a la "Cruzada".* Tesis doctoral, Universidad de Zaragoza, marzo de 2012.

Margenat Peralta, J. M.: «Manuel de Irujo: la política religiosa de los gobiernos de la República en la guerra civil (1936-1939)», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, 4, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1983.

Márquez Padorno, M.: *La Agrupación al Servicio de la República. La acción de los intelectuales en la génesis de un nuevo Estado*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003.

Martín de Santa Olalla, P.: *De la Victoria al Concordato*. *Las relaciones Iglesia-Estado durante el «primer franquismo».* Barcelona: Ediciones Laertes, 2003.

Martina, G.: *La Iglesia, de Lutero a nuestros días. Época del totalitarismo*, Vol. IV. Madrid: Ediciones Cristiandad, 1974.

Martínez del Portal, M.: «El anticlericalismo del joven J. Martínez Ruiz», *Montearabí*, nº 32, 2001, pp. 27-57.

Martínez, J. Mª.: «Modernismo literario y modernismo religioso: encuentros y desencuentros en Rubén Darío», *Cuadernos del CILHA* (Centro Interdisciplinario de Literatura Hispanoamericana), nº 11, 2009, pp. 100-118.

Meyer, J.: «La Iglesia católica de los Estados Unidos frente al conflicto religioso en México, 1914-1920», en *CIDE* (Centro de Investigación y Docencias Económicas), nº 43, México, 2007, pp. 1-38. Online: http://aleph.academica.mx/jspui/handle/56789/4357 (pá-

gina consultada en diciembre del 2011).

MONTERO GARCÍA, F.: *El primer catolicismo social y la «Rerum Novarum» en España (1889-1902)*. Madrid: CSIC, Instituto Enrique Flórez, 1983.

MONTERO GARCÍA, F.: *El movimiento católico en España*. Madrid: Eudema, 1993.

MONTERO, F. (coord.): *La Acción Católica en la II República*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá de Henares, 2008.

MONTERO, F.: «El eco de la crisis modernista en el catolicismo español: las denuncias del "Modernismo Social"», en BOTTI, A. y CERRATO, R.: *Il Modernismo tra la Cristianita e Secolarizzazione. Atti del Convegno Internazionale di Urbino, 1-4 ottobre 1997*. Urbino: QuattroVenti, 2000, pp. 411-442.

MORADIELLOS, E.: «Una Guerra Civil de tinta: la propaganda republicana y nacionalista en Gran Bretaña durante el conflicto español», *Sistema*, n.º 164, Madrid, 2001, pp. 69-98.

MORENO SÁEZ, F.: *La prensa en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Alicante: Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert».

MORILLAS BRANDY, J. A.: «"Juan García Morales": un cura republicano. *Obrero de la pluma*», *Cuadernos Republicanos*, nº 23, Madrid, 1995.

MORILLAS BRANDY, J. A.: *Luis López-Dóriga, el deán republicano de Granada*. Granada: Comares, 2003.

NAVARRO, A.: *El cura Varela y sus cosas*. Almería: Gráfikas Ediciones, 1985.

OLIVER OLMO, P.: «La suerte del general Goded. Cultura punitiva y cultura de guerra en la revolución española de 1936», *Jerónimo de Zurita*, nº 84, 2009.

PAYNE, S. G.: *El catolicismo español*. Barcelona: Planeta, 1984.

PAZOS, A. M. (Ed.): *Religiones y Guerra Civil española. Gran Bretaña, Francia y España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2011.

PÉREZ DE LA DEHESA, R.: *El grupo "Germinal": una clave del 98*. Madrid: Taurus, 1970.

PÉREZ LÓPEZ, M.: «Azorín y el Modernismo religioso», en SAN JOSÉ, Javier: *Praestans Labore Víctor. Homenaje al profesor Víctor García de la Concha*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2005,

pp. 237-252.

PONCE DE LEÓN FREYRE, E. y ZAMORA LUCAS, F.: *1500 seudónimos modernos de la literatura española (1900-1942)*. Madrid: Instituto Nacional del Libro.

RAFANEAU-BOJ, M. C.: *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Barcelona: Ediciones Omega, 1995.

RAGUER, H.: *La espada y la cruz. La Iglesia, 1936-1939*. Barcelona: Editorial Bruguera, 1977.

RAGUER, H.: *La pólvora y el incienso*. *La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*. Barcelona: Península, 2001.

REBOLLO SÁNCHEZ, F.: *Periodismo y movimientos literarios contemporáneos españoles (1900-1939)*. Madrid: Huerga y Fierro Editores.

REVUELTA GONZÁLEZ, M.: *La Compañía de Jesús en la España Contemporánea.* Tomo III: *Palabras y fermentos (1868-1912)*. Universidad Pontificia de Comillas (Madrid), Sal Terrae (Santander) y Ediciones Mensajero (Bilbao), 2008.

RIVERO, S. y GONZÁLEZ, E.: *Villaviciosa, 1934*. *Reproducción de los semanarios "Orientaciones" y "El Progreso"*. Villaviciosa: Ediciones La Oliva, 1996.

ROBLEDO, R.: «Breve semblanza de Adolfo Vázquez Humasqué», en «La cuestión agraria: de los ilustrados a la globalización», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, nº 26, 2007.

RODRÍGUEZ LAGO, J. R.: *Cruzados o herejes: la religión, la Iglesia y los católicos en la Galicia de la Guerra Civil.* Pontevedra: Nigratrea, 2010.

ROMERO SAMPER, M.: «Modernidad, modernismo y modernismos: Iglesia y cultura en la España del fin de siglo», *Hispania Sacra*, nº 41, 1989.

ROMERO SAMPER, M.: «Pío Baroja, preocupación religiosa y malas pulgas», en LLERA, Luis de: *Religión y literatura en el Modernismo español*. Madrid: Editorial Actas, 1994.

SÁNCHEZ VIGIL, J.: *La documentación fotográfica en España: Revista La Esfera (1914-1920)*. Universidad Complutense de Madrid, 1995.

SEMPERE CONGOST, J.: «El seudónimo en la literatura española», en *Estudios literarios al profesor Mariano Baquero Goyanes*. Murcia: 1974.

SUÁREZ CORTINA, M.: «Anticlericalismo, religión y política durante la Restauración», en LA PARRA, E. y SUÁREZ CORTINA, M. (Eds.): *El anticlericalismo español contemporáneo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1998.

TAPIA GARRIDO, J. A.: *Almería piedra a piedra*, Tomo II. Almería: Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1992.

TEZANOS GANDARILLAS, M.: «El clero ante la República: los clérigos candidatos en las elecciones constituyentes de 1931», en CUEVA, J. de la y MONTERO, F. (editores): *Laicismo y catolicismo. El conflicto político-religioso en la Segunda República*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2009, pp. 276-284.

TEZANOS, M.: «Basilio Álvarez: "una sotana casi rebelde"», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Historia Contemporánea, 1997, pp. 151-177.

TEZANOS, M.: «Contradicción, coherencia y compromiso: Matías Usero Torrente», *Hispania Sacra*, Vol. 53, nº 107, 2001, pp. 267-282.

TEZANOS, M.: «Luis López-Dóriga: un deán radical-socialista en las Cortes constituyentes de la II República española», *Spagna contemporánea*, nº 17, 200, IX, pp. 41-58.

VILANOVA, A.: *Los olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial*. Chihuahua (México): Instituto Chihuahiense de la Cultura, 2005.

JAUME BALMES EN EL SEGLE XX:
ENTRE EL NOUCENTISME I EL FRANQUISME

Conrad Vilanou Torrano
Sílvia Coll-Vinent

D'entrada podem afirmar que la presència de Jaume Balmes en el transcurs del segle passat es va produir d'una manera intermitent, marcada per dues fites cronològiques ben significatives –els anys 1910 i 1948– que corresponen, respectivament, al centenari del naixement i de la mort del filòsof vigatà. La primera d'aquestes dates –que va coincidir amb la celebració a Vic d'un Congrés Internacional d'Apologètica de gran solidesa– es va donar en un context certament difícil. Després de l'experiència de Solidaritat Catalana (1906), la cultura catalana havia estat sacsejada per dos esdeveniments de relleu. En concret, ens referim al Pressupost Extraordinari de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona de l'any 1908, que va proposar un ensenyament en català en règim de coeducació (el més destacat per als nostres interessos), al marge de la religió, és a dir, laic. No per atzar, Josep Torras i Bages va desenvolupar una activa campanya a favor de l'escola confessional i en contra, justament, de les escoles laiques.

Quan va tenir lloc el mes de setembre de 1910 el Congrés d'Apologètica a Vic –que havia de clausurar Marcelino Menéndez y Pelayo, el parlament del qual va ser llegit pel Dr. Josep Daurella– feia pocs mesos dels fets de la Setmana Tràgica, succeïts a les acaballes

del juliol de 1909. És prou conegut que la condemna del fundador de l'Escola Moderna, Francesc Ferrer i Guàrdia –afusellat el 13 d'octubre de 1909– va generar una allau de protestes a tot Europa que va contribuir a desfermar les campanyes anticlericals, orquestrades en bona mesura des de la Universitat Lliure de Brussel·les, tot reforçant una imatge obscurantista d'Espanya, i de l'Església, que l'any 1907 havia condemnat el modernisme. De la mateixa manera que Balmes va patir en carn pròpia els aldarulls de les revoltes ciutadanes que el van forçar a fugir en un parell d'ocasions, la generació que es va veure obligada a fer front a les seqüeles de la Setmana Tràgica va interessar-se –i molt– per rescatar de l'oblit la seva figura, que es convertí així en un veritable mestre pensador. D'aquesta manera, el filòsof vigatà va ser present en el debat intel·lectual durant els anys vint i trenta del segle passat. En aquest període es va produir un autèntic renaixement catòlic que tenia ben present el model anglès, és a dir, el *Catholic revival* que va viure Anglaterra el segle XIX, de la mà de tres cardenals victorians ben coneguts. El primer, Nicholas Wiseman (1802-1865), era fill de Sevilla i s'havia cartejat amb Jaume Balmes. Els altres dos –Henry Edward Manning (1808-1892) i John Henry Newman (1801-1890)– van ser un referent per al món catòlic, a pesar de les reticències que va generar llur conversió de l'anglicanisme al catolicisme. S'escau el paral·lelisme amb Balmes en tant que inspirador del moviment de renovellament catòlic que va experimentar Catalunya entre 1910 i 1936, el qual coincideix amb el Noucentisme i amb els anys de la Segona República, proclamada l'any 1931. Des de les files catòliques s'havia de donar una resposta decidida al laïcisme, tot defensant la tradició religiosa i, molt especialment, l'escola catòlica o confessional. Això és el que va fer, per exemple, Josep Sanabre a través d'un activisme incansable promogut des de les pàgines de *El Matí*, entre 1929 i 1936.[1] A més a més, l'any 1933 es commemorava el centenari del Moviment d'Oxford que havia de facilitar la conversió de Newman i que va influir en la renovació del catolicisme anglès i, per extensió, europeu. Aquesta conversió ja havia estat vaticinada pel mateix Balmes.

1. *Mn. Josep Sanabre Sanromà. Biografia i recordances d'amistat*. Barcelona: Col·lecció Mossèn Josep Sanabre, 1977, p. 26-27.

Balmes i el Noucentisme catòlic

No sembla agosarat afirmar que de la mateixa manera que Eugeni d'Ors va endegar amb el *Glossari*, a partir de 1906, una veritable campanya de pedagogia social de voluntat ordenadora i civilista, quelcom de semblant es va produir en el camp catòlic, que va veure florir una generació de clergues erudits durant el primer terç del segle XX. A imatge i semblança del que va succeir a l'Anglaterra vuitcentista, la Catalunya del nou-cents, després de l'ensulsiada de 1909, es va fixar en l'obra i l'exemple balmesians. La data de 1910 va marcar un punt d'inflexió, fins al punt que *La Veu de Catalunya* va proclamar en l'edició del 6 de setembre d'aquell any que «nosaltres ens adherim fervorosament a les festes del centenari».

El 9 de setembre de 1910, quan les festes del centenari ja havien començat a Vic, Eugeni d'Ors –sempre allunyat de Balmes– va publicar a les pàgines de *La Veu de Catalunya* una glossa sobre William James. Per a Xènius, el pragmatisme del pensador americà era superior al pensament balmesià, considerat com una cosa casolana i de vol ras –recordem la facècia orsiana, segons la qual «ningú que hagi llegit *El Criterio* d'en Balmes ha arribat al Pol austral».[2] Per la seva banda, Miquel dels Sants Oliver –que va dirigir *La Vanguardia* a partir de 1916– va publicar entre els mesos d'abril i maig de 1910 cinc articles sobre el centenari del naixement de Balmes. El periodista mallorquí lamentava el fracàs de les empreses balmesianes, sobretot quan la situació general el 1910 era pitjor que en l'època de Balmes, atès que el conflicte dinàstic –amb el soroll de fons dels carlistes– encara no estava resolt. Tampoc la religiositat i la monarquia –dos principis cabdals per a la filosofia balmesiana que *La Vanguardia* feia seus– no gaudien d'una gran fortalesa. A més, la

2. Eugeni D'Ors, *Papers anteriors al Glossari*. Barcelona: Quaderns Crema, 1994, vol. I, p. 272. Ramon Pou en la conferència balmesiana de l'any 1995, que va tractar de les relacions de Josep Pla amb Balmes, va comentar aquesta facècia orsiana. «Fou en un discurs d'un Congrés Universitari català de primers de segle –Ors tenia vint anys– que digué que amb el *Criteri* a la mà seria impossible d'arribar al pol Austral. La frase es féu de seguida cèlebre...» (Ramon Pou i Rius, *El Balmes de Josep Pla*. Vic: Ajuntament de Vic, 1996, p. 16-17). Podem afegir que en opinió de Ramon Pou, Balmes sí que va ser estimat per Josep Pla, tal com es desprèn del fragment següent: «La moderació de Balmes és el constant punt de referència de Pla. És que, en definitiva, l'ombra de Jaume Balmes planava sempre sobre Josep Pla» (p. 29).

mort de Balmes va ser una mena d'assassinat moral, del tot lamentable.[3] Poc després, l'any 1911, Jaume Bofill i Mates –un prohom del Noucentisme– proclamava que «Balmes és estimat de nosaltres, els jóvens, perquè és actual».[4]

Enmig d'aquest ambient, aquell mateix any va aparèixer la primera edició en català d'*El Criteri*, a càrrec de Jaume Collell i amb notes de Frederic Clascar.[5] Pel que sembla, la Diputació provincial de Barcelona va destinar 2.500 exemplars d'aquesta edició a diversos centres i agrupacions culturals, un fet que fou censurat per un estudiós del pensament de Balmes, el gironí Narcís Roure, que no veia oportú que es divulgués una edició en català de l'obra més emblemàtica del filòsof vigatà.[6] Sigui com sigui, el cert és que aquest escriptor gironí

3. Miguel S. Oliver, "Balmes", a *Hojas del sábado. II. Revisiones y centenarios*. Barcelona: Gustavo Gili editor, 1918, p. 87-132.

4. *Discurs del Dr. Jaume Bofill y Matas, en la vetllada dedicada a Balmes per la Congregació de l'Immaculada Verge Maria y Sant Lluis Gonçaga, el dia 19 de febrer de 1911*. Barcelona: Tipografia Catòlica, 1911.

5. Jaume Balmes, *El Criteri*. Traduït al català per Jaume Collell, i les notes per Frederic Clascar, Barcelona: Impremta Barcelonesa, 1911. Frederic Clascar, capellà de la Casa de Maternitat, va impartir l'any 1904 la conferència balmesiana, sota el títol *Estructura mental y significació filosòfica de Balmes*. Vich: Anglada, 1904. Després d'afirmar que Balmes és un geni del bé i que la seva aparició va ser providencial, Clascar assevera que la seva filosofia no es esportiva, sinó essencialment educadora. D'aquí vé que en referir-se a *El Criteri* afirmi, sobre aquesta obra: «Ella sola es prou pera comptar a son autor entre'ls grans mestres de la humanitat, obra realista, educadora d'hòmens, llibre paternal, que guia al enteniment, dirigeix els afectes y renya amorosament als sentits, encaminant al home en cercament de la veritat per via planera, dolça y sossegada» (p. 11).

6. «Recientemente, la Diputación provincial de Barcelona ha tomado el acuerdo de adquirir 2.500 ejemplares de *El Criterio* para repartirlos entre las sociedades y los centros de cultura; acuerdo que no merecería más que elogios si no contuviera la condición de que los ejemplares han de ser en catalán. Cómo si Balmes no hubiera escrito *El Criterio* en castellano, y como si *El Criterio*, modelo de claridad y propiedad de estilo, hubiese ganado algo con la traducción». Els comentaris de Roure continuen en un to similar, més encara si tenim en compte que –al seu parer– la llengua catalana no té «la flexibilidad, la abundancia, los recursos, el ininterrumpido cultivo y desarrollo de la castellana, para la exposición de las ideas y los conceptos, esencialmente modernos, que predominan en el famoso tratado de Balmes» (Narcís Roure, *Actualidad y excelencia del pensamiento de Balmes*. Conferencia dada en el Ateneo de Madrid el 21 de Marzo de 1911. Segunda edición largamente adicionada con un prólogo y varias notas, con un retrato del conferenciante. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Mariano Galve, 1923, p. 95 i 96).

–que va establir un lligam entre Balmes, Menéndez-Pelayo i José María de Pereda, tot dibuixant una línia de pensament enfront del krausisme– va publicar l'any 1910 dos llibres sobre el nostre pensador (*La vida y las obras de Balmes*; *Las ideas de Balmes*), en preparava un altre (*Balmes y la España moderna*) que va enllestir, però que no va publicar mai, i va impartir una conferència a l'Ateneo de Madrid, el 21 de març de 1911. L'acte va ser poc lluït, amb escassa presència de públic, segons reconeix el mateix Roure en la segona edició –notablement ampliada– de l'any 1923. En tot cas, Roure va aprofitar el seu viatge a Madrid per visitar Marcelino Menéndez Pelayo, a les dependències que ocupava en un pis superior de l'Acadèmia de la Història, i li va llegir alguns fragments de la seva conferència.

Amb motiu del centenari del naixement de Balmes va tenir lloc a Vic un Congrés Internacional d'Apologètica, gràcies als esforços del bisbe Torras i Bages, continuats ben aviat pel P. Ignasi Casanovas. A banda de col·laborar en l'organització del congrés, Casanovas va aconseguir editar l'obra completa de Balmes, després d'haver-ne publicat una biografia que encara avui és considerada com a canònica.[7] També en ocasió del centenari, el P. Casanovas va donar a la impremta les *Reliquias literarias de Balmes*, un volum que, entre d'altres coses, inclou els apunts del viatge que Balmes va fer a Anglaterra l'any 1842.[8] Gràcies, doncs, als esforços del P. Casanovas van verure la llum els trenta-tres volums que es van publicar entre 1925 i 1927 a l'editorial Balmes que tenia la seu a la Balmesiana, situada al carrer Duran i Bas de Barcelona.[9] L'any 1919 s'havia adquirit el casal d'estil

7. L'any 1910, Narcís Roure –autor de dues monografies sobre Balmes, aparegudes l'any 1910– escrivia el següent: «La verdadera biografía de Balmes está por escribir» (Narcís Roure, *La vida y las obras de Balmes*. Madrid: Librería de Perlado/Gerona: Imprenta y Librería de D. Torres, 1910, p. XI). De fet, aquesta situació es va perllongar fins el moment que el P. Ignasi Casanovas va publicar *Balmes: la seva vida, el seu temps, les seves obres*. Barcelona: Editorial Balmes, 1932, 3 vols. Hi ha traducció castellana: *Balmes: su vida, sus obras y su tiempo*. Barcelona: Editorial Balmes, 1942.

8. *Reliquias literarias de Balmes*. Recogidas y publicadas por el P. Ignacio Casanovas, S.J. Recuerdo del Centenario. Barcelona: Subirana, 1910. Sobre el viatge de Balmes a Anglaterra, i la seva relació amb el món anglosaxó, vegeu *Balmes i Anglaterra* (Barcelona: Facultat de Filosofia de Catalunya-URL, 2012).

9. Josep Maria de Sagarra –que va estudiar amb els jesuïtes– ha deixat en les seves memòries el següent retrat del P. Casanovas: «A Barcelona, i en l'època que estic recordant, el catalanisme comptava amb una figura eclesiàstica transcendental:

gòtic modern on es va establir l'any 1923 la Biblioteca Balmes, una secció del Foment de la Pietat. Ben mirat, el Foment de Pietat –promogut per Eduald Serra–, que va assumir l'edició de les *Obres Completes* de Jaume Balmes, estava cridat a ser la instància propulsora d'una cultura catòlica de caràcter superior que, seguint el model de les universitats catòliques (Lovaina, Milà), havia de posar-se al servei d'aquell ideal elevat, inspirat en la tradició balmesiana i vivificat pel missatge del bisbe Torras i Bages. Ningú no va fer tant per recuperar el missatge balmesià com el P. Ignasi Casanovas, el qual tenia el convenciment que Balmes havia estat el pensador més brillant del seu temps, la figura més representativa de la Renaixença que va sorgir de la darrera generació de Cervera. Així, quan va ingressar l'any 1921 a l'Acadèmia de Bones Lletres amb un discurs sobre l'actualitat de Balmes, afirmava que «Balmes fou de tots ells el més profund i el més extens, el més antic i el més modern, el més diví i el més humà».[10]

---

el Dr. Torras i Bages, bisbe de Vic. Doncs bé, el P. Casanovas era com una mena d'apèndix intel·lectual de l'importantíssim bisbe. A més a més de l'amistat que els unia, el P. Ignasi representava el tornaveu de les doctrines teològiques, morals, estètiques i polítiques del doctor Torras. Ell fou qui dirigí, un cop mort el bisbe, la gran edició crítica de les seves obres, i a propòsit de Torras i Bages publicà una colla de valuosos papers. Però, el gran treball de la seva ploma infatigable, l'oferí a la memòria de Balmes, del qual, en el nostre país, fou el millor exegeta» (Josep Maria de Sagarra, *Memòries*. Barcelona: Aedos, 1954, p. 346). El P. Batllori no es va mostrar del tot conforme amb aquesta consideració, que estima que «no és del tot correcta». Al seu parer, la cosa s'ha d'entendre de la manera següent: «El bisbe i el jesuïta quasi només coincideixen en llur visió de la cultura catalana dintre del marc del cristianisme, i en un caire estètic: d'entre els dos aspectes esmentats per Nietzsche, el classicisme dionisíac i el classicisme apol·lini, Torras i Casanovas s'identificaven amb la posició apol·línia, tot considerant infraestètica la posició del tipus dionisíac, no sols des del punt de vista moral, sinó també des del punt de vista estètic. Era, sens dubte, l'arrel religiosa de l'un i de l'altre que hi surava» [Miquel Batllori, «Ignasi Casanovas i Frederic Clascar. Historiografia i recuperació del pensament del setcents i el vuit-cents», a Josep Monserrat Molas i Pompeu Casanovas (Ed.), *Pensament i filosofia a Catalunya. I: 1900-1923*. Barcelona: INEHCA-Societat Catalana de Filosofia, 2003, p. 71]. Sigui com vulgui, sembla que el contacte entre ambdós va ser quelcom més que una simple relació personal, tal com es desprèn de la carta que Torras i Bages va dirigir a Miquel d'Esplugues i que va ser publicada –a tall de frontispici– de l'obra *L'esperit de Sant Francesc de Sales* (1904), una iniciativa del caputxí que el bisbe de Vic va saludar efusivament.

10. Ignasi Casanovas, *Actualitat de Balmes*. Discurs llegit en la recepció a l'Acadèmia de Bones Lletres el dia 22 de maig de 1921. Barcelona: Imp. Atlas Geográfico, 1921, p. 23.

En efecte, la commemoració balmesiana de 1910, amb la celebració del Congrés d'Apologètica que va tenir un ressò internacional, va marcar profundament tota aquella generació d'eclesiàstics que havia de dinamitzar la cultura religiosa a la Catalunya noucentista.[11] En aquest sentit, els records de Mossèn Antoni Griera, que va ser acollit a Vic pel Dr. Torras i Bages, són ben aclaridors:

> Feren cap al Congrés els PP. Didon i Lebreton.[12] Un temps després seguia un curs de Patrologia, dictat per ell a l'Institut Catòlic de París. Hi era l'eminent Dr. Joan Zaragüeta, deixeble predilecte del cardenal Mercier i de Wulf. Recordo, com si fos avui, el grandiloqüent discurs pronunciat en una de les sessions del Congrés per l'escolapi P. Rabasa, de València; les conferències i reports dels que posteriorment han estat cardenals i primats d'Espanya, doctors Isidre Gomà i Enric Pla i Deniel; la ponència lluminosa del deixeble espiritual del Dr. Torras i Bages, P. Ignasi Casanovas, S. J., meravellosa.[13]

Curiosament, l'any 1910 el bisbe de Vic –defensor del neotomisme– va publicar la carta Pastoral de Quaresma que duia per títol *L'atletisme cristià*, en què Torras i Bages afirma que la vida és una lluita i que l'arma de l'atleta és l'amor. «L'amor és l'arma de l'atleta cristià; sense ella és impossible la victòria, tant en la lluita interna de les pròpies passions, com en la lluita externa contra l'heretgia i el vici».[14] L'atletisme cristià –element bàsic de tota pràctica

11. Aquest és el cas, per exemple, de la *Revue Pratique d'Apologétique* (núm. 119, 1 de setembre de 1910) que, a banda d'incloure una salutació dels directors al Bisbe de Vic i als organitzadors del Congrés, va incorporar l'article de l'Abbé Broussolle «Balmès et l'apologétique» (803-815 p.). Altres publicacions també van dedicar números especials a aquest certamen, la qual cosa s'aprofitava per glossar la figura de Jaume Balmes. Entre altres publicacions, destaquem les següents: *La Ilustración Católica*, núm. 35, 27 d'agost de 1910; *El Norte Catalán*, núm. 1240, 8 de setembre de 1910; *Gaceta de Cataluña*, núm. 131, 9 de novembre de 1910; *Reseña Eclesiástica*, núm. 21, setembre 1910.

12. Encara que Mn. Griera escriu «Didon», es tracta del jesuïta Paul Dudon (1859-1941), que va dibuixar un paral·lelisme entre Balmes i Lammenais, segons va quedar reflectit en les actes del congrés.

13. Antoni Griera, *Memòries*. Sant Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica, 1963, p. 49.

14. Josep Torras i Bages, «L'atletisme cristià», a *Obres Completes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, vol. V, p. 537.

ascètica– troba en Crist l'exemple més significatiu. «Pròpiament Ell és l'únic i etern atleta del llinatge humà»[15]. Hem d'esmentar, d'altra banda, que en aquell Congrés el bisbe Torras i Bages va establir un paral·lelisme entre Balmes i Newman.[16]

Amb aquests antecedents, el 7 de setembre de 1910 des de les pàgines de *La Veu de Catalunya*, poc abans de començar el Congrés d'Apologètica de Vic, Enric Prat de la Riba –bon amic del P. Casanovas– reivindicava el pensador vigatà en un article titulat «En Balmes. El meu tribut», tot dibuixant una mena d'ucronia que de fer-se realitat hauria pogut fer avortar les manifestacions anticlericals, i afavorir el parlamentarisme.

> Amb el projecte d'en Balmes s'hauria eixamplat extraordinàriament la casta governant; hi hauria avui a Espanya una massa imponderablement major de ciutadans adaptats a la vida política normal per l'experiència de l'exercici del poder; les institucions fonamentals de la nostra societat s'haurien enfortit, com les d'altres terres més afortunades, amb l'adhesió de multituds sanes i fortes.[17]

En aquest punt, sembla oportú recordar igualment les paraules de Puig i Cadafalch qui, en les seves *Memòries*, també va deixar constància de l'estima per Balmes, quan recordava els foscos anys d'estudi a la Universitat. «Per sobre la Universitat rebérem tots una altra formació: les lectures d'amagat a classe no escoltant la monstruosa cantarella del professor oficial. Llegíem els llibres d'en Balmes...».[18]

D'altra banda, enmig dels actes commemoratius del naixement de Balmes, es van escriure diverses composicions poètiques dedicades

15. Ibidem, p. 525.

16. Centenario de Balmes. *Actas del Congreso Internacional de Apologética*. Vic: Portavella, 1911, tom I, p. 60-64. També a «Nuestra unidad y nuestra universalidad» (discurs del Dr. Josep Torras i Bages llegit amb motiu del centenari de Balmes), dins *Obres completes*, vol. III (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987), p. 298-338.

17. Enric Prat de la Riba, *Obra Completa*. A cura d'Albert Balcells i Josep Maria Ainaud de Lasarte. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans-Proa, 2000, vol. III, p. 503.

18. Josep Puig i Cadafalch, *Memòries*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 28.

a la seva memòria. Sense anar més lluny, i des de Mallorca, Miquel Costa i Llobera dedicava un sonet al pensador vigatà, en què clamava:

> Germans!, per monument d'eix Centenari,
> sobre el Montseny caldria bé posar-hi
> la gran figura ja admirada arreu.
>
> Dominant Catalunya redimida,
> s'alci l'estàtua, amb neu i sol ungida,
> de gegant pensador sota la Creu!

Teodor Llorente, des de les terres valencianes, es queixa de la manca d'un guia com Balmes, que si ressuscités encara podria orientar el país en aquells moments de pregona crisi.

> ¡Si encara tu visqueres! ¡Si en estos negres dies
> te verem de la tomba sortir per nostre bé!
> ¡Com ta veu indignada per tot escamparies,
> Apòstol de la ciència i apòstol de la fe!.

Fins i tot Josep Carner –el poeta noucentista per excel·lència– va dedicar un poema a Balmes, publicat també l'any 1910, en què reconeix el seu magisteri i el seu paper de mestre pensador, en un temps de lluites fratricides.

> I és allavors, o Mestre, que responem signant-te:
> – El nostre guia heu-se'l aquí.
> Encar damunt les ires, la seva veu ens canta
> un gloriós esdevenir.[19]

Durant la segona i tercera dècades del segle XX, l'efervescència balmesiana es va fer ben evident. Des del camp civil, cal esmentar una altra vegada el nom de Miquel dels Sants Oliver, que es convertí en aferrissat defensor dels valors del missatge balmesià. La cosa no deixa de ser significativa si tenim en compte que en aquells anys *La*

19. Aquests poemes, junt amb d'altres més, van ser inclosos a la *Corona poética a Balmes* (Vic: Biblioteca "Aures de la Plana", volum V, 1948) publicada en ocasió del centenari de la seva mort.

Vanguardia va esdevenir, sota la direcció d'aquest periodista mallorquí, el gran diari barceloní que va estendre la seva influència per tot Catalunya.[20] Al seu torn, Miquel dels Sants Oliver va impartir dues conferències a Vic els anys 1914 i 1915 sobre «Balmes en el seu temps» i «Balmes i la dignificació del periodisme», que posen de manifest que l'exemple balmesià va ser ben present en l'exercici professional d'aquest autor mallorquí.[21]

Pocs mesos després d'impartir aquestes dues conferències, Miquel dels Sants Oliver va parlar a l'Ateneu Barcelonès sobre «El fet i la idea de la civilisació», en la sessió inaugural del curs 1917-18. En aquesta ocasió, es distanciava de les idees de Guizot i advocava per les balmesianes. «Si ens proposéssim, doncs, establir l'ètica del nostre problema abans que'l seu pur coneixement, ens adscriuríem a la concepció d'en Balmes, no per la més brillant o paradòxica, sinó per la més humana, la més honesta, per la menys iniqua y en conseqüència –segons un criteri de pragmatisme– per la més exacta».[22] A més, afegia que a través de l'ideal de civilització balmesià hom pot copsar el domini de la naturalesa, el domini de si mateix i el domini social. A aquestes alçades, per al director de *La Vanguardia* no hi havia dubte possible: el futur de Catalunya –en plena Primera Guerra Mundial– s'havia d'escriure segons les orientacions balmesianes.

A la llarga, aquest ideal de civilització –un punt central de l'ideari noucentista– va guanyar adeptes i defensors. Així, fa sentit que l'any 1930 aparegués sota aquest terme, dins de la Col·lecció Popular Barcino, una selecció de fragments extrets i traduïts per Josep Maria Capdevila de la revista *La Civilización*, en la qual havia col·laborat Balmes entre els anys 1841 i 1842.[23] En la notícia preliminar d'aquesta

20. Amb tot, Joan Puig i Ferrater va deixar una crítica sorneguera d'aquest diari, vinculat a la família Godó, en la seva obra *Servitud. Memòries d'un periodista* (Barcelona: Llibreria Catalònia, 1926) on es fa un retrat àcid del propietari i, en menor mesura, del seu director.

21. Miquel dels Sants Oliver, *Dues conferències sobre Balmes*, llegides per son autor en les sessions commemoratives de la mort del insigne filosoph celebrades per l'Associació «Catalunya Vella» en la Casa Consistorial de Vich, els dies 9 de juliol de 1914 i 11 de juliol de 1915. Vich: Tipografia Balmesiana, 1915.

22. Miquel dels Sants Oliver, «El fet i la idea de la civilisació», *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, III, núm. 12, oct.-des. 1917, p. 468-483 (la cita correspon a la p. 473).

23. Jaume Balmes, *La Civilització*. Versió de Josep M. Capdevila. Barcelona: Barcelona, 1930 (1934, 2ª ed.) [Col·lecció Popular Barcino, 59].

antologia, Capdevila manifestava el següent: «La vida té lleis dures. Desconfieu d'aquells que volen presentar-vos-la com una Arcàdia de plaer i de somni. A les pàgines de Balmes trobareu clarament les veritats més dures i els deures més ineludibles».[24] De fet, Capdevila –fundador l'any 1929 del diari *El Matí*, que va dirigir fins al 1934– va elaborar aquest opuscle d'acord amb el consell del P. Casanovas, el qual recomanava seguir la fórmula dels alemanys, és a dir, difondre les idees balmesianes a través de petites publicacions a fi d'aconseguir una eficàcia més gran. En tot cas, l'ideari balmesià de la civilització –assumit per bona part de la societat civil catalana del moment– reclama la fusió o integració de les tres dimensions –material, intel·lectual i moral– de la societat, de la mateixa manera que en l'ésser humà s'integren allò físic, intel·lectual i moral. Recordem tot seguit la concepció civilitzadora balmesiana, actualitzada per Miquel del Sants Oliver i Josep M. Capdevila: «Hi haurà el màxim de civilització quan coexistiran i es combinaran de la millor manera, la major intel·ligència possible en el major nombre possible, la major moralitat possible en el major nombre possible, el major benestar possible en el major nombre possible».[25]

D'altra banda, també es va plantejar el paral·lelisme –i fins i tot la divergència– entre Balmes i Torras i Bages. Des de les pàgines del diari *El Matí*, Joan B. Manyà resolia el dilema amb aquesta afirmació: «el nostre jovent ha d'atansar-se primer a Balmes que a Torras i Bages».[26] La polèmica no fou menor. Hi intervingueren altres clergues il·lustrats com ara Carles Cardó, que recomanava la lectura d'ambdós autors, és a dir, de Torras per la seva doctrina religiosa i de Balmes pel seu mètode i nitidesa del raciocini. Al seu torn, Albert Bonet –que havia de liderar, juntament amb Pere Tarrés, la Federació de Joves Cristians de Catalunya– ho reblava el 6 de setembre de 1929, també des de les columnes d'*El Matí*, tot recordant la dimensió romàntica de Balmes, que admirà massa Chateaubriand, alhora que reclamava una mena de lluita per la cultura catòlica. En un to que recorda els millors escriptors noucentistes, Albert Bonet profetitza que la cultura superior ens farà «senyors de l'esperit, aristòcrates autèntics en l'ordre

24. Ibidem, p. 7.

25. Ibidem, p. 17.

26. Joan Baptista Manyà, «Torras i Bages o Balmes», *El Matí*, 2 d'agost de 1929.

de la cultura, guiadors indiscutibles dels nostres conciutadans, apòstols armats –la gràcia suposa la naturalesa– de les millors armes de la persuasió i del guany de les ànimes».[27]

Aquesta fenomenologia intel·lectual i social legitima –al nostre parer– que es pugui parlar d'un Noucentisme catòlic que va generar una veritable campanya a favor d'una espiritualitat renovada que va servir per fusionar les novetats dels nous temps amb els valors de la tradició. En concret, i des d'un punt de vista cronològic, ens referim en primer lloc al Congrés Litúrgic de Montserrat (1915), que semblantment al que s'esdevenia en el camp de la filosofia neoescolàstica, també mirava cap a Bèlgica, capdavantera de la renaixença del moviment litúrgic que fomentava el sentit educador i popular. No debades, en la introducció a l'*Eucologi* que van redactar Frederic Clascar, Lluís Carreras i Josep Tarré van fer seu aquest sentit pedagògic de la litúrgia: «Quan a Bèlgica, l'egregi benedictí [*es refereix a Lambert Beauduin (1873-1960), que des de Lovaina va promoure el Liturgical Movement*] convertí en apostolat popular el que fins aleshores havia estat estudi científic i erudit, tot seguit posà en mans dels fidels el Missal dominical, assolint un èxit extraordinari d'eficàcia educadora».[28]

Entre els erudits il·lustrats del clergat català formats a l'ombra de Balmes, s'hi destaquen Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, Carles Cardó, Higini Anglès, Manuel Trens i Joan B. Manyà. Una atenció especial mereix el caputxí Miquel d'Esplugues, que va fundar la revista *Criterion* (1925-1936), un important esforç per a actualitzar la filosofia des de la perspectiva balmesiana. Com ja ha remarcat el P. Batllori, la publicació va deixar de banda un xic el franciscanisme, a benefici del neotomisme. En el primer número de la revista, el P. Miquel d'Esplugues manifestava el següent:

> Dir que és l'hora, entre nosaltres, de la filosofia, és dir que som al moment dolç de fer filosofia cristiana. *Històricament*, gairebé és l'única filosofia que alena poderosa en la tradició catalana. *Modernament*, Catalunya és la terra de Balmes; no ens

27. Albert Bonet, «Torras i Bages i Balmes o el problema de la nostra cultura eclesiàstica», *El Matí*, 6 de setembre de 1929.

28. *Eucologi*. Publicació oficial del Congrés Litúrgic de Montserrat. Barcelona: Gili/Biblioteca Popular Litúrgica, 1925, p. XI. (2ª ed.).

> cansarem de repetir-ho, tant més, com més ha pogut aparèixer en alguns sectors el partit pres de fer fonedissa o desvirtuar aquesta única valor catalana del segle XIX, filosòficament universal. *Actualment* no són pas molts els que en professen d'altre.[29]

En un altre treball sobre el tomisme, el Pare Miquel d'Esplugues insistia en la filiació balmesiana de la revista, sense perdre de vista la filosofia tomista.

> Som balmesians? Ningú ho és més que nosaltres. El títol mateix de la Revista excusa d'altres proves, que així mateix ens vagaria de donar, apart de les moltes que ja n'hem donades.[30]

A pesar d'algunes crítiques a la filosofia balmesiana, el cert és que la major part d'autors d'aquest Noucentisme catòlic destaquen la fortalesa i la vigència del pensament de Balmes, que també va ser reconegut per persones com Ramon Turró, el qual en l'edició dels *Orígens del coneixement: la fam* (1912) va incloure un apèndix sobre la criteriologia balmesiana que abans havia vist la llum en els *Arxius de l'Institut de Ciències*. Turró reivindica una lectura experimental del realisme de Balmes, fins al punt de portar-ho a una simplificació un xic reduccionista, però ben il·lustrativa sobre l'interès de presentar Balmes com un antecedent de la ciència positiva i experimental. «El criteri de la certesa que'ns exposa Balmes és el mateix criteri que'n té la ciència experimental».[31]

Si la teoria del coneixement balmesiana va ser reconeguda per alguns positivistes com Turró, què no hauria de succeir en els cenacles eclesiàstics sempre amarats per la tradició filosòfica escolàstica. En

29. Miquel D'Esplugues, *Criterion*, any I, núm. 1, gener-juny 1925, p. 9-10. Sobre el P. Miquel d'Esplugues, vegeu Valentí Serra de Manresa, *La Província de framenors caputxins de Catalunya: de la restauració provincial a l'esclat de la Guerra Civil (1900-1936)*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya/Col·lectània Sant Pacià, 2000, p. 169-193.

30. Miquel D'Esplugues, «El tomisme de "Criterion"», dins *Criterion*, any II, núm. 4, gener-març 1926, p. 24.

31. Ramon Turró, *Orígens del coneixement. La fam*. Barcelona: Societat Catalana d'Edicions, 1912, vol. II, p. 201 (L'apèndix sobre la criteriologia de Balmes ocupa les pàgines 170-216. No obstant això, aquest apèndix no apareix en l'edició que Carme Arnau va preparar per a la col·lecció "Les millors obres de la literatura català", publicada per Edicions 62 l'any 1980).

aquesta direcció es va manifestar el P. Basili de Rubí l'any 1932 en reconèixer que «la filosofia de Balmes en ordre a gnoseologia no desdiu per res del més pur tomisme i de l'escolàstica tradicional».[32] A parer d'aquest caputxí, Balmes es troba a mig camí entre el fideisme i el racionalisme, de manera que la seva filosofia ofereix moltes possibilitats, una idea que va ser recollida per un jove Joan Tusquets que acabava d'arribar de Lovaina. En un article sobre «L'estratagema filosòfica de Balmes», publicat l'any 1927, Tusquets reconeixia que el filòsof vigatà «és el geni més poderós del catolicisme modern, del catolicisme que ha arrelat tan íntimament dins les nostres ànimes».[33] Esbossava tot seguit un pla de treball de cara a la renovació de la filosofia balmesiana: mantenir el seu llegat, expurgar-ne els defectes i millorar allò que fos possible. Per completar aquesta revifalla del pensament balmesià, a redós de l'edició de les Obres Completes, Tusquets destacava l'aparició d'algunes tesis doctorals i de monogràfics dedicats en diverses revistes –per exemple, *Catalunya Social*– a l'obra balmesiana. Justament, des de les pàgines d'aquesta publicació Ramon Rucabado contraposa l'espiritualisme de Balmes al materialisme de Marx.[34]

Naturalment, la filosofia neoescolàstica –amb l'important paper exercit pel cardenal Mercier des de la Universitat de Lovaina– va contribuir que l'obra de Balmes adquirís una certa notorietat. Per aquesta via, Balmes pot ser considerat un dels antecedents del pensament neoescolàstic que va endegar Désiré Mercier a la Universitat Catòlica de Lovaina a finals del segle XIX, on va fundar l'Institut Superior de Filosofia (1889) i va engegar la *Revue Néo-scolastique* (1894). S'ha de tenir present que Mercier havia llegit i meditat –abans d'elaborar la seva pròpia criteriologia– la *Filosofía fundamental* de Balmes. «Tota la filosofia de Balmes respon per anticipació al pensament de Lleó XIII. Balmes segueix les línies mestres de Sant Tomàs, pel qual sentia una gran veneració, quan era desconegut o mal conegut, i per bé que en discrepi algunes vegades,

32. Basili de Rubí, «El dogmatisme epistemològic de Balmes», *Criterion*, any VIII, núm. 31, gener-març 1932, p. 49.

33. Joan Tusquets, «L'estratagema filosòfica de Balmes», *Criterion*, any III, núm. 11, octubre-desembre 1927, p. 408.

34. Ramon Rucabado, «Contra Karl Marx, Jaume Balmes», *Catalunya Social*, núm. 225, 29 d'agost de 1925, p. 3-5.

gairebé sempre en aquelles matèries en què el gran Papa ja havia d'autoritzar-lo, l'ossamenta de la filosofia balmesiana és d'estructura inconfusiblement tomista».[35]

Carles Cardó –de qui hem manllevat aquestes últimes línies– va aprofitar la conferència balmesiana de l'any 1934 per tal de reivindicar el paper precursor de Balmes respecte de Lleó XIII i el cardenal Mercier, el qual –segons Cardó– es limita a reproduir l'orientació balmesiana. En última instància, la criteriologia del cardenal Mercier s'havia basat en el pensament balmesià, alhora que estava destinada –sempre segons Cardó– a mitigar la pobresa filosòfica de Catalunya, que es trobava «quasi totalment en mans d'heterodoxos». D'acord amb l'exemple del renaixement catòlic viscut a Anglaterra, també a Catalunya convenia una restauració de la filosofia amb criteri catòlic, i això no sense dificultats, tal com demostrava el canonge Cardó en el capítol VIII de *Les dues tradicions. Història espiritual de les Espanyes*, que es va publicar en 1994 amb el títol de *El gran refús.*[36]

Enmig d'aquesta conjuntura, l'Església catalana va endegar una renovació de signe espiritual, litúrgic i cultural que podem considerar –sense forçar gaire les coses– com una mena de Noucentisme catòlic. Es perseguia, en darrer terme, fer front a l'escepticisme, l'agnosticisme, l'ateisme i l'anticlericalisme, uns corrents que provenien del romanticisme modernista del segle XIX i que havien fet forat a començament del segle XX en el món de l'educació i de la cultura. A més, el programa de modernització que Eugeni d'Ors va utilitzar per bastir el cos doctrinal del projecte noucentista volia entroncar amb els corrents del Renaixement. Aquí podem recordar el gust orsià per l'obra de François Rabelais i, alhora, la recerca d'unes arrels clàssiques gregues, quan tot just s'havien descobert les ruïnes d'Empúries l'any 1908. D'aquesta manera, el Noucentisme implicava alguns ressons que l'apropaven al paganisme: recordem que Eugeni d'Ors recomanava que els infants s'havien de familiaritzar amb la mitologia clàssica en detriment de la vida dels sants. A més a més, Xènius va manifestar en el *Glossari* que volia ser Goethe, l'amic de

35. Carles CARDÓ, *La influència de Balmes en el renaixement de l'escolàstica*. Conferència llegida en la sessió que la ciutat de Vic dedicà al seu fill il·lustre, el dia 9 de juliol de l'any 1934, a la Sala de la Columna de la casa de la ciutat. Vic: Tipografia Balmesiana, 1934, p. 14-15.

36. Carles CARDÓ, *El gran refús*. Presentació de Ramon Sugranyes de Franch. Barcelona: Editorial Claret, 1994.

Schiller i Beethoven, l'home culte en la seva màxima expressió que, superades les vel·leïtats romàntiques del Werther i la comoditat burgesa del Meister, aspirava a la immortalitat del Faust. Dit amb altres paraules: Barcelona havia d'esdevenir una mena de Weimar, una ciutat culta i civilitzada, en què el paper de conseller àulic de Goethe quedava reservat per a Xènius.

Enfront de l'esperit mediterrani de la *Ben Plantada* (1911), el noucentisme catòlic va proposar l'alternativa mariològica de la Mare de Déu de Montserrat. Davant d'una Catalunya idealitzada que reclamava el paper del Renaixement del qual havia estat despenjada per causa d'una pregona crisi política i econòmica en els segles XVI i XVII, el catolicisme propugnava l'exaltació de la Catalunya pairal, construïda sobre la base del seny, amb fortes dosis de vigatanisme i balmesianisme, però sense estar tancada al projecte d'una Catalunya-ciutat, semblant al que postulava el Noucentisme.[37] Ara bé, aquesta Catalunya-ciutat havia de basar-se en els principis de la religió i, per tant, emfasitzava la pietat i la cortesia, segons l'esperit de la tradició que troba en sant Francesc de Sales un inequívoc punt de referència. Ja l'any 1904, el caputxí Miquel d'Esplugues –tres anys abans de promoure la *Revista de Estudios Franciscanos*, que més tard es va transformar en *Estudios Franciscanos* (1912-22) i, finalment, en *Estudis Franciscans* (1923-1936)– es va encarregar de difondre la vida i l'esperit d'aquest sant, que podia guiar una ascètica cristiana amb la intenció d'evitar els errors del rigorisme, el laxisme, el sentimentalisme, la feblesa i la fluixedat de caràcter i el pessimisme, segons els principis de la vida devota que va ser escrita per a «ús de persones que viuen en lo món; lo qual de cap manera vol dir que no's puguen aprofitar moltíssim de sa meravellosa doctrina tota classe de persones».[38]

A més, aquest obra incloïa les màximes extretes de les seves

37. Ignasi CASANOVAS, *Vigatanisme de Balmes*. Discurs llegit en la commemoració anyal feta per la ciutat de Vic el 9 de juliol de 1920. Barcelona: Foment de la Pietat, 1920.

38. Miquel D'ESPLUGUES, *L'esperit de Francisco de Sales ordenat per matèries y arreglat per us de tota classe de persones*. Traducció catalana de la quarta edició francesa. Precedeix un estudi ascétich-psicológich del propi Sant i va seguit d'una máxima per cada dia de l'any. Sarriá-Barcelona: Escola Tipográfica y Llibreria Salesiana, 1904, p. 25 [L'obra original en francès és deguda a Jean-Pierre Camus (1584-1652) que va treballar al costat de sant Francesc de Sales].

obres distribuïdes per cadascun dels dies de l'any. En 1840, Balmes l'havia traduït del francès i ara Miquel d'Esplugues –d'acord amb el missatge balmesià– la va posar en català. El P. Miquel d'Esplugues reproduïa les paraules de Balmes, en el sentit que com que no tothom tenia a l'abast les obres de sant Francesc de Sales, convenia oferir aquest florilegi per a cadascun dels dies de l'any, una obra que en castellà encara s'edita. En fi, es tracta d'un conjunt de pensaments, sentències i reflexions que combinen els aspectes espirituals i els profans amb la intenció de guiar la conducta d'un cristià que no viu tancat entre els murs d'un convent, sinó en contacte amb els altres. A més, així es forneix una guia de conducta possible, accessible a la persona humil i virtuosa, que s'allunya de mortificacions excessives i estèrils, tal com es desprèn –per exemple– de la màxima que correspon a l'1 de maig: «Una sola Comunió ben feta pot fernos sants y perfets».[39]

Després d'aquestes màximes, reeditades l'any 1942 en castellà, cal esmentar l'edició de la *Introducció a la vida devota* –traduïda l'any 1935– amb un ventall d'orientacions pràctiques per a regular la vida cristiana: l'amistat, els vestits, la parla, els passatemps i les recreacions, els balls, el joc, la dansa, etc. Ve a tomb reportar que aquesta obra de sant Francesc de Sales és una refosa d'un conjunt de cartes i tractats que havia escrit per a Lluïsa de Duchatel, esposa del seu cosí Claudi de Charmoysi.[40] A banda de la distància entre èpoques, entre el segle XVII i el segle XX, el cert és que aquestes recomanacions presentaven un aire de familiaritat amb els principis noucentistes i, molt especialment, amb els ideals de civilitat del Noucentisme, sempre preocupat per les qüestions d'ordre, fins al punt que Josep Maria Capdevila –un home pont entre ambdós noucentismes, a cavall de la filosofia orsiana i dels principis catòlics, que ja s'havia encarregat de l'edició dels articles balmesians a *La civilització*– va preparar un manual de cortesia cristiana, a partir de fragments extrets de la *Introducció*

39. Francisco de SALES, *Máximas traducidas por Balmes*. Barcelona: Editorial Resurrección, 1942. Aquesta edició, a banda d'un pròleg de Balmes, porta unes paraules preliminars de Joan Burgada. L'obra encara es publica actualment: *Máximas entresacadas de las obras de San Francisco de Sales y distribuidas para todos los días del año*. Barcelona: Editorial Balmes, 2005 (4ª ed.).

40. Francesc de SALES, *Introducció a la vida devota*. Traducció de Mn. Antoni Ferrer, prev. Barcelona: Foment de la Pietat, 1935 (2ª ed., Editorial Balmes, 1949).

a la vida devota.[41] Aquesta darrera edició –una mena de promptuari pel tal que el cristià visqués convenientment segons la seva condició en la vida civil– portava un pròleg del P. Miquel d'Esplugues en què es feia constar que sant Francesc de Sales –deixeble dels jesuïtes i bisbe de Ginebra– exemplifica la figura del *gentleman* del cristianisme, «en fets i no sols en doctrines».

En el fons, la figura del *gentleman* –una mena d'actualització moderna del cavaller cristià– va gaudir de bon prestigi durant els anys del Noucentisme. Eugeni d'Ors havia dedicat algunes glosses –si més no un parell– a enaltir-ne la figura, en presentar-lo com a sinònim de l'home ben educat.[42] Enfront de les recomanacions orsianes per a arribar a *gentleman* (calia evitar ser llest, viu, graciós o no mirar prim), Miquel d'Esplugues –un dels factòtums d'aquest Noucentisme catòlic– apel·lava a sant Francesc de Sales, tal com havia fet Balmes manta vegada, el tarannà del qual s'allunya del calvinisme ginebrí per tal d'assolir aquesta condició cavalleresca o, si es vol, senyorial.

És per això que els extractes de la *Introducció a la vida devota* que Josep M. Capdevila va preparar s'organitzen al voltant de cinc eixos: 1) de la tria a fer en l'exercici de la virtut; 2) de la paciència i de la humilitat en el tracte de la gent; 3) del tracte que s'ha de donar a la gent; 4) dels jocs, els passatemps i les danses; i 5) de com cal tenir un esperit just i raonable. En certa manera, aquest petit manual volia ser una guia de conducta per a cavallers cristians que no donessin l'esquena al món de la vida, sinó que justament demostressin el seu testimoni cristià d'una manera pública. En tot cas, el fet de pregonar una ascètica per les persones que viuen en el món, no significa renunciar a allò espiritual i transcendent.

No voldríem deixar de banda el balmesianisme, sempre crític, de mossèn Joan Baptista Manyà.[43] Com és ben conegut, el canonge tortosí va desenvolupar una psicologia racional que permetia copsar i

41. Francesc de Sales, *La cortesia cristiana (Extrets de la «Introducció a la Vida Devota»)*. Traducció de Josep M. Capdevila i pròleg del P. Miquel d'Esplugues. Barcelona: Barcino, 1926.

42. Les glosses orsianes sobre «El Gentleman» i «Encara sobre el Gentleman» es van publicar els dies 11 i 25 de març de 1909 a *La Veu de Catalunya* (Eugeni D' Ors, *Glosari*. Barcelona: Edicions 62, 1982, p. 85-87).

43. Josep Miquel i Macaya, «El balmesianisme de Mossèn Manyà», a *Miscel·lània Manyà*. Tortosa: Edicions Dertosa, 1979, p. 88-89.

desenvolupar el talent a partir de les intuïcions balmesianes.[44] Amb tot, i atès aquest sentit crític, en les seves confessions dirigeix unes paraules a Jaume Balmes que mereixen un punt i a part. Per bé que inicialment va significar una revelació de primer ordre, gradualment es va desmarcar un xic de la seva filosofia, que l'havia ajudat a entendre les grans concepcions de la metafísica tomista.

> Em vaig sentir balmista i em pensava que el filòsof de Vic era el pensador suprem de la filosofia. Després, el meu balmeianisme ha baixat de to. Més d'una volta he impugnat opinions de la *Filosofía fundamental*, i àdhuc les assenyades orientacions d'*El Criterio* em mereixen algunes reserves. Balmes fou una fruita magnífica, que no arribà a la maduresa: la seva vida curta i la intervenció en la política aturaren l'empenta de la seva metafísica tan prometedora. És inferior netament als grans pensadors escolàstics. Així i tot, però, em ressento encara, i ben gustós, d'aquella simpatia inicial per Balmes, i segueixo pensant que el seu *estil filosòfic* seria altament beneficiós si aconseguíem d'aclimatar-lo als nostres Seminaris i Universitats. En restarien foragitades, de faisó automàtica, la pedanteria, la vacuïtat i l'encarcarament que pateixen.[45]

Doncs bé, mossèn Manyà va bastir una pedagogia del talent, de la qual fou un gran valedor. Era una pedagogia que s'oposava –com no podia ser altrament– a la uniformitat que durant els anys trenta van proposar els defensors de l'escola única. Segons el que diem, i situats en la perspectiva del primer terç del segle XX, Balmes es va convertir en una mena de pedagog i orientador per a una Catalunya que volia fer bona l'afirmació del bisbe Torras i Bages: *Catalunya serà cristiana o no serà*.[46] Ens refermem, per tant, en el parer que l'alternativa

44. Joan Baptista MANYÀ, *El pensament i la imatge: introducció filosòfica a la psicologia del talent*. Barcelona: s.n., 1935; Joan Baptista MANYÀ, *El Talent: estudi psicològic*. Pròleg del P. Ignasi Casanovas. Barcelona: Balmes, 1936-1948 (2 vols.).

45. Joan Baptista MANYÁ, *Les meves confessions*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983 (Segona edició augmentada), p. 81.

46. Com bé recorden els especialistes –aquí seguim Joan Lluís Pérez Francesch– aquesta frase, que resumeix el pensament del bisbe vigatà, no apareix en les obres de Torras i Bages. «Però és una afirmació senyera d'aquell catolicisme nacional català que ha girat molt especialment al voltant del Monestir de Montserrat, santuari en el

d'una Catalunya culta i ordenada com pretenia el Noucentisme presenta dues vies o possibilitats: una d'orsiana i una altra de catòlica. Encara que no són contradictòries, es poden presentar en paral·lel i en alguns casos –Josep Maria Capdevila i, fins i tot, Joan Estelrich, són exemples del que diem– convergien en una mateixa orientació.

Arribats en aquest punt, hem d'esmentar la figura d'un noucentista com Agustí Esclasans –nascut l'any 1895– que en el dibuix que va fer de la seva trajectòria vital va posar de manifest la doble influència –balmesiana i orsiana– que rebé. En efecte, a través del magisteri de mossèn Norbert Font i Sagué (1874-1910), insigne naturalista que va introduir l'espeleologia a Espanya i que va promoure la instal·lació de l'escultura del mamut al Parc de la Ciutadella, va iniciar-se en la filosofia a través de Jaume Balmes.[47]

> Durant aquells cinc anys, dels deu als quinze, jo vaig viure literalment submergit en la *Filosofía Fundamental*. No pas en la *Elemental*, que hauria estat més passador, sinó en la *Fundamental*, que era molt més difícil. Tota la perfecta quadratura intel·lectual del meu caràcter, tota la severa vertebració espiritual del meu *Sistema de Ritmologia de Catalunya*, em ve de Jaume Balmes.[48]

Gràcies al magisteri de Font i Sagué, Esclasans sempre es va mostrar agraït amb el pensament balmesià, el qual combinava amb el culturalisme orsià. «Jo, en aquells temps jovenívols –prossegueix Esclasans–, tenia ja una balmesiana organització intel·lectual i espi-

---

qual podem veure inscrita aquesta frase a la nova façana afegida després de la Guerra Civil» (Joan Lluís Pérez Francesch, «Josep Torras i Bages. Introducció al seu pensament polític», a Josep Monserrat Molas i Pompeu Casanovas (Ed.), *Pensament i filosofia a Catalunya. I: 1900-1923*, ob. cit., p. 33).

47. L'escolapi Josep Guañabens, en el IV llibre titulat *Juventud* (1910), d'una sèrie graduada de manuals escolars de lectura, va incloure un text d'aquest autor, «Bajo tierra». En relació a Norbert Font i Sagué, va afegir la següent referència biogràfica: «Autor de varias obras didácticas. Geólogo eminente, trabajó para aficionar a los jóvenes a los importantes estudios de la costra terrestre. La muerte le ha sorprendido en la plenitud de sus días y cuando más podíamos esperar de su talento y de sus estudios».

48. Agustí Esclasans, *La meva vida 1895-1920*. Barcelona: Editorial Selecta, 1952, p. 75.

ritual, mil vegades més potent que la de molts doctors universitaris, i el meu concepte personal de la poesia era ja netament sistemàtic, nacional-imperialista».[49] A l'edat de quinze anys, Esclasans va impartir una conferència a l'Escola Catalana de Jaume Arqué i Clapés sobre el centenari de Jaume Balmes, per qui sempre va servar un gran reconeixement. Després de ser empresonat en acabar la Guerra Civil, Esclasans va mantenir viva la flama balmesiana, i en ocasió del centenari de *El Criterio* va preparar un excel·lent pròleg sobre la filosofia de Balmes, signat a Madrid l'any 1943. Encara que la situació del moment era complicada existencialment –un Esclasans perseguit per la seva vocació patriòtica– el cert és que aquest pròleg reflecteix un rerefons noucentista que insisteix en el caràcter formatiu, des de la doble vessant filosòfica i pedagògica, de *El Criterio*, tal com es desprèn de les paraules següents: «La clasificación que mejor cuadra a "El Criterio" es la de filosofía pedagógica. Balmes, en él, se nos presenta como un gran maestro, como un delicado y muy sensible preceptor».[50] Així, doncs, al costat d'Eugeni d'Ors, també trobem en l'univers noucentista l'empremta balmesiana.

Si bé en el cas d'Agustí Esclasans, que no és aïllat,[51] conviuen les dues filiacions –la balmesiana i l'orsiana–, en altres casos cadascuna va pel seu cantó, de manera que es dibuixen dues línies de pensament ben nítides. D'una banda, constatem la presència d'una Catalunya orsiana amb la seva particular batalla per les llums i la cultura (*Heliomàquia*), que va promoure un seguit d'institucions com l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i que va insistir en la importància de l'educació i, igualment, en el desvetllament d'una consciència nacional, amb l'exaltació de l'obra ben feta. De l'altra, l'Església catòlica va generar un important moviment de renovació en què Balmes i l'exemple anglès –amb diverses conversions recents, entre les quals destaca la de Chesterton, que va visitar Barcelona– van servir per a reviure una espiritualitat que els moviments dinovens (des de l'evolucionisme al positivisme, des del laïcisme a l'anticlericalisme)

49. Ibidem, p. 133-134.

50. Jaume Balmes, *El Criterio*. Barcelona: Editorial Juventud, 1943, p. 14.

51. Agustí Esclasans va obtenir el premi de poesia en el Certamen Balmesià celebrat a Vic, el dia 3 d'octubre de 1948, amb un poema en català titulat «Cant secular», dedicat a la memòria de Balmes en el primer centenari de la seva mort. Es va incloure, a tall de cloenda, en la *Corona poética a Balmes* (Vic: "Aures de la Plana", vol. 5, 1958, p. 126-130).

havien pretès destruir. De la fusió d'ambdues actituds –d'una visió civilitzada de Catalunya, inspirada sobre la base d'una consciència patriòtica culta i, pregonament, cristiana– va sorgir una generació que va defensar tots dos principis, per bé que la dinàmica històrica a partir de 1936 va fer inviable aquest projecte que –com tantes altres coses– va ser liquidat per la violència i la guerra. El doctor Pere Tarrés –líder de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, un doll de màrtirs per a l'Església–, significativament, va escriure entre 1932 i 1936 més de dues-centes glosses, terme de ressonàncies orsianes, a la revista *Flama*.

Sobre aquesta influència balmesiana que dibuixa i determina una mena de Noucentisme catòlic, Ramon Roquer –un dels preveres més il·lustrats de l'Església catalana del segle passat que es va preocupar per les qüestions filosòfiques de l'educació– manifestava el següent: «L'ideal balmesià encaixa de ple amb el fejocista: la màxima perfecció intel·lectual, moral i material per al major nombre. La consecució d'aquest ideal és obra de l'esforç de tots. Cal d'una manera especial la unió, l'agrupació per a un rendiment considerable. Les doctrines socials de Balmes semblen un avançament profètic de l'estat de coses nostres».[52] En aquesta línia, no hi ha dubte que la influència balmesiana també es va deixar sentir entre els militants de la Federació de Joves Cristians de Catalunya. Tampoc sorprèn que Balmes aparegui en moments puntuals, però ben significatius, en la trajectòria de Pere Tarrés. Així es constata que durant els mesos en què va viure perseguit i amagat a Barcelona, entre 1936 i 1937, va llegir les cartes a un escèptic en matèria religiosa i els dos volums del protestantisme comparat amb el catolicisme.[53] Igualment convé recordar que Tarrés va recórrer a les argumentacions balmesianes, quan discutia amb els seus companys del comandament militar de la Brigada de l'exèrcit popular en el front de la batalla de l'Ebre, a la tardor de 1938. Tarrés no podia acceptar les seves opinions contràries a l'existència de Déu. En l'anotació corresponent al dia 15 d'octubre d'aquell any, quan es trobava a Torres de Segre, Tarrés registra el següent:

> En un moment de la discussió els vaig dir, tot fent comparacions, aplicant l'exemple del rellotge de Balmes, els vaig

52. *Flama*, «Balmes», núm. 13 (4 de març de 1932), p. 1.
53. Pere Tarrés, *Diaris íntims*. Barcelona: Esin, 2000, p. 23.

> dir idiotes; ells ho van encaixar molt bé, però va saber-me molt de greu.[54]

Tot indica que aquest Noucentisme catòlic va mirar a l'exterior sense perdre, això sí, les pròpies arrels, que provenien de l'època de la Renaixença. En aquest sentit, la importància del culte a la Mare de Déu de Montserrat, que l'any 1880 va recuperar la seva imatge, marca un punt d'inflexió. Insistim, però, que aquest Noucentisme va combinar la tendència per les coses autòctones –i aquí Balmes té un paper clau– amb les novetats que procedien d'Europa, en especial de Bèlgica que, a banda d'aconseguir la independència el 1830, presentava més d'una similitud amb Catalunya, en ser tots dos països petits que havien recuperat la seva identitat en el segle XIX. Bèlgica havia assolit la independència l'any 1830, a redós del moviment revolucionari d'aquell any, per restaurar quatre anys més tard la Universitat Catòlica de Lovaina. Altrament, és un país bilingüe amb una llengua minoritària, el flamenc, tantes vegades comparat al nostre català. A més, Bèlgica –sota el guiatge del cardenal Mercier, arquebisbe de Malines i primat des de l'any 1906 fins a la seva mort, l'any 1926– es va convertir en un referent per al món catòlic, especialment per la importància de la Universitat Catòlica de Lovaina, que va ser la primera universitat confessional que atorgava, des de 1834, títols en les carreres civils.[55]

No es pot oblidar tampoc l'exemple de la Universitat Catòlica de Milà, creada l'any 1921 sota l'advocació del Sagrat Cor pel científic franciscà –metge i filòsof– Agostino Gemelli. La seva tasca anava orientada cap al coneixement experimental de la psicologia i es va especialitzar en l'orientació vocacional i professional. Gemelli fou un bon coneixedor del jesuïta Fernando María Palmés, el qui després de la Guerra Civil va cobejar la idea d'establir una Universitat Catòlica a Barcelona.[56] És més que probable que l'objectiu final de la Balmesiana no fos altre que servir de llavor per a establir aquella

54. Pere TARRÉS, *El meu diari de guerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 153.

55. Conrad VILANOU i Begoña LAFUENTE NAFRÍA, «El Cardenal Mercier y la Universidad católica de Lovaina. Sus ecos en España», *Cuadernos de Pensamiento* (Fundación Universitaria Española), núm. 24, 2011, p. 149-188.

56. Fernando M. PALMÉS, *Pedagogía universitaria: comentario de la constitución apostólica «Deus scientiarum Dominus»*. Barcelona: sense editorial, 1940.

Universitat Catòlica que aleshores tenia a Europa dos referents, Lovaina i Milà, no gaire allunyats de Barcelona.

El professor Josep Maria Fradera afirma que Balmes tenia en el seu univers mental tres models: Anglaterra, França i Bèlgica, tres països que va visitar en diferents moments[57]. Val a dir que la Catalunya catòlica de començament del segle XX –sobretot la que va de 1910 a 1936– va tenir ben present igualment aquests tres exemples. Més amunt ens referíem al cas de Bèlgica, amb el paper de relleu desenvolupat per la Universitat de Lovaina. Hem esmentat també el rerefons anglès –amb el *catholic revival*– que va deixar una empremta en una Catalunya que bategava amb il·lusió davant la conversió de tants intel·lectuals britànics. Naturalment, França, des de la proclamació de la III República l'any 1870, ens deixava una doble influència. D'una banda, el laïcisme escolar que va reduir la presència de l'educació confessional en terres franceses. I de retruc, l'arribada de diversos ordes religiosos dedicats a l'ensenyament –per exemple, els maristes i els germans de la doctrina cristiana de sant Joan Baptista de La Salle– que es van instal·lar al Principat.

Els nostres homes d'Església –alguns dels quals van passar per les aules de la Universitat de Lovaina– van recórrer a Balmes, qualificat per Enric Pla i Deniel com a «Doctor Humanus» per tal de distingir-lo de Ramon Llull, considerat el «Doctor Illuminatus».[58] A parer d'Enric Pla, el filòsof del poble català havia de ser un doctor humà en el qual es troba «l'equilibri d'enteniment, l'amor del just medi, lo predomini del fondo sobre la forma, la gran claredat y l'esperit practich, qualitats que informan l'esperit y caràcter català, més que en cap altre filosop de la terra».[59] Anys després, el 1948, amb motiu

57. Josep M. FRADERA, *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*. Vic: Eumo, 1996.

58. En la intervenció que Pla i Deniel va tenir el 9 de juliol de 1907, al Temple Romà de Vic i a invitació de l'Associació «Catalunya Vella», sobre *L'obra d'en Balmes en la història de la filosofia i en la filosofia de la història*, s'hi pot llegir: «Si seguint la costum de l'Edat Mitjana haguesem de donar un títol a n'en Balmes, ¿sabeu quin títol le daríam? *Doctor Humanus*. Sí, Doctor humà, perquè ell es lo filosop qui més ha popularisat la filosofia: la Filosofia Fonamental l'escrigué pels savis; l'Elemental per a les escoles; el Criteri pera tots els ciutadans; la Religió demostrada pera els noys; y sa Conversa sobre el Papa pera'l poble y'l pagesos de la muntanya. Doctor humà perquè ell es el gran filosop de la història y dels fets socials. Doctor humà per la forma que donà a sa filosofia llatina» (Vich: Impremta Catòlica de Sant Joseph, 1907, p. 36).

59. Ibidem, p. 40.

del centenari de la mort de Balmes, el professor Zaragüeta aprofundia sobre aquesta dimensió de «Balmes, doctor humano».

Amb aquests antecedents, Llull –tot i els seus mèrits– havia de romandre en un pla secundari, tot i ser més català, per la llengua, que Balmes, però molt menys per l'esperit. Segons el professor Pere Lluís Font la revifalla que va fer el lul·lisme a les darreries del segle XIX, amb noms com ara Joan Maura i Salvador Bové, representa «el cant del cigne del lul·lisme doctrinal».[60] Dit amb altres paraules: la filosofia balmesiana –elemental per a les escoles, fonamental per als savis, criterial per als ciutadans– convenia més que els tecnicismes de l'art lul·liana. Sense voler caure en el parany de la caricatura, no ens podem d'estar de plantejar que mentre Llull correspon a un esperit d'època proper al Modernisme –Ramon *lo foll*– Balmes encaixa millor amb els postulats noucentistes. Tot fa pensar, doncs, que Balmes va servir per a marcar la pauta d'aquest moviment de renovació, que va aglutinar elements laics i religiosos en aquest Noucentisme catòlic que, a més, destacava la vocació catalanista del pensador vigatà. En efecte, F. de P. Maspons i Anglasell, en la conferència balmesiana de l'any 1908, va reivindicar *Lo catalanisme de Balmes*, en una línia d'argumentació que recorda la que plantejava Torras i Bages a *La tradició catalana.*[61] Amb tot, aquest Noucentisme catòlic –un dels responsables de la revifalla espiritual de la Catalunya de les primeres dècades del segle XX– es va estroncar tràgicament el 18 de juliol de 1936, amb una Església perseguida i martiritzada, de manera que les coses –com és lògic– van canviar radicalment a partir de 1939, acabada la Guerra Civil.

Balmes, entre la Dictadura i el Franquisme

Quan aprofundim en la recepció de l'obra balmesiana observem que fins i tot durant la Dictadura de Primo de Rivera –assaig i preàmbul

60. Pere Lluis Font, «Un segle de filosofia a Catalunya», dins Pompeu Casanovas (ed.), *Filosofia del segle XX a Catalunya: mirada retrospectiva*. Sabadell: Fundació Caixa Sabadell, 2001, p. 43.

61. Francesc de P. Maspons y Anglasell, *El catalanisme de Balmes*. Barcelona: Joaquim Horta, 1908 [Discurs llegit el 9 de juliol de 1908, en la sessió per a commemorar l'aniversari de la mort de Jaume Balmes, organitzada per l'Associació «Catalunya Vella» al temple Romà].

del franquisme– l'obra política del filòsof vigatà va ser objecte d'una lectura interessada. En aquest punt convé destacar el llibre de Josep Maria Ruiz Manent *Balmes. La libertad y la constitución*, imprès l'any 1929. L'obra va aparèixer dins d'una col·lecció promoguda por la Sociedad de Estudios Políticos, Sociales y Económicos, el factòtum de la qual era el polític Ángel Ossorio y Gallardo, un home pont entre Madrid i Barcelona, el despatx del qual es va convertir en un focus d'oposició a la Dictadura. A més, aquest llibre incloïa a tall de "separata" una exposició dirigida al rei Alfons XIII per l'esmentada societat, datada el 23 de juliol de 1929, en què es demanava de mantenir la vigència de la Constitució de 1876. De fet, el llibre de Ruiz Manent –un menorquí que després de passar per Barcelona es va instal·lar a Madrid– dedica el capítol tercer a tractar un únic punt: «La Constitución del 76, precipitado del pensamiento de Balmes».

En certa manera, es pretenia frenar des de posiciones pròximes a un pensament cristià la voluntat de Primo de Rivera d'atorgar un nou text constitucional, una mena de simulacre legal a tall d'estatut real, d'acord amb els seus interessos personals. «La Constitución nueva vivirá o durará sin tropiezo mientras la mantenga el general Primo de Rivera, y él, naturalmente, se mantenga»[62]. Per això, es defensava la Constitució de 1876, enfront de les possibles temptacions de Primo de Rivera de donar un nou text legal a fi de regular la vida pública. «El General Primo de Rivera va a dar una Constitución no adecuada a España, sino a sí mismo».[63]

Ben mirat, ja en aquella ocasió es va utilitzar el pensament de Balmes per tal d'identificar-lo amb la Constitució de 1876, és a dir, amb la que es va posar en marxa i es va mantenir l'equilibri de la Restauració, amb certa calma, fins el 1901, i, a partir de llavors, amb moltes tensions fins arribar al cop d'estat de setembre de 1923 que va comportar la pujada del Directori Militar, que era vist per molts com un episodi d'higiene social i política. Per a sortir d'aquest atzucac, davant d'una Europa que a voltes preconitzava l'agonia del liberalisme i que començava a caminar, com feia Itàlia des de 1922, cap al totalitarisme, Balmes és presentat com un precursor de Maura, com algú que defensaria sense reserves la Constitució que va donar vida a

62. Josep M. Ruiz Manent, *Balmes, la libertad y la Constitución*. Madrid: Estudios Políticos, Sociales y Económicos, 1929, p. 47.

63. Ibidem, p. 44.

la Restauració. Al cap i a la fi, Balmes –segons la interpretació de Ruiz Manent, que sempre va professar una gran afecció balmesiana conscient de l'amistat que el filòsof vigatà va mantenir amb el menorquí Josep Maria Quadrado– no oferiria el seu suport al militarisme polític.[64] Ans al contrari, acceptaria el sistema parlamentari, es manifestaria a favor d'un codi social, la qual cosa presentava l'ideari balmesià com una garantia per a justificar el retorn al sistema polític de la Restauració, és a dir, a un liberalisme polític respectuós amb la religió, més encara si es té en compte que la indiferència religiosa no prové de la política, sinó de la religió. En definitiva, contra la tècnica del cop d'estat –analitzada per Curzio Malaparte l'any 1931– es reivindica la política balmesiana, a manera d'antídot contra l'eliminació de la democràcia i del parlamentarisme.

És clar que els membres d'aquell grup de pressió, liderat per Ángel Ossorio, es mostraven contraris al feixisme italià, ben afermat en aquells moments, després de la signatura dels pactes de Letran (1929) entre Mussolini i el Vaticà. A més a més, aquell col·lectiu tenia ben present l'exemple de la democràcia cristiana italiana, en especial l'obra de Luis Sturzo, fundador i secretari del Partit Popular italià, que sempre es va mostrar contrari a Mussolini. És per això que es pensava que a Itàlia havia arribat l'hora d'un segon *Risorgimento*, per tal de superar l'època feixista i poder recuperar les llibertats. En certa mesura, una situació similar succeïa a Espanya, on alguns catòlics de signe liberal es van atansar a Balmes per tal d'exigir la fi de la Dictadura, amb el retorn al sistema de partits de la Restauració. Encara que sigui d'una forma un xic reduccionista, podríem dir que Ossorio y Gallardo planteja les coses de la manera següent: si a Itàlia Dom Sturzo s'oposa al feixisme, a Espanya Balmes pot ser un bon baluard per a tornar al sistema de llibertats, amb la concurrència i la participació de l'Església, que havia estat assetjada en terres italianes pel feixisme atès el caràcter anticlerical de Mussolini.[65]

64. Sobre Josep Maria Ruiz Manent, se'n pot veure el treball del seu fill Ángel Ruiz Camps, «El menorquismo ejemplar de José María Ruiz Manent», *Des Born*, núm. 0, 1996, p. 9-29. Ruiz Manent va impartir la conferència balmesiana de 1932, titulada «Balmes, conductor d'esperits». Depurat com a periodista després de la Guerra, encara va escriure tres articles sobre Balmes. L'any 1948 va ser secretari de la Comissió encarregada de commemorar el centenari del nostre polígraf a Ciutadella.

65. Ángel Ossorio, *Un libro del Abate Sturzo*. Madrid: Estudios Políticos, Sociales y Económicos (Publicación Número 2), 1928. En aquest llibre es van reproduir

Naturalment, no tothom va estar d'acord amb aquesta utilització de Balmes, de manera que el Pare Miquel d'Esplugues en un article publicat l'any 1930 –en què comentava precisament el llibre de J. M. Ruiz Manent– salvaguardava la independència balmesiana: «Pensador, en fi, per compte propi, Balmes tingué el bon gust de no deixar-se encasellar en cap partit, ni engavanyar per cap escola. Dóna, pròdig, a totes, i rep de totes usuràriament. Però no és de cap, lliçó de fets magnífica. Heus ací perquè mai ningú no ha pogut tenir-lo, ni per ben seu, ni del tot enfront seu».[66] A més, el cèlebre caputxí posava en solfa que Balmes havia estat un bon filòsof i un gran apologista, però un polític inoperant atès que no governà mai ni tampoc no el posseïa l'ambició de governar. En conseqüència, Miquel d'Esplugues no acceptava l'ús i l'abús que es feia de Balmes –per exemple, des de les pàgines de *El Debate*. «Trobem sàviament oportunista el rotatiu madrileny quan afirma que Balmes hauria d'ésser com una Bíblia amb notes per a Espanya o la resta d'Espanya; però potser preté que sigui una Bíblia protestant per a Catalunya? En bé o en mal la Catalunya d'avui no s'assembla a la de Balmes. Us l'imagineu un Balmes reculador ultrancer de prop d'un segle en la vida d'un poble, més que més del seu poble?».[67]

Arribats en aquest punt, cal destacar el paper d'Ángel Ossorio y Gallardo en el diàleg entre Madrid i Barcelona i, el que és més important, en l'encaix de Catalunya dins d'Espanya. No oblidem, per exemple, que va posar un pròleg al llibre de Joan Estelrich *Catalanismo y reforma hispánica*, aparegut l'any 1932, enmig de la discussió de l'Estatut d'Autonomia. Aquestes són les paraules d'un liberal com Ossorio y Gallardo, amb una retòrica curulla de tòpics que, a grans trets, coincideix amb la que al cap de poc temps emprava el franquisme:

> Españolas y muy españolas son las hazañas de Jaime I, y la expedición de los catalanes a Oriente, y la política de Requesens en los Países Bajos y las gestas de El Bruch y Gerona, y la pro-

---

un parell de capítols de les seves obres, un sobre «L'Aventí i la dictadura" i un altre sobre "El bolxevisme rus i el feixisme italià".

66. Miquel D'Esplugues, «La vocació política de Balmes», *Estudis Franciscans*, any XXIV, vol. 42, núm. 244, gener-març 1930, p. 33.

67. *Ibidem*, p. 47.

> ducción textil y la gloria de Ramón Llull y las doctrinas de Balmes, y la inspiración de *La Atlántida*, y la fastuosidad de las Exposiciones barceloneses... Cosas todas ellas hondamente catalanas, para la gloria de España sirvieron; y España, a su vez, las facilitó y exaltó con sus medios económicos, o con sus traducciones, o con su aplauso[68].

No obstant això, i al marge d'aquesta referència fugissera d'Ossorio y Gallardo, un dels pocs grups que van mostrar interès per la figura de Balmes durant la Segona República van ser els monàrquics, del nucli Acción Española, amb la tesi doctoral de José Corts Grau que va dirigir el Marqués de Lozoya, publicada l'any 1934. Val a dir, però, que durant els primers temps del franquisme –en l'època blava del règim– el nom de Balmes romangué en un segon terme. Només a partir de 1943 –tot coincidint amb el centenari de la redacció d'*El Criterio*– les coses van canviar. Aquest canvi d'orientació es va aguditzar en anys posteriors, quan es va produir l'esfondrament militar de les potències de l'Eix. Altrament, la cronologia –que l'any 1945 es commemorés el centenari de la publicació d'*El Criterio*, escrit el 1843, i que el 1948 s'esdevingués un segle del traspàs de Balmes– va afavorir encara més les coses. Així, el nom de Balmes va ser recuperat per un règim que va necessitar recórrer a la religió catòlica per tal d'assegurar un lloc en el concert de les nacions. No per atzar Espanya va quedar aïllada internacionalment a partir de 1946, moment en què es va acudir amb més força encara a la figura de Balmes, el qual d'aquesta manera es convertia en una mena de mestre pensador del franquisme, especialment durant la primera etapa del nacionalcatolicisme.

Aquí se seguien esquemes arrelats en etapes anteriors, molt especialment durant el segle XIX, quan es va contraposar el pensament de Balmes al de Julián Sanz del Río. Als ulls de la tradició liberalconservadora, Balmes no només volia posar fi a la violència de la guerra civil carlista, sinó que, en situar-se enfront dels progressistes, aspirava a donar resposta als hereus de Krause, que fou l'inspirador de la Institución Libre de Enseñanza, a través del seu racionalisme harmònic, introduït i divulgat per Sanz del Río, a

68. Joan ESTELRICH, *Catalanismo y Reforma hispánica*. Con prólogo de D. Ángel Ossorio y Gallardo. Barcelona: Montaner y Simón, 1932, p. 11-12.

mitjan segle XIX.[69] En aquest sentit, es pot considerar Balmes un precursor de la restauració neoescolàstica que es va produir a les darreries del segle XIX, a redós de la promulgació de l'encíclica *Aeterni Patris* (1879), que promovia el neotomisme. Aquest plantejament que va circular durant el segle XIX es va refermar encara més durant les primeres dècades del segle passat. Així, per exemple, Manuel Polo i Peyrolón, autor de l'article «Balmes» del *Diccionario de Ciencias Eclesiásticas* (València, Domènech, 1885) escrivia: «Para España fue una verdadera calamidad, que no se encomendase a Balmes la cátedra que se regaló al sofista germanófilo Sanz del Río» (vol. II, p. 48). Anys després, Eloy Bullón y Fernández, en un discurs pronunciat l'any 1903 al Fomento de las Artes de Madrid, va oferir un perfil de Jaume Balmes que va aturar la propagació del racionalisme kantià, del sensualisme de Condilllac, del materialisme de Cabanis i de l'espiritualisme de Cousin. Igualment, i pel que fa a la filosofia espanyola, va frenar l'arribada del krausisme.

> No eran infundados los temores de Balmes, porque pocos años después de publicarse la *Filosofía Fundamental* regresaba de Alemania Sanz del Río para propagar en España las teorías de Krause, plagadas de trascendentales errores. Pero, afortunadamente, cuando esto sucedía, los escritos de Balmes, extendidos por toda la Península y leídos y estudiados con creciente interés, iban nutriendo de sólida doctrina las inteligencias de una generación ávida de saber, y previniéndoles al mismo tiempo contra los desvaríos de la filosofía racionalista, preparando de este modo el triunfo completo y duradero de la causa de la verdad.[70]

Ara bé, Marcelino Menéndez y Pelayo va ser qui va fer més esforços per rehabilitar la filosofia espanyola, en posar en marxa «la

69. Balmes es va referir críticament a la filosofia de Krause a la seva *Historia de la Filosofía* (*Obras Completas*, III. Madrid: BAC, 1963, 2ª ed., p. 466-471). De fet, devia conèixer Krause indirectament, a través del seu deixeble Heinrich Ahrens. En la seva anàlisi de Krause, Balmes comença tot assenyalant el següent: «Basta la simple exposición de los sistemas filosóficos de la moderna Alemania para convencerse de que son un conjunto de hipótesis sin fundamento alguno en la realidad» (p. 466). Al seu parer, Krause s'insereix en una línia de pensament (Spinoza, Schelling, Hegel) de clara connotació panteista.

70. Eloy BULLÓN FERNÁNDEZ, *Jaime Balmes y sus obras*. Discurso pronunciado en el Fomento de las Artes de Madrid, el día 7 de abril de 1903. Madrid: Imprenta de los Hijos de M. G. Hernández, 1903, p. 24.

restauración de la escolástica, llevada luego a dichoso término por otros pensadores».[71] Mancat d'un estil brillant, Balmes, que s'havia familiaritzat amb la filosofia tomista –segons recorda Menéndez Pelayo– va optar per un eclecticisme que va posar al servei de la religió catòlica. En aquest punt tampoc no podem oblidar els anys que Menéndez Pelayo va passar a Barcelona, on va rebre el magisteri de Francesc Llorens i Barba[72]. Val la pena de recordar que ja durant els seus anys d'infantesa, Menéndez Pelayo es va interessar per Jaume Balmes. Així, a l'edat d'11 anys, va comprar amb els seus estalvis un exemplar d'*El Criterio* al preu de 10 rals, la primera obra que va adquirir amb els seus diners.[73]

A la llarga, Balmes i Menéndez Pelayo van coincidir en més d'un punt. Concretament, en dos aspectes bàsics: en la defensa de la filosofia espanyola i en la condemna del krausisme, del qual discrepaven doctrinalment pel seu panteisme. «Si no se establece –va escriure Balmes– distinción *esencial y substancial* entre lo finito y lo infinito, no se sale del panteísmo, no se explica a Dios, se le niega, y en cuanto al origen del mundo se cae en el sistema de las emanaciones, que es inconciliable con la religión y con la metafísica»[74]. Convé tenir en compte que segons Menéndez Pelayo Balmes estava cridat a ser el pensador que havia de renovar el panorama intel·lectual espanyol

71. Marcelino Menéndez Pelayo, *Historia de los Heterodoxos españoles*. Madrid: BAC, 1956, tomo II, p. 1107.

72. Joaquim Carreras Artau, «Un maestro barcelonés de Menéndez y Pelayo, Javier Llorens y Barba», *Revista de Filosofía*, 15, 1956, p. 445-464.

73. Miguel Artigas, *La vida y la obra de Menéndez Pelayo*. Zaragoza: Editorial Heraldo de Aragón, 1939, p. 23. Així s'entén el comentari que l'any 1910 va fer Menéndez Pelayo d'*El Criterio* en el parlament preparat per a la commemoració del primer centenari del naixement de Balmes: «... es *El Criterio* una especie de juguete literario que pueden entender hasta los niños, una lógica familiar amenizada con ejemplos y caracteres, una higiene del espíritu formulada en sencillas reglas, un código de sensatez y cordura, que bastaría a la mayor parte de los hombres para recorrer sin grave tropiezo el camino de la vida» (Marcelino Menéndez Pelayo, *Dos palabras sobre el Centenario de Balmes*. Discurso de... , leído en la sesión de clausura del Congreso Internacional de Apologética el día 11 de septiembre de 1910. Vich: Portavella, 1910, p. 12) [Atès que l'absència de Menéndez Pelayo ja estava prevista, segons que es desprèn de la correspondència que va mantenir amb el canonge Collell, el parlament va ser llegit pel Dr. Josep Daurella Rull, llavors degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona].

74. Jaume Balmes, *Filosofía elemental*, *Obras Completas*. Madrid: BAC, 1948, vol. III, p. 533.

en detriment de Julián Sanz del Río, el responsable d'obrir la porta al krausisme.

> ¡Qué distinta hubiera sido nuestra suerte si el primer explorador intelectual de Alemania, el primer viajero filosófico, que nos trajo noticias directas de las universidades del Rin, hubiese sido Don Jaime Balmes y no Don Julián Sanz del Río! Con el primero hubiéramos tenido una moderna escuela de filosofía española, en que el genio nacional, enriquecido con todo lo bueno y sano de otras partes, y trabajando con originalidad sobre su propio fondo, se hubiesen incorporado en la corriente europea, para volver a elaborar, como en los mejores días, algo sustantivo y humano. Con el segundo caímos bajo el yugo de una secta lóbrega y estéril, servilmente adicta a la palabra de un solo maestro, tan famoso entre nosotros como olvidado en su patria.[75]

La història de l'educació espanyola presenta, així, dues grans línies –una línia krausista, i una altra menendezpelayista– que es reflecteixen fins i tot en els manuals escolars. Si agafem per exemple el llibre *Juventud*, el quart d'una sèrie graduada de manuals de lectura de l'escolapi Josep Guañabens, del 1910, ja esmentat més amunt, hi observem que entre els textos de literatura extrets per a la formació dels joves apareixen les signatures de Balmes i Menéndez Pelayo. En efecte, al costat de noms com Donoso Cortés, Antoni Maura i Vázquez de Mella, trobem un fragment sobre la idea religiosa de Balmes de qui es fa el retrat retrat: «De la Real Academia Española. El primer filósofo español del siglo pasado. Amante de la bella literatura, escribió sus libros con una claridad y nitidez de estilo, con una galanura de frase y abundancia de imágenes, que pueden servir de modelo una cualquiera de sus páginas».[76]

75. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Dos palabras sobre el Centenario de Balmes*, op. cit., p. 8. De fet, i tal com hem indicat, aquest argument ja havia aparegut anteriorment en altres llocs.

76. José GUAÑABENS, *Juventud. Trozos de literatura de eminentes pedagogos y de autores clásicos. Lectura razonada, manuscrita y bilingüe*. Barcelona: Imprenta Elzeviriana, 1910. Es suposava que l'alumne, després de llegir el fragment en qüestió, havia de reflexionar sobre els següents punts: «Lectura reflexiva.- Religión y culto. Diferentes religiones y cultos. Única religión verdadera. Absurdo de la libertad de cultos. Religión del Estado español. Iglesia católica. Jefe visible e invisible. Minis-

Val a dir que aquest plantejament d'una línia de pensament que connecta Balmes amb Menéndez Pelayo –que va ser assumit pel franquisme– també es va manifestar durant la Dictadura de Primo de Rivera. Aquí cal destacar el paper de Jacint Comella, prevere vigatà de fortes conviccions tradicionalistes, que en diverses ocasions va presentar Balmes com un mur de contenció del krausisme a Catalunya.[77] En aquest escrit, on recorda les classes i comentaris de Josep Balari i Jovany, catedràtic de Grec de la Universitat de Barcelona, crític amb la filosofia krausista, va ser reproduït en el programa oficial de la festa major vigatana de 1925, en commemoració del tercer centenari de sant Miquel dels Sants.[78] Poc després, l'any 1927, aquest autor –presentat com a fiscal eclesiàstic de Barcelona– va dictar en castellà la conferència balmesiana sobre la dimensió política de Balmes, davant del seu germà Joan Comella i Colom, batlle de la ciutat.[79]

Doncs bé, mentrestant, les edicions d'*El Criterio* gaudien d'una excel·lent acollida, fins al punt que la impremta del *Diario de Barcelona*, situada al carrer de la Llibreteria, núm. 22, n'editava l'any 1922 la vint-i-cinquena edició, i l'any següent la vint-i-sisena. De manera simptomàtica dos diaris de la capital catalana, *La Vanguardia* i el *Diario de Barcelona*, sempre van mostrar el seu entusiasme per l'obra balmesiana. Si més amunt ja ens hem referit a la divulgació de Balmes que va fer Miquel dels Sants Oliver des de les pàgines de *La Vanguardia*, en el cas del Brusi la cosa venia de molt temps abans. No debades, Antoni Brusi –l'editor del *Diario de Barcelona*, que llavors ja es trobava al carrer de la Llibreteria– va pronunciar un discurs en

---

tros, tribunales, leyes. Mandamientos y sacramentos de la Iglesia. Artículos de la Fe católica». També en l'apartat reservat a la correspondència aquest manual escolar de lectura incloïa algunes cartes, una de Balmes datada l'any 1841 i una altra de Marcelino Menéndez Pelayo. Aquesta última, de l'1 de febrer de 1910, va dirigida al bisbe de Madrid-Alcalà i en ella el polígraf santanderí s'adhereix a la campanya a favor de la clausura de les escoles laiques, que són presentades com una conseqüència del jacobinisme francès.

77. Jacinto COMELLA, «Notas balmesianas», *El Correo Catalán*, 2 de juliol de 1925.

78. *Ciudad de Vich*. Programa oficial de la Fiesta Mayor. Tercer centenario de San Miguel de los Santos, 1925 [sant Miquel dels Sants, patró de la ciutat, va néixer a Vic el 1591 i va morir a Valladolid el 1625].

79. Jacinto COMELLA, *Balmes político*. Vich: Imprenta y Librería Ausetana, 1927.

la inauguració del monument que es va fer a Vic per conservar les despulles del nostre filòsof, el 31 d'octubre de 1853.[80] D'aquesta manera, la premsa barcelonina assegurava la influència intel·lectual balmesiana, en un continu històric que va des de mitjan segle XIX fins a la dècada dels trenta del segle XX.

Des de Vic, el canonge Joan Lladó, en un escrit sobre *Balmes y los pensadores católicos españoles del siglo XIX*, havia deixat constància del lligam entre Balmes i Mercier, sense oblidar Torras i Bages: «Los tres fueron filósofos tomistas convencidos, pero geniales, y Balmes indudablemente es el precursor e iniciador de las tendencias filosóficas de la Escuela de Lovaina, por Mercier creada, dirigida y conducida a la cumbre de la gloria científica».[81]

Si en l'àmbit de la filosofia Jaume Balmes es contraposava a Julián Sanz del Río i al pensament krausista, en el camp de l'art succeïa una cosa semblant. En efecte, a partir d'una concepció estètica contrària a la visió de l'art que es desprenia dels plantejaments de Manuel Bartolomé Cossío i de la Institución Libre de Enseñanza, el Marquès de Lozoya –historiador de l'art i Director General de Belles Arts–[82] va donar suport a la reconstrucció de la catedral vigatana –destruïda per les bandes incendiàries– que va visitar en els primers anys del

80. *Discurso leído* por D. Antonio Brusi en la inauguración del monumento levantado por suscripción nacional para encerrar los restos mortales del Doctor Don Jaime Balmes. Vich, 31 de octubre de 1853. D'aquest parlament reproduïm el fragment següent: «La filosofía nebulosa de allende el Rhin que, a fuerza de discurrir especulativamente pierde de vista el mundo práctico, no podía hallar un eco general en tiempos positivos, cansados de teorías por dolorosa esperiencia» (p. 10).

81. Juan LLADÓ, *Balmes y los pensadores católicos españoles del siglo XIX*. Discurso pronunciado en el Salón de la Columna de las Casas Consistoriales de Vich el día 9 de julio de 1926. Vich: Imprenta y librería Ausetana, 1926, p. 6.

82. Juan de Contreras y López de Ayala, Marquès de Lozoya (1893-1978), va ser catedràtic d'Història de l'Art a la Universitat de València. Allà va tenir com a alumne José Corts Grau i li va dirigir la tesi doctoral *Ideario político de Balmes*, publicada l'any 1934. També va participar amb un escrit sobre «La Institución Libre de Enseñanza y el Arte» en el llibre –una mena de causa general– titulat *Una poderosa fuerza secreta. La Institución Libre de Enseñanza* (Sant Sebastià: Editorial Española, 1940) en què es denunciava la influència institucionista en l'Espanya contemporània. Durant els anys de la República es va vincular al sector d'Acción Española, partit monàrquic que va tenir Balmes com a mestre pensador, juntament amb Menéndez Pelayo i Vázquez de Mella (Raúl MORODO, *Los orígenes ideológicos del franquismo: Acción Española*. Madrid: Alianza Editorial, 1985, 2ª ed., especialment p. 52-57).

franquisme. D'aquesta manera, el sentiment religiós tornava a donar sentit –després de l'etapa de les avantguardes– a les manifestacions artístiques.

En sintonia amb aquest plantejament –un Balmes contraposat a Sanz del Río i, per tant, a la influència intel·lectual de la Institución Libre de Enseñanza, fundada l'any 1876 per Francisco Giner de los Ríos– va fer que el franquisme reivindiqués la dimensió pedagògica de l'il·lustre polígraf vigatà. No sobta, doncs, que aquest Balmes educador –sempre present en la visió del P. Casanovas– es deixés sentir durant el centenari d'*El Criterio* (1943 i 1945) quan se'n va destacar la significació psicopedagògica i, igualment, en esdevenir-se el centenari de la seva mort (1948), quan es va insistir en la seva dimensió educativa, individual i també social, del conjunt de la seva obra. S'ha de tenir en compte que el règim franquista va canviar la seva orientació ideològica entre els darrers mesos de 1942 i els primers de 1943, és a dir, entre el desembarcament aliat al Nord d'Àfrica (el 8 de novembre de 1942) i la desfeta nazi a Stalingrad el febrer de 1943, sense oblidar la deposició de Mussolini el 25 de juliol d'aquell any a favor del mariscal Badoglio. Ara bé, abans que es produïssin aquests fets adversos per les tropes de l'Eix, el règim havia substituït, el 3 de setembre de 1942, Ramón Serrano Suñer –un falangista amb arrels familiars catalanes, cunyat de Franco i filogermànic convençut– com a ministre d'Afers Exteriors, pel general Francisco González-Jordana Sousa. Es tractava d'un monàrquic més caut que després d'intentar una aproximació –no sense tensions, per causa sobretot de la crisi del wolframi– als anglesos i als Estats Units, si fem cas a les memòries de l'ambaixador americà, el catòlic Carlton J. H. Hayes, que va aconseguir que el règim franquista fes un gir de l'òrbita nazi a l'aliada. El comte Ciano, ministre d'afers exteriors de la Itàlia feixista, va escriure en el seu *Diari* el 4 de setembre de 1942 l'observació següent: «Jordana ha sido siempre un hombre reservado respecto al Eje y simpatizante de Francia y de Inglaterra».[83]

Consegüentment, l'any 1943 marca un canvi de rumb en la política exterior del règim, que volia transmetre la idea que es tractava d'un govern autoritari, d'arrel catòlica, que s'havia desmarcat del nazisme. A més, durant els primers dies d'aquell any, va visitar Ma-

83. Galeazzo Ciano, *Diario*. Montevideo: José Janés, 1952, p. 567.

drid el cardenal Francis J. Spellman, arquebisbe de Nova York des de 1939, que duria a terme un viatge a Europa per inspeccionar els capellans catòlics que acompanyaven les tropes ianquis. Sobre aquesta visita, que va tenir lloc durant el mes de febrer de 1943, l'ambaixador Hayes en les seves memòries escriu el següent:

> No asistió a ninguna recepción y conversó libremente con multitud de católicos españoles sobre la Iglesia en América, su decidida oposición al nazismo y su magnífica disposición para ayudar a cuantos esfuerzos llevase consigo la guerra. Fue recibido con gran cordialidad por el Ministro de Asuntos Exteriores [llavors el General González-Jordana] y por destacadas personalidades eclesiásticas, entre ellas el Nuncio de Su Santidad, el Arzobispo Primado, los Obispos de Madrid y Barcelona y el Cardenal Segura, todos los cuales detestaban las doctrinas nazis y estaban favorablemente dispuestos hacia nosotros. Finalmente le recibió el General Franco, durante su entrevista en El Pardo unas dos horas.[84]

D'aquesta manera, el règim franquista volia abandonar, gradualment, l'ascendència nacionalsindicalista, vinculada a la Falange, en benefici d'una nova ideologia, el nacionalcatolicisme, que havia de servir –i el cert és que va reeixir– per adaptar-se a la nova realitat geopolítica. S'havia d'aconseguir el suport dels catòlics de tot el món –especialment d'Anglaterra i dels Estats Units, dues de les potències aliades– i, a través de la religió catòlica, frenar possibles vel·leïtats comunistes durant la Guerra Freda. En efecte, el franquisme, que durant els seus primers moments havia girat en l'òrbita de l'Eix, a partir de 1943 –any que coincideix amb el centenari de la redacció d'*El Criterio*, celebració que va comptar amb la presència a Vic de Romualdo de Toledo, un carlí que ocupava un alt càrrec al Ministeri d'Educació Nacional–[85] es volia desmarcar de les posicions feixistes per donar una nova orientació a la seva política.

84. Carlton J. H. Hayes, *Misión de guerra en España*. Madrid: Epesa, 1946, p. 126 [En nota a peu de pàgina, el professor Hayes assenyala que Spellman va donar compte i raó d'aquesta visita a Espanya en el seu llibre *Action this day*, 1943].

85. El 1943, cinc anys abans del centenari de la mort de Balmes (1948), va tenir lloc a Vic un conjunt d'actes organitzats amb motiu del centenari de la redacció d'*El Criterio*, que van ser presidits per Romualdo de Toledo, director general de Primera

Amb tot, el general González-Jordana –mort inesperadament el 3 d'agost de 1944– va ser reemplaçat al capdavant del Ministeri d'Afers Exteriors per José Félix de Lequerica, que havia estat ambaixador davant del govern francès del general Pétain a Vichy. Ara bé, les seves responsabilitats en el ministeri van ser breus atès que l'any 1945 va ser substituït, acabada la guerra, per Alberto Martín-Artajo Álvarez.[86] Probablement enlloc se'ns presenta d'una manera tan evident aquesta influència catòlica en la política franquista com durant el llarg període que aquest diplomàtic –militant i dirigent de l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNP)– va ocupar la direcció del Ministeri d'Afers Exteriors, des del 20 de juliol de 1945 fins al 25 de febrer de

---

Ensenyança, el qual va pronunciar la conferència final. En data 6 de febrer de 1943, es va constituir a l'Ajuntament de Vic una comissió encarregada de l'organització d'aquesta efemèride. En la corresponent resolució municipal es feia constar de manera expressa que «no en vano Menéndez y Pelayo calificó a su autor como el mejor educador de España y de su siglo», la qual cosa confirma el desig de refermar el sentit catòlic de l'educació de l'època. Durant el mes de juny de 1943 es van impartir a Vic diferents conferències, que tot seguit indiquem: Dia 6 de juny, Pere Font i Puig va parlar de «Balmes y las teorías científicas del siglo XX»; el dia 13 de juny, Ramon Roquer Vilarrasa en va donar una altra sobre «El sentido común en *El Criterio* de Balmes»; el dia 20 de juny Pere Lisbona es va referir a «Una escuela de periodismo en *El Criterio* de Balmes», i, finalment, el dia 27 de juny, Tomàs Carreras Artau –que l'any 1911 havia dictat la conferència balmesiana– va tancar el cicle amb «Antecedentes y primores de *El Criterio* de Balmes». El dia 9 de juliol de 1943, després d'un ofici a l'església de la Pietat, va tenir lloc al Teatre Canigó, a les onze del matí, un solemne acte públic, que es va cloure amb la conferència que va impartir Romualdo de Toledo titulada «Balmes educador: *El Criterio* y la pedagogía española». A la tarda, els assistents van visitar les obres de reconstrucció de la catedral, el Museu diocesà, la Biblioteca Popular i el Temple Romà. Un detall d'aquests actes, a banda del text de les cinc conferències, es pot trobar en la *Memoria de los actos celebrados en la ciudad de Vich en conmemoración del centenario de "El Criterio" de Balmes (1843-1943)*. Barcelona: Balmesiana, 1943.

86. José Félix de Lequerica va passar als Estats Units, on va representar els interessos franquistes, i així va aconseguir el reconeixement d'Espanya per aquest país l'any 1951. Es pot concloure que aquest procés d'acostament d'Espanya als Estats Units es va consolidar a partir de la signatura dels Pactes amb els Estats Units (1953) i es van tancar definitivament amb la visita, el 21 de desembre de 1959, del president Dwight D. Eisenhower a Madrid. La cosa, però, venia de molt abans. En el discurs de Franco en la sessió inaugural de la tercera legislatura de les Corts espanyoles, pronunciat el 18 de maig de 1949, afirmà, en relació amb la política exterior: «Por eso si a Hispanoamérica nos lleva el corazón, a Norteamérica nos conduce el imperativo de la realidad».

1957, és a dir, durant l'etapa que va ser necessària perquè Espanya sortís de l'aïllament internacional i fos reconeguda internacionalment. De fet, Martín-Artajo –deixeble dels jesuïtes– provenia de l'*Acción Católica* i coneixia bé –gràcies al magisteri d'Ángel Herrera Oria (1886-1968)– l'obra balmesiana, tal com va reconèixer en la seva conferència «Los españoles, según Balmes», pronunciada el 9 de juliol de 1962: «Desde mi juventud tuve a Balmes por maestro», paraules que va repetir en la introducció a l'edició d'*El Criterio* que, anys després, va preparar la Biblioteca de Autores Cristianos.[87]

Convé afegir, a més a més, que durant el franquisme *El Criterio* de Balmes es va convertir en un veritable èxit editorial, tal com demostren les nombroses versions que la casa Espasa-Calpe va fer d'aquest text dins la col·lecció Austral. El 5 de juny de 1939, va aparèixer la primera edició, que es va reeditar onze vegades fins l'any 1971. Al seu torn, la llista d'editorials que van imprimir *El Criterio* durant aquells anys és extensíssima: Editorial Balmes (1940), Juventud (amb un excel·lent pròleg d'Agustí Esclasans l'any 1943 ja comentat), Aguilar (1945, 4ª edició l'any 1951), Editorial Selecta (versió catalana de Josep Miracle, 1948), Flama (1949), entre d'altres. També la *Filosofía Fundamental* va gaudir d'un notable èxit editorial, i fins i tot la *Historia de la Filosofía*, sense comptar antologies diverses i altres obres de circulació menor.

Tampoc no es poden bandejar les biografies sobre Balmes que també es van publicar durant el franquisme. Justament l'Editorial Juventud de Barcelona, sempre amatent a les obres dels grans biògrafs com Émil Ludwig i Stefan Zweig, llavors autors un xic maleïts, va publicar l'any 1941 una biografia divulgativa, *Jaime Balmes, pbro*.[88] En ocasió del centenari, l'any 1948, van aparèixer altres estudis menors, com el de Joan Lladó, amb una nota introductòria ben il·lustrativa:

> Desde el principio declaramos que nos han servido de guía unas "Notas biográficas y crítica general sobre la personalidad y

87. Aquests mateixos mots encapçalen la presentació a la versió d'*El Criterio* que va preparar la Biblioteca de Autores Cristianos (Madrid, 1974). Al pròleg, Martín-Artajo hi manifesta que gràcies a Ángel Herrera es va iniciar en els estudis balmesians.

88. Juan Ríos Sarmiento, *Jaime Balmes, pbro*. Barcelona: Editorial Juventud, 1941.

> obras de Balmes", que publicó el año 1910 mi tío, Misionero, que se llamó Juan Lladó, Magistral de Vic, que derramó su sangre en los primeros meses de la revolución pasada. Si se hubiera aplicado la doctrina de nuestro glorioso biografiado no hubiera sido necesaria la terrible revolución.[89]

Tot plegat confirma el rescat del pensament de Balmes, divulgat igualment per la gran circulació d'*El Criterio* que fou llegit per molts estudiants –especialment de batxillerat– de manera que una munió d'escoles en recomanaven la lectura. El jesuïta Miquel Florí, en la nota preliminar a l'edició d'*El Criterio* commemorativa del centenari de la seva mort, destacava la significació de l'obra com a tractat de lògica, la qual cosa avala la seva capacitat per a orientar als estudiants d'educació secundària[90]. *El Criterio* es va convertir així en una mena de *best-seller* en un context filosòfic dominat per la neoescolàstica i poc receptiu encara als nous corrents de pensament procedents de l'exterior. Eusebi Colomer –nascut l'any 1924– recordava que en els seus anys de batxillerat va llegir aquesta obra central de la filosofia balmesiana a instàncies d'un familiar.[91] Així, doncs, podem afirmar que *El Criterio* –el centenari del qual l'any 1943 també es va commemorar a Barcelona–[92] va afaiçonar una mena de propedèutica del pensar recte que va influir sobre diverses generacions de joves, la qual cosa confirma la

89. Juan Lladó, *Breve biografía del insigne filósofo Jaime Balmes*. Barcelona: Publicaciones y Ediciones Spes, 1948. L'obra del seu oncle, que va servir de fons d'inspiració, és la següent: Juan Lladó, *Balmes. Notas biográficas y crítica general sobre su personalidad y sus obras*. Prólogo de Manuel Polo Peyrolón. Vic: Imp. Ausetana, 1910.

90. Jaume Balmes, *El Criterio*. Edición conmemorativa del Centenario. Barcelona: Balmesiana: 1943.

91. «El qui us parla –manifestava Eusebi Colomer en la conferència balmesiana de l'any 1996– va descobrir ensems Balmes i la filosofia, quan freqüentava les aules atrotinades del vell Institut de Girona, en un exemplar d'*El Criterio* que em regalà un oncle lletraferit» (Eusebi Colomer, *Vers una imatge nova de Balmes*. Vic: Ajuntament de Vic, 1997, p. 8).

92. A la ciutat de Barcelona, la Balmesiana va organitzar un cicle de conferències en què van participar Joan Manyà, Joaquim Maria de Nadal, Isidor Gríful, Joan de Déu Trias de Bes i Santiago Udina Martorell, que es van impartir entre els mesos de novembre i desembre de 1943. L'any següent van ser recollides en el llibre *Conferencias sobre "El Criterio" de Balmes, pronunciadas en los actos conmemorativos del Centenario de su composición, promovidas por Balmesiana, en noviembre-diciembre de 1943*. Barcelona: Editorial Balmes, 1944.

seva vàlua pedagògica, destacada per diferents autors en ocasió del centenari de la seva mort. Fins i tot avui no és estrany de trobar persones d'edat que recorden haver llegit amb grat –gràcies a l'estil clar i planer, sempre alliçonador– aquesta obra de filosofia que llavors va servir per a conformar el pensament de molts joves.[93]

En aquell context, resulta lògic que el nom de Balmes aparegués en els manuals escolars del moment, fossin d'història o de filosofia. Pel que fa al primer, podem esmentar el *Compendio de Historia de España desde las más remotas época hasta la guerra europea de 1939* en què es llegeix, a propòsit del regnat d'Isabel II, el següent:

> Los españoles que deseaban zanjar definitivamente la *cuestión dinástica* (como Balmes), proponían el casamiento de Isabel con el hijo de D. Carlos, Conde De Montemolín (Carlos VI), favorecido por Inglaterra. Pero los liberales hicieron fracasar este plan, temerosos de que tal matrimonio significara una reacción absolutista.[94]

Si això s'esdevenia en els manuals d'història, el nom de Balmes apareixia encara amb més motiu en els de filosofia del batxillerat. Així, per exemple, en la *Historia de la Filosofía* del prevere Agustí Casanova, catedràtic de l'Institut Verdaguer de Barcelona, que data de l'any 1944, s'hi va dedicar un breu capítol a la figura de Balmes, d'acord amb l'argumentació següent:

> A no ser por la figura de Jaime Balmes, el siglo XIX podría ser silenciado en un manual para el Bachillerato, sin protestas. En

93. La Balmesiana va oferir un premi de mil pessetes a la millor lliçó sobre *El Criterio*, donada per un mestre de primer ensenyament als seus alumnes, la qual cosa confirma aquesta dimensió pedagògica de l'obra més emblemàtica de Balmes que –com veiem– no només es va difondre entre els alumnes de batxillerat. En realitat, els llibres de lectura per a l'ensenyament primari també incorporaven textos de Balmes, tal com es pot comprovar en las *Lecturas graduadas (Libro tercero)* [Saragossa: Editorial Luis Vives, 1940] que inclou un fragment d'*El Criterio* (Errores en que incurrimos por ocasión de los sentidos), alhora que s'hi van afegir un parell dels seus pensaments. Destaca aquell que diu: «Conocemos más los libros que las cosas, y el ser sabio consiste en saber cosas y no libros» (p. 166-167).

94. Ramón Ruiz Amado, *Compendio de Historia de España desde las más remotas épocas hasta la guerra europea de 1939*. Barcelona: Librería Religiosa, 1940, p. 213.

> efecto, visto desde el ángulo filosófico, el siglo XIX español ofrece pocas perspectivas y éstas no muy halagüeñas. La filosofía que se cultiva en nuestra patria es pobre, superficial, sin un adarme de originalidad. Fuera de la línea tradicional, lo que se hace es mirar y copiar el pensamiento extranjero.[95]

L'any 1942 s'havia inaugurat el nou Institut de Barcelona, una alternativa al desaparegut Institut-Escola del Parc de la Ciutadella que dirigia el Dr. Josep Estalella. Aquest nou Institut, situat a la Via Laietana (actual Pau Claris) cantonada Consell de Cent, va ser batejat amb el nom de Jaume Balmes, denominació que feliçment encara perdura.[96]

Però tornem als esdeveniments polítics i a la dinàmica del règim per constatar que el nacionalcatolicisme va suplantar –gradualment i no sense tensions– l'època blava del nacionalsindicalisme, a pesar que el Movimiento Nacional de la FET i de les JONS mantingué la seva estructura i presència fins a les acaballes del règim.[97] El fet cert és que el catolicisme estava cridat, després de la capitulació d'Alemanya l'any 1945, a donar suport ideològic al franquisme. De fet, es pot dir que, si més no parcialment, la dissort de Balmes rau en el fet que el franquisme recorregués a la seva filosofia –i especialment al seu pensament polític– per justificar una operació ideològica que

95. Agustí CASANOVA, *Historia de la Filosofía y soluciones del pensamiento cristiano a los principales problemas de la filosofía*. Barcelona: Barna, 1944, p. 193.

96. «El Nuevo Instituto "Balmes" de Barcelona», dins *Revista Nacional de Educación*, núm. 22, 1942, p. 136-138.

97. No obstant això, a les acaballes del règim franquista, Gonzalo Fernández de la Mora –un dels seus teòrics més significatius– insistia en la crítica balmesiana a l'estat liberal i al sistema dels partits polítics. Així ho va declarar en la conferència balmesiana pronunciada el 9 de juliol de 1974, que portava un títol inequívocament expressiu: *La crítica balmesiana del estado demoliberal*. Tot seguit reproduïm alguns fragments de la conclusió d'aquesta intervenció: «La idea balmesiana del Estado estaba muy cerca de la tradicional. Propugnaba un poder real fuerte y un sistema representativo orgánico y cualificado [...] Pero el objetivo capital de la crítica balmesiana fueron los partidos políticos [...] Al condenarlos y preconizar su substitución por el consenso de la gran mayoría nacional, Balmes se definió de modo muy tajante. Su rotunda hostilidad al sistema de partidos le coloca indubitablemente frente al demoliberalismo [...] El testimonio de Balmes es una de las lecciones más dignas de ser meditadas por los españoles [...] Las situaciones se repiten. Hoy, como siempre, la Historia es la gran maestra de la vida de los pueblos».

pregonava la unitat política i religiosa d'Espanya. Potser ningú com José María de Pemán que, en referir-se a Balmes, va titllar-lo l'any 1949 de «casamentero de reyes y de ideas». En darrera instància, i d'acord amb aquesta visió, el Decret de l'any 1937 d'Unificació de la FET i de les JONS, que va promoure Serrano Suñer i que incloïa la comunió tradicionalista, trobava un antecedent en la solució dinàstica plantejada per Balmes en recomanar el matrimoni d'Isabel amb el seu cosí Carles VI, el comte de Montemolín, fill de Carles Maria Isidre, per tal de posar fi a les disputes dinàstiques de tan negra memòria.[98] Per al franquisme, sempre crític amb la política liberal del segle XIX, Balmes representava la unitat d'esforços i de partits, enfront de la política de bàndols i faccions que havia portat la implantació del règim liberal, una situació que es va agreujar a partir de 1931 amb la proclamació de la Segona República.

No cal dir que el fet que Balmes s'allunyés de l'ideari social revolucionari, però defensés l'evolució de la societat sense estralls ni aldarulls, va determinar que el franquisme assumís aquest lema fins a convertir-lo en una mena de tòpic: evolució abans que revolució, idea que en aquell context polític de signe reaccionari es repetia a tort i a dret a fi de justificar el sistema polític que havia sortit triomfant de la Guerra Civil. Amb aquests antecedents, es lògic que la figura de Balmes passés a ocupar un punt central en la política del règim, sobretot des del moment que elements procedents de l'ACNP van dirigir diverses carteres ministerials. Així, entre els propagandistes cal esmentar José Larraz, que va ser ministre d'Hisenda entre els anys 1939 i 1941 (segons que sembla va dimitir en reclamar una reforma fiscal que el règim no estava disposat a promoure) i que va dictar

98. Tal com va recordar el P. Batllori, les potències europees van impedir buscar un pretendent entre els Coburg i els Orléans, de manera que la cosa quedava reduïda a la família dels Borbons que oferia cinc possibilitats: «Ferran Carles de Lucca; el comte de Trapani, germà de la reina mare d'Espanya, Maria Cristina, i del rei de Nàpols, Ferran II; els infants Enric i Francesc d'Assís, fills de Francesc de Paula (germà de Ferran VII d'Espanya) i de Maria Lluïsa Carlota de Nàpols (germana de Ferran II, de Maria Cristina i de Trapani); i, finalment, el comte de Montemolín, Carles Lluís de Borbó, el Carles VI dels carlins després del renunciament del seu pare Carles Maria Isidre» (Miquel BATLLORI, *Vuit segles de cultura catalana a Europa. Assaigs dispersos*. Barcelona: Editorial Selecta, 1959, p. 220). Com és ben sabut, Isabel II es va casar amb el seu cosí Francesc d'Assís, en un matrimoni que no va funcionar des del primer moment.

–després d'abandonar aquella cartera– la conferència de cloenda dels actes del centenari de Jaume Balmes que es van celebrar el 9 juliol de 1948: «Balmes, conciliador de las fuerzas antirrevolucionarias».

Tinguem present que feia un any (el 1947) que Espanya havia estat definida com una monarquia, de manera que José Larraz ho va tenir fàcil per a establir paral·lelismes entre la situació del temps de Balmes i aquella hora del franquisme.

> Para Balmes, la única manera de estabilizar en España un régimen monárquico capaz por sí solo de resistir a la Revolución, consistía, en la conciliación de las fuerzas antirrevolucionarias, es decir, de la mayor y mejor parte de militantes y simpatizantes del tradicionalismo y del moderantismo. Así podría llegarse a un poder político verdaderamente fuerte que, reflejando el poder social, no requiriera ni de transacciones vergonzosas con la Revolución, ni de influencias personales, ni, tampoco, del militarismo como principio de gobierno.[99]

En certa manera, Balmes –ja present en l'univers intel·lectual de la dreta durant els anys de la Segona República– va ser un referent de primer ordre en un moment històric en què Espanya havia d'afirmar la seva catolicitat i, a través del Vaticà, buscar la seva legitimitat en el concert de les nacions. Després del reconeixement pels Estats Units (1951), Espanya va ingressar, a finals de 1952, a la Unesco. Poc després, a l'octubre de 1953, se signava el Concordat amb la Santa Seu i, finalment, el desembre de 1956 accedia a l'ONU. Tot això va ser obra d'Alberto Martín-Artajo i dels seus col·laboradors (Joaquín Ruiz-Giménez, Fernando María Castiella, etc.). Des d'aquí es poden entendre, igualment, altres efemèrides com el Congrés Eucarístic Internacional, reunit a Barcelona l'any 1952, i, lògicament, poc abans els actes del Centenari de la mort de Balmes, els quals es van anar fent entre 1948 i 1949 arreu d'Espanya. Pel que fa a la implicació i participació de membres notoris de la classe política franquista en els

99. José Larraz López, *Balmes, conciliador de las fuerzas antirrevolucionarias*. Discurso pronunciado en Vich el 9 de Julio de 1948, con ocasión del I Centenario de la muerte de Balmes. Vich: Portavella, 1948, p. 13 [Aquesta conferència també es va reproduir en el llibre *Estudios sobre Balmes. Conferencias pronunciadas en Vich con motivo del Centenario de la muerte de Balmes.* Vich: Patronato de Estudios Ausonenses, 1972, p. 129-150].

actes del centenari balmesià, podem recordar que Esteban Bilbao Eguía –un personatge d'ascendència carlista que va presidir les Corts entre 1943 i 1965– va clausurar el Congrés filosòfic sobre el centenari de Balmes el 10 d'octubre de 1948.[100]

Sembla clar, doncs, que el franquisme es va aprofitar de la immensa obra balmesiana, recopilada pel Pare Casanovas i reeditada per la Biblioteca de Autores Cristianos en ocasió del Centenari, per tal de refermar la catolicitat del règim. Encara que es va fer algun intent de vincular el pensament balmesià amb la doctrina política de la FET i de les JONS, tot presentant-lo com un antecedent –cosa que va plantejar, per exemple, José Corts Grau, catedràtic de la Universitat de València, que va preparar una antologia de Balmes publicada a les edicions de la Falange–,[101] el cert és que aquesta operació va ser denunciada des de les mateixes files franquistes. En efecte, Elías de Tejada –un catedràtic carlista de la Universitat de Sevilla– no va dubtar a criticar, des de la tribuna del Congrés de Filosofia organitzat l'any 1948 en ocasió del centenari de la mort de Balmes, aquest exercici de manipulació ideològica.[102]

100. Esteban Bilbao Eguía, *Jaime Balmes y el pensamiento filosófico actual*. Conferencia de clausura del Congreso Internacional de Filosofía con motivo de los centenarios de Suárez y Balmes. Vich: Junta del Centenario, 1948 [Aquesta conferència també es va incloure en l'aplec *Estudios sobre Balmes. Conferencias pronunciadas en Vich con motivo del Centenario de la muerte de Balmes*. Vich: Patronato de Estudios Ausonenses, 1972, p. 273-285].

101. *Jaime Balmes. Antología*. Edición de José Corts Grau. Madrid: Ediciones FE, 1942 (2ª ed., 1944).

102. José Corts Grau havia publicat l'any 1934 la seva tesi doctoral *Ideario político de Balmes* (Madrid: Ediciones Fax, 1934), amb una introducció del Marqués de Lozoya, un dels líders del grup monàrquic d'Acción Española. Als ulls dels monàrquics, Balmes representava una figura exemplar atès que defensava la unitat religiosa i monàrquica d'Espanya. A més, i aquestes són paraules del Marqués de Lozoya en la presentació d'aquesta obra, «su unitarismo no era demasiado rígido, para lo que privaba en su tiempo. Balmes admite cierta autonomía administrativa y su sensibilidad romántica aboga porque se respeten las tradiciones y las costumbres regionales», encara que *Els segadors* sonen a oïdes del Marqués com una expressió d'odi. «Si consiguiéramos algo semejante –escriu el Marqués de Lozoya– España, una y diversa, volvería a ser una gloriosa realidad», formulació que contrasta amb l'Espanya «una, grande y libre» del franquisme. Així, en plena Segona República, Balmes serveix per a legitimar la monarquia borbònica, tot acceptant alguns aspectes de la política de la casa d'Àustria, sempre respectuosa amb els drets històrics de cadascun dels territoris del seu vast imperi. En el seu estudi, Corts Grau afirma que «estamos ante el filósofo de la unidad y de la sensatez», que es desmarca de l'esperit

El nom de Balmes s'ha associat, directament o indirecta, amb el règim franquista, la qual cosa ha propiciat la identificació de la filosofia balmesiana amb el franquisme. Certament hi ha hagut diverses circumstàncies històriques que han afavorit aquesta simplificació, que ha implicat el bandejament, si no l'oblit, de la filosofia de Balmes. Entre les causes que han desfigurat la personalitat i el pensament del nostre filòsof es pot esmentar, per exemple, que la ciutat de Vic representava per al règim de Franco alguna cosa més que una simple població de l'interior de Catalunya, de la Catalunya vella que es podia vincular a la tradició pairal i al «seny».[103]

Ultra les picabaralles entre els diferents capitosts del règim franquista al voltant de la significació de la figura de Balmes, no podem oblidar que després de les dues visites de Franco a Vic (1947 i 1949),

---

revolucionari, de manera que situa Balmes –sacerdot, tradicionalista i monàrquic– davant del pensament de José Ortega y Gasset que es va manifestar en contra de l'Església i de la monarquia, tot defensant una República que reclamava el paper dirigent de les minores intel·lectuals. En fi, s'utilitzava el nom de Balmes per a justificar una concepció monàrquica d'Espanya d'acord amb una visió reformista i no immobilista atès que no convé «ni aceptar todo lo nuevo ni evocar todo lo antiguo» (p. 241). Si això és el que escrivia José Corts Grau l'any 1934, no sobta que Francisco Elías de Tejada –en la seva comunicació al Congrés de Filosofia de l'any 1948, titulada «Balmes y la tradición política catalana (Interpretación nueva del pensamiento político balmesiano)»– manifestés el següent: «¿No hemos visto, incluso, el peregrino caso de algún profesor español que en 1934 escribía un libro para considerarle soldado en la empresa de reconquista intelectual de España, que quiso ser, bajo signos de monarquismo actuante, el grupo de Acción Española, decirnos once años más tarde, en 1945, que su pensamiento político se reduce a intentar anteceder al de José Antonio Primo de Rivera en el afán de descubrir por las mismas vías la que llama ahora eterna metafísica de España? Me refiero al catedrático de la Universidad de Valencia José Corts Grau» (*Congreso Internacional de Filosofía*. Madrid: Instituto Luis Vives de Filosofía, 1949, volum tercer, p. 132-133).

103. Franco va visitar la capital osonenca en dues ocasions, els anys 1947 i 1949, respectivament. Si la primera visita va ser fugaç, amb motiu de la campanya de propaganda a favor del Referèndum a la successió de la direcció de l'estat, la segona –esdevinguda el diumenge 5 de juny de 1949, en ocasió de la cloenda dels actes del centenari de la mort de Balmes– va ser més important, no només per a la ciutat de Vic, sinó també per a l'arquitectura ideològica del règim que, a través d'una figura com Balmes, va accentuar la seva orientació nacionalcatòlica que volia superar etapes anteriors, de marcada significació nacionalsindicalista. A més, juntament amb la filosofia de Balmes –el pensador de la conciliació i del sentit comú– cal esmentar el nom de Josep Maria Sert, l'artista que va pintar dues vegades els murals de la catedral de Vic, abans i després de la seva destrucció el juliol de 1936.

l'any 1950 impartia la conferència balmesiana Ramón Serrano Suñer que, tot i que llavors semblava romandre a l'ombra del règim, encara mantenia una notable influència. Justament, un dels intel·lectuals més importants del moment –ens referim a Pedro Rocamora, Director General de Propaganda que va actuar sovint de censor de les coses de Catalunya– va donar notícia, des de les pàgines de la *Revista Nacional de Educación* que dirigia, dels actes del centenari balmesià i va publicar –l'any 1951– el text íntegre de la conferència de Serrano Suñer. En aquesta ocasió, i a manca d'un coneixement filosòfic profund, es va recórrer de bell nou a l'ús del tòpic. Per tant, Balmes fou –a mans de Serrano Suñer– un magnífic pretext per a fer circular clixés d'una oratòria eixorca i carrinclona, en què comparava Balmes amb Joan Prim: «¡Ahí es nada señores! La Cataluña de Balmes, la Cataluña de Prim. La Cataluña del Bruch... Esto es, ¡la auténtica Cataluña que tanto será siempre como decir una de las tierras más españolas de España!».[104] Naturalment, que ambdós personatges –Balmes i Prim– representaven la fusió del sacerdoci i de la milícia, de l'altar i el tron, de l'Església i de l'exèrcit, dos dels pilars sobre els quals es fonamentava el règim franquista, la separació dels quals Balmes va aconsellar en l'obra *Pío IX* (1847), un opuscle que en el seu moment va aixecar una gran polseguera, cosa lògica a la vista de les seves paraules: «Por ese espíritu de libertad que invade el mundo civilizado, y se dilata por todas partes como un río que se desborda, ¿hemos de temer que perezca la religión? No. La alianza del altar y del trono absoluto podía ser necesaria al trono, pero no lo era al altar».[105]

104. Ramón Serrano Suñer, «Balmes, filósofo del buen sentido», *Revista Nacional de Educación*, núm. 100, año XI, segunda época, 1951, p. 9-24.

105. Jaime Balmes, «Pío IX», *Obras Completas*. Madrid: BAC, 1950, vol. VII, p. 978. El 1850, dos anys després de la mort de Balmes, la impremta d'Antoni Brusi –sempre al costat de Balmes– publicava la segona edició del *Pío IX*, sense cap nota preliminar ni comentari addicional. Ben mirat, les crítiques dels sectors conservadors i antiliberals a aquest fulletó van ser importants. Esmentem, a tall de simple il·lustració, els opuscles següents: *Crítica del folleto Pío IX por D. Jaime Balmes*. Madrid: Imprenta de D. T. Aguado, 1848, en què cada afirmació balmesiana és rebatuda argumentalment segons els esquemes sil·logístics; *Reflexiones sobre los principios políticos emitidos por el presbítero D. Jaime Balmes en sus escritos El Protestantismo comparado con el catolicismo, Periódico Pensamiento de la Nación y folleto titulado Pío IX*, por D. Tomás Mateo, doctor en jurisprudència. Madrid: Imprenta de T. Aguado, 1848. En relació amb aquest punt, Miquel Batllori, en les seves reflexions sobre Balmes i el Ressorgiment italià, va escriure: «Els odis i les acusacions que

Balmes, entre falangistes i carlistes

Encara que Balmes va ser lloat i distingit pel franquisme, no tots els corrents o famílies del règim el tenien com a referent. Així, els falangistes que des d'abans de la Guerra miraven a Alemanya i a Itàlia, no l'havien inclòs en el seu univers ideològic, que no negava la dimensió espiritual de la vida ni tampoc el catolicisme que vinculava a la idea d'una Espanya universal, de manera que els conceptes de «catolicitat» i «universalitat» anaven plegats. Tot i això, les declaracions programàtiques de la Falange expressaven, des d'abans de 1936, que no acceptarien les intromissions o maquinacions de l'Església en els afers de l'Estat. Així, doncs, entre els principis programàtics de la Falange, element nuclear del Movimiento Nacional, la religió ocupava un lloc significatiu des del moment que incorporava «el sentido católico –de gloriosa tradición y predominante en España– a la reconstrucción nacional».[106] Sembla prou clar que mentre el nazisme es va mostrar quasi bé sempre recelós i contrari a l'Església, com bé confirma el *Diari* de Goebbels, no va succeir el mateix amb la Falange que, a través d'intel·lectuals com ara Dionisio Ridruejo, van palesar la vocació catòlica de la División Azul, que va comptar amb la presència de capellans castrenses.

No obstant això, ni José Antonio Primo de Rivera –tot i manifestar-se catòlic–, ni Ramiro de Ledesma Ramos, creador de les JONS, i encara menys, Ernesto Giménez Caballero –un dels teòrics més aguts del nacionalsindicalisme– van destacar els mèrits de Balmes. Per a uns representava la decadència del sistema liberal del segle XIX, per a d'altres procedia d'una Catalunya que –després de la deriva separatista– calia negligir i anorrear. Amb aquests antecedents, l'intel·lectual modèlic de la nova Catalunya falangista no podia ser Balmes, sinó el poeta Joan Boscà, aquell que va renunciar a escriure en català a

l'opuscle *Pío IX* excità contra Balmes per part de molts catòlics espanyols –acuradament estudiats i discutits pel seu gran biògraf, el plorat pare Ignasi Casanovas– li vingueren no per la defensa que feia de la independència italiana, sinó pels elogis i les aprovacions de sentit i tendència liberals» (Miquel Batllori, *Vuit segles de cultura catalana a Europa. Assaigs dispersos*, ob. cit., p. 236).

106. *José Antonio y la Revolución Nacional*. Textos seleccionados y ordenados por Agustín del Río Cisneros. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1968, 4ª ed., p. 296.

benefici i glòria de les lletres castellanes. Fins i tot un Eugeni d'Ors –addicte al règim del 18 de juliol– despertava suspicàcies. Tant és així que Giménez Caballero que, en el seu llibre *Amor a Cataluña* (1942), condemnava a la foguera pel seu catalanisme Tomàs Carreras Artau, diputat de la Lliga que es va transformar en un franquista convençut, en última instància va salvar Xènius de la crema, gràcies a la conducta dels fills que havien participat en la Guerra Civil al costat de les tropes nacionals i que poc després van formar part dels expedicionaris de la División Azul.

En relació amb el nucli carlista –que en aquells moments utilitzava *El Correo Catalán* com a portaveu– podem dir que la cosa venia d'abans, atès que per a la comunió tradicionalista Balmes també va ser el baluard que va impedir que el krausisme arrelés a Catalunya. No cal dir que amb el triomf franquista els defensors de la causa carlina es van il·lusionar –si més no inicialment– amb la possible restauració d'aquesta branca dinàstica, per bé que amb el pas del temps aquesta aspiració va minvar gradualment. En tot cas, els vincles dels carlins amb Balmes venien de lluny i no eren una cosa nova. Tenim constància de la presència de Ramón Nocedal –fill de Cándido Nocedal– l'any 1865 a Vic, en ocasió de l'acte de l'Acadèmia del Cercle Literari de Vic, celebrat el 3 de juliol de 1865, en honor de Balmes, amb motiu del trasllat de les seves despulles. A propòsit d'aquesta efemèride va escriure un inflamat poema, titulat «En la tumba de Balmes», en què es llegien els versos:

> Bajo esta losa fúnebre
> el gran Balmes reposa:
> triste, abatida y trémula
> su España cariñosa,
> derrama sobre el túmulo
> lágrimas de dolor.

Al seu torn, un líder carlí com Juan Vázquez de Mella y Fanjul també va visitar la capital d'Osona per tal referir-se a «La política de Balmes», discurs que va pronunciar en el Teatre Principal, el 10 de maig de 1903, i que es va incorporar a les obres completes del líder asturià. Més que una conferència, la seva intervenció té un to apologètic que relega Balmes en un segon terme, servint-se del seu nom per criticar la política liberal i, més en concret, les campanyes de

desamortització que es van endegar contra els béns del clergat, en defensa del qual havia acudit el pensador vigatà. Sigui com sigui, el cert és que Vázquez de Mella presenta Balmes com el restaurador de l'escolasticisme, alhora que reconeix que va estudiar-ne la filosofia. «Su Filosofía Elemental, no por incompleta menos admirable, fue la primera que yo estudié, hasta llegar a saberla casi de memoria»[107]. Després d'apreciar el magisteri balmesià, i la superioritat de la seva filosofia davant de la kantiana, Vázquez de Mella situa Balmes com un pilar de la cultura espanyola. «Si él solo ha hecho más por la cultura de España y por su nombre, haciendo que sus libros pasasen en triunfo las fronteras, que todos lo que hablan contra la reacción, practicándola, y en favor de la cultura, desconociéndola»[108].

Quan l'any 1950, la «Junta de Homenaje a Mella» va promoure el volum *Vázquez de Mella y la educación nacional*, elaborat a partir d'una sèrie de fragments dels seus principals discursos i escrits, amb una introducció de Manuel de Bofarull Romañá i un epíleg de Romualdo de Toledo, director general d'ensenyament primari, el nom de Balmes torna a aparèixer en un lloc privilegiat. «Al recordar su nombre y su obra, se evocan también los de Balmes y Donoso Cortés, Menéndez y Pelayo y Aparisi Guijarro, como él, campeones insignes de la España cristiana y tradicional»[109]. Es tractava de reclamar, davant de l'escola laica, una escola confessional d'acord amb els principis del nacionalcatolicisme, en uns moments en què la direcció general d'ensenyament primari estava dirigida per un insigne carlí que l'any 1943 es va traslladar fins a Vic per parlar de la pedagogia balmesiana. Amb aquests antecedents, no pot estranyar que alguns personatges significatius del carlisme fossin convidats a dictar la conferència balmesiana que cada any té lloc a Vic, el dia 9 de juliol, tot coincidint amb la data del traspàs de Balmes. Així, per exemple, Ramon Baucells –canonge de la catedral de Barcelona– va pronunciar la conferència de l'any 1940, quan es commemorava el quart centenari de la fundació dels jesuïtes, amb el títol següent: *Balmes y el nacionalismo español*.

107. Juan Vázquez de Mella, «La política de Balmes». *Obras Completas*. Junta del Homenaje a Mella. Barcelona: Subirana, 1933. Vol. XIX, Filosofía, Teología, Apologética I, p. 49-117 [La cita correspon a la p. 55].

108. Ibidem, p. 67.

109. *Vázquez de Mella y la educación nacional*. Madrid: Junta del Homenaje a Mella, 1950, p. 11 [La cita correspon a la introducció de Manuel de Bofarull Romañá].

A més, el va presentar com a model de la unitat, base de tota la ideologia balmesiana: unitat religiosa, unitat geogràfica i unitat governativa o política. En realitat, es tracta d'un llarg discurs en què l'autor sintetitza la visió tradicionalista del pensament balmesià: amor de Balmes a Espanya –«su nacionalismo español no era otro que el que con sus preciosas vidas acaban de conquistar y engrandecer los hijos de España, sabiamente dirigidos por el invicto Caudillo, jefe del Estado Español, el Generalísimo Franco» (p. 7)–; la importància de la unitat religiosa d'acord amb els principis de la comunió tradicionalista –«esta unidad religiosa es, en el sentir de Balmes, la fuerza más racial, poderosa y característica del pueblo español» (p. 16)–; Balmes és contrari al separatisme i, per tant, partidari de la unitat geogràfica –«según él, el separatismo e independencia de Cataluña de la nación española es un absurdo, una injusticia, es irrealizable, insubsistente e infructuoso» (p. 18)–; Balmes és partidari d'un sa regionalisme espanyol que s'allunya d'una posició secessionista i així salvaguarda la unitat política per damunt de tot, al marge de la lluita de partits, alhora que reivindica un poder fort i estable que troba la seva clau en la monarquia –«esa unidad gubernativa, ese poder fuerte, vigoroso, estable y nacional lo encarnaba Balmes en el gobierno monárquico» (p. 28)–; d'una monarquia hereditària i representativa que no bandeja la solució balmesiana al drama de les guerres carlines, amb la qual cosa els drets dinàstics carlistes adquirien una nova actualitat, més encara si es té en compte que –segons el conferenciant– Balmes hauria donat suport sense dubtar a Franco.[110]

Un altre exponent del sector tradicionalista el trobem en Luís Argemí de Martí –president de la Diputació de Barcelona entre el mes de desembre de 1943 i el gener de 1946–, qui l'any 1942, en pronunciar la conferència balmesiana, va afirmar que «en la actualidad España se halla en un período constituyente y que se necesita el esfuerzo de todos sus hijos para reconstruirla y que la sabiduría de un ideario político lo hemos seguramente de encontrar en la magnífica herencia doctrinal que Balmes nos legó».[111] En el seu parlament, Luís

110. Ramón Baucells Serra, *Balmes y el nacionalismo español*. Conferencia leída en la sesión que la ciudad de Vich dedica todos los años a su preclaro hijo, el día 9 de julio de 1940, organizada por su Excmo. Ayuntamiento. Vich: Tipografía Portavella, 1940.

111. Luis Argemí de Martí, *Materiales balmesianos para la reconstrucción nacional*. Vich: T. Portavella, 1942, p. 5.

Argemí de Martí insistia en la importància de la religió com a garantia de l'imperi de l'esperit: «el verdadero *imperio del espíritu* no puede conseguirse sin la práctica sincera de la Religión: luego la Religión es un elemento necesario para corregir a un pueblo desorganizado y en estado anárquico».[112] Igualment, destaca l'empremta balmesiana en el règim franquista en emfasitzar la fortalesa de la unitat que es deriva del projecte d'enllaç matrimonial per finalitzar les disputes dinàstiques. Si la Guerra Civil havia estat una empresa d'esforços i sacrificis, els carlistes havien contribuït amb escreix al seu èxit en la línia de Zumalacárregui i Vázquez de Mella, és a dir, de l'acció i del pensament.

Justament un carlista, Esteban de Bilbao y Eguía –llavors president de les Corts– va pronunciar la conferència de clausura, el 9 d'octubre de 1948, del Congrés Internacional de Filosofia, dissertant sobre «Jaime Balmes y el pensamiento filosófico actual». La retòrica del conferenciant és notòria en afirmar, per exemple, que Balmes és el filòsof del sentit comú i, alhora, el filòsof del bon sentit. A banda de vincular el pensament de Balmes amb la Llei de Successió, aprovada en referèndum l'any 1947, Esteban Bilbao apel·lava a Balmes per lluitar, d'acord amb l'espiritualisme cristià, contra els perills del materialisme i els estralls de la tècnica. «Si el mundo y el hombre han de salir del caos en que naufragan, esclavos de la materia y víctimas de la fuerza, no existen otros caminos que los del espiritualismo cristiano».[113]

Des d'un punt de vista doctrinal, encara té més relleu l'aportació del professor Francisco Elías de Tejada, que després de revisar críticament les diferents visions que s'havien fet del pensament balmesià durant els primers temps del franquisme, va donar una interpretació política de l'herència de Balmes. Tal com hem comentat, es va distanciar de manera expressa de la posició de José Corts Grau, al qual va censurar la seva evolució sobre la figura de Balmes, que l'any 1934 havia presentat com l'element fonamental per vivificar la

112. Ibídem, p. 11.

113. Esteban Bilbao y Eguía, «Jaime Balmes y el pensamiento filosófico actual», a *Estudios sobre Balmes. Conferencias pronunciadas en Vich con motivo del Centenario de la muerte de Balmes*. Vich: Patronato de Estudios Ausonenses, 1972, p. 285. [Aquesta conferència també es va incloure en les actes del *Congreso Internacional de Filosofía*. Madrid: Instituto Luis Vives de Filosofía, 1949, volum tercer, p. 585-596].

doctrina monàrquica del grup Acción Española i que, en la postguerra, situava com un antecedent de José Antonio Primo de Rivera. Enfront d'aquests oportunismes interessats, Francisco Elías de Tejada –en la seva comunicació al Congrés Internacional de Filosofia de 1948– sostenia el següent:

> en Balmes perviven las características de la tradición política catalana, tal como fue definida en el momento de madurez nacional que significan los juristas del siglo XV, voces de las aspiraciones de la burguesía barcelonesa. O, en otras palabras, Jaime Balmes es un pensador político eminentemente catalán por el estilo cogitativo, es un eslabón más confirmador de mi teoría de que el legado histórico de Cataluña consiste en la aplicación del *seny* a las fórmulas de ordenación política, con la secuela de un sistema de gobierno libre, centrado en las clases medias, cuyo poder es el dinero; antimilitarista, con autoridades circunscritas dentro de ámbitos legalmente definidos, basado en una política, receloso de la democracia y despectivo de la nobleza de sangre, monárquico y ceñido a las leyes.[114]

Finalment, els elements carlistes van acabar per acceptar les regles de joc del franquisme i, per tant, la restauració monàrquica a través del nét d'Alfons XIII, el príncep Joan Carles. Tant és així que Joaquín Bau Nolla –un català que va arribar a ser president del Consejo de Estado– en la conferència balmesiana pronunciada l'any 1967 renunciava a qualsevol disputa dinàstica, després de destacar la significació de Balmes a favor de la monarquia, de la unitat religiosa i de la unitat política d'Espanya.

> El sentimiento monárquico de Balmes está a salvo de cualquier servidumbre dinástica. El insigne vicense sitúa la institución muy por encima de las personas que la representan y sabe lo trágico que resulta modificar este condicionado, por propia experiencia de las luchas de su época. Para Balmes el sentido de continuidad, en la que debe cimentarse la firme unidad de un pue-

114. Francisco Elías de Tejada, «Balmes y la tradición política catalana (Interpretación nueva del pensamiento político balmesiano)», a *Congreso Internacional de Filosofía*. Madrid: Instituto Luis Vives de Filosofía, 1949, volum III, p. 133-134.

> blo, radica en la institución monárquica, al margen de la anécdota sucesoria; y estima que el contenido jurídico constitucional debe ser quien preserve al Trono de las acechanzas de la insidia y de las ambiciones perturbadoras de las minorías discordantes, garantizándose con ello al pueblo español el pleno disfrute de sus legítimas libertades y derechos.[115]

És significatiu que el P. Miquel Batllori, en la seva conferència balmesiana de l'any 1981, es referís a un Balmes més disputat que no pas discutit. Ben mirat, és ben bé això el que va succeir durant aquells anys del franquisme en què la figura de Balmes va interessar més per qüestions ideològiques i polítiques que no pas per motivacions estrictament filosòfiques i doctrinals, que van quedar relegades a un segon terme i que, a tot estirar, només van merèixer l'atenció d'alguns eclesiàstics de formació neoescolàstica i d'un limitat nombre de professors vinculats a la Universitat de Barcelona. Sigui com sigui, amb Balmes tothom s'hi veia amb forces per portar-lo al seu particular corrent de pensament, o opció política, llevat del feixisme més estricte que –com hem dit– no es va referir ni al seu pensament ni a la seva obra. L'esperit d'una avantguarda feixista com la que cultivava Giménez Caballero –un personatge vinculat a la generació del 27– no podia trobar mèrits en l'obra balmesiana, de manera que els líders de la pretesa revolució nacionalsindicalista –sempre contraris a les coses de Catalunya– no podien acceptar les aportacions filosòfiques balmesianes, que desentonaven amb els seus aires de grandesa imperial.

Balmes i els propagandistes

Després del que hem dit, és evident que Balmes va generar l'interès de la majoria de les famílies i corrents ideològics que configuraren el ventall de forces del franquisme, llevat –tot i les argúcies del professor José Corts Grau– del sector falangista. Ben mirat, els monàrquics d'Acción Española, els partidaris de la causa carlista, els catòlics –en especial, els procedents de l'ACPN que havia estat fundada l'any 1909

115. Joaquín Bau Nolla, *Balmes en la problemática del siglo XIX*. Vic: Anglada, 1967, p. 20.

pel P. Ayala (1867-1960)– i, nogensmenys, els elements lligaires vinculats a Francesc Cambó, com Joan Estelrich, van defensar Balmes. A més a més, el pensador vigatà havia generat el respecte i l'admiració d'una figura cabdal de l'època com fou Ángel Herrera Oria, primer president i líder dels propagandistes, periodista que havia promogut *El Debate* (1911-1936) i que, després de fer-se sacerdot en els primers anys del franquisme, va endegar empreses editorials com la Biblioteca de Autores Cristianos (BAC) i iniciatives periodístiques com el diari *Ya*, i que va arribar a ser bisbe i cardenal.

Gràcies al seu magisteri, Balmes s'ha mantingut viu en els cercles intel·lectuals catòlics, sobretot madrilenys, els quals se senten hereus del pensament del jesuïta Ángel Ayala. No debades, entre els llibres que el P. Ayala considerava que han de formar part d'una «Biblioteca ideal», segons descriu en els seus *Recuerdos y criterios de un viejo de ochenta y ocho años*, n'assenyala els següents: el catecisme de Ripalda, l'Antic i Nou Testament, el tractat de l'oració i meditació del P. Granada i, naturalment, les obres de Balmes i Menéndez Pelayo.[116] En els seus *Consejos a los universitarios*, el P. Ayala insisteix en la importància de la lectura dels textos balmesians. Després de referir-se a diversos autors (entre els quals esmenta els noms de Schopenhauer, Nietzsche, Heidegger i Sartre advoca, enfront de la foscor heideggeriana, per la nitidesa de Balmes i Menéndez i Pelayo, magnífics exponents de l'Espanya catòlica.[117] «Estamos por asegurar con una certeza moral que la inmensa mayoría de los estudiantes universitarios católicos de hoy no habrán leído ni una sola vez *El Criterio*. No es culpa de la juventud, sino de sus direcciones. Y culpa del ambiente frívolo de lectura de prensa y de la curiosidad de lo nuevo y exótico y peligroso y extranjero».[118]

Es pot establir, així, un pont entre els propagandistes i els seguidors de Francesc Cambó, una relació que venia de lluny, més encara si es té en compte que en els anys anteriors a la proclamació de la Segona República ja existien sintonies entre ambdós corrents ideològics. En

116. Ángel Ayala, *Obras Completas*. Madrid: BAC, 2002, vol. IV, p. 668.

117. També el jesuïta Tomás Morales (1908-1994) –deixeble igualment del P. Ángel Ayala– es va referir repetidament a Jaume Balmes en les seves obres de caràcter pedagògic (*Vida y obras de Tomás Morales, S.J. Obras pedagógicas*. Madrid: BAC, 2008).

118. Ángel Ayala, *Obras Completas*. Madrid, BAC, 2002, vol. IV, p. 473.

la seva biografia sobre Ángel Herrera, García Escudero destaca el possibilisme i el regionalisme del dirigent dels propagandistes que, a més de veure en Balmes un pensador anticentralista, es va apropar al líder de la Lliga.[119] Aquesta simpatia vers Cambó és confirmada pel bisbe Josep Maria Guix qui, entre 1962 i 1967, va ser un directe col·laborador d'Ángel Herrera.[120]

En realitat, a Madrid i a Barcelona eren molts els qui es disputaven un espai de centre –gairebé inexistent– per l'eterna disputa entre dretes i esquerres. A Madrid, els propagandistes sota la direcció d'Ángel Herrera Oria manifestaven el seu respecte envers Balmes, alhora que d'acord amb Menéndez Pelayo es postulaven com els representants de la veritable Espanya de centre, un terreny que volien arrabassar a la gent de la Institución Libre de Enseñanza, dirigida primer per Francisco Giner de los Ríos i, més tard, per M. B. Cossío.

Si l'Espanya institucionista tingué a Catalunya un seguit de defensors (Joaquim Xirau, Cassià Costal, Rafael Campalans, entre d'altres), l'Espanya que encoratjaven els propagandistes va trobar un referent en la gent de la Lliga i, molt especialment, en Francesc Cambó, que postulava una política de conciliació. De fet, no pot sorprendre aquest fet si considerem que Cambó va patrocinar diverses obres de caràcter religiós, de manera que el seu culturalisme no es va limitar al món clàssic, sinó que també es va obrir al catolicisme. Va finançar les pintures de Sert a la catedral de Vic, alhora que promovia la Fundació Bíblica de Catalunya. Tampoc pot haver-hi cap dubte de la voluntat de Cambó per la concòrdia, dins d'un ideal democràtic d'una gran Espanya organitzada sobre la base d'un ideal ibèric.[121] Potser per això, la posició inequívocament catalanista de Cambó s'esmuny políticament dels extrems, la qual cosa el va fer amable als ulls dels propagandistes, tal com reconeixia l'any 1968 Ángel Herrera Oria: «Tuve la oportunidad de tratarlo íntimamente y sé que era un adelan-

119. José María García Escudero, *De periodista a cardenal. Vida de Ángel Herrera*. Pròleg de Mons. Josep Maria Guix Ferreres. Madrid: BAC, 1998.

120. En parlar d'Ángel Herrera, el que fou bisbe de Vic escriu: «Abundaba en los elogios (a Cambó, a los hermanos Artajo, a Ruiz Giménez), y cuando alguien perdía su confianza, lo que hacía era irle apartando de forma gradual y silenciosa» (José María García Escudero, *Conversaciones sobre Ángel Herrera*. Madrid: BAC, 1986, p. 307).

121. Francesc Cambó, *Per la concòrdia*. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1930, p. 170-171.

tado del europeísmo, no un separatista. Él propugnaba hace cincuenta años una Europa unida, sin rivalidades ni rencores, porque de no ser así sería absorbida por Norteamérica. Pero Francisco Cambó, además de ser un excelente político y eminente economista, era un alma grande y profundamente cristiano».[122]

L'ACNP aspirava a ser una alternativa a la influència ideològica i pedagògica institucionista que procedia directament de Giner. En alguna ocasió s'ha plantejat com una tercera via per a la història d'Espanya, sobre la base de la formació de minories selectes. De fet, l'arquitectònica de les tres Espanyes –més enllà del simplisme de les dues Espanyes– ha estat un recurs emprat sovint. Per tant, i enfront de les dues Espanyes que va cantar Antonio Machado, es dibuixava la viabilitat d'una tercera Espanya de signe liberal-catòlic, que volia superar la pugna ideològica i política entre les dretes ultraconservadores i les esquerres revolucionàries. Fet i fet, aquest espai de centre sempre ha estat molt cobejat a Madrid pels pensadors liberals (des d'Ortega y Gasset a Gregorio Marañón, sense oblidar el nucli institucionista de Giner de los Ríos), cansats d'aquella guerra d'idees que s'havia iniciat en el temps de la Il·lustració, que es va perllongar durant el segle XIX amb les revoltes carlistes i que va esclatar virulentament amb la Guerra Civil de 1936.

Aquest anhel per apoderar-se del control de l'espai de centre, en què se situava la gent de la Institución Libre de Enseñanza, també va ser disputat pels sectors liberals de l'Església que es volien oposar al laïcisme institucionista. En aquesta direcció, Ángel Herrera Oria dibuixa en el seu ideari polític una tercera Espanya, a mig camí entre «una España detenida, aferrada a lo antiguo, cristalizada en lo tradicional, entendida, por otra parte, la tradición muchas veces en formas viciosas y mezquinas» i «otra España, por el contrario, desconocedora o poco estimadora de los valores de la raza, ajena al sentido íntimo de nuestra peculiar constitución nacional».[123] Mentre José Castillejo en el seu exili a Anglaterra escrivia aquella *Guerra de ideas en España* (1937), Ángel Herrera Oria perseguia evitar justament la confrontació entre dretes i esquerres, per bé que la dinàmica històrica

122. José María García Escudero, *El pensamiento de Ángel Herrera. Antología política y social*. Madrid: BAC, 1987, p. 273-274.

123. Ángel Herrera Oria, *Meditación sobre España*. Introducción y sistematización por Juan Luis de Simón Tobalina. Madrid: BAC, 1976, p. 221-222.

el va enquadrar en les files franquistes, amb la qual cosa va caure en el bipartidisme que justament volia evitar.

Consignem això per remarcar que aquesta tercera Espanya, segons Herrera Oria, no es troba representada ni per la Institución Libre de Enseñanza ni per la tradició krausista, sinó per altres noms. «La tercera España se llamó en la primera década del siglo XIX Jovellanos. Jovellanos, comprensivo y magnánimo, enérgico y bondadoso a la par. Una de las figuras más amables de nuestra historia. La tercera España se llamó, a mediados de siglo, Balmes. Y en el último cuarto de siglo, en el orden político, se llamó Cánovas. Y en el cultural, Menéndez Pelayo».[124] Per tant, ens trobem davant d'una interpretació que situa Balmes –que és preferit a Donoso Cortés– enfront de Julián Sanz del Río, i que opta a favor de Menéndez Pelayo en detriment de Francisco Giner de los Ríos. Segons es desprèn d'aquest plantejament, les referències a Balmes sovintegen en les obres d'Ángel Herrera Oria, el qual es lamenta de la poca influència que exercia sobre una Catalunya que vindicava la seva identitat cultural i política. A les pàgines d'*El Debate*, Herrera Oria –segons el qual Balmes inicia l'escola tradicionalista de la política espanyola– va escriure coses com aquestes: «Si la juventud de Cataluña hubiese estudiado los diez tomos de escritos políticos de Balmes no se hubiera dejado embaucar fácilmente por ninguna clase de separatismo espiritual».[125]

A parer d'Ángel Herrera Oria, l'Espanya del segle XIX no estava preparada per a comprendre el missatge de Balmes que va utilitzar la premsa com a vehicle per difondre les seves idees. Per consegüent, Herrera Oria va destacar l'any 1956 la contribució de Balmes com a periodista genial, que va saber lluitar sense agressivitat per les seves idees: «Por eso es extraño que Menéndez Pelayo, que tanto le estimaba, no lo advirtiera. Muchos creen que ése será el aspecto de Balmes que perdurará. Fue un honor del periodismo católico español».[126] No hi ha dubte que la dimensió periodística de Balmes fou un dels aspectes que més va atreure a Ángel Herrera Oria, que va potenciar, en el segle XX, les estratègies i les instàncies editorials que Balmes havia posat en marxa en el segle anterior.

124. Ibidem, p. 222.

125. José María García Escudero, *El pensamiento de «El Debate». Un diario católico en la crisis de España (1911-1936)*. Madrid: BAC, 1983, p. 1171.

126. José María García Escudero, *El pensamiento de Ángel Herrera. Antología política y social*, ob. cit., p. 266-267.

Potser no és exagerat concloure que el manteniment de l'obra de Balmes en els ambients madrilenys es deu al suport dels propagandistes que van veure en els vèrtexs del triangle format per Balmes, Cánovas i Ángel Herrera Oria, tres referents per a resoldre els problemes de l'Espanya contemporània. Balmes seria el filòsof que conforma un pensament amb criteri i sentit comú al marge de modes de procedència estrangera i que tendeix a la conciliació, alhora que propugna la separació del tron i de l'altar, per bé que defensava sense embuts, ni reserves, ambdues institucions, és a dir, la religió catòlica i la monarquia. Al seu torn, Cánovas representa el polític que dóna sentit a la Restauració borbònica a partir de la Constitució de 1876 que va garantir l'alternança de partits entre conservadors i liberals. Finalment, Ángel Herrera Oria –deixeble predilecte del P. Ángel Ayala– sintetitzava l'interès i la preocupació per la formació de minories selectes que, des de dalt, contribuïssin a la reforma de l'Espanya contemporània a partir d'una posició catòlica que va intentar frenar el pes i la influència de la Institución Libre de Enseñanza que es va deixar sentir en tots els òrgans i instàncies de l'estat i, molt especialment, en la Junta para Ampliación de Estudios, que controlava la concessió de beques per a estudiar a l'estranger.

En aquesta via d'una Espanya catòlica, dirigida pels propagandistes, la referència balmesiana constitueix una fita cabdal. Aquí podem anotar el cas d'Ernesto La Orden Miracle –diplomàtic del règim franquista que a París va tractar amb intel·lectuals catalanistes–[127] que va començar la seva carrera periodística a *El Debate*, durant el temps de la Segona República. A instàncies d'Ángel Herrera –que era director del diari– va llegir l'obra completa balmesiana, alhora que el va esperonar a escriure un llibre sobre la dimensió política de Balmes, cosa que va fer l'any 1942.[128] Efectivament, el llibre d'Ernesto La Orden –*Jaime Balmes, político*– s'inscriu en el marc de les nombroses antologies i síntesis de l'obra

127. Octavi Saltor, en la seva conferència balmesiana de 1978, comenta que aquest diplomàtic el va portar diverses vegades a la Biblioteca Espanyola de París, quan Ernesto La Orden era primer secretari de l'Ambaixada. De ben segur que en aquelles converses i trobades devia sortir el nom de Balmes, l'admiració pel qual compartien els propagandistes i els elements catalanistes procedents de la Lliga.

128. José María García Escudero, *Conversaciones sobre Ángel Herrera*, ob. cit., p. 342.

balmesiana que es van fer durant els primers temps del règim. Aquest llibre va aparèixer dins la col·lecció «Pro-Eclesia et Patria», nom que indica clarament la voluntat de conjuminar el catolicisme amb el sentiment patriòtic d'una Espanya que trobava en l'eclecticisme balmesià –o millor dit, en la seva tendència a la unitat– un referent de primer ordre, en situar-se al bell mig del capitalisme liberal i del comunisme, de manera que –d'acord amb aquesta interpretació– Balmes s'anticipava a la doctrina social de l'Església que quedava recollida en el Fuero del Trabajo.[129] Ben mirat, segons això, Balmes era manipulat ideològicament per molts dels que volien justificar el règim sorgit del 18 de juliol de 1936 i, cosa no menys important, buscaven en el seu pensament un antecedent dels trets del règim: de la política d'unificació entre falangistes i requetès, de la labor legislativa del nacionalsindicalisme i, fins i tot, com a un antecedent del pensament de José Antonio Primo de Rivera. Per tant, Balmes era considerat com una mena de visionari que es va anticipar als problemes que afectaven la història d'Espanya, i que va proposar unes solucions gairebé miraculoses que, a més a més, es podien inserir en el pla de la providència divina.[130]

Ni que sigui una anècdota, d'altra banda ben significativa, va ser un propagandista, José María García Escudero –especialista en cinema que va divulgar a bastament l'obra de l'ACNP i el pensament d'Ángel Herrera Oria– el que va obtenir l'any 1948 el Premi Nacional de periodisme pels seus escrits sobre Balmes.[131] Tampoc no és

129. «No era un demócrata en el sentido moderno, cerradamente político, y no acabó de tener fe en las instituciones representativas creadas por la democracia. Aunque la frase ya tenga condiciones de tópico, de él se puede decir exactamente que no admitió el gobierno del pueblo por el pueblo, pero sí defendió constantemente el gobierno del pueblo por los mejores, con alguna intervención del mismo pueblo, para beneficio de la nación» (Ernesto La Orden, *Jaime Balmes, político*. Barcelona: Labor, 1942, p. 136).

130. Aquesta visió providencialista de la història va ser defensada per Josep Gros Raguer, en la seva intervenció *Las postrimerías del apostolado político de Balmes (1847-1848)*, en la inauguració de l'any acadèmic del Seminari Conciliar de Barcelona, corresponent al curs 1947-48.

131. Tot i que de ben segur no és exhaustiu, hem de destacar el catàleg *El primer centenario de Balmes en la prensa española* (Madrid, 1951) que va elaborar Ramón Fernández Pousa –catedràtic i director de l'Hemeroteca Nacional–, que inclou un ampli recull de les aportacions que es van fer no només a la premsa, sinó també altres iniciatives (concerts, concursos, conferències, programes de ràdio, etc.). Aquest

casualitat que García Escudero –que pertanyia al cos jurídic de l'exèrcit de l'aire– fos l'encarregat de la instrucció del cas del cop d'estat del tinent coronel de la Guàrdia Civil Antonio Tejero Molina, del 23 de febrer de 1981, que va posar setge a la incipient democràcia espanyola, en plena transició. Fet i fet, no ha d'estranyar aquesta responsabilitat si tenim en compte que el president Leopoldo Calvo Sotelo –que durant la seva joventut s'havia familiaritzat amb el nom de Balmes, per bé que no va aprofundir en el seu pensament–havia tingut vincles amb els nuclis propagandistes, sense ser-ne militant.

La recuperació de la filosofia balmesiana i l'organització de les commemoracions dels actes del centenari de la mort de Balmes, entre els anys 1948 i 1949, es deuen en gran part a l'acció dels propagandistes que van recórrer al seu pensament per donar un fonament catòlic a un règim com el franquista que, després de la victòria aliada de 1945, es trobava aïllat internacionalment. Tal vegada, i aquest és un altre aspecte a considerar, convé tenir present que els cercles catòlics del món anglosaxó –anglès i nord-americà– van donar suport a Franco des del primer moment, tal com confirmen les investigacions històriques recents. Des de fa temps es coneix el suport de la política exterior nord-americana al franquisme, tal com es desprèn de les memòries de l'ambaixador Carlton J. H. Hayes esmentades anteriorment. Darrerament s'ha posat de manifest la importància de la minoria catòlica anglesa, la qual va ser mobilitzada per Churchill per tal que, des de l'ambaixada del Regne Unit a Madrid, es pogués dur a terme una política per a contenir les influències de les potències de l'Eix sobre el règim franquista, que va comptar amb la connivència dels nuclis filogermànics de la Falange. Al capdavall, van ser aquests contactes amb els catòlics del bàndol franquista, que simpatitzaven amb els aliats, els que van utilitzar els serveis secrets britànics a fi de contrarestar la influència del nazisme, que era vist pels sectors catòlics –espanyols i anglosaxons– com una expressió genuïnament pagana. Així, polítics com ara el duc d'Alba, ambaixador de Franco a Londres o el general Francisco Gómez-Jordana, ministre d'Afers Exteriors

catàleg dóna notícia de quatre articles de García Escudero publicats a la premsa i d'una conferència dictada a la Universitat Internacional de Santander (1948). Seguidor de Balmes i de Cánovas, va publicar *Política española y política de Balmes* (1950) i l'any 1981 –en plena transició democràtica– una antologia política de Balmes.

entre 1942 i 1944, eren catòlics de vocació anglòfila, allunyats del somni estatal i neopagà del feixisme. En aquesta mateixa direcció, cal situar Alberto Martín-Artajo –catòlic de pedra picada i lector de Balmes–[132], que va dirigir la política exterior espanyola després de la Segona Guerra Mundial i que va aconseguir, finalment, el reconeixement internacional de l'estat espanyol. És significatiu, per exemple, la presència del catolicisme anglès en el centenari de Balmes de l'any 1948, ja que a més de publicar en la revista *The Tablet* –òrgan dels catòlics anglesos– diversos articles sobre Balmes, D. Woodruff va anunciar la presentació d'una comunicació al Congrés Internacional de Filosofia de 1948 titulada «Balmes and English catholic view», que no va quedar recollida en les actes, per la qual cosa no sabem si es va arribar a llegir encara que tot indica que sí que es va publicar a Anglaterra.[133]

En un llibre sobre les intrigues de l'espionatge en el Madrid dels anys quaranta –en plena guerra mundial– podem llegir un fragment relacionat amb la intenció de Franco quan va nomenar, l'any 1945, Alberto Martín-Artajo ministre d'Afers Exteriors: «Su misión sería cultivar la imagen de Franco como un líder cristiano autoritario cada vez más distanciado de la Falange –y no como un dictador fascista, como le veía la izquierda marxista– y acelerar el proceso de desnazificación exigido por los exiliados».[134] Ben mirat, aquesta voluntat d'allunyar-se del nazisme es va accentuar després de la Segona Guerra Mundial, tal com Franco va manifestar en el discurs pronunciat el 14 de maig de 1946, en ocasió de la inauguració de la segona legislatura de les Corts Espanyoles.[135] En l'orquestració d'aquesta operació

132. En un número extraordinari d'*El Debate*, del mes de febrer de 1934, Alberto Martín-Artajo va publicar l'article «Jaime Balmes, el más alto intérprete del pensamiento político nacional».

133. D. Woodruff, «Balmes and the English Catholic View», *The Modern Schoolman*, vol. 26, num. 2 (gener 1949).

134. Jimmy Burns Marañón, *Papá espía. Amor y traición en la España de los años cuarenta*. Barcelona: Debate, 2010, p. 382.

135. En aquella ocasió Franco va dir el següent: «El abismo y diferencia mayor entre nuestro sistema y el nazifascista, es la característica de católico del Régimen que hoy preside los destinos de España. Ni racismo, ni persecuciones religiosas, ni violencia sobre las conciencias, ni imperialismo sobre sus vecinos, ni la menor sombra de crueldad, tienen cabida bajo el sentido espiritual y católico que preside toda nuestra vida. Precisamente por esta característica de nuestro Régimen, España condena, más que ningún otro pueblo, los excesos y crímenes con que hoy se pretende

de gran volada que volia justificar el règim, l'obra de Jaume Balmes va servir per a donar consistència ideològica al franquisme.

Balmes, entre la filosofia eclesiàstica i l'acadèmica

D'antuvi hem de recordar que Catalunya va viure durant el primer terç del segle XX un important moviment de renovació espiritual, de signe cristià, que hem qualificat de Noucentisme catòlic, en què la figura de Jaume Balmes no tingué un paper menor. Per tant, i de manera paral·lela a la presència d'un Noucentisme laic, de caràcter europeïtzador i modernitzador, promogut per Eugeni d'Ors, es constata l'existència d'un renaixement catòlic. En realitat, aquest moviment es va servir de diverses instàncies: institucions com el Foment de Pietat Catalana (1911) o publicacions com *Catalunya Social*, dirigida per Ramon Rucabado des de 1921 i *La Paraula Cristiana*, iniciada l'any 1925 sota la tutela de Carles Cardó, o el diari catòlic *El Matí*, fundat el maig de 1929. Fet i fet, aquestes empreses volien contribuir a cristianitzar un país que, amb la Setmana Tràgica de 1909, va veure ressorgir amb violència les manifestacions anticlericals del segle XIX i que, malauradament, es tornarien a repetir el 1936.

Tanmateix, seríem injustos si no tinguéssim en compte Carles Cardó i Joan Baptista Manyà –són només dos noms escollits a l'atzar–,[136] que es van interessar per la figura de Balmes. A més, en aquell context de renovació espiritual, «Cambó també va crear la Fundació Bíblica Catalana, dirigida pel caputxí Miquel d'Esplugues i dedicada a la traducció de la Bíblia al català».[137] Aquí es pot recuperar el nom de Miquel d'Esplugues, que des de les pàgines de revistes

caracterizar lo nazifascista, aunque desgraciadamente rebase las fronteras de lo nazi para practicarse tanto o más bajo los sistemas comunistas» (*Discursos y mensajes de S. E. El Jefe del Estado a las Cortes Españolas 1943-1961*. Madrid: 1961, p. 26).

136. Justament Carles Cardó va impartir la conferència balmesiana de l'any 1934 sobre *La influència de Balmes en el renaixement de l'escolàstica*, i Joan B. Manyà, de Tortosa, la de 1936 –pronunciada pocs dies abans de l'esclat de la Guerra Civil– sobre *L'estil de Balmes*.

137. Borja de Riquer i Permanyer, «Francesc Cambó, polític i mecenes noucentista», a Marí, A. (Ed.), *La imaginació noucentista*. Barcelona: Angle, 2009, p. 83.

com *Criterion* (1925-1936), un títol de regust balmesià, i *Estudis Franciscans*, l'origen de la qual es remunta a 1907, va tractar diverses temàtiques relacionades amb la filosofia balmesiana. Després de la Guerra Civil, alguns d'aquests noms havien desaparegut per diversos motius. Mentre el canonge Cardó s'havia exiliat en acompanyar el cardenal Vidal i Barraquer, el P. Ignasi Casanovas va ser martiritzat durant els primers dies de la Guerra Civil. D'altres, com Albert Bonet –líder de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, per a la qual comptava amb el suport del jove metge Pere Tarrés– es va veure obligat, per les circumstàncies històriques, a marxar a Madrid per tal de dirigir el moviment de l'Acció Catòlica, davant la impossibilitat de continuar a Catalunya amb la Federació de Joves, alguns dels quals –assolida la maduresa l'any 1948–[138] van contribuir a l'èxit dels actes del centenari de la mort de Balmes.[139] Al seu torn, Albert Bonet va teoritzar durant els primers anys del franquisme sobre la delicada situació de la cultura catòlica a Espanya, i va demanar –en consonància amb el pensament d'Ángel Herrera Oria– la fundació d'una Universitat catòlica, tot recuperant idees d'etapes anteriors. En les seves reflexions sobre la crisi del pensament catòlic espanyol en els anys anteriors a l'esclat de la Guerra Civil, Bonet denunciava l'ambient universitari d'aquell temps «dominado por el fino acatolicismo de la Institución Libre de Enseñanza».[140] La tesi que defensava no era altra sinó aquesta: Espanya havia estat víctima de l'anèmia del pensament i de la depauperació científica catòlica, de manera que la rehabilitació de la figura de Balmes –iniciada l'any 1910– semblava d'allò més convenient i oportuna. Mentrestant, Josep Maria Madurell Marimon

138. En efecte, molts joves van participar en l'organització dels actes del centenari de la mort de Balmes. Uns provenien de la desapareguda Federació de Joves Cristians, mentre que altres procedien de les noves fornades del moviment d'Acció Catòlica. Roberto Coll Vinent –que va participar en els números monogràfics de les revistes *Cristiandad* i *Ancora*, dedicats a Balmes l'any 1948– ha deixat constància d'aquesta col·laboració en els actes del centenari en el seu llibre *Un viaje de ochenta años. Memorias personales desde Menorca* (Lleida: Milenio, 2008, p. 136).

139. Des del seu càrrec de secretari general de la Junta Tècnica d'Acció Catòlica, Albert Bonet va escriure el treball «Cómo veía Balmes el proceso industrial y la reacción de las clases obreras en Cataluña» (*Revista Internacional de Sociología*, núm. 22-23, 1948, p. 233-283).

140. Albert Bonet, *El catolicismo y la cultura frente a los nuevos tiempos*. Barcelona: Barna (sense data; per bé que el pròleg està signat a Cornellà de Llobregat durant el Nadal de 1943), p. 171.

donava notícia de l'aparició de noves dades biogràfiques sobre Jaume Balmes.[141]

Absent el Pare Casanovas, un dels eclesiàstics que va fer més per impulsar el pensament balmesià, va ser Juan Zaragüeta, que va dirigir la filosofia espanyola durant bona part del franquisme. Fet i fet, la neoescolàstica es va convertir en la filosofia hegemònica durant el franquisme, una situació que va perdurar fins a la dècada dels anys setanta. Val a dir, emperò, que la cosa venia d'antic, atès que Zaragüeta –format a Lovaina a l'ombra del cardenal Mercier, al qual va dedicar un extens estudi–[142] també havia participat en el Congrés Internacional d'Apologètica de 1910, amb un treball de divulgació que va circular per Europa en llengua francesa, publicat per la *Revue Neoescolastique de Philosophie*, fundada justament pel cardenal Mercier.[143] En suma, Zaragüeta va publicar al llarg de la seva vida prou llarga diversos treballs sobre Balmes, i es pot dir que el seu nom és present en tots els actes commemoratius que es van dur a terme durant aquells anys. Així, l'any 1945 el trobem en el cicle de conferències que va organitzar el CSIC, en què va parlar sobre «Balmes filósofo».[144] Més tard, va pronunciar la conferència de clausura del Congrés Internacional de Filosofia que va tenir lloc l'any 1948 en ocasió del centenari de Balmes. El títol de la seva intervenció va ser «Balmes, Doctor humano», qualificatiu que com hem dit havia estat encunyat per Enric Pla i Deniel, que el va oposar a Ramon Llull, considerat com a «Doctor Illuminatus». En aquesta ocasió, la intenció de Zaragüeta no era altra que «asomarme a la vida interior del gran

141. José María MADURELL MARIMÓN, «Nuevos documentos para la biografía del Doctor Jaime Balmes», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 22, 1949, p. 55-66 [Entre aquests documents de caire legal, destaca l'escriptura d'elecció d'hereu signada per Jaume Balmes a favor del seu fill primogènit Miquel Balmes i Urpià, germà del nostre pensador; el contracte entre el doctor Jaume Balmes i l'impressor Josep Tauló, per a l'edició de *El protestantismo comparado con el catolicismo*; etc.).

142. Juan ZARAGÜETA, *El concepto católico de la vida según el cardenal Mercier*. Madrid-Barcelona: Espasa-Calpe, 1930.

143. Juan ZARAGÜETA, «La philosophie de Jaime Balmès», *Revue Neoescolastique de Philosophie*, XVII, 1910, p. 543-572. Hi ha versió castellana: *La filosofía de Jaime Balmes*, publicat en la *Revista del Clero Español* (Madrid: Gran Imprenta Católica, 1912).

144. Juan ZARAGÜETA, Ireneo GONZÁLEZ, Salvador MINGÜIJON i José CORTS GRAU, *Balmes, filósofo, social, apologista y político*. Madrid: CSIC-Instituto Balmes de Sociología, 1945.

pensador, de la cual su vida exterior y aun su doctrina fueron una simple proyección». L'any següent, el 1949, Zaragüeta també va participar en els actes que va organitzar l'Instituto de España en què va abordar la qüestió de «Balmes, moralista».[145]

En la visió de Balmes com a doctor humà, Zaragüeta ens ofereix una aproximació a l'obra del nostre filòsof des de tres perspectives: 1) un plantejament intel·lectual que es singularitza pel seu realisme integral que preconitza l'anàlisi de la realitat empírica i pel seu historicisme que confereix un sentit històric als seus estudis filosòfics, socials, polítics o religiosos; 2) com a home romàntic, el cor de Balmes es distingeix pel fet de ser un esperit cultivat que gaudeix amb la poesia i que expressa sentiments i afeccions pels seus amics i familiars, de manera que aquí ens trobem amb un Balmes sentimental que humanitza i completa el primer; 3) com a home de voluntat, i gràcies al seu incansable treball, va poder dur a terme una gran obra al llarg d'una vida truncada en plena joventut; 4) aquestes tres dimensions –intel·lectual, sentimental, volitiva– es troben en Balmes en una perfecta harmonia, la qual també es manifesta en la seva obra filosòfica, sobre la base d'una concepció cristiana de la vida que va impregnar el seu ideal de cultura en l'ànima de sacerdot i de filòsof.

> Para Balmes, en efecto, conocer, sentir y querer no son operaciones independientes, sino más bien interferentes entre sí, puesto que están llamadas a moderarse y a apoyarse mutuamente según una ley de equilibrio, que es la del sentido común de la humanidad. Los grandes extravíos de ciertos sistemas filosóficos proceden justamente, según Balmes, de dejarse arrastrar por una o por otra dirección determinada por facultades aisladas sin tener en cuenta su conjunto como condición de normalidad de la vida humana. Balmes no duda en proclamar: Si para ser filósofo es preciso dejar de ser hombre, renuncio a la filosofía y me quedo con la humanidad.[146]

145. *Centenario de Jaime Balmes*, conmemorado por el Instituto de España el día 22 de enero de 1949. Discursos de José Rogerio Sánchez, Juan Zaragüeta, Ángel González Palencia. Madrid: Magisterio Español, 1949.

146. La conferència de clausura va ser inclosa en el volum tercer de les actes del *Congreso Internacional de Filosofía*. Madrid: Instituto Luis Vives de Filosofía, 1949. Un resum d'aquest parlament es pot trobar en el número monogràfic que la *Revista de Filosofía* (CSIC) va dedicar a Jaume Balmes. La cita reproduïda correspon, justament, a aquest resum (p. 998).

Si des de Madrid va ser Zaragüeta qui més es va significar, a Barcelona es va establir un important focus d'irradiació al voltant de la Balmesiana, en què destaquen els jesuïtes. Entre d'altres, esmentem els noms següents: Joan Roig Gironella,[147] que va continuar la labor iniciada pel Pare Casanovas anys abans; Miquel Batllori,[148] que durant els primers anys del franquisme va dedicar moltes hores a l'estudi dels temes relacionats amb Balmes per bé que no impartí la conferència balmesiana fins l'any 1981, i Miquel Florí qui, a banda d'altres mèrits, es va encarregar de l'edició castellana de la biografia de Balmes duta a terme pel Pare Casanovas.[149] També els caputxins –gràcies als bons oficis de Basili de Rubí– van tractar la filosofia balmesiana que, al seu parer, es va anticipar a la restauració neotomista de Lleó XIII.[150] A més, Basili de Rubí va preparar una edició de les *Obras Completas* de Balmes, presentada al gran públic a través d'una campanya publicitària a la premsa diària. L'anunci, que es pot trobar a les pàgines de revistes i periòdics d'aquell moment –reproduïm el que va aparèixer a *La Vanguardia*– deia el següent: «Por primera vez se condensa en sólo dos tomos la vasta producción balmesiana y también por vez primera queda totalmente sistematizada en torno a sus temas capitales: Filosofía, Religión y Civilización». Naturalment, una obra

147. Juan Roig Gironella, «Criterio de "El Criterio"», dins *Razón y Fe*, 130, 1944, p. 536-550.

148. Miquel Batllori, «La inoriginalidad del discurso de Balmes sobre la originalidad», dins *Revista de Ideas Estéticas*, núm. 2, 1943, p. 65-76; «Balmes en la historia de la filosofía cristiana. Primer centenario de la "Filosofía fundamental" 1846-1946», dins *Razón y Fe*, núm. 134, 1946, p. 281-295; «Filosofía balmesiana y filosofía cervariense», dins *Pensamiento*, núm. 3, 1947, p. 281-293; «Per la storia della fortuna del Balmes in Italia». Comunicació al Congreso Internacional de Filosofía. Madrid, 1949, vol. III, p. 333-355; «Giacomo Balmes e il Risorgimento italiano», dins *La Civiltà Cattolica*, núm. 100, 1949, p. 499-506 i p. 644-653. Per la seva banda, el text «Balmes i el seu temps», amb notes sobre les relacions de Balmes amb el Ressorgiment italià, es va incloure en el llibre *Vuit segles de cultura catalana a Europa. Assaigs dispersos*, ob. cit., p. 217-246.

149. Miguel Florí, «Bio-bibliografía balmesiana», *Pensamiento*, núm. 3, 1947, p. 315-351; «El filósofo español Jaime Balmes. En el primer centenario de su muerte», dins *Giornale di Metafísica*, núm. 3, 1948, p. 330-341; «El sentido común, fuerza estabilizadora de la filosofía balmesiana», dins *Pensamiento*, núm. 3, 1947, p. 39-72; «La crítica del kantismo en la "Filosofía fundamental" de Balmes», dins *Estudios Eclesiásticos*, núm. 17, 1943, p. 361-399.

150. Basilio de Rubí, «Escepticismo objetivo de Balmes», *Pensamiento*, vol. 4, núm. 13, 1948, p. 5-22.

d'aquestes característiques –publicada amb la intenció que hom pogués commemorar el primer centenari de la mort de Jaume Balmes– es podia pagar al comptat, en terminis i, excepcionalment, mitjançant una subscripció.[151] L'aparició d'aquesta edició de les obres completes en dos volums va merèixer l'atenció d'un intel·lectual afecte al règim franquista com Félix Ros –vinculat als cenacles falangistes– que va saludar-ne la publicació amb un article –«Balmes, o el más sentido de los buenos sentidos»– que cau, una vegada més, en l'estereotip d'un Balmes pagès que es desplaça de Vic a Madrid per defensar els interessos d'Espanya.[152]

Tot amb tot, no ens ajustaríem a la veritat si oblidéssim el nucli de professors –els filòsofs acadèmics– que des de la Universitat de Barcelona van contribuir a mantenir viu el record de la filosofia de Balmes, sobretot després de 1948, quan va minvar l'esplendor generat per les efemèrides del centenari de la mort.[153] Aquí destaquen els germans

151. Jaime BALMES, *Obras completas*. Pròleg, revisió i notes per Basili de Rubí. Barcelona: Selecta, 1948, 2 vols.

152. «La tonsurada cabeza del vicense poseía esa claridad, y con el mérito extraordinario de asentar sobre un violento corazón. Tíldesele de cualquier cosa a Balmes, menos de frío. No se nos aleguen *Lógicas* ni *Criterios*. Ardiente payés, aparcero total, con conceptos extraídos de la tierra bajo el mismo azadón que colmaba los silos, esas verdades inconcusas erígense en andamio de su cabrilleante pensamiento. No las traiciona nunca, y mucho es en quien tanto fintó. La filosofía balmesiana, así, superpráctica –inmediatizante, repentizante, *verbigraciente* por la vida que corre junto a nosotros–, no alcanzará nunca aquel grado de especulación a que, de regir con su cerebro, la hubiera alzado los pavorosos caballeretes que nuestro hombre apaciguaba. Ese buen sentido con que, abandonando el desierto alcázar de su biblioteca episcopal de Vich, Peña Pobre de imperturbables libros, entrase Balmes, lleno de ilusión, como el inmortal Hidalgo, pero categórico de Barbara, Celarent, Darrii, Fero, Baralipton, a "arreglar el país" –según sus paisanos comentarían bajo los pórticos de la maravillosa Plaza Mayor–, conmueve al más duro» (Félix ROS, «Balmes, o el más sentido de los buenos sentidos», dins *Revista Nacional de Educación*, núm. 85, 1949, p. 19-20).

153. El cicle de conferències balmesianes que va tenir lloc a Barcelona durant l'any 1948 va ser important, tal com es pot desprendre de la relació que indiquem a continuació que només és una aproximació incompleta: dia 15 de març, a Balmesiana, Joan Roig Gironella, «La misión histórica de la filosofía de Balmes cotejada con la de Suárez»; 24 d'abril, a la Biblioteca Central de la Diputació, Eduardo Pérez Agudo, «El estilo y el sentir hispánico de Balmes»; 26 d'abril, a l'Ateneu Barcelonès, José Corts Grau, «El humanismo de Balmes»; 7 de maig, a l'Associació de la Premsa, Claudio Colomer Marqués, «Balmes, periodista»; 14 de maig, el director de l'Escola de Magisteri que llavors portava el nom de «Jaime Balmes», Serafín González Ocenda

Tomàs i Joaquim Carreras Artau, que van participar activament en els actes del centenari de Jaume Balmes.[154]

La filosofia acadèmica de la Universitat de Barcelona també va deixar la seva petjada en el *Catálogo de la exposición bibliográfica balmesiana, organizada con motivo del I Centenario de la muerte de Jaime Balmes (1848-1948)*, a càrrec de la Diputació de Barcelona, obra en què va col·laborar el professor Alexandre Sanvisens, deixeble directe de Tomàs Carreras Artau.[155] Igualment, cal esmentar Pere Font

---

va parlar de «La voluntad en funciones de sentimiento»; 11 de juny, al Foment de la Cultura, Fermín de Urmeneta, «Balmes y el Papa»; 16 de juny, a Balmesiana, Rafael Olivar Bertrand, «Historia española en la poesía de Balmes»; 22 de juny, al Seminari Conciliar, José Gros Raguer, «Balmes sacerdote»; dia 19 de novembre, a la seu de l'Associació Catòlica de Mestres, Felio A. Vilarrubias, «El Criterio y su valor pedagógico»; 22 de novembre, a l'Aula Magna de la Universitat, Ramon Roquer Vilarrasa, «Filosofía religiosa de Balmes»; 30 de novembre, a la Casa del Metge, Nicanor Ancoechea, «Balmes ante la frenología»; 9 de desembre, a Balmesiana, José Orriols Artigas, «Método genial de Balmes para determinar la finitud o infinitud de los seres».

154. Tomàs Carreras Artau –catedràtic d'Ètica de la Universitat de Barcelona– va pronunciar el dilluns dia 4 d'octubre de 1948 la conferència inaugural del Congrés Internacional de Filosofia, organitzat en ocasió del centenari del traspàs de Balmes. L'acte va tenir lloc a la Universitat de Barcelona i el títol de la seva intervenció va ser el següent: «Aportaciones cristianas al curso general de la filosofía». Entre altres treballs de tema balmesià d'aquest autor, esmentem els següents: «Antecedentes y primores de "El Criterio" de Balmes», a *Memoria del Centenario del Criterio celebrado en Vich* (Barcelona: Balmesiana, 1943, p. 65-91); «Balmes y la filosofía de la historia», *Pensamiento*, núm. 3, 1947, p. 269-280; «Orígenes doctrinales de la sociología. Balmes y Comte», *Revista Internacional de Sociología*, núm. 22-23, 1948, p. 69-77. Pel que fa al seu germà Joaquim, anotem els treballs següents: «Balmes y el idealismo transcendental», *Congreso Internacional de Filosofía*, 1948, vol. III, p. 93-104 i «Rosmini y Balmes», dins *Atti del Congresso Internazionale di Filosofia Antonio Rosmini*. Florència: G. C. Sansoni Editore, 1957, vol. I, p. 517-524. Joaquim Carreras Artau també es va interessar per la pedagogia balmesiana en sengles articles publicats a *Perspectivas Pedagógicas* («La vocación pedagógica de Balmes», núm. 9, 1962, p. 3-5, i «Los escritos pedagógicos de Balmes», núm. 10, 1962, p. 144-146). De fet, la pedagogia balmesiana va ser objecte d'una acurada atenció en aquells moments, tal com confirmen els treballs següents: Climent Villegas, «La pedagogía social y Balmes», *Revista Internacional de Sociología*, núm. 22-23, 1948, p. 343-374; Miguel Selga, «Balmes, profesor de Matemáticas», *Pensamiento*, núm. 5, 1949, p. 53-61; Joan Roig Gironella, «Interés y actualidad de las idees pedagógicas de Jaime Balmes», dins *Revista Calasancia*, núm. 2, 1956, p. 397-418; etc.

155. Alexandre Sanvisens Marfull, «Fuentes bibliográficas de la doctrina filosófica, apologética y social de Balmes», dins *Catálogo de la exposición bibliográfi-*

i Puig qui, a banda de pronunciar diverses conferències i de publicar diversos treballs científics en revistes especialitzades, va glossar la figura de Balmes des de les pàgines del *Diario de Barcelona*, en què col·laborava i des del qual també es va ocupar del Congrés de Filosofia de l'any 1948.[156]

De totes maneres, i atesa la dimensió eclesiàstica d'aquest apartat, els qui més interessen són els preveres Ramon Roquer i Joan Tusquets Tarrats. Com és sabut, Ramon Roquer –catedràtic de l'Institut Joan Maragall i vinculat a la Diputació de Barcelona com a responsable de la capella dedicada a Sant Jordi al Palau de la Generalitat– exercia una notable influència en la Barcelona de postguerra.[157] No és estrany, doncs, que el trobem en diferents llocs i que la seva obra –més oral que no pas escrita– constitueixi un veritable publicisme filosòfic. El mateix podem dir de Joan Tusquets Tarrats –catedràtic de Pedagogia General a la Universitat de Barcelona, que ja s'havia ocupat de Balmes en els seus treballs de joventut–[158] qui, des de la seva condició de sacerdot, admirava Balmes intel·lectualment, filosòficament i clericalment. A més, Tusquets feia notar com Balmes, molt sovint, no portava sotana i, que com ell mateix, anava amb el *clergyman* o amb la levita negra que es podia veure en el Museu Balmesià del Seminari Conciliar de Barcelona.[159]

ca balmesiana organizada con motivo del I Centenario de la muerte de Jaime Balmes (1810-1948). Barcelona: Diputación Provincial-Biblioteca Central, 1948, p. 99-127.

156. «Congreso Internacional de Filosofía de Barcelona», dins *Diario de Barcelona*, 29 de setembre de 1948. Entre els articles que va publicar citem: «Las doctrinas cosmológicas de Balmes y las teorías físicas contemporáneas», dins *Pensamiento*, núm. 3, 1947, p. 241-251; «Fundamentación moral, según Balmes de la doctrina y de la reforma sociales», dins *Revista Internacional de Sociología*, núm. 22-23, 1948, p. 285-196.

157. Ramon Roquer va impartir la conferència balmesiana del 9 de juliol de 1941 titulada *El fundamento de la moral en Balme*s. Durant els actes del centenari de Balmes, va dictar-ne una altra a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona el 22 de novembre de 1948, sobre la filosofia de la religió de Balmes, esmentada més amunt. Pocs dies abans, el 17 de novembre de 1948, va participar en el cicle de Radio Nacional amb una intervenció sobre «Balmes y la apologética».

158. Joan TUSQUETS, *Assaigs de crítica filosòfica (Balmes-Turró-Ortega)*. Barcelona: Edicions de la Nova Revista, 1928.

159. Aquesta anècdota és comentada per Jaume González-Agàpito en el pròleg del llibre de Joan Tusquets Tarrats, *El què i el perquè dels dos Concilis Vaticans*. Barcelona: Santandreu, 1999, p. 19-20. Es tracta, en rigor, d'un llibre publicat per

El professor Joan Tusquets –que havia format part del nucli de persones de confiança de Franco a Burgos– va ser convidat l'any 1960 per la càtedra Cardenal Mercier de la Universitat de Lovaina, des d'on va donar notícia del sistema filosòfic de Balmes, amb al·lusions a la doble dimensió formativa, autoformativa i heteroformativa, ja destacada pel Pare Ignasi Casanovas. Tusquets, que coneixia de primera mà l'entrellat del règim franquista, va oferir una visió un pèl crítica sobre la política balmesiana: «Encerró tal vez su política, como su sistema, una dosis algo excesiva de idealismo. El sentido común no frenó suficientemente a un entendimiento "todo actividad". Acaso esto explique el relativo fracaso de su política y aconseje proceder con mayor cautela a quienes en ella se inspiren».[160] Tota una advertència per a aquells que havien apel·lat a la política balmesiana per trobar una justificació del règim franquista i dels seus supòsits ideològics i socials.

Balmes i el deixant catalanista

S'ha parlat molt del possible catalanisme de Jaume Balmes, una qüestió que encara resta oberta per diferents motius. D'una banda, perquè Balmes va morir l'any 1848, quan el catalanisme encara no havia assolit la seva majoria d'edat com a moviment cultural i polític, cosa que va fer a partir de la consolidació de la Renaixença i, sobretot, a redós de la crisi finisecular de 1898. D'altra banda, perquè en diferents ocasions s'ha dit que Balmes va renunciar a utilitzar la

voluntat de l'autor després de la seva mort i que, en certa manera, constitueix una mena de testament o confessió ideològica de Joan Tusquets, que dedica el capítol onzè a analitzar les respostes que hauria donat Balmes a les grans qüestions plantejades pel Concili Vaticà Primer. La valoració general que fa Tusquets del pensament de Balmes és que la seva posició hagués estat més oberta que la mantinguda pel Concili Vaticà (1870). Segons el cardenal Narcís Jubany –en paraules pronunciades en la conferència dictada a Vic l'any 1977– Balmes es troba pròxim a la doctrina del Concili Vaticà Segon (1962-1965).

160. Joan Tusquets, «Jaime Balmes: son système philosophique», dins *Apports hispaniques à la Philosophie Chrétienne de l'Occident*. Louvain-París: Publications Universitaires de Louvain-Éditions Béatrice-Nauwelaerts, 1960, p. 117-160. Hi ha versió castellana d'aquest treball: «El sistema filosófico de Jaime Balmes», dins *Orbis Catholicus*, V, II, 1962, p. 449-475 [La cita correspon a la pàgina 473].

llengua catalana, a benefici de la llengua castellana, una cosa lògica si té en compte que una gran part de la seva obra –sobretot la periodística– va tenir Madrid com a centre neuràlgic. Amb tot, s'ha dit i repetit que quan vivia a Madrid resava el rosari en català.

Sigui com sigui, no podem perdre de vista que per a la generació noucentista Balmes presentava els elements suficients que feien pensar que, d'haver nascut més tard, hauria utilitzat la llengua catalana. L'any 1903 Narcís Pla i Deniel va publicar a *La Veu de Catalunya* un parell d'articles sobre el catalanisme balmesià, en resposta a la interpretació que Teodor Baró havia fet del pensador català des de les pàgines del *Diario de Barcelona*.[161] Pel seu cantó, un conspicu representant del Noucentisme com Jaume Bofill i Mates, afirmava l'any 1911: «Car és de suposar que l'home genial qui resumí y exaltà la mentalitat catalana del noucents si visqués ara, pel mateix dalé de perfecció y d'eficàcia que'l movia aleshores, hem de creure qu'escriuria en llengua catalana, que diria ab la nostra parla, ab la seva parla familiar, les veritats perdurables y les fórmules contingents».[162]

Altrament, Balmes va emprar el català en alguna ocasió digna de tenir en compte, tal com planteja Hilari Raguer, que s'ha referit en un suggeridor article profusament divulgat al catalanisme de Balmes. És impossible –i aquí seguim el Pare Raguer– conèixer el que Balmes hauria contestat al reservat que va rebre del Vaticà, sota el pontificat de Pius IX, sobre els drets de nacionalitat i d'independència, en un context que va propiciar els esdeveniments revolucionaris de 1848. «La resposta de Balmes –escriu Raguer– ens hauria fet conèixer el seu veritable pensament, sense les matisacions tàctiques de quan escrivia de cara a Madrid ni la defensa sistemàtica de la política vaticana dels escrits apologètics. Però Balmes es trobava ja en un estat tan greu de la seva tuberculosi pulmonar que es va excusar de no poder prestar el servei que el papa li demanava, i va morir la nit del 8 al 9 de juliol».[163]

161. *La Veu de Catalunya*, 27 i 29 de març de 1903.

162. *Discurs del Dr. Jaume Bofill y Matas, en la vetllada dedicada a Balmes per la Congregació de l'Immaculada y Sant Lluis Gonçaga*, ob. cit., p. 7.

163. Hilari Raguer, «Balmes i el nacionalisme català», *Relleu. Revista trimestral de Pensament i Cultura*, núm. 106, octubre-desembre 2010, p. 16. Aquest treball també es pot trobar a: *Analecta Sacra Tarraconensia*, volum 85, 2012, p. 659-674.

Sense oblidar l'elogi que el bisbe Torras i Bages va fer de Balmes a *La tradició catalana* (1892), en què afirmava que la manera de Balmes era molt catalana, aquí hem d'esmentar un altre cop l'article que Enric Prat de la Riba va publicar el dia 7 de setembre de 1910, a les pàgines de *La Veu de Catalunya*, titulat «En Balmes. El meu tribut», en ocasió del centenari del naixement, pocs dies abans d'obrir-se el Congrés d'Apologètica reunit a Vic. En aquella conjuntura, Prat reconeixia que Balmes, a banda de filòsof, va ser polític, però «no va seduir generals, ni fabricar bullangues, ni ventar guerres civils». Per tant, i davant l'estat de lluita i prostració que llavors es vivia, va optar per «ensenyar la moderació, el respecte a les persones, la tolerància, la lluita generosa per l'ideal». A més, amb la seva proposta de matrimoni per a resoldre la successió dinàstica, Balmes va voler intervenir –després de molts anys de renúncia per part catalana– en la direcció política d'Espanya. Tot i fracassar en l'intent, Balmes apareix als ulls de Prat de la Riba com un exemple a tenir en compte. «Si els contemporanis no van voler sentir-lo, si varen correspondre al seu apostolat amb l'insult, amb la calúmnia, amb l'atribució de grotesques ambicions i vanitats al gran publicista, sapiguem escoltar-lo i seguir-lo nosaltres, ja que els anys passats després de la seva mort, ens han ensenyat de respectar-lo i honrar-lo».[164]

Arran d'aquesta doble actitud –moderació i interès per les qüestions relatives a la política espanyola– resulta lògic que els seguidors de Francesc Cambó, l'home fort de la Lliga, es preocupessin per recuperar –una vegada acabada la Guerra Civil– el pensament polític balmesià.[165] De fet, durant els anys de la Segona República les referències de Joan Estelrich a Balmes són més aviat escadusseres, en el sentit que en el seu univers intel·lectual –d'un profund culturalisme d'arrel neohumanista i liberal– semblava que el pensador vigatà quedava arraconat a la dreta conservadora. Tot referint-se

164. Enric Prat de la Riba, «En Balmes. El meu tribut», a *Obra Completa. 1906-1917*, ob. cit., p. 503.

165. Francesc Cambó no va utilitzar el nom de Balmes en les seves intervencions parlamentàries, sempre molt ben preparades i argumentades (Francesc Cambó, *Discursos parlamentaris*. Prefaci de Ramon d'Abadal. Barcelona: Biblioteca de Lliga Catalana, 1935). Amb tot, Frederic Ribas en el llibre *Retrat d'una elit catalanista. Deixebles i hereus de Cambó: vint personatges* (Barcelona: Editorial Sunya, 2008), anota dos noms que van ser influïts per Balmes: Lluc Beltran Flórez i Romà Perpinyà Grau, ambdós dedicats a qüestions econòmiques i socials.

a la contribució catalana a la política espanyola del segle XIX, afirmava el següent:

> Cataluña da a España una espléndida Trinidad para atraerse a todas las tendencias. A la derecha, el primer pensador político: Balmes. En el centro liberal, el primer hombre de acción: Prim. A la izquierda, el primer doctrinario: Pi i Margall. ¿Hay algo en el ámbito peninsular ochocentista, superior a esta trinidad? El pensamiento católico español, no ultramontano, se adhiere a Balmes; Prim conduce la revolución liberal española; Pi es presidente de la República española. Pero el pensamiento de Cataluña no gobierna en España. No gobierna ni cuando se profundiza y extiende la influencia balmesiana, ni cuando Prim es dueño de los destinos del país, ni cuando Pi parece que podrá dar coloración a la primera República.[166]

Hem vist sumàriament com Estelrich es lamentava, abans de 1936, que Balmes –amb el seu «seny»– no hagués imposat un pensament català al tradicionalisme espanyol, una situació que també es van produir en els casos del general Prim amb el seu concepte català de revolució liberal, i amb Pi i Margall amb la seva idea de federalisme republicà. Però a partir de 1936, Estelrich, d'acord amb les recomanacions de Cambó, es va posar al servei de l'Espanya de Franco i així va fer alguns viatges per Anglaterra a favor de la causa nacional. Es tractava de visites d'interès cultural, però amb una clara voluntat política i propagandista, ja que reclamava l'atenció sobre tres figures de la tradició cultural espanyola, com Joan Lluís Vives, Jaume Balmes i Menéndez Pelayo, segons un fil argumental que va desenvolupar en un curset a Liverpool entre el 8 i el 14 de novembre de 1938.

Com es pot deduir fàcilment, l'argumentació és nítida: Menéndez Pelayo és el millor representant cultural de l'Espanya nacional que, al seu torn, es declara deixeble i seguidor de Jaume Balmes, i així es dibuixa una línia de pensament que defensa la ciència espanyola. Altrament, la presència d'una escola filosòfica autòctona va fer que a Catalunya no entressin les bromes krausistes i que, per extensió, això assegurés la pervivència d'una filosofia espanyola:

166. Joan ESTELRICH, *Catalanismo y Reforma hispánica*. Con un prólogo de Ángel Ossorio y Gallardo. Barcelona: Montaner y Simón, 1932, p. 105-106.

> Por entonces en Cataluña se esfumaban, es decir, no consiguieron entrar, las nieblas y brumas del Krausismo, no penetraba aquel gran contagio que por muchos decenios había extenuado las fuerzas de los ingenios más poderosos de España. En el terreno de las ideas, Cataluña y no la epidemia krausista, que venía de Madrid, mantenía la tradición española.

Pel que fa a la política, Estelrich planteja –a la vista del model menendezpelayista– un ideal catòlic, monàrquic, tradicionalista i, fins i tot, regionalista, que proclama la unitat d'Espanya basada en la llengua. D'acord amb aquesta visió de les coses, Estelrich va publicar l'any 1948 al *Diario de Barcelona* una sèrie d'articles en forma de diàleg entre Chateaubriand i Balmes, en què evoca el pensament de tots dos sobre els successos dels temps en què van viure i les seves previsions sobre el futur, uns articles que van ser recollits més tard en el llibre *Las profecías se cumplen.*[167]

Amb la intenció de rescatar el pensament balmesià durant els primers moments del franquisme, destaca el paper de Joan Baptista Solervicens –col·laborador directe de Cambó– el qual l'any 1939, publicava una antologia política de Balmes, a la qual va seguir més tard una altra sobre Cánovas del Castillo. Amb una sòlida formació humanista, Solervicens –redactor de *La Veu de Catalunya* que va preparar per a la Fundació Bernat Metge un florilegi de frases clàssiques amb el títol d'*Aurea Dicta*– coneixia la tradició filosòfica catalana del segle XIX, és a dir, Martí d'Eixalà, Balmes, Francesc Llorens i Barba, Manuel Duran i Bas –sobre qui va escriure una monografia apareguda pòstumament–, Josep Torras i Bages, a la vegada que sentia una gran admiració per Cánovas del Castillo –l'home que va fer possible la Restauració que va seguir a la constitució de 1876– de qui apreciava el sentit de tolerància.

Aquí ens referim únicament a la seva antologia balmesiana, integrada per un breu i sucós pròleg i una acurada tria de fragments organitzats al voltant de quinze eixos o temes, dels quals destaquen els que fan referència a la monarquia, a la religió i als problemes que es deriven de la fi de la guerra civil. En la seva presentació –escrita, insistim, l'any 1939– Joan B. Solervicens detecta semblances entre

167. Joan ESTELRICH, *Las profecías se cumplen*. Barcelona: Montaner y Simón, 1948, capítol V, p. 39-57.

aquell moment històric i l'època en què Balmes va viure. En tots dos casos, es tractava de reconstruir espiritualment el país, per la qual cosa era urgent refer-ne la moral i la fe. Al seu parer, i aquí Solervicens segueix Menéndez Pelayo, Balmes tenia tot el necessari per a convertir-se en el millor educador de l'Espanya del segle XIX, de manera que ara també convenia –en una hora tràgica– pouar en el seu pensament.[168] És lògic, doncs, que Solervicens destaqués la doctrina conciliadora de Balmes –punt en què coincideix amb el que pensava un propagandista com José Larraz, cosa que tampoc ha d'estranyar si es té en compte l'amistat de Herrera Oria amb Cambó– i, per tant, el seu esforç per harmonitzar factors de civilització que va aplicar a aquella hora d'Espanya, és a dir, a la conjuntura política que es vivia l'any 1939: «Ante la invasión soviética debe entenderse que sus criterios serían los mismos que opone al caos, al vandalismo, al crimen, y al peligro, por ocupación o desnaturalización, de la independencia nacional. En una palabra: su espíritu de conciliación se proyecta solamente sobre lo conciliable; en la actual situación de España, únicamente sobre el campo nacional».[169]

Nogensmenys, Solervicens adapta la coneguda expressió balmesiana que diu «evolució, sí; revolució, no», i la reformula de la manera següent: «Tradicionalismo, sí; reaccionarismo, no».[170] En aquella hora difícil de la història, Solervicens considerava que Balmes constitueix –llevat de Menéndez Pelayo– el millor esperit del segle

168. Aquesta imatge de Balmes com el millor educador de l'Espanya del segle XIX va generar una interpretació pedagògica de la seva obra, que va passar de Menéndez Pelayo a diferents estudiosos que destacaven, sobretot, la dimensió educativa d'*El Criterio*. Naturalment, els propagandistes van fer seu aquest pensament de manera que el corpus balmesià també va ser entès com una pedagogia. «Las precisiones de su magisterio político sobre España, a quien vemos como un educador insuperable de nuestra sociedad, con aquel afán pedagógico y apologético que es su mejor característica... porque lo auténtico de Balmes en el terreno político no es tanto una ideología cuanto una gran pedagogía» (Ernesto La Orden, *Jaime Balmes, político*, ob. cit., p. 5). Aquesta dimensió pedagògica de Balmes es palesa en el seu afany per participar en els assumptes públics i en la seva vocació periodística. Vet aquí els motius pels quals el prevere Pere Lisbona es va referir en la seva conferència «Una escuela de periodismo en "El Criterio" de Balmes», pronunciada a Vic l'any 1943, a una pedagogia immortal que es manifesta en la seva tasca periodística.

169. *Balmes. Antología de sus escritos políticos*. Selección y prólogo de Juan Bautista Solervicens. Madrid: Espasa-Calpe, 1939, p. 16.

170. Ibídem, p. 17.

XIX, de manera que superava altres possibles noms com ara Donoso Cortés i Ángel Ganivet.[171] «En orden al espíritu de la nueva España, ninguna labor es más necesaria y urgente que la de buscar inspiración y base en el pensamiento hispánico tradicional. La fidelidad a este pensamiento, del cual fue Balmes doctor máximo, asegurará los frutos de verdadera redención, la paz grande y fecunda, después de la victoria, ya lograda, de las armas».[172] A la llarga, aquesta antologia balmesiana de Joan Baptista Solervicens es va convertir en un referent durant el franquisme, sobretot per aquells que defensaven la monarquia i el parlamentarisme. Santiago Nadal –director de *Destino*– l'esmentava en l'editorial «Balmes. El "seny" y el buen sentido» del 10 de juliol de 1948.[173]

Transcorreguts els primers anys de la postguerra, Jaume Carrera Pujal –que havia estat redactor de *La Veu de Catalunya* i que coneixia perfectament la interpretació catalanista de Balmes–[174] va elaborar

171. Ignasi ROVIRÓ, «El pensamiento conservador en la España del siglo XIX: Jaime Balmes y Donoso Cortés», dins *Revista de Hispanismo Filosófico*, núm. 16, 2011, p. 145-162. En aquest treball, el professor Roviró hi planteja el següent perfil d'ambdós autors: «Si Balmes representa una mezcla de la tradición abierta a la marcha indiscutible de la modernización técnica y de una cierta emancipación social, Donoso Cortés parte de un liberalismo larvado por el eclecticismo de corte espiritualista que va agudizándose hacia un tradicionalismo, que al final colorea con un pesimismo antropológico y hasta metafísico» (p. 161).

172. *Balmes. Antología de sus escritos políticos,* ob. cit., p. 19.

173. Coneguda la posició aliadòfila de la revista *Destino*, no és estrany que el seu director advoqués a favor d'una monarquia parlamentària, en sintonia amb la filosofia política de Balmes. «La posición de Balmes respecto a todos los grandes problemas políticos que se debatían en su época, está iluminada por este magnífico buen "seny". La Monarquía, la Constitución, el parlamentarismo, la libertad de palabra y de imprenta, en todo ello encuentra Balmes razones de justificación y necesidades de prudente reforma».

174. Francesc de P. Maspons i Anglasell va tractar el tema d'*El catalanisme de Balmes* en la conferència balmesiana de l'any 1908, organitzada llavors per l'Associació «Catalunya Vella». Aquest autor va pregonar el catalanisme balmesià d'acord amb l'argumentació següent: «Y catalanista fou y catalanista es tota sa obra: no obra de catalanista enamorat y devot contemplador de les coses nostres, desitjós y delitós preparador del desvetllament y renaixensa de Catalunya; un catalanista que'n diríem seguidor y col·laborador, sinó un catalanista de categoria molt més alta, un definidor, un director y inspirador del moviment, que es molt més» (Barcelona: Joaquim Horta, impressor, 1908, p. 7-8). Anys després, i en ple franquisme, Climent Villegas –rector del Seminari de Vic– es va referir, en la seva conferència balmesiana del 9 de juliol de 1947, a un «matís racial» del pensament de Balmes. «Balmes –diu

una altra antologia sobre la seva dimensió política. Es tracta d'un llibre publicat l'any 1948 –tot coincidint amb el centenari de la mort de Balmes– en què, després d'un exhaustiu pròleg en què fa un repàs de l'encaix del nostre filòsof en la història d'Espanya, descabdella els punts forts del seu ideari polític: defensa de la monarquia i de la religió, preocupació per la qüestió social i vindicació de la independència d'Espanya en política exterior. Sembla clar que l'autor d'aquesta antologia apostava a favor d'una lectura seriosa de l'obra balmesiana, al marge de qualsevol intent de manipulació ideològica.[175]

Arribats en aquest punt, podem dir que molts dels antics militants de la Lliga que s'havien adaptat, amb més o menys fortuna, a la realitat social del franquisme van participar activament en els actes organitzats, entre els anys 1948 i 1949, amb motiu del centenari de Jaume Balmes. Encara que es fa impossible detallar tots els noms, no podem obviar el de Joan Estelrich, que va publicar una sèrie d'articles a la premsa (*Diario de Barcelona*, *Destino*), i Octavi Saltor que, anys després, va dictar la conferència balmesiana de 1978, titulada *Vigències ideològiques en els carismes balmesians*, en què va repassar la presència balmesiana en diferents intel·lectuals catalans. Tampoc no ens podem pas d'estar d'esmentar el cas de Tomàs Roig i Llop, director de Catalunya-Ràdio abans de la Guerra Civil, que –segons que recull la revista *Destino*–[176] va pronunciar unes quaranta conferències l'any 1948, tot contribuint a divulgar el centenari de Balmes, la qual cosa pot significar que alguns van aprofitar l'avinentesa per tal de «fer país» –si més no d'una manera incipient– en uns moments molt difícils. S'entén així que aquesta defensa balmesiana pugui ser considerada com un dels punts de partida d'aquella mena de «barcelonisme» que els antics militants de la Lliga van fer seu com a bandera per tal de recuperar algunes de les senyes

Villegas– es filósofo nacional y regional y no sería lícito separar o acentuar en demasía uno de estos dos aspectos cuando tan admirablemente aparecen hermanados en una misma estructura mental». Tot i que sembla ben poca cosa, ateses les circumstàncies del moment, aquests mots es poden entendre com una defensa dissimulada del catalanisme de Balmes, presentat com a simple regionalisme.

175. *La monarquía y su sistema de Gobierno en el pensamiento político de Balmes*. Introducción y selección de textos por Jaime Carrera Pujal. Barcelona: Bosch, 1948.

176. *Destino*, núm. 577, 28 d'agost de 1948.

d'identitat catalanes, amb l'aixopluc de la revista *Destino* i sota la vigilància de les autoritats franquistes.

Ben entrada la dècada dels anys cinquanta, ens trobem amb un llibre sobre Balmes en català, la qual cosa constitueix una veritable novetat atès el panorama de castellanització d'aquella època, fruit de la persecució franquista de la cultura catalana. Ens referim, en concret, a les *Consideracions sobre el Dret Públic en la doctrina de Jaume Balmes*, de Narcís López Batllori –fill de Josep Maria López i Picó–, un treball que va obtenir el premi Francesc Eiximenis de l'Institut d'Estudis Catalans, en l'edició corresponent a l'any 1953. L'obra fou presentada per Lluís Duran i Ventosa –fill de Manuel Duran i Bas i un dels prohoms de la Lliga– que destacava el paper d'educador polític de Balmes, «pressentint que el què més necessitava el país era que els ciutadans espanyols es preparessin per a actuar amb dignitat i eficàcia en l'exercici de llurs deures cívics».[177] Duran i Ventosa, que enalteix l'antologia elaborada l'any 1939 per Joan Baptista Solervicens, destaca que l'autor del llibre –Narcís López Batllori– sap mostrar magistralment que Balmes és «l'admirable interpretador del nostre veritable sentit de la vida pública». Fa la impressió que per al nucli de persones provinents de la Lliga, Balmes era una mena de mestre pensador que havia establert les normes bàsiques del bon govern. L'exaltació que fa Duran i Ventosa de l'obra de Balmes és tan elevada que el situa al costat de Cervantes, Shakespeare i Goethe, «tots tres tan grans, nacionalment i personalment, i tan universals». A gratcient, López Batllori insisteix que la mesura i l'equilibri són les notes més característiques de la doctrina balmesiana, aspectes que fan de la monarquia la institució més apropiada «per traslladar aquesta mesura i equilibri a les esferes pràctiques del govern dels pobles, pel que té d'element aglutinant».[178]

Tot indica que els hereus de la Lliga advocaven per una monarquia constitucional, amb la qual cosa es mantenien fidels a Francesc Cambó que sempre va donar suport a la dinastia borbònica. La fórmula de López Batllori –un Balmes equilibrat i mesurat, amant de l'ordre i allunyat de tot absolutisme– havia de servir per a orientar la restauració

177. Narcís López Batllori, *Consideracions sobre el Dret Públic en la doctrina de Jaume Balmes*. Presentació de Lluís Duran i Ventosa. Barc.elona: Bosch, 1954, p. 8.

178 Ibídem, p. 57.

monàrquica a Espanya, una vegada aprovada l'any 1947 la llei de successió. En darrer terme, el que es reclamava era una monarquia constitucional en què el poble pogués participar en les tasques de govern, per mitjans legals. Narcís López Batllori ho rebla així: «En aquells temps, com ara, l'únic sistema de participació era per mitjà de les Corts, i és per això que, per molt que a alguns els hi dolgui, Balmes les defensa».[179]

Clar i català: López Batllori es desmarca de les interpretacions oficialistes que havien fet de la política balmesiana algunes famílies del franquisme, especialment aquelles que exaltaven Balmes com a antecedent del règim. Ben lluny d'aquelles visions interessades, ara es defensa el parlamentarisme i el constitucionalisme balmesià en un moment en què aquests principis no eren acceptats pel franquisme, entossudit a mantenir el poder omnímode del dictador. Aquest Balmes sí que és un veritable educador polític, de signe democràtic, que defensa el règim liberal i que no oblida la necessitat de desvetllar la consciència pública. Tot seguit reproduïm els darrers fragments d'aquest llibre de López Batllori, perquè si hom llegeix entre línies hi pot reconèixer la situació política que es vivia a Espanya en aquell moment:

> Avui, quan llegim i sentim tantes aberracions del concepte del poder, del govern, de la potestat i de la sobirania, quan el concepte de llibertat humana desapareix ofegat per les noves estructures estatals. Quan la tirania es vesteix de diverses maneres, i per diferents camins arriba a la Roma del despotisme més cru. Quan en molts llocs l'única manifestació de llibertat és el poder pregar en la clandestinitat. Quan la consciència pública no pot tenir cap ressorgiment perquè la individual està coaccionada fins al fons, les doctrines de Balmes sobre el Dret Públic se'ns apareixen com un autèntic oasi de civilització, sinònim del bon sentit, senderi i seny. Seny que és ordre i mesura, que és equilibri.[180]

179. Ibídem, p. 66.
180. Ibídem, p. 81.

BALMES I LA TRANSICIÓ

A la vista del que hem exposat, podem afirmar que el règim franquista es va servir de la figura de Balmes en un determinat moment de la història –entre 1943 i 1949, particularment– quan s'accentuava el desig d'apaivagar les vel·leïtats feixistes de primera hora. El Congrés Internacional de Filosofia de 1948 i el Congrés Internacional d'Apologètica de 1949, amb actes i celebracions a Vic i Barcelona, confirmen aquesta voluntat per refermar la identitat catòlica d'Espanya, amb el rerefons d'una figura intel·lectual com la de Balmes, presentat com un veritable antecedent de la neoescolàstica i, igualment, de la doctrina social de l'Església.[181]

Però no tothom es va aprofitar de la figura de Balmes d'una manera interessada. Hem de pensar més aviat que els membres de l'ACNP (els coneguts propagandistes) havien manifestat per Balmes un reconeixement sincer i lleial, que venia de lluny, gràcies als bons oficis del jesuïta Ángel Ayala i el seu deixeble Ángel Herrera Oria. Ara bé, la dinàmica del franquisme –on les diferents famílies o faccions es repartien i se succeïen en el poder– va comportar el bandejament dels propagandistes i la postergació de Balmes que, a partir de la dècada dels anys cinquanta, va entrar en una mena de letargia, envoltat encara de la retòrica grandiloqüent que propugnava el règim.[182] Les

181. En repetides ocasions s'ha posat el pensament de Balmes en relació amb la filosofia del cardenal Mercier, de la Universitat catòlica de Lovaina. Igualment, alguns autors –per exemple, Ireneo GONZÁLEZ a *La cuestión social según Jaime Balmes* (Madrid: Razón y Fe, 1943)– l'han considerat un precursor de la doctrina social de Lleó XIII i del catolicisme social de Wilhelm E. F. von Ketteler. Altrament, i a banda de la dimensió política, pedagògica, apologètica i periodística de Balmes, també s'ha insistit en la seva vocació sociològica. Tomàs Carreras Artau el situava al costat de Comte, mentre que Manuel Fraga Iribarne –en la conferència balmesiana de 1955– el va presentar com un precursor de la sociologia positiva. El fet concret, però, és que a la *Introducción a la sociología* de Jacques Leclercq (Barcelona: Instituto Católico de Ciencias Sociales, 1950), que representa la línia catòlica de sociologia de la Universitat de Lovaina i que va traduir el professor Alexandre Sanvisens, no s'hi esmenta Balmes.

182. L'any 1954, la col·lecció Temas Españoles –que exaltava els tòpics del règim– va dedicar un número a la figura de Balmes, l'autor del qual –Domingo Manfredi Cano– feia la següent descripció de Vic: «Hace mucho frío en invierno y mucho calor en verano, el suelo es fértil, las aguas van casi todas al río Ter, los cereales abundan y las estribaciones del Montserrat y del Ballmunt (sic) pasan camino de la serranía de Ripoll y Olot en el campo gerundense. Una montaña, el pico de Puig Sa Calm, alcanza los 1.515 metros de altitud. El río Ter va culebrando por la

orientacions tecnocràtiques de la dècada dels seixanta, amb el conegut desenvolupament econòmic, van fer que la modernització de l'estat fos una realitat palpable fins al punt que autors com Balmes van desaparèixer gairebé del mapa. Si bé els anys 1955 i 1956 les conferències balmesianes van ser dictades per personalitats del règim, com ara Manuel Fraga Iribarne i Fray Justo Pérez de Urbel, el nom de Balmes es va anar fent fonedís, per convertir-se en una rèmora d'un passat que fa la impressió que molts volien perdre de vista. No deixa de ser significatiu que Federico Carlos Sainz de Robles –autor d'una antologia balmesiana apareguda l'any 1964– constatés que l'obra de Balmes havia entrat en un cert oblit, en un punt de declivi: «La obra de Balmes es una obra otoñal, sí, aun cuando en ella, como en el otoño, exista la posibilidad de un invierno prematuro o de una decadencia canicular».[183]

A desgrat que sembli una facècia, podem dir que si avui el seu nom és conegut per molta gent es deu a l'existència en les nostres viles i ciutats de carrers que porten el seu nom. Simptomàticament, els bitllets de paper moneda que es van imprimir amb la imatge de Balmes corresponen a la dècada dels anys cinquanta, quan gaudia d'un gran prestigi i reconeixement, una situació que es va truncar al cap de poc. Efectivament, si l'any 1951 es posava en circulació un bitllet de cinc pessetes, amb la imatge de Balmes en una cara i la de la catedral de Vic en l'altra, l'any 1971 –a les acaballes del règim– va aparèixer el bitllet de cinc-centes pessetes amb la imatge de Verdaguer i el Canigó.[184] En poc menys de vint anys s'havien capgirat les coses: Verdaguer, un poeta arraconat durant els primers moments del franquisme, ocupava ara un lloc que havia estat reservat fins feia poc a Jaume Balmes. Verdaguer, el poeta que es va enfrontar al poder, sí que va entrar en la transició democràtica, mentre que Balmes va que-

---

"plana" ayudando a los hombres en sus industrias típicas de peletería y guantería, de las que Jaime Balmes entendía tanto como de filosofía. En el centro de esta "plana" está Vich».

183. Federico Carlos Sainz de Robles, *Jaime Balmes: estudio y antología*. Madrid: Compañía Bibliográfica Española, 1964, p. 184.

184. El mateix any 1951 es va posar en circulació un bitllet de 50 pessetes il·lustrat amb la cara de Santiago Rusiñol i els Jardins d'Aranjuez. L'any 1974 es va imprimir, dins de la sèrie personatges (núm. 2180), un segell de Balmes amb la seva imatge i el pont de Queralt, que tenia un valor de 8 pessetes.

dar –en el millor dels casos– relegat als nuclis erudits dels especialistes i als cenacles eclesiàstics.

Des d'una perspectiva filosòfica, la revifalla balmesiana d'aquells anys de postguerra cal entendre-la dins d'un panorama dominat per la neoescolàstica que, gradualment, va anar perdent força, amb l'entrada de corrents de pensament com ara el personalisme, l'existencialisme, el neopositivisme, l'estructuralisme, el marxisme i l'hermenèutica. En definitiva, a les càtedres universitàries s'intentava recuperar el temps perdut pel tancament intel·lectual que van representar els vint-i-cinc primers anys del règim, en un moment en què els antics catedràtics (els germans Tomàs i Joaquim Carreras Artau, Pere Font i Puig) i bona part dels representants de la filosofia eclesiàstica (Ramon Roquer, Joan Tusquets) es jubilaven. A més, la convocatòria del Concili Vaticà Segon (1962-1965), tot i els esforços d'alguns per a presentar Balmes com un precursor, va servir perquè l'Església s'obrís a nous corrents filosòfics i teològics. Així, per exemple, el nom de Jaume Balmes no va formar part dels catàlegs de les diverses col·leccions que endegaran editorials com ara Nova Terra, que assumien l'aire fresc del Concili, obert a casa nostra a les novetats de la «Nouvelle Théologie».

En aquest context, i sota el deixant de l'esperit ecumènic, els catòlics reconeixien en el luterà un germà cristià i no pas un enemic a combatre, posició que trencava amb la defensa aferrissada que Balmes va fer del catolicisme enfront del protestantisme. També la figura de Balmes perdia atractiu davant dels nous seminaristes que ara es trobaven influïts per uns models d'apostolat com el que podia representar el doctor Pere Tarrés, més en consonància amb els vents de renovació pastoral que bufaven i que imposaven un aire més pragmàtic en el camp de l'acció social. Aquest conjunt de factors va determinar que el pensament de Balmes –tot i els esplèndids treballs dels propagandistes i d'institucions com ara la Balmesiana de Barcelona– entrés en un procés d'encarcarament i de fossilització, sobretot a partir de 1960, en el qual malauradament encara es troba, tot i els esforços que s'han dut a terme darrerament per recuperar la seva obra.

No obstant això, Balmes va jugar un cert paper –secundari però significatiu– en la transició democràtica, un període en què es va discutir i aprovar la constitució espanyola de 1978. No deixa de ser simptomàtic, i fins a cert punt paradoxal, que les antologies polítiques que llavors es van fer del pensament polític de Balmes, i que tanta

atenció va despertar durant el primer franquisme, es publiquessin després de l'aprovació d'aquella carta magna. En coneixem dues –aparegudes els anys 1981 i 1988– que posen de manifest una profunda veritat: Balmes és un clàssic que roman a les lleixes de les biblioteques per a la consulta d'un públic culte que, malgrat tot, genera punts de vista contraposats. En efecte, mentre l'antologia política que va fer García Escudero l'any 1981 (*Antología política de Balmes*, BAC, 2 vol.) es pot inserir en la línia del pensament liberalconservador que representen els propagandistes del cardenal Herrera Oria, la interpretació de Joaquín Varela Suanzes sobre la política balmesiana se situa en una perspectiva més crítica, sobretot amb el grup polític del marquès de Viluma, Manuel de la Pezuela, al qual donava suport Balmes. «En pocas palabras, puede decirse que este grupo, con el beneplácito y la inspiración ideológica de Balmes, pretendió frenar el proceso modernizador de España y más en particular limitar en un sentido muy conservador el ya de por sí poco liberal y nada democrático Estado constitucional construido por los moderados...».[185]

A banda d'aquestes valoracions polítiques, i en el context dels anys de la transició, també cal considerar la incidència de Balmes en el pensament de l'Església durant aquell període que a través de les autoritzades veus dels cardenals Tarancón i Jubany va acudir a Balmes per tal de valorar si era convenient la fundació de partits o sindicats polítics que representessin la manera de fer i pensar de l'Església. Fou llavors quan la generació eclesiàstica catalana –sota la direcció del cardenal Narcís Jubany– va recórrer als textos balmesians per tal de concloure que no era pertinent la fundació d'un partit polític d'aquestes característiques. El que convenia, d'acord amb la posició de Balmes, era que els catòlics participessin de la vida política, a través de les diferents instàncies legalment establertes, a la vista del missatge balmesià que, en defensar Pius IX l'any 1847, «va saber justificar la validesa, dins del catolicisme, dels termes i conceptes que fins aquell moment estaven proscrits: tolerància, llibertat i les formes polítiques contràries a l'absolutisme».[186] Encara que l'actitud

185. Jaime Balmes, *Política y constitución*. Selección de textos y estudio preliminar de Joaquín Varela Suanzes. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1988, p. XIX.

186. Narcís Jubany, *L'Església i les diverses formes polítiques: anotacions a*

de Balmes va despertar recels i crítiques, la gran intuïció de Balmes –genial, a parer de Jubany– va ser determinant que la unió de l'altar i el tron absolut podia ser necessària per al segon, però no per a l'altar. El cardenal Narcís Jubany ho va reblar, en la conferència de 1977, en assenyalar que Balmes tenia tota la raó en desentendre's de la unió entre l'altar i el tron absolut, posició que coincideix amb la doctrina del Concili Vaticà Segon. Més recentment, Josep M. Martí i Bonet –després d'afirmar que la conferència dictada per Jubany a Vic l'any 1977 va ser «cabdal per a la transició»– conclou que si bé «Balmes s'equivocà en part en els judicis que féu de la política seguida pel Papa en el règim dels Estats Pontificis», no es pot oblidar que «encertà plenament l'orientació que seguirien els sistemes polítics en els temps moderns».[187]

A TALL DE CLOENDA

És hora de posar fi a aquest treball que no té altra pretensió que dibuixar, a grans trets, la presència de Jaume Balmes al llarg del segle XX. Està clar que les dates de 1909 amb la Setmana Tràgica, el període 1936-39 amb la Guerra Civil i l'inici del franquisme, i l'any 1978 amb l'aprovació de la Constitució marquen l'itinerari d'una centúria sacsejada pels esdeveniments polítics i socials. Es tracta, doncs, d'un segle amb més interrupcions que no pas continuïtats, si bé de cara a l'objectiu de l'article, ens hem fixat en dos fases ben significatives: el Noucentisme i el Franquisme.

---

l'opuscle «Pío IX» de Jaume Balmes. Vic: Anglada, 1977, p. 20. La publicació d'aquest opuscle sobre Pius IX ha generat la possibilitat de veure en Jaume Balmes un polític catòlic liberal, o si més no un intel·lectual fronterer, tema que apareix en el llibre de Josep M. FRADERA, *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica*, ob. cit.. A la vista d'aquest llibre, Eusebi Colomer –en la conferència balmesiana de l'any 1996– va escriure: «No cal dir-ho: Balmes no pot ser considerat un catòlic liberal en sentit estricte, però les seves conclusions pràctiques l'aniran acostant a les posicions d'aquelles» (Eusebi COLOMER, *Vers una imatge de Balmes*, ob. cit., p. 23).

187. Josep MARTÍ I BONET, *Balmes i Pius IX. L'Església, les formes polítiques i la llibertat*. Dissabte, 18 de desembre de 2010 [Fulletó de 22 pàgines, dipositat a la Biblioteca Pública Episcopal].

Si es reconeix l'any 1906 com a data d'inici del moviment noucentista, sembla plausible que a la vista del que s'ha exposat es pugui parlar d'un Noucentisme catòlic que té en l'any 1910, centenari del naixement de Balmes, un punt de referència inequívoc. El Congrés d'Apologètica celebrat a Vic al setembre de 1910, un any després de la Setmana Tràgica, posa de manifest l'interès per la recuperació de la figura de Balmes i promoure, a redós de la seva filosofia, una revifalla cultural i religiosa del país. Des d'aquesta perspectiva es pot parlar al nostre entendre de l'existència d'una vocació noucentista, profundament catòlica i espiritual, civilitzada i moderna, que també vol posar ordre en les rengles catòliques, tot arraconant i enterrant les vel·leïtats carlines, que sempre tenien present les guerres civils del segle XIX.

Resulta evident que per als promotors d'aquest Noucentisme catòlic, l'Església –tot i la condemna del modernisme– havia de transitar pels camins del pensament i la filosofia, d'una alta cultura superior, en una voluntat ordenadora que recorda l'esperit de gent com Enric Prat de la Riba i Josep Puig i Cadafalch. Bisbes com Torras i Bages, i eclesiàstics com els Pares Ignasi Casanovas i Miquel d'Esplugues i els canonges Cardó i Manyà, serien –entre altres noms– els representants de relleu d'aquest desig de renovar litúrgicament, espiritualment i intel·lectualment una Església que, gradualment, s'obria al món dels laics. Fins i tot, es pot recordar –en favor de la nostra tesi– que les glosses de Pere Tarrés recorden les orsianes, si més no pel que fa a l'ús del terme.

El pensament de Balmes, llegit des d'aquest horitzó, va tenir un paper fonamental per tal de recristianitzar un país que després de 1909 sempre va témer el pitjor: nous aldarulls i revoltes socials que comportessin la persecució de l'Església, una situació que malauradament es va repetir el juliol de 1936. Per tant, aquest Noucentisme catòlic fou –si més no en part– un fracàs per a una Catalunya que no encertava a combinar la modernitat de les coses amb el respecte a la tradició del món d'ahir. En lloc de l'evolució propugnada per Balmes, que els noucentistes van assumir sense recances, els conats revolucionaris i les manifestacions anticlericals van fer de les seves d'una manera gairebé impune. Al capdavall, el fracàs del Noucentisme catòlic constitueix un episodi més de la dissort del moviment noucentista en general, atès que la voluntat ordenadora no va poder fer valdre el seu millor criteri, la seva

voluntat civilitzadora que, finalment, va ser superada pels esdeveniments.

Tampoc podem negar que les relacions que el franquisme va mantenir amb el pensament de Jaume Balmes van més enllà del que aquí hem assenyalat. Caldria aprofundir en totes i cadascuna de les diverses famílies del règim per tal d'escatir, d'una manera acurada i precisa, la presència del pensament balmesià en l'univers doctrinal de cadascuna d'elles. Sigui com sigui, sembla clar que un dels avantatges que oferia l'obra balmesiana era el seu caràcter polièdric que apunta en una única direcció: la política d'unitat. En concret, interessaven els principis de la unitat política i de la unitat religiosa, dos aspectes sobre els quals no es va poder bastir el sistema liberal del segle XIX, però que en canvi sí que va assumir el règim franquista. Al cap i a la fi, el franquisme va considerar que la Guerra Civil no era més que una conseqüència de les discòrdies del segle anterior, és a dir, de la política de desavinences i lluites heretades del liberalisme.

Ara bé, Jaume Balmes no té cap culpa, ni cap responsabilitat, que el franquisme utilitzés el seu pensament –sovint manipulat si no tergiversat–, per tal de justificar l'evolució d'un règim que va necessitar de la religió catòlica per tal de superar el seu origen totalitari, emparentat amb els feixismes europeus. En aquest sentit, Balmes va fer un servei a la història un segle després de la seva mort perquè, a través dels actes del centenari de 1948, Espanya va aconseguir orientar –mitjançant l'exaltació de la seva figura intel·lectual, presentat com un veritable referent– la línia ideològica del nacionalcatolicisme que, gradualment, havia de reportar la sortida de l'aïllament internacional i l'ingrés en els diferents organismes internacionals.

Anys després, quan va arribar l'hora de la transició democràtica, els dirigents de l'Església –i aquí convé tornar a esmentar els cardenals Tarancón i Jubany– van saber recórrer a Balmes i, especialment, al seu escrit en defensa de la política de Pius IX (1847), per tal de justificar l'acceptació dels principis del liberalisme i fer veure que democràcia i catolicisme no són conceptes oposats ni contradictoris. És per això que el cardenal Jubany –tot seguint l'exemple de Balmes– va deixar clar que els catòlics havien d'acceptar, sense nostàlgies, els principis democràtics de la llibertat, el pluralisme, la tolerància i les reformes polítiques. Als ulls dels cardenals Tarancón i Jubany, Jaume Balmes fou un precursor de les idees modernitzadores del Concili

Vaticà Segon (1962-1965)[188]. Segons aquests dos prelats, Balmes es va anticipar a l'acceptació de les idees de la democràcia liberal de manera que, al seu parer, hauria defensat sense restriccions la reforma política de la transició que va conduir a l'aprovació de la Constitució de 1978.

En síntesi, observem que al llarg del segle passat –el segle XX– es van donar, si més no, tres Balmes. Un primer, entre 1910 i 1936, en què va ser llegit en clau noucentista, encara que aquesta interpretació va anar a la baixa a partir de 1929 i 1930, quan les coses també van canviar dràsticament pel retrocés que va patir el moviment noucentista en general, sota l'impacte de les avantguardes. Tot amb tot, Balmes va ser un referent de primer ordre per a la Federació de Joves Cristians de Catalunya (1931-1936) que va ser liderada per mossèn Albert Bonet i el jove metge Pere Tarrés.

Un segon moment el trobem durant els primers temps del franquisme, entre 1943 i 1957, quan els propagandistes van recórrer a Balmes, tot assumint l'ideari d'etapes anteriors. Llavors Balmes va tenir un paper capital per fonamentar ideològicament el nacionalcatolicisme, que va ser la sortida que va trobar el franquisme per ser admès internacionalment després dels seus compromisos amb les potències de l'Eix.

Finalment, un tercer i breu moment coincideix amb la transició política dels anys setanta, quan es va fer una lectura de Balmes des d'una actitud progressista i liberal, en sintonia amb els nous temps que aconsellaven la separació entre Església i Estat. Malauradament, i després de tot plegat, sembla que avui el nom de Balmes romangui –en ple segle XXI– en un oblit quasi bé total i absolut, més enllà dels reduïts cercles erudits i acadèmics.

188. «Y precisamente, lo que llama la atención en los escritos de Balmes es su humanismo trascendente y la profusión de sus escritos socio-políticos. Parece que este sacerdote que murió hace más de cien años está en plena línea del Concilio Vaticano II» (Enrique VICENTE y TARANCÓN, *Actualidad del Magisterio de Balmes*. Vic: Anglada, 1971, p. 21). Per la seva banda, Narcís Jubany també va desenvolupar aquesta idea en la conferència balmesiana pronunciada l'any 1977, i així considera que es troba pròxim a la doctrina del Concili Vaticà Segon.

OBRA ESCULTÒRICA DE JOSEP M. CAMPS I ENRIC CLARASÓ A LA FUNDACIÓ BALMESIANA

RAMON RIBERA GASSOL

L'edifici del que s'anomena avui dia Fundació Balmesiana,[1] abans Foment de Pietat, es troba al carrer Duran i Bas. L'immoble està constituït per dos edificis aixecats en dos períodes, 1919-1923 i 1928-1940 dins d'un estil eclèctic, on també trobem elements arquitectònics aprofitats d'una anterior construcció.

Durant la Guerra Civil, la institució, tot i sofrir una certa espoliació del seu patrimoni moble, la majoria de béns es pogueren salvar, ja que la casa fou confiscada en nom de la Generalitat de Catalunya i molts dels objectes foren traslladats al Museu de Montjuïc. En el present article fem una descripció de les obres de dos destacats escultors catalans que es conserven en la institució.

ENRIC CLARASÓ[2]

Enric Clarasó i Daudí (1857-1942) fou un dels coneguts escultors de l'anomenat moviment modernista. Va estudiar a l'Escola de Belles

1. *Una institución sacerdotal.* Barcelona, 1948.
2. Coll, Isabel: *Enric Clarasó, Ramon Casas, Santiago Rusiñol, com a nucli de la renovació de l'escultura i la pintura a Barcelona, en trànsit del segle* XIX *al*

Arts de Barcelona, « la Llotja», on fou deixeble del també escultor Joan Roig i Soler. Va obrir estudi conjuntament amb Santiago Rusiñol (hi hagué sempre molta amistat entre Rusiñol, Casas i Clarasó). L'any 1889, es traslladà a París, on residí un temps i assistí a l'Acadèmia Julien i també a les classes d'Henri Chapu; la seva obra més coneguda (féu molta obra religiosa, retrats, decorativa, etc.) fou *Memento Homo* (escultura funerària), amb la qual aconseguí l'any 1900 una medalla d'or a l'Exposició Universal de París.

Del seu treball escultòric com a retratista, en tenim una bona mostra en la peça conservada:

– *Bust de Jaume Balmes.* Marbre. 80 cm. Signat «E. Claraso» costat lateral dret. (fig.1)

L'emplaçament originari de l'escultura, segons veiem en fotografies antigues, era la sala de lectura de la biblioteca (inaugurada l'any 1923), on presidia l'espai, que porta el mateix nom que el retratat, i posteriorment passà a presidir el vestíbul de la biblioteca, mentre que actualment presideix la nova sala de lectura (antic vestíbul).

Jaume Balmes i Urpià (1810-1848),[3] fou prevere, filòsof i polític; es féu famós per uns escrits en els quals exposava la preocupació pels problemes de l'Església i del país. Va fundar diverses revistes i mantingué relació amb molts intel·lectuals de l'època. Va tenir molta influència en la modernització de l'Església catalana i espanyola i és valorat com a polític i pel seu catalanisme.

Està captat en posició frontal, vestit de clergue, du el coll alçat, al davant li pengen dues borles nuades que subjecten la capa; en la part davantera de la base hi ha la inscripció «BALMES».

Josep M. Camps[4]

Josep M. Camps i Arnau (1879-1968), va estudiar a l'Escola de Belles Arts de Barcelona, «la Llotja», amb l'escultor Agapit

---

segle XX. Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, 1984; Santiago Alcolea: *Escultura catalana del segle XIX. Del neoclassicisme al realisme.* Fundació Caixa de Catalunya. Barcelona, 1989.

3. Diversos Autors. *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya.* Volum I. Generalitat de Catalunya-Editorial Claret. Barcelona, 2001, pàg. 186-188.

4. Ribera Gassol, Ramon. «Josep M. Camps i Arnau, escultor. Obra a l'església

Vallmitjana i Barbany i va començar el seu aprenentatge als tallers de l'imatger García i al de Pere Carbonell. Fou el primer col·laborador de l'arquitecte Antoni Gaudí. Féu classes de dibuix a les escoles nocturnes del Centre Moral de Gràcia i fou president de la Congregació Mariana dels Lluïsos de Gràcia. Estigué vinculat al Cercle Artístic de Sant Lluc, institució artística d'ideari catòlic, dins de la qual hi havia l'Associació dels Amics de l'Art Litúrgic.

De caràcter profundament religiós, es va dedicar principalment a la imatgeria religiosa, la qual podem admirar en nombrosos temples catalans.

D'aquest escultor, ens trobem que signava moltes de les obres que feia, però no ho feia sempre.

Del seu treball escultòric, en tenim una bona mostra en les diverses peces que s'han conservat:

– *Balustre*. Marbre. No signat. Atribució. Correspon al balustre de l'escala d'accés al primer edifici (1919-1923), de clara influència historicista (neogòtic) i modernista pel que fa a les formes. Està decorat amb medallons dins dels quals trobem els busts dels apòstols amb els corresponents atributs que els són característics, excepte dos, Sant Pere i Sant Pau que estan representats de cos sencer. En els extrems del balustre hi ha dos dracs, mentre que en la part superior sobresurten uns pinacles. (fig. 2)

– *Santa Tereseta del Nen Jesús*. Pedra. 1'80 cm. A causa de la seva ubicació tan elevada no s'aprecia si està signada. Es troba en la façana posterior del carrer Montsió. (fig.3)

En el llibre *Una institución sacerdotal* se'ns dóna l'autoria de l'obra i el que va succeir a l'escultura durant la Guerra Civil *«...La imagen en piedra de Santa Teresita del Niño Jesús, obra de Camps Arnau, que decora el portal de la calle Montesión, quiso ser paseada, casi diríamos procesionalmente, por las avenidas de la ciudad, hasta el palacio de Montjuïch precisamente el mismo día de su fiesta, 3 de*

---

parroquial de Santa Maria de Montblanc», *Aplec de Treballs.* núm. 21. Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Montblanc, 2003. / Ribera Gassol, Ramon. «L'obra escultòrica de Josep M. Camps i Arnau a l'església parroquial de Sitges, dins *La Xermada.* núm. 33. Ajuntament de Sitges, 2003.

octubre de 1936, habiendo resultado infructuosos los esfuerzos de los encargos de quitarla de su pedestal el dia anterior, dia 2, que se había fijado para su traslado…» (pàg.17)

Teresa Martin, el nom real de la Santa (Alençon, 1873 - Lisieux, 1897), l'any 1883 fou curada miraculosament d'una greu malaltia. Profundament religiosa, l'any 1888 va ingressar en l'orde carmelità descalç de Lisieux i va fer la seva professió religiosa l'any 1890. Fou canonitzada l'any 1925, i anys després proclamada doctora de l'Església i patrona universal de les Missions.

Des de la Balmesiana, mossèn Eudald Serra i Buixó, gran devot de la Santa francesa, fou el propagador del seu culte i la va instituir com a patrona de l'entitat.[5]

La Santa és representada dempeus, amb la mirada frontal, sosté amb la mà dreta unes roses que deixaw2 caure, alguna ja es troba al terra, mentre que té la mà esquerra recolzada damunt el pit i amb la qual també sosté unes roses. En general, el seu atribut més característic són unes roses, que fan referència a la frase que va pronunciar abans de morir «després de la meva mort faré caure una pluja de roses sobre el món, aquestes vénen a simbolitzar els favors i beneficis per estimar Déu».

– *Bust del Pare Ignasi Casanovas*. Marbre. 80 cm. Signat «J. M. Camps Arnau» costat lateral dret. Es troba ubicat en la sala d'actes. (fig.4).

Ignasi Casanovas i Camprubí (1872-1936)[6] era jesuïta, prevere, historiador i apologeta; col·laborador de mossèn Eudald Serra en l'obra de Foment de Pietat Catalana, fundà la Biblioteca Balmes i fou director de l'Acadèmia Catalana de les Congregacions Marianes.

Morí assassinat l'any 1936.

– *Retaule major.* Fusta policromada. No signat. Capella. (fig.5)

En el llibre *Una institución sacerdotal* sens dóna l'autoria. «*Un fondo a modo de retablo ofrece la escena de la crucifixión con la valiosa escultura de Cristo, obra del insigne escultor José Llimona,*

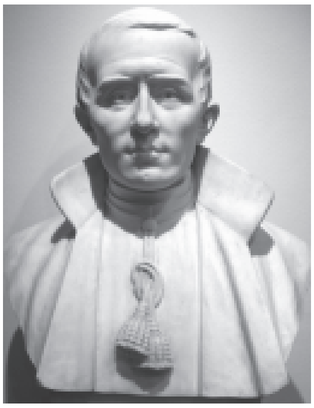
5. Fàbrega, Àngel. «Mossèn Eudald Serra y el Fomento de Piedad», dins *Cristiandad,* núm. 867, octubre, 2003.

6. Diversos Autors. *Diccionari d'Història Eclesiástica de Catalunya.* Volum I. Generalitat de Catalunya-Editorial Claret. Barcelona, 2001, pàg. 462-463.

su última obra de envergadura y las figuras de la Virgen y San Juan, debidas al conocido artista Camps Arnau…» (pàg. 26)

El retaule major consisteix en un alt relleu que fa de fons i complement al crucifix, que és una escultura exempta; al costat esquerre hi ha la imatge de la Mare de Déu, amb la mirada envers el seu fill, i al costat dret la figura de Sant Joan Evangelista, amb la mirada envers els fidels i amb la mà esquerra assenyalant la figura de Crist mort, mentre que en la part superior trobem la figura del Pare Etern, envoltat de caps d'àngels alats, i una orla de raigs lumínics, té la mà dreta alçada en actitud de beneir i amb l'esquerra sosté un llibre obert, on en cada pàgina hi ha inscrites les lletres Alfa i Omega. Davant el pit o damunt de la creu hi ha l'Esperit Sant (colom); aixopluga el conjunt un baldaquí, suposem que també realitzat pel mateix Camps i Arnau.

– *Àngels.* Bronze. 1'30cm. A cada costat de l'altar major hi ha dos altars laterals, presidits per les imatges de la Mare de Déu de Montserrat i Santa Tereseta del Nen Jesús. No estan signades, provenen de l'antiga capella del primer edifici; a banda i banda de les imatges esmentades, hi ha dos àngels dempeus, en actitud d'ofrenar unes flors que duen amb totes dues mans. El que hi ha en el costat esquerre de l'altar de Santa Teresita, està signat en la base «J. M. Camps Arnau». (fig.6)

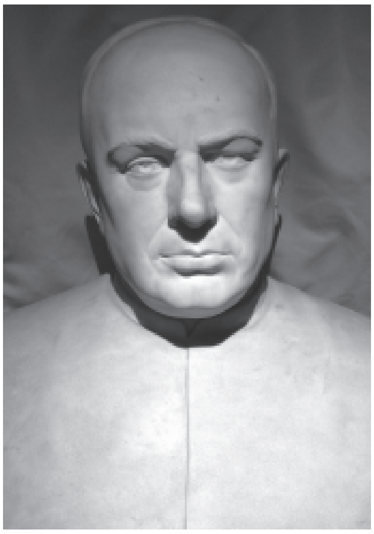
Bust de Jaume Balmes

Balustre (detall)

Santa Tereseta del Nen Jesús

Bust del Pare Ignasi Casanovas

Retaule major. Capella

Àngel. Altar lateral. Capella

NOMBRAMIENTOS EPISCOPALES EN ESPAÑA Y ESTADO DE ALGUNAS DIÓCESIS CATALANAS DURANTE LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

VICENTE CÁRCEL ORTÍ

INTRODUCCIÓN

Con este estudio termina la serie iniciada hace ya varios años, relativa a los nombramientos episcopales efectuados en España desde mediados del siglo XIX, tras la restauración de la Jerarquía eclesiástica en 1846, gracias a la normalización de las relaciones diplomáticas entre el Papa Pío IX y la reina Isabel II. Indico la serie de artículos, según el orden cronológico de los pontificados, partiendo de los realizados por el beato Pío IX, desde 1846 hasta 1878[1], seguido por León XIII, entre 1878 y 1903[2]. Durante este pontificado intervino directamente en muchos nombramientos el cardenal secretario de Estado, Mariano Rampolla, buen conocedor de las cosas de Espa-

1. «Los nombramientos de obispos en España durante el pontificado de Pío IX. Primera parte: 1846-1855»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 72 (1999) 319-488; «Segunda parte: 1857-1868»: *Ibid.* 73 (2000) 213-389; «Tercera parte. 1874-1878»: *Ibid.* 74 (2001) 317-462, y «El beato Pío IX restaurador del episcopado español en 1857»: *Archivum Historiae Pontificiae* 41 (2003) 145-193.

2. «Los nombramientos de obispos en España durante el pontificado de León XIII. Primera parte: 1878-1884»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 69 (1996) 141-279; «Segunda parte: 1885-1903»: *Ibid.* 70 (1997) 321-504.

ña porque había sido nuncio en Madrid[3]. En los nombramientos del pontificado de san Pío X[4] intervino el cardenal español Rafael Merry del Val, secretario de Estado[5]. Benedicto XV había sido secretario de la nunciatura de Madrid con Rampolla y también conocía la situación española, pero los nombramientos de obispos se hicieron a través de la Congregación de Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios[6]; y este mismo sistema lo siguió Pío XI, si bien introdujo la novedad de encomendar a los cardenales miembros de dicho dicasterio el examen de algunos candidatos[7]. Durante los años de la Segunda República, desde 1933 hasta 1936, la Santa Sede pudo nombrar libremente a los obispos, sin ingerencia alguna del poder civil[8]. Como complemento de los estudios anteriores, he examinado también diversas cuestiones canónicas, concordatarias y políticas relacionadas con los nombramientos episcopales hasta la segunda mitad del siglo XX[9].

El presente artículo se divide en tres grandes partes:

– La primera se refiere a la provisión de diócesis situadas en territorio nacional.

Durante los años 1937-1938 solo se cubrieron cuatro diócesis: Sevilla, Oviedo, Valladolid y León, sin intervención alguna del Gobierno nacional. Sin embargo, muy complejas resultaron las negociaciones para los nombramientos de los administradores apostólicos *ad*

3. «Intervención del cardenal Rampolla en los nombramientos de obispos españoles»: *Archivum Historiae Pontificiae* 34 (1996) 213-244.

4. «Nombramientos de obispos en España durante el pontificado de san Pío X (1903-1914)»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 68 (1995) 235-423.

5. «Intervención del cardenal Merry del Val en los nombramientos de obispos»: *Archivum Historiae Pontificiae* 32 (1994) 253-291.

6. «Benedicto XV y los obispos españoles. Los nombramientos episcopales en España desde 1914 hasta 1922»: *Archivum Historiae Pontificiae* 29 (1991) 197-254; 30 (1992) 291-338.

7. «Los últimos obispos de la Monarquía (1922-1931). Primera parte: Cuestiones generales y nombramientos conflictivos»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 83 (2010) 31-484; «Los últimos obispos de la Monarquía (1922-1931). Segunda parte: Provisiones normales de diócesis»: *Ibid.* 84 (2011).

8. «Los nombramientos de obispos en España durante la Segunda República»: *Ibid*. 85 (2012) 143-629.

9. «Nombramientos de obispos en la España del siglo XX. Algunas cuestiones canónicas, concordatarias y políticas»: *Revista Española de Derecho Canónico* 50 (1993) 553-589; «Aplicación del Convenio de 1941 sobre nombramientos de obispos»: *Anales Valentinos* 20 (1994) 243-173; «Los nombramientos de obispos durante el régimen de Franco»: *Revista Española de Derecho Canónico* 51 (1994) 503-566.

nutum Sanctae Sedis de Vitoria y Lérida. La primera quedó vacante por renuncia del obispo Mateo Múgica en 1937 y la segunda por el asesinato en 1936 del obispo, el beato Salvio Huix Miralpeix. El artículo estudia también algunas propuestas para nombrar obispos auxiliares, que no llegaron a efectuarse

- *La segunda describe el estado de algunas diócesis catalanas* y la actividad de los obispos y vicarios generales; analiza la compleja situación de la diócesis de Lérida, dividida en dos territorios –republicano y nacional–, que tuvo provisionalmente en la primavera de 1938 dos administradores apostólicos, Moll y Rial; la conflictiva situación de este como vicario general de Tarragona y administrador apostólico de Lérida; las facultades pontificias concedidas a los vicarios generales y administradores apostólicos de la zona republicana; la situación de la diócesis de Tortosa; la propuesta de destinar al beato Manuel González García, obispo de Palencia, a la diócesis de Cádiz; la situación de algunas diócesis catalanas, con nuevos documentos sobre las presiones del Gobierno para forzar la dimisión del arzobispo de Tarragona, cardenal Vidal y Barraquer, exiliado en Italia, ante las que la Santa Sede no cedió.

Aunque no fue un nombramiento para una diócesis, merece ser estudiada atentamente la misión que la Santa Sede encomendó en 1938 al obispo de Gerona, José Cartañá, porque le encargó asistir provisionalmente a los sacerdotes y fieles españoles prófugos en la Francia del Sur, concediéndole para este caso las facultades de obispo residencial y pidiéndole, además, que informara a la Santa Sede sobre la situación religiosa en el territorio republicano que, prácticamente, se redujo a las diócesis catalanas. La idea original de esta misión partió del cardenal Vidal y Barraquer, que quiso trasladarse a Francia para seguir de cerca al situación de los sacerdotes y seglares que habían huido de la persecución religiosa, pero como esto no se pudo realizar por diversas razones, se prefirió buscar la otra solución, que fue muy tardía y resultó muy efímera y de escasa eficacia.

- *La tercera parte estudia las pretensiones del Gobierno nacional,* que todavía en plena guerra, pidió privilegios excesivos sobre los nombramientos de obispos y la restauración del Concordato de 1853. Esta cuestión quedó pendiente a finales de 1938; fue retomada al acabar la guerra, concluida con el convenio de 1941 e integrada en el concordato de 1953.

Siguiendo la misma metodología de los estudios anteriores, re-

produzco en el apéndice los documentos más importantes y extensos referentes a cada tema o cuestión tratada en el cuerpo del artículo.

Cronología de los nombramientos episcopales en 1937 y 1938

Sevilla († cardenal Esteban Ilundáin Esteban, 10 agosto 1937): cardenal *Pedro Segura Sáenz*, arzobispo dimisionario de Toledo (14 septiembre 1937).

Vitoria (A.A. sede plena) (después renunció de Mateo Múgica Urrestarazu, 12 octubre 1937, nombrado obispo titular de Cinna): *Francisco Javier Lauzurica Torralba*, obispo titular de Siniando y auxiliar de Valencia (11 septiembre).

Oviedo († Justo de Echeguren Aldama, 16 agosto 1937): *Manuel Arce Ochotorena*, obispo de Zamora (22 enero 1938).

Valladolid († Remigio Gandásegui Gorrochátegui, 16 mayo 1937): *Antonio García García*, obispo de Tuy (4 febrero 1938).

León († José Álvarez Miranda, 4 marzo 1937): *Carmelo Ballester Nieto*, C.M., Visitador de las Hijas de la Caridad de España (12 febrero 1938).

Barbastro: A.A. *Lino Rodrigo Ruesca*, obispo de Huesca.

Lérida: A.A. *Manuel Moll Salord*, obispo titular de Claudiópolis de Isauria y coadjutor c.d.s. de Tortosa, y *Salvador Rial Lloberas*, vicario general de Tarragona.

PRIMERA PARTE: DIÓCESIS DEL TERRITORIO NACIONAL

El cardenal Pedro Segura nombrado arzobispo de Sevilla en 1937

En plena Guerra Civil, Segura[10], tras haber presidido el funeral del arzobispo de Sevilla, cardenal Ilundáin[11], fallecido el 10 de agosto de 1937, manifestó tanto a Pío XI como al cardenal Pacelli, deseos

de volver a España desde su destierro en Roma[12], pues consideró llegado el momento propicio para regresar a una sede metropolitana es-

10. Pedro Segura Sáenz (Carazo, Burgos, 4 diciembre 1880 - Sevilla, 8 abril 1957). Estudió en el Seminario Pontificio de Comillas y fue ordenado sacerdote el 9 de junio de 1906 y el mismo año consiguió el doctorado en Teología. Dos años después fue destinado como párroco a Salas de Bureba y alcanzó el doctorado en Derecho Canónico, y en 1911 obtuvo el de Filosofía. En 1912 obtuvo por oposición la canonjía de doctoral en la catedral de Valladolid y en esta ciudad impartió clases de Decretales en el seminario y ocupó diversos cargos hasta ser nombrado secretario de Cámara y Gobierno por el cardenal José María de Cos y Macho. El 14 de marzo de 1916 fue nombrado obispo titular de Apolonia y auxiliar del mencionado cardenal. El 10 de julio de 1920 fue trasladado a la diócesis de Coria y el 20 de diciembre de 1926 fue nombrado arzobispo de Burgos. El 19 de diciembre de 1927 Pío XI lo nombró cardenal del título de Santa María *in Trastevere* y lo nombró arzobispo de Toledo. Tras la proclamación de la República defendió abiertamente a la monarquía y al rey en una pastoral que fue calificada como provocadora por las nuevas autoridades republicanas. Esta desafortunada intervención del cardenal primado concitó tales iras que Segura hubo de esconderse en Madrid, de donde salió (11 mayo) el mismo día de la quema de conventos para pasar la frontera francesa (13 mayo) a la espera de que los ánimos se calmasen. Tras una breve estancia en Lourdes, pasó a Roma donde fue recibido por Pío XI, pero como no quería vivir lejos de los acontecimientos, la noche del 11 de junio retornó a España, de donde fue inmediatamente expulsado. Vivió algún tiempo en Paray-le-Monial y Lisieux y el 26 de septiembre de 1931 renunció a su sede de Toledo y se trasladó a Roma. Su anómala situación se resolvió cuando Pío XI le nombró el 14 de septiembre de 1937 arzobispo de Sevilla. En 1954 se le nombró un arzobispo coadjutor con derecho de sucesión y administrador apostólico sede plena, en la persona del obispo de Vitoria, José María Bueno Monreal. Cf. J. Requejo San Román, *El cardenal Segura* (Toledo 1932), 2 v.; R. Garriga, *El cardenal Segura y el nacional-catolicismo* (Barcelona 1977); M.M. Burgueño, *El cardenal Segura y la prensa católica* (Sevilla 1979); F. Gil Delgado, *Pedro Segura. Un cardenal de fronteras* (Madrid 2001).

11. Eustaquio Ilundáin Esteban, Eustaquio (Pamplona 1862 – Sevilla 1937), obispo de Orense (1914-1920), Arzobispo de Sevilla (1920-1937), cardenal del título de San Lorenzo in Panisperna (1927-1937). Cf. L. Tovar González, *Ensayo biográfico del Emmo. Sr. Cardenal llundáin* y *Esteban, obispo que fue de Orense y arzobispo de Sevilla* (Pamplona 1942); M.A. González García, "La diócesis de Orense desde *1850",* en *Historia de las Diócesis Españolas. 15. Iglesias de Lugo, Mondoñedo-Ferrol y Orense* (Madrid, BAC, 2002), pp. 567-573*;* J. Mª. Javierre, "La diócesis de Sevilla en el siglo XX", en *Historia de las Diócesis Españolas. 10. Iglesias de Sevilla, Huelva. Jerez y Cádiz y Ceuta (*Madrid, BAC, 2002), pp. 380-420; S. Martínez Sánchez, *Los papeles perdidos del cardenal Segura (1880-1957)*, Eunsa, Pamplona, 2004; Z. Pieta, *Hierarchia Catholica,* vol. IX (Padova, 1978); pp. 74, 200.

12. El «caso Segura» fue provocado por el mismo cardenal, considerado por el Gobierno como exponente de los monárquicos por su estrecha amistad con la Casa

pañola de prestigio y de tradición cardenalicia, como era Sevilla, y así lo dijo al cardenal Pacelli en carta autógrafa escrita desde Olaz de Loyola (Guipúzcoa) el 17 agosto 1937, en respuesta a otra suya en la

---

Real, de la que era un consejero muy escuchado, y por sus relaciones con personas y periódicos católicos de tendencias monárquicas. Cuando el 14 de abril de 1931 quedó proclamada II República, tras unas elecciones administrativas que dieron la victoria a los candidatos monárquicos, Segura defendió abiertamente a la monarquía y al rey en una pastoral que fue calificada como provocadora por las nuevas autoridades republicana, ya que tanto la Santa Sede como la jerarquía y los católicos en general acataron inmediatamente el nuevo régimen, que se consolidó tras la huía del rey. Esta desafortunada intervención del cardenal primado concitó tales iras que Segura hubo de esconderse en Madrid, de donde salió (11 mayo) el mismo día de la quema de conventos para pasar la frontera francesa (13 mayo) a la espera de que los ánimos se calmasen. Tras una breve estancia en Lourdes, pasó a Roma donde fue recibido por Pío XI, pero como no quería vivir lejos de los acontecimientos, la noche del 11 de junio retornó a España pasando la frontera por el paso de Roncesvalles. Presentó su pasaporte, no ocultó su personalidad y se presentó en Madrid el 13 de junio, precisamente el día que cumplía su XXV aniversario de ordenación sacerdotal y XV de su consagración episcopal. Al día siguiente, domingo, Segura quiso realizar la visita canónica al convento de las religiosas Adoratrices de Guadalajara, que entonces pertenecía a la archidiócesis de Toledo, y con tal motivo convocó a una reunión a los tres párrocos y demás sacerdotes de la ciudad. La llamada telefónica fue interceptada por los servicios policiales y cuando Segura se acercaba a aquella ciudad fue recibido por la Guardia Civil que lo detuvo e incomunicó por órdenes superiores. Invitado a salir por la frontera que eligiera, protestó de que no saldría sino a la fuerza. Y así lo hicieron, por lo que fue acompañado hasta la frontera de Irún y expulsado de España. El nuncio Tedeschini, con quien Segura había mantenido un contencioso años atrás por ciertas frivolidades del representante pontificio denunciadas por el purpurado a la Santa Sede, protestó ante el presidente de la República, Niceto Alcalá Zamora, contra la expulsión del cardenal, pero dio a entender que no habría ruptura de relaciones entre el Vaticano y el Gobierno español. Instalado inicialmente en los Pirineos franceses, Segura fue obligado a hospedarse más al norte de Francia, traspasada la línea del Loira, acusado de conspirar contra la República. Vivió algún tiempo en Paray-le-Monial y Lisieux y el 26 de septiembre de 1931 renunció a su sede de Toledo, presionado personalmente por el Papa, quien le pidió que se trasladase a Roma. Se trató de un destierro de hecho que duró cinco años y medio, viviendo en un piso del palacio del Santo Oficio con la misma austeridad de siempre. Los sábados practicaba la sabatina, como en Toledo y luego en Sevilla, en la iglesia de Santa María *in Trastevere*, que era su título cardenalicio. Sobre estas peripecias del cardenal Segura véase mi obra *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. I-1. Documentos del año 1931 (Febrero-julio) I-2. Documentos del año 1931 (Agosto-diciembre)* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2011).

que le comentaba que el Papa estaba dispuesto a nombrarle para una diócesis española, «arrivato il momento per la vacanza della sede conveniente»[13]. Pacelli comunicó la decisión del Papa al representante de la Santa Sede ante el gobierno nacional Antoniutti[14], con un telegrama cifrado[15] y este dijo que el ambiente era favorable el regreso del cardenal[16]. Poco tiempo después envió el parecer positivo de

13. Carta de Segura a Pacelli del 17 de agosto de 1937 (Documento 1).

14. Ildebrando Antoniutti (Nimis, Udine, 3 agosto 1898); ordenado sacerdote el 5 de diciembre de 1920, fue nombrado delegado apostólico en Albania en 1934 y arzobispo titular de Sinnada de Frigia el 19 de mayo de 1936. Recibió la consagración episcopal el 29 de junio de 1936. Nombrado delegado apostólico en Canadá en 1938, regresó a España como nuncio apostólico en 1953. Creado cardenal del título de San Sebastián en el consistorio del 19 de marzo de 1962, recibió la birreta cardenalicia de manos del general Franco cinco días más tarde. Fue nombrado prefecto de la Sagrada Congregación para los Religiosos y los Institutos Seculares y, pocos meses antes de su muerte, obispo titular de la sede suburvicaria de Velletri. Falleció a causa de un accidente de automóvil, el 1 de agosto de 1974, cuando se dirigía desde la ciudad de Bolonia al aeropuerto para trasladarse a Roma. Un año después de su muerte fueron publicados sus recuerdos personales con el título de *Memorie autobiografiche* (Udine 1975). Sus escritos pastorales, bajo el título *Sub umbra Petri*, fueron publicados en Ottawa (1944), en francés e inglés, y en Madrid (1961), en 2 volúmenes, en castellano. Cf. A. G. Filipazzi, *Rappresentanze e Rappresentanti Pontifici dalla seconda metà del XX secolo* (Città del Vaticano 2006), pp. 234, 286, y mi artículo «Notas sobre la misión pontificia de Mons. Antoniutti en la España Nacional durante la Guerra Civil (1937-1938)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 42 (2004) 51-84. Podemos seguir puntualmente la actividad que desarrolló en España durante once meses gracias a un minucioso índice de sus despachos que él mismo redactó en dos volúmenes, con un total de 656 (ASV, *Arch. Nunz. Madrid 968*).

15. «È stato presentato al Santo Padre per la vacante sede arcivescovile di Siviglia S.E. cardinale Segura. Prego V.E. farmi avere suo parere al riguardo et quello Emo. Cardinale Gomá» (Telegrama cifrado nº. 4 de Pacelli a Antoniutti, del 28 agosto 1937 (AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 911, fasc. 314, f. 49*). Pocos días más tarde, Pacelli insistió con el telegrama cifrado n. 5: «Santo Padre attende sollecita risposta cifrato N. 4. Circa proposta nomina Cardinale Segura Arcivescovo Siviglia» (minuta autógrafa del mismo Pacelli, *Ibid., f. 50*)

16. «A titolo d'informazione unisco questo articolo, nel quale si parla del Cardinal Segura e di qualche altra cosa. Mi permetto di aggiungere, a questo proposito, che la stampa locale svolge una larga campagna in favore del ritorno del detto Eminentissimo in Spagna. Ora lo si preconizza per la vacante sede di Siviglia. Purtroppo, talora, per elevare la sua figura si discreditano altri non meno eminenti personaggi ecclesiastici, con evidente discapito della Chiesa» (Despacho Nº. 18/37 de Antoniutti a Pacelli, Bilbao, 26 agosto 1937, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 911, fasc. 314, ff. 4-5v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete).

Gomá[17], diciendo que desde la muerte del cardenal Ilundáin se había difundido en España la voz de que su sucesor sería el cardenal Segura, y así lo oyó decir a varios obispos, como el de Burgos, Pamplona y Santander, quienes le hablaron del asunto, manifestándole que este nombramiento encontraría el consentimiento universal de los españoles de la España nacional. Lo mismo pensaba Gomá, que veía una solución excelente a la situación del cardenal, quien necesitaba una diócesis importante para desplegar en ella sus buenas cualidades de pastor. Gomá le dijo a Antoniutti lo siguiente:

«1º. Cuando el cardenal Segura en 1931 tuvo que dejar la sede que ocupaba, ocurrieron las cosas de tal forma que su renuncia pudo considerarse, en el orden personal, como un verdadero despojo por parte de la autoridad civil que le obligaba a ausentarse forzosamente de España; y como un sacrificio de obediencia a las altísimas indicaciones que se le hicieron por parte de la Santa Sede, para evitar mayores males a la Iglesia en España. La reposición en una sede episcopal significaría el cese de una violencia injustamente inferida a la persona y, por parte de la Santa sede, una manera de premiar la pronta fidelidad en secundar una indicación que forzosamente debía ser dolorosa para Quien *(sic)* la hacía y para quien se vio obligado a la renuncia.

2º. Igual puede decirse en el orden social. La salida fue un agra-

17. Isidro Gomá y Tomás, (La Riba, Tarragona, 19 de agosto de 1869). El 8 de junio de 1895 recibió la ordenación sacerdotal de manos del arzobispo de Tarragona, Tomás Costa y Fornaguera. Ejerció el ministerio en Valls y en Mombrió. Fue rector y profesor del Seminario de Tarragona y canónigo de la catedral. El 20 de junio de 1927 Pío XI le nombró obispo de Tarazona. El 12 de abril de 1933 fue nombrado arzobispo de Toledo. El 19 de diciembre de 1935 fue creado cardenal del título de San Pedro *in Montorio*. Falleció en Toledo el 22 de agosto de 1940 y fue enterrado en la capilla de la Virgen del Sagrario de la Catedral. Cf. A. Granados García, *El cardenal Gomá, primado de España* (Madrid 1969); R. Comas, *Gomà-Vidal i Barraquer, dues visions antagòniques de l'Església del 1939* (Barcelona 1975), versión castellana: *Isidro Gomá-Francesc Vidal i Barraquer. Dos visiones antagónicas de la Iglesia española de 1939* (Salamanca 1977); M. L. Rodríguez Aísa, *El cardenal Gomá y la guerra de España. Aspectos de la gestión pública del Primado. 1936-1939* (Madrid, C.S.I.C., 198l); L. Casañas Guasch - P. Sobrino Vázquez, *El cardenal Gomá, pastor y maestro* (Toledo 1983); M. Á. Dionisio Vivas, *Isidro Gomá ante la Dictadura y la República. Pensamiento político-religioso y acción pastoral (*Toledo, Instituto Teológico San Ildefonso, 2011); *Archivo Gomá: Documentos de la Guerra civil*, edición de J. Andrés-Gallego y A. M. Pazos (Madrid, C.S.I.C., 2001-2010), 12 vols.

vio que se hizo a la fe de un pueblo en la persona que ostentaba la representación más alta de la Jerarquía en la nación. Por el reingreso se cancelaría el agravio en cuanto es dable, y sin duda respondería la nueva provisión a un estado de la conciencia nacional.

3º. Desde que hace pocos años se establecieron las Conferencias de Metropolitanos tienen estos una misión solidaria que cumplir en el régimen de la Iglesia en España. Desgraciadamente hay dos sedes metropolitanas vacantes (Valladolid y Sevilla); dos arzobispos en grave estado de salud (Burgos y Zaragoza); dos ausentes de sus sedes (Tarragona y Valencia), tal vez con dificultad futura de reintegrarse a ellas, quedando solamente tres, Granada, Santiago y Toledo, con la dificultad de las enormes distancias que les separan. Por todo ello, y prescindiendo de otros aspectos menos fundamentales que la cuestión ofrece, es mi parecer que podría hacerse esta provisión».

Este informe del cardenal Gomá, reflejaba, según Antoniutti, la opinión pública en general, pues las autoridades nacionales se habían expresado en varias ocasiones favorables al regreso del cardenal Segura, considerado comúnmente como una gran víctima del movimiento revolucionario. Por ello, Antoniutti recomendó el nombramiento[18].

Segura fue nombrado arzobispo de Sevilla el 10 de septiembre de 1937[19], y esta noticia, que estaba en el aire desde hacía tiempo, fue acogida en la España nacional con gran satisfacción, como demostraron los artículos y comentarios aparecidos en los diarios *ABC* (14 septiembre), *La Gaceta del Norte* (12 septiembre) y *La Voz de España* (16 septiembre)[20].

18. Pues, además consideraba que «il cardinal Segura, per la sua diuturna esperienza pastorale degli affari religiosi di Spagna e per la conoscenza che ha di uomini e cose locali, potrebbe rendere ancora grandi servizi alla Chiesa in questo pase nei delicati tempi presenti e in quelli, non meno difficili, che si presenteranno quando la guerra, con l'aiuto di Dio, sarà terminata». Despacho 23/37 (Documento 2).

19. Carta n. 3581/37, del 10 septiembre 1937, de Pacelli a Rossi, secretario de la S.C. Consistorial, pidiéndole «di voler cortesemente disporre per la spedizione dei relativi atti di nomina» (AA.EE.SS, Período IV, *Spagna IV, 911, fasc. 322, f. 51*). «Santo Padre si è benignamente degnato nominare Eminentissimo Cardinale Segura Arcivescovo Siviglia» (Telegrama cifrado n. 6 de Pacelli a Antoniutti, del 10 septiembre 1937, *Ibid., f. 54).*

20. «Com'era da attendersi, la notizia della nomina del Cardinal Segura ad Arcivescovo di Siviglia, comunicatami dall'Eminenza Vostra Rev.ma col Cifrato N. 6 del 10 corr., è stata accolta in tutta la Spagna Nazionale con la più viva soddisfazione. La Stampa ha annunziato e commentato entusiasticamente tale decisione della S.

Además de Gomá y de Antoniutti, otros arzobispos españoles opinaban que Sevilla era la sede adecuada para Segura en aquellas circunstancias, con el fin de acabar con su inicuo destierro. De hecho, cuando el cardenal Segura en 1931 tuvo que abandonar Toledo, ocurrieron las cosas de tal forma que su renuncia pudo considerarse, en el orden personal, como un verdadero despojo por parte de la autoridad civil, que le obligaba a ausentarse forzosamente de España, y como un sacrificio de obediencia a altísimas indicaciones que se le hicieron por parte de la Santa Sede, para evitar mayores males a la Iglesia en España. Su reposición en una sede española significaba el cese de una violencia injustamente inferida a su persona y, por parte de la Santa Sede, un modo de premiarle la pronta fidelidad en secundar una indicación que forzosamente fue dolorosa para quien la hizo y para quien se vio obligado a la renuncia. Lo mismo podía decirse en el orden social, pues la salida de Segura fue vista como un agravio que se hizo a la fe de un pueblo en la persona que ostentaba la representación más alta de la Jerarquía en la nación.

Segura no firmó la carta colectiva del Episcopal español, del 1º de julio de 1937, porque en aquel momento vivía retirado en Roma y no estaba al frente de una diócesis española. Si su anómala situación se resolvió cuando Pío XI le nombró arzobispo de Sevilla, desde entonces se creó un enfrentamiento abiertamente con el nuevo régimen, pues el cardenal rechazó la supresión de las organizaciones católicas, las misas de campaña en actos patrióticos y las lápidas en las iglesias para recordar a los asesinados por los republicanos[21]. Se negó a reci-

---

Sede, rievocando particolarmente le paterne parole che Sua Santità indirizzò al Cardinal Segura quando si ritirò in Curia, ed illustrando altri episodi della vita dell'Eminentissimo. Unisco gli articoli pubblicati in merito dal "A B C" dalla "Gaceta del Norte" e dalla "Voz de España" » (Despacho Nº. 25/37 de Antoniutti a Pacelli, Bilbao, 16 septiembre 1937, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 911, fasc. 322, f. 56*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete).

21. Estas lápidas, impuestas al terminar la guerra por las autoridades civiles y militares, fueron generalmente, colocadas en las fachadas de las iglesias y catedrales, con el consentimiento o tolerancia de la autoridad eclesiástica. En ellas figuraban los nombres de los asesinados por los republicanos, incluyendo a sacerdotes y seglares, civiles y militares, sin distinguir si eran "mártires de la fe cristiana", "caídos en los campos de batalla en acciones militares" o "víctimas de la represión política en la retaguardia". En todas ellas, figuraba el mismo texto después de una gran Cruz de color negro o dorado: "Caídos por Dios y por España. Presentes", y en pri-

bir al Jefe del Estado en varias visitas oficiales que hizo a Sevilla. Condenó las alianzas de España con los regímenes totalitarios de Alemania e Italia y eludió asistir a la gran ofrenda de 1945, en el Cerro de los Ángeles y al Congreso Eucarístico de Barcelona de 1952 para mostrar su abierta oposición al Régimen. En este mismo hay que entender su oposición a un documento colectivo del Episcopado que los metropolitanos intentaron publicar en 1948 y también a la misma organización interna de la Jerarquía, pues no creía necesarias ni convenientes las comisiones episcopales. El purpurado también objetó el pacto entre Estados Unidos y España, pues, entre otros aspectos, se toleraba el culto protestante. Fue enérgico en sus numerosos escritos pastorales y en sus intervenciones oraciones con la censura oficial sobre la propaganda católica y severo con las formas del vestir, los bailes y algunas tradiciones de los sevillanos. Todas estas actuaciones del cardenal crearon problemas en las relaciones Iglesia-Estado, sobre todo a raíz de la firma del Concordato de 1953, que consagró el entendimiento cordial entre la Santa Sede y el Estado Español. Por ello, aquel mismo año, el nuevo nuncio, Hildebrando Antoniutti comenzó las gestiones para relevarle de sus funciones, con el pretexto de sus frecuentes ausencias de la diócesis hispalense. En 1954, mientras Segura estaba en Roma, se le nombró un arzobispo coadjutor con derecho de sucesión y administrador apostólico sede plena, en la persona del obispo de Vitoria, José María Bueno Monreal[22], que él rechazó públicamente. Poco a poco quedó aislado en su palacio, y casi ciego y enfermo vivió amargamente sus últimos años. Su cuerpo fue enterrado en el monumento de San Juan de Aznalfarache, con grandes honores, de los que él había sido tan enemigo en vida. Fue una figura eminentemente eclesial, alejada de la vida palaciega, fir-

---

mer lugar el nombre de José Antonio Primo de Rivera. En algunas lápidas se añadieron también los nombres de personas muertas durante la guerra a causa de sufrimientos físicos o morales. Estas lápidas fueron despareciendo lentamente en las últimas décadas por disposición gubernativa, y solo quedan en el interior de los templos las que recuerdan el martirio de sacerdotes, religiosos y católicos asesinados a causa de su fe, sin alusión alguna a motivaciones políticas o ideológicas.

22. José María Bueno Monreal (Zaragoza 11 septiembre 1904 - Pamplona 20 agosto 1987), fu obispo de Jaca (1945-1950) y de Vitoria (1950-1954), arzobispo coadjutor con derecho de sucesión de Sevilla (1954-1957) y arzobispo de Sevilla (1957-1982). Fue creado cardenal por Juan XXIII en 1958.

me en sus convicciones, pero malogrado en su acción pastoral por las polémicas que sostuvo a lo largo de su vida, primero con la República y posteriormente con el nuevo régimen, pues creó problemas a la Iglesia y al Estado, que ambos trataron de resolver pacíficamente por respeto a la persona del incómodo cardenal.

Nombramiento de Lauzurica administrador apostólico de Vitoria, y dimisión del obispo Mateo Múgica en 1937

Al estallar la Guerra Civil, Múgica[23], considerado de orientación carlista con tendencias muy integristas, el 6 de agosto de 1936, junto con el obispo de Pamplona, Marcelino Olaechea[24], condenó la alian-

23. Mateo Múgica Urrestarazu (Idiazábal, Guipúzcoa - 21 septiembre 1870 - Zarauz, Guipúzcoa, 29 octubre 1968). Fue ordenado sacerdote el 23 de diciembre de 1893; nombrado obispo de Osma el 22 de febrero de 1918 y consagrado el 20 de mayo del mismo año; trasladado a Pamplona y Tudela el 26 de octubre de 1923 y a Vitoria el 10 de mayo de 1928, renunció al gobierno de esta diócesis y fue nombrado obispo titular de Cinna el 12 de octubre de 1937. Cf. V. M. Arbeloa, «La expulsión de Monseñor Mateo Múgica y la captura de documentos al vicario general de Vitoria, en 1931»: *Scriptorium Victoriense* 18 (1971) 155-195; ID., «El nuncio pide la repatriación del obispo de Vitoria y nuevas dificultades de su vicario general con el gobierno republicano»: *Ibid*. 19 (1972) 84-92; ID., «Don Mateo Múgica en el exilio»: *Ibid*. 20 (1973) 296-329 y mi artículo «Los dos exilios del obispo Múgica. Cartas inéditas del obispo de Vitoria (1931-1937)»: *Ibid.* 57 (2010) 425-562.

24. Marcelino Olaechea Loizaga (Baracaldo, Vizcaya, dióc. Vitoria, 9 enero 1889 - Valencia, 21 octubre 1972), obispo de Pamplona (1935-1946) y arzobispo de Valencia (1946-1966). A los 16 años ingresó en la congregación salesiana de San Juan Bosco. Cursó los estudios de filosofía en el colegio de Carabanchel Alto (Madrid) y los de teología en el estudiantado internacional de Turín (Italia). Ordenado sacerdote en 1912 los superiores le confiaron la dirección de importantes colegios. Amplió estudios de sociología en Lieja (Bélgica) y después fue elegido provincial de Cataluña, Valencia y Madrid. La Santa Sede le nombró en 1934 visitador de los seminarios de las provincias eclesiásticas de Valencia, Granada y Sevilla. Y un año después, el 23 de agosto de 1935, lo preconizaba obispo de Pamplona. Recibió la consagración episcopal el 27 de octubre de dicho año en la catedral de Madrid. El clima de reconciliación que supo inculcar en el pueblo navarro dividido por la contienda civil de 1936 hizo que Pío XII lo nombrase arzobispo de Valencia el 17 de febrero de 1946. Tomó posesión de la diócesis en persona del obispo auxiliar, Juan Hervás, el 6 de junio de 1946 y diez días después hizo su entrada solemne en la ciudad de Valencia. Tuvo como obispos auxiliares, desde 1952 hasta 1957, hasta a Mons. Jacinto Argaya Goicoechea, y desde 1957 hasta 1966, a Mons. Rafael González Moralejo. Al cumplir los 75 años de edad, según las normas del Concilio Vaticano II, que invitó a

za del Partido Nacionalista Vasco con los republicanos que favorecían al comunismo. Esta actitud de los obispos chocó con la decisión de los nacionalistas vascos de defender su ideología e intereses políticos uniéndose en la lucha contra los nacionales con los socialistas, comunistas, libertarios y republicanos de todo tipo.

Los obispos intervinieron de forma conjunta porque, según ellos mismos decían, «es en la demarcación de nuestra jurisdicción, en parte de ella y no fuera de ella, donde ha surgido un problema pavoroso de orden religioso político, a cuya solución va ordenado este documento». Eran muy conscientes los obispos de su responsabilidad al publicarlo y no ocultaron sus temores sobre la eficacia del mismo, si bien se aventuraban a confiar en la certeza moral de que serían obedecidos, fundados en la fe acendrada y en el respeto que siempre los vascos habían demostrado hacia la jerarquía eclesiástica.

Reconocían los prelados que «en el fondo del movimiento cívicomilitar de nuestro país late, junto con el amor de patria en sus varios matices, el amor tradicional de nuestra religión sacrosanta». Denunciaban «que en los frentes de batalla luchan encarnizadamente y se matan hijos de nuestra tierra, de la misma sangre y raza, con los mismos ideales religiosos ... pero que han sufrido la aberración de batirse por la diferencia de un matiz de orden político. Esto es gravísimo. Pero lo que conturba y llena de consternación nuestro ánimo de prelados de la Iglesia es que hijos nuestros, amantísimos de la Iglesia y seguidores de sus doctrinas, han hecho causa común con enemigos declarados, encarnizados de la Iglesia... Nos, con toda la autoridad de que nos hallamos investidos, en la forma categórica de un precepto que deriva de la doctrina clara e ineludible e la Iglesia, os decimos: *Non licet.* No es lícito en ninguna forma, en ningún terreno, y menos en la forma cruentísima de la guerra, última razón que tiene los pue-

---

los obispos a presentar la renuncia de sus diócesis, lo hizo, aceptándosela Pablo VI el 19 de noviembre de 1966. Mons. Olaechea se retiraba después de veinte años de trabajos e ilusiones, de iniciativas y realizaciones en favor de Valencia, con una intensidad sin precedentes. Falleció en Valencia el 21 de octubre de 1972. Sus restos mortales descansan en la capilla de Santo Tomás de Villanueva de la Iglesia Catedral. Cf. J. A. MARCELLÁN EIGORRI, *La Iglesia navarra a los cuatro vientos (1936-1986)* (Pamplona, Ediciones Eunate, 1996); *D. Marcelino Olaechea. Vigencia de su obra apostólica y social* (Valencia Asociación Católica de Maestros, 1989); y mi *Historia de la Iglesia en Valencia* (Valencia, Arzobispado, 1986), vol. II, *passim*.

blos para imponer su razón, fraccionar las fuerzas católicas ante el común enemigo... Llega la ilicitud a la monstruosidad cuando el enemigo es este monstruo moderno, el marxismo o comunismo. hidra de siete cabezas, síntesis de toda herejía, opuesto diametralmente al cristianismo en su doctrina religiosa, política, social y económica. Y cuando el Sumo Pontífice, en documentos recentísimos, dice anatema al comunismo y previene contra él a todos los poderes, aun no cristianos, y les señala como ariete destructor de toda civilización digna de tal nombre, dar la mano al comunismo en el campo de batalla, y esto en España, y en este cristianísimo país vasco-navarro, es aberración que solo se concibe en los ilusos que han cerrado los ojos a la luz de la verdad, que ha hablado por su oráculo en la tierra»[25].

El cardenal Gomá estaba convencido de la ineficacia de este documento, «porque están enconadísimos los ánimos ahí, en el frente de batalla, para que retrocedan ante un documento de paz. Dios quiera bendecir los esfuerzos de todos para lograrla. Pero siempre será cosa lamentable el espectáculo que se da al mundo en esta lucha verdaderamente «fratricida». ¡Qué lección, Dios mío para quienes piensan que se le pueden poner compuertas a la riada!»[26].

Para Gomá, el documento no había producido los buenos resultados que eran de esperar porque a los dirigentes que estaban ya en la luchas les era sumamente difícil el retroceder. Pero, además atribuía la ineficacia del documento a su falta de difusión, pues, decía: «no puedo suponer que tan buenos católicos como los de Guipúzcoa y Vizcaya desobedezcan a su Prelados en asunto tan grave y trascendental»[27]. Por ello, le aconsejó una mayor difusión de la instrucción.

En Navarra, el documento publicado por el diario local, fue recibido con alguna prevención porque parecía que iba dirigido solamente a los vascos, y muchos de éstos no consideraron auténtico. Por ello, Múgica, para deshacer cualquier confusionismo, mandó radiar por la emisora de Vitoria una aclaración al documento en la que se reafirmaba en las ideas expresadas en el mismo,

25. *Boletín Oficial de Obispado de Vitoria*, septiembre de 1936. Este documento fue preparado por el cardenal Gomá (*Archivo Gomá. Documentos de la Guerra Civil.* Ed. de J. Andrés-Gallego y A.M. Pazos (Madrid, C.S.I.C., 2001), 1, p. 98.

26. Carta de Gomá a Múgica, 11 agosto 1936 (*Archivo Gomá*, 1, pp. 78-79).

27. Carta de Gomá a Múgica, 11 agosto 1936 (*Ibid.*, 1, p. 93).

> «condenando la incomprensible conducta de algunos católicos de nuestra diócesis que combatían a metralla despiadada a otros hermanos suyos católicos, levantados en armas a una con la inmensa mayoría del ejército español, para defender los intereses religiosos y a España... evitad que se repitan casos tan dolorosos como los de Irún, ciudad tan amada por vuestro obispo; ciudad desgraciada que, al fin, fue incendiada y reducida a pavesas en gran parte por los que se decían sus defensores y, en realidad han sido sus destructores, los marxistas; como serán destructores de otras ciudades, si unidos todos los buenos, como lo han hecho en el resto de España, no aplastan a ese monstruo, al marxismo, ruina de toda civilización...
>
> El ejército español y sus cuerpos auxiliares están resueltos a triunfar, cueste lo que cueste, y hay que apoyarles decididamente... Basta de sangre, dejad de combatir al ejército español victorioso; apoyadlo, cooperad con él y sálvese la vida de todos, para que todos, olvidando furores, odios y rencores, podamos convivir en paz y en santa libertad»[28].

Tanto la instrucción pastoral de los dos obispos como las posteriores aclaraciones de Múgica provocaron tremendo impacto entre los dirigentes nacionalistas vascos, que fuero objeto de ataques y discusiones, porque algunos sacerdotes vascos, a pesar de los mencionados documentos episcopales, aconsejaron a los dirigentes del PNV el mantenimiento de la opción política que ellos mismos habían hecho de unirse a los comunistas en la lucha contra los nacionales. Acusado también el obispo de haber firmado dichos documentos coaccionado por otros, Múgica reafirmó su condición de libre y espontáneo al firmar, declarando: «Quien me conoce sabe perfectamente que yo no he firmado ni firmo, ni firmaré jamás, documentos episcopales por coacción de nadie»[29]. A pesar de que Múgica estaba «dispuesto a ejecutar todo lo que sea posible en favor del movimiento nacional del ejército español de sus auxiliares»; a pesar de que hacía cuanto podía, aunque

28. A. MONTERO MORENO, *Historia de le persecución religiosa. 1936-1939* (Madrid, BAC, 1961), pp. 686-687. Este documento y su declaración radiada fueron enviados por Múgica el 20 de agosto de 1936 a todos los párrocos para que fuera comunicado a todos los sacerdotes y feligreses (*Archivo Gomá*, 1, p. 100).

29. I. VILLOTA ELEJALDE, *La Iglesia en la sociedad española y vasca contemporáneas*, (Bilbao, Desclée de Brouwer, 1985), p. 300.

otros no se hacían «cargo de las invencibles dificultades que en el momento presente nos impiden realizar lo que tanto deseamos»; a pesar de haber asistido a todos los actos organizados con motivo de la llegada del «heroico General Millán Astray[30], que pronunció patriótico discurso y toda Vitoria le aplaudía»[31], y de sus declaraciones explícitas de adhesión al movimiento militar, los nacionales no creyeron en su buena fe y presionaron a la Santa Sede para que se le obligara a salir de España. Invitado por la Secretaría de Estado, el cardenal Gomá se encargó de persuadirle para que accediera a abandonar su diócesis.

El origen de esta presión sucedió en cuanto le ocurrió al obispo por su actitud frente a los nacionalistas díscolo, a quienes Múgica, por sugerencia de Gomá, no quiso imponer penas canónicas, ante su desobediencia, porque consideraba que esta medida podía agravar la situación. En cambio, pareció mejor darle al documento la máxima difusión. Por su parte la Junta de Defensa interesó al arzobispo de Burgos, Manuel de Castro Alonso[32], metropolitano de Vitoria, que llamara a este para entrevistarse con dicha Junta y ver la forma de reducir a los nacionalistas. El obispo creyó mejor excusarse con carta dirigida al general Fidel Dávila[33], Jefe del Ejército del Norte, y en la que «hacía amplias protestas de amor a España, con aportación de pruebas de la simpatía que le merece el actual movimiento militar, al que ha ayudado en la medida de sus fuerzas»[34].

Esta actitud del obispo provocó el desagradable incidente que llegó a traducirse en una situación difícil para el obispo y para la misma Junta de Defensa, porque creía que la negativa de Múgica a presentarse ante ella era un subterfugio para evitar su rendición de cuentas

30. José Millán-Astray y Terreros (La Coruña, 1879 - Madrid, 1954), fundador de la Legión Española.

31. Carta de Múgica a Gomá, 23 agosto 1936 (*Archivo Gomá* , 1, p. 98-99).

32. Manuel de Castro Alonso fue obispo de Jaca (1913-1920), de Segovia (1920-1928) y arzobispo de Burgos (1928-1944).

33. Fidel Dávila y Arrondo Gil y Arija, primer marqués de Dávila (Barcelona 1878 – Madrid 1962), fue Comandante en jefe del Ejército del Norte, al mando del cual tomaría parte en algunas acciones destacadas de la Guerra Civil como la Toma de Bilbao, la Ofensiva de Aragón, la Batalla del Ebro o la Ofensiva de Cataluña. Fue miembro de la Junta de Defensa Nacional y posteriormente Presidente de la Junta Técnica del Estado (origen de la administración pública en la España Nacional) y Ministro del Ejército en los primeros gobiernos del nuevo Estado.

34. Carta de Gomá a Magaz, 4 septiembre 1936 (*Archivo Gomá*, 1, p. 108).

en lo tocante a la acusación que se le hacía de nacionalismo y, para evitar ulteriores dificultades, creía la Junta que facilitaría mucho la solución de cualquier conflicto que pudiera presentarse i, con cualquier pretexto, saliera circunstancialmente de Vitoria. Gomá, requerido por Dávila, quedó encargado de tantear al obispo, de interesar a la Secretaría de Estado y de hacerle al agente Magaz una indicación en este sentido.

> «No me atreví –dijo Gomá– a regatear mis buenos oficios, aun tratándose de materia tan odiosa, para evitar una actuación de la unta de Defensa que podría ser mal recibida por los católicos españoles, que están hoy totalmente al lado de la Junta y del movimiento que representan, y una situación de desaire al querido Hermano de Vitoria. Mi criterio personal es favorable a la permanencia del Prelado en su sede. Ya son demasiados, entre asesinados y ausentes, los Pastores que no pueden atender al gobierno de su Diócesis, seremos en junto (sic) la mitad, ya que tampoco yo puedo estar con los míos, Por otra parte, comprendí que la Junta de Defensa necesita en estos momentos la máxima asistencia y las facilidades máximas para el rápido logro de sus fines. Por eso me inclino a una solución que, dejando a salvo los derechos de la Iglesia y del Prelado de Vitoria, apartará un óbice momentáneo que la Junta cree haber surgido en su camino ...Mi ruego especial es que queden a salvo lo sagrados derechos de la Iglesia y los del Prelado de Vitoria, varón de Dios y gran Prelado, que ha tenido ya la desgracia, por motivo diametralmente opuesto al presente, de sufrir dos años, los del infausto bienio primero de la República, de penoso ostracismo»[35].

De estas gestiones, Gomá informó puntualmente a Múgica[36] y se entrevistó con él el 5 de septiembre para comunicarle las pretensiones de la Junta de Defensa. Dos días más tarde, dio cuenta el cardenal al general Dávila de su entrevista con el obispo manifestándole la extrañeza que le había producido a éste la «suposición de que hubiese podido no corresponder a una invitación de dicha Junta, por cuan-

35. Carta de Gomá al marqués de Magaz, 4 de septiembre de 1936 (*Ibid.* 1, pp. 108-109.

36. Cartas del 8 y del 20 de septiembre de 1936 (*Ibid.* 1, pp. 129 y 153).

to no pudo interpretar como un llamamiento de a Junta una simple tarjeta del Sr. Arzobispo de Burgos en que le invitaba a pasar unos días con él, para hallar apoyo y consuelo, sin que se aludiera siquiera a la voluntad de la expresada Junta». Por lo mismo, no hubo desatención ninguna para con la Junta, sino que estaba dispuesto el obispo a dar a dicha Junta cuantas explicaciones creyese oportunas.

Hecha esta salvedad, y después de haber oído largamente al obispo, el cardenal Goma manifestó la conveniencia de que, mientras no se produjeran hechos nuevos que reclamasen una actitud contraria, no se urgiera la ausencia del obispo de su diócesis por varias y poderosas razones. En primer lugar porque la disciplina y el gobierno de la diócesis reclamaban siempre la presencia del obispo, «pero más en estos días agitadísimos, cuando la mayor parte del territorio de u jurisdicción está sometido a los azares de una guerra cruentísima, que origina a diario cuestiones no fáciles de resolver. Hay el mismo encono de las pasiones políticas, tan exacerbadas en tierra de Vasconia, que forzosamente deberán de agudizarse con la ausencia del Prelado, si se sospecha que obedece a motivos extraños al ministerio pastoral. Quizá el hecho de la ausencia caería de rechazo sobre la Junta de Defensa Nacional, que tan bien ha merecido hasta ahora de la Iglesia, no faltando quien le atribuyera la participación en la salida del Prelado, cuando son tantas las diócesis españolas privadas de Pastor por los azares de la guerra».

El obispo Múgica estaba dispuesto a dejar circunstancialmente la capital de su diócesis si la Santa Sede lo creía oportuno, oídas las razones que para ello alegaría la Junta de Defensa Nacional. Según Gomá, el obispo estaba en las mejores disposiciones y no quería crear a la Junta la más leve dificultad, y le defendió abiertamente con estas palabras:

> «Después de las múltiples pruebas de adhesión a causa de España y de ayuda al glorioso ejército que la defiende que tiene dadas estos últimos tiempos el Excmo. Sr. Obispo de Vitoria, y especialmente después de haber suscrito el Documento condenatorio de la conducta de los nacionalistas en los frentes de batalla, creo no solo cancelada cualquier presunción del favor que hubiese podido prestar a determinado partido político –presunción que ha podido originarse de una equivocada interpretación de algunos de sus actos en el difícil equilibrio en que se ha esforzado

> quedar– sino que dejaría de tener su premio la conducta abnegada en favor de la patria si se le creara al Sr. Obispo la más leve molestia a pretexto del mejor servicio de la patria misma»[37].

Gomá defendió también a Múgica ante el catedrático Pedro Sáinz Rodríguez[38], comisionado por el general Mola para la compra de aviones en Italia y futuro ministro del primer gobierno nacional constituido en 1938, que había sido enviado por la Junta de Defensa Nacional a Roma para insistir en la salida del obispo de Vitoria. «Creo sinceramente - le dijo Gomá -que será una equivocación apartarle de su diócesis en estos momentos»[39] e insistió para que se suspendiera todo acuerdo sobre el particular, si bien era consciente el cardenal de que a la Junta le había parecido lo contrario y temía que no fuera a salir bien este asunto.

La Secretaría de Estado que iba recibiendo noticias de la difícil situación que se le había creado al obispo Múgica, decidió su salida de la diócesis y, para evitar que pudiera aparecer como impuesto, mientras debería aparecer como algo natural y espontáneo, el cardenal Pacelli le pidió a Gomá que convenciera al obispo sobre la oportunidad de salir de su diócesis, buscando una excusa, por ejemplo, la necesidad de tomarse un período de descanso después de haber sufrido tantos sinsabores y de haber visto tantos horrores[40].

Gomá hizo todo lo posible para parar el golpe, pero no pudo impedir la salida de Múgica, que se trasladó a Roma. Como el Gobierno nacional exigía su dimisión, Pío XI no accedió a ello, «no habiendo encontrado en el comportamiento de dicho Prelado motivos adecuados que induzcan a tomar tal medida»[41]. En sus conversaciones con el Jefe del Estado, consiguió Gomá que no se insistiera en el concepto de la renuncia de Múgica a la sede de Vitoria, «si bien por la exacerbación de las pasiones políticas en aquella diócesis, cuyo territorio

37. Carta de Gomá al general Dávila, 7 septiembre 1937 (*Ibid.*, 1, pp. 125-127).

38. Pedro Sainz Rodríguez (Madrid, 1897 - 1986), escritor, filólogo, bibliógrafo, editor y político, formó parte del Primer Gobierno nacional de España (1938-1939) pasando a desempeñar la cartera de Instrucción Pública, la cual, durante su mandato, pasó a denominarse de Educación Nacional.

39. Carta de Gomá a Pedro Sáinz Rodríguez, 15 de septiembre de 1936 (*Archivo Gomá*, 1, p. 144).

40. Carta del 25 de septiembre de 1936 (*Ibid*., 1, pp. 164-165).

41. Carta de Pacelli a Gomá, 19 de diciembre de 1936 (*Ibid.*, 1, p. 450).

está todavía sometido a las duras condiciones de una guerra en que luchan aquellos diocesanos con el Ejército nacional, siendo de temer un día graves represalias, y porque el poder civil no podría hoy garantizar la seguridad personal de dicho Sr. Obispo, ruega a la Santa Sede que se difiera *sine die* el regreso a España de dicho prelado y la consiguiente ausencia de su diócesis»[42].

Cuando salió de la diócesis Múgica fue obligado a cesar a su vicario general, Jaime Verástegui[43], y a nombrar a Antonio María Pérez Ormazábal[44], que era secretario de Cámara y estaba considerado tra-

42. Carta de Gomá a Franco, del 31 de diciembre de 1936 (*Ibid.*, 1, pp. 507-508) y carta de Gomá a Pacelli, 1 enero 1937 (*Ibid.*, 2, p. 16).

43. Jaime Verástegui y Fernández de Navarrete fue nombrado provisor y vicario general de Vitoria por el obispo Mateo Múgica, como sucesor de Justo de Echeguren cuando este fue nombrado obispo de Oviedo, en 1935, y desde 1929 era arcediano de la catedral de Vitoria. Anteriormente fue canciller secretario de cámara cuando el mencionado Echeguren era vicario general. La Junta de Defensa Nacional pidió en 1936 su sustitución por considerarle nacionalista vasco. Dimitió de su cargo, por motivos de salud, cuatro días antes de que el obispo Múgica abandonara la diócesis. En realidad lo hizo por presiones políticas y Múgica así lo denunció en Roma, pues se trataba de un sacerdote muy querido en toda la diócesis y gran amigo del mismo obispo. Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX* (Madrid, BAC, 2006), p. 1185.

44. Nació y murió en San Sebastián (1888-1968). Ordenado sacerdote en 1914, fue director nacional de la Unión Apostólica del Clero, erigida en pía unión por Benedicto XV, a raíz de la promulgación del Código de Derecho Canónico, y bajo su dirección se reanudó la publicación del boletín informativo de la misma, en plena República, y de cara a preparar la asamblea nacional que se celebraría en el mes de septiembre del mismo año y con el propósito de reanudar la actividad de los centros diocesanos y preparar la peregrinación y los ejercicios espirituales para sacerdotes de la Unión que tendría lugar en Zaragoza con motivo del centenario de la Virgen del Pilar. Durante su dirección la Unión llevó a cabo una labor callada que no sólo buscó mantener y elevar el espíritu sacerdotal de sus asociados, sino ser un servicio para todos los sacerdotes. También fue sucesor de Antonio Amundaráin en la dirección de los sacerdotes de la Alianza, cargo en el que cesó cuando fue nombrado vicario general de San Sebastián en 1957. Este ministerio lo había desempeñado de forma interina en 1937, cuando el obispo Múgica tuvo que salir de la diócesis de Vitoria. Sin embargo, muy pronto se dio él mismo cuenta de que no estaba en condiciones de gobernarla en aquellas trágicas circunstancias, debido a su carácter tímido y reservado, a sus escasos contactos con las autoridades del nuevo Estado y con el un sector del clero, que no le aceptaba, y a su escaso conocimiento de la situación de la diócesis, ya que no sabía cuantos eran los sacerdotes salidos de la diócesis y los que estaban sometidos a proceso por las autoridades militares acusados de nacionalismo. Dijo además que el clero de Vizcaya actuaba de hecho separado de Vitoria y entendiéndose directamente con el obispo Múgica, que estaba exiliado en Roma. Se la-

dicionalista y persona absolutamente y completamente libre de cualquier simpatía por el nacionalismo[45].

El 14 de octubre de 1936 Múgica marchó a Roma para tomar parte en el próximo Congreso Internacional de la Unión Misional del Clero, de la que era director nacional, «con objeto de preparar con tiempo la parte principalísima que a nuestra Patria corresponde en el mencionado Congreso y de asistir a las sesiones del mismo, que indudablemente han de revestir excepcional importancia. ¡Que Dios Nuestro Señor le conceda un viaje venturoso y que nos lo devuelva

---

mentaba además de que el obispo se había reservado la administración casi total de la diócesis, tratando personalmente muchos casos sin que la curia de Vitoria fuese informada. El mencionado obispo le prohibió ocuparse del seminario, porque lo seguía personalmente el mismo obispo, tras el alejamiento del rector Eduardo Escárzaga. Sacerdote piadoso, culto y celoso, pero en opinión generalizada era persona inadecuada para aquel momento debido a las limitaciones indicadas en su carácter y a su falta de energía y habilidad para defender en aquellas circunstancias los derechos de la Iglesia y tutelar la posición del clero vasco. Ormazábal fue en general mal visto por los sacerdotes de Bilbao y de toda Vizcaya pues le consideraban un ejecutor servil de las órdenes impartidas por las autoridades militares y políticas. Él comunicó, sin hacer oposición alguna, todas las órdenes de la autoridad judicial relativas al arresto, a los procesos, a las condenas y al exilio de muchos sacerdotes vascos acusados de separatismo. De esta forma, las autoridades civiles actuaron convencidas de contar con el acuerdo de los superiores eclesiásticos y los sacerdotes tuvieron la amarga experiencias y la gran pena de no haber escuchado una sola palabra en su defensa de parte de la curia de Vitoria. Por todo ello, la actuación de Ormazábal como vicario general interino fue totalmente inadecuada, pues le afectó directamente el problema vasco y sobre todo el de los curas nacionalistas. Por presiones de la Junta de Defensa Nacional fue nombrado vicario general de Vitoria en ausencia del obispo Múgica, pero no era la persona indicada para este cargo, aunque la Santa Sede lo aprobó. El cierre del seminario, el exilio del obispo y el nombramiento de Ormazábal fueron impuestos por los militares, como todo el mundo sabía. Vivió tiempos muy difíciles porque tuvo sacerdotes en los dos campos y cuando fueron liberando los territorios siguió el encarcelamiento de sacerdotes en el seminario y el traslado a otros centros y finalmente la dispersión por otras diócesis de los que tenían ideas separatistas. También fue canónigo penitenciario de la catedral donostiarra y profesor de teología moral del seminario diocesano de Vitoria. Publicó *La nueva disciplina del ayuno eucarístico*. Comentario a la constitución apostólica *Christus Dominus* y a la aneja instrucción de la Suprema Sagrada Congregación del Santo Oficio (Vitoria 1953); *Fragancias: en voz baja a las jóvenes* (Vitoria 1949); *Coronado la cima* (Vitoria 1955); *Almas sacerdotales* (Vitoria 1964). Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, *o.c.,* pp. 895-896.

45. Carta de Pizzardo a Gomá, 18 de octubre de 1936 (*Archivo Gomá*, 1, p. 215).

con bien, después de dar cima felizmente a las actividades misionales, que requieren su presencia en la Ciudad Eterna»[46]. Después pasó a vivir a Frascati, y desde allí pidió la intervención de la Santa Sede en el conflicto español:

> «A mi humilde juicio –le dijo al Cardenal Pacelli– sería definitiva y eficaz una intervención de la Santa Sede para que los nacionalistas vascos se rindan en Vizcaya; pero una intervención también de la Santa Sede cerca de los generales Franco o Mola, para que las condiciones que impongan en orden a la rendición no sean duras, terribles, inaceptables: que no puedan repetirse en Vizcaya las multas pecuniarias insoportables, las confiscaciones de bienes, los fusilamientos de seglares –y menos de Sacerdotes– que con horror se han visto y efectuado en la Provincia de Guipúzcoa»[47].

Múgica denunció con palabras durísimas «lo que los nacionales están haciendo en orden a bombardeos en Vizcaya, cosa que subleva las conciencias cristianas y clama al cielo»[48], y no firmó la Carta colectiva del episcopado del 1 de julio de 1937, redactada por el mismo Gomá, porque le repugnaba a su conciencia, y explicó al cardenal Pacelli las razones de su actitud a la vez que le transmitió sus observaciones críticas a dicha carta. Se preguntaba el obispo: «¿es oportuna la Pastoral colectiva que ha de irritar más y más al partido gubernamental, uniendo también más y más a los rojos de todas las partes contra la Iglesia?». Reiteró la denuncia de los crímenes cometidos por los nacionales diciendo: «Es un hecho notorio, público, comprobado en todas partes que han sido muertos fusilados, fuera de las batallas, muchos millares de rojos, sin procesos, sin formarle causa, etc. Entre ellos, entre los muertos: los sacerdotes no eran rojos, hubo sacerdotes míos inocentes totalmente a los que ni siquiera se les tomó declaración alguna: aun no se ha levantado una voz para condenar esos asesinatos, taxativa y concretamente, sin que nadie pueda hoy

46. Esta fue la justificación que dio a su salida, publicada en el *Boletín eclesiástico del obispado de Vitoria*, 1936, p. 485.

47. AA.EE.SS, Período IV, *Rapporti delle Sessioni*. Impreso en la Ponencia de la Plenaria del 17 de diciembre de 1936 *(Vol. 91. Sesión 1372*).

48. Carta de Múgica a Pacelli Roma, 2 de marzo de 1937 (*Ibid.*, *Spagna 889, fasc. 267, f. 15*, original autógrafa, escrita en papel blanco sin membrete).

alegar ignorancia ni desconocimiento de tan horrendo proceder...; el documento dejará mal parado al episcopado español que firma *todo eso*, por tratarse de excesos certísimos, sabidísimos, conocidísimos en España y en el extranjero, cometidos por los nacionales»[49].

Pero, al mismo tiempo, declaró «que, siempre sin cesar he rogado mucho por el triunfo del general Franco en España: dos rosarios enteros, momentos, etc.; pero, sin que esto obstase el que yo informara ante la Santa Sede con entereza de Padre y Juez espiritual de mis hijos, de lo que juzgaba gravísimo mal para la causa de la Iglesia y de mi diócesis»[50]; y reconoció «gustosísimo y lleno de gratitud, el gran favor que al Excmo. Sr. General Franco debe la diócesis de Vitoria»[51]. En esto tuvo una actitud semejante a la del cardenal Vidal, arzobispo de Barraquer, que tampoco firmó la Carta colectiva, pero dijo: «deseo vivamente que triunfe Franco»[52]; habló de «las simpatías que me han merecido los propósitos y la recta intención del General Franco»[53] y, al mismo tiempo, le reiteró «el testimonio de mi simpatía y afecto y de manifestarle que diariamente ruego a Dios nuestro Señor por V.E., y por la salvación de nuestra estimada España»[54].

Múgica pidió la intervención de la Santa Sede «para que los nacionalistas vascos se rindan en Vizcaya; pero una intervención tam-

49. Carta de Múgica a Pacelli Roma, 16 de marzo de 1937 (*Ibid., Spagna 896, fasc. 291, ff. 73-74v*, original mecanografiada).

50. Carta de Múgica a Pacelli Roma, 2 de marzo de 1937 (*Ibid*., *Spagna 915, fasc. 324, ff. 77-79v*., original autógrafa, escrita en papel blanco sin membrete.

51. «Reconozco gustosísimo y lleno de gratitud, el gran favor que lo mismo a Su Eminencia Revdma., como al Excmo. Sr. General Franco debe la diócesis de Vitoria (yo también practiqué diligencias, a ese efecto, donde me pareció necesario) de que se haya cortado ese estado de angustiosa zozobra en que por dichas muertes había quedado toda la diócesis; favor que yo procuro todos los días en mi pobreza pagar con mis oraciones que, bien sabe el Señor van dirigidas para gloria de la Santa Iglesia Española y triunfo de los ejércitos que tan valientemente luchan por traer a España la seguridad de la Religión y todas las grandes virtudes que hagan de nuestra amada Patria una nación digna de su gloriosa historia» (Carta de Múgica a Pacelli Roma, 22 de febrero de 1937 (*Ibid*., *Spagna 896, fasc. 291, ff. 38-44,* original mecanografiada).

52. Carta de Vidal a Pacelli, del 21 febrero 1937 (Ibid., *Spagna 893, fasc. 281, ff. 35-37*).

53. Carta de Vidal a Pacelli del 31 de marzo de 1938 (Ibid.,, *Spagna 896, fasc. 299, ff. 57-60v*).

54. Carta de Vidal a Franco del 3 de marzo de 1938 (Ibid., *Spagna 909, fasc. 319, ff. 12-18*).

bién de la Santa Sede cerca de los generales Franco o Mola para que las condiciones que impongan en orden a la rendición no sean duras, terribles, inaceptables»[55].

«La Suprema autoridad del Papa es la única que convencerá al general de las incomparables ventajas que se reportan y se consignan, usando de piedad, perdón y misericordia en los actos triunfales de la fuerza y de la espada», dijo Múgica, y añadió: «La espada victoriosa de Franco, con la poderosa ayuda de nuestros Hermanos italianos, etc. ha triunfado en Vizcaya; digna corona de sus triunfos sería una labor humanitaria benigna, pacificadora de los espíritus en el país vasco... Hágase justicia, serena, tranquila, ponderada, pero no se derrame ya ni una sola gota de sangre que no sea absolutamente necesaria y muy culpable»[56].

Múgica estaba en contra de la independencia absoluta del País Vasco del resto de España, porque según él, «el separatismo es absurdo, perjudicial, muy censurable»[57]. Según él, cambio, el nacionalismo vasco moderado trabajaba para el retorno a la situación existente antes de 1839, y no pudiendo obtener esto, había procurado conse-

55. Carta de Múgica a Pacelli Roma, 9 de noviembre de 1936 (*Ibid*., *Spagna 896, fasc. 288, ff. 69-70*, original autógrafa). En esta misma carta dijo: «Son aproximadamente *veinte* (20) [fueron 14, *véase la nota 71*] los sacerdotes fusilados por las autoridades del ejército blanco: he sabido esta horrible noticia aquí en Roma; y la noticia es muy cierta: puede dar testimonio de todo mi venerable Hermano, el Obispo de Pamplona. Entre los sacerdotes fusilados está el que fue Arcipreste de Mondragón con dos coadjutores. El Arcipreste, D. José Joaquín Arín era sacerdote santo, de talento, amable y muy amado en toda la diócesis por el clero y por el pueblo. Ese *crimen* es espantoso y ha merecido la execración general. Se oculta el número de los sacerdotes fusilados: se ocultan las causas de la condena; o se propalan falsedades para justificarla; siempre sin contar con la Autoridad eclesiástica ¡Nacionalismo! ¡simpatizantes con el nacionalismo vasco! He ahí el pretexto para cometer tantas atrocidades: a veces basta ser pariente de nacionalistas. En los pueblos ocupados son fusilados por docenas los tenidos por nacionalistas vascos. Los dirigentes de dicho partido merecerán la pena que se quiera; pero ¡ay! la muchedumbre es católica y no hay que exterminarla. No son únicamente los sacerdotes seculares los perseguidos: basta que los ministros del Señor hayan desarrollado labor vasca -como era su deber- en ejercicios, predicación, enseñanza del Catecismo, etc. para que los respectivos superiores hayan tenido que darse prisa en enviar lejos de la diócesis a jesuitas, carmelitas, capuchinos, pasionistas, etc. etc.: hay religiosos o religiosos *sacerdotes* fusilados» (*Ibid)*.

56. Carta de Múgica a Pacelli Roma, 13 de julio de 1937 (*Ibid*., *Spagna 896, fasc. 296, ff. 103-109*, original autógrafa).

57. *Ibid., Spagna 896, fasc. 288, ff. 58-68*.

guir, con el Estatuto, algunas ventajas y facultades para el país. Tal aspiración no estaba prohibida por ninguna ley eclesiástica ni civil ni siquiera a los sacerdotes. Pero, por cuanto fueran lícitas sus aspiraciones a conseguir las antiguas libertades, de error en error, por falta de cabeza en sus dirigentes, el nacionalismo vasco había caído en combinaciones vergonzosas con las Izquierdas, y últimamente en acuerdos con el Frente Popular, llegando a tal grado de ceguera, que había dado un ministro al Gobierno republicano para formar un ridículo Gobierno de la «República Vasca».

En la últimas elecciones las Derechas se habían comprometido a combatir a los nacionalistas vascos porque los consideraban anticatólicos. Fue entonces cuando el vicario general de Vitoria, de acuerdo con el obispo, para responder a un caso de conciencia presentado a la Curia, publicó una nota oficiosa, con la cual si declaraba que los nacionalistas vascos eran tan católicos como las llamadas Derechas, y que lícitamente se podía dar el voto a cualquiera de ellos.

El programa del partido nacionalista había sido siempre católico, tal y como resultaba de sus periódicos, propaganda, comicios y de la vida privada y publica de los nacionalistas. Ningún obispo de España había dicho y hecho tantas cosas cosa como Múgica en favor del Ejército nacional y de sus auxiliares los Carlistas, Requetés y Falangistas.

Antes de marchar al frente, los Requetés di Vitoria iban al palacio episcopal para recibir su bendición; los Falangistas lo invitaron a entronizar el Sagrado Corazón en sus sedes social y le hicieron ovaciones. Con las autoridades civiles y militares estaba en las mejores relaciones. Y en cambio ahora –decía el Obispo– la Junta me impone el alejamiento forzado e injusto de mi diócesis, «contra el cual protesta indignado el espíritu de rectitud que el Señor infundió en un alma» como protestarán todas las personas sensatas de las tres provincias vascas cuando lo sabrán. Y lo sabrán, porque «quince días antes de abandonar Vitoria decían en Guipúzcoa que yo estaba ya en Roma, que el general Cabanellas dijo que me mandarían a tomar los aires de Roma para la una temporada. No hay, pues, secreto en orden a mi viaje».

Aunque el obispo nada sabía de las razones que habían motivado su salida forzada de España suponía que era por haber votado en su día el Estatuto vasco. Y se defendió de esta acusación diciendo que lo había votado por tres razones, Porque:

a) no era separatista, sino unitario español;

b) lo votaron alfonsinos, carlistas, republicanos conservadores, republicanos avanzados, independientes, personas de gran prestigio en el campo católico y la inmensa mayoría de su diócesis;

c) el Estatuto, siempre dentro de la unidad de la patria española, concedía facultades muy ventajosas en todos los sentidos al país.

Múgica fue durante criticado por los nacionalistas vascos porque no le consideraban suficientemente nacionalista y por los nacionales porque no mostró su adhesión al Movimiento y se negó a firmar la Carta colectiva del Episcopado, porque no quiso, en conciencia, avalar un documento que exaltaba a los nacionales, responsables del asesinatos de 14 sacerdotes vascos, acusados de separatismo. El mismo cardenal Gomá, en carta a Pacelli, dijo, «noto que cada día se enrarece más la atmósfera contra el Señor Obispo de Vitoria, en todos los grados altos de la autoridad, dándose como inconcuso que no ha de volver al gobierno de la diócesis». En un informe del 20 de febrero de 1937 decía Gomá que la oposición de las autoridades militares contra el obispo era radical y que la sola sospecha de que interviniera en los asuntos de la diócesis los sacaba de quicio. Era convicción de muchos que tendrían que pasar muchos meses, tal vez años, antes de que el obispo pudiera regresar a su diócesis sin peligro personal[58].

Múgica defendió siempre a sus sacerdotes y a su seminario, aunque censuró severamente a los que contraviniendo a sus disposiciones canónicas intervinieron directamente en asuntos políticos. Nunca fue nacionalista ni separatista: al contrario defendió siempre y como base fundamental «la unidad de la Patria Española», según sus mismas declaraciones hechas en 1933. Pero defendió al Partido Nacionalista Vasco porque «funcionaba como legal, no solo en la república última sino en plena monarquía».

A medida que pasaba el tiempo del exilio iba empeorando la situación del obispo Múgica, cuyo regreso a Vitoria parecía cada vez más difícil. El mismo vicario general de Vitoria, Antonio María Pérez Ormazábal que encontraba grandes dificultades para gobernar en ausencia del obispo, porque éste, desde el exilio, pretendía seguir controlando todo. Según el vicario:

58. *Archivo Gomá*, 4, p. 40.

> «La índole de los problemas (de los más espinosos, al menos), que aquí se presentan, pide que quien está hoy al frente de los destinos de la diócesis, tenga las manos completamente libres para obrar. Yo no las tengo; muchos menos dado el carácter de mi Sr. Obispo que desearía no moviese un solo pie sin consultárselo. Eso de tener que mirar con un ojo a los militares y con otro a mi Superior, temiendo desagradarle, mejor dicho, a riesgo de no acertar por no desagradarle, ya comprenderá V.E. que es dificilísimo. Quizá hablo con demasiada franqueza, pero es que no sé decir las cosas de otra manera. Si arriba no se toma pronto una resolución, no hay quien gobierne esto».

El vicario manifestó expresamente su opinión con la frase que encabeza este apartado, pues según, él juzgaban improcedente el retorno del obispo algunas personas de consideración, entre ellas canónigo y párrocos, para quienes no convenía el regreso del obispo ni por el bien de la diócesis ni por el suyo propio.

> «Hoy –decía– en la diócesis la triste realidad es que muy pocos pudieran ver al Sr. Obispo. De los militares no hay ni por qué hablar; de los elementos civiles ni los tradicionalistas, ni los monárquicos, ni los falangistas tiene para él una simpatía sino todo lo contrario. Es más, me atrevería a asegurar que hoy también se ha enajenado la voluntad del sector nacionalista, porque los exaltados no le perdonan sus circulares condenando su unión con los marxistas...»[59].

El 17 de junio de 1937 el vicario de Vitoria pidió al cardenal Gomá que, ante la imposibilidad real de regreso del obispo Múgica, la Santa Sede resolviera de modo definitivo el gobierno de la diócesis porque, según él:

> «No es posible que un vicario general, nombrado con carácter interino, pueda abordar, con la suficiente autoridad y libertad, problemas tan complejos e importantes como los que se van a presentar enseguida». Para el vicario, la situación de Vizcaya, sin ser alarmante, era grave y difícil. Era necesario sustituir párrocos y arciprestes de Bilbao poco afectos al Movimiento Nacional y

59. Carta de Pérez Ormazábal a Gomá, 23 de marzo de 1937 (*Ibid*., 4, p. 275).

> arreglar otros asuntos para los cuales hacía falta persona revestida de facultades extraordinarias, por ejemplo, la remoción de casi todo el profesorado del seminario, comenzando por el rector, que no había demostrado ser españolistas, aunque no se le atribuyera directamente la propaganda del nacionalismo en dicho centro docente. Insistía el vicario en que cada vez le parecía más imposible el retorno del obispo porque «la opinión pública de los más es tan opuesta a su regreso que no exagero al afirmar pondría en grave riesgo hasta su propia vida y ciertamente le acarrearía un sinfín de disgustos, aparte de que su autoridad episcopal nada pesaría sobre los fieles»[60].

El vicario de Vitoria se sentía incapacitado para seguir afrontando la situación, que le provocaba tantas preocupaciones, máxime en aquellas circunstancias, «a pesar del respetuosos comedimiento con que en general tratan estas cuestiones las altas Autoridades Militares; busco el bien y la pacificación de esta diócesis por el único medio que me parece apto para normalizar su difícil situación»[61].

Ante la gravedad de esta situación, la Santa Sede se vio obligada a tomar medidas para el gobierno de la diócesis, habida cuenta de que el Gobierno no permitía el regreso del obispo durante mucho tiempo. El 18 de agosto de 1937 Antoniutti envió dos amplios informes sobre el deplorable estado de la diócesis de Vitoria, sugiriendo en el primero de ellos la dimisión del obispo Múgica, que no podía regresar a la diócesis por su conducta y por el *odium plebis*, diciendo que el vicario general interino Antonio María Pérez Ormazábal no estaba en condiciones de gobernar la diócesis en aquellas circunstancias y lo concluía proponiendo el nombramiento de Javier Lauzurica[62] como ad-

60. Carta de Antonio María Pérez Ormazábal al cardenal Gomá, 17 junio 1937 (*Ibid.*, 6, pp. 174-175).

61. *Ibid.*

62. Javier Lauzurica Torralba (Yurreta, Vizcaya, 3 diciembre 1890 - Madrid, 12abril 1964), hijo de unos maestros, realizó sus estudios eclesiásticos en la Universidad Pontificia de Comillas, doctorándose en Filosofía, Sagrada Teología y Derecho Canónico con has máximas calificaciones. Ordenado de sacerdote el año 1917, durante dos años desempeñó eh cargo de preceptor de latinidad en Berguenda (Álava); ganó al año siguiente por oposición una canonjía en Logroño. siendo a la vez rector del seminario y profesor de Sagrada Teología. Algunos años después obtuvo por oposición la penitenciaría en la Catedral de Zamora; de allí y también previa oposición pasó a la Catedral de Valencia como canónigo doctoral de la misma, siendo igual-

ministrador apostólico[63]. El segundo informe se refería a la situación del clero vasco y al desgobierno de la diócesis[64].

Estos dos informes de Antoniutti le fueron comunicados personalmente al cardenal Tedeschini[65], antiguo nuncio en España, por

---

mente nombrado rector del seminario y profesor de Derecho Canónico. Nombrado obispo auxiliar del arzobispo Melo, el 20 de febrero de 1931, recorrió en visita pastoral la totalidad de la Archidiócesis levantina durante los difíciles años de la República, contribuyendo asimismo ala renovación del seminario. Trasladado, en plena guerra españoLa, a la diócesis de Vitoria, de la que fue nombrado administrador apostólico, en aquellos difíciles años, su principal preocupación fue la de mejorar la situación del clero diocesano, organizando ejercicios espirituales y modernizando notablemente la biblioteca del seminario alavés, lo cual, junto a una profunda reforma del plan de estudios, situó aquel centro entre los primeros de España. Desde entonces Lauzurica figuró entre los adelantados de ha reforma de los seminarios. Allí intensificó también ha vida parroquial mediante la puesta en marcha de casas de ejercicios y ha organización de congresos eucarísticos. Nombrado para la diócesis de Palencia el 10 de junio de 1943, entró solemnemente en aquella ciudad el 11 de noviembre del mismo año. Entre sus principales actividades al frente de aquella Diócesis destacan la adquisición de la Abadía de Lebanza, en plena montaña palentina, para destinarla a seminario menor, y ha adaptación del seminario mayor de Palencia, al cual dotó de nuevos pabellones, laboratorios, biblioteca, etc. El 11 de abril de 1949 fue nombrado obispo de Oviedo, donde hizo su entrada solemne eh 23 de octubre del mismo año, habiéndosele tributado un apoteósico recibimiento. Ya en su primera alocución manifestó cuáles habían de ser sus primordiales ocupaciones: Covadonga y el seminario; y así, dio fin a las obras del seminario de Oviedo dotándole de los mejores. El día 3 de noviembre de 1954, Pío XII erigió a Oviedo en provincia eclesiástica y designaba a Lauzurica para ocupar la nueva sed metropolitana. El 6 de agosto de 1958. El día 25 de diciembre del año 1959 anunciaba su retirada del gobierno activo de la Diócesis, poniéndolo en manos de Segundo García de Sierra, nombrado por arzobispo coadjutor con derecho de sucesión. Desde el día 10 de enero de 1960, residió enfermo en Madrid. Cf. A. Viñayo, *El Seminario de Oviedo* (Oviedo 1955). pp. 158-161, y mi obra *Obispos y Sacerdotes valencianos de los siglos XIX y XX. Diccionario histórico* (Valencia, Edicep, 2010), pp. 98-99.

63. Despacho nº. 11/37 (Documento 3).

64. Despacho nº. 12/37 (Documento 4).

65. Federico Tedeschini (Antrodoco, Rieti, 12 octubre 1873 - Roma, 2 noviembre 1959). Estudió en el seminario diocesano y posteriormente en el Romano. Consiguió los doctorados en filosofía, teología y derecho canónico y fue ordenado sacerdote el 25 de julio de 1896 en Rieti, de cuya catedral fue canónigo teólogo desde 1898. En 1900 pasó al servicio de la Secretaría de Estado; y en 1903 fue nombrado camarero secreto de su Santidad y el 24 de septiembre de 1914 el nuevo Papa Benedicto XV lo nombró sustituto de la Secretaría de Estado. El 13 de noviembre de 1914 fue nombrado consultor del Santo Oficio. El 31 de marzo de 1921 fue nombrado nuncio Apostólico ante el rey de España y el 30 de abril recibió el título arzobispal de Lepanto.

monseñor Sericano[66], que había sido secretario de la nunciatura apostólica hasta el 4 de noviembre de 1936. Tedeschini puso algunos reparos a la propuesta de nombrar administrador apostólico a Lauzurica, porque era vasco, y lamentó que la gravedad de la situación de Vitoria

---

Recibió la consagración episcopal de manos de Benedicto XV en la Capilla Sixtina, el 5 de mayo de 1921. Fue creado cardenal por Pío XI en el consistorio del 13 de marzo de 1933 y reservado *in pectore*; su nombre publicado en el consistorio del 16 de diciembre de 1935 y el 18 de junio de 1936 se le asignó el título de Santa María de la Victoria, título que mantuvo hasta que el 28 de mayo de 1951 optó por la iglesia suburvicaria de Frascati, de la que fue obispo hasta su muerte ocurrida en Roma en 2 de noviembre de 1959. También fue Datario Mayor. Cf. J. ZÚÑIGA, *Monseñor Tedeschini, su vida y sus obras* (Madrid 1929) y mis obras *Pío XI entre la República y Franco. Angustia del Papa ante la tragedia española* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2008); *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. I-1. Documentos del año 1931 (Febrero-julio)* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2011), *I-2. Documentos del año 1931 (Agosto-diciembre); II. Documentos del año 1932* (Ibid., 2012); *III. Documentos de los años 1933 y 1934* (Ibid., 2014), y artículos «Instrucciones del Cardenal Gasparri al Nuncio Tedeschini en 1921»: *Revista Española de Derecho Canónico* 48 (1991) 455-482; «La nunciatura de Federico Tedeschini en Madrid durante la monarquía (1921-1931)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 45 (2007) 97-184, y «Documentos del pontificado de Pío XI sobre España (1922-1939). Primera parte: Nunciatura de Madrid»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 80 (2007) 231-496.

66. Silvio Sericano (Castelletto d'Orba, provincia de Alessandria y diócesis de Tortona, 23 marzo 1889). Después de haber hecho los estudios gimnasiales en su Seminario diocesano, fue ordenado sacerdote el 24 de agosto de 1913 por el obispo Pietro Andrea Viganò en el Santuario del Sagrado Corazón de Stazzano (Alessandria). Entre 1906 y 1913 fue alumno del Pontificio Colegio Lombardo de Roma para ampliar los estudios de Filosofía y Teología en la Pontificia Universidad Gregoriana. En ella se doctoró también en Derecho Canónico. Regresó a su diócesis en 1922 y fue nombrado profesor de Ciencias, Filosofía y Teología en el Seminario Diocesano. Tres años más tarde, en 1925, fue enviado a la Secretaría de Estado y fue destinado a la Internunciatura de Centro América como secretario; posteriormente pasó a la de Austria en abril de 1936 a la de Madrid como Auditor, y desde el 11 de junio de 1936 hasta el 4 de noviembre del mismo año fue Encargado de negocios interino. Pasó después a la Primera Sección de la Secretaría de Estado (Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios, como Consejero de Nunciatura) y en 1940 fue nombrado Subsecretario de la S.C. de Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios. En 1953 Pío XII lo nombró Protonotario Apostólico *de numero participantium*. Murió en Roma el 7 de marzo de 1957 a la edad de 68 años, y fue enterrado en el cementerio de su pueblo natal, tras las funerales presididos por el obispo de Macerata, Mons. Silvio Cassulo Cf. *Si è spento a Roma Mons. Silvio Sericano*; *Rivista Diocesana di Tortona*, marzo 1957, p. 48; *Il Popolo* (semanario diocesano de Tortona, 14 marzo 1957) le dedicó un artículo necrológico.

obligara a la Santa Sede a intervenir para dar una dirección a dicha diócesis[67].

Ante esta situación, Pacelli dirigió a Múgica el 31 de agosto de 1937, una carta explicándole las razones por las que el Papa había decidido nombrar un administrador apostólico para Vitoria[68]. Múgica presentó su renuncia el 5 de septiembre y el Papa la aceptó el 18 del

67. El coloquio mantenido con el cardenal Tedeschini a propósito del nombramiento de Francisco Javier Lauzurica como Administrador Apostólico de Vitoria debió ser el 25 de agosto de 1937, aunque no consta la fecha exacta en el siguiente apunte: «S.E. il Sig. Card. Tedeschini, dopo di avere letto attentamente i Rapporti NN. 11 e 12 del 18 Agosto 1937dell'Eccmo. Mons Antoniutti, presentatigli nella sua residenza di Via Cavour da Mons Sericano (25 Agosto 1937 ore 12-13), ha espresso al riguardo il seguente parere. 1) Per il bene di quelle anime ritiene urgente la nomina di un Administrador Apostólico con carattere vescovile per la Diocesi di Vitoria. 2) In linea di massima non ha rimarchi di importanza da fare contro la nomina di Mons. Lauzurica, Ausiliare dell'Arcivescovo di Valenza, ad Administrador Apostólico di Vitoria: carica per la quale è stato proposto alla Santa Sede da S.E. Mons. Antoniutti. Osserva tuttavia che: a) non conosce fino a qual punto sia di sentimenti *nazionali* il sullodato Mons. Lauzurica: se tali sentimenti fossero *esagerati*, la sua missione, che dovrebbe essere di pacificazione, verrebbe assai compromessa; b) d'altra parte il fatto di essere il medesimo Mons. Lauzurica di origine basca ed avere perciò in quella Diocesi vincoli di parentela, amicizie ecc. ..., fa nutrire qualche timore circa l'imparzialità necessaria per il dissimpegno della difficile carica che gli verrebbe affidata. Nota: Sua Eminenza nel colloquio ha fatto notare che gliene dispiace per l'Ecc.mo Vescovo di Vitoria, ma che un provvedimento per dare una direzione a quella Diocesi si impone» (Apunte de Sericano, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, f. 70,* original mecanografiado).

68. «E' noto all'E.V.R. la penosissima situazione della diocesi di Vitoria: Qualche centinaio di ecclesiastici fuggiti all'estero; poco meno di cento sacerdoti dell'uno e dell'altro clero detenuti dalle autorità militari sotto l'accusa di tradimento della causa nazionale; alcuni sacerdoti esiliati, ed altri in procinto di esserlo; molti chierici dispersi; difficoltà per riaprire il seminario; viva eccitazione del popolo contro il clero separatista basco, ritenuto da molti responsabile dei lutti familiari e disastri economici che hanno afflitto quella disgraziata regione; numerose chiese distrutte e profanate, ecc. Tale è il tristissimo quadro che presenta quella Diocesi, un giorno tanto fiorente, per il governo della quale si rende oggi più che mai necessaria la presenza di un Vescovo: presenza che è anche vivamente desiderata dal clero ed autorità. In vista di tutto ciò, particolarmente delle gravi e complesse questioni colà sorte, la cui soluzione non ammette ulteriori indugi, e non potendo d'altra parte l'E.V. per il momento tornare in Spagna, il Santo Padre ha deciso di nominare provvisoriamente un Administrador Apostólico per la diocesi di Vitoria, designando a tal'uopo S.E.Mons. Francesco Saverio Lauzurica y Torralba, Ausiliare dell'Ecc.mo Arcivescovo di Valenza» (Carta nº. 3456/37, de Pacelli a Múgica, del 31 agosto 1937, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, f. 82*).

mismo mes. Esta decisión se la comunicó Pacelli a Múgica, con carta fechada el mismo día, dirigida a su residencia en la Casa de las religiosas Misioneras Franciscanas de Woluwe-Bruselas, Avenue Tervueren, nº. 268[69]. En su carta del 5 de septiembre, Múgica dijo:

«Dos veces he sido desterrado: la primera vez por la república española, recién implantada, porque con prudente-previo asesoramiento de los señores canónigos que formaban el Consejo de Vigilancia diocesana, dicté normas para elecciones, haciendo saber a mis diocesanos católicos que no podía favorecer con sus votos a los republicano-socialistas que en sus mítines, periódicos, manifiestos electorales, etc. combatían abierta y sistemáticamente a la Religión y a la Iglesia; pero entonces, el que era nuncio en España, Excmo. y Rvdmo. Sr. D. Federico Tedeschini, hoy dignísimo cardenal, me defendió tan empeñada y victoriosamente que logró del Gobierno de la república mi retorno a mi sede de Vitoria; para dicho Emmo. Sr. Cardenal mi eterna y encendida gratitud.

La segunda vez fui alejado de Vitoria por octubre del año pasado

69. «Eccellenza Reverendissima, Riferendomi al dispaccio di questa Segreteria di Stato nº. 3456, del 31 agosto u.s., ed alle cortesi lettere inviatemi dall'Eccellenza Vostra Rev.ma in data 5 e 6 Settembre corrente, mi occorre portare a conoscenza dell'Eccellenza Vostra che il santo Padre, avendo preso in esame le gravi ragioni che hanno persuaso Vostra Eccellenza a dare le sue dimissioni dalla Diocesi di Vitoria, Si è degnato di accettarle. Per quanto poi riguarda la conveniente sistemazione economica di Vostra Eccellenza, si è già assicurato che vi provvederà la diocesi anzidetta. Sono certo che il Signore Le concederà l'abbondanza delle sue consolazioni in questa così penosa rinuncia che Ella ha compiuta per il bene di tante anime. Ritengo pure utile aggiungere che Sua Santità ha provveduto alla cura pastorale di quell'importante e tanto cara diocesi con la nomina di un Administrador Apostólico nella persona di S.E. Monsignor Francesco Saverio Lauzirica (*sic*) y Torralba, già Ausiliare dell'Ecc.mo Mgr. Arcivescovo di Valenza. Ed ora che il grande sacrifizio è compito non credo che Le sarà difficile renderlo ancora più completo evitando ogni relazione con sacerdoti baschi residenti fuori del loro paese. La Santa Sede è stata pregata di farLe giungere una raccomandazione al riguardo, perché anche una semplice corrispondenza epistolare potrebbe compromettere seriamente il clero basco rimasto in Spagna. Tanto l'Ecc.mo Rappresentante Pontificio, quanto l'Ecc.mo Signor Cardinale Primate, si forzano di ottenere clemenza dal Generale Franco per il detto clero che è esposto ad accuse e recriminazioni. Nella piena fiducia che Vostra Eccellenza, nel Suo alto spirito di rassegnazione alla divina volontà e di devozione alla santa Sede, vorrà uniformarsi a questa penosa necessità di cose per amore degli stessi sacerdoti baschi che sono sotto processo, Le invoco da Dio i copiosi conforti in queste dolorose circostanze, e profitto della circostanza...» (Carta nº. 3674 de Pacelli a Múgica, Vaticano 18 septiembre 1937, AA.EE.SS, *Ibid., ff. 84-85*).

(de 1936), y ahora es la misma Iglesia la que me aparta del gobierno de mis fieles y de mi diócesis.

Con este motivo, Su Eminencia Reverendísima me recuerda las palabras que yo consigné en la carta de 22 de febrero de 1937: resolviera la Santa Sede lo que creyese más conveniente para la gloria de Dios y para la salvación de las almas de la diócesis de Vitoria. Nuevamente las suscribo; mas, me ha de permitir Su Eminencia Revdma. le diga hoy que la forma en que se han desarrollado los hechos referentes a este grave asunto me ilumina suficientemente para comprender que debo tomar ya una resolución definitiva.

En consecuencia de todo ello:

1º: *Renuncio definitivamente* a la sede y diócesis de Vitoria.

2º. Renuncio a toda esperanza de regir otra diócesis, porque el General Cabanellas, a raíz de mi salida de Vitoria, hizo alarde haberme echado él, de allí y me desprestigió para fuera de Vitoria, y porque el presente nombramiento de administrador apostólico me deja ante la opinión pública más y más desprestigiado para diócesis en que no me conozcan, como me conocen en Vitoria.

3º. Por las mismas razones *renuncio* asimismo al cargo de Presidente de la Unión Misional del Clero en España que la S. Congregación de Propaganda Fide me confió, haciendo constar aquí con humilde satisfacción que el número de cinco mil –5.000– socios con que constaba la Unión Misional del Clero, se ha elevado a diez y seis mil –16.000– durante mi presidencia.

En fin, acatando con gran respeto y resignación cristiana la soberana disposición del Santo Padre que me priva del gobierno de mi amadísima diócesis de Vitoria y recibiéndola como dolorosa prueba que el señor me envía, ruego a Su Santidad acepte las renuncias arriba expresadas y me conceda su Bendición Apostólica que me traiga el perdón de las faltas cometidas en el ejercicio de mi ministerio episcopal y aliento para entregarme más y más en los años de vida que me restan al negocio de la salvación de mi alma y para darme total y exclusivamente a Nuestro Santísimo Salvador, Jesús, hoy, única esperanza, único consuelo mío»[70].

Al día siguiente envió otra carta a Pacelli en la que defendió abier-

70. Documento 5.

tamente su actuación pastoral y la del clero diocesano de Vitoria con estas palabras:

> «... aseguro a Su Eminencia que, siempre sin cesar he rogado mucho por el triunfo del general Franco en España: dos rosarios enteros, mementos, etc.; pero, sin que esto obstase el que yo informara ante la Santa sede con entereza de Padre y Juez espiritual de mis hijos, de lo que juzgaba gravísimo mal para la causa de la Iglesia y de mi diócesis (...)
>
> El clero vasco, numerosísimo, siempre fue ejemplar con sus defectos y equivocaciones: ¡con qué celo y eficacia había fomentado toda piedad en el pueblo vasco!: es falso que hasta hoy se haya pervertido por centenares, aunque no sé lo que ocurrirá, si se le sigue tratando, como por lo visto parece, en plan premeditado hacerlo: cárceles, destierros, traslados, penas terribles para sacerdotes, todo lo decreta la autoridad militar, sin control de la autoridad eclesiástica y ésta ejecuta sus órdenes, con grande escándalo de los mismos sacerdotes que se creen inocentes y de los pueblos católicos que presencian tales cosas, sin que nadie proteste (...)
>
> Seguro que ningún sacerdote estaba *afiliado* al partido nacionalista vasco, porque todos los prelados de Vitoria hemos prohibido eficazmente tales alistamientos; más aun, el nacionalismo vasco no quería que se alistaran, como soldados de fila, en su partido.
>
> Es verdad que la *inmensa mayoría del clero* votó el Estatuto vasco, pero fue porque la *inmensa mayoría* de los católicos de Vizcaya y de Guipúzcoa, y muchos de Álava, lo votaron, y porque el estatuto concedía facultades útiles y provechosas, y dado el sesgo que iba tomando España era beneficioso para el País Vasco. El estatuto además no era separatista; al contrario, suponía siempre y como base fundamental la unidad de la Patria española. Y el haber votado el estatuto, he ahí uno de los grandes pecados que jamás perdonará al pueblo vasco el elemento antiestatutista, hoy árbitro de la situación de los blancos: era su programa y lo van cumpliendo al pie de la letra (...)
>
> Yo noté mucho cambio respecto de mi persona en el Eminentísimo Sr. Cardenal Gomá, desde que aseguró en público documento, sin contar para ello conmigo, que creía él interpretar bien mi mente particular en lo referente a los sacerdotes fusilados en Guipúzcoa[71]; caso en el que opiné deber advertirle que en

> aquel asunto particular mi sentir era lo contrario; le indiqué que vendría bien se hiciese pública mi diversidad de criterio, ya que tan expresadamente y en público se sacaba mi nombre en punto tan grave y delicado para mis sacerdotes y diocesanos. Desde aquel intercambio de impresiones, advertí ya en su misma correspondencia cosas bien distintas de las que antes había notado: antes iba bien mi asunto, luego mal, y ... así ha resultado al fin»[72].

Pacelli remitió ambas cartas Antoniutti para que manifestara su parecer al respecto[73], parecer que, efectivamente, Antoniutti dio el 26

71. En la segunda mitad de 1936, conquistada completamente Guipúzcoa por el ejército nacional, desde finales de septiembre, fueron condenados por tribunales de guerra y fusilados 14 sacerdotes y religiosos vascos, bajo la acusación de actividades políticas separatistas. Fueron los siguientes: Martín de Lecuona Echabeguren (p. 675); Gervasio Albizu Vidaur (pp. 93-94); José Adarraga Larburu (p. 78); José Ariztimuño Olaso (pp. 164-165); José Sagarna Uriarte (p. 1024); Alejandro Mendicute Liceaga (p. 783); José Joaquín Arín Oyarzabal (p. 162); Leonardo Guridi Arrázola (p. 595); José Marquiegui Olazábal (p. 746-747); José Ignacio Peñagaricano Solozabal (p. 885); Celestino Onaindía Zuloaga (p. 847); Jorge Iturricastillo Aranzabal (p. 642) y los religiosos José Otano Míguelez C.M.F. y Román de San José Urtiaga Elezburu O.C.D. Las páginas citadas remiten a mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, en el que ofrezco breves biografías de ellos. También las reproduzco en mi libro *Caídos, víctimas y mártires. La Iglesia y la hecatombe de 1936* (Madrid, Espasa-Calpe, 2008), pp. 242-249. Sobre los 14 sacerdotes y religiosos vascos fusilados por los nacionales véase la carta del obispo Múgica en la nota 55.

72. Documento 6.

73. Despacho nº. 3391/37 de Pacelli a Antoniutti: «Eccellenza Reverendissima, Facendo seguito al cifrato nº. 7 dell'11 c.m. concernente la nomina di S.E.Mons. Javier Lauzirica *(sic)* ad Administrador Apostólico ad nutum Sanctae Sedis per la Diocesi di Vitoria, qui acchiuse trasmetto all'Eccellenza Vostra Rev.ma, per Sua opportuna conoscenza, con preghiera di cortese ritorno, due lettere rimessemi dall'Ecc.mo Mons. Múgica in data 5 e 6 corrente mese. In tali lettere, Mons. Múgica, pur esprimendo la sua profonda pena nel dovere lasciare la direzione di codesti buoni fedeli, dichiara di sottomettersi umilmente alla augusta decisione del Santo Padre, presenta anzi alla Santa Sede «definitivamente» la sua rinuncia a la sede vescovile di Vitoria e prende una volta ancora la difesa di codesti infelici sacerdoti nazionalisti baschi. Il Santo Padre, come Le indicai con detto cifrato nº. 7, sarebbe disposto ad accettare la rinuncia in parola, nella supposizione che, attese le difficili condizioni in cui detto vescovo sembra trovarsi, codesta diocesi sia in grado di provvedere alla di lui conveniente sistemazione economica. A riguardo poi di quanto si espone nelle citate lettere, sarei grato all'Eccellenza Vostra se volesse farmi avere quei rilievi che crederà opportuni ed utili alla Santa Sede per rispondere al sullodato vescovo dimissionario. Profito dell'occasione per ringraziare l'E.V...» (AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, f. 72*).

de septiembre, rebatiendo muchas de las afirmaciones hechas por Múgica[74].

Lauzurica fue nombrado administrador apostólico «ad nutum Sanctae Sedis» y tomó posesión el 14 de septiembre e inmediatamente visitó a Franco, quien lo entretuvo durante media hora, alegrándose por su nombramiento y prometiéndole apoyar su obra de reconstrucción religiosa de Vizcaya. Para evitar que la prensa tocara argumentos delicados, especialmente en lo referente a Múgica, Antoniutti pidió al presidente de Comité de Propaganda y censura que diera el anuncio del nombramiento del administrador apostólico sin otros comentarios o alusiones. Y así se hizo. Según Antoniutti, el nombramiento de Lauzurica fue bien acogido por el clero y la población[75]. A Múgica le fue concedida a una pensión no inferior a las mil pesetas mensuales a cargo del erario diocesano.

Pocos días después de la dimisión de Múgica, llegó a San Sebastián su hermano Celedonio, sacerdote, que había marchado a Roma con el obispo tras la entrada de las tropas nacionales en la capital de Vizcaya. Don Celedonio hizo abierta campaña de separatismo vasco y llegó a engañar a varios párrocos sobre la autenticidad de una carta escrita por su hermano el obispo sobre la cuestión vasca. Contra él había una orden de captura por sus actividades políticas y por la difusión de noticias falsas sobre la guerra. Su regreso a España, tras al nombramiento del nuevo administrador apostólico de Vitoria, dio lugar a muchos comentarios y a suposiciones disparatadas. Nada más llegar a San Sebastián, el gobernador militar de aquella ciudad presentó a la autoridad eclesiástica una serie de acusaciones contra dicho sacerdote, haciendo saber que no podía dejarlo en libertad. Por ello se le aconsejó que saliera inmediatamente de España, porque si permanecía sería procesado. Además, habló sin reticencia de la dimisión de su hermano, por lo que se supo cuanto había permanecido hasta entonces en secreto. Por ello Antoniutti pidió que se hiciera pública y oficial la dimisión de Múgica[76], a quien se le concedió el título de obispo de Cinna[77].

74. Despacho nº. 30/37 (Documento 8).

75. Despacho nº. 29/37 (Documento 7).

76. Despacho nº. 31/37, de Bilbao, 1 octubre 1937 (Documento 9).

77. «A Sua Eccellenza Reverendissima Monsignor Mateo Múgica y Urrestarazu, Vescovo titolare di Cinna, presso Suore Missionarie Francescane. Avenue Tervueren, 268. Woluwe-Bruxelles (Belgique). Eccellenza Reverendissima, In assenza

Su exilio terminó gracias a las gestiones realizadas por su amigo el sacerdote Pío Montoya ante el ministro de Asuntos Exteriores, Alberto Martín Artajo. Montoya había pasado cinco conviviendo con el obispo, y habiendo regresado del exilio, al agradecerle al ministro su repatriación, le habló de la situación del anciano obispo exiliado, cuya situación desprestigiaba al gobierno español y a las más elementales normas de la convivencia civil, y apeló a los sentimientos humanitarios del ministro, diciéndole que no le «parecía ni sacerdotal, ni cristiano, ni tan siquiera humano, conociendo su reciedumbre cristiana, silenciar la situación del señor Obispo, venerable Prelado, casi ciego, a quien se le deja morir en el ostracismo, sin otorgarle el consuelo de que termine sus contados días de existencia bajo la solera familiar, imponiéndole la condición onerosa del extrañamiento del hogar, en caso de repatriación»[78].

Martín Artajo comunicó la autorización concedida por el Gobierno al regreso de Múgica[79] y su exilio terminó el 22 de mayo de 1947, a las 11 de la mañana, cuando llegó a la frontera de Irún. En la tarde de ese mismo días se trasladó a Zarauz, donde pasó los últimos veinte años de su vida, completamente ciego. Durante algo más de un mes su residencia estuvo controlada por la policía, «que tomaba cuenta de

---

dell'Eminentissimo Superiore, mi onoro partecipare all'Eminenza Vostra Reverendissima che, a seguito delle dimissioni dell'Eminenza Vostra dalla sede vescovile residenziale di Vitoria Sua Santità si è degnata trasferire Vostra Eccellenza Reverendissima alla sede vescovile titolare di Cinna. Tale nomina viene pubblicata dall'Osservatore Romano come Vostra Eccellenza può vedere dal comunicato che mi faccio dovere di inviarle, unito alla presente, per Sua conoscenza. Il grave sacrificio che il Signore Le ha chiesto in queste dolorose circostanze e che Vostra Eccellenza ha compiuto con tanta devozione al Santo Padre, in una luce del tutto soprannaturale, non mancherà di attirare copiose grazie sulla sua diletta diocesi e sull'intera cattolica Spagna. Nel assicurarLa pertanto delle mie preghiere perché Iddio premi anche quaggiù con celesti conforti le sue sofferenze, profitto volentieri dell'incontro per raffermarmi con sensi di devoto ossequio dell'Eccellenza Vostra Reverendissima dev.mo servitore † G. Pizzardo, Arciv. t. di Nicea» (Carta nº. 4134/37 de Pizzardo a Múgica 1937, del 12 de octubre de 1937, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, f. 117*, minuta mecanografiada).

78. Carta de Pío Montoya al ministro de Asuntos Exteriores, Alberto Martín Artajo, enero de 1947. Cf. F. Rodríguez de Coro, «La repatriación de don Mateo Múgica en la España de la posguerra»: *Scriptorium Victoriense* 27 (1980) p. 73.

79. Carta de Alberto Martín Artajo a Pío Montoya, Madrid 27 de enero de 1947 (*Ibid.*, pp. 77-78).

los que entraban a visitarme; les salió mal la cuenta; vieron que se equivocaron. Como os podéis suponer, yo muy bien, contento con la santa paz y tranquilidad; las visitas continúan; han venido gentes de todas clases y tribus, y amigos muy queridos muchos de ellos»[80]. Mateo Múgica murió el 27 de octubre de 1968.

El obispo de Zamora, Manuel Arce, nombrado obispo de Oviedo en 1938

La diócesis de Oviedo fue de una de las que más sufrieron la persecución religiosa en apenas un año de dominio republicano. Según datos de recogidos por Antoniutti, que visitó personalmente Asturias, más de 500 iglesias fueron destruidas, 104 sacerdotes y 25 religiosos fueron asesinados y unos diez mil ciudadanos de derechas asesinados. A estos datos hay que unir los de la revolución comunista de 1934, agravados por la lucha sistemática y estudiada contra toda actividad religiosa. Los desastres morales de esta situación fueron tremendos desde el punto de vista moral y religioso, pudiendo decirse que se trataba de una diócesis desolada, uniendo a estas calamidades la muerte del obispo Echeguren Aldama en accidente automovilístico dos meses antes de la liberación de la ciudad. El vicario capitular no estaba en condiciones de gobernar la diócesis[81]. Por ello era urgente nombrar un nuevo obispo, que podía ser nuevo o de traslado. Antoniutti aconsejó la segunda opción y presentó como candidato a Manuel Arce Ochotorena[82], obispo de Zamora, que reunía cualidades y experien-

80. Carta de Múgica a Montoya, Zarauz 4 de julio de 1047 (*Ibid*. p. 91).

81. Despacho nº. 52/37 (Documento 10).

82. Manuel Arce Ochotorena (Ororbia, Navarra, 18 julio 1879 - Tarragona, 16 septiembre 1948). A los doce años ingresó en el Seminario Conciliar de Pamplona donde cursó con brillantez tres años de Humanidades, tres de Filosofía y otros tres de Teología. Completó su formación teológica en el Seminario Pontificio de Zaragoza (1900-1902). Allí consiguió el doctorado en Teología. Becado por su diócesis fue enviado a Roma donde estudió Derecho Canónico, Sagrada Escritura y Lenguas Orientales en la Pontificia Universidad Gregoriana (1902-1905), habiendo obtenido, además, el doctorado en Filosofía por la Academia de Santo Tomás de Aquino (1904) y el doctorado en Derecho Canónico por la referida universidad (1905). En el Colegio Español de la Ciudad Eterna se ordenó de sacerdote el 17 de julio de 1904. Al regresar a su diócesis ejerció la enseñanza en el Seminario Conciliar de Pamplona desde 1905 hasta 1923, explicando primero las asignaturas de cuarto curso de Latín y Hu-

cia. Gomá dijo de él que era: «Hombre de fuerte talento y cultura. Ha hecho estudios de derecho y de teología en Roma. En Pamplona se

manidades, después Liturgia y primer curso de Filosofía y, por último, Instituciones Canónicas. Entre tanto, ganó la canonjía doctoral de la catedral pamplonesa el 9 de mayo de 1914. En 1928 la nunciatura apostólica lo presentó a la Santa Sede para que fuese nombrado administrador apostólico de Ciudad Rodrigo, con carácter episcopal, ya que Ciudad Rodrigo era una diócesis en vías de extinción, en virtud del Concordato de 1851, y por ello no tenía obispo propio sino solo administradores apostólicos. Sin embargo, él opuso razones personales y familiares - y, en concreto, la grave enfermedad de su anciana madre - y no aceptó este nombramiento que, aquellas circunstancias, era de libre designación de la Santa Sede, sin intervención alguna de la Corona ni del Gobierno. Ante las insistencias del nuncio Tedeschini, que le consideraba buen candidato, fue preconizado por el papa Pío XI obispo de Zamora el 5 de febrero de 1929. Durante su estancia en Zamora tuvo que desarrollar su ministerio en dos momento históricos particularmente difíciles para la Iglesia; primero los años de la República, en los que no faltaron incidentes y atentados que llegaron a poner en peligro, en algún momento, la vida misma del obispo, y después durante la guerra civil, sobre la que escribió una carta pastoral en la que, secundando las iniciativas del papa Pío XI y de muchos obispos y sacerdotes, promovió la reconciliación espiritual y la paz para restañar las heridas provocadas por el conflicto bélico entre los españoles. El 22 de febrero de 1938 fue nombrado obispo de Oviedo, sin intervención alguna del poder civil. La máxima preocupación de Arce se centró en la tarea de reconciliación espiritual a fin de cicatrizar las heridas de la guerra civil y, para ello, promovió las misiones parroquiales, que se organizaron en multitud de pueblos y ciudades de la diócesis, que él recorrió en su casi totalidad. También gestionó con gran diligencia la reintegración de la imagen de Covadonga a Asturias. Otra iniciativa suyo muy novedosa y de gran envergadura fue construcción de un seminario modelo, capaz de albergar a 600 alumnos internos. Sus ideales quedaron consignados en su carta pastoral publicada el 7 de mayo de 1942, y su realización comenzó siete días más tarde, con la colocación de la primera piedra, pero cuando se inauguró, él ya no era obispo de Oviedo, ni siquiera vio el funcionamiento del primer pabellón en los comienzos del curso 1945-1946. También promovió la reconstrucción de los templos destruidos. Mientras fue obispo de Oviedo, conservó la administración apostólica de la diócesis de Zamora hasta el 19 de octubre de 1944, tras su nombramiento como arzobispo metropolitano de Tarragona. Pío XII el 18 de febrero de 1946 le honró con la púrpura cardenalicio. El 27 de abril de 1947 intervino en calidad de legado «a latere» en la solemne fiesta de la entronización de la Virgen de Montserrat en el nuevo trono que la piedad de los catalanes había ofrendado a su patrona en el célebre monasterio benedictino del mismo nombre. El 27 de diciembre de 1947 presidió en Barcelona el congreso internacional de las congregaciones marianas, en 1948 organizó una santa misión en Tarragona y el 6 de mayo de 1948 clausuró en Barcelona el centenario del obispo de Vich, José Torras y Bages, considerado el «padre espiritual» de la Cataluña contemporánea. Cf. «Datos biográficos del llmo. y Rvdmo. Sr. Dr. Manuel Arce», en *Boletín Oficial del Obispado de Zamora,* 66 (1929), pp. 191-193;

conserva de él buenísimo recuerdo. se le indicó varias veces para una sede antes de que aceptase la se actualmente ocupa, y siempre resignó los ofrecimientos que autorizadamente se le hicieron. En un abnegado y virtuoso pastor. En visita personal, el Sr. Obispo de Zamora me dijo que estaría dispuesto a sacrificar los años que le quedaran de energía física para emplearlo en la reconstrucción de la diócesis de Oviedo, a la que tiene especial afecto por haber pasado allí largas temporadas».

Buenos informes dieron de él el arzobispo Muniz[83] de Santiago, de quien Arce había sido vicario general en Pamplona, y el superior de los jesuitas. Fue muy recomendado por Antoniutti[84].

El traslado de Arce de Zamora a Oviedo fue comunicado al encargado de negocios del Gobierno de Salamanca un día antes de su publicación. Hasta ese momento la comunicación se había hecho hacia las 13 horas, pero parecía un gesto de mayor cortesía comunicarlo por lo menos 24 horas antes. Algo semejante había hecho la S.C. de Propaganda Fide al comunicar al Gobierno francés el nombramiento del arzobispo de Saigón en enero de 1938. Por ello, el cardenal Pacelli decidió que en adelante se siguiera la misma praxis[85].

El obispo de Tuy, Antonio García, nombrado arzobispo de Valladolid en 1938

Valladolid quedó vacante el 16 de mayo de 1937 por fallecimiento del arzobispo Remigio Gandásegui[86]. El 26 de diciembre[87] Antoniutti

«Necrología del Emmo. Sr. Cardenal Manuel Arce y Ochotorena», en *Boletín Oficial Eclesiástico del Arzobispado de Tarragona*, 1948, pp. 523-562; A. Viñayo, *El Seminario de Oviedo Apuntes para el primer siglo de su historia, 1851-1954* (Oviedo, 1955), pp. 128-134, 150 y 166; J. Ibarra, *Biografías de los ilustres navarros del siglo XIX y parte del XX* (Pamplona, 1953), pp. 18-20; J. Goñi, «Arce Ochotorena, Manuel», en *Diccionario de Historia Eclesiástica de España. Suplemento* I (Madrid, Consejo Superio de Investigaciones Científicas, 1987), pp. 41-42;

83. Tomás Muniz (o Muñiz) de Pablos (1874-1948) en 1928 fue preconizado obispo de Pamplona y en en 1935 trasladado como arzobispo a Santiago de Compostela.

84. Despacho nº. 69/37 (Documento 11).

85. Así consta en un apunte autógrafo de Tardini del 27 enero 1938 (AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 916, fasc. 325, ff. 64-64v*).

se ocupó de la provisión de esta sede, considerada como una de las mejor organizadas de España y de las más fáciles de administrar, pues contaba solamente con 96 parroquias, distribuidas a breve distancia de la capital, consideraba uno de los centros más religiosos de la España nacional. Quizá por estas razones, algunos obispos le propusieron al delegado apostólico que fuesen trasladados a ella el arzobispo de Valencia, Prudencio Melo[88], que tenía 78 años, o el de Burgos, Manuel de Castro, que contaba con 74 y estaba lleno de achaques porque había sufrido tres ataques de apoplejía; o también los obispos de Córdoba[89], de 74 años, enfermo y casi imposibilitado, o el de Tortosa, Félix Bilbao[90], de 75 y enfermizo. Prevalecía en estas indicaciones, el criterio muy difundido en España de que para la provisión de las sedes metropolitanas debía ser tenida en cuenta la antigüedad en el episcopado más que los méritos y la capacidad de gobernarla. Sin embargo, tanto el vicario capitular como algunos eclesiásticos de Valladolid le pidieron a Antoniutti que fuse nombrado un arzobispo con capacidad y fuerza física para que pudiera atender personalmente al ministerio y dar una nueva orientación a una archidiócesis que había sido gobernada, durante los últimos años, por arzobispos que pocas veces se dejaban ver por el pueblo.

Antoniutti presentó la siguiente terna: Antonio García y García[91],

86. Remigio Gandásegui y Gorrochátegui (1871 - Valladolid, 1937), fue obispo de Ciudad Real y Segovia y arzobispo de Valladolid entre 1905 y 1937.

87. Despacho nº. 68/37 (Documento 12).

88. Prudencio Melo y Alcalde (1860 – 1945) en 1913 fue preconizado obispo de Vitoria, en 1917 fue trasladado a Madrid y en 1923 fue nombrado arzobispo de Valencia.

89. Adolfo Pérez Muñoz (1864 - 1945), obispo de Badajoz (1913-1920) y de Córdoba (1920-1945).

90. Félix Bilbao Ugarriza (1873-1943), en 1924 fue nombrado obispo auxiliar del prelado de Tortosa, a quien sucedió al año siguiente en la sede episcopal. Dedicó especial atención a la Acción Católica, siendo nombrado en marzo de 1935 Consiliario de la misma.

91. Antonio García y García (Bullas, Murcia, 1880 – Valladolid, 1953) .En el Colegio de San José cursó Latín y Filosofía, asistiendo asimismo a las clases del Seminario diocesano de Murcia. A los dieciséis años fue enviado al Colegio Español de Roma, y en la Universidad Gregoriana obtuvo los grados de doctor en Filosofía, Derecho Canónico y Teología. Fue ordenado de sacerdote en 1904, y después desempeñó varios cargos en la curia episcopal de su diócesis. A los treinta y tres años fue penitenciario de Málaga y profesor del Seminario. En 1930 fue nombrado obispo de Tuy y en 1933 le fue confiada por la Santa Sede la administración apostólica de la

obispo de Tuy; Enrique Pla y Deniel[92], obispo de Salamanca, y Leopoldo Eijo y Garay[93], obispo de Madrid-Alcalá.

---

archidiócesis compostelana. En 1938 fue trasladado a la sede arzobispal de Valladolid, y a finales del mismo año, nombrado por la Nunciatura Apostólica presidente de la Comisión episcopal de Seminarios. Durante su vida apostólica demostró dotes de virtud, talento y gobierno siendo activísimo del confesionario, del púlpito y de la pluma. Al frente de la archidiócesis vallisoletana impulsó la obra del santuario nacional de la Gran Promesa, llevando personalmente un gran proyecto de ampliación, cuyo primer paso fue la fundación del Carmelo de Cristo Rey. Este prelado era considerado poco adicto al Régimen, si bien nunca había escrito nada en contra de él ni tenido actitudes o gestos adversos, pero no escondía su diversidad de criterio y no ahorraba algunas críticas. Su situación era muy delicada porque en Valladolid existían un grupo muy activo de falangistas radicales y una radio falangista en constante y dura polémica con las emisoras extranjeras; los falangistas hubieran deseado una apoyo más decisivo por parte del arzobispo y veían con sospecha las relaciones que este mantenía con el embajador inglés Samuel Hoare. En 1946, el arzobispo, sin haber sido previamente consultado, fue nombrado procurador en Cortes, y, aunque en un primer momento dudó sobre si aceptar o no el cargo, prefirió no rechazarlo para que el gesto no fueran interpretado como ofensa o desafío contra el Jefe del Estado. A principios de 1947 publicó una pastoral, titulada *Oración, vigilancia, sobriedad*, en la que justificó el "Alzamiento Nacional con su esencia y en sus líneas fundamentales» y declaró que en su conjunto « fue un Alzamiento Nacional legítimo, justísimo, para la defensa de la Religión y de la Patria». Con ello - dijo - no intentaba justificar todos los episodios, porque en las cosas humanas y, especialmente en las grandes convulsiones políticas, religiosas y sociales se mezclan siempre elementos no dignos de aprobación «pero que no violan ni pervierten el conjunto hasta el punto de quitarle su naturaleza y hacerlo reprobable». Por ello exhortaba a sus fieles a rezar y a trabajar para que «aquello» (el régimen republicano) no vuelva, y para que «esto» (el nuevo Régimen) se perfeccione y se purifique en lo que es necesario. Esta pastoral fue considerada como la expresión del acercamiento del arzobispo de Valladolid al Régimen, y en vísperas del Referéndum publicó una circular en la cual, después de haber declarado que no debía existir contradicción entre Antonio García, procurador en Cortes, y Antonio García, arzobispo de Valladolid, afirmó: «1º, que procede el votar la Ley sucesoria; 2º, que procede el votarla en conciencia, esto es, bajo la mirada de Dios, que nos ha de juzgar; 3º, y que según nuestra conciencia de ciudadano español y de arzobispo, procede votarla favorablemente" («B. O. E. del Arzobispado de Valladolid» 82 [1947] 1-8, 108-109). Es decir, que el arzobispo no sólo insistió sobre la obligatoriedad de ir a las urnas por deber de conciencia, sino que indicó abiertamente a sus fieles cual debía ser el voto. Esto provocó muchos comentarios desfavorables, ya que las declaraciones del prelado fueron consideradas como una imposición a la conciencia libre de los ciudadanos.

92. Enrique Pla Deniel (1876 - 1968), fue obispo de Ávila (1918 - 1935) y Salamanca (1935-1941) y arzobispo de Toledo y primado de España (1941-1968). En 1946 fue creado cardenal del título de San Pedro *in Montorio.*

La elección recayó sobre el primero de ellos, porque a Pla se le quería dejar para la provisión de una diócesis catalana, cuando aquel territorio fuese liberado, ya que Pla era catalán y, al mismo tiempo, muy leal al Gobierno nacional. Por otra parte, se encontraba ya en una diócesis que era casi más importante que Valladolid, y donde estaba trabajando mucho pastoralmente, sabiendo mantener, al mismo tiempo, muy buenas relaciones con las autoridades gubernativas y culturales.

El obispo de Madrid se encontraba en una situación muy delicada, como la de otros obispos que tenían parte de su territorio controlado por los rojos. La parecía oportuno trasladar a un obispo en estas circunstancias, mientras sus fieles estaban pasando la dolorosa prueba de la persecución bajo el dominio de los republicanos, porque podría parecer un abandono de su grey. No produciría buena impresión el paso de un obispo de la zona roja a la nacional.

Por todo ello, parecía aconsejable el trasladado de Antonio García, que era uno de los obispos de mayor prestigio en aquellos momentos. Se había formado en Roma en el Colegio español y había desempeñado importantes cargos en las diócesis de Málaga y Murcia y después en Ávila y Madrid, como vicario general. Desde hacía siete años era obispo de Tuy y llevaba un año de administrador apostólico de Santiago de Compostela. Había dado mucho impulso al Seminario diocesano y a la organización de la Acción Católica. Era muy activo en el ministerio pastoral, no limitándose solo a las visitas y predicación sino también editando obras de carácter religioso y social. Era muy estimado en los ambientes sociales y tenía buenas relaciones con las autoridades locales. Según el cardenal Gomá: «Don Antonio García, obispo de Tuy, es hombre lleno de cualidades excepcionales, según referencias añejas que de él tengo: talento, don de gentes, vasta cultura, trabajador incansable en la administración y en el apostolado de la palabra y de la pluma: tales son sus cualidades más salientes. Toda vez que hay que 'renovar' el cuerpo de Reverendísimos Metropolitanos, ancianos y achacosos en su mayor parte, creo que podría indicársele ventajosamente para la sede y arzobispado de Valladolid». Buenos informes dieron también de él su metropolitano, el

93. Leopoldo Eijo Garay (1878 - 1963), fue obispo de Tuy (1914-1917), Vitoria (1917-1923) y Madrid-Alcalá (1923-1963). En 1946 Pío XII le nombró Patriarca de las Indias Occidentales, sede meramente titular.

arzobispo de Santiago, y los obispos de Pamplona, Olaechea, y Salamanca, Pla, que le consideraba muy apto y competente para esta promoción. Antoniutti recomendó su nombramiento porque por aquellas fechas, nadie hablaba de cuanto había dicho de él Tedeschini en 1935, al proponerle como candidato para Málaga, acusándole de excesiva credulidad en cuestiones de misticismo y de revelaciones de una religiosa de Tuy, que tuvo que marcharse de repente de aquella ciudad[94].

El Padre Carmelo Ballester, obispo de León en 1938

Para la diócesis de León, vacante desde hacía más de un año, por fallecimiento del obispo José Álvarez Miranda[95], ocurrido el 4 de marzo de 1937, Antoniutti propuso, el 26 de diciembre de 1937[96], la siguiente terna de candidatos: P. Carmelo Ballester Nieto[97], Paúl, superior de las Hijas de la Caridad en España; Cipriano Fernández Hijosa[98], canónigo penitenciario de la catedral de Valladolid, y Salva-

94. Cf. mi artículo «Los nombramientos de obispos en España durante la Segunda Republica»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 85 (2012) 143- 629.

95. Obispo de León desde 1913 hasta 1937.

96. Despacho 70/37 (Documento 14).

97. Carmelo Ballester Nieto (Pozo Estrecho, Murcia, 15 febrero 1881 † Madrid, 1 febrero 1949), inició los estudios sacerdotales en el Seminario Conciliar de Murcia; pero a los diecisiete años ingresó en la Casa Madre de la Congregación de la Misión (PP. Paúles), situada en París, donde terminó la carrera eclesiástica, especializándose en Sagrada Escritura, en cuyos estudios había de adquirir pronto un renombre y una autoridad muy destacados. A raíz de su ordenación sacerdotal, en 1903, le destinaron sus superiores a Portugal, donde permaneció dieciséis años, realizando una intensa labor apostólica y de magisterio; sobre todo desde que la revolución de 1910 suprimió en el vecino país las Congregaciones, a cuya calamidad hizo frente el P. Ballester creando numerosas escuelas que continuaron la obra educadora de las Ordenes Religiosas. En enero de 1919 regresó a España con el cargo de subdirector de las Hijas de la Caridad, "de hábito gris", pasando a director de las mismas en agosto de 1924, cargo que desempeñó hasta su promoción al Episcopado en 1938, como obispo de León. Cinco años después, en 1943, era trasladado a la diócesis de Vitoria. Tras ocupar durante cinco años la sede alavesa fue nombrado en 1948 arzobispo de Santiago de Compostela, pero no llegó a tomar posesión, falleciendo en Madrid en 1949 siendo enterrado en la Catedral de María Inmaculada, de Vitoria.

98. Cipriano Fernández Hijosa (Osorno, Palencia, 23 septiembre 1877 - Valladolid, 24 diciembre 1946), hizo los estudios eclesiásticos en el seminario de Palencia

dor Napal Barace[99], párroco de Ochagavía (Pamplona). El nombramiento recayó en el primero de los tres, debido a los excelentes infor-

y se licenció en teología en la universidad pontificia de Burgos. Se ordenó de presbítero el 1 de junio de 1901 y durante varios años fue coadjutor y cura ecónomo de Villaramiel y más tarde de la parroquia de San Miguel, de Palencia, y estuvo cuatro cursos de profesor del seminario de Palencia; desde 1913 a 1917 fue canónigo magistral de Osma y en 1917 fue nombrado rector del seminario de El Burgo de Osma hasta que el mismo año fue elegido canónigo penitenciario de Valladolid y desde 1921 fue profesor de teología moral, materia que había explicado también en el seminario de Osma. Se dedicó con mucho celo a la prensa católica, a la Acción Católica Agraria, a la dirección de asociaciones piadosas, a la predicación de sermones y retiros espirituales y al ministerio de la confesión. Sacerdote de mucho prestigio por su celo pastoral, fue propuesto en octubre de 1934 como idóneo para al episcopado por los obispos de la provincia eclesiástica de Burgos. Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX,* p. 458.

99. Salvador Napal Barace (Ochagavía, Navarra, 18 diciembre 1894 - Burlada, Navarra, 30 abril 1968), estudió los tres primeros años de latín y humanidades en la preceptoría de su pueblo natal, presentándose cada año a examinarse en el seminario de Pamplona. Los restantes cursos de la carrera eclesiástica los hizo en la universidad Pontificia de Comillas, donde obtuvo el grado de doctor. Recibió la ordenación sacerdotal en el año 1918. En octubre del mismo fue nombrado regente de la parroquia de entrada de Vidángoz, en el valle de Roncal. Después de dos años, habiendo quedado vacante la misma parroquia, y aprobados los ejercicios literarios del concurso general a parroquias, el 5 de septiembre de 1920 se le adjudicó en propiedad la parroquia de Vidángoz. En noviembre de 1921 opositó a una canonjía vacante en la catedral de Pamplona, solicitada también por otros ocho sacerdotes, pero no consiguió la prebenda. De Vidángoz pasó como cura ecónomo a la parroquia de Ochagavía, su pueblo natal. Por segunda vez tomó parte en el concurso general a parroquias, que se llevó a cabo esta vez en el refectorio de la catedral de Pamplona en los días 24 y 25 de septiembre de 1929; el prior y cabildo de la colegiata de Roncesvalles hicieron uso del derecho de patronato eclesiástico, que la colegiata todavía poseía, y le presentaron para la parroquia de ascenso de Ochagavía, que la venía rigiendo interinamente, y el obispo Muniz lo nombró párroco propio de la referida parroquia el 25 de marzo 1930. Dado que era buen conocedor de la lengua vasca, fue nombrado en 1935 miembro de la comisión traductora del catecismo de la doctrina cristiana del padre Astete en dicho idioma. En octubre de 1939 fue nombrado profesor de religión del instituto femenino Príncipe de Viana, de Pamplona, renunciando a la parroquia de Ochagavía el 21 de noviembre del mismo año. Fue confesor ordinario del seminario mayor de Pamplona. Tuvo buenas dotes de orador. Publicó *El mejor amigo. Puntos para un cuarto de hora de meditación sobre la Pasión de Nuestro Señor Jesucristo* (Pamplona 1929), contiene 219 meditaciones, en las que campean las aplicaciones eucarísticas, escritas en un estilo limpio y nada vulgar; *Historia y Novena de Nuestra Señora de Muskilda* (Pamplona 1932); *Manual de instrucción religiosa* (Pamplona 1945), en colaboración con Nicasio Albéniz y prólogo de Mons. Zacarías

mes que de él dio el delegado apostólico y a las insistencias que hizo para que fuese nombrado.

Antoniutti conoció personalmente a Ballester y tuvo ocasión de encontrarse con él varias veces, sacando la impresión de que era un óptimo religioso, piadoso, culto, activo y que se presentaba muy bien físicamente tanto por su buena salud como por sus modales. Contaba entonces con 55 años de edad. Era autor de algunas publicaciones de carácter ascético, entre ellas de dos ediciones con buenos comentarios a la *Imitación de Cristo* y al Nuevo Testamento, demostrando ser experto en Sagrada Escritura. De estas obras se hicieron varias ediciones y fomentaron la piedad cristiana. Estaba al corriente de los asuntos de la Iglesia en España por haber sido colaborador del nuncio Tedeschini, quien le había hablado en Roma a Antoniutti de él señalándoselo como uno de los posibles candidatos al episcopado. Esto había encontrado plena confirmación en los informes que Antoniutti recabó del cardenal Gomá, de quien era buen amigo y con el que se relacionaba con cierta frecuencia. Gomá dijo que Ballester había demostrado gran prudencia al desempeñar el espinoso cargo de director general de las Hijas de la Caridad. Gomá consideraba que podría ser «un abnegado y virtuoso pastor» de la diócesis de León, «donde se conserva todavía gran caudal de fe y piedad cristinas». Informes parecidos dio el obispo de Madrid-Alcalá, Eijo Garay, quien consideraba a Ballester muy apto para el episcopado, llegando a decir que «bajo su gobierno cualquier diócesis ganaría mucho». El obispo de Pamplona, Marcelino Olaechea, le conocía mucho porque Ballester residía habitualmente en Pamplona, y confirmó los informes anteriores. Y lo mismo dijeron los obispos de Zamora, Manuel Arce, Santander, José Eguino y Vitoria, Mateo Múgica, haciendo amplios elogios suyos y diciendo que lo consideraban *meritissimus* para una sede episcopal.

Del segundo candidato, el delegado apostólico envió a Roma un *curriculum* preparado por el vicario capitular de Valladolid, en el que se decía:

> «Es de buena índole, excelente trato, amena conversación y finos modales. Su porte y vestir es modesto. Hizo brillantemente

de Vizcarra, siete tomos; *Manual Eucarístico* (Pamplona 1946), en colaboración también con Nicasio Albéniz y prólogo del obispo Marcelino Olaechea, quien elogió la labor de los autores y recomendó la lectura del libro. Cf. *Ibid*., pp. 828-829.

> sus estudios eclesiásticos en el Seminario Conciliar de Palencia. graduándose de bachiller y licenciado en Sagrada Teología en la Universidad Pontificia de Burgos. Goza de muy buena salud y, que yo sepa, no padece ninguna enfermedad hereditaria. Recibió las sagradas órdenes en Palencia en el año 1904. No ha ingresado jamás en ninguna orden religiosa. Fue ecónomo de Villameriel (Palencia), y rigió más tarde la populosa parroquia de San Miguel de dicha capital, de donde pasó, mediante oposición, a ser canónigo magistral de la S.I.C. de Osma, y en 1917 logró, mediante nueva oposición, la prebenda de oficio penitenciaría de Valladolid. De referencia puedo afirmar que desempeñó satisfactoriamente los cargos enumerados antes de su venida a Valladolid: y de ciencia propia afirmo que trabaja muy asiduamente en su confesionario en la catedral desde las primeras horas de la mañana y durante las horas canónicas, pues concurren a él muchos fieles; y aun le queda tiempo para explicar su cátedra diaria de Teología Moral en el Seminario, y para presidir quincenalmente las conferencias morales y litúrgicas del clero de esta capital. Su fama y reputación son inmejorables. Es de íntegra vida sacerdotal, dotado de mucho celo y espíritu apostólico. Tiene buena experiencia en la gestión de los negocios; lleva muchos años de consiliario de hacienda del seminario. Madruga, acude muy solícito a su oficio; predica con unción, trabaja asiduamente en la Acción Católica. Le tengo por varón prudente y de consejo, acompañándome en tal juicio la voz y fama: por todo lo cual es de esperar que sería un excelente prelado, si Su Santidad se dignara nombrarle».

El cardenal Segura, que le conoció personalmente cuando fue obispo auxiliar de Valladolid, confirmó los buenos informes anteriores y lo mismo hizo el arzobispo de Burgos, Manuel de Castro, oriundo de Valladolid, añadiendo que era «muy versado en ciencias eclesiásticas, buen teólogo y moralista, gran predicador espiritual, director de muchas asociaciones, consiliario de Acción Católica: de trato muy afable, sin pretensiones ni orgullo. Hoy es el que más predica en Valladolid y de los de más prestigio entre el clero». El obispo de Teruel, por su parte, beato Anselmo Polanco[100], confirmó que Hijosa reunía

100. Beato Anselmo Polanco Fontecha, O.S.A. (Buenavista de Valdavia, León, 16 abril 1881- Pont de Molins, Gerona, 7 febrero 1939, nombrado obispo de Teruel-Albarracín en 1935. Cf. mi libro *Mártires del siglo XX en España* (Madrid, BAC, 2013), I, pp. 579-594.

todas las condiciones propias del caso y lo mismo dijo el arzobispo de Granada.

Del tercer candidato, Salvador Napal, el obispo de Pamplona dio muy buenos informes, pues era considerado «muy bueno y competente», siendo original del Ochagavía, donde había nacido el 18 de diciembre de 1894. Hizo todos los estudios eclesiásticos en el seminario de Comillas, con brillantísimas notas, consiguiendo el doctorado en filosofía y teología. Ordenado sacerdote en 1918, desempeñó el ministerio durante cinco años en la parroquia de Vidangoz y después fue trasladado a su parroquia natal. Sacerdote íntegro, piadoso y de sana doctrina y adhesión a la Santa Sede, era sin duda alguna idóneo para el episcopado. El arzobispo de Santiago, Tomás Muniz, que fue obispo de Pamplona, dijo de él que «fue siempre sumamente dócil a sus superiores, cuyas instrucciones ejecutaba con ardiente celo. Vida eclesiástica aureolada de ejemplaridad, muy competente en ciencias eclesiásticas. Escritor de libritos de divulgación ascética. Tengo el convencimiento de que sería un excelente obispo de cualquier diócesis». Y el superior de los jesuitas, que fue profesor suyo en Comillas, afirmaba que era «un sacerdote excelente espíritu, de buena formación y trabajador. Se ha ganado el afecto de profesores y estudiantes del Seminario».

El Gobierno Nacional de Salamanca se quejó porque la Santa Sede había hecho públicos estos nombramientos episcopales para diócesis vacantes sin haberle advertido previamente[101]. El Marqués de Aycinena, Encargado de Negocios[102], presentó una protesta verbal con motivo del nombramiento del obispo de León, Carmelo Ballester, a la que respondió puntualmente la Secretaría de Estado rechazando las afirmaciones contenidas en la misma y que se referían a la pretendido

101. Despacho nº. 218/38 de Antoniutti a Pacelli (Documento 16)

102. El 7 de junio de 1937 llegó a Roma, en sustitución de Magaz, un diplomático como Encargado de negocios del Gobierno Burgos, el Marqués de Aycinena, Pablo de Churruca y Dotres (1882-1968), quien el 27 de agosto presentó sus cartas de gabinete al cardenal Pacelli. Diez días más tarde, el 7 de septiembre, recibió el nombramiento de Encargado de negocios del Vaticano ante el Gobierno de Burgos, monseñor Antoniutti. Se trató de un semi-reconocimiento oficial, que no solucionó los pleitos pendientes entre la Santa sede y el Gobierno Nacional. Churruca fue Jefe de Gabinete del Ministro de Estado durante la Dictadura de Primo de Rivera y, como tal, acompañó a los Reyes a Roma en 1925; anteriormente había sido agregado de la Embajada de España cerca de la Santa Sede y secretario de la embajada española y Londres así como primer secretario en Bruselas.

acuerdo previo con el Gobierno y a la vigencia del concordato, que había cesado en 1931[103]. La protesta, contenida en un breve telegrama, decía:

> « S.E. el Generalísimo Franco ha visto con extraordinario disgusto se promueva Obispo, sin previo acuerdo con el Gobierno, a D. Carmelo Ballester, y desea quede solo como hecho consumado. Con protesta, acepta este nombramiento que demuestra ineficacia absoluta en nuestras relaciones, ya que en cosa tan nimia cual esta, y comprendida Concordato, no traten de complacernos. Esto no supone censura alguna para la digna persona del citado Obispo. 12 febr. 1938»[104].

La Secretaría de Estado respondió al encargado de negocios con una enérgica nota diciendo que rechazaba la protesta porque no la consideraba justificada ni en la sustancia ni en la forma[105] y comuni-

103. Apunte nº. 721/38 de Pacelli al Marqués de Aycinena (Documento 17).

104. AA.EE.SS, IV Período, *Spagna 934, vol. I, f. 105ss.*; impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.SS., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Dicembre 1938.* Relazione. pp. 3-28.

105. « La comunicazione fatta verbalmente al Cardinale Segretario di Stato il giorno 13 corrente da Sua Eccellenza il Signor Marchese di Aycinena, Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca, a nome di Sua Eccellenza il Generalissimo Franco, è stata senza indugio portata a conoscenza del Santo Padre, il quale non ha potuto non rimanerne dolorosamente sorpreso, già solo per i termini nei quali era espressa, poco corrispondenti in verità ai sentimenti di devozione filiale verso la Santa Sede, professati dal sullodato Generalissimo. Ma inoltre, anche per ciò che riguarda il contenuto, la protesta avanzata in occasione della recente nomina del Vescovo di León manca di ogni fondamento giuridico. Come tali, infatti, non possono ritenersi: 1º né il Concordato dei 1851, il quale, secondo i principi enunciati dalla s. m. di Benedetto XV nella prima parte dell'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921, deve considerarsi come decaduto. Ad ogni modo, i privilegi in esso accordati o confermati circa le nomine vescovili spettavano ai Re Cattolici di Spagna, come risulta dai termini stessi della concessione; 2° né le relazioni ufficiali esistenti fra la Santa Sede e il Governo Nazionale di Salamanca, giacché esse non importano per sé alcuna prerogativa circa le nomine anzidette. Basterebbe citare, tra gli altri Stati, il Brasile, il Cile, il Belgio, l'Irlanda, i quali, sebbene abbiano colla Santa Sede rapporti diplomatici perfetti, non intervengono in nessun modo nelle provviste della diocesi, né ricevono al riguardo alcuna comunicazione né previa né posteriore. Soltanto in base a Concordati o ad altre speciali Convenzioni la Santa Sede suole attualmente concedere che, prima della pubblicazione di una nomina vescovile, il

có inmediatamente los extremos este incidente a Antoniutti[106], quien, a su vez, le informó sobre la conversación mantenida con el ministro de Asuntos Exteriores del Gobierno Nacional de Salamanca relativa a los nombramientos de obispos.[107]

Situación de la administración apostólica de Barbastro en 1938

«L'avanzata vittoriosa delle truppe nazionali nella provincia di Aragón ha già liberato dalla dominazione rossa varie centinaia di paesi dell'Arcidiocesi di Zaragoza e delle diocesi di Teruel e di Huesca. Ora anche il territorio della Diocesi di Barbastro ed una buona parte di quello di Lérida sono caduti in mano dei Nazionali», dijo Antoniutti a Pacelli el 26 de marzo de 1938, y expuso la situación de la diócesis vacantes y la provisión de las mismas.[108]

Habiendo sido asesinado por milicianos republicanos el obispo de Barbastro, beato Florentino Asensio Barroso[109], la diócesis debía haber sido encomendada al obispo de Jaca[110], en calidad de adminis-

rispettivo Governo sia interrogato per conoscere se abbia obbiezioni di ordine politico contro il candidato. Ora nessun simile accordo esiste tuttora fra la Santa Sede e il Governo Nazionale anzidetto. Malgrado ciò, la Segreteria di Stato non omise, in occasione delle recenti provviste di Sedi vescovili, di darne per cortesia comunicazione al prelodato Signor Incaricato d'Affari il giorno precedente alla loro pubblicazione nell*'Osservatore Romano.* La Santa Sede, tuttavia, desiderosa di mostrare il suo spirito di condiscendenza e di benevolenza, non sarebbe aliena dall'addivenire ad un accordo almeno provvisorio in questa materia, ma si trova nella necessità di dichiarare che Essa non può accettare la anzidetta protesta, non ritenendola giustificata né quanto alla sostanza né quanto alla forma» (Apunte nº. 721/38 de la Secretaría de Estado al Marqués de Aycinena, Vaticano, 22 febrero 1938, *Ibid., pp. 10-11*). El apunte fue enviado con papel blanco, sin membrete oficial de la Secretaría de Estado, sin número de protocolo y in firma.

106. Despacho nº.737/38 (Documento 19).

107. Despacho nº. 328/38 (Documento 20).

108. Despacho nº. 376/38 (Documento 21).

109. Florentino Asensio Barroso (Villasexmir, Valldolid, 1877- Barbastro, 1936) consagrado obispo en 1936, fue administrador apostólico de la diócesis de Barbastro durante unos pocos meses antes de ser torturado y ejecutado, víctima de la persecución religiosa. Fue beatificado por Juan Pablo II en 1997. Cf. mi libro *Mártires del siglo XX en España*, I, pp. 737-746.

110. Juan Villar Sanz (1872-1947), fue obispo de Jaca (1926-1943) y de Lérida (1943-1947).

trador apostólico. Pero esto no llegó a hacerse debido a las dificultades que tenía dicho obispo para poder comunicarse con aquel territorio, y en abril de 1938, cuando la diócesis fue liberada de la persecución religiosa, Antoniutti pensó en el obispo de Huesca[111]. Sin embargo, en aquellas fechas se reunieron los tres canónigos supervivientes de Barbastro y, de acuerdo con el metropolitano de Zaragoza, considerando que, en base al c. 432 del Código de Derecho Canónico, la sede episcopal estaba vacante desde el día de la liberación de la ciudad, procedieron al nombramiento del vicario capitular en la persona del canónigo doctoral Antonio Lisa Salas, y tras su elección lo comunicaron a Antoniutti.

Sin embargo, a éste le llegaron noticias de los obispos de Huesca y Cartagena, residentes en Zaragoza, de que la elección habría sido hecha de tal forma que sorprendió a todos, pues a Lisa se le acusaba de haber hecho presiones sobre el anciano, débil, enfermo y achacoso arzobispo de Zaragoza, Rigoberto Doménech[112], y sobre sus colegas de cabildo, para acelerar el nombramiento. Además, dicho canónigo no parecía el más indicado para gobernar la diócesis en aquellas circunstancias, ya que se decía de él que se había portado mal con el obispo asesinado y que no gozaba de prestigio alguno en la diócesis. Por ello, Antoniutti pidió que fuese nombrado pronto un administrador apostólico y, de acuerdo con el cardenal Gomá, propuso como candidato idóneo al párroco de Murchante (Navarra), Pedro Legaria[113], conocido por sus virtudes sacerdotales, por su incansable actividad apostólica y por su celo pastoral. El cardenal Gomá, que lo había conocido personalmente cuando fue obispo de Tarazona y Tudela, lo consideraba un auténtico apóstol, capaz de comenzar un trabajo efi-

111. Lino Rodrigo Ruesca (1885-1973), obispo auxiliar de Granada (1929-1935) y de Huesca (1935-1973).

112. Rigoberto Doménech Valls (1870-1955), obispo de Mallorca (1916-1925) y arzobispo de Zaragoza (1925-1955).

113. Pedro Legaria Armendáriz (Tudela 1878 - 1956) tras su ordenación sacerdotal, que recibió en 1902, fue destinado a la parroquia de Paracuellos de la Ribera y poco después fue nombrado profesor de lógica, ética, teología e instituciones canónicas del seminario de Tudela y coadjutor de la parroquia de Santa María de dicha ciudad episcopal, que era la catedral. En 1906 fue nombrado párroco de Nuestra Señora de la Asunción, de Murchante, en la diócesis de Tudela, donde, durante 36 años ejerció el ministerio y fundó la Congregación de Esclavas de Cristo Rey , aprobada en 1958. Cf. mi *Diccionario de Sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, pp. 676-677.

caz para la restauración religiosa de Barbastro; y lo mismo pensaba de él el obispo de Tarazona[114]. Antoniutti solicitó una respuesta rápida, pero desde Roma se le dijo que no, porque en España estaba muy difundida la idea de que el nombramiento de un sacerdote como administrador apostólico de una diócesis era de alguna forma el preludio para su ulterior promoción al episcopado, por lo que el Papa prefirió que fuese nombrado, de momento, administrador apostólico de Barbastro el obispo de Huesca, quien al principio quedó sorprendido y alegó que tenía mucho trabajo en su diócesis[115]; pero la Santa Sede insistió para que aceptara[116], y por fin aceptó[117] y estuvo al frente del gobierno pastoral de la diócesis barbastrense hasta que el 18 de febrero de 1946, el claretiano Arturo Tabera Araoz[118], nombrado obispo titular de Lirbe y administrador apostólico de Barbastro.

114. Nicanor Mutiloa Irurita (1874-1946), obispo administrador apostólico de Barbastro (1928-1935) y obispo de Tarazona y Tudela (1935-1946).

115. Despacho nº. 453/38 (Documento 24).

116. «Appena pervenutomi il pregiato Rapporto Nº. 453/38 dell'8 c.m. nel quale l'E.V.R. proponeva la nomina di un Administrador Apostólico per la Diocesi di Barbastro, liberata recentemente dall'Esercito del Generalissimo Franco, non ho mancato [come sempre, *tachado en la minuta*] di riferire sollecitamente [sottoporre, *tachado en la minuta*] al Santo Padre, Che si è degnato [benignamente compiaciuto, *tachado en la minuta*] di prendere la cosa in benevola considerazione. L'Eccellenza Vostra pur proponendo per tale delicato ed importante ufficio il Rev. Sac. Pietro Legaria, Parroco di Murchante nella Diocesi di Tudela, suggeriva al medesimo tempo che qualora il menzionato sacerdote non potesse essere inviato in qualità di Administrador Apostólico a Barbastro, l'Amministrazione della stessa Diocesi potrebbe essere affidata al confinante Vescovo di Huesca. Tutto considerato ed in vista particolarmente del fatto che secondo l'opinione assai diffusa in Spagna la nomina di un Sacerdote ad Administrador Apostólico preluderebbe in qualche modo alla sua promozione all'episcopato, il Santo Padre ha creduto meglio per ora [in via provvisoria, *tachado en la minuta*], fino a che non si provvederà diversamente, l'Amministrazione Apostolica di detta Diocesi di Barbastro al summenzionato Vescovo di Huesca Eccmo. Monsignore Lino Rodrigo Ruesca, ed all'uopo affida all'Eccellenza Vostra l'incarico di fare all'interessato la comunicazione relativa«» (Despacho Nº. 1420/38 de Pacelli a Antoniutti, Vaticano, 22 abril 1938, AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 933, fasc. 343, f. 85*, minuta mecanografiada, con correcciones autógrafas de Sericano).

117. Despacho 507/38 (Documento 26).

118. Arturo Tabera Araoz (1903 - 1975) fue obispo administrador apostólico de Barbastro (19346-1950), primer obispo de Albacete (1950-1968), arzobispo de Pamplona (1968-1971), creado cardenal en 1969, fue prefecto de la Sagrada Congregación del Culto Divino (1971-1973) y de la de Religiosos y los Institutos Seculares (1973-1975).

Intento de nombrar a Jesús Mérida obispo coadjutor o auxiliar de Valencia en abril de 1938

La Santa Sede le pidió a Antoniutti que informara sobre Jesús Mérida[119], que había sido uno de los visitadores de los seminarios en 1933[120], por considerarlo digno del Episcopado[121], y había sido recomendado por el cardenal Tedeschini[122] Antoniutti dijo que Mérida reunía cualidades para ocupar una diócesis importante de las que en aquellos momentos estaban vacantes. Pero, como estaba refugiado en Valencia, sugirió que Mérida fue nombrado auxiliar o mejor todavía coadjutor de Valencia, diócesis que requería la presencia de un prelado capaz de levantar, oral y espiritualmente la diócesis, ya que el anciano arzobispo Melo no reunía las condiciones necesarias, y había se había distinguido siempre más como hombre de sociedad que como de actividad pastoral, trabajando poco y no dejando trabajar a los otros[123]. Pero este nombramiento no llegó a hacerse. Pero Mérida fue nombrado obispo de Astorga el 10 de junio de 1943.

119. Jesús Mérida Pérez (Cieza, Murcia, 16 mayo 1891 – Astorga, 16 mayo 1956). Hizo los estudios en la Pontificia Universidad Gregoriana de Roma, como alumno del Pontificio Colegio Español y se ordenó de sacerdote en la Ciudad Eterna en noviembre del año 1913. En agosto de 1917 ganó por oposición una cátedra en la abadía granadina del Sacro Monte, y en septiembre de 1924 fue elevado al cargo de rector de dicho colegio. Sucesivamente fue nombrado provisor y vicario general del Arzobispado de Granada y posteriormente abad de la abadía sacromontana. Doctor en Sagrada Teología, en Derecho Canónico y en Filosofía y Letras, fue profesor del seminario de Murcia y fiscal eclesiástico de la diócesis de Cartagena. Ganó más tarde por oposición la cátedra de Derecho canónico de la Facultad de Derecho de Murcia y ocupaba el rectorado de dicha Universidad cuando fue preconizado obispo de Astorga en junio de 1943. Fue consagrado por el nuncio de Su Santidad monseñor Cicognani en la catedral murciana el 12 de septiembre de dicho año e hizo su entrada solemne en la diócesis el 5 de octubre siguiente. En febrero de 1954 fue elegido académico de Ciencias Morales y Políticas (*Ecclesia*, nº. 776, 26 mayo 1956, p. 21).

120. Cf. mi obra *Informe de la Visita Apostólica a los Seminarios Diocesanos en 1933-1934. Edición del Informe y estudio sobre «La formación sacerdotal en España (1850-1939)»* (Roma, Pontificio Colegio Español de San José - Salamanca, Ediciones Sígueme, 2006).

121. Minuta del despacho nº. 570/38 de Pacelli a Antoniutti, del 11 de febrero de 1938 (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 851, fasc. 238*, f. 54).

122. Tarjeta de recomendación de Tedeschini, del 8 de febrero de 1938 (*Ibid,, f. 53*).

123. Despacho nº. 430/38 (Documento 23).

Proyecto de nombrar un obispo auxiliar de Zaragoza en 1938

El arzobispo Doménech estaba enfermo y no podía atender a las necesidades de la archidiócesis. Llevaba muchos años sin visitar las parroquias y sufría de una neurastenia que le impedía salir del palacio. Antoniutti le sugirió la posibilidad de darle un obispo auxiliar pero él se opuso diciendo que él podía gobernar desde su casa[124], pero no se le llegó a dar, aunque se le dijo al nuncio que buscara candidatos[125].

Candidatura de Felipe Abad Sáiz para obispo auxiliar de Burgos

No pasó de ser un intento, que no llegó a prosperar, pero hay que registrarlo como una de las gestiones que realizó Antoniutti al final de su misión en la España nacional, ya que transmitió a la Secretaría de Estado la petición del arzobispo de Burgos, Manuel de Castro Alonso, que solicitaba el nombramiento de un obispo auxiliar e indició como posible candidato al canónigo penitenciario de la catedral burgalesa, Felipe Abad Sáiz[126]. Sin embargo, no hay do-

124. Despacho 425/38 (Documento 22).

125. «Non ho mancato di riferire con ogni sollecitudine al Santo Padre quanto l'E.V.R. mi comunicava col pregiato Suo Rapporto N° 425/38 del 5 c.m. sul'opportunità di dare a S.E. Monsignor Rigoberto Domenech y Valls, Arcivescovo di Saragozza, un Vescovo Ausiliare zelante ed attivo, che lo coadiuvi nel governo di quella importante e difficile Archidiocesi. Attesa l'età avanzata e particolarmente la malferma salute dell'Eccmo. Arcivescovo medesimo, Sua Santità non sarebbe aliena dal prendere la cosa in benevola considerazione ed all'uopo desidera che l'Eccellenza Vostra trasmetta intanto alla Santa Sede tutte quelle informazioni che col Suo noto tatto ed abilità Le sarà dato raccogliere a riguardo degli eventuali Candidati a sì delicato ed importante ufficio. Profitto dell'occasione per accusare ricevimento anche del Rapporto Nº. 423/38 del 5 c.m. concernente la Circolare di questa Segreteria di Stato N. 412/38 dell'11 febbraio u.s., relativa all'inchiesta da farsi circa i Candidati all'episcopato» (Despacho nº. 1424/38 de Pacelli a Antoniutti, del 20 abril 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 931, fasc. 342, f. 42*, minuta mecanografiada, con correcciones autógrafas de de Sericano; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 183-183v.*, copia mecanografiada del original).

126. Despacho nº. 552/38 (Documento 27). Felipe Julián Abad Sáiz (Quintanavides, Burgos, 28 enero 1893 - Burgos, 23 enero 1972), hijo de una familia de labradores, hizo los estudios en el seminario metropolitano de Burgos, donde cursó los estudios de humanidades y filosofía, y en la Universidad Gregoriana de Roma

cumentación al respecto; simplemente una nota autógrafa de Tardini, que preguntó a Sericano si se podía nombrar un obispo con tan escasa información[127]. Sericano dijo que Abad Sáiz había sido propuesto para el Episcopado por los obispos de la Provincia Eclesiástica de Burgos reunidos en conferencia el 3 de octubre de 1934. Las noticias recogidas entonces eran positivas, aunque escasas y sumarias, ya que no se tenía un verdadero *curriculum vitae* del mencionado sacerdote. Sericano propuso indicar al nuevo Nuncio,

obtuvo los grados académicos de doctor en filosofía y teología y de licenciado en derecho canónico. Recibió el presbiterado en la capilla del Pontificio Colegio Español de San José, de Roma, de Roma el día 11 de marzo de 1917, de manos del cardenal Merry del Val, secretario de Estado de san Pío X. Regresó a Burgos en 1918 y hasta 1923 fue profesor de teodicea, filosofía moral, francés y hebreo en el seminario diocesano, que entonces tenía categoría de universidad pontificia. Desde 1923 a 1924 fue canónigo de la catedral de Palencia, donde obtuvo la prebenda tras brillantes oposiciones. Desde el 1925 al 1929 lo fue de la catedral de Vitoria, ejerciendo además los ministerios de consiliario de la Casa Social Católica y de la federación de Sindicatos de Obreros de la ciudad, presidente de la junta nacional de la Buena Prensa y secretario de la junta diocesana de construcción y reparación de templos y edificios eclesiásticos. Fue canónigo penitenciario de la metropolitana de Burgos desde 1930 hasta 1948, en que fue nombrado dignidad de chantre de la misma catedral. Durante los años de su estancia en Burgos, fue profesor de la universidad pontificia, prefecto de estudios y profesor de teodicea y ética el seminario metropolitano. Al ser expulsados los jesuitas en 1932 por el Gobierno de la República asumió la dirección del Círculo Católico de Obreros de Burgos que estaba encomendada a la Compañía de Jesús. En 1934 los obispos de la provincia eclesiástica de Burgos lo indicaron a la Santa Sede como candidato al episcopado con todos los votos favorables, después de la presentación del mismo hecha por el arzobispo Castro Alonso. En 1948 fue dignidad de chantre de la catedral burgalesa. Más tarde fue nombrado asesor religioso de Sindicatos y de la Unión Territorial de Cooperativas del Campo. En enero de 1956 la Santa Sede le nombró prelado doméstico de Su Santidad. Fue también director del boletín oficial del arzobispado. Murió trágicamente atropellado por un coche. Dejó un recuerdo imperecedero en los sacerdotes de la archidiócesis burgalesa que le tuvieron de profesor por sus virtudes sacerdotales y humanas demostradas durante treinta años de prefecto de estudios y casi cincuenta de profesor. Publicó un *Repetitorium theodiceae,* adaptado para los alumnos por su claridad y concisión, que mereció juicios críticos laudatorios en varias revistas científicas. Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX* (Madrid, BAC, 2006), p. 75.

127. «30-V-38. Sericano, si conosce già questo candidato? Come si fa a nominare un Vescovo -sia pure ausiliare- con sì poche informazioni?» (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 938, fasc. 347, ff. 3-3v).*

Cicognani[128], el nombre del candidato para que recogiera informaciones y que después las transmitiera a la Secretaría de Estado, según lo prescrito en la Circular de la Secretaría de Estado nº. 412/38, del 11 de febrero de 1938. Tardini anotó el 3 de junio de 1938: «Va bene. Così va fatto»[129].

128. Nació en Brisighella, diócesis de Faenza, provincia de Ravenna, el 26 de noviembre de 1881 y murió en Roma el 5 de febrero de 1962. Estudió en el Seminario diocesano. El 24 de septiembre de 1904 fue ordenado sacerdote y enviado a Roma para completar los estudios en el Instituto de Sant'Apolinare, donde se doctoró en filosofía, y *utroque iure*. Continuó como escritor de la Rota y profesor de Derecho canónico y, posteriormente, desde 1912 hasta 1916, como alumno de la Academia de Nobles Eclesiásticos y ayudante de la Secretaría de Estado. Pasó al servicio diplomático de la Santa Sede a partir de 1916, siendo destinado a la nunciatura de Madrid en calidad de secretario del nuncio Ragonesi, con quien estuvo cuatro años, desde 1916 hasta 1920. Fue después auditor de la nunciatura de Bruselas (1920-1925) y durante la primavera y el verano de 1921 estuvo de encargado de negocios en La Haya. Nombrado arzobispo titular de Ancira el 2 de enero de 1925 por Pío XI e internuncio en Bolivia, el 10 del mismo mes y año, recibió la consagración episcopal el 1 de febrero sucesivo de manos del cardenal Gasparri, secretario de Estado, llegando a ser el primer nuncio apostólico en Bolivia a partir del 11 de febrero. Fue nombrado nuncio apostólico en Perú el 20 de mayo de 1928 y aquí permaneció hasta su nombramiento como nuncio en Austria el 14 de junio de 1936. Llegó a Viena a finales de dicho año, pero a raíz del *Anschluss*, del 13 de marzo de 1938, que supuso la anexión de Austria a la Alemania nazi, Cicognani tuvo que abandonar Viena a principios de abril, tras haber cerrado la Nunciatura, porque el Gobierno del Reich negó las inmunidades diplomáticas al nuncio apostólico y cualquier forma de representación pontificia. Pocas semanas más tarde, el 16 de mayo fue nombrado nuncio apostólico ante el Gobierno Nacional de Salamanca, y en España permaneció durante quince años hasta su elevación al cardenalato en el consistorio del 12 de enero de 1953. Continuó en España como pro-nuncio hasta el 29 de octubre del mismo año, cuando recibió en Castelgandolfo el capelo cardenalicio y el título presbiteral de Santa Cecilia. El 7 de diciembre de 1953 fue nombrado prefecto de la Sagrada Congregación de Ritos. También fue prefecto del Tribunal Supremo de la Signatura Apostólica desde el 1954 hasta 1959. Nombrado obispo suburvicario de Frascati el 14 de diciembre de 1959. Cf. mi estudio «Le missioni diplomatiche», en AA.VV. *Il cardinale Gaetano Cicognani (1881-1962). Note per una biografia* (Roma, Studium, 1983), pp. 51-233. Y sobre su misión en Austria cf. T. Mrkonjic, *Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna. I. «Cancelleria e Segretaria». Inventario*, Città del Vaticano, Archivio Segreto Vaticano, 2008, pp. 789, 794-796.

129. *Ibid.*

Propuesta del beato Manuel González García para la diócesis de Cádiz

La diócesis de Cádiz quedó vacante el 28 de enero de 1937 por fallecimiento del obispo Ramón Pérez Rodríguez[130], que había mantenido *ad personam* el título de Patriarca de las Indias Occidentales, título que la Santa Sede le había otorgado cuando fue vicario general castrense y capellán mayor de Palacio durante la monarquía. Para cubrir esta vacante, Antoniutti propuso el traslado a Cádiz del obispo de Palencia, el beato Manuel González García[131], de quien elogió sus cualidades pastorales[132]. Pero este nombramiento no llegó a realizar-

130. Ramón Pérez Rodríguez (Medina Fondales, 1868 - Cádiz, 28 de enero de 1935). estudió en el seminario de Granada. Fue ordenado sacerdote en 1891 pasando a ser coadjutor de la Parroquia de Nuestra Señora de las Angustias de Granada. En esta misma ciudad fue profesor del seminario y canónigo de la Catedral. En 1920 fue nombrado obispo de Badajoz, siendo muy querido en Extremadura por su labor evangelizadora y creador de muchas obras benéficas. En 1930 fue nombrado capellán del Palacio Real, con el título de obispo de Sión. Poco después fue nombrado patriarca de las Indias Occidentales. Durante la Segunda República fue designado para ocupar la diócesis de Cádiz y Ceuta, la cual afrontó con mucha valentía y dignidad, dada los difíciles años para la Iglesia en esa época.

131. Manuel González García (Sevilla, 25 de febrero de 1877 - Madrid, 4 de enero de 1940), también conocido como *Obispo del Sagrario abandonado* o *El Apóstol de los Sagrarios Abandonados*, fue obispo de Málaga (1915-1935) y de Palencia (1935-1940), y fundador de la Unión Eucarística Reparadora y de la congregación religiosa de Misioneras Eucarísticas de Nazaret, beatificado el 29 de abril de 2001, por el papa Juan Pablo II.

132. "Per provvedere alla Diocesi di Cadiz, vacante da oltre un anno, mi è stato indicato, da molti Prelati, l'attuale Vescovo di Palencia, Monsignor Manuel Gonzáles García. Egli è sivilliano d'origine, ed ha esercitato il sacro ministero prima in Andalusia, e poi, per 20 anni, fu Vescovo ausiliare e successivamente residenziale di Málaga. Trasferito a Palencia, in Castiglia, nel 1935, se ne è risentito fisicamente pel clima freddo della regione, poco adatto alla sua salute. Tutti mi dicono che Mgr. Gonzáles García è un vero apostolo. Ha consacrato tutta la sua vita pel bene del popolo, lavorando sempre con grande generosità, spesso in mezzo ad enormi contrasti. Monsignor Gonzáles García si troverebbe al suo posto, a Cádiz, e potrebbe ivi continuare la sua zelante attività pastorale, in un ambiente più consono al suo carattere andaluso, e in un clima più confacente alla sua salute. Egli conta ora circa sessanta anni, e potrà attendere bene all'assistenza della Diocesi di Cadiz che è più piccola per estensione e più facile per amministrazione di quella di Palencia. Se la S. Sede giudicherà di poter accogliere questa proposta, Mgr. Gonzáles García potrebbe conservare l'amministrazione apostolica della Diocesi di Palencia fino alla nomina del suo successore. Ho già i nomi di alcuni buoni ssacerdoti che possono essere

se y Cádiz estuvo vacante hasta 10 de junio de 1943, con el nombramiento del nuevo obispo, Tomás Gutiérrez Díaz[133], que era obispo de Osma.

SEGUNDA PARTE: DIÓCESIS DEL TERRITORIO REPUBLICANO

Situación de la diócesis de Tortosa

La diócesis de Tortosa no quedó vacante durante la guerra, aunque su obispo, Félix Bilbao, estuvo ausente porque consiguió salir de ella y refugiarse en Italia. Ya vimos en el artículo anterior el nombramiento del obispo coadjutor, Manuel Moll que no consiguió llegar a Tortosa a causa de la guerra ni pudo gobernar la parte de la diócesis situada en territorio republicano[134]. Monseñor Tardini se interesó el 4 de octubre de 1938 por la situación del obispo de Tortosa y de la diócesis[135], y el nuncio Cicognani respondió diciendo que nadie le ayudaba en dicho territorio, que comprendía unas 40 parroquias, pero que esperaba la llegada del obispo Moll para buscar una persona idónea[136]. Tras la insistencia de Pacelli[137], Cicognani indicó

presentati alla S. Sede per la Diocesi di Palencia, qualora questa restasse vacante pel trasferimento del suo titolare. In attesa di ricevere, su questo importante argomento, le venerate decisioni ed istruzioni della S. Sede, presento all'Eminenza Vostra Revma i sensi del mio più profondo …» (Despacho Nº. 67/37 de Antoniutti a Pacelli, San Sebastián, 24 diciembre 1937, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 926, fasc. 340, ff. 28-28v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 173-174*, copia mecanografiada del original).

133. Nació en Villanueva de la Peña (Palencia) en 1878 y murió en Cádiz en 1964. Fue obispo de Osma (1935-1943) y de Cádiz y Ceuta (1943-1964).

134. «Los nombramientos de obispos en España durante la Segunda República»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 85 (2012) 143-629.

135. «Prego telegrafarmi se et da chi Vescovo Tortosa è coadiuvato nel governo della parte detta Diocesi che è tuttora in potere di Barcellona et in caso negativo indicarmi a chi tale governo potrebbe essere affidato» (Telegrama cifrado nº. 14 de Tardini a Cicognani, Vaticano, 4 octubre 1938, (AA.EE.SS, Período IV, *Spagna 945, fasc. 349, f. 99).*

136. «Ricevuto Cifrato nº. 14 Vescovo Tortosa è coadiuvato da nessuno e nella conversazione telefonica avuta con Ausiliare non è stato possibile fissare persona in

como persona idónea para el gobierno diocesano al canónigo penitenciario, Cristóbal Falomir, o, en su lugar, al canónigo Pedro Montserrat, antiguo secretario de la curia. Pero se desconocía el paradero de estos sacerdotes y podía ser peligroso hacer públicos sus nombres por temor a represalias de los comunistas[138]. Por ello, Cicognani dijo que podía tomarse en consideración al sacerdote Felipe Pitarque, antiguo mayordomo del obispo, que se encontraba en Barcelona, y aunque era un sacerdote joven, ofrecía garantías de seriedad y era conocido en el Colegio Español de Roma[139]. Según el Agente de Preces del Colegio Español, Carmelo Blay, la forma práctica de hacer llegar la correspondencia a Pitarque era enviarla al rector de dicho Colegio, Buenaventura Pujol, que era a su vez secretario del delegado en Barcelona de la Cruz Roja Internacional[140]

El 18 de enero de 1939, el nuncio Cicognani comunicó a Pacelli

proposito. Vescovo Ausiliare sarà qui fra qualche giorno e viva voce si cercherà soggetto più indicato. Parrocchie tuttora in potere Governo Barcellona sono circa quaranta» (Telegrama Cifrado nº. 19 de Cicognani a Tardini, San Sebastián, 12 octubre 1938, ore 19, *Ibid., f. 101*).

137. «Riferendomi cifrato nº. 19 V.E.R. prego comunicarmi se et chi Vescovo coadiutore Tortosa ha designato per governo parte diocesi tuttora in potere Barcellona. Qualora detto Vescovo non avesse modo di far giungere relativo documento nomina all'interessato potrebbe inviarlo per tramite Santa Sede» (Telegrama cifrado nº. 17 de Pacelli a Cicognani, del 8 noviembre 1938 (*Ibid., fasc. 350, f. 18*).

138. «Mi pregio rimettere a Vostra Eminenza Reverendissima il qui unito Decreto, col quale l'Eccellentissimo Monsignor Vescovo di Tortosa (che per ragioni di salute si trova attualmente a Vitoria) nomina il Rev. Cristorofo Faloniz (*sic*) Villarrocha suo Vicario Generale per la parte della diocesi soggetta al governo comunista di Barcellona. Il prelodato Monsignor Vescovo mi scrive che ignora l'indirizzo preciso "sabiendo solo que se halla en la zona cercana a la ciudad" e crede "resulte difícil hacer llegar a él este documento, y que puede resultar peligroso, pues al tratar de buscarle, podría el enemigo sospechar algo y perseguirle" » (Despacho nº. 50/545 de Cicognani a Pacelli, San Sebastián, 4 diciembre 1938, *Ibid., ff. 54-54v)*.

139. «Ricevuto cifrato nº. 17. Vescovo di Tortosa dice impossibili comunicazioni con parte Diocesi soggetta Governo Barcellona. Persona adatta sarebbe Cristoforo Falomirx (*sic*), Canonico Penitenziere, oppure Canonico Pietro Montagut già Segretario Curia però indirizzo sconosciuto et potrebbe essere pericoloso fare pubblico loro nome timore rappresaglia comunisti. Potrebbe anche prendersi considerazione Reverendo Filippo Pitarque, ora Barcellona, già Maggiordomo Vescovo, piuttosto giovane, ma serio cui indirizzo noto cotesto Collegio Spagnolo» (Telegrama cifrado nº. 23 de Cicognani a Pacelli, del 11 noviembre 1938, *Ibid., f. 19*).

140. Véase el apunte autógrafo de Sericano, *Ibid., f. 20*.

que, tras la liberación del "yugo marxista" de las diócesis las diócesis de Tortosa y Lérida, la jurisdicción volvía sus respectivos ordinarios. Por ello, el obispo Félix Bilbao, a pesar de su salud precaria, podría regresar cuanto antes a Tortosa; mientras que su auxiliar, Manuel Moll, podría atender con mayor dedicación la administración apostólica di Lérida"[141].

Los dos administradores apostólicos de Lérida en 1938

La diócesis de Lérida quedó vacante desde el 5 de agosto de 1936 por el asesinato del obispo, el beato Salvio Huix Miralpeix. Nacido en Vellors (Gerona), el 22 de diciembre de 1877, durante el tiempo en que fue administrador apostólico de Ibiza y Formentera (1928-1935) se dedicó a la organización del Seminario y de la catedral, así como a la catequesis, clero y cuidado pastoral de las parroquias. Ya obispo de Lérida durante algo más de un año (desde el 25 abril de 1935 hasta el 5 de agosto de 1936), se distinguió por el cuidado pastoral sobre el clero, los ejercicios para sus sacerdotes, la visita pastoral, la organización de una semana de formación sacerdotal y por su celo apostólico, dejando una preclara fama de santidad. Los testigos del proceso canónico afirman que podía haber sido canonizado como "confesor" en el caso de no haber habido martirio. Durante los primeros días de la persecución, decidió quedarse en su casa episcopal, la cual fue asaltada por los milicianos el día 20 de julio de 1936. El 21 de julio se refugió en una casa particular. Puesto que la situación se agravaba con el asesinato de sacerdotes, el día 23 de julio dejó este refugio, para no comprometer a las personas que lo habían acogido, y se entregó libremente a las autoridades por medio de la "guardia civil", pidiéndoles que le condujeran a la cárcel. De hecho, ingresó en la cárcel ese mismo día a medianoche. Ya dentro de la cárcel manifestó que se había entregado por esta razón: "*Por esto me entregué. para*

141. «Con l'avanzata dell'esercito del Generale Franco sono state liberate dal giogo marxista le diocesi di Tortosa e Lérida, le quali, quindi, sono passate totalmente sotto la giurisdizione dei rispettivi Ordinari. Monsignor Vescovo di Tortosa spera, nonostante la sua salute sempre precaria, di potersi recare a Tortosa quanto prima; e così il suo Vescovo Ausiliare, Monsignor Manuel Moll Salord, potrà attendere con maggiore impegno alla Amministrazione Apostolica di Lérida» (Despacho n. 65/703, del 18 enero 1939, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna IV, 919, fasc. 328, f. 59).*

estar con vosotros. Su presencia constituía un faro de esperanza para los demás encarcelados, orando con ellos y llegando a impartir la absolución penitencial y la comunión eucarística. Por esto su celda era llamada la "capilla". Estuvo en la cárcel de Lérida hasta la noche del día 4 de agosto, cuando se lo llevaron con otros encarcelados, aparentemente para conducirlo a Barcelona, pero en realidad fue para fusilarle en el cementerio de la misma ciudad la noche entre el cuatro y el cinco de agosto. De la ejecución queda constancia también por el testimonio de uno de los milicianos. Los testigos describen los detalles de la ejecución y de la sepultura en la fosa común. También con la circunstancia de que fue el último en ser fusilado como había pedido él para bendecir a todos lo demás. Precisamente su decisión de no escapar de la diócesis, la reafirmó al saber que ya habían sido asesinados algunos de sus sacerdotes en aquellas circunstancias de quema y profanación de iglesias. El objetivo claramente persecutorio *("in odium fidei")* consta por los documentos aludidos y especialmente por el testimonio de testigos que fueron encarcelados en las mismas circunstancias que el obispo. Las frases pronunciadas por algunos guardias o milicianos al asaltar el palacio episcopal indican este mismo objetivo persecutorio. Uno de los milicianos que participaron en el fusilamiento, declaró que «fue ejecutado por decisión secreta y urgente del Tribunal Popular por su carácter de Obispo». Este testigo se refiere al tribunal que entonces se llamaba propiamente "Comité de investigación". En aquellas circunstancias históricas de acoso contra la Iglesia y antes del encarcelamiento, consta por los testigos que el obispo había manifestado su disponibilidad para el martirio en conversación con monseñor Manuel Irurita, obispo de Barcelona, víctima también de la persecución religiosa y en proceso de beatificación por martirio. En el decurso de esta conversación, el obispo Salvio Huix, muy devoto de María, hizo esta afirmación: *«Recuerdo haber leído que la palma del martirio ha estado reservada por Jesucristo para quienes la ha pedido la Virgen María»*. En sus escritos aparece expresamente la disponibilidad de "ser fiel hasta la muerte" y pide la gracia de «*derramar la sangre, si es necesario, para sostener y defender el honor de vuestro Sagrado Evangelio»*. Al iniciarse la persecución, se le comunicó, por parte del obispo de Urgel, Justino Guitart, la posibilidad de refugiarse en Francia pasando por Andorra. Pero él respondió que su deber era quedarse en su casa episcopal de Lérida. Sus colaboradores la hicieron la misma propuesta de escapar. pero él

repetía que estaba dispuesto a morir si ésta era la voluntad de Dios. Habiéndose enterado de que ya habían sido asesinados algunos de sus sacerdotes, se afianzó más en su decisión de quedarse en la diócesis. Se le ofreció la oportunidad de refugiarse en las Religiosas Hermanitas de los Pobres, pero no aceptó, para no comprometerlas. Por temor a que, por su causa, fueran arrestados y condenados sus familiares, el mismo día 21 de julio, se refugió finalmente en una casa particular de la familia Solanes. De nuevo, por no comprometer a esta familia que le había acogido, el día 23 de julio se entregó libre y espontáneamente a las autoridades por medio de la guardia civil, como ya se ha dicho más arriba Durante los días de encarcelamiento (desde el 23 de julio hasta el 4 de agosto), animaba a todos los encarcelados, administraba los sacramentos (comunión y confesión), rezaba el rosario con ellos y practicaba las obras de caridad compartiendo la comida y realizando los servicios más humildes. Ya en el momento del suplicio, pidió y consiguió ser fusilado el último del grupo, para poder bendecir a cada uno de las víctimas. Diversos testigos ratifican estos mismo hechos, diciendo que les bendecía con la señal de la cruz, les animaba y que incluso algunos se arrodillaban y cantaban himnos. Por un testigo presencial (un miliciano que participó en el fusilamiento, como hemos dicho más arriba) se sabe que sus últimas palabras fueron: *"¡Viva Cristo Rey, Visca la Verge Santísima"*, estas últimas en catalán. Fue martirizado en Lérida el 5 de agosto de 1936 y beatificado en Tarragona el 13 de octubre de 2013[142].

El 23 de noviembre de 1937, Pacelli pidió a Antoniutti que le informase sobre la oportunidad del nombramiento de un administrador apostólico para Lérida en la persona del sacerdote Fausto José Riu Cucurull[143]. Antoniutti respondió el 16 de diciembre transmitien-

142. Cf. mi libro *Mártires del siglo XX en España* (Madrid, BAC, 2013), vol. II, pp. 1913-1919.

143. «E' stata segnalata [Vedi N. 4783/37 - Spagna 909] alla Santa Sede l'*urgenza* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *urgente necessità*] di affidare interinalmente la direzione della Diocesi di Lérida ad uno dei pochi sacerdoti superstiti della medesima Diocesi, per dare a quel Clero e fedeli qualche direttiva, *di cui nelle difficilissime circostanze attuali, sarebbero assolutamente sprovvisti* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de situazione *in cui essi si trovano*]. A tal uopo è stata indicata a questa Segreteria di Stato, quale persona atta a compiere tale ufficio, il Rev. Fausto José Riu Cucurull, che trovasi tuttora in detta Diocesi. Prima di prendere una decisione in merito, in vista particolarmente dell'autorizzazione benignamente

do el parecer del cardenal Gomá, que conocía al candidato porque lo había tenido de alumno en el Seminario de Tarragona cuando él fue profesor de Teología de aquel centro, y, según su opinión, no reunía las cualidades exigidas para el cargo; por ello aconsejaba que se esperase a la «liberación» de Lérida por los nacionales para proceder al nombramiento del canónigo de Lérida, Amadeo Colom[144], refugiado en San Sebastián, que reunía mejores condiciones para desempeñar este ministerio. Antoniutti dijo que le parecían razones fundadas y aconsejó que se tuvieran en cuenta.

> «Por todo ello, –decía Gomá– atendiendo que no es probable que pueda ejercer misión ninguna el Sr. Rius sin incurrir grave

concessa dal Santo Padre all'Emo. Sig. Cardinale Gomá (Dispaccio N° 4022/36 del 18 Ottobre 1936) di affidare cioè la Diocesi di Lérida all'Eccmo. Vescovo di Huesca, sarei grato all'Eccellenza Vostra Rev.ma se volesse farmi *conoscere* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *sapere*] con cortese sollecitudine il pensiero del medesimo Sig. Cardinale al riguardo» (Despacho Nº. 4785/37 de Pacelli a Antoniutti, del 23 noviembre 1937, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, f. 30,* minuta mecanografiada con correcciones de Sericano; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 30-31*, original mecanografiado). El Dr. Riu Cucurull, se graduó en Teología en la Universidad Pontificia de Tarragona y era párroco de Juneda y miembro del Colegio de Párrocos Consultores de la diócesis.

144. Amadeo Colom Feixa (San Quirico de Besora, Barcelona, 4 julio 1898 - Cardedeu, Barcelona, 5 enero 1986). Comenzó los estudios en el seminario de Vich y los continuó en Roma como alumno del Pontificio Colegio Español de San José (1909-1922), consiguiendo los doctorados en filosofía y teología en la Universidad Gregoriana. Ordenado sacerdote en Roma el 19 de marzo de 1922, fue director de un colegio de segunda enseñanza en Ripoll, profesor y vicerrector del seminario de Vich. Luego pasó a la diócesis de Ibiza con el obispo, beato Salvio Huix Miralpeix, que le nombró secretario de cámara, profesor del seminario y canónigo magistral de la catedral. Al pasar dicho obispo a la diócesis de Lérida en 1935, le siguió en la misma siendo nombrado canciller secretario del obispado y chantre de la catedral; canciller secretario del obispado y magistral de la catedral (1935); canciller secretario de cámara, provisor y vicario general (1938-1973); presidente de la junta diocesana de reparación de cases rectorales (1940); vicario capitular en dos ocasiones; deán de la catedral (1941-1986); capellán de las clarisas; consiliario diocesano de las mujeres de A. C.; delegado diocesano de A. C. (1944); presidente del consejo presbiteral (1967); consiliario diocesano de las Conferencias de San Vicente de Paúl (1973); delegado diocesano del patronato artístico y monumental (1973); prelado de honor de S. S. y vicario general honorario (1973). Intervino muy activamente en la fundación y desarrollo de la asociación diocesana de Misioneras Auxiliares de la Iglesia. Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, o.c., pp. 348-349.

> peligro en seguridad personal; que no me aparece muy conocedor de su Diócesis y que por otra parte no podría moverse fácilmente en ella, inmediata como está a las líneas de combate de Aragón, donde es inminente la lucha que tal vez decida de la guerra actual; que no es improbable que parte de la Diócesis de Lérida quede liberada dentro de pocas semanas por la parte occidental, que el Sr. Chantre de aquella Catedral y secretario de Cámara, Sr. Colom, reside en la actualidad en San Sebastián, pudiendo presentarse en la Diócesis de Lérida así que se reconquiste la parte inmediata a Huesca; es mi parecer que podría aplazarse por unas pocas semanas el nombramiento del Administrador Apostólico de Lérida, para luego hacer la designación en persona de los sobrevivientes que ofreciera mayor garantía de buen gobierno»[145].

Pacelli comunicó a Antoniutti que, de momento, no se nombraría el administrador apostólico de Lérida[146], pero el 8 de febrero de 1938 le dijo que habían llegado nuevas instancias a la Santa Sede para que se nombrase un administrador apostólico de Lérida, y que esta vez el candidato indicado era el vicario general de Tarragona, Salvador Rial, quien podría administrar la diócesis ilerdense desde Tarragona, donde residía, porque desde allí mantenía contacto con algunos sacerdotes de Lérida[147]. Antoniutti respondió inmediatamente diciendo que

145. Despacho nº. 65/37 (Documento 11).

146. «Mi è regolarmente pervenuto il pregiato Rapporto dell'Eccellenza Vostra Rev.ma Nº. 65/37 del 16 c.m., relativo alla nomina di un Administrador Apostólico per la diocesi di Lérida. RingraziandoLa pel cortese officio mi è grato significarLe che secondo il suggerimento dell'E.mo Sig. Card. Gomá y Tomás e dell'Eccellenza Vostra, si soprassiederà alla nomina in parola» (Despacho Nº. 4785/37 de Pacelli a Antoniutti, Vaticano, 23 diciembre 1937, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, f. 34,* minuta autógrafa de Sericano; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, f. 32*, original mecanografiado).

147. «Riferendomi al pregiato Rapporto dell'Eccellenza Vostra Rev.ma N° 65/37 del 16 Dicembre u.s. ed al mio Dispaccio N° 4785/37 del 23 detto mese concernenti la nomina di un Administrador Apostólico per la Diocesi di Lérida, mi reco a premura di portare a Sua conoscenza che sono qui giunte nuove istanze dirette ad ottenere dalla Santa Sede la nomina di un Administrador Apostólico per detta Diocesi. A coprire tale carica è anzi stato suggerito a questa Segreteria di Stato, pel noto suo zelo e gran criterio, il Rev.mo Monsignor Dott. Rial, Vicario Generale di Tarragona, che essendo [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *avendo*] già *in* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *dei*] contatto con i sacerdoti di Lérida, potrebbe da Tarragona, dove risiede, governare interinamente quella povera Diocesi. Attesa la necessità, ogni

era oportuno el nombramiento del administrador apostólico para Lérida porque la ofensiva militar se había retraso y le parecía bien la candidatura de Rial, porque había recibido muy buenos informes suyos y también el cardenal Gomá lo consideraba un «sacerdote degnissimo, pio, zelante, prudente e colto»[148].

Rial fue nombrado administrador apostólico *ad nutum Sanctae Sedis* de la diócesis de Lérida el 9 de marzo de 1938, cuando todo el territorio de la misma estaba en poder del Gobierno republicano[149], accediendo a la propuesta hecha en este sentido por el cardenal Vidal en carta del 10 de noviembre de 1937[150]. Pacelli notificó este nombramiento a Vidal y le explicó las razones del mismo[151]. También lo co-

---

giorno più urgente, di dare a quei sacerdoti e fedeli qualche direttiva nella tristissima situazione in cui essi si trovano tuttora, ed in vista particolarmente del prolungarsi della guerra civile in Spagna, sembrerebbe che le ragioni che consigliavano finora a soprassedere *alla nomina in parola* [añadido autógrafo de Sericano] siano *cessate* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *venute meno*] in parte almeno. Per tali motivi il Santo Padre, nella pastorale Sua sollecitudine per il bene delle anime, non è alieno dal prendere in benevolo esame la cosa, ma prima di *decidere* [añadido autógrafo de Sericano, en lugar de *prendere una decisione*] al riguardo desidererebbe conoscere l'apprezzato parere dell'Eccellenza Vostra in proposito. In attesa di un cortese riscontro, profitto volentieri dell'incontro per raffermarmi ...» (Despacho Nº. 490/38 de Pacelli a Antoniutti, del 8 febrero 1938; AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff. 35.*, minuta mecanografiada con correcciones de Sericano; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, f. 34*, original mecanografiado).

148. Despacho nº. 249/38 de Antoniutti a Pacelli (Documento 18).

149. Despacho nº. 866/38, de Pacelli a Antoniutti, del 9 de marzo de 1938, ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, f. 38*, original mecanografiado; AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, f. 39,* minuta mecanografiada*)*. El mismo día Pacelli pidió al cardenal Rossi, secretario de la S.C. Consistorial, que preparara los decretos correspondientes (*Ibid., f. 40*).

150. «Por la correspondencia del Rev.mo Dr. Rial veo con satisfacción que tienen ya establecido contacto los Vicarios Generales de Tarragona, Barcelona y Vich. Estamos haciendo lo posible pare procurarlo con los de otras Diócesis o con sus representantes, por medio de los Jóvenes de Acción Católica ya conocidos. Merece especial atención lo que me dice sobre la situación de la Diócesis de Lérida, de la cual en una de mis anteriores ya hablaba a Vuestra Eminencia. Tal vez sería una solución que la persona indicada por el Dr. Rial se encargara interinamente de la jurisdicción, mientras no se conozca el paradero de alguna otra caracterizada que pudiera reunir mejores condiciones. Si Vuestra Eminencia me autoriza, yo podría comunicarlo a mi mencionado Sr. Vicario General (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 909, fasc. 318, ff. 5-9,* original mecanografiada).

151. «Col mio dispaccio n. 164/38 dell'8 febbraio u.s. [*véase la nota 233*] ho

municó al vicario general de Barcelona, Torrent[152], a quien envió el decreto correspondiente para que lo entregara a Rial[153]. Apenas lo recibió, Rial escribió desde Barcelona, el 7 de mayo de 1938, la siguiente carta a Pacelli:

> «Eminencia Rev.ma, en fecha 11 de abril próximo pasado me fue notificado por el Rdmo. Sr. Vicario general de la diócesis de Barcelona, el Decreto de la S.C. Consistorial, n. 143/38 con la carta de V. Emcia. Rdma. N. 978/38, por la cual la Santa Sede se

---

avuto occasione di comunicare all'E.V.R. che il Santo Padre Si era compiaciuto di prendere in benevolo esame la di Lei proposta di affidare cioè interinamente il governo ecclesiastico della diocesi di Lerida all'Ill.mo e Rev.mo Suo Vicario Generale, Mons. Salvatore Rial Llovera (sic), e che non appena si fosse degnato di venire in proposito ad una decisione definitiva, sarebbe stata mia premura informarne l'Eminenza Vostra. Al riguardo mi è grato ora significarLe che, attesa la necessità, ogni giorno più urgente, di dare ai sacerdoti e fedeli di quella povera diocesi qualche direttiva nella tristissima situazione, in cui essi si trovano tuttora, ed in vista delle belle qualità di mente e di cuore del summenzionato Revmo. Monsignore, il quale essendo già in contatto con i medesimi sacerdoti e fedeli, potrebbe da Tarragona, dove risiede, disimpegnare sì delicato compito, Sua Santità si è degnata di nominarlo *Administrador Apostólico ad nutum Sanctae Sedis* per la menzionata diocesi.. All'uopo è stata già fatta opportuna comunicazione alla S.C. Concistoriale per l'emanazione del relativo decreto, che questa Segreteria di Stato farà giungere all'interessato il più presto possibile. Profitto..." [En la minuta esta tachado lo siguiente párrafo : "Nel pregare l'Eminenza Vostra di voler portare a conoscenza del Rmo. Mons. Rial tale benigna disposizione dell'Augusto Pontefice, profitto…"](Despacho n. 865/38 de Pacelli a Vidal, del 10 marzo 1938, minuta mecanografiada, *Ibid., f. 41*).

152. Sobre Torrent véase mi artículo «El obispo Irurita y la persecución religiosa en las cartas de Font, Torrent y Vidal i Barraquer»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 86 (2013) 733-956.

153. «In vista della tristissima situazione in cui trovasi la Diocesi di Lerida, ed attesa altresì la necessità, ogni giorno più urgente, di dare a qui sacerdoti e fedeli qualche direttiva nelle difficili circostanze presenti, il Santo Padre si è benignamente degnato di nominare *Administrador Apostólico ad nutum Sanctae Sedis* per la medesima diocesi l'Illmo e Ro. Mons. Dr. Salvatore Rial Llovera, Vicario generale dell'archidiocesi di Tarragona. Della cosa questa Segreteria di Stato ha già informato l'Emo. Sig. Card. Vidal, arcivescovo di Tarragona, il quale aveva a suo tempo segnalato alla Santa Sede che il sullodato Monsignore, pur continuando a risiedere in quella archidiocesi, avrebbe potuto di là disimpegnare in qualche modo tale delicato ufficio. Nel pregarla di fare pervenire all'interessato il relativo decreto di nomina, che qui acchiudo, profitto..." (Despacho n. 978/38 de Pacelli a Torrent, 19 marzo 1938, *Ibid. f. 42*,minuta autógrafa de Sericano).

ha dignado nombrarme Administrador Apostólico de la diócesis de Lérida S.V.

Agradecidísimo a la dignación que la Santa Sede ha tenido con este humilde sacerdote, y correspondiendo a la intensa devoción que siempre he profesado a la Sede Apostólica y a la sagrada persona del Romano Pontífice mi primer acto debía ser elevar a los pies del Santo Padre mis fervientes homenajes, y los de la diócesis de Lérida, que me consta positivamente es devotísima del Papa. Tan gratísimo y sagrado deber cumplo en el día de hoy, presentando al Santo Padre las adjuntas letras por manos de V. Emcia. Rdma., dignísimo colaborador del gran pontífice en su grandiosa y admirable labor pontifical.

Las circunstancias presentes impidieron el envío inmediato del mensaje, por ser dificilísima y a veces imposible del todo la comunicación entre Tarragona y Barcelona. Hoy aprovecho la oportunidad para realizarlo, añadiendo nuevos testimonios de devoción, obediencia y amor, con motivo de la próxima fiesta onomástica del glorioso Vicario de Cristo.

Emmo. y Rdmo. Sr.; modificada la situación política de la mayor parte de la diócesis de Lérida desde la fecha del citado Decreto, no me ha sido posible posesionarme de la referida Administración Apostólica; las líneas de fuego me incomunican en absoluto de la Capital de la Diócesis y de la mayor parte de su territorio. Sin embargo he procurado la comunicación con la zona sujeta al Gobierno de Barcelona, y aprovecharé, Dios mediante, la primera oportunidad para la restante, a fin de poder presentar a V. Emcia. Rdma., con la mayor premura posible, una exacta relación del estado de aquella desgraciada Diócesis, en todos los órdenes, y empezar los preliminares de la ímproba labor de su restauración.

Espero confiadamente en la eficacia de la Bendición paternal del Santo Padre para el feliz éxito de todo.

Me es grato en esta ocasión besar con el mayor respeto la Sagrada Púrpura de V. Emcia. Rdma. Y decirme afmo s. y d.s. Salvador Rial Lloberas"[154].

154. AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff.53A-53C*, original mecanografiada con la misma máquina que usaba Torrent y el mismo tamaño de papel apaisado. El mensaje está en *Ibid. ff. 53D-53E*.

Pacelli le respondió el 3 de junio explicándole que el Papa le había nombrado "Amministratore Apostolica di quella parte della Diocesi di Lérida che trovasi nel territorio in potere del Governo Repubblicano". Y monseñor Sericano, redactor de esta carta, dejó escrita la siguiente nota: «Tale dicitura è stata usata nel presente dispaccio, perché non pensasse Mgr. Rial di conservare la giurisdizione anche nella parte della diocesi di Lérida passata, dopo la sua nomina, in potere dei Nazionali"[155]. Es decir, que como el mismo Rial había dicho que no había podido tomar posesión de su administración apostólica, ya que estaba incomunicado con Lérida, se le dijo en dicha carta que su jurisdicción se extendía solamente al territorio republicano.

Después de una ofensiva de los nacionales, buena parte de la diócesis ilerdense pasó bajo el control del Gobierno de Franco, en la que Rial no podía ejercer su cargo. Por esta razón Antoniutti, de acuerdo con el cardenal Gomá, propuso que fuese nombrado administrador apostólico de dicho territorio el canónigo Amadeo Colom, que había sido secretario del obispo mártir[156], e insistió sobre esta propuesta porque cuatro canónigos supervivientes de Lérida le preguntaron a Antoniutti si podían elegir un vicario capitular, a lo que el representante pontificio respondió diciendo que había que esperar a lo que la Santa Sede tomara una decisión[157].

Sin embargo, el nombramiento de Colom no llegó a hacerse porque la Santa Sede tenía pocas informaciones sobre su persona y, además, porque el cardenal Tedeschini (con quien habló Sericano el 5 de abril de 1938, a las 19,30) dijo que aunque había visto algunas veces a dicho sacerdote, cuando acompañaba al obispo Huix, no podía dar sobre él informes favorables ni desfavorables. Además, en España, el nombramiento de un administrador apostólico era de alguna forma el preludio para el posterior nombramiento de obispo. Si luego no se le nombraba obispo, parecía como una difamación para la persona en cuestión. Por ello era necesario proceder con mucho cuidado.

Mientras se hacían estas gestiones, el nuncio en París, Valerio Valeri, informó a la Secretaría de Estado sobre la situación religiosa de la zona republicana y la oportunidad de que un obispo de Cataluña

155. Carta n. 2058/38 de Pacelli a Rial, del 3 junio 1938 (*Ibid., f. 54*).
156. Despacho nº. 376/38 (Documento 21).
157. Despacho nº. 458/38 (Documento 25).

se trasladase al sur de Francia, en la zona de Perpiñán, para conocer personalmente la situación de los sacerdotes refugiados[158]. La Secretaría de Estado estudió la propuesta del nuncio y, concretamente, la situación de la diócesis de Lérida[159]. Por fin, fue nombrado provisio-

158. «Secondo le ultime notizie giunte qui dalla Spagna sotto il Governo di Valenza, le condizioni religiose tenderebbero in generale a migliorare. A Barcellona, dicono, il Vescovo in carne ed ossa pare cerchi tuttora di occuparsi, per quanto può, dell'organizzazione del culto e del fedeli. Ma egli può molto poco perché essendo inviso alle Autorità deve rimanere nascosto e non far trapelare la sua presenza ed il suo luogo di dimora. Sicché di fatto la direzione delle cose e personale ecclesiastico sarebbe piuttosto nelle mani del partito chiamato "Unión democratica de Catalauña"(*sic*), composto, com'è noto all'Eminenza Vostra Reverendissima, di laici cattolici politicamente molto a sinistra. E' tal partito che raccoglierebbe le elemosine per il culto, designerebbe i sacerdoti per il compimento delle funzioni sacre e avrebbe persino designato i Vicarii Generali per alcune Diocesi. La situazione, se le notizie che mi sono state comunicate rispondono esattamente al vero, sarebbe non solo strana ma pericolosa. Non so se la Santa Sede, onde regolarizzarla in qualche modo, non giudicasse possibile di servirsi adesso della presenza e dell'eventuale azione del Vescovo di Teruel. A tal proposito, anzi, unisco qui, per semplice conoscenza dell'E.V. una lettera indirizzatami ieri dal sig. Torre di cui ho già avuta occasione di parlare, ma che mira ad uno scopo più vasto. Un'altra soluzione potrebbe, del resto, consistere, a mio umile avviso, nel far venire in Francia un Vescovo, per esempio quello di Gerona, città prossima a Barcellona, che attualmente vive, credo, presso Sua Eminenza il Sig. Cardinale Gomá. Egli, da una di queste Diocesi di confine, come Perpignano, potrebbe adesso con maggiore facilità che nel passato interessarsi di quello che succede, dal punto di vista religioso, al di là della frontiera. Del resto la sua presenza, o quella di un altro Prelato spagnolo, non sarebbe nemmeno inutile per altri motivi. Infatti, qui in Francia vi è tuttora un buon numero di sacerdoti spagnoli sparsi in varie Diocesi, specie nelle grandi città, e che naturalmente avrebbero bisogno di una guida, di consigli e di conforti. Ora, un Prelato della loro nazionalità, di cui si sapesse la presenza ed il luogo di residenza, potrebbe da questo punto di vista svolgere un'azione di bene assai efficace. Non so se le spese di viaggio e di mantenimento potessero costituire un ostacolo e se il Santo Padre in tal caso, nella Sua bontà, non fosse pronto a sopperirvi del Suo...» (Despacho Nº. 3856 de Valeri a Pacelli, París, 11 enero 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 38-39*, original mecanografiado).

159. «Per la nomina di un Amministratore Apco. per la Diocesi di Lérida, Mons Antoniutti e l'Emo. Gomá, interpellati al riguardo, hanno consigliato di soprassedere in vista della decantata offensiva nazionale che però non ebbe, né pare avrà più luogo, per lo meno tanto presto. Il Card. Vidal insiste sull'urgenza di provvedere in qualche modo al Governo di quella Diocesi e dice che potrebbe incaricarsene il suo Vicario Generale Mons Rial. Si potrebbe forse accogliere l'indicazione dell'Emo. Vidal» (*Observaciones de Mons. Sericano sobre el despacho nº. 3856 de Valeri*, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 43-43v*, mecanografiadas en papel blanco, sin fecha ni firma, pero con la siguiente nota autógrafa de Tardini: «26-I-38. Sentire il parere di Mons. Antoniutti»).

nalmente administrador apostólico del territorio de Lérida en poder de los nacionales Manuel Moll, obispo coadjutor de Tortosa[160], que se encontraba en Roma y estaba a punto de marcharse a Tortosa, diócesis completamente liberada por los nacionales, y en ella fue muy bien acogido[161].

Situación conflictiva Salvador Rial, vicario general de Tarragona y administrador apostólico de Lérida

Salvador Rial Lloveras fue el primero de los candidatos para el Episcopado presentados por los obispos de la Provincia Eclesiástica Tarraconense a finales de junio de 1933 y aprobado a la unanimidad[162], El cardenal Vidal pidió varias veces al nuncio Tedeschini que

160. «Ricevuto Rapporto N. 376. Santo Padre desidera avere più ampie notizie circa canonico Colom. Intanto per provvedere urgenti bisogni diocesi Lerida si è degnato affidare provvisoriamente Amministrazione Apostolica della parte della medesima diocesi soggetta Nazionali a Monsignor Moll Salord Vescovo Coadiutore Tortosa che si presenterà tra giorni V.E.R. per ricevere opportune istruzioni e relativo documento nomina" (Telegrama cifrado n. 19 de Pacelli a Antoniutti, 9 abril 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, f. 46*). La carta de Pacelli a Félix Bilbao comunicándole el nombramiento e Moll es n. 1345/38, del 10 abril (*Ibid. f. 50*).

161. «E' stata accolta con la più viva soddisfazione la nomina di Monsignor Moll Salord, Vescovo Coadiutore di Tortosa, ad *Administrador Apostólico* della vacante diocesi di Lerida. Il detto Prelato ha già assunto l'incarico affidatogli dal Santo Padre, ed ha nominato suo Vicario Generale il Canonico Colóm che in un primo tempo, era stato proposto per essere *Administrador Apostólico* della stessa diocesi. Conforme alle istruzioni impartitemi col telegramma N. 19 del 9 aprile p.p. sto raccogliendo delle informazioni sul menzionato Canonico Colóm, il quale sembra degno di essere preso in considerazione per qualche incarico di fiducia. Ringraziando dell'ottima scelta fatta per reggere, in questi difficili momenti la Diocesi di Lerida, mi confermo ...» (Despacho nº. 490/38 de Antoniutti a Pacelli, del 29 abril 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, f. 35*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, f. 48*, copia mecanografiada del original).

162. «Secondo le venerate istruzioni circa la provvista delle sedi vescovili, comunicate all'E.mo Signor Cardinale Arcivescovo di Tarragona e portate a conoscenza mia dall'Em.za Vostra, i Rev.mi Metropolitani convenuti in questa capitale alla fine dello scorso mese, hanno preso in esame una lista di candidati all'Episcopato presentata dal sullodato E.mo Cardinale Vidal y Barraquer. — La lista si limita ai candidati catalani che sarebbero i seguenti: M.I. Sr. D. Salvador Rial Lovera (*sic*),

Rial fuese nombrado obispo, pero nunca lo consiguió, a pesar de sus "insistencias inverosímiles, como él solo sabía hacer", porque el nuncio se opuso por razones de oportunidad. La última vez que lo intentó fue con motivo de las gestiones previas al nombramiento del obispo de Lérida, el beato Salvio Huix Miralpeix, en noviembre de 1934. Tedeschini no dudaba de las buenas cualidades que reunía el candidato, pero no quiso satisfacer los deseos del cardenal Vidal, cuyo afán era aumentar el número de los obispos catalanes que eran criaturas suyas y, por tanto, adictos a su persona y procedentes de la archidiócesis tarraconense. Precisamente aquel mismo año habían sido nombrados obispos José Cartañá[163], de Gerona, y el beato Manuel Borrás[164], auxiliar de Tarragona, que consiguió superar las dificultades que tuvo para su nombramiento[165]. Según el nuncio, todos critica-

---

Penitenziere della Metropolitana di Tarragona. M.I. Sr. D. José Cartañá Inglés, Arciprete della Metropolitana di Tarragona. Rvdo. Dr. D. Ramón Baucells (*sic*, pero es Balcells) Masó, Economo di Santa Anna di Barcellona [Se confunde con Ramón Baucells Serra, canciller del obispado de Barcelona]. Rvdo. Dr. D. Ramón Godayol Armangou, Parroco di Sitges (Barcellona). Rvdo. Dr. D. Ramón Sanahuja Marés (*sic*), Reggente della Parrocchia dello Spirito Santo di Tarrasa (Barcellona). Dr. D. Esteban Canadell, Canonico e Vicario Generale di Gerona. M.I. Sr. D. Juan Lladó, Magistral de Vich. M.I. Sr. D. Pedro Pous, Canonico, professore di Sacra Scrittura in Vich. M.I. Sr. D. Jaime Font, Notaio Ecclesiastico della Curia di Vich. Di questi candidati solo i primi due sono stati approvati: per gli altri si è rimandata ogni decisione definitiva, essendosi giudicato opportuno di procedere ad ulteriori diligenze. Essendosi poi esaminato quale diocesi debba subito provvedersi e chi debba proporsi per essa, gli Ecc.mi Arcivescovi hanno opinato che la diocesi che ha più bisogno di essere provveduta è Gerona, dove tutto il popolo e tutto il Clero sospirano l'avvento del nuovo Vescovo, e dove si notano gravi danni per la mancanza del Prelato. Dei due candidati approvati hanno poscia pensato che il più indicato per Gerona sia D. José Cartañá Inglés, Arciprete di Tarragona, escludendo per detta sede il Rial per la sola ragione che il Rial fu in Gerona Segretario di Camera e Governo, come dicono qui, posto che suole lasciare una sequela di risentimenti» (Despacho nº. 6297 de Tedeschini a Pacelli, Madrid 25 julio 1933, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 779, fasc. 114, ff. 71-72*, original mecanografiado).

163. José Cartañá Inglés (Vilavert, Tarragona, 13 septiembre 1875 - Gerona 1 julio 1963), el 29 de diciembre de 1933 fue nombrado obispo de Gerona y el 22 de abril de 1934 recibió la consagración episcopal en la catedral metropolitana de Tarragona, de manos del cardenal Vidal y Barraquer.

164. Nació en La Canonja, Tarragona, el 9 de septiembre de 1880; fue asesinado en Montblanch, Tarragona, el 12 de agosto de 1936 y beatificado el 13 de octubre de 2013. Cf. mi libro *Mártires del siglo XX en España*, o.c., II, pp. 2215-2224.

165. Documentadas *Ibid.*

ban la obsesión de "sacar siempre el material de la misma mina", que no ocultaba las pretensiones del cardenal Vidal, quien deseaba que a Cataluña solo fueran destinados obispos catalanes[166]. Tedeschini nunca quiso secundar las pretensiones del cardenal para impedir que desde Tarragona controlara como metropolitano la situación religiosa de las otras diócesis de Cataluña y, de modo especial, la de Barcelona, con la que tuvo varios conflictos[167].

166. Cardinale Vidal y Barraquer, Arcivescovo di Tarragona, può avere fatto cenno nella sua visita a Vostra Em.za sul Conte Grande il 1º novembre passato. Il Signor Cardinale Arcivescovo di Tarragona mi ha fatte, a diverse riprese, insistenze inverosimili, quali cioè egli solo sa fare, affinché per la diocesi di Lérida io proponessi sua Santa Sede un suo candidato, cioè il canonico di Tarragona, Rev. Rial. Io non nego che il Rial possa essere un buon candidato per qualche sede vescovile. Ma non ritengo né opportuno né prudente che questo desiderio del cardinale sia soddisfatto, perché a quanto sembra, non è temerario credere che stanno nel vero coloro che vanno dicendo che egli mira a circondarsi in Catalugna di vescovi creature sue, addetti perciò alla sua persona, e procedenti della sua diocesi. Così abbiamo visto quest'anno promosso alla sede di Gerona il degnissimo Mgr. Cartañá, canonico di Tarragona; e subito dopo, e fatto ausiliare suo, malgrado grandissime opposizione e difficoltà, che però egli superò in una visita a Roma, il canonico, pure di Tarragona, Borrás. Tutti criticano questo trarre i materiali sempre dalle stesse miniere, e più ancora criticano le non inverosimili mire dell'Emo proponente. Io perciò non stimo prudente secondarlo. In una delle sue prime insistenze, io, per farlo acquietare, gli dissi che non era possibile fare questa proposta, perché la Sede di Lérida era già stata assegnata all'Amministratore Apostolico di Ibiza. Egli si calmò. Ma nelle ultime Conferenze Metropolitane è tornato all'assalto. Conviene perciò dar seguito all'Augusta volontà manifestata dal Santo Padre nel 1930, e pubblicare quella nomina (Despacho nº. 7086 de Tedeschini a Pacelli, Madrid, 14 diciembre 1934, AA.EE.SS., *Spagna IV, 773, fasc. 106, ff. 40-41v,* original mecanografiado).

167. Las relaciones entre el cardenal Vidal y el obispo de Barcelona, José Miralles Sbert, nunca fueron buenas. Lo documentan varios incidentes muy elocuentes ocurridos entre ambos. El primero de ellos se refiere a las religiosas del P. Palau y el segundo a la Hospitalidad de Lourdes, como leemos en las cartas de Miralles publicadas en mi artículo «Los últimos obispos de la Monarquía (1922-1931). Primera parte: Cuestiones generales y nombramientos conflictivos»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 83 (2010) 31-484. El mismo obispo entregó al Nuncio el siguiente apunte autógrafo acerca de algunas actuaciones episcopales cardenal Vidal, fechado el 7 de junio de 1926: «Su residencia en la Archidiócesis es muy reducida: continuos viajes a Barcelona, con prolongadas estancias en casa de su tía Dª. Carmen; veraneo en la diócesis de Solsona; uno o dos viajes anuales a Roma; pero lo menos dos a Madrid, etc. Continuamente La Cruz, periódico de su Sede, habla de llegadas y salidas, y, apenas llega, sale al día siguiente para visitar determinada o determinadas parroquias, de modo que la Visita es una serie de actos discontinuos. En Barcelona, apenas llega, se pone a su disposición el auto del Prelado. Allí dirige peregrinaciones, preside actos

También hay que decir que, en realidad, no se trataba de un nombramiento episcopal sino de la designación de un administrador apostólico *ad nutum Sanctae Sedis*, hecho para una porción de territorio de una diócesis catalana afectada por la guerra, en la que, de hecho, Rial no llegó a ejercer ministerio alguno. Sin embargo, este nombramiento y las actividades que realizó como vicario general de Tarragona repercutieron sobre la situación de la Iglesia en la zona republicana y afectaron a las relaciones diplomáticas entre la Santa Sede y el Gobierno Nacional.

Al comenzar la persecución religiosa de 1936 estuvo a punto de ser asesinado por los republicanos, pues permaneció diez meses detenido en el vapor-prisión «Río Segre», anclado en el puerto de Tarragona. Durante su estancia en esta cárcel compuso una novena a la Virgen del Claustro, de la que era muy devoto, siendo el consiliario

de sociedades católicas, etc.; de modo que es más obispo que el mismo residencial. Da la casualidad de que muchas de estas reuniones se celebran en forma de peregrinación o asamblea en tiempo de Cuaresma, durante la Octava de Corpus, etc., es decir, cuando la ley de residencia obliga a todos. Sin intención sin duda, se falta a esta ley, y el ejemplo imposibilita a otros Prelados para hacerla cumplir. Desde 1918 hay que celebrar Concilio Provincial. El hecho es que ni preparado está; se entiende con el de Urgel; se habla un poco de ello en conferencias, y el de Urgel lee algo que convendrá tratar en su día; se disuelve la reunión, y nos quedamos como antes. Tiene un Juez Metropolitano que, siendo gran teólogo, es calamitoso como canonista, pues no revisa las sentencias apeladas, sino que construye otras a su gusto. Además, no acaba nunca: hay sentencia que hace más de tres años que debía darse y no se da. Él y el Juez distan de ser amigos: fueron canónigo juntos, y el Juez no quiso asistir a su consagración: ahora lo tiene para librarse de un enemigo, con detrimento de la justicia para las diócesis sufragáneas. Su intervención en los asuntos de personal es conocidísima: íntimo del obispo de Canarias, quiso llevarlo a Tortosa, y el difunto Prelado se opuso a ello. El de Solsona es hechura suya, y no respira sino por su boca. Al de Urgel le quiere de todas veras, y desea tenerle cerca. Con el de Vich no anda bien. Del de Lérida habla con elogio a cuantos pueden contárselo; pero le quisiera lejos de la Provincia eclesiástica. No hablemos de su Boletín, una desdicha, y sobre las Pastorales por él escritas - no son todas - guardemos silencio. Me duele en lo más vivo haber tenido que escribir lo precedente. He procurado ser exacto. Dése por no escrito, si puede sospecharse fruto de la pasión: no lo es a buen seguro. Tiene un Deán tan poco listo que, cuanto oye, lo vierte por cuenta propia. Este Deán, por tiendas de Barcelona, está comentando las soluciones que se están preparando para el mal presente, y desconceptuando a Prelados a quienes no conoce y con quienes no tiene motivo alguno de malquerencia. Es reloj de mala repetición; pero prueba dónde nacen sus informaciones» (ASV, *Arch. Nunz. Madrid 836, ff. 446-447*).

de la cofradía erigida bajo dicha advocación en la capilla del claustro de la catedral tarraconense. Cuando la persecución religiosa se fue mitigando gracias, por una parte, a la valiente denuncia que los obispos españoles hicieron a todo el mundo en la carta colectiva del 1 de julio de 1937 y por otra a la política del ministro católico vasco, Manuel de Irujo[168], que intentó inútilmente conseguir de las autoridades republicanas la normalización religiosa y la libertad de culto[169],

168. Manuel de Irujo Ollo (Estella, 25 de septiembre de 1891 – Bilbao, 1 de enero de 1981), político y abogado navarro, dirigente del Partido Nacionalista Vasco, por el que fue diputado y ministro de la Segunda República. ntre septiembre de 1936 y mayo de 1937 fue ministro sin cartera en el Gobierno de Largo Caballero con la función de intentar restablecer el funcionamiento de una justicia elemental en la zona republicana. Dicha función la continuó como Ministro de Justicia en el gobierno de Negrín hasta diciembre de 1937. Abandonó el cargo, entre otras razones, por la represión que el gobierno llevó a cabo contra el Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM), pero quedó como ministro sin cartera hasta agosto de 1938. Tras la Guerra Civil Española se exilió en el Reino Unido. Fue ministro del gobierno republicano en el exilio (1945–1947). Regresó a España en 1977, año en que fue elegido senador por Navarra en las listas del Frente Autonómico. En 1979 fue elegido miembro del Parlamento Foral de Navarra como cabeza de lista de la coalición Nacionalistas Vascos, siendo su primer presidente. Cf. P. VIGNAUX, *Manuel de Irujo. Ministre de la Réiblique dans la Guerre d'Espagne. 1936-1939* (París 1986).

169. El 9 de diciembre de 1938 fue hecho público en la *Gaceta de la República* el decreto firmado el día anterior por Azaña y Negrín en virtud del cual fue creado un Comisariado general de Cultos, que debería ocuparse de todas las cuestiones relacionadas con el ejercicio del culto y con la práctica de las actividades religiosas. Fue la decisión más significativa tomada por el Gobierno en materia religiosa, pero fue considerado más bien como una nueva maniobra política y no como un deseo sincero de resolver el problema religioso y de conceder libertad a la Iglesia, porque la República tenía ya los días contados y en su lenta e inexorable agonía se aproximaba a su trágico fin. Vignaux, el apologista de Irujo y de la pretendida normalización de la vida religiosa en la zona republicana, cita sólo dos actividades de dicho Comisariado: la constitución de un «Comité católico de socorro a la población», bajo la presidencia de Rial, y la autorización de apertura al culto de una capilla de la catedral de Tarragona, apenas tres días antes de que los nacionales llegaran a dicha ciudad. En este decreto no aparece ni una sola palabra de reconocimiento de los crímenes cometidos por los republicanos y se insiste en el respeto que siempre había demostrado el Gobierno hacia las convicciones religiosas; los únicos culpables de la persecución religiosa eran los nacionales, que la habían provocado con el levantamiento militar. El primer párrafo del decreto es una curiosa apología de las disposiciones de la Constitución española, respetuosa con las creencias y con los sentimientos de índole religiosa en grado que plantea igual, pero no supera, el derecho público de cualquier país civilizado, establece solemnemente la libertad de conciencia y el derecho de profesar y practicar libremente cualquier religión... «En las presentes circunstancias,

fue juzgado y absuelto, y el cardenal Vidal, ausente de la diócesis al haber conseguido escapar de la persecución en 1936 e imposibilitado

---

en que la nación española se defiende enérgicamente contra ataques extraños, el Gobierno de la República reafirma como uno de sus fines de guerra la libertad de conciencia y el libre ejercicio de creencias y prácticas religiosas». Y el segundo párrafo corona esta retórica desplazando la responsabilidad de la persecución desde los victimarios a las víctimas: «El olvido capital por parte de algunos jerarcas de la Iglesia de los deberes de convivencia social y de las propias Condiciones religiosas, hondamente sentidas, obligaron a una determinada reacción de defensa del espíritu público en un sentido contrario a esa libertad. Por otra parte, las necesidades de la guerra que el pueblo sostiene en defensa de su independencia han motivado ocupaciones de edificios destinados al culto y a inevitables anormalidades en su ejercicio. Ha procurado siempre el Gobierno de la República el más delicado respeto a las convivencias religiosa». la Federación Anarquista Ibérica, escribía: «La carrera de cura es larga; unos diez o doce años. ¿Vamos a abrir las fábricas de sacerdotes?, ¿los seminarios? ¿Vamos a esperar todo ese largo espacio de tiempo para tener atendidos a los católicos? ¡Nada de eso! Unos cursillos, unos cursillitos cortos tras los cuales se puedan obtener las licencias para oficiar el culto divino». Para los oficiales del Ejército rojo dicho Comisariado fue considerado una pantomima, según el testimonio de Tarrés (*Mi diario de guerra 1938-1939,* Barcelona 1987)., lo mismo que el entierro celebrado en Barcelona con sacerdote y cruz alzada y la reaparición de las cruces en las esquelas que publicaba *La Vanguardia.* En los ambientes castrenses republicanos se decía que eran gestos para causar buen efecto en el extranjero. Por su parte, el diario *Euzko Deya,* publicado en París por los vascos, escribía el 18 de diciembre de 1938, que después del viaje a Roma del vicario general de Tarragona, Rial, ambos hechos demostraban una mejoría neta en las relaciones entre el clero y el Gobierno español, y recordaba que el artículo 6 del programa de los 13 puntos de Negrín, que garantizaba la libertad de conciencia y el libre ejercicio de las creencias y de las prácticas religiosas, había encontrado una acogida muy favorable entre los católicos de Barcelona, lo cual, como sabemos por otras fuentes, no era cierto, ya que seguían la persecución y la represión. Con todo, dicho periódico, que fue una de las armas más eficaces de la propaganda republicana en el extranjero, falsificaba y exageraba hechos y declaraba que desde junio de 1937 existía una tolerancia de *facto,* que numerosas misas habían sido celebradas en Barcelona en las capillas privadas, sobre todo en la de los vascos, y que tanto las disposiciones del Gobierno como la actitud de las autoridades eclesiásticas marcaban una nueva fase en esta evolución favorable iniciada un año y medio antes por el ministro Irujo. También anunciaba el mismo periódico que en Madrid serían abiertas tres iglesias al culto público. El sacerdote madrileño Leocadio Lobo hizo unas declaraciones a un redactor del *Heraldo de Madrid* en su domicilio particular de la calle Tamayo, 6, en el que tenía un oratorio semipúblico, presidido por un crucifijo tallado, a propósito de la situación religiosa en la capital de España. «Se está preparando -dijo- la apertura de tres templos. Uno de ellos, San Antonio de los Alemanes, y dos más. Esto, por ahora. Claro, que he de decirle a usted que el culto público en Madrid no se ha interrumpido dentro de las

más tarde a regresar a España por la prohibición de las autoridades militares, lo nombró vicario general en 1937, y la Santa Sede le encomendó el gobierno de la diócesis de Lérida el 9 de marzo de 1938, como administrador apostólico[170].

El 30 de julio de 1938 Rial envió a Pacelli una carta autógrafa en la que narró sus peripecias personales y las dificultades que encontraba para ejercer el ministerio que se le había encomendado[171]. Durante

---

posibilidades con que contamos. Como usted ve, este oratorio semipúblico ha sido establecido con la ayuda de las autoridades por la Junta de Recuperación, que ha contribuido a facilitarnos todos los ornamentos necesarios para la celebración del culto, en el que se oficia todos los domingos, y a cuyos oficios divinos asiste todo el que quiere venir, sin necesidad de decir quién es ni adónde va. Lo hacen con absoluta libertad. Y en el que se celebran bodas, bautizos..., mañana mismo diré una misa por el eterno reposo del alma del gran escritor madrileño Juan Pérez Zúñiga, que ha muerto en el seno de la Iglesia católica. El problema católico está aumentando precisamente por la mayoría de los católicos, que no quiere decir buenos cristianos, interesados en aumentar desproporcionadamente las persecuciones de que dicen se les hace objeto, a fin de convertir el sentimiento católico en arma política. Estos malos cristianos son los encargados de desorbitar el problema para convertirlo en un arma política en favor de sus ideas. Yo lo que puedo asegurar a usted es que no he dejado de ejercer el ministerio. Que he encontrado facilidades para practicarlo en las mismas filas del Ejército republicano y que en este oratorio que usted ve son muchos los soldados que vienen a oír misa, sin que, hasta la fecha, sepa que ninguno de ellos ha sufrido la menor molestia. Esto le probará que la República no ejerce esa persecución sañuda que algunos tienen interés en propalar.» El *ABC,* que difundió estas palabras el 10 de diciembre de 1938, destacaba la personalidad del padre Lobo, «cuyas campañas en favor del pueblo republicano han tenido honda repercusión por representar el sentido de los verdaderos católicos españoles». Al día siguiente, en declaraciones hechas a *La Libertad,* Lobo dijo: «Yo no soy judaizante, como no soy comunista ni cura renegado. Llena de angustia mi alma, transido de dolor mi corazón por la desolación y la ruina de España, no puedo tranquilizar mi espíritu lanzando ayes de queja contra mi pueblo. Siento vergüenza, infinita vergüenza, de que después de veinte siglos de predicación y apostolado cristiano, hijo de España, a la que tantas veces hemos llamado católica, los hermanos se odien ferozmente y se maten como las bestias de los bosques... Que nos dejen solos, que, hermanos al fin, podremos y querremos entendernos. Yo quiero la paz, la quiere el pueblo español, y la quiere su Gobierno. Yo cada día, en el santo sacrificio de la misa, rezo la oración de la paz, no de la guerra. Fuera los extranjeros, los invasores, y quizá como por ensalmo aparezca el son de la paz sobre el turbulento horizonte de nuestra patria». Sobre Leocadio Lobo Canónigo, coadjutor de la parroquia de San Ginés de Madrid, cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, pp. 690-691.

170. Apunte de AA.EE.SS., Período IV, *Spagna, 945, fasc.350, f. 3.*

171. Documento 28.

el mes de agosto viajó a París y a Roma para entrevistarse con el cardenal Vidal e informar a la Secretaría de Estado del Vaticano de la situación religiosa de Cataluña. Llevó también una petición verbal del gobierno republicano que afirmaba garantizar la libertad religiosa y proponía la normalización de relaciones diplomáticas, pero se trataba de una evidente maniobra propagandista de un gobierno agonizante, que buscaba medios de subsistencia en el extranjero, cuando el final de la guerra era cada vez más inminente por el veredicto irrefutable de las armas. En la carta que escribió desde la Cartuja de La Valsainte (Suiza), donde se encontraba junto con el cardenal Vidal, el 12 de agosto de 1938, le dijo a Pacelli:

> «que el Gobierno de la República tiene con absoluta y ejemplar unanimidad el deseo sincero y ardiente de normalizar en ella la situación de la Iglesia, el restablecimiento del culto público, el regreso de los sacerdotes a sus parroquias, y aun el regreso del Emo. Metropolitano, a quien se le darían todas les garantías convenientes y se le tendrían todas las consideraciones y honores correspondientes a su altísima dignidad. La libertad religiosa, que figura en los *Trece puntos*, no es tan solo tema de un programa escrito, sino que el Gobierno desea verlo convertido en una realidad muy pronto, cuanto antes; y la actual composición del Gobierno y su actual pensar y sentir son para ello una ocasión muy propicia que parece precisa aprovechar. La aplicación práctica de la libertad religiosa lleva consigo algunas dificultades y rozamientos por el criterio y procedimientos de algunas personas. Estas dificultades desaparecerían si pudiera conseguirse alguna representación diplomática en ambas partes. Por un lado, el Gobierno de la República conferiría su representación ante la Santa Sede en persona católica, que podría serle grata; y desea que también, por su parte, la Santa Sede enviase algún representante suyo ante el Gobierno de la República. El Gobierno respeta y aprecia todos los valores espirituales: y entre éstos ocupa lugar de gran relieve el valor religioso por su objetividad y por razones de convivencia con los ciudadanos»[172].

En el texto original de esta carta hay una nota autógrafa de Pacelli, quien, después de comunicarle el contenido a Pío XI, anotó,

172. El texto íntegro de esta carta está en el Documento 29.

con cierta ironía, la «mente» del Papa para la respuesta: «*Ex Aud. Ss.mi 16-8-38. Risp.: si mettono in vista molte belle cose; facessero*»[173] (en la carta se ponen en vista cosas muy bonitas, pero que las hagan). Efectivamente, en la carta de respuesta, que Pacelli le envió el 23 de agosto, le dijo que el Santo Padre había sido informado de cuanto el ministro de Estado de la República le había comunicado y que no deseaba otra cosa que ver finalmente restablecidos los derechos y la libertad de la Iglesia en un territorio como el republicano en el que la situación religiosa no podía ser más triste, como el mismo Rial había descrito en su carta del 30 de julio[174]. En la minuta o borrador de esta carta está tachado un párrafo en el que se dice que el Papa deseaba ardientemente que el gobierno demostrara con los hechos sus buenas disposiciones, pero, tal como estaban las cosas, no era el caso de hablar de un intercambio de representantes diplomáticos entre la Santa Sede y el gobierno de Barcelona[175].

Por su parte, el cardenal Vidal, comunicó la llegada de Rial a La Valsainte para informarle sobre la situación de la archidiócesis

173. AA.EE.SS., Período VI, *Spagna 945, fasc. 349, ff. 60*.

174. *Riassunto di alcune notizie concernenti la nomina dell'Amministratore Apostolico di Lérida ed il viaggio a Roma dell'Illmo e Rev.mo Mons. Salvatore Rial, Vicario Generale di Tarragona* (Documento 29).

175. «Ill.mo e Rvdmo. Signore Monsignor Salvador Rial Llovera, Vicario Generale di [Barcelona, *tachado*] Tarragona. Ill.mo e Rev.mo Signore, Non ho mancato di riferire con ogni sollecitudine al Santo Padre quanto la S.V. Ill.ma, per incarico del Sig. Ministro di Stato di Barcellona, mi comunicava con la pregiata Sua lettera del 12 c.m. a riguardo del desiderio ["sincero y ardiente", *tachado*] del medesimo governo di [normalizzare la situazione, *tachado*] regolare la condizione della Chiesa nella Repubblica, con il ristabilimento del culto pubblico, il ritorno dei sacerdoti alle loro parrocchie, e dello E.mo Signor Cardinale Arcivescovo di Tarragona alla sua Archidiocesi, la libertà religiosa, ecc. L'Augusto Pontefice ha preso [atto, *tachado]* notizia di tali disposizioni [del Governo Repubblicano, *tachado*] e nulla tornerebbe più gradito al paterno Suo cuore di vedere finalmente ristabiliti [la libertà religiosa nella zona repubblicana, *tachado*] i diritti e la libertà della Chiesa in quel territorio dove la situazione, come del resto si rileva anche dalla recente lettera dalla S.V. del 30 luglio u.s., continua purtroppo ad essere delle più tristi. [Spera il Santo Padre, e lo desidera ardentemente, che il succitato Governo vorrà provare con i fatti dette sue buone disposizioni, ma allo stato presente delle cose Egli è d'avviso che non sia il caso di parlare di uno scambio di rappresentanti diplomatici tra la Santa Sede quel Governo, *párrafo tachado por Pacelli*]. Con sensi di distinta stima, mi è grato confermarmi della S.V. Ill.ma e Rev.ma dev.mo» [E. Card. Pacelli] (Carta nº. 3158, del 23 de agosto de 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945, fasc. 349, ff. 62-62v*, minuta mecanografiada, con correcciones y añadidos autógrafos de Pacelli).

tarraconense; pidió que se le concediera un pasaporte para poder entrar en Italia. Al mismo tiempo, habló de la falta de tacto "en algunos de los directores o en sus consejeros" en el ejercicio de su ministerio (aludía probablemente al vicario general de Barcelona, Torrent) y pidió que una persona cualificada unificara los criterios y las actividades para sacar el mejor provecho en circunstancias tan difíciles, y sugirió que esta persona podía ser el mismo Rial, del que hizo grandes elogios[176]. Pacelli le pidió a Vidal que ampliara sus informaciones sobre el viaje de Rial[177]. Vidal dijo que la dificultad para el viaje de Rial, «quien después de cumplida su misión, deber regresar a su puesto, estriba en que, para no inspirar recelos de carácter po1ítico al Gobierno de su procedencia, no puede acudir en demanda de pasaporte, a 1os funcionarios del otro Gobierno, quienes, a ser posible, deberían ignorar el viaje por los inconvenientes que son obvios, dada la habitua1 propensión en 1a autoridad civil a interpretar toda actuación solo bajo el aspecto político». Y propuso varias solucionar para evitar estos inconvenientes[178]. La Secretaría de Estado concedió a Rial un documento que le permitió llegar a Roma[179] y el 30 de septiembre fue recibido por monseñor Tardini, a quien trazó «un quadro dolorosissimo della situazione religiosa nella zona catalana che è sotto il Governo di Barcellona»[180].

El día 5 de octubre, Rial fue recibido nuevamente por Mons. Tardini, quien le comunicó verbalmente que el Papa había concedido la facultad de administrar el sacramento del a Confirmación, *praesentibus perdurantibus circumstantiis*, a los vicarios generales y

176. Documento 30.

177. Con carta nº. 3212 del 24 de agosto de 1938, Pacelli le agradeció a Vidal esta carta, le dijo que había contestado a la de Rial del 12, y añadió: «Per ciò che concerne la grave difficoltà rilevata da V.E., che il medesimo Monsignore incontrerebbe nell'ottenere il passaporto per l'Italia, non mancherà questa Segreteria di Stato di fare gli opportuni passi presso chi di dovere: ma all'uopo occorrerebbe conoscere con esattezza da chi, come e per quali motivi tale difficoltà viene frapposta». Y le pidió que le informase sobre el caso (*Ibid., f. 76*).

178. Documento 31

179. El 1 de septiembre Pacelli envió a Vidal este telegrama: «Ricevute sue lettere alt Non vedendo purtroppo possibilità rilasciare Passaporto Santa Sede per il noto Monsignore si invierà subito un lasciapassare alt Rispettosi ossequi» (*Ibid., f. 84*).

180. El apunte autógrafo de Tardini está *Ibid., ff. 80-81,* y, además, reproducido en el Documento 29.

a los administradores apostólicos de las diócesis o de parte de las diócesis catalanas situadas en territorio republica y todas ellas sin su propio obispo porque había fallecido (Salvio Huix, Manuel Irurita) o se había visto obligado a huir de España (Vidal, Bilbao) o a vivir en la zona sometida a los nacionales (José Cartañá, Valentín Comellas, Justino Guitart, Juan Perelló). Rial fue autorizado a comunicar esta decisión a los interesados, en espera de que le llegaron los correspondientes rescriptos[181].

Rial marchó a Francia y el 15 de octubre de 1938, desde el "Hopital des Jocqueys de Maissons-Lafitte", de París, escribió la siguiente carta autógrafa a Pacelli:

> «Del día 28 de septiembre al 7 del presente mes, estuve en Roma cumpliendo mis deseos conocidos de V. Emcia. Revma., cuya reconocida benignidad me permitió realizar el viaje sin la menor molestia, dificultad ni pregunta en la frontera.
>
> Mi estancia en Roma fue singular solaz para mi espíritu, que bien lo necesitaba después de tanto tiempo de tribulación. Aprovechando una audiencia pontificia concedida a los Consiliarios de A.C. pude recibir la bendición del Santo Padre y escuchar de sus augustos labios palabras de orientación y aliento que tanto confortan y estimulan al trabajo y al sacrificio.
>
> Fue para mí una contrariedad la ausencia de V. Emcia. Revma. Pude sin embargo conferencias varias veces con el Emmo. Cardenal Pizzardo y con Mons. Tardini, a quienes estoy sumamente agradecido. Las normas que Mons. Tardini se dignó dictarme serán exactamente seguidas, esperando que tendrán toda la eficacia apetecida.
>
> Con esta ocasión me es sumamente grato reiterar a V. Emcia. Revma. mi devota veneración y profundo agradecimiento, pidiendo al Señor abundantes gracias para V. Emcia. Revma., providencial colaborador de la obra sublime que lleva acabo el Papa Pío XI.
>
> Besa la S. Púrpura de V. Emcia Rvdma. Este su devotísimo y fidelísimo s.s. Salvador Rial, vicario general de Tarragona y A.A. de Lérida[182].

181. *Ibid., f. 100.*

182. *Ibid., ff. 103A-103B.* Esta carta fue enviada a Pacelli, que se encontraba por aquellas fechas en el Instituto de las Religiosas de Menzingen, a través del Jefe

Según Sericano, el Gobierno no quería que Rial ejerciera su jurisdicción en la archidiócesis de Tarragona, y exigió que fuera alejado de la misma; después pidió que el cardenal Vidal no interviniera de modo alguno en el gobierno de su archidiócesis y, por último, insistieron sobre su dimisión[183]. Por ello, el embajador de España cerca de la Santa Sede Sobre presentó a Pacelli, el 2 de noviembre de 1938, una nota de protesta contra el reciente viaje a Roma de Mons. Salvador Rial y su nombramiento como administrador apostólico de la parte de la diócesis de Lérida sometida al Gobierno de Barcelona[184]. Tras la audiencia concedida al embajador, el cardenal redactó su acostumbrado apunte autógrafo en el quedan explicadas las razones por las que la Santa Sede no consideró oportuno establecer relaciones diplomáticas con el Gobierno republicano ni nombrar un visitador apostólico para la zona republicana – tan insistentemente pedido por el cardenal Vidal y por otras personas[185] –, y limitó el nombramiento he-

---

del Departamento Político Federal del Gobierno Suizo, desde Berna el 19 de octubre de 1938 (*Ibid., f. 102*). Pacelli respondió el 8 de noviembre de 1938, con la carta nº. 4148, diciéndole: «Ill.mo e Rvdmo. Signore Monsignor Salvador Rial Llovera, Vicario Generale di Tarragona e Amministratore Apostolico di Lérida. Tarragona. Ill.mo e Rev.mo Signore, Ringrazio la S.V Ill.ma e Rev.ma delle notizie trasmessemi con la pregiata lettera del 15 Ottobre u.s., circa il recente Suo viaggio a Roma. Con piacere ho rilevato tra l'altro che la breve permanenza nella Città Eterna, insieme ad un grande sollievo spirituale, ha fornito alla S.V. la gradita occasione di ricevere, nell'Udienza accordata ai Consiglieri di Azione Cattolica, la Benedizione del Santo Padre e di ascoltare dalle di Lui Auguste labbra parole di indirizzo ed incoraggiamento: Benedizione e parole che, non dubito, torneranno anche alla S.V. di grande aiuto e conforto nell'adempimento del suo ministero pastorale [della delicata e difficile missione affidataLe dalla Divina Provvidenza, *tachado en la minta*]. Con tale augurio vivissimo, La ringrazio anche dei devoti sentimenti tanto benevolmente espressi verso la mia persona e più ancora delle sue preghiere, ed implorandoLe da Dio lumi e conforti celesti, profitto dell'occasione per raffermarmi con sensi di distinta e sincera stima di V.S. Ill.ma e Rev.ma Aff.mo per servirLa [E. Card. Pacelli]» *Ibid., ff.104-104v*, minuta mecanografiada).

183. Apunte n. 169/39 Ibid., *949, fasc. 353, ff. 11-11v.*

184. Documento 33.

185. Sobre este particular es muy interesante un apunte mecanografiado anónimo, que se encuentra junto al *Informe sobre la actual vida religiosa en la provincia eclesiástica de Tarragona, dejado por el vicario general de Tarragona el 30 septiembre 1938* (Documento 32) y parece redactado por él mismo, que dice: «1. La impresión general es que el fin de la guerra por las armas tardará mucho tiempo. Los

cho a Rial de administrador apostólico de Lérida solo para dicha zona[186].

También el cardenal Vidal defendió abiertamente a su vicario ge-

---

vaticinios optimistas de los nacionales, al fijar plazos, han fallado. Van a cumplir dos años de los primeros ataques contra Madrid, cuya conquista aseguraban obtener dentro quince días y todavía no han podido conseguirla. Aseguraban que el 1 enero l937 tendrían Barcelona en su poder, y todavía están a unos 200 Km. de distancia, en terrenos muy montañosos de difícil acceso, y bien fortificados. Aseguraban que en Julio último conquistarían Valencia, y han tenido que paralizar las operaciones en aquel sector para reconquistar antes la parte del Ebro que por sorpresa tomaron los Republicanos a fines de aquel mes: pero esta reconquista es sumamente dura y lenta. El ejército Republicano tiene mucha gente, muchas armas y buenas: está organizado; hay fortificaciones formidables; el hambre se deja sentir entre el pueblo, pero no la sienten los soldados, aunque tengan notables limitaciones, los republicanos no pueden vencer, pero pueden poner resistencias enormes que prolongan la duración del a guerra. Por otra parte, unos y otros aseguran que la guerra solo puede terminar por las armas. No quieren oír hablar de rendición, ni de mediación. El Obispo de Gerona escribió una carta al Presidente de Cataluña aconsejándole la rendición: esta carta produjo en todos muy mal efecto; ni la contestan, los que hablan de rendición son considerados en nuestro país como derrotistas, y son perseguidos como tales. II. El efecto de esta solución, en ciertas esferas, puede depender de la forma en que se produzca, y de la manera como proceda el encargado. El nombramiento de un *delegato* o de *administrador general*, como desean algunos tal vez podría ser mal visto. Pero si fuese simplemente *Visitador* con el solo encargo oficial de investigar e informar (aunque convendría pudiese resolver en casos urgentes, por le menos provisionalmente), y sin darle ningún encargo ante el Gobierno republicano, parece no tendría ninguna importante consecuencia desagradable. La actuación de1 Visitador podría pasar bastante desapercibida, y sus resoluciones solamente ser conocidas de los Vicarios Generales, cuya uniformidad de criterio es lo que más urge para organizar la vida religiosa, cosa que por otra parte debe hacerse de manera muy simple y sin ostentación alguna: lo contrario podría ser contraproducente porque algunos elementos la considerarían provocación. Es cosa muy frecuente en la Iglesia la designación de Visitadores Apostólicos cuando se atraviesan circunstancias difíciles. 26 meses de trastornos gravísimos en la vida religiosa, sin poder prever la fecha de la normalización, antes previéndola humanamente lejana parece motivo suficiente; y a nadie podría sorprender ni desagradar esta diligente solicitud de la Santa Sede. La manera *discreta y silenciosa* con que el Visitador cumpliese su oficio, sería también un factor muy importante para alejar sospechas, y no dar lugar a futuras represalias por parte del vencedor (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945*, *fasc. 349, ff. 97-98*).

186. «2 novembre 1938. Ho risposto all'Ambasciatore che la S. Sede aveva usato al Governo nazionale ogni considerazione e riguardo, non accogliendo finora la domanda presentatagli da varie parti, sia di relazioni diplomatiche colla Spagna repubblicana, sia anche dell'invio di un semplice Visitatore Apostolico per studiare sul luogo la situazione religiosa. Ma quanto alla nomina del Sac. Rial ad

neral, rechazando todas las acusaciones que se lanzaban desde el Gobierno Nacional contra él[187].

El 16 de noviembre, Cicognani informó sobre una larga conversación mantenida con el ministro de Asuntos Exteriores relativa a las quejas del gobierno por el encargo que la Santa Sede habría dado a Rial[188], pero Pacelli respondió diciendo que esta noticia era infundada, porque al vicario general no se le había dado encargo alguno y ni siquiera se había tomado en consideración su propuesta de nombrar un visitador apostólico para Cataluña[189].

Amministratore Apostolico, puramente provvisorio, della parte della diocesi di Lérida, che ancora si trova nel territorio soggetto ai rossi, si trattava di uno di quei provvedimenti ecclesiastici strettamente richiesti dal bene delle anime, per i quali la S. Sede procede nell'adempimento dell'Apostolico Ministero, senza essere tenuta ad alcun consenso da parte dei Governi. L'Ambasciatore ha insistito dicendo che trattavasi cosa assai grave, ed ha aggiunto che il Santo Padre, nel riceverlo per la presentazione delle Lettere Credenziali, gli aveva dichiarato che lo considerava come il Rappresentante di tutta la Spagna, quindi anche di quella ancora sotto la Repubblica» (*Ibid., 107A-107Av).*

187. Documento 34.

188. «Ministro Esteri in una lunga conversazione mi ha manifestato profondo dolore et rammarico Generale Franco, il quale, nonostante politica religiosa del movimento naziona1e et programma cattolico Governo trova incomprensione et gravissime d1ffico1tà da parte Clero. Ministro cita relazioni (conosciute per mezzo censura lettere) di religiosi et religiose con separatisti baschi et catalani residenti in Francia. Lamenta vivamente condotta del Cardinale di Tarragona che avrebbe avuto nuovo successo occasione viaggio a Roma Canonico Salvador Rial. Tale condotta oltre che contraria alla Spagna farebbe giuoco massoneria, cui manovre per far fallire movimento nazionale sono sempre più conosciute. In altri ambienti ufficiali si cita riservato rapporto cotesto ambasciatore spagnolo, il quale, riportando conversazione avuta con V. E. R. accenna pure a colloquio telefonico di V. E. R. con Segretario Affari Straordinari dal quale avrebbe impressione essere stato dato suddetto Sig.Canonico speciale incarico in zona comunista. Eccitazione animi grande et di ciò approfittano coloro che ispirandosi corrente germanica proclamano: Cattolici sì, vaticanisti no! Prego darmi istruzioni, se V.E. R. lo crede opportuno (Telegrama cifrado nº. 26 de Cicognani a Pacelli, San Sebastián, 16 noviembre 1938, AA.EE.SS., *Período IV, Spagna 945, fasc. 349 f. 49*).

189. «Ricevuto cifrato n. 26. Impressione questo Ambasciatore dedotta da brevissimo,colloquio telefonico non corrisponde realtà. Santa Sede non ha dato Canonico Rial occasione suo recente viaggio Roma speciale incarico direzione religiosa e meno ancora di natura politica in zona comunista, Anzi per riguardo suscettibi1ità. Governo Nazionale Santa Sede si è astenuta inviare Visitatore nel territorio Spagna repubblicana, che pure sarebbe stato utile per meglio conoscere

El 12 de diciembre de 1938 Rial comunicó a Pacelli desde Tarragona que «por fin, he podido establecer comunicación con la diócesis [¿se refiere a Lérida?] y organizar allí los servicios del ministerio sacerdotal así entre la población militar como entre la población civil. Elementos oficiales de esta ciudad [se refiere a Tarragona] me han proporcionado para ello grandes facilidades". En esta carta, que se recibió en la Secretaría de Estado, «quando Tarragona già era stata liberata dai Nazionali", como se lee en una nota autógrafa de monseñor Sericano, Rial, felicitaba al Papa con motivo de las próximas fiesta navideñas y le deseaba "que el Señor conserve por muchos años la preciosa y fecunda vida del Augusto Pontífice, le conceda perfecta salud y le colme de los mejores dones celestiales para que entre el negro torbellino de las humanas pasiones fieramente desencadenadas por todas partes brille siempre, como hasta hoy, la orientadora luz y pacificadora acción del Pontifical Ministerio, y entre las amarguras inherentes a los paternales oficios sienta el Vicario de Cristo la consolación del amor ardiente y obediencia perfecta de todos sus hijos"[190].

De nuevo, el 19 de enero de 1939 se apresuró a escribirle al cardenal Pacelli estas palabras: «Gracias al Señor esta ciudad y archidiócesis han sido felizmente liberadas por el glorioso Ejército español, y ha renacido a nueva vida religiosa, patriótica y social, con el intenso entusiasmo de todo el pueblo»[191]. Rial consiguió mantener

situazione religiosa in quelle regioni, Non si comprende quindi eccitazione animi, di cui parla V.E.R. Notizie particolareggiate al riguardo V.E.R. troverà nell'appunto allegato mio Dispaccio n. 4349 del 18 corrente. Cardinale Pacelli (Telegrama cifrado nº. 22 de Pacelli a Cicognnai, Vaticano, 21 noviembre 1938, *Ibid., f. 50*).

190. AA.EE.SS., Período IV *Spagna 945, fasc. 349, ff. 64-67, original* autógrafa, escrita en papel en blanco sin membrete.

191. «Eminencia Revma.: Gracias al Señor, esta ciudad y Archidiócesis han sido felizmente liberadas por el glorioso Ejército Español y han renacido a nueva vida religiosa, patriótica y social, con el intenso entusiasmo de todo el pueblo. Como consecuencia, han desaparecido en absoluto las dificultades que se oponían a mi ida a Lérida para cumplir el encargo que la Santa Sede se dignó confiarme con decreto de la S.C. Consistorial num. 147/38. Como tengo razones para dudar si vije (*sic*) el referido decreto, me veo obligado a manifestarlo a V. Eminencia Revma. expresándole a la vez mi más absoluta, sincera y cariñosa sumisión a lasa acertadas disposiciones de la Santa Sede pues mi único anhelo es servir a la Santa Iglesia en la forma y modo que ella se sirva disponer. Mientras espero las gratas órdenes de V. Emcia

buenas relaciones con las autoridades republicanas y las de la Generalitat de Cataluña, a pesar de las difíciles circunstancias. Por ello trató con mucha prudencia de desarrollar una acción pastoral, que resultaba prácticamente imposible debido a que continuaba la persecución, seguían las ejecuciones de sacerdotes y las cárceles permanecían repletas de clérigos y seglares católicos, razón por la cual el cardenal Vidal nunca quiso regresar a su diócesis, a pesar de las insistencias del ministro Irujo, que pretendía de esta forma demostrar una normalidad religiosa que nunca existió de hecho en la zona republicana.

Rial informó a Vidal sobre la situación de la archidiócesis de Tarragona tras la liberación de la misma y sobre su detención por las autoridades militares y posterior puesta en libertad[192].

A la muerte del cardenal Vidal en 1943, en el exilio, la Santa Sede nombró a Rial administrador apostólico de Tarragona y ejerció esta misión hasta que el 9 de octubre de 1944 tomó posesión del nuevo arzobispo, Manuel Arce Ochotorena, que le nombró gobernador eclesiástico *sede plena*.

Rial, promotor de las relaciones diplomáticos de la República con la Santa Sede

Quizá hablar de «promotor» puede parecer excesivo, pero, ciertamente, Rial fue el mediador del que se valió el gobierno republicano para intentar reanudar o establecer de nuevo relaciones diplomáticas con la Santa Sede, interrumpidas de hecho[193], porque, según declaró

Revdma. y con el más devoto homenaje de veneración y amor al Santo Padre, me reitero humilde servidor de V. Emcia Revdma, cuya Sagrada Púrpura beso con el mayor respeto Salvador Rial» (*Ibid. ff. 69-70*, original autógrafa, escrita en papel en blanco sin membrete).

192. Documento 35.

193. El 1° de octubre de 1936, el embajador de la República, Luis de Zulueta, tuvo que alejarse de Roma porque el personal de la Embajada se había puesto de la parte del movimiento militar di Burgos y porque le habían quitado el cifrario e incluso el sueldo. Antes de salir de Roma, tuvo la cortesía de despedirse de la Secretaría de Estado diciendo que tenía que ir provisionalmente a París a causa de su difícil situación; insinuando también los problemas de salud que padecía su esposa. Dijo

el último embajador de la República, Luis de Zulueta[194], en carta particular y reservada a Pacelli, «ahora me encuentro en París, sin que,

también que no podía designar un Encargado de Negocios, y que seguía viviendo en el palacio de la Nunciatura el administrador de los Establecimientos Españoles. Antes de marcharse pidió a la Secretaría de Estado del Vaticano que le protegiese la Policía italiana hasta la frontera de Modane (porque parecía ser que en su misma residencia había sido amenazado por agentes del Gobierno de Burgos). El Gobierno italiano le concedió dos oficiales di policía y Zulueta salió de Roma en el tren de las 21 horas.

194. Luis de Zulueta Escolano nació el 1878 en Barcelona de familia muy cristiana, en la que hubo varios religiosos. Su padre fue de los fundadores de la Sociedad Anónima "La Educación" a la que pertenecían los Colegios que antes del 1932 tenían los Jesuitas en Barcelona. Su tío el P. Antonio Escolano, hermano de su madre, murió Jesuita. Una hermana suya fue Religiosa de "Jesús María", y murió hace poco; fue Superiora en La Habana. Estudió el Bachillerato en el Colegio que los Jesuitas tenían en la Calle de Caspe en Barcelona. Durante el bachillerato se distinguió por su aplicación, talento y virtud; y aun se dice que pensó alguna vez, especialmente en una grave enfermedad, entrar en la Compañía. Terminado el Bachillerato el año 1894, empezó su carrera en la misma ciudad de Barcelona. Al principio fue fervoroso Congregante; pero muy pronto comenzó a extraviarse y fue dado de baja en la Congregación. El año 1910 se doctoró en Madrid en la Facultad de Filosofía: su tesis fue sobre la Pedagogía de Rousseau. El 1910 fue nombrado Profesor de Pedagogía e Historia de la Pedagogía en la "Escuela Superior del Magisterio" de Madrid. Como político fue varias veces diputado desde el año 1910, siempre por las izquierdas. Como escritor su especialidad fue la Pedagogía; pero también cultivó estudios religiosos. Entre sus obras destacan: "La edad heroica", "El ideal de la educación". Sus ideas las expuso en el libro "La oración del incrédulo" en el ultimo artículo (pp. 245 y siguientes). Sus ideas político—religiosas sobre la Iglesia en España las expone él mismo en la misma obra, en la parte III y IV, especialmente en los artículos: "Lo que es del Cesar" p. 109, "La tercera corona" p. 167, "El clero español" p. 187 y "La democracia en la Ciudad de Dios" p. 203. Los anticlericales de España le tenían por intachable en sus costumbres, y le llamaban "santo laico". En sus libros y artículos periodísticos manifestó sus principios modernistas y el 28 de agosto de 1931 Zulueta pronunció un discurso en las Cortes cuando se discutía la nueva Constitución, en el que lanzó una duro ataque contra la Iglesia Católica y se pronunció en favor de su total separación del Estado. Un discurso que hoy probablemente compartiríamos casi todos, eliminadas algunas exageraciones y el tono duro, pero que entonces era intolerable para la Jerarquía. El 21 de mayo de 1931 Zulueta fue rechazado como candidato para embajador y en octubre de 1931 el ministro de Estado, Alejandro Lerroux, volvió a plantear el tema, habida cuenta de la anormalidad de las relaciones diplomáticas, que veían un nuncio apostólico en Madrid, pero no un embajador en el Vaticano y se volvió a proponer a Zulueta. El Cardenal Vidal era favorable a dicho nombramiento y para explicar mejor la situación envió a Roma al sacerdote Luis Carreras Mas, que hizo una defensa abierta de Zulueta, entregando tres memorandos muy fa-

hasta el presente el Gobierno de la República me haya hecho ninguna indicación de que deba cesar en el ejercicio de mi cargo". En esta carta lamentó no haber podido despedirse personalmente del cardenal antes de salir de Roma y comentó la gravedad de la situación española, haciendo previsiones muy negativas sobre el futuro de España y del mundo[195].

---

vorables a él. Pero en el Vaticano no le perdonaban que hubiese dicho en las Cortes que «la religión puede ser un bien y el mayor de los bienes pero creo también que en muchas de sus concreciones históricas la religión ha sido en el mundo y ha sido especialmente en España el peor de los males». Con lo cual se había agravado su posición y no podía ser admitido como embajador. Zulueta fue nombrado ministro de Estado el primer Gobierno del bienio llamado social-azañista, que comenzó el 16 de diciembre de 1931. Esto complicó ulteriormente las relaciones con la Santa Sede y Tedeschini dijo que era terrible negociar con Zulueta debido a su carácter tenaz e inflexible. Pero en 1936 fue aceptado como embajador y presentó sus credenciales el 1 de mayo, tras haber sido recomendado personalmente y de forma insistente a Pacelli por el mismo nuncio. Cf. mi obra *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. I-1. Documentos del año 1931 (Febrero-julio); I-2. Documentos del año 1931 (Agosto-diciembre)* (Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2011).

195. «Emmo. Sr. Cardenal: Me honro escribiéndole hoy y me permito dirigible esta carta con carácter estrictamente particular y reservada, confiándola a la siempre benévola disposición de Su Eminencia. Debo, ante todo, expresarle mi sincero sentimiento por no haber podido conversar con Su Eminencia y despedirme, como habría deseado, en los último momentos de mi estancia en Roma. Pero Vuestra Eminencia acaba de partir para América y esta ausencia suya, con la que cabalmente vinieron a coincidir los hechos que me forzaron a salir de Italia, fue para mi una nueva contrariedad añadida a aquellas amarguras, pues bien sabe con cuán sincero interés me habría puesto en comunicación con Su Eminencia, cuyo sereno espíritu y elevado criterio tanto he apreciado en todas las ocasiones. Hasta el último momento, en aquel trance, tuve presentes los altos intereses de España y de la Santa Sede, procurando no agravar, ni envenenar, en tan difícil coyuntura, las relaciones existentes, y consiguiendo, a mi entender, que, con mi obligada partida, no variase la situación jurídica, ni se alterase el estado oficial de dichas relaciones. Pero ahora me encuentro en París, sin que, hasta el presente el Gobierno de la República me haya hecho ninguna indicación de que deba cesar en el ejercicio de mi cargo. Ya comprenderá Su Eminencia, aparte de todo ello, con qué angustiosa preocupación sino el desarrollo de la tragedía de España. ¡Qué dolor, Señor Cardenal!. Creo que todas las personas discretas reconocerán que, por muy grave que fuese la situación del país en los comienzos del verano, habría habido, para mejorarla, otros caminos menos insensatos que el de una insurrección militar apoyada por fuerzas africanas, los estragos de la cual son ya cien veces mayores que los males que pretendía remediar. La insurrección, como era previsible, provocó enseguida el desbordamiento de la revolución; al prolongarse aquella, degeneró en una guerra civil; más tarde, ha desencadenado una guerra inter-

Las relaciones diplomáticas con la República continuaron formalmente hasta que fue reconocido el Gobierno Nacional y destinado

nacional en España. ¡Quiera Dios que el último acto de la tragedía no sea la guerra mundíal!. Pero ya, pase lo que pase, hay que pensar que, en nuestra pobre España, una mitad va a quedar exterminada y otra mitad arruinada. Seguro estoy de que Su Eminencia, de acuerdo con los sentimientos paternales del Sumo Pontífice, deplora con toda el alma esta catástrofe. Por muy cruelmente que la Iglesia haya padecido en España de parte de gentes que apoyan al Gobierno de la República, no creo yo que la Santa Sede, que ve las cosas desde lo alto, pudiera tampoco estimar satisfactoria una solución basada en el triunfo de los militares y de la parcialidad extremista que les apoyaría. Si esas fuerzas vencieran en todo el país, lo que es harto difícil, no podrían dominarlo en paz, y si lo *dominasen*, no podrían *gobernarlo* normalmente. La despiadada violencia que, sólo para entrar en Madrid, habría de consumar Franco, con arrolladora ayuda extranjera, da ya la medida de lo que cabría esperar de esa hipotética solución. Tengo noticias auténticas, aunque de carácter personal y privado, acerca de las gestiones que se están iniciando por parte de Inglaterra y de Francia en el sentido de una mediación para poner término a la guerra internacional de España, y, con ella, a la lucha civil, y evitar así la guerra internacional en el mundo ¡Si hubiera todavía esperanza!. Del extremo del mal, y sobre todo de los extremos contrapuestos del mal, cabe a veces esperar el bien. Seguro estoy de que, ante la magnitud de la catástrofe, muchísimas personas de izquierda moderada y de derecha comprensiva y la masa general de la sociedad española están anhelando una solución de paz, de orden, de convivencia civil, de respeto y libertad para las creencias, que salve lo que de estas ruinas pueda aun salvarse y prepare un renacimiento de España, si no para nuestra generación, para la de nuestros hijos. Lamento vivamente no poder conversar sobre estos temas con Su Eminencia y le ruego que disculpe esta carta, que es solo la voz de un español que sufre. De todas suertes deseaba expresarle una vez más, Señor Cardenal, mi gratitud por las atenciones recibidas y reiterarme de Vuestra Eminencia, con la más respetuosa simpatía y elevada consideración, af.mo ss. Luis de Zulueta. París, XVIIe, 7, r. Anatole de la Forge» (Carta de Zulueta a Pacelli, París 2 diciembre 1936, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 889, fasc. 265, ff. 20-23v*, original autógrafa, escrita en papel con membrete de la Embajada de España). Pacelli respondió diciéndole: «Excelentísimo Señor, Ha sido en mi poder la amable carta que, con carácter estrictamente particular y reservado, *ha tenido la bondad* [añadido autógrafo de Pacelli, en lugar de *se ha dignado* Vuestra Excelencia *de* [añadido autógrafo de Pacelli] escribirme con fecha 2 del presente mes. Comprendo muy bien el estado de ánimo de V. E., especialmente durante los últimos días de su permanencia en esta Ciudad, y su pena por los tristísimos sucesos que van desarrollándose en la querida España, y que llenan de amargura el corazón de todos los buenos. Ciertamente que no han de faltar, en medio de tanta desolación, almas que busquen una solución de paz, de orden, de convivencia civil y de respeto y libertad para las creencias, singularmente y de una manera especial para las que tan arraigadas están en la inmensa mayoría del católico y noble pueblo español. Por desgracia, cuantos esfuerzos ha venido poniendo en juego continuamente la Iglesia, con toda prudencia y lealtad, para lograr

ante él Monseñor Gaetano Cicognani con el rango de nuncio apostólico, que presentó sus cartas credenciales a Franco en junio de 1938. Hasta ese momento, tras la salida de Madrid de monseñor Sericano, el 4 de noviembre de 1936, el responsable del edificio de la Nunciatura, con el archivo cerrado con llave y sellado, fue el religioso redentorista Maximino-Alfonso Áriz Elcarte[196], que había trabajado

---

dicho respeto y convivencia, han resultado generalmente infructuosos; antes al contrario, esta su elevada y generosa actuación ha sido correspondida y sofocada *por parte de algunos* [añadido autógrafo de Pacelli] con una persistente y tenaz persecución contra todas las instituciones religiosas y contra la misma Iglesia, la cual, ciertamente, con su labor e influjo en el orden espiritual, contribuye positivamente al bienestar público. *En todo caso, V.E. puede tener la seguridad que* [añadido autógrafo de Pacelli, en lugar de Para que V.E. pueda ver con cuánto interés anhela] la Santa Sede *anhela con el más vivo interés* [añadido autógrafo de Pacelli] que brille cuanto antes el arco iris de la paz en el cielo de la querida España. *Quiera Dios Nuestro Señor escuchar las constantes oraciones que se elevan a Él con esta intención* [añadido autógrafo de Pacelli, en lugar de: *me permito enviarle adjunto un recorte dell «Osservatore Romano», fecha 13 de este mes, que refleja sin duda estos mismos sentimientos y deseos*]. Muy reconocido a las bondadosas frases que hacia mi persona expresa en su carta, aprovecho esta ocasión para renovar a V.E. los sentimientos de mi aprecio y estima, quedando de V.E. affmo. s.s. E. Card. Pacelli» (Carta del 14 diciembre 1936, Ibid., *ff. 25-25v*, minuta mecanografiada, con correcciones y añadidos autógrafos de Pacelli).

196. Nacido en Pamplona el 2 de agosto de 1900, ingresó el 13 junio 1913 en el Seminario menor redentorista de El Espino (Burgos); un antiguo monasterio benedictino a unos diez kilómetros de Miranda de Ebro. Comenzó el noviciado el 24 de agosto de 1918 en Nava del Rey (Valladolid) y allí profesó el 24 de agosto de 1919. Hizo su profesión perpetua en el Seminario mayor redentorista de Astorga (León) el 15 septiembre 1922. Y allí recibió la ordenación sacerdotal el 21 septiembre 1924. Hizo el segundo noviciado en Nava del Rey, y en 1926 fue destinado a la Comunidad de San Miguel, de Madrid, donde alternó el trabajo en la iglesia con sus servicios en las oficinas de la Nunciatura, a la que dedicaba la mayor parte del tiempo. Terminada la Guerra Civil fue destinado, en 1940 a Constantina (Sevilla), pues. Se había resentido algo del pecho y allí se había acogido para reponerse durante unos meses. Pronto pudo reintegrarse al trabajo. En otoño del mismo año fue destinado a Carmona, pero volvió al año siguiente a Constantina para prestar sus servicios en la parroquia. En octubre de 1942 fue trasladado a Granada, y en junio de 1944 a Valencia. De nuevo en abril de 1946 pasó a la parroquia de Constantina, hasta que a mediados de 1947 salió para la Viceprovincia de Méjico. De regreso de este país, después de haber pertenecido a varias comunidades de Centroamérica, regresó a Constantina en 1956. Dos años después pasó a Valencia, y desde 1958 ésta fue su última residencia hasta que marchó a El Espino herido de muerte por el cáncer. Quien coincidió con él en la Comunidad de Constantina recuerda que para: «Para él, estaba todavía reciente su

en la misma desde 1928, y que tuvo la responsabilidad durante los tres años de la Guerra Civil de custodiar el palacio, el archivo y la iglesia pontificia de San Miguel, aneja a la representación pontificia[197]. Había sido persona de confianza del nuncio Tedeschini, debido a la relación entre la nunciatura y los PP. Redentoristas, que estaban al frente de la Basílica Pontificia de San Miguel. Pero dicho religioso nunca tuvo carácter diplomático ni la Santa Sede le autorizó a tratar asuntos oficiales con el Gobierno republicano, si bien este le concedió un estatuto diplomático de hecho y se puso vigilancia armada ante la nunciatura. Áriz mantuvo correspondencia epistolar de carácter personal y privado, aunque a veces usaba el papel con membrete de la nunciatura, con monseñor Sericano, a quien informó puntualmente de cuanto acontecía en la misma. La Santa Sede mantuvo económicamente tanto a dicho religioso como a otros sacerdotes que se refugiaron en la nunciatura y a las religiosas y personal de servicio de la misma. En diversas ocasiones tuvo que impedir el padre Áriz que agentes de policía hicieran registros en el edificio amparándose en el derecho que asistía a las representaciones diplomáticas. No faltaron, sin embargo, algunos incidentes lamentables provocados por la propaganda republicana, como la noticia difundida por la agencia Pebue y publicada por algunos periódicos, entre ellos *Claridad* de Madrid, el 21 de septiembre de 1937, según la cual el gobernador civil, al poner en práctica un servicio encomendado por el Gobierno para co-

---

actuación en Madrid como encargado de hecho de la Nunciatura en los tiempos nada fáciles del Madrid rojo. La Nunciatura había absorbido lo mejor de sus años jóvenes. Y al momento de liquidar no era precisamente la gratitud el premio cosechado. Más de una vez lo oí respirar por la herida. Y no es que fuese resentido y envidioso». Falleció en El Espino el 30 de marzo de 1968 (*Boletín de la Provincia Española de los PP. Redentoristas*, vol. XI, nº. 88, pp. 7-9).

197. La nunciatura de Madrid fue el único edificio relativamente respetado por los republicanos. Durante el bombardeo de la capital por parte de los nacionales, la noche del 30 de octubre de 1936 cayó una bomba en la calle del Nuncio, a 25 metros de la representación diplomática de la Santa Sede, que provocó la muerte de varias personas, entre las cuales la nuera y un nieto del portero de la nunciatura, el carpintero de la misma y su hija pequeña, así cono otra hija del antiguo camarero del nuncio Tedeschini. La bomba provocó algunos destrozos en ventanas y cristales del palacio. En todo momento temieron los moradores de la nunciatura un asalto de la misma, que no habrían podido impedir los cuatro guardias puestos por el Gobierno para la vigilancia. Sin embargo, no ocurrió ningún otro incidente.

nocer el paradero de varias cajas que contenían objetos propiedad del nuncio Tedeschini, la policía había descubierto en su palacio de la nunciatura un depósito de armas, constituido por varios fusiles, algunas bombas y una ametralladora, depósito del que se incautó la policía, deteniendo a un empleado subalterno de la misma. Esta noticia era falsa y aunque Áriz pidió al ministro de la Gobernación Zugazagoitia[198], y al secretario de Estado, Ureña, que la desmintieran oficialmente estos nunca lo hicieron.

Cuando el Ministro Irujo intentó en enero de 1938 restablecer las relaciones con la Santa Sede adujo, entre otros argumentos en favor de su tesis que la nunciatura no había sufrido desperfecto alguno por parte de las autoridades republicanas. Esto era relativamente cierto pero Irujo no dijo que la basílica pontificia de San Miguel, aneja al palacio de la nunciatura y dependiente directamente del nuncio, que era ordinario de la misma, había sido saqueada en diversas ocasiones por los milicianos, con el consiguiente robo y destrozo de objetos sagrados, imágenes, ornamentos, libros, etc. sin que por parte de las autoridades competentes se hubiera producido una intervención para impedirlo o un gesto de protesta o de reparación de los daños efectuados.

Aunque Irujo decía que el Gobierno de la República le reconocía a Áriz el carácter diplomático, sin embargo, desde el Vaticano nunca se le autorizó a salir de España ni a ejercer actividad alguna fuera de la nunciatura, si bien consiguió mantener una cierta comunicación con el ministerio de Estado, a través del subsecretario Ureña[199].

198. Julián Zugazagoitia Mendieta (Bilbao, 1899 - Madrid, 1940) político, periodista y escritor socialista español. Conocido como *Zuga* en los ambientes políticos, también utilizó los seudónimos de Fermín y Julián Mendieta. Desempeñó la Secretaría General de Defensa Nacional al finalizar la Guerra Civil.

199. Se conserva copia de una carta del ministro Irujo, fechada en Barcelona el 19 de enero de 1938, relativa los problemas religiosos del momento, que Áriz envió a carta Sericano, con carta particular suya del 22 de enero de 1938. La carta de Irujo decía: «Ministro de la República. Manuel de Irujo. Barcelona, 19 enero 1938. Sr. Don Max-Alfonso Áriz Elcarte. Encargado de Negocios (*sic*) de la Nunciatura de Madrid. Mi querido amigo y paisano: Creo mi deber dirigirle estas letras con carácter puramente oficioso y confidencial. Ha sido detenido el Sr. Obispo de Teruel, que se encuentra en los actuales momento detenido en esta ciudad, aunque rodeado de las consideraciones a que su cargo obliga. Creo discreto el que V. haga saber en el Vaticano lo que precede, si ya no lo hubiere comunicado. tenga presente que este señor suscribe en unión de los restantes miembros del Episcopado (con muy contadas ex-

Pero volvamos al viaje de Rial a Roma. La prensa internacional lo relacionó con la reanudación de las relaciones diplomáticas entre la República y la Santa Sede. Así lo dijo el *Daily Telegraph,* del 2 de noviembre de 1938, en una breve nota, reproducida al día siguiente por el *Journal des Débats* y por otros periódicos como el *Manchester Guardian* y *Temps,* desmentida en privado por monseñor Tardini[200] al

cepciones), la pastoral sugerida por Franco al Sr. Arzobispo de Toledo y que éste en su servicio, redactó recogiendo las firmas de los prelados españoles. Otro problema existe con actualidad que debe V. conocer. Me permito hacer su exposición sucinta. El Gobierno de la República, expresó al constituirse en mayo del año pasado, su decisión de llegar a una normalidad jurídica, que es inherente al régimen de derecho significado en la democracia legal vigente, convirtiendo la situación "de jure" en realidad "de facto". Entre otros temas abordados entonces en vías de franca realización está la paz espiritual y religiosa consolidada en el régimen de libertad de cultos. No ignora V. sin duda el detalle de la vida religiosa en Barcelona donde los dos mil sacerdotes controlados dijeron el día de Pascua seis mil misas en otros tantos locales diversos, alguno de los cuales como la capilla del Pino (de los Vascos) recibió a un millar aproximadamente en sus tres misas. Capillas hay como la del Pino y la de las Ramblas 9 (ambas de los Vascos) que reciben cientos de practicantes católicos todos los días, hallándose en la primera normalizada cultos diarios, con exposición permanente y asistencia de todos los sacramentos. Las órdenes publicadas en la Gaceta, de protección a los sacerdotes, garantía para los cultos, respeto a los edificios religiosos prohibición de atentar contra los mismos, libertad de los Ministros detenidos, enjuiciamiento de los Institutos religiosos que participaron en la rebelión, con absolución y sobreseimiento sensu (*sic*) de los que limitaron sus actividades a las del Evangelio; todo ello ha contribuido a que el culto autorizado en privado, se haya transformado en semi-público y exija esa realidad autorizada por el Gobierno y respetada por la ciudadanía, las medida adecuadas para preparar y acometer la restauración discreta y paulatina del culto público en las Iglesias. Al objeto de avanzar en este camino celebré una conferencia con el Sr. Vicario de esta diócesis, que me opuso sus reservas a que se intentara abrir un templo, mientras el Vaticano no lo autorizara de modo expreso. Sucedía esto en noviembre. Han transcurrido dos meses. El problema pide cada día solución más inmediata. Estoy dispuesto a convertir en capillas semi-públicas algunos cines. El Sr. Vicario me ha anunciado de nuevo su visita. No quiero que V. ignore la situación creada y sus consecuencias, cuando sea conocida la posición adoptada por la aquella autoridad eclesiástica, momento que no podrá retardarse mucho. Aprovecho la ocasión para enviarle mi más afectuoso saludo con el deseo cordial del mejor año para el que ha comenzado a correr (firmado) Irujo». Cf. mi artículo «La nunciatura de Madrid y la Embajada de España en el Vaticano (1931-1939)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 44 (2006) 245-340.

200. Domenico Tardini (Roma, 29 de febrero de 1888 - 30 de julio de 1961), estudió en la Escuela *Angelo Braschi* y entró en el Pontificio Seminario Romano en el año 1903 dónde se graduó con honores en filosofía y teología. El 21 de septiembre

consejero de la embajada de Italia[201] . El nuncio Cicognani recogió esta noticia y pidió informaciones precisas al respecto[202], que le fueron dadas inmediatamente[203].

---

de 1912 fue ordenado sacerdote. Fue profesor de liturgia y teología en el Seminario Romano y en el Colegio Urbano de la Propaganda Fide. Desde 1921, trabajó en la Congregación de Asuntos Eclesiásticos Ordinarios donde fue nombrado sustituto en 1929, y secretario en 1937. Junto con Giovanni Battista Montini, fue el asistente principal del cardenal Eugenio Pacelli, cardenal secretario de Estado hasta 1939. Después de su elección como Pío XII, continuó su estrecha relación con los monseñores Montini y Tardini. Después de la muerte del cardenal Secretario de Estado, Maglione, en 1944, Pío XII mantuvo el cargo vacante, dejando a Tardini en los asuntos exteriores de la secretaría de Estado,2 y a Montini en los internos. En noviembre de 1952 fue nombrado Pro-Secretario de Estado para los Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios, esencialmente co-sirviendo como Secretario de Estado junto a Giovanni Battista Montini, quien se convirtió en Pro-Secretario de Estado para Asuntos Eclesiásticos Ordinarios. Tardini continuó en esa posición hasta la muerte de Pío XII, el 9 de octubre de 1958. Juan XXIII lo creó cardenal y lo nombró Secretario de Estado. Cf. C.F. CASULLA, *Domenico Tardini (1888-1961). L'azione della Santa Sede nella crisi fra le due guerre* (Roma, Studium, 1988).

201. «Il *Daily Telegraph* in una breve nota redazionale si ritiene in grado da informare che sarebbero state riprese le relazioni diplomatiche tra il Vaticano ed il Governo di Barcellona con l'arrivo in Italia del Vicario generale di Tarragona, Monsignor Salvador (*sic*), il quale avrebbe informato il Vaticano sulla situazione religiosa nella Spagna repubblicana. A proposito di tale presunta situazione, il *Manchester Guardian* pubblica un editoriale in cui, riprendendo un articolo apparso nel *Temps* di giovedì scorso, sottolinea la tolleranza religiosa che esisterebbe nella Spagna repubblicana e conclude affermando che un riconoscimento dei diritti di belligeranza al Generale Franco sarebbe un delitto contro la libertà, maggiore di quello compiuto a danno dei cecoslovacchi». Este apunte fue entregado el 2 de novembre de 1938 por el consejero de la embajada de Italia a monseñor Tardini, quien anotó de su puño y letra: «Gli ho risposto a voce che non sono affatto state riprese la relazioni diplomatiche tra la S. Sede e Barcellona» (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945, fasc. 349, f. 105).*

202. «Alcuni giornali francesi come *Ce Soir*, L'Oeuvre (2-11-38) danno a grandi titoli la notizia, attinta dal *Daily Telegraph-Morning Post*, che " il Vaticano avrebbe riconosciuto *de facto* il Governo di Barcellona ". Come fondamento però di tal notizia i suddetti giornali non citano altro atto di quello della venuta in Italia, con passaporto della Repubblica rossa, del Canonico Salvador, qualificato come Vicario Generale di Barcellona (*sic,* pero es Tarragona) ed Amministratore Apostolico della Diocesi di Lérida, il quale avrebbe avuto lunghi e ripetuti colloqui con il Cardinale Vidal y Barraquer; informato il Vaticano sulle condizioni religiose della Catalogna, assicurando che sono assai buone; e visitato alti personaggi degli ambienti ecclesiastici. Tutte queste cose non danno per certo motivo alcuno per concludere a riconoscimenti di ordine diplomatico; ed assai naturale che un sacerdote, sopra tutto

El embajador Yanguas[204], en el apunte que le dejó a Pacelli el 2 de noviembre de 1938 dijo que: «El Gobierno Nacional, sorprendido, desfavorablemente, con tales informaciones, se ha servido ordenar-

se investito di qualche carica, tratti di questioni di ordine religioso e visiti autorità ecclesiastiche; la notizia per altro ha suscitato commenti assai vivaci e anche qualche preoccupazione in diversi ambienti, specialmente a causa il concetto sfavorevole che, in genera1e, si ha sull'attitudine e sull'opera svolta, nella presente situazione della Spagna, dall'Eminentissimo Signor Cardinale Vidal y Barraquer. Qualche giornale di qui si limitato, fino ad ora, a dare una breve smentita, attribuendo la notizia indicata a nuove manovre dei marxisti (Allegato Unico), tuttavia sarei grato a Vostra Eminenza Reverendissima se volesse favorirmi, sempre che lo ritenga conveniente, di qualche informazione in proposito, perché, all'occorrenza io possa precisare il valore e la portata dei fatti» (Despacho nº. 42/445 de Cicognani a Pacelli, San Sebastián, 7 noviembre 1938, *Ibid. fasc. 350, ff. 30-31*). El recorte de periódico que envió Cicognani decía: «Después de asesinar 15.000 sacerdotes los rojos pretenden estar en buenas relaciones con la Santa Sede. Burgos. Radio Nacional dio anoche lectura a la siguiente noticia, procedente de la zona roja, y que dice así: "El periódico *Ce Soir* publica una información enviada de Londres por el *Daily Telegraph*, en la que se dice que las relaciones entre la España republicana y la Santa Selle han sido restablecida". "El Padre Salvadores—prosigue la noticia—, Vicario General de la diócesis de Barcelona y Administrador Apostólico de la de Lérida provisto de un pasaporte diplomático, llegó a Roma, en cuya ciudad conferenció con e Cardenal Vidal y Barraquer al que hizo una exposición de la favorable situación religiosa que existe a la zona republicana. El cinismo de los rojos llega hasta extremos inverosímiles. Nosotros nos alzamos contra tal patraña. La Santa Sede no puede oír la voz de los que han destruido los templos y asesinado a los sacerdotes. Los rojos creen que el inventar las relaciones con la Santa Sede es lo mismo que inventar el cuento de los tres capuchinos" (*Ibid*.).

203. Despacho nº. 4349 de Pacelli a Cicognani, del 18 noviembre de 1938 (*Ibid., f. 35*), con la copia de un apunte sobre el viaje de Rial a Roma (*Ibid., ff. 36-40*). Minuta del apunte anterior (*Ibid., ff. 41-43*).

204. El 30 de junio de 1938 presentó su cartas credenciales a Pío XI el vizconde de Santa Clara y Avedillo, José de Yanguas Messía (Linares 1890-Madrid 1974), que fue el primer embajador extraordinario y ministro plenipotenciario de la España nacional cerca de la Santa Sede, tras el reconocimiento diplomático al más alto nivel. Había sido diputado en Cortes en 1923 y fue ministro de Estado con Primo de Rivera. También fue profesor de Derecho Internacional en las universidades de Valladolid y Madrid, miembro del Instituto de Derecho Internacional y juez permanente en el Tribunal de la Haya. De Yanguas dijo Antoniutti que era «diplomatico proposto ottimo cattolico insigne giurista cattedratico universitario, Ministro Esteri tempo Dittatura attualmente consigliere dello Stato Membro del Gran Consiglio Nazionale» (Telegrama de Antoniutti a Pacelli, del 10 de mayo de 1938, ASV, *Arch. Nunz. Madrid 968*, f. 291).

me haga constar en la forma y términos adecuados a aquel estado de espíritu, que ni puede admitir ni admite el establecimiento de administración eclesiástica alguna, para la totalidad o parte de la zona roja, a espaldas del Gobierno Nacional y sin su previo consentimiento»[205].

Por su parte, el nuncio en París, Valerio Valeri, informó sobre la importancia política que la prensa francesa había dado al viaje de Rial a Roma y a los funerales religiosos del capitán vasco Vicente de Eguía Sagarduy, celebrado sen Barcelona el 17 de octubre, con asistencia del ministro de Estado, Álvarez del Vayo[206] y de otras personalidades políticas y militares, «come segno di tolleranza del Governo republicano verso tutte le religioni, secondo si esprimevano per l'ocasione i giornali di Barcellona»[207]. Pacelli respondió explicándole la ya conocida actitud de la Santa Sede sobre el viaje de Rial a Roma, diciendo que estaba fuera de lugar ver en él, como habían hecho algunos periódicos, un acercamiento de la Santa Sede al Gobierno republicano. La celebración en Barcelona de un funeral religioso –dijo Pacelli– no significaba que hubiera cambiado sustancialmente la situación religiosa después de 27 meses «di una delle più crudeli persecuzioni che la Chiesa ricordi»[208]. En realidad, este entierro fue un espectáculo que mezcló el acto religioso debido aun muerte en combate con la coreografía política de la que se le rodeó deliberadamente para su explotación internacional, pues el cortejo iba presidido por un solo sacerdote, pero con abundante participación política. Ciertamente, tuvo gran impacto en el extranjero, pero ninguna eficacia para desmentir la cruda realidad existente en la España republicana, a pesar de las promesas nunca mantenidas de autoridad la libertad religiosa y el culto público, razón por la

205. Documento 33.

206. Julio Álvarez del Vayo y Olloqui (Villaviciosa de Odón, Madrid, 1891 - Ginebra, Suiza, 1975), jurista, periodista, diplomático y político. Fue militante, primero, del PSOE. Años más tarde, en el exilio, radicalizaría sus posturas, por lo que fue expulsado del PSOE y formó la Unión Socialista Española (USE), uno de los grupos que integraría el Frente Revolucionario Antifascista y Patriota (FRAP), grupo armado que dirigiría desde su fundación en 1971 hasta su muerte.

207. Despacho nº. 7027 de Valeri a Pacelli, París, 5 noviembre 1938 (Ibid. *fasc. 350, ff. 14-14v*, original mecanografiado).

208. Despacho nº. 4240/38 de Pacelli a Valeri, Vaticano, 12 noviembre 1938 (Ibid., ff. 12-13, minuta mecanografiada). En este despacho le explicó también la situación de la diócesis de Lérida, que ya conocemos, con el nombramiento de dos administradores apostólicos.

cual la Santa Sede mantuvo su firme actitud de no establecer relaciones diplomáticas con la República.

Sin embargo, a causade un trasmisión de la Radio Vaticana de la noche del 4 de noviembre, en la que se dijo que no podía hablarse de restablecer relaciones diplomáticas con quienes, lejos de conceder las necesarias libertades religiosas, mantenían todas las iglesias "clausuradas", el embajador Yanguas reclamó con carta del día siguiente, dirigida a Pacelli contra el modo de dar esta noticia, ya que la República no mantenía las iglesias "clausuradas", sino que tras la destrucción de miles de ellas, se había producido la profanación (que no clausura) de las que todavía seguían en pie, convertidas en prisiones, centros sindicales y revolucionarios, depósitos, cuadras, cuando no en salas de baile o centros de inmoralidad[209]. Monseñor Tardini se vio obligado a ir personalmente a la embajada el 7 de noviembre para darle al embajador las oportuna explicaciones sobre lo sucedido[210] y

209. Documento 34.

210. «7-XI-38. Questa mattina sono andato dall'Ambasciatore di Spagna per spiegargli: 1. che la Radio Vaticana agisce da sé (anche troppo!) e non è stata incaricata di pubblicar alcun comunicato, circa la Spagna, dalla Segreteria di Stato. 2. che a un giornalista dell'United Press il quale mi aveva chiesto se era vera la notizia di prossime relazioni diplomatiche tra la S. Sede e il Governo di Barcellona, io avevo risposto che la notizia era assurda. Ed avevo aggiunto essere assurdo parlare di rapporti diplomatici con un paese nel quale non c'è neppure una chiesa aperta. Non avevo avuto intenzione di spiegare la ragione per la quale non ci sono relazioni diplomatiche (quasi avessi voluto dire: basta aprire le chiese e si ristabiliranno i rapporti diplomatici) ma avevo solo voluto citare un fatto gravissimo per rendere evidente l'assurdità di una fandonia giornalistica. S.E. l'Ambasciatore è stato gentilissimo, mi ha fatto capire che … aveva capito, ha professato ripetutamente i suoi sentimenti cattolici, ha dichiarato che conosce benissimo quali sono le disposizioni della S. Sede verso il Governo di Franco. Una cosa non ha detto: che, cioè, il Governo di Franco rappresenta tutta la Spagna, anche quella rossa. A una simile proposizione mi sarei azzardato a fare osservare che per rappresentare tutta la Spagna bisogna prima di altra cosa sbrigarsi … a prenderla» (Apunte autógrafo de Tardini, (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945, fasc. 350., ff. 28-28v*). Por si la postura de la Santa Sede no estaba suficientemente clara, se conserva otro apunte autógrafo de Tardini del 25-X-38, que dice: «Quando Mons. Rial, vicario generale di Tarragona venne a Roma (ai primi di questo mese [il 30-IX-38]) mi accennò anche al desiderio del Governo di Barcellona di iniziare contatti diplomatici con la S. Sede. Mi disse che egli era uscito della Catalogna con un passaporto *diplomatico* datogli dal Sig. Irujo. Gli risposi che, come lui poteva benissimo comprendere, non era possibile pensare ad avere rapporti diplomatici quando la situazione religiosa era quale egli stesso aveva descritto» (*Ibid., ff. 10-10v).*

dar por cerrado el incidente, aclarado, definitivamente, una semana más tarde por la "Estación Emisora del Vaticano" –como se le llamaba entonces– en la siguiente noticia radiada en francés el 9 de noviembre de 1938, a las 9 de la noche:

Para terminar nuestras noticias del Vaticano notemos el mentís dado por la Secretaria de Estado del Vaticano al rumor emitido recientemente por algunas periódicos de que iban a restablecerse las relaciones diplomáticas entre el Vaticano y el gobierna de Barcelona. El origen de esta falsa. noticia ha sido el nombramiento de un Administrador apostólico para la parte de la provincia de Lérida que sigue en poder de las gubernamenta1es. Se subraya que este nombramiento es una medida puramente religiosas No puede haber cuestión de restablecimiento de relaciones mientras no se asegure una libertad religiosa completa en la España roja[211].

Pero el asunto no terminó, porque Tardini pidió explicaciones la director general de la Radio Vaticana, P. Filippo Soccorsi, S.J.[212], quien le aclaró lo sucedido[213], y de este tema no se habló más.

211. *Ibid., fasc. 350, f. 23.*

212. Nacido y muerto en Roma (1900-1961), fue director general de la Radio Vaticana desde 1934 hasta 1953.

213. «Stato della Città del Vaticano. Stazione Radio. Città del Vaticano, 19 novembre 1938. Eccellenza Reverendissima, chiedo venia se, a causa de occupazioni urgenti che non mi lasciano il tempo a disposizione, ho tardato non poco a rispondere alla lettera dell'Eccellenza Vostra in data 12 novembre [*esta carta no se encuentra en AA.EE.SS*] riguardante la smentita data per radio alle dicerie corse su pretese relazioni diplomatiche tra Spagna rossa e S. Sede. Dolente che un malinteso sia stato causa di reclami e fastidi, mi auguro nello stesso tempo che l'incidente possa essere utile norma affinché siano meglio evitati in seguito inconvenienti del genere, ed esprimo la mia sincera riconoscenza all'Eccellenza Vostra per l'utile chiarifica benevolmente inviatami. Mi permetto ancora di chiedere a Vostra Eccellenza se sia il caso che, nell'udienza di domani, domandandomi il S. Padre le novità, accenni a quanto posso aver fatto meno avvertita temente: se il S. Padre è al corrente delle otto pagine di protesta inviate dall'Ambasciatore di Spagna [Documento 33], non vorrei aver l'aria, tacendo, di nascondere al S. Padre gli inconvenienti, ma vorrei piuttosto prontamente e di mia iniziativa dire quanto può essere meno gradito riferire: che inconvenienti una volta o l'altra capitano è cosa umana, ma il tacere gli inconvenienti a superiori toglie necessariamente nei superiori stessi la fiducia nei sudditi. Se invece la questione non è stata portata al S. Padre, è evidente che ogni minimo accenno da parte mia sarebbe fuor di luogo. Intendevo domandare il modo con cui diportarmi a Sua Eminenza il Segretario di Stato in una udienza che mi attendevo in questi giorni

Nuevos documentos sobre la situación del cardenal Vidal y de la archidiócesis de Tarragona

Documenté ampliamente en otro artículo[214] las insistentes presiones del Gobierno Nacional para forzar la dimisión del arzobispo de Tarragona, cardenal Vidal y Barraquer[215], exiliado en Italia, ante las

e che avevo chiesto per altri motivi; ma, poiché l'udienza non è stata ancora possibile, mi permetto di rivolgermi, benché all'ultimo momento all'Eccellenza Vostra. Per semplici are la risposta propongo che se nulla mi viene comunicato o per mezzo del latore della presente o per telefono (148) questo è segno che nulla devo accennare al S. Padre; altrimenti gradirei un criterio direttivo per quel minimo accenno opportuno. Chiedendo nuovamente venia, con profondo ossequio, mi professo dell'Eccellenza Vostra Reverendissima, devotissimo nel Signore Filippo Soccorsi, S.J.» (*Ibid., ff. 44-45*, carta original autógrafa). No consta respuesta alguna a este carta en AA.EE.SS.

214. «El nuncio Gaetano Cicognani en la España Nacional (1938-1939)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 47 (2009) 277-430.

215. Francisco Vidal y Barraquer nació en Cambrils (Tarragona), el 3 de octubre de 1868. Después de haber hecho los estudios de bachillerato con los jesuitas de Manresa y la carrera de derecho en la Universidad de Barcelona, desde 1887 hasta 1893, se doctoró en la de Madrid en 1900. Tras haber ejercido durante algún tiempo la profesión forense con el jurista Joaquín Almeda, en 1895 decidió ingresar en el seminario de Barcelona y terminó los estudios eclesiásticos en el de Tarragona, que entonces tenía rango de Universidad pontificia. Ordenado sacerdote el 17 de septiembre de 1899, ejerció el ministerio en la curia de su diócesis; también fue canónigo de la catedral y vicario capitular tras el fallecimiento del arzobispo Costa y Fornaguera. El 10 de noviembre de 1913 fue nombrado obispo titular de Pentacomia y administrador apostólico de Solsona. Recibió la consagración episcopal en la catedral de Tarragona el 26 de abril de 1914 de manos del arzobispo Antolín López Peláez, de quien había sido vicario general. El 23 de mayo sucesivo tomó posesión de la diócesis celsonense. Fue senador del Reino por la provincia eclesiástica tarraconense y vocal de la comisión de reforma del Concordato en 1914. Introdujo mejoras en el seminario para elevar la formación del clero, entre ellas la asignatura de sociología, e hizo que muchos sacerdotes consiguieran el título de maestro. Su pontificado se caracterizó por la sencillez y cercanía al pueblo, a la vez que trabajó para conseguir que Solsona volviera a recuperar su condición de sede episcopal plena. El 7 de mayo de 1919, Benedicto XV lo nombró arzobispo de Tarragona y dos años más tarde, en el consistorio del 7 de marzo de 1921 lo creó cardenal del título de Santa Sabina y lo nombró miembro de las congregaciones del Concilio, de Religiosos, de Seminarios y Universidades de Estudios y de la Fábrica de San Pedro. Cf. R. MUNTANYOLA, *Vidal i Barraquer, cardenal de la pau* (Barcelona, Estela, 1970), nueva edición revisada por Josep Massot i Muntaner (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1976); R. COMAS, *Isidro Gomá-Francesc Vidal i Barraquer. Dos visiones antagónicas de la Iglesia española de 1939* (Salamanca, Sígueme, 1977); J. RAVENTÓS I GIRALT,

que la Santa Sede no cedió. También documenté su actuación pastoral desde que huyó de España, contenida en el pro-memoria que el canónigo Viladrich[216] entregó al cardenal Pacelli el 7 de febrero de 1939, así como el contenido de la audiencia que Pacelli concedió al embajador de España, Yanguas, el 8 de febrero de 1939, en la que el diplomático español dejó muy claro que Vidal no regresaría jamás a Tarragona.

Ahora completo dicha documentación con nuevas aportaciones, como la autodefensa del cardenal de las acusaciones que le hizo el embajador de España cerca de la Santa Sede a propósito de la proyectada colecta mundial para las diócesis españolas y, de paso, censuró severamente la actuación del cardenal Gomá, arzobispo de Toledo, sobre este asunto[217]; el telegrama cifrado nº. 8 de Pacelli a Cicognani, del 14 de enero de 1939[218], con el que le comunicó que

---

Francesc Vidal i Barraquer (Barcelona, Labor, 1993); F. A. Picas, *Les llágrimes del Cardenal Vidal i Barraquer: una biografía inédita* (Barcelona, La Formiga d'Or, 1994); J. Mª. Tarragona, *Vidal i Barraquer: de la República al Franquisme* (Barcelona, Coluna, 1998); Arxiu Vidal i Barraquer, *Església i Estat durant la Segona República Espanyola 1931-1936*. Textos en la llengua original. Edició a cura de M. Batllori i V.M. Arbeloa (Monasterio de Montserrat 1971-1992), nueve volúmenes.

216. Juan Viladrich Viladomat (Solsona, 9 octubre 1897 - Tarragona, 2 mayo 1993, hizo los estudios eclesiásticos en el seminario de Solsona y, siendo todavía seminarista, fue escogido por el obispo de dicha diócesis, Francisco Vidal y Barraquer, como paje o secretario suyo y con él estuvo posteriormente en Tarragona. Ordenado sacerdote en esta diócesis, se licenció en teología y se doctoró en derecho canónico en el universidad pontificia de Tarragona. En 1927 fue nombrado beneficiado de la catedral tarraconense y en 1936 canónigo. Cuando el cardenal Vidal fue detenido en Poblet, la tarde del 22 de agosto de 1936, por miembros de la Federación Anarquista Ibérica de Barcelona, no le abandonó y le siguió en la cárcel y después en el exilio, primero en la cartuja italiana de Farneta, cerca de Lucca, y después en Suiza. Durante los años de la guerra civil española hizo de intermediario entre los cardenales Vidal y Pacelli, secretario de Estado de Pío XI y futuro Pío XII, y monseñor Montini, el futuro Pablo VI, con quien mantuvo una cierta relación de amistad. Él redactó las cartas e informes que el cardenal Vidal le dictaba y fue su persona de confianza para las gestiones más delicados en aquellos tiempos tan difíciles. En 1941 fue nombrado tesorero de la catedral tarraconense y fiscal eclesiástico. Tras la muerte del cardenal, en 1943, regresó a Tarragona y fue nombrado profesor del seminario. Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, p. 1200.

217. Documento 35.

218. "Ricevuto Rapporto 56/628 Emmo. Cardinale Vidal comunica avere già nominato Vicario parte liberata Archidiocesi Tarragona il Sacerdote Professore Francesco Vives il quale è assai conosciuto anche Emmo. Cardinale Toledo ed è partito ieri per la Spagna" (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 949, fasc. 352, f. 8).*

Vidal había nombrado vicario general "de la parte liberada de la archidiócesis" al canónigo Vives[219], y la siguiente carta confidencial de Vidal a Pacelli del 9 enero 1939:

> Eminencia Reverendísima,
>
> Veo por la prensa que los ejércitos del General Franco avanzan por la zona de Lérida donde han ocupado ya algunas parroquias de mi Archidiócesis. Al objeto de que no falte allí autoridad eclesiástica en el caso de que el Vicario General Rev.mo Dr. Rial no pueda comunicarse con ellas, he proveído ya que vaya en calidad de Vicario suplente o sustituto el Rev. Dr. Francisco Vives, profesor de Derecho del Seminario de Tarragona, quien desde la España nacional pasó a esa Ciudad Eterna [en junio de 1937] en la que ha residió año y medio dedicándose al estudio y práctica de procedimientos eclesiásticos de las Sdas. Congregaciones. Están, por tanto, tomadas todas las precauciones para que ninguna de las dos zonas quede desatendida.
>
> Mientras sigan residiendo en territorio de mi Provincia eclesiástica no ocupada por las tropas del Generalísimo muchos de mis sacerdotes y fieles, los lazos que con ellos me unen y el no infundado temor de represalias creo me imponen continuar mi actuación silenciosa y de sacrificio, que estoy dispuesto a cambiar a la más leve insinuación de Vuestra Eminencia Reverendísima. Mis delegados de allí cumplirán gustosos con las autoridades civiles los deberes que el derecho y la cortesía

219. Francisco de Paula Vives Recasens (Bráfim, Tarragona, 30 octubre 1896 - Tarragona, 6 mayo 1983) cursó estudios eclesiásticos en el seminario de Tarragona y se licenció en teología y derecho canónico en la universidad pontificia de la misma ciudad, de la cual fue profesor tras su ordenación sacerdotal en 1922. Perseguido durante la persecución religiosa de 1936, pasó a la zona nacional desde donde fue llamado a Roma por el cardenal Vidal y Barraquer y nombrado vicario general auxiliar de la archidiócesis tarraconense a principios de 1939, ante la imposibilidad de Salvador Rial de ejercer el ministerio de vicario general. Fue colaborador fiel de los cardenales-arzobispos Arce Ochotorena y De Arriba y Castro, quienes le confirmaron como vicario general, siendo nombrado también juez diocesano, prefecto de estudios del seminario y prelado de Su Santidad. Canónigo lectoral de la catedral desde 1942, en 1950 fue nombrado dignidad de arcediano y en 1954 deán. Fue quizá el sacerdote más representativo y destacado del clero tarraconense en las primeras décadas de la postguerra. Publicó: *Tarragona benéfica* (Tarragona 1929); *Legislación canónica-civil social algunos asuntos matrimoniales* (Tarragona 1944). Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles, o.c.,* p. 1218.

imponen. Por mi parte, como sabe Vuestra Eminencia, tiempo atrás hice llegar al Generalísimo Franco la expresión de mi simpatía.

Parece que el avance se realiza a costa de mucha sangre y ruinas que irán aumentando, de continuar la intransigencia por ambas partes. Se ahorrarían todavía muchos desastres con una cristiana pacificación que alejara por igual del suelo de España a extremistas exóticos y siempre peligrosos y nocivos a la Iglesia y al bien público.

Ahora que con ocasión del viaje de Mr. Chamberlain a Roma, va a ponerse sobre el tapete el problema español, no podían las grandes potencias, tomando pie de las repetidas manifestaciones del Generalísimo de que será clemente y comprensivo en las realidades, procurar por todos los medios posibles un buen arreglo con el cual se podrían conseguir casi iguales resultados que con una victoria por las armas, pero ahorrando previsibles y terribles estragos y dejando los espíritus mejor preparados para la definitiva conciliación?

Una insinuación, una palabra del Santo Padre, de Vuestra Eminencia, haciendo sentir la voz de la Iglesia siempre pronta a dar consejos de moderación y de paz, pesarían mucho en el ánimo de los grandes hombres de Estado.

Sigo rogando a Dios Nuestro Señor que nos conserve la preciosa vida del Santo Padre entrado ya en el 60’ aniversario de Su Sacerdocio. La sapientísima oración pronunciada en la sesión de la Academia Pontificia de las Ciencias y la última alocución con motivo de los tradicionales augurios natalicios del Sacro Colegio, prueban que, aun cuando el cuerpo esté trabajado por los años, sigue en todo elevadísimo el temple de Su espíritu.

Absolutamente compenetrado con Sus sabias normas y directivas y con Su firmeza apostólica en la defensa de los sacrosantos derechos de Dios, de su Iglesia y de las almas, lamento muy de veras los disgustos, molestias y temores con tanta previsión y justeza denunciados y una vez más me honro en ofrecer a Su Santidad los sentimientos de mi adhesión inquebrantable y de mi devota admiración. Dominus conservet Eum!

Con sentimientos de profunda veneración y de fraternal estima, al besarle muy respetuosamente la mano, me honro en repetirme de Vuestra Eminencia Reverendísima humil., devotis. y

verdadero Servidor « F. Card. Vidal y Barraquer, Arz. de Tarragona".[220]

Pacelli respondió a Vidal agradeciéndole las noticias que le había dado y le indicó también la inoportunidad de que Salvador Rial ejerciera su jurisdicción en las parroquias "liberadas" de la archidiócesis, habida cuenta de la profunda y abierta hostilidad de las autoridades nacionales hacia su persona a causa del reciente viaje que había hecho a París y Roma[221]. Pero el Gobierno tampoco quiso que ejercieran la jurisdicción ni el canónigo Vives ni cualquiera otra persona enviada por el cardenal Vidal, y prohibió su entrada en el territorio nacional[222]. Sin embargo, Vives pasó la frontera, se entrevistó con Gomá e intentó llegar a Tarragona[223].

220. AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 949, fasc. 352, ff. 9-10*, original mecanografiada. Véase también *Appunto circa la nomina de un Vicario Generale per la parte del territorio della diocesi di Tarragona liberato dai nazionali, del 12 enero 1939* (*Ibid., ff. 11-11v*).

221. "Ringrazio l'Eminenza Vostra Revma delle importanti notizie trasmessemi con le venerate due sue lettere del 21 dicembre u.s. e 9 c.m., concernenti rispettivamente il noto documento pubblicato da "La Voz di Madrid" e la nomina del Rev. Dr. Francesco Vives a Vicario supplente o sostituto per la parte dell'archidiocesi di Tarragona testé liberata dall'esercito nazionale. Non ho mancato di prendere nota di quanto l'Eminenza Vostra comunicava, né di dare sollecita notizia di tale nomina all'Ecc.mo Nunzio Apostolico in Spagna. Per ciò che riguarda poi il governo delle parrocchie della medesima Archidiocesi già liberate o che lo saranno in avvenire, mi permetto di comunicarLe, per conoscenza e norma dell'Eminenza Vostra, essere stata da varie parti segnalata alla Santa Sede l'opportunità che il Revmo. Monsignore Rial, attesa la profonda avversione nutrita verso di lui dalle Autorità Nazionali, specialmente per il recente suo viaggio a Parigi e a Roma, non eserciti giurisdizione su dette parrocchie. Profitto dell'occasione..." (Carta nº. 169/39 de Pacelli a Vidal, del 17 enero 1939, *Ibid., f. 12*).

222. "Ministro Esteri ha chiamato ieri Cardinale Gomá per manifestargli di avere saputo dall'Ambasciatore presso S. Sede nomina e partenza Sac. Francesco Vives per Spagna come Vicario Generale di Tarragona e Governo avere ordinato alle Autorità di frontiera non permettere entrata né a lui né a qualunque persona mandata dal Cardinale Vidal. Opposizione del Governo ed esercito verso Cardinale Arcivescovo sempre più decisa. Segue Rapporto. Cicognani" (Telegrama cifrado nº. 39 de Cicognani a Pacelli, del 18 enero 1939, *Ibid., f. 13*).

223. "Francesco Vives ha passato frontiera ed ha avuto conversazione con Cardinale. Oggi partirà per Pamplona fornito di regolare salvacondotto. Si vedrà come poter raggiungere Tarragona" (Telegrama cifrado nº. 41 de Cicognani a Pacelli, del 19 enero 1939, *Ibid. f. 14*).

Entre tanto, en París se preocuparon de la suerte de Rial[224], mientras que en España, el gobierno se irritó por la presencia del canónigo Vives y vigiló las actividades de Rial[225], de quien el cardenal Vidal hizo grandes elogios y una gran defensa, en carta del 23 de enero dirigida a Pacelli, en la que adjunto un artículo de *El Heraldo de Aragón*, que hablaba de colaboración de Rial con las autoridades militares[226]. En dicha carta, pidió también que el sacerdote Antonio

224. Carta del Embajador de la República en Francia, Marcelino Pascua Martínez (antiguo embajador en Rusia) al cardenal Verdier, arzobispo de París, del 17 enero 1939 Comunica que había recibido un telegrama del Comisario General de Cultos del Gobierno de la República diciéndole que Rial se había quedado en Tarragona "ville qui vient d'être occupée par les forces italo-franquistea, est restè dans cette dernière localité". Le pide que lo comunique a Vidal y a Pacelli, y añade que "est vif l'intérêt de la population catholique du territoire républicain envers Monseigneur Rial, auquel il a l'honneur de transmettre ses respectueses salutations" (*Ibid., ff. 15-15v*). "Questo Ambasciatore Spagna mi manifestó ieri sera ricevimento Eliseo interesse suo Governo sorte Mons. Rial che pare sia rimasto Tarragona. Gli ho risposto avrei segnalato caso Santa Sede ugualmente amante tutti suoi figli; gli ho ricordato tuttavia parimenti sorte Vescovo Teruel (Telegrama cifrado nº. 100 de Valeri a Pacelli, del 19 enero 1939, *Ibid. f. 16*).

225. Telegrama cifrado nº. 33 de Pacelli a Cicognani, del 21 enero 1939 (Ibid., f. 17).

226. Artículo de *Spectator,* publicado el 18 de enero de 1939 en "El Heraldo de Aragón", p. 3, bajo el título: "Un magnífico pavimento de mosaicos árabes fue vendido por los rojos a quinientas pesetas el metro cuadrado: La preparación para la misa de campaña en Tarragona corrió a cargo del canónigo señor Rialp (*sic*). Este sacerdote ejemplar que fue hecho prisionero al comienzo del Movimiento, ha sido dos veces condenado a muerte, y fue llevado al paredón en distintas ocasiones, sin que la sentencia llegara a ejecutarse porque conservó la presencia de ánimo que a los rojos impresionaba tanto. Fue sometido a tormento, permaneció en un barco convertido en prisión y por su bondad reconocida se sobreseyó la causa; pero nuevamente encarcelado sufrió vejaciones, hasta que recientemente le dejaron en libertad. Él conoce perfectamente el sufrimiento, el martirio del obispo auxiliar que fue quemado vivo en presencia de muchos desalmados a los que perdonó mientras bendecía cuando las llamas le envolvieron. Y de la pretendida tolerancia religiosa queda una muestra en Tarragona como prueba terminante de ese criterio revolucionario poseído de ideas bestiales: no hay, no es posible encontrar un solo edificio religioso, ni siquiera en las viviendas particulares, que no haya sido saqueado, destruido o bárbaramente destrozado. Y en cuanto a la conservación del tesoro artístico, se han llevado cuanto han podido y en algunos sitios el vandalismo ha llegado a más. Por ejemplo: en el pueblo de Gracia, donde había un maravilloso pavimento de mosaicos árabes valorado en más de un millón de pesetas, los rojos lo arrancaron completamente y vendieron en pública subasta el metro cuadrado a 500 pesetas" (Recorte de periódico, *Ibid., f. 25*).

Vilaplana[227] fuera nombrado obispo auxiliar de Tarragona[228]. Pero no consta respuesta alguna a la carta ni a la petición del cardenal.

Entre tanto, el nuncio Cicognani informó desde San Sebastián de la decisión tomada unánimemente por el Consejo de Ministros de impedir el regreso del cardenal Vidal a Tarragona y de la irritación que había provocado la presencia del vicario general Vives, a la vez que Rial seguía vigilado por las autoridades militares. Las razones que movieron a tomar esta medida tan radical no fue su actitud ante el gobierno nacional sino su *costante e rappresentativa mentalità catalanista*[229]. Esta misma razón fue reiterada pocos días más tarde y afectó a los tres eclesiásticos, el cardenal Vidal y los canónigos Rial y Vives[230].

227. Sobre Antonio Vilaplana Forcada véase la nota 79, pp. 790-791, de mi artículo «El obispo Irurita y la persecución religiosa en las cartas de Font, Torrent y Vidal i Barraquer»: *Analecta Sacra Tarraconensia* 86 (2013) 733-956.

228. Documento 34.

229. *"Ministro Esteri mi comunica che Consiglio Ministri ha ampiamente esaminato situazione Cardinale Arcivescovo Tarragona di fronte presenti circostanze; Ministri all'unanimità convennero non essere assolutamente possibile ritorno del Cardinale in Spagna ed essere necessario evitare qualsiasi sua influenza nel regime della diocesi; ciò non tanto per atteggiamento tenuto verso Governo Nazionale, ma soprattutto per sua costante et rappresentativa mentalità catalanista. Presenza Francesco Vives ha molto irritato Governo. Ho insistito lungamente con Ministro perché Governo modifichi questa rigida posizione. Mi dice che riferirà al generale Franco et Consiglio Ministri, però certo senza risultato. Can. Rial continua occuparsi direzione diocesi, ma è vigilato. Pregai Ministro di evitare complicazioni. Avrò pure conversazione con Ministro Giustizia stesso scopo; intanto invierò Rapporto" (Telegrama cifrado nº. 42 de Cicognani a Pacelli, del 23 enero 1939 (Ibid., f. 19*).

230. "Can. Rial sta tuttora vigilato in sua casa. Ministro Esteri assicura che Governo non intende muovere rappresaglie, ma istruire regolare processo anche per nuove denunzie circa suo separatismo. Sac. Francesco Vives giunto Tarragona senza difficoltà, però appena fece conoscere sua missione suscitò viva reazione da parte Autorità militare decisa espellerlo. Generale Franco non vuole rimanga Tarragona, per ragioni semplicemente politiche già riferite nel Rapporto N. 69 inviato avantieri. Ministro Esteri si preoccupa perché teme che conflitto con Cardinale Arcivescovo scoppierebbe più grave, stante regime militare in Catalogna et animi più accesi. Sarei del sommesso parere che Cardinale Arcivescovo pur lamentando equivoco ma desiderando non accrescere imbarazzo in questi momenti gravissimi, pregasse Amministratore Apostolico di Lerida prendere provvisoriamente direzione Arcidiocesi, oppure lasciasse S. Sede scegliere persona di fiducia rimasta sempre nella Spagna Nazionale. Sono certo che simile gesto condurrebbe a miglior comprensione animi" (Telegrama cifrado nº. 43 de Cicognani a Pacelli, del 28 enero 1939 (*Ibid., f. 26*). El despacho nº. 69, del que habla en este telegrama está publicado en las pp. 402-412 de

A pesar de ello, Vidal, el 9 de febrero de 1939, expresó al embajador español su "sincera congratulación por la pacificación de mi Provincia eclesiástica, augurio cierto de la total del resto de España, y ofrecer al propio tiempo mi leal cooperación al Gobierno para todo lo relacionado con el bien público y especialmente para la conciliación de los espíritus tan necesaria en los actuales momentos". Pero añadió esos párrafos:

> Grande y dolorosa fue mi sorpresa al saber que V.E., caballero dignísimo de arraigadas convicciones cristianas y representante da un Gobierno que se proclama católico, había manifestado que al infrascrito Cardenal de la S.I.R. y Arzobispo de Tarragona, por disposición del Gobierno, no se le permitiría entrar en España ni ejercer en su Archidiócesis la jurisdicción que le es propia.
>
> Y lo más grave es, Señor Embajador, que se lleva ya a la práctica la disposición indicada, encarcelando a mi Vicario General y alejando de allí al Suplente, atentándose así gravemente contra el libre ejercicio de la jurisdicción eclesiástica que los sagrados Cánones salvaguardan de manera tan terminante. Todo ello, pretextando motivos imprecisos, que no son canónicos.
>
> Amante siempre de la armonía, de la colaboración y del arre-

---

mi artículo «El nuncio Gaetano Cicognani en la España Nacional (1938-1939)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 47 (2009) 277-430. No publiqué la extensa alocución de Franco dirigida a los catalanes y a los españoles el domingo 15 de enero de 1939, día de la toma de Tarragona, publicada en el periódico *La Voz de España*, del 17 enero 1939, y que empezaba con estos párrafos: "¡Catalanes! ¡Españoles todos que en la España cautiva sufrís la tiranía de la crueldad, ya os encontréis en la retaguardia esperando, con anhelo, el momento de vuestra liberación; ya forméis, engañados o forzados, en las filas del ejército rojo. Sean para todos mis palabras, anuncio de liberación o prendad e perdón y de paz. Palabras de perdón y de paz, que fueron por mi pronunciadas en todos los momentos en que lo rotundo e indiscutible de nuestra victoria convertía en una criminal locura la continuación de la resistencia. Palabras tan repetidas como desatendidas por vuestros jefes, responsables de la sangre que inútilmente derramáis ... [y terminaba] Ríndanse, ante la realidad, cuantos no han querido verla, cesen recelos y calumnias estériles. Con la victoria camina la verdad y con la España nueva la generosidad y la justicia. Nada tienen que temer los que, engañados, empuñaron las armas en la guerra. 270.000 prisioneros atestiguan que en la España nacional desconocemos el odio y el rencor. Forjamos una España para todos cuantos sepan amarla y servirla y de la que solo apartaremos al os que mancharon sus manos con la sangre de sus hermanos" (*Ibid., f. 42*).

glo de las cosas de modo justo y razonable, sin atender a mi categoría, ni a razones de protocolo, ni a puntillos de amor propio, fija sólo la vista en Dios, en el bien de la Iglesia y en el interés de España, manifestó al Emo. Cardenal Secretario de Estudio mi propósito de visitar a V.E. para desvanecer malentendidos y explicar mi actuación silenciosa y caritativa durante estos dos años y medio últimos.

A pesar de ser privativo de la Iglesia juzgar de la conducta de un Purpurado, el Emmo. Cardenal Pacelli accedió a mi propuesta conciliadora y además se dignó anunciar a V.E. para la tarde del mismo día mi visita personal, a la que V.E. no opuso el menor obstáculo. Pero rectificándose VE. a las pocas horas, estimó conveniente aplazar mi gesto generoso y pacificador.

Me permito insistir en el deseo de verle para que aparezca clara mi voluntad de paz y concordia, tan en armonía con la misión conciliadora de los Prelados y en particular de los Cardenales[231].

Administradores apostólicos de diócesis vacantes

Las diócesis vacantes en España en junio de 1938 eran 13: nueve por asesinato del titular, una por muerte, otra por renuncia y dos por traslado del obispo respectivo.

Diócesis vacantes por asesinato del titular

A) Todavía bajo el dominio del Gobierno Republicano

Almería (Administrador Apostólico el Arzobispo de Granada).
Cuenca (Administrador Apostólico el Card. Gomá).
Ciudad Real (Administrador Apostólico el obispo de Córdoba).
Jaén (Administrador Apostólico el Arzobispo de Granada).
Guadix (Administrador Apostólico el Arzobispo de Granada).
Segorbe (Administrador Apostólico para la parte liberada el Arzobispo de Valencia).

231. AA.EE.SS., *Spagna 949, fasc. 352, ff. 65-66,* copia mecanografiada.

B) Liberadas por el Ejército del General Franco

BARBASTRO (Administrador Apostólico el Obispo de Huesca).

LÉRIDA (Administrador Apostólico para la parte que estaba todavía bajo el dominio del Gobierno Republicano Mons. Rial Llovera, Vicario General de Tarragona, y para la parte liberada por el Ejército del Gen. Franco S.E. Mons. Manuel Moll Salord, Obispo Coadjutor de Tortosa.

SIGÜENZA (Vicario Capitular: Hilario Yaben).

Diócesis vacantes por muerte del titular

Cádiz (Vicario Capitular).

Diócesis vacantes por traslado del titular

TUY (Administrador Apostólico el antiguo obispo, promovido a la Sede Arzobispal de Valladolid).

ZAMORA (Administrador Apostólico el antiguo obispo, trasladado a la Sede episcopal de Oviedo).

Diócesis vacantes por renuncia del titular

VITORIA (Administrador Apostólico S.E. Mons. Lauzurica, obispo auxiliar de Valencia).

Además, el obispo de Teruel, el beato Anselmo Polanco, estaba detenido en Barcelona y del obispo Irurita se temía, con fundamento, que había sido asesinado[232].

PROYECTO DEL CARDENAL VIDAL DE TRASLADARSE A FRANCIA

La primera iniciativa sobre esta original misión la tuvo el cardenal Vidal, el 3 de abril de 1937, cuando le dijo a Pío XI que, si no hubiese tenido tantas dificultades de movimiento, habría suplicado al

232. "«Inoltre il Vescovo di Teruel, Mons. Polanco, è prigioniero in Barcellona, e da circa un anno non si hanno notizie sicure circa il Vescovo di Barcellona, Mons. Irurita, che dicevasi nascosto in quella città. Si è purtroppo ragione di temere che anch'egli sia stato assassinato». Cf. mi artículo «Instrucciones al Nuncio Gaetano Cicognani en 1938»: *Revista Española de Derecho Canónico* 63 (2006) 199-227.

Papa que le autorizase para permanecer por breve tiempo en París o en otra ciudad francesa para trabajar en favor de sus fieles y sacerdotes huidos de la España republicana:

> «Hace pocos días recibí noticias, que espero me serán ampliadas, de otros dos sacerdotes de mi diócesis escapados de Barcelona después de haber permanecido ocultos varios meses, y me confirman los penas de muchos de sus condiocesanos refugiados en aquella capital. Algunos siguen en las cárceles, otros en asilos o casas caritativas, otros obligados a servicios indecorosos pera un sacerdote, cual es de de lava platos de una Fonda, etc.
>
> Veo que los Superiores de las Ordenes religiosas se mueven mucho para gestionar le libertad de sus Religiosos y se ponen en relación con las Autoridades eclesiásticas y civiles de Francia y de otros países, y algo han conseguido. Ya sé que un Cardenal no tiene tanta libertad de movimientos, mayormente dadas las actuales circunstancias de Francia. De no ser ello así, hubiera suplicado de Su Santidad la autorización conveniente para breves estancias en París y otras ciudades a fin de intentar cuanto se estime conducente a aliviar en lo posible la situación de aquellos pobrecitos sacerdotes, cuyo recuerdo tengo siempre muy presente en mi corazón de padre y en mis oraciones y sacrificios de prelado»[233].

El 29 de junio de 1937 volvió Vidal a insistir sobre la propuesta anterior, estimándola de suma urgencia y utilidad, e indició el nombre de Mons. Antonio Vilaplana, para que «desde la frontera Franco-española pueda practicar lo necesario para dirigir, consolar, aliviar y socorrer a los sacerdotes y católicos que se hallan en aquella zona roja»:

> «En respuesta a la venerada comunicación de Vuestra Eminencia de 10 de los corrientes, me cabe el honor de manifestarLe que hace tiempo escribí al Emo. Sr. Cardenal Verdier[234], exponiéndole la idea de la constitución en París de un Comité para

233. Carta de Vidal a Pacelli, Cartuja de Farneta, 3 de abril de 1937 (AA.EE.SS., Período IV, Spagna 909, *fasc. 316, ff. 51-53*, original mecanografiada).

234. Jean Verdier, P.S.S. (1864-1940), cardenal arzobispo de París desde 1929. Cf. *Dictionnaire des évêques de France au XXe siècle*, sous la direction de D.-M. Dauzet et F. Le Moigne (Paris, Les Editions du Cerf, 2010), pp. 654-656.

aliviar en todos sentidos la aflictiva suerte de tantos sacerdotes y católicos de Cataluña y para encontrar manera de alcanzar pronto en España una paz cristiana, cimentada en la doctrina de las recientes luminosas Encíclicas de Su Santidad el Papa felizmente reinante. También he escrito solicitándoles auxilio a los Emos. Cardenales de Malinas[235], Philadelfia[236], Stergom[237], Poznan[238], etc. Quedo enterado con emoción y agradecimiento profundos de todas las gestiones ordenadas por Su Santidad en beneficio de aquellos infortunados sacerdotes y católicos que quedan en nuestras Diócesis bajo el dominio de los rojos, lo cual nos obliga a aumentar, si cabe, el afecto y veneración y a intensificar nuestras oraciones para el Santo Padre y Su fiel e incansable Secretario de Estado. Yo espero que Vuestra Eminencia no dejará de aprovechar la oportunidad de Su próximo viaje a Paris para continuar las gestiones indicadas y tratar de ello con el Eme. Sr. Cardenal Verdier. He comunicado a Barcelona con las debidas reservas las facilidades que encontrarán en el Consulado Suizo de aquella capital. Estimo de suma urgencia y utilidad el nombramiento de la persona competente y discreta que desde la frontera Franco-española pueda practicar lo necesario para dirigir, consolar, aliviar y socorrer a los sacerdotes y católico que se hallan en aquella zona. roja. Ya me permití indicar que bebían evitarse los recelos de las autoridades de ambas fronteras para facilitar la gestión. Me atrevería a sugerir a Vuestra Eminencia para dicho cometido a Mons. Vilaplana, quien además de reunir las condiciones indicadas, tendría la ventaja de solucionar la cuestión económica, pues creo que bastaría una sencilla indicación mía para que una familia, caritativa se ofreciera a correr con los gastos de la estancia y manutención del citado Monseñor»[239].

235. Joseph-Ernest Van Roey (1874- 1961), cardenal primado de Bélgica y arzobispo de Malinas desde 1926.

236. Denis Dougherty (1865- 1951), arzobispo de Philadelfia desde 1918 hasta su muerte; creado cardenal en 1921. Cf. *Hierarchia Catholica*, IX, p. 432.

237. Justinian George Serédi, O.S.B. (1884-1945), arzobispo de Eztergom (Estrigonia) y primado de Hungría desde 1927 hasta su muerte; creado cardenal en 1935.

238. August Hlond, S.D.B. (1881-1948), arzobispo de Gniezno y Poznan, y primado de Polonia, desde 1926 hasta su muerte en Varsovia, en 1948; creado cardenal en 1927.

239. Carta de Vidal a Pacelli, 29 de junio de 1937 (AA.EE.SS., Período IV, Spagna 909, *fasc. 317, ff. 11-13*, original mecanografiada).

En carta escrita desde Puginier el 7 de julio de 1937 no escondió que consideraba muy útil trasladar su residencia a Francia para desarrollar las gestiones en curso en favor de los sacerdotes catalanes

> «Mi breve estancia en Lourdes me proporcionó el placer de saludar a Su Excia. Rev.ma Mons. Valeri, Nuncio Apostólico de París, y conocer su interés para cooperar a esta actuación, de lo cual no dudo hablará con Vuestra Eminencia.
>
> Asimismo el Exmo. Sr. Obispo de Tarbes-Lourdes[240] estuvo interesadísimo, prometiéndome el envío de intenciones de Misas. De él obtuve además en recipientes apropiados una cantidad de Santos Óleos, de que carecían en Cataluña completamente, y que el Dr. Vila Abadal[241] entregará en Barcelona a las personas facultadas.
>
> Por una oportunidad verdaderamente providencial he podido ya empezar a hacer algo para atender a las necesidades expuestas. De paso para Montpellier, me he detenido en la residencia campestre del Marqués de Laurens-Castelet[242], un buen amigo mío, y he sabido que estaba en Rodez el Emo. Sr. Cardenal Verdier, con quien había tenido comunicación epistolar. Le he visitado y mi consolación ha sido una de las mayores de mi destierro. Le he hallado acogedor, de una benevolencia todo sobrenatural, de una voluntad generosa para contribuir a todo bien en favor de nuestros pobres sacerdotes. Sobre todo me he sentido con él coincidente de manera plena y lúcida en orden a los criterios de la Santa Sede sobre los problemas actuales y en especial con el sentir de preparar los caminos de armonía para llegar a la paz cristiana de la nueva España, de la cual la independencia política de la Jerarquía y la actuación puramente religiosa de sacerdotes y fieles es la principal garantía en bien de la Iglesia y del mismo consorcio civil. Hemos llegado a puntos de vista prácticos de inmediata actuación que con celo emocionante el Emo.

240. Pierre Marie Gerlier (1880-1965), obispo de Tarbes y Lourdes (1929-1937), arzobispo de Lyon (1937- 1965), creado cardenal en 1937. Cf. *Dictionnaire des évêques de France au XXe siècle*, pp. 294-296.

241. Luis Vila Abadal (Vic, 1889 – Barcelona 1937), médico, en 1930 fue un de los fundadores del *Diari de Vic* y un año más tarde de *Unió Democràtica de Catalunya*.

242. Quizá se refiere al Château de Laurens Castelet, situado en el lugar de Benquet, en el departamento francés de Landes.

Cardenal Verdier se ha ofrecido a realizar. Acabo de escribirle con ruego de que hable a Vuestra Eminencia de todo ello, por cuyo motivo no alargo más esta carta que transmito a Vuestra Eminencia por Su mediación. No dudo que Vuestra Eminencia verá en lo que le diga el Emo. Cardenal Verdier el complemento y resultado práctico de esta información y se dignará favorecerlo cuanto esté de Su parte.

Tocante a la manera práctica con que nos es dable proceder, verá Vuestra Eminencia que nos hemos inclinado a procurar la salida de sacerdotes y religiosos por pequeños grupos. La obtención de su salida al extranjero en masa numerosa, tal como se pudo hacer con las Religiosas, es considerada por los de Barcelona arriesgada y casi imposible, y su carácter espectacular se considera expuesto a excitar las iras de los anarquistas. Ello me ha dado la explicación de las dificultades que, según me dijo Vuestra Eminencia, la misma Santa Sede encontraba cerca de Inglaterra para obtenerlo. Y un hecho reciente lo confirma. El Canciller Secretario del Obispado de Barcelona, Dr. Baucells[243], hallándo-

243. Ramón Baucells Serra (Santa Eulalia de Riuprimer, Barcelona, 21 marzo 1892 - Barcelona, 16 mayo 1979), comenzó los estudios eclesiásticos en el seminario de Vich, al que pertenece su parroquia natal, y los continuó a partir de la teología en la pontificia universidad de Comillas. En 1914 obtuvo el doctorado en derecho canónico y al año siguiente el doctorado en teología. En 1916 fue ordenado de presbítero en Comillas y ejerció el ministerio pastoral en las parroquias de La Garriga (1918), Villanueva y Geltrú (1920) y San Juan de Grada (1923). En 1924 se incardinó en la diócesis de Barcelona y fue nombrado cura teniente de San Ramón, de Collblanch, y en 1929 pasó a ocupar el mismo cargo en la parroquia de Nuestra Señora del Pilar, de la Ciudad Condal, de la que fue el primer ecónomo. En 1930 el obispo mártir, Manuel Irurita, le nombró secretario-canciller del obispado y al año siguiente obtuvo una canonjía en la catedral. Fue director del Boletín Oficial del Obispado, así como presidente de la Asociación de Eclesiásticos para la Cultura Popular, una institución clerical que tuvo considerable influencia en la historia religiosa de aquellos años, y también estuvo vinculado, como asesor religioso y censor, al periódico *El Correo Catalán*, además de otras tener responsabilidades diocesanas. En 1940 se hizo cargo de la dirección de la *Hoja Diocesana*, amén de su trabajo, prolongado después durante muchos años, en la revista *Ave María*. En 1941 el cardenal Vidal y Barraquer pidió a la Santa Sede que no lo nombraran obispo porque, según dicho cardenal, había destacado mucho en actuaciones políticas en favor de los nacionales y por su ideología integrista. Entre 1940 y 1943, comenzó su actividad en el tribunal eclesiástico. En 1943 fue nombrado viceprovisor del mismo y en 1948 pasó a ser provisor; ejerció este ministerio de manera efectiva hasta 1973, en que se jubiló y fue nombrado provisor honorario. Destacó también en el apostolado seglar, pues 1939 fue nom-

se en Perpiñán publicó en “L’Intransigeant” unas declaraciones sobre el supuesto asesinato del Sr. Obispo de Barcelona; el día siguiente la Radio de Barcelona se mostraba escandalizada de que fuera posible que se escaparan sacerdotes tan significados e incitaba a intensificar la vigilancia

Antes de volver a Lucca, quedaré unos pocos días en Montpellier, para enviar, por medio del Representante de los PP. Cartujos en dicha ciudad, algunas limosnas a Barcelona y esperar noticias del Emo. Cardenal Verdier, en cuya intervención tengo cifradas las mejores esperanzas. No he de ocultarle, Eminencia Reverendísima, que el desarrollo de esta actuación con Él iniciada, me persuade de que sería beneficioso mi traslado de residencia a Francia, si la Santa Sede lo consideraba oportuno, dado el estado actual de cosas para obtener el bien que se anhela en favor de 1os que sufren en Cataluña. Aun para ayudar a los fines de la paz cristiana de España, la facilidad de comunicación con el citado Emo. Cardenal aconseja esta indicación que me atrevo a proponer a Vuestra Eminencia. De ser aprobado por la Santa Sede, no me habría de faltar lugar a propósito, retirado convenientemente, fácil para el acceso útil, y propicio para el incógnito necesario»[244].

---

brado consiliario de la Unión Diocesana de Mujeres Católicas, y en 1944, consiliario del Instituto de Propaganda Católicas, así como de la obra del Apostolado de la Lectura. También dejó su nombre vinculado a la creación y promoción de numerosas obras benéficas en favor de la infancia y de la ancianidad. Durante los pontificados barceloneses de los obispos Irurita (1930-1936) y Modrego (1939-1967) ejerció mucho influjo en el gobierno diocesano y tuvo gran prestigio entre el clero por su buena preparación y por su espíritu sacerdotal. Durante muchos años fue vicario general de la diócesis. Fue también consejero del nuncio Cicognani en diversas ocasiones. En 1949 fue nombrado prelado doméstico de Su Santidad. Sufrió en sus años adultos de una sordera total, que le obligó a usar un aparato para oír. Fue una de las personalidades que marcaron fuertemente la historia de la archidiócesis de Barcelona, en la que estuvo llamado a ocupar altas responsabilidades y aun sin haber nacido en ella, pues procedía de Vich, la sirvió con entrega y dedicación ejemplares. Publicó *Orientaciones católicas de sindicación obrera* (Barcelona 1920); *Enseñanza gráfica del catecismo de la Doctrina cristiana* (Barcelona 1920); *La Acción Católica en la Iglesia según las enseñanzas de los últimos romanos pontífices* (Barcelona 1934). También publicó y anotó los *Documentos pastorales del Dr. Irurita, obispo de Barcelona* (Barcelona 1941). Cf. mi *Diccionario de sacerdotes diocesanos españoles del siglo XX*, pp. 211-212.

244. Carta de Vidal a Pacelli, Puginier, 7 de julio de 1937 (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 909, fasc. 317, ff. 26-29*, original mecanografiada).

El 10 de julio volvió a insistir sobre el proyecto de su residencia en Francia:

> «De paso para Lucca, pienso ver al Exmo. Sr. Obispo de Urgel[245], que se halla en San Remo, para indicarle si sería conveniente que se trasladara a Andorra, donde el orden está garantido (*sic*) por la gendarmería francesa y desde cuyo lugar podría vigilar las cosas de su diócesis y aun las de Cataluña sin recelo alguno y con las facilidades que le da el carácter de Príncipe Soberano de los Valles de Andorra. Aun se me ha indicado que las autoridades civiles y eclesiásticas francesas lo verían muy bien y le darían toda clase de garantías. Además del Sr. Obispo de Urgel, cabría delegar o subdelegar al Dr. Vilaplana, quien podría instalarse en la frontera hispano-francesa y tendría más facilidad de movimiento que un Prelado.
>
> Yo por mi parte, según insinuaba en mi anterior, me hallaría dispuesto a trasladarme a Francia, si se considera conveniente, ya sea a temporadas, ya sea cuando las circunstancias lo exigieran, que, desde luego, serían menos frecuentes que con la aludida actuación de los dos señores indicados en el párrafo anterior. Podría fijar mi residencia en Lourdes, Montpellier, Castelnaudary – en casa del Sr. Marqués de Laurens-Castelet– etc. Ciertamente que ello me obligaría a dispendios económicos que difícilmente podría sostener, a dejar en parte mi incógnito, y a correr mayores riesgos y compromisos, todo lo cual se evita continuando en la Cartuja de Lucca, desde donde puedo trabajar también, tener fácil comunicación con los repetidos señores y aun de vez en cuando trasladarme a Francia. El Emo. Sr. Cardenal Verdier , muy amablemente, me invitaba a ira París, pero le di a entender que aquel centro me importaría graves compromisos en las circunstancias actuales, ya que difícilmente pasaría desapercibida mi residencia y sería interpretada a merced del os apasionados político españoles que tanto allí abundan»[246].

245. Justino Guitart y Vilardebó (Barcelona, 16 de diciembre de 1875 - 30 de enero de 1940) fue obispo de Urgel y Co-príncipe de Andorra de 1920 a 1940. Fue ordenado sacerdote en 1901 y fue consagrado como obispo de Urgel el 23 de mayo de 1920. Tomó el juramento como Príncipe el 27 de julio de ese mismo año. Durante su periodo como Copríncipe introdujo numerosas mejoras, como la introducción de la electricidad, la construcción de carreteras y el establecimiento de oficinas de correos español, que llegaron a Andorra.

246. Carta de Vidal a Pacelli, Montpellier 7 de julio de 1937 (*Ibid., ff. 33-35*, original mecanografiada).

El 7 de enero comunicó a Pacelli el ofrecimiento que había recibido de un sacerdote, en nombre de una persona desconocida, que estaba dispuesta a sufragar los gastos de su estancia en Francia, pero él dio una respuesta evasiva. A pesar de ello, reiteró su pensamiento sobre el traslado a aquel país o el envío de un delegado de la Santa Sede (o suyo personal, con las facultades necesarias), que desde una ciudad fronteriza con España supliera, según las necesidades, a la autoridad de los obispos o bien sirviera de trámite entre ellos y sus sacerdotes y fieles; y recordó que ya había indicado el nombre de la persona que juzgaba adecuada para ello, es decir, el canónigo Vilaplana:

> «Mi Secretario recibió de un sacerdote respetable, cuyo nombre quiere se mantenga reservado, la adjunta comunicación (Anejo n. 1)[247] ofreciéndome atender, con todo el decoro debido, a mi sostenimiento en Francia, desde donde –dice– con mayor facilidad podría presidir el resurgimiento espiritual de los católicos residentes en la zona roja. Ignoro cual sea la persona que brinda tan generoso ofrecimiento y el móvil que la guía. La contestación (Anejo n° 2)[248] ha sido indicar que, por el momento, no se estima-

247. «13 de Diciembre de 1937. Rdo. Doctor Don Juan Viladrich - Lucca. Distinguido y estimado amigo: Me escriben lo que sigue: "El Sr. X me comunica que si el Dr. V.[idal] (ya adivinará de quien se trata) quisiera trasladarse a Francia, al sitio que le pluguiese — y yo creo que será muy conveniente presidir de cerca el resurgir espiritua1 de nuestro pueblo — tiene resuelta completamente la situación económica, en forma anónima y generosa. sin el menor compromiso de su parte. Con toda la dignidad y 1ibertad que son del caso. Se lo traslado a V. para que se sirva comunicarlo, si lo estima conveniente y en la forma que crea más oportuna. Es asunto que solo conocen el que me escribe, V. y yo. Tengo la garantía más amplia de la decorosidad y generosidad del ofrecimiento. Excuso decir que al hablar del Dr.V.[idal], vienen también comprendidos el secretario y familiares convenientes al prestigio del mismo." — Se lo comunico a V. a simple títu1o de información y en cumplimiento de un encargo de amistad. — Saludos respetuosos. Oremus ad invicem....» (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 909, fasc. 318, f. 64*, copia mecanografiada).

248. «Tibi soli. 24 de Diciembre 1937. Rev. Sr. N. N. Distinguido y estimado amigo: Muy agradecidos su carta. y el ofrecimiento. — Me parece que por el momento, no han cambiado las circunstancias que aconsejaron desde un principio la vida de oración y de trabajo silencioso en el retiro de esta santa y acogedora Casa. Conviene evitar que ni en la prensa ni en las conversaciones se ocupen de nosotros –llamo especialmente la atención sobre ello, y quisiera que se distinguieran en observarlo, a aquellos que profesan mayor afecto–, puesto que en estos tiempos de apasiona-

ba conveniente aceptar el ofrecimiento, sin la más leve alusión a las comunicaciones cruzadas con Vuestra Eminencia respecto a mi traslado a Francia, ni tan siquiera insinuar que los Cardenales no pueden cambiar de residencia sin la previa autorización del Santo Padre. He creído debía dejar completamente al margen del asunto a la Santa Sede.

Ya he tenido el honor de indicar a Vuestra Eminencia las ventajas y los inconvenientes de mi residencia en Francia, como asimismo la solución intermedia del nombramiento de un Delegado de la Santa Sede o, si se estimara mejor, exclusivamente mío, bien que con las facultades necesarias, con residencia en una ciudad fronteriza, para suplir en lo que fuere necesario la autoridad episcopal o a lo menos servir de enlace entre los Obispos que están alejados de sus diócesis y los sacerdotes y fieles en ellas residentes, y para orientarles, socorrerles y aun pararles al atravesar la frontera, ya que, según me dice en carta acabada de recibir el Exmo. Sr. Obispo de Gerona, residente en Pamplona: "He procurado por todos los medios influir en favor de cuantos están en la zona roja, pero hay un abismo entre las dos zonas".

Aun me permitía apuntar a Vuestra Eminencia el nombre de persona competente y discreta que esperaba no inspiraría recelos a las autoridades de los países limítrofes para el desempeño del aludido cargo.

Los Superiores de Órdenes y Congregaciones religiosas se han preocupado con celo de sus súbditos, aun de los estudiantes y novicios, no reparando en medios para establecer contacto con ellos, enviarles auxilios, sacarles de la zona roja y colocarles en Seminarios o Noviciados a fin de asegurar: la continuación de su forinacl6n religiosa y cultural. A la vista de ello cuantas veces me he preguntado a mi mismo: ¿Por ventura es menos estrecha la obligación que tenemos los Prelados para con nuestros sacerdotes, consagrados por entero a la Iglesia mediante su vinculación a la respectiva diócesis, para, con nuestros seminaristas y para con nuestros fieles, tan necesitados de auxilio. y consejo, que desean

miento es muy difícil que lo hagan debidamente. Da espanto el pensar lo caras que habrán costado ciertas imprudencias que casi diario son de ver en la prensa. La posición de los hombres de Iglesia no es como la de los políticos. Buenas Navidades... Saludos y augurios de bendición. Cordialmente in Xto.» (*Ibid., f. 65,* copia mecanografiada).

cumplir como buenos habiendo dado de ello pruebas evidentes rayanas al heroísmo en algunos casos? ¿Porqué, pues, situarnos, sin misión alguna concreta que cumplir, en sitio desde donde ha de mediar un abismo entre nosotros y aquellos que tienen derecho a, esperar nuestro auxilio, nuestra orientación, nuestro aliento y nuestra actuación prudente para no agravar su situación ya delicada y bastante crítica?

Quedaría muy reconocido a Vuestra Eminencia si, sobre el aludido ofrecimiento, se dignara indicarme Su elevado parecer, que seguiré con absoluta fidelidad.

Cuanto sea acercarme a mis atribulados sacerdotes para sufrir con ellos, me complace, pues representa para mi una verdadera tortura su angustioso vivir, agravado por la falta de recursos y la escasez de comestibles. De ello se ocupa mi Vicario General en las últimas cartas que incluyo por copia en su parte más interesante (Anejo n° 3[249]). Por mi parte me desvivo para auxiliarles, pero cuesta muchísimo allegar recursos y, sin una persona intermediaria en la frontera, cada día se hacen más difíciles las comunicaciones. Para ponerse al habla con el súbdito francés a quien van consignadas las cantidades que allí envío –salió por unos días de Barcelona para visitar a su familia residente en Francia– el 28 de Diciembre p.p. se desplazó hacia Montpellier mi Secretario en viaje rapidísimo, pues muy de mañana del día primero de año estaba de regreso en esta Cartuja»[250].

El Papa alabó la prudencia y el tacto con el que el cardenal había declinado el generoso ofrecimiento que se le había hecho para su eventual estancia en Francia y, al mismo tiempo, le habló del gobierno de la diócesis de Lérida, que el cardenal Vidal había propuesto encomendar provisionalmente a su vicario general, Salvador Rial, como ya vimos. También le habló de otros asuntos que no viene ahora al caso[251].

249. Se refiere a fragmentos mecanografiados de tres extensas cartas de Rial, del 15 y 29 de noviembre y del 18 de diciembre de 1937 (*Ibid., ff. 66-68*).

250. Carta de Vidal a Pacelli, Cartuja de Farneta, 7 de enero de 1938 (*Ibid., ff. 59-63*, original mecanografiada).

251. «Insieme agli allegati relativi, mi è regolarmente pervenuta la venerata lettera "confidencial" dell'E.V.R. del 7 Gennaio u.s., e La ringrazio vivamente delle notizie tanto cortesemente fornitemi. Il Santo Padre, al Quale, come sempre, mi sono recato

Efímera misión del obispo Cartañá en Francia

Tras las sugerencias y peticiones de Vidal, también el nuncio en París se mostró favorable a la presencia de un obispo español en alguna diócesis confinante con España, por ejemplo Perpiñán, para interesarse por las necesidades religiosas de sus fieles sometidos al Gobierno republicano y también para dar consejos y confortar a los sacerdotes españoles esparcidos por varias diócesis de Francia. E indicó el nombre del obispo de Gerona, José Cartañá Inglés, como la persona más idónea para realizar esta delicada misión, ya que era catalán por nacimiento, formación sacerdotal y carrera eclesiástica[252].

---

a premura di comunicare tali notizie, le ha apprese col più vivo interesse. Egli ha lodato la prudenza ed il tatto con l'Eminenza Vostra ha declinato la generosa offerta fattaLe da un sacerdote pel caso di un eventuale suo soggiorno [*trasferimento*, tachado en la minuta] in Francia, e Si è inoltre compiaciuto prendere in benevolo esame la di Lei proposta di affidare cioè interinalmente il governo ecclesiastico della diocesi di Lérida al Rev.mo Suo Vicario Generale Dr. Rial. Non appena il Santo Padre si degnerà prendere al riguardo una decisione definitiva, sarà mia premura informarne l'Eminenza Vostra…. » (Carta nº. 164/38 de Pacelli a Vidal, Vaticano 8 de febrero de 1838, *Ibid., ff. 84-85*).

252. Nacido en Vilavert (Tarragona), el 13 de septiembre de 1875, en 1881, después de cursar el primer año de latín junto al párroco de Vilavert, ingresó en el Seminario de Tarragona, en el cual hizo todos los estudios, obteniendo el grado de doctor en Teología y, posteriormente, en Derecho Canónico. El 17 de septiembre de 1899 recibió el presbiterado e, inmediatamente, fue nombrado mayordomo, prefecto de internos del Seminario, profesor auxiliar de Sagrada Teología, capellán de la Adoración Nocturna y del santuario de San Magín de Tarragona. Ocupó, en el Seminario y Universidad Pontificia de Tarragona, las cátedras de Latín, Humanidades, Lugares Teológicos, Arqueología, Historia Eclesiástica y Oratoria, sucesivamente. Entre 1901 y 1917 reorganizó el Hospital de San Pablo y Santa Tecla de Tarragona, y su ministerio sacerdotal se extendió al confesonario y la predicación. Obtuvo, por oposición, una canonjía en la catedral metropolitana. Dirigió luego la cátedra de Teología Dogmática y fue nombrado más tarde prefecto de Estudios de la Universidad Pontificia. Desarrolló una intensa labor social en la Acción Católica de la Mujer. Estimuló y dirigió la Bolsa de Trabajo, la Caja Dotal, la Caja de Ahorros, un comedor para niñas pobres, las secciones de visitas a enfermos y catequística, escuelas nocturnas para obreras, escuelas dominicales de sirvientas, salas de lectura, bibliotecas, conferencias, etc. Poco después fue nombrado Consiliario diocesano de Acción Católica, creando entonces el Instituto de Estudios Religiosos. En 1927 fue nombrado Juez Metropolitano de Tarragona. Anteriormente había desempeñado los cargos de Censor de

Valeri explicó a Pacelli las razones que aconsejaban la presencia en Francia de Cartañá, que era obispo de Gerona desde 1934, aunque se hallaba ausente de su diócesis a causa de la persecución religiosa y residía en Pamplona, junto con el cardenal primado Gomá, al que le unía una antigua y profunda amistad, pues ambos procedían de la archidiócesis tarraconense[253]. Pero, antes de tomar una decisión al

Oficio, Juez Prosinodal, Provisor y miembro de algunos tribunales especiales. En 1930 fue elevado a la dignidad de arcipreste de la catedral de Tarragona. El 29 de diciembre de 1933 fue nombrado obispo de Gerona. El 22 de abril de 1934 recibió la consagración episcopal en la catedral metropolitana de Tarragona, de manos del cardenal Vidal y Barraquer. El 26 de abril de 1934 tomó posesión, por poderes, de la catedral y de la diócesis de Gerona. El 6 de mayo de 1934 hizo su entrada solemne en ellas. El 22 de abril de 1959, en el XXV aniversario de su consagración episcopal, el Juan XXIII le confirió el título de asistente al Solio Pontificio. El 14 de abril de 1963 celebró por ultima vez de pontifical en la catedral con motivo de la Pascua de Resurrección. Su pontificado gerundense duró casi treinta años. Murió en Gerona el 1 de julio de 1963J. Clara, *Epistolari de Josep Cartañà, bisbe de Girona (1934-1963)* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2000). Las cartas de Cartañá que reproduzco en el presente artículo no están publicada en este libro.

253. «Secondo le ultime notizie giunte qui dalla Spagna sotto il Governo di Valenza, le condizioni religiose tenderebbero in generale a migliorare. A Barcellona, dicono, il Vescovo in carne ed ossa pare cerchi tuttora di occuparsi, per quanto può, dell'organizzazione del culto e del fedeli. Ma egli può molto poco perché essendo inviso alle Autorità deve rimanere nascosto e non far trapelare la sua presenza ed il suo luogo di dimora. Sicché di fatto la direzione delle cose e personale ecclesiastico sarebbe piuttosto nelle mani del partito chiamato "Unión democratica de Catalauña"(sic), composto, com'è noto all'Eminenza Vostra Reverendissima, di laici cattolici politicamente molto a sinistra. E' tal partito che raccoglierebbe le elemosine per il culto, designerebbe i sacerdoti per il compimento delle funzioni sacre e avrebbe persino designato i Vicarii Generali per alcune Diocesi. La situazione, se le notizie che mi sono state comunicate rispondono esattamente al vero, sarebbe non solo strana ma pericolosa. Non so se la Santa Sede, onde regolarizzarla in qualche modo, non giudicasse possibile di servirsi adesso della presenza e dell'eventuale azione del Vescovo di Teruel. A tal proposito, anzi, unisco qui, per semplice conoscenza dell'E.V. una lettera indirizzatami ieri dal sig. Torre di cui ho già avuta occasione di parlare, ma che mira ad uno scopo più vasto. Un'altra soluzione potrebbe, del resto, consistere, a mio umile avviso, nel far venire in Francia un Vescovo, per esempio quello di Gerona, città prossima a Barcellona, che attualmente vive, credo, presso Sua Eminenza il Sig. Cardinale Gomá. Egli, da una di queste Diocesi di confine, come Perpignano, potrebbe adesso con maggiore facilità che nel passato interessarsi di quello che succede, dal punto di vista religioso, al di là della frontiera. Del resto la sua presenza, o quella di un altro Prelato spagnolo, non sarebbe nemmeno inutile per altri motivi. Infatti, qui in Francia vi è tuttora un buon numero di sacerdoti spagnoli

respecto, el mismo Pacelli pidió el parecer de monseñor Antoniutti y el del cardenal Gomá sobre la oportunidad de enviar a Francia al obispo

---

sparsi in varie Diocesi, specie nelle grandi città, e che naturalmente avrebbero bisogno di una guida, di consigli e di conforti. Ora, un Prelato della loro nazionalità, di cui si sapesse la presenza ed il luogo di residenza, potrebbe da questo punto di vista svolgere un'azione di bene assai efficace. Non so se le spese di viaggio e di mantenimento potessero costituire un ostacolo e se il Santo Padre in tal caso, nella Sua bontà, non fosse pronto a sopperirvi del Suo» (Despacho nº. 3856 de Valeri a Pacelli, París, 11 enero 1938, AA.EE.SS., *Período IV, Spagna 923, fasc. 332, ff. 38-39v.*, original mecanografiado; ASV, *Arch. Nunz. Parigi 609, fasc. 854, ff. 1-1v,* minuta autógrafa). [Nota autógrafa de Tardini: 21-I-38. *Sericano che ne dici?*]. Observaciones de Mons. Sericano sobre el despacho nº. 3856 de Valeri: «Osservazioni: 1º) Un qualche miglioramento della situazione religiosa, specialmente in Barcellona — molto esagerata dal rossi per scopi di propaganda — non può essere messo in dubbio. 2º) Circa la pretesa attività del Vescovo di Barcellona è da notarsi che finora non risulta qui con certezza neppure che egli sia tuttora in vita. Il Vicario Generale di Barcellona in data 26 novembre 37, scriveva. "Continua la falta absoluta de noticias y datos acerca del Sr. Obispo"; e nell'ultima sua lettera del 27 dicembre non fa alcun accenno al Vescovo. 3º) Circa la presunta designazione di Vicari Generali per alcune Diocesi fatta dall'"Unión democrática de Cataluña", non si ha qui notizia alcuna. Anzi le notizie cui giunte sembrano escluderla. 4º) Non si vede come il Vescovo di Teruel potrebbe avere la necessaria libertà per dirigere la Chiesa nella Spagna rossa. Inoltre la cosa avrebbe penose ripercussioni presso il Governo di Salamanca, sembrerebbe pertanto meglio che le varie Diocesi siano provvisoriamente governate da Vicari Generali, come lo è Tarragona, Barcellona, e forse qualche altra. Per Solsona, il cui Vicario Generale è morto recentemente, si è scritto a Mons. Antoniutti di avvisarne il Vescovo rispettivo affinché provveda alla nomina del successore. Per la nomina di un Amministratore Apco. per la Diocesi di Lérida, Mons Antoniutti e l'Emo. Gomá, interpellati al riguardo, hanno consigliato di soprassedere in vista della decantata offensiva nazionale che però non ebbe, né pare avrà più luogo, per lo meno tanto presto. Il Card. Vidal insiste sull'urgenza di provvedere in qualche modo al Governo di quella Diocesi e dice che potrebbe incaricarsene il suo Vicario Generale Mons. Rial. Si potrebbe forse accogliere l'indicazione dell'Emo. Vidal. 5º) Mons. Valeri propone anche (oltre quella del Vescovo di Teruel) un'altra soluzione: Fare venire in Francia (a Perpignano) il Vescovo di Gerona, che vive attualmente presso l'Emo. Gomá, ed incaricarlo di interessarsi di là di quanto succede, dal punto di vista religioso, nella Spagna rossa, nonché di prendersi cura dei sacerdoti spagnuoli rifugiati in Francia. La Santa Sede dovrebbe però provvedere alle di lui spese di viaggio e sostentamento. La cosa — qualora il Vescovo di Gerona accettasse — non tornerebbe forse troppo sgradita al Governo di Franco, essendo il sullodato Vescovo di sentimenti nazionali, come sta a dimostrarlo il fatto di essersi egli rifugiato nella Spagna bianca. D'altra parte l'Emo. Vidal è da molto tempo che insiste sull'opportunità di nominare una persona discreta ed abile che dalla frontiera franco-spagnuola diriga la chiesa della zona rossa; ma se tale persona fosse, come l'Emo. Vidal pare desiderare, null'altro che un suo luogotenente, se ne risentirebbe il Governo di Franco. Ad ogni

Cartañá, para que pudiera seguir de cerca la evolución de la situación religiosa en la zona republicana y, en particular, en Barcelona, que parecía haber mejorado últimamente al haberse atenuado la persecución religiosa[254].

---

modo sarebbe opportuno chiedere al riguardo a Mons. Antoniutti il suo parere. 6º) Circa l'Allegato (Lettera del Sig. Torres) si osserva: a) prima di credere che il Vescovo di Teruel "gode di tutta la libertà e di tutto il rispetto" sarà bene attenderne la conferma da altra fonte meno sospetta. b) che il defunto Vescovo di Oviedo sia stato assassinato dai Nazionali, già lo avevano insinuato, per mezzo della stampa, i rossi molto tempo fa. Ciò non risulta però affatto dalle informazioni di Mons. Antoniutti ed il Cardinale Gomá. c) È noto che i sacerdoti baschi fucilati dai nazionali sono stati 17 e non 50. d) l'asserire, come fa il Sig. Torre, che è "certissimo che la vittoria sarà della Repubblica", e la minaccia che se la Santa Sede non raccoglie tempestivamente la "mano tesa", questa potrebbe essere definitivamente ritirata... non fanno meraviglia. Ciò è in stile col carattere spavaldo e ricattatore di molti spagnuoli» (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 43-43v*, mecanografiadas en papel blanco, sin fecha ni firma, pero con la siguiente nota autógrafa de Tardini: *26-I-38. Sentire il parere di Mons. Antoniutti*).

254. «Come è noto all'E.V.R., un leggero miglioramento della situazione religiosa si sarebbe verificato in questi ultimi tempi nella zona tuttora dominata dal Governo Repubblicano, particolarmente a Barcellona. Moltissimi sacerdoti sarebbero stati liberati dalle prigioni; il culto privato non sarebbe più oggetto della spietata persecuzione di una volta, potendo i sacerdoti, benché con molti riguardi e grande circospezione, celebrare la S. Messa in case private ed in frequenti casi [anche, *tachado en la minuta*] amministrare anche i sacramenti; mentre nei fedeli si manifesterebbe un certo risveglio religioso. In molti poi, sacerdoti e laici, sarebbe vivo il desiderio di avere una direzione spirituale più consona alle difficili circostanze,in cui trovasi tuttora quel territorio: direzione che purtroppo, o manca finora del tutto, come è il caso delle Diocesi di Lérida, Solsona ed altre, o per lo meno lascia assai a desiderare: motivo per cui tra gli stessi fedeli si lamenterebbero inconvenienti ed abusi che vanno creando una pericolosa situazione, alla quale occorre porre sollecitamente rimedio. Per rimediare a tale situazione è stato suggerito da varie parti alla Santa Sede di inviare in Francia un Prelato spagnolo con le necessarie facoltà, il quale da una di quelle Diocesi di confine, come ad esempio Perpignano, potrebbe adesso con maggiore facilità che nel passato interessarsi di ciò che succede, dal punto di vista religioso, al di là della frontiera, cooperare efficacemente alla direzione spirituale di quei sacerdoti e fedeli, ed essere al medesimo tempo un buon elemento di informazione per la Santa Sede. Né la presenza in Francia di un Prelato spagnuolo sembrerebbe meno utile per altri motivi. Infatti in Francia, come l'Eccellenza Vostra ben sa, vi è tuttora un buon numero di sacerdoti spagnuoli sparsi in varie Diocesi, specie nelle grandi città, e che naturalmente avrebbero bisogno di una guida, di consigli e di conforti; ed un Prelato della loro nazionalità, di cui si sapesse la presenza ed il luogo di residenza, potrebbe da questo punto di vista svolgere un'opera di bene assai efficace. Inoltre a compiere tale delicata missione è stata

Antoniutti respondió exponiéndole el parecer que el cardenal Gomá le había expresado de palabra y después por escrito[255]. Según él, el envío de un obispo español a Francia para cuidar los intereses religiosos de la España republicana: a) no sería de gran utilidad porque su acción tendría que limitarse necesariamente a Cataluña; b) asumiría un aspecto político que crearía problemas con el Gobierno Nacional. Por ello, no veía necesaria la acción que dicho obispo podría desarrollar en favor del clero español refugiado en Francia. Pero si el proyecto iba adelante, consideraba que la elección del obispo de Gerona debería hacerse de acuerdo con el jefe del Gobierno de Burgos.

El obispo de Gerona estaba dispuesto a aceptar el encargo que le haría la Santa Sede, pero expuso algunas dificultades, porque su presencia en la mencionada ciudad, tal vez perjudicaría a los sacerdotes catalanes allí residentes ya que, a mediados de agosto de 1936, tuvo que abandonar aquella ciudad para internarse en Francia por orden del Prefecto, y con él cuantos sacerdotes no pudieron justificar por motivos especiales su permanencia allí[256].

Antoniutti comunicó las noticias difundidas por la prensa extranjera sobre las negociaciones entre el gobierno catalán y la Santa Sede, que habían suscitado alarma en las esferas nacionales, y también manifestó sus dificultades sobre la utilidad de la misión propuesta y las repercusiones que podría tener desde el punto de vista político con el Gobierno nacional. Sin embargo, dijo estar dispuesto a actuar en el sentido deseado por la Santa Sede.

Entre tanto, Valeri volvió a insistir sobre la propuesta hecha, dando nuevas noticias sobre la situación española[257], a la vez que, Pacelli pi-

---

indicata alla Santa Sede, quale persona particolarmente adatta per le sue belle qualità di mente e di cuore, S.E. Monsignor Giuseppe Cartañá Inglés, Vescovo di Gerona. Il Santo Padre nella sua pastorale sollecitudine per l bene delle anime, non sarebbe alieno dal prendere in considerazione la cosa, ma desidera di conoscere prima ciò che ne pensano al riguardo l'Emo. Sig. Cardinale Gomá y Tomás e l'Eccellenza Vostra, e sapere al medesimo tempo se il sullodato Monsignor Cartañá sarebbe disposto ad accettare tale delicato incarico. In attesa di un cortese sollecito riscontro, profitto dell'incontro per raffermarmi con sensi di distinta» (Despacho nº. 413/38 de Pacelli a Antoniutti, del 1 de febrero de 1938, *Ibid.923, fasc. 332, ff. 44-45*).

255. Documento 46.

256. Véase la carta de Cartañá a Antoniutti, adjunta al Documento 46.

257. «Facendo seguito al mio rispettoso Rapporto dell'11 gennaio p.p. mi do premura di portare a conoscenza dell'Eminenza Vostra Reverendissima che, secondo

dió a Antoniutti que hablara con Franco para explicarle las razones de esta decisión y escuchar sus eventuales objeciones sobre la misión espiritual que se confiaría al obispo Cartañá[258]. Antoniutti hizo inmedia-

---

le ultime notizie pervenutemi, le condizioni religiose nei territori sottomessi al Governo di Valenza non hanno subito fino ad oggi sensibili cambiamenti. La direzione degli affari e del personale ecclesiastici continua ad essere nella mani del laici cattolici - politicamente molto a sinistra - membri dell'"Union démocratica de Catalauña" (sic), i quali dicono che stanno in contatto con la Santa Sede e con S.E. il Sig. Cardinale Verdier attraverso i membri sopratutto, del "Comité pour la paix civile" che si è qui formato. Tale strana e, sopratutto, pericolosa situazione lo diviene ancor più ora a causa della presenza a Barcellona di alcuni preti baschi - ai quali presto si aggiungerà il già troppo celebre Can. Onaindía - che, desiderosi di prender parte essi pure alla direzione degli affari religiosi, sono riusciti a moltiplicare gli arbitrii e ad accrescere la già grande confusione. La necessità, pertanto, alla quale mi permisi accennare nel mio sopra menzionato Rapporto, di valersi di qualche Prelato spagnolo - quello di Gerona per esempio - onde cercare di regolarizzare in qualche modo le cose sembrerebbe urgente. Il Prelato scelto all'uopo potrebbe, come diceva, essere fatto venire in Francia, in una diocesi di confine come Perpignano, donde — d'intesa magari con l'Eminentissimo Sig. Cardinale Vidal - non gli sarebbe assolutamente impossibile, seguire lo svolgersi degli avvenimenti e dirigere, in qualche modo, la vita religiosa al di là della frontiera. Forse, però, necessità in parte di natura politica consigliano a S.E. il Sig. Cardinale Gomá ed agli altri Prelati della Spagna nazionale di non lasciare il loro posto. Non mi spiegherei altrimenti la loro attitudine e quella, in particolare del Vescovo di Gerona che indirettamente avevo fatto presentire al riguardo, come cosa sua, dal di lui Sacerdote Lamberto Font che, com'è noto a V.E., trovasi qui a Parigi. In ogni modo, come già sopra accennavo, la pratica privata del culto non è adesso molestata, specie nei grandi centri. Ciò non vuol dire, per altro, che non si diano delle eccezioni; così é più che sospetta la notizia apparsa sul numero del 3 corrente della "Vanguardia" (cf. allegato) circa l'arresto di un certo Luis Ruiz Cuenca "accusado de praticar trabajos no permitidos por las leyes de la República". Nell'assicurare l'E.V. che non mancherò di trasmetterle tutte quelle notizie che mi pervenissero in seguito a questo proposito e che meritassero di essere segnalate, mi chino al bacio…» (Despacho nº. 5107 de Valeri a Pacelli, del 14 de febrero de 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 59-60*, original mecanografiado; ASV, *Arch. Nunz. Parigi 609, fasc. 854, ff. 2-2v*, minuta mecanografiada).

258. «Insieme ai relativi allegati mi è regolarmente pervenuto il pregiato Rapporto dell'Eccellenza Vostra Rev.ma Nº. 227/38 del 17 febbraio u.s. concernente l'invio di un Prelato Spagnuolo a Perpignano, che non ho mancato di sottoporre con ogni sollecitudine al Santo Padre, il Quale ha preso conoscenza col più vivo interesse delle sagge osservazioni fatte in proposito dall'Eccellenza Vostra nonché da codesto E.mo Signor Cardinale Arcivescovo di Toledo. L'Augusto Pontefice, desideroso di nulla lasciare di intentato che possa giovare al bene spirituale di tanti poveri sacerdoti i fedeli, i quali hanno oggi più che mai il bisogno di assistenza e di guida, e volendo d'altra parte evitare che il provvedimento in parola dia luogo ad erronee interpretazioni

tamente gestiones que, desde el primer momento, parecían favorables[259], y efectivamente, lo fueron[260]. En ausencia de Franco, que no puso dificultad alguna a la misión de Cartañá en Francia, Antoniutti trató personalmente este asunto con el ministro de Asuntos Exteriores[261], y consi-

presso codeste Autorità Nazionali, dopo matura ponderazione della cosa, accogliendo benevolmente l'indicazione dell'Eccellenza Vostra, suggerita anche dall'E.mo Signor Cardinale Gomá y Tomás, Si è compiaciuto esprimere l'avviso che prima di dare corso al delicato affare Ella d'intesa con il prelodato E.mo, ne faccia parola al Generalissimo Franco. Sua Santità, facendo particolare affidamento sui sentimenti cattolici del Generalissimo, confida che codesto Governo si darà conto delle ragioni che sembrano richiedere per il bene delle anime, tale provvedimento: tanto più che da quanto viene riferito a questa Segreteria di Stato, in alcune località della Spagna soggette al Governo di Barcellona, particolarmente in detta città, si prospetta il grave pericolo che nella direzione degli affari religiosi e del personale ecclesiastico prendano a poco a poco il sopravvento laici cattolici –politicamente molto a sinistra– i quali si sentano, benché a torto, di stare in relazione con la Santa Sede: inconveniente al quale è necessario porre sollecitamente rimedio. Né sembra, nel caso, potersi obbiettare da parte di codeste Autorità Nazionali che la missione un parola allo scopo e nei limiti indicati dal Dispaccio Nº. 413/38 del 1º febbraio 1938 avrebbe un carattere spiccatamente catalano e quindi separatista, e che la cosa potrebbe essere fruttata per fini politici dal Governo di Barcellona come prova della pretesa tolleranza religiosa introdotta in quelle regioni; perché, mentre, come accennavo all'Eccellenza Vostra nel citato Dispaccio, detto Prelato dovrebbe interessarsi non solo della Catalogna, ma di tutta la zona tuttora dominata dal Governo Repubblicano il semplice fatto poi che il medesimo Prelato, per compiere una missione puramente spirituale, come è quella che gli verrebbe assegnata, sarebbe obbligato a risiedere fuori di quella zona, proverebbe di per sé stesso davanti al mondo intero che la persecuzione religiosa è tutt'altro che cessata in quel territori. Al riguardo non sembra inoltre fuori di luogo rilevare che la presenza in Perpignano dell'ottimo Vescovo di Gerona potrebbe, all'occorrenza, influire sul Clero spagnuolo residente in Francia per farlo desistere da ogni propaganda politica» (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 66-69*, minuta).

259. «Sto trattando circa invio Prelato per informazioni in Perpignano confidando esito favorevole» (Telegrama Cifrado Nº. 21 de Antoniutti a Pacelli. Burgos 22 marzo 1938 (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 70*, descifrado; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 973, f. 428*, minuta mecanografiada).

260. «Noto Prelato spagnuolo potrà recarsi Pepignano informerò data partenza. Segue Rapporto» (Telegrama Cifrado Nº. 23 de Antoniutti a Pacelli, del 26 de marzo de 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 71*, descifrado).

261. Francisco Gómez-Jordana Sousa (Madrid, 1 febrero 1876 - San Sebastián, 3 agosto 1944), militar, fue presidente de la Junta Técnica del Estado Nacional durante la Guerra Civil y ministro de Asuntos Exteriores del primer Gobierno Nacional, constituido el día 31 de enero de 1938 en la ciudad de Burgos y, además, vice-presidente del mismo.

guió autorización para que el obispo de Gerona comenzara su misión[262].

262. «Conforme a quanto l'Eminenza Vostra Reverendissima si è compiaciuta comunicarmi col venerato Dispaccio N°. 836/38 in data 8 marzo u. s,. ho procurato di risolvere le difficoltà che questo Governo avanzava circa l'invio d'un Prelato Spagnuolo a Perpignano. Nell'assenza del Gen. Franco, che si trova sul fronte aragonese a dirigere le operazioni militari, ho trattato la cosa col Ministro degli Esteri. Questi, si è valso dell'occasione per ripetermi tutta la serie delle notizie concernenti l'attitudine di certi Prelati esteri e di certi cattolici baschi e catalani sull'asserita restaurazione del culto nella Spagna rossa, insistendo che il Governo Nazionale, nel campo religioso come negli altri campi relativi al riordinamento della nuova Spagna, giudica di non poter ammettere né tollerare compromessi. Egli mi disse sostanzialmente: Le provincie ancora dominate dai comunisti avranno la libertà religiosa quando saranno liberate; non dobbiamo creare equivoci con mezze misure inutili, mentre siamo alla vigilia della vittoria definitiva e della definitiva libertà. A mia volta, ho esposto le ragioni che consigliano ora 1'invio d'un Prelato Spagnuolo in Francia. Riferendomi alla Nota del Ministero degli Esteri (trasmessa all'Eminenza Vostra Revma col Rapporto Nº. 288 del 9 marzo) nella quale il Governo di Burgos chiama l'attenzione delle autorità ecclesiastiche sulla condotta di certi sacerdoti catalani in Francia, ha detto che per vigilare detto Clero e farlo desistere da ogni propaganda politica, era necessario 1' invio d'un Vescovo spagnuolo nella vicina Nazione. Ho soggiunto che gli avvenimenti di questi giorni, si favorevoli all'armata nazionale, suggeriscono la presenza di un Prelato alla frontiera franco-catalana negli interessi stessi del Governo Nazionale. Poi ho approfittato di questa occasione per smentine la notizia diffusa circa pretese conversazioni della S. Sede con agenti baschi e catalani per ristabilire delle relazioni con Barcellona, conforme a quanto l'Eminenza Vostra Revrna mi comunicava col venerato Dispaccio Nº. 864 del 10 marzo p.p. Ho soggiunto che bisognava controllore l'attività di certi laici i quali si vantano di restaurare, a modo loro, l'ordine religioso senza contare con la gerarchia. Mi è stato assai utile a questo proposito l'articolo pubblicato dall'Osservatore Romano il 23 corrente, "Parole e fatti", circa alcune dichiarazioni del noto sig. Irujo in merito all'asserita restaura:ione del culto nella Spagna Repubblicana. Il Ministro degli Esteri prese nota delle mie osservazioni dicendomi che avrebbe trattato la cosa col General Franco. Il 25 u.s. mi chiamò al Ministero per comunicarmi che il Gen. Franco tenendo conto delle ragioni da me portate, e per aderire al desiderio del Santo Padre, non sollevava obiezioni contra la missione del Vescovo di Gerona in Francia. Dopo aver comunicato all'Eminenza Vostra Revma il risultato di queste conversazioni col cifrato N. 23, del 25 marzo, ho informato della cosa il Vescovo di Gerona, pregandolo a disporsi a partire per la Francia. Egli era già al corrente della cosa, perché gliene avevo parlato, conforme alle istruzioni datemi dall'Eminenza Vostra col venerato Dispaccio N. 413/38 del lº febbraio. Monsignor Vescovo dichiarò di essere pronto a fare quanto la S. Sede gli domanda: ma non nascose di essere alquanto preoccupato per certe informazioni ricevute da un sacerdote della sua Diocesi, rifugiato a Perpignano, sulle difficoltà di poter comunicare con la Spagna rossa. Lo stesso sacerdote riferisce in una lettera, di cui unisco copia, delle interessanti notizie sulla situazione di Perpignano e sulla sorveglianza dei rifugiati bianchi da parte della Polizia

Cartañá llegó a París el 1º de abril y se puso inmediatamente a disposición del nuncio Valeri[263], pero este declaró que el viaje del

francese (Allegato). Nonostante queste poco favorevoli previsioni, sono rimasto d'accordo col detto Prelato che si recherà in Francia a trattare con l'Eccmo Monsignor Nunzio, per trasferirsi poi presso la frontiera catalana. Monsignor Vescovo di Gerona, per compiere la sua missione, necessita facoltà speciali da suddelegare, qualora gli fosse possibile, ai Vicari Generali delle Diocesi dominate dai comunisti, allo scopo di regolare l'assistenza di quei poveri fedeli. Inoltre converrebbe che fosse provvisto di opportune facoltà per regolare la condotta dei sacerdoti catalani residenti in Francia, la maggior parte dei quali non hanno alcuna relazione coi propri ordinari. Qualora l'Eminenza Vostra Revma giudicasse di accordare delle facoltà speciali al detto Prelato, mi sembra che potrebbero essergli inviate pel tramite della Nunziatura di Parigi. Frattanto l'Amministratore Apostolico di Vitoria ha dato ampi poteri al sullodato Vescovo perché sorvegli e, all'occorrenza, prenda i necessari provvedimenti nei riguardi dei sacerdoti baschi rifugiati in Francia, che continuano ad occuparsi di politica con uno zelo degno di miglior causa. Poiché Monsignor Vescovo di Gerona si trova senza mezzi personali, gli ho anticipato diecimila franchi francesi, onde possa provvedere per sé e pel sacerdote che l'accompagna». (Despacho Nº. 384/38 de Antoniutti a Pacelli , San Sebastián, 27 marzo 1938 [Notas autógrafas de Tardini en la primera página de esta despacho: *4-4-38. Sericano, Importante. Parlarmene. 6-4-38. Ex. Audientia Ss.mi. Il Vescovo di Gerona stia nel Sud della Francia e abbia facoltà vescovo residenziale su spagnuoli ivi profughi. Quando sia il caso, d'accordo con l'Ordinario del luogo, per evitare dualismi. segua e informi sullo stato della Catalogna ecc*.] (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 331, ff. 72-73*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 113-116*, copia mecanografiada del original). En este despacho de Antoniutti se hace referencia a la siguiente carta: «*Lettera del Rev. Campmol, della diocesi di Gerona, residente a Perpignano.* Referente a la benéfica influencia que podría ejercer en bien de nuestra diócesis, el traslado de V.E. a ésta o alguna villa próxima según mi humilde parecer debo manifestarle que, aunque produciría muy buen efecto y mayor consuelo entre los sacerdotes y demás fieles diocesanos el saber que, pronto siempre a atenderles, comparte con ellos más de cerca su angustiosa situación, hallará no obstante todavía muchísimas dificultades. V.E. para obtener la comunicación deseada en determinadas circunstancias y de mayor necesidad; pues resulta muy peligrosa la correspondencia para los que la transmiten desde aquí para los que la reciben desde allá, si no les satisfacen a los rojos las indagaciones que hacen acerca de los interesados. Además, para los que vivimos aquí como refugiados e inscritos en los registros de la Policía, ejércese una vigilancia bastante rigurosa, pues en poco tiempo ha venido dos veces la policía a visitarme, desde que estoy inscrito (hace unos dos meses) a lo que me vi obligado por haberme caducado el documento-pasaporte que tenía desde que había salido de la zona roja, y al domicilio de Ms. Albert han ido también varias veces, sujetando a sus familiares a diferentes interrogatorios hasta obligando a alguno incluso a partir de ésta para España después de bastantes molestias. Creo, pues, un deber mío prevenir a V.E. a fin de que sepa que la situación actual nuestra y mía, aun de los personas que muestran alguna mayor actividad en sentido derechista,

obispo se había retrasado excesivamente y había quedado superado por nuevos acontecimientos, como la rápida y victoriosa ofensiva de los nacionales. Por ello, propuso que Cartañá se estableciera en Perpiñán para ocuparse de los sacerdotes y fieles que estuvieran allí de paso y en espera de regresar a Cataluña; y allí podría recibir facultades especiales para ejercerlas hasta que al frente de las diócesis pudieran estar los respectivos pastores que se habían conseguido salvar la vida[264]. Ante esta situación, la Santa Sede comunicó a Valeri las

no es del todo segura ni tranquila, como sería de desear. Continuaremos, con todo, estando a la disposición de V.E. para hacer lo posible a su favor y servir a los intereses di nuestros hermanos» (*Ibid., f. 117*).

263. «Tengo el honor de comunicar a V. Emma. Rvdma. que cumpliendo las indicaciones que, en nombre de la Santa Sede, me hizo el que es Encargado de Negocios en España, Excmo. y Rvmo. Sr. D. Hildebrando Antoniutti, llegué ayer noche a esta Ciudad. Esta tarde he visitado al Excmo. y Rvdmo. Sr. Nuncio Apostólico, poniéndome a su disposición para ejecutar cuanto reclamen las presentes y difíciles circunstancias de la Iglesia en la zona roja de España. Bien quisiera que mis facultades igualaran los deseos de mi voluntad, pero confío en la gracia del Señor que, no dudo conseguir si para ello nuestro Santísimo Padre se digna concederme su Pastoral Bendición. Con este motivo y renovando a V. Emma. Rvdma. el testimonio de mi veneración y afecto con la seguridad de que procuraré no apartarme de sus orientaciones para bien de la Iglesia y de mi querida Patria, me reitero de Vtra. Emcia. Rvdma. atento y humilde Capellán que besa su Sagrada Púrpura... » (Carta de Cartañá a Pacelli, París, 2 abril 1938. Paris, XVI - Rue de la Pompe, 51- bis, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 175*, original mecanografiada en papel blanco, sin membrete).

264. «Oggi, annunziatomi da una lettera di S.E Mons. Antoniutti, è venuto a vedermi Mons. Cartañá Inglés, Vescovo di Gerona, cui avevo creduto opportuno di fare allusione con i miei ossequiosi Rapporti NN. 3856 e 5107, rispettivamente in data dell'11 gennaio e 14 febbraio u.s. allorché parlavo della necessità di organizzare secondo i principi ecclesiastici la vita religiosa nei territori sottomessi al Governo di Barcellona e di provvedere all'assistenza dei Sacerdoti spagnuoli rifugiatisi in Francia, sebbene sotto questo secondo punto di vista molto sia stato fatto da questi Ordinari. Nel frattempo, tuttavia, sono successe molte cose e la guerra civile pare avvicinarsi verso la fine. L'arrivo di Mons. Inglés diventa, quindi, ormai tardivo. Crederei che Egli potesse al più stabilirsi a Perpignano, vicino alla frontiera, e di lì occuparsi dei Sacerdoti o dei fedeli di passaggio, mettersi in comunicazione se possibile con quelli che sono al di là e, non appena le circostanze lo permetteranno, entrare in Catalogna. Ivi, nell'attesa che alcune Sedi tornino a riavere il loro Pastore, Mons. Inglés potrebbe ricevere dal S. Padre - se Questi lo giudicherà opportuno - le facoltà necessarie per prenderne in mano la direzione e mettersi a contatto con i rispettivi Vicari Generali. Attendo, in ogni modo, a tal proposito le istruzioni che l'E.V. vorrà impartirmi aggiungendo che intanto ho suggerito a Mons. Inglés di prendere alloggio presso i

facultades e instrucciones que el Papa daba al obispo de Gerona para cumplir su misión y que consistía, fundamentalmente, en asistir provisionalmente a los sacerdotes y fieles españoles prófugos en la Francia del Sur, concediéndole para este caso las facultades de obispo residencial, y pidiéndole, además, que informara a la Santa Sede sobre la situación religiosa republicana[265].

Cartañá prefirió permanecer algún tiempo en París para actuar ante los españoles de izquierdas residentes en la capital francesa, pero el nuncio opinaba que era mejor que se trasladara a un lugar cercano a la frontera franco-española, preferiblemente a Perpiñán[266], cosa que

---

Padri spagnuoli di Rue de la Pompe» (Despacho Nº. 5538 de Valeri a Pacelli, *Ibid. ff. 77-77v*, original mecanografiado; ASV, *Arch. Nunz. Parigi 609, fasc. 854, f. 7*, minuta autógrafa).

265. Telegrama cifrado nº. 15 de Pacelli a Valeri, del 9 abril 1938 (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 79*).

266. «Secondo le venerate istruzioni ricevute non mancherò di comunicare a S.E. Mgr. Cartañá, Vescovo di Gerona le facoltà che il Santo Padre gli accorda e di passargli quanto gli possa occorrere per la decorosa sostentazione sua e del Segretario che l'accompagna. Monsignore si trova tuttora a Parigi ove forse egli preferirebbe di rimanere per mettersi discretamente in contatto con le numerose persone spagnuole di sinistra che qui vivono. Lo scopo sarebbe ottimo: quello, cioè, d'indurre il Governo catalano ad arrendersi sotto determinate condizioni onde risparmiare ulteriori distruzioni e massacri. Ma se tale idea pare sorridere ad alcuni elementi più moderati, essa non incontra, per ora almeno, alcun favore nelle sfere dirigenti del Gabinetto Negrin il quale, avendo ricevuto areoplani ed armamenti in quantità dalla Russia, spera o di ritardare la fine o di cambiar le sorti della guerra. E' notevole a questo proposito che in questo momento, a quel che mi è stato detto, si stia lavorando presso il sig. Mussolini perché non lasci alla Germania metter troppo piede in Spagna ma si unisca all'Inghilterra e alla Francia per venire a un accordo mettendo alla direzione del Paese un Governo che non sia né quello di Franco né quello di Azaña. Comunque sia, per rivenire a Mons. Cartañá io credo che sia preferibile ch'egli si trasferisca alla frontiera franco-spagnuola - di preferenza a Perpignano - da dove assai più facilmente che da qui potrà mettersi in contatto con sacerdoti e fedeli della Spagna rossa. E' quanto gli dirò, del resto, appena trascorse queste Sante Feste. Debbo aggiungere che, secondo notizie ricevute da Barcellona, nei giorni scorsi è stato arrestato il Vicario Generale P. Torrents insieme, del resto, ad alcuni membri della stessa "Unione democratica di Catalogna", di cui altre volte ho riferito all'E.V. Pare si stia facendo passi, tuttavia, dagli esponenti del movimento basco perché il Rev. Torrents sia rimesso in libertà. Si dice, poi, che Mons. Vescovo di Teruel sia stato trasferito da Barcellona nelle carceri di Valenza (Despacho nº. 5639 de Valeri a Pacelli, París, 14 abril 1938, *Ibid., ff. 80-81,* original mecanografiado; ASV, *Arch. Nunz. Parigi 609, fasc. 854, ff. 10-10v*, minuta autógrafa).

Cartañá hizo. Desde esta ciudad escribió a Antoniutti, quejándose de los sacerdotes vascos y catalanes que perjudicaban a la Iglesia en España con su actitud hostil al Gobierno nacional:

> «El domingo, por la noche, (2 de mayo) llegué a ésta, confirmándome en la máxima dificultad que existe para una comunicación eficaz con Cataluña. Lo intentaré por todos los medios que la Pro videncia me depare. Las noticias todas convergen en el hecho de un recrudecimiento de la persecución que en algún aspecto supera la crueldad del primer periodo.
>
> Salí de Paris con pena y con recelo sobre si era posible una mayor actuación allí. Mi pena es producida por la conducta que siguen algunos españo1es en materias de orden político. Divididos en dos bandos, rivalizan en publicar hechos reales o fingidos que vierten en desprestigio de España. No están en igual plano unos y otros, porque a unos, tal vez, solo les falta un poco de caridad en "pro" de la unión, mientras que los otros actúan con el ardor de siempre y emplean armas no ajustadas a los más elementales deberes de Religión y Patriotismo. *Lo más triste es que median sacerdotes catalanes y vascos.*
>
> Entre los catalanes tiene un lugar preeminente el Rdo. Tarragó[267] colaborador de "La Croix" y que, al parecer, está en frecuente relación con el Sr. Cardenal Verdier, quien a fines del año anterior le confió la misión de ir a la zona roja para gestionar la libertad de los sacerdotes detenidos. Hablé dos o tres veces con él, consiguiendo la promesa de que no escribiría más sobre la contienda a en España. Intenté que retirara la segunda edición de su libro, de tonos muy subidos, que publicó en favor de los vascos, no siéndole posible acceder por ser cosa del Editor, interesado en la publicación.
>
> La conducta del referido sacerdote tiene explicación en sus estudios sobre cuestiones sociales hechos en el Instituto Católico de Paris, en haber tenido influencias contrarias de personas autorizadas, durante su actuación en Barcelona y en la persecución de que se le hizo objeto, cuando en los últimos meses del año 1936 fue a Burgos.

267. José María Tarragó Ballús (1906-1985), sacerdote secularizado y periodista; publicó artículos contra la España nacional en *La Croix* durante la guerra civil, con el pseudónimo de Víctor Montserrat. Cf. *Diccionai d'història eclesiàstica de Catalunya* (Barcelona 2001), III, p. 501.

Los sacerdotes vascos en Paris son cinco, según una nota que me entregó el Sr. Nuncio. Hablé con uno que celebraba la Misa en la Misión Española, mostrándose dispuesto a seguir las normas que se le dictaran. Como me dijera que un compañero suyo estaba en la redacción del periódico "Euzko Deya" le di el encargo de comunicarle mi deseo de hablarle. No me visitó y yo no me atreví a una mayor insistencia, al intentar cumplir sagrados deberes de mi cargo, por temor de contrariar *normas de hecho,* que podían tener *saltem* la tolerancia de otras personas.

Deseaba comprobar ese último extremo, pero mi deseo de ajustarme a las indicaciones recibidas, me privó de alguna gestión de caridad, que entendía impuesta por la misión recibida. Me marché, pues, con recelo de París, aunque creo poder tranquilizar mi conciencia por la manera como han sido tratados los sacerdotes vascos, y más por mi disposición de ánimo de volver a París siempre que mis Superiores lo crean conveniente.

Es perjudicial para la Iglesia y para España que los sacerdotes sigan en su actuación política, que se pretende sincerar con una conducta de aparente pasividad o de carácter defensivo, como aparece en el folleto que acaba de publicarse "Le Clergé Basque". No me atrevo a contestar, pero temo aquello de que, en algunas ocasiones la paciencia contribuye a un mayor atrevimiento ajeno † José, Obispo de Gerona»[268].

Las informaciones siguientes, que Cartañá pudo ir recogiendo sobre la situación religiosa de Cataluña, las envió desde Perpiñán a Antoniutti y este, a su vez, las transmitió a Pacelli:

«*Los sacerdotes españoles* refugiados actualmente en esta Diócesis de Perpignan son pocos, y visten de seglar por indica-

268. Carta de Cartañá a Antoniutti, Perpiñán 5 de mayo de 1938 (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 86-88*), enviada a Pacelli por el mismo Antoniutti con el despacho nº. 526/38 del 16 de mayo de 1938: «Credo opportuno comunicare all'Eminenza Vostra Reverendissima copia di una lettera inviatami da S.E. Mgr. Cartañá, Vescovo di Gerona, attualmente in Francia per la nota missione affidatagli dalla S. Sede. Da quanto scrive Mgr. Cartañá apparisce che cerri sacerdoti fuorusciti catalani e baschi continuano, purtroppo, a svolgere un'attività che non sembra in accordo con le disposizioni dei loro superiori ecclesiastici». En la primera página de este despacho hay la siguiente nota autógrafa de Tardini: *«22-5-38. Mi sbaglio o qui non si sapeva ancora il nome del sacerdote mandato in Catalogna dal Card. Verdier?»* (*Ibid., f. 84*).

ción de los superiores eclesiásticos, los cuales, por razón de ser Perpignan ciudad fronteriza, han extremado la prudencia.

Los seglares –principalmente de Cataluña–, son muchos más siendo de notar entre ellos los caracteres de las dos ideologías y tendencias en que está dividida España. No solamente eso, sino que se observa un gran recelo y desconfianza en el trato mutuo, al propio tiempo que gran interés en evitar compromisos que no priva de una labor oculta en favor de respectivos ideales. De todo lo cual, resulta una máxima dificultad para adquirir noticias de lo que pasa en España.

La situación actual de Cataluña no ha tenido importante variación de lo que expresaba la nota que tuve el honor de enviarle hace algunos días.

En Tarragona, hace uno dos meses, fueron detenidos entre otros, la Presidenta de la Junta Diocesana de Acción Católica y el Padre Serra, prior de los Jesuitas, habiendo, aquella, sido puesta en libertad por tratarse de una señora de más de 70 años, muy conocida y de gran prestigio en aquella ciudad. En otras poblaciones ha sucedido y sucede igual con señoras que su único pecado es hacer obras de caridad o haberlas encontrado practicando algún acto de culto católico.

Ningún sacerdote puede vestir traje talar ni presentarse como tal, sino que ha de cubrir su condición con una cédula personal que acredite su condición de obrero y el carnet de que pertenece a un sindicato.

Es cierto que se celebran algunos actos del culto divino, pero es siempre ocultamente y con peligro. El otro día me decían unas señoras salidas de Barcelona, a principio de este mes, que en los varios registros de su casa, habían podido esconder el Santísimo Sacramento dentro de una cajita entre las piezas de su vestido.

Al preguntar, en ésta, a algunos católicos sobre los actos de religión celebrados en Barcelona, según los periódicos, todos contestan que solo se trata de una parodia muy impropia de quienes blasonan de máxima piedad.

Otro punto en que todos convienen es que el Gobierno no tiene autoridad; así cuando se acude a él en casos de detenciones, nada sabe y, como no pudo impedirlas, tampoco tiene fuerza para controlarlas, quedando los detenidos en poder de las Checas que ejercen un completo dominio.

El estado social es deplorable, según me dicen personas de toda confianza recién llegadas, quedando algunas ciudades

deshabitadas –principalmente por las noches– y paralizándose poco a poco la vida económica ya por falta de medios ya por decaimiento de espíritu.

La comunicación con Cataluña se intenta de tres manera: lº enviándoles paquetes de comestibles de 20 kilos, que son permitidos uno cada 10 días, 2° por ayuda pecuniaria y 3° por medio de cartas u otra forma de comunicación espiritual.

El primer medio es el más seguro y fácil aunque, en la actualidad, ha de hacerse por agencias que están en manos de rojos y alguna vez fallan. E1 segundo resulta casi imposible por la persecución de que los rojos hacen objeto lo que llaman *socorro blanco* y el tercero nunca ha podido existir porque la correspondencia epistolar se ha reducido a unas fórmulas simbólicas o metáforas que sólo expresaban los dos o tres conceptos fundamentales de la vida.

Hasta ahora, aunque con dificultades, se podían utilizar los dos medios primeros: para lo sucesivo únicamente resta el primero. No obstante, un día de la presente semana la Providencia divina deparó una oportunidad para enviar a Tarragona la parte alícuota para los sacerdotes de la Archidiócesis y de Lérida, del donativo de cinco mil francos últimamente recibidos, y a Gerona algunos paquetes de comestibles por una cantidad en concepto de limosna de misas. Incluí unas letras de saludo para los que ejercen el cargo de Vicario General. También me dijeron que el Sr. Obispo de Teruel sigue encarcelado, si bien se le trata con alguna consideración.

Al pasar por Alby, el Sr. Obispo Auxiliar[269] me dio un ejemplar del libro "Le Clergé Basque" publicado en París, el mes anterior. Lo he leído y, sin formar juicio sobre el mismo, he de lamentar la orientación tendenciosa de sus autores y el escándalo que producirá en determinados sectores.

Y como nota final me complazco en decirle que todas las referencias coinciden en el celo que despliegan varios sacerdotes y religiosos–principalmente en Barcelona y en alguna otra Ciudad– para prestar asistencia religiosa a los fieles, lo cual, aunque sean relativamente muy pocos, no deja de producir gran consuelo»[270].

269. Emile Barthès (1883-1939), nombrado obispo titular de Verbe y auxiliar del arzobispo de Albi, Pierre Céléstin Cézérac, en 1932. Cf. *Dictionnaire des évêques de France au XXe siècle,* pp.57-58.

270. Estas informaciones fueron enviadas con el siguiente despacho: «L'Eccmo Monsignor Giuseppe Cartañá, Vescovo di Gerona, mi ha trasmesso da Perpignano le unite informazioni che egli ha potuto avere colà sulla situazione re1igiosa della Catalo-

Pocos días más tarde transmitió Antoniutti el contenido íntegro de una carta con nuevas noticias sobre la compleja situación de la España republicana y sobre la misión del obispo de Gerona, y pidió sugerencias e instrucciones oportunas para poder adoptar alguna medida eficaz:

> «L'Ecc.mo Monsignor Giuseppe Cartañá, Vescovo di Gerona, mi ha scritto da Perpignano, in data 18 corrente:
>
> "Hace unos pocos días que recibí por correo los libros "Le Drame d'un peuple incompris", por Víctor Montserrat[271], 2ª edición; "7 mois et 7 jours dans l'Espagne de Franco", por Inaki de Aberigozen (Prêtre basque), y "Le Clergé Basque - Rapports présentés, par des Prêtres Basques aux Autorités Ecelesiastiques". Los he leído con atención, y su lectura me ha causado profunda pena por tres motivos que consigno: 1º, por el escándalo que se produce; 2º, por la responsabilidad que yo pueda tener en evitarlo, y 3° por la situación canónica en que se colocan sus autores.
>
> 1º. Escándalo — No trato de discutir hechos y sí considero que la sola publicación de tales libros lo es evidentemente y de mayor trascendencia: a) por la manera de exponerlos y comentarlos y la finalidad que se persigue; b) por ser una relajación manifiesta de la disciplina de la Iglesia; c) porque tienden contra el prestigio del Episcopado y más directamente contra el de su Ordinario, y d) porque en el momento actual lesionan gravemente los intereses de España.
>
> 2º.- En mi nombramiento se dice: "ut curam eorundem–se refiere a fieles y sacerdotes– suscipiat cum omnibus juribus et facultatibus quibus pollet Episcopus residentialis; ita tamen ut in exercitio sui ministerii, auditis Locorum Ordinariis procedat in omnibus territoriis Hispaniae profugi degent." Yo procuré tranquilizar mi conciencia; pero los libros que he nombrado se publicaron en el mes de abril; en el periódico "Euzko Deya", N° 107,

---

gna. Ne trasmetto copia all'Eminenza Vostra Reverendissima, a titolo di documentazione. Esse comprovano, purtroppo, quanto poco corrispondano a verità certe notizie diffuse da persone interessate circa la pretesa restaurazione del culto in quelle regioni» (Despacho Nº. 537/38 de Antoniutti a Pacelli, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 91,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete. ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, f. 141*, copia mecanografiada del original).

271. Véase l anota 249.

correspondiente al día 8 de mayo, se inserta con la misma acritud, como lo demuestra entre varios artículos la siguiente afirmación: "oú que le général de l'épiscopat espagnol mette maintenant le pied, la machoire d'une tête de mort se referme sur son talon, et il est obligé de secouer sa botte pour la décrocher" –y en todos aparece la intención continuar por el mismo camino. Hay que advertir que se trata de sacerdotes y de católicos que blasonan de ser los más piadosos de España.

3º. Recuerdo que V.E. me dijo que los sacerdotes vascos tenían prohibido, por su Ordinario, meterse en política: ¿lo es publicar tales libros y cooperar al periódico "Euzko Deya"? – Yo ignoro la comunicación que tienen con su Ordinario y las advertencias que les han hecho porque no he podido preguntarlo por falta de tiempo. Lo único que si creo necesario es que no puedan alegar abandono por parte de los superiores y que se les dicten normas fijas para su obrar, en las que aparezcan hermanadas la máxima caridad con la mayor energía. Y si fuera preciso, ¿no se les podría obligar a que presenten sus libros y escritos a una previa censura?".

Ho creduto mio dovere di dare notizia di questa lettera all'Amministratore Apostolico di Vitoria, il quale ha risposto a Monsignor Cartañá nei seguenti termini:

"Acabo de enterarme por el Sr. Delegado Apostólico de lo mucho y bien que está V. trabajando por esas tierras. Puede suponer mi agradecimiento profundo por tratarse de labor que redunda en bien de mis diocesanos, aunque estos a veces no respondan, como fuera de desear, a su paternal solicitud. No tengo para qué decirle que tiene toda clase de facultades para proceder en todo momento según su recto criterio, en la seguridad, de que hago yo, todo cuanto V. lleve a efecto. Si cree llegado el momento de cumplir penas canónicas, hágalo. Me acaba de enterar el Sr. Delegado Apostólico que ha habido sacerdotes que han dado a la publicidad algún libro sin previa censura, lo cual, como V. sabe, está en abierta contradicción con los sagrados cánones, y en especial con el c. 1386. Etc. ».[272]

272. Y Antoniutti comentó: «Se l'Eminenza Vostra Reverendissima avesse qualche suggerimento od istruzione da dare su questo delicato argomento, l'Eccmo. Monsignor Cartañá sarà assai lieto di riceverlo. Penso che si sono già tentate tutte le vie per persuadere i poveri sacerdoti baschi fuorusciti di desistere da una campagna che tende a discreditare la gerarchia, ad ingannare il pubblico ed a fomentare gli odi

Pacelli respondió a Antoniutti diciéndole que, a propósito de la actividad política de algunos sacerdotes españoles prófugos en Francia, era deber de los obispos valerse del derecho propio para exigir la observancia de los sagrados cánones[273].

---

ed i risentimenti che vanno diventando sempre più acuti tra le parti in conflitto. E' forse il caso di vedere se si deve adottare qualche misura efficace (visto che i consigli e gli ammonimenti non hanno valso a nulla finora) perché i detti sacerdoti non persistano in un'ostinazione che potrebbe essere di gravi conseguenze per loro e per quanti li assecondano» (Despacho Nº. 544/38 de Antoniutti a Pacelli San Sebastián, 26 mayo 1938. [Nota marginal de Tardini: 30-V-38: *Sericano, un buon suggerimento!. Che ne dici?. È una situazione imbrogliatissima*]. (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 98-99v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete; ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 145-148,* copia mecanografiada del original. Mons. Sericano hizo las siguientes observaciones y propuestas al despacho 544/38 de Antoniutti. «Appunto. S.E. Monsignor Antoniutti con Rapporto Nº. 544/38 del 26 maggio 1938 scrive che: 1°) Il Vescovo di Gerona Mons. Cartañá, incaricato dalla Santa Sede per l'assistenza dei sacerdoti e fedeli spagnuoli profughi in Francia, gli ha scritto lamentandosi dell'attitudine di certi sacerdoti fuorusciti che pubblicano articoli di giornali e libri polemici in materia politica con grave scandalo dei fedeli...; chiedeva tra l'altro se tali sacerdoti non possono essere obbligati a sottoporre i loro scritti alla previa censura dell'Autorità Ecclesiastica. 2°) Mons Antoniutti ha portato la lettera di Mons. Cartañá a conoscenza dell'Amministratore Apco. di Vitoria. 3°) Questi, in risposta, scriveva tra l'altro al Vescovo di Gerona: "No tengo para que decirle que tiene toda clase de facultades para proceder en todo momento según su recto criterio, en la seguridad, de que hago yo, todo cuanto V. lleve a efecto. Si cree llegado el momento de cumplir penas canónicas, hágalo. Me acaba de enterar el Sr. Delegado Apostólico que ha habido sacerdotes que dado a la publicidad algún libro sin previa censura, lo cual, como V. sabe, está en abierta contradicción con los sagrados cánones, y en especial con el Can. 1386 ecc..." 4°) Monsignor Antoniutti dice che se l'Emo. Cardinale Segretario di Stato avesse qualche suggerimento o istruzione da dare in proposito su tale delicato argomento, Mons. Cartañá sarà ben lieto di riceverlo. Dice inoltre che è forse il caso di vedere se si deve adottare qualche misura efficace perché detti sacerdoti non persistano nella loro ostinata attitudine. Osservazione. I sacerdoti fuorusciti baschi sono sempre stati i principali fautori della pubblicazione in Francia di scritti contro la Spagna Nazionale. Prima essi usavano coprirsi sotto l'anonimo (per es. confutazione della lettera collettiva dell'Episcopato Spagnuolo, e dopo, visto forse che la cosa non presentava soverchii pericoli, hanno incominciato a pubblicare sotto il proprio nome. Per far terminare tale campagna che irrita tanto le Autorità Nazionali e fomenta la divisione degli animi tra i fedeli, sembrerebbe opportuno appoggiare l'atteggiamento energico dell'Amministratore Apostolico di Vitoria. Per ora si potrebbe pertanto scrivere a Monsignor Antoniutti, con preghiera di darne comunicazione all'interessato che la Santa Sede è con lui pienamente d'avviso perché detti sacerdoti, con carità bensì ma al tempo stesso con la necessaria

Las dos últimas cartas que Cartañá envió a Antoniutti antes del verano de 1938 fueron transmitidas a Pacelli por el nuncio Cicognani[274]. En ellas afirmaba el obispo que en Cataluña no había culto religioso ni público ni privado.

---

fermezza siano richiamati in materia di stampa all'osservanza dei sacri canoni». [Nota autógrafa de Tardini: 3-VI-38. *I vescovi utantur iure proprio nell'esigere l'osservanza dei sacri canoni*] (AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 923, fasc. 332, f. 100*, original sin fecha ni firma).

273. «Ho riferito con ogni sollecitudine al Santo Padre quanto l'E.V.R. comunicava nel pregiato Suo Rapporto N° 544/38 del 26 maggio u. s circa l'attitudine di alcuni sacerdoti spagnuoli profughi in Francia. Sua Santità ha appreso tali notizie non senza viva pena, e pur esprimendo la speranza che detti Sacerdoti non vorranno costringere i rispettivi Vescovi a prendere incresciosi provvedimenti a loro riguardo, ha manifestato l'Augusto avviso che è dovere dei medesimi Eccmi. Vescovi di valersi in proposito del proprio buon diritto nell'esigere l'osservanza dei Sacri Canoni. Nel ringraziare caldamente l'Eccellenza Vostra per le particolareggiate notizie trasmessemi, profitto volentieri dell'incontro» (Despacho nº. 2118/38 de Pacelli a Antoniutti, del 7 de junio de 1938, minuta mecanografiada con correcciones de Sericano (*Ibid., f. 101*).

274. «A titolo d'informazione credo opportuno rimettere a Vostra Eminenza Reverendissima copia di due lettere indirizzate da Sua Eccellenza Monsignor Cartañá, Vescovo di Gerona e, attualmente, residente a Perpignan, a S. E. Mons. Antoniutti, relative all'assistenza religiosa nella Catalogna. Secondo il prelodato Monsignor Vescovo non esiste a Barcellona, e molto meno nell'Archidiocesi di Tarragona, culto cattolico, né pubblico né privato, dando alla parola "culto" il significato di cerimonie in chiese o in cappelle o in santuari. Solamente in alcune popolazioni di maggiore importanza si celebrano atti di carattere religioso, in modo peraltro assai limitato, sí che la grande maggioranza dei fedeli non possono assistere a pratiche di pietà. Ciò, osserva Monsignor Vescovo, non deve attribuirsi a mancanza di zelo per parte dei sacerdoti che vivono in Catalogna (All. 1º). Per rendere poi più difficoltoso e, peggio ancora, per screditare sempre più il sacro ministero, si esige dai sacerdoti la "Carta del trabajo", come per i lavoratori. Coloro che non la chiedono e, senza averla ottenuta, celebrano un atto del culto cattolico con assistenza di qualche persona, "sono imprigionati come rei di delitti di riunione clandestina". Una novantina di sacerdoti l'avrebbero già domandata. I sacerdoti vaschi, che risiedono in Catalogna, s'intendono per l'esercizio del culto con il loro rispettivo Governo. Sembra certo che alcuni di loro abbiano potuto celebrare la Messa nella Cattedrale di Barcellona nel tempo in cui si trovavano in questa città le Delegazioni Internazionali; però lo avrebbero fatto con grande cautela e a porte chiuse. (Allegato N. 2). I giornali francesi pubblicano, in questi giorni, la notizia che il Signor Negrin avrebbe dato un decreto col quale permette l'assistenza religiosa». Despacho nº. 7/36 de Cicognani a Pacelli, San Sebastián, 1 julio 1938 (*Ibid., ff. 102-102v*,. original mecanografiado).

«Perpignan, 31 de mayo de 1938.

Excelentísimo y Reverendísimo Señor:

...“Persiste el estado que le manifestaba en la carta de fecha 13 del presente mes, que tuve el honor de dirigirle.

En su confirmación puedo decirle como un Profesor de Instituto, evadido de España, al pasar por Francia, hace pocos días, explicó el hecho de una petición de sacerdotes vascos a las autoridades de Gerona en favor del culto católico, que no fue atendida por no ser cosa posible ni necesaria, a juicio de aquellas autoridades, ya que tenían la convicción de que eran muchos los sacerdotes que celebraban ocultamente el Santo Sacrificio.

Algunos jóvenes de las comarcas de Vich y Gerona llegaron a esta ciudad, de paso para la España Nacional, hace unos 8 días, y al ser interrogados, con referencia a las prácticas del culto católico, manifestaron que, fuera de un caso extraordinario, solo se celebraban en las ciudades y en alguna población de mayor importancia, como Casá de la Selva (Gerona), verificándose siempre ocultamente y con las debidas precauciones para evitar el peligro que en todo momento se podría acarrear a los asistentes.

En Barcelona, al parecer, hay dos o tres almacenes o garages donde celebran actos de religión los sacerdotes vascos, pudiendo asistir a los mismos toda clase de personas, pero que son pocos los catalanes que se aprovechan a causa del miedo y aun con gran disimulo.

Dos Señoritas llegadas a ésta, hace unos dos meses, me decían que en su casa, de Barcelona, tenían misa a la que asistían algunas personas de su confianza, pero que procedían con la extremada cautela de no haber enterado a su padre —que vivía con ellas— a fin de evitar cualquiera indiscreción en el hablar por tratarse de un señor anciano.

Aprovechando la breve estancia en ésta, de un Señor de Gerona, influyente entre los partidos de izquierda por el prestigio que le su posición social y superior cultura, así como por los cargos que ha tenido y tiene, procuré que se le dirigieran algunas preguntas sobre el estado religioso de Gerona y de Cataluña en general, siendo le propuesto también a última hora y sin interés manifiesto, “Como sería recibido y tratado el Obispo en caso de que intentare trasladarse a Gerona, según se dice, sería su deseo”. A lo primero contestó en igual sentido que todos los demás, marcando, empero, se celo diligente por los objetos artísticos de

la Iglesia que se han podido conservar. Se conoce que le sorprendió la proposición sobre los deseos del Obispo, —si bien procuró disimularlo con sus buenas disposiciones personales—, diciendo que no lo consideraba oportuno y que, en tal caso, debería hacer una instancia al Gobierno.

De todo lo cual se infiere que en la zona roja de Cataluña, porque la situación de Tarragona es peor, según el testimonio de unos amigos de allí, e igual podía decirse de las Diócesis restantes, no existe el culto católico ni público ni privado, si por tal entendemos el que [tiene] lugar en templos, capillas o santuarios y que, solamente en algunas poblaciones importantes, se celebran actos de carácter religioso, quedando, aun en aquellas mismas, una inmensa mayoría de fieles que no practican, sin que ello pueda argüir menos celo en los sacerdotes.

Con satisfacción puedo comunicarle que el Superior de los Jesuitas, de Tarragona, P. Serra, fue puesto en libertad, lo cual me dio ocasión de hablar con un señor recién llegado de aquella zona respecto de la tolerancia que se tenía para con los sacerdotes, oyendo del aludido Señor que, siendo cierta la tolerancia, no argüía modificación ni en los principios ni en la finalidad perseguida sino, que se explica por la persuasión en que están los perseguidores de la Iglesia, de que la clase sacerdotal carece ya de toda influencia y porque, hoy, su preocupación es el espionaje, que ordinariamente lo encuentran en personas que practican la religión y la caridad.

Aprovecho cuantas oportunidades se me ofrecen para inducir a los sacerdotes españoles que se vayan a la España Nacional, avisando previamente a los Prelados en cuyas Diócesis residen a fin de que procuren sustituto. Igual norma sigo, si se me presenta alguna religiosa o novicia, si en la España Nacional hay Casa de su Congregación que pueda acogerla.

Termino la presente nota informativa con unas palabras del referido Señor de Gerona, cuando, al hablar de la situación general de España, dijo que más que del Gobierno español depende todo de lo internacional y así, que hasta para sacar de la cárcel a un detenido, se daban casos en que nada podían los propios Presidentes del Gobierno Español y de la Generalidad»[275].

275. *Ibid., ff. 104-105.*

«Perpignan, 12 de Junio 1938.

...*Religión.* Para no incurrir en repeticiones le acompaño copia, Nº. 3 de la que sobre ese particular dije al Excmo. Señor Nuncio Apostólico en Francia, en carta del día 31 de Mayo.

El Dr. Rial, de Tarragona, me escribe y le traslado los principales extremos. "Nosotros, dice, hacemos cuanto podamos y es bien poco. No puede decirse que haya culto ni público ni semipúblico y el estrictamente privado ha da reducirse a los familiares y "januis clausis". Tenemos 22 sacerdotes de los cuales casi todos celebran y 16 sagrarios para el servicio de los fieles. Muchos enfermos han podido ser asistidos hasta en los Hospitales, aunque con gran cautela.— En Valls había mejor servicio religioso, pero fue preciso reducirlo por las numerosas detenciones que hubo". Cree que hay un centenar de sacerdotes en la Archidiócesis y que muchos celebran. Respecto de los pueblos la nota es más pesimista.

Considero oportuno darle conocimiento de lo que me dicen desde París en carta recibida ayer. "Una noticia cierta y que creo debe conocer enseguida es lo referente a la *carta del trabajo* de los sacerdotes. Lo ha explicado con todos los detalles Nicolau d'Olver[276] (*sic*), que ha venido de nuevo a esta Capital. Para solucionar el problema de su seguridad –dicen ellos– se ha decretado que los sacerdotes para poder celebrar sus cultos privados en sus domicilios y particularmente la Santa Misa y a los cuales asistan fieles, deben pedir un permiso: (se entiende para siempre). Este permiso se llamará *carta de trabajo* y así estarán en regla como todos los otros ciudadanos y serán defendidos por los agentes de la autoridad. Los que no lo pidan y celebren, asistiendo alguna otra persona, serán detenidos por encontrarse comprendidos en el delito de *reunión clandestina*. El mismo Olver debió comprender el atropello inaudito que esto representa contra los ministros de la Iglesia y justificó esta disposición diciendo que la mayor parte de los jóvenes sujetos a las armas que se encuentran escondidos son protegidos por los sacerdotes y con la excusa de la celebración. A esta causa, dijo, han sido debidas las muchas detenciones que se han hecho de sacerdotes últimamente. Los que han pedido esta *carta de tra-*

276. Luis Nicolau d'Olwer (Barcelona 1888 - Ciudad de México 1961), fue ministro de Economía en 1931 y gobernador del Banco de España en 1936.

bajo, según dijo, son de 80 a 90, además de los vascos que se entienden con su Gobierno. Los demás se resisten, pero es peor para ellos. Ha citado ya algunos nombres de algunos que lo han pedido e impresiona ciertamente."

Procuraré informarme por el mismo P. Torrent.

Parece cierto que algunos sacerdotes vascos celebraron la Misa en la Catedral de Barcelona con grandes precauciones y a puerta cerrada, cuando estaban en aquella Ciudad las Delegaciones Internacionales.

Estos días pasan la frontera varias personas de la Diócesis de Gerona, entre ellas la han pasado dos sacerdotes y en sus manifestaciones, relatando hechos y casos particulares, confirmando la información dada»[277].

A mediados de julio Cartañá decidió regresar de momento a Pamplona, pero pasó antes por París para saludar al cardenal Verdier y al nuncio Valeri, quien informó puntualmente sobre este hecho y también sobre la actitud de la revista "La Croix" ante la situación española[278]. Valeri envió a Pacelli copia de una carta de Mercklen a

277. *Ibid., ff. 106-107.*

278. «Credo opportuno far sapere all'Eminenza Vostra Reverendissima che Mons. Cartañá, Vescovo di Gerona, il quale era venuto qui per interessarsi dei sacerdoti e fedeli spagnoli rifugiatisi in Francia ed a cui avevo trasmesso le facoltà concesse dal Santo Padre, ha fatto ritorno per il momento a Pamplona. Prima di ripartire venne di nuovo - una ventina di giorni fa - da Perpignan a Parigi. Poté vedere S.E. Il Signor Cardinale Verdier il quale gli dichiarò, tra l'altro, che avrebbe fatto pubblicare sulla "Semaine Religieuse" una nota circa quei sacerdoti (Mons. Cartañá alludeva a quelli baschi) che talora in qualche chiesa approfittano del ministero per esercitare della propaganda politica. La nota, infatti, è comparsa nel numero del 9 Luglio corr., ma bisogna confessare che è del tutto anodina e generica. Mons. Cartañá desiderava anche rispondere con un articolo a quanto il Sig. Mauriac aveva recentemente scritto a proposito della guerra di Spagna sul "Figaro" del 30 Giugno u.s. Incaricò per questo il Sac. Lamberto Font, sacerdote di Gerona che, com'è noto all'E.V., sta qui per seguire le vicende del conflitto spagnolo, di fare un passo alla "Croix". Il Direttore, Reverendo Mercklen dal suo luogo di vacanze ha risposto con la lettera di cui accludo copia. In fondo la risposta potrebbe passare; è a notare, tuttavia, che non si trattava di anonimi perché tanto Monsignor Cartañá che il Rev. Font si erano già presentati alla "Croix", sebbene con le dovute cautele, attesa la circostanza che quest'ultimo ha dei parenti nella Spagna rossa. Quanto, poi, all'interdizione dell'"Osservatore Romano" nella Spagna bianca, cui allude il Rev. Mercklen, non saprei se risponda a verità ma sembrerebbe una cosa alquanto strana. Quello che, in ogni modo, mi è parso singolare si è che l'altro giorno un Assunzionista della redazione della "Croix"

Cartañá, pero no dijo si el obispo tenía intenciones de volver o no a Francia[279]. De hecho no volvió. El obispo de Gerona que se trasladó

abbia detto al Rev. Font, il quale l'intratteneva appunto sull'articolo in questione di Mons. Cartañá, che "la Segreteria di Stato stava in relazione e apprezzava assai la condotta del Canonico Onaindía". Si deve, forse, vedere in ciò un'allusione od una interpretazione di qualche contatto del medesimo Canonico con Monsignor Fontenelle?. Per rivenire a Mons. Cartañá debbo aggiungere che non so quando ritornerà a Perpignano. Credo che si consulterà con il Sig. Cardinale Gomá. Comunque, dopo l'esperienza fatta, il ritorno non sembra urgente. Questo Ministero degli Interni gli ha, intanto, concesso il permesso di libera circolazione in Francia ma il Quai d'Orsay nel comunicarmi tale concessione dichiarava dover essere bene inteso che i fedeli di nazionalità spagnola restassero soggetti all'autorità diocesana francese. Tale precauzione - che metterebbe in difficoltà le disposizioni Pontificie se non si trattasse di un Prelato prudentissimo quale è Mons. Cartañá -, deve essere certo germogliata nella mente del Signor Canet» (Despacho nº. 6426 de Valeri a Pacelli del 22 de julio de 1938, *Ibid. fasc. 333, ff. 3-4v*). Documento adjunto al despacho nº. 6426: «La Croix, 5 Rue Bayard — Paris, 12 juillet 1938. Remettre au prêtre espagnol anonyme qui a apporté une "Lettre d'Espagne". Monsieur l'Abbé, 1º) Nous ne publions jamais d'article dont nous ne connaissons pas personnellement l'auteur. 2) Pour rester fidèles à la ligne de conduite qui nous a été tracée par l'autorité religieuse, nous ne publions aucun document sur l'Espagne qui ait comme conséquence de solidariser la cause du général Franco avec celle de l'Eglise catholique. 3º) Nous condamnons le communisme, nous racontons et stigmatisons les crimes communistes en Espagne. Nous souhaitons le succès de Franco; mais nous ne discutons pas sur la légitimité ou non, l'opportunité ou non de son mouvement; nous passons même sous silence les violences des armées ou de la justice blanche. 4º) Nous refusons d'appeler "croisade" le mouvement franquiste, par obéissance au Saint Père. Les communistes ont d'ailleurs accompli une très réelle persécution. 5º) En vue d'un plus grand bien nous gardons le silence sur los injures et calomnies quotidiennes contre La Croix, des journaux franquistes, de la radio de Salamanque et même du ministre de l'Intérieur de Franco. Mais la violence et l'injustice de ces passions nous montrent la sagesse de nos Supérieurs écclésiastiques dans la ligne de conduite qu'ils nous ont tracée et redoublent nos inquiétudes dans l'avenir d'un mouvement qui prend tous les moyenss pour assurer son succès qui suit donc la devise "politique d'abord" et qui, tout en se disant catholique, interdit l'entrée en Espagne blanche comme "journaux vaticanesques" de L'Osservatore Romano () et de La Croix. Veuillez agréer, Monsieur l'Abbé, l'expression de mes religieux respects. Léon Mercklen, a.a. (*Ibid., f. 5*). A propósito de este asunto hay la siguiente nota autógrafa de Sericano: «*28-VII-38. Don Poletto dell Oss, Rom. interrogato per telefono dice: Dell'Oss. Rom. si mandano nella Spagna Nazionale pochissime copie perché non ne sono state richieste di più. Finora non è mai stato respinto. Ogni giovedì si invia un plico di 25 copie di un numero della settimana*» (*Ibid.*).

279. Despacho nº. 6932 de Valeri a Pacelli, París, 19 octubre 1938 (Ibid. fasc. 333, ff. 20-20v).

a Francia en donde poca cosa pudo hacer por las dificultades de todo orden que impidieron su actuación, siendo la principal la indicación que le hizo el gobierno de Francia para que abstuviera de ejercer actos de jurisdicción eclesiástica, lo que de hecho impedía cualquier intento de organizar y defender los intereses que se le encomendaron, Ocurría esto cuando el obispo, ante la descarada campaña antiespañolista de los vascos refugiados en París, se disponía aplicar la sanciones de derecho a los sacerdotes infractores del a disciplina eclesiástica. En vista de si situación y después de algunos meses de permanencia en Francia, el obispo de Gerona regresó a España.

TERCERA PARTE

En plena guerra, el Gobierno nacional pidió privilegios excesivos sobre los nombramientos de obispos

Ya vimos en la primera aparte de este artículo, al hablar del nombramiento del obispo de León, la protesta que el encargado de negocios de España presentó a la Santa Sede y la respuesta que le dio la Secretaría de Estado.

Apenas llegó a Roma el embajador Yanguas, que presentó sus cartas credenciales a Pío XI el 30 de junio de 1938, insistió a la Secretaría de Estado para que le fuese reconocido al Gobierno nacional el antiguo privilegio de presentación de obispos del cual gozaban los reyes católicos. Así lo comunicó Pacelli al nuncio Cicognani[280], a

280. «Non ostante il noto Appunto relativo alla nomina dei Vescovi in Spagna, rimesso in data 22 febbraio 1938 a S.E. il Sig. Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca presso la Santa Sede, di cui è parola nelle Istruzioni all'Eccellenza Vostra Rev.ma del 10 giugno u.s. Nº. 2154/38 e fu anche a suo tempo trasmessa copia a S.E. Monsignor Antoniutti con Dispaccio Nº. 737/38 del 28 febbraio 1938, questo Ecc.mo Ambasciatore di Spagna, Signor Yanguas Mesías (*sic*) insiste perché sia riconosciuto a cotesto Governo l'antico diritto di presentazione, di cui godevano i Re Cattolici nella provvista delle Sedi Vescovili vacanti in Spagna. A sostegno di tale domanda detto Sig. Ambasciatore fa particolarmente appello alla tradizione cattolica spagnuola, perché alle benemerenze acquistate dal Governo Nazionale in difesa della Religione, specialmente con l'abrogazione di leggi ostili alla Chiesa, come quelle sul divorzio, matrimonio civile, insegnamento laico nelle scuole, soppressione della Compagnia di Gesù, ecc... Non ho mancato di fargli

la vez que le pidió el parecer de los cardenales Gomá y Segura. Este dijo tajantemente: «Juzgo que en modo alguno sería conveniente esta concesión a la Santa Iglesia por motivos evidentes», que explicó en carta dirigida a Cicognani[281].

Gomá dijo que no era aconsejable restaurar el derecho de presentación en la forma en que había sido ejercido anteriormente, y se refirió a los numerosos inconvenientes que, con motivo de tal privilegio, tuvieron que lamentarse con daño evidente de la dignidad del clero y de la Iglesia. Pero tampoco le parecía oportuno un rechazo, y creía conveniente conceder al Gobierno el derecho de presentación, que podría ejercitarse tras la petición que se le hiciera caso por caso por la Santa Sede y con la obligación de escoger el candidato de una lista preparada por la Santa Sede.

Esta modificación, añadió el cardenal Gomá de viva voz en una conversación con el nuncio Cicognani, no podría sorprender, ni considerarse como cosa del todo nueva, ya que antiguamente el ministro de Justicia, antes de proceder a la presentación del candidato, acostumbraba a preguntar confidencialmente a la autoridad eclesiástica el nombre de diversos sacerdotes considerados dignos del episcopado: esto que entonces se hacía de forma privada y por cortesía, se podría establecer de nuevo como criterio y norma obligatoria. Y para evitar

osservare che, essendo nobile compito dell'attuale Governo, il quale si proclama cattolico, di abrogare tali leggi inique, la Santa Sede apprezza altamente ciò che ha già fatto in proposito e si propone di fare ancora in avvenire, e gliene è particolarmente grata; ma che, quanto al richiesto diritto di presentazione, Essa non lo ha mai concesso in nessuno dei Concordati post-belás y Segura.lici, corrispondentemente alle nuove condizioni politico-religiose, nemmeno a Stati che prima godevano quello ed altri simili privilegi, e si è limitata ad accordare che prima della pubblicazione di una nomina vescovile, il Governo sia interrogato per sapere se vi siano obbiezioni di ordine politico contro il candidato; ciò che la Santa Sede medesima sarebbe ben volentieri disposta a fare anche per la Spagna nazionale. Una più larga concessione costituirebbe un pericoloso precedente che sarebbe invocato anche da altri Stati. Attese tuttavia le reiterate insistenze del sullodato Ambasciatore, desidererei di conoscere al riguardo riservatamente, oltre l'apprezzato parere di Vostra Eccellenza, anche quello degli Eminentissimi Signori Cardinale di Toledo e di Siviglia. In attesa di un cortese e sollecito riscontro, profitto dell'occasione per raffermarmi con sensi di distinta e sincera stima di Vostra Eccellenza Rev.ma Servitore E. Card. Pacelli» (Despacho nº. 2775/38 de Pacelli a Cicognani, Vaticano, 26 julio 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 29-31,* minuta).

281. Documento 37.

después la dificultad que surgiría del hecho que de este modo se concedía a España un privilegio no contenido en ninguno de los concordatos postbélicos Gomá sugirió la posibilidad de la «reviviscencia» del concordato de 1851. Cicognani compartía sustancialmente la opinión del cardenal Gomá[282].

Urgía entretanto el nombramiento de obispos, ya que las diócesis españolas ofrecían un aspecto desolador, y el papa estaba dispuesto a cubrir las vacantes[283]. Desde julio de 1936 hasta el final de la guerra sólo se habían hecho los cuatro nombramientos episcopales en la zona nacional que hemos visto en la primera parte del presente artículo. En el bienio siguiente no se había nombrado ningún obispo. La solución del problema no era fácil. Faltaban candidatos. Esperar a una regulación de la materia mediante un concordato parecía una solución excesivamente larga. El sistema entonces existente en todos los concordatos de la nueva era inaugurada por Pío XI era el de la prenotificación oficiosa que consistía en que la Santa Sede, antes de proceder al nombramiento, comunicaba oficiosamente el nombre del candidato al gobierno respectivo, para saber si éste tenía que oponer objecio-

282. Documento 38.

283. «Insieme agli allegati relativi mi sono regolarmente pervenuti i pregiati Rapporti dell'E.V.R. NN. 21/230 e 23/259 rispettivamente del 30 agosto 14 u.s. e dell'11 c.m. concernenti, il primo: il parere dell'Emo. Cardinale Arcivescovo di Siviglia nonché quello di codesto Episcopato, circa l'antico diritto di presentazione di cui godevano i Re Cattolici nella provvista delle sedi vescovili vacanti in Spagna, e l'altro: il voto manifestato dall'Emo. Cardinale Arcivescovo di Toledo a riguardo del medesimo diritto di presentazione e del Concordato del 1851. Non ho mancato di sottoporre tali Rapporti al Santo Padre, il Quale col più vivo interesse ha appreso quanto Ella riferiva, sia in merito alla menzionata questione, sia ancora a proposito di detto Concordato. L'Augusto Pontefice ha rilevato con paterna compiacenza che l'Episcopato spagnuolo in genere è sostanzialmente d'accordo coll'Emo. Cardinale Arcivescovo di Siviglia nel ritenere cioè di non doversi concedere, nelle attuali circostanze, il diritto di presentazione, e che anche l'E.mo Cardinale Primate, pur essendo di altro parere, pensa tuttavia, che non sarebbe cosa consigliabile restaurare tale diritto nella forma con cui veniva esercitato per il passato. Per ciò che riguarda poi le provviste di cui è parola nella lettera dell'Emo. Cardinale Arcivescovo di Siviglia, il Santo Padre si è degnato di esprimere l'Augusto avviso senso che nulla osta a che egli proceda alle provviste medesime. Nel ringraziarLa pertanto delle particolareggiate notizie trasmessemi e della diligenza con cui se Le ha procurate, profitto dell'occasione per raffermarmi con sensi di distinta e sincera stima di Vostra Eccellenza Rev.ma Servitore E. Card. Pacelli» (Despacho nº. 3546/38 de Pacelli a Cicognani, Vaticano, 24 septiembre 1938, AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, f. 56,* minuta).

nes de carácter político general, correspondiendo tanto la valoración de las mismas como la decisión última a la Santa Sede.

A la vez que Cicognani informaba puntualmente sobre las pretensiones del Gobierno, que deseaba negociar un concordato[284], el embajador Yanguas defendía la validez del concordato de 1851, pues, según el Gobierno: «han desaparecido ya los motivos que determinaron la suspensión de hecho del Concordato vigente, durante el periodo de la República. Jurídicamente, la República no fue, ni por un solo día, una situación de legitimidad, sino de detentación tiránica del poder, para esclavizar la conciencia española y tratar de arrancarle sus más íntimos fervores y sus más arraigadas creencias religiosas y nacionales. Históricamente, la República fue un paréntesis fugaz en los destinos de España, y por tanto, para desarraigar las tradiciones nacionales a las que España no renuncia en su marcha hacia el futuro»[285]. Y defendió que «el Concordato de 1851 no está caducado sino simplemente suspenso en su aplicación»[286].

La Plenaria del 22 de diciembre de 1938

La compleja cuestión fue atentamente estudiada por la Secretaría de Estado, como documenta el extenso voto redactado por Mons. Sericano, que hizo observaciones críticas al respecto[287]. Fue entonces, cuando Pío XI decidió convocar la Plenaria de los cardenales miembros de la S.C. de Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios para estudiar la oportunidad de conceder a Franco el relativo al derecho de presentación para los nombramientos de obispos y la vigencia del concordato del 1851, que el general deseaba que fuera restablecido en vigor. A los cardenales se les entregó una voluminosa ponencia, dividida en dos partes: la primera, era una relación sintética sobre la situación española[288], y la segunda, una selección de los documentos más importantes.

En el resumen sobre la situación religiosa, política, militar y di-

284. Documento 39.
285. Documento 41.
286. Documento 42.
287. Documento 43.
288. Documento 44.

plomática, tomada de fuentes seguras procedentes de diversos lugares, se destacaba que mientras en la España nacional la vida religiosa continuaba a desarrollarse en su conjunto normalmente. En la zona republicana, aunque desde mediados del año anterior había decrecido sensiblemente, sobre todo el Cataluña, la persecución contra la Iglesia, la situación religiosa era todavía muy triste, ya que el culto público continuaba completamente suspendido. En toda la España republicana había una sola capilla pequeña abierta a los fieles: la de los vascos en Barcelona y el culto privado era practicado clandestinamente con una cierta tolerancia por parte de las autoridades civiles que variaba según las diferentes regiones en las que se practicaba.

La situación política en la España Nacional estaba caracterizada en su conjunto por el orden y la disciplina, y los ciudadanos podían vivir con relativa tranquilidad y dedicarse a sus actividades personales o profesionales, mientras que en la zona republicana, desde mediados de 1937 imperaba la anarquía, porque no era el llamado Gobierno de Barcelona el que mandaba sino más bien, los partidos y sindicados según las diferentes localidades. Así, por ejemplo, en Barcelona predominaban la «F.A.I.» (Federación Anárquica Ibérica) y el «P.O.U.M.» (Partido Obrero Unión Marxista); en Valencia los socialistas y en Madrid los comunistas. Y esta caótica situación no había cambiado esencialmente tras la dimisión del Gabinete de Largo Caballero[289] y la formación del Gobierno Negrín[290], con la exclusión de los anarquistas, ocurrida el 17 de mayo de 1937, con la finalidad evidente de facilitar la intervención de las grandes potencias democráticas europeas para imponer un compromiso a las dos partes militarmente enfrentadas.

La situación militar, tras 27 meses de durísima lucha, a pesar de la reciente ofensiva de los republicanos en el sector del Ebro, no había conseguido paralizar la avanzada de los nacionales hacia Valencia. En noviembre de 1938, el nuncio en París comunicaba que en los círculos políticos franceses se consideraba que la situación del Gobierno de Barcelona era desde el punto de vista militar cada día más difícil.

289. Francisco Largo Caballero (Madrid, 1869 – París, 1946) fue un sindicalista y político marxista, histórico dirigente del Partido Socialista Obrero Español y la Unión General de Trabajadores. Durante la Segunda República Española fue Ministro de Trabajo (1931–1933) y Presidente del Gobierno (1936–1937).

290. Juan Negrín López (Las Palmas de Gran Canaria, 1892 - París, 1956) fue un médico fisiólogo y presidente del Gobierno de la II República entre 1937 y 1945, ya en el exilio.

En cuanto a la situación diplomática, además de la Santa Sede, habían reconocido al Gobierno Nacional, por orden cronológico, los siguientes estados: Italia, Alemania, Albania, Guatemala, El Salvador, Nicaragua, Japón, Manciucuo, Hungría y Portugal. Otros países, siguiendo el ejemplo de Inglaterra, habían enviado ante el Gobierno de Franco un agente diplomático. Mientras que el Gobierno de Barcelona era todavía reconocido oficialmente por casi todas aquellas potencias que aun no habían destinado un propio representante oficial a la España nacional. Por lo que se refiere a la Santa Sede tras la marcha voluntaria de Roma del embajador republicano Zulueta (1 octubre 1936) y la salida de Madrid del encargado de negocios interino de la Santa Sede, Mons. Sericano (4 noviembre 1936), había cesado todo contacto directo entre la misma Santa Sede y el Gobierno Republicano, habiendo quedado de este modo interrumpidas de hecho las relaciones oficiales. Exponentes de la España republicana habían hecho después varias veces, especialmente durante la primera mitad de 1938, algunos pasos ante el cardenal Verdier, arzobispo de París, y también ante el nuncio apostólico en la capital francesa para reanudar las relaciones diplomáticas con la Santa Sede. Análogo paso fue hecho además por el gobierno republicano en el mes de septiembre de 1938 por el trámite del vicario general de Tarragona, Salvador Rial, sin que, por razones obvias, pudiese ser tomado en consideración, como ya se ha dicho anteriormente.

Con todos estos elementos de juicio se reunieron el 28 de diciembre de 1938 los cardenales Granito[291], Gasparri[292], Rossi[293], Tedeschini,

291. Gennaro Granito Pignatelli di Belmonte (Nápoles, 1851 - Ciudad del Vaticano 1948). Arzobispo titular de Edessa. Nuncio apostólico en Bélgica (1899-1904). Nuncio Apostólico en Austria (1904-1911). Creado cardenal por san Pío X en 1911. obispo de Ostia y Albano. Decano del Sacro Colegio cardenalicio y Prefecto de la Sagrada Congregación Ceremonial.

292. Enrico Gasparri (Ussita, Norcia, 1871 - Roma 1946). Arzobispo titular de Sebaste. Delegado apostólico, enviado extraordinario y nuncio apostólico en Colombia (1915-1920). Nuncio apostólico en Brasil (1920-1925). Creado cardenal por Pío XI en 1925. Obispo de Velletri. Prefecto del Tribunal Supremo de la Signatura Apostólica.

293. Raffaello Carlo Rossi, O.C.D. (Pisa 1876 - Crespano del Grappa 1948). Obispo de Volterra (1920-1923). Arzobispo titular de Tesalónica y Asesor de la Sagrada Congregación Consistorial (1923). Creado cardenal por Pío XI en 1930. Secretario de la Sagrada Congregación Consistorial.

Sibilia[294], Marmaggi[295], Maglione[296], Pellegrinetti[297], Pizzardo[298], Canali[299] y Pacelli, y decidieron por unanimidad que debían considerarse caducados no solamente el concordato firmado el 16 de marzo de 1851 entre el papa Pío IX y la reina Isabel II, sino también todos los acuerdos y convenios sucesivos estipulados entre la Santa Sede y la Monarquía española; y decaídos *a fortiori* todos los privilegios concedidos o confirmados en dicho concordato sobre los nombramientos de obispos, que, como resultaba de los términos mismos de la concesión, pertenecían a los Reyes católicos de España[300].

El Papa aprobó las conclusiones de los cardenales y ordenó que se respondiera al embajador Yanguas con un Pro-memoria, en el cual, tras haber expuesto los motivos por los que la Santa Sede consideraba caducado el concordato de 1851 y con él caducados, *a fortiori*, los privilegios concedidos o confirmados en él sobre los nombramientos de obispos, confutaba los argumentos aducidos por el embajador en defensa de las tesis del Gobierno nacional. Sin embargo, este Pro-memoria, preparado por Pacelli, no fue enviado, porque entre tanto se produjo un hecho nuevo, que fue la firma del Acuerdo Cultural

294. Enrico Sibilia (Anagni 1861 - 1948). Arzobispo titular de Side. Internuncio apostólico en Chile (1908-1914). Después estuvo a disposición de la Secretaría de Estado (1914-1922). Nuncio apostólico en Austria (1922-1935). Creado cardenal por Pío XI en 1935.

295. Francesco Marmaggi (Roma 1876 - 1949). Arzobispo titular de Hadrianópolis y Nuncio Apostólico en Rumanía (1920-1923), Checoslovaquia (1923-1928) y Polonia (1928-1935). Creado cardenal por Pío XI en 1935. Prefecto de la Sagrada Congregación del Concilio.

296. Luigi Maglione (Casoria, Napoles, 1877 - 1944). Arzobispo titular de Cesarea de Palestina. Nuncio apostólico en Suiza (1920-1926) y en Francia (1926-1935). Creado cardenal por Pío XI en 1935. Secretario de Estado de Pío XII desde el 10 de marzo hasta el 22 de agosto de 1944.

297. Ermenegildo Pellegrinetti (Camaiore, Lucca, 1876 - Roma 1943). Arzobispo titular de Adana y nuncio apostólico en Yugoslavia (1922-1937). Creado cardenal por Pío XI en 1937.

298. Giuseppe Pizzardo (Savona 1877 - Roma 1970). Sustituto de la Secretaría de Estado para los Asuntos Ordinarios y Secretario de la Cifra (1921-1929). Arzobispo titular de Nicea y Secretario de la Sagrada Congregación de Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios (1929-1937). Creado cardenal por Pío XI en 1937.

299. Nicola Canali (Rieti 1874 - Ciudad del Vaticano 1961). Sustituto de la Secretaría de Estado (1908-1914). Secretario de la Sagrada Congregación del Ceremonial en 1914. Creado cardenal por Pío XI en 1935. Penitenciario Mayor.

300. Documento 45.

Español-Alemán[301], seguido poco después de la muerte del Papa el 10 de febrero.

El sábado 31 de diciembre de 1938 el embajador Yanguas visitó a Pacelli y le preguntó sobre el resultado de la Congregación. Pacelli comenzó diciéndole que se trataba de materia muy difícil y que, por consiguiente, habría sido mejor proceder como se hizo para Alemania, tras la alocución de Benedicto XV, es decir, prescindir de la cuestión teórica sobre la permanencia en vigor o no de los antiguos concordatos y tratar en cambio para llegar un nuevo acuerdo. El embaja-

301. La mayor tensión entre la Iglesia y el Gobierno Nacional fue provocada a principios de 1939 por el Acuerdo Cultural Hispano-Alemán cuando faltaban pocas semanas para el final de la guerra. El cardenal Pacelli intentó pedir información a Cicognani sobre el mismo, pero pocos días más tarde prefirió enviarle unas observaciones críticas al mismo. Cicognani respondió con un amplio despacho dando las oportunas explicaciones y añadiendo tres documentos adjuntos, muy importantes: el texto del acuerdo, la carta de Gomá al ministro Sáinz Rodríguez y la carta del mismo Cicognani al general Jordana, vice-presidente del Gobierno. En el preámbulo de dicho acuerdo se decía que el Canciller del Reich Alemán, Hitler, y el Jefe del Gobierno Nacional Español, Franco, «guiados por el convencimiento de que, para intensificar las relaciones de amistad entre ambos países, conviene tanto estrechar sus vínculos espirituales y culturales como estimular el mutuo conocimiento de la cultura y de la vida espiritual de los dos pueblos, han acordado firmar un Convenio en el cual se sientan las bases de colaboración de los dos Estados en el campo del Espíritu y de la cultura». El convenio fue firmado en Burgos por representantes de ambos países reunidos en el Ministerio de Relaciones Exteriores. Casi simultáneamente, y en el intervalo de pocos días, le llegaron al cardenal Gomá voces de alarma de varios obispos sobre lo que el mentado convenio podía representar para el futuro de España. Contra el convenio se declaró abiertamente el mismo cardenal en carta dirigida al ministro de Educación Nacional, Sáinz Rodríguez. La Secretaría de Estado, por su parte, había comunicado al Embajador ante la Santa Sede, Yanguas Messía, las palabras de Pío XI, en que expresaba claramente, como Papa y como amigo de España, su honda pena acerca de este convenio; y la contradicción que encerraría el mismo frente al concordato de 1851, cuya vigencia defendía el Gobierno Nacional. Pacelli recibió el 8 de febrero al embajador Yanguas y le manifestó que la preocupación de la Santa Sede ante la firma de dicho acuerdo *è unicamente la situazione religiosa e la salvezza delle anime, esposte a gravi pericoli*. Diez días después de la muerte de Pío XI (10 febrero 1939), Pacelli recibió de nuevo al embajador Yanguas, quien le manifestó que el acuerdo hispano-alemán había sido «enterrado», por decisión de Franco. La interrupción de la documentación vaticana, tras la muerte de Pío XI, no permite seguir analizando los ulteriores pasos que tanto el Nuncio como el cardenal Gomá, en nombre del Episcopado, dieron ante Franco y sus ministros para limitar las consecuencias de la aplicación del convenio, que consideraban funestas. Cf. mi artículo «El nuncio Gaetano Cicognani en la España Nacional (1938-1939)»: *Archivum Historiae Pontificiae* 47 (2009) 277-430.

dor dijo que esto no podía aceptarse, y tampoco se mostró favorable a aceptar la idea de una dilación o retraso. Con toda claridad dijo que deseaba una respuesta abierta y decidida sobre la cuestión teórica de la permanencia del concordato del 1851 y, por consiguiente, del derecho de presentación. Una respuesta de la Santa Sede en sentido afirmativo habría facilitado a la Santa Sede misma la confirmación del derecho de presentación para España frente a otros Estados, porque estaba fundada en el concordato vigente, y por otra parte habría eliminado inmediatamente la legislación todavía no abrogada del Gobierno republicano. En cambio, si la respuesta era negativa, él se limitaría a transmitirla a su Gobierno, que le había encargado proponer la presente cuestión. Una y otra parte habrían así expuesto su respectivo punto de vista divergente. Si embargo pidió que una respuesta eventualmente negativa quedase en secreto. Pacelli le prometió que lo haría así y le añadió que se estudiaría el asunto para ver hasta qué punto podría llegarse para satisfacer al Gobierno, con el que se deseaba mantener una discusión amistosa[302].

302 «Sabato 31 Dicembre 1938, L'Ambasciatore di Spagna dopo altre questioni di poca importanza, mi ha chiesto sull'esito della Congregazione degli AA. EE. SS. relativamente alla vigenza del Concordato. Ho cominciato a risponderli che si trattava di materia assai difficile e che quindi sarebbe stato forse miglior consiglio di procedere come si fece per la Germania dopo la Allocuzione di Benedetto XV, vale a dire prescindere dalla questione teoretica circa la permanenza o meno in vigore degli antichi Concordati e trattare invece per un nuovo Accordo. L'Ambasciatore ha detto che ciò non poteva accettarsi, e nemmeno ha dimostrato di accettare favorevolmente l'idea di una dilazione. Con tutta chiarezza ha detto che desiderava una risposta aperta e decisa circa la questione teoretica della permanenza o meno del Concordato del 1851, e conseguentemente del diritto di presentazione. Una risposta della Santa Sede in senso affermativo avrebbe facilitato alla Santa Sede medesima la conferma del diritto di presentazione per la Spagna di fronte ad altri Stati, perché fondata sul Concordato vigente, e d'altra parte avrebbe subito eliminata la legislazione ancora non abrogata del Governo repubblicano. Qualora invece la risposta fosse negativa, egli non farebbe che trasmetterla al suo Governo, da cui era stato incaricato di proporre la presente questione. L'una e l'altra parte avrebbero cosi esposto il loro punto di vista divergente. Domandava però che una risposta eventualmente negativa rimanesse segreta. L'ho assicurato che così sarebbe stato. Ho aggiunto che si sarebbe studiato per vedere se e fino a qual punto potrebbe andarsi in qualche modo in contro al desideri del Governo, con cui si desidera avere una discussione amichevole» (AA.EE.SS., Período IV*, Stati Ecclesiastici, Posiz. 430b (1933-1940). P.O. (Udienze del Card. Pacelli al Corpo Diplomatico.* fasc. *364 (1936-1939*), f. 131).

APÉNDICE DOCUMENTAL

DOCUMENTO 1

CARTA DE SEGURA A PACELLI

Pide ser nombrado arzobispo de Sevilla

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 911, fasc. 322, ff. 47-49*, original autógrafa.

Confidencial.

Olaz de Loyola (Azpeitia - provincia de Guipúzcoa), 17 agosto 1937.

Eminenza Reverendissima: Ho ricevuto la venerata lettera che Vostra Eminenza Reverendissima ha avuto la bontà di scrivermi e sono tanto riconoscente ed obbligato.

Specialmente gradisco le sue preghiere per il mio benessere e particolarmente per la mia salute che è tanto buona, grazie a Dio.

L'aria pura di questo paese di montagna ed il continuato riposo mi ha così veramente rinnovato che non ricordo una epoca così buona di salute da venti anni. Il Signore senza dubbio mi ritorna le forze per lavorare nella sua vigna.

Nella di Vostra Eminenza Reverendissima grande bontà mi permetto farLe un accenno alla conversazione avuta tra nei nella ultima udienza concessami nei postremi gironi della mia permanenza a Roma.

Vostra Eminenza Reverendissima mi raccontò la paterna benevolenza colla quale il Santo Padre accolse i miei pensieri di dedicare alla mia povera Patria i miei lavori pastorali arivato il momento opportuno per la vacanza della sede conveniente.

Ritorno adesso del adempimento del dovere fraterno presiedendo la sepoltura ed il funerale del compianto Cardinale Ilundain, Arcivescovo di Siviglia (d.s.m.) ed ho pensato se sarebbe questo il momento opportuno.

Non sarebbe il primo caso della nomina di un Cardinale per la sede di Siviglia, e se questa fosse la volontà del Santo Padre, io accetterei tanto contento, sapendo che adesso e sempre la volontà del Santo Padre è per me la volontà di Dio.

Ho saputo oggi con tanto piacere che sarà cosa breve la normalizzazione delle relazioni diplomatiche tra la Santa sede ed il Governo nazionale.

Le cose cui *(sic)* pare che vanno bene grazie a Dio.

Prego Vostra Eminenza Reverendissima volere presentare al Santo

Padre i miei voti e le mie preghiere col omaggio del mio figliale affetto e la domanda della Benedizione Apostolica.

Tanto riconoscente della Sua grande carità verso di me e colla promessa delle mie povere preghiere per i bisogni e secondo le intenzioni di Vostra Eminenza reverendissima mi professo adv.mo dev.tmo umil.mo servitore

Pietro Card. Segura y Saenz.

DOCUMENTO 2

Despacho núm. 23/37 de Antoniutti a Pacelli

Sobre el nombramiento del cardenal Segura para arzobispo de Sevilla.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 911, fasc. 322, ff. 52-53v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

Bilbao, 7 septiembre 1937.

Col Cifrato Nº. 4 dei 28 agosto u.s. l'Eminenza Vostra Reverendissima mi comunicava che è stato presentato al S. Padre, per la vacante Arcidiocesi di Siviglia, il Cardinal Segura, e mi chiedeva in merito il parere dell'Emmo. Gomá e il mio.

Ho l'onore di riferire in proposito che, subito dopo la morte del compianto Arcivescovo Card. Ilundain, qui è andata diffondendo la voce che il Cardinal Segura ne sarebbe stato il successore. Ne ebbi sentore da alcuni membri dello Episcopato, come l'Arcivescovo di Burgos, i Vescovi di Pamplona e di Santander, i quali mi parlarono di questa cosa, esprimendo il parere che tale nomina incontrerebbe l'universale consenso degli Spagnuoli nazionali. Nel mio Rapporto N. 18/37 ho accennato alla corrente d'idee favorevole al ritorno definitivo del Cardinal Segura in Spagna.

Visitando il Card. Gomá a Pamplona, venti giorni or sono, il discorso cadde su questo argomento, e l'Eminentissimo mi disse che la nomina del Cardinal Segura a Siviglia sarebbe un'eccellente soluzione alla situazione presente dello stesso Cardinale che per carattere, per consuetudine di vita e per circostanze d'ambiente ha bisogno di un centro importante ove esplicare la sua attività pastorale.

Dopo il ricevimento del cifrato di Vostra Eminenza Revma. ho pregato

il Card. Gomá di voler espormi il suo parere su questo importante affare, ed egli mi ha dato la seguente risposta:

"1º. Cuando el Cardenal Segura en 1931 tuvo que dejar la Sede que ocupaba, ocurrieron las cosas en tal forma que su renuncia pudo considerarse, en el orden personal, como un verdadero despojo por parte de la autoridad civil que le obligaba a ausentarse forzosamente de España; y como un sacrificio de obediencia a altísimas indicaciones que se le hicieron por parte de la Santa Sede, para evitar mayores males a la Iglesia en España. La reposición en una Sede española significaría el cese de una violencia injustamente inferida a la persona y, por parte de la Santa Sede, una manera de premiar la pronta fidelidad en secundar una indicación que forzosamente debía ser dolorosa para quien la hacía y para quien se vio obligado a la renuncia.

2º. Igual puede decirse en el orden social. La salida fue un agravio que se hizo a la fe de un pueblo en la persona que ostentaba la representación más alta de la Jerarquía en la nación. Por el reingreso se cancelaría el agravio en cuanto es dable, y sin duda respondería la nueva provisión a un estado de la conciencia nacional.

3º. Desde que hace pocos años se establecieron las Conferencias de Metropolitanos tienen estos una misión solidaria que cumplir en el régimen de la Iglesia en España. Desgraciadamente hay dos Sedes Metropolitanas vacantes (Valladolld y Sevilla); dos Arzobispos en grave estado de salud (Burgos y Zaragoza); dos ausentes de sus Sedes (Tarragona y Valencia), tal vez con dificultad futura de reintegrarse a ellas, quedando solamente tres, Granada, Santiago y Toledo, con la dificultad de las enormes distancias que les separan.

Por todo ello, y prescindiendo de otros aspectos menos fundamentales que la cuestión ofrece, es mi parecer que podría hacerse esta provisión."

Le deposizioni del Card. Gomá rispecchiano, per quanto mi consta, l'opinione pubblica del luogo. Le autorità si sono espresse più volte in favore del ritorno definitivo del Cardinal Segura considerato comunemente come una grande vittima del movimento rivoluzionario repubblicano. Ho già inviato, col Rapp. N. 18/37 un lungo articolo pubblicato da un giornale di qui sul Card. Segura. Quanto è stato scritto nel menzionato articolo, è ripetuto dalla stampa e dal pubblico talora con evidenti allusioni a scapito di qualche altro non meno Emmo. personaggio e con qualche accenno poco riguardoso verso la stessa S. Sede. É da sperare che, tale pubblicità venga a cessare il giorno in cui il detto Emmo. tornerà a far parte della Gerarchia spagnuola in una sede importante ed illustre come Siviglia.

Credo inoltre di poter aggiungere che il Card. Segura, per la sua diuturna esperienza pastorale degli affari religiosi di Spagna e per la conoscenza che ha di uomini e cose locali, potrebbe rendere ancora grandi

servizi alla Chiesa in questo pAA.EE.SSe nei delicati tempi presenti e in quelli, non meno difficili, che si presenteranno quando la guerra, con l'aiuto di Dio, sarà terminata.

Considerando, pertanto, il prestigio che il Card. Segura gode nella Spagna, tenendo conto della soddisfazione che la sua nomina recherà alle autorità nazionali e del consenso che incontrerà nel pubblico, e in vista, sopratutto, del bene che potrà compiere nelle presenti circostanze, esprimo anch'io il sommesso parere che, supposto il consenso dello stesso Emmo. interessato, il Cardinal Segura potrebbe essere eletto alla Sede metropolitana di Siviglia.

DOCUMENTO 3

Despacho núm. 11/37 de Antoniutti a Pacelli

Estado de la diócesis de Vitoria

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 972, ff. 29-32*, minuta mecanografiada.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 65-68,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

Bilbao, 18 agosto 1937.

Nº. 11/37
Oggetto: Stato della diocesi di Vitoria.

A Sua Eminenza Reverendissima
Il Signor Cardinale Eugenio Pacelli
Segretario di Stato di Sua Santità
Città del Vaticano

Eminenza Reverendissima,

Credo mio dovere di segnalare all'Eminenza Vostra lo stato presente della diocesi di Vitoria, comprendente le prefetture di Álava, Guipúzcoa e Biscaglia.

Mgr. Múgica, Vescovo di Vitoria, ha lasciato, dopo la sua partenza, come vicario generale interinale, Mgr. Pérez Ormazábal. Questi mi ha detto di non avere la necessaria autorità per governare la diocesi. Essendo

di carattere timido e riservato, ha pochi contatti con le autorità e col clero, presso il quale non è persona grata. Confessa di non avere una coscienza esatta della situazione e dei bisogni della diocesi. Non sà quanti siano i sacerdoti partiti per l'estero e quanti siano sotto processo per le questioni nazionaliste basche. Ciò è dovuto, in parte, agli avvenimenti militari degli ultimi mesi che hanno così profondamente turbata questa regione. Ma lo stesso vicario crede che il clero della Prefettura di Biscaglia abbia agito ed in qualche luogo continui ad agire indipendentemente dalla curia di Vitoria, trattando direttamente col Vescovo Mgr. Múgica, che risiede a Roma.

Il detto vicario generale si lamenta che il Vescovo si sia riservata l'amministrazione quasi totale della diocesi, trattando personalmente molti casi senza che la curia diocesana ne venga informata.

Si dice che il Vescovo abbia concesso a vari sacerdoti baschi il "celebret" e le lettere di presentazione per gli ordinari esteri, mentre la curia ignora dove si siano recati e dove risiedano.

Si è dato il caso di chierici baschi, i quali studiavano in Francia nei seminari di Bayonne e di Ax *(sic,* pero es Aix*)*, durante l'anno passato, che furono ordinati con le testimoniali del Vescovo, senza che la curia abbia potuto saper nulla, né prima né dopo l'ordinazione degli stessi, tanto che nei registri diocesani non figurano "in sacris".

Recentemente il Vescovo ha scritto al vicario generale che non si ocupi delle questioni riguardanti il seminario, riservandosi egli la trattazione degli affari relativi a tale istituto. Questa comunicazione vescovile è stata molto male accolta e peggio interpretata nella diocesi, ove il Seminario è ritenuto un focolaio di nazionalismo separatista. Le autorità civili hanno già dichiarato che il seminario di Vitoria potrà essere aperto soltanto a condizione che sia cambiato il presente personale.

Vari sacerdoti di questi luoghi si lamentano di non aver trovato nell'autorità ecclesiastica il desiderato sostegno e le opportune direttive, specialmente nei recenti avvenimenti.

E' sentita da tutti la mancanza di un governo ecclesiastico diocesano, e tale mancanza è tanto più rimarchevole data la gravità della situazione della diocesi profondamente divisa sia nel campo religioso come in quello politico e militare.

E' pertanto generale e vivissimo il desiderio che venga ristabilito un effettivo governo diocesano onde poter provvedere convenientemente al supremo bene delle anime di questa tanto provata diocesi.

Ambiente sfavorevole al ritorno del Vescovo

Purtroppo sembra difficile, per non dire impossibile, almeno nelle

presenti contingenze, pensare al ritorno di Mgr. Múgica. L'ambiente diocesano gli è sfavorevolissimo. Quanti hanno parlato con me, sacerdoti e laici, circa l'eventuale ritorno di detto Vescovo, hanno detto che tale ritorno sarebbe una grande calamità per la diocesi.

Lo stesso vicario generale afferma che Monsignor Múgica ha contro di sè l'*odium plebis*. Si lamenta che il contegno incerto del Vescovo, nelle vicende della Diocesi, ha finito per alienare da lui gli animi di tutti.

I nazionali gli rimproverano di aver dato luogo a gravi equivoci con le sue direttive incoerenti nelle questioni locali. Lo si condanna apertamente ed aspramente per il voto da lui dato allo statuto laico della Biscaglia nel 1933. tale voto, secondo l'opinione delle presenti autorità e del clero nazionale, ha costituito il precedente più grave per la confusione delle idee e per il traviamento della condotta del clero basco, il quale si è sempre basato qu questo atteggiamento del proprio Vescovo per giustificare ed intensificare il movimento separatista.

Ha prodotto, poi, penosa impressione il fatto che Mgr. Múgica, dopo aver, nel 1936, invitato i baschi, con documenti pubblici, a non lottare con le forze di sinistra, si sia rifiutato di firmare la recente pastorale collettiva dell'Episcopato Spagnuolo sulla tristissima persecuzione comunista che infierisce ancora in una parte di questo paese. Una personalità del Governo di Salamanca mi ha detto: Un Vescovo che non ha creduto di poter firmare un simile documento, sia pure per ragioni personali, non è degno di rientrare in Spagna, e non può atteggiarsi a pastore di un popolo che ha tanto sofferto per la causa della religione e della patria".

Stando così le cose, sembra che non si possa pensare, almeno per ora, al ritorno di Mgr. Múgica.

Posizione incerta del Vicario generale

Converrebbe pertanto studiare il modo di provvedere altrimenti, almeno in via provvisoria, al governo di questa diocesi, per esempio, per mezzo di un Amministratore Apostolico.

La rinuncia definitiva di Mgr. Múgica sarebbe, evidentemente, la miglior soluzione: ma forse il momento è ancora troppo delicato per questo passo. L'amministrazione interinale di un altro prelato potrebbe preparare l'ambiente e disporre l'attuale titolare a ritirarsi.

Resta da vedere chi possa essere chiamato a reggere questa diocesi. Disgraziatamente il Vicario generale, nominato da Mgr. Múgica, non sembra persona indicata per questo scopo. Egli è un sacerdote colto, pio, zelante: ma, al dire di tutti, come ho accennato sopra, è timido, debole, privo della necessaria abilità ed energia che si richiede, in questo paese nei presenti momenti, per difendere i diritti della Chiesa e tutelare la

posizione del clero. Questo Vicario è, sopratutto, mal visto dai sacerdoti di Bilbao e della Prefettura di Biscaglia ove viene considerato come un servile esecutore degli ordini delle autorità politiche e militari. Egli ha comunicato, senza fare opposizione, tutti gli ordini delle autorità giudiziarie, relativi all'arresto, ai processi, alle condanne e all'esilio dei sacerdoti separatisti. In tal modo le autorità hanno potuto avere l'illusione di agire d'accordo con i superiori ecclesiastici, ed i sacerdoti hanno provato l'amara pena di non sentire una parola in loro difesa da parte dei preposti alla Curia diocesana.

Sono costretto, pertanto, a dire che il governo presente della diocesi di Vitoria è inadeguato alle urgenti necessità del momento.

Si propone la nomina di un Amministratore Apostolico

Stando così le cose, pare che convenga cercare un altro soggetto per dirigere le sorti di questa diocesi. In vista della delicatissima situazione presente, dell'importanza della regione e della gravità e complessità degli affari che si stanno trattando, mi permetterei di suggerire la nomina di un Amministratore Apostolico con carattere vescovile. A tale ufficio potrebbe essere chiamato l'ausiliare dell'Arcivescovo di Valencia, Monsignor Javier Laucirica *(sic,* pero es Lauzurica*)* [añadido autógrafo de Sericano: *Francesco Saverio Lauzirica Torralba*], che si trova rifugiato in questa regione. Egli è di origine basco, ma di sentimenti nazionali.

La sua nomina sarebbe accolta con generale soddisfazione dal clero del luogo e dalle autorità, e potrebbe contribuire assai alla pacificazione degli spiriti, in un momento così agitato com'è il presente.

Anche l'Em.mo Card. Gomá, che segue con viva sollecitudine l'andamento degli affari religiosi di questa regione, mi ha detto che per provvedere convenientemente al bene delle anime e agli interessi della Chiesa nella diocesi di Vitoria, sembra indispensabile la nomina di un Amministratore Apostolico con piena autorità nell'esercizio del suo ministero.

Lo stesso Eminentissimo pensa che Mgr. Múgica potrà fare molto bene nella diocesi di Vitoria.

Più presto si provvederà alla sistemazione del governo ecclesiastico di questa diocesi, e più ne avantaggeranno i fedeli e la Chiesa.

DOCUMENTO 4

DESPACHO NÚM. 12/37 DE ANTONIUTTI A PACELLI

Situación del clero de la diócesis de Vitoria.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 907, fasc. 313, ff. 64-69*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.
ASV, *Arch. Nunz. Madrid 972, f. 138-142,* copia mecanografiada.

Bilbao, 18 agosto 1937.

Ho visitato i sacerdoti basco-separatisti che le autorità militari vanno processando per motivi di carattere politico-avuto pure vari colloqui colle autorità e col clero di Bilbao che mi hanno fornito degli elementi interessanti sulla situazione locale. Credo opportuno di riferire in merito all'E.V.R.

Sacerdoti detenuti

Per complicità nel movimento basco separatista vennero arrestati, dopo l'occupazione di questa regione per parte delle truppe Nazionali, e sono ancona detenuti 63 sacerdoti secolari: 13 carmelitani e 5 passionisti.

Ventiquattro di questi sacerdoti, accusati di tradimento della causa nazionale, furono rinchiusi nelle carcere di Bilbao: gli altri, per particolare riguardo delle autorità, furono internati nel Convento dei Padri Carmelitani, ed i cinque passionisti nel loro convento. Alle porte del Carmelo stanno due sentinelle armate di guardia.

Nella prima visita all'uditore di guerra, ho chiesto che i 24 sacerdoti detenuti nelle carceri venissero trasferiti anch'essi nel Convento dei Carmelitani. Ciò mi è stato subito accordato, ed ho potuto visitare tutti i sacerdoti detenuti nel detto Convento, ove vivono con orario di comunità.

Ho udito le loro relazioni, che mi hanno prodotto profonda pena ed impressione. Tutti mi hanno parlato con un tono di amarezza e di sconforto, sopratutto perché finora (così essi mi dissero) nessuna autorità ecclesiastica si sarebbe occupata di loro.

La maggior parte dei sacerdoti sono vittime dell'ambiente: in tempi normali sarebbero stati pacifici curatori di anime. Altri, però, sembrano soggetti turbolenti e caparbi.

Mi si dice che i religiosi sono stati i più accesi propagandisti del separatismo, e particolarmente alcuni Carmelitani, Cappuccini, Passionisti e qualche Gesuita. Fortunatamente i Superiori dei Cappuccini e dei Gesuiti

hanno allontanato a tempo opportuno i soggetti turbolenti dalle loro case, cosicché nessuno di queste comunità si trova sotto processo.

Tre dei sacerdoti detenuti finora ed un carmelitano sono stati condannati alla pena di morte per alto tradimento della causa nazionale: altri al carcere perpetuo o alla detenzione variante da trenta a sei anni.

Sto occupandomi vivamente in loro favore: ma l'ambiente, assai eccitato, non è ancora disposto alla conciliazione e al perdono.

Diversi sacerdoti durante l'anno scorso hanno tenuto frequentemente discorsi di carattere politico. Certe chiese erano trasformate in club di propaganda separatista. Sui giornali e sulle riviste gli articoli più accesi sono stati scritti da sacerdoti.

E questo avveniva mentre i rossi dominavano praticamente la situazione e sfruttavano l'atteggiamento del clero separatista ai danni stessi della religione.

Va notato che io posso trattare soltanto con queste autorità locali, e non con le centrali di Salamanca, le quali riconoscono solo il Card. Gomá come rappresentante della S. Sede.

Dalle autorità locali ho potuto ottenere la libertà soltanto di tre sacerdoti che si trovavano rinchiusi per false accuse. Così pure sono state accolte favorevolmente due mie domande perché venisse ritirato il decreto di esilio contro altri sacerdoti.

L'Uditore di guerra mi ha detto che non saranno eseguito delle sentenze, senza aver prima consultato l'autorità ecclesiastica.

Autorità

Le autorità militari giudiziarie di Bilbao, che ho potuto avvicinare, mi dicono che la loro più grande pena è quella di assidersi a giudici dei sacerdoti e dei religiosi, e mi assicurano che per nessun altro ceto di persone furono usati i riguardi che si usano al Clero. Allo stesso tempo le autorità si lamentano che da parte di nessun altro si incontra tanta caparbietà ed ostinazione nelle proprie idee e tanta resistenza al nuovo ordine di cose come in questi sacerdoti.

L'uditore militare di guerra mi ha detto di aver tentato più volte di persuadere certi sacerdoti ad essere più calmi e a dimostrarsi più favorevoli al nuovo stato di cose. Ma afferma che per risposta gli sarebbero state rivolte delle insolenze.

Diversi sacerdoti baschi si sono presentati dinnanzi ai Tribunali dicendo: "Non siamo spagnuoli e non vogliamo esserlo". Un Carmelitano ha gridato ai giudici: "Cristo è morto per difendere la verità; anche noi moriremo per difenderla".

Le autorità (e molti privati) dicono che l'opinione pubblica è talmen-

te eccitata contro il Clero separatista, tanto che temono dei disordini da parte della folla, qualora si usasse loro un trattamento diverso da quello che si usa con gli altri cittadini. Tutti sanno che la guerra avrebbe potuto essere finita da gran tempo se questa regione non avesse opposto una sì accanita resistenza per tanti mesi. Tutti fanno rilevare che i lutti famigliari ed i disastri economici che hanno accompagnato questa guerra sarebbero stati risparmiati se il Clero basco si fosse astenuto dal fare una politica tanto nociva alla causa nazionale. Purtroppo, i più fanatici sostenitori della guerra contro l'esercito nazionale del Gen. Franco sono stati i sacerdoti baschi.

"Noi non possiamo usare due pesi e due misure", mi disse l'uditore di guerra. La giustizia non può non essere inesorabile anche col Clero che ha mancato ai suoi doveri.

Deposizioni del pubblico

Vennero interrogate migliaia di persone in diverse parti della provincia, e si è raccolta una vasta documentazione tendente a comprovare la propaganda separatista e guerrafondaia del Clero basco. Nei giornali si pubblicano spesso degli articoli contro i farisei del cattolicismo basco-separatista, esponendo episodi in cui il clero non fa bella figura.

I soldati baschi presi dagli italiani hanno deposto di essere arruolati perché il parroco comandava, e di aver continuato a combattere perché il cappellano basco li incitava alla lotta.

Nelle rese parziali dei baschi, gli unici che non passarono alle file dei nazionali furono alcuni cappellani militari baschi e qualche ufficiale.

Due sacerdoti baschi fatti prigionieri si presentarono al comando chiedendo di venire uccisi per poter sigillare col sangue il loro desiderio di difendere la patria, piuttosto che vivere servilmente sotto il dominio dei nazionali.

E' ancora detenuto nelle carceri di S. Sebastiano un sacerdote che insiste a spiegare, con sottili argomentazioni, che un sacerdote può dire in chiesa: "Viva la Russia".

Il primo maggio, qualche sacerdote ha preso parte al corteo dei rossi. Un sacerdote, ancora detenuto, celebrava la Messa tutti i giorni con una pianeta dai colori baschi.

Diverse persone dicono di non aver ricevuto l'assoluzione dai confessori perché non promettevano di arruolarsi nel movimento basco. In una parrocchia il Clero pubblicò che la festa di S. Giacomo (protettore della Spagna) cessava di essere di precetto per la Biscaglia. Un sacerdote ha dichiarato in chiesa che la pratica del primo venerdì del mese era una devozione spagnuola, alla quale i baschi non dovevano assoggettarsi.

E, quel che è peggio, ci sono stati alcuni sacerdoti baschi che hanno denunciato i confratelli tradizionalisti, i quali hanno potuto a stento mettersi in salvo. Alcuni sacerdoti tradizionalisti hanno dovuto vivere nascosti e lasciare la parrocchia ai Baschi. E si giunse al punto che un sacerdote svelò ai rossi dove stava nascosto il tesoro della chiesa della Madonna di Begogna, trasportato in Francia dal separatisti e ricuperato grazie all'ardimento di un signore tradizionalista. Egual sorte toccò alle corone della Vergine di Begoña, che furono portate all'estero e salvate da un devoto bilbaino.

Questi sono alcuni episodi, indice di uno stato d'animo particolarmente eccitato, che ha potuto produrre un'esaltazione collettiva di questo ambiente.

Su certi metodi che si usano nei processi cogli ecclesiastici imputati di essere stati cappellani militari, di avere commesso degli abusi nell'amministrazione dei sacramenti, di trasgredire le prescrizioni della S. Sede, dell'Episcopato etc. sto occupandomi col Card. Gomá per evitare che simili casi siano sottoposti al giudizio del Tribunale Militare.

Attitudine delle autorità

La repressione iniziata dalle autorità nazionali, talora sommaria e non sempre oggettiva ed equilibrata, specialmente per qualche eccesso di zelo da parte degli agenti subordinati ha maggiormente indisposto gli animi. E' forse mancato a questi tribunali la calma necessaria per procedere in un momento tanto delicato: e con la preoccupazione di tacitare un movimento pericoloso per la integrità della Nazione, vanno creando uno stato di malessere ancora tacito e come dominato dalla paura del momento, ma tale da poter forse creare nuovi seri imbarazzi al Governo.

Questi baschi si sentono come infatuati per una causa che ritengono religiosa e patriottica ad un tempo: e sono capaci di tutto piuttosto che piegarsi dinnanzi al vincitore, specialmente se questo si presenta con un programma e con metodi d'intransigenza come si sta facendo.

Sembra, quindi, che le autorità, pur usando qualche particolare riguardo pel Clero sottoposto al giudizio del Tribunale, hanno mancato di tatto affrontando il basco anziché tentare di conciliare gli animi.

Sacerdoti esiliati

Un altro grave problema è quello dei sacerdoti esiliati, il cui numero ascende finora a 48. Quanti sono sospetti di separatismo vengono allontanati. L'autorità civile e militare designa il nome dei sacerdoti incriminati all'autorità ecclesiastica di Vitoria, la quale, finora, ha dato sempre seguito

alle richieste con una specie d'invito-circolare che il clero (e molti laici) hanno grandemente criticato (a buon diritto).

Molte volte si procede in queste misure dietro semplici deposizioni di persone che hanno qualche vendetta personale. Come ho accennato sopra mi sono interessato di questo problema con l'autorità locale, e qualche ordine d'esilio è stato già ritirato.

Ma siccome il clero si trova in questa regione, in una posizione privilegiata, non solo per il carattere buono della popolazione, ma anche per la questione finanziaria, nessuno vuol partire.

Il Vescovo di Malaga che ha grandissima necessità, ha supplicato che questi esiliati della Biscaglia si rechino colà: ma solo uno ha risposto alla domanda. Invece altri Vescovi delle Diocesi della Spagna Nazionale non vogliono questo clero, la cui presenza comprometterebbe il bene delle anime, essendo conosciuto da tutti quanto male hanno fatto in queste regioni, e come abbiano pregiudicato le sorti dell'esercito di Franco durante l'anno passato.

Mancanza dell'autorità ecclesiastica

Va aggiunto che la situazione si è aggravata per la mancanza di una autorità ecclesiastica che potesse vigilare sulla condotta del Clero, ne riprese gli abusi, orientasse i vacillanti e si occupasse, in questi delicati momenti, per diminuire le difficoltà create dalla situazione.

Il Vicario Generale comunicando l'ordine di lasciare la diocesi ad alcuni sacerdoti designati dall'autorità militare, senza richiedere le prove delle asserite denuncie, ha pregiudicato la sorte di alcuni, ed ha potuto far credere all'opinione pubblica che obbedisce servilmente a tutte le imposizioni delle autorità. (Qui va la parte sui sacerdoti esiliati).

Situazione presente del Clero

Il clero della diocesi di Vitoria si trova praticamente senza superiori. Ognuno agisce per conto proprio, e senza giungere agli eccessi del clero basco separatista, dimostra però in generale di non avere quella calma e moderazione che sole possono conciliare gli animi.

Sono stato, privatamente, in diverse chiese, all'ora della predica. Ho sentito quasi sempre soltanto discorsi inspirati da un nazionalismo scomposto, senza alcun cenno alla pace, al perdono, alla conciliazione degli spiriti.

Anche in funzioni pubbliche di penitenza e durante sacre funzioni di riparazione, alle quali sono stato invitato, gli oratori si sono scagliati in termini esaltati contro i separatisti baschi.

Non cesso di dire, in pubblico ed in privato, che la propaganda esagerata che si va facendo pregiudica enormemente gli interessi della chiesa ed il bene delle anime. Ma mi sembra che occorre *in situ* una autorità ordinaria, con piena giurisdizione, per dare al Clero delle direttive pubbliche ferme e sicure in questi momenti d'incertezza e di confusione: per difendere chi ingiustamente viene condannato, e per fare opera di conciliazione.

Perciò mi permetto di esprimere di nuovo il mio umile parere che venga nominato, al più presto possibile, un amministratore apostolico come ho esposto nel Rapporto nº. 11/37.

DOCUMENTO 5

Carta de Múgica a Pacelli

Renuncia definitivamente a la sede y diócesis de Vitoria.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 74-76v*, original autógrafa.

Frascati, 5 septiembre 1937.

A la Santa Sede con toda reverencia, respeto y amor, † Mateo, Obispo de Vitoria».

Eminentísimo y Redvmo. Sr. Cardenal Pacelli, Secretario de Estado de Su Santidad.

Eminencia Redvma.

No sería yo sincero si ocultara a Su Eminencia Revdma que su carta nº. 3456 de 31 de agosto último me ha producido grandísima confusión, vergüenza y pena; tanta pena que sólo podrá comprenderla el que haya pasado por trance como el mío; pena que, sinceramente creo compartirá conmigo, cuando se entere del asunto, la mayor parte de los católicos vascos. Todo ha venido por sus pasos. En virtud de una carta del Sr. General Cabanellas - carta cuyo contenido no se me comunica, por si yo quería responder a sus acusaciones-; la Santa Sede me indicó que saliera temporalmente de la diócesis, a pesar de haber hablado, escrito, actuado y contribuido en favor del movimiento militar más y antes que los demás obispos; más tarde, en Roma ya, el Sr. Pildain me comunicó que la santa sede no creía prudente que yo actuara de prelado asistente en su consa-

gración episcopal; y ahora Su Eminencia Reverendísima, después de consignar en su apreciada carta que yo 'por el momento no puedo volver a España' –¡al cabo de once meses de injusto destierro!–, me comunica que el santo Padre ha decidido nombrar provisionalmente un administrador apostólico para la diócesis de Vitoria, designando a tal fin a S. E. Mons. Francisco Javier Lauzurica y Torralba, auxiliar del Excmo. Sr. Arzobispo de Valencia, añadiendo en la carta que Su Santidad no ignora mi pena, ... al tener que dejar el gobierno de aquellos buenos fieles. Estos son los hechos: los consigno, los respeto y acato humildemente. No me produce demasiada sorpresa la designación de la persona - para la cual mis sinceros respetos -: se ha confirmado lo que a mi me consta que dijo hace varios meses en san Juan de Luz el Rev. Sr. Presidente Comendador del santo Sepulcro, D. Carlos Larea, íntimo confidente del Emmo. Sr. cardenal primado de España, es a saber: "que el candidato para Vitoria era el Sr. Lauzurica": por algo este señor iba diciendo cosas en Pamplona, para hacer méritos, como me escribió desde Vitoria también hace meses mi muy virtuoso hermano Zacarías, sacerdote.

Ya no falta más que el despojo de mi título de obispo de Vitoria para mi definitiva humillación y, si me permite la Santa Sede, a cuyas órdenes y obediencia rendida estoy siempre, quiera imponerme yo mismo esa humillación, para poner término a esta vida de zozobras e intranquilidad continuas, bebiendo de una vez todo el cáliz de amargura, mientras medito en aquellas palabras de San Agustín: "Quando tibi male est, in tribulationibus confitere peccata".

Dos veces he sido desterrado: la primera vez por la república española, recién implantada, porque con prudente-previo asesoramiento de los señores canónigos que formaban el Consejo de Vigilancia diocesana, dicté normas para elecciones, haciendo saber a mis diocesanos católicos que no podía favorecer con sus votos a los republicano-socialistas que en sus mítines, periódicos, manifiestos electorales, etc. combatían abierta y sistemáticamente a la Religión y a la Iglesia; pero entonces, el que era nuncio en España, Excmo. y Rvdmo. Sr. D. Federico Tedeschini, hoy dignísimo cardenal, me defendió tan empeñada y victoriosamente que logró del Gobierno de la república mi retorno a mi sede de Vitoria; para dicho Emmo. Sr. Cardenal mi eterna y encendida gratitud.

La segunda vez fui alejado de Vitoria por octubre del año pasado (de 1936), y ahora es la misma Iglesia la que me aparta del gobierno de mis fieles y de mi diócesis.

Con este motivo, Su Eminencia Reverendísima me recuerda las palabras que yo consigné en la carta de 22 de febrero de 1937: resolviera la Santa Sede lo que creyese más conveniente para la gloria de Dios y para la salvación de las almas de la diócesis de Vitoria. Nuevamente las sus-

cribo; mas, me ha de permitir Su Eminencia Revdma. le diga hoy que la forma en que se han desarrollado los hechos referentes a este grave asunto me ilumina suficientemente para comprender que debo tomar ya una resolución definitiva.

En consecuencia de todo ello:

1º: *Renuncio definitivamente* a la sede y diócesis de Vitoria.

2º. Renuncio a toda esperanza de regir otra diócesis, porque el General Cabanellas, a raíz de mi salida de Vitoria, hizo alarde haberme echado él, de allí y me desprestigió para fuera de Vitoria, y porque el presente nombramiento de administrador apostólico me deja ante la opinión pública más y más desprestigiado para diócesis en que no me conozcan, como me conocen en Vitoria.

3º. Por las mismas razones *renuncio* asimismo al cargo de Presidente de la Unión Misional del Clero en España que la S. Congregación de Propaganda Fide me confió, haciendo constar aquí con humilde satisfacción que el número de cinco mil –5.000– socios con que constaba la Unión Misional del Clero, se ha elevado a diez y seis mil –16.000– durante mi presidencia.

En fin, acatando con gran respeto y resignación cristiana la soberana disposición del Santo Padre que me priva del gobierno de mi amadísima diócesis de Vitoria y recibiéndola como dolorosa prueba que el señor me envía, ruego a Su Santidad acepte las renuncias arriba expresadas y me conceda su Bendición Apostólica que me traiga el perdón de las faltas cometidas en el ejercicio de mi ministerio episcopal y aliento para entregarme más y más en los años de vida que me restan al negocio de la salvación de mi alma y para darme total y exclusivamente a Nuestro Santísimo Salvador, Jesús, hoy, única esperanza, único consuelo mío.

Y como mi fortaleza, Emmo. y Rvdmo. Señor Cardenal, no es pétrea, ni de bronce, no le extrañará que, viéndome como me veo, a los 67 años de edad y a los 19 años de mi vida episcopal, consagrada al bien de las almas con la mente fija en mi programa de que por mi culpa, ningún diocesano se alejara de la Iglesia: vida episcopal, seguramente llena de deficiencias, de faltas, de pecados, para los cuales pido perdón a Dios y al Papa, pero de labor tan constante que ni siquiera utilicé una sola vez las vacaciones canónicas; no le extrañará, repito, que marche de Roma y de aquí; cuanto antes y marcho, en efecto, huyendo de la vista de tantísimas personas conocidas, cuya sola presencia me produciría rubor, desde el momento en que se haga público que he sido apartado del gobierno de la diócesis de Vitoria; marcho sin rumbo fijo, en condiciones económicas precarias y penosas, buscando caritativo hospedaje, donde nadie me conozca y donde pueda disfrutar de paz interior y exterior; marcho, en fin, acongojado y apenadísimo a donde pueda, y una vez hallado el lugar de

mi residencia, lo haré saber a Su Eminencia Revdma. para los efectos que proceda.

Si mi dolor ha dictado en esta carta alguna expresión incorrecta, espero que Su Eminencia Revdma. sabrá comprender la situación de este, hoy infortunado obispo, y sabrá también perdonarle las molestias que le ha producido.

Besa reverente la Sagrada Púrpura su ínfimo capellán y siervo

† Mateo, obispo de Vitoria.

Frascati, 5 de setiembre (*sic)* de 1937".

DOCUMENTO 6

Carta de Múgica a Pacelli

Defensa abiertamente su actuación pastoral.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 77-79v*, original autógrafa.

Frascati, 6 septiembre 1937.

Eminentísimo y Revmo. Sr. Cardenal Pacelli, Secretario de Estado de Su Santidad.

Por no mezclar el asunto de mi renuncia con otros, molesto en carta aparte a Su Eminencia Revdma. rogándole la lea con benevolencia, y si le parece, la archive con otros documentos.

Ante todo agradezco a Su Santidad y a Su Eminencia Revdma. las atenciones y delicadezas que han tenido con mi persona durante todos mis años de episcopado, tratándome con la benevolencia y bondad superiores a mis pobres merecimientos; pero, con todo respeto y amor filial, para tranquilidad de mi conciencia y cumplimiento de lo que considero un deber, quiero hacer breve recapitulación de algunas cosas principales que juzgo deben consignarse en un momento, como éste, como Su Eminencia supondrá, para mi de los más trascendentales de mi vida.

Salido de España (no ignora Vuestra Eminencia el modo y el porqué) he pasado todo el tiempo entre Roma y Frascati; y ante tanta desgracia, me consuelo con pensar que el señor me trajo al lado del Vicario de Jesucristo para hacer todo el bien posible en favor de mis ovejas, pues veía que no era todo caridad pastoral lo que se susurraba contra ellas, en donde ardía con fiebre la guerra. Siempre juzgué un deber defender a mis hijos, según me

dictaba la conciencia y los datos *ciertos* que de ellos poseía; y estoy muy contento y satisfecho ante Dios Nuestro señor de haber sido la voz de la protesta paternal, en más de dos ocasiones graves en que se dejaba a sacerdotes mío inocentes sin posible defensa; contento de haber alabado lo bueno de las dos partes de mi diócesis y de haber vituperado lo malo grave de entrambas; de no haber dejado de cursar reclamaciones y protestas que me parecían fundadas, aunque bien veía que este mi oficio de Padre de todos mis hijos me había de traer a la larga sinsabores amarguísimos en circunstancias de fuerza mayor; contento de haber recibido, tratado y amado siempre a mis diocesanos con igual acendrado amor.

Parecerá minucia y valdrían poco mis oraciones, pero, como a mi Padre, aseguro a Su Eminencia que, siempre sin cesar he rogado mucho por el triunfo del general Franco en España: dos rosarios enteros, mementos, etc.; pero, sin que esto obstase el que yo informara anta la Santa sede con entereza de Padre y Juez espiritual de mis hijos, de lo que juzgaba gravísimo mal para la causa de la Iglesia y de mi diócesis.

Salí siempre la paso de los que quisieron hacer creer otra cosa. *Véase* como un caso entre muchos, el que aparece en el adjunto Boletín Eclesiástico de Vitoria[1]. Comprendo muy bien lo que son las guerras, las pasiones excitadas entre sangre, la incomprensión mutua de razas diversas de lenguas y costumbres y los informes opuestos que pueden proceder de entrambas partes; pero Dio está sobre los hombres políticos en tiempos de guerras (y de paz) y Él nos juzgará a todos con justicia, verdad y amor: confío en que sobre todo, con amor.

Como obispo de un clero tan discutido hoy y algunas veces *cierta y públicamente calumniado*, quiero consignar por última vez y oficialmente ante la Santa Sede:

1º. *El clero vasco*, numerosísimo, siempre fue ejemplar con sus defectos y equivocaciones: ¡con qué celo y eficacia había fomentado toda piedad en el pueblo vasco!: es falso que hasta hoy se haya pervertido por centenares, aunque no sé lo que ocurrirá, si se le sigue tratando, como por lo visto parece, en plan premeditado hacerlo: cárceles, destierros, traslados, penas terribles para sacerdotes, todo lo decreta la autoridad militar, sin control de la autoridad eclesiástica y ésta ejecuta sus órdenes, con grande escándalo de los mismos sacerdotes que se creen inocentes y de los pueblos católicos que presencian tales cosa, sin que nadie proteste: véanse las adjuntas hojas modelos que se envían a sacerdotes: A[2] y B[3].

1. 15 de agosto de 1937, pp. 325-327, es la carta de Múgica al sacerdote Víctor Montserrat (pseudónimo de un sacerdote catalán), autor del libro *La Drame d'un peuple incompris*.

2. En esta carta el vicario general de Vitoria les decía a los sacerdotes trasladados forzosamente a otras diócesis por decisión militar: "Carísimo hermano en Cristo:

Seguro que ningún sacerdote estaba *afiliado* al partido nacionalista vasco, porque todos los prelados de Vitoria hemos prohibido eficazmente

---

No puede V. figurarse cuanto duele a mi corazón de sacerdote tener que dirigirme en estos momentos a V. para comunicarle una noticia, que por fuerza ha de serle muy dolorosa. Por eso, le ruego de antemano ofrezca a Dios Nuestro Señor el sacrificio que supone para V. y para los suyos. El Señor Auditor de Guerra del Ejército de ocupación me oficia desde Bilbao, con fecha ocho de los corrientes, la necesidad de que ordene el traslado de V. (así como el de otros sacerdotes cuya relación acompaña) a diócesis lejanas de estas provincias. Como mi deseo es llevar a efecto esta medida (que no depende de mi y que, por consiguiente, no tiene apelación mas que ante el mismo Auditor que en uso de sus facultades la ha tomado) lo más decorosa y suavemente posible para mis hermanos, no he querido solicitar del Eminentísimo Cardenal Primado las facultades especiales necesarias concedidas por la Santa Sede para estos casos; sino que he optado por invitar a V. a que se ofrezca como operario con destino a otras diócesis, la que se designe por ahora, a reserva de acudir después a las que liberen y estén desprovistas de clero, donde pueda trabajar con su acostumbrado celo en el santo ministerio de las almas, por el tiempo que determinen aquellas autoridades, que han decretado este alejamiento. Para ello se servirá V. pasar cuanto antes por esta Curia, donde se le darán las oportunas instrucciones y se le proveerá de las correspondientes letras comendaticias. No obstante, me es grato manifestarle que la caridad de su diócesis de origen no le ha de faltar (si V. lo necesita), mientras la caja del Dinero del Culto pueda sostener este gasto, completándole hasta la suma de mil quinientas pesetas anuales, la cantidad que percibe V. en concepto de nómina, incluidos los Haberes pasivos, en el cargo donde el Revdmo. Prelado de la diócesis, adonde vaya, le destine y que es condición indispensable para disfrutar de la pensión a que me refiero. Tocante a los estipendios de misas, si la Colecturía diocesana, hoy en extrema penuria, estuviese en condiciones de facilitárselos más adelante, se le dará aviso para que pueda pedirlos. Ya supondrá que, entretanto, su puesto de aquí habrá de quedar a disposición de la autoridad eclesiástica (entre otras razones para que no padezca el servicio de la diócesis), la cual sabrá atenderle con otro destino decoroso, cuando la voluntad de Dios le traiga nuevamente entre nosotros. Solo me resta, para terminar, animarle a que en esta ocasión, más que nunca, sepa llevar la cruz que el Señor ha querido poner sobre sus hombros y edificar a los fieles, cuyo cuidado Él le encomiende, con el buen olor de la santa vida y de sus eximias virtudes. Cuente con la fraternal devoción y las oraciones y servicio de su afmo. en Cristo».

3. En esta carta el mismo vicario decía: "Carísimo Hermano en Cristo: Me parece necesario añadir a mi carta anterior algunas observaciones en la intimidad sacerdotal, para que ellas guíen sus actos en la nueva vida que por voluntad de Dios va Vd. a emprender. Quiero creer que Vd. no ha sido políticamente separatista, sino sólo muy amante de los usos, costumbres y lengua de nuestro país. Si así es, no hay duda que ese su amor a la patria chica, no quita nada de aquel otro amor que todos debemos a nuestra Patria grande, España. Pues he aquí el primero y más importante consejo que me permito dar a Vd.; aunque mejor diría que únicamente se lo transmito, porque el consejo viene de más arriba, de plumas mucho más autorizadas que la mía. El Sr. Obispo de Palencia [Manuel González García] me pone esta condición:

tales alistamientos; más aun, el nacionalismo vasco no quería que se alistaran, como soldados de fila, en su partido.

Es verdad que la *inmensa mayoría del clero* votó el Estatuto vasco, pero fue porque la *inmensa mayoría* de los católicos de Vizcaya y de Guipúzcoa, y muchos de Álava, lo votaron, y porque el estatuto concedía facultades útiles y provechosas, y dado el sesgo que iba tomando España era beneficioso para el País Vasco. El estatuto además no era separatista; al contrario, suponía siempre y como base fundamental la unidad de la Patria española. Y el haber votado el estatuto, he ahí uno de los grandes pecados que jamás perdonará al pueblo vasco el elemento antiestatutista, hoy árbitro de la situación de los blancos: era su programa y lo van cumpliendo al pie de la letra.

«que en su piedad y laboriosidad ha de unirse una extremada prudencia en el hablar de la cuestión de separatismo, porque la más mínima palabra en este sentido pudiera molestar a estos buenos castellanos y dar lugar a serios disgustos para todos». En parecidos término se expresan otros Revmos. Prelados, los de Santiago, Lugo y Tuy, por ejemplo. Por eso, no negaré que la postura de Vd. a donde quiera que vaya, ha de ser sumamente delicada, pero no insostenible. Si Vd. se incorpora francamente al Movimiento Nacional y manifiesta Vd. su amor a España entonces se ganará Vd. la voluntad de las gentes sencillas y preparará Vd. el camino de su regreso a la diócesis [de Vitoria], que de otra manera me temo no lo consientan nunca las autoridades militares y civiles, únicas que entienden en este asunto de orden público. Aun quisiera añadir otra consideración de mucha fuerza: y es que, si la falta de prudencia provocase un conflicto y el Sr. Obispo de la diócesis donde ocurriese retirase a Vd. su licencia para permanecer en ella, con este precedente ¿quién querría a Vd. en la suya? Y, como a la propia no le sería dado volver, su situación se agravaría considerablemente; mejor diré, no tendría solución en l humano, como no fura la de ingresar en religión o irse a misiones. Ello traería, además, como natural consecuencia, el que me vería yo en la necesidad de retirarle el subsidio económico, por razones que no se ocultarán a la clara visión de Vd. Todo lo que antecede, como Vd. lo podrá comprender, sólo me lo dicta la caridad para con un hermano, a quien deseo evitar cuidadosamente un mal paso. Colóquese decididamente en el medio patriótico donde la obediencia le ponga, y no tema; quizás al principio tendrá que pasar algo, pero yo le aseguro que con ello y, sobre todo, con su piedad y celo sacerdotal acabará por granjerase la estima de todos. Una advertencia más y termino. Con esta medida, que la Autoridad Militar ha tomado, en el fondo tiene carácter ¿por qué ocultárselo? de un destierro, entiendo que, una vez en otra diócesis, no puede Vd. volver, ni para visitar a los suyos, si no es con la competente autorización de aquella, que deberá Vd. recabar en cada caso en la capital de la provincia donde resida. Con gusto me ofrecería yo a servir de oficioso intermediario, si algún caso grave le ocurriera; pero se hará Vd. cargo, hermano mío, de que los numerosos y complicados problemas que surgen, a más de las ocupaciones ordinarias del cargo, me impiden llegar a todo. De nuevo le reitera los mejores sentimientos de su amistad fraternal su affmo. en Cristo».

2º. Para quien quiera y deba formar juicio exacto e imparcial sobre lo pasado, es importantísimo lo que vamos a decir en este nº. 2. El partido nacionalista vasco existía y funcionaba *como partido legal*, no solo en la República última, sino en plena Monarquía, y como a ese partido estaban afiliados en su inmensa mayoría los *católicos* de Vizcaya y de Guipúzcoa, los sacerdotes, colocados en medio de ellos, si bien no podían hacer política de partido alguna, ¿podían enfrentarle con los nacionalistas vascos y combatir, solo por ser nacionalistas a sus feligreses que cumplían bien sus deberes religiosos?. He aquí otro pecado de grandísima parte del clero vasco: no haber sido instrumento dócil, antes del levantamiento militar de fines y tendencias, aunque quizá católicas, partidistas. Hoy, ante la lluvia de calumnias que contra ese clero se repiten a diario, en conversaciones, tertulias, folletos anónimos y en una prensa febril y apasionada, temo que ese clero quede abandonado y expuesto a su propio y triste riesgo sin voces que les defiendan, en todo lo defendible, ante la posteridad.

Según «muchos», ese clero es también responsable de la penosísima situación de mi diócesis querida; pero, esos «muchos», ¿quiénes son? ¿de qué política?. No serán tal vez los mismos que han estado estos últimos años hablando también dura e impíamente contra la política del Excmo. Sr. Nuncio de Su santidad y del Sumo Pontífice? ¿no serán los que ahora mismo hablan con gran irreverencia en la prensa nacional - Véase reciente número del semanario «Domingo» de San Sebastián - contra Vuestra Eminencia Reverendísima, y de rechazo, pero harto claramente contra el Papa?.

Mas, si hay «muchos» que afirman eso, hay muchos, muchísimos que *hoy no pueden hablar,* y que achacan las desgracias presentes de mi diócesis al modo no muy cristiano de llevar a Vasconia la guerra los que dicen combatir en nombre de Cristo.

En cuanto al asunto: *Seminario Conciliar de Vitoria*. El juramento del preclaro y virtuoso rector Dr. D. Eduardo Escárzaga, ante todo el claustro de profesores, negando que en aquel centro se hiciera política alguna de partido, y del que hice mención en mi primera relación a la Santa Sede, 21 octubre 1936, el informe del visitador apostólico Iltmo. Monseñor Jesús Mérida - que no sin prejuicio llegó a Vitoria - y todo lo demás que ya consigné en la citada relación ponen al Seminario Conciliar al abrigo de la campaña calumniosa que algunos políticos venían haciendo desde muy atrás contra dicho centro, llegando hoy a afirmaciones completamente falsas. Y si existían dificultades para la reapertura del seminario se debe en grande y principal parte a la ausencia forzada de los que eran egregio rector, cultísimo vice-rector y competentísimos profesores a quienes les consta positivamente que los militares están resuelto a poner el veto para su retorno.

Con respecto a mi asunto personal.

Soy hijo de obediencia, pero también quiero ser hijo de «verdad», sincera, paternal, como de sucesor de los apóstoles y más en asuntos tan serios para las queridísimas ovejas que Dios confió a mi corazón y cuidados de Padre.

Yo noté mucho cambio respecto de mi persona en el Eminentísimo Sr. Cardenal Gomá, desde que aseguró en público documento, sin contar para ello conmigo, que creía él interpretar bien mi mente particular en lo referente a los sacerdotes fusilados en Guipúzcoa; caso en el que opiné deber advertirle que en aquel asunto particular mi sentir era lo contrario; le indiqué que vendría bien se hiciese pública mi diversidad de criterio, ya que tan expresadamente y en público se sacaba mi nombre en punto tan grave y delicado para mis sacerdotes y diocesanos. Desde aquel intercambio de impresiones, advertí ya en su misma correspondencia cosas bien distintas de las que antes había notado: antes iba bien mi asunto, luego mal, y ... así ha resultado al fin.

Y ahora, antes de terminar, a causa de graves testimonios que han llegado a mi, y para evitar responsabilidades ante la Iglesia de Dios, por el temor que abrigo como Pastor todavía de aquella diócesis, y por la nube que presiento venir sobre ella, denuncio a la Santa Sede el peligro que se entrevé en la pérdida de fe, tal vez en masas no pequeñas de mis fieles - ¡ojalá que no sea verdad! - ante el escándalo que ellos creen ver en la prevalencia de una dura política religiosa, allí claramente no solo antinacionalista, sino aun antivasca en el curso que van tomando aun asuntos preferentemente espirituales de las provincias vascas.

Queda abierto a Su Eminencia Revdma. mi corazón, como de estar el mismo Jesucristo en persona en su lugar la hubiera hecho, y este humilde obispo de Vitoria que tan unido a su *pueblo* ha vivido; a ese *pueblo* que casi en su totalidad ha estado siempre con él; a ese *pueblo* que ha de recibir - según creo sinceramente - con desoladora pena la inmolación de su Pastor.

Besa su sagrada Púrpura reverentemente y se repite de Su Eminencia Reverendísima ínfimo capellán y siervo

† Mateo, Obispo de Vitoria.

Frascati 6 de setiembre de 1937".

DOCUMENTO 7

DESPACHO NÚM. 29/37 DE ANTONIUTTI A PACELLI[4]

Administrador apostólico de Vitoria.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 972, ff. 21-24*, minuta mecanografiada.
AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 88-89v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

Bilbao, 18 septiembre 1937.

Ho il piacere di confermare all'Eminenza Vostra Reverendissima che la nomina di Monsignor Javier Lauzurica ad Amministratore Apostolico della diocesi di Vitoria, è stata accolta con generale vivissima soddisfazione. Le autorità ed il clero hanno già dimostrato di apprezzare questa misura della Santa Sede che, nei presenti difficili momenti, ha donato un capo ecclesiastico effettivo a questa importante regione.

Secondo le istruzioni impartitemi dall'Eminenza Vostra Rev.ma nel cifrato nº. 7 dell'undici corr. ho redatto il decreto di nomina di Mons. Lauzurica ad Amministratore Apostolico della diocesi di Vitoria "ad nutum Sanctae Sedis". Sua Eccellenza ha preso possesso martedì 14 u.c., e subito dopo ha fatto visita al Capo dello Stato, Generalissimo Franco, che lo ha intrattenuto a colloquio per oltre mezz'ora, rallegrandosi della sua nomina ed assicurando di appoggiare la sua opera di ricostruzione religiosa della Biscaglia.

Per evitare che la stampa toccasse argomenti delicati, specialmente nei riguardi di Mons. Múgica, ho chiesto al Presidente del Comitato della propaganda e della censura di dare l'annunzio della nomina dell'Amministratore Apostolico senza permettere allusioni o commenti in merito. E così fu fatto.

Ho trattato con l'amministratore Apostolico e col Vicario Generale circa la sistemazione economica di Mons. Mugica. Poiché la diocesi di Vitoria è dotata di un cospicuo patrimonio, valutato a circa trenta milioni di pesetas, con un considerevole introito annuo, la sistemazione economica di Mons. Múgica è già assicurata. L'Amministratore Apostolico, dopo aver udito il Consiglio amministrativo diocesano sulle condizioni finanziarie della diocesi, dichiara che potrà essere assegnata a Mons.

4. Pacelli respondió el 30 de septiembre de 1937, con el despacho nº. 3865/37, en el que le dijo que el obispo Múgica se había comprometido a «troncare ogni sua corrispondenza coi sacerdoti baschi» (ASV, *Arch. Nunz. Madrid 972, f. 19*, original mecanografiado).

Múgica una somma non inferiore a mille pesetas al mese. Tale somma corrisponde ad oltre ventimila lire italiane all'anno, e sembra sufficiente pel decoroso sostentamento del Vescovo dimissionario. Noto che finora, ad eccezione dell'Amministratore Apostolico e del Vicario generale, nessuno è stato informato delle dimissioni di Mons. Múgica. Però tutti le prevedono. Mi sembra che il suo ritiro definitivo chiarirà sempre meglio la situazione, favorirà l'opera ricostruttiva dell'Amministratore Apostolico e gioverà al bene delle anime.

Mons. Lauzurica ha iniziato il suo ministero occupandosi di formare lo stato personale del clero, perché la curia ignora ove si trovi la maggior parte dei sacerdoti della diocesi di Vitoria. Molti sono all'estero senza permessi, altri rifugiato nelle diocesi vicine, alcuni detenuti. Diversi parroci e coadiutori sono stati trasferiti senza nomina canonica, etc.

Ma perché il lavoro dell'Amministratore Apostolico di Vitoria possa avere i risultati che si desiderano, sembra necessario avvisare Monsignor Múgica che rompa ogni relazione coi sacerdoti della diocesi, e specialmente con i fuorusciti residenti in Francia, nel Belgio e in Inghilterra. Purtroppo Mons. Múgica ha comunicato a qualche sacerdote fuoruscito dei documenti che compromettono seriamente la sua persona. Circola una lettera poligrfata, con firma di un certo Angel de Zumieta, pseudonimo di un sacerdote basco, nella quale si riferiscono passi di una comunicazione riservata del Cardinal Primate a Mons. Múgica, e della risposta di quest'ultimo allo stesso cardinale. L'impressione prodotta qui dalla pubblicazione di tali documenti è penosissima. Il clero si domanda come mai Mons. Múgica abbia potuto arrivare al punto di voler giustificare la sua mancata firma alla lettera collettiva dell'Episcopato Spagnuolo sulla presente rivoluzione, servendosi di sacerdoti fuorusciti che non onorano né la Chiesa né la patria.

Unisco la lettera con la quale Mons. Lauzurica accetta l'ufficio di Amministratore Apostolico della diocesi di Vitoria, ed il comunicato della stampa sulla sua nomina.

Carta de Lauzurica a Antoniutti

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 90-91*, original mecanografiada.

Vitoria, 18 setiembre 1937
Excmo. Sr. D. Ildebrando Antoniutti
Delegado Apostólico
Bilbao
Excmo. Señor: Con el respeto y la veneración debidos a la Santa Sede recibo el nombramiento de administrador apostólico de la diócesis de Vitoria.

Yo que tengo el deber de acatar los designios de Dios, acepto muy gustoso, al mismo tiempo que la decisión, la muestra de soberana confianza que el Santo Padre deposita en mi humilde persona.

Deseo de gran manera no defraudar las esperanzas de Su Santidad y como designación hecha por Dios, confío en sus abundantes gracias y luces.

Aprovecho esta ocasión para reiterar mi inquebrantable adhesión a la sagrada persona del Romano Pontífice, al par que postrado en tierra, suplico al Santo Padre una bendición especialísima, a fin de que el Señor me dé fuerzas en todo momento para llevar sobre mí el peso de esta diócesis que pasa por prueba tan dura.

Cúmpleme finalmente manifestar a V.E. que, siguiendo los deseos del Santo Padre, he tomado ya posesión de la diócesis.

Con este motivo me es muy grato ofrecerme a V.E. en mi nuevo cargo y reiterarme

affmo. S.S. y devotísimo capellán

† Javier, Administrador Apostólico de Vitoria.

DOCUMENTO 8

Despacho núm. 30/37 de Antoniutti a Pacelli[5]

Sobre Mons. Múgica, obispo de Vitoria.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 972, ff. 7-18*, copia mecanografiada.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 96-101v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

Bilbao, 26 septiembre 1937.

Mi è pervenuto il venerato nº. 3391/37 del 13 settembre p.p. col quale l'Eminenza Vostra Rev.ma mi trasmette due lettere di Monsignor Múgica, vescovo dimissionario di Vitoria, chiedendomi in pari tempo quei rilievi che credessi opportuni ed utili alla San Sede per rispondere in merito [3456/37 - 3500/37].

Ho preso conoscenza, con la dovuta attenzione, delle due menzionate lettere, che restituisco qui accluse, e alle quali posso rispondere in base

5. Paceli respondió con el despacho nº. 3935/37, del 17 de octubre de 1937, que está en el texto.

agli elementi che ho raccolti durante questi due mesi trascorsi nella regione basca.

Osservazioni sulla Iª lettera di Mons. Múgica

Nella lettera datat 5 settembre, Mons. Múgica dichiara di rinunciare definitivamente alla diocesi di Vitoria ed espone la sua critica situazione finanziaria.

A questo proposito non mi resta che riferirmi al mio Rapporto nº. 29/37 in cui scrivevo che il ritiro definitivo di Mons. Múgica dalla diocesi chiarirà sempre meglio la situazione, favorirà l'opera ricostruttiva dell'Amministratore Apostolico e gioverà al bene delle anime.

Quanto poi alla sistemazione economica di Mons. Múgica posso confermare che la diocesi è in grado di assegnare una conveniente pensione al vescovo dimissionario. L'Amministratore Apostolico mi assicura che essa non sarà inferiore a mille *pesetas* al mese.

Osservazioni sulla seconda lettera di Mons. Múgica

In merito alla seconda lettera di Mons. Múgica, in data del 6 settembre, premetto innanzi tutto i seguenti rilievi circa le affermazioni relative ad alcuni suoi documenti episcopali.

a) Mons. Múgica allude a due documenti inviati ai suoi fedeli baschi sulla situazione creata in seguito alla guerra civile.

Il primo di tali documenti è la lettera pastorale scritta dal vescovo di Pamplona e firmata anche dal vescovo di Vitoria ai fedeli della Navarra e della Biscaglia (1 settembre 1936); il secondo è una conferma di Mons. Múgica sulla autenticità di tale lettera.

El clero basco o non volle o non poté crede che il suo vescovo avesse i sentimenti esposti in tali lettere. Da qui la diffusione della voce che erano apocrifi. Diversi sacerdoti mi hanno detto che lo stesso fratello di Mons. Múgica, Don Celedonio, che si trovava in San Sebastiano, fece firmare da alcuni arcipreti e parroci separatisti della diocesi, una dichiarazione che la lettera del vescovo non era autentica. In tal modo ha potuto crearsi e diffondersi un equivoco assai grave.

b) Circa la recente lettera di Mons. Múgica Victor Monserrat (pseudonimo d'un sacerdote catalano) autore dell'opuscolo "Le dramme d'un peuple incompris", il Consolo d'Italia a San Sebastiano mi ha detto di averne vista copia tra le mano del Can. Onaindía, in Francia. Ma lo stesso Console mi ha assicurato che la copia diffusa dai sacerdoti baschi separatisti contiene un *post-scriptum* che distrugge tutto il valore del contenuto precedente.

Io non sono in grado di affermare se tale *post-scriptum* sia autentico o meno: ma il fatto che esso sia diffuso, come le voci tendenziose precedente, da sacerdoti baschi fuorusciti dei quali Mons. Múgica prende le difese, sembra far credere per lo meno che Mons. Múgica è stato assai mal servito da quelli che ritiene suoi fedeli e ch'egli dice essere stati "cierta y públicamente calumniados".

A proposito di questo "Dramme d'un peuple incompris" non è, forse, fuori posto riferire un periodo scritto dal "Boletín Eclesiástico" di Vitoria del 15 agosto u.s.: "... Porque el drama incomprendido por ellos (i baschi separatisti) e incomprensible para el mundo católico es que, quienes se tenían por piísimos hijos de la Iglesia, hayan comulgado y bebido sacrílegamente, en el cáliz de la guerra, la Fe, es decir, la sangre de Cristo revuelta con las heces y salivazos de los odios marxistas y comunistas contra Cristo y, el paso de cenizas calientes de millares de iglesias, sagrarios y copones".

c) Che Mons. Múgica sia in relazione poco opportuna coi sacerdoti baschi fuorusciti, è dimostrato dal fatto che recentemente in Francia un tale «Angel de Zumieta», pseudonimo di un sacerdote basco, ha diramato un foglio contro la lettera collettiva dell'Episcopato Spagnolo sulla presente guerra civile, riportando la dichiarazione con cui Mons. Múgica spiega perché non ha voluto firmare tale documento. Nello stesso foglio si riferisce un passo di una lettera riservata del Cardinale Primate a Mons. Múgica.

Tre punti della IIª lettera di Mons. Múgica

Circa i tre punti su cui mons. Múgica richiama particolarmente l'attenzione della santa Sede, avanzo le seguenti osservazioni.

I) Clero basco

a) Nessuno può negare le qualità del clero basco che è ben formato e d'una condotta morale generalmente esemplare. Ma non si può non constatare che gran parte di questi sacerdoti sono stati sedotti e traviati da una propaganda subdola e da un nazionalismo esagerato che li hanno portati fino al punto di allearsi con i comunisti. Diversi di questi sacerdoti, vedendo oggi le conseguenze fatali di questa perversa alleanza, mi hanno detto: "Iddio ha permesso per la Biscaglia la dura lezione della guerra e la tremenda prova della sconfitta perché abbiamo commesso il grave peccato di metterci a fianco del nemico giurato della Chiesa".

b) Mons. Múgica parla delle pene inflitte ai sacerdoti separatisti, e scrive: "... cárceles, destierros, traslados, penas terribles ... para sacerdotes, todo lo decreta la autoridad militar, sin control de la autoridad ecle-

siástica, y esta ejecuta sus órdenes, con grande escándalo de los mismos sacerdotes que se creen inocentes y de los pueblos católicos que presencian tales cosas sin que nadie proteste: véanse las adjuntas hojas modelos que se envían a sacerdotes; A B".

Ho denunciato fin dal mio arrivo in Biscaglia la condotta debole del vicario generale, lasciato qui da Mons. Múgica, nei riguardi della difesa del clero. Questo vicario era la persona di fiducia di Mons. Múgica, e non faceva alcun passo di qualche importanza senza consultare il vescovo.

Non corrisponde alla verità la frase "sin que nadie proteste". L'Em.mo Cardinal Gomá, pur avendo delle idee particolari sui sacerdoti baschi, non ha mancato di far presente alle autorità che dovevano tener conto del carattere sacro di questi ecclesiastici.

Io stesso, in diverse occasioni, ho espresso il più vivo rammarico per certe misure prese contro il clero. In data l5 agosto ho fatto pervenire al sindaco di questa città una protesta per un discorso da lui pronunciato contro il clero basco, ed ho ottenuto che non venisse pubblicato.

Forse non è inutile ricordare che nella mia qualità di rappresentante della Santa sede in Bilbao, ho ottenuto:

1) che i sacerdoti che stavano nelle carceri fossero rinchiusi nel Carmelo di questa città;

2) che 22 dei 60 e più sacerdoti destinati al confino restassero in diocesi, e che per altri fosse limitato il tempo del confine stesso;

3) che fosse evitata la campagna intrapresa sui giornali contro i sacerdoti baschi;

4) che venissero ritirate da una mostra anti-separatista moltissimi documenti relativi alla condotta politica di questo clero basco;

5) che quattro sentenze capitali contro i sacerdoti baschi fossero sospese e venissero riesaminate le cause;

6) ho visitato e confortato i sacerdoti prigionieri (ciò che il vicario generale di Mons. Múgica non ha mai fatto).

Infine devo aggiungere che mi sono lamentato più volte col vicario generale del suo contegno passivo e quasi servile dinnanzi ai militari, ed ho ottenuto che, senza consultare Mons. Múgica, inviasse alle autorità l'unita lettera, ben diversa nel tono da quelle segnalate dal vescovo dimissionario e che hanno avuto, purtroppo, il suo, almeno tacito, consenso (Alleg.).

Il nuovo Amministratore Apostolico ha iniziato la sua opera in favore dei sacerdoti detenuti, seguendo i passi da me iniziati, ed ha, fin dal primo giorno, affermato chiaramente che sarà rispettoso verso le Autorità "salva Ecclesiae et Cleri libertate".

c) Mons. Múgica "asegura que ningún sacerdote estaba afiliado al partido nacionalista vasco".

I documenti che si vanno ritrovando e le prove portate nei Tribunali contro questi sacerdoti, dimostrano che per lo meno una buona parte (circa 400) erano iscritti al partito nazionalista basco. Ciò ha potuto avvenire, negli ultimi tempi, perché tutti erano, più o meno, eccitati dalla lotta politica e militare.

II) *Nazionalismo basco*

a) Circa la questione dello Statuto basco laico, votato anche dai cattolici, con a capo Mons. Múgica, nel 1933, lo stesso Mons. Múgica scrive: "no era separatista: al contrario suponía siempre y como base fundamental la unidad de la Patria Española".

Ma Mons. Múgica non ricorda che il partito separatista basco, cominciò appunto ad organizzarsi sulle basi dello statuto nazionalista, e si concretizzò in una repubblica autonoma, almeno di nome, proprio al momento in cui le forze migliori della Spagna si sollevarono per reprimere il movimento bolscevico anticristiano tendente a distruggere la religione e la patria.

b) Mons. Múgica aggiunge che tale partito "funcionaba como legal, no solo en la república última sino en plena monarquía". Ma, come nota lo stesso Mons. Múgica, prima delle ultime vicende tale partito "suponía siempre y como base fundamental la unidad de la patria española".

Il giorno in cui detto partito si dichiarò contro la sua base fondamentale dell'unità della patria, assunse il carattere ribelle che provocò l'offensiva dei nazionali.

I dirigenti baschi cattolici e buona parte del clero dimostrarono un senso politico infantile ed una incoscienza inspiegabile alleandosi ai comunisti colla speranza che questi, a vittoria finale conseguita, avrebbero rispettato la cosiddetta repubblica cattolica di Euzkadi, quando sotto lo stesso governo di Aguirre furono massacrati quarantotto sacerdoti baschi, migliaia dei migliori cittadini cattolici del luogo, devastate e profanate molte chiese, limitatissima ogni manifestazione di culto, etc.

Se anche Mons. Múgica prende ora la difesa di questa causa, dimostra che non erano infondati i dubbi che si avevano sui suoi sentimenti e sulla sua attività politica.

c) Si deve convenire con Mons. Múgica che l'ambiente locale eccitatissimo per la condotta dei cattolici e del clero basco, ha esagerato nelle misure prese contro di loro.

L'autorità ecclesiastica superiore è intervenuta, interviene e continuerà ad intervenire perché i procedimenti contro il clero siano modificati.

Ma non si può dimenticare che il clero basco fuoruscito, assieme ai politici baschi profughi, continua ancor oggi a fare una campagna inde-

cente contra la Spagna nazionale, diffondendo notizie false e tendenziose boicottando il ritorno dei fanciulli baschi e giungendo perfino a criticare, con fogli volanti, la lettera collettiva dell'Episcopato spagnolo.

Sono questi sacerdoti, difesi da Mons. Mugica, che compromettono col loro modo di agire molti confratelli rimasti nel territorio nazionale.

III. *Seminario di Vitoria*

Per quanto riguarda il Seminario Conciliare di Vitoria, Mons. Múgica scrive che "si existen dificultades para la reapertura... se debe en grande y principal parte a la ausencia forzada de los que eran egregio rector, cultísimo vice-rector y competentísimos profesores a quienes les consta positivamente que los militares están resueltos a poner el veto para su retorno".

Devo dire che le cose si passano un pò diversamente.

Ha bastato che fosse nominato un Amministratore Apostolico con autorità ordinaria, perché due giorni dopo la sua presa di possesso venisse decisa la riapertura del seminario e venisse ceduto, alle autorità, per questo scopo, l'antico Real Seminario di Vergara, ove potranno essere raccolti più di duecento alunni.

Fino a quando Mons. Múgica continuava a riservarsi la trattazione di tutti gli affari del Seminario, e si ostinava a ritenere come rettore e vicerettore due sacerdoti fuorusciti, l'apertura del seminario si rendeva assai difficile.

Quanto, poi, allo stato dominante nel seminario, qui si dice comunemente che era una fucina di nazionalismo.

Denuncia di Mgr. Múgica

Alla fine Mons. Múgica "denuncia a la Santa Sede el peligro que se entrevé de pérdida de fe, tal vez en masas no pequeñas de (mis) fieles..."

E' innegabile che qualche centro e diversi paesi baschi hanno risentito profondamente le ultime vicende. E' purtroppo vero che le autorità, in molti luoghi, hanno proceduto in una maniera assai aspra contro la popolazione basca. I militari eccitati per le complicazioni sopravvenute in seguito alla politica separatista dei baschi, si sono vendicati, molte volte ingiustamente, contro inermi cittadini. Questo stato di cose ha creato senza dubbio una situazione assai delicata, che potrà essere migliorata solo coll'andar del tempo e con una politica di conciliazione e di pace.

Tuttavia non si deve perdere di vista un altro aspetto di questa situazione, creato dalla condotta del clero separatista. Il popolo semplice

e buono si domanda perché mai i sacerdoti lo animavano alla lotta e alla resistenza per conseguire i risultati che oggi si vedono.

I prigionieri baschi di Castro Urdiales mi hanno detto: "Una cosa non potremo dimenticare: che i nostri preti ci abbiano predicato la necessità della difesa armata per lottare in favore di una causa che non è quella dei buoni cattolici".

E' consolante però il constatare che, nonostante tutto, la vita religiosa si svolge, in generale, tra un crescente fervore. Le recenti solenni manifestazioni per la consacrazione della città e della provincia di Bilbao al S. Cuore, sono un indice che la fede si conserva e si alimenta.

Non va dimenticato che durante il governo separatista basco di Aguirre molte chiese furono chiuse; i sacerdoti non potevano andare con la talare; moltissimi furono detenuti e processati; nessuna manifestazione pubblica cattolica era permessa; il viatico veniva portato privatamente; i funerali religiosi potevano celebrarsi solo in chiesa, assente cadavere, etc. Se questo stato di cose avesse continuato, si avrebbe dovuto temere ciò che Mons. Múgica denuncia ora "la pérdida de fe en masas no pequeñas". Ma si hanno ragioni da sperare che questo pericolo sia, con l'aiuto di Dio, scongiurato.

Conclusione

Come conclusione di queste note, mi permetto di ripete che il ritiro di Mons. Múgica dalla diocesi di Vitoria faciliterà assai la ripresa della vita cattolica in Biscaglia, in una atmosfera si serenità e di accordo coi dirigenti della nuova Spagna.

Per rendere meno difficile al nuovo Amministratore Apostolico, converrebbe che il Vescovo dimissionario rompesse ogni rapporto coi sacerdoti baschi fuorusciti, perché sembra che questi vogliano fare di Mons. Múgica una vittima della loro causa; egli invece è solo vittima di sè stesso, per non aver compreso bene la tragica situazione della sua diocesi e per aver contribuiti, colla sua condotta incerta, ai gravi equivoci che hanno potuto traviare questo clero.

Documento adjunto al despacho nº. 30/37 [3935/37]

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 915, fasc. 324, ff. 102-102v.,* copia mecanografiada.

Lettera scritta al Comandante dell'Armata del Nord dal Vicario generale di Vitoria in seguito ad istruzioni del Delegato Apostolico circa il confino dei sacerdoti.

Obispado de Vitoria
Vitoria, 10 de septiembre de 1937.
Excmo. Sr. D.
General Fidel Dávila, Comandante de los Ejércitos del Norte.
Santander
Excmo. Sr.:

Anteayer recibí la quinta lista-relación de sacerdotes que deben ser trasladados fuera de las provincias Vascongadas y a diócesis no limítrofes con la nuestra.

Antes de avisar a los que en ella figuran, que se presenten en esta Vicaría, con el máximo respeto que su elevada Jerarquía se merece, con la sincera confianza que me ha inspirado siempre, pero también con toda la energía que me impone la tremenda responsabilidad de la estrechísima cuenta que he de dar a Dios Nuestro Señor, quiero manifestar a V.E. mi profunda pena y mi absoluto desacuerdo por la forma con que se está llevando un asunto tan delicado como este.

No, Excmo. Sr. Yo no puedo, no debo transigir por más tiempo con un procedimiento que dista mucho de ser canónico, no parece conforme con las normas de la justicia, está desbaratando la vida espiritual de toda una provincia, y por más de un título perjudica notablemente a la gran causa del Movimiento salvador de España.

Permítame explane brevemente cada uno de los puntos indicados.

I. Para que el destierro impuesto a los sacerdotes sea canónico no basta que se comunique a la legítima Autoridad Eclesiástica aquella disposición para que dicha Autoridad la ejecute. se precisa que esa Autoridad entienda en el caso, máxime tratándose de denuncias que afectan al desempeño de las funciones sagradas del sacerdote. ¿Cómo voy a ordenar a nadie salga de la diócesis que es (dígase lo que se quiera) una pena grave, sin que sepa una palabra de los cargos que pesan sobre el así sancionado y que determinado la referida pena; sin que se me oiga en defensa del culpable, cuando la tiene, es más constándome en ocasiones, por testimonio de personas no sospechosas en la materia, que el sacerdote desterrado jamás fue nacionalista?.

II. Tengo motivos fundados para sospechar que se hace demasiado caso de ciertas denuncias, en el fondo de las cuales quizás no exista más que un desahogo de cuestiones personales al amparo de las presentes circunstancias; que no se aquilatado que en ellas pueda haber de verdad; que no se abre una información amplia sobre algunos casos que la merecían, y sobre todo, que, cuando las denuncias no se prueban o se demuestran falsas no se castiga al delator.

Y todavía pudiera añadir que pena tan dura como esta de destierro se ha impuesto a ancianos, para quienes sólo el salir de casa y pueblo es ya

mortal. De los 66 sacerdotes, a quienes afecta la sanción mencionada, diez pasan de los sesenta años y cuatro de los setenta.

III. Pero, hay algo mucho más grave en esta cuestión. se está llevando tan inexorablemente el destierro de los sacerdotes de Vizcaya, que los pueblos se quedan sin nadie que les atienda espiritualmente, o cuando más algún viejo medio imposibilitado; con lo cual se ha dado ya el tristísimo caso de enfermos que mueren sin sacramentos, gentes que no pueden cumplir con el precepto de oír misa, obras parroquiales que caen por tierra sin nadie que las sostenga, etc.

Y no se diga que este mal es remediable con traer sacerdotes de otras diócesis, porque en territorios de lengua vasca muchas personas no podrían entenderles ni en la predicación ni en la confesión, con notabilísimo daño de sus almas.

IV. Finalmente, no creo gane nada con tales medidas de extremado rigor nuestra Causa Nacional. Ninguno tendrá nada que decir, cuando vea que se castiga a los verdaderos culpables; pero ¿quién podrá creer que lo son los sacerdotes a quienes se ordena salir en masa?. Y ¿a dónde podrán ellos ir, que no los reciban hostilmente, por muchos que ellos se armen de prudencia y de paciencia? ¿Qué fruto obtendrán en los ministerios? ¿No podrá temerse incluso por su propia vida? Además, se lo digo con toda sinceridad, es terriblemente desmoralizador en el pueblo cristiano, honrado y español, la adopción general de esta clase de medidas y resta simpatías al Movimiento.

Todo esto necesariamente ha de tener su repercusión en la opinión internacional, que ciertamente no juzgará actos de esta índole con benevolencia; sin omitir lo que es todavía más importante: el efecto pésimo que todo esto ha de producir en Su Santidad y que pondrá obstáculos, a mi pobre juicio, en las cordiales relaciones que deben existir entre aquella y España.

Por todo lo que antecede, Excmo. Sr., no puedo menos de pedir a V.E. - antes de que yo me vea obligado a recurrir a mis Superiores Jerárquicos - ordene el remedio de este mal con la urgencia que requiere.

La Autoridad Eclesiástica no se negará, ni se ha negado nunca, a colaborar con la Militar en todo cuanto se refiera a la pacificación de este desgraciado país, reprimiendo en sus sacerdotes toda actuación antiespañola.

Una vez más está dispuesto a dar toda clase de garantías de que hechos probados contra la unidad y la tranquilidad de la nación no quedarán impunes, como así lo hará saber desde el Boletín eclesiástico de la diócesis.

Pero la Autoridad Eclesiástica recaba que, si ella ha de disponer la salida de sacerdotes peligrosos de las Provincias Vascongadas, se le tras-

laden para conocimiento y juicio, los cargos concretos y graves, que hagan necesaria aquella medida, que no se adoptará mientras dichos cargos no resulten suficientemente probados. de lo contrario, desde ahora he de manifestarle que me inhibiré en este asunto, declinando privada y públicamente toda la responsabilidad sobre las Autoridades que unilateralmente lo llevan; ya que no pueda afirmarse con verdad que por ambas partes se procede de acuerdo con la una dispone y la otra solamente ejecuta.

Esperando que sabrá apreciar en su recto criterio toda la razón que me asiste, queda de V.E. afmo. ss. a. y Capellán en Cristo

El Vicario general de Vitoria.

DOCUMENTO 9

Despacho núm. 31/37 de Antiniutti a Pacelli

Sobre las actividades políticas del sacerdote Celedonio Múgica, hermano del obispo de Vitoria.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 896, fasc. 297, ff. 54-55,* original mecanografiada.

Bilbao, 1 octubre 1937.

È giunto in Spagna, dopo la metà di settembre, il Rev. Don Celedonio Múgica, fratello del Vescovo dimissionario di Vitoria, col quale si era ritirato a Roma, dopo l'occupazione della Biscaglia per parte dei Nazionali.

Don Celedonio Múgica, durante il governo basco, fece aperta campagna di separatismo, e giunse al punto di ingannare diversi parroci sull'autenticità di una lettera scritta dal fratello Vescovo in merito alla questione basca (Rapp. N. 30/37).

Contro Don Celedonio pesava da tempo, un mandato di cattura per propaganda separatista e per diffusione di false notizie durante la guerra.

Il suo ritorno in Spagna, subito dopo la nomina del nuovo Amministratore Apostolico di Vitoria, ha dato luogo a molti commenti ed a disparate supposizioni.

C'è chi dice che il Vescovo Mgr. Múgica lo abbia mandato qui per assumere informazioni o per creare difficoltà. Io non voglio credere a

queste voci. Ma è per lo meno strano che Mgr. Múgica non abbia capito la delicatezza della cosa sia nei suoi riguardi, sia per l'Amministratore Apostolico, e non abbia impedito questo ritorno.

Poco dopo l'arrivo di Don Celedonio a S. Sebastiano, il Governatore Militare di quella città presentò all'autorità ecclesiastica una lunga serie di accuse contra il detto sacerdote, facendo conoscere che non poteva essere lasciato libero.

Egli è stato, pertanto, consigliato ad uscire di nuovo dalla Spagna, perché se restasse qui dovrebbe essere sottoposto ad un processo, nel quale né egli né il suo Ecc.mo fratello farebbero bella figura.

Tanto ho creduto comunicare, por ogni bon fine, all'Eminenza Vostra Reverendissima. Intanto credo opportuno di aggiungere che Don Celedonio Múgica ha parlato senza reticenze con diverse persone sulle dimissioni di suo fratello. E la cosa è divenuta di dominio pubblico. Crederei pertanto che sia venuto il tempo di rendere ufficiale la notizia di tali dimissioni per tagliare corto con i pettegolezzi inevitabili in simili circostanze perché il nuovo superiore ecclesiastico possa con tutta libertà svolgere la missione affidatagli.

DOCUMENTO 10

Despacho núm. 52/37 de Antiniutti a Pacelli

Visita a Asturias y estado de la diócesis de Oviedo

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 969, ff. 480-485*, copia mecanografiada.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 916, fasc. 325, ff. 62-63v.,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 6 diciembre 1937.

L'ultima settimana di novembre sono stato nelle Asturie, recentemente conquistate dall'esercito nazionale, sostando in circa cinquanta villaggi e visitando particolarmente Oviedo, Gijón e Covadonga.

E' impossibile trovare espressioni adeguate per dar una idea della triste situazione di questa provincia. Dove la guerra ha infierito più aspramente, non restano che macerie. In molti luoghi i disastri conseguenti alle operazioni belliche, sono stati aggravati dalle distruzioni dell'esercito

rosso in fuga. Oviedo, più di ogni altra città, porta i segni della tragica lotta. Assediata per due mesi, all'inizio del movimento nazionale, soccorsa dal lato della Galizia e rimasta al termine di un lungo e strettissimo corridoio, premuta da 60.000 uomini, sotto il fuoco di duecento cannoni, questa città visse per un anno un quotidiano martirio. Di tutte le case della città sedici sono rimaste incolumi. La cattedrale e quasi tutte le chiese sono state gravemente danneggiate. Vari edifici di educazione, orfanotrofi, educandati sono distrutti, il Seminario inabitabile etc.

I combattimenti più aspri contro Oviedo ebbero luogo nel febbraio scorso, con la partecipazione di un reggimento di soldati cattolici baschi che lottavano coi comunisti. Sul campo caddero due cappellani baschi.

Covadonga, culla della Spagna cattolica, con la sua bella basilica ha potuto essere risparmiata, grazie alla fulminea avanzata dei Navarrini. Però tutto il tesoro del Santuario è stato asportato.

Gijon non ha sofferto militarmente, se si eccettua la distruzione di un quartiere ove si erano rifugiati i nazionali al principio del movimento. Invece quasi tutte le chiese di questa città. Sono state rase al suolo dalla furia distruggitrice dei rossi dopo averle spogliate dei tesori e profanate nel modo più sacrilego.

Nei villaggi che ho visitato quasi tutte le Chiese sono state bruciate: le poche che restano erano adibite ad usi profani. Non è stato ancora possibile fare un computo delle chiese bruciate o distrutte colla dinamite. Si calcola, però, che almeno l'ottanta per cento degli edifici sacri sono stati demoliti.

ROVINE MORALI

Alle ingentissime rovine materiali si devono aggiungere quelle morali. I rossi hanno commesso ogni sorte di nefandità. I sacerdoti della Diocesi che risultano, finora, massacrati sono 104, ai quali bisogna aggiungere 23 religiosi. Quelli che sopravvivono si erano rifugiati in altre Diocesi oppure rimasero nascosti in case private, sottoposti a privazioni e a pericoli inenarrabili. Si computano a diecimila gli onesti cittadini di destra fucilati o trucidati in questo ultimo anno nella provincia di Oviedo. Un solo assassino si dichiarò autore di 437 uccisioni.

La corruzione, specialmente nelle città, al dir dei testimoni sopravvissuti, era arrivata all'ultimo grado. Sono raccapriccianti gli episodi di vessazioni che si andavano commettendo.

In un ambiente tanto corrotto ci sono state anche delle defezioni: tristissime, fra tutte, quelle di due ecclesiastici, un sacerdote secolare ed uno Scolopio che si incorporarono al movimento bolscevico. Il secondo bruciò in pubblico la sottana e commise ogni sorta di reati. Caduto in

mano ai nazionali, prima di essere giustiziato per i delitti commessi, si convertì e chiese perdono a Dio e agli uomini.

FORTEZZA DEI BUONI CATTOLICI

A lato di queste tristissime cose, si deve registrare l'eroismo di un'altra parte della popolazione, che scrisse una pagina stupenda di grandezza morale e religiosa.

Migliaia di persone hanno continuato a praticare, nonostante i pericoli della morte cruenta che li minacciavano. In diverse case private si celebrò clandestinamente la Messa, mentre la santa comunione veniva portata ai fedeli, nelle loro abitazioni, da fanciulli e da ignominie che la nascondevano in piccoli astucci. Si calcola che a Gijon sono state distribuite centinaia di migliaia di comunioni. Solo in una famiglia sono state consacrate durante i quindici mesi del dominio rosso di Gijon, ben 43.500 particole.

In certi settori della provincia asturiana si sono avute delle conversioni, ed un consolidamento della vita cristiana in diverse famiglie.

SITUAZIONE DI OVIEDO

Ora la Asturie vanno assestandosi, ma l'atmosfera perdura satura di odii e di vendette. Circa 35.000 prigionieri si trovano ancora in questa regione. La repressione in qualche luogo è stata assai forte. Continuano le ricerche nelle montagne e nei boschi ove si sono rifugiati molti comunisti che non hanno potuto scappare a tempo. I tribunali funzionano giorno e notte. Quanti sono riconosciuti rei di omicidi vengono passati per le armi.

Una parte della popolazione ha accolto con giubilo la venuta dei Nazionali. Altri, specialmente i minatori, si mantengono appartati dal nuovo stato di cose. Si dice che oltre il 50 per cento di questa popolazione si mostra refrattaria al movimento nazionale. La sconfitta dei rossi è stata tremenda e ne sentono tutti le conseguenze. La propaganda fatta dai rossi ha lasciato strascichi profondi.

Per arginare a tanti mali ci vorrebbe un clero ben formato e numeroso. Invece, purtroppo, quello che si trova presentemente non sembra pari alla grande opera di ricostruzione morale e religiosa che si deve iniziare nelle Asturie.

Nel distretto di Covadonga si trovano oltre venti villaggi senza sacerdoti e con le chiese o distrutte o profanate: e in tanta desolazione di cose i canonici del Santuario si preoccupano di riprendere il coro, senza darsi conto dell'urgenza di riprendere il ministero pastorale in mezzo al popolo.

Disgraziatamente la Diocesi è priva del Vescovo, morto per un incidente automobilistico poco prima della liberazione della città di Oviedo. Il Vicario Capitolare non ha le qualità necessarie pel governo e pel lavoro costruttivo che ora si deve fare. Sto occupandomi per trovare un buon candidato per questa Diocesi, e riferirò in merito a V. E. Revma, non appena mi sara possibile.

SOCCORSI PER I SACERDOTI

Mi sono intrattenuto coi sacerdoti dei villaggi e con quelli delle città sulla loro situazione e sui loro bisogni. A Oviedo e a Gijon ho raccolto i sacerdoti del luogo rivolgendo loro due conferenze sui doveri del clero nell'ora presente, invitandoli specialmente ad avvicinarsi al popolo e ai poveri operai che furono tanto abbandonati e traviati in passato. Ho distribuito anche degli aiuti per i più urgenti bisogni, servendomi del danaro datomi dal Santo Padre.

Per l'assistenza dei fanciulli bisognosi della regione, che versano in condizioni pietosissime, ho distribuito la somma di centomila franchi datimi dal Sig. de Vergés, Presidente delle Conferenze di S. Vincenzo de Paoli di Parigi. In tal modo i sacerdoti potranno riprendere le scuole catechistiche, istruire i bambini e dar loro anche degli aiuti materiali.

Il Clero, le Autorità e il popolo hanno dimostrato la loro riconoscenza a Sua Santità per il paterno aiuto prestato in quest'ora difficile.

Mi piace, infine, segnalare che ho visitato a Gijon anche un ospedale di prigionieri rossi ed un istituto di figli di comunisti abbandonati. Ho portato a tutti, con un aiuto materiale, una parola di fede, di bontà e di pace. Il riscontro avuto è stato commovente.

DOCUMENTO 11

Despacho núm. 65/37 de Antiniutti a Pacelli

Sobre el nombramiento de un administrador apostólico para la diócesis de Lérida.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff. 31-32v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 25-28*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 16 diciembre 1937.

[Nota autógrafa de Tardini: *20-XII-33: Rispondere accusando ricev. ringraziando e dicendo che si soprasiederà secondo suggerimenti dati*].

Col venerato N. 4785/37 del 23 novembre u.s. l'Eminenza Vostra Reverendissima mi informava della necessità di nominare un Amministratore Apostolico per la Diocesi di Lérida, indicando per quest'ufficio il Rev. Fausto José Riu Cucurull, e chiedendomi di comunicare il pensiero dell'Em.mo Cardinal Gomá al riguardo.

Ho conferito in merito col detto Signor Cardinale, durante un suo recente viaggio a San Sebastian, e lo ho pregato di esprimermi il suo autorevole parere.

Quanto alla persona del Sac. Fausto José Rius Cucurull, il Card. Gomá scrive: "Fue alumno de Teología en el Seminario de Tarragona siendo yo Rector del mismo, hace unos 30 años. Era entonces de buenísima conducta, de aprovechado talento y de buen espíritu eclesiástico. Posteriormente, y por informaciones que tengo recibidas de persona que me merece entero crédito, el Sr. Rius ha desempeñado el cargo de cura párroco de Juneda, en su Diócesis, llevando bien las obras parroquiales, aunque tal vez se le considere algo indolente y apocado; defectos de carácter que se le habían notado durante la época de sus estudios en Tarragona".

Quanto alla designazione dello stesso sacerdote per l'ufficio di Amministratore Apostolico di Lérida, il Card. Gomá avanza le seguenti difficoltà:

a) el Sr. Rius está actualmente en Tarragona, al lado de su Sr. tío, Don Fausto Cucurull, canónigo de aquella Metropolitana; juzgo difícil, por lo mismo que pueda tener la libertad de movimiento que se requiere para ejercer una función oficial sin que incurra en el peligro que amenaza actualmente a todo sacerdote situado en la zona roja.

b) No parece que el Sr. Rius conozca mucho la Diócesis, dedicado como ha estado muchos años al servicio parroquial y a una parroquia que linda ya con la Diócesis de Tarragona: la Diócesis de Lérida es muy vasta, y está distribuida casi por mitad entre la provincia de su nombre y la de Huesca.

c) Sobreviven a la catástrofe los canónigos de la Catedral de Lérida D. Juan Mata, de unos sesenta años, antiguo alumno del Colegio Español de Roma, Vicario General que fue de la Diócesis de Solsona; D. Eloy Reñé, canónigo teólogo, también antiguo alumno de Roma, secretario de Cámara del anterior Obispo Dr. Irurita, actual de Barcelona, y D. Amadeo Colom, dignidad de chantre de la misma Catedral y actual secretario de Cámara. Los tres están dotados de buenas condiciones para el régimen de

la Diócesis.

La Santa Sede, en comunicado de fecha 18 octubre de 1936, me indicaba como posible Administrador Apostólico de la Diócesis de Lerida el actual Obispo de Huesca, como me había indicado a otros Sres. Obispos para otras Sedes vacantes por muerte y violenta de sus titulares. No se pensaba en aquellas fechas que cruentísima guerra se prolongara hasta hoy, antes se creía que la reconquista de las Diócesis devastadas sería rápida; por ello se indicó a los Obispos más inmediatos como Administradores Apostólicos. Desgraciadamente, ninguno de los nombrados ha podido ejercer su mandato.

Por todo ello, atendiendo que no es probable que pueda ejercer misión ninguna el Sr. Rius sin incurrir grave peligro en seguridad personal; que no me aparece muy conocedor de su Diócesis y que por otra parte no podría moverse fácilmente en ella, inmediata como está a las líneas de combate de Aragón, donde es inminente la lucha que tal vez decida de la guerra actual; que no es improbable que parte de la Diócesis de Lérida quede liberada dentro de pocas semanas por la parte occidental, que el Sr. Chantre de aquella Catedral y secretario de Cámara, Sr. Colom, reside en la actualidad en San Sebastián, pudiendo presentarse en la Diócesis de Lérida así que se reconquiste la parte inmediata a Huesca; es mi parecer que podría aplazarse por unas pocas semanas el nombramiento del Administrador Apostólico de Lérida, para luego hacer la designación en persona de los sobrevivientes que ofreciera mayor garantía de buen gobierno."

Mi sembra che le ragioni portate dall'Emmo. Cardinal Gomá per rinviare ad un'epoca più opportuna la nomina dell'Amministratore Apostolico di Lérida, sono appoggiate su elementi di fatto che meritano di essere presi nella debita considerazione.

Conosco il Revmo. Colom, Canonico di Lerida, rifugiato ora in San Sebastián, e mi pare un soggetto indicato per l'ufficio di Amministratore Apostolico, non appena sarà liberato il territorio della Diocesi di Lérida, sul quale si sta preparando ora una grande offensiva.

Sottomettendo queste informazioni alla considerazione dell'Eminenza Vostra Rev.ma, mi prostro...

DOCUMENTO 12

DESPACHO NÚM. 68/37 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Provisión de la archidiócesis de Valladolid con Antonio García, obispo de Tuy.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 913, fasc. 324, ff. 6-9,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 57-62*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 26 diciembre 1937.

La sede metropolitana di Valladolid è vacante da oltre sei mesi, per la morte dell'Arcivescovo Monsignor Remigio Gandásegui y Gorrochátegui.

L'Arcidiocesi di Valladolid è, per comune testimonianza dei Vescovi Spagnuoli, una delle meglio organizzate e più facili da amministrare. E' costituita da soltanto novantasei parrocchie, distribuite a breve distanza dalla città, che è uno dei centri più religiosi della Spagna Nazionale.

Forse in vista di queste considerazioni, diversi Prelati mi hanno suggerito di proporre alla Santa Sede il trasferimento a Valladolid dell'attuale Arcivescovo di Valenza, che conta 78 anni, o di quello di Burgos (74 anni, pieno d'acciacchi, colpito già tre volte da assalti apoplettici) o del Vescovo di Cordoba (74 anni, ammalato e quasi impotente) o del Vescovo di Tortosa (75 anni ed infermiccio).

Prevale, in queste indicazioni, il criterio ben diffuso in Spagna, che la promozione a qualche Arcivescovado dovrebbe essere più in proporzione della decananza dei candidati che delle qualità e meriti degli stessi nonché della capacità di governare una sede metropolitana.

Il Vicario Capitolare e diversi ecclesiastici di Valladolid mi hanno, invece, ripetutamente pregato di insistere presso la S. Sede perché sia dato a quella Arcidiocesi un Prelato che accoppi alle migliori qualità pastorali anche un buon vigore fisico, onde possa attendere personalmente al ministero e dare, così, una nuova orientazione alla diocesi che è stata governata, negli ultimi anni da Vescovi che poche volte si lasciavano vedere dal popolo.

CANDIDATI

Tra i Prelati che mi sono stati presentati per Valladolid, tre meritano di essere presi in considerazione per le qualità di cui appariscono forniti e per i suffragi degli altri Ordinari. Essi sono:

S.E.Mgr. Antonio García y García, Vescovo di Tuy.

S.E.Mgr. Enrico Pla y Deniel, Vescovo di Salamanca, e

S.E.Mgr. Leopoldo Eijo Garay, Vescovo di Madrid-Alcalá.

Per il Vescovo di Salamanca, ottimo, colto e zelantissimo Prelato, si fa notare che converrebbe riservarlo per qualche Diocesi della Catalogna, quando quel territorio, con l'aiuto di Dio, sarà liberato. Mgr. Pla y Deniel, infatti, è catalano di origine, ma di lealissima condotta verso il Governo Nazionale.

D'altra parte si trova già in una diocesi importante, forse più di Valladolid, dove la sua opera è molto necessaria in questi momenti, anche per le relazioni che l'autorità ecclesiastica deve avere con le autorità del Governo e con altre personalità, specialmente del campo culturale, che risiedono a Salamanca.

Il Vescovo di Madrid si trova in una situazione delicata, come gli altri Vescovi le cui diocesi sono totalmente o in parte occupate dai rossi. Il trasferimento di qualcuno di questi Prelati ad altra sede, mentre i loro fedeli stanno passando una prova tanto dolorosa sotto il dominio dei marxisti, potrebbe sembrare un abbandono del gregge nell'ora del bisogno. Qui farebbe poco buona impressione il passaggio di qualche Vescovo delle diocesi del territorio rosso ad una sede della Spagna Nazionale.

Ciò premesso, sembra che convenga fermarsi a considerare la candidatura del Vescovo di Tuy, sul quale sono in grado di poter offrire abbondanti elementi di giudizio.

MGR. ANTONIO GARCÍA Y GARCÍA

È uno dei Vescovi Spagnuoli più in vista. Ha avuto la sua formazione a Roma, nel Pont. Collegio Spagnuolo, e poi ha disimpegnato incarichi importanti nelle Diocesi di Málaga e di Murcia e successivamente in quelle di Ávila e di Madrid come Vicario Generale.

Regge la Diocesi di Tuy da sette anni, ed è stato per un anno anche Amministratore Apostolico di Santiago di Compostella.

Ha dato un vigoroso impulso alla sistemazione del Seminario diocesano e alla organizzazione della Azione Cattolica. Assai attivo nel ministero pastorale, non si è limitato soltanto alle visite e alla predicazione, ma ha anche edito una serie di apprezzate pubblicazioni di carattere religioso e sociale.

E' assai stimato ed apprezzato dall'ambiente cattolico, ed è in eccellenti relazioni con le autorità locali.

L'E.mo Cardinal Gomá scrive: "El Excmo. Don Antonio García, Obispo de Tuy, es hombre lleno de cualidades excepcionales, según referencias añejas que de él tengo; talento, don de gentes, vasta cultura, trabajador incansable en la administración y en el apostolado de la palabra y de la pluma; tales son sus cualidades más salientes. — Toda vez que hay que "renovar" el cuerpo de Reverendísimos Metropolitanos, ancianos y achacosos en su mayor parte, creo que podría indicársele ventajosamente para la Sede y Arzobispado de Valladolid.

L'Arcivescovo di Santiago, metropolitano di Tuy, riferisce: "Del Excmo D. Antonio García puedo decir que es muy competente en todos los ramos de las ciencias eclesiásticas y que es muy trabajador en su diócesis, desarrollando sus actividades y celo pastoral con mucha constancia y acierto."

Il Vescovo di Pamplona depone: "Don Antonio García, por su talento, por su actividad y por su rectitud es un obispo ejemplar. Tiene más don de gentes."

Il Vescovo di Salamanca aggiunge: "Tengo plena seguridad moral de que el Sr. Obispo de Tuy desempeñaría el cargo de arzobispo de Valladolid con absoluta competencia y brillantez."

CONCLUSIONE

Tutto ben considerato, e *salvo meliori judicio S. Sedis*, mi sembra che l'attuale Vescovo di Tuy, Mgr. Antonio García, per le eminenti qualità di cui appare fornito e per il prestigio di cui gode presso gli altri Vescovi, può essere promosso alla sede arcivescovile di Valladolid. Il lavoro da lui svolto nella diocesi che dirige da sette anni, dà affidamento per il successo della sua eventuale missione nella metropolitana di Valladolid.

Qualora la Santa Sede giudicasse di dar luogo a questa promozione, Mgr. Antonio García potrebbe continuare a reggere la Diocesi de Tuy in qualità di Amministratore Apostolico fino alla nomina del suo successore. Ho già in vista dei buoni candidati che possono essere presentati per Tuy.

In attesa di conoscere le venerate decisioni della Santa Sede su questo delicato affare, presento all'Eminenza Vostra Reverendissima i sensi del mio più profondo ossequio...

DOCUMENTO 11

Despacho núm. 69/37 de Antiniutti a Pacelli

Provisión de la diócesis de Oviedo con Manuel Arce Ochotorena, obispo de Zamora.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 921, fasc. 330, ff. 3-5*, mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 26 diciembre 1937.

Nel Rapporto N. 52/37 in data 6 dicembre u.s. ho riferito all'Eminenza Vostra Reverendissima sulla triste situazione della Diocesi di Oviedo, nelle Asturie, da poco liberata dai Nazionali.

Secondo i dati che possiedo, nell'anno della dominazione marxista di quella regione, sono state distrutte cinquecento chiese: 104 sacerdoti e 25 religiosi massacrati; circa diecimila dei migliori cittadini di destra fucilati. A questi danni si devono aggiungere quelli perpetrati nella precedente rivoluzione asturiana del 1934, aggravati dalla lotta studiata e sistematica contro ogni attività religiosa.

I disastri morali derivati da questo deplorevole stato di cose sono enormi: popolazioni intere avevano apostatato dalla fede, e la corruzione dei costumi si era diffusa con metodi diabolicamente preparati.

La povera diocesi di Oviedo si trova ora in uno stato di vera desolazione. *Exterminavit eam aper de silva!.*

Tante calamità sono state aggravate dalla perdita del Vescovo, Mgr. Antonino de Echeguren y Aldama, morto per un incidente automobilistico due mesi prima della liberazione della diocesi.

Urge, pertanto, provvedere ala nomina di un Vescovo che possa accingersi subito alla formidabile opera di ricostruzione morale e materiale della Diocesi di Oviedo.

Considerazioni

Si presenta, innanzi tutto, la questione se convenga nominare un Vescovo nuovo per Oviedo, oppure trasferirvi un Prelato che già abbia dato prova di saper organizzare e dirigere il governo di una diocesi.

Sembra che, in vista delle presenti specialissime condizioni delle Asturie, sia più prudente mettere a capo della diocesi di Oviedo un pastore che, per la pratica del governo e per l'esperienza del ministero già esercitato, dia affidamento di poter riuscire nell'ardua opera di organizzazione di questa Diocesi.

Il futuro Vescovo di Oviedo deve essere di uno spirito profondamente missionario, di provato zelo apostolico, attivo nel ministero pastorale, e di larghe vedute per dare alla diocesi una orientazione corrispondente alle esigenze dei tempi nel campo religioso e sociale.

Candidato

Le suddette qualità si riuniscono, secondo gli elementi che possiedo, in Monsignor Manuel Arce Ochotorena, Vescovo di Zamora dal 1929.

Prima di occupare questa sede, ha esercitato importanti uffici nella Diocesi di Pamplona di cui è originario. Fu professore nel Seminario, amministratore dei beni della diocesi, attivissimo organizzatore dell'Azione Cattolica, Vicario Generale e una volta, Vicario Capitolare, sede vacante.

E' uomo di solida dottrina. Ha frequentato i corsi di filosofia, teologia, diritto canonico e sacra scrittura alla Gregoriana. Ha edito alcune apprezzate pubblicazioni di carattere storico, giuridico e apologetico.

Ora conta 58 anni, ma li porta bene. Ha buona salute. E' un lavoratore instancabile. Nel governo della diocesi di Zamora ha dimostrato capacità non ordinaria di governo ed esemplare attività nella vita pastorale. Ha riorganizzato il Seminario ed ha dato un vigoroso impulso alle associazioni cattoliche.

Deposizioni favorevoli

L'attuale Arcivescovo di Santiago, antico Vescovo di Pamplona, del quale Mgr. Arce è stato Vicario Generale, scrive: "...del Excmo. Sr. Obispo de Zamora, Don Manuel Arce, tengo buenas referencias, tanto de su competencia, como de su actividad y celo pastoral. Entregado de lleno a sus ministerios episcopales, no tiene más preocupación que su Diócesis, en la que tubo de sortear graves escollos."

II Superiore dei Gesuiti depone: "El Sr. Obispo de Zamora es Prelado de profunda piedad, dotado de prudencia, ciencia, espíritu apostólico y firme acatamiento a la Santa Sede. Tiene gran experiencia en la gestión de los negocios. Es de mucho prestigio."

L'Emmo. Cardinal Gomá così si esprime: "Las referencias que tengo del Sr. Obispo de Zamora son inmejorables. Es hombre de fuerte talento y cultura. Ha hecho sus estudios de derecho y de teología en Roma. En Pamplona se conserva de él buenísimo recuerdo. Se le indicó varias veces para una Sede antes de que aceptara la que actualmente ocupa, y siempre resignó los ofrecimientos que autorizadamente se le hicieron. Es un abnegado y virtuoso Pastor."

Interpellato discretamente se fosse disposto ad accettare la sede di Oviedo, nella eventualità che la Santa Sede gliela proponesse, Monsignor Arce ha risposto che è pronto a fare qualunque sacrificio per aderire non solo alla volontà, ma ad un semplice desiderio della Santa Sede.

Il Cardinal Gomá mi comunica a questo proposito: "En visita personal, el Sr. Obispo de Zamora me dijo que estaría dispuesto a sacrificar los años que le quedarán de energía física para emplearlos en la reconstrucción de la Diócesis de Oviedo, a la que tiene especial afecto por haber pasado allí largas temporadas."

Conclusione

Per le ragioni sopra esposte, e per le ottime referenze che mi vengono date da quanti lo conoscono, l'attuale Vescovo di Zamora, Monsignor Manuel Arce Ochotorena, è un eccellente candidato per la vacante diocesi di Oviedo.

Questo Prelato pensa di recarsi a Roma, verso la fine dell'anno corrente o al principio del 38, per la visita "ad limina".

Se la Santa Sede giudica che la scelta per la nomina del Vescovo di Oviedo possa cadere sull'attuale Prelato di Zamora, mi permetto di domandare che avvenga al più presto, possibilmente durante la sua prossima visita a Roma, perché Oviedo ha urgente necessità di avere un capo spirituale. Il clero e molti fedeli di quella Diocesi, a voce e per iscritto, mi hanno chiesto insistentemente che implori alla Santa Sede di nominare, senza ulteriori ritardi, un Prelato che li diriga e li assista nelle presenti difficili circostanze.

Qualora Mgr. Arce venisse trasferito alla sede di Oviedo, potrebbe restare, *ad tempus*, Amministratore Apostolico di Zamora fino alla nomina del suo successore. Ho già in vista qualche buon Candidato per provvedere aula eventuale vacanza della Diocesi di Zamora.

In attesa di conoscere le venerate decisioni della S. Sede su questo delicato affare, presento all'Eminenza Vostra Reverendissima i sensi del mio più profondo ossequio,

DOCUMENTO 14

DESPACHO NÚM. 70/37 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Provisión de la diócesis de León.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 905, fasc. 311, ff. 99-103,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 26 diciembre 1937.

Ho fatto una discreta riservatissima inchiesta per avere delle informazioni circa alcuni distinti ecclesiastici, onde poter presentare alla Santa Sede una buona
terna di Candidati per la Diocesi di León, vacante da oltre un anno.

CANDIDATI

I seguenti candidati sembrano degni di essere presi nella migliore considerazione per le belle qualità di cui sono 3 forniti, per la prova che hanno dato nell'esercizio del sacro ministero e per la fama eccellente di cui sono circondati;

1) P. Carmelo Ballester Nieto, C.M., superiore delle Figlie della Carità della Spagna;

2) Can. Cipriano Fernández Hijoza, Penitenziere della Metropolitana di Valladolid;

3) Sac. Salvatore Napal Barace, parroco di Ochagavia, nella Diocesi di Pamplona.

Riferirò su ciascuno dei tre, offrendo gli opportuni elementi di giudizio.

I) P. CARMELO BALLESTER NIETO, C.M., dignissimus.

Ho avuto modo d'incontrarmi più volte col P. Ballester. Mi ha fatto l'impressione d'un ottimo religioso, pio, zelante, colto, attivo, di belle maniere, di buona salute e ancor nel vigore delle forze. Conta circa 55 anni.

Ha edito apprezzatissime pubblicazioni ascetiche. Meritano menzione due auree edizioni, in spagnuolo, dell'imitazione di Cristo e degli Evangeli, con ottimi commenti.

E' al corrente di molti affari della Chiesa Spagnuola, perché era consultato spesso dall'Emmo. Card. Tedeschini. Lo stesso Eminentissimo,

parlandomi a Roma dei possibili Candidati per le sedi vacanti della Spagna, mi ha fatto il nome del P. Ballester. La designazione dell'antico Nunzio di Spagna ha trovato piena conferma nelle informazioni che mi sono state date, da varie parti, sul detto religioso.

Il Cardinal Gomá mi scrive: "El P. Carmelo Ballester ha sido ya indicado alguna vez para ocupar alguna sede. Le creo muy digno de ser promovido al cargo y dignidad episcopal. Es buen amigo, con quien me trato con frecuencia. Ello me ha permitido conocer sus condiciones personales, entre las que sobresalen las siguientes: es varón de gran prudencia, que ha demostrado en su espinoso cargo de Director general de las Hijas de la Caridad; celoso de todo cuanto se refiere a la Iglesia, especialmente de la dignidad y prestigio sacerdotal; es muy culto en ciencias sagradas, particularmente en la de Sagrada Escritura, habiendo publicado varias ediciones del Nuevo Testamento, muy estimadas por el sentido tradicional de sus comentarlos y por la forma con que fomentan la piedad. En la diócesis de León, donde se conserva todavía gran caudal de fe y piedad cristianas, el P. Ballester será un abnegado y virtuoso Pastor."

Il Vescovo di Madrid così si esprime nei riguardi del detto Padre: "Ya otras veces se ha creído que iba a ser elevado al episcopado. Muy piadoso, excelente organizador, activísimo, gran divulgador de las SS. Escrituras, con muchas dotes de buen gobernante, y muy buenas prendas que le hacen simpático y amable. Bajo su gobierno cualquier diócesis ganaría mucho."

Il Vescovo di Pamplona, ove risiede quasi sempre il P. Ballester, così depone: "Lo conozco y trato hace años. Es sacerdote de profunda piedad, prudencia y celo de filial adhesión a la Santa Sede. Bien versado en ciencias eclesiásticas. Muy diestro en el manejo de los asuntos, como lo prueba la sabia dirección que viene dando hace ya unos quince años a las Hijas de la Caridad."

I Vescovi di Zamora, Santander e Vitoria mi hanno fatto i più ampi elogi del P. Ballester. Tutti lo designano come *dignissimus* per qualche sede vescovile.

Non ho il "curriculum vitae", completo di questo Candidato, perché nella Spagna non mi è stato possibile avere relazione coi suoi Superiori della Congregazione della Missione.

Qualora la candidatura del P. Ballester venisse accolta favorevolmente, la Segreteria di Stato potrà avere le altre informazioni necessarie direttamente dalla Casa Generalizia, o dalla Procura di Roma.

II) Revmo. D. CIPRIANO FERNÁNDEZ HIJOZA, Canonico Penitenziere della Metropolitana di Valladolid.

Il Vicario Capitolare di Valladolid mi ha fornito il seguente "curriculum vitae". - Don Cipriano Fernández Hijoza nació en Osorno, antiqua (*sic*) villa de la provincia y diócesis de Palencia, el año 1880. Sus Sres. Padres viven aun y en su compañía. Son muy buenos.

Es de buena índole, excelente trato, amena conversación y fines modales. Su porte y modo de vestir es modesto.

Hizo brillantemente sus estudios eclesiásticos en el Seminario Conciliar de Palencia, graduándose de Bachiller y Licenciado en Sagrada Teología en la Universidad Pontificia de Burgos.

Goza de muy buena salud y, que yo sepa, no padece ninguna enfermedad hereditaria.

Recibió las Sagradas órdenes en Palencia en el año 1904. No ha ingresado jamás en ninguna orden religiosa.

Fue ecónomo de Villamamiel (Palencia), y rigió más tarde la populosa parroquia de San Miguel en dicha Capital, de donde pasó, mediante oposición, a ser Canónigo Magistral de la S.I.C. de Osma, y en 1917 logró, mediante nueva oposición, la prebenda de oficio Penitenciaria en Valladolid.

De referencia puedo afirmar que desempeñó satisfactoriamente los cargos numerados antes de su venida a Valladolid; y de ciencia propia afirmo que trabaja muy asiduamente en su confesionario de la Catedral desde las primeras horas de la mañana y durante las horas canónicas, pues concurren a él muchos fieles: y aun le queda tiempo para explicar su cátedra diaria de Teología Moral en el Seminario, y para presidir quincenalmente las conferencias morales y litúrgicas del clero de esta capital.

Su fama y reputación son inmejorables. Es de íntegra vida sacerdotal, dotado de mucho celo y espíritu apostólico.

Tiene buena experiencia en la gestión de los negocios; lleva ya muchos años de consiliario de Hacienda del Seminario.

Madruga, acude muy solícito a su oficio, predica con unción, trabaja asiduamente en la Acción Católica. Le tengo por varón prudente y desconsejó, acompañándome en tal juicio la pública voz y fama; por todo lo cual es de esperar que sería un excelente Prelado, si Su Santidad se dignara nombrarle."

Il Card. Segura, che lo conobbe personalmente quando fu Ausiliare di Valladolid, così scrive: "D. Cipriano Fernández Hijosa es persona de gran consejo y mucha competencia y asiduo en el trabajo del sagrado ministerio, ha ejercido toda clase de cargos, siempre con elogio y ac-

tualmente es también Consiliario de la Hermandad de San Cosme y Damián."

L'Arcivescovo di Burgos, che è originario di Valladolid, depone: "... es hombre muy versado en ciencias eclesiásticas, buen teólogo y moralista, gran predicador espiritual, director de muchas asociaciones, consiliario de acción católica: de trato muy afable, sin pretensiones ni orgullo. Hoy es el que predica en Valladolid y de los de más prestigio entre el Clero."

Il Vescovo di Teruel aggiunge: "El Can. Hijoza, a juicio mío reúne todas las condiciones propias del caso. He oído hablar con elogio de él en distintas ocasiones", Anche l'Arcivescovo di Granada lo designa come eccellente candidato per l'episcopato.

III) SAC. SALVADOR NAPAL BARACE, parroco di Ochagavía.

Il Vescovo di Pamplona mi ha fornito il seguente curriculum vitae: "Salvator Napal Barace, ex nomine quo gaudet et ex documentis quae in hoc Archivio servantur, dignus videtur qui ad episcopale munus proponatur.

Eminent de eo haec laudatoria verba mei predecessoris: "Es muy bueno y muy competente".

Natus est Ochagavía (Provincia Navarra) dioeceseos Pampilonensis, die 13 decembris anni 1894, ex legitimis natalibus, parentibusque piis et honestis, ruri et arti sutoriae addictis, in re oeconomica sibi bene consulentibus.

Bona indole sortitus, gaudet bona valetudine, nec ullo haereditario morbo est affectus.

Gymnasium perfecit, totamque philosophiam et theologiam in Seminario Pontificio Comillensi, splendido quidem successu ("meritissimus" continuo renunciatus, doctorque declaratus in philosophia et theologia.

Presbyter ordinatus est temporibus anni 1918: numquam in ullam familiam religiosam est ingressus. Munere parochiali functus est in oppido Vidangoz per quinque annos: per alios sex ut oeconomus paroeciam natalem Ochagavia rexit, quam ut parochus usque nunc, magnoque profectu animarum gubernat.

Est integer vitae, pietate insignis, spectatis et gravibus moribus praefulgens, sanissima doctrina ornatus: quibus laudatus publica opinio annuit.

Est praeditus prudentia in agendo et zelo apostolico in animarum salutem. Arctissima unione cum sancta Sede devictus: semper superioribus debitam reverentiam et oboedientiam praestitit.

Bona ditatus capacitate quoad temporalem bonorum administrationem:

non est lucri cupidus, sed ut Bonus pastor, cum pauperibus generosus, et decorem domus Domini curans. Idoneus videtur ad regendam aliquam Diocesim."

L'Arcivescovo di Santiago, che fu prima Vescovo di Pamplona e conosce bene il clero di quella Diocesi, scrive:

"D. Salvador Napal Barace fue siempre sumamente dócil a sus superiores, cuya instrucciones ejecutaba con ardiente celo. Vida eclesiástica aureolada de ejemplaridad, muy competente en ciencias eclesiásticas, escritor de libritos de divulgación ascética. Tengo el convincimiento de que sería un excelente Obispo en cualquier Diócesis."

Il Superiore dei Gesuiti di Pamplona, che fu già professore del Nepal a Comillas, scrive: "es un sacerdote de excelente espíritu, de buena formación y trabajador. Se ha ganado el afecto de profesores y estudiantes del Seminario".

Conclusione

Tutti e tre i Candidati proposti sono degni di essere presi in buona considerazione per le eccellenti qualità personali di cui appariscono forniti e per la capacità e lo zelo che hanno dimostrato e che dimostrano negli uffici che ricoprono.

Fra i tre, quello che maggiormente spicca è il Revmo Padre Carmelo Ballester Nieto.

Mi sembra che la scelta pel Vescovado di León potrebbe cadere su di lui. Se però, per ragioni che io non conosco, non potesse essere nominato Vescovo, la scelta potrà cadere anche sul secondo o, in esclusione di questo, sul terzo candidato della terna.

Data la lunga vacanza della Diocesi di León, e considerando le grandi necessità del momento, mi permetto di far notare che il bene della anime ne avvantaggerebbe assai se si provvedesse presto alla nomina del Vescovo della detta Diocesi.

In attesa delle venerate decisioni della S. Sede su questo importante affare, presento all'Eminenza Vostra Revma i sensi del mio più profondo ossequio, mentre prostrato al bacio della S. Porpora ho i'onore di confermarmi

DOCUMENTO 15

DESPACHO NÚM. 161/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Provisión de las diócesis de León y Valladolid.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 913, fasc. 324, f. 20*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.
ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 175-176*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 3 febrero 1938.

Facendo seguito al Cifrato N. 17 del 26 gennaio p.p., ho l'onore di confermare all'Eminenza Vostra Reverendissima che l'Eccmo. Monsignor Antonio García, Vescovo di Tuy, accetta di essere trasferito alla sede arcivescovile di Valladolid.

Parimente il Revmo. P. Carmelo Ballester y Nieto, della Congregazione della Missione, accetta il Vescovado di León, subordinando però la sua accettazione alla volontà dei suoi superiori religiosi.

Qualora non si presentassero degli impedimenti contro i due menzionati Candidati, sarei del sommesso parere che non venga ritardata troppo la pubblicazione della loro nomina, necessitando le due Diocesi di Valladolid e di León di avere un pastore nelle presenti difficili circostanze.

Se Monsignor García verrà trasferito a Valladolid, mi sembra che converrà pensare alla sua successione a Tuy perché, date le grandi distanze che separano le due sedi, non gli sarebbe facile amministrare contemporaneamente le due Diocesi. Gradirei in proposito un cenno dell'Eminenza Vostra Revma, per la eventuale terna di candidati da presentarsi alla Santa Sede.

Conforme alle istruzioni datemi col Cifrato N. 7 del 21 gennaio, sto occupandomi per fornire alla Santa Sede i necessari elementi circa i candidati da proporsi per la Diocesi di Cádiz, vacante da oltre un anno e mezzo.

DOCUMENTO 16

DESPACHO NÚM. 28/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Comunica las quejas del Gobierno Nacional de Salamanca porque la Santa Sede ha hecho públicos algunos nombramientos episcopales para diócesis vacantes sin haber advertido previamente a dicho Gobierno.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934-I*, impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 7-11.

San Sebastián, 15 febrero 1938.

Dopo il trasferimento di Mons. Arce Ochotorena dalla diocesi di Zamora a quella di Oviedo (27 gennaio p.p.), il Capo gabinetto del Generalissimo Franco mi fece sapere che Sua Eccellenza era rimasto sorpreso per tale provvista fatta dalla S. Sede, senza avere in alcun modo trattato in merito col Governo della Spagna Nazionale.

Quando, il 9 corrente, venne comunicata la notizia della promozione di Mons. Antonio García dal vescovado di Tuy all'arcivescovado di Valladolid, il nuovo Ministro degli Esteri, Gen. Co. Jordana, mi comunicò verbalmente che, pur non avendo nulla da obiettare contro la persona del nuovo Arcivescovo, credeva di dover presentare una protesta per tale nomina fatta senza intendersi col Governo.

La nomina successiva (12 corrente) del Revmo P. Ballester y Nieto a Vescovo di León, ha provocato una grande eccitazione nell'ambiente governativo. Il Ministro degli Esteri se ne è fatto eco con me, dicendomi che fino a quando si trattava di semplici trasferimenti di Prelati da una diocesi all'altra, il Governo, pur non essendo soddisfatto che ciò avvenisse senza sua previa conoscenza, tuttavia poteva rendersi conto dell'attitudine della S. Sede. Ma l'elevazione di un semplice sacerdote all'episcopato, senza darne alcun preavviso al Governo, veniva a creare un precedente contro il quale il Governo credeva di dover formulare le sue proteste. «Mi rendo conto, disse il Ministro, che il Concordato è sospeso; ma, data l'orientazione della nuova Spagna, e tenendo presente che se ancora vi sono delle chiese e dei Vescovi lo si deve ai Nazionaii, ci sembra che la S. Sede dovrebbe consultarci quando si tratta di scegliere i Capi delle nostre diocesi».

In tutte queste occasioni ho risposto che non potevo in nessun modo accettare le proteste che mi venivano fatte, perché anche nell'ipotesi che il Concordato tra la S. Sede e la Spagna sia soltanto sospeso, ciò implica la sospensione di tutti i privilegi di cui godeva lo Stato Spagnuolo prima della Repubblica, compreso quello dell'intervento nella nomina dei Vescovi. Essere, inoltre, inammissibile presentemente l'intervento dello Stato nella nomina dei Vescovi, essendo ancora in vigore una legislazione che non riconosce la personalità giuridica dei Vescovi; non doversi, poi, dimenticare che il Governo non ha pensato ancora a soddisfare al suo dovere di provvedere ai bisogni dei Vescovati e alla decorosa sostentazione dei Prelati, molti dei quali si trovano in condizioni assai disagiate. Soggiunsi, infine che lo Stato nulla ha da temere per queste nomine fatte senza il suo intervento, perché la S. Sede pone alla testa delle diocesi ecclesiastici eminenti per qualità pastorali e di sicuri e provati sentimenti nazionali.

Il Ministro mi ha risposto che avrebbe riferito ogni cosa in consiglio, ed aggiunse che finora lo Stato non ha potuto versare le dovute contribuzioni al Clero, in causa della crisi derivata dalla guerra.

Siccome sono in corso le pratiche per la nomina del Vescovo di Cádiz, e poiché si dovrà pure pensare alla diocesi di Zamora e a quella di Tuy vacanti per trasferimento dei titolari, forse è il caso di vedere se convenga approfittare di questa occasione por ottenere dal Governo il riconoscimento giuridico dei Vescovi e la restituzione agli stessi dei privilegi e dei diritti di cui godevano prima della Repubblica, concedendo allo Stato qualche soddisfazione circa la comunicazione della nomina degli Ordinari diocesani.

Questo Ministro degli Esteri vorrebbe poter intavolare senz'altro delle conversazioni per un *modus vivendi* allo scopo di regolare di comune accordo le modalità relative alla nomina dei Vescovi e alla riforma della legislazione laica che ora è allo studio.

Date le buone disposizioni di questi governanti, tenendo conto delle esplicite e reiterate dichiarazioni in senso cattolico fatte nei loro proclami e inserite nei programmi statali, e avuto riguardo ai possibili vantaggi che si potranno assicurare alla Chiesa profittando delle favorevoli occasioni che si presentano, sarei dei sommesso parere che, senza cedere nulla in ciò che concerne la libertà della scelta e della nomina dei candidati all'episcopato, convenga tuttavia andare incontro in qualche modo ai desideri di questo Governo, il quale si mostra particolarmente suscettibile nelle questioni di carattere ecclesiastico.

Sottomettendo questa proposta all'illuminato giudizio dell'Eminenza Vostra Revma, e attendendo quelle istruzioni che Ella volesse impartirmi in merito, mi prostro ecc.

DOCUMENTO 17

APUNTE NÚM. 721/38 DE PACELLI AL MARQUÉS DE AYCINENA

Responde al Encargado de Negocios del Gobierno Nacional de Salamanca en respuesta a su protesta verbal con motivo del nombramiento del obispo de León, Carmelo Ballester.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 10-11*, minuta con correcciones autógrafas de Pacelli, e impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 10-11. El apunte fue enviado con papel blanco, sin membrete oficial de la Secretaría de Estado y sin número de protocolo.

Vaticano, 22 febrero 1938.

La comunicazione fatta verbalmente al Cardinale Segretario di Stato il giorno 13 corrente da Sua Eccellenza il Signor Marchese di Aycinena, Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca, a nome di Sua Eccellenza il Generalissimo Franco, è stata senza indugio portata a conoscenza del Santo Padre, il quale non ha potuto non rimanerne dolorosamente sorpreso, già solo per i. termini nei quali era espressa, poco corrispondenti in verità ai sentimenti di devozione filiale verso la Santa Sede, professati dal sullodato Generalissimo.

Ma inoltre, anche per ciò che riguarda il contenuto, la protesta avanzata in occasione della recente nomina del Vescovo di León manca di ogni fondamento giuridico. Come tale, infatti, non possono ritenersi:

1º né il Concordato del 1851, il quale, secondo i principi enunciati dalla s. m. di Benedetto XV nella prima parte dell'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921, deve considerarsi come decaduto. Ad ogni modo, i privilegi in esso accordati o confermati circa le nomine vescovili spettavano ai Re Cattolici di Spagna, come risulta dai termini stessi della concessione;

2° né le relazioni ufficiali esistenti fra la Santa Sede e il Governo Nazionale di Salamanca, giacché esse non importano por sé alcuna prerogativa circa le nomine anzidette. Basterebbe citare, tra gli altri Stati, il Brasile, il Cile, il Belgio, l'Irlanda, i quali, sebbene abbiano colla Santa Sede rapporti diplomatici perfetti, non intervengono in nessun modo nelle provviste della diocesi, né ricevono al riguardo alcuna comunicazione

né previa né posteriore. Soltanto in base a Concordati o ad altre speciali Convenzioni la Santa Sede suole attualmente concedere che, prima della pubblicazione di una nomina vescovile, il rispettivo Governo sia interrogato per conoscere se abbia obbiezioni di ordine politico contro il candidato. Ora nessun simile accordo esiste tuttora fra la Santa Sede e il Governo Nazionale anzidetto. Malgrado ciò, la Segreteria di Stato non omise, in occasione delle recenti provviste di Sedi vescovili, di darne per cortesia comunicazione al prelodato Signor Incaricato d'Affari il giorno precedente alla loro pubblicazione nell*'Osservatore Romano.*

La Santa Sede, tuttavia, desiderosa di mostrare il suo spirito di condiscendenza e di benevolenza, non sarebbe aliena dall'addivenire ad un accordo almeno provvisorio in questa materia, ma si trova nella necessità di dichiarare che Essa non può accettare la anzidetta protesta, non ritenendola giustificata né quanto alla sostanza né quanto alla forma.

DOCUMENTO 18

Despacho núm. 249/38 de Antiniutti a Pacelli

Propuesta de nombrar Administrador apostólico de Lérida a S*alvador Rial.*

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff. 37-37v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 36-37*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 27 febrero 1938.

In risposta al venerato Dispaccio N. 490/38 dell'otto febbraio u.s., circa la situazione della Diocesi di Lerida, ho l'onore di significare all'Eminenza Vostra Reverendissima che trovo perfettamente giusti i motivi che consiglianmi a procedere, senza altri differimenti, alla nomina di un amministratore apostolico per detta Diocesi.

L'offensiva militare dei Nazionali, che sembrava diretta, in un primo tempo, verso il territorio di Lerida, come accennavo nel Rapporto N. 65/37 del 16 dicembre p.p., ha avuto uno svolgimento diverso e non si può prevedere quando sarà portata in questo campo. E' bene, pertanto, che nomini un Amministratore Apostolico per la menzionata Diocesi: anche

se, per la tristissima situazione della Catalogna, non gli sia possibile comunicare liberamente con i sacerdoti ed i fedeli del luogo.

Quanto, poi, al Revmo Monsignor Dott. Rial, indicato per tale ufficio, sono lieto di riferire che ho avuto a suo riguardo ottime informazioni. Anche il Card. Gomá, al quale ho comunicato riservatamente la cosa, mi ha assicurato che è un sacerdote degnissimo, pio, zelante, prudente e colto.

Nell'inviare queste informazioni mi prostro al bacio della S. Porpora...

DOCUMENTO 19

Despacho núm. 737/38 de Pacelli a Antoniutti

Responde al despacho nº. 218/38 sobre las protestas del Gobierno por los nombramientos de obispos hechos por la Santa Sede sin acuerdo previo con el Gobierno.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 21-22*, minuta; *ff. 23-24,* otra minuta corregida por Pacelli (indicadas en cursivas las correcciones y añadidos del cardenal).

Vaticano, 28 febrero 1938.

Mi è regolarmente pervenuto il pregiato Rapporto Nº. 218/37 del 15 corrente mese, col quale l'Eccellenza Vostra Rev.ma riferiva circa le proteste elevate da codesto Governo per avere la Santa Sede provveduto ai noti trasferimenti di Vescovi da un Sede all'altra [nonché, *tachado*] *e soprattutto* per la promozione di un semplice sacerdote alla Sede Vescovile di león, senza previa intensa col Governo medesimo.

Analogo passo è stato fatto [presso questa Segreteria di Stato, *tachado*] il 13 corrente mese da S.E. il Signor Marchese de Aycinena, Incaricato d'Affari del Governo nazionale di Salamanca, il quale *a norme del Generalissimo Franco formulò* [ha presentato qui, *tachado*] verbalmente *una* [tale, *tachado*] protesta, che, mentre era priva di ogni fondamento giuridico, era assi poco riguardosa *nei termini, in cui era espressa, e che Vostra Eccellenza troverà riprodotta nell'Allegato I*: [nella forma. Cosa che con tutta la fermezza richiesta dal caso, non ho mancato, *tachado*] *ciò che non mancai* di far rilevare al sullodato Signor Marchese, di viva voce *subito* [prima, *tachado*] e poi anche [per iscritto, *tachado*] con relativo Appunto in data 22 corrente mese, del quale mi reco *parimenti* a

premure di rimettere all'Eccellenza Vostra la qui unita copia per Sua opportuna conoscenza e norma *(Allegato II)*.

In esso si rileva, fra l'altro, che i privilegi circa le nomine vescovili, accordati e confermati nel Concordato del 1851, spettavano ai "Re Cattolici" di Spagna, come risulta dai termini stessi delle concessione, e quindi non senz'altro allo "Stato Spagnuolo", che non si può quindi ritenere succeduto nei medesimi.

Quanto alla riforma, o per meglio dire, alla abrogazione delle inique leggi cosiddette laiche [emanate dai passati Governi, *borrado*], *è compito ed obbligo evidente dell'attuale Governo, che si proclama cattolico ed è sorto per rimuovere il passato Regime antireligioso, di attuarla fedelmente*.

[*Texto de la minuta tachado todo él por Pacelli*: Circa l'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921 di cui è parola nel citato Appunto, credo opportuno far notare che in essa -come questa Segreteria di Stato scriveva all'Ecc.mo Monsignor Nunzio Apostolico di Madrid fin dal 3 dicembre 1931 -, viene stabilito il principio che i Concordati debbono ritenersi decaduti quando uno stato, in seguito a mutamenti radicali delle sue istituzioni, è talmente cambiato da non rispecchiare più quello con cui la Santa Sede aveva trattato e convenuto. ragione per cui anche alla nuova Repubblica Spagnuola si doveva applicare tale principio, specialmente dopo l'approvazione delle note disposizioni costituzionali così ostili alla Religione ed alla Chiesa.

Per quanto riguarda infine il desiderio di codesto Governo di potere intavolare senz'altro delle conversazioni per un *Modus vivendi* allo scopo di regolare di comune accordo le modalità relative ala nomina dei Vescovi e alla riforma della legislazione laica che ora è allo studio, la Santa Sede, come l'Eccellenza Vostra potrà rilevare dal sopracitato Appunto, son sarebbe aliena dall'addivenire ad un accordo almeno provvisorio in tale materia, si è trovata nella necessità di dichiarare che essa non può accettare la anzidetta protesta].

Profitto dell'occasione per accusare ricevimento anche dei rapporti NN. 191/38 - 197/38 -- 203/38, rispettivamente dell'8 - 10 ed 11 corrente mese, e nel ringraziarLa della diligenza con cui mi tiene informato, mi valgo volentieri dell'incontro per raffermarmi con sensi di distinta e sincera stima di Vostra Eccellenza Rev.ma servitore

E. Card. Pacelli.

DOCUMENTO 20

DESPACHO NÚM. 328/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Informa sobre la conversación mantenida con el ministro de Asuntos Exteriores del Gobierno Nacional de Salamanca sobre los nombramientos de obispos.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 26-27*, original mecanografiado, e impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 12-13.

San Sebastián, 16 marzo 1938.

A Sua Eminenza Reverendissima
Il Signor Cardinale Eugenio Pacelli
Segretario di Stato di Sua Santità
Città del Vaticano

Eminenza Reverendissima,

Il dieci corrente ho avuto un lungo colloquio a Burgos col Ministro degli Esteri il quale desiderò intrattenermi sulle pratiche per la nomina dei Vescovi.

Ho potuto capire che era rimasto impressionato per la risposta ricevuta, da parte della Santa Sede, al noto telegramma di protesta por la nomina del Vescovo di León.

Alludendo alla conclusione della risposta, mi chiese come si potrebbe addivenire all'accordo almeno provvisorio di cui si fa cenno.

arlando a titolo personale, ho detto al Ministro che mi sembrava necessario risolvere prima una questione pregiudiziale quanto al riconoscimento della personalità giuridica dei Vescovi che la legislazione laica della Repubblica ancora vigente, ha spogliato dei diritti e dei privilegi di cui godevano al tempo della Monarchia.

Secondo il mio umile parere converrebbe risolvere questo punto, prima di qualsiasi accordo circa la nomina dei Vescovi, anche perché il Governo si renda conto che non era fondata la sua protesta per le nomine fatte finora e perché non insista nei credere di aver avuto ragione di presentarla alla S. Sede.

L'eventuale accordo in questa materia verrebbe, quindi, ad essere una conseguenza del previo riconoscimento ufficiale, da parte del Governo Spagnuolo, della personalità giuridica dei Vescovi e di tutti i diritti inerenti alla loro sacra missione.

Riferendomi, poi, alla richiesta del Ministro circa l'accordo al quale la S. Sede sarebbe disposta di addivenire, dissi che bisognerebbe sapere, innanzi tutto, ciò che il Governo Spagnuolo aspirerebbe conseguire in questo campo, per poter informarne 1'Eminenza Vostra Revma.

Il Ministro soggiunse senz'altro che, in considerazione della sincera orientazione cattolica della Spagna Nazionale, di cui si hanno dato e si stanno dando tanto prove, il Governo sarebbe soddisfatto di ottenere ciò che si concede all'Italia nella nomina dei Vescovi: cioè la comunicazione confidenziale del Candidato per sapere se esistono degli impedimenti d'ordine politico contro la sua nomina, ed il giuramento dei Vescovi al Capo dello Stato.

Ho risposto che avrei trasmesso all'Eminenza Vostra Rev.ma questi desiderata; soggiungendo, per, che mi sembrava poco tempestiva la richiesta di un giuramento, quando non è ancora deciso quale sarà la forma definitiva dello Stato Spagnuolo.

Dopo alcune considerazioni su questo argomento, siamo rimasti d'accordo che avrei trasmesso all'Eminenza Vostra Rev.ma questa comunicazione per sapere in proposito il pensiero della Santa Sede.

Tenendo conto di quanto questo Governo ha già fatto e di quanto si propone di fare per la riforma della legislazione laica, mi sembra che si possa accedere alla richiesta di comunicare confidenzialmente il nome dei futuri candidati alle sedi residenziali e dei coadiutori con diritto di successione, per conoscere se contro di essi esistono degli impedimenti d'ordine politico. Mi pare, invece, che ancora non sia arrivato il momento di concedere che i Vescovi prestino il giuramento di fedeltà nelle mani del Capo dello Stato. La concessione suddetta converrebbe fosse subordinata ad una dichiarazione del Governo revocante in pieno le disposizioni della Repubblica contro i Vescovi.

Sottomettendo questa proposta all'illuminato giudizio dell'Eminenza Vostra Rev.ma, sarò lieto di ricevere quelle istruzioni che volesse impartirmi in merito.

DOCUMENTO 21

DESPACHO NÚM. 376/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Sobre los nombramientos de Administradores apostólicos para las diócesis liberadas.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff. 43-44*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.
ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 40-42*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 26 marzo 1938.

L'avanzata vittoriosa delle truppe nazionali nella provincia di Aragón ha già liberato dalla dominazione rossa varie centinaia di paesi dell'Arcidiocesi di Zaragoza e delle diocesi di Teruel e di Huesca. Ora anche il territorio della Diocesi di Barbastro ed una buona parte di quello di Lérida sono caduti in mano dei Nazionali.

Per i più urgenti bisogni della Diocesi di Barbastro, il cui Vescovo e la maggioranza dei sacerdoti sono stati uccisi dai comunisti, fin dall'inizio della rivoluzione, procurerà di provvedere il Vescovo di Huesca, che ne è stato nominato Amministratore Apostolico fin dall'anno scorso.

Tuttavia converrà pensare alla nomina di un altro Prelato, non appena sarà possibile, perché il Vescovo di Huesca ha molto da fare per la riorganizzazione della vita religiosa nelle parrocchie del suo territorio.

Più urgente, invece, è la nomina di un Amministratore Apostolico per la zona liberata della Diocesi di Lerida, perché l'attuale Amministratore Mgr. Salvatore Rial Llovera, residente a Tarragona, non può recarsi, presentemente, in detto territorio, né avere relazioni coi sacerdoti e fedeli.

Già col Rapporto Nº. 65/37 del 16 dicembre p.p., rispondendo alla proposta trasmessami dall'Eminenza Vostra Revma col venerato Dispaccio N. 4785 del 23 novembre 1937, circa la nomina di un Amministratore Apostolico per Lerida, d'accordo con l'Emmo. Cardinal Gomá, ho proposto per tale ufficio il Revmo Canonico Colóm Amadeo, segretario di camera del Vescovado di Lérida, attualmente rifugiato a San Sebastián.

Data la necessità di porre a capo da quella provatissima Diocesi un Prelato che possa provvedere ai più urgenti bisogni della, stessa, in questi difficili momenti, credo opportuno di segnalare di nuovo il menzionato Canonico Colóm; e sarei grato all'Eminenza Vostra Revma se volesse farmi pervenire un cifrato telegrafico circa le decisioni che la Santa Sede si compiacerà di prendere per provvedere alla detta Diocesi.

Qualora la risposta fosse, come spero, affermativa alla nomina del Revmo Canonigo Amadeo Colóm, gli darò le istruzioni del caso perché raggiunga subito la diocesi di Lérida e si occupi della riorganizzazione della diocesi.

DOCUMENTO 22

Despacho núm. 425/38 de Antiniutti a Pacelli

El Arzobispo de Zaragoza sugiere que se le dé un auxiliar.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 931, fasc. 342, ff. 39-40,* original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 177-179*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 5 abril 1938.

Credo mio dovere portare alla conoscenza della Santa Sede che l'attuale Arcivescovo di Saragozza, Monsignor Rigoberto Doménech y Valls, per motivi di salute e per l'età avanzata, non può attendere alle gravi necessità di quella importante e difficile Diocesi.

Dal 1924, anno in cui fu promosso dalla sede di Majorca, non ha visitato che un numero assai ridotto di parrocchie formarti appena la terza parte dell'Arcidiocesi. Mi si dice che vi sono delle chiese nella stessa città di Saragozza, in cui l'Arcivescovo non è mai entrato. Monsignor Doménech ha subìto, in questi ultimi anni, tre operazioni, e la sua infermità è accresciuta da una nevrastenia che non gli consente uscire di palazzo.

A suo lato ha un Vicario Generale già attempato, che si trova pure nell'impossibilità di recarsi a visitare le parrocchie e a prendere conoscenza diretta dei bisogni del Clero e dei fedeli.

Sono stati liberati, durante la recente avanzata dei Nazionali, oltre centocinquanta paesi appartenenti all'Arcidiocesi di Saragozza, nei quali si deve provvedere alla ricostruzione o riparazione materiale degli edifici di culto, e sopratutto alla riforma morale e religiosa del popolo.

Urge, secondo il mio umile parere, che ci sia un Vescovo che si rechi personalmente a visitare questi luoghi devastati, sorvegliando l'andamento delle cose e assistendo il clero nel ministero pastorale.

Ho discretamente fatto allusione al sullodato Arcivescovo, in

occasione di una mia recente visita a Saragozza, sulla convenienza di chiedere alla S. Sede un Ausiliare. Ma egli mi ha risposto che può attendere al governo della Diocesi anche restando nel suo palazzo.

A me sembra, però, che il supremo bene delle anime richiede che ci sia, a fianco di Monsignor Doménech, un Vescovo ausiliare zelante ed attivo, che si occupi della visita pastorale, della predicazione al popolo, della organizzazione dell'Azione Cattolica, dell'amministrazione della Cresima che in certe parrocchie non si conferisce da quindici e più anni, e di tante altre cure pastorali, cui l'attuale Arcivescovo non è in forze da attendere.

DOCUMENTO 23

Despacho núm. 430/38 de Antiniutti a Pacelli

Sobre la candidatura de Jesús Mérida Pérez para obispo coadjutor o auxiliar de Valencia.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 851, fasc. 238, ff. 58-59,* original mecanografiado.

San Sebastián, 5 abril 1938.

Col venerato Dispaccio N.570/38 dell'undici febbraio u.s. l'Eminenza Vostra Reverendissima mi chiedeva di assumere delle informazioni circa Monsignor Jesús Mérida Pérez, Vicario Generale di Granada e professore ordinario di Diritto Canonico nelle Università civili spagnuole, il quale è stato indicato per occupare una Sede vescovile, anche delle più importanti, attualmente vacanti in Spagna.

Mi sono premurosamente interessato della cosa e sono lieto di riferire all'Eminenza Vostra Revma che le deposizioni ricevute finora sul detto Monsignore sono ottime sotto tutti -gli aspetti. Mi viene descritto come sacerdote esemplare, colto zelante, uomo di governo savio e prudente.

Attualmente, però, si trova nella Spagna rossa, e pare viva rifugiato in quel di Valenza.

Penso che potrà essere preso in considerazione per una delle sedi vacanti nel territorio ancora dominato dal comunisti, quando questo sarà liberato. Mi permetterò avanzare la proposta che Mgr. Mérida Pérez sia riservato per l'importante Diocesi di Valenza: non come titolare, perché

l'Arcivescovo di Valenza vive rifugiato a Burgos, ma come coadiutore o almeno ausiliare dello stesso. Monsignor Lauzurica, già ausiliare di quella Arcidiocesi è attualmente Amministratore Apostolico di Vitoria.

Valenza, importantissimo centro, ha bisogno di un Prelato dotato di grandi virtù e di non comune attività, che possa attendere alla ricostruzione materiale delle chiese e sopratutto alla rieducazione cristiana del popolo dopo la presente durissima prova.

L'attuale Arcivescovo, il venerando Mgr. Prudenzio Melo, quasi ottantenne, senza energie, uomo più di società che di vita pastorale, e assai scosso per gli avvenimenti di questi ultimi anni, sembra impari alla difficile missione che è riservata all'Ordinario di Valenza quando sarà liberata.

So che Monsignor Melo ha in animo di chiedere un Ausiliare. Mi sembra che tale richiesta merita di essere accolta.

Ma siccome il detto Prelato non é in grado di poter governare convenientemente la Diocesi, converrebbe dargli un Coadiutore dotato di qualità non comuni e con ampie facoltà perché possa svolgere la sua missione senza intralci davanti dall'attuale Arcivescovo, il quale pare si sia sempre distinto non solo per lavorare poco ma anche per lasciar lavorare poco.

Monsignor Mérida Pérez, per le sue eminenti qualità personali e per la conoscenza che ha dell'attuale critica situazione di Valenza, sarebbe assai indicato per coadiuvare il Prelato di quella sede.

DOCUMENTO 24

Despacho núm. 453/38 de Antiniutti a Pacelli

Propone el nombramiento de Pietro Legaria, párroco di Murchante, como Administrador Apostólico de Barbastro.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 933, fasc. 343, ff. 82-83*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 8 abril 1938.

Nel Rapporto N. 376/38 del 26 marzo p.p., servendomi delle informazioni che avevo potuto avere, scrivevo che per provvedere ai primi bisogni della Diocesi di Barbastro, recentemente liberata, e vacante per l'assassinio

del titolare, avrebbe pensato il Vescovo di Huesca, che si diceva fosse stato nominato, l'anno scorso, amministratore apostolico della menzionata Diocesi.

Mi comunica, invece, l'Emmo Cardinal Primate che egli aveva proposto di nominare un Amministratore Apostolico per Barbastro: ma non venne nominato, data l'impossibilità di comunicare con quel territorio.

Frattanto si sono ritrovati, in questi giorni, gli unici tre canonici superstiti di Barbastro e, d'accordo col Metropolitano di Saragozza, computando la vacanza della sede, di cui al Can. 432, dal giorno della liberazione della città, hanno proceduto alla nomina del Vicario Capitolare nella persona del Canonico Antonio Lisa. Ad elezione avvenuta me ne hanno dato comunicazione.

Nello stesso tempo mi sono giunte delle informazioni, da parte dei Vescovi di Huesca e di Cartagena (residenti ora a Saragozza) che l'elezione sarebbe avvenuta in un modo che ha sorpreso. Si dice che il Can. Lisa ha fatto pressioni sull'Arcivescovo di Saragozza, uomo debole e ammalato, e sui suoi Colleghi, per accelerare la nomina. Si aggiunge che il detto canonico non sembra indicato per amministrare la Diocesi di Barbastro nelle presenti circostanze. Mi si fa notare che si sarebbe comportato male con l'ultimo Vescovo, e che non godeva alcun prestigio in Diocesi.

Credo, pertanto, mio dovere segnalare alla S. Sede la situazione presente di Barbastro. Pel bene della Chiesa e delle anime sembra conveniente che si nomini presto un Amministratore Apostolico.

A questo scopo, dopo aver consultato l'Emmo Cardinal Primate, che è del medesimo avviso, mi permetto proporre pel detto ufficio un eccellente sacerdote della Diocesi di Tudela, Don Pietro Legaria, parroco di Murchante, noto per le sue spiccate virtù sacerdotali, per l'attività instancabile e per lo zelo pastorale di cui ha dato prova finora.

L'Emmo. Cardinal Gomá, che lo ha conosciuto sul campo del lavoro quando reggeva la Diocesi di Tarazona e Tudela, mi assicura che è un apostolo e che potrebbe iniziare un efficace lavoro di restaurazione religiosa in Barbastro. Analoghe informazioni mi sono date dal Vescovo attuale di Tarazona.

Se, per ragioni che io non conosco, questo sacerdote non potesse essere inviato in qualità di Amministratore Apostolico a Barbastro, l'amministrazione della stessa Diocesi potrebbe essere affidata al confinante Vescovo di Huesca. Noto, però, che questo Prelato non potrebbe attendere personalmente alle urgenti necessità di Barbastro, dato il grande lavoro che assorbe la sua attività nella distrutta regione di Huesca.

Data l'importanza dell'affare e la delicatezza del momento, oso sollecitare una risposta in merito, al più presto.

DOCUMENTO 25

Despacho núm. 161/38 de Antiniutti a Pacelli

Propone el nombramiento del canónigo Amadeo Colom como Administrador apostólico de Lérida.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 919, fasc. 328, ff. 48-48v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 8 abril 1938.

Quattro canonici superstiti del Capitolo della diocesi di Lérida, riuniti in questi giorni dopo la liberazione di quella città, mi hanno chiesto se potevano procedere alla nomina del Vicario Capitolare.

Ho risposto che essendo stato già nominato un Amministratore Apostolico per detta Diocesi, bisognava attendere le decisioni che la Santa Sede vorrà prendere per l'amministrazione del territorio liberato.

Col Rapporto N. 376/38, del 26 marzo p.p. ho riferito all'Eminenza Vostra Rev.ma che Monsignor Rial Llovera, nominato recentemente Amministratore Apostolico di Lérida, si trova a Tarragona, di cui è Vicario Generale, e non può avere relazioni coi sacerdoti e fedeli del territorio liberato di Lérida. Se, come si prevede, anche Tarragona sarà liberata, aprendosi così le comunicazioni tra questa città e Lérida, pare che Monsignor Rial avrà abbastanza da fare in quella diocesi, poiché sembra difficile che l'Emmo. Cardinal Vidal, Arcivescovo di Tarragona, possa rientrare in Catalogna, come riferisco in un Rapporto separato.

Mi permetto, pertanto, di supplicare insistentemente l'Eminenza Vostra Rev.ma di voler prendere in considerazione la situazione della diocesi di Lérida. Conforme a quanto ho esposto nel Rapporto N. 65/37 del 16 dicembre u.s., sarei del sommesso parere che fosse nominato Amministratore Apostolico il Canonico Amedeo Colom, segretario del Vescovado di Lérida, ottimo e zelante sacerdote.

Qualora la S. Sede giudicasse di lasciare Mgr. Rial in qualità di Amministratore Apostolico di Lerida, prego l'Eminenza Vostra Reverendissima di voler ottenere dal Santo Padre le necessarie facoltà al Can. Amedeo Colom perché possa attendere ai bisogni spirituali della regione di Lérida liberata, data l'impossibilità di comunicare con loro.

Attesa l'urgenza della cosa, oso chiedere una risposta telegrafica.

DOCUMENTO 26

DESPACHO NÚM. 507/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

Sobre el nombramiento del obispo de Huesca, Lino Rodrigo Ruesca como Administrador apostólico de Barbastro.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 933, fasc. 343, ff. 87*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 5 mayo 1938.
[Nota autógrafa de Tardini: *14-V-38*].

Conforme alle istruzioni impartitemi dall'Eminenza Vostra Reverendissima, col venerato Dispaccio N. 1420/38 del 22 aprile p.p., mi sono fatto premura di comunicare all'Ecc.mo Vescovo di Huesca, Monsignor Lino Rodrigo Ruesca, che il Santo Padre aveva disposto di affidargli, fino a quando non si provvederà diversamente, l'Amministrazione della vacante Diocesi di Barbastro. Monsignor Ruesca si è mostrato un pò titubante avendo già molto da fare nel lavoro riscostruttivo della sua provatissima diocesi; ma poi ha accolto con volenterosa obbedienza anche questa croce, e mi ha assicurato che si recherà in breve a Barbastro per dare le opportune direttive ai sacerdoti superstiti di quell'Ordinariato. Ringraziando vivamente per l'ottima provvista della Diocesi di Barbastro, mi prostro al bacio..

DOCUMENTO 27

DESPACHO NÚM. 552/38 DE ANTINIUTTI A PACELLI

El arzobispo de Burgos pide como obispo auxiliar al canónigo penitenciario, Felipe Abad Sáiz.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 938, fasc. 347, ff. 3-3v.*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

San Sebastián, 27 mayo 1938.

L'Eccmo. Arcivescovo di Burgos, Monsignor Emmanuele Castro y Alonso, rendendosi conto dell'impossibilità di attendere convenientemente

al governo della sua vasta Diocesi, in causa della grave età e della malferma salute, mi ha consegnato l'unita supplica diretta al Santo Padre per implorare dalla Sua augusta benevolenza che si degni concedergli un Vescovo Ausiliare il quale possa coadiuvarlo particolarmente nella visita pastorale.

Trasmetto questo documento del venerando Prelato di Burgos, pregando l'Eminenza Vostra Reverendissima di voler avere la bontà di umiliarlo a Sua Santità. Considerando il grande lavoro pastorale che deve essere svolto nell'Arcidiocesi di Burgos in questi difficili momenti, sembra che la supplica di S.E. Monsignor Castro Alonso merita di essere accolta favorevolmente. Essa si fonda su ragioni gravi ed ispirata al supremo bene delle anime.

Qualora il Santo Padre si degni concedere un Ausiliare al venerando Monsignor Castro, mi permetterei aggiungere che, tra i Candidati all'ufficio potrebbe essere preso in considerazione l'attuale Canonico Penitenziere della Cattedrale di Burgos, Dr. Filippo Abad Saiz. Questi, secondo i dati che possiedo, non solo gode la piena fiducia dell'attuale Arcivescovo ma è inoltre stimato dal Clero e dai fedeli del luogo per la sua pietà, lo zelo e la attività che esplica nelle opere cattoliche.

Noto, infine, che l'Arcidiocesi di Burgos ha la possibilità di provvedere pel mantenimento di un Vescovo Ausiliare.

In attesa delle venerate istruzioni dell'Eminenza Vostra Reverendissima per iniziare le eventuali pratiche richieste circa i candidati da proporre alla Santa Sede per l'ufficio in parola, mi prostro al bacio della S. Porpora, mentre coi sensi del più profondo ossequio ho l'onore di confermarmi...

DOCUMENTO 28

Carta de Rial a Pacelli

AA.EE.SS., Período IV *Spagna, 902, fasc. 309, ff. 50-52*.

Tarragona (España), 30 julio 1938

"Emmo. y Rvdmo. Sr. Cardenal Secretario de Estado de Su Santidad.
Eminencia Rdma.:

La muy estimada carta de V. Emcia Rdma., 3 de junio último (n. 2058/38) [AA.EE.SS., *Spagna 919, fasc. 328, f. 54*] me ha proporcionado especial consuelo. Cúpome la suerte de sufrir persecución por la causa

de Cristo, viéndome, durante la Revolución de 1936, dos veces condenado a muerte, de la cual solo pudo salvarme una singular y patente Providencia de Dios. Seguidamente diez meses de cárcel, sujeto a varias y duras vejaciones, hasta verme privado de la luz, del aire, del pan y del agua: todo solamente por ser sacerdote, y por no prestarme a una cooperación que me prohibían los deberes de fidelidad sacerdotal. El Señor me proporcionó entonces vivos alientos y dulces consuelos; y ahora se ha dignado colmarlos con las expresivas palabras de V. Emcia. Rdma., reflejo de los paternales sentimientos del Papa. Reciba por todo ello, Emmo. y Rmo. Sr. el testimonio de mi más profunda gratitud.

En cuanto a la Administración Apostólica de Lérida, debo significar a V. Emcia. Rdma. que tengo contacto con los sacerdotes sobrevivientes diseminados por estas comarcas, libres unos y encarcelados otros, haciendo llegar a su ánimo los paternales sentimientos del Augusto Pontífice y de V. Emcia. Rdma., investigando sobre su conducta y actividades presentes, procurando se conserve e intensifique su espíritu sacerdotal entre los peligros del ambiente revolucionario que se respira, enterándome de sus necesidades personales y entregándoles los socorros que les ha proporcionado la generosa largueza del Santo Padre recibidos por mediación de la Nunciatura Apostólica de París, así como los que a todos los sacerdotes de esta provincia eclesiástica nos hace llegar la vigilante solicitud de nuestro venerable Metropolitano, quien desde el destierro vive estrechamente unido a nosotros con los lazos de una caridad ardiente y de una actividad incesante que ilumina, estimula y alienta. No hay que decir, Emmo. Sr., cuanto agradecen conmovidos estos buenos sacerdotes todo lo que se hace por su bien espiritual y temporal. En todos se refleja excelente espíritu y ferviente devoción a la Santa Sede.

Asimismo he podido comunicarme con buen número de religiosos y de seglares, enterándome de sus necesidades y animándoles oportunamente. Todos abundan en iguales sentimientos de fervor cristiano y adhesión firmísima al Vicario de Cristo.

Las líneas de fuego continúan siendo un obstáculo insuperable para acercarme a los pueblos de esta parte de la diócesis; pero estoy gestionando de las autoridades superiores civiles y militares autorización especial para visitar aquellos pueblos, especialmente los Hospitales de Sangre y las concentraciones de presos, a fin de organizar los auxilios espirituales de los enfermos y heridos, y dar instrucciones oportunas a los sacerdotes, de acuerdo con las favorables declaraciones del Gobierno sobre estos puntos. A estas gestiones cooperan con celo ejemplar algunos elementos seglares que antes se distinguían ya en el campo de la Acción Católica, y que durante la tristísima situación presente están haciendo labor admirable para ayudar a los sacerdotes en la labor de su ministerio

y en las necesidades económicas, siempre con actividad y con docilidad ejemplarísimas. Si estas gestiones tienen feliz éxito, como con fundamento esperamos todos, podré conseguir relación directa con los pueblos y extender el radio de acción ministerial, y aun de organización, siquiera rudimentaria. Tengo absoluta confianza en la protección del cielo por las oraciones y las bendiciones que descienden del Vaticano, y que humildemente siempre imploramos.

Termino estas líneas, Emmo. y Rdmo. Sr., reiterando mis rendidos y devotos homenajes a la Santa Sede. Con el mayor afecto beso la Sagrada Púrpura de V. Emcia. Rdma. Diciéndome una vez más humilde siervo en Cristo

Salvador Rial[6].

6. Nota autógrafa de Tardini: "Rispondere con una bella lettera. Dire al Nunzio di Parigi di continuare a soccorrere". Respuesta de Pacelli con carta n. 3063/38, del 12 agosto 1938: "Ringrazio vivamente la S.V. Illma e Revma. delle interessanti notizie sulla situazione religiosa di codesta regione cortesemente trasmessemi con la pregiata Sua lettera del 30 Luglio scorso. L'Augusto Pontefice, sollecitamente informato al riguardo, ha paternamente gradito i devoti e filiali sentimenti della S.V. verso l'augusta Sua persona e più ancora si é compiaciuto dello zelo pastorale con cui Ella guida ed incoraggia codesti buoni sacerdoti e si adopera di far giungere ai fedeli quei conforti celesti che solo la nostra Santa Religione può dare. Egli ha rilevato inoltre con viva soddisfazione lo spirito eccellente e la profonda devozione al Vicario di Cristo da cui, anche in mezzo a tante privazioni e pene, sono animati i sacerdoti medesimi, ed é tornato di particolare consolazione al Suo cuore paterno l'apprendere che tanti buoni secolari già appartenenti all'Azione Cattolica non risparmiano fatiche per aiutare il Clero nell'adempimento del suo sacro ministero. Sua Santità esprime pertanto alla S.V. e per mezzo suo a codesti cari sacerdoti e fedeli, sensi di paterna riconoscenza, e mentre non cessa dell'elevare fervide preghiere al Signore affinché si uova a pietà di tante sofferenze, invia loro di gran cuore, quale auspicio di tempi migliori, la particolare Sua Benedizione Apostolica. Profitto dell'occasione... (*Ibid., f. 53*). El mismo día 12 de agosto, con la carta n. 3064/38, Pacelli pidió a Valeri, "continui a passare per i poveri ecclesiastici della Spagna Governativa quelle somme che, nel limite delle disponibilità di codesta Nunziatura Apostolica, Ella crederà necessarie per sopperire in qualche modo ai loro piú urgenti bisogni" (*Ibid., f. 54).*

DOCUMENTO 29

Riassunto di alcune notizie concernenti la nomina dell'Amministratore Apostolico di Lérida ed il viaggio a Roma dell'Illmo e Rev.mo Mons. Salvatore Rial, Vicario Generale di Tarragona.

AA.EE.SS., *Spagna 934, vol. I (1938), ff. 23-24*, e impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 51-58.

L'Emo. Cardinale Vidal y Barraquer, Arcivescovo di Tarragona, con lettera del 10 novembre 1937, in seguito ad un leggero affievolimento della persecuzione religiosa verificatosi in quegli ultimi mesi nella zona repubblicana, segnalava alla Santa Sede l'opportunità di affidare al Rev. Fausto J. Rius Cucurull la direzione provvisoria della diocesi di Lérida, rimasta priva di ogni autorità ecclesiastica in seguito all'assassinio del Vescovo ed il massacro o la dispersione dei Canonici.

Siccome fin dal 18 ottobre 1936 (Dispaccio n. 4022/36) il Santo Padre si era degnato di autorizzare l'Emo. Cardinale Gomá y Tomas Arcivescovo di Toledo, ad affidare provvisoriamente l'amministrazione di detta diocesi al Vescovo di Huesca, la Segreteria di Stato di Sua Santità credette opportuno di chiedere, prima di procedere al riguardo, il parere del medesirno Emo. Cardinale.

Questi per il tramite di S. E. Mons. Antoniutti (Rapporto n. 65/37 del 16 dicembre 1937) esprimeva l'avviso che, in vista particolarmente dell'imminente offensiva da cui poteva forse dipendere la decisione della guerra e per la quale probabilmente parte della diocesi di Lérida sarebbe passata in potere del Governo Nazionale, sembrava opportuno rimandare di qualche settimana la nomina dell'Amministratore Apostolico in parola, ed all'uopo presentava un nome nella persona del Rev. Colóm, Canonico di Lérida, residente allora nella Spagna Nazionale. Atteso tale parere dell'Emo. Cardinale Gomá, la Santa Sede stimò bene soprassedere per il momento alla nomina di detto Amministratore Apostolico.

Intanto la preannunziata offensiva non ebbe luogo, ed avendo l'Emo Vidal y Barraquer fatto al riguardo nuove insistenze presso la Santa Sede, proponendo inoltre come eventuale candidato il Rev.mo Mons. Salvatore Rial, suo Vicario Generale, l'Emo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità (Dispaccio n. 490/38 dell'8 febbraio 1938) scrisse a Mons. Antoniutti che attesa l'urgente necessità di dare qualche direttiva a quei sacerdoti e fedeli nonché il prolungarsi della guerra, il Santo Padre non

sarebbe stato alieno dal prendere in benevolo esame la cosa, ma che prima di decidere desiderava conoscere il suo parere in proposito.

Mons. Antoniutti con Rapporto n. 249/38 dei 27 febbraio 1938, rispondeva che riteneva opportuno che si procedesse alla nomina proposta, poiché l'offensiva che pareva prima dovesse essere rivolta verso il territorio di Lérida aveva avuto uno sviluppo diverso. Comunicava inoltre che su Monsignor Rial aveva avuto ottime informazioni anche dall'Emo. Cardinale Gomá, il quale lo aveva assicurato essere detto sacerdote « degnissimo, pio, zelante, prudente e colto».

Il 9 marzo 1938, quando cioè il territorio di quella diocesi era ancora tutto in possesso del Governo di Barcellona, il Santo Padre si degnava pertanto di nominare Mons. Salvatore Rial Amministratore Apostolico ad nutum Sanctae Sedis della diocesi di Lérida.

Essendo poi, in seguito all'offensiva sferrata dai Nazionali nella seconda metà del medesimo mese di marzo, gran parte del territorio (circa i 5/6) di detta diocesi passato in potere del Governo di Salamanca; Mons. Antoniutti con Rapporto n. 376/38 del 26 marzo u. s. segnalava l'urgenza della nomina di un Amministratore Apostolico per quella zona, e ricordava al tempo stesso la proposta da lui fatta, d'accordo con l'Emo Cardinale Gomá, del Revmo Canonico Colóm.

In vista delle scarse notizie pervenute alla Santa Sede circa detto Canonico e del parere dell'Emo Carclinale Tedeschini, espressamente interrogato in proposito, il Santo Padre credette meglio affidare provvisoriamente l'Amministrazione Apostolica di quella parte della diocesi di Lérida passata in potere dei Nazionali, a S. E. Mons. Moll Salord, Coadiutore del Vescovo di Tortosa, che partiva in quei giorni da Roma per la Spagna Nazionale. L'Augusta disposizione del Santo Padre fu portata a conoscenza di Monsignor Antoniutti con Cifrato del 9 aprile 1938.

In tal modo la diocesi di Lérida è venuta ad avere due Amministratori Apostolici : Mons. Rial per la zona repubblicana comprendente in un primo tempo tutta la diocesi e poi ridotta a circa un sesto della medesima; e S. E. Monsignor Moil Salord per la zona nazionale che abbraccia oggi circa i 5/6 del territorio della diocesi.

Viaggio a Roma di Mons. Salvatore Rial

In data 12 agosto u. s. Mons. Rial — che appena 13 giorni prima, 30 luglio u. s., aveva scritto da Tarragona all'Emmo Cardinale Segretario di Stato una lettera in cui metteva in rilievo il penoso stato della Chiesa in quella zona ed in seguito alla quale il Santo Padre si era degnato di ordinare che si facessero giungere a detto Monsignore parole di particolare con-

forto e di benedizione — trasmetteva da Valsainte (Svizzera), dove trovavasi l'Emo. Cardinal Vidal y Barraquer per un breve soggiorno estivo, la seguente lettera:

Chartreuse de La Valsainte (Suisse), 12 de agosto de 1938.

Eminentísimo y Reverendísimo Señor:

Desde este santo retiro adonde he venido para conferenciar extensamente, sobre asuntos del Arzobispado de Tarragona, con mi amadísimo Prelado, pláceme expresar, por las presentes líneas, mis devotísimos homenajes a la Santa Sede y a Vuestra Eminencia Reverendísima.

Mi salida de España ha sido posible pues el Gobierno de la República ha puesto al efecto en mis manos toda clase de facilidades, incluso pasaporte diplomático, *motu proprio*, a fin de que pudiese conferenciar con mi Emo. Señor Cardenal Arzobispo.

El Sr. Ministro de Estado de la España Republicana me ha confiado el encargo de expresar al Santo Padre, por mediación de su dignísimo y Emo. Sr. Secretario de Estado, «que el Gobierno de la República tiene con absoluta y ejemplar unanimidad el deseo sincero y ardiente de normalizar en ella la situación de la Iglesia, el restablecimiento del culto público, el regreso de los sacerdotes a sus parroquias, y aun el regreso del Emo. Metropolitano, a quien se le darían todas les garantías convenientes y se le tendrían todas las consideraciones y honores correspondientes a su altísima dignidad. La libertad religiosa, que figura en los *Trece puntos*, no es tan solo tema de un programa escrito, sino que el Gobierno desea verlo convertido en una realidad muy pronto, cuanto antes; y la actual composición del Gobierno y su actual pensar y sentir son para ello una ocasión muy propicia que parece precisa aprovechar. La aplicación práctica de la libertad religiosa lleva consigo algunas dificultades y rozamientos por el criterio y procedimientos de algunas personas. Estas dificultades desaparecerían si pudiera conseguirse alguna representación diplomática en ambas partes. Por un lado, el Gobierno de la República conferiría su representación ante la Santa Sede en persona católica, que podría serle grata; y desea que también, por su parte, la Santa Sede enviase algún representante suyo ante el Gobierno de la República. El Gobierno respeta y aprecia todos los valores espirituales: y entre éstos ocupa lugar de gran relieve el valor religioso por su objetividad y por razones de convivencia con los ciudadanos».

Este es, Eminencia Reverendísima, el encargo que verbalmente se dignó hacerme el Sr. Ministro de Estado, y que con la mayor fidelidad tengo el honor de trasmitir a Vuestra Eminencia Reverendísima.

Iguales encargos me hizo el Sr. Irujo, añadiendo en ellos la expresión de sus sentimientos católicos personales y el deseo de la salvación de las almas.

Eminencia Reverendísima: no me corresponde a mi poner comentario a las palabras del Sr. Ministro: pero si puedo añadir que en Tarragona somos diecisiete sacerdotes, en la capital, que ejercemos los ministerios sacerdotales, « sin cobardías y sin imprudencias»; lo saben las autoridades y la policía; y desde un año atrás hasta el presente, nadie nos ha molestado en absoluto, pudiendo por lo tanto actuar con toda libertad, si bien no en los templos sino en las casas particulares, y en los hospitales.

El Sr. Ministro deseaba que yo hubiese cumplido su encargo personalmente ante Vuestra Eminencia Reverendísima; igualmente hubiera sido mi deseo personal por la satisfacción que proporciona a los hijos visitar la casa de su Padre y para añadir todos los informes y noticias que Vuestra Eminencia Reverendísima hubiese estimado convenientes: pero no ha sido posible por la dificultad de obtener pasaporte para Italia. Si Vuestra Eminencia Reverendísima estima procedente mi ida a Roma, yo lo agenciaría desde París, y recogería en la Nunciatura Apostólica la carta que Vuestra Eminencia se dignase enviarme allí.

Con sentimientos de filial y profunda veneración me honro en besarLe respetuosamente la Sagrada Púrpura y en repetirme de Vuestra Eminencia Reverendísima humildísimo y devotísimo Servidor

Salvador Rial, V.G.

A sua volta l'Emo.Cardinale Vidal y Barraquer con lettera del 14 agosto u. s. al1'Emo Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità, scriveva tra l'altro: «se halla en ésta mi Vicario General Dr. Rial, que ha podido conseguir todas las facilidades para entrevistarse conmigo.

Trae noticias muy interesantes que creo conveniente conozca por referencia personal y en detalle la Santa Sede y que ha anticipado ya sumariamente por carta, pero se encuentra con la grave dificultad del pasaporte para Italia, toda vez que debe regresar a la diócesis al objeto de continuar allí su misión apostólica fecunda y bien orientada (Mons. Rial ha poi detto a viva voce che se non fosse ritornato a Barcellona avrebbe esposto i suoi parenti alle rappresaglie dei Governativi).

Tal vez Vuestra Eminencia encontraría manera de solucionar dicha dificultad ».

In vista di ciò, non tanto per avere da Mons. Rial dette notizie, che avrebbe potuto trasmettere per iscritto, quanto piuttosto per non mettere un precedente nel senso cioè che si potesse impedire ad un Ordinario di recarsi a Roma per riferire alla Santa Sede, la Segreteria di Stato di Sua Santità inviò al Rial un *lasciapassare*.

Il 30 settembre u. s. Mons. Rial si presentava in Segreteria di Stato essendo ricevuto da S. E. Mons. Segretario. Egli fece un quadro

dolorosissimo della situazione religiosa nella zona catalana che è sotto il Governo di Barcellona:

«Attualmente il Governo lascia una certa possibilità di lavoro per il Clero; lo fa per ragioni politiche; ma non v'è più la persecuzione di prima. I sacerdoti possono avere una tessera di riconoscimento così concepita: "N. N. sacerdote cattolico e si dedica al suo ministero senza occuparsi di politica"; ma molti di essi non vogliono questa tessera perché vedono nella medesima una cooperazione al Governo; per il che se sono sorpresi a compiere atti di culto vengono puniti. Inoltre, specialmente a Barcellona, vi sono molte case in cui si celebra la santa Messa, e tutti lo sanno. A Barcellona poi stato fondato una specie di centro bibliografico « Consultorio bibliográfico », al quale convengono tutti i sacerdoti di Tarragona ed altri. Il « Consultorio» è stato visitato quattro volte dalla Polizia, che non v'ha trovato nulla di irregolare. Il Clero per vivere deve adattarsi a tutto: alcuni sacerdoti sono impiegati ad es. in farmacie, altri danno lezioni private; altri vivono di elemosina (specialmente della S. Messa); parecchi hanno la tessera di insegnanti o professori privati; v'è anche chi ha la tessera di operaio (tessera comunista o anarchica).

I seminaristi sono tutti sotto le armi.

Anche i sacerdoti sono richiamati; ma ve me sono di quelli che non vogliono andare sotto le armi per non cooperare col Governo, pur avendo questo offerto loro di adibirli a servizi sanitari. In tal modo essi 1) dánno ansa ad accuse contro il Clero; 2) si espongono al pericolo, se trovati, di essere fucilati; 3) privano l'esercito dell'assistenza religiosa che un prete può trovare sempre il modo di dare: 4) si sottraggono, in fondo, ad un'opera di assistenza sanitaria che non è disdicente al Clero.

L'istruzione religiosa del popolo e dei fanciulli è difficilissima. Si possono radunare piccoli gruppi di ragazzi nel le varie case; ma non più. I genitori sono terrorizzati e non mandano i loro bambini. Non è possibile predicare perché qualsiasi accenno alla persecuzione religiosa potrebbe compromettere il Clero. Alle Messe si legge, quando è possibile, una pagina di istruzione religiosa.

La stampa è tutta rossa; i libri, la radio idem.

La situazione, così irregolare, continua da due anni e tre mesi e non si vede la fine. Ciò costituisce un grande pericolo per la vita religiosa. Le persone che a Barcellona ascoltano la S. Messa alla domenica, sarebbero 20.000 al più.

Le otto diocesi che, in tutto o in parte sono nella zona repubblicana, sono senza Vescovo. Sei di esse (Barcellona, Tarragona, Vich, Solsona, Urgel, Gerona) hanno un Vicario Generale; una (Lérida) 1' Amministratore Apostolico; un'altra (Tortosa: una quarantina di parrocchie tagliate fuori

dal restante della diocesi in potere dei Nazionali) non ha alcuna direzione. Nessuno dei Vicari Generali ha la facoltà, di cresimare ».

Mons. Rial presentò poi un memoriale nel quale rilevava tra l'altro 1'opportunità che fosse inviato dalla Santa Sede un Visitatore Apostolico per dare delle direttive ed istruzioni ai Vicari Generali « cuya uniformidad de criterio es lo que más urge para organizar la vida religiosa» in quella zona.

Accennò inoltre al desiderio del Governo di Barcellona di iniziare contatti diplomatici con la Santa Sede. Al che Mons. Segretario rispose senz'altro che, come lui stesso poteva benissimo comprendere, non era possibile pensare ad avere rapporti diplomatici quando la situazione religiosa era quale egli stesso aveva descritto.

Circa poi gli altri punti, il medesimo Mons. Segretario, avuti gli Augusti ordini del Santo Padre, la sera di quello stesso giorno, 30 settembre, comunicava di viva voce a Mons. Rial che Sua Santità non ritenendo opportuno l'invio di un Visitatore Apostolico, aveva espresso il desiderio che quei Vicari Generali si radunassero di tanto in tanto od almeno, in quel modo che avessero creduto meglio, si sentissero per mettersi d' accordo sull'azione da svolgere.

Per quelle questioni poi di maggiore importanza o particolarmente delicate nelle quali non avessero potuto raggiungere un accordo, si rivolgessero alla Santa Sede, la quale non mancherebbe di far loro pervenire le istruzioni e direttive opportune.

La sera del 5 ottobre u. s. Mons. Rial, che nel frattempo aveva avuto la consolazione di ricevere la Benedizione Apostolica in occasione dell'Udienza accordata dal Santo Padre ai Consiglieri dell'Azione Cattolica, prendeva commiato da S. E. Mons. Segretario, il quale gli comunicava verbalmente, autorizzandolo a darne avviso agli interessati, che il Santo Padre si era degnato concedere la facoltà di conferire la Cresima *praesentibus perdurantibus circumstantiis*, ai Vicari Generali ed agli Amministratori Apostolici delle diocesi o parti di diocesi catalane rimaste sotto il Governo di Barcellona e tutte prive dei loro Vescovi, o defunti, o costretti a rimanere fuori della Spagna o dimoranti nella zona sottomessa ai Nazionali. I relativi Rescritti sarebbero stati inviati in seguito.

Per ciò che riguardava poi le 40 parrocchie della diocesi di Tortosa rimaste senza direttiva alcuna, la Segreteria di Stato aveva gi iniziato le relative pratiche per provvedervi.

DOCUMENTO 30

Carta conficencial de Vidal a Pacelli

Comunicó la llegada de su vicario general, Salvador Rial, a Cartuja de la Valsainte para informarle sobre la situación de la archidiócesis tarraconense; pide que se le conceda un pasaporte para poder entrar en Italia y, al mismo tiempo, alude, probablemente, a la falta de tacto del vicario general de Barcelona, Torrent, y pide que una persona cualificada unifique los criterios y las actividades para sacar el mejor provecho en circunstancias tan difíciles, y sugiere que esta persona sea el mismo Rial, del que hace grandes elogios.

.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945, fasc. 349, ff. 68-71*, original mecanografiada.

Confidencial
La Valsainte 14 de Agosto de 1938.

A Su Eminencia Reverendísima
el Señor Cardenal Eugenio Pacelli
Secretario de Estado de Su Santidad.
Ciudad del Vaticano

Eminencia Reverendísima:

Sabe Vuestra Eminencia Reverendísima, se halla en ésta mi Vicario General Rev.mo Dr. Rial, que ha podido conseguir todas las facilidades para entrevistarse conmigo.

Trae noticias muy interesantes que creo conveniente conozca por referencia personal y en detalle la Santa Sede y que ha anticipado ya sumariamente por carta, pero se encuentra con la grave dificultad del pasaporte para Italia, toda vez que debe regresar a la diócesis al objeto de continuar su misión apostólica fecunda y bien orientada. Tal vez Vuestra Eminencia encontraría manera de solucionar dicha dificultad.

Yo le he indicado que se traslade a París en alguna casa religiosa, procurando que pase ignorada su residencia allí, para entrevistarse con aquel Exmo. Sr. Nuncio Apostólico y referirle todas sus impresiones, aguardando las órdenes o instrucciones que Vuestra Eminencia se digne comunicarle.

Me confirma las noticias que me trasmite por carta el Dr. Toldrá (Anejo n° l), que trabaja con celo y discreción, y también las de mi hermano,

consignadas en hoja volante, que ruego no quede unida y archivada con la presente.

Me hace entrega también del proyecto de unas hojas volantes de orientación redactadas por alguno de los sacerdotes del Consultorio Bibliográfico. Parece labor discreta y digna de apoyo. Me honro en incluir copia de alguna de las mismas (Anejo nº. 2).

No dudo que habrá de ser motivo de justa satisfacción paternal para el bondadoso corazón del Santo Padre el conocer por nuevos hechos la abnegada labor de aquellos sacerdotes y seglares. Sería, sin duda, más fecunda, si, haciéndose todos perfecto cargo de la realidad, salieran de su retraimiento y pusieran su confianza en Dios y en el desarrollo de la Acción Católica, en vez de esperarlo todo de la política o de otros medios puramente humanos. Parece que hay falta de tacto en alguno de los directores o en sus consejeros. Es una lástima que no pueda haber allí una persona que unifique los criterios y las actividades y saque el mejor partido posible de las actuales circunstancias. Se haría un gran bien, se encauzarían las cosas; podría dar consejos adecuados para la pacificación; el pueblo, tan extraviado, se convencería de que la Iglesia busca sólo el provecho de todos; y tal vez, se evitarían o aminorarían los terribles desastres que pudiera producir el desespero o la resistencia cerril a toda obra de concordia. La hora actual parece propicia a la actuación discreta y pacificadora de la Iglesia.

Creo que el propio Dr. Rial, por su celo, competencia y discreción, sería persona indicadísima para la actuación aludida; sabría ponerse de acuerdo con los otros Vicarios Generales y tener las relaciones indispensables con las autoridades civiles sin comprometer la dignidad de su ministerio, realizando todo el bien posible.

He rogar y agradecer anticipadamente a Vuestra Eminencia que se digne elevar al Santo Padre mis sentimientos de sincera y filial gratitud por el rasgo de Soberana generosidad enviando Breviarios a nuestros pobres y martirizados sacerdotes, junto con el testimonio de mi más fervorosa admiración y adhesión por el bellísimo discurso contra el racismo y el nacionalismo exagerados. Son los errores de nuestros tiempos y creo que Dios Nuestro Señor conserva la preciosa vida de Su Santidad el Papa para desenmascararlos y combatirlos con eficacia,

Con sentimientos de profunda veneración y de fraternal estima, al besarLe respetuosamente la mano, me honro en repetirme de Vuestra Eminencia Reverendísima Humild., devotis. y verdadero Servidor

† F. Card. Vidal y Barraquer

Arz. de Tarragona.

DOCUMENTO 31

CARTA CONFICENCIAL DE VIDAL A PACELLI

Responde a la informaciones que le pidió sobre el viaje de su vicario general, Salvador Rial, a Roma y la forma de hacerlo sin peligros para la persona del mismo.

.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 945, fasc. 349, ff. 77-78*, original mecanografiada.

Confidencial
La Valsainte 27 de Agosto 1938

A Su Eminencia Reverendísima
el Señor Cardenal Eugenio Pacelli
Secretario de Estado de Su Santidad.
Ciudad del Vaticano

Eminencia Reverendísima:

Contestando a la venerada carta de Vuestra Eminencia Rev.ma de fecha 24 c. y nº. 3212, tengo el honor de significarLe que la dificultad para el viaje del señor de referencia, quien después de cumplida su misión, deber regresar a su puesto, estriba en que, para no inspirar recelos de carácter político al Gobierno de su procedencia, no puede acudir en demanda de pasaporte, a 1os funcionarios del otro Gobierno, quienes, a ser posible, deberían ignorar el viaje por los inconvenientes que son obvios, dada la habitua1 propensión en 1a autoridad civil a interpretar toda actuación solo bajo el aspecto político.

Además, debería, evitarse que, a su paso por la frontera, fuese molestado con inquisiciones o preguntas que acostumbran a hacerse a toda persona que va desprovista de determinada documentación, con el riesgo consiguiente de ser enviada a los funcionarios encargados de expedirla.

A parte las soluciones que Vuestra Eminencia juzgue oportunas, me permito someter a Su superior y más acertado juicio lo que a mi se me ocurre:

1- Expedir a su favor pasaporte de la Ciudad del Vaticano, sin hacer mención de los cargos para no llamar la atención. Ello le pondría en condiciones de tener vía libre siempre que pudiera convenir su presencia en Roma, mayormente si le fuese además facilitada una recomendación eficaz para que en la frontera se le dieran todas las facilidades.

2- Pasar como Secretario de algún Obispo francés o de algún funcionario de categoría de la Nunc. A. de París, donde se encuentra actualmente

3- En último caso, incluirle en un nuevo pasaporte extendido a mi nombre junto con mi Secretario. Ello tiene el inconveniente que llamar la atención de la policía que me acompaña en mis viajes, pues me vio salir con un solo acompañante y me vería ahora entrar además con otro vestido de seglar.

Si esta solución pareciese a Vuestra Eminencia la más viable, agradecería que se me enviara lo antes posible el pasaporte aquí, donde se me uniría el citado señor, para hacer juntos el viaje, ofreciendo de antemano gustoso a Dios los inconvenientes que de ello puedan seguirse, que no escaparán a la fina penetración de Vuestra Eminencia. El Rev.mo P. Procurador General de los PP. Cartujos, al ser oportunamente advertido, facilitaría a Vuestra Eminencia las fotografías mías y de mi Secretario. Desde Paris espero se Le haya mandado la otra.

Permítame que insista en la suma conveniencia de que dicho señor informe personalmente y con detenimiento a Vuestra Eminencia al objeto de que pueda hacerse perfecto cargo de la situación y a la vez apreciar las bellas cualidades que adornan al interesado.

En vista de los peligros a que se expone con su regreso allá, no ha faltado quien le aconsejara que desistiera, pero él, con plena conciencia de aquellos, cree preferible afrontarlos, antes queque quedar en mal lugar y exponer a sus familiares, a los sacerdotes y a las cosas de la Iglesia a posibles represalias, y dejar de realizar en las presentes circunstancias todo el bien que puede reportar allí una actuación prudente, celosa y comprensiva; admirable en un señor que ha sido durante más de diez meses prisionero *pro Christo* en un barco.

Pendiente de las noticias de Vuestra Eminencia, suspendo de momento mi salida de aquí.

Con sentimientos de profunda veneración y de fraternal estima, al besarLe respetuosamente la mano, me honro en repetirme de Vuestra Eminencia Reverendísima Humild., devotis. y verdadero Servidor

† F. Card. Vidal y Barraquer

Arz. de Tarragona

DOCUMENTO 32

Informe sobre la actual vida religiosa en la provincia eclesiástica de Tarragona

AA.EE.SS., *Período IV, Spagna 945, fasc. 349, ff. 93-96*, original mecanografiado

[Nota autógrafa de Tardini: *30-9-38. Lasciato dal Vicario Generale di Tarragona*]

París, 27de Septembre de 1938.

I. Posición espiritual

El C1ero

La aposición el clero en su conducta y espíritu, es excelente y ejemplar. Ha sabido triunfar de los peligros inherentes a la persecución vio1enta y a la subsiguiente situación de aislamiento y desamparo. Sacerdotes de Tarragona, refugiados en Barcelona, han establecido en esta ciudad un centro llamado "Consultorio Bib1iográfico", del cual se habla en una Nota entregada al Exmo. Mons. Valeri, Nuncio Apostólico en París: gran número de sacerdotes de diversas diócesis se han acogido a este centro para tener contacto cono tros sacerdotes y con sus respectivos Ordinarios, para recibir socorro, exponer necesidades, buscar co1ocaciones, etc. Después de más de dos años de situación anormal y peligrosa, no se conocen defecciones en clero de nuestra diócesis. Es ejemplar y admirable la fidelidad a su vocación. Se 1es ve deseosos de cumplir sus deberes sacerdotales, preocupados si les falta breviario, si no tienen el "Ordo Officii Divini recitandi", si no tienen Ritual, libros de estudios, etc. etc.

En cuanto a su actuación se destacan dos tipos distintos. El de los tímidos y pusilánimes: según ellos nada puede hacerse, por ahora, hasta que termine la guerra, ya por e1 peligro de nuevos ataques y persecuciones, ya porque juzgan que la terminación de la guerra cambiará automáticamente las costumbres y el espíritu del pueblo; y por lo tanto, otro trabajo que no sea exclusivamente la administración de los Sacramentos, es inútil, peligroso e imposible. Este grupo es bastante numeroso, especialmente en localidades aisladas y de reducido vecindario.

Otro tipo, el de los decididos se lanza al trabajo, planea proyectos, inicia obras, llevado de gran celo y optimismo, creyendo que no debe esperarse mañana para salvar los que se pierden hoy, que el mejoramiento del pueblo nunca es automático, y que si no puede hacerse todo lo que

conviene hacer, conviene hacer todo los que se puede*,* aprovechando las circunstancias favorables para confirmara los constantes, levantar a los caídos y sostener a los vacilantes de nuestro pueblo.

El pueblo

La masa está pervertida, desviada, alejada de Dios, y no precisamente por sola obra de la revolución: una de las principales consecuencias de de esta, en la masa del pueblo, ha sido quitar la máscara con que muchos se cubrían, apareciendo buenos cristianos sin serlo. La revolución ha demostrado que, de la misma porción que practicaba, había en muchos más de disfraz hipócrita o de conveniencias paticulares, o de meros vínculos tradicionales y rutinarios, que de íntima convicción y sincero espíritu cristianos. A esta situación de espíritu tan lamentble se agrega la influencia de una total anulación del culto público, de la ausencia de toda instrucción religiosa, de las campañas del a prensa y radio difundiendo errores y calumnias, y del infernal desbordamiento de la inmoralidad y del sectarismo legal: causas que han paganizado la gran mas del pueblo, retardando por una larga serie de años su completo mejoramiento.

El *modicum fermentum*, el *pusillus grex* de nuestras parroquias se ha mantenido fiel y ha recibido de la sangre de nuestros mártires calor y alientos de vida sobrenatural. Sacramentos, oraciones, penitencias, obras de caridad ... abundan en este sector del pueblo fiel. Pero también abunda en él un reprobable espíritu de odio y venganza, hasta el exterminio de nuestros enemigos; se atreven a censurar a la Jerarquía, incluso al Papa, por su espíritu pacifista; hállanse aun religiosas que ni en sus oraciones dicen con sinceridad *sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*, refiriéndose a los enemigos del a Religión; califican de comunistas y masones a todos los que no se muestran animados de este espíritu de venganza; creen que nada hay que hacer en el terreno religioso hasta que se haya alcanzado la victoria con el exterminio sangriento de todos los enemigos, porque otra cosa sería no dejar sentir tanto la necesidad de esta victoria, y por consiguiente "sería colaborar a la obra sectaria de nuestros enemigos". Tan penetrados están algunos de estas ideas y sentimientos que, siendo antes personas de comunión diaria, ahora no han confesado ni comulgado desde antes de la revolución, a pesar de frecuentar casas donde hay sacerdotes con la reserva del Santísimo; ya un algunos teniendo sacerdotes en la misma casa. Otros censuran duramente y tratan de cobardes a los sacerdotes que, pudiendo huir, continúan en esta parte de España para no dejar los fieles sin asistencia espiritual.

Esta posición espiritual de nuestro Clero y de nuestro pueblo deja planteados entre nosotros

II. Dos problemas

Organizaciones católicas

Las personas piadosas, con mayor o menor frecuencia, según su piedad y según su timidez, reciben los santos Sacramentos, algunas con duros sacrificios. En Tarragona hay una jovencita que un día cada semana recorre veinte kilómetros a pie para confesar y comulgar; y otras personas hay de ambos, sexos que recorren cincuenta, sesenta y aun ochenta kilómetros en condiciones molestísimas, aunque sea en carruaje, para igual fin. El total de comuniones que se administran mensualmente en la capital de la Archidiócesis, población de 30.000 habitantes, son unas dos mil, aun después de la gran disminución que ha sufrido el censo de los católicos practicantes, por causa de la revolución y de la guerra.

Pero urge acometer la estructuración orgánica de otras obras católicas, a base de gran simplicidad, adecuadas a las actuales necesidades y posibilidades. Son necesarios centros de estudios religioso superiores para jóvenes, núcleos familiares catequísticos para niños; edición y divulgación de hojas católicas, orientadoras y formativas, que suplan la falta de periódico católicos; Ligas piadosas para facilitar la administración de Sacramentos a los enfermos; tandas de ejercicios y días de retiro; socorros mutuos, en comestibles y medicinas para ancianos, enfermos y presos; colectas de estipendios de Misas; organización de piadosos servicios funerarios para que en las comitivas de los entierros asista un sacerdote que rece los responsos privadamente y bendiga, en su caso, la sepultura; y otras análogas. Algunas de estas cosas se hacen ya actualmente (el que esto escribe ha ensayado no pocas con excelentes resultados); pero sería mayor su eficacia y su difusión, si no fuesen de iniciativa privada de uno que otro sacerdote, sujeta a que otro sacerdote piadoso, pero pusilánime, le haga el completo vacío, o bien la desvirtúe por su ideario equivocado o su temperamento pesimista. Obras así contrarrestan en gran parte los desastrosos efectos de la escuela sectaria, de la prensa difamadora y blasfema, del ambiente laicista y anticatólico y sostendría más vigoroso el espíritu cristiano, desviándolo especialmente de ideas y sentimientos de exterminio, tan reñidos con el espíritu auténtico de la Iglesia, y que tanto nos expone de nuevo a la feroz persecución de nuestros enemigos.

¿Serían posibles estas organizaciones? A base de una gran simplicidad en su estructuración y con las oportunas y prudentes cautelas, serían del todo posibles.

Existen elementos católicos de ambos sexos que se prestarían a ello y colaborarían con celo y prudencia. La situación legal presenta una faz completamente distinta de algunos meses, anteriores: se acentúan hace

tiempo grandes corrientes de tolerancia, que permiten a los católicos desenvolverse con cierta libertad, y desaparece el peligro de violencias, pues hace tiempo que nadie es detenido, ni molestado por ser católico, o por ser sacerdote o por actividades meramente religiosas. El mismo Gobierno tiene en ello vivo interés por razones de convivencia social y por razones políticas, bastantes para hacer posible y ventajosa una intensa actuación católica. El funcionamiento de centros de estudios, núcleos catequísticos, ejercicios y días de retiro, es posible sin impedimentos legales, porque son muchos los sacerdotes y las religiosas que figuran legalmente como profesores, y aun están sindicados como tales, y provistos de las correspondientes "cartas de trabajo"; y estos podrían reunir sin peligro grupos de jóvenes o de niños, con el pretexto de darles lección particular.

Culto público

Existe en abundancia el culto privado. El 80 o 90% de los sacerdotes celebra la Santa Misa: los que no la celebran, o es por enfermos y achacosos, o por vivir solitarios sin estar enterados de nada ni poder proveerse de nada, o por excesivamente tímidos.

Pero es sumamente reducida la asistencia a las misas: en muchas casas se reduce a los familiares. Es poco menos que nula, fuera del culto semipúblico que en Barcelona tienen organizado los católicos vascos.

La necesidad del culto público es cada día más vivamente sentida. Los seglares van acostumbrándose a vivir sin Dios y sin actos religiosos; alguno antes oían la misa "espiritualmente", por radio; ahora ni esto es posible, porque la autoridad se ha incautado de todos los aparatos de radio. Hay necesidad de levantar el espíritu de los tímidos. Llevamos 26 meses sin culto público y no sabemos cuanto durará esta situación. La falta de culto publico aumenta la falta de instrucción religiosa y de corrientes de vida sobrenatural.

L celebración del culto publico es posible. El Gobierno tiene interés en ello, responde del orden, y está dispuesto a facilitar iglesias; y aunque no las facilitare no sería difícil hallar locales decentes apropiados. En Barcelona, el Ministro de la Gobernación prohibió recientemente la apertura de una iglesia al culto piblico, la cual estaba organizada y anunciada: pero consta auténticamente que ello fue debido a buscar una solución provisional ante el conflicto planteado por el antagonismo existente en este punto entre la autoridad diocesana y el Gobierno, quedando aquella aparentemente en buen lugar y evitándose un ruidoso escándalo que amenazaba.

III. Dificultades

Estos problemas tienen sus dificultades.

Para la organización de obras de Acción Católica la principal dificultad estriba tal vez en la diferencia de criterio existente entre los Vicarios Generales: pues mientras unos creen que debe hacerse todo lo que las circunstancias y la tolerancia del Gobierno permitan, sin comprometer absolutamente nada, otros creen que en las actuales circunstancias no debemos hacer otra cosa que procurar cada uno su perfeccionamiento individual, sin organizar nada, limitándose tan solo a la recepción de los Sacramentos por parte de los fieles.

Aun en este punto de los santos Sacramentos hay disparidad de criterio muy notable y que ha trascendido al público con honda sorpresa. Concedidas las facultades de dispensar del ayuno eucarístico y de llevar el Viático un varón piadoso, cuando no hay *saltem clericus* para ello, según Decreto de la S.C. de Sacramentos dado al Ordinario de Barcelona (primeros de Agosto de 1937), estelo comunicó a los demás Vicarios Generales dándoles a entender que era concesión general: las circunstancias y necesidades eran iguales de todas las diócesis. Todos hicieron uso de estas facultades, menos uno que como *a priori* estimaba imposible que la Santa Sede hubiese concedido esta facultad, así como *a priori* estimaba imposible la concesión de las facultades sobre matrimonios. La actitud de este Vicario General hizo surgir dudas a los demás, y estudiado detenidamente el Decreto, creyeron que aun cuando éste no fuese extensivo a las demás diócesis, por lo menos por "epikeia", solidamente fundada, podía continuarse usando de aquellas facultades.

Discordancia de criterios como esta es muy perturbadora en la normalización de la vida religiosa, tanto más porque el furor de la persecución lleva consigo infiltraciones de sacerdotes y de religiosos en diócesis distintas sin que los respectivos Ordinarios puedan siempre controlarlas; y, por lo tanto, las normas canónicas que encuadran la vida religiosa diocesana pierden en la práctica mucho de su efectividad, a veces aun en puntos tan esenciales como es el de la jurisdicción para los sacramentos de la Penitencia y de Matrimonio.

Otra discordancia de criterio aparece en la cuestión del culto público. Y si bien toca al Ordinario el juzgar sobre el momento oportuno, suficiencia de garantías, etc.: pero éste problema prácticamente queda localizado Barcelona: por la importancia de esta ciudad y por residir en ella las autoridades supremas de la Nación, la solución que se dé allí al problema, es la que tendrá en el resto de las poblaciones de toda la Provincia eclesiástica: por lo tanto la solución de Barcelona interesa en gran manera a las siete diócesis restantes.

Es asimismo sensible la discordancia de criterio en lo que se refiere a un proyectado Comité, constituido por personas muy católicas (varias de ellas formaban parte de las Juntas diocesanas de Acción Católica), y no vistas con desagrado por las autoridades supremas laicas por pertenecer aquellas personas a partidos democráticos, leales al Gobierno. Se proponen servir de enlace entre el Gobierno y la Iglesia para buscar soluciones prácticas en los diversos aspectos de la cuestión religiosa, siempre desligados de todo partidismo político; siempre actuando bajo la iniciativa y el control de la autoridad eclesiástica y con la más rigurosa sujeción a sus mandatos, ya un simples sugerencias, a cuyo efecto solicitan de ella la designación de un Consiliario con el titulo de Asesor eclesiástico. Mientras unos Ordinarios ven este Comité con buenos ojos, esperan grandes frutos de él en las circunstancias actuales y le encargan algunos servicios necesarios para su actuación, otros se oponen a él en términos bastante duros y desalentadores. Viene complicado el problema por el hecho de que la actuación y la eficacia de este Comité no se concreta a una diócesis, se extiende a toda Cataluña; por lo tanto no aparece claro su carácter diocesano y no puede ser solución el criterio del Ordinario del lugar.

No debe sorprender a nadie esta discordancia de criterios en el modo de apreciare l momento y en el modo de proceder, si se tiene en cuenta que una gran parte de los Vicarios Generales que actúan en estas diócesis son completamente novato sen los cargos de Gobierno eclesiástico, sin experiencia alguna en ellos; los Prelados respectivos han debido aprovechar el personal que pudo salvarse de la revolución; y además la mayor parte de estos Prelados no pueden, por ausencia y las dificultdes enormes de comunicación, dirigir ir ni controlar la actuación de sus representantes en las diócesis, quedando estos en completo aislamiento, el cual les hace fácilmente accesibles a orientaciones desviadas o sugerencias partidistas de consejeros apasionados por determinado criterio político.

IV. Solución

Parece que la definitiva solución de tan serias dificultades sería la designación de un Visitador Apostólico General de estas Diócesis, con facultades bastantes para resolver conflictos, aclarar dudas y uniformar criterios, ya sea ante los Vicarios Generales, ya sea con el Gobierno, siquiera provisionalmente y con carácter oficioso en lo que se refiere al poder civil.

Creo sinceramente que este no vería con desagrado tal designación, que trataría con el debido respeto al designado y le daría las convenientes

facilidades para el ejercicio de su cargo. El Gobierno ha expresado repetidamente su deseo de tratar con la Iglesia para desarrollar su programa de libertad religiosa que ha empezado ya a cumplir con algunas disposiciones favorables a los intereses espirituales de la Iglesia. La última crisis surgida en el Gobierno no afecta para nada a este asunto, pues fue crisis de tipo meramente político y parece, que el Gobierno mantiene firme su deseo antes expresado, Las actuales relaciones del Gobierno con la autoridad diocesana de Barcelona son tirantes y parece muy difícil que sean regulares. La designación de un representante de la Santa Sede en estas diócesis, aun sin ningún carácter diplomático, y por lo tanto, sin ningún compromiso en este terreno, podría contribuir en gran manera a la pacificación espiritual y a resolver dificultades, no malogrando las buenas disposiciones de que hace gala el Gobierno, en provecho de las almas y para gloria de la Iglesia

DOCUMENTO 33

Apunte del embajador Yanguas a Pacelli

Sobre el reciente viaje a Roma de Mons. Salvador Rial y su nombramiento como Administrador Apostólico de la parte de la diócesis de Lérida sometida al Gobierno de Barcelona.

AE.EE.SS, *Spagna 934, vol. I (1938)*, *ff. 23-24*, e impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 47-50.

Roma, 2 noviembre 1938

Por informes absolutamente ciertos se sabe que el Canónigo Penitenciario de Tarragona, Don Salvador Rial, ha ido a París, de acuerdo con el gobierno rojo y con la obligación de volver a la zona por aquel dominada. La misión que se le ha confiado, según los mismos verídicos informes, es la de cuidar de los intereses católicos en Cataluña. El Señor Rial ha estado en la zona roja, en Tarragona, desde que estalló la guerra y actúa de Vicario General del Cardenal Vidal y Barraquer.

Antecedentes

A) A principios de este año la Santa Sede hizo saber al Sr. Cardenal Primado, por medio de S. E. Mgr. Antoniutti, la preocupación que sentía ante la orfandad en que se hallaban los intereses católicos en Cataluña, y consideraba de toda urgencia el que se le atendiera autoritativamente desde Francia, para lo cual juzgaba conveniente que un Prelado se trasladara al país vecino y desde allí velara por los citados intereses de Cataluña.

El inspirador y propugnador de todo ello fue el Emo. Cardenal Vidal, según testimonio del Excmo. Sr. Nuncio en París. Se ha de advertir que este proyecto coincidió con la campaña de prensa que se hacía entonces sobre la su puesta libertad existente en Cataluña para el libre ejercicio del Culto.

B) El Emo. Cardenal Primado, respetuoso siempre ante el menor deseo de la Santa Sede, pero al propio tiempo velando por los intereses de España, indicó las razones que en su concepto hacían inútil tal designación; advirtió, además, que posiblemente no se trataba más que de un recurso político para cooperar a la ficción del gobierno de Barcelona que quería dar la impresión, de su tolerancia religiosa y de su sentido gubernamental; pero que en el caso de que se persistiera en crear esta representación, para evitar los graves inconvenientes que de ello podrían derivar, debía ser con las condiciones siguientes: 1º. Que el Prelado que fuese designado para esa delicada misión lo fuera con el conocimiento y aprobación del Gobierno Nacional; 2º. Que la misión que se le confiara fuera para toda la zona roja, y no sólo para Cataluña; 3º. Que el citado Prelado dependiera del Señor Delegado Apostólico, de quien sería un subdelegado.

Expresó que en estas condiciones, aunque dudando de la eficacia de la misión que se pretendía realizar, se podía intentar. Aceptadas por la Santa Sede las observaciones del Emo. Cardenal Primado y con la aprobación del Gobierno Nacional, fue designado el Sr. Obispo de Gerona, quien se trasladó a Francia en donde poca cosa pudo hacer por las dificultades de todo orden que impidieron su actuación, siendo la principal la indicación que le hizo el gobierno de Francia para que se abstuviera de ejercer actos de jurisdicción eclesiástica, lo que de hecho impedía cualquier intento de organizar y defender los intereses que se le encomendaron.

Ocurría esto cuando el Sr. Obispo de Gerona, ante la descarada campaña antiespañolista de los vascos refugiados en París, se disponía a aplicar las sanciones de derecho a los sacerdotes infractores de la disciplina eclesiástica. En vista de su situación y después de algunos meses de permanencia en Francia, el Sr. Obispo de Gerona regresó a España).

Expuestos estos antecedentes, se aprecia todo el alcance de lo que

ahora se pretende con la misión que se ha confiado al Sr. Rial. Se quiere volver al primitivo plan del Emo. Cardenal Vidal: la protección de la iglesia (?) catalana, buscando un sustituto al Sr. Obispo de Gerona, sin las limitaciones que habían condicionado su nombramiento.

Ante las observaciones hechas por el Emo. Cardenal Primado y que constan en el apartado B), la misión confiada al Sr. Obispo de Gerona lo fue para toda España. Hoy obtiene el Emo. Cardenal Vidal sea designada persona de absoluta confianza a la que se le confía la misión de preocuparse únicamente de los intereses católicos de Cataluña. Se sigue así sosteniendo la peligrosa ficción de que en España existen dos organizaciones eclesiásticas: la catalana y la del resto de España.

Adviértase el hecho significativo de que el Sr. Rial se traslada a París con la autorización del llamado gobierno de Barcelona y con el compromiso de regresar a la zona roja.

Debe advertirse también que con el Sr. Rial se da un caso insólito en la administración normal de la Iglesia, ya que ha sido nombrado Administrador Apostólico de la parte de la diócesis de Lérida no liberada, con lo que esta diócesis tiene dos Administradores Apostólicos: uno para la parte ocupada aún por los rojos. Esta dualidad de autoridad para una misma diócesis tuvo lugar después de la guerra europea cuando, por los tratados de paz, alguna diócesis fronterizas quedaron con parte del territorio en diversa Nación de la que estaba la capital de la misma diócesis.

Prácticamente se sabe que nada puede hacer el Señor Rial en la parte del territorio de la diócesis de Lérida que le ha sido confiada en Administración, ya que no puede moverse de Tarragona cuando allí se halla. Lo único que se pretende con esta doble administración es dar la impresión de la normalidad administrativa, en el orden eclesiástico, en la zona roja y, sobre todo, mantener la figura de la pretendida iglesia catalana. Es fácil adivinar los motivos y la finalidad de esta ficción.

El Señor Rial, que en algunas ocasiones parece haber usado del nombre de Brial y que con este nombre y usando pasaporte diplomático expedido por el Ministerio de Estado del gobierno rojo de Barcelona, se sospechaba hubiera in tentado venir a Roma a exponer en la. Curia el buen trato de que ha sido objeto por parte de los marxistas, a favor de los cuales pretendía inclinar a la Santa Sede, fue juzgado por los Tribunales rojos y absuelto por los mismos.

El Gobierno Nacional, sorprendido, desfavorablemente, con tales informaciones, se ha servido ordenarme haga constar en la forma y términos adecuados a aquel estado de espíritu, que ni puede admitir ni admite el establecimiento de administración eclesiástica alguna, para la totalidad o parte de la zona roja, a espaldas del Gobierno Nacional y sin su previo consentimiento.

DOCUMENTO 34

CARTA DEL EMBAJADOR YANGUAS A PACELLI

Protesta por la noticia dada por la Radio Vaticana de que no puede hablarse de restablecer relaciones diplomáticas con quienes, lejos de conceder las necesarias libertades religiosas, mantienen todas las iglesias "clausuradas".

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 95, fasc. 350, ff. 24-27v,* original autógrafa.

Roma, 5 noviembre 1938

Embajada de España cerca de la Santa Sede

A Su Eminencia Reverendísima
el Señor Cardenal Eugenio Pacelli
Secretario de Estado de Su Santidad

Señor Cardenal, de mi mayor consideración y respeto:

Un deber de lealtad me obliga a expresara V.E.R.la profunda impresión que me ha producido la noticia radiada *esta noche* por la emisora del Vaticano, que he conocido que el apropio tiempo que el público en general.

Sinceramente creo que no habría sido dada en la forma que lo fue, si V.E.R., cuyos deseos y pensamiento conozco, me hubiera hecho el honor de prevenirme, dándome así oportunidad de someter a Su ilustrada consideración mis observaciones – que confío habrían sido las suyas – sobre un tema tan delicado y peligroso, tratado en nuestra conversación del miércoles, y que tanto afecta por igual a ambas Potestades.

Estoy seguro del a inmensa y dolorosa sorpresa que ha de producir a la opinión nacional y a mi Gobierno, el tercer párrafo de la noticia radiada, en el que se dice: "Mal puede hablarse de restablecer relaciones diplomáticas con quienes, lejos de conceder las necesarias libertades religiosas, mantienen todas las iglesias *clausuradas".*

De este párrafo parece deducirse que esa es la única dificultad que existe para la reanudación de las relaciones diplomáticas entre la Santa Sede ye l "Gobierno" rojo. La trascendencia de esta frase aparece agravada con la declaración expresa que, en la noticia radiada, le precedió de

haber sido aprobada tan extraña forma de rectificación por la Secretaría de Estado de Su Santidad.

Precisamente por constarme cuál es el íntimo sentir de Vuestra Eminencia sobre este vidrioso asunto, tengo la certeza de que hubiera atendido en el acto, el ruego que y ole habría dirigido, para la supresión de esta frase, que carece de sentido lógico - V.E.R. con su recto criterio y su gran corazón lo apreciará también así – ante la realidad terrible del a zona roja: asesinato de once Obispos, 16 (*sic*) sacerdotes y religiosas y centenares de miles de fieles, destrucción de miles de iglesias y profanación (que no clausura) de las que todavía siguen en pie, convertidas en prisiones, centros sindicales y revolucionarios, depósitos, cuadras, cuando no en salas de baile o centros de inmoralidad.

La frase incomprensible que comenzó tendría una vierta explicación, sin o fuera un triste hecho todo lo anterior, y no existiesen las relaciones *de jure* felizmente establecidas entre la Santa Sede y España. Con doble motivo cuando los rojos desarrollan una burda maniobra encaminada a fingir moderación y tolerancia, en relación con todo lo que ha sido y es para ellos, objeto de befa, irrisión y escarnio.

No dudo que V.E.R., de juicio tan claro y comprensivo, se dará perfecta cuenta del espíritu que me mueve a dirigirle estos renglones, seguro de alcance y repercusión que el asunto ha de tener en España, y en tanto me concede el honor de una entrevista, que solicito de V.E.R.

Me repito con este motivo de V.E.R., con la más alta consideración y respeto, su atento y devoto amigo, que besa reverentemente Su Sagrada Púrpura

J. Yanguas.

DOCUMENTO 34

Carta de Vidal a Pacelli

Elogia y defiende a su vicario general, Salvador Rial, de las acusaciones infundadas que le lanzan las autoridades militares y pide que se le nombre obispo auxiliar al sacerdote Antonio Vilaplana.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 949, fasc. 352, ff. 21-24v*, original mecanografiada.

Certosa di Farneta. 23 de enero de 1939

A Su Eminencia Reverendísima
el Señor Cardenal Eugenio Pacelli
Secretario de Estado de Su Santidad
Ciudad del Vaticano

Confidencial
Eminencia Reverendísima:
Recibo la venerada carta de Vuestra Eminencia Reverendísima del 17 de los corrientes y nº. 169 en la que se sirve comunicarme que de varias partes ha sido indicada a la Santa Sede la oportunidad que el Rev.mo Mons. Rial, mi Vicario General, no ejerza jurisdicción en las parroquias liberadas o que lo fueran en adelante en la archidiócesis, atendida la profunda aversión que hacia él sienten las Autoridades Nacionales particularmente por su reciente viaje a París y a Roma.

Sin reparar en sacrificios, toda indicación o norma proveniente de la Santa Sede ha de ser para mi de antemano filialmente acatada.

Espero, sin embargo, me sea lícito no ocultar a Vuestra Eminencial a amargura que produce en mi corazón de Prelado, siempre dispuesto a salir por la defensa de mis queridos sacerdotes, esta noticia que me permito calificar de primera intromisión de la Autoridad civil en asuntos puramente de ejercicio de jurisdicción eclesiástica en mi Arzobispado, de la cual, empero, más que a las propias Autoridades Nacionales, no reparo en hacer responsables a eclesiásticos que las han empujado o cuando menos estaban en condiciones de interpretar mejo rante las mismas la actuación del Dr. Rial, que no ha sido política sino puramente religiosa y caritativa.

Lo siento por las trabas que se imponen a la Autoridad Diocesana y también, muy de veras, porques e tratad e sacrificar al Dr. Rial, sacerdote

celoso y ejemplar, muy competente, adictísimo a la Santa Sede y a su Obispo, que puede prestar señalados servicios a la Iglesia cuando tantos valores ha perdido en la revolución, dadas las bellas cualidades de entendimiento y de corazón que le adornan. Mons. Rial no puede ser confundido sin notoria injusticia con algunos sacerdotes que más que religión han hecho política y en discursos, escritos y conferencias han demostrado sobradamente que se movían a impulsos de un ideal que ahora encontraba amiente propicio para exteriorizarse.

El Doctor Rial se pudo en viaje para verme a mi, informarme de la situación religiosa de la Archidiócesis y recibir mis instrucciones y para intentar comunicarse personalmente con la Santa Sede en su carácter de Administrador Apostólico de Lérida. Este fue el único objeto de su viaje y nadie puede tildarle de político. Cierto que la prensa, pronta siempre a exagerar por uno y otro lado, ha levantado una campaña alrededor de dicho viaje y ha pretendido darle un alcance que nunca ha tenido, pero no fue él quien dio la noticia, ya que tenía desde varios meses el nombramiento de Administrador Apostólico de Lérida y no lo hizo público. El haber necesitado acudir para el pasaporte funcionarios civiles, facilitó que el viaje fuera conocido ya un excesivamente bombeado para fines de propaganda.

El Doctor Rial apreciaba que las circunstancias bajo religioso habían cambiado notablemente con relación a los primeros tiempos de la revuelta hasta el punto de querer algunas autoridades y varios católicos que se empezara a organizar el culto público, aprovechando la tolerancia que el Gobierno daba al privado, ejercido ya de tiempos sobre todo en Barcelona y en otras ciudades y comarcas. Movido de su celo y sabedor de los perniciosos resultados que una larga abstención del culto produce en las costumbres públicas y en las prácticas religiosas de la gran mayoría de los fieles, entendía el Dr. Rial que podía ser aprovechada la tolerancia concedida para intensificar el culto y avanzar paulatinamente en la actuación religiosa exterior, pues estimaba que, siendo posible ir más adelante, no debía contentarse con aconsejar a los sacerdotes y a los fieles el dedicarse únicamente a la propia santificación personal, prescindiendo de toda acción de apostolado externo. No fue compartido por todos su punto de vista, por creer algunos que ello sería servir los intentos del Gobierno republicano y estimaron que nada debía hacerse hasta que la liberación por los ejércitos nacionales hiciese posible la restauración completa del culto público.

El Doctor Rial acogió benévolo las generosas iniciativas de unos católicos que se organizaron para socorrer a los niños y al os ancianos faltos de alimentos. Estimaban que era una vergüenza la ausencia de la caridad católica donde existía el socorro organizado por comunistas y laicistas.

Juzgando las cosas con el mismo espíritu de intransigencia, no han faltado personas, que, mientras pedían para sí y sus amigos el envío de paquetes alimenticios del extranjero o recibían gustosas los que se ha procurado mandarles, en lugar de ver en aquella obra *oro puro* de caridad, en frase del Rev.mo Cordovani, alentada por el generoso óbolo del Santo Padre, la hayan visto con malo rojos y se atrevieran a calificarla de contraria a la causa nacional y de auxilio al Gobierno Republicano. Con lo cual aparece evidente el papel importante que siempre quiere jugar la política en asuntos exclusivamente religiosos.

La carta que últimamente recibí del Doctor Rial explicándome lo ocurrido a raíz de la convocación de la Conferencia de Vicarios Generales, cuya copia tuve el honor de enviar a Vuestra Eminencia en mi última de fecha 11 de los corrientes, ya indicaba bastante claramente el procedimiento poco correcto que con él allí se ha seguido y cuales puedan ser los informes más o menos objetivos que sobre su actuación se hayan hecho llegara la España nacional y a otras partes. En ella se confirma una vez más la tendencia de Barcelona a ejercer hegemonía sobre las restantes diócesis de la Provincia eclesiástica, prevaliéndose de su mayor pujanza civil y económica. La posdata es muy elocuente.

Si aquellos Vicarios Generales hubieran en lo esencial coincidido todos con el criterio del Doctor Rial, que mereció los plácemes de cuantas personalidades eclesiásticas así en Roma como en París fueron por él consultadas, la actuación con todo y ser exactamente la misma que ahora se pretende tildar de política, hubiera sido bien vista y hasta elogiada por parte de las Autoridades Nacionales y de aquellos Jerarcas eclesiásticos. No me cabe de ello la menor duda.

No creo además que convenga a las mismas Autoridades aludidas hacer de quien ha sido durante diez meses prisionero de los anarquista sen un barco con grave peligro de perder la vida por sus ola condición de sacerdote digno y ejemplar, una víctima por único motivo de haberse llegado al Vaticano y a su Arzobispo para dar informes verbales y recibir instrucciones en su doble calidad de Administrador Apostólico de Lérida y de Vicario General de Tarragona, en orden a actuaciones puramente religiosas y caritativas.

Ciertamente, poco han trascendido al exterior – y, de no ser la desgraciada y tendenciosa publicidad dada al viaje de Mons. Rial, hubieran pasado totalmente desconocidas, como era mi deseo – mis actividades de esos dos años y medio en beneficio de aquellos pobres y angustiados sacerdotes y fieles, en las cuales he hallado un celoso colaborador en la persona de mi Vicario General, según he tenido el honor de ir informando a Vuestra Eminencia. Por ello hasta cierto punto es explicable que, impresionadas aquellas Autoridades Nacionales por las exage-

raciones apasionadas de la prensa y de ciertas personas, muestren algún recelo y prevención, pero, llegado el momento de que las conozcan en su pura realidad, no es de dudar sean las primera sen apreciar todos el valor apologético, religioso y hasta patriótico de las mismas, y, hasta volviendo sobre su primera impresión, truequen su aversión profunda en verdadero aprecio por quien puede presentar la gloriosa aureola de larga prisión y martirio *pro Christi nomine,* que forzosamente ha de ponerle al abrigo de toda sospecha imaginable. La Santa Sede conoce documentalmente todas las actividades desarrolladas y los pasos que se han dado.

Confío que la bondad inagotable de Vuestra Eminencia sabrá perdonarme mi insistencia en defender a Mons. Rial de las acusaciones de la Autoridad civil. Ha sido mi norma constante de conducta para con todos mis sacerdotes acusado sen tiempo de la Dictadura, de la República y en estos últimos años. Es verdad que me acarreó muchas molestias y vejaciones, pero recordaba el ejemplo del Divino Maestro que siempre salía en defensa de sus Apóstoles y discípulos. Si el Prelado que es su padre, no vela por ellos, quién lo hará?

Creo llegado el momento oportuno de recordar a Vuestro Eminencia que en Su venerable carta de 28 de junio de 1938 y nº. 2328, contestando a la mía del día 9 del propio mes, se dignó comunicarme: “L’Augusto Pontefice si compiace poi che l’Archidiocesi di Tarragona abbia attualmente un Vicario Generale che gode la piena fiducia dell’Eminenza Vostra, il che Le sarà senza dubbio di conforto nella Sua dolorosa assenza dalla diletta Sede Metropolitana. Al fine poi di provvedere nel miglior modo possibile al bene delle anime, Sua Santità non è alieno dal mettere allo studio le proposte dell’Eminenza Vostra appena le circostanze, che ora non sembrano favorevoli, ne renderanno possibile l’attuazione pratica”.

Si se me priva de la colaboración del Rev.mo Dr. Rial, quedará este menos desconceptuado, si un Obispo auxiliar es quien le sustituye en su cargo de Vicario General. A este efecto he de rogar a Vuestra Eminencia los buenos oficios de someter de nuevo a la alta consideración del Santo Padre si sería llegado el momento de concederme un Obispo Auxiliar de mi completa confianza en la persona del Rev.mo Mons. Antonio Vilaplana Forcada, con lo cual yo podría proveer mejor al bien de las almas que me están confiadas. Comprendo que implicaría una más laboriosa y larga tramitación el nombrarle Coadjutor con derecho de futura sucesión como había indicado también en mi aludida carta, mientras que las circunstancias de residir actualmente el interesado en Rom ay de ser bien conocido, además de la Embajada de España cerca del Vaticano, de las varias personas que en la repetida carta se indican, po-

dría abreviar mucho los trámites para su simple nombramiento de Auxiliar. Si le parece bien a Vuestra Eminencia, se podría formular la propuesta por medio del Emo. Sr. Cardenal Secretario de la S.C. Consistorial, sin pérdida de tiempo.

Aprovecho esta oportunidad para expresarLe los sentimientos de mi profunda veneración y de fraternal estima y besándole muy respetuosamente la mano, me honro en repetirme de Vuestra Eminencia Reverendísima Humild., devotis. y verdadero Servidor

† F. Card. Vidal y Barraquer

Arz. de Tarragona

P.D. Me olvidaba de agradecer a Vuestra Eminencia Rev.ma Su solicitud en comunicara l Exmo. Sr. Nuncio Apostólico en España el nombramiento del Rev. Dr. Vives. Ya le había encargado que, a su paso por Tarragona, se personara a cumplimentar y a recibir instrucciones de Su Excelencia Mons. Cicognani.

Por el periódico ahora recibido, veo que Mons. Rial ha quedado en Tarragona. Son las de la prensa las únicas noticias que tengo de allá, no obstante los varios días que haces alió el Dr. Vives y haber hecho lo posible para conseguir comunicarme libremente con Tarragona, pero las dificultades de los primeros días deben ser enormes. De la crónica que tengo el honor de incluir a Vuestra Eminencia (Anejo nº. 1) parece desprenderse que el Dr. Rial colabora con aquellas Autoridades militares. ¡Cuánto celebraría y oque ello fuese un buen síntoma de que el trato personal ha disipado infundados prejuicios! No habrán de tardar aquellas Autoridades en reconocer la rectitud de intención que ha guiado siempre al Doctor Rial.

DOCUMENTO 35

Carta de Vidal a Pacelli

Se defiende de las acusaciones que le ha hecho el embajador de España cerca de la Santa Sede a propósito de la proyectada colecta mundial para las diócesis españolas y, de paso, censura severamente la actuación del cardenal Gomá, arzobispo de Toledo, sobre este asunto.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 902, fasc. 309, ff. 55-58*, original mecanografiado.

Confidencial
La Valsainte, 21 de Agosto de 1938.

A Su Eminencia Reverendísima
el Señor Cardenal Eugenio Pacelli
Secretario de Estado de Su Santidad.
Ciudad del Vaticano

Eminencia Reverendísima:

Agradezco sinceramente a Vuestra Eminencia Rev.ma la delicadeza de haber puesto en mi conocimiento con Su venerada carta de 14 de los corrientes y no 2978/38 que, a propósito de la proyectada colecta mundial para la reconstrucción de las iglesias de España, el Exmo. Sr. Embajador cerca de la Santa Sede ha significado recientemente a esa Secretaría de Estado que yo independientemente de los demás Obispos españoles me había dirigido a varios Prelados ingleses y norteamericanos para solicitarles auxilios económicos al fin arriba indicado "pero con limitación a Cataluña", lo cual , a juicio del Sr. Embajador, además de favorecer a la región catalana "por recoger las primicias de la colecta universal", ofrece el peligro de ver convertida en arma política una tan noble iniciativa del Exmo. Episcopado español.

Si debiera dar respuesta directamente al Exmo. Sr. Embajador, me limitaría a decirle simplemente que no es exacto lo que se me atribuye lamentando que tan a la ligera se pretenda aprovechar cualquier pretexto por fácil que sea para tildar de política mi actuación puramente pastoral.

Pero a la Santa Sede, para la cual no tengo secretos, Le debo con toda sinceridad las siguientes explicaciones:

1.- Desde que tuve noticia de la dolorosísima situación de mis sacerdotes y de los de mi Provincia eclesiástica, refugiados en su gran parte

en Barcelona huyendo de la persecución de que eran objeto en sus parroquias, y pude establecer comunicación con algunos de ellos, consideré como primordial y urgente de mis deberes correr en auxilio suyo por todos los medios a mi alcance.

2.- Además de haber expuesto el asunto a la Santa Sede, que tan sensible se ha mostrado haciendo a aquellos martirizados Sacerdotes objeto de la generosa predilección del Santo Padre, me dirigí, como ya tuve el honor de manifestar a V. Eminencia, a algunos Prelados pidiéndoles algún socorro para esta apremiante y particular necesidad, principalmente en limosnas de Misas, rogándoles no dieran publicidad a mi carta.

3.- Me consta que otros Obispos de mi Provincia eclesiástica han recogido limosnas al indicado objeto y las han empleado en beneficio de los mencionados Sacerdotes.

4.- Me he limitado a procurar auxilio a los Sacerdotes residentes en nuestra Provincia eclesiástica, por tener para con ellos una estrecha obligación, por ignorar las necesidades de las otras Provincias y la manera de ponerme en comunicación con ellas y por motivos de delicadeza con respecto a los demás Metropolitanos y Obispos.

4.- (*sic)* Puedo asegurar que las cantidades enviadas han sido destinadas íntegramente al socorro de los mencionados Sacerdotes con exclusión de otros objetivos ajenos a la intención de los donantes, cosa que no ha ocurrido con alguna otra importante colecta, como a Vuestra Eminencia le consta perfectamente. [*Nota marginal autógrafa de Sericano*: Allude alle 34.000 sterline raccolte in Irlanda alla fine del 1936 per la Chiesa in Spagna, inviate al Card. Gomá e da questi date alle Autorità Militari spagnuole per la cura ed assistenza dei soldati feriti].

5.- No puede haber favoritismo para la región catalana "por recoger las primicias de la colecta universal", pues mi petición no reviste el carácter de colecta general y pública, ha sido dirigida sólo a algunos Prelados haciéndoles constar que era para una atención particular y perentoria y que no había que confundirla con la proyectada colecta mundial. Y hay que tener presente que la Provincia eclesiástica Tarraconense se extiende más allá de los limites de Cataluña y que las limosnas repartidas van destinadas a todos los Sacerdotes allí residentes sin tener en cuenta ni la diócesis ni la región de su origen y si sólo su mayor necesidad.

6.- No seremos nosotros quienes intentemos convertir en política una apremiante necesidad y el socorro urgente para remediarla. Nuestro deber es aliviar la miseria movidos por fines sobrenaturales, sea la que fuere la causa que la haya producido, colocándonos en un plano muy por encima y al margen de toda política de partido. Es admirable el gesto caritativo de Su Santidad Pío XI ordenando colectas mundiales para dar de comer a los niños hambrientos de un Estado perseguidor de la Iglesia [Russia, *nota marginal de Sericano*].

7.- Es cosa sabida. que todos los Superiores Religiosos se han preocupado y se preocupan de hacer el mayor favor posible a sus súbditos residentes en la España republicana, y no creo sea menos urgente la obligación que un Obispo tiene para con sus Sacerdotes que se han consagrado y entregado por completo al servicio de la diócesis y de la Iglesia.

8.- Es del dominio público que de diferentes países católicos 1egan socorros para los hermanos de España. Sin embargo, yo puedo decir que no se me ha entregado ni siquiera ofrecido la más mínima cantidad para enjugar tantas lágrimas y mitigar tanto dolor.

9.- Si la aflictiva situación de aquellos probados Sacerdotes ha de impresionar profundamente a toda persona de corazón, ¿qué no ha de ser para el de un Obispo que está ligado con ellos por lazos tan íntimos y sobrenaturales?

Algunos, para poder vivir, se han visto obligados a desempeñar oficios los más impropios de un ministro del Señor: criados, cocineros, peones, mozos de labranza, practicantes de farmacia, empleados en oficinas con los consiguientes peligros, mendigar por las calles, vender periódicos, ser mantenidos por pobres mujeres del pueblo que con exposición de la propia vida les llevaban un poco de alimento, etc. etc.

Si el Sr. Embajador, caballero de nobles sentimientos y de arraigadas creencias, conociera estos detalles, no se extrañaría que un Prelado se preocupara de aliviar tanta miseria por todos los medios a su alcance, ni se haría a la ligera eco de denuncias apasionadas de personas que tal vez por no atreverse, por su cualidad, a presentarlas directamente a la Santa Sede, su legitimo Superior en esta clase de asuntos, las hacen llegar a la misma cautamente por medio del poder civil para ocultar con la careta de un patriotismo exagerado unos móviles inconfesables, que yo olvido y perdono de todo corazón.

Y menos podría Su Excia. el Sr. Embajador derivar hacia la política partidista actividades exclusivamente benéfico-caritativas y de pacificación de los espíritus, si supiera al detalle, como he tenido el honor de dar a conocer oportunamente a Vuestra Eminencia, la conducta prudente y reservada que he procurado observar en todos mis actos, la no aceptación de los reiterados ofrecimientos que me han sido hechos para trasladar mi residencia fuera de Italia, mi resistencia a suplicar por telegrama al Excmo. Generalísimo Franco la cesación de los bombardeos aéreos que tantos estragos han causado y están causando en nuestros pueblos, no obstante las repetidas instancias de mis diocesanos; el aislamiento en que he procurado vivir evitando toda relación que tuviera carácter exclusivamente político, etc, etc.

Mas bien creo que, de no mirarse las cosas a través de unos infundados prejuicios políticos ya habituales, quienes se precian de católicos

deberían agradecer que alguien se haya preocupado de salvar y sostener a los pobres Sacerdotes sobrevivientes a la tremenda persecución allí sufrida, ya que han de ser los más preciosos auxiliares para la obra de recristianización de España. A la laudable solicitud de reconstruir los templos y de dotarlos de lo menester, sin duda ha de tener preferencia la de n dejar morir de miseria a los Sacerdotes que habrán de celebrar en ellos las funciones del culto, pues cabe no olvidar que

la Iglesia en épocas de calamidades públicas ha vendido ornamentos y objetos sagrados para dar de comer a los hambrientos.

Si, a pesar de todo lo indicado, la Santa Sede estima pertinente que yo deje de recoger y enviar –como creo es mi deber– intenciones de Misas y limosnas a aquellos infortunados Sacerdotes que las han suplicado vivísimamente desde el principio y que las esperan con ansia, haciendo fuerte violencia a mi corazón, lo haré para complacer a Vuestra Eminencia y dar prueba de mi respeto y veneración hacia la Augusta persona del Santo Padre.

Con esta oportunidad me es muy grato enviar a V.E. copia de las cartas cruzadas con El Em.mo. Cardenal Gomá referente a la mencionada colecta mundial y a la celebración de la Conferencia de Metropolitanos. Con respecto a la última le decía -hablo de memoria por no tener aquí mi archivo- que consideraba muy oportuno aplazar 1a reunión hasta después de acabada la guerra para cuando todos los Obispos se hayan reintegrado a sus respectivas diócesis y tengan conocimiento del estado y necesidades de las mismas; y que, de celebrarse, los acuerdos deberían ser circunstanciales y no de carácter general y definitivo, pues en los tiempos de transición y apasionamiento no parecen convenientes decisiones que pudieran comprometer la actuación de la Iglesia.

En mi contestación al Emo. Sr. Cardenal de Toledo no detallo todas las razones que abonan el aplazamiento de la colecta mundial y la constitución de los Comités proyectados, pero, confidencialmente, debo hacerlo a Vuestra Eminencia.

1.- Materia tan delicada como es recoger fondos en el mundo entero y repartirlos equitativamente entre todas las diócesis afectadas, no debe estar a merced de un solo Cardenal asistido de dos Obispos, sino de la Asamblea de los Excmos. Metropolitanos, que reviste mayor autoridad y representación. Con ello se podrían evitar más fácilmente favoritismos siempre enojosos e intervenciones de Secretarios que en cuestiones económicas no inspiran confianza.

2.-La colecta realizada hoy mientras la guerra continúa encendida y los terribles bombardeos han sembrando por doquier la ruina, resultando a veces alcanzados los mismos templos, corre el riesgo de no dar los resultados apetecidos, pues en varios países, singularmente en los estados

ricos, la opinión está dividida y son inevitables los recelos de que el dinero, obedeciendo a presiones a las que no será posible sustraerse, se emplee en otros menesteres ajenos a las finalidades de la colecta.

3.-El afán excesivamente absorbente y acaparador de que suelen adolecer los Cardenales de Toledo, parece acentuarse actualmente en perjuicio de la buena marcha de los asuntos y de las ventajas de las iniciativas particulares debidamente coordenadas. Entre todos los Metropolitanos puede hacerse buena labor y, en completa armonía, con mayores garantías de éxito y continuidad en las obras. No es posible que una sola persona pueda atender debidamente a todo; ha de fiarse de Secretarios que no tendrán los méritos, ni la experiencia, ni la responsabilidad de los Arzobispos en asuntos que les afectan por igual a todos

Aprovecho esta oportunidad para expresar a Vuestra Eminencia los sentimientos de mi profunda veneración y fraternal estima que Le son conocidos y, al besarLe muy respetuosamente la mano, me honro en repetirme e Vuestra Eminencia Reverendísima humilde, devoto y verdadero Servidor

† Francisco, Card. Vidal y Barraquer

Arzobispo de Tarragona

P.D. Dios mediante, pienso a últimos del corriente o a primeros de Septiembre estar ya de regreso a Farneta.

DOCUMENTO 36

Fragmento de una carta de Rial a Vidal

Sobre la situación de la archidiócesis de Tarragona tras la liberación de la misma y sobre su detención por las autoridades militares y posterior puesta en libertad.

AA.EE.SS., *Spagna 945, fasc. 350, f. 59,* entregada por el cardenal Vidal al nuevo Papa, Pío XII, el 5 marzo 1939, elegido tres día antes.

San Sebastián, 16 febrero 1939

Después de la liberación de Tarragona, hice las oportunas presentaciones, felicitaciones y ofrecimientos, escribí una carta al Generalísimo y al Sr. Nuncio. Procuré posesionarme del Seminario, Palacio y Casas del

Cabildo, pero no pude porque continuaban siendo alojamiento de tropas para los nacionales, y el Palacio a cargo de una comisión de recuperación artística de la que forma parte el Sr. Artero, canónigo de Salamanca. Ahora ya se ha tomado posesión de todo, pero continúan ellos ocupándolo, y no hay todavía lugar para oficinas, aunque han prometido darlo pronto; son dificultades y necesidades de la guerra y de las circunstancias.

Preparé lo necesario para la Misa de campaña, a la que asistí; y para el Te-Deum, que organizaron los militares, colaboré en lo que fue necesario. Tuve interés en que fuese el día de San Fructuoso, y más tarde hubo el Te-Deum en que actuó el Sr. Artero, por determinación de la Autoridades. Antes éste hizo un simulacro de reconciliación de la Catedral (ya lo estaba y él había asistido) para que fuese más completa la ceremonia: a esta asistió el público en cantidad enorme y con gran júbilo.

Al salir yo de mi casa para asistir al Te-Deum, fui detenido por orden superior, y llevado a casa de unos amigos míos, cuñados del Comandante Sentís. Después de 52 horas de estar allí, me pidió declaraciones un Juez militar, quien me preguntó por mis antecedentes políticos; quien me nombró Vicario General y porqué; quien me nombró de Lérida, y porqué; como actué; porqué fui a Roma, con que documentos, a quienes visité; de que hablamos, que me dijeron en Secretaría de Estado, porque no fui a la España nacional y cosas semejantes… Al cabo de 5 días me dijeron que estaba en libertad; me aconsejaron estuviese unos días ausente y después "me reintegrase a mi Vicariato"; también me aconsejaron escribiese una aclaración o unas declaraciones o interview, que un periódico francés publicó, de unos parlamentarios franceses que me visitaron en mi casa, y al entrar pudieron ver como yo celebraba la Misa delante de unas 50 personas y leía una homilía de Frassinetti. La breve conversación que tuvimos luego, fue publicada, pero no con fidelidad sino tendenciosa, añadiendo y cambiando palabras y conceptos que alteraban el sentido. La aclaración escrita fue del gusto del Juez y se la llevó (el borrador, sin tiempo de revisar, corregir y perfilar); parece se publicará, o se ha publicado. Después de esto pasé unos días sin actuar, y después allí para Zaragoza, Pamplona y San Sabastián, desde donde espero regresar a mi casa, para estar allí al empezar la Cuaresma. En San Sebastián he sido recibido con muy paternal afecto ¿por el Sr. Nuncio?.

DOCUMENTO 37

DESPACHO 21/230 DE CICOGNANI A PACELLI

Transmite el parecer del Cardenal Segura, arzobispo de Sevilla, sobre el derecho de presentación del que gozaban los reyes de España para la provisión de las sedes episcopales vacantes.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol I, ff. 43-47*, original mecanografiado; impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.SS., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 16-22.

San Sebastián, 30 agosto 1938.

In risposta al venerato Dispaccio n. 2775/38 *[Nota 87],* mi pregio trasmettere alla Eminenza Vostra Revma il parere che l'Emmo. Signor Cardinale Arcivescovo di Siviglia ha dato per iscritto circa l'antico diritto di presentazione, di cui godevano i Re Cattolici nella provvista delle Sedi vescovili vacanti in Spagna.

L'Emmo Cardinal Segura considera questo diritto «de iure e de facto».

«De jure» — egli afferma — sussiste il diritto di presentazione, quantunque non sia più in vigore il Concordato del 1851; e sussiste perché fu concesso tre secoli fa ai Re Cattolici, senza che sia stato mai revocato dalla Santa Sede. Il Concordato del 1851 non aggiunse nulla di nuovo a quel privilegio; solo non riconobbe la esistenza; e quel privilegio non è legato alle vicende di un Concordato, essendo di por sé perpetuo: «decet esse mansurum».

«De facto», il diritto di presentazione è sospeso, ma non è caduto, poiché una rivoluzione di pochi anni non basta a cancellare privilegi e diritti secolari; ed automaticamente entrerà in vigore il giorno in cui sia ristabilita in Spagna la Monarchia. Questa solamente, e nessuna altra forma di governo, può accampare diritti, perché il privilegio di presentazione fu concesso ai Re Cattolici *nominatim.* L'Arcivescovo di Siviglia, quindi, ritiene che non si deve conceder il «Real Patronato» all'attuale Governo: «Juzgo que en modo alguno sería conveniente esta concesión a la Santa Iglesia por motivos evidentes». Nella lunga conversazione che ebbi con lui mi manifestò che aveva da tempo studiato il problema; che conosceva le ragioni esposte da S.E. l'Ambasciatore Yanguas Messia, tendenti a dimostrare la esistenza del Concordato e del «Real Patronato», ma che

erano argomenti senza efficacia. Né vale dire — continuava — che il Governo attuale ha dato disposizioni por ristabilire i diritti violati della Chiesa, poiché non ha fatto che compiere un dovere elementare di giustizia. Anzi molto ancora gli rimane da fare, «el cumplimiento estricto, no de alguno, sino de todos los deberes de justicia que tiene para con la Iglesia, no es título suficiente ni lo ha sido nunca, para reclamar un privilegio como el del Patronato» (Allegato).

Sua Eminenza il Cardinale Arcivescovo di Toledo continua infermo in quella città. Ha avuto un secondo attacco di nefrite e i medici gli hanno ordinato il più assoluto riposo. Però sta meglio e si spera che nella prossima settimana possa trasferirsi a Pamplona, dove, per la vicinanza a San Sebastián, potrà essere atteso con maggior competenza da uno specialista. Credo, tuttavia, che si possa affermare che tanto egli, quanto l'Episcopato in genere, sono contrari alla concessione del diritto di presentazione, almeno nella forma con cui fu esercitato per il passato. Fra i temi, infatti, che sono stati proposti dai Vescovi por le prossime Conferenze, ve n'è uno, l'ultimo, che tratta del Concordato, e il punto 2° dice: «Apoyar con el máximo esfuerzo a la Santa Sede a fin de obtener en el futuro Concordato la plena independencia de la Iglesia en el nombramiento de sus ministros, sin que el Estado tenga ingerencia alguna, positiva ni negativa, ni en el nombramiento de párrocos, ni en el de canónigos y sobre todo ninguna en absoluto en el nombramiento de Obispos».

Fin dal mio arrivo un Spagna diversi Vescovi mi hanno parlato di questa importante questione, ed ho potuto constatare che sarebbe loro desiderio, anche per decoro, che la scelta dei Pastori della Chiesa sia riservata esclusivamente alla Santa Sede. In occasione della festa di San Giacomo Apostolo, stando in Santiago udii l'Arcivescovo di quella diocesi dichiarare, essendo presente il Ministro degli Interni e alcuni Vescovi: «Noi non siamo figli del Santo Padre, ma figliastri», appunto — così commentarono i presenti — perché non scelti da Lui, ma dai politici.»

Senza dubbio l'antico diritto di presentazione dimostra da un lato quanto grandi siano state le benemerenze della Spagna verso la Chiesa, e, dall'altro, quanto grande la generosità della Chiesa con questa Nazione; e ciò è motivo di giusto orgoglio; però i Vescovi ritengono che è necessario adattare i diritti e i privilegi alle nuove condizioni politicoreligioso. La maggior parte di essi vedrebbe con piacere che si adottasse per la Spagna lo stesso sistema vigente in tutti i Concordati post-bellici, e cioè di interrogare il Governo, prima della pubblicazione di una nomina vescovile, per sapere se vi siano obbiezioni di ordine politico contro il candidato.

Che se, attese le tradizioni della Spagna e i sentimenti del Governo, questa concessione potesse sembrare troppo limitata di fronte al diritto

antico, si potrebbe concedere al Governo il diritto di presentazione, ma con la condizione di presentare soggetti riconosciuti dall' Episcopato spagnuolo come atti a reggere una diocesi. Ogni anno i Vescovi nelle Conferenze esaminano e designano, secondo speciali Istruzioni della Santa Sede, alcune persone considerate degne della dignità vescovile. Fra queste potrebbero essere scelti dal Governo i candidati da presentare per la nomina a Vescovo.

Né sarà fuori di proposito riferire che qualche Prelato mi ha fatto notare come, in un regime totalitario, il privilegio di presentazione secondo l'antica forma potrebbe riuscire di grave pregiudizio por la Chiesa. Oggi no, perché tutti conoscono i sentimenti cattolici del Capo dello Stato e degli uomini del suo Governo, ma domani potremmo avere persone di sentimenti molto diversi. Anche oggi si osserva qualche Ministro, mosso da zelo eccessivo o sotto pretesto di favorire il cattolicismo, potrebbe giungere al punto di impedire alla Chiesa ogni iniziativa propria e intralciare le sue attività, allegando che a ciò pensa lo Stato, che è cattolico. Certamente si nota con piacere che il Governo attuale non prescinde dalla collaborazione del Clero, e che nelle Commissioni per l'insegnamento o per la beneficenza, e in posti delicatissimi, come negli uffici della stampa e propaganda, si serve dell'opera di sacerdoti, e anche dei Vescovi. Ma si nota un certo distanziamento dalla Gerarchia come tale.

Sua Eminenza il Cardinale di Toledo, in una sua recente lettera, parlandomi appunto di una Commissione di canonisti che il Ministero degli Esteri desidera nominare per lo studio dei problemi dei progettato Concordato, mi scriveva: «Noto que hay marcada tendencia, en los diversos aspectos de la Administración del Estado, a valerse de sacerdotes subalternos prescindiendo de la Jerarquía, asunto que forzosamente deberá tratarse en las Conferencias próximas, y hay que neutralizar esta tendencia en la forma más discreta que se nos sugiera».

Appena il Signor Cardinale Gomá sarà a Pamplona, mi recherò da lui e trasmetterò, senza ritardo, a Vostra Eminenza la sua opinione circa il diritto di patronato. Avrò anche modo di conoscere ulteriori notizie sulla Commissione di Canonisti che il Ministro degli Esteri desidera avere come Consultori. Si sono fatti al riguardo i nomi del P. Michele Mostaza, professore alla Università Gregoriana, del P. Regatillo dell'Università di Comillas, del Rev. Don Luigi Alonso Muñoyerro, ultimo fiscale della Rota di Spagna, del Rev. D. Giuseppe García Goldáraz, Uditore Assessore dei Tribunale di grazia alla Nunziatura di Madrid, del Rev. Don Emanuele Carrera Sanabría, Canonico di Siviglia e Cancelliere di quella Curia al tempo del Cardinale Ilundain. Si era pensato anche al Rev. Don Antonio García Villasante, ma poi é stato messo da parte, poiché si ritiene che

sarebbe poco accetto per la collaborazione da lui prestata al Governo della Repubblica al tempo dell'Ambasciatore Pita Romero.

Intanto l'Emmo. Cardinale Segura, considerando che il Real Patronato *di fatto* non esiste, e che, d'altra parte, è necessario provvedere un gran numero di parrocchie; ha deciso di procedere alla provvista delle vacanti secondo le norme ordinarie del Diritto Canonico, sempre che nulla vi sia in contrario. Mi permetto di sottoporre all'illuminato criterio di Vostra Erninenza il proposito dell'Emmo. Signor Cardinale di Siviglia: e mi domando se non sia opportuno, prima di procedere a dette provviste attendere le decisioni che l'Episcopato possa prendere al riguardo nelle prossime Conferenze.

Prostrato, ecc.

Documento adjunto al despacho nº. 21/230.

Appunto dell'Em.mo Cardinale Segura y Saenz, Arcivescovo di Siviglia, circa il Real Patronato in Spagna.

Juzgo que deben plantearse cuatro cuestiones sobre este asunto.

1ª. Cuestión. ¿Está subsistente de derecho el Real Patronato en España en los actuales momentos?

Respuesta 1ª. El Real Patronato, al menos en cuanto a la presentación para las Sedes Episcopales, juzgo que según los principios jurídicos, está vigente de derecho en España.

Me apoyo para opinar así en la siguiente razón:

El Real Patronato es un privilegio concedido por los Soberanos Pontífices a los Monarcas Católicos españoles y que está en vigor sin interrupción desde el siglo XV; y se concedió en reconocimiento a los servicios insignes que prestaron a la Iglesia los Monarcas Católicos españoles.

Ahora bien, estos privilegios son perpetuos según el principio general del derecho «decet esse mansurum» reconocido por todos. A no ser que los privilegios hayan sido revocados legítimamente.

En el presente caso no ha habido revocación expresa que conste; luego ha de tenerse como subsistente el privilegio de derecho.

El que por un pequeño lapso de tiempo haya cesado *de hecho* la monarquía, no es causa de cesación *de derecho* del privilegio: como lo reconoció expresamente la Iglesia en la implantación de la 1ª República española. El lapso de 2 o de 6 años en esta cesación de hecho de la Monarquía no es suficiente evidentemente para destruir un privilegio cinco veces secular como el presente.

Respuesta 2ª. La revocación virtual del Concordato que se alega en

virtud del principio enunciado en el discurso pronunciado por el Santo Padre en los comienzos de su Pontificado, no obsta absolutamente a la subsistencia de derecho del Real Patronato en España. Pues el privilegio del Real Patronato no dimana del concordato de 1851 ni del anterior concordato del siglo XVIII, sino que los Concordatos no hicieron otra cosa que reconocerle y constatar su existencia. Al cesar pues en virtud del principio formulado por el Santo Padre el concordato, no cesa el privilegio que no tiene su razón de ser en el referido Concordato.

2ª Cuestión. ¿Está subsistente *de hecho* el Real Patronato en España, en los actuales momentos?

Respuesta. El Real Patronato está en suspenso en España en estos momentos, y consiguientemente *no está vigente de hecho* en las circunstancias actuales, como no lo estuvo durante la República.

La respuesta es evidente. El Real Patronato, como lo dice su mismo nombre, fue un privilegio concedido *nominatim* a los Reyes, no a los Jefes del Estado Español. Consiguientemente cuando no hay Reyes en el trono, el Patronato queda en suspenso hasta tanto que vuelva a ocuparse el trono por Monarcas Católicos que reanuden la cadena de la Monarquía española, cortada actualmente *de hecho,* por la revolución.

3ª Cuestión. ¿Se instaurará de nuevo *de hecho* el Real Patronato en el momento de una restauración Monárquica en España?

Respuesta. Ciertamente: si la restauración monárquica se hace conforme a los principios de la doctrina Católica, que informaron la antigua Monarquía española, volverá de suyo a estar en vigor el Real Patronato en España. Es este un corolario evidente que fluye de la doctrina expuesta.

4ª Cuestión. ¿Debería concederse el derecho de Patronato al Estado Español en los momentos actuales, o en el porvenir en el caso de que no tuviera lugar una restauración monárquica?

Respuesta. Juzgo que en modo alguno sería conveniente esta concesión a la Santa Iglesia por motivos evidentes.

Nada vale en contra, el motivo alegado por el representante del Estado español, cerca dei Vaticano de que se han dado por el Gobierno actual disposiciones que restauran derechos violados de la Iglesia en España.

En esto no hace el Gobierno de una nación Católica más que cumplir un deber elemental de justicia. Aun le resta mucho por hacer al Gobierno en este sentido. Y el cumplimiento estricto, no de alguno, sino de todos los deberes de justicia que tiene para con la Iglesia, no es título suficiente, ni lo ha sido nunca, para reclamar un privilegio como el de Patronato.

Olaz de Loyola 28 de agosto de 1938.

DOCUMENTO 38

DESPACHO NÚM. 23/259 DE CICOGNANI A PACELLI

Transmite una carta del cardenal Gomá, arzobispo de Toledo, del 9 de septiembre de 1938, Sobre el derecho de presentación del Gobierno para las sedes episcopales vacantes.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 50-55v*, original mecanografiado; impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 23-36.

San Sebastián, 11 septiembre 1938.

Eminenza Reverendissima,

Mi pregio rimettere ah' Eminenza Vostra Reverendissima il voto che l'Emo. Cardinale Arcivescovo di Toledo ha manifestato circa il diritto di presentazione nelle nomine dei Vescovi delle diocesi vacanti e circa il Concordato del 1851 *(Allegato unico).*

Il Signor Cardinale Gomá pensa che non sarebbe cosa consigliabile restaurare il diritto di presentazione nella forma con cui veniva esercitato anteriormente, ed accenna ai numerosi inconvenienti che, a motivo di questo diritto regio, occorsero con pregiudizio evidente della dignità del clero e con danno grave della Chiesa. Ma nemmeno giudica opportuno un rifiuto totale, e crede convenga concedere all'attuale Governo il diritto di presentazione, però da esercitarsi dietro domanda fattagli nei singoli casi dalla Santa Sede e con obbligo di scegliere il candidato da una lista di soggetti dalla Santa Sede stessa ritenuti atti a reggere una diocesi. Questa modificazione — mi aggiungeva di viva voce Sua Eminenza nella conversazione che ieri sera ebbi con lui — non dovrebbe recare maraviglia, né considerarsi come cosa del tutto nuova. Anticamente — diceva il Ministro della Giustizia, prima di procedere alla presentazione del Candidato, era solito domandare in via confidenziale all'autorità ecclesiastica il nome di diversi sacerdoti considerati degni dell'episcopato: ciò che allora si faceva in via privata e per cortesia, si potrebbe stabilirlo oggi come criterio e norma obbligatoria.

Sua Eminenza, poi, considerando da un lato il desiderio vivissimo del Governo di ottenere dalla Santa Sede gli stessi privilegi di cui godeva

la Monarchia, e, dall'altro, il buon volere che pone per ridare alla Chiesa autorità e prestigio; e inoltre, pensando che dovranno passare alcuni anni prima che si venga, in Spagna, ad una pacificazione degli animi, ritiene che non sarebbe fuori di proposito richiamare in vigore tutto il Concordato del 1851 e mantenerlo fino a che si giunga alla stipulazione di uno nuovo. Siccome però il Concordato del 1851 è antiquato e, di più, intorno ad esso si sono ammassate norme e disposizioni che no hanno svisato o confuso i principi fondamentali, il Cardinale Gomá ammette che lo si dovrebbe depurare e adattare alle esigenze dei tempi presenti per mezzo di una Commissione, la quale dovrebbe concludere il suo compito nello spazio di pochi mesi. Fra le modificazioni da introdurre vi sarebbe quella del diritto di presentazione.

Nelle osservazioni preliminari, e precisamente ai numeri 2 e 3, il Cardinale Arcivescovo di Toledo mette un rilievo le buone disposizioni e i propositi del Governo perché l'armonia fra la Chiesa o lo Stato sia cordiale e completa; e scusa alcune attitudini non del tutto conformi ai diritti o alla disciplina ecclesiastica, dovute non a malanimo, ma solo a mancanza di conoscenza esatta dei diritti della Chiesa e a concezioni giuridiche imperfette. Da ciò presi motivo, nella conversazione di ieri sera, per trattare appunto di alcune decisioni date di recente dal Governo e della nota marcata tendenza ad accentrare tutto nell'amministrazione dello Stato, non senza lesione, alle volte, dei diritti della Chiesa, né senza pregiudizio del bene generale. Citai al riguardo un recentissimo decreto sulla stampa, dato dal Ministro dell'Interno, col quale, pure col nobile intento di elevare la condizione economica dei giornalisti, si viene a colpire a morte una gran parte dei giornali cattolici sostenuti, più che da risorse economiche, dall'apostolato di animo generose; mi riferii ai propositi manifestati dallo stesso Ministro per invadere e prendere tutto il campo della beneficenza; e all'ansia sempre più spiccata della Falange di imporsi e di imporre i suoi criteri, copiati più o meno dalla Germania.

Sua Eminenza mi rispose doversi tutto questo al Ministro degli Interni Serrano Suñer che approfittando del posto in cui si trova e delle relazioni di famiglia con il Capo del Governo sta dando alla politica generale un avviamento suo proprio per formarsi una situazione preponderante e solida. Come è noto, detto Ministro appartenne al tempo della Repubblica al gruppo parlamentare della *Ceda* e fu collaboratore entusiasta di Gil Robles. Egli oggi fa del tutto per far dimenticare questo suo passato; ed anche per tale motivo appoggerebbe in modo aperto e decisivo la Falange fortemente avversaria alla politica della *Ceda* ed assolutamente contraria al ritorno dei suoi uomini alla vita politica. Ciò non ostante, mi diceva Sua Eminenza, i Militari non permetteranno che la Falange si affermi in modo esclusivo; perché si parla di cambio totale di Ministero composto

con soli militari, rimanendo nell'attuale Ministero in tutto o un parte il solo personale tecnico.

Nel mio precedente Rapporto N. 21/230 [*Documento 37*] accennai al proposito del Ministro degli Esteri di nominare una commissione di canonisti da consultare per le questioni che possono essere oggetto di un futuro Concordato. Da principio il Generale Jordana mostrò grande interesse per costituire quanto prima la commissione in parola, ma poi fece sapere al Cardinale di Toledo che per adesso non vi era urgenza. So tuttavia che il Ministro degli Esteri ha nominato il P. Regatillo, gesuita, consultore del Ministero per ciò che riguarda «la Santa Sede e l'Opera Pia di Terra Santa». Non so se abbia inviato una nomina simile ad altri canonisti.

La venuta, poi, dell'Ambasciatore Yanguas in Spagna ha suscitato diversi commenti, la maggior parte dei quali volge sul Concordato.

Attualmente il Cardinale di Toledo sta meglio ed ha ripreso l'abituale attività; però non tutti condividono il suo ottimismo circa la sua salute. Dopo il quindici di questo mese si recherà in una casa di campagna, non molto lungi di qui, per prendere un poco di riposo. Nei giorni della sua malattia gli fu di grande conforto la benedizione del Santo Padre, e mi incaricò di far giungere al Suo trono ringraziamenti più devoti per il paterno interesse che l'Augusto Pontefice si era degnato addimostrargli.

Prostrato al bacio, ecc.

Allegato: *Lettera del settembre 1938 dell'Emo. Cardinale Gomá, Arcivescovo di Toledo circa il diritto di presentazione ed il Concordato del 1851.*

Excelencia Reverendísima:

Me es grato cumplimentar por el presente escrito el encargo que, por carta confidencial y reservada, se servía hacerme Su Excelencia con fecha 5 de los corrientes en orden a emitir mi dictamen sobre la posible concesión al Gobierno español, y por su expreso deseo, de la totalidad de derechos y privilegios de que gozaba la Monarquía, particularmente, el de presentación para la provisión de las Diócesis vacantes.

Por la complejidad de aspectos, de orden canónico e histórico, que la cuestión ofrece, no es fácil emitir en breve espacio razonado dictamen sobre un punto que, por otra parte, se roza con hechos y tendencias de carácter legal y social en los actuales graves momentos de nuestra Nación. Concreto en los siguientes puntos algunas consideraciones de carácter general para luego, come derivado de ellas, emitir mi dictamen en el punto concreto sobre que se me requiere.

1º. El hecho de la aspiración del Gobierno español a conseguir de la

Santa. Sede la rehabilitación de derechos y privilegios que antiguamente gozó la Monarquía en España me era conocido por referencias personales de los Excmos. Sres. Ministro de Relaciones Exteriores, General Jordana, Vicepresidente del Gobierno, y Don José M. Yanguas Messía, actual Embajador de España ante la Santa Sede. Es una prueba del interés del Gobierno en este punto. A ambos Sres. Ministros hube de significar mi parecer sobre las probables dificultades que el Gobierno encontraría en este punto, no por escasa benevolencia y generosidad de la Santa Sede, sino por la misma naturaleza del asunto y por la práctica seguida por la Iglesia en los Concordatos modernos, particularmente en los de post-guerra, en que, salvando algunas diferencias particulares debidas a las diversas condiciones de los países con cuyos Gobiernos se pactó, hay marcada tendencia a la uniformación del régimen general de la Iglesia según el derecho común.

Más. Al Sr. Yanguas, que tuvo la bondad de visitarme personalmente para exponerme sus puntos de vista antes de posesionarse de la Embajada ante la Santa Sede y significarme su propósito de vindicar en globo para la Nación española los derechos y privilegios de los tiempos de la Monarquía, me permití aconsejarle que no fundara su actuación diplomática sobre esta base, que podía fallarle; que se confiara a la benevolencia de la Santa Sede para con nuestro país y para el Gobierno que representaba; que se lograra circunstancialmente cuanto fuese posible; y que para ulteriores concesiones por parte de la Santa Sede, si es que se llegara a pactar un Concordato o un *modus vivendi,* podría dejarse una cláusula que dejara abierta la esperanza y el deseo de lograr nuevas concesiones para el caso de que variara el régimen político del país y se ofreciesen garantías definitivas de estabilidad.

2º. La razón de la actitud del Gobierno español en la cuestión de la restauración de los antiguos privilegios de la Monarquía ha de buscarse, más que en un espíritu regalista, en el concepto histórico que tienen la mayor parte de los miembros del actual Gobierno sobre el actual momento de España. Para ellos, los cinco años de régimen republicano y laico han sido una interrupción afrentosa de la historia patria, por la forma de implantarse el régimen republicano y particularmente por su actuación, tan contraria el espíritu nacional. Por ello está el Gobierno español empeñado en un esfuerzo máximo para eliminar de nuestra legislación toda la obra de estos años nefastos, hasta el punto de que recientemente ha desechado una propuesta de arreglo — ofrecida por el que suscribe, de acuerdo con el Sr. Nuncio, en materia económica y para subvenir a una urgentísima necesidad de los servicios religiosos en las regiones recientemente conquistadas a los marxistas — por el hecho de que se fundaba en una ley promulgada por el gobierno de la República en 1934. Por ello

se sostiene el criterio de la vigencia del Concordato de 1851 que, dicen, se ha restaurado con el nuevo estado de cosas. Y por ello, como consecuencia, no tendría el Gobierno dificultad ninguna en que revivieran, junto con los privilegios y derechos, las obligaciones que para él dimanaran de aquel solemne Pacto.

3º. Otra razón de esta actitud, que el suscribiente se atreve a insinuar con todos respetos debidos a las personas que integran el actual Gobierno y a las que, en su mayor parte, ha de reconocerse óptima voluntad de servir a la Iglesia, es la escasa densidad doctrinal de que han solido adolecer desde hace muchos años los hombres de gobierno — en España y fuera — sobre la naturaleza de la Iglesia y las exigencias de derecho público que de ella derivan. Los mismos que descuellan en el orden de la ciencia jurídica tal vez no hayan podido sustraerse a la atmósfera intelectual formada por los principios más o menos racionalistas que han informado el derecho moderno. En estas circunstancias no es fácil reconocer la plenitud del derecho de la Iglesia a regirse con total independencia en lo que es privativo de ella. A ello se deben, sin duda, las varias manifestaciones de la preponderancia del poder estatal en los últimos tiempos: organización de los servicios castrenses, profesores de religión en los centros docentes del Estado, absorción, por las organizaciones estatales, de las entidades de carácter católico, maestros, estudiantes, sindicatos, etc. En varias de estas manifestaciones ha tenido que intervenir el que suscribe, dando cuenta a la Santa Sede en varios informes, particularmente el relativo a organización de los servicios religiosos castrenses y a los presentados personalmente a Su Eminencia el Cardenal Secretario de Estado con fecha 30 de Abril último y bajo los números II, V, VII, XI y XV. Noto, en justo reconocimiento a las buenas disposiciones de este Gobierno, que se ha servido atender puntualmente cuantas indicaciones me he permitido hacerle en defensa de los intereses y derechos de la santa Iglesia. Análogamente a lo anteriormente expuesto puede decirse del punto concreto del derecho de presentación para Obispados sobre el que versa este dictamen.

4º. El que suscribe, aun reconociendo la óptima voluntad que informa al actual Gobierno de España en sus deseos de que se le reconozcan los antiguos derechos y privilegios concedidos a los Monarcas, no puede menos que notar:

a) Por una parte los *inconvenientes* de que revivan globalmente las prerrogativas de la Corona en los actuales momentos. Primero, porque es indudable que al amparo de las benignas concesiones hechas por la Santa Sede se introdujeron una serie de corruptelas que no sólo impidieron un bien mayor en el régimen espiritual de la Iglesia, sino que causaron un verdadero daño: Selección, no siempre de los mejores, para los cargos

eclesiásticos; relajación de la disciplina eclesiástica, particularmente en aquellos clérigos que no pertenecían propiamente a la organización diocesana sino que prestaban sus servicios en organismos del Estado; orientación de las mejores capacidades a ministerios de menor eficacia íntima en la vida de la Iglesia; régimen de intriga y forcejeo para el logro de puestos mejor retribuidos, con daño de la consideración «eclesiástica de los cargos», etc. En segundo lugar, porque en la tendencia general de los Estados modernos a lo que gráficamente se ha denominado totalitarismo, es de temer que, más o menos conscientemente, se utilice el factor religioso para fines particulares del Estado o de quienes lo rigen, siendo de suma conveniencia que la Iglesia conserve en absoluto el control de cuanto corresponde a su constitución y régimen, personas, doctrina, organización, etc. El peligro es mayor en los países en que — cómo en España — el elemento religioso es factor de importancia máxima, porque está profundamente arraigado en la conciencia de la mayor parte ciudadanos y en las instituciones privadas y públicas de la sociedad.

b) Por otra parte, la Iglesia no podría negarse a reconocer al Estado español un cierto volumen de prerrogativas y privilegios — que dependerían de su generosa benevolencia con nuestra Nación, de las exigencias del momento y de la correspondencia del Gobierno, de la que hay hasta ahora buenos presagios - sin exponerse a renunciar a positivas ventajas en favor del régimen eclesiástico y del bien de las almas. Entre las ventajas podrían contarse: el mayor prestigio que ante la Nación lograría la Iglesia de una colaboración con las autoridades del Estado; una facilidad mayor de penetración en todos los órdenes de la sociedad y particularmente en los mismos organismos estatales; una mayor seguridad de protección y defensa de los principios y prácticas de nuestra religión contra posibles tentativas de descatolización del país; una justa correspondencia, en los actuales momentos, a las actividades del Gobierno a quien se debe la reviviscencia del espíritu cristiano en nuestra legislación, después de la obra nefasta de la república en los cinco últimos años; y por fin, incluso contando que el actual Gobierno no querrá desentenderse de unos deberes de justicia dimanantes del inmenso, expolio que sufrió la Iglesia en el siglo pasado, una mayor facilidad en hallar una forma de arreglo económico que salve, junto con los gravísimos apuros del momento, la independencia y la dignidad de la Iglesia para el futuro.

5º. Viniendo al punto concreto de la reviviscencia, en favor del Gobierno español, de todos los privilegios y derechos que la Santa Sede reconoció en favor de la Monarquía en el Concordato de 1851, el informante define su criterio en los dos puntos siguientes, que corresponden al doble requerimiento de Vuecencia en el primer párrafo de su carta confidencial.

A) Reconocimiento de todos los derechos y privilegios de que gozaba la Monarquía. Es indudable que deberá transcurrir considerable lapso de tiempo antes no se llegue a la pacificación espiritual del país después de la guerra y especialmente antes no se tome una orientación definitiva de orden político que consienta una organización total, en el orden social y legal, de la sociedad futura en España: no en vano sufre una Nación la labor disolvente de años enteros de desgobierno, o poco menos, para luego abocar en el trance terrible de una guerra que rebasa los límites de lo nacional y civil para revestir' los caracteres de una contienda internacional. La conmoción ha sido vasta y profunda y sus efectos deberán durar años largos.

Por todo, ello el informante no tendría dificultad, salvo superior criterio, en ir, de acuerdo con los deseos del Gobierno español, a la reviviscencia de la totalidad del Concordato de 1851 bajo las condiciones siguientes: 1º. El Concordato vuelve a su vigor *provisoriamente* y para mientras se llegue a la. estipulación de nuevos pactos concordatarios acomodados a las nuevas prácticas de la Iglesia en esta materia y a las nuevas formas que en su día revista, el Estado español. 2º. Simultáneamente con la publicación del acuerdo de nueva entrada en vigor del Concordato se publicaría un Decreto, refrendado por la autoridad de la Santa Sede y del Gobierno español, en virtud del cual se ordenaría una revisión de toda la legislación posterior al Concordato para ajustarla a los pactos del mismo, con derogación de lo que le fuese contrario y de lo que se considerara inadaptado a las circunstancias de hoy. 3º-. Para el cumplimiento de la condición anterior se señalaría un plazo prudencial, de meses, o a lo más de un año, con el compromiso formal por ambas partes de formular nuevos pactos- a requerimiento de una de las dos o cuando ambas, de común acuerdo, juzgaran oportuno pactar nuevo Concordato.

Esta solución ofrecería las ventajas siguientes: Se restablece en un momento la normalidad de las relaciones entre la Iglesia y el Estado en España. Se desarrolla la vida de la Iglesia sobre cauces ya abiertos, salvando toda corruptela que se hubiese infiltrado en la poca anterior al advenimiento de la República. Se dispone de tiempo indefinido para el estudio y solución de los graves problemas de la vida de la Iglesia en relación con el Estado, particularmente de los que planteen las nuevas condiciones de la vida nacional. Se evita la mala impresión que podría producir un arreglo de base principalmente económica, que podría parecer algo depresivo para la Iglesia y el concepto de su libertad. Se evita una posible caducidad prematura de un nuevo Concordato por la forzosa movilidad a que durante años estarán sometidos los factores de la vida nacional. Sobre todo, ante las corrientes más o menos adversas a la doctrina y expansión de la Iglesia, o demasiado favorables a una ilegítima prepotencia del

Estado, que caracterizan las tendencias políticas de nuestros tiempos, se daría por este medio a la Iglesia tiempo bastante para organizar sus cuadros de defensa, sin recelos de nadie y al amparo de una situación jurídica que, por lo antigua, no suscitaría hostilidades, para en su día contar con recursos bastantes, de formación de conciencia y de apostolado, para hacer frente a las nuevas situaciones que pudiesen ofrecerse.

Todo ello, sin embargo, a condición de que la misma Iglesia se esfuerce en una depuración cada día mayor, ya desde este momento, de cuantos defectos haya contraído durante pasados tiempos, y en una revalorización, también mayor cada día, de todos los recursos de que su divino Fundador la ha hecho depositaria para la restauración espiritual del mundo.

B) Cuestión concreta del derecho de presentación para la provisión de las diócesis vacantes.

Me refiero en este punto al dictamen que tuve el honor de presentar al Emmo. Sr. Cardenal Secretario de Estado con fecha 30 del pasado Abril, en su apartado número II y páginas 3-4. Me permito transcribirlo en lo necesario:

«a) Hechos. — Mientras la Santa Sede nombró Obispos para que, por simple traslado, ocuparan las Sedes vacantes de Oviedo y Valladolid, el Gobierno nacional no tuvo nada que oponer. Pero la provisión de León en un sacerdote religioso no Obispo le molestó gravemente. El mismo general Franco me significó la molestia que les había causado el nombramiento, no por lo que se refiere a la persona, contra la que nada tenía que oponer, sino por el peligro que se ofrecía, en estos momentos de agitación política, y cuando son tantos los sacerdotes que se han significado por su ideología contraria a la unidad de España, de, que fuera alguno promovido a la dignidad episcopal a pesar de sus ideas regionalistas, más o menos separatizantes, con lo que podrían aumentar las dificultades con que tropezará el Gobierno de la nación. Igual sentimiento me habían manifestado algunos otros miembros del Gobierno.

b) El derecho. — Al general Franco, en conversación habida el 5 del pasado Marzo, en la que se me quejó de la falta de concordia con que se había procedido por parte de la Santa Sede, le dije que la diversidad de puntos de vista en este caso procede del distinto punto de vista jurídico en que se sitúan ambas partes. Para el Gobierno nacional sigue en vigor el Concordato de 1851; no así para la Santa Sede, que había oportunamente notificado su caducidad. Por ello procedía. Esta según el derecho común, mientras por parte del Gobierno se reclamaba un procedimiento concordatario. Insistí ante el Generalísimo en la no vigencia del Concordato.

c) Procedimiento aconsejable. — Es innegable que hay un gran número de sacerdotes que se han distinguido por sus ideas y por su actua-

ción política de sentido regionalista, incompatible con el sentimiento de unidad patria. Ello se verifica especialmente en Vizcaya y Cataluña. Ni puede negarse que son varios los sacerdotes episcopables señalados con la nota regionalista. Por su incompatibilidad con la ideología unitaria del Gobierno y de la inmensa mayoría de la nación, estos sacerdotes, elevados a la dignidad episcopal, representarían un mal ejemplo y un peligro, precisamente en un punto vivo, que ha sido uno de los factores que más han agudizado los estragos y la virulencia de la guerra factual.

Por ello, salvos los derechos de la Santa Sede sobre la absoluta libertad de designación de los candidatos, haciendo constar el carácter provisorio de la concesión, y para mientras duren las graves circunstancias de orden político que los aconsejan, juzgo conveniente, en el estado actual de relaciones de ambos, poderes, que se notifiquen al Gobierno español, reservadamente y con tiempo bastante para oponer los reparos de carácter político si los tuviere, los nombres de quienes son elevados a la dignidad episcopal y de las Sedes que hayan de ocupar».

A lo consignado en los párrafos anteriores y que se refería a un momento determinado de las relaciones del Gobierno español con la Santa Sede, añado lo siguiente, que es una generalización del problema de un posible acuerdo entre la Santa Sede y el Estado español en el caso concreto de provisión de Sedes episcopales y para el caso de que la Santa Sede, en Su alto criterio, no creyera viable, la solución general que se indica en el apartado A).

a) La restauración del procedimiento anterior de presentación no es cosa aconsejable. Al amparo del derecho regio de patronato, se habían creado una serie de corruptelas que importaban, con el desprestigio consiguiente, grave daño para la Iglesia. La intriga, personal o indirecta, de sacerdotes ambiciosos; la influencia de personajes secundarios, ajenos totalmente al poder y a la voluntad real; tal vez, y en casos esporádicos, la apelación a procedimientos poco conformes con la moral y el derecho, eran factores que determinaban una verdadera contienda entre ambos poderes para la elección de candidatos. No pocas veces transcendían los episodios al gran público con daño del respeto que se debe a cosas ‘tan graves. El resultado no era siempre favorable a los mejores y más aptos. Puedo citar esta frase, que me dijo personalmente y en forma reservada el antiguo Nuncio Excmo. Sr. Ragonesi: «En España el Episcopado no representa la media del valor de la clerecía española, por dos causas: la ingerencia de personas extrañas a los poderes llamados a intervenir en la elección de personas, y el temperamento especial del país, que inutiliza a los más visibles así que aparecen sus nombres entre los candidatos a alguna Sede».

b) Tampoco me parece aconsejable un repudio total del actual Gobierno en orden a presentación de sacerdotes para las Sedes vacantes.

Primero, porque por las razones apuntadas en mi dictamen n. II de 30 de Abril último; creo que al Gobierno, y a los efectos meramente políticos, se le debe dar a lo menos el derecho de una indicación prohibitiva, seriamente razonada, para la exclusión de algunos candidatos. Segundo, porque el Gobierno actual de España tiene títulos bastantes, conquistados especialmente en el orden legal, para que se le considere benemérito de la Iglesia, y que la secular benevolencia de ésta, por equidad y por propia conveniencia, no debe desconocer y a los que es justo corresponda, salvando siempre los derechos de su independencia y libertad en el ejercicio de su derecho privativo. Y tercero, por el mismo vehemente deseo del Gobierno, reiteradamente manifestado, de que se le conceda alguna prerrogativa, a la que indudablemente, a lo menos si persiste en su orientación actual, el mismo Gobierno habrá de corresponder con la reciprocidad en su actuación en favor de la Iglesia.

c) Por todo lo cual, y defiriendo siempre al superior criterio de la Santa Sede, podría concederse al Gobierno el derecho de presentación para las Sedes vacantes con las siguientes condiciones: 1ª. Este derecho lo ejercería el poder civil — por el Jefe del Estado, el Ministro de Relaciones Exteriores o el de Justicia, según se estipulara — a petición de la Santa Sede para cada caso, y reduciendo el ámbito y número de los presentables a los que como tales indicara la Santa Sede para cada Sede vacante; 2ª. La Santa Sede dispondría oportunamente que, por Diócesis o por Provincias eclesiásticas, como se hizo en enero de 1934, se indicaran los sacerdotes episcopables por sus condiciones personales. De todos ellos se formaría la lista de presentables, a los que la Santa Sede podría añadir directamente los que juzgara idóneos. Fuera de la totalidad de los inscritos en esta lista, que podría renovarse y nutrirse cada dos años, no podría hacerse presentación alguna; 3ª. Para cada sede vacante se formaría por la Santa Sede un grupo de elegidos entre la totalidad de los presentables, y de entro esto grupo se daría al Gobierno opción para la presentación del que a su juicio creyese más conveniente; 4ª. Sobre candidatos religiosos me permito insistir en la indicación hecha en mi informe n. III, p. 6, letra e) de fecha 30 de abril último (L'Emo. Cardinale Gomá rilevando che i Vescovi Spagnuoli provenienti dal Clero regolare sono attualmente sette, indica l'opportunità che per ora non sia nominato a quelle Sedi Vescovili vacanti nessun altro religioso).

Tal es, Excelentísimo Señor, mi parecer, que someto a las superiores decisiones de la Santa Sede, en las delicadísimas cuestiones que, por encargo de Su Eminencia el Cardenal Secretario de Estado, se ha dignado confiar a mi dictamen, que he dado con exclusión de todo interés que no sea el de la santa Iglesia y el bien de las almas.

Confiándolo, etc.

DOCUMENTO 39

Despacho núm. 31/309 de Cicognani a Pacelli

Sobre el Concordato español.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 59-64,* original mecanografiado e impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 38-44.

29 septiembre 1938.

Eminenza Reverendissima,

Sua Eccellenza il signor Yanguas Messia ha lasciato Burgos e sarà fra breve di ritorno a Roma.

Come ebbi l'onore di accennare in un mio precedente Rapporto, la sua venuta in Spagna è stata oggetto di vari commenti, e credo opportuno riferire in proposito alcune notizie che ho potuto avere in via del tutto confidenziale e riservata.

È noto all'Eminenza Vostra Reverendissima che nel Consiglio dei Ministri, tenutosi il 26 maggio u. s., fu stabilito che il nuovo Ambasciatore presso la Santa Sede avrebbe dovuto trattare principalmente del Concordato del 1851, insistendo nel dimostrare che, nonostante il periodo della Repubblica, esso era ancora in vigore; e fu deciso, contro il voto esplicito del Ministro di Giustizia, conte de Rodezno, che non si sarebbero fatte ulteriori concessioni da parte del Governo, per poter avere in mano armi maggiori da usare in future, eventuali negoziazioni.

Il cinque dell'agosto seguente, il Consiglio dei Ministri deliberò senz'altro che da parte dei Governo si riconosceva come vigente il Concordato del 1851, con tutte le variazioni ed aggiunte introdotte fino al 14 aprile 1931. In ciò dissentì non solamente il Ministro di Giustizia, ma anche il Presidente del Consiglio e Ministro degli Esteri, Generale Jordana, il quale, prevedendo le conseguenze che potrebbero sorgere da una simile decisione, chiamò il signor Yanguas a Burgos per parlare con lui di tanto importante problema. L'Ambasciatore, d'accordo con il Ministro degli Esteri, ha redatto in proposito un « Memorandum » i cui punti principali sono i seguenti.

Il signor Yanguas riferisce da prima le conversazioni avute, appena preso possesso del suo ufficio, con Vostra Eminenza circa il Concordato

del 1851; le insistenze da lui fatte per richiamarlo in vigore, specialmente in vista del privilegio di presentazione dei candidati ali'episcopato; le osservazioni di Vostra Eminenza circa la nuova disciplina religioso-sociale della Chiesa; le disposizioni del Codice di Diritto Canonico; le concessioni ristrette fatte ai Governi per la nomina dei Vescovi nei concordati post-bellici. Il Yanguas dice che in un'altra conversazione espose a Vostra Eminenza gii inconvenienti che potrebbero venire in questo frattempo, se la Santa Sede procedesse alla nomina di Vescovi; e che Vostra Eminenza lo assicurò che per il momento non si sarebbe fatta nessuna nomina. Di ciò l'Ambasciatore si mostra assai soddisfatto, poiché - osserva - rimane aperta la porta per ulteriori negoziazioni.

Passa, poi, a trattare della decisione suddetta, presa nel Consiglio dei Ministri del 5 agosto, cioè: considerare il Concordato tuttora in vigore da parte del Governo, indipendentemente dal criterio che possa seguire la Santa Sede. Circa questa attitudine unilaterale il Yanguas nota che la Santa Sede dichiarò, al tempo della Repubblica, che il Concordato non era più in vigore; il Governo invece sostiene che il periodo della Repubblica deve considerarsi come una breve parentesi, come una interpolazione nella storia e nella vita della nazione spagnuola; ma — commenta l'Ambasciatore — perché questa tesi abbia valore bisogna che sia accettata e riconosciuta dalia Santa Sede, e quindi è necessario discutere e giungere ad un accordo; il Concordato ó un istituto giuridico bilaterale, morto da sette anni: perché risorga a nuova vita è necessario che si mettano d'accordo coloro che lo stipularono; un riconoscimento unilaterale equivarrebbe, per il Governo, ad erigersi in autorità super-statale e verrebbe a significare accettazione di tutti gli obblighi, senza nulla poter pretendere dalia Santa Sede. Cita in esempio il bilancio per il mantenimento del culto e del clero, e il privilegio di presentazione dei Vescovi. II bilancio dovrebbe essere *fatto* ed osservato, la presentazione dei Vescovi, invece, non avrebbe luogo, mancando il riconoscimento della Santa Sede. Ne verrebbe, senza dubbio, una situazione assai difficile e il Governo si troverebbe, di fronte al popolo spagnuolo, in una posizione svantaggiosissima, con pregiudizio della propria autorità e del proprio prestigio. Le cose potrebbero giungere al punto da venire ad una rottura con la Santa Sede; e il Yanguas esamina nel « Memorandum » anche questa ipotesi, la quale — nota subito — non aumenterebbe certo il prestigio del Governo, né all'interno, né di fronte alle altre Nazioni; tutti, infatti, osserverebbero che per venire ad una rottura si esige una causa gravissima, mentre tale non può dirsi la diversità di criterio su un punto di per sé discutibile; oltre modo inopportuna sarebbe una rottura in piena guerra civile, prima di tutto perché la Santa Sede è stata assai deferente con il Governo Nazionale, fino ad inviare un suo rappresentante prima ancora

che la guerra sia conchiusa (e qui il Yanguas cita un lungo tratto del giornale *Le Temps* nel quale è posta in rilievo la benevolenza della Santa Sede verso il Governo della Spagna Nazionale); poi, mentre una rottura non sarebbe di grande pregiudizio per la Santa Sede, lo sarebbe molto per il Governo spagnuolo e ne approfitterebbero subito le Nazioni ad esso contrarie, fra le quali la Francia, la nostra più temibile nemica nel Vaticano; i pseudo-cattolici del tipo Mauriac e Maritain; una gran parte della opinione cattolica mondiale, disorientata a causa delle mene dei sacerdoti vaschi e del Cardinal Vidal y Barraquer.

Il riconoscimento unilaterale, inoltre, involgerebbe un significato di imposizione, che sarebbe senz'altro rigettato dalia suprema autorità spirituale; allontanerebbe sempre più questa dal punto di vista spagnuolo; e, reso pubblico il contrasto, non sarebbe più possibile venire a ritrattazioni. Si tratta qui, dice il signor Yanguas, di conservare antichi privilegi uniti al passato per un filo debolissimo; se questo si taglia, essi cadono e finiranno per sempre. Crede pertanto l'Ambasciatore che, dopo le recenti conversazioni avute in Burgos col Ministro degli Esteri, egli debba presentare alla Santa Sede un esposto, ampliando le ragioni che sostengono la esistenza, anche nelle attuali circostanze, del concordato dei 1851. Neil'esposto si insisterebbe perché fossero mantenuti. i noti privilegi, da mettersi per altro in consonanza con le esigenze attuali; e, per ritornare al privilegio di presentazione, rendere questo compatibile con un complesso di norme atte a garantire la idoneità dei soggetti chiamati a reggere una diocesi. Non mancano precedenti del genere. Yanguas si riferisce al *Real Decreto del 6 settembre 1868* e a una *Junta Delegada del Patronato Real,* che era presieduta dal Cardinale di Toledo. Nota, però, che le liste dei candidati dovrebbero essere ampie, in modo « da conciliare il bene spirituale della Chiesa e le altre convenienze nazionali, l'apprezzamento delle quali spetta allo Stato ».

Qui, poi, il signor Yanguas osserva che, durante il tempo della Repubblica, quando la nomina dei Vescovi era libera, non venne mai scelto un candidato proposto dall'Episcopato spagnuolo. Questo fatto, e l'altro della nomina del Vescovo di León, confermerebbero e rafforzerebbero, secondo il Yanguas, la ragione por la quale il Governo deve mostrarsi irriducibile nel rivendicare il diritto secolare di presentazione. Mentre da un lato si presenta un esposto alla Santa Sede, dall'altro non si dovrebbe far più alcuna concessione per parte del Governo. Le già fatte sono una prova e garanzia del sentimento cattolico degli uomini che stanno al potere; quelle da farsi servirebbero di stimolo perché quanto prima siano regolate le relazioni fra la Santa Sede e la Spagna.

Il Ministro degli Affari Esteri, Generale Jordana, informò sulle conversazioni avute con il Yanguas il Ministro di Giustizia, Conte de Ro-

dezno, il quale senz'altro inviò uno scritto per far conoscere il suo pensiero.

Comincia col dichiarare una volta di più che egli non sta d'accordo col sistema di «reservar barajas», ossia di ritenere carte da giuoco in negoziazioni concordatarie, trattandosi qui di diritti sovrani della Chiesa, che sono di origine divina e che le sono dovuti in quanto società perfetta.

Né il diritto di possedere, alienare, contrattare, né la indissolubilità del matrimonio, né il regime dei cimiteri per i suoi fedeli, né qualsiasi altro diritto essenziale della sua sovranità possono essere negati da uno Stato cattolico, né considerati come materia quotizzabile e soggetta a negoziazioni. Qualunque sia l'esito delle gestioni colla Santa Sede, e anche nei caso di una rottura, un Governo cattolico non può continuare a mantenere in vigore delle leggi contrarie al sentimento della Nazione, non può negarsi di assumere gli oneri che ha verso il culto e il clero. «Il giuoco del *do ut des*— continua il Ministro — oltre che puerile ed inefficace, sarebbe inconfessabile dinanzi a Roma, come lo è dinanzi alla coscienza cattolica, specialmente da parte di un Governo che risponde al senso religioso del movimento nazionale, e che, fin da principio, si compromise di riformare rapidamente ed energicamente la legislazione laica ». Il Ministro lamenta che non sia stata già soppressa del tutto, non vedendo ragioni plausibili di ritardo. Riconosce che il Governo nei dichiarare che ritorna in tutto e per tutto alla legislazione anteriore al 14 aprile 1931, farebbe un atto che non merita rimprovero alcuno, ma potrebbe avere l'apparenza di una provocazione. Esorta, pertanto, che si continuino le negoziazioni con animo franco e leale, senza irrigidimenti e stiracchiamenti (*sin regateos*), e che, quanto al diritto di patronato nella nomina dei Vescovi, si cerchi di assicurare le qualità morali e spirituali dei candidati senza ledere la libertà dello Stato per quanto riguarda l'apprezzamento delle loro qualità politiche, in vista degli interessi nazionali.

Il Ministro di Giustizia pensa che si possa tornare al Concordato del 1851, non tanto per godere degli antichi privilegi, né come compensazione da parte della Santa Sede per le benemerenze del Governo Nazionale, quanto piuttosto per sopprimere di un sol colpo tutta la legislazione anticlericale data dalla Repubblica e ritornare automaticamente alla legislazione della Spagna cattolica. Ben inteso che il signor Ministro ammette che il Concordato deve essere modificato secondo le esigenze dei tempi moderni. Questo ritorno non sarebbe una novità, stando i due precedenti, l'uno dei tempo del biennio progressista 1854-56, l'altro del periodo rivoluzionario 1868-75.

La tesi del Ministro di Giustizia è ritenuta meritevole di considerazione. Con la sua attuazione si avrebbe infatti «ipso facto » una legislazione cattolica;si avrebbero le garanzie necessarie per introdurre le modificazioni

che la disciplina ecclesiastica richiede; si paralizzerebbero senz'altro le infiltrazioni « naziste », non potendo esse sussistere e prosperare con una legislazione diametralmente opposta; si stroncherebbero le note pretese del gruppo estremista della Falange costretto a mettersi al passo della legge; l'influsso stesso della Falange sarebbe senza dubbio diminuito, con vantaggio dei partiti tradizionalisti; si darebbe al Governo della Spagna non solo un alto valore morale, ma anche la soddisfazione di vedersi considerato dalla Santa Sede come il continuatore della Spagna autentica; si eviterebbero le critiche di quei Governi i quali volessero sottolineare la concessione alla Spagna di privilegi non contenuti in nessun Concordato post-bellico; com'è evidente, in questo caso non si tratterebbe di nuove concessioni, ma di aggiornamento dei privilegi già esistenti.

Viene qui la domanda, come mai il Governo insista tanto oggi nella rivendicazione dei passati privilegi, quando invece pochi mesi fa sembrava disposto ad accogliere senza difficoltà le indicazioni fattegli su tale problema. Secondo quello che riferì il mio Eccmo. Predecessore, il Generale Franco dichiarò che nella nomina dei Vescovi si sarebbe uniformato, almeno nelle linee generali, alle norme che su tale materia vigono in Italia. Lo stesso Generale manifestò all'Emmo Cardinale Gomá che nella scelta dei Vescovi avrebbe lasciato piena libertà alla Chiesa, poiché non voleva scendere alla stregua dei vecchi politici, facendo a tal riguardo i nomi di alcuni dei più noti. [Nota mia: *Se refiere al Conde Romanones*]

Senza dubbio molto hanno influito in tale questione, avanti tutto, alcuni uomini di vecchie idee regaliste, che si trovano nel Governo e che vedono in ogni cosa una lotta fra lo Stato spagnuolo, geloso nel mantenere i suoi diritti, e la Santa Sede, ansiosa, secondo essi, di ridurli; e poi il gruppo estremista della Falange che trova in tutto ciò un buon giuoco per affermare la propria politica. Se, infatti, Il diritto di presentazione sarà concesso (e la Falange vuole che sia accordato in tutta la sua estensione), lo Stato avrà, in mano un mezzo di controllo molto efficace per le nomine dei Vescovi; se verrà negato o diminuito, vi sarà motivo di accusare la Santa Sede di poca benevolenza verso la Spagna.

Però queste manovre non sempre hanno prosperato, come è avvenuto anche recentemente per la legge sull'insegnamento secondario. Il gruppo estremista avrebbe voluto la legislazione scolastica che mettesse fine alle scuole « congregazioniste »: così fu detto da alcuni ad un correligionario che ha un posto assai alto al Ministero della Pubblica Istruzione. Ma la legge testé pubblicata sull'insegnamento secondario è informata a principi cattolici e di cultura classica, sicché il desiderio degli estremisti è rimasto insoddisfatto. Del resto, alcuni indizi sembrano dire sempre più chiaramente che l'influenza della Falange va diminuendo e che la posizione del suo grande protettore si indebolisca.

Prostrato, ecc.

DOCUMENTO 40

FRAGMENTOS DEL DESPACHO NÚM. 39/421 DE CICOGNANI A PACELLI

Sobre el grave problema económico del clero en España.

AA.EE.SS, *Spagna 934-I*, impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 45-46.

San Sebastián, 27 octubre 1938

Come è noto, la Repubblica, nel soppnimere il bilancio dei culti, stanziò la somma di sedici milioni, da distribuire come pensione a quei sacerdoti che, all'approvarsi la nuova Costituzione (1931), percepivano, o come beneficiati, o come parroci o vicari, un onoranio dallo Stato. I sacerdoti, quindi, che sono stati nominati canonici o parroci o vicari dopo detta epoca, non vivono se non dal ricavato delle collette, che i Vescovi indissero subito in tutta la Spagna per sostenere precisamente le spese del culto e clero. Da principio le collette furono abbondanti, ma adesso, anche nelle diocesi più prospere, sono diventate limitatissime, quasi nulle, a causa della guerra civile, che ha impoverito, com'è naturaie, le famiglie, ed ha aumentato le necessità sociali. Una gran parte di sacerdoti vive in modo assai precario, essendovi pure scarsità di intenzioni di sante Messe; né vi è da fare assegnamento sui così detti incerti di stola, poiché, fatte alcune eccezioni per le grandi città, le parrocchie non sono molto estese, e un gran numero di esse si trovano in zone liberate dal Governo marxista, dove non vi sono che ruine di ogni genere.

Fin dai primi giorni del mio arrivo in Spagna, m'interessai, d'accordo con l'Emmo Cardinale Arcivescovo di Toledo, di questo importantissimo problema; ne ho parlato in differenti circostanze con il Ministro degli Esteri, facendo notare che sono sempre più numerosi i sacerdoti che non hanno di che vivere e che quindi è necessario che il Governo intervenga, almeno in forma di sussidio provvisorio. Ma fino ad ora, nonostante la buona volontà del Ministro e le pressioni fatte da quello di Giustizia, non si è potuto ottenere nulla. Il Govenno, in reaità, non si rifiuta di stanziare il bilancio per il Culto e Clero, anzi ritiene che è suo dovere il farlo, ma allega, per giustificare la sua attitucline, che vuole farlo di un modo completo e definitivo, dentro di un riordinamento generale della legislazione politico-religiosa; e insistendo nell'idea riferita nel precedente rispettoso Rapp'orto n. 31/309 [*Documento 39*], conclude che la migliore via per la

soluzione di tanti problemi sarebbe quella di richiamare in vigore il concordato del 1851, adattandolo alle esigenze presenti. Questo servirebbe di base e segnalerebbe inmodo sicuro la linea di condotta.

I Clero intanto si troya in condizioni sempre peggiori, il che non contribuisce per certo ad aumentare le simpatie per il Governo; e il problema si fa ancora più grave, se lo si considera dal punto di vista politico. E da notare che il signor Conte de Rodezno, Ministro di Giustizia, rappresenta nel Ministero il partito tradizionalista, ed accettò quel posto col consenso del partito, ma a condizione che si iniziasse e si continuasse risolutamente la riforma delle leggi anticattoliche date dalla Repubbiica. Egli assunse questo impegno, e dal suo partito è insistentemente richiesto sul perché non si addivenga alle riforme desiderate e, fra queste, allo stanziamento del bilancio del Culto e Clero. Più volte il signor Conte de Rodezno si è domandato se non sia il caso di ninunziare al posto che occupa, per non sembrare o un debole o un politicante pieghevole, ma da persone di autorità e di esperienza è stato consigliato a rimanere.

DOCUMENTO 41

Memorandum de Yanguas Messia a Pacelli

Sobre el Concordato de 1851 y el derecho de presentación a las sedes episcopales vacantes.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, f. 66-68*, original mecanografiado; impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 59-64.

10 noviembre 1938.

El criterio sustentado por el Gobierno de España, en orden a la vigencia del Concordato de 1851 y disposiciones complementarias, expuesto ya verbalmente por el Embajador a Su Eminencia Reverendísima el Sr. Cardenal Secretario de Estado, es en resumen el que a continuación se expresa.

A juicio del Gobierno, han desaparecido ya los motivos que determinaron la suspensión de hecho del Concordato vigente, durante el periodo de la República.

Jurídicamente, la República no fue, ni por un solo día, una situación de legitimidad, sino de detentación tiránica del poder, para esclavizar la conciencia española y tratar de arrancarle sus más íntimos fervores y sus más arraigadas creencias religiosas y nacionales.

Históricamente, la República fue un paréntesis fugaz en los destinos de España, y por tanto, para desarraigar las tradiciones nacionales a las que España no renuncia en su marcha hacia el futuro.

Moralmente, si España tiene alguna falta que expiar, queda purgada por el sufrimiento y remitida con su Cruzada salvadora de valores universales y eternos. Cruzada cruenta en la que España rescata, con precio de sangre y de dolor, su personalidad genuina frente a la agresión roja de Moscú, y su patrimonio espiritual inalienable, frente al sectarismo perseguidor ó implacable de las Logias; a la vez que salva, con su propio sacrificio y la ayuda del Todopoderoso, el porvenir de la civilización cristiana en el mundo.

Gobierno y Nación que así proceden, creen tener motivos fundados para volver confiadamente la mirada y el corazón al Vicario de Cristo en la Tierra, seguros de encontrar por Su parte la acogida más paternal.

Singulares fueron los méritos de España al formar su unidad nacional y su Imperio, bajo el acicate y en el crisol de la fe católica; al erigirse en campeón de la Contrarreforma; al llevar su acción misionera a todo un mundo y fundir con otras razas su sangre y su espíritu, en una concepción universalista y católica del género humano, la más alta y acabada obra del Creador.

Signo y testimonio vivo y perenne de la estimación que la iglesia hizo de estos méritos, son los privilegios concedidos a España por los Romanos Pontífices: especialmente, las Bulas de Sus Santidades Inocencio VIII, en 1496, Adriano VI, en 1522, Clemente VII, en 1529, y Paulo III, en 1536; todas ellas, personal *y* cuidadosamente examinadas por canonista tan eximio y crítico tan severo como Su Santidad Benedicto XIV, al negociarse el Concordato de 1753, declarado subsistente y en vigor al ser concertado el de *1851,* en cuanto no se opusiera a este último.

Bulas pontificias, concordatariamente confirmadas, en las que se reconocía y confirmaba el derecho de patronato, a título de perpetuidad que no aparecería justificado interrumpir ni cortar, justamente cuando España revalida gloriosamente la legitimidad de aquellos títulos, con la inacabable legión de mártires *y* de héroes, que no morirían como mueren si no sintieren en lo íntimo de sus conciencias la santidad y la grandeza de la Causa por que luchan.

Nada tiene que ver la auténtica España, hoy liberada y redimida con el pasado periodo sectario de la República. El Gobierno está por ello

dispuesto a reanudar inmediatamente la práctica aplicación del Concordato y de sus disposiciones complementarias.

No sería nuevo el caso en España. Ya pasó, antes de ahora, el Concordato de 1851, por la suspensión del bienio progresista y de persecución religiosa de 1854 a 1856, y por el periodo revolucionario de 1868 a 1876, salvo bajo la presidencia republicana moderada de Castelar, que hizo uso del derecho de presentación de Obispos — debiendo hacer constar, en justicia que con innegab1e acierto en la designación — lo que comprueba que el privilegio no se entendió vinculado a la forma de Gobierno, por ser patrimonio de la nación.

Si el Concordato de 1851 continuó en vigor después de aquellas dos difíciles pruebas, a través de las diversas etapas del régimen liberal, e incluso fue reconocido el ejercicio del derecho de Patronato a un presidente de la república, con doble razón se justifica el mantenimiento de igual criterio, cuando el régimen que lo alega significa en, lo espiritual, el retorno a los mejores días de nuestro católico Imperio.

El cambio de régimen, por sí solo, no puede ser causa determinante de la caducidad de un Concordato. En ese pretexto se apoyó el Emperador de Austria Francisco José, en virtud de su autógrafo de 30 de julio de 1870, para dar por caducado el Concordato de 1855, alegando que el Concilio Vaticano había cambiado la forma de gobierno de la Iglesia, al definir como dogma la infalibilidad del Papa y su potestad suprema sobre toda la Iglesia.

Otras veces, el pretexto ha sido el cambio de forma de Gobierno en el Estado, pretendiendo desentenderse el nuevo régimen de las obligaciones concordatarias contraídas por el antiguo.

La primera autoridad científica contemporánea en materia de Concordatos, el P. Wernz, no se detiene siquiera a analizar tan inadmisible doctrina, limitándose a decir en una nota (115) que su sola enunciación basta para desecharla.

Para que el cambio político produzca tal efecto de caducidad, sería preciso que faltase la identidad, no entre los Representantes y Jefes de las Potestades que concertaron el pacto, sino entre las Potestades mismas, como sujetos de derecho público internacional. Tal es el caso contemplado por la Alocución consistorial de S. S. Benedicto XV, en 21 fe noviembre de 1921.

Nadie ignora — declaró aquel Pontífice — que después de la reciente guerra, han aparecido nuevos Estados; y algunos que ya existían se han agrandado con nuevos territorios o provincias. Ahora bien, es evidente que aquellos Estados no tienen derecho a reclamar para sí los privilegios que la Santa Sede había concedido *a los otros,* mediante Concordatos, y convenciones particulares. Pues lo pactado *entre unos* no puede acarrear

a los otros ni perjuicio ni ventaja: *Res inter alios acta neque emolumentum neque praeiudicium caeteris affert.*

«Vemos también — sigue hablando el Pontifice — que algunos Estados, a consecuencia de tantos cambios de cosas, *se han trasformado por completo, hasta el punto de no poderse considerar como la misma persona moral con la cual había pactado la Santa Sede.* De lo cual se sigue naturalmente que los pactos y convenios firmados hasta ahora entre la Santa Sede y aquellos Estados, *ya* no tienen valor ».

Doctrina clarísima e irrefutable, que parte del principio de la falta de identidad entre los sujetos públicos que contrataron, y los nacidos o engrandecidos sobre las ruinas de uno de ellos; Checoeslovaquia, Hungría, la misma Austria *capitis* disminuida, no eran ya el Imperio austro-húngaro, titular de los privilegios que la Santa Sede le había reconocido, por ser en una parte de Europa baluarte y foco de irradiación del catolicismo, de igual manera que a España le correspondió serlo en esta avanzada del Viejo Mundo y en el continente americano.

Por carecer de aquella identidad de personas morales, los nuevos Estados de la post-guerra mundial, son terceras partes con relación a los que concertaron el Concordato ó convenio, y están desprovistos de título jurídico para pretender su aplicación y vigencia.

No así España, cuya identidad como nación es perfecta y aún cabe añadir que, por recuperarse a si misma se asemeja hoy más que en 1931 y en 1851, al Imperio católico español, que mereció del Vicario de Cristo tan altos y estimados privilegios.

La subsistencia jurídica de los Concordatos a través de las mudanzas políticas en los Estados, siempre que la persona moral de éstos se conserve, aparece inequivocamente definida en la Encíclica *Vehementer* de S. S. Pío X, de 11 de febrero de 1906, con motivo de la injustificada ruptura unilateral que la República francesa hizo, por la ley de 1905, del Concordato de 1801, concertado bajo otro régimen político en Francia, entre S. S. Pío VII y Napoleón I. «Entre la Sede Apostólica y la Nación francesa — declaraba en su Encíclica el Santo Padre — mediaba un convenio con obligación de ambas partes... »

Tesis, jurídicamente irreprochable. Si la Santa Sede, por cuestión de principios y razones permanentes, anteriores y superiores a toda mutación política, hubo de aplicarla a una República laica, séanos permitido confiar en que igual criterio habrá de regir tratándose de un Estado, cuya inquebrantable catolicidad se ofrece con los inequívocos caracteres que en la España Nacional, bajo la égida del Generalísimo Franco.

El Código Canónico, de una manera expresa, consagra en su canon 3 el principio de que los Concordatos son *convenios entre la Santa Sede y la naciones.* Por ello declara:

«Los cánones de este Código, de ninguna manera abrogan los *Convenios hechos por la Sede Apostólica con otras naciones,* ni en cosa alguna los derogan. Por tanto, tales convenios siguen vigentes como hasta ahora, no obstante las prescripciones contrarias del mismo Código».

Por su parte, el Concordato de 1851, en su artículo 45, declara que «el Concordato regirá para siempre en lo sucesivo como ley de Estado en los dominios de España. Y por tanto, una y otra de las partes contratantes, prometen por sí y sus sucesores la fiel observancia de todos y cada uno de los artículos de que consta. *Si en lo sucesivo ocurriese alguna dificultad, el Santo Padre y* 8. *M. C. se pondrán de acuerdo para resolverla amigablemente*».

El Estado español, se declara desde luego dispuesto a la fiel observancia de las obligaciones que para él se derivan del Concordato de 1851 y disposiciones complementarias vigentes en 13 de abril de 1931, tan pronto como la Santa Sede muestre análoga recíproca disposición.

En prueba de su leal disposición, el Gobierno Nacional, se muestra propicio a examinar con el mejor espíritu las garantías de que cabe rodear la provisión de beneficios eclesiásticos y, de modo especial, la presentación de Obispos, con el fin de que los sacerdotes propuestos reúnan ante todo las condiciones fundamentales de saber, virtud y gobierno, necesarias para promover el bien espiritual de las almas así como las condiciones adecuadas al tiempo y al lugar, indispensables para el bien temporal de la sociedad y del Estado.

Asimismo el Gobierno estaría dispuesto a estudiar atentamente cualquier sugestión eventual de la Santa Sede, en orden a materias no consideradas en el Concordato de 1851 o que convenga adaptar a las necesidades actuales, y que podrían ser objeto *de* acuerdos adicionales y complementarios, una vez aceptada la vigencia del Concordato de 1851.

DOCUMENTO 42

Índice-guión presentado por Yanguas Messia a Pacelli

Sobre el Concordato de 1851.

AA.AA.EE., Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 69-70*; impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Sommario. Dicembre 1938*, pp. 65-66.

1. El Concordato de 1851 no está caducado sino simplemente suspenso en su aplicación.
2. Exposición del contenido del *Memorandum.*
3. No ha lugar, por tanto, a hablar de nueva negociación, como la que hubo necesidad de seguir después de la Gran Guerra y con objeto de buscar una situación jurídica para los nuevos Estados que surgieron, a los que faltaba en absoluto identidad política con los que pactaron los antiguos Concordatos, o carecían de Concordato anterior.
4. El mantenimiento de la vigencia del Concordato de 1851, sobre estar jurídicamente fuera de discusión, es políticamente la solución más conforme a los altos intereses de ambas Potestades. Da resueltos, con efecto inmediato, problemas muy difíciles y delicados, que quedarían si no en situación precaria y sin solución jurídica.
5. El dictamen de la Congregación de Asuntos Extraordinarios, aún cuando sea de carácter consultivo interno para la Santa Sede, representaría, de ser contrario a la tesis que mantenemos, un obstáculo inicial que frustraría toda negociación.
6. En cambio, la negociación entre el Cardenal Secretario de Estado y quien con plenos poderes lleva la voz de España, pondría seguramente de manifiesto que no existe una incompatibilidad fundamental entre las dos tesis.
7. El Gobierno de España está, en efecto, decidido, como en los dos últimos párrafos del *Memorandum* se declara, a buscar, en estrecha armonía con la Santa Sede, aquellas garantías que satisfagan la común ambición de rodear del mayor acierto la selección de los sacerdotes llamados al gobierno de las Diócesis, atendiendo en primer término al bien de las almas, pero sin olvidar tampoco el bien temporal de la sociedad y del Estado.
8. Al declararse dispuesto a asumir las obligaciones que para el Estado Español se derivan del Concordato de 1851 y disposiciones complementarias vigentes en 13 de Abril de 1931, a condición, naturalmente, de

reciprocidad, mi Gobierno se muestra igualmente propicio a examinar la eventualidad de acuerdos adicionales y complementarios, que podrían coetáneamente entrar en aplicación, sobre la base siempre del mantenimiento de los principios esenciales contenidos en el Concordato vigente.

9. El Gobierno carece entretanto, a pesar de toda su buena voluntad, largamente probada en su legislación y en sus actos sobre materia religiosa, del indispensable sustitutivo de derecho que se precisa para proseguir la labor reparadora de la sectaria legislación republicana. En efecto: la derogación de la Ley del matrimonio civil fu empresa fácil, porque sus preceptos pudieron sustituirse con los del Código Civil que se contraían al mismo asunto. Pero en otros puntos, como, por ejemplo, la Ley de Confesiones y Congregaciones religiosas, todavía en vigor, ¿sobre qué podría basarse el Gobierno, a falta de Concordato, para dictar una disposición acerca de materia propia de acuerdo entre ambas Potestades? La dificultad es obvia, como también lo es que con análogo inconveniente se tropieza para la derogación de la casi totalidad de la legislación anticatólica que aún resta por anular.

DOCUMENTO 43

Voto de Sericano

Sobre el derecho de presentación de obispos y el Concordato de 1851 en España.

AES, Período IV, *Spagna 934, vol. I, ff. 71-74*, original.

Roma, 18 diciembre 1938.

Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti ed il concordato del 1851 in Spagna.

Il punto di vista del Governo nazionale spagnuolo, esposto nel Memorándum e relativo “Indice Guión” (Somm. n. XII e XIII) di S.E. il Sig. Yanguas Messía, Ambasciatore di Spagna presso la Santa Sede, si riduce in sostanza a questo:

Il Concordato del 1851 non è decaduto, ma semplicemente sospeso di fatto con l’avvento della repubblica in Spagna. Pertanto, essendo venuti meno i motivi che avevano determinato tale sospensione di fatto, il Governo Nazionale è disposto a “reanudar inmediatamente la práctica

aplicación del Concordato y sus disposiciones complementarias" e conseguentemente ad osservare fedelmente "las obligaciones que para él se derivan del Concordato del 1851 y disposiciones complementarias vigentes em 13 de abril 1931, *tan pronto como la Santa Sede muestre análoga recíproca disposición*", alludendo con ciò particolarmente al diritto di presentazione nella provvista delle sede vescovili vacanti.

La questione va considerata sotto un duplice aspetto, e cioè: 1) dal punto di vista giuridico, e 2º) qualora la tesi del Governo Nazionale non fosse giuridicamente sostenibile, dal punto di vista della convenienza o meno, da parte della Santa Sede, ri rimettere in vigore il detto Concordato e riconoscere al medesimo Governo, in tutto o in parte, i relativi privilegi di presentazione alle sedi Vescovili vacanti.

Esaminata *dal punto di vista giuridico, la tesi del Governo Nazionale non è sostenibile*, perché, a parte il fatto che lo stesso Governo Nazionale fino al 13 febbraio u.s. (pag. 13 e 14 della relazione) ammetteva di fatto, ed anche esplicitamente, che il Concordato del 1851 era decaduto, il principio ribadito dalla s.c. di Benedetto XV nell'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921: "Res intre alios acta neque emolumentum neque praeiudicum caeteris affert", si applica anche al caso della Spagna Nazionale.

Il Sig. Yanguas, rilevando la difficoltà in tutto il suo valore, si affretta ad osservare che tale dottrina chiarissima ed inconfutabile, la quale parte dal principio di mancanza di identità tra i soggetti pubblici che stipularono e i soggetti nati o ingranditi sulle rovine di uno di essi, non è applicabile alla Spagna "cuya identidad como nación es perfecta y aun cabe añadir que, por recuperarse a sí misma se asemeja hoy más que en 1931 y en 1851, al Imperio católico español, que mereció del Vicario de Cristo tan altos y estimados privilegios".

Se non che per giudicare circa la pretesa identità, è necessario analizzare gli elementi che, come ogni altro Stato indipendente, integrano attualmente lo Stato in parola: *Territorio, popolo ed autorità*. Ora, mentre il territorio della Spagna nazionale si estende oggi soltanto ai tre quarti del territorio della Spagna del 1931 e la popolazione e poco più della metà, il regime della medesima Spagna Nazionale non può per il momento essere esattamente definitivo non avendosi tuttora una forma di Governo definitiva, né una Costituzione. Non sarebbe pertanto esagerato l'affermare che oggi come oggi, la Spagna Nazionale con l'"Impero católico español" non ha di identico che le aspirazioni.

Ne vale rilevare, come fa il Sig. Yanguas, che dopo il biennio progressista e la persecuzione religiosa 1854-1856 ed il periodo rivoluzionario 1868-1875 il Concordato continuò ad essere in vigore. Perché tanto nel primo come nel secondo caso, dopo una più o meno

breve parentesi, era la stessa persona morale con la quale la santa sede aveva stipulato che ritornava in vita.

Per ciò che riguarda il periodo della presidenza moderata del Sig. Castelar è da notarsi che allo scopo di eliminare l'increscioso incidente "Llorente-Arcivescovato di Cuba", la Santa Sede accordò bensì a detto Signore di far uso del diritto di presentazione per le sedi Vescovili spagnuole allora vacanti, ma ciò è avvenuto in tempi ben diversi dai presente, sotto determinate condizioni e per esplicita concessione del Sommo Pontefice, non già in virtù del Concordato del 1851, che fu rimesso in vigore soltanto con l'ascesa al trono di Spagna del Re Alfonso XII nel 1875.

Né parimenti vale addurre al riguardo il caso della Repubblica francese e dire, come afferma il Sig. Yanguas, che «si la Santa Sede, por cuestión de principios y razones pertinentes, anteriores y superiores a toda mutación política, hubo de aplicarla (la teoria della sussistenza giuridica dei Concordati attraverso alle modificazioni politiche degli Stati, *sempre che sia conservata la loro personalità morale*) a una República *laica*, séanos permitido confiar en que igual criterio habrá de regir tratándose de un estado, cuya inquebrantable catolicidad se ofrece con los inequívocos caracteres que en la España Nacional, bajo la égida del Generalísimo Franco».

Succeduta la Repubblica al secondo Impero assumendone gli oneri ed i diritti, tra cui il Concordato del 1801 che non ostante i noti dissidi sorti di tanto in tanto fra la Santa Sede ed i vari Governi che si succedettero in Francia diede alla Nazione Francese un lungo periodo di pace religiosa, tale Concordato continuò ad essere in vigore anche nel periodo repubblicano quando proclamata la caduta dell'Impero in seguito ai disastri militari di Sédan, l'Assemblea nazionale si trovò composta in maggioranza, dal 1871 al 1875, di elementi cattolici; perché mentre il nuovo regime faceva sperare bene per la religione in Francia, contribuiva al tempo stesso con la sua attitudine verso la Chiesa a mettere in rilievo, specialmente nei confronti di Questa, la sua morale identità col regime al quale era succeduto.

Se non che il Governo francese, particolarmente dal 1899 in poi, diresse costantemente, con deliberato proposito, la sua politica religiosa a raggiungere la rottura del Concordato e la separazione dello Stato dalla Chiesa. Cosa che - non ostante la longanimità della santa Sede - ebbe il suo epilogo nella legge settaria del 9 dicembre 1905, la quale abolendo il Concordato proclamava la separazione fra la Chiesa e lo Stato in Francia.

Pertanto quando al riguardo la s.m. di Pio X nell'enciclica "Vehementer" ricordava solennemente tra l'altro che "inter Apostolicam sedem et rempublicam Gallicam conventio huiusmodi intercesserat, cuius

ultro et citro constaret obligatio; cuiusmodi eae plane sunt, quae inter civitates legimite contrahi consuevenrunt ... ideoque dissolvi ab alterutro dumtaxat eorum qui pepigerant, ne quamquam posset..." ribadiva bensì il principio de la "subsistencia jurídica de los Concordatos a través de las mudanzas políticas en los estado, *siempre que la personal moral de estos se conserve*", ma non intendeva applicare tale principio alla Repubblica *laica* francese, nel senso cioè che fra la santa Sede e la repubblica laica francese, *in quanto laica*, potesse continuare a sussistere *quel Concordato* col quale la nuova legge era in aperta contraddizione; ma piuttosto Sua Santità *rimproverava* alla medesima Repubblica *laica* di essere, con la sua attitudine, venuta a meno ad un obbligo al quale era tenuta in forza di un solenne patto bilaterale.

Si qui si vede come sia privo di valore l'argomento "a fortiori", che il Sig. Yanguas basandosi nel caso della Repubblica laica francese porta a sostegno della sua tesi.

Non potendosi pertanto giuridicamente sostenere la "vigencia" del Concordato del 1851, tanto meno il Governo Nazionale spagnuolo può avanzare dei diritti circa il reale patronato: privilegio che confermato in detto Concordato, aspettava ai *Re Cattolici* di Spagna, come del resto risulta dai termini stessi della concessione.

* * *

Benché la Spagna Nazionale non possa accampare nessun diritto in proposito, conviene tuttavia alla Santa Sede non soddisfare in modo alcuno il vivo desiderio di quel Governo?.

Il Governo nazionale nel sostenere la "vigencia" del Concordato del 1851 ha di mira particolarmente due scopi: il primo, di ottenere cioè dalla Santa sede il riconoscimento dei tradizionali privilegi; il secondo, benché non esplicitamente confessato ma forse il principale, di ottenere con ciò da parte della più grande autorità morale del mondo il solenne riconoscimento della morale identità della Spagna Nazionale con l'"Imperio católico español" di cui la medesima Spagna sarebbe il legittimo successore. Esso annette a ciò grande importanza, specialmente ora che la fase conclusiva della guerra civile spagnuola pare non debba tardare a lungo.

Tuttavia, pur non tralasciando "more" spagnuolo qualche larvata minaccia per il caso in cui gli E.mi Cardinali componenti la S. Congregazione degli AA.EE.SS. si dichiarassero contrari alla sua tesi (Indice Guión, nº. 5, Somm. p. 65) il Sig. Yanguas dichiara che il Governo nazionale è "propicio a examinar con el mejor espíritu las garantías de que cabe rodear la provisión de beneficios eclesiásticos y, de modo espe-

cial, la presentación de Obispos... e sarebbe inoltre "dispuesto a estudiar atentamente cualquier sugestión eventual de la Santa Sede, en orden a materias no consideradas en el Concordato de 1851 o que convenga adaptar a las necesidades actuales, y que podrían ser objeto de acuerdos adicionales y complementarios, una vez aceptada la vigencia del Concordato de 1851".

Dal momento che il Concordato del 1851 é decaduto, e che nel suo contenuto è cosi antiquato da avere indotto le due alte parti interessate, fin dal 12 luglio 1904, ad addivenire ad un accordo preliminare per procedere alle necessarie modificazioni del Concordato medesimo, la cosa migliore sarebbe, nelle attuali circostanze, di concludere un *modus vivendi* provvisorio, nel quale la delicatissima questione della provvista delle sedi Vescovili vacanti fosse regolata in base alle norme seguite dalla Santa Sede nei Concordati post—bellici, e rimettere la stipulazione di un nuovo Concordato alla fine della guerra.

Tuttavia, atteso il vivo desiderio del Governo Nazionale, che non ostante i suoi difetti e le preoccupazioni che destano per la Chiesa certe simpatie di alcuni settori nazionali verso il nazismo, esso merita di essere appoggiato dalla Santa Sede contro le mene dei suoi nemici, tra cui non ultimo la Massoneria (Somm. n. XVI, Allegato, nº. 2);atteso il parere manifestato in proposito dall'Emo. Cardinale Arcivescovo di Toledo (Relazione pag. 16), condiviso in sostanza da S.E. il Nunzio Apostolico in Spagna (Relazione pag. 19); ed attesa inoltre l'urgente necessità di addivenire al più presto ad una soluzione del grave problema economico del Clero in Spagna: problema che portando seco un non lieve onere per la esausta finanza dello Stato spagnuolo, questo, benché ne riconosca l'obbligo, non sembra disposto a risolvere se non riceverà adeguati compensi della santa Sede (Somm. nº. VIII e IX), non sembrerebbe inopportuno che la Santa Sede, tenendo conto del vivo desiderio del Governo Nazionale si accordasse col medesimo Governo per rimetter in vigore provvisoriamente il Concordato del 1851 con le relative convenzioni addizionali.

Le condizioni alle quali dovrebbe essere subordinata la messa vigore del Concordato potrebbero essere, in sostanza, quelle indicate dall'Emo. Cardinale Gomá y Tomás nella sua lettera del 9 settembre u.s., (Somm. pag. 31) e cioè:

1°) El Concordato vuelve a su vigor "provisionalmente" y para mientras se llegue a la estipulación de nuevos pactos concordatarios acomodados a las nuevas prácticas de la Iglesia en esta materia y a las nuevas formas que en su día revista el estado español;

2°) Simultáneamente con la publicación del acuerdo de nueva entrada en vigor del Concordato se publicaría un decreto, refrendado por la

autoridad de la Santa Sede y del Gobierno español, en virtud del cual se ordenaría una revisión de toda la legislación posterior al Concordato para ajustarla a los pactos del mismo, con derogación de lo que le fuese contrario y de lo que se considerara inadaptado a las circunstancias de hoy; (l'idea dovrebbe essere modificata nella forma di attuazione);

3°) Para el cumplimiento de la condición anterior se señalaría un plazo prudencial de meses o a lo más de un año (con lettera del 16 settembre u.s. il medesimo Emo. Cardinale Gomá segnalava che tale termine potrebbe essere ridotto a tre mesi (Somm. nº. VII), con el compromiso formal por ambas partes de formular nuevos pactos a requerimiento de una de las dos o cuando ambas, de común acuerdo, juzgaran oportuno pactar nuevo Concordato".

A tali condizioni a salvaguardia dei supremi interessi della Chiesa sarebbe necessario però aggiungere per lo meno, come *conditio sine qua non* per la rimessa in vigore del Concordato, la clausola che cioè il Governo nazionale, nell'esercitare il diritto di presentazione nella provvista delle sedi Vescovili vacanti (qualche cosa di analogo dicasi degli altri benefici), si obbliga a scegliere il candidato tra i nomi di una lista per esempio tre. che gli sarà caso, *liberamente* segnalata dalla Santa Sede. Questa poi nel formare tale terna terrebbe bensì, stimandolo opportuno, nel dovuto conto anche i candidati proposti dall'Episcopato nelle conferenze provinciali; ma obbligarsi a segnalare al Governo (come indica l'Emo. Cardinale Gomá, Somm. p. 35) una lista composta di candidati indicati dall'Episcopato con la semplice *aggiunta* di quei candidati che la Santa Sede stessa credesse opportuno, darebbe luogo al grave inconveniente che non essendo difficile all'Autorità civile di fare includere nella lista, con delle pressioni sull'Episcopato, qualche candidato che sia di suo *pieno* gradimento, il Governo Nazionale potrebbe quasi sempre far prevalere in sì delicata materiai il suo punto di vista contro quello della Santa Sede, con scapito notevole del consolidamento di quel desiderato "romanismo" dei Vescovi spagnuoli, che l'Emo. Cardinale Gomá (noto appunto pubblicato dalla "Voz de Madrid" del 5 novembre 1938) giudica del resto "excesivo".

Mons. Sericano.

DOCUMENTO 44

Relación para la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE. del 28 de diciembre de 1938.

AA.EE.SS., Período IV, *Spagna 934, vol. I, f. 105ss.;* impreso en la Ponencia de la Plenaria de la S.C. de AA.EE.EE., *Spagna. Il diritto di presentazione nella provvista delle sedi vescovili vacanti e Concordato de 1851. Dicembre 1938*. Relazione. pp. 3-28.

SACRA CONGREGAZIONE DEGLI AFFARI ECCLESIASTICI STRAORDINARI
SPAGNA
IL DIRITTO DI PRESENTAZIONE NELLA PROVVISTA PELLE SEDI VESCOVILI VACANTI E CONCORDATO DEL 1851
RELAZIONE
DICEMBRE 1938

Eminenze Revme,

Le Eminenze Vostre Rev.me sono chiamate ad esprimere il Loro saggio ed autorevole parere sulla questione concernente il diritto di presentazione nella provvista delle Sedi Vescovili in Spagna, nonché sull'opportunità o meno di accogliere il desiderio manifestato dal Governo Nazionale spagnuolo che sia rimesso in vigore il Concordato del 1851.

Circa il diritto di presentazione

Com'è noto, il Santo Padre, rispettivamente in data 28 gennaio, 9 febbraio e 11 medesimo mese del corrente anno, si degnava di trasferire 5. E. Monsignor Emanuele Arce y Ochotorena, Vescovo di Zamora, alla Sede Vescovile residenziale di Oviedo; di promuovere E. E. Monsignor Antonio García y García dalla Sede Vescovile di Tuy a quella Arcivescovile di Valladolid, e di nominare infine il Revmo Sig. Carmelo Ballester y Nieto, della Congregazione della Missione, Vescovo di León in Spagna.

Nella provvista di tali Sedi Vescovili la Santa Sede, pur tenendo nel dovuto conto anche la delicatissima situazione politica delle varie Diocesi, alle quali detti Eccellentissimi Vescovi venivano chiamati a dedicare il loro ministero pastorale, credette opportuno, per i supremi interessi della Chiesa, di riservarsi la più ampia libertà in proposito procedendo alle medesime provviste senza prima sentire il Governo Nazionale di

Salamanca: e ciò, sia perché tra la Santa Sede ed il menzionato Governo non è stata finora stipulata al riguardo alcuna speciale convenzione, sia ancora perché il Concordato del 1851 secondo i principii enunciati dalla s.m. di Benedetto XV nella prima parte dell'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921, deve considerarsi decaduto; come del resto fin dal 3 dicembre 1931 con Dispaccio N. 2981/31 l'Emo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità comunicava all'Eccmo. Nunzio Apostolico di Madrid, che in seguito a dichiarazioni del Ministro di Giustizia della Repubblica spagnuola, secondo le quali il Concordato si doveva considerare «caducado», aveva chiesto alla Santa Sede istruzioni al riguardo.

In tale Dispaccio si diceva tra l'altro:

«Sua Santità, tutto ben considerato, ha deciso che si debba stare alle dichiarazioni che Benedetto XV di s.m. fece in materia di Concordati nella prima parte dell'Allocuzione Concistoriale del 21 novembre 1921.

Ivi viene stabilito che i Concordati debbono ritenersi decaduti quando uno Stato, in seguito a mutamenti radicali delle sue istituzioni, è talmente cambiato da non rispecchiare più quello con cui la Santa Sede aveva trattato.

Ora l'Augusto Pontefice pensa che anche nella nuova Repubblica spagnuola si debba applicare detto principio, specialmente dopo l'approvazione dello note disposizioni costituzionali così ostili alla Religione ed alla Chiesa».

Aggiungasi che i privilegi concessi o confermati nel Concordato medesimo circa le nomine vescovili, spettavano ai Re Cattolici di Spagna, come risulta dai termini stessi della concessione.

Ciò non ostante, la Segreteria di Stato di Sua Santità non omise in occasione di dette provviste, di darne per cortesia comunicazione a S. E. il Sig. Marchese di Aycinena, allora Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca presso la Santa Sede, il giorno precedente alla loro pubblicazione nell'*Osservatore Romano*.

* * *

Se non che il 13 febbraio u.s. il sullodato Sig. Incaricato d'Affari presentava, a nome del Generalissimo Franco, all'Emo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità una protesta verbale, comunicando anche confidenzialmente le parole stesse, con cui la protesta medesima era stata formulata dal Governo:

« S.E. el Generalísimo Franco ha visto con extraordinario disgusto se promueva Obispo, sin previo acuerdo con el Gobierno, a D. Carmelo Ballester, y desea quede solo como hecho consumado. Con protesta, acepta

este nombramiento que demuestra ineficacia absoluta en nuestras relaciones, ya que en cosa tan nimia cual esta, y comprendida Concordato, no traten de complacemos. Esto no supone censura alguna para la digna persona del citado Obispo. 12 febr. 1938».

Analogo passo veniva fatto dal Governo Nazionale di Salamanca presso l'Incaricato d'Affari della Santa Sede, S. E. Monsignor Antoniutti, come da Rapporto N. 218/38 del 15 febbraio 1938 [*Documento 90*].

In merito a detta protesta, che oltre ad essere priva di fondamento giuridico era assai poco riguardosa nei termini, in cui era espressa, l'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità non mancò di fare ciò rilevare al summenzionato Signor Marchese, di viva voce subito, e poi anche con relativo Appunto in data 22 febbraio u.s. [*Documento 16*].

L'Eccmo. Monsignor Antoniutti riferendosi a tale Appunto ed alla succitata protesta portata a di lui conoscenza da questa Segreteria di Stato, con Rapporto N. 328/38 in data 16 marzo u. s. [*Documento 20*] comunicava di avere avuto lo detto mese un lungo colloquio a Burgos con quel Ministro degli Esteri, e rilevando che il medesimo Ministro era rimasto impressionato por la risposta ricevuta, da parte della Santa Sede, al surriferito telegramma di protesta per la nomina del Vescovo di León, segnalava fra l'altro che stando alle di lui dichiarazioni «in considerazione della sincera orientazione cattolica della Spagna Nazionale, di cui si hanno date e si stanno dando tanto prove, il Governo sarebbe soddisfatto di ottenere ciò che si concede all'Italia nella nomina dei Vescovi: cioè la comunicazione confidenziale del Candidato per sapere se esistono degli impedimenti di ordine politico contro la sua nomina, ed il giuramento dei Vescovi al Capo dello Stato».

Da parte sua poi il medesimo Incaricato d'Affari il 13 maggio u.s. comunicava verbalmente a S.E. Monsignor Segretario della S.C. degli AA.EE.SS. che il suo Governo penserebbe di addivenire con la Santa Sede ad un *modus vivendi* provvisorio per la nomina dei Vescovi sulla base del Concordato italiano Mons. Segretario gli rispose che, in vista di una non lontana conclusione della guerra civile spagnuola, anziché addivenire ad un *modus vivendi* vero e proprio sarebbe meglio che si incominciassero intanto gli studi por concludere, a suo tempo, un nuovo Concordato. Il che non impedirebbe tuttavia che volta per volta, quando si tratterà di nomine vescovili, si possa esaminare la cosa.

Avvenuta intanto la nomina di S.E. il Sig. Yanguas Messia ad Ambasciatore di Spagna presso la Santa Sede, questi non ostante il menzionato Appunto del 22 febbraio 1938 relativo alla nomina dei Vescovi, le surriferite dichiarazioni fatte in merito dall'Eccmo. Ministro degli Esteri a Monsignor Antoniutti, nonché detta comunicazione del Signor Marchese di Aycinena, incominciò ad insistere presso questa Segreteria di Stato

perché fosse riconosciuto a quel Governo l'antico diritto di presentazione, di cui godevano i Re Cattolici nella provvista delle Sedi Vescovili vacanti in Spagna.

A sostegno di tale domanda detto Sig. Ambasciatore faceva particolarmente appello alla tradizione cattolica spagnuola, nonché alle benemerenze acquistate dal Governo Nazionale in difesa della Religione, specialmente con l'abrogazione di leggi ostili alla Chiesa, come quelle sul divorzio, matrimonio civile, insegnamento laico nelle scuole, soppressione della Compagnia di Gesù, ecc.

L'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità non mancò di fargli osservare che, essendo nobile compito dell'attuale Governo il quale si proclama cattolico, di abrogare tali leggi inique, la Santa Sede apprezza altamente ciò che esso ha già fatto in proposito e si propone di fare ancora in avvenire, e gliene è particolarmente grata; tuttavia, quanto al richiesto diritto di presentazione, Essa non lo ha mai concesso in nessuno dei Concordati post-bellici, corrispondentemente alle nuove condizioni politico-religiose, nemmeno a Stati che prima godevano quello od altri simili privilegi, ma si è limitata ad accordare che, prima della pubblicazione di una nomina vescovile, il Governo sia interrogato per sapere se vi siano obbiezioni di ordine politico contro il Candidato; cosa che la Santa Sede medesima sarebbe ben volentieri disposta a fare anche por la Spagna Nazionale. Né mancò di rilevare che una più larga concessione costituirebbe un pericoloso precedente, che sarebbe invocato anche da altri Stati.

Attese tuttavia le reiterate insistenze del sullodato Sig. Ambasciatore, l'Emmo. Cardinale Segretario di Stato con Dispaccio n. 2725/38 dei 26 luglio u.s. interessava l'Eccmo. Nunzio Apostolico in Spagna a chiedere al riguardo, riservatamente, il parere degli Emmi. Cardinali Arcivescovi di Toledo e di Siviglia.

* * *

Come è noto alle EE. VV. l'antico diritto di presentazione, di cui godevano i Re Cattolici nella provvista delle Sedi Vescovili vacanti in Spagna per speciale concessione della Santa Sede da secoli, fu confermato nei Concordati del 1753 e del 1851 conclusi rispettivamente fra Benedetto XIV e Ferdinando VI di Spagna e Pio IX ed Isabella II Regina di Spagna.

Secondo tale privilegio spettava al Re di Spagna la presentazione dei candidati alle Sedi Vescovili vacanti ed alla Santa Sede la relativa nomina ed istituzione canonica.

Per ciò che riguarda la sua applicazione pratica è da notarsi: Già un Decreto del 1868 aveva stabilito che gli Eccellentissimi Metropolitani

presentassero liste di sacerdoti idonei all'episcopato al Ministero di Grazia e Giustizia da tenersi in conto per le eventuali Sedi Vescoviii vacanti. Ma la disposizione era rimasta, praticamente, lettera morta. Le influenze poiitiche e le raccomandazioni profane erano non di rado quelle che più contavano nella presentazione dei Vescovi.

Allo scopo di ovviare, in parte almeno, a tali ed altri inconvenienti — in seguito allo premure di autorevoli Membri dell'Episcopato spagnuolo e le laboriose e reiterato insistenze dell'Eccmo. Nunzio Apostolico, Monsignor Federico Tedeschini (ora Cardinale di S.R.C.) - con Decreto Reale del 10 marzo 1924 fu creata la «Junta Delegada dei Real Patronato Eclesiástico». Nel preambolo di tale Decreto si stabiliva il principio che «potestad tan elevada como la Iglesia, *sin sustraerse al alto Patronato del Rey,* intervenga y vigile *por sí misma* las cualidades del personal que ha de servirla, ya que por la elevada y ejemplar misión que ejerce, el prestigio colectivo es para ella más necesario y más sensible ante la pública opinión».

La Giunta era composta dell'Arcivescovo di Toledo, di un'altro Arcivescovo, di due Vescovi, di una Dignità capitolare, di un Canonico e di un Beneficiato. Compito di tutta la Giunta era di occuparsi della provvista delle Dignità, Canonicati, e Benefici che fossero stati di libera nomina regia; che si provvedevano cioè dalia Corona, graziosamente, senza concorso. Invece, solo i Prelati componenti la Giunta medesima si occupavano delle elezioni vescovili: non però delle traslazioni e delle nomine arcivescovili; per le quali continuava in vigore la disciplina o usanza antica. All'uopo la Giunta rimetteva, nel gennaio di ogni anno, al Ministro di Grazia e Giustizia una lista di candidati all'Episcopato. Resasi vacante una o più diocesi, il Ministro prendeva gli opportuni accordi, in via confidenziale, con il Nunzio Apostolico circa i candidati. L'Ambasciatore di Spagna presso la Santa Sede portava poi a conoscenza di Questa il nome od i nomi prescelti da Sua Maestà, e la Santa Sede procedeva quindi alla relativa nomina ed istituzione canonica.

Detta Giunta, che si era dimostrata utile ed opportuna per evitare conflitti nell'esercizio del patronato reale, esercitò le sue funzioni fino al 16 giugno 1930, data in cui fu soppressa con Decreto Reale. Il motivo apparente di tale soppressione era l'intendimento del Governo di ritornare alla normalità, dalla quale del resto — come giustamente aveva fatto rilevare l'Eccmo. Nunzio Apostolico al Presidente del Consiglio d'allora, Generale Berenguer —, in materia ecclesiastica non si era mai usciti; e solo si era facilitato al Governo il compito nella presentazione dei candidati. In realtà si volle prima di tutto distruggere anche in questa materia ogni vestigio di Primo de Rivera, sotto il cui Direttorio Militare era stata creata la Giunta; e si tornava così ad instaurare in Ispagna il regime delle influenze politiche con le conseguenti clientele. «Si vuol

avere — rilevava Monsignor Nunzio con Rapporto n. 4427 dei 20 giugno 1930 — molti posti disponibili per affidarli a persone del proprio partito, nelle quali si possa poi avere dei servitori ligi a qualsiasi manovra elettorale. E il campo dei benefici ecclesiastici in Ispagna si presta molto bene a questo fine».

Si tornò così al sistema antico; ma per breve tempo, perché ben presto alla Monarchia successe in Spagna la Repubblica.

* * *

In risposta al menzionato Dispaccio n. 2775/38 del 26 luglio u.s., S. E. Mons. Cicognani con i Rapporti n. 21/230 *[Documento 37]* e n. 23/259 *[Documento 38]* del 30 agosto ed 11 settembre scorso trasmetteva il parere manifestato in proposito dagli Emmi. Cardinali Segura e Gomá, nonché quello dell'episcopato spagnuolo in genere.

Da tali Rapporti si rileva tra l'altro che:

1°. Secondo l'Emmo. Cardinale Segura *[Carta adjunta al documento 37]* quantunque non sia più in vigore i Concordato del 1851, il diritto di presentazione sussisterebbe *de jure* in Spagna perché esso non emana dai Concordati del 1753 e del 1851 che non fecero altro «que reconocerle y constatar su existencia», né fu mai revocato dalla Santa Sede. Tuttavia tale privilegio sarebbe sospeso *de facto* ma non caduto, perché una rivoluzione di pochi anni non basta a cancellare privilegi e diritti secolari; ed automaticamente entrerebbe in vigore il giorno in cui fosse ristabilita in Spagna la Monarchia. Questa solamente — se restaurata in conformità dei principi cattolici che informavano l'antica Monarchia spagnuola — e *nessun'altra forma di governo,* può accampare diritti, perché il privilegio di presentazione fu concesso ai Re Cattolici *nominatim.* Ritiene pertanto l'Emmo. Cardinale Arcivescovo di Siviglia che «por motivos evidentes» non si debba concedere il Real Patronato all'attuale Governo.

2°. Qualche Vescovo fa notare come in un regime totalitario il privilegio di presentazione secondo l'antica forma potrebbe, se non oggi, perché tutti conoscono i sentimenti cattolici del Capo dello Stato e degii uomini del suo Governo, riuscire domani di grave pregiudizio per la Chiesa.

L'Episcopato spagnuolo in genere è pertanto contrario alla concessione di tale privilegio, almeno nella forma con cui fu esercitato por il passato; ritiene che è necessario adattare i privilegi e i diritti alle nuove condizioni politico-religioso; e la maggior parte di esso vedrebbe con piacere che si adottasse per la Spagna lo stesso sistema vigente nei Concordati postbellici, e cioè di interrogare il Governo, prima della pubblicazione di una nomina vescovile, per sapere se vi siano obiezioni di ordine politico contro il Candidato.

3°. L'Emmo. Cardinale Gomá y Tomás con lettera del 9 settembre u.s. all'Eccmo. Nunzio Apostolico di Spagna *[Carta adjunta al documento 38]* esprime l'avviso che non sarebbe cosa consigliabile restaurare il diritto di presentazione nella forma con cui veniva esercitato anteriormente, ed accenna ai numerosi inconvenienti che, a motivo di tale privilegio, si ebbero a lamentare con pregiudizio evidente della dignità dei Clero e con grave danno della Chiesa. Ma nemmeno giudica opportuno un rifiuto, e crede convenga concedere all'attuale Governo il diritto di presentazione, da esercitarsi però dietro domanda fattagli nei singoli casi dalla Santa Sede e con obbligo di scegliere il Candidato da una lista — da compilarsi con determinate norme — di soggetti dalla Santa Sede stessa ritenuti atti a reggere una Diocesi

Tale modificazione aggiungeva l'Emmo. Cardinale Gomá di viva voce in una conversazione avuta con Monsignor Nunzio — non potrebbe recare meraviglia, né considerarsi come cosa del tutto nuova. Anticamente il Ministro della Giustizia, prima di procedere alla presentazione del Candidato, era solito domandare in via confidenziale all'autorità ecclesiastica il nome di diversi sacerdoti considerati degni dell'episcopato: Ciò che allora si faceva in via privata e per cortesia, si potrebbe stabilirlo oggi come criterio e norma obbligatoria. Per evitare poi la difficoltà che sorgerebbe dal fatto che si verrebbero in tal modo a concedere alla Spagna privilegi non contenuti in nessun Concordato post-bellico, il sullodato Emmo. Cardinale prospettava la possibilità della «reviviscencia» del Concordato del 1851.

Monsignor Nunzio, come si vedrà in seguito *[Documento 38]*, condivide in sostanza il modo di vedere dell'Emmo. Cardinale Gomá al riguardo.

CIRCA IL CONCORDATO DEL 1851

Come è noto alle EE. VV. RR. i rapporti fra la Chiesa e lo Stato in Spagna erano regolati, durante la Monarchia, dal Concordato dei 16 marzo 1851, conchiuso tra Pio IX di s. m. cd Isabella II Regina di Spagna, cui fecero seguito le convenzioni addizionali del 25 agosto 1859 e del 24 giugno 1867, concordate tra la medesima Sua Santità e la menzionata Regina.

In data 12 luglio 1904 fu inoltre conchiuso fra la Santa Sede e la Spagna un accordo preliminare per modifiche al Concordato del 1851; ma la cosa non ebbe seguito.

* * *

Che tale Concordato dovesse considerarsi decaduto con I'avvento della Repubblica in Spagna, fu autorevolmente dichiarato dal Santo Padre, come si rileva dal sopra riportato Dispaccio n. 2981/31 in data 3 dicembre 1931 dell'Eminentissimo Cardinale Segretario di Stato all'Eccellentissimo Nunzio Apostolico di Madrid. Lo stesso dicasi delle Convenzioni successivamente effettuate fra la Santa Sede e la Monarchia spagnuola, anch'esse, per ovvie ragioni, da considerarsi decadute al pari del Concordato.

Ciò fu ammesso anche dal Governo della Repubblica spagnuola, che, come le EE. VV. non ignorano, in seguito alla mutazione della fisionomia delle «Cortes» con la vittoria delle Destre nelle elezioni politiche del novembre e dicembre 1933, benna nella deliberazione di iniziare trattative con la Santa Sede por addivenire con la medesima alla conclusione di un *modus vivendi,* inviando all'uopo a Roma S.E. il Sig. Leandro Pita Romero, quale Ambasciatore Straordinario e Plenipotenziario presso la Santa Sede.

Della questione ebbe ad occuparsi questa Sacra Congregazione degli AA. EE. SS. in due adunanze plenarie che ebbero luogo rispettivamente il 14 maggio 1934 ed il 4 marzo 1935; e mentre nella prima di esse si trattò dell'atteggiamento che doveva tenere la Santa Sede di fronte al Governo spagnuolo nelle eventuali trattative concernenti un Concordato ovvero un *modus vivendi,* nell'altra veniva sottoposto al saggio giudizio degli Emmi. Padri componenti la medesima Sacra Congregazione il seguente dubbio: «Se e quale attitudine convenga alla Santa Sede di tenere riguardo alla conclusione di un *modus vivendi* col Governo spagnuolo».

Le EE. VV. senza entrare nell'esame dei singoli articoli del noto progetto di *modus vivendi* con la Spagna, presentato dall'Ambasciatore Sig. Pita Romero, si pronunziarono, in via di principio, contrarie alla conclusione di un *modus vivendi* che dovesse contenersi, come si voleva dall'altra parte contraente, nei limiti dell'iniqua Costituzione della Repubblica. La saggia risoluzione dello EE. VV. ebbe l'Augusta approvazione dei Santo Padre, e così detto progetto fu abbandonato.

Non v'è dubbio pertanto che la Repubblica spagnuola considerava decaduto ilu Concordato del 1851.

Che poi lo stesso Governo Nazionale di Salamanca fosse dei medesimo avviso, in un primo tempo almeno, lo si deduce da una lettera del 9 novembre 1936, nella quale l'Emmo. Cardinale Gomá y Tomás riferendo di aver parlato lungamente col Capo dello Stato, col Presidente della Giunta Tecnica, Generale Dávila, col Capo del Gabinetto Diplomatico, Sig. Sangróniz, con i Ministri «de Hacienda», Sig. Amado, e dell'Industria e Commercio, Sig. Bau, nonché con altri personaggi subalterni, metteva

tra l'altro in rilievo il proposito di quel Governo di rispettare la libertà della Chiesa; di favorire gli interessi della Religione cattolica; «de invitar a la Santa Sede a un Concordato», ecc.

Il medesimo Emmo. Cardinale inoltre con Rapporto n. 96 del 25 giugno 1937 segnalava che il Decreto n. 270 del 6 maggio precedente col quale veniva ristabilita in Spagna l'assistenza religiosa alle forze armate, «era de redacción personal del Generalísimo». Ora al riguardo è da rilevarsi che nel preambolo di tale Decreto si legge tra l'altro: «La designación por la Santa Sede de un Delegado Pontificio (Emmo. Card. Gomá) para proveer los servicios religiosos castrenses permite, *en tanto se llegue a un Concordato,* organizar interinamente la asistencia ecc.».

Aggiungasi — tanto per ricordare alcune delle molte citazioni che sarebbero possibili al riguardo — che il Generalissimo Franco in una intervista al Corrispondente del

N.C.W.C. «News Service» *(El Noticiero,* 14 novembre 1937) dichiarava tra l'altro: «Anulada la Constitución laica de la República por un Decreto mío de Octubre del año pasado, queda abolida toda la legislación anticatólica contenida en ella» ... e ad una insinuazione del medesimo corrispondente circa il futuro Concordato con la Santa Sede il Generalissimo soggiungeva: «Ni que decir tiene. En él (futuro Concordato) especificaremos todos los puntos de que hemos hablado y otros más. ... Nuestro Estado ha de ser un Estado católico en lo social y en lo cultural; porque católica ha sido, es y será la verdadera España».

Inoltre con Rapporto del 25 febbraio u.s. n. 214/38, S. E. Monsignor Antoniutti riferendosi ad un colloquio avuto in quei giorni col Ministro di Giustizia Sig. Conte De Rodezno, scriveva tra l'altro che questi aveva riaffermato che «egli e tutti i suoi Colleghi di Gabinetto sono animati dalle migliori intenzioni di ridare alla Spagna una legislazione in pieno accordo con la tradizione cattolica del Paese», aggiungeva però che il medesimo Ministro non gli aveva nascosto — senza per altro far cenno alcuno alla sopravvivenza del Concordato del 1851 — «che la tendenza dei Ministri è di procedere gradatamente nelle riforme di carattere religioso ed ecclesiastico, per potere ottenne qualche compenso dalla Santa Sede, specialmente nelle nomine dei Vescovi, per le quali si mostrano assai gelosi e preoccupati».

Lo stesso Sig. Ministro infine in una intervista concessa il 7 giugno u.s. al corrispondente del «A.B.C.» di Siviglia dichiarava tra l'altro: «Quedan dos cuestiones de suma importancia, que se resolverán en su momento oportuno. La derogación de la ley de Congregaciones y Confesiones religiosas, y la de secularización de los cementerios. *En la negociación para el Concordato* las examinaremos con detenimiento ...»

Un primo accenno alla sopravvivenza del Concordato del 1851 è stato

fatto, come le EE. VV. hanno rilevato, nella surriferita protesta, presentata, a nome del Generalissimo Franco il 13 febbraio u.s. dal Signor Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca presso la Santa Sede, per avere Questa proceduto alla nomina del Vescovo di León «sin previo acuerdo» con quel Governo.

Succeduto all'Incaricato d'Affari presso la Santa Sede il nuovo Ambasciatore Sig. José Yanguas Messia,— già Ministro degli Esteri nel primo Ministero di Primo de Rivera e Professore di Diritto all'Università di Madrid, questi per altro buonissima persona ed ottimo cattolico — nelle conversazioni avute con l'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità insistette più volte per richiamare in vigore il Concordato del 1851, e specialmente il privilegio di presentazione dei candidati all'episcopato. In proposito non sembra fuori di luogo ricordare che fin dal 1934, in una conferenza tenuta nei locali di «Renovación Española» il 25 giugno di detto anno circa «El Concordato entre España y la Santa Sede» il medesimo Sig. Yanguas Messia sostenendo la sopravvivenza del Concordato diceva tra l'altro: «No es el Concordato, es la Constitución la que está llamada a vida efímera y precaria ... el día en que España tenga una Constitución de una u otra estructura, pero que responda al verdadero sentir de la conciencia nacional y al sentido permanente de su historia, esa Constitución habrá de borrar desde la primera hasta la última, todas las disposiciones sectarias que la actual tiene, sustituyéndolas por otras de garantía y de libertad para la Iglesia y para la conciencia católica de la inmensa mayoría del pueblo español. Cuando ese momento que quiera Dios no esté lejano llegue, el Concordato de 1851 recobrará automaticamente en la vida práctica la fuerza de obligar que no ha perdido y conserva en la vida del Derecho. Y esa será la norma que regule les relaciones entre España y la Santa Sede en tanto no sea sustituido por otro nuevo Concordato, negociado y suscrito sin trabas constitucionales y sin el sentido sectario imperantes hoy en la vida oficial del Estado español».

In occasione di tali insistenze l'Emmo Cardinale Segretario di Stato, pur accennando alle migliori disposizioni della Santa Sede a regolare con un Concordato le molteplici questioni che interessano la Chiesa in Spagna, non mancò di fare nuovamente rilevare al sullodato Sig. Ambasciatore, tra l'altro che la concessione del privilegio desiderato sarebbe contraria alla prassi costantemente seguita dalia Santa Sede nei Concordati *postbellici*.

* * *

Intanto l'Emmo. Cardinale Gomá, nella citata lettera del 9 settembre u.s. riferendosi al desiderio dei Governo spagnuolo di ottenere dalla San-

ta Sede i tradizionali privilegi concessi alla Corona di Spagna circa la presentazione dei Vescovi, pur ammettendo che il Concordato del 1851 è decaduto, prospettava l'opportunità «en ir, de acuerdo con los deseos del Gobierno español, a la reviviscencia» del medesimo Concordato, sotto però determinate condizioni, e cioè: 1° che il Concordato riacquisti il suo valore *provvisoriamente,* fino a che si giunga alla conclusione di un nuovo Concordato opportunamente adattato alle norme oggi seguite dalla Chiesa in tale materia ed alla forma del nuovo Stato spagnuolo; 2° che sia effettuata la revisione di tutta la legislazione posteriore al Concordato per adattarla alle disposizioni del medesimo derogando tutto ciò che fosse contrario o non consono alle esigenze dei tempi presenti; e 3° che sia fissato all'uopo un termine di mesi, o al massimo di un anno, per l'esecuzione di questa seconda condizione, impegnandosi formalmente le due parti ad addivenire ad un nuovo Concordato quando entrambe, od una di esse, lo giudicasse opportuno.

Tale soluzione, secondo l'Emmo. Cardinale Gomá, offrirebbe il vantaggio di ristabilire d'un tratto la normalità delle relazioni tra la Chiesa e lo Stato in Spagna; d'avviare la vita della Chiesa su di un cammino già tracciato, salve ben inteso le necessarie depurazioni; di disporre di un tempo indefinito per lo studio e la soluzione dei gravi problemi, sorti dalle nuove condizioni della vita nazionale spagnuola; di evitare la cattiva impressione che produrrebbe un accordo «de base principalmente económica»; nonché un eventuale prematuro decadimento del nuovo Concordato a causa dell'inevitabile instabilità che saranno soggetti ancora por degli anni i fattori della vita nazionale; ed infine di dare sopratutto alla Chiesa — sotto la protezione di una situazione giuridica che, perché antica, non susciterebbe gelosie — il tempo necessario por organizzare i suoi quadri di difesa contro le correnti più o meno ostili alla sua dottrina ed espansione o troppo favorevoli ad una illegittima invadenza dello Stato.

Al riguardo il medesimo Emmo. Cardinale Gomá con lettena del 16 settembre u.s. a S. E. Monsignor Cicognani esprimeva l'avviso che sia questo il momento più opportuno e più favorevole per stabilire un accordo fra la Santa Sede e il Governo della Spagna Nazionale, e si permetteva di insistere sulla formula (circa la «reviviscencia» del Concordato) da lui presentata alla lettera A della citata sua lettera del 9 settembre scorso, aggiungendo che il tempo necessario per gli opportuni emendamenti al Concordato del 1851 potrebbe essere ridotto a tre mesi.

* * *

Con Rapporto u.s. 31/309 in data 29 settembre u.s. *[Documento 39]* S. E. Monsignor Cicognani dopo di avere ricordato che nel Consiglio dei Ministri, tenutosi il 26 maggio scorso, fu stabilito che il nuovo

Ambasciatore presso la Santa Sede avrebbe dovuto trattare principalmente del Concordato del 1851, insistendo nel dimostrare che, non ostante il periodo della Repubblica, esso è ancora in vigore, e che fu deciso, contro il voto esplicito del Ministro di Giustizia, Conte De Rodezno, che non si sarebbero fatte ulteriori concessioni da parte del Governo, por potere avere in mano armi maggiori da usare in future, eventuali negoziazioni, segnalava che il 5 dell'agosto seguente il medesimo Consiglio dei Ministri aveva senz'altro deliberato che da parte del Governo si riconosceva come vigente il Concordato del 1851, con tutte le variazioni ed aggiunte introdotte fino al 14 aprile 1931.

Rilevava tuttavia Monsignor Nunzio che in ciò dissentì non solamente il Ministro di Giustizia, ma anche il Presidente del Consiglio e Ministro degli Esteri, Generale Jordana, il quale prevedendo le conseguenze che da una simile decisione potrebbero sorgere, chiamò il Sig. Yanguas a Burgos per parlare con lui di tanto importante problema.

Questi d'accordo con quel Ministro degli Esteri redasse in proposito per il suo Governo un *memorandum [Documento 40],* del quale Monsignor Nunzio, avutone notizia in via confidenziale, espone i punti principali.

In tale *memorandum* il Sig. Yanguas esprimeva tra l'altro l'avviso che attesa la divergenza di vedute tra il Governo e la Santa Sede circa la sopravvivenza del Concordato del 1851, sarebbe necessario discutere e giungere ad un accordo in proposito; metteva in rilievo i gravi inconvenienti che porterebbe seco il riconoscimento unilaterale del Concordato medesimo da parte dello Stato, e prospettava infine l'opportunità di presentare alla Santa Sede un «esposto», nel quale ampliando le ragioni che sostengono l'esistenza, anche nelle attuali circostanze, del Concordato del 1851, si insistesse perché siano mantenuti i noti privilegi: ma intanto in attesa che la delicata questione sia definita, il Governo da parte sua non dovrebbe più fare nel frattempo alcuna concessione alla Santa Sede.

Monsignor Nunzio segnalava in detto Rapporto come con tale modo di procedere non sia d'accordo quel Ministro di Giustizia, Sig. Conte De Rodezno, il quale ritiene che il « giuoco del *do ut des* oltre che puerile ed inefficace, sarebbe inconfessabile dinanzi a Roma, come lo è dinanzi alla coscienza cattolica, specialmente da parte di un Governo che risponde al senso religioso del movimento nazionale, e che, fin da principio, si compromise di riformare rapidamente ed energicamente la legislazione laica». Il medesimo Ministro — continua Monsignor Nunzio — pensa che si possa tornare al Concordato del 1851 (modificato ben inteso secondo le esigenze dei tempi moderni), non tanto per godere degli antichi privilegi, né come compenso da parte della Santa Sede por le benemerenze del Governo Nazionale, quanto piuttosto per sopprimere di un sol colpo tutta

la legislazione anticlericale data dalla Repubblica e ritornare automaticamente alla legislazione della Spagna cattolica.

S.E. Monsignor Cicognani conclude dicendo che la tesi del Ministro di Giustizia (analoga a quella sostenuta dall'Emmo. Cardinale Gomá y Tomás) è ritenuta meritevole di considerazione ed elenca i vantaggi che ne deriverebbero dalla sua attuazione:

«Si avrebbe infatti *ipso facto* una legislazione cattolica; si avrebbero le garanzie necessarie per introdurre le modificazioni che la disciplina ecclesiastica richiede; si paralizzerebbero senz'altro le infiltrazioni *naziste,* non potendo esse sussistere e prosperare con una legislazione diametralmente opposta; si stroncherebbero le note pretese del gruppo estremista della Falange costretto a mettersi al passo della legge; l'influsso stesso della Falange sarebbe senza dubbio diminuito, con vantaggio dei partiti tradizionalisti; si darebbe al Governo della Spagna non solo un alto valore morale, ma anche la soddisfazione di vedersi considerato dalla Santa Sede come il continuatore della Spagna autentica; si eviterebbero le critiche di quei Governi i quali volessero sottolineare la concessione alla Spagna di privilegi non contenuti in nessun Concordato *post-bellico,* perché come è evidente in questo caso non si tratterebbe di nuove concessioni, ma di aggiornamento dei privilegi già esistenti».

Segnalava inoltre che questo Eccmo. Ambasciatore di Spagna presso la Santa Sede avrebbe presentato all'Eminentissimo Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità un «Esposto» circa il Concordato del 1851 ed il relativo privilegio di presentazione.

Lo stesso Monsignor Nunzio poi con Rapp. n. 39/421 del 27 ottobre u.s. *[Documento 40]* nel rilevare la necessità che il Governo del Generalissimo Franco risolva senza ulteriore indugio il grave problema economico del Clero in Spagna, diceva di averne parlato in differenti circostanze con quel Ministro degli Esteri, ma senza alcun risultato. «Il Governo, in realtà, — aggiungeva Monsignor Nunzio — non si rifiuta di stanziare il bilancio per il Culto e Clero, anzi ritiene che è suo dovere di farlo, ma allega, per giustificare la sua attitudine, che vuol farlo di un modo completo e definitivo, dentro di un riordinamento generale della legislazione politico-religiosa; e, insistendo nell'idea riferita nel precedente rispettoso Rapporto n. 31/309 *[Documento 39]*, conclude che la miglior via per la soluzione di tanti problemi sarebbe quella di richiamare in vigore il Concordato del 1851, adattandolo alle esigenze presenti. Questo servirebbe di base e segnalerebbe in modo sicuro la linea di condotta».

* * *

Intanto il Sig. Yanguas Messia appena ritornato a Roma chiedeva di essere ricevuto in udienza dall'Emmo. Cardinale Segretario di Stato.

In tale udienza, che ebbe luogo il 2 novembre, dopo di aver ricordato l'invio in Francia, da parte della Santa Sede, dell'Eccmo. Monsignore Cartañá, Vescovo di Gerona, si mostrò assai contrariato per il recente viaggio a Roma dell'Illmo. e Revmo. Monsignore Salvatore Rial, Vicario Generale di Tarragona, effettuato con l'autorizzazione del Governo di Barcellona con la promessa di far ritorno in quella zona, nonché por la di lui nomina ad Amministratore Apostolico «de la parte de la diócesis de Lérida no liberada», ecc.

L'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità gli rispose che la Santa Sede aveva usato al Governo Nazionale ogni considerazione e riguardo, non accogliendo finora la domanda pervenutale da varie parti, sia di relazioni diplomatiche con la Spagna Repubblicana, sia ancora dell'invio di un semplice Visitatore Apostolico per studiare sul luogo la situazione religiosa. Ma quanto alla nomina del Revmo. Rial ad Amministratore Apostolico, puramente provvisorio, nella parte della Diocesi di Lérida, che ancora si trova nel territorio soggetto al Governo di Barcellona, si trattava di uno di quei provvedimenti ecclesiastici strettamente richiesti dal bene delle anime, per i quali la Santa Sede procede nell'adempimento dell'Apostolico Ministero senza essere tenuta ad alcun consenso da parte dei Governi.

L'Ambasciatore insistette dicendo che trattavasi di cosa assai grave, ed aggiunse che il Santo Padre, nel riceverlo per la presentazione delle Lettere Credenziali, gli aveva dichiarato che lo considerava come Rappresentante di tutta la Spagna, quindi anche di quella ancora sotto il dominio del Governo Repubblicano; ed in proposito il medesimo Signor Ambasciatore rilasciò anche un Appunto.

Siccome tale Appunto contiene varie inesattezze, si ritiene opportuno esporre nel qui unito riassunto come si sono realmente svolti i fatti, sia a riguardo della nomina dell'Amministratore Apostolico per la Diocesi di Lérida, sia ancora circa il recente viaggio a Roma di Monsignor Rial.

In merito poi all'invio in Francia dall'Eccmo. Vescovo di Gerona, Monsignor Cartañá, non è fuori di luogo rilevare che scopo precipuo della sua missione era quello di vigilare sulla condotta dei Sacerdoti spagnuoli profughi nella Francia del Sud, sulla cui attività antispagnuola il Governo Nazionale aveva più volte mosso dei lamenti alla Santa Sede. Al medesimo tempo Mons. Cartañá avrebbe avuto cura di raccogliere informazioni sulla situazione religiosa della Spagna Governativa e trasmetterle alla Santa Sede. All'uopo l'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità, dopo di essersi assicurato che la missione di Monsignor Cartañá non avrebbe ferito la suscettibilità del Governo Nazionale, in data 9 aprile u. s. pregava

l'Eccellentissimo Nunzio Apostolico di Parigi di comunicare al sullodato Vescovo, il quale si era intanto recato da Pamplona a Parigi, che «il Santo Padre Si è degnato affidargli provvisoriamente l'assistenza dei sacerdoti e dei fedeli spagnuoli profughi nella Francia del Sud, accordandogli a tale scopo le facoltà di Vescovo residenziale. Monsignor Cartañá avrà cura di agire d'accordo con i rispettivi Ordinari di codeste Diocesi, e sarà inoltre sua premura di informare la Santa Sede sulla situazione religiosa della Spagna Governativa».

* * *

Il 10 nov. u. s. questo Eccmo. Ambasciatore di Spagna presentava all'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità un *Memorandum* circa il Concordato del 1851 e le relativo disposizioni supplementari *[Documento 40]*. In esso si dice in sostanza:

Il Governo Nazionale ritiene che il Concordato del 1851 non è decaduto, ma semplicemente sospeso di fatto con l'avvento della Repubblica in Spagna.

Questa però mentre giuridicamente non ha mai rappresentato una situazione di legittimità, storicamente non fu che una fugace parentesi nei destini della Spagna, la quale se aveva qualche colpa da espiare, già se ne é liberata a prezzo di sofferenze e di sangue con la sua Crociata salvatrice di valori universali ed eterni.

Per i suoi meriti speciali, i Sommi Pontefici Innocenzo VIII, Adriano VI, Clemente VII e Paolo III accordarono alla Spagna particolari privilegi (diritto di patronato), confermati poi dai Concordati del 1753 e del 1851.

La Spagna autentica, oggi liberata e redenta, non ha nulla a vedere con il passato periodo settario della Repubblica. Il Governo Nazionale è perciò disposto a «reanudar inmediatamente la práctica aplicación del Concordato y sus disposiciones complementarias».

Né il caso sarebbe nuovo nella Spagna. Già è stato sospeso il Concordato del 1851 nel biennio progressista e di persecuzione religiosa 1854-1856, poi ancora nel periodo rivoluzionario che andò dal 1868 al 1876, eccezione fatta del tempo della Presidenza moderata di Castelar, il quale fece uso del diritto di presentazione di Vescovi.

Se ciò non ostante, il Concordato continuò ad essere in vigore dopo quelle due difficili prove ed è stato persino riconosciuto il diritto di presentazione ad un Presidente di Repubblica, a maggior ragione lo stesso criterio deve applicarsi per il Governo Nazionale.

Il cambio di regime non può, por sé stesso, essere causa determinante della caducità di un Concordato. Perché un cambio politico produca tale effetto, sarebbe necessario che mancasse I'identità, non tra i

Rappresentanti e Capi delle Potestà che conclusero il patto, ma tra le Potestà medesime, quali soggetti di diritto pubblico internazionale. Tale è il caso contemplato nell'Allocuzione Concistorale di S.S. Benedetto XV del 21 novembre 1921.

La dottrina chiarissima ed inconfutabile di Benedetto XV, che parte dal principio dalla mancanza di identità tra i soggetti pubblici che stipularono e i soggetti nati o ingranditi sulle rovine di uno di essi, e cioè: Cecoslovacchia, Ungheria, ecc. ... non è applicabile alla Spagna, la cui identità come Nazione è perfetta e la quale si assomiglia oggi, più che nel 1931 e nel 1851, «al Imperio católico español», che ha meritato dal Vicario di Cristo sì alti ed apprezzati privilegi. Né a ciò si oppongono le disposizioni del Codice di Diritto Canonico.

La sussistenza giuridica dei Concordati attraverso alle mutazioni politiche degli Stati, sempre che sia conservata la loro persona morale, è sostenuta da S.S. Pio X nell'Enciclica *Vehementer* in occasione dell'ingiustificata rottura unilaterale, da parte della Francia, del Concordato del 1801. E se ciò è valso per una Repubblica laica, a maggior ragione dovrà valere per la cattolica Spagna.

Pertanto lo Stato spagnuolo si dichiara disposto ad osservare fedelmente le obbligazioni che a lui derivano dal Concordato dei 1851, nonché dalle disposizioni complementari vigenti a tutto il 13 aprile 1931, non appena analoga e reciproca disposizione sia manifestata dalla Santa Sede.

Infine il Governo Nazionale, a prova della sua leale disposizione, si dichiara favorevole ad esaminare con il miglior spirito, le opportune garanzie per la provvista dei benefici ecclesiastici ed in modo speciale per la presentazione dei Vescovi; e sarebbe inoltre disposto a studiare attentamente qualsiasi eventuale indicazione della Santa Sede in ordine a materie non contenute nei Concordato del 1851 o che convenga adattare alle circostanze attuali, e che, accettata la «vigencia» del Concordato del 1851, potrebbero essere oggetto di accordi addizionali e complementari.

Insieme a detto *Memorandum* il Sig. Ambasciatore di Spagna presentò inoltre all'Emmo. Cardinale Segretario di Stato di Sua Santità, in foglio a parte, un «Indice-Guión» *[Documento 41]* relativo alle eventuali trattative destinato a rimettere in vigore il Concordato del 1851.

In esso l'Ambasciatore afferma che non essendo detto Concordato decaduto ma semplicemente sospeso nella sua applicazione, non è il caso di parlare di «nueva negociación». Accenna ai vantaggi che proverrebbero alle due parti col mantenere in vigore il Concordato medesimo.

Osserva che «el dictamen de la Congregación de Asuntos Extraordinarios, aún cuando sea de carácter consultivo interno para la Santa Sede,

representaría, *de ser contrario a la tesis que mantenemos,* un obstáculo inicial que frustraría toda negociación».

Rileva che il Governo Nazionale è disposto a stabilire, d'accordo con la Santa Sede, le opportune garanzie per la scelta dei sacerdoti destinati all'Episcopato, ad assumere le obbligazioni che ad esso provengono dal Concordato deI 1851, ecc. ... nonché ad esaminare l'eventualità di accordi addizionali e complementari.

Fa notare infine come non essendo in vigore il Concor dato, lo Stato manca nel frattempo del «sustitutivo derecho» necessario per proseguire il lavoro riparatore contro la settaria legislazione repubblicana. Motivo per cui non può il Governo Nazionale procedere con la speditezza desiderata nell'abrogazione delle leggi settarie emanate dalla Repubblica.

Notizie sulla situazione religiosa, politica, militare e diplomatica

Infine si Ritiene utile un breve cenno circa l'attuale situazione religiosa, politica, militare e diplomatica della Spagna, ricavato da sicure informazioni pervenuto da varie parti alla Santa Sede.

Situazione religiosa

A) *Nella Spagna Nazionale* la vita religiosa continua a svolgersi in complesso normalmente.

Come le EE. VV. non ignorano, i Generali e lo altre personalità che sono a capo del movimento nazionale sono di diverso timbro religioso e di diversi precedenti. In genere però sono credenti ed alcuni anche pii. Il Generalissimo Franco è pure cattolico praticante. Tutti poi si uniscono al popolo in pubbliche manifestazioni religiose, essendo persuasi che è lo spirito religioso del popolo che sostiene il valore combattivo dei soldati. Le milizie danno prova di vita religiosa specialmente i «Requetés», mentre tra i Falangisti vi sono bensì anche dei buoni elementi, ma molti lasciano a desiderare dal punto di vista religioso. Dalle battute file dei marxisti sono passati nella Falange degli avventurieri, utilitaristi ed indifferenti che possono costituire un pericolo por tale organizzazione.

In generale il Governo è favorevole alla Chiesa. Il Generalissimo Franco ha ripetutamente manifestato, anche in pubblici discorsi, il proposito di fare della Spagna una Nazione cattolica fedele alla sua tradizione religiosa. Il suo criterio a riguardo della legislazione laica spagnuola, in notevole parte tuttora non abrogata, coincide fondamentalmente con quello della Chiesa. Sarebbe solo questione di scegliere il momento opportuno. «Yo deseo como la Iglesia — diceva il Generalissimo all'Emmo. Cardinale Gomá (Lettera del 3 marzo 1937) che gli indicava tra l'altro l'opportunità

di abolire la legge sul divorzio — «raer de la legislación española cuanto sea atentatorio a la conciencia católica del País; pero, primero, no me parece oportuno derogar leyes tan fundamentales sin la solemnidad análoga a la que has creó; y en segundo lugar, me veo precisado a tratar, en España y fuera de ella, con gentes cuyo concurso necesito y que podrían recelar, desde sus puntos de vista, de una actuación demasiado rápida en el sentido que Su Eminencia me indica. Cuando hayamos logrado la fuerza que esperamos dentro de poco tiempo, procederemos sin trabas». Parlando poi della Massoneria diceva: «De la Masonería no quiero que queden en España ni las raíces».

Tali sentimenti del Generalissimo Franco hanno trovato in seguito conferma, tra l'altro, nelle disposizioni prese dal Governo Nazionale in materia di insegnamento particolarmente nelle scuole primarie, dove l'istruzione religiosa è stata ripristinata in maniera soddisfacente per la Chiesa. Parimenti é stata regolata, in via provvisoria, l'assistenza spirituale alle forze armate d'accordo con l'Eminentissimo Cardinale Gomá, a ciò delegato dalla Santa Sede. Merita particolarmente rilievo la legge del 12 marzo 1938 con la quale abrogando definitivamente la legge dei 28 giugno 1932 sul matrimonio civile, nonché le disposizioni relative promulgate dalla Repubblica spagnuola, la Spagna Nazionale riconosceva il matrimonio religioso base della famiglia cristiana. Con Decreto del 3 maggio c.a. è stata poi ristabilita *de iure* in Spagna la Compagnia di Gesù con relativa restituzione dei beni toltile dalla Repubblica.

Inoltre con legge dei 20 settembre u.s. è stato riordinato l'insegnamento nelle scuole secondarie con spiccata orientazione alla cultura classica e ad uno spirito essenzialmente cattolico e patriottico. Tale legge accolta assai favorevolmente dai cattolici, dispone tra l'altro che nelle singole classi siano impartite due ore settimanali d'istruzione religiosa, e con grande vantaggio delle scuole private cattoliche equipara l'insegnamento privato a quello statale. Al riguardo non è poi fuori di luogo rilevare che nella introduzione alle disposizioni della medesima legge si dice tra l'altro: «... la formación clásica y humanística ha de ser acompañada por un contenido eminentemente católico y patriótico. El Catolicismo es la médula de la historia de España. Por eso es imprescindible una sólida instrucción religiosa que comprenda desde el Catecismo, el Evangelio y la Moral, hasta la Liturgia, la Historia de la Iglesia y una adecuada Apologética».

Infine con ordinanza del Ministro di Giustizia, pubblicata nel Bollettino Ufficiale del 6 ottobre 1938, è stato ristabilito il servizio dei Cappellani nelle prigioni dello Stato, sotto «el patrocinio y la dirección del Excmo. Señor Obispo de cada diócesis, dentro del territorio de la misma».

Se poi il Governo Nazionale non ha proceduto con la desiderabile

speditezza nell'abrogare le leggi ostili alla Chiesa, ciò dovrebbe attribuirsi non solo alle ragioni sopra accennate esposte dal Generalissimo Franco all'Emmo. Cardinale Gomá, ma anche e forse in modo particolare, come segnalava a suo tempo S.E. Monsignor Antoniutti e recentemente riconfermava l'Eccmo. Monsignor Cicognani, alla tendenza predominante in quel Ministero di procedere gradatamente nelle riforme di carattere religioso ed ecclesiastico, per potere ottenere qualche compenso dalla Santa Sede, specialmente nelle nomine dei Vescovi.

B) Nella Spagna repubblicana. Benché dalla metà dello scorso anno si sia fortunatamente incominciato a notare, specie nella Catalogna, un affievolimento della persecuzione contro la Chiesa, la situazione religiosa è tuttora delle più tristi.

Il culto in pubblico continua ad essere completamente soppresso. In tutta la Spagna Repubblicana vi è una sola piccola cappella aperta ai fedeli: quella dei Baschi in Barcellona nella Calle del Pino. Gestioni effettuate dal Reverendissimo Vicario Generale di Barcellona con quel Governo dietro iniziativa dei Sig. Irujo, por riaprire al culto qualche chiesa non hanno raggiunto alcun risultato pratico per la difficoltà di ottenere al riguardo le necessarie garanzie per il clero ed i fedeli che frequenterebbero tali chiese.

Il culto in privato è praticato clandestinamente con una tolleranza da parte delle autorità civili che varia a seconda delle differenti regioni. In questi ultimi mesi esso si svolgeva senza gravi difficoltà sembra però che dal settembre scorso la celebrazione della Santa Messa in case private sia sensibilmente diminuita in Barcellona ed in altre contrade nelle quali aveva preso notevole sviluppo. Causa di ciò sarebbe particolarmente l'esagerato rigore della polizia nel perseguire i disertori ed elementi della cosiddetta quinta colonna (simpatizzanti di Franco).

Molti Sacerdoti, benché in numero assai inferiore a quello dell'anno scorso, si trovano tuttora in prigione: quasi sempre per motivi non giustificati e talora per l'unico fatto di essere sacerdoti. Parimenti in prigione si trova il Vescovo di Teruel, al quale soltanto il 30 luglio u. s., dopo cioè molti mesi di prigionia, è stato permesso di ricevere la Santa Comunione, ed ultimamente di celebrare la Santa Messa nella sua cella.

Quei Sacerdoti poi che sono in libertà (nella Catalogna, particolarmente a Barcellona, ve ne sarebbero quasi due mila) essendo privi di ogni risorsa economica debbono dedicarsi assai spesso ai più umili mestieri per procurarsi il necessario per la vita e soltanto con mille precauzioni possono svolgere il loro ministero pastorale tra i fedeli. Salvo rare eceezioni essi continuano a mantenersi fedeli ai loro doveri sacerdotali. Il Santo Padre, nella Sua inesauribile carità, non ha mancato di far loro giungere intenzioni di Sante Messe ed anche dei generosi

soccorsi in danaro por il tramite della Nunziatura Apostolica di Parigi, la quale non tralascia occasione per inviarne sempre dei nuovi. Aiuti in denaro vengono pure loro rimessi dai rispettivi Vescovi superstiti che si trovano nella Spagna Nazionale od altrove, particolarmente dall'Emmo. Cardinale Arcivescovo di Tarragona; ma le necessità sono tali e tante che non è possibile provvedervi adeguatamente.

Molti dei sacerdoti più giovani sono stati arruolati nell'esercito combattente, e benché il Governo Repubblicano abbia recentemente emanato una disposizione con cui si accorda ai sacerdoti mobilitati di essere destinati alla Sanità, parecchi di essi, edotti dalla tragica esperienza del passato, preferiscono non valersi di tale concessione tenendo nascosta la loro condizione di sacerdote. Tutto ciò in Barcellona e nella Catalogna in genere: Nelle altre provincie la situazione del Clero sarebbe ancor peggiore.

Tutti quegli edifici ecclesiastici (chiese, conventi, case curali, palazzi vescovili, seminari ecc.) che non sono stati bruciati o demoliti, sono tuttora adibiti ad usi profani.

Non si può tuttavia negare che la persecuzione religiosa nella Spagna Repubblicana è venuta perdendo a poco a poco quel carattere di estrema violenza che aveva nei primi mesi della presente guerra civile, avendo a ciò contribuito, in parte almeno, l'opera del Governo Repubblicano, il quale, oltre all'accennata disposizione in favore del Clero mobilitato, ha procurato una maggiore tolleranza per l'esercizio del culto in privato; ha liberato dalla prigione molti sacerdoti e permesso ad altri di recarsi all'estero; ha disposto, benché con risultato pratico quasi nulo, che i soldati potessero, a loro richiesta, adempiere i propri doveri religiosi, ed ha acconsentito che ai detenuti delle carceri di Barcellona, che lo desiderano, (la disposizione è limitata per ora a quella città) possano essere amministrati i Santi Sacramenti.

Situazione politica

A) *Nella Spagna Nazionale* regna in complesso l'ordine e la disciplina, ed i cittadini vi possono attendere con relativa tranquillità alle loro cose.

In un primo tempo, come è noto alle EE. VV., il territorio riconquistato dai Nazionali fu governato da una «Junta de defensa nacional» di cui era Presidente il Generale Miguel Cabanellas, recentemente defunto.

Quando poi il 1° ottobre 1936 fu nominato il Generale Francesco Franco Capo dello Stato Nazionale spagnuolo, con pieni poteri civili e militari, egli stabilì la sua residenza a Salamanca col suo Stato Maggiore, col Gabinetto Diplomatico ed una «Secretaría General» presieduta questa dal fratello Nicola Franco; mentre il Governo della Nazione, con a capo

il Generale Don Fedele Dávila, risiedeva a Burgos, ed era composto di «Comisiones Técnicas» corrispondenti ai vari ministeri, tra cui quella di Giustizia, alla quale spettavano le pratiche che avevano Rapporto con la Chiesa, la «Secretaría Diplomática» ed una «Secretaría de Guerra».

Le manchevolezze di tale organizzazione si resero però ben presto manifeste. Praticamente i Governi erano due: il Governo di Burgos per le questioni amministrative, e quello di Salamanca per i più gravi affari di Stato. Il che portava se non ad un acuto confusionismo, ad una notevole lentezza nel disbrigo degli affari.

Per ovviare a tali inconvenienti il Generalissimo Franco con Decreto del 30 gennaio c.a. costituiva l'Amministrazione Centrale dello Stato, per mezzo di un Ufficio di Presidenza e di undici Ministeri.

La Presidenza del nuovo Governo è tenuta dallo stesso Capo dello Stato. I Ministeri sono stati affidati a persone che godono la piena fiducia del Generalissimo e rispecchiano le varie correnti politiche che hanno concorso alla realizzazione del nuovo stato di cose nella Spagna Nazionale. Esse, fatte poche eccezioni, godono fama di buoni cattolici. È Vice-Presidente e Ministro degli Esteri il Generale Conte de Jordana, di carattere retto e deciso, comunemente ritenuto per un cattolico eccellente.

Non ignorano parimenti le EE. VV. che il fatto di maggiore rilievo verificatosi in questi due anni nella politica interna della Spagna Nazionale è la fusione di «Falange Española» e «Requetés» in una sola «entidad política» di carattere nazionale col nome di «Falange Española Tradicionalista y de las JONS (Juntas de ofensiva nacional sindicalista), ordinata dal Generalissimo Franco con Decreto N. 255 del 19 aprile 1937, il qual Decreto dichiarava al tempo stesso disciolte tutte le altre organizzazioni e partiti politici, venendo così a scomparire i gruppi «Renovación Española» (monarchica di Alfonso XIII) e «Acción Popular» sotto ha quale denominazione si aggruppavano le forze politiche che facevano capo a Gil Robles.

La nuova organizzazione è alle dipendenze dirette del Capo dello Stato, assistito da un «Secretariado o Junta Política» e del «Consejo Nacional».

Le milizie della Falange spagnuola e dei Requetés, pur conservando i propri emblemi e distintivi esteriori, sono state fuse in una sola milizia, ausiliare dell'esercito, essendone Capo supremo il Generalissimo.

Mentre però i «Requetés» rappresenterebbero in fatto di idee e di costumi ciò che vi è di più sano nella Spagna Nazionale nell'ordine religioso, nella Falange, di tendenze imperialiste, predomina invece il sentimento della forza a somiglianza del nazismo tedesco e del fascismo italiano. I suoi affiliati, più numerosi dei «Requetés», sono piuttosto di sentimenti cristiani nella Navarra, ma lo sono meno man mano che si va

verso il Sud della Spagna, fornendo così un terreno propizio alla propaganda che il nazionalsocialismo germanico va facendo anche in Spagna per mezzo di quella Ambasciata, della stampa, dei numerosi tecnici tedeschi colà inviati por ragioni militari e con altri mezzi non meno efficaci, quali ad esempio l'esposizione del libro tedesco inaugurata a Salamanca il 22 novembre 1937, l'invio di giovani falangisti in Germania col pretesto di studiarvi l'organizzazione tedesca, nonché di infermiere, la diffusione di notizie tendenziose diramate dalle agenzie germaniche, ecc.

L'Emmo. Cardinale Segretario di Stato, in esecuzione dei venerati ordini di Sua Santità, non ha mancato di richiamare più volte, por il tramite di Sua Eccellenza Monsignor Antoniutti ed anche del Sig. Incaricato d'Affari del Governo Nazionale di Salamanca presso la Santa Sede, l'attenzione del medesimo Governo su tale propaganda che non può a meno di destare nella Santa Sede delle preoccupazioni circa la futura organizzazione della Chiesa in Spagna.

In proposito il Generalissimo Franco, pur facendo rilevare che la Spagna Nazionale deve tener conto dell'aiuto datole dalla Germania e l'obbligo che quindi essa ha di usare i dovuti riguardi verso la medesima, ha dato ripetutamente ampie assicurazioni nel senso che la Spagna dovrà essere cattolica secondo le sue tradizioni e gli insegnamenti della Chiesa; e per evitare delle infiltrazioni in contrasto con tale programma è stata anche presa qualche misura, quale ad esempio il ritiro dell'Ambasciatore tedesco Von Faupel, avvenuto su richiesta dello stesso Generalissimo, perché si dedicava attivamente alla propaganda nazista, il rinvio in patria di qualche medico germanico propugnatore della sterilizzazione, la sospensione dall'ufficio di qualche giornalista influenzato dai tedeschi, ecc.

Sul pericolo che il nazionalsocialismo rappresenta per la Chiesa in Spagna, l'Emmo. Cardinale Segretario di Stato, sempre per ordine di Sua Santità, richiamò l'attenzione anche del nuovo Nunzio Apostolico nelle istruzioni dategli in occasione della sua partenza per quella Nazione.

A sua volta l'Emmo. Cardinale Gomá con lettera dei 5 luglio u.s. al Generalissimo Franco, facendogli rilevare i pericoli della propaganda tedesca per la tradizione ed i costumi spagnuoli, lamentava particolarmente che si esponessero tanti giovani spagnuoli al pericolo di perdere la fede inviandoli in Germania col pretesto di visitarvi l'organizzazione tedesca.

Il Generalissimo rispondeva all'Emmo. Cardinale con lettera del 31 luglio, nella quale, senza toccare direttamente il punto della questione, dopo di avere vagamente rilevato che non sembravano giustificati tali timori, assicurava tuttavia Sua Eminenza che «sigo vigilante vuestra preocupación católica, que es la mia, en la orientación de nuestras juventudes».

Da tale scambio di lettere S.E. Mons. Cicognani prendeva occasione per inviare, con Rapporto n. 19/224 del 28 agosto u.s., particolareggiate

notizie sull'attività della Falange spagnuola. Di questo Rapporto, nonché delle menzionate lettere, si unisce qui copia *[Documento citado en mi articulo* «El nuncio Gaetano Cicognani en la España nacional», doc. 7).

Dove poi l'influenza tedesca si fa specialmente sentire, come si rileva dal citato Rapporto di Monsignor Nunzio del 28 agosto u.s., è sulla stampa; attese particolarmente le tendenze del Ministro degli Interni, Sig. Serrano Suñer, dal quale la stampa medesima dipende. Infatti, tanto per citare qualche caso, fino al 15 del nov., scorso non è stato possibile pubblicare nella Spagna Nazionale, per deciso divieto di quel Capo del Servizio di Propaganda, la Lettera Pastorale Collettiva dell'Episcopato Germanico radunato a Fulda, ed in questi giorni essa potrà bensì essere pubblicata, ma soltanto nei Bollettini diocesani.

Inoltre con Ordinanza dei 19 agosto u.s. il menzionato Sig. Ministro degli Interni fissò il numero minimo degli impiegati di ciascun giornale (un direttone, un redattore-capo, un redattore di politica interna, uno di politica estera, tre per i successi polizieschi, teatrali, sportivi, più un tachigrafo e un fotografo) e lo stipendio mensile corrispondente che va da mille a trecento pesetas secondo la carica e l'importanza della città dove si pubblica il giornale. Ordinanza che, se applicata, verrebbe a sopprimere d'un sol colpo quasi tutti i giornali cattolici, e contro la quale hanno fatto i necessari passi presso chi di dovere tanto Monsignor Nunzio quanto l'Emmo. Cardinale Gomá y Tomás; ma la questione è tuttora pendente.

Un noto pubblicista cattolico olandese, passato recentemente per Roma, ha narrato, tra l'altro, al Card. Segretario di Stato che al principio del passato mese di agosto visitò lungamente il sunnominato Ministro dell'Interno. Nella camera di studio del Ministro egli aveva l'impressione di trovarsi in una casa tedesca. Alle pareti erano appesi i ritratti di Franco, di Hitler e di Mussolini. Vi si trovavano numerosi giornali e libri tedeschi, tra i quali *«Das Schwarze Korps»* (famoso por la sua sfrenata e spesso oscena empietà anticattolica) e «*Der Stürmer*». Avendo il pubblicista olandese chiesto perché tenesse «*Das Schwarze Korps»,* il Ministro rispose prontamente: Ben redatto; organo degli SS, simili alla Falange. Ciò che sono gli SS per la Germania, deve essere la Falange per la Spagna. Noi abbiamo assunto anche la politica della razza. Prossimamente sarà tradotto in spagnuolo il libro (radicalmente nazionalsocialista) *Dané, Neuadel aus Blut und Boden.* Naturalmente, malgrado ciò, il Ministro assicurava che nella Spagna tutto è cattolico.

A complemento di quanto è stato esposto sopra, si ritiene opportuno allegare alla presente Relazione, un Rapporto testé pervenuto alla Santa Sede, in data 7 novembre scorso, che ha per oggetto: «Notizie politiche», col quale l'Eccmo. Nunzio Apostolico in Spagna dà, tra l'altro, particolareggiate notizie sul crescente affermarsi della Falange in quella

Nazione, sue tendenze in genere e particolarmente per ciò che riguarda le organizzazioni giovanili ecc. nonché sulla situazione attuale degli Eminentissimi Signori Cardinali Arcivescovi di Toledo e di Siviglia di fronte al Governo Nazionale.

A riguardo dell'Emmo. Cardinale Segura, in ossequio agli Augusti ordini del Santo Padre l'Emmo. Segretario di Stato con Dispaccio in data 25 dello scorso novembre, ha interessato Monsignor Nunzio ad esaminare a fondo la cosa e vedere se non fosse il caso di fare, all'occorrenza, qualche passo per evitare o diminuire le difficoltà cui egli accennava.

B) *Nella zona repubblicana:* fino alla metà dello scorso anno vi spadroneggiava dovunque, più o meno, i'anarchia. Non era il cosiddetto Governo di Barcellona che comandava, ma bensì i partiti ed i sindacati a seconda delle differenti località. Così in Barcellona ha quasi sempre dominato la «F.A.I.» (Federazione anarchica iberica) e il «P.O.U. M.» (Partito operaio unione marxista), in Valenza i socialisti ed a Madrid i comunisti. Né tale caotica situazione è essenzialmente mutata in seguito alle dimissioni del Gabinetto Largo Caballero e la formazione dei Governo Negrín con l'esclusione degli anarchici, avvenuta il 17 maggio 1937 allo scopo evidente di facilitare l'intervento delle grandi Potenze democratiche europee per imporre alle due parti in lotta una pace di compromesso. Sembra tuttavia che in questi ultimi mesi, dopo i noti sanguinosi conflitti della primavera scorsa tra polizia ed anarchici, la posizione di quel Governo, di fronte agli anarchici, si sia leggermente rafforzata.

Situazione militare

Dopo 27 mesi di aspra e sanguinosa lotta la situazione militare, non ostante la recente offensiva dei Repubblicani nel settore dell'Ebro, che ha avuto por effetto di paralizzare la marcia dei Nazionali su Valenza, è favorevole alle forze del Generalissimo Franco. Né il recente ritiro di dieci mila volontari italiani dalla Spagna Nazionale, cui ha fatto seguito quello di quasi due mila internazionali da parte del Governo di Barcellona, ha modificato sostanzialmente tale situazione.

L'Eccmo. Nunzio Apostolico di Parigi, con Rapporto n. 7069 del 14 nov. s. segnalava che in quei circoli politici si ritiene la situazione del Governo di Barcellona, anche dal punto di vista militare, sempre più difficile.

Quasi i tre quarti della Spagna sono stati riconquistati dai Nazionali. Il territorio repubblicano è stato diviso in due parti: la Catalogna e le regioni che fanno capo a Madrid-Valenza.

Per queste ragioni si è reso in tal modo difficilissimo l'approvvigionamento, e lo spettro della fame si presenta, ogni giorno

più minaccioso particolarmente per la popolazione civile di quelle grandi città. Ciò è confermato anche da un Rapporto pubblicato il 5 nov. s. dalla Società delle Nazioni, che consegna i risultati di un'inchiesta compiuta da una Commissione apposita.

Circa l'atteggiamento delle grandi Potenze europee, più o meno interessate nel conflitto spagnuolo, è da rilevarsi che mentre l'Italia e la Germania, prima con prudenza e poi apertamente, favorirono i Nazionali con uomini e materiale da guerra, la Russia ed il Fronte Popolare francese continuano ad aiutare il Governo Repubblicano.

La politica inglese è stata per lo più esitante. L'Inghilterra non vedrebbe di buon occhio la vittoria dei comunisti, ma teme al medesimo tempo che con la vittoria del Generalissimo Franco se ne avvantaggi troppo l'Italia nel Mediterraneo; sarebbe quindi propensa a cercare una soluzione intermedia che elimini tale pericolo, ma pare che si dia ormai conto che ciò è reso ogni giorno più difficile dall'attitudine intransigente dei Nazionali.

In Francia poi una parte del Paese, con certe sfere officiali più o meno legate a Barcellona-Mosca, auspicano tuttora il trionfo del Governo Repubblicano, mentre i più, anche molti elementi cattolici, desidererebbero una pace di compromesso tra le parti in lotta; il che avrebbe per la Francia il grande vantaggio di conservarle l'amicizia della Spagna e la conseguente sicurezza delle vie di comunicazione con l'Africa del Nord.

Attesa tuttavia l'attuale situazione delle forze nazionali, un suggerimento del genere non avrebbe oggi probabilità di essere favorevolmente accolto dal Generalissimo Franco. Infatti ancora recentemente — il 17 agosto u.s. — il Primo Ministro d'Irlanda, Sig. De Valera, faceva sapere, per il tramite della Santa Sede al Governo Nazionale spagnuolo che, qualora il Generalissimo Franco fosse generoso nelle sue condizioni, potrebbe essere negoziata la cessazione delle ostilità, ed offriva all'uopo la sua mediazione. Il Ministro degli Esteri della Spagna Nazionale rispondeva declinando tale offerta ed aggiungeva: «A la España roja solo le queda un camino; la rendición entregándose a la generosidad del Generalísimo Franco».

Ciò non ostante il Governo Repubblicano, andate fallite le sue speranze in un conflitto europeo generale, va da qualche tempo intensificando la propaganda all'estero in favore di una mediazione delle grandi Poterize nel conflitto spagnuolo. Esso è in ciò coadiuvato dalla Massoneria, la quale cerca con tutti i mezzi di creare all'interno ed all'estero delle difficoltà al Generalissimo Franco.

Il Generalissimo da parte sua, pur assicurando un'attitudine di perdono e conciliazione con i nemici, dei quali sarebbero condannati soltanto coloro che si sono resi colpevoli di delitti comuni, esige dall'avversario

resa senza condizioni. Né crede di potere deflettere da tale linea di condotta per la penosa situazione di molti inermi cittadini, anche sacerdoti, dimoranti tuttora nella Spagna Governativa, che sarebbero esposti ai più gravi pericoli nel caso di nuovi sollevamenti popolari. Nelle sfere governative della Spagna Nazionale si ritiene indispensabile per il Generalissimo Franco il prestigio di una vittoria definitiva e completa allo scopo di facilitare l'unione degli Spagnuoli nel dopo guerra. Qualche personalità, per esempio il Generale Yague, che si è permessa di manifestare al riguardo idee meno intransigenti, è stata allontanata dalla carica che ricopriva.

D'altra parte i Repubblicani continuano ad opporre una tenace resistenza alle truppe dei Nazionali. Ciò si spiegherebbe in parte con i validi aiuti in uomini ed armi loro forniti dall'estero, ma anche, e forse non in minor misura, con l'inesorabile severità con cui i Nazionali trattano i prigionieri: motivo per il quale i Repubblicani preferiscono combattere fino all'ultimo anziché arrendersi.

Situazione diplomatica

Oltre la Santa Sede, hanno finora riconosciuto il Governo Nazionale Spagnuolo, per ordine cronologico, le seguenti Potenze: Italia, Germania, Albania, Guatemala, San Salvador, Nicaragua, Giappone, Manciucuo, Ungheria e Portogallo. Altri Paesi, seguendo l'esempio dell'Inghilterra, hanno inviato presso il Governo del Generalissimo Franco un Agente Diplomatico.

Il Governo di Barcellona è tuttora riconosciuto ufficialmente da quasi tutte quelle Potenze che non hanno ancora inviato propri Rappresentanti ufficiali nella Spagna Nazionale.

Per ciò che riguarda la Santa Sede è da notarsi che con l'allontanamento volontario da Roma del Sig. Zulueta (1 ottobre 1936) e la partenza da Madrid dell'Incaricato d'Affari a.i. della Santa Sede (4 novembre 1936) è cessato ogni contatto diretto fra la Santa Sede medesima ed il Governo Repubblicano, venendo così ad interrompersi di fatto le relazioni ufficiali tra quel Governo e la Santa Sede. Esponenti della Spagna Repubblicana hanno poi fatto più volte, specialmente nella prima metà del corrente anno, dei passi presso l'Emmo. Cardinale Verdier ed anche talora presso S.E. il Nunzio Apostolico di Parigi per riannodare le relazioni diplomatiche con la Santa Sede. Analogo passo è stato fatto inoltre da quel Governo nello scorso settembre per il tramite del Revmo. Vicario Generale di Tarragona, senza però che, per ovvie ragioni, potesse essere preso in considerazione.

* * *

Pertanto le Eminenze Vostre Revme. sono pregate di volere rispondere nella loro alta sapienza al seguente

DUBBIO

Quale attitudine convenga alla Santa Sede di tenere sia a riguardo del diritto di presentazione nella provvista delle sedi Vescovili in Spagna, richiesto dal Governo Nazionale sia ancora a riguardo del desiderio manifestato dal Governo medesimo, che venga cioè rimesso in vigore il Concordato del 1851 e relative Convenzioni supplementari.

DOCUMENTO 45

Acta de la Plenaria del 28 de diciembre de 1938

ASV, *Rapporti delle Sessioni. Sessione 1389, vol. 93.*

Spagna

Il diritto di presentazione nella provvista delle sede vescovili vacanti e Concordato del 1851.

Adunanza Plenaria del 28 dicembre 1938.

Em.mi Granito, Gasparri, Rossi, Tedeschini, Sibilia, Marmaggi, Maglione, Pellegrinetti, Pizzardo, Canali, Pacelli. Tardini, Segretario.

Prima dell'inizio delle discussione, L'E.mo Card. Pacelli dà lettura di un telegramma in cifra (n. 34) spedito ieri dal Nunzio di Spagna S.E.Mons. Gaetano Cicognani. Nel telegramma l'Ecc.mo Nunzio dà notizia di quanto gli ha comunicato il ministro degli Esteri. Questi gli ha fatto osservare che una eventuale dichiarazione della Santa Sede contro l'esistenza del Concordato, creerebbe certamente imbarazzi, anche se nello stesso tempo saranno avanzate proposte per la conclusione di un nuovo Concordato. Tali proposte non potrebbero essere accolte perché si romperebbe la tradizione rappresentata dal vecchio Concordato; tradizione unita da secoli alla vita politico-religiosa della Spagna e continuata dall'attuale Governo, il quale trova nel Concordato stesso la base per la soluzione degli attuali problemi in senso eminentemente cattolico. Il Governo medesimo è pronto a introdurre con ampiezza le necessarie riforme, persuaso, com'è, della efficacia dei principi cattolici ed è disposto ad attuarli risolutamente. Concludendo, il ministro spera che sarà evitata la suddetta dichiarazione della S. Sede e che almeno si lascierà adito al ulteriori decisioni. Alla fine del telegramma, S.E. il Nunzio aggiunge che

tale dichiarazione apporterebbe certamente depressione sostenitori principi cattolici e darebbe motivo agli avversari di intensificare "distanziamento dalla S. Sede".

Dopo la lettura di questo telegramma si comincia la discussione circa il dubbio

Quale attitudine convenga alla S. Sede di tenere sia a riguardo del diritto di presentazione nelle provviste delle sedi vescovili in Spagna, richiesto dal Governo Nazionale, sia ancora a riguardo del desiderio manifestato dal Governo medesimo, che venga, cioè, rimesso in vigore il Concordato del 1851 e relative Convenzioni supplementari.

Card. Granito:

L'odierna posizione ci dà una notizia esatta dello stato politico-religioso-diplomatico della Spagna. Bisogna riconoscere che da quella che era a quella che è, la Spagna, per Divina misericordia, ha di molto migliorato. Non si può non riconoscere il merito del Generalissimo Franco, la sua buona volontà e il suo coraggio, e penso che sia necessario coadiuvarlo, non certamente come sembra pretendere. Il suo governo non si può dire ancora stabile; egli lavora con elementi che non danno garanzia del domani; e quindi qualunque concessione da parte della S. Sede deve avere la durata delle persone e del suo governo. È riprovevole l'atteggiamento del suo governo, che per avere ciò che pretende, dichiara di fermare qualsiasi concessione fino a quando la S. Sede abbia dato soddisfazione. È pur vero che questo modo di parlare non è del Capo del Governo. Sono quindi d'opinione che bisogna venire ad un accordo con S.E. Franco, ma non Concordato, per ora. Non è da parlare del Concordato 1851, sia perché le concessioni che vi si facevano erano fatte a Sovrani cattolici, non alla cattolica Spagna, sia perché esiste una solenne decisione di Benedetto XV di f.m. su questo argomento, sia perché la stessa Spagna Repubblicana e la Nazionale ha da tempo dichiarato che era decaduto il Concordato. Vengo alle conclusioni: bisognerebbe con accordo fare le più ampie concessioni al generalissimo Franco durante il suo governo. Niente patronato; trovando un'altra forma per quello che riguarda la nomina dei vescovi. L'idea di una lista di candidati, formata dalla speciale Commissione della quale fanno parte gli Em.mi Cardinali, è da prendersi in considerazione. La lista approvata dal S. Padre, si potrebbe dare la nomina al generalissimo Capo del Governo. Ciò non impedisce che il S. Padre possa nominare, o imporre la sua volontà per qualche candidato fuori lista. Cercare sempre il buon accordo senza lesione dei diritti del Santo Padre.

Card. Gasparri:

Quanto alla prima parte del dubbio, non è possibile concedere, nelle circostanze del presente momento storico, il diritto di presentazione. Si può, però, accordare quanto è già stato accordato ad altri governi, per esempio, all'Italia, cioè comunicare al governo il nome di chi è stato scelto all'episcopato per conoscere se vi siano difficoltà di carattere politico generale. Passando poi all'esame della seconda parte del dubbio, l'E.mo le crede premature. La guerra in Spagna è ancora in atto: non si può prevedere con certezza il futuro. Quindi non è possibile pensare per il momento alla sopravvivenza d'un Concordato concluso con la Monarchia.

Card. Rossi:

Comincia col dire che egli non è - come tutti gi altri E.mi Colleghi presenti - un diplomatico. Quindi non potrà che esporre e seguire quella via che a lui sembra la più breve e la più sicura. Due sono i punti del dubbio proposto. Il primo riguarda l'attitudine da prendere dalla S. Sede circa il diritto di presentazione richiesto dal Governo. La risposta non può essere che questa: attitudine assolutamente negativa. Ciò per *ragioni di principio*, perché la S. Sede deve essere pienamente libera nella scelta dei vescovi senza alcuna ingerenza di Governi. Come la S. Sede non si ingerisce nella nomina dei Prefetti civili, ecc., così il Governo non si deve intromettere nella scelta dei vescovi. Ma vi sono anche gravi *ragioni di fatto*. Ormai l'esperienza ha dimostrato che questo diritto di presentazione - esercitato in passato dallo stesso Governo spagnolo - è stato nocivo alla Chiesa. E ciò tanto più perché in Spagna l'ingerenza governativa si estendeva anche ad altre nomine ecclesiastiche, oltre a quelle dei vescovi. Son concessioni fatte dalla S. Sede in altri tempi e in ben altre circostanze. Oggi non si concede ai governi che la comunicazione della persona già scelta dalla S. Sede come vescovo e solo allo scopo di conoscere se vi siano ragioni de politica generale in contrario. Su questo punto è necessario tener fermo, anche perché non possono dirsi *cattolici* davvero questi governanti spagnoli che fanno tante pressioni sulla S. Sede per ottenere un così ampio privilegio. Né è da dimenticare che una eventuale concessione fatta su questo punto alla Spagna susciterebbe analoghe richieste e pretese da parte di altri Governi.

Anche per il secondo punto, cioè per la *reviviscenza* del Concordato, è necessario dare riposta *negativa*. È da rilevare il fatto che fino a qualche tempo fa anche Franco dichiarava che il Concordato non era più in vigore. Il che è evidente: invero il Concordato fu fatto dalla S. Sede con i *Re*, non col *Governo*. Ora è nella natura stessa dei contratti che non possono

considerarsi in vigore se non rimangono le persone - fisiche o morali - con le quali furono conclusi. L'Em.mo non sa se anche al caso presente potrebbe applicarsi la dichiarazione di S.S. Benedetto XV; ma, ad ogni modo per giungere alla stessa conclusione basta considerare le norme generali che regolano i contratti. L'E.mo Cardinal Segura esprime il parere che non è conveniente rimettere oggi in vigore il Concordato, ma pensa che ciò potrebbe farsi il giorno in cui ritornasse la Monarchia. Ma non sembra che questa seconda parte possa ammettersi perché, anche se tornasse sul trono la Monarchia, non sarebbero più i sovrani di tre o quattro secoli fa, posto che le circostanze, anche della Monarchia, sarebbero radicalmente cambiate.

L'Em.mo aggiunge, concludendo, che a lui non ha fatto troppo favorevole impressione l'atteggiamento del Nunzio, il quale tende ad ammettere la reviviscenza del Concordato. Ora tale atteggiamento, per quanto personale, può trapelare nelle conversazioni del Nunzio stesso con i membri del Governo, e ciò può essere non vantaggioso alla S. Sede.

Card. Tedeschini:

La questione è senza dubbio gravissima. Innanzi tutto fa cattiva impressione il telegramma che ora è stato letto agli Em.mi perché conferma quanto si poteva già dedurre dalla Ponenza, che, cioè, dal Governo si vuole imporre alla S. sede una via da seguire, si vuole evitare anche l'esame della questione. Venendo ai due punti del dubbio, L'E.mo comincia dal rispondere al secondo, perché, ove si rispondesse a questo in senso affermativo sarebbe già esaurito anche il primo punto. Ma L'E.mo ritiene che la risposta debba essere *negativa*; egli rileva con piacere che la stessa formulazione del dubbio con le parole "sia rimesso in vigore", fa vedere che anche la Segreteria di Stato ritiene che il Concordato del 1951 non è più, per sé, in vigore. E così deve essere: l'attitudine della S. Sede non può essere diversa. Lo esige la coerenza:

1º. ai principi affermati e posti in pratica dalla S. Sede stessa;

2º. alle esigenze del bene della Chiesa.

1. I principi della S. Sede quanto alla permanenza o meno dei Concordati son quelli contenuti nella nota allocuzione concistoriale di S.S. Benedetto XV (21 novembre 1921). Di più, proprio in esecuzione di tali principi, S.S. Pio XI decise (come si rileva dal dispaccio dell'E.mo Cardinal Segretario di Stato nº. 2981/31, del 3 diciembre 1931) che il Concordato Spagnolo era decaduto. In conseguenza il Nunzio di Spagna comunicò al Governo ed ai Vescovi che il Concordato non era più in vigore. Al Governo di allora nulla importò che il Concordato finisse. Si trattò, dunque, di una decisione presa dalla S. Sede e *comunicata*.

2. Il bene della Chiesa esige che l'antico Concordato non sia richiamato in vigore. A questo punto l'E.mo fa una pittura molto triste dei gravi inconvenienti cui davano luogo le nomine specialmente dei Vescovi, secondo l'antico Concordato, inconvenienti di cui l'E.mo dové fare dolorosa esperienza durante i lunghi anni della sua Nunziatura in Spagna. Era un continuo moltiplicarsi di beghe, di intrighi, di manovre per essere nominati o far nominare vescovi, uditori di Rita, canonici, ecc. Si ricorreva non soltanto a personalità politiche di fede cattolica, ma a chiunque, purché avesse un'influenza politica. Anzi, l'E.mo ebbe occasione di notare che, mentre i ministri non cattolici lasciavano piuttosto libertà al Nunzio per le nomine ecclesiastiche, i ministri che si professavano cattolici era i più esigenti e più intransigenti. L'E.mo ricorda, a titolo di esempio, che lo stesso Primo de Rivera, persona veramente cattolica, - una volta che il Nunzio dové rifiutarsi ad una nomina per l'arcivescovado di Saragozza -, si irritò talmente che arrivò a gridare: "Ma io farò anche una Chiesa Nazionale". Parole che senza dubbio non rispondevamo al suo intimo sentimento, ma che pur rivelavano una mentalità eccessivamente regalista. Se il Concordato recò tanto mali alla Chiesa, sarebbe errore il risuscitarlo. Tutto induce a crede che il più grande sostenitore dell'asserita permanenza del Concordato sia appunto l'odierno ambasciatore di Spagna, Sig. Yanguas. Come apparisce dalla Ponenza, fin dal 1934 sostenne questa idea. Ora, come membro influente della Falange ha trascinato dalla parte sua alcuni membri - non tutti - del Governo. Egli adduce come argomento che la Spagna odierna è identica a quella di una volta. Non è così: molte e gravissime sono le trasformazioni avvenute e, non solo nelle circostanze esteriori, ma anche nello stesso popolo, che purtroppo ha in gran parte perduto la fede di una volta, conservando solo una apparenza esteriore di cattolicismo. Non è da dimenticare che quando, un tempo, furono dati dalla S. Sede ai Re di Spagna così ampi privilegi, specialmente per quanto si riferisce alla nomina dei Vescovi, si era nell'epoca della scoperta dell'America, quando il problema della diffusione della fede nel nuovo continente urgeva e molto la Santa Sede sperava nell'opera dei Re di Spagna. Poi, pur troppo, i tempi mutarono e, in modo particolare da Carlo III in poi, la stessa Monarchia fu infetta da liberalismo e di regalismo di marca francese. Ciò non ostante il Concordato - come è evidente - rimase in vigore; ma sorsero sempre molte e gravi difficoltà.

Passando al primo punto del dubbio, l'E.mo osserva che anche per questa parte occorre dare risposta *negativa*. La S. sede si priverebbe della sua libertà e porrebbe un precedente pericoloso nei riguardi degli altri Governi. L'E.mo crede, però, che qualche cosa la S. Sede possa concede al Comandante Franco, che senza dubbio ha buona volontà. Certamente chi ben consideri vede che è un governo non ancora stabilmente costituito,

ma che è ancora in cammino: non ha ancora riconquistato tutto il territorio spagnolo; la ristaurazione morale della Spagna è appena iniziata; al Governo vi sono, accanto a persone veramente cattoliche, delle altre che non danno affidamento; anche i partiti, specialmente la Falange, non si sa quali saranno domani; senza dire che la guerra è ancora in atto e non se ne può prevedere con certezza assoluta l'esito. Ma tuttavia qualche cosa - come già ha detto l'E.mo - si può concedere. Che? Quello che ora la S. Sede suole concedere agli altri governi, cioè la comunicazione del nome di colui che è stato scelto all'episcopato perché il Governo esponga le eventuali ragioni politiche in contrario, da valutarsi, s'intende, dalla Santa Sede. L'E.mo non darebbe di più: quindi non approverebbe quanto ha suggerito l'E.mo Card. Decano perché una lista di candidati fatta da vescovi o anche da cardinali spagnoli sarebbe compilata con criteri troppo larghi e si ricadrebbe poi nel pericolo di far risorgere il privilegio della presentazione.

Card. Sibilia:

Conviene in parecchie cose con quanto già è stato detto dagli Eminentissimi. E' fuori dubbio che il diritto di patronato era stato dato dalla S. Sede ai monarchi di Spagna e perciò non è trasmissibile. L'E.mo ricorda che, secondo la sua esperienza personale, da quando fu nunzio a Madrid Mons. Rampolla fino, più o meno, al 1908, le cose procedevano in pratica regolarmente per la nomina dei vescovi. Le liste dei candidati erano fatte dalla Nunziatura; e quando vacava una diocesi il nunzio si intendeva col Ministro di Grazia e Giustizia per scegliere uno dei nomi delle liste. Solo una volta - a quanto ricorda l'E.mo - si ebbero delle difficoltà perché il Governo pretese fare una nomina senza previa intesa con la S. Sede; ma questa tenne duro e tutto si accomodò. Concludendo l'E.mo ritiene che, se si potesse conservare la piena libertà della S. Sede nella nomina dei Vescovi, sarebbe un ideale. Ma se ciò non fosse possibile e se, come temono il Card. Gomá e il Nunzio Apostolico, la Chiesa corresse il rischio di subir danni notevoli, si potrebbe, lasciando da parte la reviviscenza del Concordato, concedere al Gen. Franco qualche cosa di più nel senso di una certa presentazione. Bisognerebbe, però, vedere quali garanzie darebbe il Gen. Franco alla S. Sede (per esempio, il presentare uno tra alcuni nomi già approvati dalla stessa S.Sede). Ciò potrebbe accordarsi in via provvisoria, fino ad una nuova intesa completa. Certo che la questione sarebbe molto più grave il giorno in cui ritornasse la Monarchia.

Card. Marmaggi:

Si associa a quanto hanno già così bene osservato gli E.mi. Non si può pensare a concedere ora, ex novo, un diritto di presentazione. E' cosa ormai antiquata e disusata: senza liste o con liste che dovrebbero contemperare le esigenze della S. Sede con il privilegio della presentazione, l'E.mo è contrario.

Al quesito se il Concordato sopravviva, l'E.mo risponde negativamente per le seguenti ragioni:

1) Vi è in proposito una dichiarazione di Benedetto XV che ha forza ufficiale e che fu regolarmente comunicata ai governi;

2) la situazione è radicalmente cambiata quando uno Stato passa da Monarchia a Repubblica e viceversa;

3) la prassi della S. Sede è stata su questo punto sempre costante, dopo la dichiarazione di Benedetto XV. Così, per esempio, la S. Sede si è regolata nei riguardi del Concordato Portoghese; così, anche, per quanto si riferisce all'Ungheria, dove le mutazioni politiche sono state anche minori (perché v'è ancora un regno con un reggente).

4) il parere dell'Episcopato spagnolo, il quale in genere non pensa che il Concordato sia ancora in vigore.

Sicché il decidere diversamente sarebbe mettersi in una via *antigiuridica*, *imbarazzante* per gli inconvenienti che si risusciterebbero, e si andrebbe anche *verso l'incerto* perché si farebbero sorgere analoghe pretese negli altri paesi.

Tutti ciò in linea di *principio e di diritto*.

Ma passando ad una considerazione *tattica*, L'E.mo si chiede: è opportuno che oggi la S. Sede si pronunzi sulla sopravvivenza del Concordato? Considerando:

che la situazione politica e militare dell'attuale Governo non è assolutamente solida;

che la stessa compagine governativa è confusa, caotica e talvolta cozzante (la Falange specialmente desta timori);

che la posizione del Governo ha un carattere di precarietà, poiché si riaffaccia la questione monarchica;

che non si può prevedere quale sarà il Generale Franco come uomo politico (ora sembra si lasci su questo punto del Concordato trascinare dall'attuale ambasciatore Yanguas, il quale ha detto all'E.mo che se la S. Sede dichiarasse non in vigore il Concordato egli dovrebbe dare immediatamente le dimissioni); che lo stesso Governo sembra temere una esplicita dichiarazione della S. Sede, quasi, che ne venisse menomato il prestigio della nuova Spagna,

l'E.mo preferirebbe che non si facesse dalla S. Sede nessuna

dichiarazione al Governo circa la permanenza del Concordato, ma solamente lo si invitasse a mettersi sulla vita degli accordi.

Card. Maglione:

Anche l'E.mo è stato visitato da S.E. l'Ambasciatore di Spagna, il quale ha fatti a lui le medesime dichiarazioni già fatte all'E.mo Card. Marmaggi. Si tratta, dunque, di questione in gran parte personale. È furi dubbio che il diritto di patronato . storicamente antecedente alla conclusione del Concordato - fu concesso dai Sommi Pontefici ai rei di Spagna. e quindi non può essere trasferito; è decaduto. Quanto al Concordato, se non è decaduto per il solo fatto del cambiamento di regime, è però finito perché così dichiarò il Governo repubblicano e così decise la Santa Sede. Né converrebbe rimettere ora in vigore un simile concordato: bisognerebbe adattarlo alle necessità ed alle esigenze della politica ecclesiastica attuale. D'altra parte neppure sarebbe consigliabile fare ora un Concordato con il generale Franco. Egli non è ancora del tutto sicuro, non sappiamo quale sarà il futuro; sicché nella sua situazione v'è parecchio di provvisorio. Non si debbono, però, rompere i ponti: anzi, per il momento, si potrebbe concedere al generale Franco il privilegio di essere interrogato - secondo le norme consuete - dopo la nomina di un vescovo e prima della pubblicazione. All'E.mo ha recato sorpresa quanto si deduce dalla Ponenza, che, cioè, il Governo di Franco vuole intromettersi anche nelle nomine e nei provvedimenti ecclesiastici per la Spagna rossa, cioè per quella parte di territorio spagnolo che non ha ancora conquistato. Ciò rivela pretese veramente infondate ed esorbitante.

Card. Pacelli:

Rileva che è proprio così. Il Governo di Franco spesso si lamenta della S. Sede e non di rado protesta con forza, senza ragione. Per esempio, ha protestato perché il Nunzio di Buenos Aires come decano del Corpo Diplomatico, non si è potuto esimere dal ricevere l'ambasciatore della Spagna repubblicana.

Card. Maglione:

Conclude osservando che il Governo nazionale, subordinando i provvedimenti in favore della Chiesa al riconoscimento della reviviscenza del Concordato, fa, in ultima analisi, un certo ricatto. Occorre fargli rilevare che la S. Sede è stata molto benevola nei suoi riguardi, e che ante questa –che l'E.mo suggerisce– comunicazione delle avvenute nomine vescovili è un altro segno delle favorevoli disposizioni della S. Sede.

Card. Pellegrinetti:

Il Concordato è senza dubbio decaduto, se non per la mutazione del regime, certamente per la decisione della S. Sede e per volere dello stesso Governo repubblicano. Gli sforzi attuali per la reviviscenza del Concordato medesimo sono in fondo dovuti alla tenace iniziativa di un uomo: l'attuale ambasciatore presso la S. Sede. A lui si debbono anche tutte le insistenze - non certo lodevoli - del Governo sulla S. Sede fino al recentissimo telegramma, che è stato letto al principio dell'adunanza. L'E.mo a questo punto accenna alle circostanze storiche nelle quali nacque il Concordato, circostanze che ora son profondamente mutate. Né Franco può dirsi erede della monarchia spagnola con la quale la S. Sede concluse il Concordato; egli, che neppure ha ancor sottomesso alla sua autorità tutta la Spagna. D'altra parte lo stesso generale deve persuadersi che la Santa Sede lo ha trattato con la massima benevolenza, fino a riconoscerlo ed ad inviargli un nunzio mentre ancora la lotta non era decisa; in ciò la S. Sede ha fatto un'eccezione alle norme che suole ordinariamente seguire. Sicché il generale Franco non dovrebbe avere ora, proprio nei riguardi della S. Sede, eccessive pretese. Eppure il suo Governo giunge a minacciare quasi una rottura con la S. Sede se questa non riconosce che il Concordato è in vigore. Si comprende come il Card. Gomá e il Nunzio siano preoccupati sotto la pressione dei fatti locali. In conclusione per far vedere al Governo di Franco che la Santa Sede ha buone disposizioni verso di lui, si potrebbe - dichiarato che il Concordato non è più in vigore e che non è da pensare alla concessione, ora inusitata, di un diritto di presentazione - far sapere che la S. Sede è pronta a trattare e ad accordare ad altri Governi in armonia alle circostanze dell'epoca presente.

Card. Pizzardo:

Non può che riportarsi a quanto così bene hanno esposto gli altri E.mi. Quanto al diritto di presentazione - sia pure contenuto nel Concordato - l'E.mo osserva che non può più sostenersi anche per ragioni intrinseche. Questo diritto del Papa a scegliere i vescovile è inalienabile. Se in altri tempi i Sommi Pontefici fecero, per particolari ragioni, in specialissime circostanze storiche e sotto certe condizioni, delle singolari concessioni, su questo argomento, a Monarchi e alle loro famiglie, tutto ciò è ora definitivamente tramontato.

L'E.mo si domanda altresì se sarebbe opportuno trattar oggi con il Generale Franco per un nuovo accordo definitivo. L'E.mo non vede sufficienti garanzie per tali trattative. Il Governo di Franco non ha ancora sotto di sé tutta la Spagna e le guerre possono sempre riservare delle sorprese:

la capacità politica del generale è molto discutibile; per esempio, con i baschi è stato di una eccessiva intransigenza; ora, sulla questione del Concordato, si lascia rimorchiare da un uomo, l'attuale ambasciatore. Di più, dati gli odi che ora dividono gli spagnoli, date le divisioni anche in seno all'attuale governo, dato l'atteggiamento non sicuro della Falange, l'avvenire si presenta molto oscuro. Perciò è meglio che la S. Sede conservi intatta la sua libertà di azione senza alcun legame politico. Per queste ragioni l'E.mo non sa neppure se sarebbe opportuno concedere ora al generale Franco, come *diritto*, il così detto nulla osta, cioè la comunicazione della nomina vescovile già avvenuta per conoscere se contro l'eletto vi sono ragioni di ordine politico generale. L'E.mo ha detto *come diritto*, perché in via di fatto non vedrebbe difficoltà a dar fin da ora tale comunicazione al generale Franco, quando vi fosse qualche provvista di diocesi da fare.

Card. Canali:

Non ostante l'autorevole e sapiente dichiarazione del Sommo Pontefice Benedetto XV, nell'allocuzione concistoriale del 21 novembre 1921 in materia di Concordati, e specificamente del loro decadimento per sopravvenuti mutamenti radicali nelle istituzioni dello Stato contraente, e malgrado le successive dichiarazioni da parte del Santo Padre Pio XI, riaffermate dall'E.mo Cardinal Segretario di Stato attraverso il Nunzio Apostolico, del decadimento del Concordato del 1851 e delle successive convenzioni stipulate tra la S. Sede e la Monarchia di Spagna, in seguito all'avvento della repubblica, e malgrado che lo stesso Governo Nazionale fin dal Novembre 1936 avesse per mezzo del cardinale Gomá manifestato il medesimo avviso nei riguardi della cessazione concordataria, ed esprimendo fra le altre favorevoli disposizioni per il rispetto della libertà della Chiesa, per favorire gli interessi della Religione cattolica anche il proposito di invitare la S. sede a un Concordato (Relaz. p. 13), non ostante la dichiarazione-intervista del generalissimo Franco del 14 novembre 1937, pubblicata sulla stampa non soltanto spagnola ma anche estera, dove egli diceva, dopo di avere parlato di tante altre questioni: Nel futuro Concordato "especificaremos todos los puntos de que hemos hablado y otros más"; malgrado tutto ciò, la nomina del nuovo vescovo di León, fatta a ragion veduta e con la riacquistata libertà, suscita una in fondata e irriverente protesta del Governo, giustamente non accetta dalla Segreteria di Stato per ragioni chiarissime; ed ecco inoltre che il nuovo ambasciatore inizia la sua missione con una incessante attività per ottenere il riconoscimento dell'antico privilegio accordato ai Re Cattolici di presentazione dei soggetti per le provviste delle diocesi vacanti sulla base dell'asserita sopravvivenza del vecchio Concordato.

Non sono in grado di giudicare se la decadenza del Concordato sia così chiaramente dimostrata sul terreno giuridico e anche su quello storico che senz'altro si possa sostenere in modo assoluto questa tesi, che oggi vien dibattuta e sostenuta anche in senso contrario, osservandosi che il principio proclamato da Benedetto XV riguardava soprattutto gli Stati successori della vecchia Monarchia degli Ausburgo e che come massima generale non ha avuto una applicazione uniforme. Così, per es., sulla Relazione, p. 22, si legge che il Presidente Repubblicano de Castellar *(sic)* esercitò il privilegio di presentazione degli eligendi all'Episcopato, dopo che era stato cambiato il volto politico della Spagna. E' esatto questo? In caso bisognerebbe consultare i testi dei relativi accordi e convenzioni. Inoltre nell'Alsazia, se non erro, è tuttora in vigore il Concordato Napoleonico, non ostante i radicali cambiamenti di sistema politico e costituzionale.

Peraltro benché il vecchio Concordato sia da considerarsi ormai piuttosto come un cadavere, o meglio, un oggetto di museo storico, nondimeno, data la delicatezza del momento, mi sembra che non convenga dare oggi una risposta negativa in merito all'ambasciatore perché potrebbe essere un motivo di complicazione e anche di rappresaglie, tanto più che quando si dice Sovrani Cattolici e loro successori, immediatamente si comincia discutere se per successori si intendano i futuri sovrani oppure i nuovi governanti e, come si vede, non mancano ragioni pro e contro. E chi dovrebbe dare una interpretazione autentica e definitiva, specialmente se nella Spagna stessa vi sia stato il precedente del repubblicano Castellar *(sic),* che esercitò quel privilegio? Inoltre non converrebbe dare oggi una risposta immediata perché l'Ambasciatore ha accennato che il Governo avrebbe esibito o proposte delle garanzie per la presentazione dei vescovi, le quali ancora non sono state presentate, e benché siano da prevedersi insufficienti e sproporzionate, nondimeno bisogna almeno prenderle in esame e non respingerle senza conoscerle.

Un altro motivo che può anche essere addotto dal Governo è che il Concordato 1851 fino ad oggi non è stato denunziato dalla S. Sede. E mancando una denuncia, si può dimostrare che a questa ha provveduto la dichiarazione di Benedettina oppure, dati i mutamenti avvenuti, che il Concordato è decaduto automaticamente? Perciò, tutto considerato il dichiarare oggi il decadimento assoluto del Concordato potrebbe forse esser pericoloso nelle conseguenze, in questo senso. In tutti i Concordati di debbono distinguere due parti, una dottrinale o religiosa, come, per es., scuole, matrimoni, ecc., l'altra d'indole finanziaria, p. es., le prestazioni economiche dello Stato al clero. In molti paesi queste prestazioni non sono nuove, ma risalgono a diritti secolari, e non raramente sono conseguenza di avvenute confische di beni ecclesiastici. Ora

queste prestazioni, se sono fondate su vecchi diritti non possono perdere il loro valore né decadere col Concordato in caso di radicali cambiamenti secondo la dichiarazione benedettina, perché questa materia finanziaria deve sottostare a una successione giuridica; ma ciò non si verifica quando si tratta di privilegi accordati dal papa nei Concordati a persone o a famiglie regnanti perché questi privilegi cessano con la cessazione di tali persone o famiglie. Col decadimento del Concordato, non potrebbe il Governo di Spagna dichiarare decaduto anche questo impegno di prestazioni finanziarie, non ottenendo quanto desidera? In ogni modo o si consideri il vecchio Concordato come decaduto o almeno come sospeso, quello che risulta evidente è che in quanto alla presentazione dei Vescovi di trattava di un privilegio personale del Sovrano cattolico che, dopo quanto è accaduto, non può reviviscere senza una nuova concessione da parte della S. Sede. Infatti, l'atto di presentazione dei nuovi vescovi è talmente ammesso alla suprema potestà del papa che una devoluzione in qualunque forma ad altre persone non può avere se non il carattere e il valore di un privilegio, che, come tale, deve essere interpretato ed applicato *sensu stricto*, perché, come è noto, ogni privilegio è un *vulnus legis.* Quindi non può essere esteso, ma deve essere interpretato secondo il rigore del testo del vecchio Concordato di Spagna, ove si parla unicamente del Sovrano cattolico e dei suoi successori. la presa di posizione dell'ambasciatore non è suffragata da alcun elemento positivo né da alcuna ragione solida e accettabile; perciò oggi appare ingiustificata e inopportuna. Nella Spagna manca fino ad oggi una vera e propria Costituzione legislativa dello Stato, né nelle attuali condizioni può essere redatta e proclamata. Non si può prevedere oggi quale sarà la forma definitiva della nuova Spagna, se cioè vi sarà restaurata la Monarchia, oppure una forma di regime totalitario; e nell'ipotesi non difficile che tornasse la forma monarchica, non si può prevedere se si tratterà di una Monarchia a carattere liberale o democratico, ecc. Di più, purtroppo è ancora in piena efficienza la guerra, e nessuno può con sicurezza prevederne il termine; el il territorio da conquistarsi è ancora abbastanza vasto. Tutta la preoccupazione dell'ambasciatore in favore della sopravvivenza del Concordato e la sua contrarietà a farne uno nuovo non sono altro che il timore o la previsione di andare incontro alla perdita del privilegio; e questo atteggiamento dimostra precisamente il lato debole della situazione, perché è facile intuire la deficienza di serie ragioni in favore del privilegio. Ma comunque sia stato applicato in passato questo privilegio, si potrebbe fare la questione se nei tempi attuali non sia più conveniente per la Chiesa, per la sua libertà, applicare il can. 77, che cioè: "Cessa privilegium si temporis progressu rerum adiuncta sic, iudicio Superioris, immutetur ut noxium evaserit". Non potrebbe questo saggio principio farsi valere anche

oggi se il Governo Nazionale insistesse ancora nel rivendicare quel privilegio? Sarebbe infatti veramente *noxium* per la Chiesa accordare privilegi di tanta importanza a regimi incerti e non bene definiti nei rapporti fra Chiesa e Stato. Oggi nessuno può dire se il Movimento Nazionale in Spagna finirà in una forma monarchica, oppure nel governo di un partito totalitario, nel modello della Germania. L'esperienza giornaliera dimostra che questi movimenti sono in continuo cambiamenti: tutto è marcia, rivoluzione, dinamismo, indirizzo di opportunità. Quello che vale oggi, è già sorpassato e cambiato domani. Si considera perfino come diritto ciò che per il momento è utile per conservare la propria forza. Oggi non è più il tempo di cento anni fa quando la S. Sede trattava con i regimi conservatori e specialmente con gli stessi sovrani interessati a conservare i valori tradizionali religiosi. Inoltre oggi la gioventù moderna viene educata e formata con idee preconcette, erronee di un falso, funesto nazionalismo, che porta al più spinto egoismo e che nulla ha a vedere con un patriottismo sano e cristiano. Queste gravi circostanze non affidamento né garanzia alcuna. senza parlare dei deprecati inconvenienti di infelici nomine episcopali avvenute attraverso il privilegio si presentazione, per influenze politiche, per raccomandazioni. Di fronte alla moderna statolatria, la Chiesa deve soprattutto mirare alla sua libertà spirituale. Benché lo stesso Franco alcune altre personalità siano buoni cattolici e anche data la proclamazione dello Stato cattolico, non si può negare che vi è sempre il grave pericolo del funesto contagio tedesco. Il nazismo tedesco con la sua astuta subdola propaganda cercherà ogni occasione per creare divergenze e difficoltà tra la S. sede e il Governo di Franco, specialmente cogli incidenti tra i Falangisti e i Vescovi di Spagna. Inoltre ogni anno centinaia di falangisti spagnoli vanno in Germania per frequentare corsi superiori; e vi sono anche professori tedeschi invitati ad insegnare nelle Università di Spagna. In modo che cresce su una nuova generazione completamente influenzata dal nazismo tedesco, con le funeste conseguenze che facilmente si possono dedurre. Nei riguardi della questione del Concordato forse si potrebbe procedere secondo queste linee generali, a mio umilissimo parere. Il Concordato del 1851 ha bisogno di essere sostituito con un nuovo Concordato, perché oramai troppo antiquato, non essendo trattate in esso questioni di grande importanza rispondenti ai tempi attuali, per es. l'istruzione religiosa nelle scuole, il matrimonio, la missione della Chiesa nel formare la gioventù secondo le grandi linee dell'A.C. e in tante altre questioni aggiornare il Concordato secondo i principi e le norme del Codice di D.C. come le nomine dei canonici, le dignità capitolari ecc., come pure le norme per la cura religiosa nelle organizzazioni giovanili dello Stato. Proporre al Governo nazionale l'istituzione di una speciale Commissione col mandato di

studiare e preparare il materiale per il nuovo Concordato, il quale dovrebbe poi essere esteso al territorio che sarebbe successivamente occupato. Nei riguardi delle nomine dei nuovi Vescovi, la S.Sede, quanto cioè, fu chiesto dal Ministro degli Affari Esteri il 10 marzo scorso, dichiarando che di questo il Governo nazionale ne sarebbe stato soddisfatto, cioè la comunicazione confidenziale del candidato per sapere se contro tali nomina esistessero difficoltà d'indole politica. tenendosi anche presente la saggia e opportuna dichiarazione dell'E.mo cardinale Segretario di Stato, e cioè che in nessuno dei Concordato post-bellici è stato concesso il privilegio di presentazione degli eligendi Vescovi.

Card. Pacelli:

All'E.mo non rimarrebbe che ringraziare gli Eminentissimi Colleghi delle sapienti osservazioni esposte già fatte. Tuttavia aggiungerà qualche cosa allo scopo di riepilogare quanto è stato esposto finora. E innanzi tutto se ci fermiamo a considerare la questione teorica circa la permanenza o meno del Concordato dopo la mutazione della forma di Governo, ci troviamo di fronte a tre sentenze diverse. La prima afferma che un Concordato sopravvive anche quando avvenga una mutazione di regime nello Stato con cui la Santa Sede stipulò il patto. Così, per esempio, sostiene, dopo il Cavagnis, Mons. Ottaviani nelle sue Istituzioni di diritto pubblico ecclesiastico (vol. II, pag. 302ss, 357ss.). La seconda sentenza nega che nell'ipotesi suddetta, il Concordato rimanga in vigore, salvo, ben inteso, un consenso tacito od espresso delle due Alte Parti. Così pensa il P. Ojetti, nel suo commento al Codice (Lib. I, pag. 40-43). La terza sentenza apparisce meno assoluta ed opina che un Concordato decada quando siano tali le mutazioni introdotte nello Stato da farne sorgere un altro nuovo e diverso dal primo. In tal senso gli autori di questa terza sentenza interpretano anche l'allocuzione di Benedetto XV (cf. Van Hove, *Com. Lovan. in Codicem i.c.*, vol. I, pp. 77-78). Da quanto l'E.mo ha, però, constatato, la Santa Sede si è orientata verso la sentenza negativa. Ciò è dimostrato da due esempi: uno è dato dalla Germania. Dopo la fine della guerra europea sorse la questione se il Concordato con la Baviera e le Bolle Concordate colla Prussia e cogli Stati delle Provincie Ecclesiastiche del Reno Superiore fossero ancora in vigore. L'E.mo, che allora era Nunzio, fu nel 1919 interpellato al riguardo dalla Segreteria di Stato e, tenendo presente che le mutazioni politiche avvenute, specialmente in Baviera, non erano sostanziali, espresse il parere, appoggiato sull'autorità del Cavagnis, che i concordati - ad eccezione, naturalmente, del diritto di nomina alle sedi vescovili, concesso ai Re cattolici di Baviera nell'art. 9 - dovevano ritenersi ancora un vigore. Invece la S. Sede fu per il no. Altro

esempio è quello della Francia. Infatti il Dispaccio dell'E.mo Card. Pietro Gasparri a S.E. Mgr. Cerretti, allora Nunzio Apostolico a Parigi, in data 30 Ottobre 1923, N. 23323, dice così: "Benedetto XV di v.m. nell'Allocuzione Concistoriale del 22 Novembre 1921 escluse altamente simili successioni automatiche dei nuovi Governi nelle convenzioni fatte dalla Santa Sede coi Governi anteriori; e varie volte la S. Sede ha avuto occasione di insistere su tale esclusione. Si cita in contrario l'esempio del Concordato francese in Alsazia-Lorena, ma questo esempio non può applicarsi al caso nostro. Infatti, passata nel 1870 la Alsazia-Lorena alla Germania, il Concordato francese fu conservato con consenso della Santa Sede per quel territorio e ritornata l'Alsazia-Lorena alla Francia, il Concordato fu egualmente mantenuto con consenso della Santa Sede; mentre nel caso nostro, dopo la lettera sopra citata dei 15 Marzo 1919 e la citata Allocuzione Concistoriale, non può invocarsi il consenso della Santa Sede né tacito né espresso, mentre è chiaro il dissenso. Tutto ciò in via di diritto. Concorda quanto scrive il succitato P. Ojetti sul Concordato francese: "Existimo Concordatum, statim a facta mutatione, ex ipsa rerum natura, defecisse seu corruisse. Verum statim locum habuit ratihabitio aut tacita renovatio. Scilicet duabus potestatibus, pontificia e republicana, tacite in eo convenientibus, ut mutuas suas relationes in negotiis administrandis ad normam pactorum concordatorum regerent, eadem pacta ratihabita aut renovata fuere".

Quanto poi al diritto di presentazione il P. Cappello, S.J. in alcuni articoli sulla "Civiltà Cattolica", riuniti poi in fascicolo dal titolo "I diritti e i privilegi tollerati o concessi dalla S. sede ai Governi civili (1921) dimostra che essi cessano quando avviene una mutazione nella forma di governo (pag. 38-40) e che anzi non si può ammettere in esso una reviviscenza (pag. 71), la quale ha luogo soltanto, entro certi limiti e sotto certe condizioni, quando si tratta di privilegi locali (cf. can. 75). Quindi, dal punto di vista teoretico, la risposta all'Ambasciatore di Spagna dovrebbe essere negativa. Se però passiamo ad una considerazione pratica, non si puó non tener presente che il Governo Nazionale Spagnolo tiene molto ad avere qualche speciale riconoscimento dalla Santa Sede, alla quale non risparmia critiche e lamenti, non ritenendola così favorevole come desidererebbe. Del resto anche altri E.mi hanno già accennato ai mali ai quali potrebbe andare incontro la Chiesa in 'Spagna, ove la Santa Sede assumesse un'attitudine troppo negativa. In base a questi rilievi l'E.mo è d'accordo nell'ammettere quanto gli E.mi Colleghi quasi unanimemente hanno già suggerito, cioè di concedere almeno al Generale Franco quello che si concede ad altri Governi, vale a dire la previa interrogazione prima di pubblicare la nomina del nuovi Vescovi, con le norme e nei limiti d'uso. Ma é certo che il Generale Franco non si

contenterà di questo. D'altra parte è da osservare che una tale procedura si usa anche con Governi che nulla danno alla Chiesa, come per esempio la Francia, mentre il Governo di Franco si è dichiarato pronto a fare ampie concessioni e dare importanti riconoscimenti alla Chiesa. Ciò posto, l'E.mo - non come una vera e propria proposta, ma come una semplice idea venutagli in mente ora durante questa discussione - si chiede se, in considerazione da un lato dei vantaggi che si possono sperare e delle speciali prerogative già concesse dalla Santa Sede alla Spagna, e, dall'altra, dei danni che potrebbero derivare dal malcontento diffuso in Spagna nei riguardi della S. Sede e di cui profittano assai abilmente e non senza reale successo certi elementi avversi per alienare il popolo cattolico spagnolo da Roma (cattolici sì, vaticanisti no) non sia possibile andare un po' più in là. A questo punto l'E.mo ricorda che in Prussia dove i Capitoli tenevano *mordicus* all'antico diritto di elezione dei Vescovi, lodo confermato in modo pieno dalle succitate Bolle concordate, fu stabilito, dopo ardue discussioni nel Concordato prussiano del 1929 che i vescovi presentassero alla S. Sede liste di candidati per le sedi vacanti, e la S. Sede, senza essere legata a queste liste, proponesse al Capitolo tre nomi, tra i quali il capitolo stesso dovesse eleggere il vescovo. Così fu fatto e l'esperienza è stata favorevole. Ora chi sa che non potrebbe studiarsi qualche cosa di analogo per la Spagna. La S. Sede potrebbe ricevere dai vescovi liste di candidati e, all'atto della vacanza di una diocesi, senza essere legata a quelle liste che avrebbero valore di semplice indicazione, proporre al Capo dello Stato tre nomi, tra i quali egli ne sceglierebbe e ne presenterebbe uno al S. Padre. Sarebbe così garantita la libertà della Santa Sede e l'idoneità dei candidati, mentre si darebbe al Generale Franco una grande soddisfazione. Non è da dimenticare che il giorno in cui tornasse la Monarchia - e di fatto si parla molto di restaurazione monarchica con don Juan - la S. Sede si troverebbe, probabilmente dinanzi a più gravi difficoltà; mentre se già si fosse entrati per questa via come concessione massima e definitiva, si sarebbe salvaguardati da maggiori pretese. L'E.mo sottopone questa idea, suggeritagli dalle stesse osservazioni fatte dagli E.mi Colleghi, perché espongano il loro pensiero.

E.mo Card. Pizzardo teme che quel che ha fatto buona prova in Germania possa non essere scevro di pericoli in Spagna. Là i cattolici sono uniti e bene organizzati e la vita cattolica è fiorente; in Spagna invece i cattolici seno disorganizzati e divisi e la vita cattolica è da riordinare. Sembra meglio che la Santa Sede si conservi la massima libertà almeno finché sarà compiuta questa opera di ricostruzione.

E.mo Card. Granito è favorevole alla proposta dell'E.mo Card. Pacelli.

E.mo Card. Gasparri approva il suggerimento dell'E.mo Card. Pacelli.

E.mo Card. Marmaggi esprime il dubbio che, ove si facesse tale

concessione al Generale Franco gli altri Governi pretenderebbero altrettanto, essendo ben noto quanto importi ai Governi avere un episcopato secondo i loro desideri.

E.mo Card. Pacelli osserva che per la Spagna (come già per la Germania riguardo alle elezioni vescovili da parte dei Capitoli) si possono invocare dei precedenti storici che non esistono per altri Governi.

E.mo Card. Rossi crede che sarebbe meglio rimanere fermi e concedere solo - come ha già detto - la comunicazione prima di pubblicare la nomina dei Vescovi.

E.mo Card. Maglione dichiara che quando la lista fosse limitata a tre candidati, non vedrebbe alcun inconveniente. Cita l'esempio di quanto avviene in Spagna per la provvista di alcuni benefici e ricorda anche il modo con cui sono nominati i vescovi in Ungheria.

E.mo Card. Pacelli ringrazia gli E.mi dei loro suggerimenti e ripete che l'idea da lui espressa era solo motivata dal desiderio di impedire eventuali mali alla Chiesa in Spagna e di trovare una formula che potesse in qualche modo contentare il Governo e salvare al tempo stesso i diritti della Santa Sede. L'E.mo è però pronto e pienamente soddisfatto di seguire altra via, limitando cioè le concessioni a quell'unica che si suole accordare a tutti i Governi in occasione della nomina dei vescovi.

Die 28ª decembris facta per me infrascripto Beatissimo Patri relatione, Sanctissimus resolutiones Eminentissimorum Patrum approbare dignatus est.

Dominicus Tardini, secretarius.

DOCUMENTO 46

Despacho nú. 227/38 de Antoniutti a Pacelli

Prelado español a Perpiñán.

AES, *Spagna 923, fasc. 332, ff. 47-51*, original mecanografiado en papel blanco, sin membrete.

ASV, *Arch. Nunz. Madrid 971, ff. 99-108*, copia mecanografiada del original.

San Sebastián, 17 febrero 1938.

227/38
Oggetto: Prelato spagnuolo a Perpignano

Risp. al N. 413/38.
Con 2 allegati.

A Sua Eminenza Reverendissima
Il Signor Cardinale Eugenio Pacelli
Segretario di Stato di Sua Santità
Città del Vaticano

Eminenza Reverendissima,

Ho l'onore di accusare ricevimento all'Eminenza Vostra Reverendissima, del venerato Dispaccio N. 413/38 del 1º corrente, relativo alla situazione religiosa nella zona tuttora dominata dal Governo repubblicano e alla proposta di inviare in Francia un Prelato Spagnuolo, con le necessarie facoltà, il quale da una diocesi di confine potrebbe interessarsi di ciò che succede, dal punto di vista religioso, al di là della frontiera.

Ho portato tutta la mia attenzione sull'importante affare, e mi sono recato personalmente a Pamplona per sentire in merito, conforme alle istruzioni ricevute, il parere dell'Emmo. Cardinal Gomá e di S.E. Mgr. Giuseppe Cartañá Inglés, Vescovo di Gerona, che è stato indicato alla Santa Sede quale persona particolarmente adatta a compiere la delicata missione di cui si tratta.

Parere dell'Emmo. Card. Gomá

L'Emmo. Card. Gomá mi ha esposto chiaramente il suo punto di vista nella lettera che allego (N. 1). Sua Eminenza fornisce alcuni interessanti elementi di giudizio circa la presente situazione religiosa nella Spagna rossa, e ritiene che, allo stato attuale delle cose, la missione di un Prelato Spagnuolo in Francia verrebbe ad essere forzatamente limitata tutt'al più alla regione di frontiera, sarebbe di scarsa efficacia pratica pel vero bene delle anime e potrebbe creare delle serie difficoltà da parte del Governo Nazionale di Burgos, tutt'altro che disposto ad ammettere che degli ecclesiastici spagnuoli intervengano nella politica religiosa del Governo Repubblicano di Barcellona. Il Cardinale conchiude il suo rigido esposto con queste parole: "Tal vez podría obviarse el peligro de molestias con una previa inteligencia con el Presidente del Gobierno de Burgos y haciendo depender la misión que se confiara al Prelado Español del actual Delegado Pontificio.

Parere e disposizioni di Mons. Vescovo di Gerona

L'Eccmo. Mgr. Giuseppe Cartañá Inglés, Vescovo di Gerona, dichiara di essere pronto ad attenersi alle decisioni della Santa Sede per un'eventuale missione in territorio francese, presso la frontiera spagnuola. Tuttavia lo stesso Prelato asserisce che, pel governo della sua diocesi, egli ha già provvisto convenientemente, date le circostanze presenti, e che anche stando a Pamplona può avere relazioni epistolari col suo Vicario Generale, residente in Catalogna, per mezzo di un suo Capitolare dimorante a Perpignano.

Circa il suo trasferimento alla frontiera spagnuola, Mgr. Cartañá dice di aver pensato più volte di ritornare a Perpignano (donde fu allontanato dal Prefetto nel 1936): ma sarebbe stato sconsigliato a questo passo per non pregiudicare la situazione dei sacerdoti ivi rifugiati; per non accreditare l'opinione che la sua dimora e la sua opera in detta città fosse dovuta alla annunciata tolleranza del governo rosso pel culto cattolico; e infine, per non compromettere la sua situazione e quella dei suoi sacerdoti presso il Governo di Burgos, che potrebbe ritenere questo passo come una mancanza da parte delle autorità ecclesiastiche (All. 2).

Notizie della stampa

Credo opportuno significare all'Eminenza Vostra Rev.ma che qui si è già avuto sentore di qualche passo per l'invio d'un Prelato Spagnuolo in Francia, ancora alla fine dello scorso gennaio.

Alcuni giornali esteri hanno accennato in forma abbastanza chiara alle trattative per la permissione del culto in Catalogna. Assai esplicita è apparsa la notizia sul "Catholic Herald" di Londra, in data 28 gennaio u.s.- Il detto giornale così scrive: "The Catholic Herald is informed from a reliable source that the Catalan Government is viewing with favour the possibility of a restoration of Catholic worship and the liberty of the Church in Catalonia.

There is reason to believe that negotiations on neutral territory between a high Spanish Prelate and a Catalan representative are taking place.

Señor Companys, President of the Generalidad of Catalonia, has been known to be in favour of guaranteeing the liberty of the Church for some time.

But, the present attitude is believed to be due to the Catalan Governent' s belief that their only hope of maintaining an independent Catalonia lies in placating the Church and in winning the support and sympathy of Catholics in Catalonia and the world large.

This special Catalan bid for restoration of religious freedom may

be distinguished as more deeply founded and sincere from recent red news about reopening churches for purely propaganda ends." [*Traducción privada*: *The Catholic Herald* se ha informado de una fuente fiable que el Gobierno catalán está viendo con buenos ojos la posibilidad de restaurar el culto católico y la libertad de la Iglesia en Cataluña. Hay razones para creer que se están llevando a cabo negociaciones en territorio neutral entre un alto prelado español y un representante catalán. El Sr. Companys, Presidente de la Generalitat de Cataluña, es conocido como alguien que está a favor de la libertad de la Iglesia desde hace tiempo. Sin embargo se cree que la actitud actual se debe a la creencia del Gobierno catalán de que la única esperanza de mantener una Cataluña independiente se encuentra en aplacar a la Iglesia y en ganar el apoyo y la simpatía de los católicos de Cataluña y de todo el mundo. Este especial intento catalán por restaurar la libertad religiosa se distingue por estar más profundamente fundamentado y ser más sincero que las noticias recientes sobre la reapertura de las iglesias, cuyo fin es solamente propagandístico].

Questa notizia diffusa, in termini più o meno ampi, da diversi giornali esteri, ha potuto creare degli allarmi in queste sfere nazionaliste, che ritengono essere una semplice mossa politica l'asserito ristabilimento del culto nella Spagna rossa; culto che verrebbe concesso "for some time" allo scopo di ingannare l'opinione pubblica internazionale sulla reale e continuata persecuzione religiosa nel territorio repubblicano.

A quanti mi hanno chiesto se la citata notizia fosse vera, e se la Santa Sede pensa ad entrare in relazioni con Barcellona, mi sono limitato sempre a rispondere che non si deve dare eccessiva importanza a ciò che la stampa pubblica.

Considerazioni ed informazioni

Ho ragioni da temere che questo Governo Nazionale vedrebbe assai male l'invio d'un Prelato Spagnuolo a Perpignano, non solo per la ripercussione che tale fatto potrebbe avere all'estero in favore della Spagna Repubblicana, ma anche pel carattere *catalano* della missione da confidarsi al suddetto Prelato, i1 quale sembra che dovrebbe limitare la sua attività per le Diocesi di Catalogna, mentre vi sono tante altre diocesi nella Spagna rossa, ove la persecuzione religiosa continua in pieno, e colle quali non è possibile aver contatti.

L'Abbate di N.S. di Montserrat, attualmente rifugiato con una dozzina di monaci a Velascoin (*sic,* pero es Balscoain), vicino a Pamplona, ove sta iniziando una nuova fondazione benedettina, mi ha detto che qualche mese fa gli è stata avanzata una proposta perché la comunità superstite e dispersa ritorni in Catalogna. Si è occupato attivamente a questo fine anche

il Ministro Irujo, basco separatista, che proponeva di stabilire una colonia basca nei pressi del Monastero. Il Padre Abbate ha categoricamente rifiutato simile proposta, dichiarando che non ritornerà a Montserrat fino a quando non vi siano sicure garanzie di libertà non solo pel Monastero, ma per tutte le diocesi della regione, oggi ancora tanto perseguitate.

Ho potuto vedere, in questi ultimi giorni, parecchi sacerdoti ed altre persone evase dalla Catalogna, e mi sono interessato della situazione religiosa di quei luoghi. Tutti sono stati d'accordo nel dirmi che, finora, si è riscontrata una certa "detente" verso la Chiesa: ma ogni manifestazione di culto à praticamente ostacolata.

E' vero che parecchi sacerdoti sono stati liberati dalle prigioni. Tre di questi, giunti a San Sebastián, mi hanno detto che furono liberati come cittadini privati (non come sacerdoti) e con falsi nomi. Non sembra quindi che sia stata riconosciuta la loro personalità ecclesiastica.

Si continuerebbe ancora a celebrare la Messa e ad amministrare i Sacramenti clandestinamente: e a questo stato di cose si dovrebbe imputare il fatto che buoni fedeli, non avendo la possibilità di compiere normalmente le loro devozioni aspettano, alle volte, fino alla notte, per poter ricevere la Comunione.

Quanto all'aumentato fervore dei cattolici, mi fanno notare tutti i poveri profughi fuorusciti che esso non è dovuto alla dichiarata tolleranza religiosa, ma invece è il frutto della lotta e delle persecuzioni che hanno generato nelle anime un più intenso bisogno di vita spirituale ed una più generosa dedizione al1a causa di Dio e delle anime.

Circa, poi, alla mancanza totale di una direzione spirituale nella Diocesi di Solsona, credo di dover significare che il Vescovo di detta diocesi, rifugiato in San Sebastián, mi assicura di essere in contatto col suo Vicario Generale e coi sacerdoti rimasti nella zona rossa, per mezzo di persone dimoranti nella Repubblica di Andorra. Lo stesso Prelato afferma di essere al corrente di quanto passa nel territorio della sua giurisdizione, ricevendo spesso delle visite dei suoi fedeli che riescono a mettersi in salvo fuggendo attraverso i Pirenei.

Per quanto si riferisce ai sacerdoti spagnuoli che si trovano in Francia, mi si fa notare che sono occupati nelle differenti diocesi e vivono in contatto col loro Ordinari rifugiati all'estero o nella Spagna Nazionale. Essi sarebbero circa duecento in Francia: quattrocento circa, invece, sono rifugiati in territorio nazionale, ove sono aiutati ed assistiti da questi Ecc.mi Vescovi.

Sembrerebbe, quindi, secondo gli elementi che possiedo, che l'alta direzione per l'assistenza ai sacerdoti e fedeli catalani potrebbe continuare ad esercitarsi anche da qualche territorio non francese, perché la grande separazione consiste appunto nella frontiera.

Se, poi, esiste l'asserita tolleranza religiosa, i Vicari Generali delle differenti diocesi, che hanno delle facoltà, possono occuparsi della direzione dei sacerdoti e del fedeli e preparare il graduale ristabilimento del culto privato e pubblico.

Non posso, infine, nascondere che la nomina di un Prelato spagnuolo in Francia per gli affari delle Diocesi che si trovano nel territorio rosso, potrebbe causare, in questi momenti, delle nuove difficoltà alla mia missione e, forse, comprometterebbe il lavoro della riforma legislativa che ora è in corso con un'orientazione schiettamente cattolica, turbando così la cordialità delle relazioni esistenti tra la Santa Sede e la Spagna Nazionale.

Se, però, l'Eminenza Vostra Rev.ma giudicasse che ora, per dar seguito alla progettata missione di un Prelato spagnuolo in Francia, fosse conveniente, come suggerisce l'Em.mo Cardinal Gomá, che l'affare sia trattato anche con queste autorità, per vedere di trovare, di comune accordo, una soluzione per l'assistenza degli ecclesiastici e dei fedeli della Spagna repubblicana, potrei fare dei passi, in questo senso, presso il Governo di Burgos.

In attesa di quelle istruzioni che l'Eminenza Vostra Reverendissima volesse darmi su questo importante affare, mi prostro al bacio della S. Porpora, mentre col sensi del più profondo ossequio ho l'onore di confermarmi dell'Eminenza Vostra Reverendissima

umil.mo dev.mo obb.mo servo

† Ildebrando Antoniutti, Deleg. Apco.

Documento nº. 1 adjunto al despacho nº. 227/38 (*Ibid., fasc. 332, ff. 53-58,* carta original mecanografiada)

Pamplona, 13 de Febrero de 1938

A Su Excelencia Reverendísima
Mons. Hildebrando Antoniutti
Encargado de Negocios de la Santa Sede

Excelencia Reverendísima:

Me es muy grato corresponder por escrito a la consulta que se dignó hacerme personalmente el día 11 de los corrientes, sobre una proposición que a Su Excelencia hacía la Santa Sede relativa a la designación de un Obispo español que, con residencia en Francia y en una Diócesis fronteriza de España, cuidase cuanto lo consienten las actuales circunstancias de la dirección de las personas y cosas eclesiásticas en la zona ocupada

por el gobierno del Frente Popular, al tiempo que fuese un guía para los sacerdotes que, expatriados de España, siguen residiendo en territorio francés.

En la universal solicitud por el régimen de la Iglesia y la santificación de las almas, se ha fijado nuestro Santísimo Padre en la situación en verdad aflictiva de los católicos, seglares y sacerdotes, de la España roja; y quisiera, con el paternal afecto con que mira las cosas de nuestra patria, poner remedio a la situación anormal de la Iglesia en aquellas tierras. Es una prueba más de su amor a su dilectísima España. Con la lealtad con que siempre he informado a la Santa Sede consigno a continuación mi parecer, en un asunto que no deja de ofrecer de1icados aspectos.

A) El hecho de una mayor tolerancia en materia religiosa en la zona roja. — Tal vez, ante la reacción producida en el mundo por los hechos horrendos ocurridos al estallar el conflicto, se hayan convencido a los dirigentes del Gobierno Popular de que es de buen gobierno rectificar en materia tan extremadamente grave. No sólo de buen gobierno, sino de necesidad absoluta si aspiran a una situación de respeto ante las demás naciones. Creo, por lo mismo, en el buen deseo y hasta en un esfuerzo, por parte de algunos pocos, para establecer un régimen de tolerancia religiosa. Pero, contra las afirmaciones que se han hecho en la prensa del Frente Popular y en la extranjera, noto:

1º. — Las referencias de los repatriados catalanes que, exponiéndose a gravísimo peligro, han podido pasar el Pirineo y entrar por él en la España nacional, son unánimes en afirmar que sólo ocultamente y no sin zozobras se puede tener algún acto privado de culto.

2º. — Acaban de llegar a esta ciudad de Pamplona unos centenares de prisioneros apresados en el frente de Teruel. Muchos de ellos son catalanes, recién salidos de Cataluña, y no pocos de ellos son conocidos por su profesión de vida católica. Interrogados por sacerdote de mi confianza, precisamente a los fines de esta información, han respondido unánimes que ni en los pueblos ni en las ciudades se consiente, a sabiendas, ningún acto de culto, ni siquiera privado, y que se llega al caso de que no se pueda rezar e1 Rosario en casa de los difuntos según práctica laudable del país, si no es colocando espías para evitar el conocimiento del hecho por la autoridad.

3º. — Lo mismo que en Cataluña ocurre en Madrid. Hace pocos días han salido de allí unos hermanos míos con dos sobrinas. -Tenían misa en casa todos los días con las debidas cautelas. Cuando debieron salir de Madrid, la Embajada francesa les obligó a desposeerse de todo emblema religioso para evitar los peligros que ello les importaría en el viaje por la zona roja.

4º. — El espíritu de tolerancia del gobierno chocaría con el partido

comunista el día que se concediese la menor libertad para el ejercicio del culto. Hoy el partido comunista, que cuenta en la zona roja con 320.000 afiliados, es sin duda el más poderoso de todos. “Cualquier intento de llevar a cabo una política que no fuese de su agrado tendría grandes repercusiones”, dice el *Daily Telegraph* del día 5 del mes corriente.

5º. — A los cultos que se han tenido en la residencia oficial de los vascos han concurrido algunos del pueblo, que han tenido que desistir por haber tomado su fiche la policía.

6º. — No es buen presagio de lo que pudiese ocurrir si los fieles manifestaran sus sentimientos religiosos el hecho de que se haya promulgado en la zona roja un Decreto para la depuración de las responsabilidades de entidades religiosas antes de la guerra; lo que parece haber determinado la dimisión que de su cargo de Ministro de Justicia en el gobierno de Valencia ha hecho recientemente el Sr. Irujo. ¿Por qué, en lugar de esto, no tiene este Gobierno una palabra de reprobación por los actos vandálicos de 1936, o por qué no protege eficazmente a quienes hacen uso de la libertad fundamental que es la religiosa?

B) *Conveniencia de que tengan alguna dirección los sacerdotes seculares de la zona roja.* — Es evidente: y se han esforzado en ello el Sr. Obispo de Solsona y el de Gerona, que se sirven de intermediarios de su confianza para seguir su oficio pastoral en la forma que las circunstancias lo consienten. Pero nótese que mayores dificultades tienen para comunicarse con Prelado ninguno los sacerdotes y fieles de la vasta zona que, fuera de Cataluña, carecen de las vías de comunicación de la frontera. El remedio, a ser posible, debería procurarse para toda la zona roja.

C) *Los sacerdotes catalanes residentes en Francia*. — Son en la actualidad, según referencias de otros que han pasado a la España nacional después de haber residido largo tiempo en Francia sobre unos doscientos. Muchos de ellos se han comunicado con el que suscribe y con el Sr. Obispo de Gerona, manifestando deseos de regresar a la España nacional. No se les ha podido aconsejar la vuelta, porque las Diócesis liberadas están completas de personal en la medida que consienten sus recursos, y es preferible que sigan en Francia hasta que se vayan reconquistando nuevos territorios.

Se sabe que la mayor parte están colocados en las Diócesis francesas, donde son muy estimados y trabajan con mucho fruto, según referencias que tenemos de varios Sres. Obispos franceses. No tienen, por lo mismo, tanta necesidad de dirección estando encuadrados en los servicios diocesanos y bajo la vigilancia de sus respectivos Prelados. En cualquier circunstancia grave tienen tan fácil acceso por correspondencia a los Obispos catalanes que residen en la inmediación de la frontera, Gerona y Solsona, como la tendrían con el que residiese en una Diócesis francesa.

De los sacerdotes prófugos de Cataluña han sido recibidos en Pamplona, por el que suscribe y el Obispo de Gerona, y contando con la caridad del Sr. Obispo de Pamplona, sobre trescientos, a quienes se ha socorrido caritativamente con vestido, limosnas de misa, viajes gratuitos, alimentación en la Casa de Cristo Rey, en esta ciudad, hasta que se les ha procurado un cargo ministerial en las varias diócesis liberadas. Todos los Prelados están satisfechísimos del celo que despliegan en los cargos que les han confiado.

Esta es, Excelencia, la situación de hecho, según mi parecer, en los distintos aspectos que han sido objeto de Su consulta. Permítame que consigne por escrito algunas consideraciones que Le expuse de palabra y que deberán tenerse en cuenta en la resolución de un asunto que considero de mucha importancia.

D) *Aspecto político de la proposición que se ha dignado consultarme*. — Doy por sentado que la Santa Sede se mueve en un plano altísimo, por sobre todos los manejos que puedan darse, hasta en las cosas más sagradas. La experiencia de los últimos meses, particularmente en lo referente al nacionalismo vasco, da derecho a un frío análisis de hechos y contingencias que de ellos pueden derivar. Sobre todo de intenciones que puedan abrigarse.

1º. — Es convicción personal que los motivos que se han a1ega para hacer la propuesta objeto de estudio tienen una finalidad política, sin negar los buenos deseos de apostolado que pudiesen abrigar algunos. Este episodio es uno de tantos, de la política, de la diplomacia, de la propaganda, etc., que tienen por objeto presentar al gobierno llamado de Valencia como un gobierno de orden, respetuoso con el derecho de todos y merecedor de la consideración internacional. Es un esfuerzo gigantesco para redimirse de la historia de crímenes perpetrados en el comienzo de la contienda militar. La característica del régimen en la zona roja es la de un sistema de ficciones y mentiras que le consientan explotar la buena fe de las naciones, que desconocen lo que ocurre en España.

2º. — Por la. razón anterior, el nombramiento de un Obispo para atender a la vida religiosa de la zona roja, cualquiera que fuese su denominación y atribuciones, sería explotad por el gobierno de Valencia y sus coadyuvantes como prueba de la benevolencia de la Santa Sede para con ellos y argumento de que los equipara, o cosa semejante, con el gobierno de Burgos. No tengo necesidad de señalar el peligro que se correría de una grave molestia para el Gobierno nacional, que verá con disgusto que se produzca una figura de representación de la Santa Sede en territorio español, aunque con residencia fuera de España.

3º. — No es desconocido del Gobierno nacional el hecho de que hay una vasta conspiración entre personajes que residen en el extranjero, es-

pecialmente en Francia e Italia, y entre los que se destacan conocidos nacionalistas vascos y algunos catalanes, para que no fenezcan las reivindicaciones de tipo regional más o menos separatizante, a fin de valorizarlas en el caso de una solución de la guerra por vía de pactos. En el asunto actual que motiva la consulta de Vuecencia, y especialmente en las razones que motivan la propuesta, se dibuja de nuevo la figura de Cataluña, a la que se quiere atender de una manera especial, con total olvido de otras regiones, Valencia, Murcia, Andalucía y Castilla, mucho más abandonadas que Cataluña. Es otra dificultad con la que se crearía una nueva molestia al gobierno de Burgos, que está resuelto a que desaparezca cualquier "hecho diferencial", como dicen ahora, que pudiese importar una consideración especial para cualquiera de las regiones. Para el caso de que se realizare el noble propósito de la Santa Sede, debiese ser con carácter general, para toda la zona roja, evitando todo particularismo.

4º. — A cualquiera que fuese el Prelado español que se indicase para determinada misión, en la zona roja con residencia en Francia se le crearía una situación difícil para el caso de que la guerra, come parece lo más probable, terminara militarmente en favor de las armas del general Franco. Porque siempre sería un intermediario a quien forzosamente se crearían molestias por el hecho y la naturaleza de su intervención.

E) *Indicación en favor del Obispo de Gerona*. — Para el caso de que se realizara el proyecto indicado, nadie mejor, para cumplir la delicada misión, que el Excmo. Sr. D. José Cartañá Inglés, Obispo de Gerona, ya por sus reconocidas cualidades de talento, tacto y caritativo celo que ha demostrado en todos los cargos que ha desempeñado, ya por ser su diócesis fronteriza, teniendo mejores facilidades que cualquier otro para comunicarse con Cataluña, ya por conocer toda aquella región. No habría que olvidar que, cuando su salida de Gerona, fijó su residencia en Perpiñán, de donde el Prefecto le obligó a internarse más, residiendo en Albi hasta que se estableció en Pamplona.

F) Concretando el criterio que resulta de todo lo expuesto, juzgo que la misión de un Prelado español en Francia, en la forma indicada en la propuesta, debería tener forzosamente escasa eficacia, no podría llenar las necesidades de toda la zona roja y sería posible que engendrara dificultades por parte del gobierno de Burgos, de las que forzosamente debería resentirse la representación de la Santa Sede ante el mismo Gobierno. Y ello creo que hay que evitarlo a todo trance, dada la situación magnífica en que se ha colocado el nuevo Gobierno de Burgos con respecto a cuanto dice relación con la vida religiosa del país y a los propósitos, concretados en manifiesto solemne, de "reformar el hondo sentido y la fe religiosa que acompaña desde sus orígenes al pueblo de España y que quedó impresa en su historia", e "ir con toda rapidez y energía a la revi-

sión de toda la legislación laica que pretendiera inútilmente borrar de nuestra Patria su profundo y robusto sentido católico y espiritual". Tal vez podría obviarse el peligro de molestias con una previa inteligencia con el Presidente del Gobierno de Burgos y haciendo depender la misión que se confiare al Prelado español del actual Delegado Pontificio, dándole atribuciones sobre todo el territorio de la zona sometida al gobierno de Valencia.

Termino con la expresión de mi gratitud a la Santa Sede por haberse dignado requerir mi parecer en este asunto y reiterando los sentimientos de mi personal estima y afecto con que me digo de Vuestra Excelencia Reverendísima devoto servidor verdadero,

† I. Card. Gomá Tomás
Arzobispo de Toledo.

Documento nº. 2 adjunto al despacho nº. 227/38 (*Ibid., ff. 59-60*, carta original mecanografiada)

A Su Excelencia Reverendísima
Mons. Hildebrando Antoniutti
Encargado de Negocios de la Santa Sede
San Sebastián

Excmo. y Rvdmo. Señor:

A la indicación que se dignó V. Excia. Reverendísima hacerme sobre si yo estaría dispuesto a trasladarme a una población de Francia, cercana a la frontera de Cataluña a fin de influir en la vida religiosa de aquella zona roja al propio tiempo que prestar el apoyo posible a los sacerdotes refugiados en la expresada Nación. A/, (*sic)* fiel a las normas a que debe ajustarse la conducta de todo sacerdote y en especial de los Obispos, no cabe en mi otra respuesta que de conformidad a lo que, en todo momento, disponga el Sumo Pontífice, debiendo, en tal caso, lamentar si por la escasez de mis fuerzas no consiguiera llenar las exigencias de la comisión.

Hecha la precedente manifestación, por si pueden dar un poco de luz, en el sentido objetivo, sobre el punto que me ha sido propuesto, consigno los siguientes hechos:

1º) que, constante en mis propósitos, desde el principio de la revolución, al no querer apartarme de mi Diócesis mas que lo indispensable y necesario, concebí la idea, hace mucho tiempo, de dirigirme al Gobierno de Cataluña, preguntando si podía ofrecerme garantías de seguridad personal para trasladarme a un pueblo de mi diócesis con el fin de atender a los asuntos de mi sagrada misión.

2º) que desistí de llevarlo a la práctica, después de oír el parecer de varias personas a quienes consulté, ante la unanimidad de su consejo contrario y las razones en que lo fundaban.

3º) que, luego, pensé en la conveniencia de trasladarme a Perpignán, a fin de estar más cerca de Gerona, lo que tampoco mereció la aprobación de las personas consultadas por considerar que no era necesario y por los peligros que el caso podía tener.

4º) Lo primero porque en el Asilo de las Hermanitas de los Pobres de Gerona, entre varios sacerdotes detenidos, reside el Iltre. Señor Canciller — Secretario de Cámara, - actualmente en funciones de Vicario general — uno de los sacerdotes de más prestigio del obispado por su piedad y ciencia, con el cual he procurado tener comunicación por medio de otro capitular, profesor de Teología Dogmática, que a tal objeto aconsejó se quedara en Perpignán.

5º) Lo segundo: a) porque mi presencia en la mencionada ciudad, tal vez perjudicaría a los sacerdotes catalanes allí residentes ya que, a mediados de agosto de 1936, hube de abandonar aquella ciudad para internarme en Francia por orden del Prefecto, y conmigo cuantos sacerdotes no pudieron justificar por motivos especiales su permanencia allí; b), que alejado el peligro anterior, los Gobiernos de la zona roja podrían aprovecharse de mi residencia en Perpignán y de mi actuación en la Diócesis de Gerona, como argumento de su tolerancia para las prácticas del culto católico entre las Naciones extranjeras, lo cual, no siendo cierto, podría ser estimado en perjuicio del Gobierno Nacional; c) que si el Gobierno de Burgos no aprobaba mi decisión, lo apreciaría como un agravio recibido de la Iglesia, reservándose para exigir compensaciones en su día y d) que, dada la prevención que en las demás regiones de España, suscita la conducta de algunos sectores ed Cataluña, hasta podría originar dificultades para los catalanes refugiados.

Ruego a V. Excelencia Reverendísima que vea en esta breve exposición de hechos un nuevo argumento de mi filial afecto e inquebrantable adhesión a la Santa Sede, que “ex todo corde” reitero; y un testimonio de profunda veneración a V.E. Rev.ma, que tan dignamente la representa en nuestra Patria.

Pamplona, 12 de febrero de 1938.

† José, Obispo de Gerona.

[*Lo que sigue es autógrafo*] Nota. El tiempo que permanecí en Albi no pude vestir traje talar sino para celebrar el Santo Sacrificio y actualmente en Perpignan el canónigo a quien me refiero me dijo que igualmente los sacerdotes vestían de seglar. † El O.

CRÒNICA CIENTÍFICA

CLOENDA DE L'ANY CARDENAL VIDAL I BARRAQUER AL SEMINARI CONCILIAR DE BARCELONA

Miquel Àngel Codina

L'Aula Magna del Seminari Conciliar de Barcelona va acollir el 25 de setembre una sessió acadèmica com a cloenda de l'Any Cardenal Vidal i Barraquer. L'acte va ser presidit pel cardenal Lluís Martínez Sistach, arquebisbe de Barcelona i gran canceller de la Facultat de Teologia de Catalunya. A la taula presidencial l'acompanyaven Mons. Jaume Pujol, arquebisbe de Tarragona; Mn. Armand Puig, degà-president de la Facultat de Teologia de Catalunya, i els professors Ramon Corts i Manuel M. Fuentes, experts en història de l'Església.

«Amb aquest acte solemne volem retre homenatge al cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, una de les figures eclesiàstiques més importants del segle XX al nostre país i a Europa», va afirmar Mn. Armand Puig. Va admetre que «va viure moments durs, incomprensions, calúmnies... però sempre es va distingir per la seva pregona eclesialitat i per ser lleial a les seves pròpies conviccions». Així mateix, Mn. Puig va recordar que fa un any, concretament el 12 de setembre del 2013, tenia lloc a Tarragona l'inici de l'Any Cardenal Vidal i Barraquer.

El Dr. Ramon Corts va assenyalar que «el gran problema en les relacions Església-Estat durant la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) va ser el catalanisme» i que Roma estava al cas de l'aparició del catalanisme o regionalisme, almenys, des de l'inici dels anys vuitanta del segle XIX. Així ho va exposar amb dades inèdites, extretes principalment dels arxius de la Santa Seu. L'any 1922, el bisbe Federico Tedeschini, nunci apostòlic, va assenyalar el Dr. Corts, comunicava per escrit les seves impressions sobre

la *questione catalana*. Entre altres aspectes, deia que els catalanistes «sembla que mirin de separar-se completament de la resta d'Espanya» i es preguntava «si estaria bé que l'Església es posés o es trobés col·locada contra aquells que serien els caps de l'eventual Estat». El nunci però es va manifestar més tard contra aquella aspiració d'independència.

El cardenal Vidal i Barraquer diferenciava clarament entre «nació, nacionalismes i estat». Segons el professor Corts, «el purpurat pensava en un encaix de Catalunya dins de l'Estat espanyol; concebia el separatisme com quelcom que feia mal a la convivència pacífica». A més, el purpurat era un gran defensor del rei Alfons XIII, al qual professava «gran afecte». Això no obstant, cap al 1925, es va mostrar crític amb la monarquia pel seu posicionament a favor de la dictadura de Primo de Rivera i a la seva política religiosa i lingüística.

Vidal i Barraquer reconeixia el fet diferencial català. Defensava la predicació en llengua catalana. Volia bisbes catalans per principis pastorals, allunyats de la política. Rebutjava que hi hagués qui que fes servir l'Església amb objectius merament polítics, va comentar Ramon Corts. En el temps de la dictadura de Primo de Rivera se'l va arribar a considerar «un símbol de la resistència catalanista» i «un obstacle per al govern». Per això, «els militars no el volien com a arquebisbe de Tarragona», va informar el Dr. Corts.

El professor Corts, després de tractar del "catalanisme pastoral" de l'arquebisbe de Tarragona va aplicar el significat d'aquest catalanisme a l'hora de pensar en l'elecció de bisbes per a Catalunya. Sense deixar el tema dels bisbes, el conferenciant va abordar el tema del cardenal Vidal i Barraquer i la conferència de bisbes de la Tarraconense, amb les relacions complexes que va tenir amb alguns dels seus components.

Vidal i Barraquer va lluitar sempre –tal com va reblar-ho el Dr. Corts per la independència de l'Església davant de l'Estat. Així va concloure el seu parlament: «El cardenal, en definitiva, durant la Dictadura de Primo de Rivera maldà per la llibertat de l'Església, per la defensa de la llengua materna en la transmissió i vivència de la doctrina cristiana, defensà la cultura del seu poble i finalment lluità per la pau. No perseguí pas aquests objectius amb els mitjans de la política partidista. Seguia en això la doctrina pacífica del venerable doctor Torras i Bages».

Del purpurat –va observar mossèn Ramon Corts– «És un deure per a l'Església que li estigui pregonament agraïda i que la història eclesiàstica en conservi un record perenne.».

El professor Manuel M. Fuentes va recordar que, en el seu testament, el cardenal Vidal i Barraquer va disposar que, quan fos possible, volia ser enterrat a la catedral de Tarragona juntament amb les despulles del Dr. Manuel Borràs, el seu estimat bisbe auxiliar, assassinat el 12 d'agost del

1936. La seva voluntat no es va poder complir fins a l'any 1978, després de la mort del general Franco. «Al cap de setanta anys de la mort del cardenal hem de poder apropar-nos al nostre passat d'una manera serena, lúcida i racional. Vidal i Barraquer, com a home, com a creient i com a pastor, ens pot ajudar en aquest exercici de purificació de la nostra memòria, personal i col·lectiva», va explicar el ponent.

El Dr. Fuentes va detallar com va viure el purpurat els inicis de la persecució religiosa el juliol del 1936. Tot i que a contracor, va abandonar el palau arquebisbal de Tarragona per anar-se'n al monestir de Poblet. Posteriorment, el van detenir. Sota la protecció del govern de la Generalitat de Catalunya, el cardenal es va poder embarcar en un vaixell rumb a Itàlia. «A finals d'agost del 1936 el cardenal va intentar fer arribar al president de la Generalitat, a través del consolat francès a Barcelona, la seva proposta d'oferir-se personalment com a presoner i com a penyora per la llibertat dels sacerdots, religiosos i seminaristes detinguts. El cònsol ho va desaconsellar», va posar en relleu Manuel M. Fuentes.

Així mateix, Fuentes va rememorar que «el seu lema episcopal *Diligite alterutrum*, és a dir, "Estimeu-vos els uns als altres" el va convertir en la clau hermenèutica principal per "resistir" davant de la persecució. Per això no s'estava d'insistir en els valors de l'amor i de la reconciliació. Aquests i, no pas cap altres, havien de ser la clau per llegir adequadament els signes dels temps». El professor va constatar que «el cardenal Vidal i Barraquer va treballar sempre, malgrat els limitats instruments que li imposaven les especials circumstàncies del seu exili, per assolir una pau justa i negociada».

«El cardenal considerava que un món nou —va manifestar Manuel M. Fuentes— no es podia bastir sobre la barbàrie de la violència engendrada durant els anys de la guerra i sobre les seqüeles de la venjança i la repressió indiscriminades. Només el perdó i la misericòrdia podien engendrar un món realment nou.» I va esmentar que «el seu compromís personal i la seva actitud vital, al llarg de tota una vida al servei de Déu, de l'Església i del seu poble, l'honoren».

Finalment, el cardenal Lluís Martínez Sistach va manifestar que «el cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer va ser un bon pastor, lúcid i coherent en les seves decisions i entregat al servei de l'Església. Va defensar la llibertat de l'Església i la llengua catalana. Sempre va treballar per la concòrdia i la pau». Vidal i Barraquer va morir a Friburg (Suïssa) el 13 de setembre del 1943. «El seu traspàs esdevingué lluny del seu ramat, però ell hi era molt present espiritualment», va ressaltar el cardenal Martínez Sistach. «Amb aquesta sessió acadèmica –va subratllar el gran canceller de la Facultat de Teologia de Catalunya– volem mostrar el nostre agraïment pel seu pontificat i pel seu testimoniatge.»

NOTES CRITICOBIBLIOGRÀFIQUES

REPÚBLICA, GUERRA CIVIL I PERSECUCIÓ RELIGIOSA A ESPANYA. TRES ESTUDIS I DOS AUTORS: VICENTE CÁRCEL ORTÍ I HILARI RAGUER I SUÑER

Recordant el que solia fer el plorat pare Miquel Batllori, això és aplegar en un sol escrit les recensions sobre diversos llibres de temàtiques semblants, en la revista que ell mateix va dirigir, *Archivum Historicum Societatis Iesu*, gosem ara d'imitar aquesta manera de treballar de l'il·lustre jesuïta des d'aquestes pàgines *d'Analecta Sacra Tarraconensia*.

Ens haurem allargat, potser massa, en el nostre intent, però és que els llibres que presentem són també molt extensos, molt rics i molt interessants, a més de molt ben treballats.

La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano, *Documentos del año 1932*. A cura de VICENTE CÁRCEL ORTÍ, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos 2012, 877 + 912 [Bibliografía complementaria en la BAC]

La nostra recensió serà d'aquest llibre. Tanmateix, quan estava ja a punt d'entrar a la impremta aquest nou número de la revista *Analecta Sacra Tarraconensia* ha sortit el tercer volum del mateix historiador, *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano*, *Documentos de los años 1933 y 1934* a cura de VICENTE CÁRCEL ORTÍ, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos 2014, 952 + 996 [Bibliografía complementaria en la BAC]. N'aprofitarem solament alguns elements del seu contingut.

En la recensió que vam dedicar al primer volum de *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano*, apareguda en *Analecta Sacra Tarraconensia* de 2012 –i que convidem a rellegir pel que fa al pla general de l'obra–, ja dèiem que ens trobàvem davant d'una empresa que,

quan el seu curador la culmini, podrem qualificar-la certament de monumental i d'imprescindible per a conèixer el capteniment de la Santa Seu en la dècada que va de la proclamació de la Segona República a l'acabament de la Guerra Civil espanyola. El segon volum n'és ja un altre tast ben saborós.

El que es proposa de fer en aquesta darrer treball monsenyor Vicente Cárcel Ortí –valencià d'origen, cap de la Cancelleria de la Signatura Apostòlica quan es va jubilar i que mai ha deixat d'investigar en els arxius vaticans– ho explicava ell mateix en la Presentació que feia del primer volum en dos toms: això és, donar a conèixer els documents de l'Arxiu Secret Vaticà que es refereixen a la Segona República i a la Guerra Civil espanyola, des de la proclamació de la República, 14 d'abril de 1931, fins al 10 de febrer de 1939, que és la data en què mor Pius XI, i fins on hom pot investigar fins aquest moment.

Esperàvem, dèiem fa dos anys, que, en acabar la publicació dels volums que monsenyor Cárcel té previstos, el Sant Pare autoritzés l'obertura de la documentació del pontificat de Pius XII –des del 2 de març de 1939 fins al 9 d'octubre de 1958. És més, teníem fins i tot l'esperança que el papa Francesc prendria aquesta decisió durant la tardor d'enguany. No ha estat així. Caldrà, doncs, esperar més.

L'obra entera abraçarà, per tant, el quinquenni republicà, des del 14 d'abril de 1931 fins al 18 de juliol de 1936, i el trienni de la Guerra Civil, des del 18 de juliol de 1936 fins al 10 de febrer de 1939, o bé –ja n'hem explicat el perquè– fins al primer d'abril del mateix any, data en què acaba el conflicte armat.

El nostre historiador assenyalava en el primer volum que no volia manifestacions ideològiques en el seu treball i sí, en canvi, ajudar a crear un clima de serenitat, molt necessari tant per a l'investigador com per a l'historiador, sense deixar per això de donar la seva pròpia visió del període republicà, l'origen de la Guerra Civil amb la seva historiografia i la persecució religiosa amb la reacció de la Santa Seu i dels catòlics espanyols davant d'aquell fet dissortat. Nosaltres ens deturarem en la documentació transcrita, en el mètode i en la valoració d'aquest gran aplec documental.

Abans d'entrar directament en l'anàlisi d'aquesta obra no podem deixar de fer esment al llibre de Cárcel Ortí, de 2013, *Mártires del siglo XX en España* com a complement a aquest nou volum de *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano*. En els *Mártires del siglo XX* enn les pàgines que el seu autor dedica a les causes de la persecució religiosa en el segle XX, el lector hi trobarà la legislació, la Constitució de 1931 i l'acció regalista de la Segona República –objecte principal, d'altra

banda, de l'estudi del volum que tenim a les mans–, com també els atemptats i incendis d'edificis religiosos.

Els documents que aporta *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano* provenen en la seva totalitat de fons de la Nunciatura Apostòlica de Madrid, de l'Arxiu Secret Vaticà, i d'un altre arxiu, ara separat de l'anterior, això és l'Arxiu de la Sagrada Congregació d'Afers Eclesiàstics Extraordinaris –conservat en l'Arxiu Històric de la Secció Segona de la Secretaria d'Estat.

Tal com ho exposa la Introducció al volum segon (VIII-XXXI), els documents de 1932 que conté tenen una unitat temàtica fonamental relacionada amb el desenvolupament de la Constitució de 1931 a través de lleis i decrets que afecten directament l'Església. L'autor enumera els principals temes: la dissolució i expulsió de la Companyia de Jesús i la confiscació dels seus béns, la gestació de la Llei de Confessions i Congregacions religioses, la qual no serà promulgada fins al 3 de juny de 1933, i les seves repercussions immediates com l'exili del bisbe Múgica. Apareixen igualment altres temes d'importància, com la crema d'esglésies, la situació econòmica del Tribunal de la Rota i del nunci; les campanyes calumnioses contra monsenyor Tedeschini; la Butlla de la Santa Croada; el cas del degà del capítol de Granada, Luis López-Dóriga i la seva pertinença al grup radical-socialista del Parlament; la dissolució del Cos Eclesiàstic de l'Exèrcit, la llei civil del matrimoni, el projecte de l'Obra Pia del Culte i Clero, l'ensenyament del catecisme a les parròquies i a les escoles, i l'aplicació de la constitució apostòlica *Deus scientiarum Dominus* sobre les universitats pontifícies.

Alguns documents, que especifica el seu autor en la Introducció, ja sia perquè es troben resumits en d'altres o ja sia perquè són de menor interès –pel fet de ser de caràcter molt particular d'alguna diòcesi o d'alguna persona individual– no els trobareu en aquest volum.

Com és de suposar, els despatxos del nunci Tedeschini adreçats al cardenal Pacelli i a monsenyor Pizzardo són el contingut principal tant d'aquest, com de l'anterior volum. Monsenyor Cárcel Ortí rebla, en referir-se als escrits del nunci, llur caràcter directe i, a voltes, «excessivament brusc o dur en les seves expressions», amb què es dirigia a la Secretaria d'Estat, més patent encara en les seves cartes personals a Pacelli i a Pizzardo. El representant del Papa, per als afers més delicats i en la tramesa de telegrames emprà sempre la xifra secreta, d'ús freqüent en el món diplomàtic.

Cárcel Ortí assenyala igualment una característica emergent en aquest segon volum de la seva obra: el laïcisme de la República i la seva política sectària i antireligiosa. És el que pensava Tedeschini. A més, afirmava sovint

que quasi tots els qui ocupaven llocs de rellevància en el món civil eren maçons. Constatava que, per una banda el Govern ignorava l'Església, però per l'altra no deixava pas de veure-la quan pretenia violar algun dels seus drets. La Maçoneria, tanmateix, no és que aparegui massa en l'interior del volum de què tractem.

D'aquest llenguatge fort de Tedeschini que estem comentant, no se'n sap estar el doctor Cárcel de posar una mostra referida ara al sectarisme republicà. Ens referim al que digué el nunci al ministre de Justícia el mes d'abril de 1932, en el context del projecte de la Llei de Confessions Religioses, que considerava persecutòria contra l'Església: «*Vosotros estáis escribiendo una página indigna, que deberá ser corregida: estáis abusando de nuestra paciencia, y abusáis a ciencia y conciencia, porque sabéis que la Iglesia no solo no usa nunca la violencia sino que considera una virtud la paciencia y el sacrificio* […] *Si nosotros soportamos, sin embargo no soportarán tantos y tantos hijos de la Iglesia a los que estáis ultrajando, provocando e irritando, y ya veis que está comenzando una reacción que se nota en toda España. Yo os digo, no abuséis; no nos obliguéis a perder la paciencia; no nos llevéis a la desesperación; porque sabedlo bien, si continuáis así lleváis a los católicos a la desesperación. Y si la desesperación no les pondrá en sus manos los medios violentos del mundo, ciertamente pondrá alguna vez en la boca de alguien lo que yo no quisiera, la maldición*» (XI).

Quant de suc no pot ser extret d'aquest mots! Sobretot, el no ús de la violència per part de l'Església davant dels embats regalistes de la República i la constatació de la reacció del catolicisme espanyol que ja percebia el nunci. ¿No fou precisament l'esperit pacífic dels màrtirs del segle XX, allò que facilità a milicians i milicianes de prendre'ls presos per menar-los a una mort segura, sense que ells oferissin per contra cap resistència? Ho sabien prou llurs assassins.

De la documentació aplegada, el lector podrà adonar-se de com el Govern cercava l'ocasió propícia per trencar amb la Santa Seu, almenys aquesta era la percepció que tenia monsenyor Tedeschini. Vet aquí una nova cita que aplega monsenyor Cárcel en la seva Introducció. Aquesta vegada d'una lletra del Tedeschini a Pacelli, després d'una entrevista seva sostinguda amb Manuel Azaña, president del Consell de Ministres, el mes d'octubre de 1932. Referint-se al Govern deia el nunci: «*Tienen caras de bronce, actúan con absoluta deliberación y se ríen de las malas consecuencias* [...] *Están esperando cualquier resentimiento mío para romper con la Santa Sede y echarle toda la culpa al nuncio. He presentado tantas protestas al Gobierno que no creo se hayan hecho en todas las nunciaturas de este tercio de siglo.*» (XII).

Sense deixar aquesta característica psicològica i política –la del cinisme– que semblava dominar, segons el nunci, en el Govern republicà, fem esment de les noranta-quatre notes diplomàtiques de protesta presentades per la Nunciatura al Govern de la República, des del 15 de maig de 1931 fins al 28 d'agost de 1936, «un *hecho* –deia el Tedeschini– *que no tiene precedentes en la historia de las relaciones diplomáticas entre España y la Santa Sede.*» Protestes que després quedaven en res, en no ser escoltades pel Govern. En honor a la veritat, cal afegir que, tanmateix, l'Executiu espanyol apreciava la gestió diplomàtica de Tedeschini.

Del "cinisme" d'Azaña en tracta també Cárcel en el llibre dels *Mártires,* com hem vist que ho fa en aquest de la República. Una altra mostra del que diem?: *«¡La conciencia católica* –asseverava Azaña– *no va a padecer nada y seguirá la trayectoria que el vigor espiritual le preste!*» (XIII). Paraules pronunciades a les Corts per Azaña a l'inici de setembre de 1932.

De la demostració que fa el nostre historiador de la voluntat ferma de la Santa Seu de no voler mai rompre relacions diplomàtiques en trobarem més dades encara en el seu tercer volum (v. III, XIV-XV).

Cárcel Ortí veu un fet contradictori en l'actuació d'Azaña: la majoria parlamentària no reflectia la d'Espanya, però el president del Govern s'obstinà a governar sols amb una majoria, en oberta contradicció amb els seus principis i quan perdé les simpaties de gran part de la població, es limità a dir que li era suficient la majoria parlamentària i que no sentia la necessitat de consultar el poble per seguir governant. Almenys, això és el que veia Tedeschini.

I és que és interessantíssim el que Cárcel espigola en la documentació que comentem sobre la manera de fer política d'Azaña. Molts aspectes del president se saben molt bé avui, l'originalitat tanmateix d'aquest nou volum és extreure el seu pensament polític del material arxivístic, inèdit fins ara, conservat a la Santa Seu. Ja digué Azaña en ple parlament: «*¡yo no creo en esta independencia (del poder judicial)!*» i encara, *«¡yo digo que no puede haber ningún organismo del Estado que pueda considerarse independiente del espíritu dominante en el país!*» (!). És natural la reacció del fi diplomàtic que era Tedeschini: «*Con estos conceptos ajenos a los más elementales principios del Derecho Constitucional gobierna Azaña; y no lo hace tácitamente, sino con el cinismo en el pleno de las Cortes Constituyente, casi como un acto de desafío a la oposición. Esto da la medida, como he dicho al principio, del carácter y de los métodos del Gobierno de Azaña, que no solo desprecia las leyes sino que impone el arbitrio a la mayoría*» (XIV). Carta de Tedeschini a Pacelli, 1 de desembre de 1932.

Cal repetir una altra vegada que, a més de la història eclesiàstica en l'etapa que ens movem, la recerca de monsenyor Cárcel Ortí resultarà

important perquè ofereix més dades d'Azaña i del seu Govern, i des d'una altra perspectiva que l'habitual. Per això hem de recordar un cop més que l'interès dels estudis del nostre historiador no rau sols en el que puguin significar per a la història de l'Església, sinó també per a la que anomenem civil.

De la qüestió de la fidelitat de l'Església a la República i després de l'alçament militar del deu d'agost de 1932, en tractarem quan presentem el llibre dels *Mártires*. Ara, el mateix autor rebla aquest punt en el recull documental sobre la II República. I vet aquí el que ens sembla decisiu, el que val per a Tedeschini i, també, almenys, per al cardenal Vidal i Barraquer; verbigràcia, que per a l'Església res no havia canviat amb la República, puix que era indiferent als canvis de règim, almenys en la teoria i en el camp de les relacions diplomàtiques. Indiferent vol dir, que l'Església està cridada a entendre's amb els representants del nous sistemes polítics, sense que ella en prefereixi, almenys oficialment, cap en particular, a no ser potser en la nostra època contemporània, la democràcia.

L'acció del nunci hagué de sofrir grans atacs per part dels integristes i de monàrquics, d'un o d'un altre pretendent. Al cap hi havia el comte Rodríguez de San Pedro, antic president de l'Acció Catòlica, que no comptava gens a Roma. D'atacs, en rebia igualment Tedeschini del mateix cardenal Segura i fins del rei Alfons XIII, tots dos des de fora d'Espanya. El monarca pensava fins i tot: «*¡Qué bien sería que el nuncio se reotrase del cargo que tiene y se retirase de España!*». Eren atacs de gent batallera incapaç de comprendre l'obra d'entesa que portava entre mans la Nunciatura i la Secretaria d'Estat.

A Tedeschini no li mancà pas la sincera col·laboració de Pacelli, el secretari d'Estat. Amb tot, a Roma, tenia també cardenals que des de la Congregació d'Afers Eclesiàstics Extraordinaris l'acusaven de feblesa davant de la República i demanaven que fos retirat d'Espanya. Hom ho podrà constatar en l'estudi del nostre autor *Pío XI entre la República y Franco. Angustia del Papa ante la tragedia española*, Madrid 2008. Tenia raó Tedeschini quan escrivia al seu vell amic Pacelli, al final de març de 1932: «*Vostra Emm.za si faccia un'idea del delizioso letto di rose, in cui, anche per riguardo ai* cattolici*, io mi trovo in questa desgraziata, malaugurata, nefasta missione*» (XVII).

Les notes que traça monsenyor Cárcel Ortí sobre la manca de religiositat del poble –algunes igualment ben exposades en el llibre dels *Mártires*– i no exemptes d'autocrítica per part de l'Església o, almenys, del mateix nunci, estan molt bé, clares, il·luminadores (XVIII-XIX). Diguem que hom no les esperaria pas de Tedeschini: «*Hemos perdido al pueblo y lo hemos perdido porque no hemos ido a él, porque lo hemos abandonado. Y el*

pueblo experimenta una reacción hacia la izquierda, hacia la izquierda más avanzada, ¡Cuántas veces he dicho inútilmente a las Congregaciones religiosas: id al pueblo, id al pueblo!» (XIX). És un llenguatge i un capteniment ben actual. Així s'expressava, doncs, al cardenal secretari d'Estat.

Dels gran temes que surten en aquest segon volum de *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano,* aquells tan complexos, com el desterrament del bisbe de Vitòria, Mateo Múgica, la dissolució de la Companyia de Jesús, l'organització de l'Acció Catòlica i l'A.C.N. de Propagandistes i la preparació del projecte de Llei de Confessions i Congregacions Religioses, que tantes pàgines ocupen en aquest volum, hem de convenir que el material aportat és imprescindible per a incorporar els nous coneixements al que hom ja ha estudiat en altres treballs de coneguts autors (XIX-XXVIII). Del cas Múgica, en remarcaríem la intensa intervenció, no coneguda del tot, del nunci.

El mateix podríem dir respecte al tema de la dissolució dels jesuïtes; ens referim, és clar, a la implicació de Tedeschini i a la col·laboració que, en aquest sentit, demanà al cardenal Vidal i Barraquer –que tant es mogué en aquest afer. Cal esmentarací la memòria redactada per les relacions de diverses comunitats de jesuïtes contra el «*Nuncio de cartón*», que el general Ledóchowski féu a mans del Papa, en què censuraven la conducta del seu representant a Espanya (672-674). Interessant, perquè llegint-la, hom veu els arguments d'altres sobre com calia conduir les relacions de l'Església amb la República: si per la via de resistir les «lleis iniqües» o recercant una difícil entesa. I, ultra tot això, les lletres de diversos bisbes i les interessants cartes del general de la Companyia de Jesús, Wlodimir Ledóchowski, amb la narració de la sortida dels jesuïtes espanyols de llurs cases i l'activitat de la Maçoneria contra la Companyia a Espanya.

Els incendis, saqueigs i atemptats d'esglésies i convents (XXIII-XXVI). Un tema tocat pel mateix historiador en els *Mártires*. Hauríem de recordarací el diàleg tens i valent sostingut per Tedeschini amb l'aparentment desinformat ministre d'Estat, Luis de Zulueta, arran de la persecució que sofrí el bisbe de Màlaga i de la crema del seu palau episcopal. Surten els incendis perpetrats en aquell 1932. A més dels detalls que proporciona Cárcel, s'aborda la qüestió de la impunitat, encara un any després, dels qui els provocaren.

Unit a la crema d'esglésies, el 1932, veu també la intensificació de la persecució religiosa, com ho assenyala monsenyor Cárcel Ortí: «*La reciente apertura de archivos que estaban secretos no ha llevado, en general, a revelaciones decisivas, pero ha permitido corroborar con pruebas documentales lo que ya en substancia se sabía, si bien se había olvidado,*

falseado o tergiversado por intereses partidistas e ideológicos [...] *El "negacionismo" ha adquirido cada vez mayor espacio durante los últimos años en el ámbito de la memoria pública* [...]» (XXVII). Aquestes afirmacions, sobre les quals hom podrà debatre, les pretén d'aplicar el nostre autor a la documentació vaticana de 1932, la qual corrobora, sense cap dubte, segons Cárcel, que la persecució religiosa fou iniciada en 1931, si bé és veritat que de manera molt subtil al principi. És per això que no pot ser qualificada sols de laïcista la política antireligiosa o anticlerical del anys anteriors a la guerra, sinó, recalca Cárcel, d'«autèntica persecució de l'Església i dels catòlics». Caldria àdhuc parlar, diu, «d'un extermini programat» per aquella mateixa política.

Com ho fa en altres llocs, el nostre historiador, a part de portar a col·lació com Pius XI encoratjava el nunci «*di protestare in ogni caso, nel miglior modo ed agire con ogni energia contro le incessanti misure di persecuzione di codesto Governo a danno della Chiesa*» (XXXI), remarca com, en el transcurs de 1932, a la «persecució contra l'Església», per part dels poders centrals s'hi anaren afegint les arbitrarietats comeses per les autoritats provincials i municipals ja sia en forma d'escarnis, o ja sia amb prohibicions de culte públic i fins d'empresonaments dels qui defensaven altres posicions.

I ja entrem en el cos de l'obra; això és la publicació i anotació en molts casos de tres-cents trenta-cinc documents dels arxius vaticans que conté aquest segon volum, als quals hem d'afegir als nou-cents noranta-quatre anteriorment publicats. Amb dos volums de l'obra –que en tindrà quatre, a més dels toms que puguin tenir-ne algun–, ens n'anem ja al nombre de mil cinc-cents cinquanta-tres documents, ultra els al·legats que, de vegades, porten!

Després d'haver presentat aquest volum en general ens deturarem a continuació en la documentació que té a veure majorment amb la Tarraconense. Així, una dada curiosa és la que dóna Tedeschini a Pacelli a mitjà de gener, del discurs de Joan Ventosa, lloat com a polític pel nunci, el 16 de gener, quan el diputat catalanista digué que la qüestió religiosa existia sols a Rússia, Mèxic i Espanya, i que les creences religioses i els vots religiosos no eren obstacle al sentiment patriòtic. Condemnà després la forma, la «*más bárbara y salvaje*», amb què s'havia produït l'incendi dels convents i explicà com el dia en què aquests edificis eren assaltats, els representants de la casa financera nord-americana Morgan abandonaren Espanya i tornaren als Estats Units. D'aquesta manera interromprien les negociacions financeres per les quals hi eren vinguts (58).

Apareix el bisbe de Barcelona, Manuel Irurita, consultant el nunci sobre l'oportunitat d'adherir-se a la proposta dels bisbes de la Tarraconense

relativa a la publicació de normes per a aquesta província eclesiàstica sobre l'organització del Culte i Clero, el 21 de gener, puix que el prelat no hi estava del tot d'acord, (63-64). Respecte a la constitució de l'Obra Pia del Culte i Clero i Vidal i Barraquer, hi ha igualment informacions del despatx que escriví la Congregació de Concili a Pizzardo, el 2 de juliol. En un altre moment el cardenal informà el nunci de la proposta de la visita dels cardenals de Tarragona i de Sevilla al president del Consell de ministres, 13 de novembre (770-771), en el context de les lleis de les Confessions i Congregacions religioses.

Vint-i-sis vegades és citat el purpurat en aquest volum de l'obra que treballem i vint-i-cinc, en el volum tercer. Aquí, en el tercer volum, les vegades que el cardenal surt esmentat ho és en un to objectiu. Hi apareix tanmateix aquella informació que arribà a Roma i que contribuïa al mite, diguem-ho així, de Vidal i Barraquer com d'un purpurat politicastre, intrigant, doble: ell, amb el seu cercle d'amistats –qualificat igualment de tenir intencions ocultes, per mor de llur catalanisme i ambició– compost pels doctors Carreras, Llovera i Cardó, pel pare Miquel d'Esplugues i fins pels bisbes Comellas i Guitart (v. III, 390-391). L'informant en aquesta ocasió era el jesuïta català Pere Vidal, conegut pel seu acostament a l'integrisme i pel seu anticatalanisme.

Hi ha igualment una carta, del 16 de febrer, de l'administrador apostòlic d'Eivissa, el beat Salvi Huix, exposant amb simplicitat les dificultats per les quals passa la seva petita diòcesi, particularment en el camp econòmic (113-116).

Són interessants les lletres del doctor Josep Sanabre, arxiver diocesà de Barcelona, on explica al nunci la situació politicoreligiosa de Catalunya, especialment la de la Cúria de Barcelona, presentada com un niu d'integrisme i de carlistes, amb al·lusions al govern del bisbe Irurita, el qual, sembla, que es deixava arrossegar per aquell ambient de la seva cúria. Són les cartes del 28 de maig i 7 de novembre, que creiem haver vist a Barcelona (393-401, 732-733).

Surt també el secretari del bisbe Irurita, el doctor Ramon Baucells i Serra, a qui, com en d'altres personatges que no podem ni comptar, Cárcel dedica una esplèndida biografia en forma de nota. I, relacionades amb la correspondència de Sanabre amb Tedeschini, els informes que demanà el nunci a Joan Flaquer i Barraquer respecte a aquelles acusacions de mossèn Sanabre sobre el bisbe Irurita, hi ha la pregunta, amb la seva resposta, del 9 de novembre i del 17 novembre respectivament (737-738, 782-783). Pel que fa als fets ocorreguts la diada la Immaculada a la catedral de Barcelona, després de la predicació del Bisbe i que tingueren una gran repercussió mediàtica, hom hi troba els atacs de la premsa a la persona del prelat per

part de les esquerres i les adhesions del capítol catedralici. Un altre personatge que apareix en aquestes pàgines és mossèn Ramon Balcells, rector de la Parròquia Major de Santa Anna i consiliari de la Junta Diocesana d'Acció Catòlica (854-858).

De l'episcopat català hi ha una lletra del bisbe Guitart a Tedeschini, la Seu d'Urgell, 22 de setembre, en què el Bisbe es plany de les acusacions calumnioses mogudes contra la seva persona per part del Consell General de les Valls d'Andorra i el seu propòsit de continuar defensant els seus drets com a copríncep (594-597). Un assumpte que es repetirà en el volum III.

Té el seu interès llegir la promemòria sobre la reunió dels Superiors Provincials dels jesuïtes d'Espanya amb l'assistent de la Companyia de Jesús, datat a La Bastiolle, on hom trobarà informació diversa sobre Catalunya, especialment sobre Barcelona, respecte a l'avenç de l'ateisme, la situació de la joventut, l'ensenyament laic, el Centre de Difusió de Bones Doctrines, dirigit pel pare Soler de Morell i les campanyes contra la blasfèmia dirigides pel també jesuïta Planas (835-842).

Sobre la Maçoneria, que alguna vegada ha tret el cap, Cárcel Ortí publica el despatx de Tedeschini a Pacelli informant-lo sobre l'influx d'aquella organització en la política del Govern republicà (874-875). Aquí és esmentat el nom de Marcelino Domingo, aleshores ministre d'Educació.

De gran utilitat resulta l'apartat «Documentos editados en este volumen», que, existeix també en els volums anteriors, i que enumera cada un dels documents amb el número del despatx, la data i una breu nota del contingut.

I després de la presentació d'aquesta eina tan important per als historiadors i per a qualsevol que s'interessi per les relacions Església-Estat, així com per al cas de la persecució religiosa –tot dut a terme per qui domina tan bé tants temes i tantes situacions històriques i noms– passem a veure la història dels màrtirs en el Nou-cents espanyol.

Vicente Cárcel Ortí, *Mártires del siglo XX en España*. Pròleg de Mons. Juan Antonio Martínez Camino, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2013, 2 vols., CXI + 2816 p.[BAC Maior: 106-107]

Tots els qui surten en les llistes d'aquest llibre són màrtirs. Ho són perquè foren martiritzats pel fet ser sacerdots, religiosos o laics seguidors de la fe catòlica. Ho són, vistos ja des d'una perspectiva teològica, perquè han estat canonitzats per tres papes contemporanis nostres en l'exercici de llur magisteri suprem. En aquestes pàgines hi ha analitzades les penes

infringides en llur martiri, però també llur causa. I la causa és el punt discutit per la historiografia. Monsenyor Vicente Cárcel Ortí estudia històricament la pena i la causa del martiri, i n'ofereix la seva visió particular.

Ningú dubta d'aquell martiri. Alguns diuen que aquell martiri quedà hipotecat en cada màrtir, per llur pertinença a l'Església. Una institució secular i poderosa, percebuda per molts com una enemiga a abatre, per mor de la seva implicació amb la política i per ser un obstacle a la promoció de la classe obrera i dels més desheretats de la societat; perquè, en definitiva, la religió era l'opi del poble. En el transcurs del nostre comentari tindrem ocasió d'adonar-nos d'això darrer.

Per a entendre la intenció de l'autor en escriure aquesta seva nova obra és molt important llegir bé la Presentació que ell mateix en fa. Monsenyor Cárcel Ortí –de qui podem afirmar sens perill d'equivocar-nos que és el més gran investigador dels fons de l'Arxiu Secret Vaticà i de la Secretaria d'Estat en allò que es refereix a l'àmbit de la geografia espanyola en l'edat contemporània i és qui més ha publicat pouant d'aquests notabilíssims arxius– el nostre historiador, doncs, no és el primer llibre que escriu sobre els màrtirs del Nou-cents a Espanya. En 1995 l'Editorial de la "*Biblioteca de Autores Cristianos*" publicà un altre documentat estudi, *Mártires del siglo XX*. Contenia dues-centes divuit biografies dels beatificats fins aquella data. Però des d'aleshores, fins al 13 d'octubre de 2013, han estat proclamats onze sants i mil cinc-cents dotze beats. La direcció de la BAC demanà en conseqüència a Cárcel Ortí que actualitzés l'obra de 1995. D'aquell encàrrec, n'ha sortit *Mártires del siglo XX en España*. Un treball que recull també aquells màrtirs que no eren espanyols, puix que provenien de França, Mèxic i Cuba, i que exercien llur ministeri a Espanya, en esdevenir-se la persecució. D'aquí ve la precisió del títol.

El llibre actual pretén, com ja ho hem indicat, donar a conèixer la vida i el martiri dels qui ja han rebut el reconeixement oficial de llur martiri per part de l'Església, amb llur canonització. Les fonts de què s'ha valgut l'autor són precisament les oficials, les que hom troba en la *Positio super martyrio* de cada un dels canonitzats i beatificats. En el total de l'obra, *Mártires del siglo XX en España*, hi figuren mil cinc-cents vint-i-tres biografiats: un treball ímprobe. Si hi afegim aquells que hom entendria com a eventuals màrtirs a l'Espanya dels anys trenta del segle passat –segons que ho explicita el bisbe Juan Antonio Martínez Camino en el Pròleg, a què tot seguit ens referirem– el nombre total seria d'uns set mil sacerdots i religiosos, dotze bisbes i moltíssims fidels laics.

La gran tasca de monsenyor Cárcel Ortí en aquesta obra ha estat recopilar i oferir-nos les biogràfiques i les gestes martirials dels mil cinc-cents

vint-i-tres sants i beats haguts fins 2013, comptant-hi els cinc-cents vint-i-dos proclamats en la beatificació de l'Any de la Fe que se celebrà a Tarragona, el 13 d'octubre de 2013. Totes les canonitzacions fetes fins aleshores foren celebracions que agrupaven diversos màrtirs, ja fos a la ciutat de Roma o la darrera a Tarragona. Les dues úniques excepcions a aquesta regla generalment seguida són la beatificació del doctor Josep Samsó i Elias, que tingué lloc a la Basílica de Santa Maria de Mataró, el 23 de gener de 2010, i la de Francisco Lacal i vint-i-un companys màrtirs de la Congregació d'Oblats de Maria Immaculada, a Madrid, el 17 de desembre de 2011.

En 1995, Cárcel Ortí publicà, com ja ho hem dit, *Mártires españoles del siglo XX,* i cinc anys després una monografia que analitzava les causes d'aquell martiri, *La gran persecución. España, 1931-1939. Historia de cómo intentaron aniquilar la Iglesia católica* (2000). I no sols l'autor d'aquests dos llibres esbrinava les causes, sinó també, com l'Església a Espanya deixà, segons Cárcel, que la sublevació militar del general Franco la salvés d'una destrucció que ell mateix dóna per segura. És aquesta una presa de posició de monsenyor Cárcel Ortí a l'hora de preguntar-se sobre l'Església a Espanya i Franco. Analitzava també aleshores les tensions que se succeïren entre el govern franquista i la jerarquia espanyola. I és que el nostre investigador no sols ofereix per regla general un treball documental i descomunal als investigadors i al públic en general, sinó que, també, opina sobre les causes, les concauses, la situació dels fets i el desenvolupament del que historia. Les interpretacions són, és clar, quelcom personal. Poden ser purament sentimentals o hom pot fer-les recolzar sobre dades històriques sòlides. Amb el nostre historiador, hom pot discrepar o estar-hi d'acord, però les seves interpretacions les fa després d'haver recollit, analitzat i estudiat l'enorme quantitat de fonts que maneja.

El lector complementarà la lectura dels *Mártires del siglo XX en España* amb el que aportà el seu autor en un altre text, *Pablo VI y España*, igualment de la BAC, de l'any 1997. Els escrits esparsos del nostre historiador en nombrosos diaris i revistes, però, sobretot, en *L'Osservatore Romano*, donaran a l'interessat molts elements per a pensar, interpretar, debatre, i conèixer l'autor de tots els escrits. No cal dir que l'extensa Presentació del llibre que estem comentant en el conjunt d'altres de la mateixa època formaria part del conjunt de lectures a què ens acabem de referir.

El "*Prólogo*", de monsenyor Juan Antonio Martínez Camino, que, en compondre'l, era secretari general de la Conferència Episcopal Española, no és un escrit circumstancial. Ofereix una bona visió, amb moltes dades –seguint sovint Andrea Riccardi, *El siglo de los mártires* (2001)– sobre el

màrtirs en general del segle XX. Situa després monsenyor Martínez Camino la persecució religiosa d'Espanya en el context d'una persecució internacional contra els cristians moguda per forces supranacionals. Amb aquesta observació, el bisbe justifica el títol donat al llibre de Cárcel Ortí, *Mártires españoles del siglo XX*; en concret, quan diu que la persecució a Espanya no tenia per objecte els espanyols, ni el catolicisme espanyol, sinó el clergat i els catòlics en general.

Aquestes reflexions indueixen monsenyor Martínez Camino a afirmar: «*Que con estas consideraciones quedan descartados ciertos prejuicios sobre la persecución religiosa en España, que, desde posiciones contrarias, pretenden dar a lo acontecido en nuestro país un carácter único y supremo. No se puede sostener que la hecatombe sufrida fuera, como dicen algunos, una especie de merecido castigo máximo y ejemplar para un catolicismo especialmente lleno de defectos, insensible a la cuestión social y particularmente beligerante contra la libertad.*» (*Prólogo*, XXXVII-XXXVIII). Aquest judici no treu que el prelat s'apressi a dir igualment que cal moderar els judicis sobre una visió triomfalista del martiri, que eximiria per aquest camí el catolicisme espanyol de qualsevulla nota autocrítica.

Resulta interessant la informació que ofereix monsenyor Martínez sobre la història, procediment i celebracions de les beatificacions dels màrtirs espanyols. El lector en traurà bon profit.

Sense deixar els prolegòmens de l'obra que comentem, apareix un *"Pórtico"* que conté tres textos de sant Joan Pau II sobre els màrtirs del segle XX. Cal felicitar l'autor del llibre per haver pensat a oferir-nos uns pàgines tan riques des del camp teològic, catequètic i fins apologètic del Papa. Un dels documents és el "Discurs en el V Consistori Extraordinari, del 13 de juny de 1994". Segueix un breu extracte de la Carta apostòlica, *Tertio millennio adveniente*, any 1995, i finalment una "Reflexió d'abans de resar la pregària mariana de l'Àngelus del dia de sant Esteve", el 26 de desembre de 1994. Tot, doncs, sobre el martiri en general i la seva actualització en l'Espanya del segle XX.

Abans d'entrar en el cos de l'obra hi ha un llarg escrit de Cárcel Ortí de setanta pàgines, "*Introducción general sobre mártires y persecución religiosa*" (p. XLIX-CXX). Es tracta d'una extensa reflexió teològica sobre el martiri i la seva natura, des de les paraules evangèliques passant per la clàssica doctrina de Benet XIV i recollint la teologia més actual del Concili Vaticà II i del Magisteri actual. Després d'aquesta documentada introducció teològica, l'autor inicia pròpiament l'estudi del procediment dels processos de beatificació i de canonització, fins arribar a la debatuda qüestió de si durant la Segona República i la Guerra Civil hi hagué veritables

màrtirs «*in odium fidei*» o bé, per contra, llurs vides foren arrabassades pel fet de trobar-se barrejada la fe amb altres causes, entre elles les polítiques; i, fins i tot, si els "màrtirs" foren sols víctimes de la implicació de l'Església en el reaccionarisme de la política d'Espanya.

Arribats a aquest pas hem de reblar-ne altres dos que monsenyor Cárcel dóna per segurs en la seva Introducció general: «*En España no existieron razones políticas ni sociales en los asesinatos de sacerdotes, y, si las hubo, en los casos de algunos seglares, fueron muy contadas, ya que todas las muertes tuvieron una causa fundamental: ser sacerdotes religiosos, hombres o mujeres de Acción Católica. Existió además un solo móvil, que reduce a género todas las especies de muertes:* in odium fidei, in odium Ecclesiæ» (p. LXXIII).

El segon punt, particular en la historiografia de Cárcel, té a veure amb la datació de la persecució religiosa de la Segona República espanyola. Segons monsenyor Cárcel Ortí, començà –ja ho hem assenyalat- molt abans de la Guerra Civil, en concret de forma dissimulada el mes de maig de 1931, amb l'incendi de temples i de convents, i amb una legislació obertament sectària.

Fem aquí com un incís per recordar –ho fa també Cárcel en diversos llocs– que Pius XI reconegué de seguida la Segona República, el mateix mes d'abril de 1931, i que hi mantingué relacions diplomàtiques fins mitjan 1938. No solament això, sinó que exigí als catòlics espanyols que acceptessin i que col·laboressin amb la República, pel bé comú. Amb tot, com ho acabem de dir, el mes de maig d'aquell 1931, ja hi hagué incendis dels temples i, poc després, feren aparició lleis civils repressives contra l'Església.

La persecució religiosa, després de 1931, continuà el mes d'octubre de 1934 a Astúries i altres llocs d'Espanya, amb l'assassinat de persones consagrades; i acabà amb l'hecatombe de sacerdots, religiosos i catòlics seglars entre els anys 1936 i 1939. Sobre la revolució socialcomunista, en paraules de Cárcel, ofereix més elements nous en el tercer volum de la seva obra, aparegut en la tardor d'aquest 2014 (v. III, XXVII-XXX). D'aquestes afirmacions fetes pel nostre historiador, en treu dues grans conclusions: que la persecució religiosa republicana no sorgí com una necessitat per a combatre l'Església, puix que l'episcopat donà sols a partir de 1937 el seu suport al bàndol del general Franco. En conseqüència, segona conclusió, vol desfer la tesi que molts sostenen que la persecució religiosa fou la resposta de la violència anticlerical contra l'aixecament militar del dia divuit de juliol de 1936. Unes valoracions que podran ser objecte de polèmica. Naturalment, però, l'autor aporta la seva visió, la qual fonamenta en documentació i en fa la seva encesa interpretació per-

sonal. I això no sols sobre el que acabem d'assenyalar, sinó també sobre l'oportunitat de reconèixer ara els màrtirs d'aquella persecució (p. LXXII-LXXIV).

La interpretació de Cárcel a què ens acabem de referir, també la presenta recolzant-la sobre el magisteri dels papes, des de Pius XI fins a sant Joan Pau II, i al fet de reconèixer les causes dels màrtirs incoades a Roma, per part de Benet XVI i del papa Francesc. La fa extensiva igualment a la doctrina de la Congregació de les Causes dels Sants i la dels bisbes espanyols, entre els quals el cardenal Narcís Jubany i Arnau (p. LXXXIII). Cal agrair a l'autor aquesta documentació difícil d'aplegar per qui no està avesat a accedir-hi.

El mateix reconeixement li devem per tot el que ens explica sobre els «martirologis», els processos dels màrtirs i la «*Positio super martyrio*» de cada candidat a la beatificació. En aquest apartat el nostre historiador inclou les seves respostes a eventuals observacions, com les poques pàgines que consagra als temes de la recuperació de la memòria històrica i de la història de les beatificacions dels màrtirs espanyols des de 1987 fins al 2013. Una útil notícia històrica (LXXXIII-CV).

Respecte al tema de la memòria històrica, el nostre estudiós observa que la recent obertura dels arxius secrets del Vaticà corresponents al pontificat de Pius XI no ha portat fins ara, en general, revelacions decisives, però ha permès, en canvi, de corroborar amb proves documentals el que en substància hom ja sabia. L'accés a la documentació de l'Arxiu Secret Vaticà i de la Secretaria d'Estat, posada recentment a l'abast dels investigadors permetrà, assegura monsenyor Cárcel Ortí, superar la negació de la persecució religiosa de què tractem i la no revisió i remoció de la veritat històrica: «*El "negacionismo" ha adquirido cada vez mayor espacio durante los últimos años en el ámbito de la memoria pública, y la verdad histórica ha sido a menudo manipulada y tergiversada, rehabilitando o condenando a personas y acontecimientos por intereses políticos, ideológicos y estatales.*» (CI).

Els criteris d'aquesta edició els exposa el mateix Cárcel Ortí (CV-CVII). L'objecte principal, precedit, com ho acabem d'indicar, per un estudi sobre les arrels històriques de la persecució històrica, és d'oferir les biografies dels mil cinc-cents vint-i-tres màrtirs beatificats fins l'aparició del llibre. Cal tenir en compte, que els màrtirs estan agrupats per l'ordre cronològic de les celebracions de beatificació i pel de llurs processos. Tenen tots una fitxa biogràfica, la més completa que l'autor ha pogut oferir. Segueix, pel que fa a la data i a la indicació topogràfica, el criteri ideològic hagiogràfic del jesuïta considerat com a bol·landista, Hippoliyte Delehaye, (segles XIX-XX). En la fitxa, deixa l'adscripció del màrtir a la diòcesi a què

pertanyia en el moment del martiri, sense tenir en compte els canvis que han estat introduïts en la geografia diocesana espanyola, sobretot arran del Concordat de 1953.

Cada biografia es recolza sobre les actes del procés canònic, la *Positio super martyrio*, i cada una és emmarcada en el context històric i sociopolític, les circumstàncies del martiri i la fama de santedat. Un punt, el darrer, que va d'acord amb els trets de la vida espiritual que l'autor traça, quan pot, del biografiat.

No cal ni dir que l'índex en si mateix és molt útil i complet: els religiosos són catalogats per llur noms de Religió i a continuació el civil, les sigles de l'institut religiós, l'edat de cada víctima, la data de canonització i el número que l'autor li ha assignat com a pista de cerca del nom. Una bona ajuda. El mateix criteri val, salvant les peculiaritats dels consagrats, per al clergat secular i pels laics. Uns bona eina, d'altra banda, per conèixer tantes biografies, tan difícils, sovint, de trobar. Podem dir que aquests dos volums del nostre historiador són, més enllà de llur objectiu històric i espiritual, com un diccionari biogràfic de consulta molt útil ja sia al professional de la història o ja sia per a qui vol conèixer les dades biogràfiques dels qui surten en aquestes pàgines.

La presentació dels criteris d'edició, la fa acabar monsenyor Cárcel Ortí amb una observació que rebla a consciència; verbigràcia, el caràcter apolític dels qui els fou arrabassada la vida de manera violenta. Ho diu ell mateix: «*Deseo destacar un elemento importante y común. Me refiero al escaso interés político o partidista que cada uno de ellos demostró durante su vida, y, en particular, en los momentos finales de la misma. Por consiguiente, su detención nunca fue debida a militancia política o colaboracionista por pertenecer el clero a una de las familias religiosas existentes en el territorio republicano o por ser seglares comprometidos con las tareas apostólicas de las parroquias o asociaciones o movimientos apostólicos. No consta en ningún caso que existiera la provocación injustificada por parte de los mártires que acreditara formas tan graves de venganza*» (CVII).

Una afirmació certament rodona. No creiem tanmateix que les afirmacions de Cárcel Ortí serveixin per a posar fi al debat obert sobre la causa del martiri d'aquells homes i dones a l'Espanya del segle XX, puix que hi ha també una historiografia que no atribueix tampoc cap militància política als màrtirs –en això coincideix amb Cárcel–, però sí que els presenta com les víctimes no de la política, puix que ells no en feren cap, sinó del paper, com ja ho hem assenyalat, que jugà l'Església a l'Espanya des del Vuit-cents, sobretot, a partir de les primeres dècades del Nou-cents. Màrtirs sí, diria aquesta historiografia, però fortament hipotecats per la

pertinença a una Església que era molt qüestionada pels elements més radicals. Deu ser aquesta una de les qüestions historiogràfiques més importants quan ens acostem a l'estudi dels màrtirs del segle XX a Espanya. La visió de monsenyor Cárcel Ortí és sens dubte una de ben autoritzada.

Com ens té ja habituats, el nostre prolix historiador ens ofereix una exhaustiva bibliografia, en el primer volum. De cara a Catalunya, no deixa de citar autors de diverses escoles com els que publicaren l'*Arxiu Vidal i Barraquer*, de Miquel Batllori i Víctor Manuel Arbeola, i el primer volum d'Hilari Raguer, *Arxiu de l'Església catalana durant la Guerra Civil*, de 2003, ara hi ha un nou volum de 2014, que a continuació també comentarem. Segueixen els estudis més recents de Josep Albertí Oriol, Albert Manent, Josep Massot i d'altres. Com a observació, la bibliografia del mateix Cárcel que tracta estrictament sobre aquest tema, la qual ocupa una pàgina sencera i una mica més de la següent (CXIII-CXX).

I així entrem al cos de l'obra, almenys del primer volum, amb un "*Estudio sobre la raíces históricas de la persecución religiosa española y características generales de la misma*" (3-270). És, sí, una gran peça de l'obra, de més de dues-centes setanta pàgines. No deixa d'agradar-nos el que escriu solament començar les primeres ratlles d'aquest apartat: «Continua essent molt difícil, després de quasi vuitanta anys, entendre què passà a Espanya, com ho continua essent més difícil encara explicar aquella tragèdia des la nostra perspectiva, i sobretot valorar-la amb els criteris d'avui». Res de tot això diu que farà qui ha escrit aquestes línies; encara que, a nosaltres, ens sembla que no se n'ha sabut estar i que ho ha acabat realitzant en multitud de valoracions personals, les quals aporten interès i, també, el gust de la polèmica.

Més amunt ja hem assenyalat com el nostre investigador feia arrencar la persecució religiosa del segle XX a Espanya des del mes de maig de 1931. Explicita ara el perquè aquesta persecució va des d'aquesta data fins al 18 de juliol de 1936, i des d'aquí fins al 31 de març de 1939, durant la Guerra Civil i en territori republicà. Tot ben precisat i tot considerat des d'una visió historiogràfica determinada.

Respecte a l'enfrontament de la política amb l'Església, Cárcel Ortí rebla l'actitud de la Santa Seu demanant a la jerarquia, clergat i fidels espanyols que demostressin el màxim respecte envers el govern republicà i assenyala el tarannà més dialogant del nunci i del cardenal Vidal i Barraquer per una política de conciliació.

Aborda després la qüestió de la responsabilitat dels bisbes, clerecia i catòlics en relació a l'odi anticlerical que es desenvolupà amb tanta força en el segle XIX espanyol i, després, a partir de 1931. Un ressentiment que provenia almenys de dos segles abans. Les acusacions contra l'Església,

les resumirem nosaltres en dos textos citats per monsenyor Carcel; tots dos, quasi bé sense que ens hàgim proposat d'assenyalar-los expressament, són manllevats dels llocs en què el nostre investigador tracta del martiri de catalans. El primer és relacionat amb el beat Josep Samsó. És un manifest de la publicació *Llibertat,* signat al setembre de 1936, per Joan Peiró, aparegut sota el titulat «La Columna Malatesta a Casp», en què justificava el crim i els executors materials de l'afusellament del doctor Samsó, de qui Peiró, deia, tenia en bona consideració: «*La Iglesia, a través de los siglos ha sido siempre aliada de los tiranos, ha sido actora de todos los hechos criminales, y es ella, en manos de los privilegiados, la que predica e impone a los pobres de espíritu la sumisión a los poderosos y a los que se lo pasan bien. La destrucción de la Iglesia es un hecho de justicia, porque la Iglesia representa un poder político, la finalidad del cual es la esclavización espiritual y social del pueblo*» (vol. II, 1685).

Cárcel Ortí davant d'aquestes argumentacions ofereix unes respostes manllevades del nunci Tedeschini, com també l'explicació més tardana del cardenal González Martín i les provinents de la part laica; això és, les de José Ortega y Gasset i Salvador de Madariaga. El mateix investigador presenta la seva extensa i documentada explicació, en què no hi és exempt un tema novador, com és el de la formació dels clergues màrtirs en llurs seminaris. I recalca cap al final que, cal tenir present en l'Espanya d'aleshores, com la propaganda marxista i anarquista reeixí a crear un clima d'animadversió i d'odi, força generalitzat.

Aquesta és la segona mostra que volem aportar, recollida del llibre de què tractem, sobre l'ambient que hi havia a Catalunya abans i durant la persecució religiosa en aquells anys trenta del segle passat. Ens referim a la descripció que farà més endavant Cárcel de la situació prèvia al martiri d'un altre beat català, el doctor Josep Guardiet, a Rubí. Una mostra, doncs, de l'enfrontament de la política amb l'Església. Diu l'historiador que, entre els obrers de les fàbriques de Rubí, hi havia no pocs sindicalistes de la C.N.T., fortament influïts per la F.A.I., derivada d'aquella "Escola Moderna" de Ferrer i Guàrdia, el dels fet de la Setmana Tràgica de 1909. I així que arribà Andreu Nin de la URSS i aparegué el P.O.U.M., hi hagué a Rubí comunistes (1839-1840). Recollim aquesta anàlisi, perquè hom la tingui en compte a l'hora de veure quins agents intervingueren, almenys en alguns llocs, en aquell estat d'incomprensió en les relacions Església i Estat (10-26).

Molt lligat amb el que acabem de dir, hi ha la consideració que apareix en *Mártires del siglo* XX *en España* sobre l'anticlericalisme intel·lectual i popular. És una anàlisi que la fa remuntar a partir de 1868. Reblem que

l'autor hi fa sortir el protagonisme de la Maçoneria en temps de la Segona República, amb la vinculació de la primera amb la "*Institución Libre de Enseñanza*". A mesura que avençava el segle XX anava arribant també la percepció nítida, per part d'obrers i camperols, de l'Església i dels partits catòlics com de llurs enemics. Cárcel afirma que, amb tot, «no es tractava d'una complicitat de l'Església amb forces fàctiques conservadores, sinó de la percepció d'una complexitat» (33).

Al lector li servirà de molt si vol acostar-se a aquest tema de la propaganda anticlerical que acabem d'apuntar, la lectura, en aquestes mateixes pàgines d'*Analecta Sacra Tarraconensia,* de l'article del nostre col·laborador Antonio César Moreno Cantano, «Anticlericalismo y crítica social. El sacerdote almeriense Hugo Moreno López (Juan García Morales) 1883-1946».

L'impuls d'un anticlericalisme radical que donà el republicanisme fou, segons Cárcel, un enorme error polític. Els governs republicano-socialistes discriminaren sistemàticament els catòlics, fins a humiliar-los en alguns moments. I això provocà la reacció de la majoria catòlica contra la República i, en realitat, afegeix, contra la democràcia. Així, a mesura que avençava el temps de la República es radicalitzava la política anticlerical, l'«Església es veié obligada a enfrontar-s'hi obertament» (26-34). En diversos lloc de la seva obra, Cárcel deixarà veure en què consistiria aquesta obligació d'enfrontar-se l'Església, en determinades ocasions, contra el règim republicà.

El fracàs de la República des dels seus inicis, a l'hora de reprimir els atacs sistemàtics a l'Església i la seva ineficàcia a investigar i a castigar la crema d'esglésies, que ja es produí des de 1931, començà d'obscurir el prestigi inicial de la República. És el que ja havien observat Batllori i Arbeola, en el llur comú treball, *L'Arxiu Vidal i Barraquer*. A aquesta idea hi adjunta monsenyor Cárcel repassant les gestions dutes a terme per la Nunciatura, ja sia de les protestes diplomàtiques o ja sia la de reclamar les indemnitzacions imprescriptibles pels danys causats. Al costat d'això hi hagué sols el silenci del Govern (34-47).

Silenci del poder públic, però no pas de l'Església. El nunci protestà, com ho acabem d'apuntar, i féu diverses gestions davant de la política sectària i antireligiosa de la República, com la qualifica el mateix Cárcel. És molt interessant la documentació inèdita que aporta l'autor extreta de l'Arxiu Secret Vaticà. Aquesta serà una nota d'extraordinari interès que apareixerà al llarg del seu llibre. A aquella política destralera en el camp religiós, el nostre investigador hi afegeix la resposta de l'Església als atacs legislatius. És d'agrair la documentació que sobre aquest particular recull monsenyor Cárcel, així com testimonis esparsos de derivar-los personatges,

entre ells –que citarà després molt sovint–, el del cardenal Vicente y Tarancón, junt amb el d'Unamuno i el d'Ortega y Gasset censurant l'anticlericalisme de la República (47-60).

Deixat el 1931, Cárcel Ortí analitza, en l'apartat en el qual estudia les arrels històriques de la persecució, la intensificació de la persecució religiosa des de 1931. Una «*autentica persecución de la Iglesia y de los católicos. Incluso se debe hablar de un exterminio programado de la misma*» (60): una sensació comuna entre els fidels i un programa de persecució del govern, afirma el nostre historiador. Els mots que més sortiran en aquesta anàlisi seran, doncs, els de persecució i de persecució religiosa, en aplegar l'autor del llibre tants textos, declaracions personals i, particularment, diversa documentació tothora inèdita vaticana.

El nunci, observa el reverend Cárcel, restà espantat del «fred cinisme» que mostrava Azaña, el president de Govern, com ja n'hem parlat més amunt. De fet, s'expressava així Azaña: «*Lo que hemos hecho a la Iglesia no es nada, y pasados algunos años, aquí no ha pasado nada y seremos tan amigos como antes*» (64). Es tracta, hi afegim nosaltres, d'una referència feta pel president sobre l'obra legislativa de les Corts en matèria religiosa. Som ja al 1932. Aquest any, com l'anterior i el següent de 1933, el món catòlic, segons monsenyor Cárcel, els van viure com uns temps de persecució.

El papa Pius XII, a finals de març de 1933, arribà a comparar la situació d'Espanya amb la de l'URSS i de Mèxic respecte a la persecució de l'Església. La prova, almenys de la permissió la República o la seva voluntat d'actuar aquella persecució, l'apunta el nostre investigador amb els incendis i saqueigs d'esglésies i de convents en 1932. I ofereix més documentació inèdita vaticana sobre les protestes de l'Església, ara al ministre d'Estat, Zulueta. Protestes inútils i respostes gairebé "cíniques" (60-72).

La llei de Confessions i Congregacions religioses ha estat ja molt ben estudiada. Cal llegir, en l'espai que dedica el nostre llibre, els nombrosos despatxos de Tedeschini i de Pacelli, d'alt interès. No callaren en aquest nou atac els metropolitans d'Espanya. Fou, el de final de maig de 1933, llur últim document de protesta contra aquella llei i els tropells que experimentaven per part de l'Estat. Deixarien de fer sentir llurs denúncies fins 1937.

I el Papa escriví la seva encíclica *Dilectissima Nobis*, 5 de gener de 1932. Pius XI no podia deixar d'alçar la seva veu contra la llei ja aprovada de les Congregacions religioses. Els diputats radicalsocialistes exposaren llurs queixes a les Corts contra les «protestes sedicioses» de la Santa Seu i de l'episcopat espanyol. Ja se sentiren aleshores propostes d'aquell grup de ruptura amb el Vaticà i d'establiment de relacions entre Espanya i la

República dels Soviets (73-92). D'ambdós temes, el lector trobarà més informació en el tercer volum (v. III XXIV).

Seguint amb la tònica d'oferir-nos documents inèdits, monsenyor Cárcel Ortí analitza la revolució d'Astúries i de Barcelona de l'octubre de 1934 fixant la seva atenció en la persecució religiosa i en l'assassinat, de trenta-quatre sacerdots i religiosos, a part de la matança dels seminaristes d'Oviedo, que inclou en el catàleg del seu llibre. Ultra aquests crims, n'hi hagué més a Palència i a Catalunya. A Astúries la revolució fou reprimida. La crema d'edificis religiosos continuà fins l'esclat de la Guerra Civil en diversos llocs del territori espanyol. A Catalunya, els morts hi foren dos i hi hagué molts danys materials, amb detenció i amenaces de mort de diversos sacerdots de Barcelona.

Davant de la situació, que, per a alguns, significà l'inici de la Guerra Civil, el cardenal Vidal i Barraquer denuncià la tàctica dels qui s'aixecaren contra la legalitat republicana, aleshores de dretes, pronosticant que «l'autèntica Catalunya anava a ser sacrificada pel radicalismes d'esquerres». Ell mateix protestà pels esdeveniments correguts a Tarragona davant del president Alcalá-Zamora i assenyalà que el pla dels rebels era ja d'«assassinar els sacerdots i persones de significació, incendiar esglésies, convents i altres edificis, i saquejar les cases dels propietaris» (99).

Els atemptats contra l'Església des del mes de febrer de 1936 són exposats pel nostre autor: assalts, vexacions del clergat, incendis, profanacions i paròdies blasfemes. A tot això caldria afegir-hi encara els atacs contra diversos sacerdots, a més dels morts, que foren disset. Monsenyor Cárcel rebla novament que els malfactors restaren impunes.

Els informes que enviaren a la Secretaria d'Estat el mateix Tedeschini i, després, l'encarregat de negocis de la Santa Seu, monsenyor Silvio Sericano, sobre la destrucció d'aleshores en tots els pobles d'Espanya, foren ja publicats, en part, en la nostra revista *Analecta Sacra Tarraconensia,* l'any 2007. És oportú que recordem aquí l'estudi recent de José Ramón HERNÁNDEZ FIGUEIREDO, *Destrucción del patrimonio religioso en la II República. A la luz de los informes inéditos del Archivo Secreto Vaticano,* publicat també per la BAC. Monsenyor Cárcel Ortí tornarà a referir-se a aquest tema durant els anys 1932-1933, en el volum tercer de la seva obra, on explica com els bisbes defensaren el «sagrat tresor artístic» de l'Església (v. III, XV-XX).

Retornant al que estàvem dient sobre aquells incendis i destruccions dels establiments religiosos, el nostre autor descriu el clima de terror creat tant per l'extrema esquerra, com per la ultradreta catòlica, que s'ensenyorí sobre molts, particularment entre els membres de l'Església, que fou la gran perjudicada per les extremes esquerres. Hom arribà a difondre fins i

tot el recurs dels liberals del segle XIX, val a dir, la llegenda dels «caramels emmetzinats», que religioses i dames catòliques haurien distribuït entre els infants pobres. El Papa, referint-se als perill del comunisme en totes les seves formes i graus, esmentà Espanya, el 12 de maig de 1936, al costat d'altres països sotmesos a aquella amenaça, com Rússia, Mèxic, Uruguai i Brasil (92-103).

Arribem ja als precedents immediats de la revolució. Un mes abans de sortir d'Espanya, el cardenal Tedeschini envià una altra exposició al Govern amb els fets esdevinguts a Madrid, els dies tres i quatre de maig de 1936, amb incendis, atacs inqualificables a religioses i a sacerdots, a més de coses semblants que tingueren també lloc en altres indrets d'Espanya uns deu dies després dels esdeveniments esmentats de Madrid.

Noves protestes de la Santa Seu i noves mostres d'impunitat per a llurs autors. A voltes, assegura l'autor, quan intervenia l'autoritat no ho feia pas posant a la presó els culpables, sinó les mateixes víctimes i entre elles, sacerdots. Aquesta darrera queixa del nunci era encara més forta en la que elevà al ministre d'Estat, Augusto Barcia, el 19 de maig: «*Pero no podrá nunca comprender V. E. hasta qué refinamiento de maldad y de vesánica impiedad llegan estos substituidores y destructores de la civilización cristiana*» (105). Moltes autoritats locals i provincials veient aquestes gravíssimes conculcacions de la llibertat religiosa, que reconeixia la mateixa Constitució, contribuïren a fer més actes arbitraris, quan no els protagonitzaren elles mateixes. Hi haurien més queixes, ara de monsenyor Sericano, l'1 de juliol. Els cardenals Tesdeschini i Pacelli insistiren a l'encarregat de negocis a presentar aquests planys (103-110).

La primera reacció de la Santa Seu davant de la revolució i la persecució religiosa recolza en la investigació de monsenyor Cárcel Ortí sobre una documentació inèdita, en gran part provinent de la Secretaria d'Estat. El 21 de juliol de 1936, Sericano lliurà al ministre d'Estat, Augusto Barcia, una nota de protesta. Cal llegir aquesta documentació amb atenció per adonar-se de quina fou la reacció de la Secretaria d'Estat, del mateix Tedeschini i del diari oficiós de la Santa Seu, *L'Osservatore Romano* (107-110).

L'autor no deixa d'abordar qüestions molt complexes i encara estudiades, i fins debatudes. Una seria el nombre dels màrtirs espanyols i una altra, la intensitat i la durada de la persecució. Junt amb la dada de sis mil cinc-cents assassinats en menys d'un any des de l'aixecament militar, que és ja per si mateixa impressionant, ho són igualment les opinions dels responsables d'aquell drama. Llurs justificacions del què passà, encara que conegudes, formen un recull molt útil. Són les d'Andreu Nin i de les publicacions com *Solidaridad Obrera*, de l'*ABC* requisat, de *La Batalla* i del *Boletín informativo de la CNT-FAI* (110-119).

Un altre panorama de la persecució religiosa, esclatada ja la Guerra civil, que traça monsenyor Cárcel Ortí el constitueixen les característiques d'aquella mateixa persecució. Comença afirmant que hom no pot parlar d'un programa polític prèviament elaborat pel Govern republicà. Tanmateix, creu que la persecució no era quelcom improvisat. Hom la veia venir: «*Fue una reacción popular procedente del odio almacenado durante años, caldeado por una poderosa propaganda adversa a todo lo religioso y que el Gobierno no pudo controlar, aunque esto no le exime de su responsabilidad política*.» (120).

La característica d'aquella persecució és que era antireligiosa i d'un odi tan gran que hi entraven els assassinats en massa, sense cap mena de discriminació, i que el nostre historiador recull i sistematitza un cas rere l'altre. Antireligiosa, executada amb odi, cruel. Ho digué ja Pius XI, «amb un odi, una barbàrie i una ferocitat que hom no hauria cregut possible en el nostre segle». Cita l'autor una consigna donada per Ràdio Barcelona, el 20 de juliol de 1936, manllevada de la font del doctor Lluís Carreras: «*Hay que destruir la Iglesia y todo lo que tenga rastro de ella. ¿Qué importa que las iglesias sean monumentos del arte? El buen miliciano no se detendrá ante ellos. Hay que destruir la Iglesia*.» (124-125). D'aquesta manera Cárcel apunta a una altra característica d'aquella persecució: la del martiri dels temples.

La destrucció de l'Església no fou obra d'«incontrolats», ni fruit de rumors infundats sobre la col·laboració amb els militars rebel·lats, sosté Cárcel Ortí. Més que recorrent a arguments propis, ho fa amb autors com Jordi Albertí i, com tantes vegades, amb el testimoniatge del cardenal Tarancón. Les actuacions dels anarquistes i altres forces eren l'aplicació escrupolosa, diu, d'un ideari revolucionari i antireligiós. En el sacerdot, hi veien «un símbol visible de la reacció. I a més era el més indefens» (Tarancón): un aspecte, el darrer, que cal tenir-lo en compte, puix que els religiosos no oferien resistència als qui els detenien. Si volguéssim referir-nos a uns dels exemples que posa Cárcel seria el del seglar republicà de Barcelona, Clodovir Coll Ibáñez (Barcelona 1892-1936), que fou assassinat exclusivament, bo i ser un republicà declarat, per membres del seu propi bàndol, pel sol fet d'haver aixoplugat a casa seva el reverend Gil Parés Vilarasau, capellà de la cripta de la Sagrada Família, junt amb la senyora Consol Puig, en el domicili de la qual residia el sacerdot.

Encara que sols sia de passada, observem com el llibre que treballem desfà els rumors infundats que consistien a dir que, en els primers dies de la revolució, els religiosos disparaven a les milícies, a les forces republicanes, des dels campanars de les esglésies i convents, on hi havia, deien, autèntics polvorins. Això darrer era el que al·legaven els anarquistes

i altres elements quan procedien a escorcollar les habitacions dels religiosos (125-129).

Coneixem ja l'actitud de Pius XI davant de la tragèdia espanyola i les seves paraules pronunciades en l'audiència del 14 de setembre de 1936. L'interès de l'aportació del Cárcel Ortí està en la nova documentació que, com sempre, aporta dels arxius vaticans. El mateix podem dir sobre la Carta Col·lectiva de l'Episcopat espanyol de l'1 de juliol de 1937 –encara que no fou publicada fins ben entrat l'agost d'aquell any. De la carta, el nostre autor en diu que tingué moltes limitacions, com l'aplicació de l'adjectiu comunista sense matisacions, la referència a qüestions polítiques com el complot o la conspiració roja, que no existí, i la minimització de les omissions socials dels partits de dretes, dels catòlics i del clergat. El document no qualifica mai, diu Cárcel, la Guerra Civil de *croada*, i l'única vegada que apareix aquesta paraula és per a negar aquest caràcter de contesa (136).

I ve la segona part del comentari a la Carta Col·lectiva de l'Episcopat espanyol. Diu Cárcel que aquest escrit, ateses les circumstàncies de la seva redacció, és força moderat i que fou molt eficaç per a mitigar la persecució, perquè denuncià a tot el món les atrocitats comeses en aquella persecució religiosa. L'argument, dirà Cárcel en un altre lloc, pel qual a Vidal i Barraquer no li semblà oportú de no signar aquella carta de l'episcopat, fou precisament el contrari; això és, el seu temor a no exasperar la persecució. Ve a dir Cárcel Ortí que a l'episcopat no li quedà altre remei en aquell moment que donar a conèixer als bisbes del món el contingut de l'esmentada lletra.

Els camins d'entesa havien fracassat. Una aportació inèdita: la Nunciatura, des del 15 de maig de 1931 fins al 28 d'agost de 1936, presentà al Govern de la República noranta-quatre notes diplomàtiques de protesta. «*Este hecho no tiene precedentes en la historia de las relaciones diplomáticas entre España y la Santa Sede*» (137).

Aborda després l'assumpte dels cinc bisbes que no signaren la carta col·lectiva de 1937. Sobre el bisbe Múgica transcriu documentació de la Secretaria d'Estat. Remarquem el que deia al cardenal Pacelli sobre els catorze sacerdots bascos afusellats pels nacionals. El Bisbe no podia avalar amb la seva signatura aquells assassinats, a més de les implicacions polítiques que podia tenir aquella carta. Amb tot, deia monsenyor Múgica, «*siempre sin cesar he rogado mucho por el triunfo del general Franco en Espanya*». El mateix que repetiria el cardenal Vidal i Barraquer, que tampoc signà la carta, en les missives del purpurat a Pacelli, les quals publicà Cárcel en el darrer número de la nostra revista *Analecta Sacra Tarraconensia*: «*Deseo* vivamente –deia Vidal i Barraquer– *que triunfe Franco*» (140).

Aquelles implicacions polítiques que podia tenir la carta col·lectiva de 1937 dels bisbes –les que frenaren a Múgica a no donar-li suport o les que alguna historiografia que hi veu en forma de manifestació de favor de l'episcopat al *Movimiento Nacional*– les pretén d'esvair Cárcel Ortí fent paleses les objeccions que, sobre algunes de les actuacions dels qui serien els caps del nou Estat, féu el mateix cardenal Gomà, redactor principal de la Carta, tant durant la guerra com després (133-147).

És un punt, el de la Carta Col·lectiva, analitzada per monsenyor Cárcel Ortí, que podrà originar també alguna polèmica, tot i l'esforç crític que hi fa. Un exemple d'aquesta discussió el tenim ja en el pare Hilari Raguer. En efecte, el monjo de Montserrat no creu pas que la Carta Col·lectiva hagués servit per a frenar les matances de religiosos. Seria l'argument contrari al de Vidal i Barraquer, quan el purpurat no volgué signar aquell document per no empitjorar la sort dels catòlics de la zona republicana. Ho podrem veure quan diguem quelcom sobre el volum II de l'*Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil*.

Creiem que podem afirmar que conté una gran part de novetat l'aportació de monsenyor Cárcel Ortí referida a la mediació de la Santa Seu per mitigar els horrors de la guerra espanyola. Les noves dades provenen majoritàriament dels arxius vaticans. Surten aquí les relacions Pacelli-Zulueta, ambaixador espanyol a Roma; hi apareix el nunci de París, Valerio Valeri, pràcticament l'interlocutor de la Santa Seu per a les coses d'Espanya, un cop que la Nunciatura fou abandonada per monsenyor Sericano, a primeria de novembre de 1936, amb la seva correspondència amb monsenyor Pizzardo. Assenyala també les informacions que Roma rebia de l'ambaixador italià Pignatti.

Un dels principals papers que jugà Valerio Valeri fou el de proposar a Pacelli una mediació de la Santa Seu amb el govern republicà. Pacelli aprovà la proposta i demanà al nunci que comuniqués al president Léon Blum la intenció de la Santa Seu d'intervenir davant del govern de Burgos si el de França ho feia davant del de Bilbao. A més, si Franco, com hom preveia, guanyava la guerra, Pacelli insinuava a Valerio Valeri que, de seguida que les circumstàncies ho permetessin, Léon Blum hauria de demanar públicament al Papa que el Pontífex Romà fos àrbitre de tants problemes com sorgirien; entre ells el de les antigues autonomies del país.

Tot això passava els primers mesos de març de 1937. Un any després, sempre al mes de març, arran de l'entrevista de Valeri amb el ministre francès d'Afers Exteriors, Paul Boncour, el polític agraí la intervenció de Pius XI davant de Franco després dels bombardejos de Barcelona i li exposà que esperava en una intervenció del Pontífex per a trobar finalment un acord i retornar la pau a Espanya.

Sense deixar el camp de les mediacions, el nostre historiador recorda les de Jacques Maritain, president del Comitè Francès per la Pau civil i religiosa a Espanya, i les declaracions de Tardini a *La Croix,* de 1938. No ens podem entretenir. Finalment, Pacelli hagué de reconèixer que Franco no acceptaria cap proposta de mediació, sinó la sola rendició total, i, per tant, el Papa no veia cap possibilitat d'intervenir, particularment en la situació desesperada en què es trobaven les ciutats de Madrid i de Barcelona (157-152).

El mateix interès per a la historiografia que té l'apartat que acabem de resumir, el té també el dels intents fracassats del Govern republicà per a resoldre la qüestió religiosa. I és que quasi bé tot és inèdit. Hi surten les, diguem-ne, negociacions iniciades pel ministre Manuel Irujo amb el vicari general de Barcelona, el pare Josep M. Torrent. Hi surt també la posició de Negrín –que demanava un nunci a Barcelona– i, finalment, el motiu pel qual el pare Torrent no acceptà la reobertura de les esglésies a Catalunya: perquè el Govern mai oferí garanties per tutelar la llibertat religiosa. Era la posició, també, del cardenal Vidal i Barraquer: «*No creo que los católicos se dejen engañar* ["pels comunistes i pels seus aliats"] *ya que no existe la menor garantía y podría resultar peligroso sobre todo para los sacerdotes, religiosos y aun católicos que procuran pasar desapercibidos.*» (157).

Ha sortit la figura del cardenal Vidal i Barraquer, ja a l'exili. El nostre autor tracta també de la tornada, sempre frustrada, de l'arquebisbe a Tarragona. El Govern republicà li oferí poder reintegrar-se a la seva seu. Les condicions per a venir a Espanya les posà el cardenal. El ministre Irujo era sincer, creia en la proposta del seu govern, però l'Executiu mai acollí els desigs exposats pel purpurat, a la qual cosa s'afegia que el cardenal no veia prou clara la seguretat que hom li oferia a ell i al seu secretari en la seva eventual estada en territori republicà.

Res no fou possible, ni la llibertat religiosa ni el retorn de Vidal, perquè, segons Cárcel, el Govern no oferí mai seguretats legals, entre altres coses, com ho sintetitzava Tardini en un seu apunt, per la pressió que sofria el Govern de l'ala més radical o més atea dels seus seguidors: «*La esperanza de Irujo nunca se realizó, porque la pretendida restauración del culto determinó la organización de un movimiento ateo de tal entidad que trató de impedir que la Iglesia "volviese a ser la dueña de la supremacía social y política*"» (160).

De Vidal i Barraquer, Cárcel Ortí es refereix al desig del cardenal al futur d'una Espanya governada per Franco. Una part de les cartes adreçades en aquest sentit a Pacelli ja les coneixíem perquè han estat publicades en el número anterior d'*Analecta Sacra Tarraconensia*. Són molt interessants de llegir alguns dels textos inèdits que sobre aquest assumpte trobareu en

el llibre que estudiem, com aquells mots del purpurat, «*Deseo vivamente que triunfe Franco*» o la referència a «*Mussolini, figura de un relieve verdaderamente extraordinario*» (165, 169) i la carta dirigida a Negrín, tot en el context d'eventuals mediacions i pensant en el futur d'Espanya, que no veia sinó amb Franco (152-171).

Aclareix igualment, Cárcel Ortí, algunes preguntes com les diferències entre "persecució religiosa" i "repressió política", així com la pregunta de si fou la persecució religiosa una reacció contra l'aixecament militar i les diferències entre "caiguts", "víctimes" i "màrtirs." Vet aquí el que podria ser el resum i tesi respecte a la primera qüestió, encara que ja repetida: «*La persecución religiosa española fue anterior al 18 de julio de 1936, no solo por la quema y destrucción de iglesias y conventos de 1931, realizada ante la pasividad del Estado y sin que jamás se buscara a los responsables de las mismas, sino también por el asesinato de 34 sacerdotes en Asturias, en octubre de 1934, entre ellos varios Hermanos de La Salle, que ya han sido canonizados. Entonces faltaban todavía dos años para el comienzo de la guerra y no existía provocación alguna del Ejército, ni levantamiento armado contra el Gobierno legítimo de la República. Por eso es insostenible la tesis defendida hasta la saciedad por una historiografía, tanto española como extranjera, que ha pretendido explicar el fenómeno persecutorio como reacción a la rebelión militar que desencadenó la contienda fratricida el 18 de julio de 1936*» (172). Dues idees més: «la persecució religiosa no té res a veure amb la brutal repressió que els nacionals desencadenaren en la seva zona». Tampoc té relació amb la repressió dels republicans en la zona roja, quan eliminaven elements de dretes. Això era repressió política (171-178).

Unes referències als intents de mitigació de la persecució religiosa fou l'actitud del cardenal Vidal i Barraquer i del nunci Tedeschini, principalment l'acord, inútil, del 14 de setembre de 1931, d'aquest dos grans eclesiàstics i el Govern republicà, per salvar el reconeixement jurídic de l'Església. A més d'aquest intent hi ha la denúncia davant del amteix Govern republicà del ministre Irujo de 1937. Cárcel Ortí n'extreu una conclusió: «*La denuncia de Irujo demuestra que las acciones de los republicanos contra la Iglesia no las hacían personas "incontroladas". Es históricamente falso afirmar que los asesinos eran "incontrolados", como muchos autores continúan sosteniendo, pues sabido es que los grupos violentos, que en 1936 desencadenaron la ofensiva contra la Iglesia, nacieron, crecieron y se formaron amparados por la República, instigados per el anticlericalismo fomentado desde el Gobierno y envalentonados desde la victoria del Frente Popular en febrero de 1936. Da la impresión no solo de que la persecución estaba organizada y programada,*

sino también de que sus mismos ejecutores quedaron satisfechos de los resultados obtenidos» (180).

És clar, que hi ha també altres punts de vista sobre els milicians assassins: estaven més o menys controlats pels comitès i per les respectives organitzacions, però no pel Govern ni pel de la República, ni pel de la Generalitat. La FAI deuria tenir segurament un desig - no tant un pla sistemàtic- de destruir l'Església, però no pas els Governs, sostenen d'altres historiadors.

A propòsit d'aquelles reflexions d'Irujo sobre la persecució religiosa, cita el nostre autor les que féu mossèn Josep Sanabre en el seu Martirologi de Barcelona, «*uno de los más rigurosos Martirologios que se escribieron al final de la tragedia*», en opinió de Cárcel (181-182). I encara un altre text de denúncia d'aquella persecució: l'informe de l'ambaixador francès Labonne, del mes de febrer de 1938. Remarquem solament una idea del mateix Labonne referint-se al Govern de la República: «*Hace mucho tiempo ha aceptado el ejercicio del culto protestante y del culto israelita. Pero permanece mudo hacia el catolicismo y no le tolera en absoluto. Para él el catolicismo no merece ni la libre conciencia, ni el libre ejercicio del culto*» (183).

No podem, sinó és amb estupor, llegir, les pàgines que segueixen dels *Mártires del siglo XX en España*. No entenem com es pot acumular tant odi i maldat palesats en el martiri d'aquells homes i dones pel fet de ser cristians i pel fet, també, de pertànyer a l'Església catòlica, de tant pregona implantació, amb les seves llums i ombres, a Espanya (184-207). El lector ho jutjarà per ell mateix i trobarà descrites les escenes que s'hi relaten amb més extensió, a mesura que apareguin les biografies dels màrtirs. Entre aquests brutals exemples de crueltat, el nostre historiador ha col·locat els turments dels reverends Enric Claverol Sanuy, canonge de Tarragona; Francesc Company Torrelles, professor del Seminari d'aquesta ciutat; de la diòcesi de Tortosa, Rafael Eixarch Ibáñez, regent de Vinebre; de la diòcesi de Lleida, Salvador Aresté Vidal, rector de Vilanova de Segrià; Jaume Cabiscol Mir, regent de l'Albagés; Josep Camí, vicari de Juneda; Marià Ferrer Consola; de Ramon Salas Clavero, rector de Laluenga; d'Andreu Montardit Alberti, vicari d'Almatret; Esteve de Raso Subias, adscrit a la Parròquia de San Esteve de Llitera; de Pere Montull de Viu, rector de Bellver de Cinca, entre molts d'altres.

Més temes. El sentit de l'expressió «Visca Crist Rei!», amb què tants màrtirs i catòlics en general morien pronunciant-la com a crit suprem de llur adhesió a Jesucrist, que no tenia en aquells moments, segons Cárcel, la càrrega política que li fou donada més tard. La devoció al Cor de Jesús i la proclamació litúrgica de Crist Rei per Pius XI serien l'origen i

la més gran extensió d'aquella expressió i del seu alt contingut teològic (207-208).

La persecució religiosa a Madrid és il·lustrativa de la mateixa persecució en altres llocs, per veure el paper que hi jugaren les institucions de l'Estat, implicades a voltes en les execucions de catòlics; els comitès i les milícies amb la seva eficàcia sanguinària; les txeques, les presons, els tribunals i les sentències que n'emanaven, les «*sacas*» i les execucions (209-221).

Pel que fa a això mateix, a Catalunya, l'historiador Cárcel Ortí comença analitzant el desenvolupament cronològic de la gran persecució. Parla sempre d'una "persecució total", la de 1936, que no fou com la de la Setmana Tràgica, limitada a la destrucció d'edificis i amb molt poques víctimes, ni com d'altres persecucions o avalots anticlericals, «fou més que una simple explosió d'anticlericalisme, fou l'intent d'acabar sistemàticament amb el catolicisme a Catalunya». El judici sobre el govern de la Generalitat és categòric: «*fue responsable político y moral de esos hechos, porque de él dependía el mantenimiento del orden público y la seguridad de los ciudadanos en toda Cataluña»* (222). Amb tot, monsenyor Cárcel Ortí no deixa de reconèixer el que féu la Generalitat per pal·liar aquells desordres amb algunes iniciatives personals, com per exemple l'alliberament del cardenal Vidal i Barraquer i «alguns sacerdots i religiosos».

Potser el nostre autor hauria d'haver-se estès més ací, en la consideració de l'obra de salvament del Govern autonòmic de Catalunya tant de persones com dels edificis. Un obra que ja sabem que fou força extensa i fins diguem-ne heroica per als responsables d'aquelles iniciatives personals. Recordem solament el que escrivia Hilari Raguer en 2003, en l'*Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil*, I. *Juliol-desembre 1936*, p. 16-18, quan es referia als «milers de fugitius salvats en els vaixells italians i francesos amb passaport de la Generalitat i sense cap contrapartida», i els mots del cardenal Gomà que dirigia a Pacelli el 12 de desembre de 1936: «*La otra excepción* (segona excepció a la matança generalitzada que Gomà denunciava: la primera excepció era Euskadi) *era la del favor que la Generalidad de Cataluña, formada por hombres de izquierda, ha presentado a varios sacerdotes de aquella región, librándoles de una muerte segura. Es una obra buena, hecha por los fines políticos que es de suponer, por cuanto la designación previa de los que debían ser salvados, aparte de consideraciones de carácter personal, fue una verdadera selección de clérigos fautores de tendencias más o menos separatizantes.*» Raguer no s'està de dir que això que escrivia Gomà a Pacelli era una calúmnia. Per una part, Gomà reconeixia el servei que la Generalitat feia a l'hora de salvar sacerdots i religiosos, i de l'altra ho atribuïa només a mòbils polítics.

Continuem. Ens sembla, a més, que els fets de la Setmana Tràgica, ben anunciats per Cárcel, donarien per a un comentari més ampli, puix que haurien de ser considerats com un assaig del que s'esdevingué en 1936 tant des del punt de vista de la ideologia (influxos dels lliurepensadors, de l'escola laica, de les lligues atees, del socialisme radical i fins amb aparició d'elements russos en els avalots d'aquells dies de juliol i agost de 1909), com dels seus components, no sols l'element anticlerical sinó antireligiós, d'ateisme sectari en definitiva, i antireligiós contra els religiosos i contra llur sistema educatiu.

Segueix l'historiador els comentaris de Josep Termes sobre la persecució a Catalunya i el seu trist resultat: l'assassinat a Catalunya de 1.541 sacerdots, dels 5.060 que hi havia en les vuit diòcesi catalanes –quasi un terç assassinat!–, i 896 membres dels ordes religiosos. En total 2.437 homes i dones assassinats. I assenyala igualment el percentatge per diòcesis: el més alt el de Lleida, amb un seixanta-cinc per cent de víctimes sacerdotals. El calendari de les execucions el manlleva de Josep Sanabre. Trobem a faltar que el nostre autor no citi aquí l'estudi de Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya i Font, *La repressió a la reraguarda catalana 1936-1939,* Montserrat 1989, en dos volums, per tenir en compte les dades dels religiosos assassinats.

No defuig Cárcel el tema complex del martiri del bisbe Irurita i el govern de la diòcesi de Barcelona. Recull dades que ja coneixem sobre el seu martiri, afirmat per uns i negat per d'altres. La seva aportació són aquí papers inèdits dels arxius de la Santa Seu. Esmenta en aquest punt el seu article publicat en aquestes pàgines d'*Analecta Sacra Tarraconensia,* en el darrer número, sobre mossèn Lambert Font i Gratacós, el qual donava noticies, a vegades contradictòries, sobre aquell fet (221-237). Remarquem la persecució religiosa a València, tan semblant en moltes coses a la de Barcelona (237-248).

Resulta igualment interessant la persecució vista per alguns historiadors espanyols i estrangers. És una bona síntesi i una descripció panoràmica útil. Hi surten un sorprenent Pere Bosch i Gimpera, Salvador de Madariaga, ministre de la República, Vicente Palacio Atard, José M. García Escudero, Antonio Domínguez Ortíz, Fernando García de Cortázar, Javier Tusell –que assenyala que no sols foren anarquistes descontrolats els assassins i que sols en la comarca del Maresme perderen la vida el vuitant-cinc per cent de la clerecia– Luis Suárez Fernández, Gabriel Jackson –«*El terror en España se parecía al de la guerra civil rusa en cuanto, en ambos casos, el clero fue una de las víctimas principales de la violencia*», S. G. Payne, F. Lannon, H. Thomas, P. Broué-É. Témime, G. Hermet, el conegut a Catalunya G. Orwell, P. Jobit, el qual dóna una dada interessant: el saqueig i la

destrucció de la Sinagoga de Madrid, W. Callahan i les aportacions de Gabriele Ranzato, els autors més recents dels que hi surten, puix que esciuen entre 2003 i 2011 (248-257). Jordi Albertí cita les paraules de Marcelino Domingo escrites al final de setembre de 1936: *«¿La persecución actual? ¿Quién ha comenzado a perseguir? La República se proclamó en España sin que tocara a ninguna iglesia ni a ningún cura* [...] *La Iglesia no es la perseguida, sino la perseguidora*.» I la conclusió de Cárcel, que dóna com sempre peu a interessants diàlegs: «*Ante esta y otras declaraciones semejantes de personalidades muy diversas que formaban parte de una campaña internacional de intoxicación informativa que duró meses para ocultar la realidad de la persecución religiosa, se puede responder diciendo sencillamente que la Segunda República comenzó quemando impunemente iglesias y conventos, con la complicidad del Gobierno, y terminó asesinando curas, frailes y monjas, y destruyendo un ingente patrimonio histórico, artístico y documental*» (257).

Acabem aquest apartat amb una citació de Tusell, exposada per Cárcel: «*La incógnita sigue siendo cómo resultó posible esta persecución y cuál fue el detonante de este estallido de odio. Es cierto que pagaron así los pecados colectivos de la institución eclesiástica y que hubo una especie de "venganza por defraudación" respecto a la comunidad eclesiástica del pasado o del presente* [...] *La repetición de este tipo de atentados desde el comienzo del siglo* XIX *requiere, sin duda, una explicación convincente que todavía nos resulta imposible*» (252). Pel que fa al segle XX és allò que hem dit: màrtirs sí, però un martiri hipotecat, diuen alguns, per llur pertinença a una Església per a la qual hom reclamava «venjança per defraudació». I hom no pot oblidar les paraules de monsenyor Cárcel suara acabades de recollir: la «intoxicació informativa», que ja començà amb total virulència abans de la Setmana Tràgica.

Una altra dada que hem d'agrair és l'haver reportat tots aquells textos en què hom pot resseguir el capteniment de l'Església respecte al perdó, l'Església que perdonà i que ha demanat perdó. L'aplec s'inicia ja amb la Carta col·lectiva de l'episcopat espanyol de 1937, segueix amb el document de la Conferencia Episcopal Espanyola, *Constructores de la paz* (1986), *La fidelidad de Dios dura siempre*. *Mirada de fe en el siglo* XX (1999). D'aquest darrer document hi ha una referència del bisbe (†) Joan Carrera i Plana, perquè l'auxiliar de Barcelona reclamava una mica més de contundència als bisbes d'Espanya. Mirant a l'altra banda, Cárcel Ortí transcriu unes paraules de Vidal i Barraquer dirigides a Irujo: «*Los fieles, y en particular los sacerdotes y religiosos, saben perfectamente los asesinatos de que fueron víctimas muchos de sus hermanos, los incendios y profanaciones de templos y cosas sagradas, la incautación por el Estado*

de todos los bienes eclesiásticos, y no les consta que hasta el presente la Iglesia haya recibido de parte del Gobierno reparación alguna, ni siquiera una excusa o protesta» (263-264). Estem en 1938.

Acaben aquestes referències amb una pregunta que es fa el nostre investigador: «*En verdad, la Iglesia pidió perdón por sus deficiencias, complicidades y silencios en varios documentos, a partir de 1971, pero ¿tiene que pedir perdón porque Franco la salvó de la persecución, o por no haber apoyado a una República que trataba de aniquilarla?*» (268). Un altre punt per a la discussió.

Dues reflexions finals de monsenyor Cárcel Ortí. Totes dues mostren què pot haver passat respecte als màrtirs del segle XX a Espanya: una memòria incòmoda? Vet aquí, la primera que portem a col·lació: «*Otra paradoja es que este siglo de los mártires parece ser aquel en el que los mismos mártires han sido marginados en la consciencia de tantos hermanos suyos en la fe. Siglo de mártires, ciertamente, pero también, con demasiada frecuencia, siglo de la indiferencia a los mártires, o incluso de su rechazo por parte de los mismos católicos, en nombre de un mal entendido "diálogo", de la "coexistencia" o de a "tolerancia", o porque se ha creído más a la palabra de sus verdugos que enmascaraban el martirio*» (269). La raó d'oportunitat dels processos de canonització –que pot haver estat de pes– i part o tot el que suara ha dit Cárcel sí que pot haver posat sota sospita el testimoniatge del martiri de tants. I última reflexió: *«¡Qué paradoja! Los mártires fueron símbolos de perdón, reconciliación, amor y paz. Como ha dicho el beato Juan Pablo II: "No fueron héroes de una guerra humana que nunca hicieron, sino testigos de la fe". ¡Que su testimonio no se olvide!*» (270). Desitgem que el voluminós i ric estudi de monsenyor Cárcel Ortí constitueixi de veres un ajut per a saber veure en aquells homes i dones triturats pel dolor i la mort uns veritables màrtirs de reconciliació i de pau, tal com ells mateixos moriren palesant aquests sentiments.

A partir d'ara ja no podem continuar fent un estudi particularitzat de l'obra que estem tractant de Cárcel Ortí, puix que ja arribem a la primera part de les biografies de la persecució religiosa espanyola beatificats per sant Joan Pau II (273-1159). Indiquem solament que aquest apartat s'obre amb el martiri de les tres carmelites descalces de Guadalajara, les primeres a ser beatificades. De cara als màrtirs de Catalunya, aquí és on surten, entre d'altres, sant Jaume Hilari Barbal, de La Salle, originari d'Urgell, l'únic d'un grup de vint-i-quatre persones que no rebé del Tribunal Popular de Tarragona la gràcia de salvar-lo de l'execució, sols perquè era religiós (415.416); l'admirable beata Mercè Prat, de la Companyia de Santa Teresa, de Barcelona (416-419); d'entre l'elevat nombre de setanta-un hospitalaris de Sant Joan de Déu, els quinze de Calafell i de Sant Boi del

Llobregat; dels cinquanta-un claretians de Barbastre, els vint-i-sis catalans; cinc escolapis de la Província de Catalunya; cinc operaris diocesans, amb el martiri del beat Josep M. Peris Polo, que fou rector del Seminari de Barcelona (700-703); cinc religioses de la Doctrina Cristiana; deu salesians de Barcelona, entre ells el laic de Mataró, el beat Alexandre Planas i Saurí (992-993); dos dominics de la Barcelona; quatre jesuïtes de la Província d'Aragó; quatre carmelites de la Caritat; tres escolàpies catalanes destinades a València i l'exemplar i emotiu martiri del jove lleidatà, Francesc de Paula Castelló i Aleu (1159-1161), que s'encaminà al sacrifici cantant l'himne de la perseverança de l'Obra dels Exercicis Parroquials, «*Amunt, germans, fem nostre via*»; i, com tants altres catalans martiritzats, el «*Crec en un Déu*», del mestre Romeu, per expirar finalment proferint paraules de perdó i d'amor pels seus botxins.

La segona part de les beatificacions correspon ja al pontificat de Benet XVI: entre d'altres foren beatificats set sacerdot diocesans d'Urgell (1169-1188); vint-i-quatre germans de les Escoles Cristianes de Catalunya; dotze carmelites descalços també de Catalunya i un seminarista, del Seminari de Barcelona, Josep Casas i Ros (1230); tres carmelites missioneres; un terciari dominic i una monja dominica; cinc religioses de les dominiques de l'Anunciata; la laica casada de Sant Celoni; els dotze carmelites de Catalunya i una monja de carmelita de clausura; els germans maristes assassinats en un nombre tan gran, quaranta-sis, quinze dels quals, de les diòcesis catalanes; tres germanes carnals, filles Missioneres de l'Immaculat Cor de Maria, de Girona. Ja en el segon volum de l'obra: les tres religioses adoratrius esclaves del Santíssim Sagrament, de la diòcesi de Girona; un cooperador agustí, també de Girona; dos salesians, originaris de la diòcesi de Lleida; un dominic assassinat a Madrid; un estudiant franciscà, de Lleida; el doctor Josep Samsó i Elias, rector de la Basílica de Santa Maria de la ciutat de Mataró, amb la bonica biografia i emocionant relat del martiri del beat (v. II 1679-1687), promogut per la columna Malatesta –nom que li imposà Joan Peiró i qui, quatre dies després del martiri del beat, va justificar moralment en la publicació *Libertad*: «*La Iglesia, a través de los siglos, ha sido siempre aliada de los tiranos, ha sido actora de todos los hechos criminales, y es ella, en manos de los privilegiados, la que predica e impone a los pobres de espíritu la sumisión a los poderosos y a los que se lo pasan bien. La destrucción de la Iglesia es un hecho de justicia, porque la Iglesia representa un poder político, la finalidad del cual es la esclavización espiritual y social del pueblo*» (1685). Una típica argumentació de la propaganda anticlerical.

El tercer grup de beatificacions massives és del més recent, el del pontificat del papa Francesc, celebrada a Tarragona el mes d'octubre de

2014 (v. II, 1735-2439); dos monjos de Montserrat, del monestir del Pueyo, assassinats a Barbastre; els vint fills de la Sagrada Família del pare Manyanet; les set religioses mínimes d'Horta, de Barcelona; tres germans més de Sant Joan de Déu; una altra bella biografia i martiri, del beat doctor Josep Guardiet i Pujol (v. II, 1837-1846), estimat rector de Rubí; la descripció de la llarga i documentada biografia de l'amable beat Salvi Huix i Miralpeix, bisbe de Lleida, un dels qui morí al crit de «Visca Crist Rei! Visca la Verge Santíssima!» (v. II 1913-1919); els dos màrtirs de Montsó, aleshores de Lleida; quatre carmelites descalços i el sacerdot diocesà de Lleida, Pau Segalà i Solé; els cinc catalans dels dinou mercedaris de la Província d'Aragó; sis màrtirs maristes d'origen català, entre els nombrosos religiosos d'aquest institut de la casa de les Avellanes, de Vic i de Barcelona; un altre religiós de La Salle, assassinat a Madrid; un germà de les Escoles Cristianes, provinent de Girona; el bisbe Manuel Borràs i Ferré, la biografia del qual recull els estudis més recents del seu martiri; els cent quaranta-cinc sacerdots diocesans i religiosos de Tarragona; un paül d'Urgell i encara catorze operaris diocesans, majoritàriament de Tortosa (v. II, 2201-2313).

Aquí, en aquest tercer grup, hi ha inclosos els benedictins de Montserrat (v. II, 2285-2300). Com sempre, una notícia interessant. Ens permetem de fer una observació. En el darrer número de la nostra revista, Cárcel Ortí hi dedicava una nota a aquests monjos beatificats de Montserrat i la repeteixací (2287-2288). Deia que el pare Albareda havia afegit unes pàgines sobre la Guerra Civil en la seva *Història de Montserrat*, les quals havien estat suprimides a la nova edició de 1972. No és del tot així. Aquestes pàgines, ja ho assenyalava el pare Josep Massot, en el pròleg d'aquella obra, que aquells fulls no eren d'Albareda, sinó d'un altre monjo, el pare Romuald Díaz. Massot ha explicat que Albareda s'havia ofès pel fet que haguessin estat incloses en la nova edició del seu llibre sense haver-li'n dit res. No parlen sols dels màrtirs, com podria semblar que ho diu el nostre historiador, sinó de molts altres assumptes d'aquells anys, els que van de 1936 a 1945. La nova edició no reduí aquelles pàgines a un breu paràgraf, sinó que al llarg de l'obra n'ocupen molts, de paràgrafs, que han estat molt augmentats en les successives edicions, com és de suposar que passarà amb les successives, les quals deuran incloure, és clar, els noms dels beatificats en 2013. Cal tenir en compte que les pàgines de què parlem han estat completades, amb documentació de primera mà i sovint de tot inèdita en els diversos llibres de l'àmplia producció que, sobre Montserrat, ha escrit el savi monjo Josep Massot.

Acabat el recull dels màrtirs, diríem que és natural o espontani fer un comentari davant de llur testimoniatge de tanta fe, sofriments i heroisme.

És el que fa el nostre autor en la conclusió del segon volum de la seva obra, que tracta els aspectes referits als màrtirs, d'una joventut entusiasta, desitjosa del martiri, fidel a una vocació i, en tots, llur exemple de reconciliació.

El nostre autor acaba definitivament aquesta part dedicada alas màrtirs amb un recull interessantíssim de documents on hi ha entre d'altres les cartes dirigides en 1936 a Roma dels bisbes Bilbao de Tortosa; Comelles de Solsona; Cartañà de Girona; del pare Torrent, de Vidal i Barraquer, del doctor Rial. Homilies dels papes sobre els màrtirs, sobre de les beatificacions, textos pontificis i d'episcopats, l'homilia del cardenal Martínez Sistach en la beatificació del doctor Samsó, del cardenal Amato en la mateixa ocasió i el missatge de la Conferència Episcopal Espanyola, amb motiu de a beatificació en l'Any de la Fe, a Tarragona el 13 d'octubre de 2013 (v. II 2451-2672).

El lector trobarà a continuació els índexs tan prolixos: els dels màrtirs per ordre alfabètic de cognoms; de màrtirs per estat eclesiàstic o civil; llocs de naixement; llocs de martiri; índex onomàstic de la Introducció i de l'Estudi General; índexs numèric i cronològic de les beatificacions i canonitzacions. Es poden demanar més indexacions? No cal dir que tot aquest esforç facilita la cerca de dades enmig del bosc de tantes pàgines.

Acabem les nostres recensions amb la segona tramesa del pare Hilari Raguer, monjo de Montserrat, sobre la documentació referida a l'Església durant la Guerra Civil, a Catalunya.

Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil, II/1. Gener-juny de 1937. A cura d'Hilari Raguer i Suñer. Obra publicada amb la col·laboració de la Conferència Episcopal Tarraconense, Rubí, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, 231 p. [Scripta et documenta:100]

Després del primer volum de l'*Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil, I. Juliol-desembre de 1936*, Montcada i Reixach, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, [Scripta et documenta: 65], ha aparegut la seva continuació, la qual cal saludar amb el mateix interès que ens suscità el primer treball, a cura també del pare Hilari Raguer.

Aquell volum de 2003, Raguer l'encapçalava amb aquests mots: «A mesura que els historiadors han tingut accés als arxius públics i privats, la història de la Guerra Civil ha guanyat en objectivitat. Però l'aspecte religiós continua essent el camp del màxim apassionament i de les reaccions més

viscerals. Per això esperem que aquesta publicació dels documents dels bisbes catalans durant la Guerra Civil esdevingui una contribució a un millor coneixement de la realitat històrica i, en conseqüència, a la pacificació dels esperits.»

En els onze anys que ens separen del moment en què foren escrites aquestes paraules, efectivament han estat oberts arxius tan importants com l'Arxiu Secret Vaticà i el de la Secretaria d'Estat, corresponent al període de Pius XI, que morí el deu de febrer de 1939, i que, per tant, comprèn quasi tot el període de la Guerra Civil espanyola. El pare Raguer ha pogut visitar tots dos arxius. Un altra documentació que ha vist són els informes del doctor Antoni Vilaplana, que en 1937 es trobava a Roma prestant els seus serveis a la Cúria. Hom ha pogut accedir, doncs, a més arxius i han aparegut nous estudis com el que hem ressenyat de monsenyor Cárcel Ortí, per citar-ne sols un i un de sol d'aquest prolífic autor sobre aquella mateixa temàtica.

El pròleg del primer volum aclaria alguns aspectes i metodologia que caldrà tenir presents igualment per al segon. Es recollia la documentació dels bisbes i del vicaris generals que governaven les diòcesis en absència de llurs titulars. Allí, puntualitzava també l'autor que es tractava dels bisbes de Catalunya, no dels bisbes catalans, perquè alguns eren de fora.

L'arxiu més important, remarcava aleshores Raguer per a la seva recerca, era l'Arxiu Vidal i Barraquer, de Tarragona. D'aquest darrer, que arrenca amb la proclamació en 1931 de la Segona República i que s'atura el 19 de juliol de 1936, explica: «Algun dia caldrà editar també la documentació dels anys de la Dictadura, que ofereixen molta informació sobre la persecució de l'Església catalana en aquell període» (p. 6).

Hom ha de tenir en compte aquí, que l'autor no pogué consultar encara els arxius del Vaticà quan escriví el primer volum. Altres arxius eren l'Arxiu Torrent (Barcelona); els dietaris del bisbe d'Urgell, Justí Guitart; el fons del canonge Salvador Rial, conservat a Tarragona, i el ja publicat de Cartanyà. En el Pròleg, hom hi veurà la llarga llista d'altres arxius que el qui editá aquell volum visità (12-13).

Hilari Raguer posava en el seu primer treball dels arxius de la Guerra civil moltes notes biogràfiques o per aclarir conceptes, moltes de les quals extreia del seu llibre *La pólvora y el incienso*.

I hem d'entrar ja en el segon volum de l'*Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil*, gener-juny de 1937. Consta d'una sintètica i molt ben elaborada Introducció al període sobre el qual treballarà en el nou volum. Respecte a l'evolució de la situació militar rebla que Franco no volia acabar aviat la contesa fratricida. Allargant la guerra i amb el suport

d'una bona propaganda, Franco pensava d'ell mateix que acabaria convertint-se en el Cabdill, un punt que no estava prou clar en iniciar-se l'alçament militar. Remarca igualment el pas de la secretaria general, en mans del seu germà Nicolás, al seu cunyat, Ramón Serrano Suñer i com ell dibuixarà, amb vacil·lacions un estat «nacionalcatòlic», amb la intervenció decisiva del cardenal Isidre Gomà (6-8).

Un punt que remarca el curador del nou volum és el de la Delegació d'Euskadi a Barcelona i el paper de Manuel de Irujo. Junt amb qui fou ministre de Justícia amb Negrín, el pare Raguer es refereix a tres seglars benemèrits, que apareixen en els documents d'aquest volum: Josep M. Trias Peitx, LluísVila d'Abadal i Ferran Ruiz Hébrard (p. 9).

El reconeixement del Govern de Burgos per la Santa Seu. Aquí sobresurt el paper de Gomà com a «encarregat oficiós provisional» de la Santa Seu prop de Franco, afegint-li més protagonisme que el que el nomenament significava. Una visió sobre l'*Anuario Pontificio* d'aquells anys ens fa adonar de com estava la qüestió del reconeixement. Com ja sabíem, Raguer conclou molt bé aquesta qüestió escrivint: «La Santa Seu és realista. Els progressos en el reconeixement diplomàtic Vaticà de Franco avençaven paral·lels als seus èxits. Quan, ben entrat el 1938, el canonge Onaindía preguntava al cardenal Verdier, arquebisbe de París, intermediari en els contactes entre el Vaticà i la república, "Com van les negociacions?", el prelat li responia, amb típica ironia francesa: "I com van els fronts?"» (10-11).

Gomà i encara Vidal i Barraquer. De la documentació d'aquest segon volum, la més important és la correspondència del cardenal de Tarragona amb el cardenal secretari d'Estat, Eugenio Pacelli. A més, Raguer no deixa de recordar la importància que tenen les notes personals –que ara poden ser consultades–, que el cardenal Pacelli redactava després de les audiències diàries que mantenia amb el papa Pius XI. La correspondència amb el Vaticà del pare Josep M. Torrent i Lloveras, que queda com a vicari general de Barcelona, i després reconegut per Pacelli com a provicari apareix també aquí i Raguer explica el mitjà utilitzat: el consolat suís.

La posició de Pius XI respecte a la Guerra espanyola la veu també el nostre autor a través de l'encíclica *Firmissimam constantiam*, sobre la situació de Mèxic, que podria ser aplicada, segons la ment del Papa, també a la d'Espanya.

La gestació de la Carta Col·lectiva de l'episcopat espanyol apareix ja en aquest volum i la descriu el pare Raguer en la seva Introducció, puix que comença a tractar-se a les darreries del primer semestre de 1937, el temps que correspon a aquest segon volum. Hi surten naturalment la posició del cardenal Vidal i Barraquer i la del bisbe Justí Guitart (89-92, 97-99).

Raguer no deixa d'assenyalar respecte de la Carta si l'existència d'una lletra del cardenal Pacelli dirigida a Gomà, el dia 31 de juliol de 1937 en què parlant de la Carta Col·lectiva demanà a l'arquebisbe de Toledo que hi hagués unanimitat de l'episcopat si la volien publicar. Però la carta no fou enviada, i tampoc destruïda, ja que damunt seu hi ha escrit «*sospeso*». Interessant la dada, però que correspondrà ja al tercer volum.

Un altre punt que remarca el nostre autor és que l'influx que tingué Vidal i Barraquer damunt del seu amic Guitart a l'hora de signar la Carta Col·lectiva, que no féu sinó després de la visita realitzada a Lucca el 17 de juny.

I el darrer punt és que, segons Raguer, és fals que la Carta Col·lectiva sortís aprovada per la Santa Seu, i ho és igualment que Vidal i Barraquer no la signés perquè li ho havia prohibit la Santa Seu. Aquesta fou extremadament prudent: no respongué en efecte ni a Gomà ni a Vidal i Barraquer sobre l'oportunitat d'escriure-la.

Finalment, Raguer afirma que alguns historiadors han sostingut, contràriament al que deia Vidal i Barraquer, que la Carta Col·lectiva empitjoraria més les coses en la zona republicana, quan, en canvi, féu disminuir les execucions. El pare Raguer sosté per contra que la disminucions d'execucions ja havia començat molt abans, a la mateixa tardor de 1936, i que el gran canvi es produí després dels fets del maig de 1937, en el moment en què Negrín pretén d'assegurar la llibertat de culte i les relacions amb la Santa Seu. La Carta Col·lectiva, en canvi, no fou publicada fins ben entrat l'agost d'aquell any. Per això darrer, pels intents de Negrín, caldrà també aquí esperar al proper volum.

L'opinió del pare Raguer és diferent –com ja ho hem assenyalat– de la que donava més amunt monsenyor Cárcel Ortí, en tractar, en *Los mártires del siglo XX en España,* d'aquesta mateixa qüestió de la raó d'oportunitat respecte a la Carta Col·lectiva de 1937 segons el punt de vista del cardenal Vidal i Barraquer.

El nombre de documents seleccionats i transcrits en l'*Arxiu de l'Església Catalana durant la guerra civil*, en aquest segon volum és de cent vint-i-quatre, alguns amb llurs al·legats propis. De tots ells hi ha al final, ensems amb un extens índex, el sumari de cada un dels documents, la qual cosa ajuda moltíssim a l'hora de donar un esguard sobre el contingut dels papers que aplega Raguer (215-231). No hi ha un apartat dedicat a la bibliografia, però surt a peu de pàgina, que remet sovint al volum anterior.

D'aquesta extensa documentació remarcarem encara alguns passos, alguns dels quals podrien quedar com amagats enmig de moltes dades més importants. Un tema és que en aquest Arxiu surt diverses vegades el bisbe Irurita. De vegades és per qüestions econòmiques o de la província tarra-

conense, d'altres té a veure amb les notícies tan contradictòries sobre el seu martiri en 1936 a Montcada i Reixac, o, per contra, la seva posada en llibertat.

Si mirem més amunt d'aquestes pàgines, ens adonarem com Cárcel Ortí pensa diversament de Raguer en el tema del martiri del bisbe Irurita, almenys pel que fa a la seva data. Basta comparar el primer volum de *Los mártires del siglo xx en España* (221-237), amb el que acabem d'assenyalar de l'*Arxiu de l'Església catalana*. Així, el monjo de Montserrat sobre aquesta qüestió, recolzant la seva opinió en un estudi de Joan Bada, *Societat i Església de Catalunya*, Barcelona 2011, conclou: «Queda fora de tot dubte que Irurita no fou assassinat el 1936, sinó que era encara viu el 1939»(52).

Ja havia dit el nostre autor en la Introducció al primer volum de l'*Arxiu de l'Església catalana* que: «Tots, absolutament tots, desitjaven la victòria dels "bons" (és a dir dels insurrectes) i la donaven per segura, o almenys per molt probable» (v. I, p. 19). D'això en tenim mostres, ho hem vist més amunt, quan comentàvem *Los mártires del siglo xx* (v. I., 165-169. 152-171) de Cárcel Ortí, i ho podem veure també en diversos llocs d'aquest segon volum de Raguer. Basti citar la lletra del cardenal Vidal i Barraquer al cardenal Gomà de final de gener de 1937, quan «prega pel triomf de la causa de l'Església», la qual victòria passava pel general Franco.

En aquesta mateixa carta i en d'altres, el cardenal de Tarragona es refereix al seu estimat vicari general, el doctor Manuel Borràs, a llur comuna detenció i al martiri del darrer. Sense deixar, a tall d'exemple aquesta missiva, el pare Raguer ens fa veure com Vidal pretenia a través de Gomà que el primat d'Espanya presentés a Franco «verbalment i reservada» la seva salutació i homenatge (45-47).

No cal dir les vegades que surt el ministre Manuel Irujo i els seus esforços, com també ho ha tractat Cárcel, per assegurar el culte en l'Espanya republicana. Ja ho sabem. D' Irujo voldríem remarcar sols el que en deia Lluís Vila d'Abadal a Vidal i Barraquer, respecte a l'obra de salvament de catòlics: «Mai els catòlics de Catalunya podran agrair a aquest home tot el que fa per salvar vides, i eixugar llàgrimes». Una acció que, el mateix Vila d'Abadal feia extensiva al bisbe Irurita (51-54).

Tenim ara moltes dades de la persecució religiosa. El material aplegat per Raguer en aquest volum permet de resseguir aquella persecució. Citem sols els casos, tots tan dramàtics, dels germans maristes –en què torna a aparèixer la persona de Vila d'Abadal (62-66)– i del joves militants catòlics Francesc Castelló i Aleu (107-108) i Joan Roig Diggle (164-167).

Esmentem encara l'esforç del cardenal Vidal amb els seus col·laboradors per cercar intencions de Misses a l'exterior per al sosteniment

material dels sacerdots i que tan malament fou interpretat per Gomà i per l'Espanya nacional.

Ens ha sorprès, com ja ens va passar amb el primer volum, la bona relació del bisbe de Tortosa, Fèlix Bilbao –tan integrista i anticatalà– amb el doctor Vidal i Barraquer. Sorpresa ha estat també llegir en aquestes pàgines les denúncies entre els sacerdots, els informes poc acurats que sobre les persones arribaven a Roma o la idea –poc perfilada– que allí hom tenia de vegades de diverses persones, eclesiàstics i seglars.

Acabem i avancem una nova. Aquest nou volum de l'*Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil. II/1. Gener-juny de 1937*, es complementarà amb el llarg article de Cárcel Ortí, que esperem que sigui publicat l'any que ve en l'*Analecta Sacra Tarraconensia*, "La correspondència Pacelli-Vidal i Barraquer" dels anys 1936 al 1939. La recerca que presentarà monsenyor Cárcel Ortí ha estat feta sobretot en els arxius vaticans, però també en el de Vidal i Barraquer, de Tarragona, i en d'altres, i tenint en compte igualment els dos volums del pare Raguer. Serà un treball molt llarg i, repetim, que tots dos estudis es completaran mútuament, fins a fer-se imprescindible l'estudi de tots dos alhora.

La historiografia haurà d'agrair tant a monsenyor Cárcel Ortí, com al pare Hilari Raguer llurs treballs. Hom no podrà fer la història, a Catalunya i a Espanya, de la II República, de la persecució religiosa i de la Guerra Civil, sense recórrer a aquests llibres. Un servei actual i una aportació a la historiografia contemporània.

Demanem des d'aquí al pare Raguer que s'apressi a oferir-nos més volums del seu inestimable treball.

Ramon Corts i Blay, pvre.

RECENSIONS BIBLIOGRÀFIQUES

Ernest Zaragoza Pascual, *Reflexions des de la fe (II)*. 120 pp. i *Id. (III)* 124 pp. 2012. Sant Feliu de Guíxols 2010.

Els dos volums recullen els textos que reflecteixen part del treball pastoral i doctrinal i literari ben preparat de qui, persona de provada formació intel·lectual, membre de diverses Reials Acadèmies, és en l'actualitat rector de les parròquies de Castell i Platja d'Aro. Aquests escrits són un reflex de la cura amb què l'autor ha preparat els seus discursos, presentacions, classes, xerrades, etc. La seva erudició en matèries històriques s'ha palesat prou bé, al llarg d'una acreditada trajectòria, amb publicacions molt importants, de les quals n'és una mostra recent una edició, per les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, d'una obra d'un ermità escriptor del segle xvi, fra Pedro Alonso de Burgos intitulat «De la misericordia de Dios, de la inmortalidad del alma y alabanzas de la Virgen».

Els comentaris tenen un to periodístic, estan escrits amb una redacció clara i toquen temes d'actualitat sobre matèries ètiques, religioses i humanístiques, i reflecteixen especialment aquella bona preparació en matèries històriques, i així dóna gust de llegir les distincions que fa entre la consciència històrica i la memòria històrica i la utilització que d'això en fan algunes ideologies com el marxisme. L'interès de l'autor per aquesta classe de matèries no fa, però, que hi hagi una desproporció en el nombre de temes sobre aquestes, de manera que hi ha una mica de tot.

En el que seria la pàgina de crèdits hi figura la indicació que es tracta d'una còpia que es fa «Pro manuscripto». Això pot contribuir a donar a aquestes dues publicacions un caràcter més provisional, i imaginem que l'autor els podrà donar un repàs acurat pel que fa a la presentació del material, per tal de fer lluir més les composicions, i així facilitar la recerca del lector, i li suggeriríem que fes una classificació de les unitats de tots aquests libres, agrupant-les per capítols o apartats, que responguessin cadascun, a un tema general o complementar-los amb un índex de noms i de matèries. Amb això es veuria més la rica varietat dels temes, i es podria comprovar que es toquen amb oportunitat certa tant els temes d'estricta actualitat, ja sigui social com religiosa o d'altra mena, o els que es refereixen als drets humans, a la valoració ètica de certes conductes, a qüestions

històriques, a la urgència d'una acord entre les civilitzacions, una més pacífica relació interreligiosa o tants altres. I així, si mentrestant passa una mica de temps, agradarà veure confirmats els judicis que l'autor ha fet, amb sentit comú i amb fidelitat als rectes criteris morals, en algunes matèries especialment importants, com l'incondicional respecte a la vida, a propòsit del rebuig de l'avortament o de l'eutanàsia, temes en els quals l'autor és sensible als esforços de persones de bona voluntat, com ara les activitats deI moviment Provida, que a casa nostra va començar a Barcelona i s'ha anat estenent per molts altres indrets. I al mateix temps, tal vegada això li permeti també introduir alguna matisació encaminada a eliminar alguna ambigüitat que hom hagi pogut trobar en alguna qüestió, per exemple, dels divorciats que volen rebre la comunió.

Encara que l'autor ja adverteix que no ha introduït les seves homilies en aquests volums, segur que el lector les hauria acollit també de bon grat, perquè no hi ha dubte que deuen estan molt ben preparades.

I dintre de la varietat de matèries i d'estils que ha cultivat ens plau molt d'esmentar una obra per a tots els públics: una Història de Sant Feliu.

Ferran Blasi Birbe

Francesc Eiximenis, *Il Dodicesimo libro del Cristiano, capp. 139-152 e 193-197. Lo statuto della moneta negli scritti di un frate Minore del secolo* XIV. Analisi introduttiva e traduzione di Paolo Evangelisti. Trieste: Edizioni Università di Trieste. 2013, 227 pp.

L'espiritualitat franciscana abraça i ha abraçat una especial sensibilitat respecte l'ús de la riquesa i del diner, el *bon ús* dels quals s'ha establert en estreta relació amb la virtut civil i amb la promoció del bé comú de la *civitas*. Si s'examina la tradició textual dels seguidors de Francesc d'Assís, a partir ja del moment de la mort d'aquest, hom apercep una clara voluntat de codificació de paradigmes teòrics respecte l'ús dels recursos econòmics i del rol del mercat i del mercader dins de la comunitat política. En aquest context teòric, i amb un propòsit d'estudi històric del pensament econòmic occidental, s'han publicat recentment un grup capítols del *Dotzè llibre del Crestià* del gironí Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409), un representant destacat del franciscanisme català. Aquesta publicació inaugura la col·lecció italiana *Rei Nummariae Scriptores,* dirigida per Bruno Callegher i Filippo Carlà, amb l'objectiu d'omplir buits en el coneixement de la història de l'economia anterior a l'any 1650. De fet, l'obra editada representa un succés en la història del pensament politicoeconòmic català dels darrers segles de l'Edat Mitjana. Malauradament només han pervingut fins als nostres dies els llibres *Primer* (1379-1381)*, Segon* (1382-1383)*, Terç* (1384) i *Dotzè* (1385-1391) del *Crestià,* obra destinada a ser una enciclopèdia del cristianisme del segle XIV composta de tretze llibres.

El *Dotzè* nasqué de la necessitat d'oferir una formació política al rei Pere el Cerimoniós, conseqüentment l'obra constitueix una guia de pedagogia política i

civil amb un marc històric ben concret. L'edició, a càrrec de la Universitat de Trieste, presenta divuit dels nou-cents set capítols que conformen el *Dotzè,* i els ofereix amb el text original en català vulgar (pàgines parells), i la seva traducció a l'italià (pàgines senars). Tant la traducció com l'estudi introductori són resultat del treball del professor i investigador Paolo Evangelisti (Pontificia Università Antonianum de Roma), especialitzat en la tradició del pensament econòmic i polític franciscà. El sumari del llibre comprèn els apartats següents: *Rei Nummeriae Scriptores: le motivazioni di un progetto,* presentació de la col·lecció en italià; *Francesc Eiximenis. Lo statuto della moneta nell'analisi di un frate Minore del secolo XIV*, la introducció al text en italià (1-113); l'edició dels capítols 139-152 i 193-197 del *Dotzè llibre del Crestià* (115-163) en català vulgar i en italià; *Note alla traduzione* (164-174); l'*Appendice* amb els següents textos complementaris: el capítol 58 del *Dotzè del Crestià* en català i traducció italiana encarades (176-181), el capítol *De mutatione monete* de l'obra jurídica *Speculum principum* de Pere Belluga (†1468) en llatí i traducció italiana encarades (182-199) i *Per un'analisi del testo giuridico. La moneta del regno: un'istituzione convenuta,* comentari a l'obra de Belluga en italià (200-208); *Bibliografia* de fonts i literatura secundària (209-216); *Indice dei nomi* (216-227).

La introducció, que ocupa més de la meitat del llibre, comprèn una anàlisi acurada de l'obra editada i una contextualització de la mateixa en la gènesi de la econòmica política, la nova disciplina que es forjà entre els segles XIII i XIV. Paolo Evangelisti exposa la vessant política de la vida de Francesc Eiximenis per passar, tot seguint l'ordre dels capítols, a donar claus de lectura del *Dotzè del Crestià* dins d'una reflexió eminentment política, econòmica i jurídica. Així mateix, el focus al voltant del qual es configura aquest text introductori és la moneda, exposada segons les diverses concepcions que s'extreuen de les paraules d'Eiximenis. De la anàlisi de certs passatges de la *Política* d'Aristòtil, punt de partida de la reflexió eiximeniana, emergeix el *bon ús* del diner com a element fonamental en la construcció de la ciutat, el segon element més significatiu per al manteniment de la vida de la *polis.* La moneda com a bé de la comunitat, la moneda i la sobirania o l'autoritat política, la moneda com a bé consumible i la despesa, són alguns dels punts que vertebren el text d'Evangelisti, el qual també inclou mapes conceptuals que faciliten una millor comprensió del text. Aquesta anàlisi introductòria també permet establir relacions conceptuals entre els capítols publicats i la resta de l'obra del *Dotzè,* la qual consisteix, en línies generals, en un estudi dels fonaments polítics que sostenen el govern d'una ciutat. Abans d'endinsar-nos-hi i d'exposar la proposta politicoeconòmica que engloba, cal deixar constància de la polifacètica producció escrita de Francesc Eiximenis. Gran coneixedor de la tradició clàssica, particularment de l'Aristòtil llatinitzat, Eiximenis escrigué textos de teologia, com el *Llibre de les dones* (1396); textos pastorals i sermons; textos d'economia, com el *Tractat d'usura* (1374); i textos d'orientació política i civil, com el reconegut *Regiment de la cosa pública* (1383), o el mateix *Crestià,* entre d'altres. Nascut a Girona i amb una intensa presència a les ciutats de Barcelona i de València, rebé l'encàrrec per part dels magistrats de l'última d'escriure el *Regiment.* Conceptualment molt proper al *Dotzè*, el *Regiment de la cosa pública* constitueix un tractat d'economia política que

proposa la protecció política i jurídica dels mercats davant la seva prominència social.

Francesc Eiximenis, que entrà a l'Orde dels Frares Menors l'any 1358, passà gran part de la seva vida religiosa a la Cort reial de la Corona d'Aragó i a la Cúria papal d'Avinyó. Es formà a París, Roma, Colònia i Oxford, on conegué els textos de Joan Duns Escot, qui seria el seu metre intel·lectual primordial. Eiximenis fou assessor i conseller del poder de la Corona d'Aragó, i gaudí d'una llarga i activa presència civil, política i pedagògica arreu dels territoris que integrava la Corona. Eiximenis és un exemple clarivident de la força i puixança política i civil que els frares menors adquiriren entre els segles XIII i XV, principalment en dinasties comtals i reials catalanoaragoneses, a manera de confessors, consellers polítics, diplomàtics o pedagogs. El gironí reivindicà, en els seus escrits i amb l'exemple de la seva vida, aquesta participació política d'alguns membres o seguidors del seu Orde, afavorida en part per la mobilitat territorial que els caracteritzava. Segons el seu parer, l'Orde no podia fer cas omís als *afers terrenals*, calia que tot franciscà s'hi apropés i brindés el seu suport espiritual i doctrinal. L'aproximació a allò terrenal es materialitzà també en la llengua escrita per Eiximenis, la llengua vernacla, el català, l'ús del qual assegurava una major recepció entre els governants, institucions civils de la Corona i en general dels ciutadans.

La Corona d'Aragó era una potència geopolítica i econòmica de la Mediterrània de finals del segle XIII i inicis del XIV, i les grans ciutats que la formaven eren nuclis de bullici mercantil i financer. La realitat urbana de l'Europa de la Baixa Edat Mitjana i el conseqüent creixement del comerç són el marc, i l'empenta, de la categorització del sentit i la legitimitat de la pràctica política i civil que ofereix Eiximenis en el llibre que presentem. Ara bé, ell tan sols és una figura destacable d'un procés de sistematització doctrinal que es remunta als inicis del segle XIII, en el qual excel·leix la tradició textual franciscana. En aquesta formació de nous paradigmes teòrics destaquen els noms d'Arnau de Vilanova i de Ramon Llull, testimonis de la gran capacitat de pensament de què gaudia la Corona catalanoaragonesa en època tardomedieval.

La pregonesa textual que traslllueixen les línies d'Eiximenis es deu, en gran part, a la influència de l'exegesi bíblica de la tradició cristiana, de la tradició neotestamentària i evangèlica, i també del dret canònic del moment. El professor Evangelisti subratlla la influència del tractats sobre la moneda anteriors a Eiximenis, com l'obra de Nicolau Oresme. No obstant això, cal cercar en la sensibilitat franciscana que distingí Eiximenis, en la seva elecció de la pobresa voluntària, la llavor de la seva reflexió i proposta política. L'espiritualitat franciscana, en el seu cas, no es limità a l'àmbit de la vida personal, sinó que s'erigí en un instrument especial de pedagogia civil, de la qual el *Dotzè* n'és un exemple. La tradició franciscana s'havia caracteritzat per l'interrogant respecte del valor i significat de les riqueses i dels diners, inquietud que s'inicià amb la primera definició de la *paupertas* de l'Orde. Seguint les paraules d'Evangelisti, la reflexió econòmica franciscana comença en la recerca de sentit de la renúncia al dret de propietat sobre els béns que efectua tot franciscà en el moment d'entrar a l'Orde. Què significa tenir béns sense posseir-los? Alexandre de Hales, Pèire

Joan Oliu (i el seu cercle), Joan Duns Escot, Guillem d'Ockham, Francesc de Mayronis, Guiral Ot o el mateix Bonaventura, són només alguns dels reconeguts pensadors del desenvolupament teòric que intentà respondre a aquest interrogant i que es consolidà al llarg de la segona meitat del segle XIIV. Aquesta evolució teòrica, ètica i econòmica, protagonitzada també per membres de l'Orde dels Predicadors, emmenà vers una descripció i categorització de certs fenòmens econòmics, les quals prevalgueren un segle després, amb l'adveniment del humanisme i el seu esperit crític.

L'obra d'Eiximenis, *magister* de l'Estudi franciscà de Tolosa, representa un pas més en el camí de la sistematització doctrinal al·ludida en la mesura en què transcendeix l'esfera exclusivament doctrinal i, incloent un doble nivell de reflexió, desenvolupa tot un projecte de política econòmica, financera i fiscal. En l'obra eiximeniana es passa de la dimensió teòrica, centrada en una teoria ètica i doctrinal, a una proposta política i institucional que han de portar a la pràctica els magistrats i els governants de la *cives*. Cal assenyalar aquesta traducció pragmàtica de l'obra d'Eiximenis, que es materialitza en lleis jurídiques i actuacions polítiques i administratives concretes, com una de les raons de la significança històrica del franciscà. El ja esmentat *Regiment de la cosa pública* serà un dels textos més utilitzats pel consell de València fins al 1450, aproximadament, i s'ha documentat la presència posterior del *Dotzè del Crestià,* dirigit explícitament als governants i negociants de la ciutat, en biblioteques de mercants de la Corona d'Aragó. De fet, el *Dotzè del Crestià* fou una obra jurídicament important per a la ciutat de Girona fins al segle XVII, justificant així el seu relleu institucional i polític.

En el *Dotzè,* partint de la reflexió i verbalització del fet econòmic, Eiximenis construeix una doctrina ètica i econòmica que engloba una anàlisi tècnica de mercat. Començant per una consideració de la moneda com a institució política, creada *«per tal que les ciutats e comunitats fossen pus bastants a ssi matexes e pus promptament e abans haguessen ço qui·ls és mester»* (Dotzè, cap.139), l'autor suggereix un programa polític que incideix en la formació i alimentació d'una estructura econòmica comunitària. Individuant certs mecanismes de mercat i d'ús dels béns, Eiximenis realça alguns elements fonamentals per la constitució d'aquella: un control sobre la despesa pública, un sistema de crèdit i deute públic, i el comerç de béns bàsics. A més a més, el gironí limita i planteja un domini polític sobre certes pràctiques econòmiques, atorgant-les-hi legitimitat. L'objectiu d'aquestes propostes és enfortir la comunitat política i, en darrer terme, permetre la seva autonomia econòmica. Un sistema de fiscalitat políticament delimitat, l'establiment del valor de la moneda i la creació d'un tresor públic, obert i permanent, possible gràcies a un pacte de la comunitat amb el monarca, són altres mesures a adoptar per reforçar la comunitat política. Tals procediments, que conformen el disseny polític i econòmic d'Eiximenis exposat en el *Dotzè*, es posen al servei del desenvolupament productiu de la comunitat i de la seva activació econòmica. En aquest quadre teòric esbossat, la figura del mercader s'erigeix com a peça fonamental del mecanisme descrit. I és que els mercaders, subjectes actius de l'intercanvi comercial de béns, permeten i incentiven la circulació de la moneda, adquirint un rol social i civil destacat als ulls

d'Eiximenis, per qui *«la mercaderia qui, sens comparació, és millor per a la comunitat»* (Regiment, cap.36). El *bonus cives* és el mercant que es dedica a la comunitat i al seu bon funcionament, motiu pel qual el programa polític li reserva una valoració ètica i econòmica particular.

El projecte polític constructiu eiximenià planteja un quadre institucional focalitzat en la protecció de la comunitat política (i cristiana). Eiximenis postula la necessitat de l'autonomia i autoritat econòmica de la comunitat, a la qual també se li confereixen drets civils per sobre, inclús, del mateix monarca. La comunitat dels ciutadans és des de qualsevol punt de vista el veritable subjecte polític i jurisdiccional. A les seves mans hi ha la promoció i la tutela de tres elements imprescindibles per a la seva convivència: la promoció d'ètiques públiques, certes obligacions financeres i fiscals i la tutela de la moneda. Aquesta, més enllà de la seva materialitat, es concep com un ens artificial que obté la seva natura de la regla convinguda per la comunitat, la qual l'ha de protegir pel seu valor i significat polític intrínsec i ha de vetllar per la seva adequada funció en les relacions civils i en la vida de la *polis*. La força atorgada al concepte de comunitat es relaciona estretament amb la presència de la idea del pacte o consens, necessari en les decisions polítiques i econòmiques. En tot cas, la conceptualització institucional de l'estatut de la moneda i la reflexió sobre el mercat d'Eiximenis s'inscriu en la tradició textual catalano-aragonesa del segle XIV anteriorment citada. Partint de comentaris a diversos textos polítics d'Aristòtil, l'Orde dels franciscans fou protagonista de la gènesi de la reflexió sobre la moneda que es produí a les acaballes de l'Edat Mitjana i arribà fins a la modernitat.

No obstant això, la idea de fons del *Dotzè del Crestià,* vinculada amb el vessant espiritual del seu autor, és d'una altra índole: servir la comunitat és la manera més elevada de servir Déu. En altres paraules, s'identifica l'atenció a la comunitat amb l'atenció a Crist, i és que servir la comunitat *«és la pus alta obra qui al món sia»* (Regiment, p.51). Amb aquesta relació directe entre la comunitat de ciutadans i la comunitat de fidels, s'ofereix un criteri discernidor del bon i del mal ciutadà, a saber: voler i estimar el bé comú és voler i estimar el bé de Crist, de tal manera que ser un *bon cristià* implica ser un *bon ciutadà.* Al contrari, el *mal ciutadà* és aquell que guarda una estima superior al propi bé que al bé comú, que és bé de Déu, i actua així contra la *res publica*. D'aquesta manera Eiximenis demana que el govern de les ciutats *«no sia posada en mans d'òmens amants massa lo propri bé»* (Dotzè, cap. 197), i és que *«los béns de la cosa pública sien millors en quant són ordonats a més bé que neguna res en particular d'aquella»* (Dotzè, cap.58). Qui estima el seu propi bé en comptes del bé comú perd fidelitat civil i espiritual, un dels elements principals per al funcionament de la *res publica*. L'amor propi és l'antítesi del bé comú, que és el bé de Crist.

El fonament d'aquesta idea, precedida també per una llarga tradició textual franciscana, és el mimetisme cristològic. El model explícit per al bon funcionament de la cosa publica és Crist, model a seguir tant pel *bon cristià* com pel ciutadà i governant. Es tracta, però, del Crist de la caritat, aquell que sacrificà el que tenia i a ell mateix per la salvació de les ànimes de la humanitat,

la seva comunitat. Es tracta del Crist home, servent de Déu i igual als homes; és el Crist de la Passió i de la Redempció, el Crist que baixa de la Creu i acollit per tota la cristianda. La *caritas* cristiana esdevé així el centre de la reflexió política. Aquest símbol espiritual es tradueix en termes de pràctica política en una total dedicació a l'espai públic per part dels ciutadans, i els mercants són els més propers a tal ideal cristià en tant que servent de la comunitat. L'exemplaritat de Crist en l'àmbit del comportament polític testimonia la intensa imbricació i implicació de les esferes política, econòmica, ètica i religiosa en els pensadors de la Baixa Edat Mitjana. I és que l'exemplaritat de Crist no es redueix en una qüestió de bondat cristiana, sinó que transcendeix l'àmbit de la religiositat per ser un element fonamental per al govern de la *res publica.* És més, l'exemple de Crist, de gran reconeixement en l'espai públic del moment, és element de justificació i validació de la proposta ètica i política exposada.

Finalment, cal notar com al llarg del decurs teòric de l'obra presentada sobresurten algunes qüestions a nivell conceptual, d'una manera més o menys explícita, com és l'origen del poder, l'origen de la ciutat, el concepte de ciutadania i la funció de la llei. Es tracta, per tant, d'un tractat d'ètica econòmica que té interès polític, jurídic, històric i també filosòfic. El text editat per Paolo Evangelisti permet conèixer com es categoritzà i analitzà la pràctica de l'economia en les societats de l'Europa occidental, concretament entre l'Edat Mitjana i la primera Edat Moderna, dins d'una tradició textual específica. I és que l'obra d'Eiximenis, com hem apuntat, s'inscriu dins la textualitat discursiva i l'elaboració col·lectiva d'aquells que escolliren la *paupertas* voluntàriament. Particularment, el *Dotzè del Crestià* participa en el procés de construcció d'un mètode de representació i de tot un lèxic de referència de comportament social i polític que ha arribat fins als nostres dies. Des d'aquestes línies només podem agrair la tasca del professor de l'Antonianum Paolo Evangelisti i augurar una vida pròspera a la nova col·lecció italiana, que té previst de publicar properament el *De monetae mutatione* (1609) de Juan De Mariana.

Maria Cabré

Josep M. Blanquet, *L'origen de la Sagrada Família. Josep Manyanet, l'inspirador*. Barcelona, Editorial Claret, 2014, 272 pp.

El pare Josep M. Blanquet, antic superior general de la congregació dels Fills de la Sagrada Família, ja havia publicat l'any 2002 una monografia titulada *Josep Manyanet i el temple de la Sagrada Familia.* Recentment, el proppassat març de 2014, en l'escaiença del 150 aniversari de la fundació de la congregació dels Fills de la Sagrada Família, ha represès la temàtica amb aquesta nova publicació, en la qual remunta les seves recerques fins a la mateixa gènesi de la fundació del Temple Expiatori de la Sagrada Família documentant, amb fets i textos, la triple iniciativa protagonitzada per sant Josep Manyanet (1833-1901), qui tingué la inspiració d'edificar a la ciutat de Barcelona un temple expiatori

en honor de la Sagrada Família per tal d'assolir una projecció d'abast universal de la devoció a Jesús Maria i Josep. Aquesta primera inspiració del pare Manyanet fou canalitzada, i posteriorment executada, pel gran amic del sant, l'editor barceloní Josep M. Bocabella (1815-1892), fundador de l'Associació Josefina i –junt amb el religiós mercedari Josep M. Rodríguez Bori (1817-1879)– en el 1867 fundador també la revista *El Propagador de la Devoción a San José,* essent ambdós –Bocabella i Rodríguez Bori– els promotors a Catalunya del moviment eclesial josefí encetat a Nevers per iniciativa del sacerdot marista Jean-Marie-Joseph Huguet (1812-1884), a través de la revista *Le Propagateur de la dévotion à Saint Joseph et à la Sanite Famille.*

L'editor i llibreter Josep M. Bocabella, una volta acollit el suggeriment del pare Manyanet de construir no només un temple expiatori a Barcelona exclusivament dedicat a sant Josep sinó a tota la Sagrada Família (cf. pp. 48-52), volgué confiar la realització del projecte a l' arquitecte diocesà Francesc de Paula Villar (1860-1927), però al renunciar aquest, en menys d'un any d'iniciades les obres, a la direcció de la construcció del temple expiatori barceloní aconseguiria Josep M. Bocabella el novembre de 1883, que la direcció de les obres fos assumida pel genial arquitecte Antoni Gaudí (1852-1926) qui, com a arquitecte de la Sagrada Família, va poder comptar amb l'assessorament i influx espiritual de sant Josep Manyanet, tal com resta posat en relleu al llarg del llibre (vegeu a les pàgines 215-263: «Josep Manyanet, conseller, puntal, suport i inspiració d'Antoni Gaudí»).

La documentació aplegada en aquest llibre per Josep M. Blanquet (tant l'escrita, com també el conjunt d'objectes devocionals i litúrgics descrits i inventariats) ens il·lumina sobre els orígens més remots del temple expiatori de la Sagrada Família, especialment a propòsit del gran paper de sant Josep Manyanet en la inspiració i assessorament durant la primera fase de la construcció del temple de la Sagrada Família.

La present monografia no pretén pas ser ni una història del temple expiatori, ni tampoc una biografia dels personatges que van intervenir en la seva construcció, sinó que, senzillament, Josep M. Blanquet s'ha proposat narrar i documentar quins foren els autèntics orígens de l' actual basílica de la Sagrada Família de Barcelona, l'icona més emblemàtica de la Ciutat Comtal i, alhora, un dels edificis de més renom mundial, assolint encara molt més relleu des de la consagració que efectuà el papa Benet XVI el dia 7 de novembre de 2010 durant la seva visita a la ciutat de Barcelona.

Valentí Serra de Manresa, OFMCap.

Alexander Horowski, *Repertorium sermonum latinorum medii aevi ad laudem sancti Francisci Assisiensis* (Subsidia scientifica franciscalia, 13) Istituto Storico dei Cappuccini, Roma 2013, pp. XXIV + 287 pp.

L'actual president de l'Isituto Storico dei Cappuccini, Fra Alexander Horowski amb l'edició d'aquest repertori integrat per 1.049 sermons redactats en llengua llatina i predicats en honor de sant Francesc d'Assís († 1226) completa, i amplia cronològicament, aquell primer *Repertorium sermonum* que l'any 1982 publicà el reconegut franciscanista Jacques Guy Bougerol († 1997) on oferí la relació dels sermons pronunciats des de la canonització de Francesc d'Assís (1228) fins a l'any 1350. Amb la publicació d'aquest nou repertori, Alexander Horowski fa arribar la seva recopilació fins als primers anys del segle xvi, entorn a l'any 1517, quan es consumà la divisió de l'Orde de Framenors.

L'autor d'aquest repertori, a més de l'íncipit de cada homilia, ens indica si el sermó fou predicat en ocasió de la solemnitat del sant (4 d'octubre), en la festa de l'estigmatització (17 de setembre) o bé en ocasió de l'aniversari de la trasllat de les relíquies de sant Francesc a la cripta del Sacro Convento (24 de maig). Quan l'autor del sermó ha estat possible d'identificar-lo, Horowski hi afegeix algunes dades bibliogràfiques i també indica si el text ha estat editat, ja que bona part dels sermons els trobem estampats en edicions incunables i del segle xvi. Tanmateix, alguns dels sermons del repertori són encara inèdits i formen part de la col·lecció de manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana i de la Biblioteca del Sacro Convento a la ciutat d'Assís i, també, en altres biblioteques especialitzades, principalment de Roma (Biblioteca Angelica), Florència (Biblioteca Riccardiana), Pàdua, Venècia (Biblioteca Marciana), Milà, Nàpols, París (Biblioteca Nacional), Berlín, Brussel·les, Innsbruck, Colònia, Munic, Toledo (Biblioteca Capitular), València (Biblioteca Catedralícia), Tortosa, Palma de Mallorca i Barcelona (Arxiu de la Corona de Aragó: Ms 209 i Ms 226, procedents del cèlebre monestir de Ripoll), entre d'altres. S'ha de remarcar que alguns dels sermons predicats en l'aniversari del translació de les relíquies de sant Francesc, també foren emprats per a la festa del trasllat de les relíquies de sant Martí de Tours i de sant Domènec de Guzman (vegeu el sermó núm. 86, *Ante translationem,* que predicà el framenor Giovanni di Castello per la translació de sant Francesc i de sant Domènec; o bé el núm. 91, que fou predicat també per la translació de les relíquies de sant Martí de Tours).

El repertori conté uns índex modèlics amb les citacions dels textos de la Sagrada Escriptura, junt amb una relació completa dels còdexs i manuscrits, la llista d'autors citats i, sobretot, el valuós índex de llocs on foren predicats els sermons i, finalment, hi trobem una relació alfabètica dels predicadors autors dels sermons (cf. pp. 255-286), dels quals volem destacar a eminents figures de l'Orde Seràfic com ara: Bonaventura de Bagnoregio (sant Bonaventura), Mateu d'Acquasparta, Joan de la Rochelle, sant Jaume de Marchia, sant Bernardí de Sena i sant Joan de Capestrano (de l'Orde dels Menors); i a sant Vicenç Ferrer i Jaume de Voràgine (o de Varazze) de l'Orde de Predicadors, entre altres cèlebres predicadors de l'Europa medieval.

Aquest nou *Repertorium sermonum ad laudem sancti Francisci* esdevé un

valuós instrument de treball per als investigadors de la història de la predicació, del franciscanisme i de la hagiografia per l'enorme quantitat de dades i notícies que ens aporta i, també, per les possibilitats de noves recerques que suggereix.

Valentí Serra de Manresa, OFMCap.

Estudios mindonienses, núm. 29 (2013) 728 pp. con ilustraciones.

Fiel a la cita de cada año y a pesar de la crisis económica, aparece este anuario de estudios histórico-teológicos de la diócesis de Mondoñedo-Ferrol, que tras la presentación del obispo de la diócesis Mons. Manuel Sánchez Monge, sobre el *Concilio Vaticano II, como brújula para la Iglesia de nuestro tiempo* – con ocasión de la celebración del 50 aniversario de dicho Concilio– contiene entreverados con algunos trabajos teológicos, los siguientes artículos que interesan a la historia eclesiástica de Galicia: E. Cal Pardo, *Calendarios medievales de la Catedral de Mondoñedo* (pp. 9-64), que presenta dos interesantes calendarios medievales sobre pergamino que se guardan en el archivo de dicha catedral; M. Sánchez Yáñez, *Historia de San Sadurniño* (I), que trata de los orígenes de las diócesis Britaniense y Dumiense, respecto al arciprestazgo de Trasancos (pp. 221-286); A. Charlon-C. Manuel, *Domus Ecclesiae. Año primero (1963-64)* (pp. 341-518) reedita el primer número de la revista *Domus Ecclesiae*, en el 50 aniversario de la inauguración del edificio diocesano de Ferrol -dotado de capitalidad diocesana en 1959- llamado también *Domus Ecclesiae* (1963-2013), con índice onomástico y profusamente ilustrado con abundante material fotográfico; P. J. González Rodríguez en *Aproximación a las pinturas de la ermita de San Antonio de la Cabana (Ferrol)*, estudia las pinturas halladas en 2006 en dicha ermita, patrimonio de la diócesis de Mondoñedo, que son de los siglos xvii-xviii, (pp. 555-578); E. López Morán en *El monasterio femenino de San Esteban de Chouzán y su dependencia de Osera* (pp. 579-602) trata de dilucidar aunque sin éxito, si este monasterio era cisterciense o benedictino, puesto que si por una parte sabemos durante siglos dependió de la abadía cisterciense de Osera, por otra sabemos que en 1499 fue unido al nuevo monasterio de benedictinas de San Payo de Antealtares, de Santiago de Compostela; E. Zaragoza, aporta catorce documentos inéditos del Archivo Histórico Nacional, de Madrid, sobre la reforma de los monasterios benedictinos gallegos y del de Silos y sus prioratos (1496-1530) (pp.657-688). Cierra el volumen un repertorio de los libros publicados sobre Galicia en 2012 y diversas recensiones. De manera que en su conjunto este volumen es una buena aportación a la historia de estos lugares eclesiásticos y monásticos concretos, especialmente de Galicia, lo cual es de agradecer.

E. Zaragoza

Josep Nadal i Guiu, *Un sacerdot camí del martiri,* Bisbat de Lleida, 2013. 95 p.

Josep Nadal i Guiu va ser un sacerdot de la diòcesi de Lleida, nascut a Bell-lloc d'Urgell el 25 de juliol de 1911. Ordenat sacerdot a l'any 1935, va ser destinat a la parròquia de Monsó on patí el martiri un any desprès, el 12 d'agost de 1936 amb el seu company José Jordán. Els dos van ser beatificats a Tarragona el 13 d'octubre de 2013.

Aquest llibre recull el diari íntim de Josep Nadal, des del 20 de febre de 1936, data de les eleccions generals on va triomfar el Front Popular, fins al 9 d'agost de 1936, dos dies abans de la seva captura pels milicians. Aquest diari recull la preocupació del seu autor pel que està succeint, reflexions espirituals i el dia a dia a la seva parròquia de Monsó. També recull l'esclat de la guerra civil, els seus temors i la seva disposició al martiri. A més, sempre menciona a mossèn José Jordán, el que seria el seu company al martiri. El diari es complementa amb el relat de la seva execució.

El llibre conté, a més, un apèndix amb les cartes de comiat escrites per ell i el seu company José Jordán.

Borja Hidalgo Calleja

Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles, Banyoles, 2013, 166 pp., con ilustraciones.

Se trata del *Quadern 33*, publicado por el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, que tras la presentación de J. A. Abellán, presidente del Centro de Estudios Comarcales, y la introducción de LLuís To y Jordi Galofré, recoge,las ponencias habidas en el coloquio celebrado con ocasión de la celebración del 1200 aniversario de la fundación del monasterio de Sant Esteve de la localidad de Banyoles, el primero en toda España que ya en el 812 elegía su abad a tenor de la regla de san Benito. La primera ponencia a cargo del abad de Montserrat, Josep M. Soler, que es quien abrió las sesiones del Coloquio, trata magistralmente de la actualidad de la figura y de regla de san Benito. Le siguen dos ponencias sobre el monacato antiguo (SS. II-XII), una sobre el masculino (Lluís To) y otra sobre el femenino (K. Stöber), y las demás, que tratan de diversos aspectos del monacato en Cataluña, desde el origen del monasterio de Banyoles (Lluís To) hasta las fundaciones monásticas propiciadas por la aristocracia catalana (A. Catafau), pasando por la preocupación cultural y cristianizadora de los benedictinos (P. Bertrán-R. Lluch), la arquitectura monástica entorno al año 1000 (E. Carbonell), los orígenes de la fundación feudal del monasterio de Banyoles (J. M. Reyes) y la conferencia conclusiva de dichos coloquios (E. Zaragoza) que pergeña la trayectoria del monasterio de Banyoles –que fue colegio y noviciado común durante muchos años- dentro de la Congregación Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835) hasta la exclaustración general de 1835-36. De manera que en su conjunto este volu-

men es una buena aportación al conocimiento e importancia del monacato antiguo en general y a la del monasterio de Banyoles en particular. Por lo cual hemos de felicitar a los coordinadores, tanto por la iniciativa de dedicar estos coloquios a la efemérides fundacional del monasterio de Banyoles, como por la publicación de sus ponencias en estos tiempos de severos recortes económicos, también para la cultura.

E. Zaragoza

Pedro Alonso de Burgos, *De la misericordia de Dios, De la inmortalidad del alma y Vida y alabanza de la Virgen María.* Edició a cura de: Ernest Zaragoza Pascual. Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2013. 307 pp.

El doctor Ernest Zaragoza Pascual va començar fa trenta cinc anys la tasca de donar a conèixer l'obra de Pedro Alonso de Burgos, monjo i ermità de Montserrat i un dels principals representants de la espiritualitat de la congregació Benedictina de Valladolid al segle XVI. Nascut entorn l'any 1500 a la província holandesa de Zelanda, va estudiar a Lovaina i va arribar a ésser cortesà de Carles V. Desprès d'una visita a Montserrat l'any 1535, va decidir deixar el món i fer-se monjo, per més tard, retirar-se a una de les ermites de la muntanya on viurà fins a la seva mort l'any 1572.

En aquest darrer llibre, el doctor Ernest Zaragoza Pascual tradueix del llatí original tres de les obres, les referides al títol del llibre. Cadascuna de les obres disposa, a més d'una introducció que la contextualitza a més de la introducció general al començament del llibre.

La primera d'aquestes obres, *De la misericordia de Dios,* es tracta d'una obra didàctica on Pedro Alonso de Burgos vol demostrar la gran misericòrdia que té Déu envers els homes. Ho fa comentant passatges de l'Antic i Nou Testament que comenta i amplia amb textos dels Pares de l'Església. Per reforçar aquesta idea de misericòrdia, el to del llibre es alegre i optimista.

El segon llibre, *De la inmortalidad del alma* es un tractat també didàctic i moralitzant on Pedro Alonso de Burgos vol demostrar la immortalitat de l'ànima. Ho fa creant un diàleg entre un saduceu, que no creu en la resurrecció, i d'un cristià. Durant aquesta conversa, el saduceu demana al cristià que demostri la immortalitat de l'ànima i el cristià ho fa, primer, amb la raó, esposant les conclusions dels filòsofs clàssics sobre l'ànima, i després a través de la fe, mitjançant passatges bíblics i exemples dels Pares de l'Església.

El tercer llibre *Vida y alabanza de la Virgen María* es una biografia de la Verge a partir dels evangelis. Completa la biografia amb textos dels apòcrifs de la Infantesa de la Mare de Déu i de l'Assumpció. No comenta, en canvi, la vida de la Sagrada Família a Nazaret; passant de la infantesa de Jesús directament a la seva vida pública. Finalitza el llibre amb un apèndix amb cartes apòcrifes de Dionís l'Areopagita i Sant Ignasi d'Antioquia.

Aquest llibre té una doble vessant. La primera, històrica, ja que permet al

lector apropar-se al pensament espiritual dels monjos benedictins del monestir de Montserrat al segle XVI: La segona vessant, espiritual, on el lector pot gaudir de la lectura d'un llibre dedicat a la contemplació de Déu.

Borja HIDALGO CALLEJA

Francisco José GUERRERO CAROT, *Un cruzado contra el Liberalismo: Aguilar y Serrat (Manlleu 1826-Segorbe 1899), Obispo de Segorbe,* Ayuntamiento de Segorbe, 2013, 569 pp.

El llibre, fruit madur d'una llarga tesi doctoral i premi d'investigació María de Luna, es divideix en quatre parts, on es presenta successivament la vida, el pensament i l'obra escrita d'aquest personatge important de la església espanyola del segle XIX, per acabar amb una relació dels records deixats i els homenatges rebuts després del seu traspàs. Acompanya el llibre un CD amb dinou annexos documentals de força interès, que en aquest format no allarguen innecessàriament el volum del llibre imprès ni el seu cost.

En la introducció, l'autor fa unes consideracions sobre el coneixement ben documentat dels prelats de l'època d'Aguilar fins fa uns anys i cada vegada més estudiat, i unes altres sobre el gènere literari de la biografia i els conjunt de motius que el van portar a estudiar la figura d'Aguilar, entre els quals destaquen el coneixement que en va anar adquirint a través de la seva llarga experiència d'arxiver i bibliotecari de l'ajuntament de Sogorb i la seva llarga trajectòria d'estudis i publicacions sobre la vall del riu Palància.

L'autor segueix la vida d'Aguilar des dels seus primers anys a Manlleu. D'una família molt pobra de pagesos i teixidors, també ell treballà des de molt jove i va anar trobant camí per pagar-se i seguir uns estudis que acabaren al prestigiós seminari de Vic. L'autor desfà alguns malentesos de les circumstàncies que portaren al fet que fos cridat per ajudar a la revitalització del monestir de l'Escorial, dóna bona notícia de la seva intervenció en l'arrencada d'un projecte catòlic d'estudis superiors a Madrid i de la seva presència posterior al seminari de Còrdova, d'on fou cridat a presidir la diòcesi de Sogorb, que regentà durant dinou anys.

La seva activitat literària, començada ja a Vic en fullets, sobre diversos punts de la doctrina catòlica, especialment els que llavors demanaven especials aclariments, eren escrits tant en català com en castellà. Començant pel que diu d'aquests fullets i continuant amb altres notícies sobre el seu amor a la llengua catalana, l'autor no dubta a qualificar Aguilar com un dels precedents de la *Renaixença*.

Els llibres publicats llavors i més tard són objecte d'una acurada descripció i de quadres que ha preparat l'autor per facilitar-ne el coneixement. Sobretot, foren fullets en l'època de Vic (22 d'un total de 35) i llibres en les de Madrid i Sogorb (21 d'un total de 30), amb un parèntesi en la seva estada a Còrdova. Però a part d'aquestes publicacions, son molt nombrosos, i també explicats amb

deteniment, els seus articles en la premsa periòdica, així com en el Butlletí del bisbat de Sogorb, que començà a publicar ell mateix.

La part més llarga del llibre l'ocupa la presentació del pensament d'Aguilar, tret dels seus escrits publicats, la seva correspondència, les seves relacions amb altres eclesiàstics i les discrepàncies de vegades cridaneres d'altres persones públiques, en el to que s'estilava en el moment. Destaca, entre altres coses, la seva especial fidelitat al papa Pius IX i als seus ensenyaments, gens diferent a la de molts altres prelats. Però l'anàlisi de l'autor sobre aquest i altres aspectes del seu pensament és molt més àmplia i rica del que es podria resumir aquí.

El llibre és d'una acurada presentació que fa agradable la seva lectura. En contrast amb això, només una anècdota, per acabar, i certament perdonable als correctors de proves: en un lloc que no hem anotat, en la transcripció d'un breu text d'Aguilar en català, se'ls ha escapat la paraula «soviet» on certament havia de dir «sovint».

Enric Moliné

Antonio Oliva Sala, *José Maria Bocabella Verdaguer, fundador y artífice del Templo de la Sagrada Familia*, Asociación Verdad y Justicia, Barcelona, 2013, 475 pp.

El llibre d'Oliva Sala té per objecte reivindicar la figura de Bocabella Verdaguer, ja coneguda dels estudiosos però segurament no tant del públic en general, com a inspirador i fundador de la actualment basílica de la Sagrada Família. Ens informa amb gran detall que Bocabella era un impressor i llibreter barceloní de prestigi ubicat al desaparegut carrer *dels Cotoners*, prop de l'actual plaça de San Jaume, una impremta que remuntava els seus orígens a l'any 1770.

Catòlic fervent, Bocabella fou especialment sensible a la devoció a Sant Josep que l'any 1862 havia rebut un especial impuls del papa Pius IX. Un moment especial de la seva vida tingué lloc durant una llarga estona d'oració que féu l'any 1865 a Montserrat davant un quadre de la Sagrada Família, on tingué la inspiració de fundar una associació de fidels que cada dia encomanessin a Sant Josep les intencions del Sant Pare, com ell feia des que l'any 1862 havia escoltat unes paraules seves que ho demanaven. Amb fra José Maria Rodríguez Bori, de l'Orde de la Mercè, després d'aconseguir convèncer-lo no sense dificultats, demanaren al bisbe de Barcelona l'aprovació de l'*Asociación espiritual de devotos del glorioso patriarca San José*, i també la publicació del seu butlletí amb el títol de *El Propagador de la devoción a San José*, coses que el bisbe concedí l'any 1866, un any després d'aquella petició.

El butlletí és publicà per primera vegada, imprès en l'establiment de Bocabella, el desembre de l'any 1866 amb una edició de 25.000 exemplars que s'adreçava a tot Espanya i les seves possessions d'ultramar, incloses les illes Filipines. L'any 1868 eren 20.000 els subscriptors i el 1871 uns 400.000. Amb el títol canviat de *Temple*, es continuava encara imprimint l'any 2013.

Un altre moment determinant de la seva vida fou la participació amb la seva família en la peregrinació que l'any 1871 es féu a Roma amb motiu dels 25 anys de pontificat de Pius IX. La seva estada a Roma s'allargà, visità moltes capelles dedicades a Sant Josep i anà fins a Loreto, on l'impressionà especialment la gran basílica.

De tornada a Barcelona ja portava al cap que seria força important per a Barcelona tenir una església especialment dedicada a Sant Josep i a la Sagrada Família. I aquí comença un llarg itinerari personal que el portaria fins i tot a comprar els terrenys per al futur temple. El 1882 encarregava un avantprojecte a l'arquitecte de la diòcesi i després de la renúncia d'aquest per unes discrepàncies constructives, a l'arquitecte Gaudí.

El relat va posant el lector en contacte amb l'ambient de l'època dels fets que relata, vistos des d'una determinada perspectiva però ben orientatius. I el material sobre el qual es basa és amplíssim, incloent-hi una llarga presentació dels antecedents genealògics de Bocabella i de la història de la seva empresa familiar des d'orígens remots, sempre ben documentats. Els capítols del llibre van acompanyats d'una gran profusió d'il·lustracions que ens presenten reproduccions de documents originals, quadres, gravats i fotografies. La redacció, alguna vegada potser repetitiva, és però en conjunt d'una gran riquesa i el llibre un pou d'informació sobre uns aspectes potser no ben coneguts sobre els orígens del temple expiatori de la Sagrada Família.

Enric Moliné

Jorge Alberto Jordán Fernández, *Los conventos de la Orden de los Mínimos en la Provincia de Sevilla. Historia, Economía y Arte (Siglos xvi-xix)*. Sevilla, Diputación de Sevilla – Servicio de Archivo y Publicaciones, 2013. 306 pp.

Esta monografía, basada en la tesis doctoral del autor, recibió un accésit en la sección de historia del concurso «Archivo Hispalense 2011». Tras una breve introducción sobre el método de investigación adoptado y unas páginas de presentación sintética del fundador (San Francisco de Paula) y de la Orden de los Mínimos en sus tres ramas (frailes, monjas y terciarios), el autor aborda la presencia de los mínimos en Andalucía, la división de la inicial Provincia monástica andaluza en Provincias de Granada y Sevilla, y, más pormenorizadamente, el alcance del reduccionismo borbónico a finales del siglo xviii respecto a los conventos objeto de su estudio. Hay que aclarar que tales conventos son los situados en la provincia administrativa de Sevilla, que no equivale a la provincia monástica o religiosa homónima. No resulta esta una aclaración superflua, cuando hasta el propio prologuista de la obra cae en la trampa de la confusión.

El núcleo de la obra está constituido por el examen detallado de cada uno de los diez conventos (Écija, Sevilla-Triana, Arahal, Osuna, Puebla de Cazalla, Aznalcázar, Utrera, Estepa, Morón de la Frontera, Sevilla-Colegio). De cada uno de ellos se acomete, con cierta pretensión de exhaustividad, la historia, los

aspectos económicos (propiedades y rentas) y el patrimonio artístico (descripción, en la medida de lo posible, del edificio conventual y especialmente de la iglesia y su ornamentación). A ello sigue, para cada convento, una relación de fuentes y bibliografía. El resultado es necesariamente desigual, como desigual fue la importancia que cada convento tuvo y desigual la entidad de la documentación relativa conservada. Aun dentro de estos límites, la aportación resulta especialmente novedosa en la vertiente de la economía conventual, resultado de la seria labor indagadora efectuada por el autor en los archivos, particularmente en el Archivo Arzobispal de Sevilla.

Un tercer apartado lo dedica el autor a noticias sobre frailes destacados por sus virtudes o doctrina. Es, sin duda, la parte más perfectible del libro. Despachar, por ejemplo, en ocho líneas al maignanista o *novator* Padre Nájera, cayendo todavía en el erróneo desdoblamiento de tío y sobrino apuntado por Matute y propagado por la Espasa, es difícilmente excusable, pudiendo sólo acogerse la atenuante de ser el objeto primordial de la obra los conventos y no los religiosos.

El libro concluye con el examen de los últimos años de la presencia mínima en la provincia sevillana, con particular referencia individual a los religiosos que, de buen grado o forzosamente, abandonaron sus conventos. En las conclusiones el autor ha incluido, para una visión de conjunto, unos útiles cuadros sinópticos (evolución del número de religiosos, distribución por cultivos de las fincas que poseían los frailes, origen de los ingresos de cada convento). Siguen unos apéndices donde se listan conventos, Provinciales (de Andalucía, de Granada y de Sevilla) y religiosos exclaustrados.

El estudio de Jordán constituye un verdadero arsenal de datos, una obra de consulta obligada para quien en el futuro emprenda nuevos estudios sobre alguno de los diez conventos sevillanos. La edición, acorde con la colección en la que se integra, es pulcra, sobria (apenas una decena de ilustraciones en blanco y negro) y asequible.

J.M. Prunés

M. G. Aparicio Valero, *Regalismo borbónico e historia crítica. Las comisiones de archivos: su recopilación documental (1749-1756)*, Valencia, 2013, 678 pp.

Som davant d'un llibre important, fruit madur d'una tesi doctoral treballada durant força temps, el nucli del qual és el que assenyala el seu subtítol: la recopilació documental impulsada pel govern espanyol mitjançant unes *comisiones de archivos* que havien de resseguir els arxius eclesiàstics, amb la finalitat de recollir amb detall la documentació antiga que es podria utilitzar per reclamar i obtenir de la Santa Seu un patronat universal sobre els beneficis eclesiàstics, de l'estil del que s'havia adquirit molt abans per als territoris de l'antic regne de Granada i els d'Amèrica. Tot això s'esdevenia a la primera meitat del segle XVIII

i acabaria l'any 1753 amb un concordat entre l'Estat espanyol i la Santa Seu que es considera molt favorable al primer: l'elecció pontifícia dels candidats a alts càrrecs eclesiàstics i moltes de les coses que l'envoltaven quedava tan reduïda que pràcticament desapareixia.

Tot això s'emmarca dins el que diuen les primeres paraules del títol del llibre: el *regalisme borbònic*, l'afany de l'Estat, que venia de lluny però ara s'accelerava, de controlar aspectes organitzatius importants del funcionament de l'Església, sens dubte amb bones intencions i sens dubte també per instrumentalitzar-la al seu favor sempre que calgués. Aquesta pretensió venia de lluny, era encara més decidida en els territoris que havien adoptat diferents versions del protestantisme i en altres confessions cristianes no catòliques, creixé molt al segle XVIII i tampoc no era exclusiva de la dinastia borbònica, perquè l'austríaca donà a Àustria molts passos en la mateixa direcció.

El cos del llibre se centra en l'establiment i les realitzacions de les *comisiones de archivos* esmentades més amunt, després de dedicar un bon espai a donar notícia dels seus antecedents. D'una banda hi ha les queixes de l'Estat, compartides per molts eclesiàstics espanyols, contra el que considerava invasions del pontificat en referència sobretot a la provisió de beneficis però també a les pensions amb què es gravaven i a la gestió de les dispenses matrimonials; queixes no sempre desproveïdes de bones raons, ja que aquell estat de coses revertia amb freqüència en el nomenament de persones poc adequades i amb aspectes que hom gosaria a qualificar com una mena d'extorsió econòmica per part de la cúria romana; i encara s'afegia a tot això el que es considerava com un tracte discriminador respecte al que la Santa Seu tenia amb les monarquies francesa i portuguesa. D'altra banda, la Santa Seu es queixava de la interferència de l'Estat en assumptes que considerava d'exclusiva competència eclesiàstica, d'exigències ocasionals i extemporànies d'un permís especial per implementar algunes de les seves prescripcions, l'anomenat *regium exequatur*; i protestava també de la utilització dels *recursos de fuerza* que feia en últim extrem.

Els antecedents de les reivindicacions de l'Estat que segueix l'autora des de l'any 1632; la sensibilitat i el treball dels estudiosos, i després de les institucions, del segle XVIII per a recollir i difondre l'extens fons documental del país com a base per a un coneixement seriós de la història; els acords insuficients i de curta durada dels concordats de 1717 i 1737. Tot això és tractat amb detall i rigor, i ocupa gairebé les primeres dues-centes pàgines del llibre.

Les altres quatre-centes entren ja en les indagacions sobre el Real Patronato començant per l'establiment de les ja esmentades *comisiones de archivos* i continuant amb la descripció detallada del seu treball entre els anys 1749 i 1756, diòcesi per diòcesi, amb dades abundants sobre les persones que s'encarregaren de fer aquells reculls, dels ajudants que es buscaren, de les seves relacions amb els qui els havien demanat els informes, dels resultats obtinguts i les notícies que proporcionen els documents recollits, així com els arxius on es conserven ara.

Així i tot, aquest esforç de recollida de material sembla però que no va influir en les negociacions per al concordat de 1753. Havia anat creixent fins aquella data i no s'abandonà immediatament, perquè moltes gestions estaven ja

mig fetes o quasi acabades. Però disminuí després ràpidament i acabà estroncant-se del tot, una vegada perdut l'objectiu que l'havia posat en marxa.

Des del punt de vista de la història, aquest ingent aplec de documents tenia molta importància. Però tingué també molt poques conseqüències perquè, malauradament, fou mal conservat, es dispersà en part i se'n perderen algunes parts, desaprofitant així una gran oportunitat per al coneixement de la història del país. Malgrat tot, es pot encara recuperar en bona part, i el llibre present és una bona guia per a poder-ho fer.

Hom troba a faltar en aquest notable llibre de la Dra. María Gloria Aparicio uns bons índexs analítics i onomàstics, precisament per la seva qualitat i perquè sens dubte està destinat a ser durant molt de temps una obra bàsica de consulta. El llibre ha estat ben encertadament guardonat amb el *Premio Humanismo e Ilustración 2013*, que patrocina el *Colegio de Corpus Christi* de València.

Enric MOLINÉ

Pere CARDONA, OFMCap, *El convent de framenors caputxins de Manresa 1582-2007*, Manresa, CEB, 2014, 502 pp.

El autor, conocido ya por su monografía sobre la presencia de los capuchinos en la ciudad de Tarragona y como vice-postulador de las causas de beatificación y canonización de los capuchinos catalanes masacrados *in odium fidei* en la guerra civil española (1936-39), nos regala ahora –prologado por el también capuchino y manresano, Valentí Serra de Manresa, historiador indiscutible de los capuchinos de Cataluña y Baleares, la historia del convento de capuchinos de la ciudad de Manresa –escrita en idioma catalán– desde su fundación en 1582 hasta su cierra en 2007. Para ello, se sirve de los archivos de la Provincia Capuchina de Cataluña, de la Seo de Manresa, del Centro Excursionista del Bages y del Comarcal de Manresa, de cuyos fondos consultados nos da el catálogo de los manuscritos y fuentes impresas y de la bibliografía temática, aun de publicaciones periódicas. Por el libro pasa toda la historia del convento manresano, desde su fundación en 1582, junto a la ermita de Sant Bartomeu, y la huerta a ella pegada, que fue agrandándose a partir de 1606, como también los edificios conventuales a partir de 1609 y la nueva iglesia inaugurada en 1676. Asimismo refiere con detalle y gran número de citas eruditas, las ocupaciones comunes de los capuchinos, en Manresa y los pueblos de la comarca, a saber: la predicación, el confesionario, la asistencia a la Tercera Orden Franciscana Secular (ca. 1689), el servicio de los enfermos en tiempo de epidemia, subsistiendo a base de las limosnas recogidas y de la ayuda del Ayuntamiento, puesto que eran considerados pobres de solemnidad. También refiere los pleitos que tuvieron con sus vecinos los jesuitas, por no querer desprenderse de la cueva de su huerta, que aseguraban era la verdadera cueva de san Ignacio, a cuyo pleito el autor emplea muchas páginas. Habla también, como no podía ser menos, de la vida interna y externa de la comunidad en el siglo XVIII, de las

devociones particulares, del derecho de asilo, de las limosnas y donaciones, las diputas por el agua, las alteraciones de la Guerra con Francia (1793-95) y las tres exclaustraciones del siglo XIX (1809, 1820,1835), quedando finalmente el edificio abandonado en 1835, que después pasó a ser propiedad del Ayuntamiento, que en 1850 lo destinó a asilo de ancianos. Luego trata extensamente de la restauración de la vida capuchina en 1882 y de la estancia de los capuchinos expulsados de Francia en 1897, que permanecieron en Manresa hasta 1903, de cómo el convento fue noviciado desde 1915 hasta la guerra civil de 1936, en que fueron arrasados iglesia y convento y tres de sus frailes fueron asesinados. Tras la guerra civil, en 1939 se restauró la vida capuchina a partir de 1939, aunque no en el mismo lugar, trabajando los frailes en la catequética y estrenando nuevo convento e iglesia en 1960 (elevada a parroquia en 1968), donde permanecieron hasta el año 2007 que lo abandonaron, cediéndolo a la diócesis de Vic. Siguen: un apéndice documental con 18 documentos interesantísimos, un apéndice gráfico, un glosario y un índice onomástico completo. Cabe señalar que recoge en cada época la biografía de los frailes más relevantes de la comunidad, pero echamos en falta la lista de los guardianes o superiores de la comunidad, tan útil para fechar sucesos y documentos. Con todo debemos felicitar calurosamente al autor por su trabajo serio y paciente, pues se trata de la verdadera historia de la presencia e irradiación de los capuchinos en Manresa, aunque el autor en su humildad, la califique «una aproximación histórica».

E. ZARAGOZA

Valentí SERRA DE MANRESA, *Els frares caputxins de Catalunya de la Segona República a la Postguerra*, (a Col·lectània Sant Pacià, núm. 106), Barcelona, 2014, 374 pp.

El autor, archiconocido y máximo historiador de los capuchinos y capuchinas de Cataluña y Baleares nos regala su décimo volumen temático, que tras unas palabras de introducción, el prólogo del Dr. Joan Bada y el elenco de las fuentes manuscritas, impresas y de la bibliografía citada, comienza situando al lector el marco general cronológico que abarca su obra, que es la década (1931-1942). Prosigue historiando la trayectoria de los capuchinos ante los retos de la dictadura de Primo de Rivera, respecto de la catalanidad y de la Segunda República, respecto al anticlericalismo revolucionario creciente, que de manera dramática se desató del todo a partir de Julio de 1936 con el Alzamiento Militar y consiguiente Guerra Civil. Señala los destrozos que la persecución religiosa hizo en los conventos capuchinos, empezando por el incendio del de Sarriá, la conversión del de Pompeya en hospital de sangre y siguiendo por los de la Ajuda, Tarragona, Olot, Igualada, Arenys de Mar, Manresa y el colegio de Les Borges Blanques, así como la movilización de los jóvenes capuchinos, la dispersión de las comunidades, cuyos miembros se refugiaron en casas de familiares y bienhechores, que con peligro de su vida les acogieron y alimentaron, así como los

sufrimientos y muertes violentas de más una treintena de capuchinos y las peripecias de los que lograron salir de Cataluña y refugiarse sobre todo en Italia, Francia y la España franquista, y los del convento de Palma de Mallorca, único cuya comunidad no fue molestada, por caer en zona franquista. El padre Valentín merece nuestro mayor elogio, porque basándose siempre en testimonios escritos fehacientes de diarios, cartas y memorias de los acontecimientos generales y personales de quienes sufrieron aquellas situaciones, no silencia ni minimiza, como hacen algunos historiadores, ni el entusiasmo con que mucha gente, harta de tanto terror y desgobierno, recibió a las tropas de Franco, como liberadoras, ni la represión franquista respecto a la depuración ideológica. Después, refiere durante la postguerra, la restauración de los edificios conventuales y recuperación de bibliotecas y archivos y objetos litúrgicos, el paulatino retorno de los capuchinos exiliados, mermados en una cuarta parte, entre asesinados , fallecidos y defecciones, la reanudación de la vida comunitaria, las nuevas vocaciones y la escuela apostólica, la recogida de noticias para la iniciación del proceso de beatificación y canonización de los 29 capuchinos asesinados *in odium fidei*. Y la celebración del capítulo provincial de 1939, con la restauración de los estudios y de vida provincial, así como la proyección social y pastoral de los capuchinos hasta el capítulo de 1942. Cierra el volumen un apéndice fotográfico que muestra las nefastas consecuencias de la persecución religiosa en conventos e iglesias capuchinos, y dos índices toponímico y onomástico, muy útiles. Es de notar, que todo lo que escribe el autor lo justifica con documentación fehaciente guardada en diversos archivos, especialmente diarios, cartas y relaciones de los capuchinos coetáneos de los hechos, que sufrieron las adversas circunstancias y privaciones de la guerra y del exilio, importantísimos testimonios y declaraciones escritas muy valiosas para la historia y para la causa beatificación de los capuchinos catalanes, que el autor justifica en 318 notas eruditas. Por tanto esta obra es una muy fiel aproximación a la vida fraterna y ministerio pastoral de los capuchinos de Cataluña, la cruenta guerra civil y la persecución religiosa que sufrieron aquellos años, así como las vicisitudes de la recuperación de los edificios y de la vida conventual e influencia pastoral capuchina durante la posguerra, dándonos a conocer una década irrepetible de vida capuchina en Cataluña.

E. ZARAGOZA

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Historia del Instituto de Hermanas Capuchinas de la Madre del Divino Pastor II (1871 a 1982)*. Prólogo del cardenal Tarsicio Bertone. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, 237 pp.

Medio siglo después de la publicación de la documentada biografía sobre el exclaustrado-capuchino José Tous de Igualada (fallecido el año 1871 y beatificado en 2010) y sobre los primeros pasos de la Congregación de Hermanas Capuchinas de la Madre del Divino Pastor (fundadas en Ripoll el año 1850) que preparó en el lejano 1952 el Dr. Ernesto Ros Leconte, recientemente aca-

ba de ser editada la segunda parte de la historia de esta Congregación religiosa que abarca desde la muerte del fundador hasta el año 1982, elaborada por el experto historiador de la vida monástica y religiosa, Dr. Ernesto Zaragoza Pascual.

A lo largo esta nueva monografía (escrita con documentación espigada en varios archivos diocesanos, puesto que el archivo general de las capuchinas de la Divina Pastora fue incendiado durante la revolución y persecución religiosa de 1936), se examina la progresiva expansión de las capuchinas del beato Tous en las comarcas catalanas y su notable proyección fuera de Cataluña, primero en España (con la fundación de Bilbao en 1897) y después, movidas por su espíritu apostólico-educativo y misionero, también en los territorios de ultramar durante el generalato de la Madre Patrocinio Tobella (1914-1927); superiora general de talante muy exigente que llegó a ser denunciada por un buen número de religiosas por su carácter autoritario y vengativo. En efecto, el año 1926 se realizó una Visita Apostólica en el Instituto por graves irregularidades económicas y por haberse obstinado la Madre Tobella a implantar la Congregación en América en contra de la voluntad del Consejo General, puesto que esta expansión a ultramar comportaba el cierre de algunas casas del Cataluña para poder proveer de personal las nuevas fundaciones de Nicaragua (1920) y Cuba (1921).

Con profundidad y con gran maestría el Dr. Zaragoza analiza el impacto de las nuevas Constituciones de 1871 en la vida de la Congregación, puesto que se desmarcaban del espíritu del fundador (que inicialmente las había redactado desde la tradición clariana-capuchina) al ser ajustadas a las normas del papa León X contenidas en la Regla para las terciarias franciscanas (Cf. *Instituto de la Divina Pastora. Constituciones y Reglas,* redactadas por el presbítero diocesano D. Francisco de Paula Ribas y Servet, nombrado director del Instituto a la muerte del beato Tous). Estas nuevas Constituciones, ante la divergencia de interpretaciones de las finalidades apostólicas, ya comportaron en 1872 la separación de la casa de Madrid y que la beata Mariana Mogas, superiora de dicha casa matritense, bajo la protección del cardenal-arzobispo de Toledo fundase la Congregación de Franciscanas Misioneras de la Madre del Divino Pastor.

El año 1888 el Instituto de Terciarias Capuchinas de la Divina Pastora obtuvo el *Decretum Laudis* y, algunos años después, en 1902 fue agregado a la Orden capuchina por mediación de las gestiones realizadas por el cardenal capuchino José de Calasanz Vives y Tutó, gran amigo de las capuchinas de la Divina Pastora, y cardenal protector del Instituto los años 1911-1913.

Tiene un interés muy particular el capítulo dedicado al estudio del drama y el sufrimiento que comportó la persecución religiosa y Guerra Civil de 1936-1939, con la muerte *in odium fidei* de tres religiosas (Andrea Solans, Auxilio Noguera y Patrocinio Vilanova) que tienen en curso la causa de martirio ante la Congregación para la Causa de los Santos. Unos apéndices documentales, muy bien elaborados, ofrecen valiosos datos biográficos complementarios sobre un bien número de religiosas capuchinas de la Madre del Divino Pastor (cf. pp. 189-228).

Con esta nueva publicación, prologada por el cardenal Tarsicio Bertone, el Dr. Zaragoza enriquece el conocimiento sobre las nuevas congregaciones nacidas en la Cataluña decimonónica por iniciativa de los religiosos que sufrían la exclaustración y que contribuyeron a dar respuesta con nuevas fundaciones a las necesidades sanitarias y educativas de la sociedad del momento.

Valentí Serra de Manresa, OFMCap.

Fra Valentí Serra de Manresa, *Hortalisses i flors remeieres. Les herbes santes dels caputxins,* Barcelona, Ed. Mediterrània, 2014, 120 pp.

El ja conegut arxiver i historiador dels caputxins catalans, fra Valentí Serra de Manresa, que en altres ocasions ens havia regalat amb semblants obres temàtiques, com: *Els caputxins i les herbes remeieres* (4 edicions) amb receptes culinàries i remeis usats pels caputxins catalans, a base de plantes cultivades en les seves hortes conventuals, ara ens ofereix una aproximació a les principals tradicions agràries caputxines, extretes d'antics manuscrits i altres fonts, amb la qual cosa ens ofereix una bona contribució a la història del cultiu de verdures, plantes medicinals i flors dels caputxins catalans. Comença el llibre amb la introducció de l'autor per a situar la seva obra en la línia de les ja publicades anteriorment per ell mateix sobre el tema culinari i medicinal a base d'herbes remeieres. Segueix el pròleg del Dr. Miquel dels Sants Ylla-Català, de la Reial Acadèmia de Farmàcia Catalana, sobre les tradicions d'horticultura i floricultura caputxines. Després l'autor ens parla del conreu de la terra per part dels caputxins, oferint-nos per ordre alfabètic la fitxa de vint-i-nou hortalisses i una vintena de classes de flors cultivades *a la caputxina*, amb referència concreta a les hortes dels convents caputxins barcelonins del Calvari i de Santa Madrona, assenyalant, entre altres curiositats, el coneixement i la divulgació de la preparació de la terra, els adobs, la mena de verdures, flors i plantes més freqüentment cultivades pels hortolans caputxins –generalment germans llecs-, així com el moment més adient per la seva plantació, poda i recol·lecció, i també la recerca i aprofitament de les aigües, aportant els secrets de vint-i-set receptes i remeis a base d'herbes «santes», de les quals dóna un interessantíssim glossari per als no iniciats en la matèria. De manera que aquesta obra, a més de curiosa, resulta útil tant per a la història de la horticultura i floricultura caputxines catalanes, com per a qui vulgui provar aquestes herbes medicinals segons les fórmules descrites, que és de suposar que són segures, però hauria estat bo, d'afegir a cada fitxa, la valoració de les mateixes en ordre a la seva seguretat i eficàcia, per evitar disgustos. Però felicitem ben de cor a l'autor, no solament per la seva acurada feina, sinó també per a la oportunitat del tema, en un moment en que l'ús de la medicina natural alternativa s'acreix de manera imparable.

E. Zaragoza

BIBLIOGRAFIA D'HISTÒRIA DE L'ESGLÉSIA ALS PAÏSOS CATALANS (2012-2013)

Isabel JUNCOSA GINESTÀ

FONTS

Jaume ABRIL I FIGUERAS, *Santuari del Corredor de la Mare de Déu del Socors: origen, història i restauració del santuari*. El Corredor: Santuari del Corredor/Parròquia de Sant Andreu d'Alfar, 2011.

Antoni ALBACETE I GASCÓN, *El Reial Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922): història i art en un centre d'espiritualitat cistercenca*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

F. Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *Antoni Gaudí i Montserrat: el primer misteri de Glòria del Rosari Monumental.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

Josep M. ARAGONÈS I REBOLLAR, *In Memoriam del mestre Joan M. Aragonès i Rebollar*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 9-10.

Bibliografia de Josep Massot i Muntaner. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

Josep BRACONS CLAPÉS – Ramon ORDEIG I MATA, *Bibliografia del Museu Episcopal de Vic (1889-1991)*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 75-110.

Joan BUSQUETS, *Mossèn Damià Estela, mestre i testimoni*. Besalú: Ajuntament de la Comtal Vila de Besalú, 2011.

Marcel CAPELLADES, *Pare Estanislau Maria Llopart: el monjo, l'ermità*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

Joan CASTAÑO GARCÍA, *Mort humana, mort sagrada: notes sobre els rituals funeraris a l'església de Santa Maria d'Elx*, dins «Festa d'Elx» 57(2013) 33-54.

Montserrat Catalán i Benavent, *L'Arxiu de Montserrat Tarradellas i Macià al monestir de Poblet*, dins «Podall» 1 (2011) 162-165.
William A.Christian, *Divine presence in Spain and Western Europe, 1500-1960: visions, religious images and photographs*. Budapest: Central European University Press, 2012.
Lluís Cifuentes i Comamala, *Bibliografia de Josep Perarnau i Espelt*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 379-388.
Sílvia Coll-Vinent – Isabel de Colmenares, *El Llegat Milà i Fontanals a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona*. Barcelona: Universitat Ramon Llull/Institut d'Estudis Penedesencs, 2011.
Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300). Barcelona: Fundació Noguera, 2013.
Gemma Domènech i Casadevall, *El Monestir de Sant Pere de Galligants*. [Girona]: Diputació de Girona: Obra Social «La Caixa», 2012.
Ramon Font i Peig, *Recull històric d'Amposta: l'església del poble.* Amposta: l'autor, 2012.
Climent Forner i Escobet, *Goigs marians del Berguedà,* dins «L'Erol» 112 (2012) 25-27.
Víctor Gay, *Vida i esperança en el mil·lenari del monestir de Sant Daniel de Girona*, dins «Serra d'Or» 649 (2014) 7-9.
Ignasi Gironès Guillem, *De l'Arxiu de la parròquia de Santa Maria d'Ontinyent*, dins «Almaig» 27 (2011) 177-185.
Gener Gonzalvo Bou, *Jordi Bou i Simó, esplugui, músic i monjo de Poblet*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 9-18.
Josep M. Gregori i Cifré, *Fons de l'Església Parroquial de Sant Esteve d'Olot i Fons Teodoro Echegoyen de l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa*. [Bellaterra]: Universitat Autònoma de Barcelona, 2012.
Isabel Juncosa, *"In Memoriam"*, *Dr. Joan Bellavista i Ramon*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 7-9.
Antoni Llagostera Fernández, *Els Estudiosos ripollesos i el monestir de Ripoll*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» 6 ([2009-2010] 2011) 183-217.
Albert López Mullor – Raquel Lacuesta, *Església de Sant Vicenç d'Obiols (segles viii-xx)*. Avià. Barcelona: Diputació, 2013.
Josep M. Mallarach, *El Monestir de Poblet al seminari internacional de la Unesco*, dins «Poblet» 22 (2011) p.19.
Josep M. Martí Bonet, *Selecta: des del cor de la catedral de Barcelona*. Barcelona: Catedral, 2011.
Pere Mas i Perera, *Un article i una carta a l'entorn de Manuel Trens*, dins «Del Penedès» 27-28 (2012) 6-12.
Rosa M. Martín i Ros, *L'Humeral de Sant Eudald*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» (2011-2012 [2013]) 15-30.
Jesús Mestre i Godes, *Sant Vicenç de Sarrià: el poble i la parròquia.* Barcelona: El Mirador, 2011.
Màrius Moneo Vilalta, *Mossèn Armengou*, dins «L'Erol» 106 (2010) 7-9.

El Monestir de Sant Joan de les Abadesses. Sant Joan de les Abadesses: Junta del Monestir, 2012.

Jesús M. Oliver, *Abats enterrats a la sala capitular del monestir*, dins «Poblet» 20 (2010) 52-55.

Carme Oriol, *Literatura al voltant del monestir de Santes Creus*, dins «Santes Creus 0 (2011) 45-58.

Antoni Pladevall i Font, *La Devoció a la Mare de Déu i els seus santuaris*, dins «L'Erol» 12 (2012) 10-13.

J. Planellas i Barnosell, *El Dr. Josep Perarnau i Espelt: l'home i l'obra*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 379-388.

Jaume Plans i Maestra, Història de les masies, les famílies i el territori de l'antiga parròquia de Sant Iscle de Bages: (segles x-xx). Sant Fruitós de Bages: Ajuntament, 2012.

Andreu Pujol Mas, *Podran arranar, però no desarrelar: vida de Mn. Pere Ribot i Sunyer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012

Francisco del Río Sánchez, *Catálogo de los manuscritos siríacos, árabes karšûnî y copto-árabes de Montserrat.* Barcelona: CSIC / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

Francesc Rodríguez Bernal, *L'Arxiu parroquial de Sant Pere de Taladell (S. xiii-xix)*, dins «Urtx» 27 (2013) 187-205.

José Rodríguez Richart, *Autobiografía de un mossèn valenciano*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 621-632.

Àngel Rodríguez Vilagran, *Catàleg de publicacions periòdiques catòliques a la diòcesi de Girona*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 603-646.

Neus Sánchez Pié, *Aproximació a una tipologia documental dels fons documental de l'AHAT: els hospitals de pobres de la Conca de Barberà*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 206-219.

Jordi Sardans, *Fra Valentí Serra de Manresa*, dins «El Pou de la gallina» 284 (2013) 23-26.

Gabriel Seguí Trobat, *Notas sobre la relació entre el santuari de Lluc i el poble de Llorito*, dins «Jornades d'Estudis Locals Lloret de Vistalegre». Palma de Mallorca: Di7, 2010. p. 245-254.

Valentí Serra de Manresa, *Mestres de l'escolàstica en les antigues biblioteques dels frares caputxins de Catalunya i Mallorca*, «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 623-639.

Lluís Solà Segura, *Poblet, un monestir cistercenc*, dins «Serra d'Or» 646 (2013) 38-42.

Fortià Solà, *Santa Maria de Tagamanent: edició del Ms. 291, fins ara inèdit, de la Biblioteca Episcopal de Vic*. Vic: Arxiu i Biblioteca Episcopal, 2012.

Marià Torres Torres, *Sis lletres de mossèn Antoni M. Alcover a mossèn Jaume Barrera*, dins «Randa» 69 (2012) 77-92.

Josep M. Trullèn i Thomàs, *Josep Gudiol i Cunill, museòleg*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 3 (2009) 43-55.

Pep Vila i Madinyà, *El Culte marial al Rosselló i a Catalunya*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 661-676.

—, *Dos exemplars d'uns goigs del Santíssim Misteri de Sant Joan de les Abadesses, en doble foli acolorits a mà (segles XVIII i XIX)*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» (2011-2012 [2013]) 31-44.
Octavi VILÀ MAYO, *Poblet, un monestir per un país*, dins «Serra d'Or» 646 (2013) 19-24.
Ramon VILADÉS LLORENS, *Santuaris al Bergadà*, dins «L'Erol» 12 (2012) 13-17.
M. Montserrat VIME BACARDÍ, *Ciutadilla: el castell, el convent, la parròquia i el poble*. Lleida: Pagès, 2013.
Jordi VIVÓ I LLORCA, *Del "Dominus" a l'abat: la història de l'entorn del monestir de Sant Feliu de Guíxols: de l'època romana a la desamortització*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2012.
Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, R*ecull de documents i articles d'història guixolenca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA ANTIGA

Josep AMENGUAL I BATLE, *Tarragona, Cartagena, Elx i Toledo: metropolitans i vicaris papals en el segle VI*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 547-590.
–, *L´Església paleocristiana de Tàrraco,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 69-82.
Joan BUSQUETS, *Les Heretgies en l'Església antiga (segles I-VI)*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2012.
Josep CASAS GENOVER, Josep M. NOLLA BRUFAU, *Excavacions arqueològiques a l'església de Sant Joan de Bellcaire, Una revisió*, dins «Estudis del Baix Empordà» 32 (2013) 19-36.
Judit CIURANA I PRATS, *Confessions religioses i rituals funeraris a la Tàrraco tardoromana,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 181-190.
Dolors CODINA I REINA, *Resultats arqueològics de les primeres intervencions a la canònica de Santa Maria del Roure, Pont de Molins*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 131-146.
—, *Sant Quirze de Colera: un jaciment arqueològic excepcional*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 39-64.
Manel FEIJOÓ MOROTE, *Poblament i cristianització al territori de Tàrraco durant l´antiguitat tardana,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 199-218.
Cristina GODOY FERNÁNDEZ, *L´Arquitectura cristiana a Tàrraco: ritus i litúrgia,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 163-180.
Diana GOROSTIDI PI, *L´Epigrafia paleocristiana de Tàrraco: característiques generals i estat de la qüestió*, dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 43-68.
Jordi LÓPEZ I VILAR - Josep M. PUCHE FOTANILLES*, Arquitectura paleocristiana*

de Tarragona (segles IV-V), dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 149-162.

Josep M. Nolla – Marc Sureda i Jubany, *Materials d'una sepultura romana de Corçà (Baix Empordà) al Museu Episcopal de Vic*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 111-122.

Ramon Graells Fabregat, *Sobre una fibula a navicella trobada a Ribes de Freser, avui al Museu Episcopal de Vic*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 123-132.

Jaume Massó Carballido, *Notes sobre els orígens de l'arqueologia paleocristiana a Tarragona*, dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 31-42.

Meritxell Pérez Martínez, *Tarraco en la antigüedad tardía: cristianización y organización eclesiàstica (siglos III a VIII)*. Tarragona: Arola, 2012.

—, *Tarraco a l'època tardoromana: història política i eclesiàstica,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 83-96.

—, *Tarraco a l'època visigòtica: història política i eclesiàstica,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 97-110.

Gisela Ripoll, *Arquitectura religiosa hispánica entre los siglos IV y X. Paradojas y dialécticas de la investigación*, dins «Medievalia» 15 (2012) 61-66.

Matthieu Smyth, *La Prière eucharistique hispano-gallicane et l'antique liturgie de l'Afrique romaine*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 11-31.

Tarraco Christiana Civitas. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013.

HISTÒRIA MEDIEVAL

Joan Anton Abellán, *Els Senyors de Banyoles: els abats del monestir de Sant Esteve.* Barcelona: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, 2012

Josep Alanyà i Roig, *Les Constitucions antigues de l'Església de Tortosa i la Constitució "De reformatione" de Benet XIII*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 731-766.

F. Xavier Altés i Aguiló, *Un Homiliari i una col·lecció homilètica carolíngia copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., frag. XXII/*27, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 15-45.

—, *Reconstrucció parcial d'un homiliari catalanonarbonès del segle IX-X*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 41-79.

Jesús Alturo i Perucho, *L'Acta original del judici celebrat al monestir de Sant Benet de Bages el 14 de juny de 1025 amb assistència del bisbe Òliba recuperada.* Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2012.

—, *Fragment d'un homiliari amb dos sermons de Màxim de Torí (s. XII-XIII) (Guissona, Arx. Mun., frag. s/n)*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 47-52.

Maria Barceló Crespi, *Apunts sobre el monestir de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca (segles xiii-xv)*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana» 67 (2011) 83-100. 107-139.

Pau Castell Granados, *Un Judici a la terra dels bruixots. La cacera de bruixes a la Vall Fosca*. Tremp: Garsineu, 2011. 180 p.

Anna Castellanos i Tresserra, *El Monestir de Pedralbes: un relat femení de la història*, dins «L'Avenç» 396 (2013) 32-43.

Oriol Catalán Casanova, *La Predicació cristiana a la Catalunya baixmedieval. Un instrument de transformació cultural entre oralitat, escriptura, imatge, narració, música i teatre*. [Barcelona]: Universitat de Barcelona, 2013.

Maria Clua Mercadal – Montserrat Mataró Pladesala – Anna M. Puig Griessenberger, *Les Pellofes del monestir de Sant Pere de Rodes*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 371-389.

Daniel Codina i Giol, *Sant Pere Urcèol, duc de Venècia i monjo de Sant Miquel de Cuixà: segons les diferents fonts escrites amb l'edició de l'Anònim de Cuixà*, dins «Studia Monastica» 54/2 (2012) 293-342.

Isabel Companys Ferrerons, *L'Ingrés de Joan Fonoll, de Vinaixa, com a donat de l'Hospital de Santa Maria Magdalena de Montblanc, per a la seva administració*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 35-42.

Lucía Conte Aguilar, *"Per soplir la fragilitat e dolència de la carn". Sexe i misogínia a la diòcesi de Barcelona (s. xiv-xv)*.Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2012. [Tesi doctoral inèdita]

Vicente Domènech Querol, *Fra Berenguer de Concabella, abat del monestir de Santa Maria de Bernifassà (1261-1269)*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 87-110.

Josep M. Escolà Tuset, *La Llengua de les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles ix-xii)*, dins «Estudios de Latín Medieval Hispánico: Actas del V Congreso Hispánico de Latín Medieval» Firenze: SISMEL, 2011. p. 989-994.

Andrea Ferrer Welsh, *El Monestir de Sant Miquel de Fluvià i l'estructura del complex abacial*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 147-166.

Reis Fontanals, *Els Llibres d' Entrades de malalts de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona (s. xv-xviii)*, dins «Summa: revista de cultures medievals» 2 (2013) 30-49.

Juan Vicente García Marsilla, *Bellesa compartida. Confraries, oficis i parròquies com a clients artístics a la València medieval*, dins «Afers» 70 (2011) 601-634.

Marianela García Sempere, *La Literatura catalana religiosa en la tardor medieval*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 471-488.

Josep M. Gironella i Granés, *Els Molins dels monestirs empordanesos a la primera meitat del segle xiv*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 167-176.

Gener GONZALVO BOU, *Entre el bàcul i l'espasa: els sofriments del feudalisme*, dins «Urtx» 25 (2011) 269-274.

—, *Sobre el topònim Poblet i la versemblança de l'origen del monestir, lligat a l'eremitisme, dins* «Actes del XXXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica». Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà / Societat d'Onomàstica, 2012. p. 31-34.

S. GRAU TORRAS, *Cátaros e Inquisición en los reinos hispànicos (siglos XII-XIV)*. Madrid: Cátedra, 2012.

Miquel S. GROS I PUJOL, *Fragment d'un únic ordre d'enterrament del Monestir de Ripoll (ACA, Fragment de manuscrits, núm. 401)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 327-336.

—, *Fragments d'un antic breviari coral d'un monestir català*, dins «Studia Monastica» 55/1 (2013) p. 27-41.

—, *Manuscrits dels llegats del canonge Jaume Taulats a la catedral de Vic (1410-1146)*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 479-505.

—, *El Processoner del monestir de Santa Maria de l'Estany (Vic, Biblioteca Episcopal, Ms. 118)*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 209-283.

—, *El Sacramentari II de Gellona (Montpeller, Bib. Mun., ms. 18)* dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 53-231.

Núria JORNET I BENITO, *Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona: origen d'un monestir i configuració d'un arxiu monàstic (1236-1327).* Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013.

—, *Sança de Mallorca, reina de Nàpols: la fundació monàstica en un projecte de consciència genealògica i espiritualitat franciscana*, dins «Redes femeninas: de promoción espiritual de los reinos peninsulares: siglos XIII-XVI». Roma: Viella, 2013. p. 235-289.

Núria JORNET I BENITO, – M. Elisa VARELA RODRÍGUEZ, *La Pregària diària femenina: els llibres d'hores catalans*, dins «Le Plaisir de l'Art au moyen âge. Mélanges offerts à Xavier Barral i Altet». Paris: Picard, 2012.

Josep M. LLOBET I PORTELLA, *Quatre documents sobre jueus i conversos de Montblanc (segles XIV-XV),* dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 37-44.

Elvis MALLORQUÍ GARCÍA, *Parroquians contra rectors i canonges: la fixació dels costums de la parròquia de Lladó l'any 1319*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 85-112.

Camila del MÁRMOL, *Cátaros: ente memorias y olvidos. Usos del pasado en el Pirineo catalán y occitano*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» 6 ([2008-2009] 2010) 161-172.

Sònia MASMARTÍ I RECASENS, *Sant Miquel Sescloses, el monestir oblidat*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 113-130.

Josep M. MASNOU I PRATDESABA, *Els Necrologis de Serrateix*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 115-149.

Assumpta MUSSET I PONS, *Peregrins i turisme religiós. El seu impacte en l'economia collbatonina (segles X-XIX)*, dins «Materials del Baix Llobregat» 17 (2011) 13-22.

Ramon ORDEIG I MATA, *Dades sobre el clergat urgellès que introduí la litúrgia*

catalanonarbonesa al bisbat de Palència en el segle XI, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 261-285.

—, *Santa Eulàlia i Santa Leocàdia, una església altmedieval de Vic*, dins «Ausa» 25 (2011) 323-332.

Antoni PLADEVALL I FONT, *Berenguer Sunifred, arquebisbe de Tarragona: la restauració de la província eclesiàstica,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 225-240.

Arnald PLUJÀ I CANALS, *Els Dominis de Sant Pere de Rodes al cap de Creus: segons un capbreu de la Celleria (1420-1429).* Girona: Ajuntament de Port de la Selva. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2013.

Jaume de PUIG I OLIVER, *La Biblioteca d'Hug de Cruïlles, canonge de la Seu i abat de Sant Feliu de Girona (†1337)*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 653-702.

Josep M. RECASENS LLORT, *El Majordom del monestir*, dins «Poblet» 23 (2011) 26-29.

J. P. RUBIO SADIA, *"Alleluia non merentur in perenne psallere". Notas sobre la evolución del Oficio Aleluyatico de Septuagésima en Cataluña y el Lenguadoc*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 233-259.

Joan SALVADÓ I MONTORIOL, El Monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental identificació, edició i estudi. Segles X-XI. Lleida: Universitat de Lleida, 2012.

Jesús SÁEZ MARTÍNEZ, *Pergamí llatí, datat en 1353 (Parròquia de Cabrera de Mar): acta notarial de la donació de l'Hort de la Rectoria.* Cabrera de Mar: Ajuntament, 2012.

Josep M. SANS TRAVÉ, *The Military Orders in Catalonia*, dins «Catalan Historical Review» 4 (2011) 53-82.

Cristina SANTJUST I LATORRE, *Seguint els passos de la fundadora: Teresa de Cardona i el monestir de Santa Maria de Pedralbes*, dins «Redes femeninas: de promoción espiritual de los reinos peninsulares: siglos XIII-XVI». Roma: Viella, 2013. p. 219-234.

M. Dolors SANTANDREU I SOLER, *El Monacat femení al Berguedà: Santa Maria de Valldaura i Santa Maria de Montbenet*, dins «L'Erol» 112 (2012) 29-32.

Rafael SERRA ABELLÀ, *La Litúrgia de la "Domenica in carnes tollendas» en l´Oracional de Verona* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 111-122.

Xavier SITJES I MOLINS, *Els Talamanca i el monestir de Sant Benet de Bages*, dins «Dovella» 109 (2012) 41-43.

Carme SUBIRANES FÀBREGAS - Goretti VILA FÀBREGAS, *El Monestir de Sant Benet de Bages*, dins «Dovella» 109 (2012) 25-30.

Marc SUREDA I JUBANY, *Litúrgia i cultura en una canònica medieval catalana: un inventari de la Biblioteca de Santa Maria de Besalú*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 309-343.

—, *Un Recull d'estatuts del Capítol de la Seu d'Urgell (1287-1328), ACU, ms. afegit, olim ms. 7*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 151-207.

Montserrat TOLDRÀ PARÉS, *La Reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida*

i obra de govern (1401-1458). Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014. [Tesi doctoral inèdita]

Josep Torné i Cubells – A. Suárez González, *Els Textos purissimers barcelonesos de 1415-1432 en el manuscrit 35 del Monestir de Poblet*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 527-551.

Xavier M. Vicens i Pedret, *Un Fragment de la salmòdia copta conservat a la Biblioteca Episcopal de Vic*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 33-39.

Jacobo Vidal Franquet, *L'Activitat quotidiana d'un mestre de cases medieval: Bernat Gual, 1405-1453*, dins «Anuario de Estudios Medievales» 43/2 (2013) 915-940.

Josep M. Vila i Carabassa, *El Monestir de Sant Llorenç del Mont*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 65-84.

Pep Vila Medinyà - Eduard Sierra Valentí, *Textos populars catalans dels s. xv-xvi. Un apòcrif assumpcionista, una còpia dels amonestaments de Turmeda, una representació nadalenca i unes oracions supersticioses*, dins «Quaderns de la Selva» 24 (2012) 27-54.

Pere Vivó i Gili, *L'Església del monestir de Sant Cugat: pedres, tombes, històries.* Barcelona: Mediterrània, 2013.

Jill R. Webster, *La Trajectòria medieval de tres convents emblemàtics de Vic: Sant Francesc, Santa Clara i Nostra Senyora del Carme*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 4-43.

HISTÒRIA MODERNA

Laia de Ahumada, *Teresa Rajadell i la Companyia de Jesús: una història obligada del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona (segle xvi)*, dins «Redes femeninas: de promoción espiritual en los reinos peninsulares (segles xiii-xvi)». 2013. Roma: Viella, 2013. p. 235-250.

Rosa M. Alabrús Iglesias, *Francisco de Borja y España,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 131-151.

Josep Alanyà i Roig, *La Religiositat popular al bisbat de Tortosa*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 111-148.

Josep Amengual i Batle, *Vers un plantejament de la reforma posttridentina del clergat a Mallorca: les visites "ad limina" del bisbe Joan Vic i Manrique (1590-1594)*, dins «Comunicació» 125-126 (2011) 71-92.

Maximiliano Barrio Gozalo, *El Clero en la España Moderna*. Córdoba: CSIC, 2010.

Josep Maria Benítez i Riera, *El Gobierno de Borja en la Compañía de Jesús*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 275-279.

José Luis Betrán Moya, *La Construcción de la gloria de la Compañía en tiempos de Francisco de Borja,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 281-300.

Michel Boeglin, *Aspectes de la Reforma a l'Aragó a finals del regnat de l'Emperador. El procés del rector Miguel Monterde,* dins «Manuscrits» 30 (2012) 139-159.

Javier Burrieza, *La Expansión de la Compañía de Jesús en España bajo la mirada de Francisco de Borja*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 301-340.

Josep Busquets i Castella, *La Confraria dels Francesos de Berga*, dins «L'Erol» 112 (2012) 35-37.

Emilio Callado Estela, *Breu història dels episcopologis valencians*, dins «Scripta» 1 (2013) 159-172.

Antonio Calzado Aldaria – José Antonio Fayos Bataller, *La Orden de los Mínimos de San Francisco de Paul en la Vall d'Albaida: la Pobla del Duc, 1603*, dins «Almaig» 28 (2012) 94-101.

Alexandre Capdevila i Muntades, *El Paper de les institucions religioses dins del món del crèdit*, dins «Sessions d'Estudis Mataronins» 27 (2011) 49-51.

M. Milagros Cárcel Ortí, *El Convite anual de los cofrades de la "Almoyna de les òrfenes a maridar" de Valencia (1419-1525)*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2a (2013) 787-827.

Joan Josep Cardona Ivars, *El Convent de la Puríssima Concepció (1612-2012): 400 anys de franciscans a Benissa.* Barcelona: Riurau, 2012.

Jaume Casas i Ferre, *Castellvell i la seva església*. Castellvell del Camp: [l'autor], 2012.

Anna Castellanos i Tresserra, *La Reina Elisenda de Moncada i el monestir de Pedralbes: un model de promoció espiritual femenina del segle xiv*, dins «Redes femeninas: de promoción espiritual en los reinos peninsulares (segles xiii-xvi)». Roma: Viella, 2013. p. 109-130.

Eulàlia Duran, *Francesc de Borja segons la societat barcelonina coetània*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 439-462.

Ignasi Fernàndez Terricabres, *La Implantació de la reforma catòlica a les terres de parla catalana (1563-1700): un procés reeixit?*, dins «Catalan Historical Review» 4 (2011) 227-240.

Borja Franco Llopis, *Propaganda, misión y oración privada. Usos y funciones artísticas en torno a san Francisco de Borja*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 463-481.

Anna García Busquets, *Notícia d'una mística catalana de principi del segle xviii: Teresa Mir i March i la seva autobiografia*, dins «Scripta» 1 (2013) 281-301.

Enrique García Hernán, *Francisco de Borja y su familia*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 61-81.

Martí Gelabertó Vilagrán, *Legislación y justicia contra blasfemos (Cataluña, siglos xv-xvi)*, dins «Hispania Sacra» 64 (2012) 525-564.

Vicent Gil Vicent, *El Tribunal del Santo Oficio en la Valencia austriacista: el inquisidor Juan de la Torre, espía de Felipe V (1701-1705),* dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 149-186.

Lluís Gimeno Betí, *Una Aproximació lingüística al catecisme de mossèn Francesc Selma (1712)*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 505-564.

M. Mercè Gras i Casanovas, *L'Escriptura en el Carmel descalç femení: la província de Sant Josep de Catalunya (1585-1835)*, dins «Scripta» 1 (2013) 302-332.

—, *Patronatge femení i fundació de convents: el convent de la Immaculada Concepció de les Carmelites Descalces de Barcelona (1589)*, dins «Redes femeninas de promoción espiritual en los reinos peninsulares, siglos XIII-XVI». Roma: Viella, 2013. p. 251-266.

S. Grau Torras, *La Construcció de* la *memòria dels càtars i els valdesos a la Corona d'Aragó en els segles xvi i xvii*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 561-585.

M. Ángeles Herrero Herrero, *Les "Modernes» religioses valencianes: entrebancs d'una recerca textual*, dins «Scripta» 1 (2013) 271-180.

Joan Iborra, *Joan Baptista Roig i l'*Origen ilustre de los Borjas, dins «Revista Borja» 4 (2013) 517-528.

Joan Ivars i Cervera, *Hospitals i cases de caritat a la Marina Alta: l'Hospital de Sant Martí bisbe, de Teulada (segles xvi-xix)*, dins «Aguaits» 29 (2010) 137-141.

Àngel Jiménez Navarro, *Context històric del manuscrit de Fra Alonso Cano (1606) i esbós de la seva història del monestir de Sant Feliu de Guíxols. Segles x-xii (1ª part)*, dins «Estudis del Baix Empordà» 32 (2013) 7-120.

Montserrat Jiménez Sureda, *La Lluita per esdevenir un poder: els beneficiats de la catedral de Girona al segle xvii*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 69-104.

Santiago La Parra López, *Francisco de Borja y Gandía: la formación del cortesano*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 83-105.

Josep Llorenç i Blat, *Mossèn Jaume Ferrer de Blanes. Un testament hològraf del segle xvi*, dins «Quaderns de la Selva» 25 (2013) 47-66.

Josep Vicent López Gil, *Un Inventari dels continguts de l'ermita del Salvador*, dins «Querns» 5 (2012) 219-232.

Gabriel Martin Roig, *L'Afer Casademont: un conflicte entre capellans i frares de Palamós al segle xviii,* dins «Estudis del Baix Empordà» 31 (2012) 105-130.

—, *El Llegat de Mossèn Miquel Costa. La fundació de l'Hospital de pobres de Palamós i la Capella del Carme (1768-1771)*, dins «Estudis del Baix Empordà» 31 (2012) 145-178.

José Martínez Millán, *Francisco de Borja y la corte,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 195-212.

Bartomeu Martínez Oliver, *Art i espiritualitat a Selva: les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique (1573-1604)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

T. Martínez Romero, *Manuals de confessió i impremta en el segle xvi: el "Baculus clericalis", de Bartomeu Cucala (València 1524)*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 527-551.

Ida Mauro, *La Diffusione del culto di san Francesco Borgia a Napoli tra feste pubbliche e orgoglio nobiliare*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 549-560.

La Memòria escrita de los dominicos: Corona de Aragón en la época moderna. Sant Cugat: Arpegio, 2012.

Ramon Miró Baldrich, *La Comunitat i la Unió de preveres de Bellpuig al segle xvii*, dins «Quaderns de El Pregoner d'Urgell» 24 (2011) 19-21.

Doris Moreno, *Francisco de Borja y la Inquisición,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 351-375.

Joan-Hilari Muñoz Sebastià, *Aldover, 1612: el poble i la parròquia quatre segles enrera.* Aldover: Ajuntament, 2012.

—, *El Permís de trasllat de la parròquia de Carles a Alfara*, dins «Recerca» 14 (2012) 251-261.

—, *La Repressió eclesiàstica sobre els jocs d'atzar amb apostes: el cas de Francesc Perelló, habitant a Ascó (Anys 1622 i 1630)*, dins «Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre» 22 (2011) 63-84.

Joan Nadal Cañellas, *Els Dibuixos catequètics dels jesuïtes i Francesc de Borja*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 561-572.

Lluís Obiols Perearnau, *"Dissentir en lo repartiment del bisbat": la reacció del Consolat de la Seu d'Urgell davant de la creació del bisbat de Solsona (1590-1623)*, dins «Oppidum» 20 (2012) 21-42.

Guerau Palmada, *El Cerimonial d'entrada de l'abat de Banyoles durant els segles xvii i xviii*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 223-250.

Aina Pascual Bennassar, *Les Anomenades "educantes" en els convents de clausura durant l'edat moderna*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles xvii-xix): monestir de la Puríssima Concepció. Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 29-42.

Manuel Peña, *Las Censuras en tiempos de Francisco de Borja*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 377-390.

Francesc Pons Fuster, *Cultura i religió a Gandia a la primera meitat del segle XVI*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 131-151.

José M. Prat, *Los Oficios y la endogamia laboral en las parroquias del obispado de Barcelona en 1605-1607 y 1625*, dins «HMiC» 9 (2011) 177-194.

Ana Puig Griessenberger – Montserrat Mataró Pladesala, *La Cel·la abans del monestir: Sant Pere de Rodes als segles viii i ix*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 21-38.

Jaume de Puig Oliver, *L'Inventari dels llibres de Jeroni Farrer de Sitjar, darrer prior del monestir del monestir de Sant Miquel de Cruïlles (1570-1609)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 409-428.

R. Ramis Barceló, *Un Decret del bisbe Despuig condemnant unes cobles antilul·lianes (1761)*, dins «Randa» 68 (2012) 155-164.

—, *Dos processos inquisitorials a Mallorca referents a proposicions lul·lianes durant els segles xvi i xvii*, dins «Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 729-749.

Helen Rawlings, *Els Ordes religiosos i la crisi en el nomenament de bisbes a Castella sota Felip IV (1621-1665)*, dins «Manuscrits» 30 (2012) 125-137.

Joan Requesens, *Un Prisat al manteu de Francesc de Borja o el profetisme en la biografia d'un sant*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 573-616.

Pere Roura i Sabà – Pep Vila Medinyà, *L'Inventari de béns del doctor Jacint Garí, prevere i rector de la vila de Maçanet de Cabrenys (1738)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 44 (2013) 391-420.

Manuel Ruiz Jurado, *El Sacerdocio jesuítico de san Francisco de Borja (1551-1554)*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 391-404.

Manel Salicrú i Puig, *La Confraria de Santa Anna, la confraria dels bracers i comparets, establerta en l'església de Santa Maria de Mataró*, dins «Fulls de l'Arxiu-Museu de Santa Maria de Mataró» 106 (2013) 25-32.

Gabriel Seguí Trobat, *La Consueta de Sagristia de la Seu de Mallorca de 1511*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 351-360.

Eduard Sierra Valentí, *El Procés de mossèn Llach per presumpta violació de Margarida, muller de Guillem Martí, pastisser de Figueres,* dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 183-198.

Xavier Solà i Colomer, *El Monestir de Santa Maria d'Amer a l'època: religió, cultura i poder de la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

Xavier Solà i Colomer - Ana Puig Griessenberger, *El Monestir de Santa Maria de Roses (1592-1835): l'annexió a Amer, la militarització i l'extinció,* dins «Annals de l'Institut d'Estudis Emporadensos» 43 (2012) 177-198.

Francesc Talet, *La Primera crònica del monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604)*. Ed. Carles Díaz Martí. Barcelona: Fundación Noguera, 2013.

Alfons Terol i Reig, *Per lo bé, pau e repós de la dita vila: El Consell d'Ontinyent davant els conflictes entre els frares del monestir de dominicans i el clergat de l'església de Santa Maria (1516-1526)*, dins «Almaig» 28 (2012) 168-180.

Xavier Torras Sans, *Església i ciutat: la revolta contra la dècima (1634)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 31-48.

Ramon Viladés Llorens, *Visita pastoral a Berga, el 1614*, dins «L'Erol» 112 (2012) 33-34.

Verónica Zaragoza, *Escriure poesia al convent entre la devoció i l'obediència: primera aproximació a un manuscrit femení del segle XVIII*, dins «Scripta» 1 (2013) 333-361.

Ernesto Zaragoza i Pascual, *Impresos oficiales de los benedictinos españoles (siglos xvi-xix)*, dins «Studia Monastica» 53/2 (2011) 363-431.

HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

Eduardo Alonso Romo, *Aventuras y desventuras de un dertosense en el Portugal finisecular: don Manuel Domingo y Sol*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 195-229.

Jesús Alturo i Perucho, *Mossèn Jaume Barrera i Escudero (1879-1942), un crític literari al servei de la censura de llibres*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2012.

Josep Amengual i Batle, *El P. Joaquim Rosselló "columna i torxa" de l'Església a Mallorca*. Barcelona: Publ. Abadia de Montserrat, 2011.

Joan Bada, *Societat i Església a Catalunya: cent anys entre Constitucions i dictadures*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2011.

Mariano Barriendos Vallvé [et al.], *La Rubinada de Santa Tecla a Tàrrega (23 de setembre de 1874)*, dins «Urtx» 27 (2013) 9-25.

Angel Belzunegui Eraso, *L'Acció social de l'Església: estudi sobre l'acció social de l'Eglésia en l'àmbit territorial de l'Arxidiòcesi de Tarragona.*Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2012.

Isidre Bermúdez – David Guàrdia – Catalina Parpal, *Esplais i escoltes al Baix Llobregat*, dins «Materials del Baix Llobregat» 17 (2011) 63-73.

Jordi Bohigas i Maynegre, *"Per Déu i per la Ciència" l'Església i la ciència a la Catalunya de la Restauració (1874-1923).* Girona: Universitat de Girona, 2012.

Lluís Buscató i Somoza, *Notes sobre la desamortització a Figueres: el destí dels béns mobles*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 43 (2012) 199-220.

Josep Busquets i Castella*, L'Església de Santa Maria de Bassacs: cinquantè aniversari (1962-2012).* Gironella: Parròquia de Santa Maria de Bassacs, 2012.

Vicente Cárcel Ortí, *El Obispo Irurita y la persecución religiosa en las cartas de Font, Torrent y Vidal i Barraquer*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 733-955.

Josep Clara, *L'Integrisme al segle xx: Gumersind Palahí, capellà de Figueres (1913-1985)*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 44 (2013) 501-516.

Ramon Corts i Blay, *La Recepció dels bisbes de la Tarraconense dels decrets de la Santa Seu (1928-1929) sobre la "Qüestió catalana"*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 313-731.

Julio de la Cueva Merino, *El Asalto de los cielos: una perspectiva comparada para la violencia anticlerical española de 1936*, dins «Ayer» 88 (2012) 51-74.

Jordi Curbet Hereu - Pep Vila i Medinyà, *El Diari de Pere Jaume, director espiritual i exorcitzador d'una noieta de Palafrugell (1820-1824)*, dins «Estudis del Baix Empordà» 31 (2012) 179-224.

Bernabé Dalmau, *Els Màrtirs de Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

Joan Antoni Ferran, *Tres capbreus del Vallès Occidental: les rendes del monestir de Sant Llorenç del Munt i les del Priorat i Sagristia Major del monestir de Sant Cugat del Vallès (segles xvii-xix)*. Barcelona: Fundació Ars, 2013.

Estanis Figuerola i Gual, *Parròquia de Sant Joan Baptista, Reus 1854-1911-2011/12: voluntats, esforç i realitats*. Reus: Parròquia de Sant Joan Baptista, 2012.

Joan Florensa i Parés, *Els Escolapis a Solsona (1757-1840)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 86-121.

—*, Manuscrit del mataroní P. Josep M. Sirés i Ibern, escolapi sobre els primers temps de la Guerra Civil*, dins «Fulls de l'Arxiu-Museu de Santa Maria de Mataró» 104 (2012) 38-42.

Ernest Gallart i Vivé, *La Congregació de les Germanes Caputxines de la Mare del Diví Pastor i la repressió religiosa de reraguarda a premià de Mar*, dins «Sessió d'Estudis Mataronins» 27 (2011) 37-39.

Antonio Gascón Aranda, *Acciones legales de los religiosos marianistas sobre sus obras colegiales durantes los años de la Segunda República*, dins «Hispania Sacra» 64 (2012) 149-177.

Antoni Gavaldà i Torrents, *El Monestir de Santes Creus el 1936, El Vaticà de l'Alt Camp*, dins «La Resclosa» 13 (2009) 135-150.

Josep M. T. Grau i Pujol, *Barbarà: butlletí de la biblioteca parroquial. Un model de pemsa local sota l'empara de l'Església catòlica (1958-1973)*, dins «La Premsa local a la Conca de Barberà durant al règim franquista» Montblanc: Museu Arxiu de Montblanc i Comarca, 2010. p. 11-32

—, *El Catalanisme catòlic a la Conca de Barberà a través de l'epistolari de Mn. Pau Queralt i Gaya (1901-1936)*, dins «Aplec de Treballs» 29 (2011) 89-112.

—, *Epistolari entre Josep Conangla i Fontanilles des de l'Havana (Cuba) i Mn. Pau Queralt i Gayani família de Montblanc (1919-1933)*, dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 89-102.

José Luis González Gullón, *La Guerra Civil española y la Conferencia de Obispos norteamericana*, dins «Hispania Sacra» 64 (2012) 315-347.

Albert Güell i Juanola, *Del Guix al ratolí: Col·legi Cor de Maria de Mataró, 1861-2011. 150 anys al servei de la ciutat*. Mataró: Col·legi Cor de Maria, 2011.

Joaquim Llovet, *Roig i Jalpi, Mataró i les santes*, dins «Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria 100 (2011) 16-19.

Benigne Marquès, *Annexió de les parròquies de la Cerdanya francesa, pertanyents al bisbat d'Urgell, a la diòcesi de Carcassona (1803)*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» 6 ([2008-2009] 2010) 161-172.

Rafael Martín Artíguez, *Tres nombres para el obispado de Segorbe en sede vacante*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 201-206.

Martirion: butlletí informatiu de la Causa dels Sacerdots Màrtirs de Girona (1936-1939). Girona: Bisbat de Girona, 2012.

Francesc Masriera i Ballescà, *Una Aproximació a la Federació de Joves Cristians a Mataró (1931-1936)*, dins «Materials del Baix Llobregat» 17 (2011) 13-22.

Ramon Miró Baldrich, *La Investigació de Valeri Serra i Boldú sobre el Roser*, dins «Urtx» 27 (2013) 27-49.

Josep Moran Ocerinjauregui, *La Devoció a Santa Maria del Remei a Tàrrega,* dins «Urtx» 26 (2013) 145-199.

Ramon Ordeig i Mata, *La Visita de Roc d'Olzinelles als monestirs benedictins del bisbat de Girona l'any 1827*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 453-484.

Aina Pascual Bennassar, *Sor Catalina Andreu i Orlandis, una abadessa singular*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles xvii-xix): monestir de la Puríssima Concepció. Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 19-28.

Josefa Pastor Miralles, *Presència i missió de les Carmelites Missioneres Teresianes a Valls. Fundació de la casa Santa Teresa: trajectòria històrica (1910-2010)*, dins «Quaderns de Vilaniu» 60 (2011) 73-113.

Joan Lluís Pérez Francesch, *L'Aportació del bisbe Torras i Bages*, dins «Diàlegs» 52 (2011) 37-45.

Mariano Peset - Pilar García Trobat, *El Nacimiento de la primera Universidad de la Compañía de Jesús*, dins «Revista Borja» 4 (2012-2013) 107-129.

Joan M. Quijada Bosch, *Disputa entre Vimbodí i l'Espluga de Francolí per la cura d'ànimes dels habitants del terme de Poblet (1799-1879)*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 59-78.

Hilari Raguer, *Ser independentista no és cap pecat: l'Esglèsia i el nacionalisme català*. Barcelona: Claret, 2012.

Antoni Sánchez i Carcelén, *Absolutisme i liberalisme: l'església de Lleida durant el regnat de Ferran VII.* Pobla de Claramunt: Ajuntament de la Pobla de Claramunt, 2012.

Daniel Savi i Salvanyà, *Joan Salvañà i Casabella: un missioner mataroní a Siam*, dins «Sessió d'Estudis Mataronins» 27 (2011) 15-17.

Valentí Serra de Manresa, *Cent anys del traspàs del cardenal Vives i Tutó,* dins «Serra d'Or» 646 (2013) 7-9.

—, *El Cardenal Vives i Tutó: aspectes biogràfics i projecció internacional*, dins «Revista de Catalunya» 284 (2013) 106-115.

—, *Les Clarisses-caputxines: fundació i forma de vida,* dins «Estudios Franciscanos» 454 (2013) 163-200.

—, *Els Escrits del Cardenal Vives i Tutó: centenari del traspàs de fra Calassanç de Llavaneres*, dins «Estudios Franciscanos» 455 (2013) 371-398.

—, *L'Església catalana durant l'ocupació napoleònica*, dins «Revista Catalana de Teologia» 35/1 (2010) 81-196.

—, *Mestres de l'escolàstica en les antigues biblioteques dels frares caputxins de Catalunya i Mallorca,* dins «Revista Catalana de Teologia» 2/2 (2013) 623-640.

—, *Orígenes históricos y principales contenidos del Museo Etnográfico Misional de los capuchinos de Cataluña (1911-2011),* dins «Estudios Franciscanos» 450 (2011) 993-1000.

—, *Els Religiosos de Barcelona i l'exempció de la taxa d'entrada dels productes vitícoles, en el marc de la nova administració borbònica*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 95-105.

—, *Retornar als orígens de Santa Clara. La primera generació de clarisses-caputxines*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 45-93.

—, El Rey Felipe II y los Franciscanos Observantes, contrarios a la implantación y expansión hispana de la reforma franciscano-capuchina, dins «Estudios Franciscanos» 450 (2011) 207-230.

Josep Serrano Daura, *Pere M. Sans i altres naturals de la diòcesi de Tortosa, dominics a l'Extrem Orient*, dins «Miscel·lània del Centre d'Estudis Comarcal de la Ribera d'Ebre» 22 (2011) 87-92.

Albert Testart i Guri, *El Col·legi de La Salle de Figueres durant la postguerra: ideari i realitat*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 43 (2012) 329-350.

Josep M. Valdés i Martí, *Els Censos incautats de la Comunitat de Preveres*

beneficiats de l'Espluga de Francolí (1901-1905), dins «Aplec de Treballs» 29 (2011) 65-80.

P. Vian, *La "Lloable obsessió". Studiosi catalani e spagnoli per il novantesimo compleanno del card. Giovanni Mercati (17 dicembri 1956)*, "Revista Catalana de Teologia» 38/2b (2013) 651-675.

Miquel Villagrasa Gil, *La Fatarella, la població de 1817: cens de la població fet pel rector de la parròquia*, dins «Actes de les Jornades d'Estudi sobre el municipi abans de la Nova Planta (1716). El cas de la Fatarella». Tarragona: Diputació de Tarragona, 2013. p. 343-354.

Ernest Zaragoza Pascual, *Actes de visita de monestirs de benedictines de Catalunya (1789-1816)*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia» 86 (2013) 141-171.

ART

Irene Abril Vilamala, *Les Taules de sant Ramon de Penyafort del Museu Episcopal de Vic (MEV 772-774). Una nova mostra de la pintura del taller dels Huguet*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 5 (2012) 79-95.

Sergi Alcalde, *El Projecte inicial del Santuari de la Misericòrdia de Francesc Daniel*, dins «El Sot de l'Aubó» 36 (2011) 23-26.

Xavier Allepuz Marzà, *Les Ceràmiques de les voltes de la capella de Santa Bàrbara a l'església de la Sang de Vilafamés (Castelló)*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87/2 (2011)223-246.

Rosalia Alonso Ariete – Josep Antoni Cerdà Mellado, *Sobre les rajoles procedents del convent de Sant Bartomeu de Bellpuig (L'Urgell) al Museu de Ceràmica de Barcelona*, dins Butlletí informatiu de ceràmica» 104 (2011) 20-27.

Lluïsa Amenós i Martínez, *Les Portes ferrades romàniques al Pirineu català*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 3 (2009) 143-169.

—, *La Reixeria romànica catalana*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 31-48.

Lily Arad, *An Absent presence: Jerusalem in Montserrat*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 345-382.

Luis Arciniega Garcia, *La "Passio Imaginis" y la adaptativa militancia apologética de las imágenes en la Edad Media y moderna a través del caso valenciano,* dins «Ars Longa» 21 (2012) 71-94.

Joan Arimany Juventeny, *La Devoció als Sants Màrtirs de Manlleu i la seva arqueta reliquiari conservada al MEV*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 5 (2012) 97-116.

Jaume Aymar i Ragolta, *Les Creus de Calonge*, dins «Estudis del Baix Empordà» 32 (2013) 167-250.

Francesc Badia i Batalla, *Consideracions sobre l'antic retaule major de Santa Maria de Montblanc (segle xviii)*, dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 165-180.

Ramon Barniol i Roca, *Queralt per dins,* dins «L'Erol» 12 (2012) 20-22.

Xavier Barral Altet, *L'Arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles XI-XIII): balanç i notes crítiques*, dins «Catalan Historical Review» 4 (2011) 181-200.

Montse Bartolomé, *El Convent de Marçà*, dins «Lo Violí» 11 (2011) 4-7.

Bonaventura Bassegoda i Hugas, *La Iconografia de sant Francesc de Borja. Una primera aproximació a partir de l'estampa*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 407-423.

Esperança Beltrán – M. Pilar Sastre, *El Toc de campanes i el convent dels predicadors* de *Ciutat de Mallorca,* dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 79-101.

Martí Beltrán González, *El Frontal d'altar de Sant Vicenç d'Espinelves. Drames litúrgics al voltant de la figura de la Verge Maria*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 5 (2012) 21-47.

Meritxell Beltran Varea – Elisabet Playà Pus – Montserrat Artigau Miralles, *Estudis de les pàtines ocre-vermelles del retaule d'alabastre de l'altar major del monestir de Santa Maria de Poblet (Tarragona)*, dins «Unicum» 12 (2013) 57-68.

María Bernal, *Aspectos teatrales en las fiestas de canonización y beatificación de Francisco de Borja,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 423-438.

Maria Bertran Tarrés, *Estudi sobre la iconografia de sant Sadurni de Tolosa: l'exemple del frontal d'altar procedent de Rotgers*, dins «Porticum» 2 (2011) 42-51.

Maria Dolors Bocanegra Marcos, *Jujol i Ricart: els vitralls de Sant Antoni Abat de Vilanova i la Geltrú*, dins «Butlletí de la Biblioteca Museu Balaguer» 4 (2011) 19-45.

Jordi Bonet i Armengol, *Una Obra menor de Gaudí al jardí de les Teresianes,* dins «Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi» 26 (2012) 135-142.

Jordi Bonet i Armengol – Armand Puig i Tàrrech, *Arquitectura i símbol de la Sagrada Família*. Barcelona: Pòrtic, 2013.

Joan Bosch Ballbona, *El Periple pictòric d'un pintor milanès a Catalunya: Joan Baptista Toscano, actiu entre 1599 i 1617*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 97-127.

Gerardo Broto Varela*, La Presencia del arte románico en las colecciones privadas de Cataluña: de Josep Puiggarí a Hans Engelhorn*, dins «La Diáspora del románico hispano: de la protección al expolio». Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, 2013. p. 231-250.

Ana M. Buchón Cuevas, *Pintar la escultura: apuntes sobre doradores de los siglos XVII y XVIII en Valencia*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 197-214.

Josep Busquets, *Una Pica d'aigua beneïda de la Sagrada Família*, dins «L'Erol» 111 (2012) 20-21.

Jordi Camps i Sòria, *Toulouse, Gilabertus i el seu reflex en l'escultura romànica a Catalunya*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 3 (2009) 29-41.

Reyes Candela Garrigós, *La Capilla de la resurrección de la catedral de Valencia: aportaciones documentales*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 65-176.

Jaume Capdevila i Plans, *Contracte d'un retaule: Capella de Sant Marc i Santa Susana (terme de Gravolosa)*, dins «Dovella» 106 (2011) 10-20.

Marià Carbonell Buades, *Col·leccionistes borgians en època barroca: una dama, un cardenal, un poeta*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 432-469.

—, *Qüestió de gust. Una visita a Barcelona de l'auditor de la Rota Antoni Despuig, l'any 1785*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 171-180.

Jordi S. Carrera, *Els Capitells: Monestir de Sant Daniel*. Girona: Diputació de Girona: Ajuntament de Girona, 2013.

Antoni Carreras Casanovas, *El Ferro forjat de Poblet. La restauració del monestir: bressol artístic*, dins «Tag» 57 (2010) 28-29.

Eduardo Carrero Santamaría, *Liturgia y espectáculo. Apuntes sobre la conveniencia (o no) de una recuperación patrimonial*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 149-168.

Sergi Casademunt i Clos, *La Capella Reial de Carles III a Barcelona. Nova documentació sobre la música a la ciutat de Barcelona durant la Guerra de Successió (1705-1713)*, dins «Revista Catalana de Musiocologia» 4 (2011) 81-100.

Manuel A. Castiñeiras González, *Clergue o laic? Algunes reflexions sobre l'estatus de l'artista i la qüestió de l'autoria a l'Europa romànica*, dins «Medievalia» 15 (2012) 83-87.

Manuel A. Castiñeiras - Judit Verdaguer, *Noves aportacions sobre la història i la tècnica de les pintures murals de Santa Caterina de la Seu d'Urgell: el Sant Sopar (MEV) i el Martiri de santa Caterina (Fundació Abeg)*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 5 (2012) 49-77.

Elisabet Cerdà i Durà, *El Procés de conservació-restauració de la indumentària civil del sepulcre del campanar de l'església de Santa Maria d'Agramunt (segle xiv),* dins «Unicum: revista de l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya», 12 (2013) 33-46.

Josep A. Cerdà i Mellado, *Notícia sobre un plafó de rajoles possiblement procedent del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron (Barcelona)*, dins «Butlletí informatiu de ceràmica» 101 (2010) 62-66.

Frederic Chordá, *Dios renovador del universo en el abside de Sant Climent de Taüll*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi» 25 (2011) 15-38.

Josep Clara, *Notes sobre l'escultor Josep Barnoia Rius (1719-1766) i el retaule major de l'església del Carme de Girona*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 317-334.

Pau Claramonte – Rosa Martínez, *Restauració d'un pintura sobre tela del monestir de Sant Benet de Montserrat*, dins «Unicum» 9 (2010) p. 113.

Montserrat Claveria Nadal - Isabel Rodà de Llanza, *L´Art funerari cristià,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 191-198.

Javier Clemente Hernández, *Oficis i devocions en l'art de Llucià Navarro*, dins «Urtx» 25 (2011) 73-79.

Carme Colom Arenas – Júlia Roman Quetglas, *El Pintor Vicenç Matas i la seva*

producció pictòrica. Anàlisi històticoartística de les pintures murals de la capella del Roser de l'església de Sant Miquel (Felanitx, Mallorca), dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana» 67 (2011) 233-248.

Juan Corbalan de Celis y Duran, *La Capilla del oficio de plateros: el retablo pintado por los Hernando y nuevos datos sobre el retablo de los Macip*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 247-258.

Santiago Cortés Forteza – Bartomeu Martínez, *El Patrimoni cultural de Lloret a finals del segle XIX: l'inventari parroquial i els béns eclesiàstics de l'església Nostra Senyora de Loretp en l'època del vicari Antoni Soler (1897)*, dins «Jornades d'Estudis Locals Lloret de Vistalegre». Palma de Mallorca: Di7, 2010. p. 201-212.

Fernando Cotino Villa - Carles Miret Estruch - Miquel Rosselló Mesquida, *Un Conjunto cerámico del siglo XVII procedente del Reial Monestir de la Assumpció, convento de las clarisas de Xàtiva, La Costera (País Valencià)*, dins «Recerques del Museu d'Alcoi " 21 (2012) 61-78.

Francisco de Paula Cots Morató, *Estructura y evolución formal en las cruces parroquiales valencianas (s. XIV-XV)*, dins «Ars Longa» 21 (2012)115-134.

Àngels Creus Tuébols, *Un Exemplar excepcional de calaixera de sagristia barroca de finals del segle XVII*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles XVII-XIX): monestir de la Puríssima Concepció. Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 43-48.

Pep Daudé, *Temple de la Sagrada Família*, dins «L'Erol» 111 (2012) 24-32.

La Doma: retaule dels Garriguencs. La Garriga: Edicions de La Garriga Secreta, 2012.

Carles Dorico i Alujas, *Al·legoria de la caritat en un projecte de Pere Costa per a l'hospital gironí de Santa Caterina*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 289-316.

Jaume Espinalt i Sellarés, *El Rellotge de la Seu de Manresa (1851-2011)*, dins «Dovella» 110 (2012) 30-34.

Andrés Felici Castell – María Ortega García, *El Somni de Sant Josep de Francesc Ribalta a Algemesí: una obra retrobada arran de la seua desaparició durant la Guerra Civil*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 215-232.

Jaume Felip i Sánchez, *La Desapareguda església gòtica de Blancafort (segles XIV-XV)*, dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 111-144.

—, *L'Església gòtica de Sant Salvador de Vimbodí (segles XV-XVI)*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 141-178.

Miquel M. Ferré i Martí, *L'Ermita de Sant Gregori de Falset*, dins «Lo Violí» 14 (2012) 11-13.

Alberto Ferrer Orts, *El Retablo mayor de la catedral de Segorbe: paradigma del quehacer de los Macip*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 259-276.

Andrea Ferrer Welsh, *El Monestir de Sant Miquel de Fluvià i l'estructura del complex abacial*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 43 (2012)21-38-

Francesc Fité i Llevot, *El Santuari de Santa Maria del Merli de la vila*

d'Alguaire: anàlisi artístic del Temple del segle XIII, dins «Urtx» 25 (2011) 265-267.

Climent FORNER, Tots els goigs de mossèn Climent Forner. Berga: Associació Medieval de Bagà, 2012.

Miquela FORTEZA OLIVER, *El Programa teológico-docente de las pinturas murales de dos conventos franciscanos de época moderna en Mallorca*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 151-169.

Borja FRANCO LLOPIS, *Propaganda, misión y oración privada. Usos y funciones artísticas en torno a san Francisco de Borja,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 463-481.

Jordi GALOFRÉ, *Els Vitralls de Santa Maria dels Turers, Banyoles, Pla de l'Estany.* Banyoles: Ajuntament de Banyoles/Consell Comarcal del Pla de l'Estany/ Parròquies de Banyoles, 2012.

Mercedes GAMBÚS SAIZ, *La Recepción del modelo clásico en Mallorca: el oficio de escultor y la arquitectura (siglos XVI y XVII)*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 183-196.

Rafael A. GANDÍA VIDAL, *El II órgano de la iglesia de Santa Maria*, dins «Almaig» 28 (2012) 146-150.

Rafael GARCÍA MAHÍQUES, *El Concepto icónico de san Francisco de Borja elaborado por los jesuitas a partir de la adquisición del palacio ducal de Gandía,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 483-496.

Maria GARGANTÉ LLANES, *El Bisbe Lasala i el seu mecenatge artístic a la ciutat de Solsona*, dins «Oppidum» 9 (2011) 4-25.

—, *Gestionar la destrucció: Isidre Puig Boada com a arquitecte diocesà a l'Urgell*, dins «Urtx» 27 (2013) 65-77.

Josep GAS, *El Barroc de la catedral de Girona el mestre de capella Josep Gaz (1690-1713)*. Girona: Música Antiga de Girona, 2012.

M. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO, *Los Falcó, una familia de pintores en la Valencia del siglo XVI*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 79-96.

—, *La Iglesia del Colegio Seminario de San Pio de Valencia*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 309-326.

Maricarmen GÓMEZ MUNTANÉ, *Francisco de Borja y la música: autor y promotor,* dins «Revista Borja» 4 (2013) 497-516.

Matilde GONZÁLEZ LÓPEZ, *Una Mirada al románico purista: de los nazarenos alemanes a los nazarenos catalanes*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi» 25 (2011) 59-77.

Josep M. GREGORI I CIFRÉ, *El Llibre Vermell de Montserrat, una corona sonora de llaors marianes*, dins «Revista Catalana de Musicologia» 4 (2011) 27-40.

Quirze GRIFELL, *Carles Cases, la música del Temple*, dins «L'Erol» 111 (2012) 22-23.

Nicolau GUANYABENS I CALVET - Xavier ALARCÓN I CAMPDEPADRÓS, *El Retaule de l'església de Sant Miquel de Mata*, dins «Fulls de l'Arxiu-Museu de Santa Maria de Mataró» 106 (2013) 6-24.

Antònia JUAN VICENS, *L'Escultura arquitectònica a l'església parroquial de Sant Jaume de Palma: un patrimoni oblidat*, dins «La Ciutat de Mallorca i els

segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 169-188.
Joaquin Juberías [et al.], *L'Ermita de Sant Antoni d'Oliva: projecte de restauració*, dins «Cabdells» 8 (2010) 7-76.
Raquel Lacuesta, *Església parroquial de Santa Maria (segles xii-xiv): Rubió*. Barcelona: Direcció de Comunicació de la Diputació de Barcelona, 2012.
—, *El Misteri de les pintures murals de l'ermita de Santa Maria de Sales: (segles xiii i xvi): Viladecans*. Barcelona: Diputació, 2013.
Jaume Llabrés Mulet, *L'Exvot "del llamp" de 1799: una imatge sumptuària de l'església de la Santa Creu*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles xvii-xix): monestir de la Puríssima Concepció». Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 127-132.
—, *Quatre cadires neoclàssiques de la parroquia de Santa Creu*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles xvii-xix): monestir de la Puríssima Concepció». Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 75-82.
—, *La Talla de Santa Elena i l'escultura de l'Adrià a Mallorca*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles xvii-xix): monestir de la Puríssima Concepció». Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 113-126.
Carme Llanes Domingo, *El Gòtic internacional a València: Antoni Peris en la pintura valenciana (1402-1424)*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 5-110.
Josep M. Llobet i Portella, *Dades documentals sobre els orgues de l'església del convent franciscà de Montblanc (1685)*, dins «Aplec de Treballs» 29 (2011) 177-182.
—, *Documents de Concabella sobre tres retaules i una creu d'argent (1489-1735),* dins «Urtx» 26 (2012) 209-221.
—, *Més precisions sobre el retaule gòtic de la Mare de Déu i Sant Vicenç Ferrer de l'església de Sant Domènec de Cervera*, dins «Urtx» 27 (2013) 131-155.
Gabriel Llompart Moragues, *El Relleu de la Verge amb l'Infant de l'església de Santa Fe*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 189-194.
Guadaira Macías - Rafael Cornudella, *Bernat Martorell i la llegenda de Sant Jordi. Del retaule als brodats*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 7-17.
Rosa M. Martín i Ros, *Les Capes del cardenal Albornoz i del bisbe Bellera: una mateixa lectura iconogràfica per a dos moments del brodat anglès del segle XIV*, dins «Lambard» 22 (2010-2011) 203-252.
Sofia Mata de la Cruz, *Los Avatares de la catedral de Tarragona entre 1808 y 1813*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 181-192.
—, *Dos elements possiblement procedents dels panteons reials de Poblet, al Museu Diocesà de Tarragona: figura d'un frare atribuïda a Jaume Cascalls i fragment d'un fris*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 191-198.
—, *Mn. Ramon Bergadà i l'inventari de l'església parroquial de Sant Feliu Màrtir de Constantí*, dins «Estudis de Constantí» 27 (2011) 121-140.
—, *Un Inventari de la parròquia de Santa Maria, de l'església de Santa Maria Magdalena, del santuari de la Serra i de les creus del terme (Montblanc, 1929)*, dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 193-202.

—, *Relació de les set urnes reliquiari de Sant Pere Ermengol: la Guàrdia dels Prats, Conca de Barberà (segles XV-XX)*, dins «Aplec de Treballs» 29 (2011) 155-176.

—, *El Triomf de Santa Tecla: els gravats barrocs del Museu Diocesà de Tarragona (1765-1766)*, dins «Unicum» 11 (2011) 19-25.

Carme MASDEU – M. Luz MORATA GARCÍA, *El Tern dit "de Santa Elena" de la parròquia de Santa Creu de Palma*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles XVII-XIX): monestir de la Puríssima Concepció. Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 133-142.

Santi MERCADER SAAVEDRA, *Francesc Tramullas (1722-1773) i Francesc Pla "el Vigatà»"(1743-1805). Noves atribucions a la catedral de Barcelona: la capella de Sant Marc*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi» 25 (2011) 39-56.

Esteve MESTRE I ROIGÉ - Maria GARGANTÉ LLANES - Joan YEGUAS, *L'Església de Linyola*. Linyola: Ajuntament, 2012.

Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ, *Aportacions l'estudi de brodats cincentistes conservats al Museu Episcopal de Vic*, Lluïsa Amenós i Martínez, *Les Portes ferrades romàniques al Pirineu català*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 3 (2009) 93-142.

Josep MINGUELL, *Pintura al fresc: procediment i pensament a propòsit dels frescos de Santa Maria de l'Alba*, dins «Urtx» 25 (2011) 63-70.

Miscel·lània Jordi Bonet i Armengol. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts Sant Jordi, 2011.

Montserrat MOLI I FRIGOLA, *Dídac de Rocabertí i de Pau i el retaule major del Santuari de la Mare de Déu de Núria "sense fronteres". Domènec Casimira i Ponç Germà, entre les "dues Catalunyes"*, dins «Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès» 6 ([2008-2009] 2010) 365-423.

—, *Llum, color y música a la Vall Umbrosa. Jeroni Abric i Safont i el retaule, el sagrari llevadís, els orgues bessons i les "consuetes» de Sant Pere de Galligants entre setges i aiguats*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi» 26 (2012) 15-30.

Francisco MOLINA BERGAS, *Llegats testamentaris a l'obra de la Seu (1350-1355)*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 79-101.

Jordi MORANT CLANXET, *Construcció de L'església parroquial de Santa Maria de la Pobla de Montornès*, dins «Estudis Altafullencs» 36 (2012) 47-62.

Modest MORENO MORERA, *Les Campanes del Reial Monestir de Santa Maria de Ripoll: una aproximació musical.* Ripoll: Itram, 2013.

ANDREU MUÑOZ MELGAR, *La Transmisión del patrimonio paleocristiano en Tarragona: procesos, recursos y propuestas,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 241-156.

Josep-Hilari MUÑOZ I SEBASTIÀ, *El Tresor de la Catedral de Tortosa a l'època del Reinaixement: inventari de la sagristia de l'any 1602,* dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 277-316.

Josep-Hilari MUÑOZ I SEBASTIÀ – Joan YEGUAS GASSÓ, *Els Espinalt de Sarral i*

els retaules de Sant Ruf i sant Agustí de la catedral de Tortosa (segle XVIII), dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 145-164.

Museu Diocesà de Tarragona: pinacoteca gòtica. El Masnou: Escua, 2012

Jordi de NADAL, *Jacob rep la túnica ensangonada del seu fill Josep (1842), de Pelegrí Clavé (1811-1880), una peça clau del natzarenisme català*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 215-224.

David Miguel NAVARRO CATALÁN, *El Colegio jesuïta de San Pedro de Segorbe: noticias sobre su fundación y proceso constructivo*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 267-276.

Anna NUALART I TORROJA, *Les Pintures murals negres del Monestir de Pedralbes problemes de conservació-restauració causats per l'envelliment de l'acetat de polivinil*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012. [Tesi doctoral inèdita]

Jesús M. OLIVER, *La Façana occidental del monestir*, dins «Poblet» 22 (2011) 57-59.

Ferran OLUCHA MOLINS, *Artistes i artífexs a l'església parroquial de Santa Maria de Castelló al segle XVIII i primer terç del segle XIX*, dins «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura» 87 (2011) 317-364.

—, *Notícies sobre algunes peces d'orfebreria per a la Catedral de Tortosa en el segle XV*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 11-114.

José A. ORTIZ, *Interpretacions de la mort a la catedral de Girona en l'època barroca*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 279-288.

Montserrat PAGÈS I PARETAS, *Misión en el Pirineo: descubrimiento, arranque y traslado de los murales románico al MNAC*, dins «La Diáspora del románico hispano: de la protección al expolio». Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, 2013. p. 230-241.

—, *El Misteri de les pintures romàniques d'Ourjout*, dins «Serra d'Or» 643-644 (2013) 52-56.

—, *Pintura al fresc del segle XI: de nou Pedret*, dins «Urtx» 25 (2011) 161-169.

—, *Pintura mural sagrada i profana, del romànic al primer gòtic*. Barcelona: Publ. Abadia Montserrat, 2012.

—, *Pintures murals romàniques de Sant Martí Sescorts*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 81-113.

—, *Les Pintures murals de Sant Esteve d'Andorra: un cicle pasqual de 1200*, dins «Quaderns andorrans» 9 (2012) 155-186.

—, *Un Saltiri de Guillem II per a Monreale? Sobre els orígens del "Saltiri Anglocatalà» de París*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XX (2012) 287-307.

Joana PALOU I SAMPOL, *L'Escultura del deambulatori de Santa Eulàlia (1230-1250)*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 233-244.

Fina PARÉS RIGAU – Laia VINAIXA MARTÍNEZ, *Solsona i el temple de la Sagrada Família de Barcelona*, dins «Oppidum» 20 (2012) 57-65.

Aina PASCUAL BENNASSAR, *Notes documentals sobre les cadires de colradura dites "de Barcelona»*, dins «Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles

XVII-XIX): monestir de la Puríssima Concepció. Palma de Mallorca: Cort, 2010. p. 61-74.

Aina PASCUAL BENNASSAR – Jaume LLABRÉS MULET, *Tres segles d'art sumptuàries a Mallorca (segles XVII-XIX): monestir de la Puríssima Concepció*. Palma de Mallorca: Cort, 2010.

Aurora PÉREZ SANTAMARÍA, *L'Escultor guixolenc Domènec Rovira (1608-1678)*, dins «Estudis del Baix Empordà» 31 (2012) 31-84.

Josep-Enric PERIS I VIDAL, *L'Ermita de la Foia,* dins «Lo Violí» 15 (2013) p. 23.

Josefina PLANAS BADENES, *El Poder religiós: llibres il·luminats per als bisbes catalans baixmedievals*, dins «Ars Longa» 20 (2011) 37-48.

Ramon PLANES I ALBETS, *Dues obres de l'argenter Francesc Martorell i de l'escultor Josep Sunyer per a la catedral de Solsona (1738-1742)*, dins «Oppidum» 20 (2012) 45-55.

Clara POCH GARDELLA, *La Museïtzació dels monestirs a l'Alt Empordà*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos» 43 (2012) 221-242.

Antoni PONS CORTÈS, *La Tomba de Jaume II a la Seu de Palma i el seu cerimonial de la festivitat del dia de les morts*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 245-266.

Miquel POU AMENGUAL, *La Promoció artística de les confraries de l'església de Llucmajor a la segona meitat del segle XIX*, dins «Randa» 69 (2012) 25-48.

Josep PUIG FONT, *Centenari de la nova església de Sant Valentí de les Cabanyes (1912-2012)*. Les Cabanyes: Ajuntament de Les Cabanyes, 2012.

Isid re PUIG SANCHÍS, *Estudio de los dibujos subyacentes en la obra del pintor Jaume Ferrer I: el Retablo de la Piedad del Museu Episcopal de Vic*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 49-74.

Isidre PUIG SANCHÍS – Alberto VELASCO GONZÁLEZ, *Una Tabla inédita de Nicolau Falcó y la iconografía de "La aparición de Cristo resucitado a su nmadre con los padres en el limbo»*, dins «Ars Longa» 21 (2012) 143-164.

Ermengol PUIG TÀPIES, *Els Murals de l'altar major de l'església d'Oliana*, dins «Urtx» 25 (2011) 81-89.

Joan M. QUIJADA BOSCH, *Construcció de la nova església d'Ollers durant l'immediata postguerra (1941-1943)*, dins «Aplec de treballs» 30 (2012) 189-199.

Ana M. REIG FERRER – Benedicta CHILET LLÁCER – Joseo CERDÀ I BALLESTER, *L'Ermita de la Mare de Déu de la Consolació de Lutxent: història d'una fundació*, dins «Almaig» 28 (2012) 102-106.

Ramon RIBERA GASSOL, *Claudi Lorenzale, pintor i la seva estada a la Conca de Barberà*, dins «Aplec de treballs» 30 (2012) 181-188.

—, *Francesc Muns, jesuïta i escultor*, dins «Dovella» 113 (2013) 43-45.

—, *Fèlix Ferrer, escultor. L'obra a l'església parroquial del Pla de Santa Maria*, dins «Quaderns de Vilaniu» 60 (2011) 85-93.

—, *L'obra escultòrica de Fèlix Ferrer Guasch a l'església parroquial de l'Assumpció de Maldà*, dins «Urtx» 25 (2011) 399-405.

—, *Quatre visions pictòriques del monestir de Poblet*, dins «Aplec de Treballs» 29 (2011) 183-190.

—, *Un Retaule de l'escultor Ramon Corcelles a Vilanova de Prades (1819-1821)*, dins «Aplec de Treballs» 28 (2010) 181-192.
—, *Els Retaules de l'església parroquial de Sant Martí de Maldà,* dins «Urtx» 26 (2012) 157-165.
Xavier Riera i Camps, *Les Pintures murals romàniques de Santa Maria del Puig (Esparreguera): nova proposta d'interpretació*. Esparreguera: [s.e.], 2012.
Francesc Rodríguez Bernal, *El Retaule gòtic de Sant Quirze i Santa Julita: testimoni viu de la història de la parròquia i del poble de Sant Quirze del Vallès*. Sant Quirze del Vallès: Parròquia de Sant Quirze i Santa Julita, 2013.
Gemma Rodríguez i Capella, *Les Pintures murals dels santuaris berguedans*, dins «L'Erol» 12 (2012) 20-22.
Alfonso Rodríguez G. de Ceballos, *Francisco de Borja, promotor de la arquitectura jesuítica en España, Italia y América*, dins «Revista Borja» 4 (2013) 617-630.
Joan Roig i Montserrat, *Els Goigs del Priorat (I)*, dins «Lo Violí» 15 (2013) 11-15.
Josep M. Rossinyol i Locubiche, *Tipologia arquitectònica dels Santuaris Marians del Berguedà dels segles xvii, xviii i xix*, dins «L'Erol» 12 (2012) 18-20.
Tina Sabater Rebassa, *Sobre Patrimoni dispers: reconstitució de la predel·la de Santa Úrsula*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 299-314.
Miquela Sacarès Taberner, "*Dispositor sum sanitatis», el sepulcre de Ramon Llull*, dins «Locus Amoenus» 11 (2011-2012) 55-77.
Josep Samon Forgas, *Notes històriques de la capella de Sant Salvador de Vilassar o de can Boquet*, dins «Sessions d'Estudis Mataronins» 26 (2010) 53-69.
M. Alba Sargatal Bataller, *La Construcción del convento de San Agustín (1728-ca.1800): ingenieros, maestros de obra e impacto en el Raval de Barcelona*, dins «Scripta Nova» 16 (2012) 30-45.
Pilar Sastre Alzamora, *La Iglesia de Santo Domingo de Palma: hipótesis de su emplazamiento*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 315-332.
Erika Serna Coba, *Apunts d'art empordanès dels segles xvii-xviii*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 53 (2013) 199-221.
Anna Isabel Serra i Masdéu, *La Construcció d'abadies i esglésies parroquials tarragonines a finals del segle xviii: nexes econòmics, arquitectònics socials*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi» 26 (2012) 31-44.
—, *L'Església parroquial de Vilanova de Prades a finals del segle xviii: aspectes econòmics i constructius*, dins «Aplec de treballs» 31 (2013) 157-178.
Alexis Serrano Méndez, *La Imatge de la Mare de Déu de Montserrat de la catedral de Santa Maria d'Alguer, la unió entre Vilassar de Mar i Sardenya*, dins «Sessions d'Estudis Mataronins» 26 (2010) 237-258.
Eva Serrano – Alejandro Ysasi Alonso, *Estudio de la obra de don Rafael de Isasi Ransome "Notas para la iconografía de la Virgen en Mallorca. Tomo*

I: La Virgen en Palma y sus alrededores», dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 361-374.

Felipe Serrano, *Frailes y monjas, conventos y monasterios: cuestiones de género en la arquitectura mendicante*, dins «Asparkia» 21 (2010) 32-45.

Xavier Sitjes i Molins, *Dades inèdites sobre artistes dels segles xiv al xviii i llurs obres al Bages*, dins «Dovella» 111 (2012) 11-21.

Rafael Solé i Fonrodona, *Tres pintures del segle XVII a Mataró, obra de Pere Cuquet*, dins «Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria 102 (2012) 8-10.

Marie-Pasquine Subes, *Le Christ de Mijaran et ses liens avec le sculpture romaine d'Erill la Vall et de Ripoll*, dins «Duadern del Museu Episcopal de Vic», 2010. p. 9-30.

Marc Sureda i Jubany, *Sant Bartomeu destruïnt l'ídol, de Joan i Perot Gascó (MEV 64) Nova aportació a la col·lecció de pintura renaixentista del Museu de Vic*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 9-30.

Guillem Tarragó Valverde, *Imatges de la Imatge: representacions de la Mare de Déu de Queralt*, dins «L'Erol» 110 (2011) 39-42.

Immaculada Teixell Navarro, *Iconografia cristiana en la moneda tardoantiga,* dins «Tarraco Christiana Civitas». Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013. p. 219-224.

M. Rosa Terés i Tomàs, *Els Itineraris dels artistes i la difusió dels models: arquitectes i escultors a la Corona d'Aragó*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 79-101.

Santi Torras Tilló, *Fra Damià Vicens, pintor conventual de la Murtra (1585-1612). Noves dades i atribucions del Museu de Terrassa*, dins «Terme» 27 (2012) 65-88.

Francesca Tugores Truyol, *El Procés de tutela i restauració del convent de Sant Francesc de Palma (1835-1836): l'actuació de la Comissió Provincial de Monuments*, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 361-374.

Andreu Josep Villalonga Vidal, *La Decoració mural de l'església del Santuari de Lluc: problemes de conservació*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana» 67 (2011) 213-232.

Alberto Velasco Gonzàlez, *Fragments d'un passat: Pere Garcia de Benavarri i el retaule de l'església de Sant Joan de Lleida*. Lleida: Museu de Lleida, Diocesà i Comarcal / Universitat de Lleida, 2012.

—, *Les Restes d'un retaule del Mestre de Cervera conservades al Museu Episcopal de Vic (MEV 10745) i una taula adquirida pel Museu Comarcal de Cervera*, dins «Quaderns del Museu Episcopal de Vic» 4 (2010) 133-140.

Alberto Velasco González – Joan Yeguas Gassó, *Intel·lectualitat i encàrrecs artístics al segle xviii: els erudits de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes*, dins «Urtx» 25 (2011) 337-359.

Pep Vila, *El "Forat de la Pentecosta" a Sant Joan de Perpinyà*, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 684-688.

—, *Iconografia de les carasses o caps de moro als orgues de les esglésies: uns*

representació del triomf del cristianisme sobre l'Islam, dins «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» 54 (2013) 677-684.

Antoni Vila Delcós, *Estudi estilístic i iconogràfic dels vitralls de la cripta del Temple Expiatori de la Sagrada Família*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi» 25 (2011) 149-164.

Andreu Josep Villalonga Vidal, *La Decoració mural de l'església del Santuari de Lluc: problemes de conservació*, dins «Bolletí de la Societat Arquelògica Lul·liana» 67 (2011) 213-232.

Andreu Josep Villalonga Vidal – Guillem Fiol Pons, *El Santcrist el Noguer: estudi històricoartístic i diagnosi per imatge en el marc de la seva* restauració, dins «La Ciutat de Mallorca i els segles del Gòtic». Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 2010. p. 419-437.

Àngel Vilamajó Farré, *El Cor d'Horta: un recorregut històric i arquitèctònic per una joia insòlita de la Terra Alta: el Convent de Sant Salvador d'Horta*. Barcelona: Servitur, 2013.

Joan Vilamala i Terricabras, *Sant Pere de Matamargó de Pinós, «la catedral» dels escultors Pujol*, dins «Dovella» 113 (2013) 27-33.

Joan Yeguas i Gassó, *Fragments d'art: vària linyolenca, el calze de Camilo Valota, aportacions als catàlegs de Lluís Bonifàs i Francesc Albareda II,* dins «Quaderns del Pregoner d'Urgell» 23 (2010) 67-86.

—, *La Glòria del marbre a Montserrat: els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamarí i Benet de Tocco.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

—, *Una Obra inèdita d'Isidre Espinalt (1658-1737) de Sarral: una finesa alabastrina vers el seu germà Pau*, dins «Aplec de treballs» 30 (2012)171-179.

—, *Els Ochando, una família d'escultors barrocs amb lligams a Constantí*, dins «Estudis de Constantí» 28 (2012) 39-47.

—, *La Trajectòria de l'escultor barroc Joan Grau*, dins «Estudis de Constantí» 27 (2011) 55-66.

Sergi Zauner Espinosa, *La Recepció del Concili de Trento a Barcelona: efectes primerencs sobre la música*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana» XXI (2013) 285-306.

ÍNDEX

NORMATIVA PER A LA PUBLICACIÓ A L'ANALECTA SACRA TARRACONENSIA

El consell de redacció d'«Analecta Sacra Tarraconensia» estudia adoptar una nova normativa de citació bibliogràfica. És per això que, de moment, es respecta la pròpia manera de citar de cada autor.

Els autors podran incloure la seva adreça electrònica al final dels seus articles.